वाचस्पत्य

बृहत्संस्कृताभिधानम्

द्वाविंशखण्डम् ।

गवर्णमेण्ट संस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम् ।

तेनैव संस्कृतम् ;

१ ९ ४ ० संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

IN TWENTY TWO PARTS.—PART, XXII

CALCUTTA

THE SARASWATI PRESS.
Printed by Khettramohan Mukerjee.
No. 20 Jhamapukur Lane.
1884.
Published by Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.
No 2 Romanatha MAzumdar's Street.
Advance price 132 Rs. Price of each part 6 Rs.

नक्तभुग् नरः । स्नात्वा नद्यां तडागे वा देवखातेऽथ वा पुनः । उमासहायं वरदं नीलकण्ठमथार्च्चयेत् । पुष्पधूपादिनैवेद्यैर्दीपगन्धादिभिस्तथा । धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः । अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् । तदनु प्राप्यते पुण्यं पार्थ ! न केन वर्ण्यते । दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवलोकमवाप्नुयात् । त्रयोदशी नभस्ये या पितॄन् तत्र समर्च्चयेत् । पितॄन् पायसदानेन सुमनोभिर्घृतेन च । भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान् । पितॄनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना । प्रत्यक्षा गौर्महाभाग ! तरुणी सुपयस्विनी । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । मातामहस्तत्परस्तच्चैवाम्ब त्रयो मम । प्रीयन्तां गोप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत् । कृतेनानेन राजेन्द्र ! यत् पुण्यं प्राप्यते पुनः । तदन्येन न शक्यन्तु वक्तुं वर्षशतैरपि । पुत्रांश्च पौत्रांश्च धनं सर्वं समहदीप्सितम् । इहैवाप्नोति पुरुषः परत्र च पराङ्गतिम् । पञ्चदश्यान्तु मावस्य पूजयित्वा पितामहम् । गायत्त्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितम् । नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युताम् । सहिरण्यां सवत्सान्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् । कीर्त्तयेत् प्रीयतां मेऽद्य ब्रह्मयोनिः पितामहः । यत्स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्त्ये किञ्चिदुर्लभम् । तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनेः प्रसादतः । यानि चान्यानि दानानि दीयन्ते सुबहून्यपि । युगादिषु महाराज ! अक्षयाणि भवन्ति हि । वित्तहीनः स्वशक्त्या यो ददाति स्वल्पकं वसु । तदप्यक्षयतां याति नात्र कार्य्या विचारणा" ।

युगावतारव्रतं भविष्यपु० "मासि प्रौष्ठपदे यत् तु कृष्णपक्षे त्रयोदशी । अवतीर्णं युगं तस्यां त्रेतायान्तु समाहित !" । त्रेतायां विनिवृत्तायां एतस्यां तिथौ युगमवतीर्णमिति सम्बन्धः अर्थात् द्वापरमिति लभ्यते "गोमूत्रं गोमयं दूर्वां समालभ्य च मृत्तिकाम् । स्नायाद्ध्रदे तडागे वा तिथौ तस्यां समाहितः । कृतेन भवेच्छ्राद्धं गयायान्तु न संशयः । युगादौ यस्त्रिलोकेशं स्नापयेद्गरुड़ध्वजम् । घृतक्षीरजलैः पुण्यैः स गच्छेद्वैष्णवीं पुरीम् । स्नापितोऽथ विलिप्तोऽथ पूजितोऽथ नमस्कृतः । युगादौ युगकर्त्ता तु नृणां मुक्तिप्रदो हरिः । वर्द्धे वै सर्व्वयत्नेन युगादौ जगतीपतिः । पूजनीयो जनैर्भक्त्या सर्व्वदुःखहरो हरिः" ।

योगव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "विष्कुम्भादिषु योगेषु सर्व्वकामो नरः । यो ददाति क्रमात् पार्थ ! घृततैलपलेक्षवम् । यवगोधूमचणकं निष्पावाञ्छालितण्डुलान् । लवणं दधि दुग्धञ्च वस्त्रं कनकमेव च । कम्बलं गोवृषं छत्त्रमुपानद्युगलं तथा । कर्पूरं कुङ्कुमञ्चैव चन्दनं कुसुमानि च । लौहं ताम्रञ्च कांस्यञ्च रौप्यञ्चेति युधिष्ठिर ! । स्नातः स्वशक्त्या विधिवत् सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । न वियोगमवाप्नोति योगव्रतमिदं स्मृतम्" ।

योगेश्वरद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "शृणुष्व भक्तितो राजन् ! कार्त्तिकैकादशीं तथा । उपोष्य विधिना येन सर्व्वासां प्राप्नुयात् फलम् । प्राग्विधानेन संकल्प्य तद्वत् स्नानं समाचरेत् । विलोमेनार्च्चयेद्देवं नारायणमकल्मषम्" ।

रक्षाबन्धनपौर्णमासीव्रतं भविष्योत्तरे "घनाहतेऽम्बरे पार्थ ! शाद्वले धरणीतले । संप्राप्ते श्रावणे मासि पौर्णमास्यां दिनोदये । स्नानं कुर्व्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः । ततो देवान् पितॄंश्चैव तर्पयेत् परमाम्भसा । उपाकर्म्मादि चैवोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् । कुर्य्यात् ब्राह्मणः श्राद्धं वेदानुद्दिश्य सुव्रत ! । शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानञ्च शस्यते । ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् । कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषिताम् । वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमैर्वा मलवर्जितैः । दूर्व्वासर्षपसहितैस्त्रिधा दुरितोपशमनाय । उपलिप्ते गृहस्योद्देशे दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम् । पीठं दत्त्वोपरि विशेत् राजामात्यैर्युतस्तु सुमुहूर्त्ते । वेश्याजनेन सहितो मङ्गलशब्दैः समुच्छ्रितैश्चिह्नैः । रक्षाबन्धः कार्य्यः शान्तिध्वनिना नरेन्द्रस्य । देवद्विजातिशस्त्राणायस्त्रै रक्षाभिरर्च्चयेत् प्रथमम् । तदनु पुरोधा नृपतेः रक्षां बध्नीत मन्त्रेण" इत्यादि ।

रथनवमीव्रतं भविष्यपु० "कृत्वैवाश्वयुजे मासि कृष्णपक्षे नराधिप ! । नवम्यामुपवासन्तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत् । पुष्पधूपोपहारैस्तु ब्राह्मणानां च तर्पणैः । पूजयित्वा रथं कृत्वा नानावस्त्रोपशोभितम् । शोभितं ध्वजमालाभिः छत्त्रचामरदर्पणैः । नानापुष्पस्रजाभिश्च किङ्किणीभिर्मनोरमम् । कृत्वा स्वर्णमयीं दुर्गां महिषासनशोभिताम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कनकजयाम् । तं रथं राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिनिस्वनैः । नगरीं भ्रामयित्वा तु नयेत् दुर्गालयं नृप ! । तत्र जागरपूर्वन्तु प्रदीपाद्युपशोभितम् । नानाप्रेक्षणकैर्वीर !

स्तूयमानैश्च बालकैः। जागरं कारयेत्तत्र पूजयानश्च चण्डिकाम्। प्रभाते स्नपनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम्। रथं शोभासमायुक्तं भगवत्यै निवेदयेत्"!

रथसप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु माघस्य षष्ठ्यामामन्त्रयेत् व्रती। स्नानं शुक्लतिलैः कार्य्यं नद्यभावे तु कुत्रचित्। विमले सलिले राजन्! विधिवद्वर्णधर्मतः। देवादीन् पूजयित्वा तु गत्वा सूर्य्यालयं ततः। सूर्य्यं सम्यक् नमस्कृत्य पुष्पधूपाक्षतैः शुभैः। आगत्य भवनं पश्चात् पञ्च यज्ञांश्च निर्वपेत्। संभोज्यातिथिभृत्यांश्च बालवृद्धाश्रितान् स्वयम्। विद्यमाने दिनेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तैलवर्जितम्। रात्रौ विप्रं समाहूय विधिज्ञं वेदपारगम्। संपूज्य नियमं कुर्य्यात् सूर्य्यमाधाय चेतसि। सप्तम्यान्तु निराहारा भूत्वा भोगविवर्जितः। अद्योऽष्टम्यां जगन्नाथ निर्विघ्नं तत्र मे कुरु!। इत्युच्चार्य्य नृपश्रेष्ठ! तोयं तोयेषु निक्षिपेत्। ततो विसृज्य तं विप्रं स्वपेद्भूमौ जितेन्द्रियः। ततः प्रातः समुत्थाय कृतावश्यः शुचिर्नरः। कारयित्वा रथं दिव्यं किङ्किणीजालमालिनम्। सर्वोपस्करसंयुक्तं रत्नैः सर्वाङ्गचित्रितम्। काञ्चनं राजतञ्चाथ हयसारथिसंयुतम्। ततो मध्याह्नसमये कृतस्नानादिको व्रती। अतीर्थ्यं गवीच्छमाणस्तु पाषण्डालापवर्जितम्। सौरसूक्तं जपन् प्राज्ञः समागच्छेत् समालयम्"।

रथाङ्गसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "माघे मासि महादेव! सिते पक्षे जितेन्द्रियः। षष्ठ्यामुपोषितो भूत्वा गन्धपुष्पोपहारकैः। पूजयित्वा दिनकरं रात्रौ तस्याग्रतः स्वपेत्। विबुद्धस्तथ सप्तम्यां भक्त्या भानुं समर्चयेत्। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या वित्तशाठ्यं विवर्जयेत्। खण्डवेष्टैर्मोदकैश्च तथेक्षुगुडपूपकैः। प्रथमं वत्सरे पूर्णे सप्तम्यां कारयेद्बुधः। देवदेवस्य वै यात्रां पूर्वोक्तविधिना तथा।" पूर्वोक्तः विधिना नानातिथिप्रकरणस्थितरथयात्राविधिनेत्यर्थः। "कृच्छ्रपादं व्रतं कुर्य्याद्दृयारूढं रविं तथा। पश्येद्भक्त्या जगन्नाथं स याति परमां गतिम्। तृतीयायामेकभक्तं चतुर्थ्यां नक्तमुच्यते। अयाचितन्तु पञ्चम्यां षष्ठ्याञ्चैव उपोषितः। सप्तम्यां पारणं कुर्य्यात् दृष्ट्वा देवं रथे स्थितम्। पूजयित्वा च विधिना भक्त्या देवं त्रिलोचनम्। सौवर्णन्तु रथं कृत्वा ताम्रपात्रोपरिस्थितम्। रथमध्ये न्यसेद्व्योम पूजितं अधिशिलैवसु"।

रम्भात्रिरात्रव्रतं स्कान्दपु० "शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां मासि ज्यैष्ठे च सुव्रत!। त्रिरात्रं व्रतमुद्दिश्य भक्त्या तां कदलीं शुभाम्। स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा व्रती सिञ्चेद्बहूदकैः। सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पादि दापयेत्। रात्रौ कुर्वीत नक्तं च अब्दमेकं समाहितः। तथैव कदलीवृक्षं नित्यमेव प्रसेचयेत्। ज्यैष्ठे मासि ततः प्राप्य द्वादश्याञ्चैव सुव्रत!। नद्यां वाथ तडागे वा शिवं संपूज्य चाक्षतैः। स्नात्वा च पूजयेन्नन्दिनुमादेहार्द्धधारिणम्। एकभक्तं ततः कृत्वा नियमं कारयेद्व्रते। भोक्ष्येऽहं त्रिदिनं लब्ध्वा सम्यगिष्टां सुरेश्वरीम्। त्वत्प्रसादात् व्रतं मेऽस्तु निर्विघ्नेन महेश्वर!। रम्भायाः स्थण्डिलं कृत्वा विचित्रञ्च सुशोभनम्। रम्भाया निकटे स्थित्वा गीतवाद्यसमन्वितम्। मण्डपं कारयेत्तत्र पुष्पमालाविभूषितम्। वितानेन च संयुक्तं सर्वशोभासमन्वितम्। मध्ये कुर्वीत कदलीं फल प्रादिसंतयुताम्। राजतीं शोभनाकारां जातरूपफलान्विताम्। वस्त्रयुग्मं ततो दद्यात् सर्वालङ्कारभूषिताम्"।

रविव्रतं भविष्यपु० "माघमासि समुद्युक्तास्त्रिसन्ध्यं योऽर्चयेद्रविम्। भवेत् षाण्मासिकं पुण्यं मासेनैव न संशयः"।

रसकल्याणिनीतृतीयाव्रतं ब्रह्मपु० "अन्यामपि प्रवक्ष्यामि तृतीयां पापनाशनीम्। रसकल्याणिनीमेतां पुराकल्पविदो विदुः। माघमासे तु सम्प्राप्य तृतीयां शुक्लपक्षतः। प्रातर्गव्येन पयसा तिलैः स्नानं समाचरेत्। स्नापयेन्मधुना देवीं तथैवेक्षुरसेन च। गन्धोदकेन च पुनः पूजनं कुङ्कुमेन वै। दक्षिणाङ्गानि सम्पूज्य ततो वामानि पूजयेत्"। "अनेन विधिना देवीं मासि मासि सदार्चयेत्। लवणं वर्जयेन्माघे फाल्गुने च गुडं पुनः। तवराजं तथा चैत्रे वर्ज्यञ्च मधु माधवे। पानकं ज्यैष्ठमासे तु तथाऽऽषाढे च जीरकम्। श्रावणे वर्जयेत् क्षीरं दधि भाद्रपदे तथा। घृतमाश्वयुजे तद्वदूर्जे वर्ज्याथ सर्जिका"। ऊर्जे, कार्त्तिके। सर्जिका, रसाला लोके शिखरिणीतिप्रसिद्धा। "धान्यकं मार्गशीर्षे तु पौषे वर्ज्याथ शर्करा। व्रतान्ते करकं पूर्णमेतेषां मासि मासि च। दद्याद्विकालवेलायां भक्ष्यपात्रेण संयुतम्"।

राघवद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "ज्यैष्ठमासिव्येवमेव संकल्प्य विधिना नरैः। अर्चयेत् परमं देवं पुष्पैर्नानाविधैः शुभैः। नमो राघवायेत्युक्त्वा पादौ पूर्वं समर्चयेत्। एव-

सम्यर्च्य विधिवत् घृतकुम्भं प्रकल्पयेत् । प्राग्वदस्त्रयुगच्छन्नौ सौवर्णौ रामलक्ष्मणौ” इत्यादि ।

राजराजेश्वरव्रतं कालोत्तरे “बुधस्वात्यास्त्रिकोयोगो यदाष्टम्यां प्रजायते । उपोषितस्तु विधिना महास्नानपुरःसरम् । सम्पूजयेद्विरूपाक्षमङ्गरागं चतुःसमम् । महावर्त्तिद्वयं दीर्घदीपं साष्टोत्तरं शतम् । लघुकुङ्कुमधूपन्तु सितपुष्पैस्तु पूजयेत् । खण्डखाद्यान्यनेकानि नैवेद्यानि प्रकल्पयेत् । आचार्य्याय शिवस्याग्रे मैवेयमुकुटादिकम् । रसनाकुण्डले चैव कङ्कणं मुद्रिकाद्वयम् । वाहनन्तु गजञ्चैव तदभावाद्धयोत्तमम् । सम्पूज्य परया भक्त्या चान्नञ्च शर्कराघृतम् । राजराजेश्वरपदं प्राप्नुयाद्धोमसङ्ख्यया । राजराजेश्वरं तेन व्रतमेतत् प्रकाशितम्” ।

राज्यतृतीयाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “ज्यैष्ठे शुक्लतृतीयायां निराहारो नरः शुचिः । त्रिमूर्त्तिपूजनं कृत्वा तृतीयायां यथाविधि” । त्रिमूर्त्तिपूजनं तिसृणां मूर्त्तीनां वायुसूर्य्यचन्द्रमसां पूजनम् । “कूपनदतडागाद्यैर्मिश्रैः प्रात शुचिर्जलैः । प्रत्यूषे पूजयेद्वायुमनुलिप्ते शुभस्थले । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । होमं कुर्य्याद्यवैस्तु वस्त्रैस्तु दद्याद् द्विजातये । मध्याह्ने पूजयेद्वह्निं तथा सूर्य्यमतन्द्रितः । तिलांश्च जुहुयाद्वह्नौ दद्याद्विप्रेषु काञ्चनम् । सूर्य्यास्तमनवेलायां जले चन्द्रञ्च पूजयेत्” । जले चन्द्रमसमभिध्याय पूजयेदिति । वह्नावभिध्याय मध्याह्ने सूर्य्यं प्रपूजयेदिति यावत् “घृतेन होमं कुर्वीत रजतं दक्षिणा स्मृतम् । नक्तं भुञ्जीत धर्मज्ञः तैलहीनं ततो नरः । पूर्णं संवत्सरं कृत्वा व्रतमेतदतन्द्रितः । स्वर्गलोकमवाप्नोति सहस्रं परिवत्सरम् । मानुष्यमासाद्य ततो राजा भवति भूतले । व्रतं कृत्वा महाभाग ! पूर्णं संवत्सरत्रयम् । पञ्चवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ।

राज्यदद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मे “शृणुष्वावहितो राजन् ! द्वादशीं राज्यदां शिवाम् । यामुपोष्य नरो लोके राज्यमाप्नोत्यकण्टकम् । मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप ! । दशम्यां प्रयतः शुद्धः स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् । हविष्यभुक् शान्तात्मा दन्तधावनपूर्वकम् । उपवासस्य सङ्कल्पं श्वोभूतस्य तु कारयेत् । देवाग्रे कुशस्तीर्णामेकवस्त्रोत्तरच्छदाम् । अध्यासीत महीं तत्र तां रात्रीं संयतो नयेत् । द्वितीयेऽह्नि ततः कुर्य्याद्द्विः स्नानमतन्द्रितः । पूजनं चैव सर्वस्य सर्वमुक्तेन कारयेत्” इत्यादि ।

राज्याप्तिदशमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “क्रतुर्दक्षो मुनिः सत्यः कालः कामोवसुस्तथा । कुरवान् मनुजो विप्रो रोमसारश्च ते दश । विश्वेदेवाः समाख्याता दशात्मा केशवो विभुः । तस्य सम्पूजनं कार्य्यं सितपक्षे नराधिप ! । आरभ्य कार्त्तिकान्मासाद्दशम्यां नृपपुङ्गव ! । मण्डलेष्वथ पुण्येषु यदि वाञ्छसि यादव ! । गन्ध, माल्य, नमस्कार, दीप, धूपान्न, सम्पदा” ! अत्रौ प्रतिमा सा च यथासम्भवं सुवर्णादिधातुमयी विधेया “व्रतान्ते कनकं दद्याद् यथाशक्ति द्विजातये । कृत्वा व्रतं केवलमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां सुचिरन्तु लोकान् । ततोऽत्र लोके पुरुषोत्तमस्य राजा भवेद् ब्राह्मणपुङ्गवो वा” ।

रामनवमीव्रतं अगस्त्यसंहितोक्तम् “चैत्रे नवम्यां प्राक्पक्षे दिवा पुण्ये पुनर्वसौ । उदये गुरुगौरांश्वाः स्वोच्चस्थे ग्रहपञ्चके । मेषे पूषणि सम्प्राप्ते लग्ने कर्कटकाह्वये । आविरासीत्स कलया कौशल्यायां परः पुमान् । तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यमुपवासव्रतं सदा । तत्र जागरणं कुर्य्याद्रघुनाथपरो भुवि । प्रातर्दशम्यां कृत्वा तु सन्ध्याद्याः कालिकीः क्रियाः । संपूज्य विधिवद्रामं भक्त्या वित्तानुसारतः । ब्राह्मणान् भोजयेद् भक्त्या दक्षिणाभिश्च तोषयेत् । गोभूतिलहिरण्याद्यैर्वस्त्रालङ्करणैस्तथा । रामभक्तान् प्रयत्नेन प्रीणयेत्परया मुदा । एवं यः कुरुते भक्त्या श्रीरामनवमीव्रतम् । अनेकजन्मसिद्धानि पातकानि बहून्यपि । भस्मीकृत्य व्रजत्येव तद्विष्णोः परमं पदम्” ।

राशिव्रतं भविष्यपु० “कार्त्तिक्यां नक्तभुक् दद्यान्मेषं हेमविनिर्मितम् । मार्गशीर्षे वृषं पश्चान्मिथुनं तद्वदेव हि” इत्यादि । एवं क्रमेण यो दद्याद्राशीं वस्त्रविभूषिताम् । पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां कौन्तेय ! बहुदक्षिणम् । एतद्राशिव्रतं नाम ग्रहोपद्रवनाशनम् । सर्वाशापूरकं तद्वत्सोमलोकप्रदायकम्” ।

रुक्मिण्यष्टमीव्रतं स्कन्दपु० “मासि मार्गशिरे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां षडानन ! । रुक्मिण्यष्टमिसंज्ञा सा सर्वकामफलप्रदा । तस्यां प्रातः शुचिर्भूत्वा नारी नियमकारिणी । वर्षे च प्रथमे कुर्य्यादेकद्वारं गृहं मुदा । गृहोपकरणं सर्वं तस्मिन्निक्षिप्य सादरम् । व्रीहीन् सूपप्रकारान्नैः घृतादींश्च रसांस्तथा । वस्त्रैः काष्ठैस्तथा

दन्तैश्चित्रैश्च लिखितास्तथा । कार्य्याः पुत्तलिकास्तत्र तासां नामानि मे शृणु ! । कृष्णश्च रुक्मिणी चैव बलदेवश्च रेवती । प्रद्युम्नश्चैव तद्भार्य्या अनिरुद्ध उषा तथा । देवकीवसुदेवादीन् सर्वांस्तत्र प्रकल्पयेत् । ततोऽनुपूजयेत् सर्वान् गन्धधूपाक्षतादिभिः । चन्द्रोदये तु सञ्जाते दद्यादर्घ्यन्तदिन्दवे । "अर्घ्यं दत्त्वा तु भुञ्जीत मित्रस्वजनबन्धुभिः । ततः प्रभातसमये कुमार्य्यै तद्गृहं शुभम् । दद्यात् प्रीतेन मनसा सर्व्ववस्तुप्रपूरितम् । ततो द्वितीये अब्दे तु कुर्य्याद् द्विसुखमन्दिरम् । पूर्ववत् पूरितं कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततस्तृतीये अब्दे तु कृत्वा त्रिसुखमन्दिरम् । सम्पूर्णं पूर्ववत् कृत्वा कुमार्य्यै विनिवेदयेत् । ततश्चतुर्थे अब्दे तु कृत्वा सुखचतुष्टयम् । पञ्चमेऽब्दे पञ्चद्वारं षष्ठे षण्मुखसंयुतम् । कृत्वा दद्यात् प्रयत्नेन कुमार्य्यै तच्च मन्दिरम् । ततस्तु सप्तमे वर्षे कुर्य्यादुद्यापनं शुभम् । सप्तद्वारं गृहं कृत्वा सुधाधवलितं महत् । शय्यां तूलीञ्च यानं च ह्युपानहमेव च । आदर्शं चामरञ्चैव मुषलोलूखलं तथा । कांस्यभाजनपात्राणि ताम्रस्य तु महान्ति च । नानाविधानि वस्त्राणि तथैवाभरणानि च । गृहोपकरणं सर्वं गृहे निक्षिप्य सर्वतः । कृष्णञ्च रुक्मिणीञ्चैव प्रद्युम्नञ्च मनोहरम् । कृत्वा स्वर्णमयान् भक्त्या पीतवस्त्रावगुण्ठितान् । पूजयित्वोपवासेन रात्रिजागरणेन च । ततः प्रभातसमये तद्गृहे समुपागतम् । सपत्नीकं द्विजं पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः । तस्मादेतद्गृहं दद्याद्गाञ्चैवाथ पयस्विनीम्" ।

रुद्रव्रतं पद्मपु० "यस्त्वेकभक्तेन समां क्षिपेत्तु हयान्विताम् । धेनुं तिलमयीं दद्यात् स पदं याति शाङ्करम् । एतद्रुद्रव्रतं नाम पापशोकविनाशनम्" । ज्यैष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो दिवम् । यात्यष्टमीचतुर्दश्यो रुद्रव्रतमिदं स्मृतम्" । अष्टमीचतुर्दश्याविति च चत्वारि दिनानि पञ्चाग्निसाधनं तच्चतुर्थे दिने सायं सुवर्णधेनुं दद्यात्" ।

रूपनवमीव्रतं भविष्यपु० "पौषे मासि महाबाहो ! चतुर्दन्तं गजं शुभम् । कृत्वा रुक्ममयं भक्त्या न्यस्य पात्रे हिरण्मये । इन्द्राण्यै विधिवद्दद्यान्नानामणिविभूषितम् । एवं पूजयते भक्त्या इन्द्राणीं विधिवत्ततः । स ऐरावतमारूढ़ः सोमलोके महीयते" ।

रूपसत्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "फाल्गुन्यां समतीतायां कृष्णपक्षाष्टमी तु या । समूलां तां तु संप्राप्य व्रतं गृह्णीत मानवः । उपोषितव्यं नक्षत्रं नक्षत्रस्य च दैवतम् । वरुणञ्च तथा चन्द्रं पूजयेद् विधिना नरः । पूजयेद्देवदेवञ्च भगवन्तं जनार्दनम् । उपोष्याङ्गानि देवस्य प्रयत्नेन च पूजयेत् । ततोऽग्निहवनं कृत्वा पूजयित्वा तथा गुरुम् । उपवासस्तु कर्त्तव्यो द्वितीयेऽहनि पार्थिव । उपोष्य ऋक्षे विगते स्नात्वा संपूज्य केशवम् । कृत्वाग्निहवनं शक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । हविष्यान्नञ्च भोक्तव्यं शृणु चाङ्गक्रमं मम । पादयोः कथितं मूलं प्राजापत्यन्तु जङ्घयोः । आश्विनी जानुयुगलं ऊरुयुग्मं च पार्थिव ! । सहिते द्वे तथाषाढ़े गुह्यञ्च सहिते स्मृते । पूर्वोत्तरे च फाल्गुन्यौ कृत्तिका च कटिर्भवेत् । पार्श्वयोः कुक्षियुतयोर्नक्षत्रत्रितयं समम् । उभे प्रोष्ठपदे राजन् ! रेवती च तथा भवेत् । उरोऽनुराधासु पृष्ठं धनिष्ठासु प्रकीर्त्तितम् । भुजौ ज्ञेयौ विशाखासु हस्ते प्रोक्तौ तथा करौ । अङ्गुल्यश्च तथा प्रोक्ता राजसिंह ! पुनर्वसौ । अश्लेषायां नखाः प्रोक्ता ज्येष्ठायां नृप ! कन्धरः । श्रवणे श्रवणौ ज्ञेयौ मुखं पुष्ये प्रकीर्त्तितम् । दन्ताः स्वातौ शतभिषा हनुः प्रोक्ता तथा नृपः ! मघायां नासिके प्रोक्ते मृगशीर्षे च लोचने । चित्रा ललाटे विज्ञेया भरण्याञ्च तथा शिरः । शिरोरुहास्तथार्द्रासु व्रतस्यान्ते नराधिप ! । चैत्रशुक्लावसाने तु सत्रं परिसमाप्यते" ।

रूपसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० "अथान्यदपि ते वच्मि रूपसंक्रान्तिमुत्तमाम् । संक्रान्तिवासरे स्नानं तैलं कृत्वा विचक्षणः । हैमपात्रे घृतं कृत्वा हिरण्येन समन्वितम् । स्वरूपं वीक्ष्य तत्पात्रं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । एकभक्तं ततः कृत्वा भक्त्या चैव समन्वितम् । व्रतान्ते काञ्चनं दद्याद्घृतधेनुसमन्वितम् । अश्वमेधसहस्राणां फलमाप्नोति मानवः" ।

रूपावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "फाल्गुन्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । यावच्चैत्री महाराज ! तावत्स्नातो दिने दिने । वह्निः संपूजयेद्देवं केशवं भोगशायिनम् । एकभक्ताशनो नित्यमधःशायी तथा भवेत् । त्रिरात्रोपोषितः पूजाञ्चैत्र्यां कुर्य्यात्तथैव च । स्वशक्त्या रजतं दद्याद्वस्त्रयुग्मं तथैव च । रूपार्थिनो मासमिदं मयोक्तं व्रतोत्तमं नित्यमदीनसत्त्वम् । कृत्वा तु नाकं मनुजस्त्ववाप्य मानुष्यमासाद्य च रूपवान् स्यात्" ।

रोहिणीद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "प्रक्षते श्रावणे मासि

कृष्णपक्षे समाहितः । एकादश्यां शुचिर्भूत्वा स्नात्वा सर्वौषधीजलैः । माषचूर्णेन राजेन्द्र ! कुर्यादिन्दुरिकाशतम् । मोदकांश्च तथा पञ्च घृतप्रस्थः सुनिर्मलः । स्नानोपयोगमुद्दिश्य ततो गत्वा जलाशयम् । दुष्टग्राहविरहितं स्वच्छोपेतजलैर्वृतम् । तस्यैव पुलिने रम्ये जलान्ते गोमयादिना । कृत्वा मण्डलकं वृत्तं पिष्टकादिभिरर्चितम् । चर्चितं गन्धकुसुमैर्धूपदीपाक्षतैः शुभैः । तत्र चन्द्रं लिखेत् पार्श्वे रोहिण्या सहितं भुवि । अर्चयीत शुभार्घेण मन्त्रेणानेन भक्तितः । एवमुद्धार्य्य तद्दत्त्वा तज्जलं स्वयमाविशेत्” । “कण्ठान्तं जलमात्रं वा जानुगुल्फान्तमेव वा । ध्यायते सोमराजञ्च रोहिणीसहितं विभुम् । जलस्थमेव भुञ्जीत स्वयमिन्दुरिकाशतम् । खे रोहिणी शशिभ्रता विहृता हिता च यत् कारणं शृणु नरेन्द्र ! निवेदयामि । सत्पिष्टमाषरचितेन्दुरिकाशतं यद्भुक्तं जले गुड़घृतेन फलं तदेव” ।

रोहिणीव्रत स्कन्दपु० “रोहिणी जन्मनक्षत्रं साक्षाद्देवस्य चक्रिणः । ताम्ररुक्ममयीं कृत्वा पञ्चरत्नेन संयुताम् । स्थापयेद्वस्त्रयुग्मेन पुष्पधूपैः प्रपूजयेत् । कालोद्भवफलैर्दिव्यैर्नैवेद्यैष्टतपाचितैः । द्वितीयेऽह्नि समाप्यैतद्ब्राह्मणायोपपादयेत् । श्रोत्रियाय सुरूपाय भिक्षुकाय कुटुम्बिने । स्वयं नक्तेन भुञ्जीत रोहिण्या दर्शने कृते । एवंविधं व्रतं दिव्यं दिवि देवाश्च चक्रिरे । वर्षे वर्षे समायाते देवाश्चाद्यापि कुर्वते । यं यं काममभिध्यायन् तं तमाप्नोत्यसंशयम् ।

लक्षणार्द्राव्रत मत्स्यपु० “अस्ति वत्स ! व्रतञ्चैकं तिथिनक्षत्रयोगतः । नभस्ये मासि राजेन्द्र ! यदार्द्रा जायते तदा । व्रतमेतद्विधातव्यमुमामाहेश्वरं भुवि । आरोग्यैश्वर्य्यसौभाग्यरूपसम्पत्प्रदायकम् । कारयित्वा यथाशक्ति सौवर्णं मिथुनं तयोः । गौरीगिरिशयोर्भक्त्या नक्तं सङ्कल्प्य पूजयेत् । नभस्ये बहुलाष्टम्यामेवं यः कुरुते व्रतम् । लक्षणार्द्रेतिविख्यातमिदं तस्य फलं शृणु । सर्व्वपापविशुद्धात्मा सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः । भुक्त्वा भोगान्महेशेन ततः कालविपर्य्यये । राजा भवति धर्म्मात्मा बलवीर्य्यसमन्वितः । माघार्द्रर्क्षयुताष्टमी भवति या कृष्णा नभस्ये तदा सौवर्णं मिथुनं शिवागिरिशयो रूपं तयोर्लक्षणैः । पूर्णं पिष्टमयैर्ददाति गुरवे सार्द्धं रसैर्भोजनं भुक्त्वा योगयुतोऽथवं पदमयो यस्योर्म्मजेक्षाव्रतम्” ।

लक्ष्मीनारायणव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “पञ्चदश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य नरोत्तम ! । पाषण्डपतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः । नास्तिकान् भिन्नवृत्तांश्च पापिनश्चापि नालपेत् । नारायणे गतमनाः पुरुषो नियतेन्द्रियः । तिष्ठन् ब्रुवन् प्रस्खलंश्च क्षुते वापि जनार्द्दनम् । कीर्त्तयेत्तत्क्रियाकाले सम्यं कृत्वा पुनः पुनः । लक्ष्म्या समन्वितं देवमर्च्चयेत जनार्द्दनम् । सन्ध्याव्युपरमे चन्द्रस्वरूपं हरिमीश्वरम् । रात्रिश्च लक्ष्मीं सञ्चिन्त्य स्वस्वगर्भेण चिन्तयेत् । श्रीनिशा चन्द्ररूप ! त्वं वासुदेव ! जगत्पते ! । मनोऽभिलषितं देव ! पूरयस्व नमोनमः । मन्त्रेणानेन दत्त्वार्घ्यं देवदेवस्य भक्तितः । नक्तं भुञ्जीत मौनेन तैलक्षारविवर्जितम् । तथैव चैत्रवैशाखे ज्यैष्ठे च मुनिसत्तम ! । अर्च्चयेच्च यथाप्रोक्तं मासि मासि च तद्दिने । निष्पादितं भवेदेकं पारणं दाल्भ्य ! भक्तितः । द्वितीयं तत्र वक्ष्यामि पारणन्तत् निबोध मे । आषाढ़े श्रावणे मासि मासि भाद्रपदे तथा । तथैवाश्वयुजेऽभ्यर्च्य श्रीधरञ्च श्रिया सह । सम्यक् चन्द्रमसन्दत्त्वा भुञ्जीतार्च्य यथाविधि । द्वितीयमेतदाख्यातं तृतीयं पारणं शृणु । कार्त्तिकादिषु मासेषु तथैवाभ्यर्च्य केशवम् । भूत्या समन्वितं दद्याच्छशाङ्कायार्हणं निशि । भुञ्जीत च यथाख्यातं तृतीयमपि पारणम् । प्रतिपूज्य ततो दद्यात् ब्राह्मणेऽभ्यर्च्य दक्षिणाम् । प्रतिमासं च वक्ष्यामि प्राशनं कायशुद्धये । प्रथमं चतुरो मासान् पञ्चगव्यमुदाहृतम् । कुशोदकं तथैवान्यदुक्तं मासचतुष्टयम् । गीतवाद्यादिकं रात्रौ तथा कृष्णकथाः शुभाः । कारयेद्देवदेवस्य पारणे पारणे गते । जनार्द्दनं सलक्ष्मीकमर्च्चयेत् प्रथमं तथा । सश्रीकं श्रीधरं तद्वत्तृतीयं भूतिकेशवम् । एवं संपूज्य विधिवत् सपत्नीकं जनार्द्दनम् । नाप्नोतीष्टवियोगार्त्तिं पुमान्नार्य्यपि वा पुनः” ।

लक्ष्मीपञ्चमीव्रतं यमपु० “लक्ष्मीमभ्यर्च्य पञ्चम्यामुपवासी भवेन्नृपः । समान्ते हेमकमलं दद्याद्धेनुसमन्वितम् । स वैष्णवं पदं याति लक्ष्मीर्जन्मनि जन्मनि । एतल्लक्ष्मीव्रतं नाम दुःखशोकविनाशनम्” ।

ललितातृतीयाव्रतं भविष्योत्तरे “माघमासे सिते पक्षे तृतीयायां यतव्रता । पादौ प्रक्षाल्य हस्तौ च मुखञ्चैव समाहितः । उपवासञ्च नियमं दन्तधावनपूर्वकम् । मध्याह्ने तु नदीं गत्वा तिलैरामलकैः शुभैः । स्नात्वोत्तीर्य्य जलात् शुक्ले वाससी परिधाय च । सुगन्धैश्च

सुपुष्पैश्च मनोज्ञैः कुङ्कुमादिभिः। अर्च्चयीत तथा तथा देवीं त्वां भक्त्या भक्तिवत्सले !” इत्यादि।

ललिताव्रतं स्कान्दपु० “शृणु त्वमनवद्याङ्गि ! ललिताराधनक्रियाम्। आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां नक्तभोजनम्। प्रतिमां हेममयीं दिव्यां सर्व्वालङ्कारभूषिताम्। वापी कार्य्या शुभे देशे तन्मध्ये वेदिका शुभा। हस्तमात्रा विस्तृता सा दशधान्यसमन्विता। वेदीकोणेषु संस्थाप्या स्वर्णमयः पञ्च देवताः। सिक्त्वा जलेन तन्मध्ये देवी स्थाप्या प्रयत्नतः। अव्रणं सजलं कुम्भं ताम्रपात्रसमन्वितम्। तत्र स्वर्णमयी देवी स्थाप्या च ललिता शुभा। चन्द्रन्तु रोहिणीयुक्तं राजतं कारयेत् पुरः। दक्षिणे क्षेत्रेशं स्थाप्य वामतो विघ्ननाशनम्। मूलमन्त्रेण गायत्र्या सर्व्वं तत्र प्रपूजयेत्” इत्यादि।

ललिताषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “भद्र ! भाद्रपदे मासि शुक्लषष्ठ्यां सुसंयता। नारी स्नात्वा प्रभाते च शुक्लमाल्याम्बरप्रिया। सुवेशाभरणोपेता भूत्वा संगृह्य वालुकाः। नवे वेणुमये पात्रे गृहं गच्छेद्वराङ्गना। सोपवासा प्रयत्नेन तत्र देवीं प्रपूजयेत्। कृत्वा वस्त्रयुगं रम्यं पुष्पमालाविचित्रितम्। तत्र संस्थाप्य तां देवीं पुष्पैः सम्पूजयेद्धरिम्”। तां देवीमिति जलान्तरगतां वालुकामानीय वंशपात्रे पञ्चपिण्डाकृतिं वालुकामयीं पूजयेदिति “ध्यात्वा तु ललितां देवीं तपोवननिवासिनीम्। पङ्कजं करवीरञ्च नेपालीं मालतीं तथा”। नेपाली पुष्पविशेषः, गृहीत्वा पूजयेदिति शेषः। नीलोत्पलं केतकीञ्च संगृह्य तगरं वरम्। एकैकाष्टशतं चाष्टमष्टाविंशतिरेव वा। अक्षताः कलिका गृह्य ताभिर्देवीं समर्च्चयेत्”।

वामनद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “कार्त्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात्। पटे वा यदि वार्च्चायां प्रद्युम्नं पूजयेद्विभुम्। बहिःस्नानं ततः कुर्य्याद्भक्त्या नीत वाग्यतः। एकभक्तं महाराज ! हविष्यं प्रयतः सदा। मार्गशीर्षं ततः प्राप्य त्रिरात्रोपोषितः शुचिः। सम्पूज्य देवं प्रद्युम्नं हुत्वाग्नौ घृतमेव च। भोजयेद्ब्राह्मणांश्चात्र भोजनं लवणोत्कटम्। चूर्णितस्य ततः प्रस्थं लवणस्य द्विजातये। महारजतरक्तञ्च वस्त्रयुग्मं तथा गुरोः। दद्याच्च कनकं राजन् ! कांस्यपात्रं तथैव च। मासेन वामनयकरं प्रदिष्टं व्रतोत्तमं लावण्यमिप्रदञ्च। न केवलं यादव ! सर्व्वकामान् नरस्य दद्यात्पुरुषप्रधानतः”।

लोकव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् “अतःपरं प्रवक्ष्यामि तव लोकव्रतं शुभम्। यास्तु व्याहृतयस्तत्र सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः। आचरेत् प्रत्यहं स्नानं त्रिःहानित्यमतन्द्रितः। चैत्रशुक्लात्तथारभ्य क्रमेण दिवसत्रयम्। गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम्। एकरात्रोपवासञ्च क्रमेणैवं समाचरेत्। महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्य्यो दिने दिने। संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा विप्रेषु दक्षिणाम्। सुवर्णं सुमहद्वासः कांस्यधेनुस्तथैव च। संवत्सरमिदं कृत्वा व्रतं पुरुषसत्तम !। सर्व्वलोकवरः श्रीमान् स्वेच्छया स्यान्नराधिपः”।

वटसावित्रीव्रतं स्कान्दपु० धर्म्मराजवरप्रदानानन्तरं सावित्र्युवाच “मदीयन्तु व्रतं देव ! भक्त्या नारी करिष्यति। भर्त्तुः साभिहिता साध्वी समस्तफलभाजना”। धर्म्मराज उवाच “नारी वा विधवा वापि अपुत्रा पतिवर्जिता। सभर्त्तृका सपुत्रा वा कार्य्यं व्रतमिदं शृणु। ज्यैष्ठमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पतिव्रता। स्नात्वा चैव शुचिर्भूत्वा वटं सिञ्च्य बहूदकैः। सूत्रेण वेष्टयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः शुभैः। नमो वैवस्वतायेति भ्रमयन्ती प्रदक्षिणम्। रात्रौ कुर्व्वीत [illegible] अवदमेकं समाहिता। तथैव वटवृक्षञ्च पक्षे पक्षे च पूजयेत्। संप्राप्ते च पुनर्ज्यैष्ठे लघुभुक् द्वादशीं व्रतेत्। दन्तानां धावनं कृत्वा नियमं कारयेत्ततः। त्रिरात्रं नक्तयत्ना च चतुर्थे दिवसे त्वहम्। चन्द्रायार्घ्यं प्रदत्त्वा च पूजयित्वा च तां सतीम्। मिष्टान्नानि यथाशक्त्या पूजयित्वा द्विजोत्तमान्। भोक्ष्येऽहन्तु जगद्धात्रि ! निर्व्विघ्नं कुरु मे सुने। नियममन्त्रः “कृत्वा वंशमये पात्रे वालुकाप्रस्थमेव च। सप्तधान्ययुतं पात्रं प्रस्थेनैव द्विजोत्तम !। वस्त्रद्वयोपरि स्थाप्य सावित्रीं ब्रह्मणा सह। हैमीं कृत्वा तयोः प्रीत्यै त्रिरात्रमुपवासयेत्। न्यग्रोधस्य तले तिष्ठेद्यावच्चैव दिनत्रयम्। सौवर्णीञ्चैव सावित्रीं सत्येन सह कारयेत्। रौप्यपर्य्यङ्कमारोप्य रथोपरि निवेशयेत्। पश्चादेवं यथाशक्त्या रथं रौप्यमयं शुभम्। तथा च काष्ठभारं च वटे चैव सुविस्तरम्। एवञ्च मिथुनं कृत्वा पूजयेद्गतमत्सरा। वस्त्रं सतण्डुलं कृत्वा गोरसेन तपोधन !। पञ्चामृतेन स्नपनं गन्धपुष्पादकेन च। चन्दनागुरुकर्पूरैर्माल्यवस्त्रविभूषणैः। संपूज्य तत्र सावित्रीं मण्डले स्थापयेद्बुधः। पीतपिष्टेन पञ्चाङ्गं अथ वा चन्दनेन च। न्यसेच्चैव ततो देवीं कमले कमलासनाम्।

अनेन विधिना स्थाप्य पूजयेद्व्रतमत्सरा" इत्यादि ।

वरचतुर्थीव्रतं स्कान्दपु० "चतुर्थ्यां मार्गशीर्षे तु शुक्लपक्षे नृपोत्तम ! । प्रारभ्य प्रतिमासञ्च चतुर्थ्यां गणनायकम् । संपूज्य विधिना कुर्य्यादेकभक्तं समाहितः । चत्वारश्च वर्षं त्वेवं पूर्णसंवत्सरे ततः । द्वितीये वत्सरे चाथ नक्तं प्रतिचतुर्थि च । कुर्य्याद्गणेशमभ्यर्च्य तृतीयेऽप्ययाचितं तथा । एवमेव प्रकुर्वीत चतुर्थे स्यादुपोषणम् । ततश्चतुर्थं संप्राप्य तदुद्यापनमाचरेत् । इदं वरचतुर्थ्याख्यं व्रतं सर्वार्थसाधकम्" ।

वरव्रतं पद्मपु० "सप्तरात्रोषितो दद्यात् घृतकुम्भं द्विजातये । वरव्रतमिदं प्रोक्तं ब्रह्मलोकप्रदायकम्" ।

वराटिकासप्तमीव्रतं भविष्यपु० "या काचित् सप्तमी प्रोक्ता ततो वक्ष्यामि शोभनम् । वराटिकात्रयक्रीतं यत् किञ्चित् प्रार्थयेन्नरः । अनेन देहि मूल्येन यल्लब्धं तच्च भक्षयेत् । अभक्ष्यं वापि भक्ष्यं वा नात्र कार्य्या विचारणा । अनेन विधिना कार्य्या वराटकाह्वयसप्तमी" ।

वराहद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवं माघे सिते पक्षे द्वादशी धरणीभृतः । वराहस्य शृणुष्वान्यां पुण्यां परमधार्मिकः । प्रागुक्तेन विधानेन सङ्कल्प्य स्नानमेव च । कृत्वा देवं समभ्यर्च्य एकादश्यां विचक्षणः । पुष्पैर्नैवेद्यगन्धैश्च ह्यर्चयित्वाच्युतं नरः । पश्चात्तस्याग्रतः कुम्भमङ्गलपूर्णन्तु विन्यसेत् । एवं विधानतो दत्त्वा हरिं वाराहरूपिणम् । ब्राह्मणाय च तद् दद्यात् फलं तस्य निशामय । इह जन्मनि सौभाग्यं श्रीः कान्तिस्तुष्टिरेव च । ज्ञानवान् वित्तवान् भोगी अपुत्रः पुत्रवान् भवेत्" ।

वरुणव्रतं पद्मपु० "निशि कृत्वा जले वासं प्रभाते गोप्रदो भवेत् । वारुणं लोकमाप्नोति वरुणव्रतमुच्यते" ।

वसुव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "ध्रुवोऽध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च अष्टौ ते वसवः स्मृताः । अष्टात्मा वासुदेवोऽयं प्रभावेनोदयेन च । अष्टम्यां पूजयेद्यस्तु सोपवासो नराधिप ! । चैत्रमासादथारभ्य शुक्लपक्षात्तु यादव ! । समङ्गलेऽप्यथ वाचोच्च जपेच्च मनुजाधिप ! । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । बहिःस्नानेन राजेन्द्र ! तथाधःशयनेन च । व्रतान्ते तु सदा दद्याद्धेनुं विप्राय भक्तितः" । पद्मपु० "यथाशक्तुर्व्वीं दद्यात् प्रभूतकनकान्विताम् । दिनं पयोव्रती तिष्ठेत् स याति परमं पदम् । एतद्वसुव्रतं नाम पुनरावृत्तिदुर्लभम्" ।

वस्त्रत्रिरात्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "चैत्रे तु कुमुदैर्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः । त्रिरात्रं तत्र नक्ताशी नद्यां स्नात्वा द्विजातये । पयस्विनीरजाः पञ्च प्रदद्यात् सुवर्णकाः । न जायते पुनरसौ जीवलोके कदाचन । एतद्वस्त्रव्रतं प्रोक्तं सर्वव्याधिविनाशनम्" ।

वह्निव्रतं विष्णुपु० "कृष्णपक्षे पञ्चदश्यां चैत्रादारभ्य यादव ! । वह्निसंपूजनं कृत्वा गन्धमाल्यान्नसम्पदा । तिलहोमस्तथा कुर्य्यान्नाम्ना वह्नेर्नराधिप ! । संवत्सरान्ते दद्याच्च सुवर्णं ब्राह्मणाय च । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति वित्तं सततं यशश्च । धर्मं सतीक्ष्णमनुत्तमञ्च कामान् यथेष्टान् पुरुषप्रधानः" ।

वामनद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "एवमेव मुने ! मासि चैत्रे संकल्प्य द्वादशीम् । उपोष्य धारयेद्भक्त्या देवदेवं जनार्दनम् । वामनायेति पादौ तु विष्णवे कटिमर्चयेत् । वासुदेवाय जठरं उरः सङ्कर्षणाय च । कण्ठं विश्वभृते पूज्य शिरो वै व्योमरूपिणे । बाहू विश्वजिते पूज्य स्वनाम्ना शङ्खचक्रके । अनेन विधिनाभ्यर्च्य देवदेवं जनार्दनम् । प्राग्वद्धेनोदरं कुम्भं सयुग्मं पुरतो न्यसेत्" । युग्मं वस्त्रयुग्मम् । "प्रागुक्ताम्बके संस्थाप्य वामनं काञ्चनं बुधः । यथाशक्ति कृतं शुक्लं सितयज्ञोपवीतिनम् । कुण्डिकां स्थापयेत् पार्श्वे छत्रिकापादुके तथा । अक्षमालाञ्च संस्थाप्य वृषिकां च विशेषतः । एतैरुपस्करैर्युक्तं प्रभाते ब्राह्मणाय तु । दापयेत् प्रीयतां विष्णुः ह्रस्वरूपीति कीर्त्तयेत् । मासनाम्ना तु संयुक्तं प्रादुर्भावाभिधानकम् । प्रीयतामिति सर्वत्र विधिरेष प्रकीर्त्तितः । मासनाम्ना मार्गशीर्षादिमासकेशवादिनाम्ना प्रादुर्भावाभिधानकं मत्स्यरूपी कूर्मरूपीत्येवमादि" ।

वायुव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां ज्यैष्ठादारभ्य यादव ! । वायुं सम्पूजयेद्देवं सोपवासो जितेन्द्रियः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते दातव्यं वस्त्रयुग्मं द्विजातये । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टमासाद्य लोकं सुचिरं मनुष्यः । सुखानि भुक्त्वा सुचिरं महीपो भानुप्रभावाद्य भवेत्पुरोगः" ।

वारिव्रतं पद्मपु० "चैत्रादिचतुरो मासान् जले कुर्य्यादयाचितम् । ज्यैष्ठाषाढे तथा माघे पौषे वा राजसत्तम ! । व्रतान्ते मणिकं दद्यादन्नवस्त्रसमन्वितम् । तिलपात्रं

हिरण्मयश्च ब्रह्मलोके महीयते। तदन्ते राजराजः स्यादु वारिव्रतमिहोच्यते"।

वासुदेवद्वादशीव्रतं धरणीव्रते "आषाढ़ेऽप्येवमेवन्तु सङ्कल्प्य विधिना ततः। अर्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः। वासुदेवाय पादौ तु कटिं सङ्कर्षणाय च। प्रद्युम्नायेति जठरमनिरुद्धाय वै उरः। चक्रपाणये च भुजौ कण्ठं भूपतये तथा। स्वनाम्ना शङ्खधर्त्रे तु पुरुषायेति वै शिरः। एवमभ्यर्च्य मेधावी प्राग्वत्तस्याग्रतो घटम्। विन्यसेद्वस्त्रयुग्मं तु तस्योपरि ततो न्यसेत्। काञ्चनं वासुदेवं तु चतुर्बाहुं सनातनम्। तमभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात्। प्राग्वत्तु ब्राह्मणे दद्याद्वेदवादिनि सुव्रते" इत्यादि।

विजयाद्वादशीव्रतम् आदित्यपु० "पुष्यर्क्षेण समायुक्ता शुक्ला वै द्वादशी भवेत्। सा प्रोक्ता वासुदेवेन सर्वपापप्रणाशिनी। येऽर्चयन्ति नरास्तस्यां भक्त्या देवं जनार्दनम्। समुपोष्य विमुच्यन्ते पापैस्ते शतजन्मजैः। कर्मणा मनसा वाचा यत्पापं समुपार्जितम्। तत् क्षालयति गोविन्दस्तिथौ तस्यां समर्चितः। स्नानं जपोऽथ वा होमः समुद्दिश्य जनार्दनम्। नरैर्यत् क्रियते तस्यां तदनन्तफलं भवेत्। यस्मान्नाशयते जन्तोः पापं जन्मशतोद्भवम्। पुष्यर्क्षैकादशी तस्मात् प्रोक्ता पापप्रणाशिनी। एवमेव पुरा प्राह भानुः सारथिनं प्रति"। भानुरुवाच "द्वादशी या परा ब्रह्म! पुष्येणैव च संयुता। उपोष्या तु प्रयत्नेन द्वादशी पापनाशनी। पुष्येण द्वादशीयुक्ता शुक्ला वै फाल्गुनस्य च। विजया द्वादशी प्रोक्ता स्वयं सा विष्णुना पुरा। तस्यां दत्तं तपस्तप्तं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां विष्णुमर्चयेत्। रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिरहतैः सुपरीक्षितैः। मार्गैश्च मेदजैश्चैव विविधैः स्वाच्छन्द्यपेक्षया। तिलाढ्केन विस्ताद्यैः प्रस्थेन कुटजेन वा। अलाभे चैव गोधूमैः फलं तुल्यं तिलैर्भवेत्"। ब्रह्मवैवर्त्ते "मासि भाद्रपदे शुक्ले पक्षे यदि हरेर्दिनम्। बुधश्रवणयोगश्च प्राप्यते तत्र पूजितः। प्रयच्छति सुतान् कामान् वामनो मनसि स्थितान्। विजया नाम सा प्रोक्ता तिथिः प्रीतिकरी हरेः। सङ्गमः सर्वतीर्थानां सङ्गमे तत्र जायते। शुक्ला भाद्रपदे स्वर्गे कृष्णा कलुषसंक्षयम्। गङ्गायमुनयोः पुण्ये नर्मदासरित्सङ्गमे। सरस्वत्यरुणयोश्चैव सङ्गमे पापनाशने। ब्रह्मवल्मीकाश्रमे समुद्धारेऽथ वा द्विज!। अन्येषु सङ्गमेष्वेव स्वयमायाति वामनः। तत्र सम्पूजितोऽयासौ जायते प्रतमोचदः। दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत्। पूजय त्वं जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति। महापुण्यप्रदा ह्येषा सङ्गमे विजया तिथिः। सर्वपापक्षयो नूनं जायते च उपोषणात्। गृहीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्यादिसङ्गमे। सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाषकेण वा। यथा शक्त्या तु विन्यस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम्। पूर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैः प्रपूजयेत्। एवं कृते तु विजयाव्रतेऽस्मिन् विजया दिने। न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोके परत्र च। दुर्लभा विजया नृणां दुर्लभस्तत्र सङ्गमः""। अग्निपु० "विधानं शृणु राजेन्द्र! यथादृष्टं मनीषिभिः। यथोक्तं नियम कुर्य्यादेकादश्यामुपोषितः। दन्तकाष्ठं प्रगृह्यादौ वाग्यतो नियतेन्द्रियः। श्रवणद्वादशीयोगे समुपोष्य जनार्दनम्। अर्चयित्वा विधानेन अहं भोक्ष्ये परेऽहनि। नदीनां सङ्गमे स्नायादर्चयेत् यत्र वा मनः। सौवर्णं रत्नसंयुक्तं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम्। पीतवस्त्रैः शुभैर्वस्त्रैर्भृङ्गारं निर्व्रणं नवम्। हिरण्मयेन पात्रेण अर्घ्यपात्रं प्रकल्पयेत्। दध्यक्षतफलैश्चैव सहिरण्यं सचन्दनम्। नमस्ते पद्मनाभाय नमस्ते जलशायिने। तुभ्यमर्घ्यं प्रयच्छामि बालवामनरूपिणे। मायावी वामनः श्रीशः सौत्रामा तु जगत्पतिः। एवं सम्पूजयित्वा तु द्वादश्यामुदये रवेः। भृङ्गारसहितं वस्त्रं संवत्सरं प्रपूजयेत्। वामनः प्रतिगृह्णातु वामनोऽहं ददामि तम्। वामनं सर्वतोभद्रं विजयार्थं निवेदयेत्। जलधेनुं तथा दद्याच्छत्रं चैव तु पादुके। सहिरण्यानि वस्त्राणि धेनुं चानडुहं नृप!। यत्किञ्चिद्दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते। श्रवणद्वादशीयोगे सम्पूज्य गरुड़ध्वजम्। दत्त्वा दानं द्विजातिभ्यो वियोगे पारणं ततः। सिंहस्थिते तु मार्तण्डे श्रवणस्थे निशाकरे। श्रवणद्वादशी ज्ञेया न स्याद्भाद्रपदादृते। दशम्येकादशी यत्र सानुपोष्या भवेत्तिथिः। श्रवणेन तु संयुक्ता सा शुभा सर्वकामदा"। श्रवणेन युक्तायां दशमी साप्युपोष्येति शेषः। "पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामुडुसंक्षयात्। वृद्धौ कुर्य्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते"। द्वादशीतुल्ये नक्षत्रे द्वादश्यां पारणम् अधिके त्रयोदश्यामित्यर्थः"।

विजयासप्तमीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदादित्यदिनं भवेत्। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। प्रदक्षिणं यः कुरुते फलैः पुष्पैर्दिवाकरम्। स सर्वगुणसम्पन्नं पुत्रं प्राप्नोत्यसंशयम्। प्रथमा नारिकेरैस्तु द्वितीया वीजपूरकैः। तृतीया कर्णारङ्गैश्चतुर्थी कदलीफलैः। पञ्चमी ऋजुकुष्माण्डैः षष्ठी पक्वैश्च तेन्दुकैः। वृन्ताकैः सप्तमी ज्ञेया शतेनाष्टोत्तरेण तु। मौक्तिकैः पञ्चरागैस्तु तिलैः कर्कटकैस्तथा। गोमेदैर्जवैर्दय्यैः शतेनाष्टाधिकेन तु। इक्षुदैर्वदरैर्बिल्वैः करमर्दैः सचिर्भटैः। आम्रातकैश्च जम्बीरैर्जम्बूकर्कटिकैः फलैः। पुष्पैर्धूपैः फलैः पत्रैर्मोदकैर्घृतपाचितैः। एभिर्विजयसप्तम्यां भानोः कुर्य्यात् प्रदक्षिणम्। अन्यैः फलैश्च कालोत्थैरखण्डैर्व्रणवर्जितैः। रवेः प्रदक्षिणं देयं फलेन फलमादिशेत्। नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी। नित्यं महीतलजयप्रतिपादयित्री या सप्तमी मुनिवरैः प्रवरा तिथीनाम्। सा भानुपादकमलार्चनचिन्तकानां पुंसां सदैव विजया विजयं ददाति"। भविष्योत्तरे "माघे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां कुरुनन्दन!। निराहारो रविं भक्त्या पूजयेद्विधिना नृप!। पूर्वोक्तेन जपेज्जप्यं देवस्य पुरतः स्थितः। शुद्धैकाग्रमना राजन्! जितक्रोधो जितेन्द्रियः"। इत्यादि "एवं संवत्सरं यावत् कुर्य्याद् विजयसप्तमीम्। स जयेदखिलाञ्छत्रून् सूर्य्यलोकं स गच्छति"। भविष्यपु० "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद् यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। स्नानं दानं जपो होम उपवासस्तथैव च। सर्वं विजयसप्तम्यां महापातकनाशनम्। पञ्चम्यामेकभक्तं स्यात् षष्ठ्यां नक्तं प्रचक्षते। उपवासस्तु सप्तम्यामष्टम्यां पारणं भवेत्। उपवासपरः षष्ठ्यां ध्वजस्य पूजयेद्रविम्"। उपवासपरः विजयसप्तम्यामुपवासं करिष्यन्। "गन्धपुष्पोपहारैश्च भक्त्या श्रद्धासमन्वितः। प्रकल्प्य पूजां भूमौ च देवस्य पुरतः स्वपेत्। जपमानस्तु गायत्रीं सौरसूक्तमथापि वा। त्र्यक्षरं वा महाश्वेतं षडक्षरमथापि वा। विबुद्धस्त्वथ सप्तम्यां कृत्वा स्नानं गणाधिपम्। महेशं पूजयित्वा तु होमं कृत्वा विधानतः। ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चाद्भक्त्या च गणनायकम्। शाल्योदनमपूपांश्च खण्डवेष्टांश्च शक्तितः। दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या ततो विप्रान् विसर्जयेत्। इत्येषा कथिता देव! पुण्या विजयसप्तमी। यामुपोष्य नरो गच्छेत् परं वैरोचनं पदम्।

विजयासप्तमीसत्रव्रतं भविष्यपु० "नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये यज्ञांस्तत्र समाहितः। सप्तम्यां ग्रहणे चैव संक्रान्तिषु विशेषतः"। नैमित्तिकान् ततो वक्ष्ये इत्यनेन श्लोकेन ग्रहणसंक्रान्तिषु साधारण्येन यज्ञप्रतिज्ञा कृता सत्रसप्तमीयज्ञं तावदाह शुक्लपक्षस्येत्यादिना "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां हविर्भुक्त्वैकदा दिवा। सम्यगाचम्य सन्ध्यायां वरुणं प्रणिपत्य च"। वरुणोऽत्र सूर्य्यः "इन्द्रियाणि तु संयम्य स तं ध्यात्वा स्वपेद् बुधः। दर्भशय्यागतो रात्रौ प्रातः स्नातः सुसंयुतः। सन्ध्यादौ तथैवान्ते पूर्ववद्वरुणं यजेत्। जुहुयादह्नचरवग्निं सूर्य्याग्निं परिकल्प्य वै। सूर्य्याग्निकरणं वक्ष्ये तर्पणं च समासतः। अस्त्रेणोङ्कारसंश्लिष्य सावित्र्याभ्युक्ष्य वानले"। अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण सावित्र्या सूर्य्यगायत्र्या एतच्च सर्वं निशुम्भसप्तम्यामेवाभिहितं वेदितव्यम्। "प्रक्षिप्यास्तीर्य्य दर्भांश्च देशे भूमौ यथेप्सितम्। प्रागग्रैरुदगग्रैश्च पात्राण्यालभ्य चक्रवत्। पवित्रं द्विकुशं कृत्वा साग्रं प्रादेशसम्मितम्। तेन पात्राणि संप्रोक्ष्य संशोध्य च विलोड्य च। उदग्भागस्थिते पात्रे साग्निना चोल्मुकेन च। पर्य्यग्निकरणं कृत्वा ततश्चोत्पवनं त्रिधा। परिमृज्य स्रुचादींश्च दर्भैः सम्प्रोक्षितैश्च तैः। जुहुयात् प्रोक्षिते वह्नौ तत्रार्कं पूर्ववत् यजेत्। भूमौ स्थितेन पात्रेण विस्तरेण तु पाणिना। वामेन यदुशार्दूल। नान्तरिक्षे तु हूयते"। अन्तरिक्षे त्रिकादौ "दक्षिणेन स्रुचौ गृह्य जुहुयात्पावकं बुधः। हृदयेन क्रियाः सर्वाः कर्त्तव्याः पूर्वचोदिताः"। हृदयेन हृदयमन्त्रेण "अनेन हुत्वा सन्तर्प्य दद्यात् पूर्णाहुतिं ततः। वरुणायादरान्माघे सप्तम्यां वरुणं यजेत्। यथा शक्त्या तु विप्रेभ्यः प्रदद्यात् खण्डवेष्टकान्। दद्याच्च दक्षिणां शक्त्या प्राप्यते यागजं फलम्। एवञ्च फाल्गुने सूर्य्यं चैत्रे चैवांशुमालिनम्। वैशाखे मासि धातारं इन्द्रं ज्यैष्ठे यजेद्रविम्। आषाढ़े श्रावणे मासि भगं भाद्रपदे तथा। आश्विने चापि पर्जन्यं त्वष्टारं कार्त्तिके यजेत्। मार्गशीर्षे तु मित्रञ्च पौषे विष्णुं यजेद् यदि। संवत्सरेण यत् प्रोक्तं फलमिष्टं दिने दिने। तत् सर्वं प्राप्नुयात् क्षिप्रं भक्त्या श्रद्धा-

समन्वितः । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा वै काञ्चनं रथम् । सप्तभिर्वाजिभिर्युक्तं नानारत्नोपशोभितम् । आदित्यप्रतिमां मध्ये सुवर्णेन कृतां शुभाम् । रत्नैरलङ्कृतां कृत्वा हेमपद्मोपरिस्थिताम् । तस्मिन् रथवरे कृत्वा सारथिं चाग्रतः स्थितम् । एतं द्वादशभिर्विप्रैः क्रमान्मासाधिपात्मभिः । सर्वकल्पतमाचार्यं पूजयित्वा यथाक्रमतः" । मासाधिपाः प्रतिमासोक्ताः सूर्याः । आतस्तद्भक्तिभावितैर्द्वादशभिर्विप्रैर्दृष्टतमाचार्यं पूजयेदित्यर्थः ।

विद्याप्रतिपद्व्रतं गरुडपु० "अथ त्वं प्रतिपत्कृत्यं शृणु श्रमतृकरं व्रतम् । यत् कुर्वाणः श्रियं विन्देद्दुर्लभं मानुषैरिह । शालितण्डुलसंसिद्धे मण्डले चतुरस्रके । श्रीशं श्रियमथावाह्य पूजयेत् मधुरास्वरम् । अम्लानदलैः पद्मैरयुतैस्तं प्रपूजयेत्" । अम्लानदलैः विकसितैः "मधुक्षीरैर्वा यथायोगं पयसा पायसेन च । ततश्च विधिनाभ्यर्च्य पार्श्वे देवीं सरस्वतीम् । अथातः पूजयेदिन्दुं गुरुं पश्चादनन्यधीः । परिवारनियोगेन तांश्च सत्कारयेद्य" । प्रार्थनामन्त्रः "मम विद्यां प्रदिशतु देवो वागीश्वरो हरिः । विद्याधिदैवतं देवी विद्यां दिशतु मे स्थिराम् । सरस्वती प्रदिशतु वागृद्धिमतिशालिनीम्" इत्यादि । "यस्त्वेवं कुरुते विद्वते विद्वान् विद्याव्रतमनन्यधीः । समस्तविद्यानिपुणो वैष्णवं पदमृच्छति" ।

विद्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "पौषम्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । प्राग्वत् पूजयेद्देवं तुरङ्गशिरसं हरिम्" । प्राग्वदिति रूपावाप्तिव्रतोक्तविधिवत् तुरङ्गशिरसं हयग्रीवम् । "तिलांश्च जुहुयाद्वह्नौ तिलैर्देवं समर्चयेत् । त्रिरात्रोपोषितो माघं तिलान् कनकमेव च । दद्याद् ब्राह्मणमुख्याय सम्यक्प्रयतमानसः । सुख्यान् यज्ञोपवीतांश्च प्रभूतमपि चन्दनम् । कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तं विद्यान्वितः स्यात् पुरुषः सदैव । स्वर्लोकमासाद्य सुखानि भुक्त्वा कामानभीष्टान् पुरुषोऽश्नुते च" ।

विधानद्वादशसप्तमीव्रतम् आदित्यपु० "निकुम्भसप्तमीनान्तु शृणु नारद ! निर्णयम् । यः शान्तिमधिगच्छेत सरस्वतात् सर्वकिल्बिषैः । शातनं सर्वपापानां शातनं नक्तं विदुः । तत्रोपवासविधिना धातारं य उपासते । चैत्रमासे तु सप्तम्यामतिरात्रफलं लभेत् । वैशाखमासे सप्तम्यां पर्जन्यं यस्तु पूजयेत् । चातुर्मास्यस्य यत्तस्य फलं प्राप्नोति तत्र वै । त्रिभा त्रिभावसोर्दृष्टा आयह्नो व्याप्तिदीप्तिषु । विभानाम निरूपस्तु स्वयमेव विभावसोः । सप्तम्यां ज्यैष्ठमासन्तु वरुणं यः समर्चयेत् । आप्तोर्यामसद्यानान्तु फलं विन्दति मानवः । अस्ताङ्गे यदा देवा जयशब्देन निर्ययुः । पूजयन्ति जयां देवास्ततस्तस्याश्च तत् स्मृतम् । आषाढमासे सूर्यन्तु सप्तम्यां पूजयेन्नरः । अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत् । सप्तम्यां निर्जिता देवैरसुरा दानवास्तथा । समाराध्य सुरैः सेन्द्रैः संग्रामे तारकामये । त्रैलोक्ये विजयप्राप्ते तस्माद्विजयसप्तमी । यः पूजयति मां भक्त्या तस्मिन्नहनि मानवः । स्नात्वा सम्यगुपस्पृश्य शुक्लवासाः कृताञ्जलिः । सदा यज्ञोपवीती च ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः । अक्रोधनो ह्यचपलः स्थिरचित्तः समाहितः । ध्यायमानस्तथा साम्ब ! तत्परः सजितेन्द्रियः" इत्यादि ।

विभूतिद्वादशीव्रतं मत्स्यपु० "शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् । विभूतिद्वादशी नाम सर्वाभरणभूषिता । कार्त्तिके चाथ वैशाखे मार्गशीर्षेऽथ फाल्गुने । आषाढे वा दशम्यान्तु शुक्लायां लघुभुङ्नरः । कृत्वा सायन्तनीं सन्ध्यां गृह्णीयान्नियमं बुधः । एकादश्यां निराहार समभ्यर्च्य जनार्दनम् । द्वादश्यां द्विजसंयुक्तः करिष्ये भोजनं ततः । तदविघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ! । ततः प्रभाते चोत्थाय कृत्वा स्नानजपं शुचिः । पूजयेत् पुण्डरीकाक्षं शुक्लमाल्यानुलेपनैः" ।

वि(बि)ल्वत्रिरात्रव्रतं स्कान्दपु० "ज्यैष्ठे मासि च संप्राप्ते पूर्णमास्यां द्विजोत्तम ! । ज्येष्ठाऋक्षदिने कुर्यात् सिद्धार्थैः स्नानमुत्तमम् । श्रीवृक्षं सिञ्चयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पैश्च पूजयेत् । वत्सरन्त्वेकभक्तन्तु हविष्यान्नेन कारयेत् । श्वशूकरखरादीनां दर्शने भोजनं त्यजेत् । अनेन विधिना सम्यक् मासि मासि समाचरेत् । ततः संवत्सरे पूर्णे गत्वा वि(बि)ल्वसमीपतः । गृहीत्वा वालुकां पात्रे प्रस्थमात्रं महामुने ! । अथ वा धान्यमादाय यवशालितिलादिकम् । ततो वंशमये पात्रे वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत् । उमामहेश्वरं हैमं भक्त्या कुर्यात् सुभूषितम्" इत्यादि ।

विशोकद्वादशीव्रतं पद्मपु० "पुण्ये चाश्वयुजे मासि विशोकद्वादशीव्रतम् । यच्चीर्त्वा शोकदौर्गत्यभाजनं न नरो भवेत् । दशम्यां लघुभुक् रात्रौ कृत्वा वै दन्तधावनम् । उदङ्मुखो प्राङ्मुखो वा वाक्यमेतदुदीरयेत् । एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् । श्रियं च जगतां मूर्तिं भोक्ष्यामीत्यपरेऽहनि । एवं नियम-

मास्थाय सुप्ता रात्रौ जितेन्द्रियः । प्रभाते विमले गत्वा मध्याह्ने तु जलाशयम् । स्नानं सर्वौषधैः कुर्य्यात् पञ्चगव्यजलेन च । शुक्लमाल्याम्बरधरः समभ्येत्य गृहं ततः । पूजयेज्जगतां नाथं लक्ष्मीदयितमुत्पलैः” इत्यादि ।

विशोकषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “विशोकषष्ठीमधुना वक्ष्यामि मनुजोत्तम ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिह स्पृशेत् । माघे कृष्णतिलैः स्नानं पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम्” । कृशरया, तिलतण्डुलान्नेन “उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रातः समुत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरेण रक्तेन रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनमुदिते त्वयि जायते । तथा विशोकता मे स्यात्त्वद्भक्तिः प्रतिजन्मनि । एवं सम्पूज्य षष्ठ्यान्तु द्विजान् भक्त्या प्रपूजयेत् । सुप्यात् संप्राश्य गोमूत्रं समुत्थाय ततः शुचिः । सपूज्य विप्रान् दानेन गुड़पात्रेण संयुतम् । वस्त्रेणाच्छाद्य गुरवे सर्व्वमेतन्निवेदयेत्” इत्यादि ।

विशोकसंक्रान्तिव्रतं स्कन्दपु० “अतःपरं प्रवक्ष्ये विशोकसंक्रान्तिमुत्तमाम् । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातो भवेद्यदि । एकभक्तं नरः कुर्य्यात्तिलैः स्नानन्तु कारयेत् । काञ्चनं भास्करं कृत्वा यथाविभवशक्तितः । स्नापयेत्पञ्चगव्येन गन्धपुष्पैः सुपूजयेत् । वेष्टयेद्रक्तवस्त्राभ्यां ताम्रपात्रे निधापयेत्” इत्यादि ।

विशोकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० “विशोकसप्तमीं तद्वत् वक्ष्यामि मुनिपुङ्गव ! । यामुपोष्य नरः शोकं न कदाचिदिहाश्नुते । माघे कृष्णतिलैः, स्नातः पञ्चम्यां शुक्लपक्षतः । कृताहारः कृशरया दन्तधावनपूर्व्वकम् । उपवासव्रतं कृत्वा ब्रह्मचारी भवेन्निशि । ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः । कृत्वा तु काञ्चनं पद्ममर्कोऽयमिति पूजयेत् । करवीरैश्च पुष्पैश्च रक्तवस्त्रयुगेन च । यथा विशोकं भुवनं त्वयैवादित्य ! सर्व्वदा । तथा विशोको मे चास्तु त्वद्भक्तिः प्रतिजन्मनि । एवं संपूज्य षष्ठ्यां तु भक्त्या संपूजयेद्द्विजान् । सुप्त्वा संप्राश्य गोमूत्रमुत्थाय कृतनित्यकः । संपूज्य विप्रं यत्नेन गुड़पात्रसमन्वितम् । सुवस्त्रं वस्त्रसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । अतैललवणं भुङ्क्ते सप्तम्यां मौनसंयुतः । ततः पुराणश्रवणं कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता । अनेन विधिना सर्व्वमुभयोरपि पक्षयोः । कुर्य्यात् यावत् पुनर्माघशुक्लपक्षस्य सप्तमीम् । व्रतान्ते कलसं दद्यात् सुवर्णकमलान्वितम्” ।

विश्वव्रतं भविष्यपु० “एकादश्यां यथोद्दिष्टा विश्वेदेवाः प्रपूजिताः । प्रजां पशून् धनं धान्यं प्रयच्छन्ति महीं तथा । मूलमन्त्रः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राः प्रकीर्त्तिताः । पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीराज्यमाक्षिकैः । पूर्व्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतद्व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम्” ।

विश्वरूपव्रतं कालोत्तरे “रेवतीशनियोगस्तु सिताष्टम्यां यदा भवेत् । भूतायां वा महासेन ! तदा जातमिदं शृणु ! महास्नानं प्रकर्त्तव्यं नित्यकृत्यादनन्तरम् । चन्द्रं गौवाङ्गरागन्तु रत्नपूजान्तु कल्पयेत् । सितपद्मानि देयानि भूषणानि बहून्यपि । चन्द्रमेवं दहेद्धूपं नैवेद्यं पायसं घृतम् । श्वेताम्बरयुगं सौम्यं शिवाय विनिवेदयेत् । अश्वाष्टमं कुञ्जरञ्च आचार्य्याय प्रदापयेत् । ऋग्यजुःसामाथर्व्वाणः प्रत्यश्वकुञ्जरं तथा । राज्यार्थी लभते राज्यं यावदाहूतसंप्लवम् । पुत्रार्थी लभते पुत्रान् वायुतुल्यपराक्रमान् । भोगार्थी लभते भोगान् विद्यातत्त्वेन शाश्वतान् । यान् यान् कामयते कामान् तांस्तान् कामानवाप्नुयात् । विश्वरूपमनन्तेन व्रतमेतदुदाहृतम् । कुशोदकप्राशनन्तु रात्रौ जागरणं ततः” ।

विष्टिव्रतं भविष्योत्तरे विष्टिस्वरूपमुक्त्वा “एवमेषा समुत्पन्ना विष्टिरिष्टविनाशिनी । तस्माद्दूरेण कौन्तेय ! वर्ज्जनीया फलार्थिना । येनोपवासविधिना व्रतेन च युधिष्ठिर ! । पूजिता तोषमायाति तदेव कथयामि ते । यस्मिन् दिने भवेद्भद्रा तस्मिन्नहनि भारत ! । उपवासस्य नियमं कुर्य्यान्नारी नरोऽथ वा । यदि रात्रौ भवेद्विष्टिरेकभक्तं दिनद्वयम् । कार्य्यस्तेनोपवासः स्यादिति पौराणिको विधिः । प्रहरस्योपरि यदा स्याद्विष्टिः प्रहरत्रयम् । उपवासस्तथा कार्य्य एकभक्तमतोऽन्यथा । सर्व्वौषधिजलस्नानं सुगन्धामलकैरथ । नद्यान्तड़ागेऽथ गृहे स्नानं सर्व्वत्र शस्यते । देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य ततो दर्भमयीं शुभाम् । विष्टिं कृत्वा पुष्पधूपैर्नैवेद्यादिभिरर्च्चयेत् । होमन्तु नामभिर्विष्टेः शतमष्टोत्तरं नृप ! । भुञ्जीत दत्त्वा विप्राय तिलान् पायसमेव च । सतैलं कृशरं भुक्त्वा पश्चाद्भुञ्जीत कामतः । छायासूर्य्यसुते ! देवि ! विष्टिरिष्टार्थनाशिनि ! । पूजितासि यथाशक्त्या

भद्रे ! भद्रप्रदा भव । उपोष्य विधिनानेन दश सप्त यथा क्रमात् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् पूर्व्ववत् पूज्य भामिनीम् । स्थापयित्वायसे पीठे कृशरान्नं निवेद्य च । परिधाय कृष्णवस्त्रयुगं मन्त्रेण तं पुनः । ब्राह्मणाय पुनर्दद्याद् लौहतैले तिलांस्तथा । कृष्णां सवत्सां गामेकान्तथैव कृष्णकम्बलाम् । दक्षिणाञ्च यथाशक्त्या दत्त्वा भद्रां विसर्जयेत् । य एवं कुरुते पार्थ ! सम्यग्भद्राव्रतं नरः । विघ्नं न जायते तस्य कार्य्यारम्भे कथञ्चन” ।

विष्णुदेवकीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “प्रथमे कार्त्तिकस्याह्नि सम्प्राप्ते देवकि ! स्वयम् । पञ्चगव्यकृतस्नानः पञ्चगव्यकृताशनः । बाणपुष्पैः समभ्यर्च्य वासुदेवमजं विभुम् । दत्त्वा च चन्दनं धूपं परमान्नं निवेदयेत् । घृतं निवेदयेद्विप्रे गृह्णीयाच्च ततो व्रतम् । अद्यप्रभृत्यहं मासं विरतः प्राणिनां बधात् । असत्यवचनात्स्तेयान्मधुमांसादिभक्षणात् । स्वपन् विबुध्यन् गच्छंश्च स्मरिष्याम्यहमच्युतम् । परापवादं पैशुन्यं परपीड़ाकरन्तथा । सच्छास्त्रदेवतायज्ञनिन्दामन्यस्य वा भुवि । न वक्ष्यामि जगत्यस्मिन् पश्यन् सर्व्वगतं हरिम् । अशक्तो वाऽधिशक्तोऽपि यस्मिन् वोढुं यशस्विनि ! । कुर्व्वीत नियमं तस्य त्यागो धर्म्मोपपद्धये । कृत्वैवं पुरतो विष्णोर्निवृत्तिं पापतः शुभे । नैवेद्यं स्वयमश्नीयान्मौनी नित्यमुदङ्मुखः । मार्गशीर्षे तथा मासि जातीपुष्पैर्जनार्द्दनम् । समभ्यर्च्य पुनर्धूपं चन्दनञ्च निवेदयेत् । परमान्नञ्च देवाय विप्राय च पुनर्घृतम् । दत्त्वा तथैव गृह्णीयान्नियमो योऽस्य रोचते । तथैव नक्तं भुञ्जीत नैवेद्यं कुलनन्दिनि ! । सर्व्वेष्वेव चतुर्म्मासं पञ्चगव्यादिकं समम् । पुष्पधूपोपहारेषु विशेषो दक्षिणासु च । स्नानप्राशनयोः साम्यं तथैव नक्तभोजनम् । अर्च्चयेत् प्रतिमासञ्च यैः पुष्पैस्तानि मे शृणु ! । ये च धूपाः प्रदातव्या नैवेद्यास्तु यत्तथा । वार्षैश्च जातिकुसुमैः तथैव च सकुन्दजैः । कुन्दातिमुक्तकै रक्तै रक्तवीरैश्च रक्तकैः । श्वेतैः शुभ्रैर्म्मल्लिकायास्तथा मल्लिकया ततः । दधिपद्मभकेतक्याः पद्मरक्तोत्पलेन च । क्रमेणाभ्यर्च्चितो विष्णुर्द्ददाति मनसि स्थितम् । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च धूपं पौषे च चन्दनम् । माघफाल्गुनचैत्रेषु दद्याद्विष्णोस्तथाऽगुरुम् । वैशाखादिषु मासेषु त्रिषु देवकि ! भक्तितः । कर्पूरं देवदेवाय गुग्गुलं श्रावणादिषु । कार्त्तिकादिषु मासेषु परमान्नं शुभे ! त्रिषु । कासारं माघपूर्व्वेषु यवान्नञ्च ततस्त्रिषु । घृतं तिलान् जलघटं हिरण्मयथ वा व्रती । प्रतिमासं तथा दद्याद् ब्राह्मणाय शुभव्रते ! । यथोक्तनियमानाञ्च ग्रहणं प्रतिमासिकम् । कुर्व्वन् जगत्पतिर्व्विष्णुः प्रीयतामिति मानवः । योषिद्प्यचलप्रज्ञा व्रतमेतद् यथाविधि । करोति मासान् सकलान् अवाप्नोति मनोरथान् । व्रतेनाराधितो विष्णुरनेन जगतःपतिः । ददात्यभिमतान् कामान् क्षिप्रकालेन भामिनि ! । धन्यं यशस्यमायुष्यं सौभाग्यारोग्यदन्तथा । व्रतमेतत् प्रियतरं व्रतेभ्योऽव्यक्तजन्मनः” ।

विष्णुपदव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे ‘‘आचक्ष्व दुःखशमदं व्रतं विष्णुपदत्रयम् । सर्व्वारम्भविनिष्पत्तिकारकं पापनाशनम् । संसारोच्छेदकैर्धीरैर्य्यद्घुष्टं स्थिरबुद्धिभिः । तदहं तव राजेन्द्र ! व्रतानामुत्तमोत्तमम् । कथयामि समाचष्ट यथापूर्व्वं समासतः । आषाढ़े मासि राजेन्द्र ! पूर्व्वाषाढ़ासु पार्थिव ! । समभ्यर्च्य जगन्नाथमच्युतं नियतः शुचिः । पुष्पैर्धूपैस्तथा हृद्यैर्गन्धैः सागुरुचन्दनैः । यथाविभवशान्त्यैरन्नैर्वासोभिरेव तु । क्षीरस्नेहास्थितं तद्वद्द्रव्यैर्व्विष्णुपदत्रयम् । समभ्यर्च्य यथाशक्त्या केशवस्याग्रतो न्यसेत् । यवांश्च दद्याद्विप्राय श्रीपतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! हविष्यान्नं सुशोभनम् । तथैवोत्तराषाढ़ासु श्रावणे मासि मानवः । तथैवाभ्यर्च्य गोविन्दं तथा विष्णुपदत्रयम् । विप्रायान्नं घृतं दत्त्वा प्रीणयित्वा भुवःपतिम् । भुञ्जीत गोरसप्रायं मानवो मौनमास्थितः । एवं वा राजेन्द्र ! पूर्व्वासु तथा भाद्रपदासु वै । फाल्गुने फाल्गुनीपूर्व्वा भवेदिति यदा नृप ! । त्रिविक्रमं तदा देवं पूर्व्वोक्तविधिनार्च्चयेत् । पदत्रयन्तु देवस्य समभ्यर्च्य तु पार्थिव ! । हिरण्यं दक्षिणां दद्यात् स्वर्गतिः प्रीयतामिति । नक्तं भुञ्जीत राजेन्द्र ! आज्यपाकविवर्जितम् । एष एवोत्तरायोगे चैत्रे मासि विधिः स्मृतः । अपुत्रो लभते पुत्रमपतिर्लभते पतिम् । समागमं प्रवासाञ्च तथा प्राप्नोति बान्धवैः । भद्रमैश्वर्य्यमारोग्यं सौभाग्यं चानुरूपताम् । प्राप्नुयादखिलानेतान् पूजयित्वा पदत्रयम् । यान् यान् कामान्नरः स्त्री वा हृदयेनाभिवाञ्छति । तांस्तानाप्नोति निष्कामो विष्णुलोकं प्रपद्यते । पूर्व्वं कृत्वापि पापानि नरः स्त्री वा नराधिप ! । पदत्रयव्रतं कृत्वा मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः” ।

विष्णुप्राप्तिद्वादशीव्रतं भविष्यपु० “द्वादश्यामुपवासन्तु ये वै कुर्व्वन्ति ते नराः । मासेन प्रतिपद्यन्ते मम अङ्गिरा-

यथाः । कृत्वा चैवोपवासन्तु गृहीत्वा च जलाञ्जलिम् । नमो नारायणायेति आदित्यं चावलोकयेत् । यावन्तो विन्दवः केचित् पतन्त्यञ्जलितो जलात् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । तथैव तस्यां द्वादश्यां कृत्वा कर्म यथाविधि । पायसैश्चैव पुष्पैस्तु हृष्टैर्गन्धैश्च धूपनैः । य एवं कारयेद्भूमे ! तस्यापि शृणु यां गतिम्” इत्यादि ।

विष्णुव्रतं भविष्यपु० “द्वादश्यां विष्णुरिष्टेह सर्वदा विजयी भवेत् । पूज्यश्च सर्वलोकानां यथा गोपतिगोकरः” । गोपतिः सूर्यो गोकरो नेत्ररश्मिर्यस्य स गोपतिगोकरो विष्णुः “मूलकन्याः स्वरूपाभिरङ्गकन्याश्च कीर्त्तिताः । पूर्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यस्तिथीश्वरः । गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते । पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा । आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीरान्नमाक्षिकैः पूर्वोक्तफलदो होमः कृतः शान्तेन चेतसा” । एतत्तु व्रतं वैश्वानरप्रतिपद्व्रतवद्व्याख्येयम् । पद्मपु० “द्वादश द्वादशीर्यस्तु समाप्योपोषणैर्नरः । गोवत्सं काञ्चनं विप्रानर्चयेद्भक्तितः । परं पदमवाप्नोति विष्णुव्रतमिदं स्मृतम्” । विष्णुधर्मोत्तरे “विष्णुव्रतमिति ख्यातं दर्शितं विष्णुना स्वयम् । पौषशुक्लद्वितीयादि कृत्वा मासचतुष्टयम् । षण्मासपारणप्रायं गृह्णीयात् परमं व्रतम् । पूर्वं सिद्धार्थकैः स्नानं ततः कृष्णतिलैः स्मृतम् । वचयाथ तृतीयेऽह्नि सर्वौषध्या ततःपरम् । नाम्ना कृष्णाच्युताख्येन तथा तं तेन पूजयेत् । तथैव च चतुर्थेऽह्नि हृषीकेशं च केशवम् । देवमभ्यर्च्य पुष्पैश्च गन्धैर्धूपानुलेपनैः । उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः । पुष्पैः फलैः फलैश्चैव सर्वधान्यैश्च भक्तितः । दिनक्रमेण चैतानि चन्द्रनामानि कीर्त्तयेत् । शशी चन्द्रः शशाङ्कश्च निशापतिरिति क्रमात् । नक्तं भुञ्जीत सततं यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तङ्गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयाच्छुभे ! । एवं सर्वेषु मासेषु ज्यैष्ठान्तेषु यशस्विनि ! । कर्त्तव्यं वै व्रतश्रेष्ठं द्वितीयादिचतुर्दिनम् । विप्राय दक्षिणां दद्यात् पञ्चम्यां च यशस्विनि ! । एवं समापयेन्मासैः षड्भिः प्रथमपारणम् । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तितः शुभैः । यथाशक्त्या तु कर्त्तव्यं वित्तशाठ्यं विवर्जयेत् । आषाढादिद्वितीयाञ्च षण्मासेन तपोधन ! । पारणं वै समाख्यातं व्रतस्यास्य शुभप्रदम्” ।

वृषव्रतं पद्मपु० “कार्त्तिक्यां यो वृषोत्सर्गं कृत्वा नक्तं समाचरेत् । वैष्णवं पदमवाप्नोति वृषव्रतमिदं स्मृतम्” ।

वेदव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव । विद्याकामेन यत्कार्य्यं नरेण सुविपश्चिता । बहिःस्नानं नरः कृत्वा कृतऋग्वेदपूजनः । ऋग्वेदं शृणुयान्नित्यं मासद्वयमतन्द्रितः । चैत्रादारभ्य धर्मज्ञ ! नित्यं नक्ताशनो भवेत् । ततो नृपवर ! प्राप्ते ज्यैष्ठस्य चरमेऽहनि । वासोयुगं हिरण्यञ्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । घृतपूर्णं कांस्यपात्रं सहिरण्यन्तु दक्षिणाम् । आषाढादिषु मासेषु यजुर्वेदव्रतं चरेत् । आश्विनादिषु मासेषु सामवेदव्रतं चरेत् । तथाथर्वव्रतं नाम पौषादिषु विधीयते । सर्वेषु सर्वं कर्त्तव्यमृग्वेदव्रतकीर्त्तितम् । वेदात्मनो वासुदेवस्य पूजां कृत्वा नरो द्वादशवत्सराणि । विष्णोर्लोकं याति लोकैर्विशिष्टं यस्मिन् प्राप्ते सर्वदुःखं जहाति” । वेदपरायार्थं वेदव्रतं विधानपा० द्रष्टव्यम् ।

वेश्याव्रतं पद्मपु० “अथाप्यन्यत् व्रतं सम्यक् उपदेक्ष्यामि तत्त्वतः । अविचारेण सर्वाभिरनुष्ठेयञ्च तत् पुनः । संसारोत्तारणायालमेतद्वेदविदो विदुः । यदा सूर्यदिने हस्तः पुष्योऽथाथ पुनर्वसुः । भवेत् सर्वौषधीस्नानं सम्यङ्नारी समाचरेत् । तदा पञ्चशरस्यापि सन्निधानमिहेष्यते । अर्चयेत् पुण्डरीकाक्षमनङ्गस्यापि कीर्त्तनम् । तस्माद्विप्राय दातव्यं हृच्छयः प्रीयतामिति । यथेच्छाहारभुग्नक्तं तमेव द्विजसत्तमम् । रत्यर्थं कामदेवोऽयमिति चित्तेन धारयेत् । यद्यदिच्छति विप्रेन्द्रस्तत्तत् कुर्य्यात् विलासिनी । सर्वभावेन चात्मानमर्पयेत् स्मितभाषिणी । एवमादित्यवारेण सदा तद्व्रतमाचरेत् । तण्डुलप्रस्थदानादि यावन्मासास्त्रयोदश । ततस्त्रयोदशे मासि संप्राप्ते तस्य कामिनी । विप्रस्योपस्करैर्युक्तां शय्यां दद्यादिलक्षणाम् । सोपधानकविश्रामं स्वास्तरावरणां शुभाम् । दीपकोपानच्छत्रपादुकासनसंयुताम् । सपत्नीकमलङ्कृत्य हेमसूत्राङ्गुलीयकैः । सूक्ष्मवस्त्रैः सकटकैर्धूपमाल्यानुलेपनैः । कामदेवं सपत्नीकं गुडकुम्भोपरिस्थितम्” । कामदेवरूपन्तु मदनत्रयोदशीव्रतोक्तं विज्ञेयम् । “ताम्रपात्रासनगतं हैमसूक्ष्मपटावृतम् । सुकांस्यभाजनोपेतमिक्षुदण्डसमन्वितम् । दद्यादुक्तविधिना तथैकां गां पयस्विनीम्” ।

वैतरणीव्रतं भविष्योत्तरे “एकादशी तिथिः कृष्णा मार्गशीर्षगता नृप ! । तामासाद्य नरः सम्यक् गृह्णी-

यावन्नियमं शुचिः। एकादशी तिथिः कृष्णा नाम्ना वैतरणी शुभा। सा व्रतेन मया कार्य्या वर्षं नक्तपरायणः। मध्याह्ने तु नरः स्नात्वा नित्यं निर्व्वर्त्तितक्रियः। रात्रौ सुरभिमानीय कृष्णामर्च्चेत् यथाविधि। पूर्व्वाभिमुख्यपि धातव्या कृष्णा गौर्लिप्तभूतले। अग्रपादादितः पूज्या पश्चात्पादद्वयावधि। गोपुच्छन्तु समासाद्य कुर्य्यात् वै पितृतर्पणम्। ततः पूजा प्रकर्त्तव्या शास्त्रदृष्टविधानतः। गाञ्चैव श्रद्धया युक्तश्चन्दनेनानुलेपयेत्। गन्धतोयेन चरणौ शृङ्गे प्रक्षाल्य भक्तितः। ततोऽनुपूजयेद्भक्त्या पुष्पैर्गन्धादिवासितैः। मन्त्रैः पुराणसम्प्रोक्तैर्यथास्थानं यथाविधि"। "मार्गशीर्षादिके भक्तं यावन्मासचतुष्टयम्। अन्यन्मासचतुष्कन्तु यावकाशनमेव च। श्रावणादिषु मासेषु चतुर्ष्वद्याच्च पायसम्। तदन्नस्य त्रयोभागाः गोगुरुस्वार्थमेव च। नैवेद्यं हि मया दत्तं सुरभी प्रीयतामिति। द्वितीयं गुरवे दद्यात् तृतीयं स्वयमेव च। मासान्मासं प्रकुर्व्वीत मासद्वादशकं व्रतम्। उद्यापनन्ततः कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरे तदा। शय्या सतूलिका आच्छादनयुता परिधानकम्। सवत्सा कृष्णवर्णा तु धेनुः कार्य्या पयस्विनी। सौवर्णीं सुरभीं कृत्वा स्थापयेत् तूलिकोपरि। सुरभीं पूजयेन्मन्त्रैः पूर्व्वोक्तैर्भक्तिसंयुतैः। ततस्तु गुरवे दद्यात् सर्व्वं तत्र क्षमापयेत्। नारी वा पुरुषो वापि व्रतस्यास्य प्रभावतः। राज्यं बहुविधं भुक्त्वा स्वर्गलोके महीयते। भारो लोहस्य दातव्यः कार्य्योऽसौ द्रोणसम्मितः। वैतरण्याः समाप्त्यर्थं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने"।

वैनायकचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "चतुर्थ्यां नक्तभुग्दद्यादब्दान्ते हेमवारणम्"। वारणः, करी। "व्रतं वैनायकं नाम सर्व्वविघ्नोपशान्तिदम्"।

वैशाखव्रतानि पद्मपु० "वैशाखे पुष्पलवणं वर्जयित्वा तु गोप्रदः। विष्णुलोकमवाप्नोति ततो राजा भवेदिह"। महाभारते "निरन्तरैकभक्तेन वैशाखं यो जितेन्द्रियः। नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "यः क्षिपेदेकभक्तेन वैशाखं पूजयेद्धरिम्। नरो वा यदि वा नारी ज्ञातीनां श्रेष्ठतां व्रजेत्। अहिंस्रः सर्व्वभूतेषु वासुदेवपरायणः। नमोऽस्तु वासुदेवायेत्यहन्यष्टशतं जपेत्। अतिरात्रस्य यज्ञस्य ततः फलमवाप्नुयात्"।

वैश्वानरप्रतिपद्व्रतं भविष्योत्तरे "अग्निमिष्ट्वा कृत्वा च प्रतिपद्यामिति स्मृतम्। हविषा सर्व्वधान्यानि प्राप्नुयादक्षतं धनम्"। इष्ट्वा पूजयित्वा। प्रतिपद्यां प्रति० पदि। इति स्मृतं कामानुसारेण हिरण्यरेतस्कतया विहितम्। हविषा घृतेन। सर्व्वधान्यानि हुत्वेत्यन्वयः। "मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्व्ववत् पद्मपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च तिथीश्वरः"। मूलमन्त्राः प्रधानमन्त्राः अङ्गमन्त्राः परिवारदेवतामन्त्राः अग्नये हृदयाय नम इत्येवमादयः। स्वसंज्ञाभिः ओँ अग्नये नम इत्यादिपूजायाम्। ओँ अग्नये स्वाहा इत्यादि होमे। पूर्व्ववत् सूर्य्यव्रतवत्। पद्ममध्यस्थः कर्णिकायां स्वमूर्त्त्यां पत्रेषु परिवारमूर्त्त्यां स्थितः। तिथीश्वरोऽत्र वह्निः। स च स्रक्स्रुवधारी त्रिलोचनो रक्ताङ्गश्चतुर्बाहुः दक्षिणे शूलं तदपरे ज्वाला। उत्सङ्गगताया अन्नपात्रहस्तायाः स्वाहायाः स्कन्धे च न्यस्तकरोऽपरो वरः। चत्वारः शुका रथस्य वोढारः। वायुः सारथिरित्येवं विष्णुधर्म्मोत्तराभिहितो वेदितव्यः। "गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते। पूजाऽशाठ्येन शाठ्येन कृतापि तु फलप्रदा। अशाठ्येन अकपटेन शाठ्येनेति स्तुतिः। "आज्यधारासमिद्भिश्च दधिक्षीराम्बुमाक्षिकैः। पूर्व्वोक्तफलदो होमो विहितः शान्तचेतसा"। आज्यधारादिभिः षड्भिः पृथक्कृतो होमः पूर्व्वोक्तफलदो धनदः। माक्षिकं मधु। आदौ पूजा ततो घृताक्तधान्यहोमस्ततो आज्यधारादिहोमः"।

वैश्वानरव्रतं पद्मपु० "यस्त्विन्धनन्ददेद्विप्रे वर्षादिचतुरस्त्वृतून्। घृतधेनुप्रदोऽन्ते च स परं ब्रह्म गच्छति। वैश्वानरव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम्"।

वैष्णवव्रतं पद्मपु० "आषाढ़ादिचतुर्म्मासान् प्रातःस्नायी भवेन्नरः। विप्राय भोजनं दत्त्वा कार्त्तिक्यां गोप्रदो भवेत्। घृतकुम्भं तथा दद्यात् सर्व्वकामानवाप्नुयात्। वैष्णवव्रतमित्युक्तं विष्णुलोकप्रदायकम्"।

व्यतीपातव्रतं वराहपु० "शुभे व्यतीपातदिने विगाहयेत् स पञ्चगव्येन महानदीजलम्। उपावसेद्वै पवमानजापको जपेत्तु शुद्धो व्यतिपात! ते नमः। कादिते ताम्रपात्रेण शर्करापूरिते घटे। काञ्चनाब्जे प्रतिष्ठाप्य हैममष्टभुजं नरम्"। अष्टभुजं अष्टादशभुजम् उत्पत्तिवाक्ये व्यतीपातमूर्त्तेरष्टादशभुजत्वात् उत्पत्तिवाक्यानुसारत्वाच्च विनियोगवाक्यस्य यथा भगवद्गीतासु "चत्वारोमनवस्तथेति" चत्वारश्चतुर्दश। "गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपदीपरत्ननिवेदनैः।

भक्ष्यैर्भोज्यैः फलैश्चित्रैर्मासि मार्गशिरेऽर्चयेत्। नमस्तेऽस्तु व्यतीपात ! सूर्य सोमसुत ! प्रभो !। यद्दानादि कृतं किञ्चित् तदनन्तमिहास्तु मे। इत्युक्त्वा पञ्चरत्नाद्यं सपुष्पाक्षतमञ्जलिम्। प्रक्षिप्य तत्क्षणादेव सर्वपापक्षयो भवेत्। यदि द्वितीयेऽपि दिने व्यतीपातो भवेन्नहि !। तदा पूर्वोपवासस्तु दद्यात्तत् सकलं गुरोः। पारणं व्यतिपातान्ते कुर्यात् संप्राश्य गोमयम्। अथैकस्मिन्नेव दिने व्यतीपातो भवेद् यदि। तत्रैवाह्नि तदा दत्त्वा उपवासं समाचरेत्। कुर्य्यादेवं मासि मासि व्यतीपातस्त्रयोदश। व्यतीपाते तु संप्राप्ते कुर्य्यादुद्यापनं बुधः। व्यतीपाताय स्वाहेति क्षीरद्रुमसमन्वितम्। आज्यक्षीरतिलानाञ्च होतव्यं वै शतं शतम्"। नारदीयपु० "व्यतीपातव्रतस्यास्य विधानं शृणु तत्त्वतः। माघे वा फाल्गुने वापि अन्यस्मिन्मासि वा भवेत्। व्यतीपातो दिने यस्मिन् प्रारभेद्व्रतमुत्तमम्। तिलैः पूर्णं शरावञ्च सगुड़ं गुरवेऽर्पयेत्। एवं द्वितीये दातव्यं तृतीये तु समापयेत्। सघृतं पायसञ्चैव दातव्यं चोत्तरोत्तरम्। एवं संवत्सरस्यान्ते देवस्यार्चान्तु कारयेत्। शङ्खचक्रगदापाणिं पद्महस्तं हिरण्मयम्। वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य पूजयेद्गरुड़ध्वजम्। गोक्षीरेण च संपूर्णं कांस्यभाजनमुत्तमम्। स्थापयेद्देवदेवस्य स्थानन्तत्रैव कल्पयेत्। शय्या च सन्निधौ तस्य स्थाप्या देवमनुस्मरन्। अनन्तशायिनं देवमनन्तफलदं शुभम्। लक्ष्म्या सहान्वितं विष्णुं भक्त्या संपूजयेद्गुरुम्। वैदिकेनैव मन्त्रेण जातीपुष्पैः समर्चयेत्। पायसेनैव नैवेद्यं शर्करासंयुतेन च। दत्त्वा निवेद्य देवस्य प्रार्थनं प्रार्थयेद्व्रती"।

व्योमव्रत भविष्यपु० अगस्त्यार्घ्यदानाऽनन्तरम् "सितचन्दनतोयेन व्योम स्थाप्य विलिप्य च। कर्णिकाकल्पितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च"। कर्णिकाकल्पितैः कर्णिकामण्डितैः "बकुले विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते सति"। पुष्पिते विकसिते। "मध्ये केसरजालस्य व्योम स्थाप्यं सुशोभनम्। अङ्गुष्ठपर्वमात्रन्तु सर्वगन्धसमन्वितम्। अथो संस्थापयित्वा च भास्करस्य कुरूत्तम !। पूजयेत् करवीरैस्तु तथा रक्तैश्च चन्दनैः। धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् प्रणम्य शिरसा रविम्। कुङ्कुमं पूर्वपार्श्वे तु दद्याद्रोम्नः समाहितः। दक्षिणे चागुरुं दत्त्वा पश्चिमे चन्दनं सितम्। चलासमञ्चोत्तरे तु दद्याद्व्योमविचक्षणः। दद्यान्मध्ये शुभं पुण्यं रक्तचन्दनमादरात्। पूजयेद्विविधैः पुष्पैस्तथा साऽगुरुचन्दनैः। धूपं कृष्णागुरुं दद्यात् सघृतं वापि गुग्गुलुम्। वासांसि च सूक्ष्माणि विकीर्णानि निवेदयेत्। पायसं घृतसंयुक्तं घृतदीपांश्च दापयेत्। सर्वं निवेद्य मन्त्रेण ततो गच्छेत् प्रदक्षिणम्। प्रणम्य शिरसा भानुमत्यायेन क्षमापयेत्। सर्वोपहारसंयुक्तं बलिं देवाय चाहरेत्। खखोल्कायेति मन्त्रेण सूर्यायामिततेजसे। अनेन विधिवद्देवमभ्यर्चयित्वा पुरा रविम्। अहं ब्रह्मत्वमापन्नः प्रसादाद्भास्करस्य तु"।

व्योमषष्ठीव्रतं भविष्यपु० "भाजनं तत्र संपूर्णं मधुना च समन्वितम्। दद्यात् कृष्णतिलानां तु प्रस्थमेकन्तु मागधम्। त्रितयं तण्डुलानां च पृथक् प्रस्थं च कारयेत्"। भाजनं प्रस्थचतुष्टयपूरणीयं पात्रं त्रितयं प्रस्थत्रयम् पृथगिति घृतमधुतिलतण्डुलपात्राणि पृथक् कुर्यात्। "गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्नानावाद्यैर्विशेषतः। ततः संपूजयेत् सूर्यं नानावाद्यसमन्वितम्। सूर्यं गगनस्थम्। "पूजयेच्च ततो व्योम बलिं दिक्षु प्रपूजयेत्। व्योमदेवगृहे चैव सर्वभूतानि योजयेत्। व्योमदेवगृहे तत्र यत्र व्योम प्रतिष्ठितम्"। व्योमनिर्माणं विष्णुधर्मोत्तरात् "चतुरस्रं भवेन्मूले तत्र हस्तं महाभुजम्। ततोऽन्यत् चतुरस्रञ्च प्रथमे संस्थितं शुभम्। भद्रपीठमये प्रोक्तो व्योमभागस्तुरीयकः। तस्मै वैश्वानरोऽथास्य मध्यभागः प्रकीर्त्तितः। भद्रपीठपदन्यस्य तत्र पद्मं निवेशयेत्। शुभाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः। पत्राष्टके न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्वतो दिशम्"। "य एवं कुरुते षष्ठ्यां सन्ध्याकाले बलिं रवेः। स सूर्यलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः"।

व्रतराजतृतीयाव्रतं देवीपु० "तृतीयायान्तु शुक्लायां लिखेद्वस्त्रयुगे शुभे। रोचनासितकर्पूरैः शिवोमां पूजयेत्ततः। हेमरत्नध्वजैर्वत्स ! मन्त्रयुग्ममुदीरयेत्। समस्तकामफलदं यत्तत् पूर्वमुदाहृतम्। ततो जपार्चनं होमं कर्त्तव्यं द्विजसत्तम !। अवियोगाय नारीणां व्रतराजं सदा हितम्। सहेमपुष्परत्नाद्यं वस्त्रं दापयेत्तु तम्। महापुण्यं महाभाग्यं सर्वकामप्रदायकम्। सुतभ्रातृवियोगस्तु न भवेत्तेन भो द्विज !। न व्याधिर्नोपसर्गश्च यावत्तन्तुरलो भवेत्। तावत्कालमुमालोके राजते मोदते चिरम्"।

शक्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "आश्वयुज्यां समारभ्य पौर्णमास्यां नरो भुवि । सोपवासः सुरेन्द्रस्य देवं संपूजयेत्तथा । शचीमैरावतं वज्रं मातलिञ्च नराधिपः । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । संवत्सरान्ते कनकस्य दत्त्वा प्राप्नोति लोकं स पुरन्दरस्य । मानुष्यमासाद्य नरेन्द्रपूज्यो राजा भवेद् वा द्विजपुङ्गवो वा" । पद्मपु० "आकाशगां समां दद्याद्धेनुमन्ते पयस्विनीम् । शक्रलोकमवाप्नोति शक्रव्रतमिदं स्मृतम्" ।

शङ्करनारायणव्रत देवीपु० "कथितं शङ्करोमाख्यं व्रतं मनसि तुष्टिदम् । श्रोतुमिच्छाम्यहन्नाथ विष्णुशङ्करसंज्ञितम्" । मनुरुवाच "यथा उमेश्वरन्नाथ तथा कार्य्यमिदं व्रतम् । किन्तु पीतानि वासांसि केशवाय प्रकल्पयेत् । गन्धपुष्पं तथा धूपं सुगन्धञ्च जनार्द्दने । कार्य्यं पूजनसम्भारे लड्डुकादिरसं दधि । एवन्तौ पूजयित्वा तु प्रतिमास्थण्डिलेऽपि वा । आहूय ब्राह्मणौ वत्स ! वेदवेदाङ्गपारगौ । यती वा व्रतसम्पन्नौ जटाकाषायधारिणौ । तौ भोजयेद्विधानेन स्मृत्वा पाणिजनार्द्दनौ । समाप्य विधिना वत्स ! सर्व्वकामप्रसाधकौ । भूमाल दक्षिणां विष्णोर्मौक्तिकं शङ्कराय च । दत्त्वानुव्रजतो लोकौ क्रमाद्गच्छेत्ततः" ।

शङ्करार्कव्रतं कालिकापु० "अथ चानेन मार्गेण शुभां तामेव चाष्टमीम् । सप्तम्यादित्ययोगेन प्राग्विधानेन वा नरः । किन्तु दक्षिणनेत्रस्थं भास्करञ्चार्च्चयेद्बुधः । पद्मरागेण हैमेन योज्येदं लेपनं शृणु । नेत्रे न्यस्य ललाटाधः कुङ्कुमं रक्तचन्दनम् । दत्तन्तु योज्य मध्ये तु हरं पूर्व्ववदर्च्चयेत्" । अर्द्धचन्द्राकारं तन्मध्ये दत्तस्य कृत्वा हैमनिबद्धं पद्मरागं दत्तमध्ये निधाय सूर्य्यकल्पनेत्रं कुर्य्यादित्यर्थः । "अभावे पद्मरागादेर्हेम सर्व्वत्र योजयेत् । रुद्रबीजं परं पूतं यतस्तच्चैव सर्व्वदा । शुक्लमाल्याम्बरं वल्कं नैवेद्यं च घृतप्लुतम् । शेषः पूर्व्वविधानेन कर्त्तव्यो विधिविस्तरः । किन्तूपोष्य प्रकुर्व्वीत सप्तम्यां विजितेन्द्रियः । शङ्करार्कयुतं पूज्य घृतं गव्यञ्च पारयेत्" ।

शनिव्रतं भविष्योत्तरे "अतो यमस्य दिवसे स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । कार्य्यं देयञ्च विप्राय तैलमभ्यङ्गहेतवे । यस्तु संवत्सरं यावत् प्राप्ते शनिदिने नरः । तैलं ददाति विप्राणां स्वशक्त्यान्यजनस्य तु । ततः संवत्सरस्यान्ते प्राप्ते तस्य दिने पुनः । लौहघटार्पितं सौरिं तैलकुम्भे विनिक्षिपेत् । लौहे वा मृण्मये चाथ कृष्णवस्त्रयुगान्वितम्" इत्यादि ।

शर्क्करासप्तमीव्रतं पद्मपु० "शर्क्करासप्तमीं वक्ष्ये सर्व्वकल्मषनाशिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं ययानन्त्यं प्रजायते । माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां श्रद्धयान्वितः । प्रातःस्नातस्तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनः । स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम् । तस्मिन्नमः सवित्रे धूपं पुष्पं निवेदयेत् । स्थापयेदव्रणं कुम्भं शर्क्करापात्रसंयुतम् । शुक्लवस्त्रेण संवेष्ट्य शुक्लमाल्यानुलेपनैः । सहिरण्यं यथाशक्त्या मन्त्रेणानेन पूजयेत्" इत्यादि ।

शाकसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "सप्तम्यां सोपवासस्तु रात्रौ भुङ्क्ते तु यो नरः । कृतोपवासः षष्ठ्यां तु पञ्चम्यामेककालभुक् । दत्त्वा तु संस्कृतं शाकं भक्ष्यभोज्यैः सुसंस्कृतम् । देवाय ब्राह्मणेभ्यश्च रात्रौ भुञ्जीत वाग्यतः । यावज्जीवं नरः कश्चिद्व्रतमेतच्चरिष्यति । तस्य श्रीर्विजयश्चैव त्रिवर्गश्च विवर्द्धते । मृतः स्वर्गमवाप्नोति विमानवरमास्थितः" । "शाकं सुसंस्कृतं कृत्वा भक्ष्यभोज्यसमन्वितम् । दत्त्वा विप्रे यथाशक्त्या पश्चाद्भुङ्क्ते निशि व्रती । कार्त्तिके शुक्लपक्षस्य प्राह्योऽयं कुरुनन्दन ! । चतुर्भिरपि मासैस्तु पारणं प्रथमं स्मृतम् । अगस्तिकुसुमैश्चात्र पूजा कार्य्या विभावसोः" । कार्त्तिकशुक्लसप्तम्यामारभ्य प्रतिमासं कुर्व्वता पुनर्मासचतुष्टयं यावत् शुक्लसप्तमी तस्यां तस्याञ्च पारणं कार्य्यम् । एकस्मिन् वर्षे वारत्रयं पारणं भवति एवमेव वर्षान्तरेषु तादृशं व्रतं यावज्जीवं कर्त्तव्यम्" ।

शान्ताचतुर्थीव्रतं भविष्यत्पु० "माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते ! । सा सर्व्वशान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात् सदैव हि । स्नानं दानं बलिः कर्म सर्व्वमस्यां कृतं विभो ! । भवेत्सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनः सदा । कृत्वोपवासं यस्तस्यां पूजयेद्विघ्ननायकम् । तस्यां होमादिकं कर्म भवेत्साहस्रिकं नृप ! । लवणं गुडपूर्णञ्च घृताक्तं तत्र भारत ! । दत्त्वा भक्त्या तु विप्रेभ्यः फलं साहस्रिकं लभेत्" ।

शान्तितृतीयाव्रतं गरुडपु० "तृतीयायां महाभाग ! कर्त्तव्यञ्च व्रतं शृणु । येनानन्तभवारब्धैर्मलैः क्षपयति द्विज ! । ग्रहपीडादिकैरन्यैरुपसर्गैः प्रपीडितः । अस्यां शान्तिं प्रकुर्व्वीत यतवाक्कायमानसः । स्थण्डिलं रचयित्वा तु नदीबीजप्रसूनकैः । चक्राब्जं मण्डलं कुर्य्याद्दिक्षु विदिक्षु सित-

तण्डुलैः । तत्र चावाहयेद्देवं नरसिंहाकृतिं विभुम् । प्रसन्नमधुरोदारवीक्षणक्षपितार्त्तिकम् । अशेषभयविध्वंसचतुरं पुरुषं हरिम् । अभयं भयतप्तानां ददतं ददतं वरम्" इत्यादि । "होमाच्च द्विगुणं प्राज्ञस्तर्पणं मन्त्रनिश्चयः । तस्य तद्द्विगुणं प्राज्ञ जप एष विधिक्रमः । नियोगारम्भसमये नियमान् प्रतिपालयेत् । त्रयं चाहरहः कुर्व्वन् नक्तकालं समापयेत्" । नियमान् मौनादीन् । त्रयञ्चाहरहः पूर्व्वं नक्तकालं समापयेत् । त्रयं होमतर्पणजपान् अहरहः प्रतिदिनं संख्या च सङ्कल्पितहोमसंख्यापेक्षया । "हविष्याशी जितक्रोधो यतवाक्कायमानसः । नित्यं त्रिःषवणं स्नायात् सदाचाररतो मुनिः । न चानृतकथोऽनग्निर्ब्रह्मचारी जितश्रमः" । यस्त्वेतत् कुरुते मर्त्त्यः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः । स सर्व्वार्त्तिविनिर्मुक्तो शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्" ।

शान्तिपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "तद्वद्भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यत्नाल्लिख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । पूजयेद्गन्धधूपैस्तु सर्पिर्गुग्गुलपायसैः । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमकुलात्तस्य न भयं नागतो भवेत् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेद्बुधः । तथैवाश्वयुजे मासि पञ्चम्यां कुरुनन्दन ! । कृत्वा कुशमयान्नागानिन्द्राण्या सह पूजयेत् । यस्तस्यां विधिवन्नागान् शुचिर्भक्त्या समन्वितः । पूजयेत् कुरुशार्दूल ! तस्य शेषादयो नृप ! । नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमाप्नोति वा विभो ! । प्रशान्तिलोकमासाद्य मोदते शाश्वतीः समाः" ।

शान्तिव्रतं वराहपु० "शान्तिव्रतं प्रवक्ष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ! । येन चीर्णेन शान्तिः स्यात् सर्व्वदा गृहमेधिनः । पञ्चम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके मासि पार्थिव ! । आरभ्य वर्षमेकन्तु भुञ्जीयादम्लवर्ज्जितम् । नक्तन्तु पूजयेद्देवं हरिं शेषोपरिस्थितम् । एवं यः कुरुते भक्त्या व्रतमेतन्नराधिप ! । तस्य शान्तिर्भवेन्नित्यं नागेभ्यश्चाभयं तथा । शेषाहिभोगशयनस्थमपांप्रसूतिं संपूज्य यज्ञपुरुषं पतगेन्द्रकेतुम् । येनक्तमत्त्यमधुरं सितपञ्चमीषु तेषां न नागजनितं भयमस्ति किञ्चित्" ।

शाम्बरायणीव्रतं भविष्योत्तरे "तस्मात् पार्थ ! प्रयत्नेन प्रतिमासं समाहितः । मासि मास्यच्युतं पूज्य भवेयास्तन्मनास्तथा । ये शाम्बरायणिकथाचरितव्रतेन वर्षाणि सप्त विधिना सुधियो नयन्ति । ते स्वर्गलोकमभिलभ्य कृताधिवासाः कल्पायुतं सुतशतैरपि न च्यवन्ति" ।

शिलाचतुर्थीव्रतं भविष्योत्तरे "लवणैर्धान्यकैर्युक्तं जीरकं मरिचानि च । हिङ्गुं शुण्ठीं हरिद्राञ्च सर्व्वं परिकरं तथा । चतुर्थ्यामेकभक्ताशी सकृद्दत्त्वा कुटुम्बिने । गृहेषु सप्तसु तथा शिलायुक्तानि भारत ! । एतच्छिलाव्रतं नाम लक्ष्मीलोकप्रदायकम्" ।

शिवचतुर्द्दशीव्रतं मत्स्यपु० "शृणुष्वावहितो ब्रह्मन् वक्ष्ये माहेश्वरं व्रतम् । त्रिषु लोकेषु विख्यातं नाम्ना शिवचतुर्द्दशी । मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकभोजनः । प्रार्थयेद्देवदेवेशं त्वामहं शरणङ्गतः । चतुर्द्दश्यां निराहारः समभ्यर्च्च्य च शङ्करम् । सुवर्णवृषभं दत्त्वा भोजयेच्चापरेऽहनि । एवं नियमकृत् सुप्त्वा प्रातरुत्थाय मानवः । कृतस्नानजपः पश्चादुमया सह शङ्करम् । पूजयेत् कमलैः शुक्लैः गन्धधूपानुलेपनैः" । "पञ्चदश्यां ततः पूज्य विप्रान् भुञ्जीत वाग्यतः । तद्वत् कृष्णचतुर्द्दश्यामेतत् सर्व्वं समाचरेत् । चतुर्द्दशीषु सर्व्वासु कुर्य्यात् पूर्व्ववदर्च्चनम् । ये तु मासविशेषास्तु तान्निबोध क्रमादिह । मार्गशीर्षादिमासेषु क्रमादेतदुदीरयेत्" । आश्विनान्तेष्विति ज्ञेयम् इत्यादि ।

शिवनक्तव्रतं भविष्यपु० "कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन कृत्वा कृष्णचतुर्द्दशीम् । इह भोगानवाप्नोति परत्र शिवमृच्छति" ।

शिवरथव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "कृत्वैकभक्तं हेमन्ते माघमासे तु यन्त्रितः । माघान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिः संयुक्तं वृषभैः समलङ्कृतम् । शोभितं ध्वजमालाभिश्चित्रचामरदर्पणैः । तण्डुलाढ़कपिष्टेन लिङ्गं कृत्वा सवेदिकम् । विन्यस्य रथमध्ये तु पूजयेत् कृतलक्षणम् । तद्रात्रौ राजमार्गे च शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा ततः पश्चाच्छिवायतनमानयेत् । तत्र जागरपूजाभिः प्रदीपाद्युपशोभितैः । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयेत शनैर्निशाम् । प्रभाते स्नापनं कृत्वा तद्भक्तानाञ्च भोजनम् । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं शोभासमायुक्तं शिवाय विनिवेदयेत् । भुक्त्वा च बान्धवैः सार्द्धं प्रणम्येशं गृहं व्रजेत्" ।

शिवरात्रिव्रतं स्कन्दपु० नागरखण्डे "माघस्य कृष्णपक्षीय तिथिश्चैव चतुर्द्दशी । तस्या रात्रिः समाख्याता शिव-

रात्रिरिति द्विजाः !। तस्यां सर्व्वेषु लिङ्गेषु सदा संक्रमते हरः। विशेषादमरैः सर्व्वैः ख्याता सैवं कथेश्वरे। माघनामस्य कृष्णायां चतुर्द्दश्यां सुरेश्वर !। अहं यास्यामि भूपृष्ठे रात्रौ नैव दिवा कलौ। लिङ्गेषु च समस्तेषु चलेषु स्थावरेषु च। प्रपूजयेत् सम्यग्भिक्षुः सर्व्वपापविशुद्धये। तस्यां रात्रौ हि मे पूजां यः कारयति मानवः। मन्त्रैरेतैः सुरश्रेष्ठ ! विपाप्मा स भविष्यति"। स्कन्दपु० "माघमासे तु या कृष्णा फाल्गुनादौ चतुर्द्दशी। सा तु पुण्या तिथिर्ज्ञेया सर्व्वपापविनाशिनी। शान्तात्मा क्रोधहीनस्तु तपस्वी ज्ञानसूचकः। तस्मै देयमिदं देवि ! गुरुपादानुगे सदा। अन्यथा यो ददातीदं स दाता नरकं व्रजेत्। वर्षे वर्षे महादेवि ! नरोनारी पतिव्रता। वीक्षयामि जगत् सर्व्वं कोमां भक्त्या प्रपूजयेत्। शिवमन्त्रैर्जपं कृत्वा होममर्च्चनदीपनम्। जागरं शिवरात्र्यान्तु शिवं पश्येत् समाहितः। मम भक्तो नरो देवि ! शिवरात्रेरुपोषकः। गणत्वमक्षयं दिव्यमक्षयम् शिवशासनम्। सर्व्वं कृत्वा तु भजते भोगानस्तुतसम्भवान्। एवं द्वादश वर्षाणि शिवरात्रेरुपोषकः। योमां जागरते रात्रिं मनुजः स्वर्गमाप्नुयात्। अकृत्वा मां न जानाति व्रतमेतदुदाहृतम्। शिवञ्च पूजयित्वा यो जागर्त्ति च चतुर्द्दशीम्। मातुः पयोधररसं न पिबेत् स कदाचन। यदीच्छेच्चाक्षयान् भोगान् दिवि देवसमः पुमान्। आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति सकलं फलम्"।

शिवलिङ्गव्रतं शिवधर्म्मोत्तरे "सितचन्दनतोयेन स्नाप्य लिङ्गं विलेप्य च। श्वेतैर्विकसितैः पद्मैः संपूज्य प्रणिपत्य च। पङ्कजे विमले सौम्ये निश्छिद्रे पुष्पिते घने"। सौम्ये रम्ये "मध्ये केशरजालस्य स्थाप्य लिङ्गं कनीयसम्। अङ्गुष्ठमात्रं विधिवत् सर्व्वगन्धमयं शुभम्। स्थाप्य दक्षिणमूर्त्तौ तु बिल्वपत्रैः समर्च्चयेत्। एवं योऽर्च्चयते लिङ्गं पद्मे गन्धमयं शुभम्। सर्व्वपापविनिर्मुक्तः शिवमेवाभिगच्छति। एतद्व्रतोत्तमं गुह्यं शिवलिङ्गं महाव्रतम्। भक्तस्य ते मयाख्यातं न देयं यस्य कस्यचित्"।

शिवव्रतं कालोत्तरे "अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्रतानान्तु यथाक्रमम्। अष्टम्यान्तु चतुर्द्दश्यां पक्षयोरुभयोस्तथा। उपोष्य संयतो भूत्वा त्रिविधेनान्तरात्मना। ततोऽपराह्णे शुचिना विशेषात् पूजयेच्छिवम्। पूर्व्वोक्तेन विधानेन जपहोमादिमाचरेत्। पूजयेत् परया भक्त्या गुरुवाक्साधनादिकैः। ततस्तु पञ्चगव्यं स प्राशयेच्छुलकलयम्। अमन्त्रस्योपसंस्पृश्य हविष्यान्नेन वर्त्तनम्। अनेन विधिना यत्नाद् यावज्जीवं व्रतं चरेत्। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। वसन्ति शिवलोकेषु शिवव्रतप्रभावतः। एतच्छिवव्रतं नाम व्रतानामुत्तमोत्तमम्"। तत्रैवान्यत्र "पौषमासे तु सम्प्राप्ते पक्षयोरुभयोः सुत !। चतुर्द्दश्यामथाष्टम्यां पौर्णमास्यामथापि वा। नित्यं निर्व्वर्त्य विधिवत् ततः काम्यं समाचरेत्। विशेषपूजा तत्रैव कर्त्तव्या शुद्धचेतसा। नैवेद्यं यावकप्रस्थं खण्डं क्षीराज्यसंस्कृतम्। रुद्रसंख्यांस्तु वै विप्रान् भोजयेच्चैव दक्षयेत्। वितस्तिमात्रां प्रकृतिं यावपिष्टेन निर्म्मिताम्। सप्तङ्गखुरलाङ्गूलकृतभूषान्तु कारयेत्। शिवाय तु प्रदातव्या कपिला गुरवे ततः। सवाहनसमायुक्ता व्रतपुण्यमतः शृणु !"। वर्षसाध्यम् "अनेन विधिना माघे खड्गं पिष्टमयं शिवे। समर्प्य च विधानेन चक्रवर्त्तिपदं लभेत्। फाल्गुने तु तथा चक्रं निवेद्य तत्पदं लभेत्। चैत्रे शिवं पिष्टमयं निवेद्य च शिवाग्रतः। स मुञ्चति ब्रह्महत्यां शिवलोकमवाप्नुयात्। वैशाखे मासि दण्डाग्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत्। हस्तार्द्धं पिष्टकं कार्य्यं पूजान्ते तु निवेदयेत्। मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो रुद्रलोके महीयते। ज्यैष्ठे पिष्टमयं खड्गं शिवाय विनिवेदयेत्। मुच्यते तु कृतघ्नत्वाद् रुद्रलोके तु गच्छति। आषाढ़े पिष्टजं पात्रं शिवाय विनिवेदयेत्। मुच्यते दुष्कृतैः सर्व्वैरिह जन्मनि सञ्चितैः। ध्वजं पिष्टमयं यस्तु शिवस्याग्रे निवेदयेत्। श्रावणे तु विधानेन सोऽक्षयं मोक्षमाप्नुयात्। मासे भाद्रपदे यस्तु गदां पिष्टमयीं ददेत्। निधीशत्वं स सम्प्राप्य शिवलोके महीयते। मासि चाश्वयुजे शूलं दत्त्वार्द्धपिष्टसम्भवम्। शिवाय पुरतो देयं भ्रूणहत्यां व्यपोहति। कार्त्तिके तु गदाचक्रं शिवस्याग्रे निवेदयेत्। सप्तजन्मकृतं पापं दहत्यग्निरिवेन्धनम्। मासे वै मार्गशीर्षे तु कमलं पिष्टसम्भवम्। शिवाय विधिना देयं सर्व्वैश्वर्य्यमवाप्नुयात्। सर्व्वेषाञ्चैव नक्तन्तु व्रतानां कीर्त्तितं मया। नित्यपूजान्तु निर्व्वर्त्य काम्यपूजान्तु कारयेत्"। तत्रैवान्यत्र "अस्त्रं वै मार्गशीर्षे तु यस्तु पिष्टमयं ददेत्। शिवं सम्पूज्य विधिवत् सूर्य्यलोके महीयते। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः। पौषे पिष्टमयी दन्ती शिवस्याग्रे निवेद्यते। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः। चक्रवर्त्ती महावीरः सर्वैश्वर्य्यसमन्वितः। माघे चाम्बरं यस्तु शिवाय विनिवेदयेत्। उद्धरेत्सोऽपि नरकात् स्वपितॄन् रौरवादितः। शिवलोके तु वसति दिव्यवर्षायुतत्रयम्। तदन्ते तु महीं लब्ध्वा न च खण्डां भुनक्ति सः। फाल्गुने हययूथन्तु पिष्टोत्थं रुद्रसंख्यया। निवेद्य तु शिवस्याग्रे त्रैलोक्याधिपतिर्भवेत्। दिव्यं वर्षसहस्रन्तु तदन्ते स्यान्महीपतिः। चक्रवर्त्ती महावीरः सर्वैश्वर्यसमन्वितः। चैत्रे रहमिन्दुमयं दासदासीसमन्वितम्। रहोपकरणैर्युक्तं विचित्राकुसुमचर्चितम्। पूजान्ते परया भक्त्या शिवाय विनिवेदयेत्। दिव्यवर्षशतान्यष्टौ रुद्रलोके महीयते। जातिस्मरस्तदन्ते तु चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात्। मासि वैशाखसंज्ञे तु सप्तव्रीहिशरावकान्। शिवाय पुरतो दद्यात् पूजान्ते प्रीतचेतसा। स याति शिवसायुज्यं बन्धुभिः सहितो नरः। पलानां द्वे शते यस्तु गुग्गुलन्तु दहेत् सुधीः। ज्यैष्ठे मासि शिवस्याग्रे पूजान्ते भक्तिसंयुतः। त्रिःसप्तकुलसंयुक्तः शिवलोके महीयते। तदन्ते पृथिवीं भुङ्क्ते न च खण्डां ससागराम्। बलिमण्डलकं कार्य्यं आषाढे शूलपाणिनः। नानाभक्ष्यैर्विरचितं नानाभक्ष्यसमन्वितम्। नानाचित्रसमाकीर्णं कर्त्तव्यं बलिमण्डलम्। संपूज्य परमेशानं ततस्तस्य निवेदयेत्। पितॄन् पितामहांश्चैव उद्धृत्य प्रपितामहान्। पुत्रपौत्रसमायुक्तः शिवलोके महीयते। दिव्यवर्षसहस्राणि तदन्ते पृथिवीपतिः। श्रावणे मासि देवस्य विमानं पुष्पसम्भवम्। पूजावसाने दातव्यं विचित्ररचनाकुलम्। वर्षायुतप्रमाणन्तु रुद्रलोके महीयते। योगीशो जायते शान्तो येन मोक्षं व्रजेत्तु सः। मासि भाद्रपदे यस्तु रुद्रपूजां चरेत् तदा। गुग्गुलं प्रथमं धूपं सुरदारु ततो दहेत्। बिल्वबीजं घृतं तद्वत् तथा नानाघृतान्वितम्। पञ्चमं ह्यगुरुं दद्यात् धूपं सर्वात्मना विभोः। मासमेकन्दहेद्यस्तु नैरन्तर्येण भक्तितः। याति सायुज्यतां शम्भोः सपुत्रः सहबान्धवः। यस्त्वर्कपत्रपुटकं पूरयेत् क्षीरसर्पिषा। मासमश्वयुजं शम्भोर्नैरन्तर्येण भक्तितः। तस्य पुण्यफलं वक्तुं न शक्तोऽस्मि षडानन!। तत्कुले पतिता ये तु डिम्भाडिम्भाहता पुनः। ते प्रयान्ति महाभागा रुद्रलोके ग्रपासुखम्। वर्षायुतायुतं साग्रं तदन्ते तु नरेश्वराः। जायन्ते शिवभक्ताश्च ज्ञानिनो वीतकल्मषाः। शिवदीक्षां समासाद्य ते यान्ति परमाङ्गतिम्। वस्त्राहतमिक्षुरसं पुटकन्तु शिवायतः। पूजान्ते दापयेद्यस्तु मासि प्राप्ते च कार्त्तिके। देहान्ते रुद्रलोके तु मोदते सह बान्धवैः। व्रतान्ते चैव संपूज्य शिवभक्तान् यथाविधि। हैमवस्त्रान्नपानैश्च वित्तशाठ्यं विना सुत!"। मत्स्यपु० "आषाढादिचतुर्मास्यां वर्जयेन्नखकृन्तनम्। हन्ताकमक्षणञ्चैव मधुसर्पिर्घटान्वितम्। कार्त्तिक्यान्तत् पुनर्हैमं ब्राह्मणाय निवेदयेत्। रुद्रलोकमवाप्नोति शिवव्रतमनुत्तमम्"।

शिवाचतुर्थीव्रतं भविष्यपु० "शिवा शान्ता सुखी राजन्! चतुर्थी त्रिविधा स्मृता। मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता। तस्यां स्नानं तथा दानमुपवासो जपस्तथा। क्रियमाणं शतगुणं प्रसादाद्दन्तिनो नृप!। गुडलवणघृतानां दानं शुभकरं स्मृतम्। गुडापूपास्तथा वीर! पुण्यं ब्राह्मणभोजनम्। चतुर्थ्यां नरशार्दूल! पूजयेत् सदा स्त्रियः। गुडलवणपूजाभिः श्वश्रूश्वशुरमातरः। ताः सर्वाः सुभगाः स्युर्वै विघ्नेशस्यानुमोदनात्। कन्यकाश्च विशेषेण विधिनानेन पूजयेत्"।

शिवोपवीतव्रतं शिवधर्मोत्तरे "पौर्णमास्यां तथाषाढ्यां शिवं संपूज्य यत्नतः। उपवीतं शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत्। पुनरेव च कार्त्तिक्यां पूज्य शम्भुं क्षमापयेत्। यतीनां दक्षिणां दत्त्वा स्वत्ववस्त्रादिपूर्विकाम्। यः कुर्य्यात् सकृदप्येवं चातुर्मास्यं पवित्रकम्। कल्पकोटिसहस्राणि रुद्रलोके महीयते"।

शीलतृतीयाव्रतं पद्मपु० "अनग्निपक्कमश्नाति तृतीयायान्तु यो नरः। गां दत्त्वा शिवमभ्येति पुनरावृत्तिदुर्लभम्। इहदानन्दकृत् पुंसां शीलव्रतमिदं स्मृतम्"।

शीलावाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "भगवन्! कर्मणा केन शीलवान् पुरुषो भवेत्। कुलजातिश्रुतेभ्यस्तु शीलमेव विशिष्यते"। मार्कण्डेय उवाच "आग्रहायण्यतीते तु मासमेकं दिने दिने। पूर्ववत् पूजयेद्देवं वराहमपराजितम्। घृतेन स्नापयेद्देवं घृतेन जुहुयाद्धरिम्। घृतं द्विजेभ्यो दद्याच्च घृतमेव निवेदयेत्। त्रिरात्रोपोषितः पौषम्यां घृतपात्रेण च द्विजम्। पूजयेच्च सुवर्णेन यथाशक्ति नराधिप!। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य नाकं सुचिरं मनुष्यः। मानुष्यमासाद्य च शीलवान् स्यात् प्राप्नोति पुष्टिं चिरजीवितञ्च"।

शुक्रव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "शुक्रं ज्येष्ठासु संप्राप्य पूजये-

नक्तभोजनः। पूर्वोक्तक्रमयोगेण द्विजसन्तर्पणेन तु। सप्तमे त्वथ संप्राप्ते सौवर्णं कारयेत्सितम् (शुक्रम्)। रौप्ये वा कांस्यपात्रे वा स्थापयित्वा भृगोः सुतम्। संपूज्य परया भक्त्या श्वेतवस्त्रानुलेपनैः। अपि तस्य प्रदातव्यं पायसं घृतसंयुतम्”।

शुद्धिव्रतं वह्निपु० “एवं वा द्वादश मासानुपोष्यैकादशीं बुधः। स यः करोति शुद्धात्मा कृतकृत्यः सुखी भवेत्। सुनामद्वादशी पूज्या नाम्ना द्वादशभिस्तथा। द्वादश धेनवो देया हरिः कामान् प्रयच्छति। दिवि देवाः स देवेन्द्राः कृत्वा कर्माण्यनेकशः। पश्चादाराधयन्तीह हरिं शुद्धिव्रतेन हि”।

शुभद्वादशीव्रतं वराहपु० “शृणु राजन्! महाभाग! शुभव्रतमनुत्तमम्। येन सम्प्राप्यते विष्णुः शुभेनैव न संशयः। मासि मार्गशिरे पुण्ये प्रथमाद्वदात् समाचरेत्। एकभक्तं सिते पक्षे यावत् स्याद्दशमी तिथिः। ततो दशम्यां मध्याह्ने स्नात्वा केशवमर्चयेत्। भुक्त्वा सङ्कल्पतः प्रागवद् द्वादश्यां शुद्धमानसः। केशवेति हरिं पूज्य दद्यात्तत्प्रीतये तिलान्। सहिरण्यं तथा कृष्णद्वादश्यां प्रयतो नृप!। तासध्येवमुषित्वा च यवान् दद्याद् द्विजातये। कृष्णायेति हरिर्वाच्यो दाने होमे तथार्चने। चातुर्मास्यामथैवन्तु क्षपित्वा राजसत्तम!। चैत्रादिषु पुनस्तद्वदुपोष्य प्रयतः शुचिः। सक्तुपात्राणि विप्राणां सहिरण्यानि दापयेत्। श्रावणादिषु मासेषु तद्वद्गोविन्दमर्चयेत्। त्रिषु मासेषु यावत्तु कार्त्तिकः स्यादिहागतः। तमप्येवं क्षपयित्वा दशम्यां प्रयतः शुचिः। अर्चयित्वा हरिं भक्त्या मासनाम्ना विचक्षणः”।

शुभसप्तमीव्रतं पद्मपु० “अन्यामपि प्रवक्ष्यामि शोभनां शुभसप्तमीम्। यामुपोष्य नरो रोगात् शोकदुःखात् प्रमुच्यते। शुक्ले चाश्वयुजे मासि कृतस्नानजपः शुचिः। वाचयित्वा द्विजश्रेष्ठानारभेच्छुभसप्तमीम्। कपिलां पूजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यानुलेपनैः। नमामि सूर्यसम्भूतामशेषभुवनालयाम्। त्वामहं सर्वकल्याणशरीरां सर्वसिद्धये। अथाहृत्य तिलप्रस्थं ताम्रपात्रे कृतं नवम्। काञ्चनं वृषभं तद्वद्वस्त्रमाल्यगुडान्वितम्। फलैर्नानाविधैर्भक्ष्यैः सर्वोपस्करसंयुतैः। दद्याद्विकालवेलायामर्यमा प्रीयतामिति। पञ्चगव्यं तु संप्राश्य स्वपेद्भूमौ विमत्सरः। ततः प्रभाते सुस्नातो भक्त्या सन्तर्पयेद् द्विजान्। अनेन विधिना दद्यात् मासि मासि सदा नरः। वाससी वृषभं हैमं तद्वच्छन्दोऽश्वपूजनम्। वत्सरान्ते च शयनमिक्षुदण्डगुणान्वितम्। सोपधानकविश्रामभाजनासनसंयुतम्। ताम्रपात्रे तिलप्रस्थं सौवर्णवृषभैर्युतम्। दद्याद्वेदविदे सर्वं विश्वात्मा प्रीयतामिति”।

शूलदानव्रतं शिवधर्मोत्तरे “अमावस्यां निराहारः अब्दमेकं नियन्त्रितम्। शूलं पिष्टमयं कृत्वा वर्षान्ते विनिवेदयेत्। शिवाय राजतं पद्मं सौवर्णकृतकर्णिकम्। भक्त्या च विन्यसेत् मूर्ध्नि शेषं पूर्ववदाचरेत्। कामतोऽपि कृतं पापं भ्रूणहत्यादिकञ्च यत्। तत् सर्वं शूलदानेन नश्यत्येव न संशयः। महापद्मविमानेन नरो नारीसमन्वितः। युगकोटिशतं साग्रं शिवलोके महीयते”।

शैलव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “अथातः संप्रवक्ष्यामि तव शैलव्रतं शुभम्। महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि। विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः। चैत्रशुक्लमारभ्यात् प्रत्यहं दिनसप्तकम्। तेषां संपूजनं कृत्वा बहिःस्नानं समाचरेत्। गन्धमाल्यनमस्कारधूपदीपान्नसम्पदा। यवैर्होमं तथा कुर्याद् दद्याद्विप्रे यवानपि। नित्यं यवान्नमश्नीयात् कुर्यात् संवत्सरं व्रतम्। तस्यावसाने दद्यात्तु यवप्रस्थांश्च विंशतिम्। वाचकाय द्विजेन्द्राय सुवर्णं काञ्चनस्य तु”।

शैवनक्षत्रपुरुषव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते। यस्मिन् व्रते तदप्यत्र श्रूयतामक्षयं महत्। शिवनक्षत्रपुरुषं शिवभक्तिमतां नृणाम्। तस्मिन्नक्षत्रयोगे च पुराणज्ञाः प्रचक्षते। फाल्गुनस्यामले पक्षे यदा हस्तः प्रजायते। तदा ग्राह्यं व्रतं चैतन्नक्तेनाभ्यर्च्य शूलिनम्। शिवायेति च हस्तेन पादौ संपूजयेद्विभोः”।

शैवमहाव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “प्रतिमासं प्रवक्ष्यामि शैवव्रतमनुत्तमम्। धर्मकामार्थमोक्षार्थं नरनार्यादिदेहिनाम्। पौषे मासे तु सम्प्राप्ते यः कुर्यान्नक्तभोजनम्। सत्यवादी जितक्रोधः शालिगोधूमगोरसैः। पक्षयोरष्टमीं यत्नादुपवासेन वर्त्तयेत्। त्रिसन्ध्यमर्चयेद्देवमग्निकार्यञ्च भक्तितः”। वर्षसाध्यम् “त्रिस्नानञ्चाग्निहवनं भूशय्या नक्तभोजनम्। पक्षयोरुपवासेन चतुर्दश्यष्टमीं क्षिपेत्। इत्येवमादिनियमैराचरेत शिवव्रतम्। शिवभक्ता तु या नारी ध्रुवं सा पुरुषो भवेत्। स्त्रीत्वमत्युत्तमं सा चेत् काङ्क्षते शृणुयाद् व्रतम्”।

शैवोपवासव्रतं भविष्यपु० "चतुर्द्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः। योऽब्दमेकं न भुञ्जीत शिवार्च्चनरतो नरः। यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं सत्रयाजिनाम्। तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकञ्च गच्छति"।

शौर्य्यव्रतं वराहपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि शौर्य्यव्रतमनुत्तमम्। येन भीरोरपि महत् शौर्य्यं भवति तत्क्षणात्। मासि चाश्वयुजे शुद्धा नवमी समुपोषिता। सप्तम्यां कृतसङ्कल्पः स्थित्वाष्टम्यां निराशनः। नवम्यां प्राशयेत् पिष्टं प्रथमं भक्तितो नृप!। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवीञ्चैव तु पूजयेत्। दुर्गां देवीं महाभागां महामायां महाप्रभाम्। एवं संवत्सरं यावदुपोष्य विधिवन्नृप!। व्रतान्ते भोजयेद्धीमान् यथाशक्त्या कुमारकान्। हेमवस्त्रादिभिः स्नातान् पूजयित्वा तु शक्तितः। पश्चात् क्षमापयेत्तांस्तु देवी मे प्रीयतामिति। एवं कृत्वा भ्रष्टराज्योलभेद्राज्यं न संशयः। अविद्यो लभते विद्यां भीरुः शौर्य्यञ्च विन्दति"।

श्रद्धाव्रतं पद्मपु० "कृत्वापलेपनं शम्भोरग्रतः केशवस्य च। स सर्वपापनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते। राजा भवति सम्भूतः सार्वभौमो महेश्वरः। एतत् श्रद्धाव्रतं नाम बहुकल्याणकारकम्"।

श्रवणद्वादशीव्रतं भविष्योत्तरे "एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता। विजया सा तिथिः प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा। एकादश्यां सोपवासो रात्रौ संपूजयेद्धरिम्। रौप्यसौवर्णपात्रे वा दारुवंशमयेऽपि वा। आच्छाद्य पात्रं वासोभिरक्षतैः पलसंमितैः। मार्गचर्म्मणा गव्येन भक्त्या वा शक्त्यपेक्षया। तिलाढ़केन वित्ताढ्यः प्रस्थेन कुड़वेन वा। अलाभे यवगोधूमैः फलैः शुद्धतिलैर्भवेत्। पुष्पैर्गन्धैः फलैर्धूपैः कालोत्थैरर्च्चयेद्धरिम्। नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोज्यैर्गुड़ोदनैः। स्ववित्तस्यानुसारेण बहिरक्ष्यञ्च कारयेत्। मन्त्रेण तु शतगुणं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम्। भक्तिमन्त्रगुणोपेतं कोटिकोटिगुणोत्तरम्। एभिर्मन्त्रपदैस्तत्र पूजयेद्गरुड़ध्वजम्। उपहारैर्नरश्रेष्ठ! शुचिर्भूत्वा समाहितः"। "एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव। पूर्व्वमेव समाख्याता द्वादशी श्रवणान्विता। उपोष्यैकादशीं पश्चाद् द्वादशीमप्युपोषयेत्। नचात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः"। एकादश्यां द्वादश्यां चान्यतरस्यां वा श्रवणयुक्तायां श्रवणयुक्तोपवासेनैव व्रतद्वयसिद्धिः एकस्मिन् व्रते पूर्व्वमन्यां तिथिमुपोष्य पश्चादपारयित्वा नान्योपोष्या इति यो विधिलोपः स एकदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। "बुध श्रवणसंयुक्ता द्वादशी सङ्गमोदकम्। स्नानं दध्योदनं तस्यामुपवासः परो विधिः। सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना। एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्र! कामाप्तं द्वादशीव्रतम्। सा द्वादशी बुधयुता श्रवणेन साकं सा वै जयेति कथिता मुनिभिर्नभस्ये। तामादरेण समुपोष्य नरोऽमरत्वमाप्नोति पार्थ! अणिमादिगुणोपपन्नम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "उपवासासमर्थानां किं स्यादेकमुपोषितम्। महाफलं महादेव! तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः"। कृष्ण उवाच "या राम! श्रवणोपेता द्वादशी महती तु सा। तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्द्दनम्। प्राप्नोत्ययत्नात् धर्म्मज्ञ! द्वादशद्वादशीफलम्। दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे। वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानहमेव च। न दुर्गतिमवाप्नोति जातिमग्र्याञ्च विन्दति। अक्षय्यं स्थानमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा। श्रवणद्वादशीयोगे बुधवारो भवेद् यदि। अत्यन्तं महती नाम द्वादशी सा प्रकीर्त्तिता। स्नानं जप्यं तथा दानं होमः श्राद्धं सुरार्च्चनम्। सर्व्वमक्षयमाप्नोति तस्यां भृगुकुलोद्वह!। तस्मिन् दिने तथा स्नातो यत्र कचन सङ्गमे। स्वर्गङ्गास्नानजं राम! फलं प्राप्नोत्यसंशयम्। श्रवणे सङ्गमाः सर्व्वे परपुष्टिप्रदाः सदा। विशेषात् द्वादशीयुक्ते बुधयुक्ते विशेषतः। तथैव द्वादशी प्रोक्ता बुधश्रवणसंयुता। तृतीया च तथा प्रोक्ता सर्व्वकामफलप्रदा। तथा तृतीया धर्म्मज्ञ! तथा पञ्चदशी शुभा"।

श्रीपञ्चमीव्रतं गरुड़पु० "यदिन्द्रेण पुरा चीर्णं श्रीवियुक्तेन पार्थिव!। श्रीसमृद्धिकरं तद्धि शृणु श्रीपञ्चमीव्रतम्। मार्गशीर्षे सिते पक्षे पञ्चम्यां पन्नगोत्सवे। उपवासस्य नियमं कुर्य्यात् पद्मां समरेद्धृदि। स्वर्णरौप्यां यथा शक्त्या ताम्रां मृत्काष्ठजामथ। चित्रपट्टगतां देवीं लक्ष्मीं क्ष्मापाल! कारयेत्। पद्मासनां पद्महस्तां पद्मां पद्मदलेक्षणाम्। दिग्गजेन्द्रैः स्नाप्यमानां काञ्चनैः कलशोत्तमैः"। लक्ष्मीरूपनिर्म्माणन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं वेदितव्यम्। तद्यथा "ससुस्थिता श्रीः कर्त्तव्या शङ्खाम्बुजकरा शुभा। सुखस्थिता महाभाग! पद्मे पद्मकरा शुभा। द्विभुजा चारुसर्व्वाङ्गी सर्व्वाभरणभूषणा। द्वौ च मूलकरौ शुभ्रे कार्य्यौ विद्याधरौ शुभाविति। ततो

यामद्वये याते निम्नगाया ह्रदाथ वा। स्नानं कुर्य्यात् सम्भ्रान्तः शक्तिमदुपचारतः। देवान् पितॄंश्च सन्तर्प्य ततो देवगृहं व्रजेत्। तत्रस्थां पूजयेद्देवीं पुष्पैस्तत्कालसम्भवैः। फलानि च यथालाभं विरूढ़ं धान्यसञ्चयम्। ततः सुवासिनी पूज्या कुङ्कुमैः कुसुमेन च। भोजयेन्मधुरान्नेन प्रणिपत्य विसर्जयेत्। ततस्तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम्। ब्राह्मणाय प्रदातव्यं श्रीर्मे प्रीयतामिति। निर्वर्त्त्यैतद्विशेषेण ततो भुञ्जीत वाग्यतः। मासानुमासं कर्त्तव्यं विधिनानेन भारत!। श्रीर्लक्ष्मीः कमला सम्पत् पद्मा नारायणी तथा। पद्माधृतिः स्थितिः पुष्टिस्तुष्टिः सिद्धिः क्षमा क्रमात्। मासानुमासं राजेन्द्र! प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। वस्त्रमण्डपिकां कृत्वा पुष्पगन्धादिवासिताम्। शय्यायां स्थापयेल्लक्ष्मीं सर्वोपस्करसंयुताम्। सौभाग्याष्टकसंयुक्तां नेत्रपट्टावृतस्तनीम्। सप्तधान्यसमोपेतां रसधातुसमन्विताम्। पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंस्कृताम्। देवीं संपूज्य विधिवद् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। व्यासाय वेदविदुषे यस्मै वा रोचते स्वयम्। सोपस्करां सवत्साञ्च धेनुं दत्त्वा क्षमापयेत्। यः पञ्चमीव्रतमिदं दयितं मुरारेर्भक्त्या समाचरति पूज्य खगोत्तनूजाम्। राज्यश्रियं स भुवि भव्यजनोपभोग्यं भुक्त्वा प्रयाति भवनं मधुसूदनस्य। माहात्म्यमपि वक्ष्यामि पञ्चम्यास्तव भारत!। जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदायिनी। यस्माज्जया जयाशब्दं करोति व्रतिनो बुधाः!। परिपूर्णं व्रतं यस्यां सा ज्ञेया जयपञ्चमी। जया च विजया चैव जयन्ती पापनाशिनी"। जया, कार्त्तिकशुक्लपञ्चमी "श्रवणेन यदा युक्ता शुक्लपक्षे तु पञ्चमी। उत्तराफाल्गुनी यस्मिन्द्वारसमागमः। आरभेत नरस्तस्यां व्रतं पूर्व्वमुपोषितः। चतुर्थ्यामेकभक्ताशी ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। धृतिमान् कृतसंकल्पो भवेन्नियमवान्नरः। ततःकल्यं समुत्थाय स्नात्वा नियतमानसः। घृतसक्तुमया पत्न्या कुर्य्याद् बिल्वस्य चार्च्चनम्। बिल्वमूले ततः कुर्य्याद् वेदिं पुष्पाक्षतैर्युताम्। स्थापयेत् कलसानष्टौ तस्यामष्टसु दिक्षु वा। तन्मध्ये बिल्वमूले तु स्थापयेच्च महाघटम्। सौवर्णं राजतं ताम्रं मार्त्तिकं वा शुभान्वितम्" इत्यादि।

श्रीप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तं "श्रीविहीनस्य लोकेऽस्मिन् जीवितस्यापि किं फलम्। तस्मादृव्रतं समाचक्ष्व येन स्याच्छ्रीयुतो नरः"। मार्कण्डेय उवाच "वैशाख्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्। पूर्ववत् पूजयेद्देवं श्रीसहायं दिने दिने"। पूर्ववदिति चैत्रादिरूपावाप्तिव्रतवत्। "पुष्पमूलैः फलैश्चैव जुहुयादक्षतानि च। बिल्वांश्च वह्नौ सततं गोरसैर्भोजयेद् द्विजान्। त्रिरात्रोपोषितो ज्यैष्ठ्यां कनकं प्रतिपादयेत्। वस्त्रयुग्मञ्च राजेन्द्र! तेन साफल्यमश्नुते। कृत्वा व्रतं मासमिदं यथोक्तमासाद्य मासं सुचिरं मनुष्यः। मनुष्यमासाद्य विद्धतेजाः श्रिया युतः स्याज्जगति प्रधानम्"।

श्रीवृक्षनवमीव्रतं भविष्योत्तरे "तस्माद्भाद्रपदे चैव शुक्लपक्षे कुरूत्तम!। नवम्यामर्च्चयेद्भक्त्या ईषत्सूर्य्योदयेऽनघ!। श्रीवृक्षं विविधैरन्नैरनग्निपतितैः फलैः। तिलपिष्टान्नगोधूमैर्धूपगन्धानुलेपनैः। ईषद्भानुकराक्रान्त! श्रीतरो वै नमस्तते। मन्त्रेणानेन राजेन्द्र! पूजयेद्भक्तिसंयुतः। सप्तकृत्वस्ततोऽभ्यर्च्च्य श्रीवृक्षं प्रणिपत्य च। ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या श्रीदेवी प्रीयतां मम। ततो भुञ्जीत मौनेन तैलाहारविवर्जितम्। अनग्निपक्वं स्वत्पात्रे दधिधान्यफलं शुभम्। एवं यः कुरुते पार्थ! श्रीवृक्षाभ्यर्च्चनं नरः। नारी वा दुःखशोकाभ्यां मुच्यते नात्र संशयः"।

श्रीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "चैत्रशुक्लस्य पञ्चम्यां पूजयित्वा तथा श्रियम्। सकृदेवाप्नुयादेतत् फलं संवत्सरोदितम्"। "अथातः संप्रवक्ष्यामि श्रीव्रतं नाम ते व्रतम्। चैत्रशुक्लतृतीयायां स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम्। कृत्वा शुक्लाम्बरो राजन्शुक्लमाल्यानुलेपनः। तिष्ठेद् घृतौदनाहारो भूमौ सुप्याद्दिशां च ताम्। चतुर्थ्याञ्च तथा स्नानं बहिरेव समाचरेत्। पञ्चम्याञ्च विशेषेण शुक्लाम्बरधरः शुचिः। लक्ष्मीं संपूजयेत् पद्मैः कृतकैऽकृतकैऽपि वा। शुक्लेन गन्धमाल्येन घृतदीपेन वाप्यथ" इत्यादि।

षष्ठीव्रतं ब्रह्मपु० "कृतोपवासः पञ्चम्यां षष्ठ्यां योऽर्च्चयते रविम्। नियमव्रतचारी च रवेर्भक्तिसमन्वितः। सप्तम्यां वा महाभाग! सोऽश्वमेधफलं लभेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "षष्ठ्याञ्च शुक्लपक्षस्य ये नरा भौमवासरे। व्रतञ्चरन्ति यत्नेन तथा तासां पृथक् पृथक्। न तेषां दुर्लभं किञ्चित् भविष्यति सुरोत्तम!। द्वियोगे द्विगुणं तेषां फलं स्कन्द! भविष्यति। त्रियोगे पूजनं कृत्वा मासेषु सुरसत्तम!। अक्षयं जायते पुण्यं नात्र कार्य्या विचारणा"।

संवत्सरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि पञ्च-

मूर्त्तिव्रतं तव । संवत्सरः स्मृतो वह्निस्तथार्कः परिवत्सरः ।
इदापूर्वस्तथा सोमो ह्यनुपूर्वः प्रजापतिः । वत्पूर्वश्च
तथा प्रोक्तो देवदेवो महेश्वरः । तेषां मण्डलविन्यासः
प्राग्वदेव विधीयते" । प्राग्वदिति नीलश्वेतरक्तपीत
कृष्णकैः मण्डलविन्यासाः कर्त्तव्याः "प्रागवत् प्रपू-
जनं कार्य्यं होमः कार्य्यो यथाविधि । तिलैर्व्रीहिय-
वैश्चैव घृतेन सितसर्षपैः । तल्लिङ्गैरथ वा मन्त्रैर्नामभिः
प्रत्यहं क्रमात् । नक्ताशनस्तथा तिष्ठेत् प्राग्वद्दिवसपञ्च-
कम् । चैत्रशुक्लं समारभ्य पञ्चमीप्रभृतिक्रमात् । संवत्-
सराख्ये वर्षे तु व्रतमेतत् समाचरेत् । पूजावसाने दातव्याः
सुवर्णाः पञ्च यादव ! । चतुर्वेदविदे देयं शाखाभेदेन
यादव ! । एकैकं पञ्चकं देयं यथाकालमिदं भवेत् ।
यथेष्टं लोकमाप्नोति कामचारी विहङ्गमः" ।

सङ्कटकव्रतं वराहपु० "शृणुष्वैकमना भद्रे ! सङ्कटकमिदं
व्रतम् । कथयामि महापूर्वं ब्रह्मणा कथितं मम ।
मासस्य कार्त्तिकस्यापि शुक्लप्रतिपदि व्रतम् । गृहीत्वा-
देकभक्तन्तु कृत्वा दन्तादिशोधनम् । सायं सङ्कल्पमाधाय
द्वितीयायामुपावसेत् । तृतीयायामपि तथा चतुर्थ्यां
पारणं भवेत् । शिवं संपूजयेद्भक्त्या उपवासदिनेऽपि च ।
यत्र विनोपचारेण रात्रौ दद्यात्ततो भुवि । स्वपेत् प्रातः
समुत्थाय स्नात्वा देवं समर्चयेत्" ।

सन्तानदव्रत भविष्योत्तरोक्तम् "कार्त्तिक्यामुपवासी यः
कन्यां दद्यात् स्वलङ्कृताम् । स्वकीयां परकीयां वा
नदीसङ्गमके शुभे । एतत् सन्तानदं नाम व्रतं सुगति-
दायकम्" ।

सन्तानाष्टमीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे
स्नातो नियतमानसः । कृष्णमभ्यर्च्य पूजाञ्च देवक्याः
कुरुते च यः । निराहारो नरः पश्चात् कृष्णस्य जगतः
पतेः । उपोषितो जपन्मन्त्रं रात्रौ प्रयतमानसः ।
पूजायाञ्चापि कृष्णस्य सप्त वारान् प्रकीर्त्तयेत् । पाषण्डि-
नोविकर्मस्थान् वैडालान् वकनास्तिकान् । प्रभाते च
ततः स्नातो दत्त्वा विप्राय दक्षिणाम् । भुञ्जीत व्रत
धृजस्तु कृष्णस्यैव जगत्पतेः । वैशाखज्यैष्ठयोश्चैव पारणं
हि त्रिमासिकम् । उपोष्य देवदेवेशं घृतेन स्नापये-
द्धरिम् । आषाढ़े श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा ।
उपोषितो द्वितीयं वै पारणं पूर्ववद्भवेत् । आश्विने
कार्त्तिके सौम्ये तृतीयं पारणं तथा । पौषे माघे
फाल्गुने च चतुर्थं द्विजसत्तम ! । पारणे पारणे पूर्णे
घृतेन स्नापयेद्धरिम् । ब्राह्मणेभ्यो घृतं दद्यात्तथैव प्रति-
पारणम् । कृत्वा व्रतं नाकमनुप्रयाति मानुष्यमासाद्य
च निर्वृतः स्यात् । सन्तानवृद्धिञ्च तथाप्नुतेऽसौ याव-
न्मही सागरमेखलान्ताम् ।

सप्तर्षिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिन-
सप्तकम् । मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वशिष्ठञ्च महाभागं पूजयेत् दिवसक्रमात् । कालोद्भवैः
फलैः पुष्पैः गोरसैश्च फलान्वितैः । आचरेत् प्रत्यहं
स्नानं बहिर्नक्ताशनो भवेत् । महाव्याहृतिभिर्होमं
तिलैर्नित्यं समाचरेत् । तर्पयेद्ब्राह्मणांश्चात्र फलमूलैश्च
गोरसैः । वारिधान्यञ्च दातव्याः क्षीरपूर्णा द्विजातिषु ।
एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतान्ते चाऽऽहिताग्नये । दद्यात्
कृष्णाजिनं राजन् ! यथापूर्वं मयेरितम् । व्रतमेतन्नरः
कृत्वा मोक्षोपायञ्च विन्दति" ।

सप्तसारस्वतव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं
दिनसप्तकम् । सुप्रभां काञ्चनाक्षीञ्च विशालां मानसो-
द्भवाम् । मेघनादां सुवेणुञ्च तथैव विमलोदकाम् ।
नित्यं संपूजयेद्भक्त्या बहिःस्नानं समाचरेत् । तासाञ्च
प्रत्यहं नाम्ना दध्ना होमं समाचरेत् । ब्राह्मणान्
भोजयेच्चात्र दध्ना युक्तं सुभोजनम् । घृतोदनं तथा-
श्नीयात्स्वकदेव तथा निशि । एवं संवत्सरं कृत्वा व्रतं
सारस्वतं नरः । तत्रोष्य सुचिरं कालं मानुष्ये जा-
यते यदा" इत्यादि ।

सप्तसुन्दरकव्रतं भविष्योत्तरोक्तम् "एकभक्ता च सप्ताहं
गौरिणीरत्र भोजयेत् । संपूज्य पार्वतीं भक्त्या गन्ध-
पुष्पविलेपनैः । ताम्बूलसिन्दूरवरैर्नारिकेलफलेन च ।
प्रीयतां कुमुदा देवी प्रणिपत्य विसर्जयेत् । एकैकां पूज-
येद्देवीं सप्ताहं यावदेव तु । पुनश्च सप्तमे प्राप्ते ताः
सप्तैव निमन्त्रयेत् । षड्भ्यः सम्भोजयित्वान्नं यथा-
शक्त्या विभूषणैः । भूषयित्वा माल्यवस्त्रैः कर्णवेष्टा-
ङ्गुलीयकैः । कुमुदा माधवी गौरी भवानी पार्वती
उमा । अम्बिका चेति संपूज्या दर्पणं दापयेत् पृथक् ।
ब्राह्मणं पूजयेत्त्वेकं वाच्यं सम्पन्नमस्तु मे । सप्तसुन्दरकं
नाम व्रतं पापहरं शुभम् । कृत्वा प्राप्नोति सौन्दर्य्यं
सौभाग्यमतुलं तथा" ।

समुद्रव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "अथातः संप्रवक्ष्यामि समुद्रव्रत-
मेव ते । चैत्रशुक्लादथारभ्य प्रत्यहं दिनसप्तकम् । लवणं
क्षीरं सघृतं दधिमण्डं सुरोदकम् । तथैवेक्षुरसोदञ्च

स्यादुदरमेव पूजयेत् । आचरेत् प्रत्यहं स्नानं शुचिर्भूत्वा तथा बहिः । घृतेन होमं कुर्वीत सप्तम्याञ्च प्रदापयेत् हविष्याशी भवेद्भक्तं कुर्यात् संवत्सरं व्रतम् । संवत्सरान्ते दद्याच्च तथा धेनुं पयस्विनीम् । व्रतेनानेन चीर्णेन सप्तसागरमेखलाम् । भुनक्ति वसुधां राजा ! सप्तजन्मान्तराणि तु" ।

सम्पूर्णव्रतं भविष्योत्तरे "संपूर्णं नाम तच्चापि व्रतं सम्यक् फलप्रदम् । यच्चीर्णं नरनारीभिर्भवेत् संपूर्णकालकम् । अवश्यन्तच्च कर्त्तव्यं संपूर्णफलकाङ्क्षिभिः । किञ्चिद्भग्नं प्रमादेन यद्व्रतं व्रतिनां भवेत् । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं व्रतेनानेन पाण्डव ! । उपद्रवैर्बहुविधैर्महामोहाच्च पार्थिव ! । यद्भग्नं किञ्चिदेव स्यात् व्रतं विघ्नविनायकैः । तत् संपूर्णं भवेत् सर्वं सत्यं सत्यं न संशयः । काञ्चनं रौप्यकं रूपं शिल्पिना तु घटापयेत् । भग्नव्रतस्य योदेवस्तत् स्वरूपं सुनिर्मितम् । रूपं स्त्रीपुंसयोर्वापि प्रारब्धं तद्व्रतं किल । न च निष्पादितं किञ्चिद्दैवात् सर्वं तथा स्थितम् । द्विभुजं पङ्कजाक्षञ्च सौम्यं प्रहसिताननम्" । द्विभुजादीनि स्त्रीपुंसयोरूपस्य विशेषणम् तच्च रूपमज्ञातेषु व्रतेषु, जन्मान्तरकृतानां विस्मृतानाञ्च ज्ञातत्वे तेष्वपीदं प्रायश्चित्तमिति । "निष्पादितं शिल्पिना च तस्मिन्नेव दिने पुनः । तस्मान्मासे पुनः प्राप्ते ब्राह्मणो विधिना गृहे । स्नापयेत् पयसा दध्ना घृतक्षीररसाम्बुभिः । गन्धचन्दनपुष्पैस्तु पूजयेत् कुसुमादिना । तोयपूर्णस्य कुम्भस्य मुखे विन्यस्य चन्दनैः । धूपदीपाक्षतैर्वस्त्रैर्नानाबल्युपहारकैः । अर्घ्यं दद्याच्च तन्नाम्ना मन्त्रेणानेन पाण्डव ! । उपवासेन हीनस्य प्रायश्चित्तं कृताञ्जलेः । शरणञ्च प्रपन्नस्य कुरुष्वाद्य दयां पुनः । परत्र भयभीतस्य भग्नवर्ज्यव्रतस्य च । कुरु प्रसादं संपूर्णमस्तु मे त्वत्प्रसादतः" ।

सम्भोगव्रतं भविष्यपु० "द्वे पञ्चम्यौ हि मासस्य द्वे च प्रतिपदौ नरः । सोपवासः सुगन्धाढ्यः शयीत प्रियया सह । खगनिश्चलचित्तस्तु रतिप्रीतिविवर्जितः" । खगनिश्चलचित्तः सूर्य्यध्यानपरः "समस्य कृतिशीलस्य तस्य पुण्यफलं शृणु । दिव्यं वर्षसहस्रं तु दिव्यं वर्षशतं तथा । ततस्तु भावयत्येनं महादेवं न संशयः" ।

सर्पपञ्चमीव्रतं भविष्यपु० "पयोव्रतन्तु पञ्चम्यां दत्त्वा नागं द्विजातये । सौवर्णं सर्पजनितं भयं तस्य न जायते । एतत् सर्पव्रतं प्रोक्तं सर्पमैत्रीकरं परम्" ।

सर्पविषापहपञ्चमीव्रतं स्कान्दे प्रभासख० "श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे वरानने ! । आरभ्योभयतो लेख्याः गोमयेन विषोल्बणाः । कृत्वा च कौसुमान्नागान्द्वारकौ च प्रपूजयेत् । घृतोदकाभ्यां पयसा स्नापयित्वा वरानने ! । गोधूमैः पयसा पूज्य लाजाद्यैर्विविधैस्तथा । पूजयेत् विधिवद्देवि ! दधिदूर्वाङ्कुरैः क्रमात् । गन्धपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् । अथ वा श्रावणे मासि पञ्चम्यां श्रद्धयान्वितः । यस्यालेख्य नरो नागान् कृष्णवर्णादिवर्णकैः । शुक्लकृष्णान् तथा वीथ्यां स्वगृहे विलिखेत् बुधः । पूजयेद्गन्धधूपैश्च पयसा पायसेन च । तस्य तुष्टिं समायान्ति पन्नगास्तक्षकादयः । आसप्तमात् कुलं तस्य न भयं नागतो भवेत् । प्रजप्यते तत्र मन्त्रो विषस्य प्रतिषेधकः । तस्य प्रजपमात्रे तु न विषं क्रमते सदा" ।

सर्वकामव्रतं विष्णुधर्मोत्तरोक्तम् "अङ्गारकं तथा सूर्य्यं निर्ऋतिं वा खगेश्वरम् । हवनं वेश्वरं स्कन्दं कपालकर्णकिङ्किणीम् । तत्र दैकादशान् यस्तु देवान् त्रिभुवनेश्वरान् । एकादश्यां सोपवासः सोमं सम्पूजयेत्तथा । गन्धमाल्यनमस्कारदीपधूपान्नसम्पदा । मार्गशीर्षादिधारभ्य यावत् संवत्सरं भवेत् । संवत्सरान्ते दद्याच्च ब्राह्मणाय पयस्विनीम् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं रुद्रत्वमाप्नोति नरस्तु राजन् ! । रुद्रेण सार्द्धं सुचिरं वसित्वा कामानवाप्नोति मनोऽभिरामान् । तथा सर्वगतान् रुद्रान् सदा सर्वत्र पूजयेत् । सर्वकामानवाप्नोति सर्वानपराजितान्" । विष्णुधर्मोत्तरे "माघमासे चतुर्द्दश्यां कृष्णपक्षे विशेषतः । तथा पितृगणान् राजन् ! क्षीणचन्द्रे च पूजयेत् । सर्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते । श्राद्धं कृत्वा तथा राजन् ! सर्वकामानवाप्नुयात्" ।

सर्वकामाप्तिव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे "कृत्तिकास्वथ देवं कार्त्तिकीप्रभृतिक्रमात् । यावत् स्यात् कार्त्तिकी भूयो नरसिंहमुपोषितः । अनुलेपनपुष्पाद्यैः सर्वरत्नैः सदैव तु । व्रतावसाने दद्यात् गां तथा श्वेतां द्विजातये । श्वेतवत्सयुताञ्चैव रजतस्य तथा नृप ! । उपोषितः सदा कुर्य्याद्व्रतं स्याच्छलवर्जितः" ।

सर्वव्रतं सौरपु० "मन्दवारयुता पुण्या शुक्लपक्षे त्रयोदशी । तस्यामुपोष्य विधिवत् सम्पूज्य गिरिजापतिम् । ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुक्तो भवति मानवः" ।

सर्वाप्तिसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "कृष्णपक्षे तु माघस्य सर्वाप्ति

सप्तमीं शृणु । यामुपोष्य समाप्नोति सर्व्वान् कामान् धराधर ! । पाषण्डादिभिरालापमकुर्व्वन् भानुतत्परः । पूजयेत् प्रणतो देवमेकान्तमतिरंशुपम् । माघादि पारणं मासैः षड्भिः शुच्यन्तकं स्मृतम्" । शुच्यन्तकम् आषाढान्तकम् । "मार्त्तण्डः प्रथमं नाम द्वितीयोऽर्कः प्रकीर्त्तितः । तृतीयं चित्रभानुस्तु विभावसुरतःपरम् । भगेति पञ्चमो ज्ञेयः षष्ठो हंसः प्रकीर्त्तितः । पूर्व्वेषु षट्सु मासेषु स्नानप्राशनयोस्तिलाः । श्रावणादिषु मासेषु पञ्चगव्यमुदाहृतम् । स्नाने च प्राशने चैव प्रशस्तं पापनाशनम् । प्रतिमासन्तु देवस्य कृत्वा पूजां यथाविधि । विप्राय दक्षिणां दद्यात् श्रद्दधानः स्वशक्तितः । पारणान्ते च देवस्य प्रीणनं भक्तिपूर्व्वकम् । कुर्व्वीत शक्त्या विधिवद्रविं भक्त्या दिवस्पतिम्" ।

सर्व्वावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतं तव । बलं ज्ञानं तथैश्वर्य्यं शक्तिश्च यदुनन्दन ! । विख्यातं देवदेवस्य तस्य मूर्त्तिचतुष्टयम् । यदेव रूपं कूर्म्मस्य बलस्योक्तं तथैव तु । रूपं ज्ञानस्य ते प्रोक्तं नारसिंहं तथा नृप ! । रुद्ररूपं तथैश्वर्य्यं कथितन्तु मया तव । पूर्व्वं बलमुखं तस्य वासुदेवमुखं भवेत् । दक्षिणं वदनं ज्ञानं देवं सङ्कर्षणं विदुः । ऐश्वर्य्यं पश्चिमं वक्त्रं रौद्रं पापहरं तथा । वाराहञ्च तथा वक्त्रमनिरुद्धं प्रकीर्त्तितम् । त्रिरात्रोपोषितस्त्वेते पूर्व्वं संपूजयेन्मुखम् । शुक्लपक्षप्रतिपदि वैशाखे मासि दक्षिणम् । ज्यैष्ठे च पश्चिमं वक्त्रमाषाढ़े च तथोत्तरम् । गृहोपयोगि दातव्यं चैत्रे मासे द्विजातये । रणोपयोगि दातव्यं वैशाखे यादवोत्तम ! । योगोपयोगि दातव्यं ज्यैष्ठे मासि द्विजातये । यज्ञोपयोगि दातव्यं मास्याषाढ़े तथैव च । व्रतमेतन्नरः कृत्वा पूर्णमासचतुष्टयम् । पारणं प्रथमं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते । श्रावणादिषु मासेषु द्वितीयं पारणं भवेत् । दशवर्षसहस्राणि स्वर्गं भुक्त्वा यथोदितम् । सौभाग्यादिषु भोगेषु तृतीयं पारणं भवेत् । तृतीयं पारणं कृत्वा भोजयेद्ब्राह्मणाञ्छुचिः । भोजनं गोरसप्रायं कदलीकाशर्करायुतम् । प्राप्ते द्वितीये व्रतपारणे तु प्राप्नोति देवस्य सलोकतां सः । स्वर्गेन्द्रलोके च यथोक्तकालं भुङ्क्ते सुखं सर्व्वसमृद्धिकामः" ।

सर्षपसप्तमीव्रतं भविष्यपु० "संपूज्य विधिवद्देवं पुष्पधूपादिभिर्बुधः । यथाशक्ति ततः पश्चान्नैवेद्यं भक्तितो न्यसेत् । सुमनसां प्रवरा जातिर्धूपानां विजयः परः । गन्धानां कुङ्कुमं श्रेष्ठं लेपानां रक्तचन्दनम् । दीपदाने घृतं श्रेष्ठं नैवेद्यं मोदकं परम् । एतैस्तुष्यति देवेशः सान्निध्यं चापि गच्छति । एवं संपूज्य विधिवत् कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । प्रणम्य शिरसा देव ! देवदेवं दिवाकरम् । सुखासीनस्ततः पश्येद्रवेरभिमुखस्थितः । एवं सिद्धार्थकं कृत्वा हस्ते पानीयसंयुतः" । सिद्धार्थकं पश्येदित्यन्वयः "कामं यथेष्टं हृदये कृत्वा तं वाञ्छितं नरः । पिबेत् सन्तोषयन् विप्रमस्पृशन् दशनैः सकृत्" । रात्राविति शेषः "द्वितीयायान्तु सप्तम्यां द्वौ गृहीत्वा तु सुव्रत ! । तृतीयायां तु सप्तम्यां पातव्यास्त्रय एव हि । चतुर्थ्यां वापि चत्वारः पञ्चम्यां पञ्च एव च । षट् पिबेच्चापि षष्ठ्यां तु इतीयं वैदिकी श्रुतिः । सप्तम्यां वारिसंयुक्तान् सप्त चैव पिबेन्नरः" । वारिशब्दः द्रववाची पञ्चगव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् "उदकप्रभृतिं यावत् पञ्चगव्येन सप्तमी । एकं तोयेन सहितं द्वौ वापि घृतसंयुतौ । तृतीयं मधुना सार्द्धं दध्नापि च चतुष्टयम् । युक्तास्तु पयसा पञ्च षट् च गोमयसंयुताः । पञ्चगव्येन वै सप्त पिबेत् सिद्धार्थकान् द्विज ! । अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सर्षपसप्तमीम् । बहुपुत्रो बहुधनः सिद्धार्थश्चापि सर्व्वदा । इह लोके नरो भूत्वा प्रेत्य याति विभावसुम्" ।

सागरव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "इदमन्यत् प्रवक्ष्यामि चतुर्मूर्त्तिव्रतन्तव । नित्यञ्चतुर्षु मासेषु श्रावणाद्येषु यादव ! । चतुःसागरचिह्नानि पूर्णकुम्भांस्तु पूजयेत् । चतुरात्मा हरिर्ज्ञेयः सागरात्मा विचक्षणैः । स्नानं समाचरेन्नित्यं नदीतोयेन यादव ! । होमञ्च प्रत्यहं कुर्य्यात् सततं तैलवर्जितम् । कार्त्तिकस्यावसानाच्च पूजयित्वा द्विजोत्तमान् । तैलं दत्त्वा तु विप्राय नाकपृष्ठे महीयते । सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य लभते फलम्" ।

साध्यव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तम् "मनोमनस्तथा प्राणो नरो जातश्च वीर्य्यवान् । वीतिर्हयोऽनयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । विभुश्चापि प्रभुश्चैव साध्या द्वादश कीर्त्तिताः । पूजयेच्छुक्लपक्षे तान् द्वादश्यां मार्गशीर्षतः । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं प्राप्नोति तेषां तु स सलोकमेव । तत्रोष्य कालं सुचिरं मनुष्यो राजा भवेद्द्विजपुङ्गवो वा" ।

सामव्रतं पद्मपु० "घृतेन स्नापनं कृत्वा केशवस्य शिवस्य च । ब्रह्मणो भास्करस्यापि गौर्य्या लम्बोदरस्य च । अन्तेस शुभं कुर्य्यात् पद्मं गोमयमण्डले । समान्ते हेमकमलं तिलधेनुसमन्वितम्" । समा वर्षम् । "शुक्लदा-

फलं दद्याच्छिवलोके महीयते । साम गायतश्चैतत् सामव्रतमिहोच्यते" ।

सारस्वतपञ्चमीव्रतं पद्मपु० "सम्यक् पृष्टं त्वया राजन् ! शृणु सारस्वतं व्रतम् । यस्य सङ्कीर्त्तनादेव तुष्यतीह सरस्वती । यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यादेतद्व्रतमनुत्तमम् । तद्वासरादौ संपूज्य विप्रानेतत् समारभेत् । अथवादित्यवारेण ग्रहताराबलेन च । पायसम्भोजयित्वा तु कुर्य्याद् ब्राह्मणवाचनम् । शुक्लवस्त्राणि दद्याच्च सहिरण्यानि शक्तितः । गायत्रीं पूजयेद्भक्त्या शुक्लमाल्यानुलेपनैः । एभिर्मन्त्रपदैः पश्चात् सर्वं कुर्य्यात् कृताञ्जलिः । एवं संपूज्य गायत्रीं वीणाक्षमणिधारिणीम् । शुक्लपक्षेऽक्षतैर्भक्त्या सकमण्डलुपुस्तकाम् । मौनव्रतेन भुञ्जीत सायं प्रातश्च धर्मवित् । पञ्चम्यां प्रतिपक्षे च पूजयित्वा सुवासिनीः । तस्यां तु तण्डुलप्रस्थं घृतपात्रेण संयुतम् । क्षीरं दद्यात् हिरण्यञ्च गायत्री प्रीयतामिति । सन्ध्ययोश्च तथा मौनमेतत् कुर्वन् समारभेत् । नान्तरा भोजनं कुर्य्याद् यावन्मासास्त्रयोदश । समाप्ते तु व्रते दद्यात् भाजनं शुभतण्डुलैः । पूर्णं सवस्त्रयुग्मन्तु गां सवत्सां सुशोभनाम् । विप्राय वेदविदुषे । वाचकायाथ पार्थिव ! अनेन विधिना यस्तु कुर्य्यात् सारस्वतं व्रतम् । विद्यावान् धनयुक्तश्च रक्तकण्ठश्च जायते । सरस्वत्याः प्रसादेन व्यासवत् स कविर्भवेत् । नारी वा कुरुते या तु सापि तत्फलभागिनी" ।

सारस्वतव्रतं पद्मपु० "सन्ध्यामौनं नरः कृत्वा समान्ते घृतकुम्भकम् । वस्त्रयुग्मं तिलान् घण्टां ब्राह्मणाय निवेदयेत् । लोकं सारस्वतं याति पुनरत्रैव जायते । एतत् सारस्वतं नाम रूपविद्याप्रदायकम्" ।

सार्वभौमव्रतं वराहपु० "सार्वभौमव्रतं चान्यत् कथयामि समासतः । येन सम्यक्कृतेनाशु सार्वभौमो भवेन्नरः । कार्त्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्लपक्षगा । तस्यां नक्ताशनो मर्त्त्यो दिक्षु शुद्धबलिं हरेत्" । शुद्धबलिः पवित्रद्रव्यैः पूजोपहारः । "विचित्रैः कुसुमैर्भक्ष्यैः पूजयेच्च द्विजांस्तथा । सर्वा भवत्यः सिध्यन्तु मम जन्मनि जन्मनि । एवमुक्त्वा बलिं तासु दत्त्वा शुद्धेन चेतसा । ततो द्विपक्षे भुञ्जीत दध्यन्नञ्च सुसंस्कृतम् । सर्वं पश्चाद्यथेष्टञ्च एवं संवत्सरं नृपः । यः करोति नृपो नित्यं तस्य दिग्विजयो भवेत्" ।

सितसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्लपक्षे नराधिप ! । सोपवासन्तु सप्तम्यां कमलैः पूजयेद्रविम् । अर्च्चायां वा स्थले वापि शुक्लैः पुष्पैर्यथाविधि । चन्दनेन तु शुक्लेन वटकैः पूरकेण च" ।

सिद्धार्थकादिसप्तमीव्रत भविष्यपु० "वैनतेय ! शृणुष्व त्वं विधानं सप्तमीव्रतम् । एतद्धि परमं गुह्यं रवेराराधनं परम् । सिद्धार्थकैस्तु प्रथमा द्वितीया चार्कसम्पुटैः । तृतीया मरिचैः कार्य्या चतुर्थी निम्बसप्तमी । षड्युता पञ्चमी कार्य्या षष्ठी च फलसप्तमी । सप्तम्यनोदना वीर ! सप्तमी परिकीर्त्तिता" । षड्युता इति सिद्धार्थकादिषड्भिः प्रकारैर्युता" । इत्येताः सप्तसप्तम्यः कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । तथा चानुक्रमेणासाङ्करणं कथयाम्यहम् । माघे वा मार्गशीर्षे वा कार्य्या शुक्ला तु सप्तमी । न च स्यान्नियमभ्रंशः पक्षमासकृतो भवेत्" । आर्त्तिवशादन्यस्मिन् मासि पक्षे च कार्य्येत्यर्थः" इत्यादि ।

सिद्धिविनायकचतुर्थीव्रतं स्कान्दपु० "गजवक्त्रन्तु शुक्लायां चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप ! । यदा वोत्पद्यते भक्तिर्मासि पूज्यो गणाधिपः । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप ! । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्यां तथाकृतिम् । कृत्वा पूजां प्रयत्नेन स्थाप्य पश्चात्कृतैः पृथक्" इत्यादि ।

सुकलत्रप्राप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "यच्च परिसमासाद्य नारीह सुखमेधते । दुःशीलेऽपि हि कामार्थी नारी प्राप्नोति भर्त्तरि । अनाहारा जगन्नाथं सर्वलोकेश्वरं हरिम् । कथमाप्नोति चेन्नारी सर्वलोकगुणान्वितम् । सुकलत्रयुतन्तस्माद्व्रतमच्युततुष्टिदम् । कर्त्तव्यं लक्षणं तस्य श्रूयतां वरवर्णिनि ! । यच्चीर्त्वा सर्वनारीणां श्रेयः प्राप्नोत्यसंशयम् । ऐहिकञ्च सुखं प्राप्य कृता स्वर्गसुखान्यपि । अनुज्ञाप्य स्वपितरौ मातृतश्च कुमारिका । पूजयेत्तु जगन्नाथं भक्त्या पापहरं हरिम् । त्रिषूत्तरेष्वथर्क्षेषु पतिकामा कुमारिका । माधवायेति वै नाम जपेन्नित्यमतन्द्रिता । प्रियङ्गुणा रक्तपुष्पैर्मधुकैः कुसुमैस्तथा । समभ्यर्च्याच्युते दद्यात् कुङ्कुमेनानुलेपनम् । सर्वौषधिभिः सुस्नाता तमाराध्य जगत्पतिम् । नमोऽस्तु माधवायेति होमयेन्मधुसर्पिषा । सदैवमुत्तरायोगे समभ्यर्च्य जनार्दनम् । शोभनं पतिमाप्नोति प्रेत्य स्वर्गञ्च गच्छति । अतिबाल्ये च यत्किञ्चित् तया पापमनुष्ठितम् । तस्माद्विमुच्यते पापात् सुखिनी चैव जायते । अव्देनैकेन तन्वाङ्गि ! व्रतं प्राप्य यदिच्छति । तदेव प्रा-

शृणुयाद्भद्रे ! नारायणपरायणा। षण्मासप्रीणनं कार्य्यं यथाशक्त्या च वै हरेः। पारणान्ते महाभागे! भोजयेद् ब्राह्मणोत्तमान्”।

सुकृतत्रिरात्रव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “त्र्यहस्पृग्दिवसं प्राप्य त्रिरात्रोपोषितो नरः। मार्गशीर्षात्तथारभ्य पूजयेत्तु त्रिविक्रमम्। त्रिवर्णैः कुसुमैर्द्देवं त्रिभिः प्रयतमानसः”। त्रिवर्णैः श्वेतपीतरक्तैः “त्रयोऽनुलेपना देयास्त्रिवारं धूपमेव च”। त्रिवारं गुग्गुलुकुङ्कुमश्रीवेष्टकाः “वलिं त्रिमधुरं दद्यात् त्रींश्च दीपान्नरोत्तम!। यवैस्तिलैस्तथा होमः कर्त्तव्यः सर्षपान्वितैः। दद्यात्त्रिलौहञ्च तथा द्विजेभ्यः ताम्रं सुवर्णं रजतञ्च राजन्!। न केवलं सुकृतदं व्रतन्तु यथेष्टकामाप्तिकरं प्रदिष्टम्”।

सुकृतद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “तथेयं द्वादशी शस्ता न्नृणां सुकृतकर्म्मणाम्। यामुपोष्य द्विजश्रेष्ठ! न याति नरकं नरः। फाल्गुनामलपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः द्वादश्यां च द्विजश्रेष्ठ! पूजयेन्मधुसूदनम्। एकादश्यां समुत्तिष्ठन् विष्णोर्नामानुकीर्त्तनम्। पूजायां वासुदेवस्य कुर्व्वीत सुसमाहितः”।

सुखव्रतं भविष्यपु० “कृष्णाष्टमीं तु नक्तेन यस्तु कृष्णां च सप्तमीम्”। उपवसेदिति शेषः “इहैव सुखमाप्नोति परत्र च शुभां गतिम्”। विष्णुधर्म्मोत्तरे “देवानां मानवानां वा तत्पक्षाये तथा परे। तेषां संपूजनं कृत्वा चतुर्द्दश्यां सुखी भवेत्”। भविष्यपु० चतुर्थी तु चतुर्थी तु यदाङ्गारकसंयुता। उपोष्य तत्र तत्रैव प्रदेयो विधिवत् कुजः। उपोष्य नक्तेन विभो! चतस्रः कुजसंयुताः। चतुर्थ्यान्तु चतुर्थ्यान्तु विधानं शृणु यादृशम्”। एकश्चतुर्थीशब्दः तिथिविशेषवचनः, अपरस्तत्संख्यापर इति “दशसौवर्णिके सुख्यं दद्याद्गोर्द्धं मयापि वा। सौवर्णपात्रे रौप्ये वा भक्त्या ताम्रमयेऽपि वा। विंशत्पलानि पात्राणि विंशत्यर्द्धपलानि च। विंशत्कर्षाणि वा वीर! अतोहीनं न कारयेत्। शक्त्या वित्तस्य भक्त्या च पात्रे ताम्रमयेऽपि वा। प्रतिष्ठाप्य कुजपात्रे रक्तवस्त्रेण वेष्टयेत्। पुष्पमण्डपिकां कृत्वा दिव्यैर्धूपैस्तु धूपिताम्। तत्रस्थमर्च्चयेद्देवं पूर्व्वमन्त्रैः क्रमेण तु”।

सुखषष्ठीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “ऋषीणां पूजनं कृत्वा षष्ठ्यां सुखमवाप्नुयात्”।

सुखसुप्तिव्रतं आदित्यपु० “अमावास्यान्तु देवाश्च कार्त्तिके मासि केशवम्। अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखात् क्षीरसानुषु। लक्ष्मीर्दैत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ता भुजोदरे। चतुर्भुजस्य हस्तान्ते ब्रह्मा सुप्तस्तु पङ्कजे। अतोऽर्थं विधिवत् कार्य्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका। दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुरान् जनान्। प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात्। दीपवृक्षाश्च दातव्याः शक्त्या देवगृहेषु च। चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतवेश्मसु। वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गुहासु च। वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः। दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदेशे तदनन्तरम्। ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ विभज्य च बुभुक्षितान्। स्वलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना। स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च बान्धवैर्निभृतैः सह। शङ्करस्तु पुरा द्यूतं ससर्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि सुव्रत!। जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्व्वती। अतोऽर्थं शङ्करो दुःखी उमा नित्यं सुखोषिता। तस्माद् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः। तस्मिन् भवेज्जयो यस्य तस्य संवत्सरं शुभम्। पराजये विरुद्धन्तु लब्धनाशस्ततो भवेत्। श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलिप्तैः स्वलङ्कृतैः। विशेषवच्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह। तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम्। गन्धपुष्पैस्तथा वस्त्रै रत्नैर्माल्यैरलङ्कृतम्। दीपमालापरिक्षिप्तं तथा धूपेन धूपितम्। दयिताभिश्च सहितैर्नेया सा च भवेन्निशा। नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्य द्विजसम्बन्धिबान्धवान्” इत्यादि।

सुगतिव्रतं पद्मपु० “नक्ताशी त्वष्टमीषु स्याद् वत्सरान्ते तु गोप्रदः। पौरन्दरपदं याति सुगतिव्रतमुच्यते”।

सुगतिद्वादशीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “एकादश्यां शुक्लपक्षे फाल्गुने मासि यो नरः। जपन् कृष्णेति देवस्य नाम भक्त्या पुनः पुनः। देवार्च्चनं वाष्टशतं कृत्वैतत्तु जपेच्छुचिः। स्नाने प्रस्थानकाले च उत्थाने स्खलिते क्षये। पाषण्डान्! पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः। नालपेत्तु तथा देवमर्च्चयेच्छ्रद्धयान्वितः। इदञ्चोदाहरेत् मन्त्रं मनसाधाय तत्परः। चैत्रवैशाखयोश्चैवं तद्वद्‌ज्यैष्ठे च पूजयेत्। मर्त्त्यलोके गतिं श्रेष्ठां दाल्भ्य! प्राप्नोति वै नरः। उत्क्रान्तिकाले कृष्णस्य स्मरणञ्च तथाप्नुयात्। आषाढ़े श्रावणे चैव मासि भाद्रपदे तथा। तथैवाश्वयुजे देवमनेन विधिना नरः। उपोष्य संपूज्य तथा

केशवेति च कीर्त्तयेत् । गोमूत्रप्राशनात् पूतः स्वर्गलोके महीयते । आराधितस्य जगतामीश्वरस्य महात्मनः । उत्क्रान्तिकाले स्मरणं केशवस्य तथाप्नुयात् । चौरस्य प्राशनं श्रेष्ठं विधिनेदं यथोदितम् । कार्त्तिकादि यथान्यायं कुर्य्यान्मासचतुष्टयम् । तेनैव विधिना ब्रह्मन् ! तत्र विष्णुं प्रकीर्त्तयेत् । स याति विष्णुसालोक्यं विष्णुं स्मरति तत्क्षये । प्रतिमासं द्विजातिभ्यो दद्याद्दानं यथेच्छया । सुगतिद्वादशीमेतां श्रद्दधानश्च यो नरः । उपोष्येति तथा नारी प्राप्नोति विविधां गतिम्”।

सुजन्मद्वादशीव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां शक्रदैवते । नक्षत्रयोगगे विष्णुं प्रथमं तु समर्च्चयेत् । ततः प्रभृति विप्रेन्द्र ! मासि मासि जनार्द्दनम् । उपोषितः पूजयेत यावत् संवत्सरं गतम् । मासे च मासे विधिनोदितेन तस्यां तिथौ दानमिति ब्रवीमि । प्राश्यं यथावद्विधिवत् क्रमेण तदुच्यमानं निखिलं निबोध । घृतं तथा व्रीहियवं हिरण्यं यवान्नमम्भस्तथा काम्यपानम् । छत्रं पयोऽन्नं गुड़फाणिताद्यं सुचन्दनं वस्त्र मनुक्रमेण । एकैकमासोक्तमथैकदानं गोमूत्रमम्भो घृतमामशाकम् । दूर्वादधिव्रीहियवं तिलांश्च स्वर्य्यांशुतप्तं जलमम्बु दार्भम्”।

सुजन्मावाप्तिव्रत विष्णुधर्मोत्तरे “मेषसंक्रमणे भानोः सोपवासो नरोत्तम ! । पूजयेद्भार्गवं देवं रामं शक्त्या यथाविधि । वृषसंक्रमणे प्राप्ते तथा कृष्णञ्च पूजयेत् । तथा मिथुनसंक्रान्तौ पूजयेद्भोगशायिनम् । तथा कुलीरसंक्रान्तौ वराहमपराजितम् । नरसिंहं तथा देवं सिंहसंक्रमणे विभुम् । कन्यासंक्रमणे देवं तथाश्वशिरसं यजेत् । तुलासंक्रमणे कूर्मं पूजयेत् भक्तिभावतः । अलिसंक्रमणे कल्किं देवं संपूजयेत् नरः । धनुःसंक्रमणे बुद्धं देवमभ्यर्च्चयेत् बुधः । तथा मकरसंक्रान्तौ रामं दशरथात्मजम् । कुम्भसंक्रमणे राजन् ! रामं यादवनन्दनम् । मीनसंक्रमणे मत्स्यं वासुदेवन्तु पूजयेत् । पटे वा यदि वार्च्चायां गन्धमाल्यान्नसम्पदा । प्रादुर्भावस्य नाम्ना च च होमं कुर्वीत पार्थिव ! । व्रतान्ते जलधेनुन्तु छत्रोपानत्समन्विताम् । वस्त्रयुग्मयुतां दद्यात् प्रतिमासं सकाञ्चनाम् । रात्रौ तु दीपमालाभिर्देवदेवं प्रपूजयेत् । कृत्वा व्रतं वत्सरमेतदिष्टं म्लेच्छेषु तिर्य्यक्षु न चापि जन्म । प्राप्नोत्यवाप्नोति चिरञ्च नाकं कामन्तथाप्नोति मनोऽभिरामम्”।

सुदर्शनषष्ठीव्रतं गरुड़पु० “अथ षष्ठ्यान्तु राजन्यः समुपोष्य यथाविधि । चक्राब्जमण्डलं कृत्वा कर्णिकायां सुदर्शनम् । दलेषु लोकपालानामायुधानि समर्च्चयेत्”। चक्राब्जं चक्रनाभिघटिताब्जम् ।“स्वान्यायुधानि पुरतः प्रतिष्ठाप्य प्रपूजकः । रक्तचन्दनसिद्धार्थरक्तपद्माङ्कुरैरपि । रक्तवस्त्रैः सुगन्धाद्यैर्भूषणादिभिरर्च्चयेत्” इत्यादि ।

सुनामद्वादशीव्रतं वह्निपु० “शृणुष्वैकमना भूप ! सुनामद्वादशी शुभा । सर्वपापहरा रम्या भुक्तिमुक्तिप्रदायिका । मनसा च चिकीर्षन्ति द्वादशीं ये नरोत्तमाः । तेऽपि घोरं न पश्यन्ति पुनः संसारसागरम् । आद्यं सर्वव्रतानां तु वैष्णवानां नृपोत्तम ! । नरैस्त्रिभिश्च कर्त्तव्यं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । मार्गशीर्षे शुभे मासि शुक्लपक्षे यतव्रतः । प्रथमञ्चैव गृह्णीयाद् द्वादशीं विधिवन्नरः । मनोवाक्कायचेष्टाभिः सुविशुद्धो जितेन्द्रियः । दशम्यां नियतः स्नात्वा प्रणिपत्य जनार्द्दनम् । हविष्यान्नकृताहारः शुचिर्भूत्वा भवेद्व्रती । उपलिप्ते शुचौ देशे भक्षयेद्दन्तधावनम् । उपोष्यैकादशीं सम्यक् पूजयित्वा जनार्द्दनम् । सुनामद्वादशीं देव ! अहं भोक्ष्ये परेऽहनि । एवं सङ्कल्प्य नियमं प्रणम्य गरुड़ध्वजम् । दशम्यामेकभक्ताशी संयतः संवसेन्निशाम् । एकादश्यां ततः प्रातरेकचित्तः समाहितः । पूर्वं संपूजयेत् सूर्य्यं ततो देवं प्रपूजयेत्” वर्षसाध्यमिदम् ।

सुरूपद्वादशीव्रतम् उमामहेश्वरसंवादे “पौषमासं तु संप्राप्य पुष्यर्क्षे तु सुशोधयेत् । तस्यां रात्रौ संयतात्मा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् । श्वेता गौरैकवर्णा च तस्या ग्राह्यञ्च गोमयम् । अन्तरिक्षात् प्रपतितं शुचिर्मौनमवास्थितः । तस्याः कृत्वाऽऽहुतीनाञ्च शतमष्टोत्तरं तिलैः । प्रतीच्यैकादशीं कृष्णामुपवासपरायणैः । भाव्यं नियमसंयुक्तैर्विशेषात् संयतात्मभिः । स्नात्वा नद्यां तड़ागे वा विष्णुमेवाथ चिन्तयेत् । सौवर्णकं हरिं कृत्वा रौप्यं वासः स्वशक्तितः । तिलपात्रोपरिस्थे च न्यसेत् कुम्भे सद्रव्यके” इत्यादि । “एवं यः कुरुते देवि ! सुरूपद्वादशीव्रतम् । नरो वा यदि वा नारी तस्य पुण्यं शृणुष्व मे । दौर्भाग्यं नश्यते तस्य अपि जन्मान्तरार्जितम् । अपि भुव्यस्य सम्पर्को जायते कारणान्तरात् । तस्यापि न भवेद् दुःखं वैरूप्यं तस्य जन्मनि” ।

सूर्य्यव्रतं विष्णुधर्मोत्तरे “शिरसोवपनं कृत्वा योऽर्च्चयेत

द्दिवाकरम् । तपनस्तोषमायाति वह्निष्टोमस्य विन्दति । अपूपैः सगुडैर्भक्त्या तथा लवणपाचितैः । सहिरण्यैः समभ्यर्च्य वह्निष्टोमफलं लभेत् । सूर्य्याह्नि यस्तु नक्ताशी संपूजयति भास्करम् । इष्टान् कामानवाप्नोति सूर्य्यलोकञ्च गच्छति” । कालोत्तरे “आश्विन्यादित्यवारे तु यदि शुक्ला चतुर्द्दशी । स्नानं विशेषतः कार्य्यं शिवस्य परमात्मनः । अङ्गरागं रोचनया रक्तपुष्पैः प्रपूजयेत् । कपिलाज्यं तथा क्षीरं नैवेद्यं परिकल्पयेत्” । पद्मपु० “माघमास्युषसि स्नानं कृत्वा दम्पत्यमर्च्चयेत् । भोजयित्वा यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः । सौभाग्यपदमाप्नोति शरीरारोग्यमुत्तमम् । सूर्य्यलोकप्रदं नूनं सूर्य्यव्रतमिदं स्मृतम्” । भविष्यपु० “कृत्वैकभक्तं हेमन्ते माघमासमतन्द्रितः । मासान्ते च रथं कुर्य्याच्चित्रवस्त्रोपशोभितम् । श्वेतैश्चतुर्भिर्युक्तन्तु तुरगैः समलङ्कृतम् । श्वेतध्वजपताकाभिः छत्रचामरदर्पणम् । तन्दुलाढकपिष्टेन कृत्वा भानुं नराधिप ! । विन्यस्य तं रथस्थं संज्ञया सह भूपते ! तं रात्रौ राजमार्गेण शङ्खभेर्य्यादिभिः स्वनैः । भ्रामयित्वा शनैः पश्चात् सूर्य्यायतनमानयेत् । तत्र चागुरुधूपेन प्रदीपाद्युपशोभितम् । प्रेक्षणीयप्रदानैश्च क्षपयित्वा शनैः शनैः । प्रभाते स्नपनं कृत्वा पयसा वा घृतेन वा । दीनान्धकृपणानाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणाम् । रथं संवाहनोपेतं भास्कराय निवेदयेत् । भुक्त्वा च ब्राह्मणैः सार्द्धं प्रयात्यार्कं गृहं व्रजेत्” । सौरधर्म्मोत्तरे “शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि यद्गुह्यं व्रतमुत्तमम् । सर्व्वकामप्रदं पुंसां कुष्ठादिव्याधिनाशनम् । भानोस्तुष्टिकरं राजन् ! भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । तस्य देवस्य वक्ष्यामि व्रतं राजन् ! सविस्तरम् । पूजार्घ्यप्राशनं दानं नैवेद्यं शृणु तत्त्वतः । सर्व्वतीर्थेषु यत् पुण्यं सर्व्वयज्ञेषु यत्फलम् । सर्व्वदानेन तपसा यत् पुण्यं समवाप्यते । प्रातःस्नानेन यत् पुण्यं यत् पुण्यं रविवासरे । मार्गशीर्षादिमासेषु द्वादशस्वपि भूपते ! । सूर्य्यव्रतं करिष्यामि यावद्वर्षं दिवाकर ! । व्रतं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादात् प्रभाकर !” इत्यादि ।

सूर्य्यनक्तव्रतं मत्स्यपु० “तस्मादादित्यवारेण सदा नक्ताशनो भवेत् । यदा हस्तेन संयुक्तमादित्यस्य च वासरम् । उत्पद्यते यदा भक्तिर्भानोरुपरि शाश्वती । तदादित्यदिने कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । तदारभ्य सदा कार्य्यं नक्तमादित्यवारे । नक्तमादित्यवारेण भोजयित्वा द्विजोत्तमान् । ततोऽस्तसमये भानो रक्तचन्दनपङ्कजम् । विलिख्य द्वादशदलं पूज्य सूर्य्येति पूर्व्वतः” । “इत्यनेन विधानेन वर्षमेकन्तु यो नरः । नक्तमादित्यवारेण कुर्य्यात् स नीरुजो भवेत् । धनधान्यसमायुक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः । मर्त्त्ये स्थित्वा चिरं कालं सूर्य्यलोकमवाप्नुयात्” ।

सूर्य्यषष्ठीव्रतं भविष्योत्तरे “मासि भाद्रपदे शुक्ले एकभक्ताशनो भवेत् । दन्तधावनपूर्व्वन्तु षष्ठ्यामुपवसेन्नरः । गौरसर्षपकल्केन स्नायात् कायविशुद्धये । रोचनाकृष्णगोमूत्रमुस्ताचन्दनगोशकृत् । दधिकालागुरुञ्चैव ललाटे तिलकं न्यसेत् । शिलाद्यदलैश्चैव सौभाग्यारोग्यकृद्यतः । स्रजं कुङ्कुमताम्बूलं सिन्दूरं रक्तवाससी । वितरेत् सोपवासा हि नारी मङ्गल्यवर्द्धनम् । विधवा तु विरक्तानि कुमारी शुक्लवाससी । ततः स्वभवने भानुं पूजयेत् शीतलोदकैः । अपराह्णे ततः स्नात्वा तु मौनी नियतव्रतः । प्रतिमां स्नपयेद्भानोः पञ्चगव्येन वारिणा । रक्तचन्दनपङ्केन कुङ्कुमेन समालभेत् । सुगन्धकुसुमैरक्तैः करवीरैः प्रपूजयेत्” ।

सूर्य्यसप्तमीव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे “चैत्रे शुक्लस्य पक्षे तु सम्यक् षष्ठ्यामुपोषितः । सप्तम्यामर्च्चनं कुर्य्याद्देवदेवस्य भूपते ! । बहिःस्नानं नरः कृत्वा गोमयेनोपलेपितः । लेपयेत् स्थण्डिलं सम्यक् ततो गौरसदा नृप ! । तत्राष्टदलकमलं वर्णकैस्तु सम्यं लिखेत्” इत्यादि ।

सोमद्वितीयाव्रतं पद्मपु० “दद्यात्सितद्वितीयायां सिन्धोर्लवणभोजनम् । समाप्ते गोप्रदो याति विप्राय शिवमन्दिरम्” विप्राय सिन्धोर्लवणभोजनं दद्यादित्यन्वयः । सोमस्यात्र देवता सोमव्रतमिदं स्मृतमिति सोमस्य देवतात्वं गम्यते । “कल्पान्ते राजराजस्य सोमव्रतमिदं स्मृतम्” ।

सोमव्रतं कालोत्तरे “चन्द्राष्टम्यां रोहिण्यां यावदा चन्द्रव्रतञ्चरेत् । शिवं सम्पूज्य विधिवत् स्नानैः पञ्चामृतादिभिः । विलेपनन्तु चन्द्रेण चन्दनेन तु वा हितम् । शुक्लवस्त्रैस्तथा पुष्पैः पूजयेत् परमेश्वरम् । नैवेद्यं क्षीरकुम्भन्तु सितशर्करया युतम् । प्राशनं चन्दनेनैव रात्रौ जागरणं हितम् । आयुःकामैः सदा कार्य्यं कीर्त्तिश्रीसाधने हितम् । इति चन्द्रव्रतं नाम्नोदारदानेन जायते” । कालिकापु० “वारे सोमस्य वाष्टम्यां पक्षोभौ सोऽर्च्चयेत् । विधिना चन्द्रचूडाङ्कं प्राज्याम्नेन सचन्द्रकम्” । पक्षोभौ चालोभयत्र पक्षे नियमोऽष्टमीसोमवारयोः सर्वो-

गमात्र विवक्षितं, प्राज्याद्र आज्ययुक्तमन्नम्। "दक्षिणाङ्गं हरन्ध्यायेद्वामोर्द्धन्तु हरिं विभुम्"। इत्यादि "अष्टम्यां पितरावर्च्य विधिनानेन सुव्रत!"। पितरौ तावेव देवीदेवौ "वत्सरान्तु तदन्ते तु कर्त्तव्यं यन्निबोधत। प्रागुक्तविधिना पूज्य सितं पीतं युगद्वयम्। दद्याद्वितानकं चैव पताकाघण्टिके तथा। धूपस्यद्धारणे चापि दीपवृक्षौ सुशोभिनौ"। भविष्यपु० "ताम्रपात्रं पयःपूर्णं कृत्वा तत्स्यञ्च शङ्करम्। प्रच्छाद्योपरिवस्त्रेण गन्धपुष्पार्चितं महत्। शिवभक्ते द्विजे दद्याद्भोजयित्वा विधानतः। प्राच्यां समुदिते सोमे प्रतीच्याञ्च रवौ गते। पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां गृहपात्रं शिवाय तु। प्रीयतां मे महादेवः सोममूर्त्तिर्जगत्पतिः। तस्मै विप्राय तत्पात्रमर्चयेद्भक्तितः शनैः। एवं सोमव्रतं नाम कृत्वा सोमान्तिकं व्रजेत्"।

सोमवारव्रतं भविष्योत्तरे "तदह्निलात्तु संप्राप्य सोमवारं विचक्षणः। नक्तोक्तविधिना सर्वं कुर्य्यात् पूजादिकं विधोः। सप्तमे तु ततः प्राप्ते दत्त्वा ब्राह्मणभोजनम्। कांस्यपात्रे तु संस्थाप्य सोमं रजतसम्भवम्"। सोमरूपन्तु चतुर्दशीस्थमहाराजव्रतोक्तं वेदितव्यम् "पात्रे कृत्वा सोमराजं श्वेतवस्त्रैः प्रपूजितम्। पादुकोपानहच्छत्रभाजनासनसंयुतम्। होमं घृततिलैः कुर्य्यात् सोमनाम्ना तु मन्त्रवित्। समिधोऽष्टोत्तरशतमष्टाविंशतिरेव वा। होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना चैव घृतेन तु" इत्यादि।

सोमाष्टमीव्रतं स्कान्दपु० "वारे सोमस्य चाष्टम्यां पक्षयोरुभयोरपि। विधिवच्चन्द्रचूडाभं सोमं सम्पूजयेन्निशि"। सोमं उमासहितम् रूपन्तु कृष्णाष्टम्यामेव व्याख्यातम्। "तिलसर्षपकल्केन स्नातोऽमलजलाशये। गृहे वायतने वापि शिवैकाहितमानसः। ब्रह्मकूर्चेन देवेशं प्राशयित्वा ततो व्रती"। ब्रह्मकूर्चं पञ्चगव्यम् "वामादियामन्त्रैश्च देवं देवीं तथार्चयेत्। चन्दनेनेन्दुयुक्तेन दक्षिणाङ्गं विलेपयेत्" इत्यादि।

सौख्यव्रतं भविष्यपु० "एकादश्यां माघमासे चतुर्दश्यष्टमीषु च। एकभक्तेन यो दद्यात् चेलकान्यजुर्नानि च। उपानहौ कम्बलञ्च पात्रं चित्रं तथोदकम्। करपात्रादिकं वत्स! यथाशक्त्यार्थिने नृप!। आर्त्तत्राणपरो नित्यमश्वमेधफलं लभेत्। एतत्सौख्यव्रतं नाम आर्त्तत्राणकरं परम्"।

सौगन्ध्यव्रतं पद्मपु० "वर्जयेद्य यस्तु पुष्पाणि हेमन्तशिशिरे व्रती। पक्षत्रयञ्च फाल्गुन्यां कृत्वा शक्त्या च काञ्चनम्। दद्याद्वैकालवेलायां प्रीयेतां शिवकेशवौ। शिरःसौगन्ध्यजननं सदानन्दप्रदं नृणाम्। कृत्वा परं पदं याति सौगन्ध्यव्रतमुत्तमम्"।

सौभाग्यतृतीयाव्रतं वराहपु० "अतःपरं महाराज! सौभाग्यकरणं व्रतम्। शृणु येनाशु सौभाग्यं स्त्रीपुंसामभिजायते। फाल्गुनस्य तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षतः। उपोषितेन नक्तेन शुचिना सत्यभाषिणा। सश्रीकञ्च हरिं पूज्य रुद्रं वा उमया सह" इत्यादि। गरुड़पु० "फाल्गुनादितृतीयायां लवणं यस्तु वर्जयेत्। समाप्ते शयनं दद्यात् गृहं सोपस्करान्वितम्"। समाप्ते वत्सरान्ते "संपूज्य विप्रमिथुनं भवानी प्रीयतामिति। गौरीलोकप्रदं नित्यं सौभाग्यव्रतमुच्यते"।

सौभाग्यव्रतं भविष्यपु० "पौर्णमास्यां तु यः सोमं पूजयेद्‌ भक्तिमान्नरः। सौभाग्यञ्च भवेत्तस्य इति मे निश्चिता मतिः। मूलमन्त्राः स्वसंज्ञाभिरङ्गमन्त्राश्च कीर्त्तिताः" इत्यादि।

सौभाग्यशयनव्रतं मत्स्यपु० "तथैवान्यत् प्रवक्ष्यामि सर्वकामफलप्रदम्। सौभाग्यशयनं नाम यत् पुराणविदो विदुः"। इत्युपक्रमे "वसन्तमासमासाद्य तृतीयायां जनप्रियाम्। शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे तिलैः स्नानं समाचरेत्। तस्मिन्नहनि सा देवी किल विश्वात्मना सती। पाणिग्रहणकैः मन्त्रैरुद्वहा वरवर्णिनी। तया सहैव देवेशं तृतीयायां समर्चयेत्" इत्यादि। "एवं संवत्सरं यावत् तृतीयायां सदा मनो!। प्राशने दानमन्त्रे च विशेषोऽयं निबोध मे। गोशृङ्गोदकमाद्यं स्यात् वैशाखे गोमयं पुनः। ज्यैष्ठे मन्दारकुसुमं विल्वपत्रं शुचौ स्मृतम्। श्रावणे दधि सम्प्राश्य नभस्ये च कुशोदकम्। क्षीरमाश्वयुजे मासि कार्त्तिके पृषदाज्यकम्"। पृषदाज्यं दधिमिश्रं घृतम् "मार्गशीर्षे तु गोमूत्रं पौषे सम्प्राशयेद्‌ घृतम्। माघे कृष्णतिलांस्तद्वत् पञ्चगव्यञ्च फाल्गुने। ललिता विजया भद्रा भवानी कुमुदा शिवा। वासुदेवी तथा गौरी मङ्गला कमला सती। उमा च दानकाले तु प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्। मल्लिकाऽशोककमलकदम्बोत्पलमालतीम्। कुब्जकं करवीरञ्च वाणमम्लानकुङ्कुमम्। सिन्दुवारञ्च सर्वेषु मासेषु क्रमतः स्मृतम्" इत्यादि।

सौभाग्यसङ्क्रान्तिव्रत स्कान्दपु० "अथान्यां प्रवक्ष्यामि सौ-

भाग्यसंक्रान्तिमुत्तमाम् । शृणु नारद ! यत्नेन धनै-श्वर्य्यप्रदायिनीम् । अयने विषुवे युक्ते व्यतीपातेन भानुना । संक्रान्तिदिवसे कुर्य्यादेकभक्तं विमत्सरः । पूर्व्वञ्चानुमभ्यर्च्य तथा चैव सुवासिने । सौभाग्याष्टक-संयुक्तं वस्त्रयुग्मं सयोषिते । विप्राय वेदविदुषे भक्त्या तत् प्रतिपादयेत् । एवं संवत्सरे पूर्णे कृत्वा ब्राह्मण-भोजनम् । पर्व्वतं लवणं कृत्वा यथाविभवसारतः । काञ्चनं कमलं कृत्वा भास्करञ्चैव कारयेत् । गन्धपुष्पा-दिना पूज्य विप्राय प्रतिपादयेत्" ।

सौभाग्यावाप्तिव्रतं विष्णुधर्म्मोत्तरे "माघ्यान्तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पटे वा यदि वार्च्चायां कृष्णं संपूजयेत् सदा । पूर्व्वोक्तं सकलं कुर्य्याद् विधिं चात्र नराधिप !" । पूर्व्वोक्तमिति चैत्रमाससम्बन्धिरूपावाप्ति-व्रतोक्तमित्यर्थः । "नित्यं समाचरेत् स्नानं तथा गन्धप्रियङ्गुणा । चरुं प्रियङ्गुणा कुर्य्याद्धोमं कुर्य्यात् प्रियङ्गुणा" । प्रियङ्गुः कङ्कुसदृशगन्धद्रव्यम् "फाल्गुन्यान्तु ततो दद्यात् त्रिरात्रोपोषितो नरः । वस्त्रे च द्वे नृप ! कुङ्कुमाक्ते चौद्रस्य पात्रञ्च तथैव कांस्यम् । सौभाग्यदं ह्येतदनुत्तमन्तु व्रतं मयैतत्कथितं नृवीर ।" ।

सौरनक्तव्रतं नृसिंहपु० "हस्तयुक्ते वार्कदिने सौरनक्तव्रतं चरेत् । स्नात्वाभ्यर्च्य तु विप्रान् वै विरोगो जायते नरः" ।

सौरसप्तमीव्रतं पद्मपु० "यश्चोपवासी सप्तम्यां समान्ते हेमपङ्कजम् । गाश्चैव शक्तितो दद्याद्धेमान्ते घटसंयुताः । एतत् सौरव्रतं नाम सूर्य्यलोकप्रदायकम्" ।

स्त्रीपुत्रकामावाप्तिव्रतं भविष्यपु० "एकभक्तेन या नारी कार्त्तिकन्तु क्षपेन्नृप ! । क्षमाहिंसादिनियमैः सञ्जाता ब्रह्मचारिणी । गुडान्नमिश्रं शाल्यन्नं भास्कराय निवेदयेत् । पुष्पाणि करवीराणि गुग्गुलं साज्यमादरात् । सप्तम्याञ्चाथ षष्ठ्यां वा उपवासरतिर्भवेत् । पक्षयोरुभयोरेव श्रद्धया परयान्वितः । इन्द्रनीलप्रतीकाशैर्विमानैः सार्व्वकामिकैः । नारी युगशतं साग्रं सूर्य्यलोके महीयते" वर्षसाध्यमिदम् ।

स्नेहव्रतं पद्मपु० "आषाढादिचतुर्म्मासानभ्यङ्गं वर्जयेन्नरः । पारिते च पुनर्दद्यात्तिलतैलयुतं घटम् । भोजनं पायसाज्यञ्च स याति भवनं विभोः । लोकप्रीतिकरं ह्येतत् स्नेहव्रतमिहोच्यते" ।

हयपञ्चमीव्रतं शालिहोत्रे "अश्वराडमृताज्जातो वातरंहा मनोजवः । उच्चैःश्रवाः पूजनीयस्तत्र शुक्लस्य पञ्चमी । तत्रैव पूज्या गन्धर्व्वास्तुरङ्गाणान्तु बान्धवाः । पत्रवाणधराः केचित् केचित् पत्रैश्च संयुताः । भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्व्वविद्यम् । तथा शालिशिराः श्रीमान् प्रद्युम्नश्च महायशाः । नारदश्च कलिन्दश्च गन्धर्व्वश्च हाहा हूहूः । सुबाहुस्तुम्बुरुश्चैव तथा चित्ररथः प्रभुः । चित्राङ्गदश्च विख्यातश्चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । सिद्धपूर्णश्च वदरी पर्णाशश्च महायशाः । ब्रह्मचारी रतिगुणः सुपर्णोऽतिबलस्तथा । विश्वावसुः सुरेन्द्रश्च गन्धर्व्वोऽतिपराक्रमः । इत्येते पूजनीयाः स्युर्गीतैरुच्चावचैः शुभैः । मोदकैः पोलिकाभिश्च परमान्नेन चाक्षतैः । दध्ना गुडेन पयसा शालिपिष्टेन भूरिशः । धूपैर्माल्यैस्तथा दीपैर्द्विजानां स्वस्तिवाचनैः । एवं हि पूजिताः सम्यक् तुरगाणां हि बान्धवाः । बलमायुः प्रयच्छन्ति संग्रामेष्वपराजयम् । आरोग्यं परमां पुष्टिस्तथैव च विधीयते" ।

हरतृतीयाव्रतं स्कन्दपु० "माघे शुक्लतृतीयायामुपवासन्तु कारयेत् । रात्रौ सम्भारमाहृत्य गौरीयागस्य मण्डपे । अथ पत्रं लिखेत् पद्मं मण्डपे मुनिपुङ्गव ! । उमामहेश्वरं तत्र पूजयेत् सुसमाहितः । पूर्व्वपत्रे न्यसेद् गौरीमाग्नेय्यां ललितां न्यसेत् । दक्षिणे तु उमां नाम नैरृत्यां च स्वधां तथा । पश्चिमे वामदेवीन्तु वायव्यां मूलगौरिकाम् । उत्तरे तु सुभगान्तु ऐशान्यां गिरिजां तथा । उमामहेश्वरं मध्ये गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् । भृङ्गारञ्चैव संस्थाप्य तण्डुलैः परिपूरयेत् । एवं कृत्वा विधानेन मुने ! वर्षचतुष्टयम् । आराधनन्तु देव्याश्च सौभाग्यजननं परम् । उद्यापनं ततः कुर्य्यात् तस्मिन्नेव ततो दिने । उमामहेश्वरं हैमं स्वच्छन्दे मञ्चके स्थितम् । वस्त्रैर्गन्धैश्च धूपैश्च दीपमालादिभिस्तथा । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यक् पूज्य भक्त्या ततो मुने ! । तद्गुरुं सभार्य्यञ्च पूजयेत् द्विजसत्तमम् । गाञ्चैव गुरवे दद्यात् वस्त्रालङ्कारसंयुताम् । मिथुनानीह चत्वारि भोजयेत् सुसमाहितः । उमामहेश्वरं हैमं दत्त्वा भक्त्या क्षमापयेत्" ।

हरव्रतं भविष्यपु० "अष्टम्यां पूजितो देवी गोमुक्ताभरणो हरः । ज्ञानं ददाति विपुलां कान्तिं जातिं बलं तथा" । गोमुक्ताभरणः चक्षुःश्रवोभूषः शिव इत्यर्थः । "ज्ञानदश्चैव पापहा च प्रपूजितः । मूलमन्त्रः [illegible]

रक्तमन्त्राश्च कीर्त्तिताः। पूर्ववत् पञ्चपत्रस्थः कर्त्तव्यश्च-
तिथीश्वर। गन्धपुष्पोपहारैश्च यथाशक्ति विधीयते"।
हरिव्रतं वराहपु० "त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीर्मेऽस्तु
सदा प्रिया। द्वादशी च तिथिर्मेऽस्तु कामरूपी च जा-
यते"। हरिं प्रतीदं वचनम् "हुताशनो भवेद् यस्तु
द्वादश्यां तत्परायणः। स स्वर्गवासी भवति पुमान् स्त्री
वा विशेषतः"।
हरिकालीव्रतं भविष्योत्तरे "शुक्ले भाद्रपदस्यैव तृतीयायां
समाचरेत्। रत्नधान्यैः समेरूढैः कृत्वा विष्टितशाद्वले।
खर्जूरैर्नारिकेलैश्च फलैश्च मधुरैस्तथा। मातुलाङ्गकुल-
र्धैर्धान्यकैर्लम्बकैस्तथा। गन्धैः पुष्पैः फलैर्धूपैर्नैवे-
द्यैर्मोदकादिभिः। प्रीणयित्वा समासाद्य पञ्चरागेण
भाविता। अष्टावाद्यादिभिर्गीतैः शुभैर्दिव्यैः कथानकैः।
पूजनीया महाराज! मन्त्रेणानेन भक्तितः। हरेर्नामः
समुत्पन्ने! हरिकालि! हरिप्रिये!। सर्वदा सर्वभूतस्थे!
प्रणतार्त्तिहरे! नमः। इत्थं संपूज्य तां देवीं दत्त्वाद्वि-
जाय दक्षिणाम्। कृत्वा जागरणं रात्रौ प्रभाते किञ्चि-
दुद्गते। रात्रौ सुवासिनीभिश्च सा नेया तु जलाशये।
ततो जलाशये रम्ये मन्त्रेणैव विसर्जयेत्। अर्चिता च
मया भक्त्या गच्छ देवि! सुरालयम्। मम सौभाग्य-
नाशाय पुनरागमनाय च। एवं यः पाण्डवश्रेष्ठ!
हरिकालीव्रतं चरेत्। प्रतिवर्षं विधानेन नारी वा
भक्तितत्परा। नीत्वा यत् फलमाप्नोति तदन्येन न
लभ्यते"।

परिशिष्टम्।

आमलकैकादशीव्रतं स्कन्दपु० प्रभासख० "फाल्गुनस्य सिते
पक्षे एकादश्यामुपोषितः। स्नात्वा नद्यां तडागे वा
वाप्यां कूपे गृहेऽपि वा। गत्वा गिरौ वने वापि यत्र
वा प्राप्यते शिवा। क्षीरोदे मथ्यमाने तु यदा वृक्षः
समुत्थितः। आमर्दन्त्वेव दैत्यानां तेन सामलकी स्मृता।
तस्मिन् वृक्षे स्थिता लक्ष्मीः सदा पितृगृहे नृप!।
शिवा लक्ष्मीस्थितो वृक्षः सेव्यते सुरसत्तमैः। देवैर्ब्रह्मा-
दिभिः सर्वैर्योऽसौ वैष्णवः कृतः। तत्र गत्वा हरिः
पूज्यो वृक्षमूलेऽथ वा शिवा। पूज्या पुष्पैः शुभैरात्रौ
कार्य्यं जागरणं नरैः। अष्टाधिकशतैः कार्य्या फलै-
स्तस्याः प्रदक्षिणा। प्रदक्षिणीकृत्य ततो भोक्तव्यं तु
फलं नरैः। करकं जलपूर्णं तु कर्त्तव्यं पात्रसंयुतम्।
हविष्याशनं कर्त्तव्यं कथाश्रवणतत्परैः। मुच्यन्ते दे-
हिनः पापैः कलिजैः कायसम्भवैः। देहान्ते ये नराः
पूर्वं पूज्यन्ते हरिमन्दिरम्"।
एतानि व्रतानि प्रायेण हेमाद्रिव्रतखण्डोक्तानि प्रसक्ता-
गतान्यपि कानिचिदुक्तानि। अन्यान्यपि व्रताकीदावु-
क्तानि दृश्यानि नैमित्तिकानि प्राजापत्यादीनि व्रतानि
तु तत्तच्छब्दे उक्तानि दृश्यानि। [२विस्तारे च अमरः।

व्रतति स्त्री प्र+तन–क्ति पृषो० वा ङीप्। १लतायाम्।

व्रतभिक्षा स्त्री व्रताङ्गं भिक्षा। उपनयनकालविहित-
भिक्षायां तद्विधिः संस्कारतत्त्वे दर्शितो यथा
"अथ भैक्ष्यञ्चरति"। अथ शब्दस्तु सूर्य्यमादित्योपस्थानम-
ग्निप्रदक्षिणञ्च शंसति। "प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय
च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथा-
विधि" इति मनुवचनात्। "भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति
आहरति इत्यर्थः। "मातरमेवाग्रे ये चान्ये सुहृदो या-
वन्तो वा सन्निहिताः स्युः"। याचते इत्यध्याहार्य्यम्।
सुहृदः स्निग्धहृदयः स्वस्रादयः तथाच मनुः "मातरं
वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम्। भिक्षेत भिक्षां
प्रथमं याचेन्नं नावमानयेत्"। सन्निहितास्तु इत्यस्याः न
तु प्रतिगृहं गत्वा। (भवति! भिक्षां देहीति) ब्राह्मण-
भिक्षा प्रयोगः। तथा च मनुः "भवत्पूर्वं चरेद् भैक्ष्यमुप-
वीतो द्विजोत्तमः। भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भव-
दुत्तरम्"। "आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता। ब्राह्म-
णक्षत्रियविशां भैक्ष्यचर्य्या यथाक्रमम्" इति याज्ञ-
वल्क्यवचनाच्च। आचार्य्याय भैक्ष्यं प्रतिपाद्य वेदयति
(समर्पयति) भोरिति"। "आचार्य्याय निवेद्य प्रतिगृह्णीया-
दिति" गृह्यान्तरवचनात्। भैक्ष्यं भोरिति निवेदनमन्त्रः।
भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्य्याय निवेद्य स्वयं तदेव
भुञ्जीत। तथा च मनुः "समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदन्न-
ममायया। निवेद्य गुरवेऽश्नीयात् आचाम्य प्राङ्मुखः
शुचिः"। आचार्य्यस्तु माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्म्मशेषं
समापयेत्"।

व्रतसंग्रह पु० ६त०। व्रतग्रहणार्थं कृतदीक्षायाम्। हेमच०

व्रतादेश पु० व्रतमादिश्यतेऽत्र आ+दिश आधारे ल्युट्।
उपनयने तत्र हि आचार्य्येण माणवकस्य व्रतमादिश्यते।

व्रतिन् पु० व्रतमस्यास्ति इनि। १व्रतधारके २यजमाने च।
अमरः।

व्रश्च छेदे तु०पर०सक०ऊदित् वेट्। वृश्चति अव्रश्चीत् अव्राक्षीत्।

व्रश्चन पु० वृश्च्यतेऽनेन व्रश्च–ल्यु। (छेनि) १स्वर्णादिच्छेदनार्थे अस्त्रभेदे अमरः। भावे ल्युट्। २छेदने न० अमरः।

व्रात पु० वृ–अतच् पृषो०। समूहे अमरः।

व्रातीन त्रि० व्रातेन चरति ख। संघजीविनि। "व्रातीनव्यालदीप्रास्त्रः" भट्टिः।

व्रात्य पु० व्रातात् समूहात् च्यवति यत्। अव्यवहार्य्ये, संस्कारहीने, जातिमात्रोपजीविनि, "अत ऊर्द्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः। सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्य्यविगर्हिताः" मनुः। तत्र प्रायश्चित्तं मिता०उक्तं यथा तत्र व्रात्यतायां मनुनेदमुक्तम् "येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि। तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्युपनाययेदिति"। यच्च यमेनोक्तम् "सावित्रीपतिता यस्य दश वर्षाणि पञ्च च। सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्य्यात् समाहितः। एकविंशतिरात्रञ्च पिबेत् प्रसृतियावकम्। हविषा भोजयेच्चैव ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा। ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम्" इति। तदुभयमपि याज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम्। यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतञ्चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं पयसा पक्षमामिक्षयाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमवभक्षोऽहोरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथङ्गच्छेद्व्रात्यस्तोमेन वा यजेतेति"। तत्रेयं व्यवस्था यस्योपनयने आपद्भावेन तत्कालातिक्रमस्तस्य याज्ञवल्कीयव्रतानामन्यतमत् शक्त्यपेक्षया भवति अनापद्यतिक्रमे तु मानवं त्रैमासिकम्। तत्रैव पञ्चदशवर्षादूर्द्ध्वमपि कियत्कालातिक्रमे तूद्दालकव्रतम् व्रात्यस्तोमो वेति। येषान्तु पित्रादयोऽप्यनुपनीतास्तेषामापस्तम्बोक्तम् "यस्य पिता पितामह्श्चानुपनीतौ स्यातान्तस्य संवत्सरं त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यम्। यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते उपनयनन्तस्य द्वादश वर्षाणि त्रैविद्यकं ब्रह्मचर्य्यमिति"।

व्रात्यस्तोम पु० व्रात्ययोग्यः स्तोमः। यज्ञभेदे "स च यज्ञश्चतुर्विधः" कात्या० श्रौ० २२।४।१ सूत्रादौ दर्शितो यथा

"व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः" सू० "व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति व्रात्याः प्रसिद्धा एव त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः। प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति न ह्येतैराधानं प्रयुज्यते अतदङ्गत्वात् तदुक्तमाचार्य्येण स्वपतौष्टिं प्रकल्प्य लौकिक इति। "द्वितीय उक्थ्यः" सू० "व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन्" सू० सम्पादनं च गायननर्त्तकादीनाम् तेषां प्रथमेऽधिकारः। ये व्रात्या नृत्यगीतवाद्यशस्त्रधारणादौ स्वयं प्रवीणाः सन्त उपदेष्टारो भूत्वा स्वां विद्यां व्रात्यसमूहस्य सम्पादयेयुः शिक्षेयुः पाठयेयुः ते प्रथमेन यजेरन्। "द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः" सू०। नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीयेऽधिकारः" सं०। ये नृशंसा निन्दितान्मनुष्यैरभिशंसनेन पापाध्यारोपणेन निन्दिताः गर्हिताः ज्ञातिभिर्बहिष्कृताः ते द्वितीयेन यजेरन्" कर्कः "तृतीयेन कनिष्ठाः" सू० कनिष्ठाः लघवः। "ज्येष्ठाश्चतुर्थेन" सू० अधिक्रियन्ते। ज्येष्ठशब्दार्थमाह "अपेतप्रजननास्थविरास्तदाख्यास्तेषां ये नृशंसतमः स्यादुद्व्यवत्तमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन्" सू०। "स गृहपतिः कर्त्तव्यः" कं०। अपगतप्रजननेन्द्रियसामर्थ्या यौवनापगमे। निर्वीर्य्यप्रजनाः स्थविरा वृद्धास्तदाख्याः। नृशंसतमः अत्यन्तं क्रूरकर्मा" भा०। [अव्रैषीत्।

व्री वृतौ क्र्या० प्वा० पर० सक० अनिट्। व्रि(व्री)णाति

व्री गतौ दिवा० आ०सक० अनिट्। व्रीयते अव्रेष्ट। ओदित् व्रीणः। [अव्रीडिष्ट।

व्रीड़ क्षेपे दिवा० पर० सक० लज्जायां अक० सेट्। व्रीड्यते

व्रीड़ पु०व्रीड़–घञ्। लज्जायाम्। टा। तत्रैव स्त्री अमरः।

व्रीस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। व्रीसयति ते व्रीसति।

व्रीहि पु० व्री–हि किच्च। १धान्यभेदे २आशुधान्ये च अमरः। तद्भेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिणः। कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि। शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः। कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः। पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते। कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते। शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते। लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः। व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिताः। अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः। कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे"। ततः अस्त्यर्थे व्रीह्या० इनिठनौ। व्रीहिन् व्रीहिक तद्विशिष्टे त्रि० त्रिस्रा० पुरोडाशभिन्ने अवयवार्थे अण्। व्रैह तदवयवे।

व्रीहिकाञ्चन पु० व्रीहिषु काञ्चनं तद्रूपमस्त्यस्य अच्। मसूरे त्रिका०। [पानि) क्षुपभेदे राजनि०।

व्रीहिपर्णी स्त्री व्रीहीणामिव पर्णान्यस्याः ङीप्। (शाल-

व्रीहिभेद पु० ६त०। १धान्यभेदे (चिना) अमरः। २धान्यविशेषे च। [पुरोडाशे। अन्यत्र त्रिलिं० अण्।

व्रीहिमय पु० व्रीहेर्विकारः पुरोडाशः मयट्। व्रीहिविकारे

व्रीहिराजिका पु० व्रीहिषु राजिकाकारे अस्त्यस्याः अच्। कङ्गुधान्ये (काङ्नी) मेदि०।

व्रीहिश्रेष्ठ पु० व्रीहिषु श्रेष्ठः। शालिधान्ये राजनि०।

व्रीह्यगार न० ६त०। धान्यस्थापनस्थाने कुशूले त्रिका०।

व्रीह्यादि पु० विकाराद्यर्थे इनिठन्प्रत्ययनिमित्ते पा०ग०सू० उक्ते शब्दगणे स च "व्रीहि माया शाला शिखा माला मेखला केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा संज्ञा वड़वा कुमारी नौ वीणा बलाका यवखद नौकुमारी (शीर्षान्नञः)" "नौकुमार्य्योरिकार्थौ गणे द्विधा पाठः" सि०कौ०। "अत इनिठनौ" "व्रीह्यादिभ्यश्च" पा० व्रीही व्रीहिकः। "न च सर्वेभ्यो व्रीह्यादिभ्य इनिठनाविष्येते किं तर्हि शिखामालासंज्ञादिभ्य इनिः यवखदादिभ्यः ठन्। अन्येभ्य उभयम्" सि०कौ०।

व्रुड़ संवरणे सक० संघाते मज्जने च अक० चु० कुटा०। पर० सेट्। व्रुड़ति अव्रुड़ीत्।

व्रूस वधे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। व्रूसयति ते व्रूसति। [चेत्वादौ।

व्रैहेय त्रि० व्रीहीणां भवनं क्षेत्रम् ढक्। व्रीहिभवनयोग्ये

व्ली गतौ वृतौ च क्र्यादि० प्वा० प०सक० अनिट्। (वि)व्लीनाति अव्लैषीत्।

परिशिष्टम्।

वृञ्ज पु० सामवेदप्रसिद्धे यज्ञभेदे सि०कौ०।

विजया स्त्री शच्यादिषु मातृषु मातृभेदे

विजयाभिनन्दन पु० कलियुगीयशककर्त्तृ नृपभेदे शकशब्दे दृश्यम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य
संकलिते वाचस्पत्याभिधाने वका-
रादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

श

शकारः ऊष्मवर्णभेदः। अस्योच्चारणस्थानं तालु। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतम्। बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासाघोषा महाप्राणाश्च। अस्य ध्येयस्वरूपम् "शकारं परमेशानि! शृणु वर्णं शुचिस्मिते!। रक्तवर्णप्रभाकारं स्वयं परमकुण्डली। चतुर्वर्गप्रदं देवि! शकारं ब्रह्मविग्रहम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं प्रिये। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्" कामधेनुतन्त्रम्। अस्य वाचकशब्दा योगिनीतन्त्रोक्ता यथा "शः सव्यश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः। सौख्यनामा कुमारोऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः। वृषघ्नः शयनं शान्ता सुभगा विस्फुलिङ्गिनी। मृत्युर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी। बाङ्हंसो वियदक्तं हृदनङ्गोऽङ्कुशः स्वनः। वामोरुः पुण्डरीकाक्षः कान्तिः कल्याणवाचकः"। मातृकान्यासेऽस्य हृदादिदक्षकरे न्यास्यता। काव्यादौ प्रथमप्रयोगे सुखं फलम्। "शः सुखं पस्तुखेदम्" वृ० र० टी०। [शब्दर०।

श न० शी—ड। १मङ्गले त्रिका०। २महादेवे, ३शस्त्रे च पु०

शंयु त्रि० शमस्त्यस्य शम्+युस्। शुभान्विते त्रिका०।

शंव त्रि० शमस्त्यस्य शम्+व। १शुभयुक्ते त्रिका०। २मूसलाग्रलोहे ३ वज्रे च पु० धरणिः।

शंवर न० शं वृणोति शम्+वृ—अच्। जले अमरः।

शंसा स्त्री शन्स—अ। १वाक्ये। २वाञ्छायां मेदि०। ३प्रशंसायाञ्च शब्दर०। [२कथिते ४स्तुते च।

शंसित त्रि० शन्स—क्त। १निश्चिते हला०।

शंस्य त्रि० शन्स—ण्यत्। १हिंस्ये २स्तुत्ये ३वाच्ये च।

शक त्रासे अक० संशये सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। शङ्कते अशङ्किष्ट।

शक क्षमायां सक० दि० उभ० सेट्। शक्यति ते अशाकीत्—अशकीत् अशकिष्ट "शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्" रघुः।

शक सामर्थ्ये स्वा० प० अक० इरित् वेट्। शक्नोति अशकत्—अशाक्षीत्। पुषादिरित्येके तेन अशकदित्येव।

शक पु० शक—अच्। १जातिभेदे स च व्रात्यक्षत्रियः १६०७पृ० दृश्यम्। २देशभेदे स्वराज्यावधिवत्सराङ्कप्रवर्त्तके ३नृपभेदे ४तदीये वत्सरे च। कलियुगे शककर्त्तृषु षट्सु युधिष्ठिरः विक्रमादित्यः शालिवाहनश्चेति त्रयोगताः

विजयाभिनन्दनादयस्तथो भविष्यन्ति । तथा हि कलौ षट् शककर्त्तारः तल्लक्षणादि ज्योतिर्वि० १०अ० उक्तं यथा "कलौ भविष्यन्त्यथ भारतावनौ महीभुजो वाङ्क्वतोऽप्यनेकशः । शकास्तथैषामभिषेचनादिकं हितं सदोदीरितकालसाधितम् । धराधिभूर्भिन्नशकादिजातिजस्तदासनस्थोऽभिजनैर्नमस्कृतः । स्तुतः स राजाधिजनैः प्रतिष्ठितो न मन्त्रभेदाद्यभिषेचनोचितः । निहन्ति यो भूतलमण्डले शकान् सपञ्चकोट्यजदलप्रमान् कलौ । स राजपुत्रः शककारको भवेत् नृपाधिराज्ये स्तु तथाककर्त्तृ हा" । (तत्र शककारकस्य विक्रमादित्यस्य हननात् शालिवाहनस्य शककर्त्तृत्वम्) "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ नराधिनाथौ विजयाभिनन्दनः । इमेऽनु नागार्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" । तत्प्रवृत्तिकालांस्तत्राह "युधिष्ठिरात् वेदयुगाम्बराग्नयः (२०४४) कलम्बविश्वे (१३५) ऽब्धखखाष्टभूमयः १८००० ; ततोऽयुतं १०००० लक्षचतुष्टयं क्रमात् धराद्वगष्टाविति (८२१) शाकवत्सराः । युधिष्ठिरोऽभूद्धि हस्तिनापुरे तथोज्जयिन्यां पुरि विक्रमाह्वयः । शालेयभूमौष्टति शालिवाहनः सुचित्रकूटे विजयाभिनन्दनः । नागार्जुनो रोहितके क्षितौ बलिर्भविष्यतीन्द्रो भृगुकच्छपत्तने । कृतप्रवृत्तिस्तदनन्तरं भवेत्तदा भविष्यन्त्यवनीभृतोऽङ्कितः" । अत्र युधिष्ठिरात् प्राक् कलौ शककर्त्रन्तराभावात् कलियुगारम्भकालादेव तस्य शककाल उक्तः वराहसंहितायां १३ अ० तु तद्राज्यावधित एव तच्छककाल इत्यभिप्रायेण "आसन् मघासु मुनयः शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ । षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (२५२६) शककालस्तस्य राज्ञश्च" तेन कलेः (५१८) वर्षेषु गतेषु युधिष्ठिरस्य राज्यप्रवृत्तिः । षट्कर्त्तवत्सरसमष्टिश्च

युधि०	२०४४
विक्र०	१३५
शालि०	१८०००
विजया०	१००००
नागा०	४०००००
बलि०	८२१
	३३२०००

इति न कलिमानसंख्याविरोधः अतएव ज्योतिर्विदाभरणग्रन्थे ग्रन्थकृतैव "वर्षैः सिन्धुरदर्शनाम्बरगुणैर्याते कलौ सम्मिते" इति कलियुगस्यैव ३०६८ वर्षेषु गतेषु ग्रन्थकरणमुक्तम् ।

शकट पु० न० शक–अटन् । १यानभेदे (गाड़ि) अमरः । २असुराधिष्ठिते नन्दानयस्थे शकटविशेषे शकटभञ्जनः कृष्णः । ३दिसहस्रपलपरिमाणे हेमच०। स्वल्पार्थे ङीप् । क्षुद्रशकटे स्वार्थे क । शकटिका तत्रैव स्त्री ।

शकटहन् पु० शकटमसुराधिष्ठितशकटभेदं हतवान् हन–भूते क्विप् । श्रीकृष्णे तत्कथा हरिवं० ६२अ० ।

शकटाह्वा स्त्री शकटाकारत्वात् तदाह्वा यस्याः । रोहिणीनक्षत्रे तस्याः शकटाकारचतुस्तारात्मकत्वेन तथात्वम् ।

शकन्धु पु० ६त० शकन्ध्वा० । पररूपम् (?) शकानां कूपे ।

शकल पु० न० शक–कलक् । १खण्डे २एकभागे । ३त्वचि ४वल्कले मेदि० ५शल्के (आँस) च न० ।

शकलिन् पु० शकलं शल्कमस्यास्ति इनि । मत्स्ये अमरः ।

शकाब्द पु० शककर्त्तृनृपसंबन्धी अब्दः । १शकप्रवर्त्तकनृपराज्यावधिवत्सरे २तत्संख्यायाञ्च ।

शकार पु० "मदमूर्खताभिमानी दुष्कुलतैश्वर्य्यसंयुक्तः । सोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार उद्दिष्टः" सा०द० उक्तलक्षणे १राज्ञोऽनूढभार्य्याभ्रातरि । श+स्वरूपे–कार । शस्वरूपे २वर्णे च ।

शकारि पु० शकानां म्लेच्छजातिभेदानामरिः । विक्रमादित्ये

शकुन न० शक–उनन् । १शुभाशुभसूचकनिमित्ते–बाहुस्पन्दनकाकादिदर्शनादौ । दुःशकुनशब्दे ३६१पृ० दृश्यम् २पक्षिमात्रे ३पक्षिभेदे गृध्रे च पुंस्त्री० मेदि० ।

शकुनज्ञ त्रि० शकुनं जानाति ज्ञा–क । १निमित्ताभिज्ञे २ज्येष्ठ्यां स्त्री त्रिका० ।

शकुनि पु० शक–उनि । १पक्षिमात्रे अमरः । २चिल्लपक्षिणि हेमच० । ३सुबलराजपुत्रे दुर्य्योधनमातुले च । ३श्यामापक्षिणि स्त्री ङीप् राजनि० । ४ववादिषु करणभेदे पु० ५दुःसहन्नृपपुत्रे पु० मार्कण्डेयपु० । विकुक्षिनृपपुत्रभेदे पु० वह्निपु० ।

शकुनिप्रपा स्त्री० ६त० । पक्षिणां पानीयशालायाम् हारा० ।

शकुन्त पु० शक–उन्त । १पक्षिमात्रे । २भासपक्षिणि ३कीटभेदे च मेदि० ।

शकुन्तला स्त्री० शकुन्तैः लायते ला–घञर्थे–क । मेनकागर्भजातायां विश्वामित्रसुतायाम् सा च जातमात्रा मात्रोत्सृष्टा शकुन्तपालिता पश्चात् कण्वमुनिना प्रतिपालिता दुष्मन्तनृपेण गान्धर्व्वविधिना व्यूढेति "निर्जने तु वने यस्मात् शकुन्तैः परिपालिता । शकुन्तलेति नामास्याः कृतं चापि ततो मया" भा० आ० ७२अ० । शकुन्तलामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । अण् आख्यायिकायां तस्य वा लुक् । कालिदासप्रणीते शकुन्तलाधिकारेण कृते २नाटकभेदे च अणोऽलुकि तु शाकुन्तल तत्रार्थे न० ।

शकुन्तलाङ्गज पु० ६त० । शकुन्तलासुते भरतनृपे हेमचन्द्र० ।

शकुन्ति पु० शक–उन्ति । १पक्षिमात्रे अमरः । २भासप-क्षिणि उणादिकोषः ।

शकुल पुंस्त्री० शक–उलच् । मत्स्यभेदे (शउल) अमरः । स्त्रियां ङीष् । [याम् राजनि० ।

शकुलाक्षी पु० शकुलस्याक्षीव षच् समा० ङीष् । गण्डदूर्वा०

शकुलादनी स्त्री० शकुलैरद्यते अद–ल्युट् । कट्की) शाक-भेदे अमरः । २जटामांस्यां, ३जलपिप्पल्यां, कट्फले च विश्वः । [(गडुइ) मत्स्ये । अमरः ।

शकुलार्भक पु० शकुलस्यार्भक इव क्षुद्रत्वात्तदाकारत्वाद्वा ।

शकृत् न० शक–ऋतन् । विष्ठायाम् अमरः ।

शकृत्करि पु० शकृत् किरति कॄ–इन् । १गवादीनां २वत्से २वत्सायां स्त्री ङीप् ।

शकृद्द्वार न० ६त० । मलद्वारे अपानस्थाने हेमच० ।

श(क्क)र पु० शक–क्विप् क्र–अच् कर्म० शक–करप् वा । १वृषे मेदि० । चतुर्दशाक्षरपादके २छन्दोभेदे । ३नदीभेदे ४मेखलायाञ्च स्त्री ङीप् । ५अङ्गुलौ सि०कौ० । पृषो० शक्करीत्यपि चतुर्दशाक्षरपादके छन्दसि ।

शक्त त्रि० शक–क्त । समर्थे हेमच० ।

शक्ति स्त्री शक–क्तिन् । १सामर्थ्ये २स्त्रीदेवतायां देवी-मूर्त्तौ । न्यायाद्युक्ते कारणनिष्ठे कार्य्योत्पादनयोग्ये ३धर्मभेदे । ४शब्दनिष्ठे अर्थबोधकतारूपे बोध्यत्वप्रकार-केच्छाविषयत्वरूपे वृत्तिभेदे शर्वलाख्ये ४अस्त्रभेदे च अमरः । मीमांसकमते शक्तिः पदार्थान्तरम् यथोक्तम् अनुमा०चि० । "स्यादेतत् ईश्वरवत् कार्य्येणैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि यादृशादेव करानलसंयोगाद्दाहो जायते तादृशादेव सति प्रतिबन्धके न जायते अतो यदभावात् कार्य्याभावस्तदृ-ङ्ग्यादावभ्युपेयं तेन विना तदभावात् यत्सद्भावानु-पपत्तेर्व्यतिरेकमुखेन शक्तिसिद्धिः" । न्यायमते तन्निरा-सस्तत्रैव ईश्वरवादग्रन्थे दर्शितो यथा

"तृणारणिमणिफुत्कारादिव्यक्तीनामानन्त्येन प्रतिव्यक्ति भावहेतुजानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्या-वान्तरवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभव-वृश्चिकयोर्वा पाटलत्वकपिलत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्ष-सिद्धत्वात् तृणजन्यनानावह्निषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं तृणजन्यव्यावृत्त्याऽनुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृण-जन्यत्वेनोपाधिनाऽसाविति चेन्न बाधकं विनानुगतबुद्धे-स्तद्व्यङ्ग्यजातिविषयत्वनियमात् । न च गोमयवृश्चिक-प्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामनगतजात्यापत्तिः गोमय-जन्यवृश्चिकप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहस्पर्श-वानवयवः तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, तदुत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमा-दायैव साध्यसामग्र्याजनकत्वात्" ।

एवमाधेयशक्तिरपि मीमांसकमतेन पूर्वपक्षीकृत्य तत्र निरस्ता यथा तच्च प्रोक्षणप्रतिष्ठाशब्दयोर्दर्शितम् अधिकं किञ्चिदत्र प्रदर्श्यते यथा

"कामिनीचरणाभिघातदोहदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्श-नादपि नाधेयशक्तिः समयविशेषावच्छिन्नचरणदोहा-दिसंयोगध्वंसस्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताहृष्टभागा-न्तजनितवृक्षादेव वा तदुपपत्तिः कालान्तरे पुष्पाद्युत्क-र्षात् । दुःखावयवोपचयावश्यम्भावेन वृक्षभेदावश्यकत्वात् । नापि ताम्रकांस्यादावम्लभस्मसंयोगादिजन्यशुद्धिरूपा आधेयशक्तिः तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानकालीना-स्पृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभावसहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् । भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोक्तृ-निष्ठः संस्कार एव शुद्धिरित्यन्ये । अभिमन्त्रितपयः-पल्लवादावपि समयविशेषावच्छिन्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदेवतासन्निधिरेव वा । कल-मबीजादीनामापरमाण्वन्तभङ्गे तत्र चावान्तर-जात्यभावे नियतकलमजातीयादिसिद्धिरपि । परमाणु-पाकजविशेषादेव कार्य्यवृत्तिरूपादि सजातीयस्य पूर्वरूपा-दिविजातीयस्य परमाणौ पाकजरूपादेरुभयासिद्धत्वात् यथा हि कमलबीजं यवादिजात्या व्यावर्त्त्यते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव । एवं साधकर्षणजनितात् परमाणुपाकपरम्पराविशेषादेव हैमन्तिकशस्योत्पत्तिः । एतेन लाक्षारसावसेकादयो व्याख्याताः । निमित्तविशेष-जनितपाकजात्तत्फलविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रा-नलसाधितमुपयोगात् सद्योव्यापादयति नान्यथा साधि-तमित्यादि । यत्र च तोयतेजोवायुषु न पाकजो विशेष-स्तत्रोद्भवानुद्भवद्रवकाठिन्यादयो विशेषास्तत्तदुपनायकादृ-ष्टविशेषादेव । तुलादौ चाधिवासपूर्वकतुलारोहणसामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनाधर्मधर्मफले तज्जयभङ्गौ जनयति । यद्वा अयं निष्पापः पापवान् वेति तुलारूढाभिशस्तज्ञानविशेषसहिता सा तथा, त-दाहुः, "तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः" इति

अथ वा प्रतिज्ञाशुद्ध्यशुद्धी अपेक्ष्य तया धर्माधर्मौ जन्येते ताभ्याञ्च जयपराजयौ सत्यासत्यप्रत्यभिज्ञाभिशस्ततुलारोहणस्येष्टानिष्टफलत्वेनार्थतो विधिनिषेधात् । अभिशस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजयकामस्तुलामारोहेदित्यसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेदिति श्रुतेरश्रयणात् । यद्वा तया देवतासन्निधिः क्रियते ताश्च कर्मानुरूपलिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति" । तत्र च शक्तिपदार्थस्वरूपादिकमुक्तं यथा "कस्तर्हि शक्तिपदार्थः कारणत्वं तच्च स्वस्वव्याप्येतरसकलसंपत्तौ कार्य्याभावव्यापकाभावाप्रतियोगित्वम् । अथ वा यत्र कार्य्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणवीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति वीजादङ्कुरसत्त्वात्, किन्त्वितराभावेनावच्छिद्यते इतराभावावच्छिन्ना तत्कारणवीजे अङ्कुराभावव्याप्यता न वीजत्वेनावच्छिद्यते इतराभावे वीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकलेऽप्यङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनैवावच्छिद्यते । यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं कारणत्वं, रासभादेः कार्य्याभावव्याप्यता अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्यमानवच्छेदकत्वात् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम् । अन्यथासिद्धञ्च त्रिधा येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते, यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य,(१) अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञाते एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य(२) । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम्(३) यथा गन्धवति गन्धोत्पादाद्गन्धं प्रति तत्प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादिप्रागभावादीनामप्यन्यथासिद्धत्वम् एतत्त्रितयव्यतिरेके नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् । यागापूर्वयोस्तु यागपूर्ववर्त्तित्वेऽवगते न त्वगम्यमाने तत्र जन्यस्य पूर्ववर्त्तित्वेऽवगते जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तत्र जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः । यत्र च जनकस्य तथात्वेऽवगते जन्यस्य पूर्वभावावगतिस्तत्र तद्द्वारा तस्य जनकत्वमेव । दण्डसंयोगभ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्वभावित्वग्रहः । स्वस्थानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने सत्यपि यस्याभावात् कार्य्यं न जायते सति च जायते तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये तन्न ईश्वरतद्बुद्ध्यादीनामसंग्रहात् तद्व्यतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य वाऽभावात् । कार्य्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्थाप्यत्वं वाऽनन्यथासिद्धम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः न च साधकाभावस्य बाधकत्वं बाधकाभावस्य साधकत्वादिति चेन्न साधकाभावेन वह्नावन्यत्र सिध्यतीन्द्रियधर्माभावसाधने लाघवं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति" ।

"इच्छा क्रिया तथा ज्ञानं गौरी ब्राह्मी तु वैष्णवी । त्रिधा शक्तिः स्थिता यत्र तत्परं ज्योतिरोमिति" गोरक्षसं० । सत्त्वरजस्तमोगुणत्रयाधीने ईश्वरस्य क्रमेण ज्ञानेच्छाक्रियारूपे ७शक्तित्रये । "एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नरसिद्धान्तगामिनी । एषा श्वेता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंस्थिता । एषैव रक्ता रजसि वैष्णवी परिकीर्त्तिता । एषैव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्त्तिता । परमात्मा यथा देव एकएव त्रिधार्पितः । प्रयोजनवशाच्छक्तिरेकैव त्रिविधाऽभवत्" वराहपु० । प्रकृतिशक्तिश्च ईश्वरस्य सृष्टिकर्त्तृत्वप्रवर्त्तिता "शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुम्" आनन्द० । तन्त्रोक्ते ५पीठाधिष्ठातृदेवताभेदे देवभेदे पीठशक्तयो भिन्नास्तन्त्रसारादौ उक्ताः । राज्ञां प्रभावोत्साहमन्त्रजाते ६सामर्थ्ये च अमरः । ८गौर्य्यां मेदि० ९लक्ष्म्यां शब्दमा० ।

वृत्तिभेदशक्तिश्च अर्थबोधानुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः स च इदं पदममुमर्थं बोधयतु, अस्मात् शब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्येवंरूपः इच्छात्मकः सङ्केतः, घटादिपदार्थविशेष्यक घटादिपदजन्यबोधविषयताप्रकारकेच्छाविषयो वा । मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यं शक्तिरित्याहुः । पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरं शक्तिरिति शाब्दिकाः । सा च शक्तिस्त्रिविधा रूढिर्योगः योगरूढिश्चेति तत्राद्या घटादिपदेषु, द्वितीया पाचकादिपदेषु, तृतीया पङ्कजादिपदेषु । प्राभाकरमते शक्तिर्द्विविधा अनुभाविका स्मारिका च तत्राद्या कार्य्यत्वान्विते, द्वितीया तु जातौ । तत्र गवादिपदानां जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तौ शक्तिरिति नैयायिकाः । व्यक्तावेव शक्तिरिति नव्याः । जात्याकृतिव्यक्तिषु तिसृषु शक्तिरिति वैयाकरणाः । जातावेव शक्तिर्व्यक्तेर्भानं त्वाक्षेपादिति भाट्टादयः । जातौ व्यक्तौ चोभयत्र शक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यंशे स्वरूपसती प्रत्यायिकेति । कार्य्यान्वितव्यक्तौ शक्तिरिति प्राभाकराः । धातोस्तु फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति

नैयायिकाः। फल एव शक्तिरिति मण्डनादयः। व्यापारे शक्तिरिति रत्नकोषकृत्। आख्यातस्य कृतौ शक्तिरिति नैयायिकाः। कर्त्तरि शक्तिरिति शाब्दिकाः। व्यापारमात्रे शक्तिरिति मीमांसकाः। चतुर्विधविषयत्वात् तस्याश्चातुर्विध्यं शब्दश०प्र० अलङ्कारिमते दर्शितं यथा

"जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्म्मैः सङ्केतवत्तया। जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः"। गोगवयादीनां गोत्वादिजात्या, पश्वाश्वादीनां लाङ्गूलधनादिद्रव्येण, धन्यपिशुनादीनां पुण्यद्वेषादिगुणेन चलचपलादीनाञ्च शब्दानां कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाच्चातुर्विध्यमेव रूढानामिति तदुक्तं दण्ड्याचार्य्यैः "शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः। चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" इति।

तदेतन्निरासितं तत्रैव "तदेतज्जडमूकमुखादीनामन्यगुन्यादीनाञ्च शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः"।

शक्तिग्रह पु० ६त०। शक्तेः अर्थबोधकतारूपवृत्तेर्ज्ञाने।

शक्तिग्राहक पु० शक्तिं गृह्णाति ग्रह–ण्वुल्। १कार्त्तिकेये शक्तिं ग्राहयति बोधयति ग्रह–णिच्–ण्वुल्। "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानात् कोषाप्तवाक्यात् व्यवहारतश्च। वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः" इत्युक्ते शक्तिबोधके २हेतौ। शक्तिग्रहप्रकारश्च शब्दशक्तिप्रकाशिकायां दर्शितो यथा

"सङ्केतस्य ग्रहः पूर्वं वृद्धस्य व्यवहारतः। पश्चादेवोपमानाद्यैः शक्तिधीपूर्वकैरसौ"। प्रथमं पदेषु सङ्केतग्रहो वृद्धस्य व्युत्पन्नस्य शब्दाधीनव्यवहारादेव बालानां तथा हि गामानयेति केनचिन्निपुणेन नियुक्तः कश्चन व्युत्पन्नस्तद्वाक्यतोऽर्थं प्रतीत्य गवानयनं करोति तच्चोपलभमानो बाल इदं गवानयनं स्वगोचरप्रवृत्तिजन्यं चेष्टात्वान्मदीयस्तनपानादिवदित्यनुमाय सा गवानयनप्रवृत्तिः स्वविषयधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वान्निजप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तेर्गवानयनधर्म्मिककार्य्यताज्ञानजन्यत्वं प्रसाध्य गवानयनगोचरतज्ज्ञानमसाधारणहेतुकं कार्य्यत्वाद्घटवदित्येवमनुमिन्वानः समुपस्थितत्वाल्लाघवाच्च श्रुतं वृद्धवाक्यमेव तदसाधारणकारणत्वेनावधारयति तदनन्तरञ्च गवादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापेन गवादिबुद्धौ जनकत्वमवगत्यानतिप्रसक्त्यै गवादिसङ्केतस्य तदनुकूलत्वं कल्पयति। पश्चात् क्वचिदुपमानाच्छक्तिग्रहो यथा गवादिपदशक्तिधीसाचिव्येन गोसादृश्यातिदेशवाक्यात् गवयपदवाच्यत्वबोधोत्तरं गवयत्वजात्यवच्छिन्ने गोसादृश्यग्रहात् गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारः। क्वचिच्च व्याकरणात् यथा कर्म्मणि द्वितीया कर्त्तरि परस्मैपदमित्याद्यनुशासनात् कर्मत्वादौ द्वितीयादेः। क्वचित् कोषादपि यथा "गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति"। "सुषीमः शिशिरो जडः। चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले" इत्यादि कोषेभ्यः श्वैत्यादौ शुक्लादिशब्दस्य। क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् कृत्यादौ तिङादेः। क्वचित् प्रसिद्धार्थशब्दसामानाधिकरण्यादपि यथा नीरूपस्पर्शवान् वायुर्निस्पर्शमूर्त्तिमन्न इत्यादौ रूपशून्यस्पर्शवदादिषु वाय्वादिपदस्य। वायुत्वादिजातेरतीन्द्रियत्वेन स्वरूपतस्तदवच्छिन्नस्यानुपस्थित्या तत्र शक्तिग्रहायोगात् यथा वा "सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददानः कुकुदः स्मृतः" इत्यादावुक्तरीत्या कन्यादातादिषु कुकुदादिपदस्य। सहकारतरौ मधुरं रौति पिक इत्यादिकन्तु न युक्तमुक्तक्रमेण शक्तिग्रहस्योदाहरणं तिङर्थे धर्म्मिण्यभेदेन नामार्थान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रत्यक्षसिद्धकौकिलत्वजात्यवच्छिन्न एव लाघवेन पिकशब्दस्य शक्त्यवच्छेदाच्च। क्वचिद्वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः" इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः। यथा वा स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेतेत्यादिविधिशेषीभूतेभ्यः "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य"।

शक्तिधर पु० शक्तिं धरति धृ–अच्। १कार्त्तिकेये २सामर्थ्यधरे त्रि० "शक्तिधरः कुमारः" इति रघुः। भृ–क्विप् ६त०। शक्तिभृदादयोऽप्यत्र।

शक्तिपर्ण पु० शक्तिरिव पर्णं यस्य। सप्तपर्णे जटा०।

शक्तिपाणि पु० शक्तिः पाणौ यस्य। कार्त्तिकेये हला०। शक्तिहस्तादयोऽप्यत्र। [शक्त्या योद्धरि।

शक्तिहेतिक पु० शक्तिर्हेतिः प्रहरणास्त्रं यस्य कप्।

श(स)क्तु पु० ब०व० श(स)च–तुन्। (छातु) भृष्टयवादिचूर्णे

अमरः। कृतान्नशब्दे २१८५ पृ० तद्भेदादि दृश्यम्।

शक्तुफला(ली) स्त्री शक्तव इव सूक्ष्माणि फलान्यस्याः वा ङीप्। शमीवृक्षे शब्दच०। [भेदे

शक्ति(क्तृ) पु० वशिष्ठमुनेः पुत्रे पराशरस्य पितरि मुनि-

शक्नु त्रि० शक-नु। प्रियभाषिणि अमरः।

शक्य त्रि० शक-यत्। १शक्तियुक्ते २शक्त्या बोध्येऽर्थे। ३समर्थनीये। ४साधयितुं योग्ये च।

शक्यतावच्छेदक त्रि० ६त०। शक्यपदार्थस्यासाधारणधर्मे येन धर्मेण अर्थस्य शब्दसङ्केतविषयता तस्मिन् धर्मे। यथा घटशब्दः घटत्ववन्तं पदार्थं बोधयति अतस्तदसाधारणधर्मो घटत्वं घटशब्दस्य शक्यतावच्छेदकम्।

शक्र पु० शक-रक्। १इन्द्रे अमरः। २कुटजवृक्षे ३अर्जुनवृक्षे मेदि०। ४ज्येष्ठानक्षत्रे ५पेचके च। इन्द्रस्य चतुर्दशविधत्वम् मन्वन्तरभेदेन इन्द्रशब्दे दर्शितमतः तत्संख्यासाम्यात् ६चतुर्दशसंख्यायाम्।

शक्रगोप पु० शक्रं शक्रधनुर्गोपायति समवर्णत्वात् गुप-अण्। इन्द्रगोपे कीटे जटा०।

शक्रज पु० शक्रात् जायते जन-ड। १काके त्रिका०। २इन्द्रजन्ये त्रि०। शक्रजातादयोऽप्यत्र।

शक्रजित् पु० शक्रं जितवान् जि-क्विप् तुक् च। १रावणात्मजे मेघनादे राक्षसे। २इन्द्रजेतरि त्रि०।

शक्रधनुस् न० ६त०। मेघलाञ्छने धनुराकारे सूर्यकिरणसम्पर्कजे पदार्थभेदे (रामधनुक) अमरः।

शक्रध्वज पु० ६त०। भाद्रशुक्लद्वादश्यां पूज्ये इन्द्रदैवते ध्वजाकारे पदार्थे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृ० दृश्यम्।

शक्रनन्दन पु० ६त०। अर्जुने जटा०। २इन्द्रनन्दके त्रि०।

शक्रपर्य्याय पु० शक्रस्य पर्य्यायो नाम नाम यस्य मध्यपदलोपः। १कुटजवृक्षे रत्नमाला ६त०। इन्द्रस्य २वाचकशब्दे च।

शक्रपादप पु० ६त०। १देवदारुवृक्षे अमरः। २कुटजवृक्षे राजनि०। [अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव रत्नमा०।

शक्रपुष्पी स्त्री शक्रस्येव पुष्पमस्याः ङीप्। अग्निशिखावृक्षे

शक्रभवन न० ६त०। स्वर्गे त्रिका०। शक्रावासादयोऽप्यत्र।

शक्रभूभवा स्त्री शक्ररूपभुवि भवति भू-अच्। इन्द्रवारुण्याम् शब्दच०। [२इन्द्रजनन्याम् अदित्याम्।

शक्रमातृ स्त्री शक्रस्य मातेव। १भार्ग्याम् राजनि०। ६त०।

शक्रमूर्द्धन् पु० शक्रस्येव शिखावान् मूर्द्धा यस्य। १वल्मीके त्रिका०। ६त०। २इन्द्रमस्तके। शक्रशीर्षादयोऽप्यत्र।

शक्रवल्ली स्त्री शक्रप्रिया वल्ली। इन्द्रवारुण्याम् राजनि०।

शक्रवाहन पु० शक्रं वाहयति वह-णिच्-ल्यु। मेघे शब्दच० इन्द्रवाहनादयोऽप्यत्र।

शक्रवीज न० शक्रस्य कुटजस्य वीजम्। इन्द्रयवे राजनि०।

शक्रशाखिन् पु० शक्रनामकः शाखी। कुटजवृक्षे भावप्र०।

शक्रसारथि पु० ६त०। इन्द्रसारथौ मातलौ।

शक्रसुत पु० शक्रस्य सुतः। १वालिनामके वानरराजे हलायु०। २इन्द्रपुत्रे अर्जुने च।

शक्रसुधा स्त्री शक्रस्य सुधेव। पालङ्क्याम् शब्दच०।

शक्रसृष्टा स्त्री ६त०। हरीतक्याम् त्रिका०।

शक्राख्य पु० शक्रस्येवाख्या यस्य। १पेचके त्रिका०।

शक्राणी स्त्री शक्रस्य पत्नी ङीष् आनुक् च। पुलोमजायामिन्द्रपत्न्याम् शब्दमा०।

शक्राशन न० शक्रेणाश्यते अश-कर्मणि ल्युट्। भङ्गायाम् "शक्राशनन्तु तीक्ष्णोष्णं मोहकृत् कुष्ठनाशनम्। बलमेधाग्निदं श्लेष्मदोषहारि रसायनम्" राजव०।

शक्राशन पु० शक्रं तन्नामश्नुते व्याप्नोति अश-ल्यु। कुटजवृक्षे शब्दच०। [संक्षिप्तसारः।

शक्रि पु० शक-क्रिन्। १मेघे २वज्रे ३गजे ४पर्वते च

शक्रोत्थान न० शक्रस्य तद्ध्वजस्य उत्थानम्। भाद्रशुक्लद्वादश्यां कर्त्तव्ये १शक्रध्वजस्योत्थाने, तदुपलक्षिते २उत्सवे च। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६पृ० दृश्यम्।

शक्व पु० शक-वन्। गजे सि० कौ०।

शङ्क पु० शक-अच् वा+नुम्। शकटादिवाहकवृषे हारा०।

शङ्कर पु० शं करोति कृ-अच्। १महादेवे २कल्याणकरे त्रि० ३शिवल्यां स्त्री ङीष्। ४सा च मञ्जिष्ठायां शब्दच०। ५शम्यां राजनि०। [शुभ्रत्वात्। २कर्पूरे राजनि०।

शङ्करावास पु० ६त०। १कैलासाचले। शङ्करस्यावास इव

शङ्का स्त्री शकि-अ। १त्रासे २वितर्के मेदि० ३संशये च।

शङ्कित त्रि० शङ्का जातास्य तार० इतच्। १भीते त्रिका० २सन्दिग्धे ३वितर्किते च।

शङ्कु पु० शकि-उण्। १स्थाणौ। २मत्स्यभेदे। ३शल्यास्त्रे अमरः। ४कीलके। ५दशकोटिसंख्यायाम् ६तत्सङ्ख्याते। ७महादेवे। ८कलुषे मेदि०। ९पत्त्रशिराजाले १०मेढ्रे हेमच०। ११नखीनामद्रव्ये जटा०। १२छायापरिमाणार्थं काष्ठादिनिर्मिते, "अर्काङ्गुला तु सूच्यग्रा काष्ठी द्वादशाङ्गुलमूलिका। शङ्कुसंज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परिकल्पयेत्" इत्युक्ते १३कीलभेदे च ज्यो०त०। १४जनमेजयपुत्रभेदे भा० आ० ९५ अ०। १५नवरत्नान्त-

गैतकविशेषे । दिक्साधनार्थं सू० सि० शङ्कुश्च दर्शितो यथा

"शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे वज्रलेपेऽपि वा समे । तत्र शङ्कङ्गुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापयेच्छङ्कुं कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाग्रं स्पृशेद्यत्र वृत्ते पूर्वापरार्द्धयोः । तत्र बिन्दू विधायोभौ वृत्ते पूर्वापराभिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षिणोत्तरा । याम्योत्तरदिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा । दिङ्मध्यमत्स्यैः संसाध्या विदिशस्तद्वदेव हि" । तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममम्बुसंशुद्धे जलवत् समीकृते शिलाप्रदेशे अपि वाथ वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे चत्वरादौ घुट्टनादिना समस्थाने कृते शङ्कङ्गुलैः शङ्कस्याङ्गुलविभागमानग्टहीतैरभीष्टसंख्याकाङ्गुलैर्व्यासार्द्धरूपैर्वृत्तभव-क्रमात् लिखेत् । सर्वतः केन्द्राद्वृत्तपरिधिरेखा तुल्या स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसंख्याकाङ्गुलानि तुल्यानि यस्मिंस्तं द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कुं समतलमस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । ततः पूर्वापरार्द्धयोर्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाग्रं स्थापितशङ्कोश्छायान्तप्रदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे स्पृशेत् । दिनस्य प्रथमविभागेऽनुक्षणं छायाह्रासाद्वृत्ते यत्र प्रविशति दिनस्यापरार्द्धे छायानुक्षणवृद्ध्या वृत्तं यत्र निर्गच्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोरुभौ द्वौ बिन्दू पूर्वापरसञ्ज्ञौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखायां कृत्वा तन्मध्ये पूर्वापरबिन्द्वन्तरमध्ये तिमिना मत्स्येन रेखा कार्य्या सा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मत्स्यस्तु बिन्द्वन्तरालस्थलमितेन व्यासार्द्धेन बिन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्तद्वयं निष्पाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिविभागाभ्यामन्तर्गतं मत्स्याकारं स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो मुखं बाह्यवृत्तभागसम्मार्जनेनापरसंयोगस्तु पुच्छमितरवृत्तभागद्वयसम्मार्जनेन मुखपुच्छावधि ऋज्वी रेखा दक्षिणोत्तररेखा । तत्र बिन्दोः सव्यं रेखाग्रं दक्षिणा दिक् । पश्चिमबिन्दोः सव्यं रेखाग्रमुत्तरा दिक् । अनन्तरं पूर्ववृत्तं मत्स्यश्च सम्मार्जनीयः । शङ्कुरपि तत्स्थानान्निष्कास्य इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति तात्पर्य्यम् । दक्षिणोत्तरदिशोर्मध्यस्थाने तिमिना दक्षिणोत्तररेखामितेन व्यासार्द्धेन दक्षिणोत्तरस्थानाभ्यां पूर्ववत् प्रत्येकं वृत्तं विधाय पूर्ववत् सिद्धेन मत्स्येनेत्यर्थः । पूर्वपश्चिमा रेखा कार्य्या । तत्र पूर्वबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पूर्वा पश्चिमबिन्दोरासन्नं रेखाग्रं पश्चिमेति मत्स्यसम्मार्जने केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासंयोगस्थानात् दिक्साधनोपक्रमोक्तं पूर्ववृत्तमुल्लिखेत् । तद्वृत्तपरिधौ यत्र रेखा लग्ना तत्र दिगिति तद्वृत्तमध्यस्य दिक्चतुष्टयं वृत्ते सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां पूर्वापरा साधिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । एवकारोऽन्यप्रकारनिरासार्थकः । हि निश्चयेन । विदिशः कोणदिशो दिशां पूर्वादिसिद्धदिशां ये मध्यमत्स्या अव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना लघवस्तैः संसाध्याः सम्यक्प्रकारेण साध्याः । रेखावृत्तसंयोगस्थत्वेन ज्ञेयाः" रङ्गना० ।

छायाशब्दे २९८६ पृ० दृश्यम् ।

शङ्कुकर्ण पु० शङ्कुरिव कर्णावस्य । १गर्दभे त्रिका० । दानवभेदे हरिवं० ३अ० । ३स्कन्दानुचरभेदे भा० ४७ अ० ।

शङ्कुतरु पु० शङ्कुयोग्यस्तरुः । सालवृक्षे शब्दर० । शङ्कुवृक्षादयोऽप्यत्र ।

शङ्कुला स्त्री शकि—उलच् । १उत्पलपत्रिकायाम् संक्षिप्तसा० पूगच्छेदकास्त्रभेदे (जाँति) शङ्कुलाखण्डः इति सि०कौ० ।

शङ्कोच(चि) पु० शकि—उच-(उचि) वा । मत्स्यभेदे जटा० ।

शङ्ख पु०न० शम-ख । १स्वनामख्याते समुद्रजाते पदार्थे अमरः । २ललाटास्थ्नि, ३निधिभेदे, ४नखीनामगन्धद्रव्ये मेदि०, ५कर्णसमीपस्थे—अस्थ्नि, ६नागभेदे, ७हस्तिदन्तमध्ये त्रिका० । ८दशनिखर्वसंख्यायाम्, ९तत्संख्याते च । तस्य शङ्खचूडासुरास्थितस्तदुत्पत्तिः ब्रह्मवै० प्रकृ० १८अ० उक्ता यथा ।

"अथ शम्भुर्हरेः शूलं जग्राह दानवं प्रति । ग्रीष्ममध्याह्नमार्त्तण्डसमानरुचमुत्तमम् । शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि । चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया । स शिवस्तेन शूलेन दानवस्यास्थिजालकम् । प्रेम्णा च प्रेरयामास लवणोदे च सागरे । अस्थिभिः शङ्खचूडस्य शङ्खजातिर्बभूव ह । नानाप्रकाररूपा च शश्वत् पूता सुरार्चने । प्रशस्तं शङ्खतोयञ्च देवानां प्रीतिदं परम् । तीर्थतोयस्वरूपञ्च पवित्रं शम्भुना विना । शङ्खशब्दो भवेद्यत्र तत्र लक्ष्मीश्च सुस्थिरा । स स्नातः सर्वतीर्थेषु यः स्नातः शङ्खवारिणा । शङ्खे हरेरधिष्ठानं यतः शङ्खस्ततो हरिः । तत्रैव सततं लक्ष्मीर्दूरीभूतममङ्गलम् । स्त्रीणाञ्च शङ्खध्वनिभिः

शूद्राणान्तु विशेषतः । भीता दृष्टा याति लक्ष्मीः स्थलमन्यत् स्वभावतः" १०मुद्राभेदे तन्त्रसा० ।
११प्रस्तरभेदे । युक्तिकल्पतरौ तल्लक्षणादि यथा "क्षीरोदकूलेऽपि सुराष्ट्रदेशे तदन्यतोऽपि प्रभवन्ति शङ्खाः । अत्यच्छवर्णाः शशिशुभ्रभासः सुसूक्ष्मवक्त्रा गुरवो मन्दान्ताः । ते वामदक्षिणावर्त्तभेदेन द्विविधा मताः । दक्षिणावर्त्तशङ्खस्तु कुर्य्यादायुर्यशोधनम् । तेनैव शिरसा यस्तु श्रद्दधानः प्रतीच्छति । वारि छित्वा स पापानि पुण्यमाप्नोति मानवः । इत्तत्वं स्निग्धताच्छत्वं शङ्खस्येति गुणत्रयम् । आवर्त्तभङ्गदोषो हि हेमयागादिनश्यति । ब्रह्मादिजातिभेदेन स पुनश्चतुर्विधः" ।
"ये स्निग्धमल्लयाकारा मृदवो लघवस्तथा । ब्राह्मणाः प्रस्तराज्ञेयाः सर्वकर्मसु शोभनाः । ये दृढाङ्गाः सुगुरवस्त्वर्यांशांशविभागिनः । अम्लानः क्षत्रियाज्ञेयाः कर्कशाङ्गास्तथैव च । मृदवो गुरवो ये तु ये स्नेहेनैव रक्षिताः । ते वैश्याः स्वविभक्तांशा युज्यन्ते सर्वकर्मसु । ये कर्कराहताङ्गाश्च कर्कशा ये प्रतिष्ठिताः । येऽत्यन्तगुरवः स्निग्धास्ते शूद्राः प्रस्तराधमाः । इति प्रोक्तमशेषेण शस्यक पाषाणलक्षणम् । विचार्य्य मतिमान् कार्य्ये नियोक्तव्यं विचक्षणैः" ।

शङ्खक न० शङ्खस्य विकारः वुन् । १शङ्खजाते वलयाकारे पदार्थे मेदिनि० २शिरोरोगे पु० तस्य लक्षणादि यथा "पित्तरक्तानिलादुष्टाः शङ्खदेशे विमूर्च्छिताः । तीव्ररुग्दाहरोगं हि शोथं कुर्वन्ति दारुणम् । सशिरोविषवद्वेगान्निरुध्याशु गलं तथा । त्रिरात्राज्जीवितं हन्ति शङ्खको नाम नामतः । त्र्यहाज्जीवितभैषज्यं प्रत्याख्येयस्य कारयेत्" । पित्तरक्तानिला इत्यत्र कफोऽपि योज्यः "व्रतानुतापः कफपित्तरक्तैरिति" सुश्रुतवचनात् । विमूर्च्छिताः प्रवृद्धाः त्रिरात्रात् त्रिरात्रमध्ये मारयति" भावप्र० ।

शङ्खकार पु० शङ्खं तद्विकारं वलयाकारं पदार्थं करोति कृ-अण् । वर्णसङ्करजातिभेदे (शाँखारी) । स तु शूद्रागर्भे विश्वकर्मतो जातः ब्रह्मवै० । [कायां त्रिका० ।

शङ्खचरी स्त्री शङ्खं ललाटास्थि चरति चर-ट । ललाटि-

शङ्खचर्चा स्त्री शङ्खस्य चर्चा भूषा यतः । ललाटिकायां शब्दर० । [तुष्यं क्रमिहरं परम्" राजव० ।

शङ्खचूर्ण न० ६त० । शङ्खजाते चूर्णे । "शङ्खचूर्णं कटु क्षार-

शङ्खद्रावक पु० औषधविशेषे । तत्पाकादि यथा "अर्क-
स्नुही तथा चिञ्चा तिलारग्वधचित्रकम् । अपामार्गं भस्मसमं वस्त्रपूतं जलं हरेत् । मृद्वग्निना पचेत्तत्तु यावल्लवणताङ्गतम् । लवणेन समौ ग्राह्यौ द्वौ क्षारौ टङ्कणं तथा । समुद्रफेनगोदन्तकाशीशं सोरका तथा । द्विगुणं पञ्चलवणं मातुलुङ्गरसेन च । काचकूप्यान्तु सम्राह्यं वासयेदल्लयोगतः । शङ्खचूर्णपलं दत्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत् । सर्वधातून् हरेच्छीघ्रं वराटीशङ्खकादिकान् । उदरादिकरोगाणां सद्यो हि नाशकः परः" भैषज्यर० "योगिनीभैरवाभ्याञ्च बलिमादौ प्रदापयेत् । पश्चाद् यन्त्रञ्च कर्त्तव्यमेवाह परमेश्वरी । रसः शङ्खद्रवो नाम शम्भुदेवेन भाषितः । गुह्याद् गुह्यतमं गुह्यमिदानीं कथ्यते मया । शङ्खचूर्णं यवक्षारं सर्जिकाक्षारटङ्कणम् । समञ्च पञ्चलवणं स्फटिकारी नृसादरः । काचकूप्यां ततः क्षिप्त्वा वारुणी यन्त्रमुद्धरेत् । यामार्द्धं द्रावयत्येव शङ्खशुक्तिवराटकान् । अर्शांसि नाशयेत् षट् च मूत्रकृच्छ्राश्मरीं तथा । उदराष्टविधं हन्ति गुल्मप्लीहोदराणि च । अजीर्णं नाशयेच्छीघ्रं ग्रहणीञ्च विसूचिकाम् । भुक्तशेषे च भोक्तव्यो माषमात्रोरसोत्तमः । क्षणमात्राद्भवेत् भस्म पुनर्भोजनमिच्छति । प्रत्यहं भोजनान्ते च संसेव्योऽयं रसोत्तमः । न रुजायां भयं क्वापि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् । न देयं यस्य कस्यापि सदा गोप्यञ्च कारयेत् । रसः शङ्खद्रवो नाम वैद्यानामुपकारकः" ।

शङ्खद्राविन् पु० शङ्खं द्रावयति द्रु-णिच्-णिनि । अम्लवेतसे राजनि० ।

शङ्खधरा स्त्री धृ-अच् ६त० । हिलमोचिकायाम् रत्नमा० ।

शङ्खध्म पु० शङ्खं धमति ध्मा-क । शङ्खवादके । क्विप् । शङ्खध्मा इत्यप्यत्र ।

शङ्खनख पु० शङ्खस्य नख इव । १क्षुद्रशङ्खे (जोङ्कड़ा) अमरः । २नखीनामगन्धद्रव्ये शब्दर० स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप् ।

शङ्खपुष्पी स्त्री शङ्खस्य इव पुष्पमस्याः ङीप् । (शङ्खाली) वृक्षे राजनि० । "शङ्खपुष्पी तु तीक्ष्णोष्णा मेध्या क्रिमिविषापहा" । राजवल्लभः "शङ्खपुष्पी सरा मेध्या कृष्णा मानसरोगनुत् । रसायनी कषायोष्णा स्मृतिकान्तिबलाग्निदा । दोषापस्मारभूतास्रकुष्ठक्रिमिविषप्रणुतः" भावप्र० । [हेमच० ।

शङ्खभृत् पु० शङ्खं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च । विष्णौ

शङ्खमुख पुंस्त्री॰ शङ्ख इव मुखमस्य । कुम्भीरे हेमच॰ । स्त्रियां ङीप् । [चक्रा) क्षुपभेदे शब्दच॰ ।

शङ्खिका स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । (चोरका-

शङ्खिन् पु॰शङ्ख+अस्त्यर्थे इनि । १विष्णौ, २समुद्रे च मेदि॰।

शङ्खिनी स्त्री शङ्खस्तदाकारं पुष्पमस्त्यस्याः इनि । १चोर-पुष्प्याम्, अमरः । २श्वेतपुन्नागे ३विश्वः । ४श्वेतबुह्मायां ५श्वेतचुक्रायां, ६यवतिक्तायां, राजनि॰ । ७स्त्री-भेदे, ८वपदेवताभेदे:, (शाकचिन्नी) ९शङ्खवल्यां स्त्रियाञ्च । स्त्रीभेदलक्षणं रतिमञ्जर्यामुक्तं यथा

"दीर्घा सुदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भो-गकेलिरसिका किल शङ्खिनी सा" । "शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये" । "पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा स्यात् मदगन्धा च हस्तिनी" । [राजनि॰ ।

शङ्खिनीफल पु॰ शङ्खिन्या इव फलमस्य । शिरीषवृक्षे

शङ्खिनीवास पु॰ ६त॰ । शाखोटकवृक्षे शब्दच॰ ।

शच गतौ भ्वा॰ आत्म॰सक॰ सेट् इदित् । शञ्चते, अशञ्चिष्ट ।

शच वाचि भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । शचते अशचिष्ट ।

शचि(ची) स्त्री शच-इन् वा ङीप् । १इन्द्रपत्न्याम् अमरः । २करणान्तरे मेदि॰ ।

शचीपति पु॰ ६त॰। इन्द्रे अमरः। शचीभर्त्रादयोऽप्यत्र ।

शट(ठ) श्लाघायां चु॰ आ॰ सक॰ सेट् । शाट(ठ)यते अशी-शट(ठ)त । [शटति । अशाटीत् अशटीत् ।

शट शादे अक॰ रोगजनने गतौ भेदे च सक॰ पर॰ भ्वा॰

शट पु॰ शटति रुजति दन्तं शट-अच् । १अम्ले सि॰कौ॰। २सिंहकेसरे ३जटायाञ्च स्त्री अमरः टाप् ।

शटि(टी) स्त्री शट-इन् वा ङीप् । (वन आदा) ख्यातनाम-ख्याते ओषधिभेदे

"शटी पलाशी षड्ग्रन्था सुव्रता गन्धमूलिका । गन्धा-रिका गन्धवधूर्वधूः पृथुपलाशिका । भवेद्गन्धपलाशी तु कषाया ग्राहिणी लघुः । तिक्ता तीक्ष्णा च कटु-काऽनुष्णास्यमलनाशिनी । शोथकासव्रणश्वासशूलाध्मान-यच्छापहा" भावप्र॰ ।

शट्टक न॰ शट-क्विप् टक-अच् कर्मधा॰ । घृतलवमिश्रित-शालिचूर्णे । "शालिचूर्णं घृतं तोयं मिश्रितं शट्टकं वदेत्" भावप्र॰ ।

शठ बधे सक॰ कैतवे क्लेशे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् । शठति अशाठीत् अशठीत् ।

शठ आलस्ये चु॰पर॰अक॰सेट् । शाठयति ते अशीशठत् त ।

शठ दुष्टवचने अद॰चु॰उभ॰सक॰सेट् । शठयति ते अशशठत् त

शठ न॰ शठ-अच् । १तगरे २कुङ्कुमे ३लौहे च राजनि॰। ४धुस्तूरे ५मध्यस्थपुरुषे च पु॰ । "प्रियं वक्ति पुरो-ऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठो-ऽयं कथितो बुधैः" विष्णुपु॰ उक्ते ६धूर्त्ते त्रि॰ मेदि॰ ७नायकभेदे पु॰ तल्लक्षणं यथा

"शठोऽयमेकत्र बद्धभावो यः। दर्शितबहिरनुरागो विप्रि-यमन्यत्र गूढमाचरति" सा॰ द॰ ।

शठता स्त्री शठस्य भावः तल् । शाठ्ये वञ्चनायाञ्च। [राजनि॰

शठम्बा स्त्री शठ-अच् अबि-अच् कर्म॰ शक॰। अम्बष्ठायाम्

शड संघाते रोगे च अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट् इदित् । शण्डति अशण्डिष्ट । [शशाण्डे शेणतुः ।

शण दाने भ्वा॰ पर॰सक॰ सेट् । शणति अशाणीत् अशणीत्

शण पु॰ शण-अच् । ख्यातनामख्याते क्षुपभेदे हेमच॰ ।

शणघण्टिका स्त्री शणः घण्टेव तत्तुल्यरवफलकत्वात् इवार्थे कन् । घण्टारवतुल्यफलायाम् शणपुष्प्यां राजनि॰ ।

शणपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः ङीप् । असनपर्ण्याम् राजनि॰ । [शणे स्वार्थे क । तत्रैव ।

शणपुष्पी स्त्री शणस्येव पुष्पमस्याः ङीप् । (झनझने) वन-

शणसूत्र न॰ शणाज्जातं सूत्रम् । शणजाते जाले अमरः ।

शणालुक पु॰शण इवालुकः । आरेवतवृक्षे (शोणालु) शब्दर॰

शणिका स्त्री शणवत्पुष्पमस्त्यस्याः ठन् । शणपुष्प्यां राजनि॰

शण्ड न॰ शडि-अच् । १पद्मादिसमूहे शब्दर॰ । २नपुंसके ३वृषे च द्विरूपको॰ । [तस्यापत्यं गर्गा॰ यञ् शाण्डिल्य ।

शण्डिल पु॰ शडि-इलच् । शाण्डिल्यस्य पितरि मुनिभेदे

शण्ढ न॰ शम-ढ तस्य नेत्त्वम् । १अन्तःपुररक्षके कृत्रिम-क्लीबे २क्लीबमात्रे भरतः । ३वृषे मेदि॰ ४बन्ध्यपुरुषे जटा॰ ५उन्मत्ते धनञ्जयः ।

शत न॰ एक॰व॰ शो-डतच् । १ख्यातनामख्यातसंख्यायाम् २बहुसंख्यायां ३तत्संख्याते च । स्वार्थे क । तत्रैव न॰ शतवाचकशब्दाश्च धार्त्तराष्ट्रः१ शतभिषा तारा२ पुरु-षायुषम्३ रावणाङ्गुलिः४ पद्मदलं५ इन्द्रयज्ञः६ अक्षियो-जनम्७"कविकल्पलता । [अवयवे कन् । २शतसंख्यायां न॰।

शतक त्रि॰ शतं परिमाणमस्य कन् । १शतसंख्यायुक्ते ।

शतकुम्भ पु॰ शतं कुम्भायत्र । स्वर्णखनिपर्वतभेदे भरतः ।

शतकोटि पु० शतं कोटयोऽग्राणि यस्य । १वज्रे अमरः । शतगुणिता कोटिः शाक० । २शतगुणितकोटिसंख्यायां स्त्री ।

शतक्रतु पु० शतं क्रतवोऽस्य । इन्द्रे अमरः ।

शतग्रन्थि स्त्री शतं ग्रन्थयोऽस्य । दूर्वायाम् राजनि० ।

शतघ्नी स्त्री शतं हन्ति हन-टक् । १अस्त्रभेदे "अयःकण्टकसंछन्ना शतघ्नी महती शिला" विजयरक्षितः । २वृश्चिकाल्यां ३करञ्जे च मेदि० ।

शततम त्रि० शतस्य पूरणः तमप् । शतसंख्यापूरणे ।

शततारा स्त्री शतगुणिता ताराः शाक० । शतभिषानक्षत्रे ।

शतदन्तिका स्त्री शतं दन्ता इव सन्त्यस्य ठन् । नागदन्त्याम् राजनि० ।

शतद्रु पु० शतधा द्रवति-द्रु-कु नि० । नदीभेदे तन्नामनिरुक्तिर्यथा "शोके बुद्धिं तदा चक्रे नचैकत्र व्यतिष्ठत । सोऽगच्छत् पर्वतांश्चैव सरितश्च सरांसि च । दृष्ट्वा स(वशिष्ठः) पुनरेवर्षिर्नदीं हैमवतीं तदा । चण्डग्राहवतीं भीमां तस्याः स्रोतस्यपातयत् । सा तमग्निसमं विप्रमनुचिन्त्य सरिद्वरा । शतधा विद्रुता यस्माच्छतद्रुरिति विश्रुता । ततः स्थलगतं दृष्ट्वा तत्राप्यात्मानमात्मना । मर्तुं न शक्यामीत्युक्त्वा पुनरेवाश्रमं ययौ" भा० आ० १७७ अ० ।

शतधा स्त्री शतं ग्रन्थीन् धत्ते धा-क । १दूर्वायाम् । शत+प्रकारे धाच् । २शतप्रकारे अव्य० ।

शतधामन् पु० शतं धामानि यस्य । विष्णौ जटा० ।

शतधार पु० शतं धारा अग्राणि यस्य । १वज्रे त्रिका० । २शतधारायुक्ते त्रि० "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजुर्वेदः १।३।४६ । [१स्वर्गे च विश्वः ।

शतधृति पु० शतं धृतयोऽस्य । १इन्द्रे २ब्रह्मणि मेदि० ।

शतपत्र न० शतं बहूनि पत्राणि सुमस्यदलान्यस्य । १पद्मे अमरः । २मयूरे ३सारसखगे ४दार्वाघाटखगे मेदि० ५राजकीरे हेमच० ।

शतपत्री स्त्री शतं पत्राणि दलान्यस्याः ङीप् । (सेओति) पुष्पवृक्षभेदे । स्वार्थे क । तत्रैव । [घासात्मकग्रन्थभेदे ।

शतपथ पु० शतं पन्थानो यत्र अच्समा० । यजुर्वेदीयब्राह्मण

शतपथिक त्रि० शतपथं वेत्त्यधीते वा ठन् । शतपथब्राह्मणात्मकग्रन्थाध्यायिनि ।

शतपद न० शतं पदानि यत्र । ज्योतिषोक्ते नक्षत्रपादानुसारेण नामकरणोपयोगिप्रथमवर्णसूचके १चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१७ पृ० दृश्यम् । शतं पादाः यस्याः पाद्भावः समा० ङीप् पद्भावः । शतपदी २कीटभेदे (कांखड़ाइ) स्त्री अमरः । ३शतमूल्यां राजनि० । [रत्नमा० ।

शतपद्म न० शतदलयुक्तं पद्मम् । १शतदलकमले २श्वेतपद्मे च

शतपर्वन् पु० शतं पर्वाणि ग्रन्थयो यस्य । १वंशे अमरः २इक्षुभेदे च "शतपर्वा भवेत् किञ्चित् कोशकारगुणान्वितः । विशेषात् किञ्चिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः" भावप्र० । ३कटुकायां राजनि० । ४वचायां ५दूर्वायां च स्त्री ६भार्य्यां मेदि० । ७कोजागरपूर्णिमायां शब्दरत्ना० । कप् । तासु मेदि० टाबन्ते शब्दर० ।

शतपाद् स्त्री शतं पादा अस्याः पाद्भावः । कीटभेदे (कांखड़ाइ) जटा० । [जटा० । २जलौकायां च शब्दर० ।

शतपादिका स्त्री शतं पादा मूलान्यस्याः कप् । १काकोल्यां

शतपुष्पा स्त्री शतं पुष्पाणि यस्याः । (शुलफा) १शाकभेदे (मौरी) २क्षुपभेदे च । कप् । तत्रैव । "शतपुष्पा कटुः स्निग्धा तिक्तोष्णा कफवातजित् । रुच्यावस्तिहिता नेत्र्या बद्धविट् कृमिशुक्रहृत् । संघाहिशीतला तिक्ता दाहनुत् वातला लघुः" भावप्र० । किरातार्जुनीयग्रन्थकारके भारविकवौ पु० त्रिका० । [राजनि० ।

शतप्रसूना स्त्री शतं प्रसूनानि यस्याः । (शुलफा) शाके

शतप्रास पु० शतं प्रासा इव फलानि यस्य । करवीरवृक्षे अमरः

शतभिषज् स्त्री शतं भिषज इव ताराः यत्र । शततारात्मके अश्विन्यादिषु चतुर्विंशे नक्षत्रे । शतभिषाप्यत्र स्त्री

शतभीरु स्त्री शतं बहवो वियोगिनो भीरवो यस्याः ५त० । मल्लिकायाम् अमरः तद्दर्शने हि बहुवियोगिनां कामोद्दीपनात् ततो भीरुत्वम् । [२मेचके च ।

शतमख पु० शतं मखा यज्ञा यस्य । १इन्द्रे हलायुधः ।

शतमन्यु पु० शतं मन्यवो यज्ञा यस्य शते दैत्येषु मन्युः क्रोधो वा यस्य । १इन्द्रे अमरः । २मेचके च ।

शतमान पु०न० शतेन मीयते मि-ल्युट् । १रूप्यपले २आढ़के ३तत्परिमिते च अमरः । [चिकित्सके ।

शतमारिन् पु० शतं मारयति मृ-णिच्-णिनि । विशिष्ट-

शतमुखी पु० शतं मुखानि यस्याः ङीप् । १संमार्जन्यां २शतमुखयुक्ते त्रि० ।

शतमूला स्त्री शतं मूलान्यस्याः टाप् । १दूर्वायां २स्वनामख्यातायां लतायाञ्च ङीवन्तः अमरः । [भेदे अमरः ।

शतयष्टिक पु० शतं यष्टयो गुच्छा यस्य । शतगुच्छके हार-

शतरुद्रीय न० शतं रुद्रानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः छ । १६अ० यजुर्वेदोक्ते "नमस्ते रुद्र ! मन्यव इत्यादिके रुद्राध्याये ।

शतरूपा स्त्री शतं रूपाण्यस्याः । १ब्रह्मणः पत्न्यां २तत्कन्यायां सावित्र्यां च "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत् कामबाणार्दितो विभुः । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्" मात्स्ये ३अ० ।

शतवीर्य्या स्त्री शतं वीर्य्याणि यस्याः ५ब० । १श्वेतदूर्वायाम् २शतावर्य्यां ३कपिलद्राक्षायां च राजनि० ।

शतवेधिन् पु० शतं विध्यति विध–णिनि । अम्लवेतसे अमरः

शतसहस्र न० शतगुणितं सहस्रं शाक० । लक्षसंख्यायाम् ।

शतसाहस्र त्रि० शतं सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । लक्षसंख्याते ।

शतह्रदा स्त्री शतं ह्रादाः शब्दायस्याः पृषो० ह्रस्वः । १विद्युति अमरः । २वज्रे मेदि० ३दक्षकन्याभेदे वह्निपु०

शताची स्त्री शतमञ्चतीवेव पुष्पाण्यस्याः अच् समा० ङीप् । १रात्रौ २शतपुष्पायाम् । शब्दच० ३दुर्गायाञ्च "भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यामनम्भसि । मुनिभिः संस्तुता भूमौ सम्भविष्याम्ययोनिजा । ततः शतेन नेत्राणां निरीक्षिष्यामि यन्मुनीन् । कीर्त्तयिष्यन्ति मनुजाः शताक्षीमिति मां ततः" देवीमाहात्म्ये । [इक्षौ च राजनि० ।

शताङ्ग पु० शतमङ्गान्यवयवायस्य । १रथे अमरः २तिनिश-

शतानन्द पु० शतमानन्दयति अण् । गोतमपुत्रे अहल्यागर्भजे १मुनिभेदे । स च जनकराजपुरोहितः । २देवकीनन्दने मेदि० ४ब्रह्मणि हेमच० ५विष्णुरथे त्रिका० । ६शतजनानन्दके त्रि० ।

शतानीक पु० शतमनीकानि यस्य । १व्यासशिष्ये मुनिभेदे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे मेदि० । ३सुदासराजपुत्रे भाग० ६।२२ अ० ।

शतार न० शतमराण्यस्य । वज्रे त्रिका० ।

शतारुस् न० शतं अरूंषि यत्र । कुष्ठभेदे "रक्तं श्यावं सदाहार्त्ति शतारुः स्याद् बहुव्रणम्" भावप्र० ।

शतायुस् त्रि० शतमायुर्वर्षकालोऽस्य । शतवर्षमितवयस्के "शतायुर्वै पुरुषः" श्रुतिः ।

शतावरी स्त्री शतमावृणोति आ+वृ–अच् गौरा० ङीष् । १शतमूल्याम् अमरः । "शतावरी गुरुः शीता तिक्ता हृद्या रसायनी । मेधाग्निपुष्टिदा स्निग्धा नेत्रा गुल्मातिसारजित् । शुक्रस्तन्यकरी बल्या वातपित्तास्रशोथजित्" भावप्र० । २इन्द्रभार्य्यायां शब्दच० । ३शच्यां त्रिका० । [वर्त्तते णिनि । तत्रैव । शतावर्त्तिन् ।

शतावर्त्त पु० शतमावर्त्ता यस्य । विष्णौ हेमच० । शतधा

शताह्वा स्त्री शतं शतमूली शतपुष्पा वेति आह्वा यस्याः मध्यपदलोपः । १शतमूल्यां राजनि० २शतपुष्पायाञ्च जटा०

शतिक त्रि० शतेन क्रीतः, तस्य विकारः तस्येदं वा ठन् । १शतेन क्रीते पदार्थे । २तद्विकारे ३तत्सम्बन्धिनि च । शतमस्मै वृद्धिः आयः लाभः शुल्कम् उपदा वा दीयते ठन् । ४वृद्ध्यादिरूपेण शतदानसम्प्रदाने । पक्षे यत् शत्य तत्रार्थे । [व्येण क्रीतादौ शतिकशब्दार्थे ।

शत्य त्रि० शतेन क्रीतः शतिकशब्दवत् यत् । शतसंख्यातद्र-

शत्रु पु० शद–त्रुन् । १रिपौ राज्ञां २विषयानन्तरस्थे नृपे अमरः ३ज्योतिषोक्ते लग्नावधिकषष्ठस्थाने ४कामादिषु च । ५घातके त्रि० । [लक्ष्मणानुजे २रिपुनाशके त्रि० ।

शत्रुघ्न पु० शत्रून् हन्ति हन–क । दशरथात्मजे सुमित्रागर्भजे

शद शातने शीर्णतायां भ्वा०पर०अक०अनिट् लृदित् । शीयते अशदत् । शत्स्यति ।

शद गतौ भ्वा०पर०सार्वधातुके आत्म० सक०अनिट् । शीयते

शद पु० शद–अच् । फलमूलादौ सिद्धान्तकौ० ।

शद्रि पु० शद–क्रि । १मेघे २जिष्णौ मेदिनी० ३गजे उणा०

शद्रु त्रि० शद–क्रु १पतनकर्त्तरि २गन्तरि च ।

शनकावलि(ली) स्त्री शनैः कायति कै–क पृषो० तेषामावलिर्यत्र वा ङीप् । गजपिप्पल्यां शब्दच० ।

शनपर्णी स्त्री शणस्येव पर्णान्यस्याः पृषो० णस्य नः । कटुक्याम् शब्दच० ।

शनि पु० शो–अनि किच्च । १सूर्य्यपुत्रे छायागर्भजाते ग्रहभेदे "शनिर्विंहङ्गोऽनिलवन्ध्यवन्ध्या शूद्राङ्गना धातुःसमोऽस्थिरश्च । क्रूरः प्रतीचीतुवरोऽतिदृढोऽकरः स्थितोट् दीर्घतनोलतीक्ष्णम्" । नील० ताज० । "मन्दोऽलसः कपिलदृक्कृशदीर्घगात्रः स्थूलद्विजः परुषरोमकचोऽनिलात्मा" बृहज्जा० । २तत्स्वामिकदिने च "शनौ बध्यां विजानीयात्" ज्यो० त० । [वारे ।

शनिवार पु० शनिस्वामिकोवारः । सूर्य्यादिवारमध्ये सप्तमे

शनैश्चर पु० शनैश्चरति चर–अच् । शनिग्रहे तस्य ग्रहाणां मध्ये सर्वोपरिकक्षस्थितत्वात् बहुकालेनैकैकराशिभोगात् मन्दगतित्वम् । [अमरः ।

शनैस् अव्य०शण–डैसि पृषो० नुक् च । मन्दे २अशैघ्र्ये च

शन्स हिंसायां स्तुतौ कथने च भ्वा० पर० सक० सेट् क्त्वा वेट्। शंसति अशंसीत्। [शप्यति ते अशाप्सीत्।

शप आक्रोशे वा भ्वा०पक्षे दिवा०उभ०सक०अनिट्। शपति ते

शपथ पु० शप-अथन्। सत्यताकरणाय दिव्यभेदकरणे यथा एतत् यदि मिथ्या स्यात् तदा मे एतदनिष्टं स्यादित्यादि

शपन पु० शप-ल्युट्। १शपथे अमरः। २गालौ त्रिका०।

शप्त त्रि० शप-क्त। १अभिशापप्राप्ते २उक्तशापे तृणभेदे पु० शब्दच०। [च मेदि०।

शफ न०शम-अच् पृषो०पस्य फः। १गवादीनां खुरे २वृक्षमूले

शफर पुंस्त्री० शफं राति रा-क। (पुँटी) मत्स्यभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्।

शफराधिप पु० ६त०। इल्लिशमत्स्ये त्रिका०। [शब्दत् त।

शब्द शब्दकरणे अ०चु०उभ० सक० सेट्। शब्दयति ते अश-

शब्द पु० शब्द-घञ्। १ध्वन्यात्मके २वर्णात्मके च श्रोत्रेन्द्रियग्राह्ये आकाशस्य गुणभेदे।

शब्दग्रह पु० शब्दं गृह्णाति ग्रह-अच्। १श्रोत्रेन्द्रिये घञर्थे अप् ६त०। २शब्दज्ञाने।

शब्दतन्मात्र न० कर्म०। सांख्यमतसिद्धे आकाशकारणे सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे ३२२९ पृ० दृश्यम्।

शब्दन त्रि० शब्द-ल्यु। शब्दकारके अमरः।

शब्दब्रह्मन् न०शब्दात्मकं ब्रह्म। १वेदात्मके २स्फोटात्मके च नित्ये शब्दरूपे ब्रह्मणि। [१वाणभेदे २अर्जुने त्रिका०।

शब्दभेदिन् पु०शब्दानुसारेण भिनत्ति लक्ष्यम् भिद-णिनि।

शब्दवेधिन् पु० शब्दानुसारेण विध्यति लक्ष्यं विध-णिनि। १वाणभेदे २अर्जुने च धनञ्जयः।

शब्दशक्ति स्त्री ६त०। शब्दानामर्थावबोधकतारूपे अभिधालक्षणादौ वृत्तिरूपे सामर्थ्ये।

शब्दाधिष्ठान न० ६त०। कर्णे हेमच०।

शब्दानुशासन न० अनुशिष्यतेऽनेन अनु+शास-ल्युट् ६त०। शब्दसाधुताज्ञापके व्याकरणे। "अथ शब्दानुशासनम्" महाभाष्यम्।

शब्दालङ्कार पु० शब्दमात्रकृतोऽलङ्कारः। अलङ्कारशास्त्रप्रसिद्धेऽनुप्रासादौ अलङ्कारे। अलङ्कारशब्दे तद्भेदादिकं दृश्यम्।

शब्दित त्रि० शब्द-क्त। आहूते।

शम शान्तौ अक० शान्तीकरणे सक० दि० शमा० पर० सेट्। शाम्यति इरित् अशमत्-अशमीत्। उदित् क्त्वा वेट्। शान्तः। शमयति शामयति।

शम आलोचने चु० उभ० सक० सेट्। शामयति ते शमयति ते अशीशमत् त।

शम पु० शम-घञ्। १शान्तौ अन्तरिन्द्रियदमने अमरः। २मोक्षे त्रिका० ३पाणौ रामाश्रमः। ४उपचारे राजनि०।

शमथ पु० शम-अथच्। १शान्तौ अमरः। २मन्त्रिणि मेदि०।

शमन पु० शमयति शम-णिच्-ल्यु। लोकानां पुण्यापुण्यफलदातृत्वेन दण्डकारके १यमे अमरः। शम-णिच्-भावे ल्युट्। २शान्तीकरणे न०। ३यज्ञार्थपशुघाते अमरः ४चर्वणे धरणिः ५हिंसायां हेमच० ६मृगभेदे शब्दच०।

शमनस्वसृ स्त्री ६त०। यमुनायाम् अमरः।

शमल न०शम-कलच्। १विष्ठायाम् अमरः। २पापे संक्षिप्त०

शमि(मी) स्त्री शम-इन् वा ङीप्। (शाइ) १वृक्षभेदे "शमी तिक्ता कटुः शीता कषाया रेचनी लघुः। कफकासभ्रमश्वासकुष्ठार्शःकृमिजित् स्मृता" भावप्र०। २शिम्बायाञ्च (शुँटि) हेमच०। ३वाकुचौ मेदि०।

शमिन् त्रि० शाम्यति शम-णिनि। शान्ते।

शमीक पु०शम-बा० ईक। मुनिभेदे। [२विप्रे च शब्दच०।

शमीगर्भ पु० शमीगर्भ आधारत्वेनास्त्यस्य अच्। १वह्नौ

शमीधान्य न० शमी शिम्बेव धान्यम्। शिम्बात्मके माषमुद्गादौ धान्ये अमरः।

"शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बा तराः सूप्याश्च वैदलाः। वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः। ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारकाः"। मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वदर्शनात्" भावप्र० "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु। यवगोधूममाषाश्च तिलाश्चाभिनवा हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथार्थकरा मताः" राजवल्लभः।

शमीपत्री स्त्री शम्या इव पत्त्रमस्याः ङीप्। लज्जालुलतायां जटा०।

शमीर पु० अल्पा शमी अल्पार्थे र "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" इति भाष्योक्तेः पुंस्त्वम्। क्षुद्रायां शम्याम् अमरः।

शम्पा स्त्री शं पाति पा-क। विद्युति अमरः।

शम्पाक पु०शं शिवं पाके फले वा यस्य। १आरग्वधे अमरः। २विपाके ३यावके च हेमच०।

शम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शम्बति अशम्बीत्।

शम्ब पु० शम्ब–अच् । १वज्रे २मूषलाग्रस्थितलौहे मेदि० । ३लौहकाञ्च्यां हेमच० । ४अनुलोमकर्षणे भरतः । ५दारिद्र्ये च संक्षिप्तसा० ६भाग्यवति त्रि० रामाश्रमः ।

शम्बर न० शम्ब–अरन् । १जले २धने ३व्रते रत्नमा० । ४चित्ते च ५बौद्धव्रतभेदे हेमच० । ६मृगभेदे ७दैत्यभेदे पु० मेदि० ८मत्स्यभेदे ९पर्वतभेदे १०जिनभेदे पु० विश्वः । ११युद्धे पु० १२श्रेष्ठे त्रि० धरणिः १३चित्रकवृक्षे १४लोध्रे १५अर्जुनवृक्षे च पु० राजनि० । [राजनि० ।

शम्बरकन्द पु० शम्बरः श्रेष्ठः कन्दो यस्य । वाराहीकन्दे

शम्बरचन्दन न० ६त०। शम्बरपर्वतजाते चन्दनभेदे राजनि०

शम्बरसूदन पु० शम्बरमसुरं सूदयति छिनत्ति सुद–ल्यु । कामदेवे हला० तद्धननकथा हरिवं० १६३।१६४ अ० दृश्या ।

शम्बरारि पु०६त० । कामदेवे अमरः । शम्बररिपादयोऽप्यत्र ।

शम्बरी स्त्री शम्बरं जलं बाहुल्येनास्त्यस्या अच् गौरा०ङीष् । १आखुपर्ण्यां मेदि० । २मायायां शब्दर० ।

शम्बल पु०न०शम्ब–कलच् । १कूले २पाथेये ३मत्सरे च मेदि०

शम्बाकृत त्रि० शम्बं कृष्टमप्यनुलोममाकृष्यते शम्ब+कर्षणार्थे डाच्+कृ–क्त । अनुलोमेन द्विरावृत्ते कृष्टे क्षेत्रे अमरः ।

शम्बु(म्बू) पुंस्त्री० शम्ब–उन् ऊ वा । १जलशुक्तौ (शामुक) हेमच० स्वार्थे क । तत्रार्थे । संज्ञायां कन् । गजकुम्भान्तभागे च । रामायणप्रसिद्धे शूद्रतापसे, शम्बूके हेमच० दैत्यभेदे च पु० ।

शम्भ त्रि० शमस्त्यस्य शम्+भ । कल्याणयुक्ते ।

शम्भल पु० शम्भं कल्याणदायकं तीर्थं लाति–ला क । १ग्रामभेदे यत्र कल्की भविष्यति तस्मिन् । २कुट्टिन्यां स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

शम्भु पु० शम्+भू–डु । १महादेवे अमरः । २ब्रह्मणि ३वृद्धे मेदि० ४विष्णौ हला० ५सिद्धे शब्दर० । ६श्वेतार्के शब्दर० । [शम्भुसुतादयोऽप्यत्र ।

शम्भुतनय पु० ६त० । १गणेशे २कार्त्तिकेये च शब्दमा० श-

शम्भुप्रिया स्त्री ६त० । १आमलक्यां हेमच० २दुर्गायाञ्च ।

शम्भुवल्लभ न०६त० । १श्वेतपद्मे राजनि० २महादेवप्रिये च

शम्या स्त्री शम–यत् टाप् । १युगकीलके अमरः । २दक्षहस्तदत्ततालभेदे संगीतदा० । [४निद्रायां ५पणे च विश्वः ।

शय पु० शी–अच् । १हस्ते अमरः । २सर्पे ३शय्यायां मेदि०

शयण्ड पु० शी–अण्डच् । १अजगरसर्पे २मत्यौ ३निद्राशीले त्रि० हेमच० । ४वराहे ५मत्स्ये च पुंस्त्री०संक्षिप्तसारः ।

शयन न० शी–ल्युट् । १निद्रायां २शय्यायाम् अमरः ३मैथुने च मेदि० ।

देवभेदे शयनकालभेदादि वामनपु० १६अ० उक्तं यथा "मिथुनाभिगते सूर्ये शुक्लपक्षे तपोधन ! । एकादश्यां जगत्स्वामिशयनं परिकल्पयेत् । शेषाहिभोगपर्य्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् । कृत्वोपवीतकञ्चैव सम्यक् संपूज्य च द्विजान् । अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पीताम्बरधरं स्वस्ति निद्रां समानयेत् । त्रयोदश्यां ततः कामः स्वपते शयने शुभे । कदम्बानां सुगन्धानां कुसुमैः परिकल्पिते । चतुर्दश्यां ततो यक्षाः स्वपन्ति सुखशीतले । सुवर्णपङ्कजकृते सुखास्तीर्णोपधानके । पौर्णमास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैयाघ्रे च जटाभारं समुद्ग्रथ्यान्यचर्मणा । ततो दिवाकरे राशिं संप्रयाति च कर्कटम् । ततोऽमराणां रजनी भवते दक्षिणायनम् । ब्रह्मा प्रतिपदि तथा नीलोत्पलदलेऽनघ ! । तल्पे स्वपिति देवानां दर्शयन् मार्गमुत्तमम् । विश्वकर्मा द्वितीयायां तृतीयायां गिरेः सुता । विनायकश्चतुर्थ्यान्तु पञ्चम्यामपि धर्मराट् । षष्ठ्यां स्कन्दश्च स्वपिति सप्तम्यां भगवान् रविः । कात्यायनी तथाष्टम्यां नवम्यां कमलालया । दशम्यां भुजगेन्द्राश्च स्वपन्ति वायुभोजनाः । एकादश्यान्तु कृष्णायां साध्या ब्रह्मन् स्वपन्ति हि । एष क्रमस्ते गदितो निशायां शयने मुने ! । स्वपत्सु तेषु देवेषु प्रावृट्कालः समाययौ" ।

अथ लोकानां शयनप्रकारादि प्रदर्श्यते

"उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नींस्तानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातितृप्तोऽथ संविशेत् । शुचिं देशं विविक्तन्तु गोमयेन तु लेपयेत् । प्रागुदक्प्रवणे चैव संस्वपेत सदा बुधः । प्राक्शिराश्च स्वपेन्नित्यं तथा वै दक्षिणाशिराः । स्वपेदुदक्शिरा नैव तथा प्रत्यक्शिरा न च । न चान्तर्ज्ञानहीने तु न तिर्य्यक् च कदाचन । शून्यालये श्मशाने तु एकवृक्षे चतुष्पथे । महादेवगृहे चापि मातृवेश्मनि न स्वपेत् । न यक्षनागायतने स्कन्दस्यायतने तथा । दर्भेषु च विना दीक्षां न स्वपेच्च कथञ्चन । धान्यगेहे च विप्राणां गुरूणाञ्च तथोपरि । नाशुचौ पर्णकीर्णे तु नाशुचिर्नाशिरस्कस्तथा । दिने सन्ध्यौ न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः ।

नाकाशे पर्वते शून्ये न च चैत्यद्रुमे तथा। न तु द्वारे-ऽम्बुसाकीर्णे नार्द्रपादस्त्वधावितः। पालाशे शयने नैव बहुदारुकृते न च। न दग्धे विद्युता चैव वह्निपुष्टे जले तथा। न स्वपेत् सन्ध्ययोर्नित्यं न शिवस्थासने कटे। एवं स्वपन् नरो नित्यं सुखमेह परत्र भाक्। व्यत्यये च भवेद्दुःखी मृतो नरकमश्नुते" वह्निपु०। रति सूर्ये शय्या न पातनीया सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीयेत्याह स्मृतिः "भास्करादृष्टशय्यानि नित्याग्निसलिलानि च। सूर्यावलोकिदीपानि लक्ष्मीं नाशयन्ति भाजनम्। आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः। आत्मनः शुचि-रेतानि न परेषां कदाचन"। न कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽऽतिथ्यानुपपत्तेः रघु०। व्यासः "शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके। प्रागुदक्प्रवणे चैव संविशेत्तु सदा बुधः। माङ्गल्यं पूर्णकुम्भञ्च शिरस्थाने निधापयेत्। वैदिकैर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः"। गर्गः "स्वगृहे प्राक्शिराः शेते श्वाशुरे दक्षिणाशिराः। प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः" मार्कण्डेयपु० "प्राक्शिरःशयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे। पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे" तथा "नमस्कृत्याव्ययं विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि" मार्कण्डेयपु० "शून्यागारे श्मशाने च एकवृक्षे चतुष्पथे। महादेवगृहे चापि शर्करालोष्टपांशुषु। धान्यगोविप्रदेवानां गुरूणाञ्च तथोपरि। न चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम्। नार्द्रवासा न नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः। नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे तथा"। न स्वपेदित्यर्थः आ० त०। "भुक्त्वा च विधिवन्मन्त्रैर्द्विजो भुक्तावशिष्टकम्। सुहृद्बान्धवजनः स्वपेत् शुष्कपदो निशि। नोत्तराभिमुखः स्वप्यात् पश्चिमाभिमुखो न च। न चाकाशे न नग्नो वा नाशुचिर्नासने क्वचित्। न शीर्णायान्तु खट्वायां शून्यागारे न चैव हि। नापि वंशे च पालाशे शयने वा कदाचन" कौर्मपु० १८अ० "कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यां सवत्साञ्च अथवा दारुनिर्मिताम्। शाल्मलस्य कदम्बस्य नीपमन्दारकस्य च। किंशुकस्य वटस्याथ तथा कुशमयस्य च। आरोहणात् भवेत् पापं तस्मात्तेषु न च स्वपेत्। प्ररोह शय्यां स्थले वा अर्पणे परमेश्वरि!। न शुक्रे नापवित्रे च न तृणे न च भूतले। तूलिकायां तथा वस्त्रे शय्या-

भावे स्वपेद्गृही। स्वपेन्न पट्टवस्त्रे च कलङ्कौ कम्बले च" मत्स्यपु० ४४प०। "श्वासानष्टौ समुत्तानस्तान् द्विः१६पार्श्वे च दक्षिणे। ततस्तद्द्विगुणान्३२ वामे पश्चात् स्वप्यात् यथासुखम्। वामदिशायामनलो नाभेरूर्द्ध्वोऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्त्वा प्रपाकार्थम्" भावप्र०। [तत्रैव।

शयनीय न० शी-आधारे अनीयर्। शय्यायाम् स्वार्थे क।

शयनैकादशी स्त्री ६त०। आषाढशुक्लैकादश्याम्।

शयालु त्रि० शी-आलुच्। निद्राशीले अमरः। २अजगरे, ३कुक्कुरे च पु० हारा०। [द्रावां न०।

शयित त्रि० शी-कर्त्तरि क्त। १निद्रिते। भावे-क्त। नि-

शयु पु० शी-उ। १अजगरे सर्पे अमरः। उमन्। शयुनो-ऽप्यत्र उणादिको०।

शय्या स्त्री शी-आधारे क्यप्। १खट्वायाम् अमरः। भावे क्यप्। २शयने ३गुम्फने मेदि०। "त्रिदोषशमनी खट्वा तूली वातकफापहा। भूशय्या बृंहणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातला"। "भूशय्या वातलातीव रूक्षा पित्तास्रनाशिनी। सुशय्याशयनं हृद्यं पुष्टिनिद्राधृतिप्रदम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीत मतोऽन्यथा" भावप्र०। तद्गमनविधानं यथा "कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही। गच्छेत् शय्यामस्फुटितामेव दारुमयीं नृप!। नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च। न च जन्तुमयीं शय्यामधिगच्छेदनास्तृताम्"। विष्णुपु० ३अंशे ११अ०।

शर न० शृ-अच्। १जले २बाणे ३दधिदुग्धाद्युपसारे पु० मेदि०। ४इषुसाधने तृणभेदे पु०। "भद्रमुञ्जः शरो बाणस्तेजनश्चक्षुवेष्टनः। मुञ्जो मुञ्जातको बाणः स्थूलदर्भः सुमेधसः। मुञ्जद्वयन्तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा। दाहतृष्णाविसर्पास्रमूत्रवस्त्यक्षिरोगजित्। दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र०। भावे अप्। ५हिंसायाम्।

शरकाण्ड पु० ६त०। १शरस्तम्बे २तन्निर्मितकबाणे च।

शरज न० शरात् दधिदुग्धसारात् जायते जन-ड। १हैयङ्गवीने हेमच०। शरवणे जाते २कार्त्तिकेये पु०। अग्निकुमारशब्दे ५४पृ० दृश्यम्।

शरजन्मन् पु० शरवणे जन्म यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शरट पु० शृ-अटन्। १कृकलासे अमरः २कुसुम्भशाके च भरतः

शरण न० शृ-ल्युट्। १गृहे २रक्षके अमरः। ३रक्षणे ४वधे

मेदि०। ५घातके शब्दच०। ६प्रसारण्यां स्त्री शब्दर०टाप्।

शरणागत त्रि० शरणमागतः आ+गम—क्त। शरणापन्ने।

शरणापन्न त्रि० शरणमापन्नः आ+पद क्त। शरणमागते।

शरणार्थिन् त्रि० शरणमर्थयते अर्थ—णिनि। शरणकामे।

श(स)रणि(णी) स्त्री शृ(सृ)—अनि वा ङीप्। १पथि, ङीबन्तस्तु २प्रसारण्यां शब्दर०। ३जयन्त्यांञ्च स्त्री शब्दर०। ४पृथ्वाम् अजयः।

शरण्ड पु० शृ—अण्डच्। १खगे कामुके शब्दरत्ना०। २धूर्त्ते ३शरटे ४भूषणभेदे मेदि०। ५चतुष्पादि संक्षिप्तसा०।

शरण्य त्रि० शरणाय साधुः यत्। १शरणागतत्राणकरणयोग्ये २दुर्गायां स्त्री।
"विपाग्निभयचौरेषु शरणं स्मरणाद् यतः। शरण्या तेन सा देवी पुराणे परिपठ्यते" देवीपु०।

शरण्यु पु० शृ—अन्यु। १मेघे २वाते च विश्वः। [शब्दर०

शरत्कामिन् पु० शरदि कामयते कम-णिनि। कुक्कुरे

शरत्पद्म न० शरदिव शुभ्रं पद्मम्। श्वेतपद्मे राजनि०।

शरत्पर्वन् न० ७त०। कोजागरपूर्णिमानिमित्तोत्सवे जटा०।

शरद् स्त्री शृ—अदि। १वत्सरे, २आश्विनकार्त्तिकमासात्मके ऋतौ च अमरः। तद्वारिगुणा भावप्र० उक्ता यथा "वर्षासु नाभसं वारि सेवेतौद्भिदमेव वा। सर्वं शरदि हेमन्ते तडागं सारसन्तु वा"। शारदं चानभिष्यन्दि लघु तत् परिकीर्त्तितम्। हैमन्तिकजलं स्निग्धं बल्यं वृष्यं हितं गुरु" राजव०। तत्रोत्तरवायुसेवनं हितं यथा "वसन्ते दक्षिणो वातो भवेत् वर्षासु पश्चिमः। उत्तरः शारदे काले पूर्वो हेमन्तशैशिरे" राजनि०। ऋतुशब्दे दृ० दृश्यम्। "शरदृतुस्त्र वैद्यकमते भाद्राश्विनमासात्मकः। तत्र वर्णनीयानि चन्द्रपटुता जलमुक्तता अगस्त्यः हंसः वृषः" कविकल्प०।

शरधि पु० शरा धीयन्तेऽत्र धा—आधारे कि। तूणे हेमच०

शरपुङ्खा स्त्री शरस्येव पुङ्खो यस्याः। नीलोटचाकृतौ काण्डपुङ्खाख्ये "शरपुङ्खा यकृत्प्लीहगुल्मव्रणविषापहा। तिक्ता कषाया कासास्त्रज्वरश्वासहरी लघुः" भावप्र०।

शरभ पु० शृ—अभच्। "अष्टपादूर्द्धनयन ऊर्द्धपादचतुष्टयः" इत्युक्तलक्षणे १मृगभेदे अमरः। २करभे, ३वानरभेदे अमरः। ४उष्ट्रे च जटा०। ५शिशुपालपुत्रभेदे भा० आश्व० ८३ अ०। ६दानवभेदे भा० आ० ६५ अ०। "अष्टपादूर्द्धनयनः शरभो वनगोचरः। तं सिंहं हन्तुमागच्छन्मुनेस्तस्य निवेशनम्। तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिन्दमम्। ततः स शरभो वन्यो मुनेः शरभमग्रतः। दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं द्रुतं सम्प्राद्रवद्वनात्। स एवं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा। मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्नवान्। ततः शरभसन्त्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा। दिशः सम्प्राद्रवन् राजन्! भयाज्जीवितकाङ्क्षिणः। शरभोऽप्यतिसंहृष्टो नित्यं प्राणिवधे रतः। फलमूलाशनं कर्त्तुं नैच्छत् स पिशिताशनः। ततो रुधिरतर्षेण बलिना शरभोऽन्वितः। इयेष तं मुनिं हन्तुमकृतज्ञः श्वयोनिजः। ततस्तेन तपःशक्त्या विदितो ज्ञानचक्षुषा। विज्ञाय स महाप्राज्ञो मुनिःश्वानं तमुक्तवान्। श्वा त्वं द्वीपित्वमापन्नो द्वीपी व्याघ्रत्वमागतः। व्याघ्रान्नागो मदपटुर्नागः सिंहत्वमागतः। सिंहत्वं बलमापन्नो भूयः शरभतां गतः। मया स्नेहपरीतेन विसृष्टो नकुलान्वयः। यस्मादेवमपापं मां पाप! हिंसितुमिच्छसि। तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि। ततो मुनिजनद्वेष्टा दुष्टात्मा प्राकृतोऽबुधः। ऋषिणा शरभः शप्तस्तद्रूपं पुनराप्नवान्" भा० शा० ११७अ०।

शरभू पु० शरे शरवणे भवति भू—क्विप्। कार्त्तिकेये हेमच०

शरमय त्रि० शरस्य विकारः मयट्। शरजाते पदार्थे।

श(स)रयु(यू) स्त्री शृ—(सृ)—अयु वा ऊङ्। अयोध्यानगरीनिकटवाहिन्यां नद्याम्। तस्यां भवः अण् नि०। शा (सा)रव तत्र भवे त्रि० अमरः।

श(स)रल त्रि० शृ(सृ)—अलच्। १सुगमे, २अकुटिलचित्ते (सरल) ३वृक्षभेदे च। [त्रिकाण्डशे।

शरवणोद्भव पु० शरवणम् उद्भवः उत्पत्तिस्थानमस्य। का-

शरव्य न० शरवे वाणक्षिप्तये हितं शरु+यत्। लक्ष्ये, शरेण वेधनायोद्दिष्टे अमरः।

शराटि(डि)(लि) स्त्री शरमनुलक्ष्य अटति अट—इन् पृषो० टस्य डो लो वा। (शराल) पक्षिभेदे अमरः।

शराभ्यास पु० ६त०। वाणमोचनशिक्षायाम् अमरः।

शरारु त्रि०शृ—आरु। हिंस्रे अमरः। [अण्। धनुषि जटा०

शरारोप पु० शराः आरोप्यन्तेऽत्र आ+रुह्-णिच्।

शराव पु० शरं दध्यादिसारमवति अव—अण्। १मृण्मये पात्रभेदे, (शरा) अमरः। २कुडवद्वयपरिमाणे च वैद्यकम्।

शरावती स्त्री शराः सन्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः पूर्वदीर्घश्च। नदीभेदे अमरः।

शराश्रय पु० ६त०। तूणे हेमच०।

शरासन पु० शराः अस्यन्तेऽनेन अस–ल्युट् । १धनुषि अमरः । शराणामासनम् । २तूणे च ।

शरिमन् पु० शॄ–उणा० इमनिच् । प्रसवे सि०कौ० ।

शरी स्त्री शीर्य्यते शॄ–ई । एरकाख्ये भावप्र० ।

शरीर न० शॄ–ईरन् । प्रतिक्षणं क्षीयमाणे १देहे । तस्य अङ्गप्रत्यङ्गभेदा भावप्र० उक्ता यथा "गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीवसंज्ञकः । प्रकृतिः सविकारा च तत् सर्वं गर्भसंज्ञकम् । कालेन वर्द्धितो गर्भो यद्यङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स मुनिभिः शरीरीति निगद्यते" । अङ्गोपाङ्गसंयुतः व्यक्ताङ्गोपाङ्गः । "तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा सुश्रुतशास्त्रतः । समासादभिधीयन्ते शिष्याः ! शृणुत यत्नतः । आद्यमङ्गं शिरः प्रोक्तं तदुपाङ्गानि कुन्तलाः । तस्यान्तर्मस्तुलुङ्गं च ललाटं भ्रूयुगन्तथा । नेत्रद्वयं तयोरन्तर्वर्त्तेते द्वे कनीनिके । दृष्टिद्वयं कृष्णगोलौ श्वेतभागौ च वर्त्मनी । पक्ष्माण्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छष्कुलीद्वयम् । पालिद्वयं कपोलौ च नासिका च प्रकीर्त्तिता । ओष्ठाधरौ च सृक्किण्यौ मुखं तालु हनुद्वयम् । दन्तास्तु दन्तवेष्टाश्च रसना चिबुकङ्गलः । द्वितीयमङ्गं ग्रीवा तु यया मूर्द्धा विधार्य्यते । तृतीयं बाहुयुगलं तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । तत्रोपरिगतौ स्कन्धौ प्रगण्डौ भवतस्त्वधः । कफोणियुग्मं तदधः प्रकोष्ठयुगलन्तथा । मणिबन्धौ तले हस्तौ तयोश्चाङ्गुलयो दश । नखाश्च दश ते ख्याता दश च्छेद्याः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थमङ्गं वक्षस्तु तदुपाङ्गान्यथ ब्रुवे । स्तनौ पुंसस्तथा नार्य्या विशेष उभयोरयम् । यौवनागमने नार्य्याः पीवरौ भवतः स्तनौ । गर्भवत्याः प्रसूतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदयं पुण्डरीकेण सदृशं स्यादधोमुखम् । जाग्रतस्तद्विकसति स्वपतस्तु निमीलति । आशयस्तत्तु जीवस्य चेतनास्थानमुत्तमम् । अतस्तस्मिंस्तमोव्याप्ते प्राणिनः प्रस्वपन्ति हि" । चेतनास्थानमुत्तममित्यस्याभिप्रायः "कैशलोमनखाग्रं च मलं, द्रव्यगुणैर्विना" इत्युक्तवता चरकेण सकलं शरीरं चेतनास्थानमुक्तम् तदपेक्षया हृदयं विशेषतश्चेतनास्थानमिति "कक्षयोर्वक्षसः सन्धी जत्रुणी समुदाहृते । कक्षे उभे समाख्याते तयोः स्यातां च वङ्क्षणौ । उदरं पञ्चमञ्चाङ्गं षष्ठं पार्श्वद्वयं मतम् । सपृष्ठवंशं तु तथा समस्तं सप्तमं स्मृतम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि जानीहि यत्नतः । शोणिताज्जायते प्लीहा वामतो हृदयादधः । रक्तवाहिसिराणां स मूलं ख्यातो महर्षिभिः । हृदयाद्वामतोऽधश्च फुप्फुसो रक्तफेनजः । अधो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यकृतः स्थितिः । तत्तु रञ्जकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् । अधस्तु दक्षिणे भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिसिरामूलं तृष्णाच्छादनकन्मतम्" । क्लोम तिलकम् एतत्तु वातरक्तजम् । अत्र वृद्धवाग्भटः "रक्तादनिलसंसक्तात्क्लोम-कफसमुद्भव" इति "मेदःशोणितयोः साराद्वृक्कयोर्युगलं भवेत् । तौ तु पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः । उक्ताः सार्द्धास्त्रयो व्यामाः पुंसामन्त्राणि सूरिभिः । अर्द्धव्यामेन हीनानि योषितोऽन्त्राणि निर्दिशेत् । उन्दुकस्तु कटी चापि त्रिकं वस्तिश्च वङ्क्षणौ । कण्डराणां प्ररोहः स्यात् स्थानं तद् वीर्य्यमूत्रयोः । स एव गर्भस्याधानं कुर्य्याद्गर्भाशये स्त्रियाः । शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा च कीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता । वृषणौ भवतः सारात्कफासृङ्मांसमेदसाम् । वीर्य्यवाहिसिराधारौ तौ मतौ पौरुषावहौ । गुदस्य मानं सर्वस्य सार्द्धं स्याच्चतुरङ्गुलम् । तत्र स्युर्वलयस्तिस्रः शङ्खावर्त्तनिभास्तु ताः । प्रवाहिणी भवेत् पूर्वा सार्द्धाङ्गुलमिता मता । उत्सर्जनी तु तदधः सा सार्द्धाङ्गुलसम्मिता । तस्याधः संवरणी स्यादेकाङ्गुलसमा मता । अर्द्धाङ्गुलप्रमाणं तु बुधैर्गुदमुखं मतम् । मलोत्सर्गस्य मार्गोऽयं पायुर्देहे विनिर्मितः । पुंसः प्रोथौ स्मृतौ यौ तु तौ नितम्बौ च योषितः । तयोः ककुन्दरे स्यातां सक्थिनी त्वष्टमम् । तदुपाङ्गानि च ऊरू जानुनी पिण्डिकाद्वयम् । जङ्घे द्वे घुटिके पार्ष्णीतले च प्रपदे तथा । पादाङ्गुलयस्तत्र दश तासां नखा दश" ।

शरीरक पु० शरीरं कायति आत्मत्वेनाभिमन्यते कै–क । जीवे । स्वार्थे वुञ् । शारीरकोऽप्यत्र ।

शरीरज पु० शरीरात् जायते जन–ड । १रोगे २कामदेवे ३पुत्रे च धरणिः । ४देहजातमात्रे त्रि० ।

शरीरावरण न० शरीरमावृणोति आ+वृ–युच् । देहव्यापिनि १चर्म्मणि राजनि० । २देहावरके त्रि० । ल्युट् । ३देहाच्छादने न० । [जटा० ।

शरीरिन् पु० शरीरमात्माभिमानाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । जीवे

शरु पु० शॄ–उन् । १क्रोधे २वज्रे मेदि० । ३वाणे हेमच० । ४आयुधे च संक्षिप्तसा० ।

शरेष्ट पु० शृणाति कामिनं शृ-अच् शरः कामः तस्य इष्ट इष-क्त । आम्रे जटा० ।

शर्करक पु० शर्करायाः रसः अण् तद्भावः शार्करः रस इव कायति मधुरत्वात् कै-क । मधुरजम्बीरे राजनि० ।

शर्करजा स्त्री शर्करात् जायते जन-ड । सिताखण्डे राजनि०

शर्करा स्त्री शृ-करन् कस्य नेत्त्वम् । १खण्डविकारे (चिनि) अमरः । २उपलखण्डे ३कर्परखण्डे च (खापरा) मेदि० । शर्कराः सन्त्यस्य मतुप् तस्य लुक् । ४तद्युक्तशर्करायुते देशे अमरः । ५रोगभेदे अश्मरीशब्दे ४८५ पृ० दृश्यम् । ६शकले च मेदि० । शर्कराभेद गुणा राजनि० उक्ता यथा "स्निग्धा पञ्चकशर्करा हितकरी क्षीणे क्षयेऽरोचके चक्षुष्या बलवर्द्धनी सुमधुरा हृद्या च वंशेक्षुजा । हृष्या तृप्तिबलप्रदा श्रमहरा श्यामेक्षुजा शीतला स्निग्धा कान्तिकरी रसालजनिता रक्तेक्षुजा पित्तजित्" "यावनाली हिमोत्पन्ना हिमाली हिमशर्करा । क्षुद्रशर्करिका क्षुद्रा गुडजा जलबिन्दुजा । हिमजा शर्करा शैत्या शीता तिक्ताऽतिपिच्छला । वातघ्नी सारिका हृद्या दाहपित्तास्रदायिनी । "शीतजान्याकर्करजा माध्वी च मधुशर्करा । माक्षिका शर्करा प्रोक्ता सिताखण्डस्य खण्डकः । सिताखण्डोऽतिमधुरश्चक्षुष्यश्छर्दिनाशनः । कुष्ठव्रणकफश्वासहिक्कापित्तास्रदोषनुत् । यवासशर्करा त्वन्या सुधामोदकमोदकः । तवराजः खण्डसारः खण्डजा खण्डमोदकः" । "मत्स्यण्डीकाः खण्डसिता गुणश्रेष्ठा यथोत्तरम् । विमलाः शीतलाः स्निग्धाः गुर्व्यः स्वादुतराः सराः । वृष्यास्तृष्णाक्षत क्षीणरक्तपित्तानिलापहाः । मत्स्यण्डी ग्राहिणी बल्या कषाया वातजित् गुरुः । खण्डं गुरु सरं रुच्यं वातघ्नं बलपुष्टिदम् । सितोपला सरा गुर्वी वातघ्नी न कफप्रदा" । पथ्यापथ्यविवेकः "शर्करा ज्वरपित्तासृङ्मूर्च्छाच्छर्दितृषापहा । तृष्णास्रक्षतराजस्य ज्वरदाहास्रपित्तनुत् । लसिका फाणितगुडखण्डमत्स्यण्डिकासिताः । निर्मला लघवो ज्ञेयाः शीतवीर्य्या यथोत्तरम् । यथा यथैषां वैमल्यं भवेच्छैत्यं तथा तथा" राजवल्लभः । "खण्डन्तु सिकताकारं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहजित् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी । भवेन्मधुसिता शीता रक्तपित्तहरी गुरुः । छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तहृत्तुवरा हिमा । यथा यथैषां नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यानि रसत्वञ्च तथा तथा" भावप्र० गुणग्रन्थे ।

शर्कराचल पु० दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते पर्वते । तद्विधिः हेमा० दा० पद्मपुराणे उक्तो यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराचलमुत्तमम् । यस्य प्रदानाद्विष्णुर्कंरुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा । अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्महाचलः । चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधरः स्मृतः । भारेण वार्द्धभारेण कुर्य्याद् यः स्वल्पवित्तवान् । विष्कम्भपर्वतान् कुर्य्यात् तुरीयांशेन मानवः । धान्यपर्वतवत् सर्वमासाद्यामरसंयुतम् । मेरोरुपरि तद्वच्च स्थाप्य हेमतरुत्रयम् । मन्दारः पारिजातश्च तृतीयः कल्पपादपः । एतद्वृक्षत्रयं मूर्ध्नि सर्वेष्वपि निवेशयेत् । हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः । निवेश्यौ सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले । मन्दारे कामदेवस्य प्रत्यग्वक्त्रः सदा भवेत् । गन्धमादनशृङ्गे च धनदः स्यादुदङ्मुखः । प्राङ्मुखो वेदमूर्त्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले । हैमी सुपार्श्वे सुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् । धान्यपर्वतवत् सर्वमावाहनमखादिकम्" ।

शर्कराधेनु स्त्री दानार्थं कल्पिते शर्कराकृते धेन्वाकारे स्तूपभेदे हेमा०दा० स्कन्दपुराणोक्तस्तद्विधिर्यथा "तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् ! कुर्य्यात् यथार्थतः । अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे । धेनुः शर्करया राजन् ! सदा भारचतुष्टयम् । उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकः । तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा । तद्वद्वत्सं प्रकुर्वीत चतुर्थांशेन मानवः । अथ वा धेनुतः कुर्य्यादष्टांशेन तु वत्सकम् । स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीडयेत् । सर्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः । सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकैर्नयनानि च । गुडेन च मुखं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा । कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता । इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना । प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता । पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता । कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैः समन्विता । ईदृक् विधानसंयुक्तां वस्त्रैराच्छादितां तथा । गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्" ।

शर्करार्बुद पु० रोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा "प्राप्य मांसं सिराः स्नायुं मेदः श्लेष्मा तथानिलः । ग्रन्थिं करोत्यसौ भिन्नो मधुसर्पिर्वसानिभम् । स्रवत्यास्रावमत्यर्थं तत्र वृद्धिं गतोऽनिलः । मांसं विशोष्य

सर्पितां शर्करां जनयत्यतः। दुर्गन्धक्लिन्नमत्यर्थं नानावर्णं ततः सिराः। स्रवन्ति सहसा रक्तं तं विन्द्याच्छर्करार्बुदम्"। शर्करा वालुकातुल्या" भावप्र०।

शर्करावत् त्रि० शर्कराः सन्त्यस्मिन् मतुप् मस्य वः। बहुशर्करायुक्तदेशे।

शर्करासप्तमी स्त्री वैशाखशुक्लपक्षसप्तम्याम्। तद्विधानं मत्स्यपु० ७२अ० उक्तं यथा "शर्करासप्तमीं वक्ष्ये तद्वत् कलुषनाशिनीम्। आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायते। माधवस्य सिते पक्षे सप्तम्यां शुक्लपक्षतः। प्रातःस्नात्वा तिलैः शुक्लैः शुक्लमाल्यानुलेपनैः। स्थण्डिले पद्ममालिख्य कुङ्कुमेन सकर्णिकम्। तस्मै नमः सवित्रे तु गन्धपुष्पं निवेदयेत्" इत्यादि।

शर्करोदक न० शर्करामिश्रितमुदकम्। (चिनिर पाना) शर्करामिश्रिते जले तत्करणप्रकारगुणादिकं भावप्र०उक्तं यथा "जलेन शीतलेनैव घोलिता शुभ्रशर्करा। एलालवङ्गकर्पूरमरिचैश्च समन्विता। शर्करोदकनाम्नैतत् प्रसिद्धं विदुषां मतम्। शर्करोदकमाख्यातं शुक्रलं शिशिरं सरम्। बल्यं रुच्यं लघु स्वादु वातपित्तास्रनाशनम्। मूर्च्छाच्छर्दितृषादाहज्वरशान्तिकरं परम्" भावप्र०

शर्करिक त्रि० शर्कराः सन्त्यस्य ठन्। बहुशर्करायुक्तदेशे इलच्। शर्करिल-तत्रैव उभयत्रामरः।

शर्द्ध पु० शृध-घञ्। अपानवायूत्सर्गे। ल्युट्। तत्रैव न०।

शर्द्धञ्जह पु०शर्द्धमपानवायूत्सर्गं जहाति हा-खश् मुम्च। माषे। तद्भोजने हि अपानवायुर्निःसरतीति तस्य तथात्वम्।

शर्ब हिंसायां गतौ च भ्वा०पर०सक०सेट्। शर्बति अशर्बीत्।

शर्मद त्रि० शर्म ददाति दा-क। १सुखदायके २विष्णौ पु० विष्णुसं०।

शर्मन् शॄ-मनिन्। १सुखे २तद्वति त्रि० ३ब्राह्मणोपाधौ पु०। "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" यमः। "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु। धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्त्यजन्मनः" शातातपः।

शर्मरा स्त्री शर्म-राति रा-क। १दारुहरिद्रायां २वस्त्रभेदे पु० धरणिः ३सुखदायके त्रि०।

शर्य्या स्त्री शॄ-यत्। रात्रौ वाचस्पतिः।

शर्य्याति पु० वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे।

शर्व हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट्। शर्वति अशर्वीत्।

शर्व पु० शर्व-अच्। १महादेवे हेमच०। २विष्णौ विष्णुसं०।

शर्वर पु० शर्व-अरन्। १कामदेवे २तमसि न० उणादि०। ३सन्ध्यायाञ्च संक्षिप्तसा० ४स्त्रियां मेदि०।

शर्वरी स्त्री शॄ-वनिप् ङीप् वनो र च। १रात्रौ अमरः। शर्वरीशश्चन्द्रः। २हरिद्रायां विश्वः। [हेमच०]

शर्वला स्त्री शर्व-घञ् शर्वं लाति ला-क। तोमरास्त्रे

शर्वाणी स्त्री शर्वस्य पत्नी ङीष् आनुक् च। भवान्यां हेमच०

शल चालने भ्वा० आत्म० सक० सेट्। शलते अशलिष्ट। अशलिढ्(ध्व)म् शेषे [ज्वलादि० शलः शालः।

शल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। शलति अशालीत्।

शल श्लाघायां चु० आत्म०सक०सेट्। शालयते अशीशलत।

शल वेगे भ्वा० पर० सक० सेट्। शलति अशालीत्।

शल न० शल-अच्। १शल्लकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः २भृङ्गिणि ३तन्त्रभेदे ४ब्रह्मणि च पु० मेदि० ५कुन्तास्त्रे त्रिका० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष्।

शलक पु० शल-वुन्। (माकड़सा) कीटभेदे त्रिका०।

शलङ्ग पु० शल-अङ्गच्। १लोकपाले २लवणभेदे उणादि०।

शलभ पु० शल-अभच्। कीटभेदे पतङ्गे अमरः।

शलल न० स्त्री शल-कलच्। शल्लकीलोम्नि (सजारुकाँटा) अमरः। स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्।

शलाका स्त्री शल-आकन्। १शल्ये २मदनवृक्षे (मयना) ३शारिकायां ४शल्लक्यां ५शरे मेदि० ६आलेख्यतूलिकायां हेमच०। ७अस्थ्नि च शब्दच०। सुश्रुतोक्ते भूकाद्युद्धारणार्थे यन्त्रभेदे यन्त्रशब्दे दृश्यम्।

शलाकापरि अव्य०अव्ययी०। शलाकापातनक्रीड़ायां पराजये

शलाकापुरुष पु० हेमचन्द्रोक्ते बौद्धानां त्रिषष्टिदेवपुरुषभेदे

शलाटु त्रि० शल-आटु। १अपक्वफले अमरः। २मूलभेदे उणादि० ३बिल्वे च पु० राजनि०।

शलालु पु० शल-आलुच्। सुगन्धिद्रव्यभेदे सि०कौ०।

शलालुक त्रि० शलालुना क्रीतं ठन्। शलालुद्रव्येण क्रीते पदार्थे स्त्रियां ङीष्।

शल्क न०शल-क कस्य नेत्त्वम्। १खण्डे २वल्कले अमरः। ३मत्स्यत्वचि च (आँस) कोषान्तरम्। [त्वचि च सि०कौ०

शल्कल न०शल-कलन् कस्य नेत्त्वम्। १मत्स्यवल्कले २वल्क-

शल्कलिन् पु० शल्कलमस्त्यस्य इनि। मत्स्ये शब्दर०।

शल्किन् पु० शल्कमस्त्यस्य इनि। मत्स्ये हेमच०।

शल्पदा स्त्री शल-अच् तादृशं पदं मूलं यस्याः। मेदायाओषधौ राजनि०।

शल्भ प्रशंसायां भ्वा०आ०सक० सेट् । शल्भते अशल्भिष्ट ।

श(शा)ल्मलि पु० शल—मलच् स्वार्थे इन् इञ् वा । शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) द्विरूपकोषः स्त्रीत्वमपि तत्र वा ङीप् तत्रार्थे ।

शल्य न० शल—यत् । १वाणे २तोमरे ३श्वेडे मेदि० ४वंशकविकायां विश्वः । ५दुःखहे ६दुर्वाक्ये शब्दर० ७पापे त्रिका० "शल्यं नाम विविधतृणकाष्ठपाषाणपांशुलोष्टबालनखपूयास्रावान्तर्गर्भशल्योद्धारणार्थं यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानं व्रणविनिश्चयार्थञ्च" सुश्रुतोक्ते ८चिकित्साङ्गे यन्त्रभेदे ९वास्थिनि ज्यो०त०। वास्तुभूमिस्थ शल्यज्ञानं प्रश्नाक्षरेण यथा भवति तथोक्तं ज्यो०त०

"सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय तोयावधि यत्नतस्ताम् । कुर्य्याद्विशल्यामथ वा स्वमानं खात्वाथ वा प्रश्नवशाद्विधिज्ञः । दूर्वाप्रवालाक्षतपुष्पपाणिः शुचिः शुचिं दैवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनीतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं भवने तदीयः । ततः प्रश्नादिमो वर्णः सम्भाव्यो यत्नतोऽथ वा । क्रमात् पुष्पापगादेवफलानां ब्राह्मणादिभिः । प्रणवो धरणी धारिणी करौ तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो वह्निप्रियात्मकः" वह्निप्रिया स्वाहा "मन्त्रेणानेन कठिनीमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तया पश्चाद्विलेखयेत् । वकचत एहाः शपया नव चेत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते । प्रागादिकोष्ठनवके वर्णोक्ते शल्यमाख्यान्ति । प्रश्ने वकारः पुरतो नरास्थि ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि । क्षोणीशदण्डोरगहेतुकृत्युप्रदं ककारः खरशल्यमग्नौ । याम्ये चकारः श्ववगास्थि-वेश्म प्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि गृहस्थितानां महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः । एः पाश्चिदिश्यस्थि शिशोर्ब्रवीति मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शल्यम् । छोवायुकोणे नरकूपमस्थि दारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते । धनपदिशि शकारः प्राह विप्रास्थि वित्तक्षयकृदथ पकारो वक्ति कृष्णास्थि मध्ये । तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति गृहनाथस्यापि शुभस्य दैवैः । यो मध्यभागे भणितं कपालं कालायसं चाह कुलक्षयाय । यत्नादपास्यान्यधुना प्रमाणं सर्वत्र तथ्यं कथयामि शल्ये । इन्द्रस्योजलेशाने शल्यं साईकरे कटौ । वह्न्यन्तकनुबेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः" । देवीपु० "पुरुषाधःस्थितं शल्यं न गृहे दोषदं भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्यं भवेत् यावज्जलान्तकम् । गृहारम्भोऽतिकण्डूतिः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽपि वा" । १०मदनवृक्षे ११श्वाविधि च पु० अमरः १२नकुलमातुले मद्राधिपे नृपभेदे पु०१३सीम्नि १४शलाकायां पु० हेमच० १५बिल्ववृक्षे पु० १६मत्स्यभेदे राजनि० । १७शल्लमेदे पु० त्रिका० ।

शल्यक पु० शल्य इव कायति कै—क । १मदनवृक्षे (मयना) शब्दच० । २शल्लकीखगे च पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् राजनि० ।

शल्यलोमन् न० शल्यमिव लोम । शल्लकीलोम्नि राजनि० ।

शल्यारि पु० ६त० । शल्यनृपहन्तरि युधिष्ठिरे तद्धननकथा भा० शल्य० दृश्या ।

शल्ल गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शल्लति अशल्लीत् ।

शल्ल न० शल्ल—अच् । १त्वचि २भेके पु० शब्दच० । स्वार्थे क । त्वचि न०। ३शोणवृक्षे पु० जटा० । (सजाक) ४पक्षिभेदे स्त्री गौरा० ङीष् । सा च ५गजभक्ष्यावृक्षे अमरः ।

शल्लकीद्रव पु० शल्लक्याद्रव इव स्वादुत्वात् । सिह्लके जटा० ।

शल्व पु० शल—व । शाल्वदेशे उणा० । [अशवीत् ।

शव विकारे गतौ च भ्वा०पर०सक० सेट् । शवति अशावीत्

शव पु०न० शव—अच् । मृतदेहे गतप्राणे १देहे अमरः । २जले न० मेदि० ।

शवकाम्य न० शवः काम्यो यस्य । कुक्कुरे शब्दर० ।

शवयान न० शववाहनं यानम् शाक० । मृतदेहवाहनार्थे तल्पे हारा० ।

शवर न० शव—अरन् । १म्लेच्छजातिभेदे अमरः । २पानीये ३शिवे च पु० मेदि० ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् । ४शास्त्रभेदे ५हस्ते पु० उणादिको० मीमांसाभाष्यकारके ६विहद्भेदे । [शब्दर० ।

शवरथ पु० शववाहनार्थं रथः शाक० । शववाहनार्थे याने

शवरलोध्र पु० शवरप्रियः लोध्रः । श्वेतलोध्रे रत्नमा० ।

शवरालय पु० ६त० । शवरावासस्थाने अमरः ।

शवल पु० शव—कलन् । १कर्बुरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः । ३तद्वर्णवत्यां धेनौ स्त्री अमरः ।

शवसान पु० शव—आनच् सुक् च । पथिके सि०कौ० ।

शश सु तगतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । शशति । अशाशीत् अशशीत्

शश पुंस्त्री० शश—अच् । पशुभेदे (खरगोश) अमरः । स्वार्थे क । तत्रैव ।

"शशः शीतो लघुग्राही रूक्षः स्वादुः सदा हितः । वह्निकृत् कफपित्तघ्नो वातसाधारणः स्मृतः । ज्वरा-

तिसारशोषश्वासश्वासनयहरस्य सः" भावप्र०। श्राद्धे तन्मांसदाने फलभेदः श्रा० त० उक्तो यथा "ऐणरौरववाराहशाशैर्मांसैर्यथाक्रमम्। मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरेह पितामहाः" तन्मांसं विष्णवे देयं यथोक्तं "मार्गं मांसं तथा छागं शाशं समनुपच्यते। एतानि मे प्रियाणि स्युः प्रपद्यानि वसुन्धरे!"। वराहपु०। २चन्द्राङ्कस्थपेस्थगे धरणिः। ३बोले ४लोध्रे ५नरभेदे मेदि०। तल्लक्षणं यथा "मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम्" रतिम०।

शशक पुंस्त्री० शश--स्वार्थे क। (खरगोश) पञ्चनखेषु भक्ष्ये पशुभेदे "शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः। भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः" मनुः।

शशधर पु० शशं मृगभेदं धरति धृ-अच्। १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः। धृ-क्विप् शशभृदादयोऽप्यत्र।

शशलाञ्छन पु० शशः मृगभेदो लाञ्छनं यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च शशाङ्कादयोऽप्यत्र।

शशबिन्दु पु० १राजभेदे २विष्णौ च मेदि०।

शशशिम्बिका स्त्री शश इव शिम्बी तथा कायति कै-क। जीवन्त्यां राजनि०। [यमुनयोर्मध्यस्थे देशभेदे त्रिका०।

शशस्थली स्त्री शशवासयोग्या स्थली। अन्तर्वेद्यां गङ्गा-

शशाण्डुलि स्त्री अण्डि--उलि इत०वा ङीप्। कर्कटीभेदे राजनि०। "शशाण्डुली तिक्तकटुश्च कोमला कट्वम्लयुक्ता मधुरा कफापहा। पाके तु साऽम्ला मधुरा विदाहकृत् कफे तु शुष्का रुचिकृच्च दीपनी" राजनि०। [त्युः। तत्रैव।

शशाद पु० शशमत्ति अद्-अण्। श्येनविहगे राजनि०।

शशिकला स्त्री इत०। १चन्द्रस्य षोडशभागे "गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला" छन्दोम० उक्तलक्षणे २पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [मणौ पु० राजनि०।

शशिकान्त न० शशी कान्तो यस्य। १कुमुदे २चन्द्रकान्त-

शशिन् पु० शशोऽस्त्यस्य इनि। १चन्द्रे २कर्पूरे च शब्दमा०।

शशिप्रभ न०शशिना प्रभा स्वेव वा प्रभा यस्य। १कुमुदे। २मुक्तायां राजनि०। इत० ३ज्योत्स्नायां जटा०। [दयोऽप्यत्र।

शशिभूषण पु० शशी भूषणं यस्य। १महादेवे शशिमण्डना-

शशिलेखा स्त्री शशिनो रेखा रस्य लः। १चन्द्रकलायां शशिनो लेखेव हृद्यतास्पदत्वात्। २गुडूच्यां मेदि०। "मौ भो यौ चेत् भवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्रलेखा" छन्दोम० उक्तलक्षणे १५पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे। [राजनि०।

शशिवाटिका स्त्री शशिनो वाटीव इवार्थे कन्। पुनर्नवायां

शशिशेखर पु० शशी शेखरं यस्य। महादेवे इत्ला० शशिमौल्यादयोऽप्यत्र।

शशोर्ण न० इत०। शशस्य लोम्नि अमरः। [अमरः।

शश्वत् अव्य० शश- वति। १नैरन्तर्ये २पुनःपुनरित्यर्थे च

शष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शषति अशाषीत् अशषीत्।

शष्कुल पु० शष--कुलच् कस्य नेत्त्वम्। (डहरकरमचा) १दन्ते २अपूपभेदे स्त्री शब्दच० गौरा० ङीष्। ३कर्णरन्ध्रे "अवलम्बितकर्णशष्कुली" नैष०। ४मत्स्यभेदे च भावप्र० दन्त्यमध्योऽप्ययमत्रार्थे। [मेदि०।

शष्प न०शष--पक्। १बालतृणे घासे अमरः २प्रतिभाक्षये पु०

शस वधे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्। शसति। अशासीत् अशसीत्।

शस आशिषि भ्वा० आत्म० सक० इदित् सेट्। प्रायेणाङ्पूर्वः। आशंसते आशंसिष्ट।

शस स्तुतौ चुरा० पर०सक०सेट् इदित्। शंसति अशशंसत्।

शसन न० शस--वधे ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने।

शस्त न० शन्स--क्त। १कल्याणे २तद्वति अमरः। ३स्तुते ४प्रशस्ते च त्रि०मेदि०। ५देहे न०त्रिका०। संज्ञायां कन्। ६अङ्गुलित्राणे शब्दच०।

शस्त्र न० शस--ष्ट्रन्। १लौहे २खड्गादौ अस्त्रे च हेमच० स्वार्थे क। तत्रैव। तत्र मुक्तममुक्तममुक्तं शस्त्रमिति भेदः शंस--त्रन्। ३प्रगीते मन्त्रभेदे चिकित्साङ्गशस्त्राणां लक्षणादि सुश्रुतोक्तं यथा

"अथातःशस्त्रावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः विंशतिः शस्त्राणि। तद्यथा मण्डलाग्रकरपत्रवृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधारसूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चककुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकबडिशदन्तशङ्कवेषण्य इति। तत्र मण्डलाग्रकरपत्रे स्यातां छेदने लेखने च। वृद्धिपत्रनखशस्त्रमुद्रिकोत्पलपत्रकार्द्धधाराणि छेदने भेदने च। सूचीकुशपत्राटीमुखशरारीमुखान्तर्मुखत्रिकूर्चकानि विस्रावणे। कुठारिकाव्रीहिमुखारावेतसपत्रकाणि व्यधने सूची च। बडिशो दन्तशङ्कुश्चाहरणे। एषण्येषणे आनुलोम्ये च। सूच्यः सेवने इत्यष्टविधे कर्मण्युपयोगः शस्त्राणां व्याख्यातः। तेषामथ यथायोगग्रहणसमासोपायाः कर्मसु वक्ष्यते। तत्र वृद्धिपत्रं वृन्तफलसाधारणे भागे ग्रहीयाद्भेदनान्येवं सर्वाणि। वृद्धिपत्रं मण्डलाग्रञ्च किञ्चिदुत्तानपाणिना लेखने बहुशोऽवचार्यं वृन्ताग्रे

विस्रावणानि विशेषेण बालवृद्धसुकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत् । तत्र शस्त्रादितर्जन्यङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्यां व्रीहिमुखम् । कुठारीकां वामहस्तन्यस्तामितरहस्तमध्यमाङ्गुष्ठविष्टब्धयाभिहन्यात् । आराकरपत्रैषण्यो मूले । शेषाणि तु यथायोगं गृह्णीयात् । तेषां नामभिरेवाकृतयः प्रायेण व्याख्याताः । तत्र नखशस्त्रैषण्यावष्टाङ्गुले सूच्यो वक्ष्यन्ते । बडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रे तीक्ष्णकण्टकप्रथमयवपत्रमुखे । एषणी गण्डूपदाकारमुखी । प्रदेशिन्यग्रपर्व्वप्रदेशप्रमाणा मुद्रिका । दशाङ्गुला शरारीमुखी सा कर्त्तरीति कथ्यते । शेषाणि तु षडङ्गुलानि । तानि सुग्रहाणि सुलोहानि सुधाराणि सुरूपाणि सुसमाहितमुखाग्राण्यकरालानि चेति शस्त्रसम्पत् । तत्र वक्रं कुण्ठं खण्डं खरधारमतिस्थूलमत्यल्पमतिदीर्घमतिह्रस्वमित्यष्टौ शस्त्रदोषाः । अतो विपरीतगुणमाददीतान्यत्र करपत्रात्तद्धि खरधारमस्थिच्छेदनार्थम् । तत्र धारा भेदनानां मासूरी । लेखनानामर्द्धमासूरी । व्यधनानां विस्रावणानाञ्च कैशिकी । छेदनानामर्द्धकैशिकीति । तेषां पायना त्रिविधा क्षारोदकतैलेषु तत्र क्षारपायितं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु । उदकपायितं मांसच्छेदनभेदनपाटनेषु तैलपायितं शिराव्यधनस्नायुच्छेदनेषु । तेषां निशाणार्थं श्लक्ष्णशिला माषवर्णा । धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकमिति" । भवति चात्र "यदा सुनिशितं शस्त्रं रोमच्छेदि सुसंस्थितम् । सुगृहीतं प्रमाणेन तदा कर्मसु योजयेत्" । अनुशस्त्राणि तु त्वक्सारस्फटिककाचकुरुविन्दजलौकाग्निक्षारनखगोजीशेफालिकाशाकपत्रकरीरबालाङ्गुलय इति । "शिशूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादि चतुर्वर्गं छेद्ये भेद्ये च बुद्धिमान् । आहार्य्यच्छेद्यभेद्येषु नखं शक्येषु योजयेत् । विधिः प्रवक्ष्यते पश्चात् क्षारवह्निजलौकसाम् । ये स्युर्मुखगता रोगा नेत्रवर्त्मगताश्च ये । गोजीशेफालिकाशाकपत्रैर्विस्रावयेत्तु तान् । एषण्यभावे तु बालाङ्गुल्यङ्कुरा हिताः । शस्त्राण्येतानि मतिमान् शुद्धशैक्यायसानि तु । कारयेत्करणैः प्राप्तं कर्मारं कर्मकोविदम् । प्रयोगज्ञस्य वैद्यस्य सिद्धिर्भवति नित्यशः । तस्मात्परिचयः कार्य्यः शस्त्राणामादितः सदा" । [राजनि० ।

शस्त्रकोषतरु पुं० शस्त्रकोषस्य हितस्तरुः । महापिण्डीतरौ

शस्त्रजीविन् पुं० शस्त्रेण जीवति जीव-णिनि । शस्त्रव्यापारेण युद्धादिना वृत्तिमति हेमच०।

शस्त्रपाणि पुं० शस्त्रं पाणौ यस्य । १शस्त्रधारके २आततायिभेदे च "शस्त्रपाणिर्धनापहः" इति स्मृतिः ।

शस्त्रमार्ज्ज पुं० शस्त्रं मार्ष्टि मृज-अण् (शिकलकर) शस्त्रमार्ज्जनकरे शिल्पिभेदे अमरः ।

शस्त्रहत त्रि० ३त०। १शस्त्रघातेन हते "पक्षिमत्स्यमृगैर्यै तु दंष्ट्रिशृङ्गिनखैर्हताः । पतनानशनप्रायैर्वज्राग्निविषबन्धनैः । हता जलप्रवेशेन ते वै शस्त्रहताः स्मृताः" देवीपु० परिभाषिते २खगादिहते च । तत्राशौचादि शुद्धित० उक्तं यथा "शस्त्रघाते त्र्यहादूर्द्ध्वं यदि कश्चित् प्रमीयते । अशौचं प्राकृतं तत्र सर्व्ववर्णेषु नित्यशः" व्याघ्रः "क्षतेन म्रियते यस्तु तस्याशौचं भवेद्द्विधा । आसप्ताहात् त्रिरात्रं स्यात् दशरात्रमतःपरम्" । अत्र शस्त्रघातपरं क्षतेतरशस्त्रघातपरं पारिभाषिकशस्त्रघातपरञ्च । न च शास्त्रीयव्यवहारेऽन्तरङ्गत्वेन पारिभाषिकस्यैव ग्रहणं युक्तमितिवाच्यम् आद्ये पारिभाषिकापरिभाषिकशस्त्रघातग्रहणवदत्रापि तथा युक्तत्वात् पारिभाषिकत्वादेव न प्रकरणनियमः" शु० त० रघु०।

शस्त्रहतचतुर्द्दशी स्त्री शस्त्रहतोद्देश्यकश्राद्धाङ्गं चतुर्दशी । गौणाश्विनकृष्णपक्षचतुर्दश्यां तत्र कर्त्तव्यं श्राद्धवि० दर्शितं यथा

"अथ शस्त्रहतचतुर्दशी । विष्णुः युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता" ।

शस्त्रयुद्धहतानामेवेति न नियमार्थम् ब्रह्मपुराणे "प्रायाऽनशनशस्त्राग्निविषोद्बन्धनिनां तथा । चतुर्दश्यां तु कर्त्तव्यं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः" प्रायोमहापथगमनम् । वायुपुराणे "युवानस्तु गृहे यस्य हतास्तेषान्तु दापयेत् । शस्त्रेण च हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम्" । युवान एव पुत्रादयो हता इत्यर्थः । मरीचिः "विषशस्त्रश्वापदाहितिर्य्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रिया कार्य्या अन्येषान्तु विगर्हिता" । ब्राह्मणकर्तृघातोऽस्यास्तीति ब्राह्मणघाती तेषां, ये च ब्राह्मणैर्हताः" इति ब्रह्मपुराणवचनात् न तु कृतब्रह्मघातस्य पतितत्वात् । अन्येषाम् अपघातादिहतानाम् एतच्च शस्त्रहतश्राद्धं विष्ण्वादिभिः सामान्यप्रकरणलिखनात् सकलकृष्णपक्षसाधारणम् पित्रादीनामेव पार्वणविधिप्रकरणात् पार्वणविधिना कार्य्यं "सपि-

ण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते। तत्र तत्र त्रयं कुर्य्याद्वर्जयित्वा मृताहनि" इति शङ्खवचनाच्च। ननु "अन्येषान्तु विगर्हिता" इति श्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकपार्वणविधिः न यस्य पुरुषास्त्रय एव शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यत एव यस्य द्वौ शस्त्रहतौ एको वा तेनापि द्वैपुरुषिकैकपुरुषिकमेव पार्वणं कर्त्तव्यं यथा मनुः "पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेच्चापि पितामहः। पितुः स नाम संकीर्त्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम्" तथा हारीतः "पितामहोऽपि जीवेद्वै पितर्य्येव समापयेत्"। नन्वेकोद्दिष्टमात्रं श्रूयते यथाह गार्ग्यः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं मृते कृष्णचतुर्द्दशीम्। प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत्" यमः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने" भविष्यपुराणे "समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च। चतुर्द्दश्यां तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम्। चतुर्द्दश्यां तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते। एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने" उच्यते। एषां वचनानाममूलत्वात् समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्तविषयकाण्येतानि विष्ण्वादिवचनेषु पार्वणावगतेः। भ्रात्रादीनान्तु शस्त्रहतानाम् एकोद्दिष्टविधिना कार्य्यम्। "अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये। तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्" इत्यापस्तम्बवचने पार्वणनिषेधात्। तच्च न सकलकृष्णपक्षसाधारणं विष्ण्वादिवचने श्राद्धशब्दस्य पार्वणपरत्वोक्तेः। किन्त्वाश्विनमासीयकृष्णपक्षविषयम्। ब्रह्मपुराणे "प्रायानशनेत्यादिना सकलकृष्णपक्षसाधारणं श्राद्धमभिधायाश्विने "तर्पणीयाश्चतुर्द्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः" इति पुनरभिधानं तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयम् अतएव तत्रैव "अमावास्यायां पितरः पूज्या नान्दीमुखा अपीति" इत्थं प्रपितामहादीनामपि श्राद्धं दर्शितम्। इयञ्च चतुर्द्दश्यामशस्त्रहतश्राद्धनिन्दा आश्विनमासीयकृष्णपक्षश्राद्धादिकल्पव्यतिरिक्तसामान्यकृष्णपक्षविहितश्राद्धकाम्यश्राद्धविषया प्रकरणभेदेन श्राद्धकर्मभेदात् सामान्यविशेषन्यायाच्च इतरथा चतुर्द्दश्यां संक्रान्तिश्राद्धेऽशस्त्रहतनिन्दास्यात् अतएव "कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्द्दशीमिति" मनुवचनेऽपि चतुर्द्दशीवर्जनं पक्षश्राद्धादिव्यतिरिक्तविषयम्। ननु शस्त्रादिहतानां श्राद्धनिषेधः श्रूयते यथा छागलेयः "शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंष्ट्रिसरीसृपैः। आत्मनस्त्यागिनाञ्चैव श्राद्धमेषां न कारयेत्"। सत्यं बुद्धिपूर्वकमृतानामेव। प्रमादमृतानाञ्च श्राद्धादिकमाह अङ्गिराः "अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्न्युदकादिभिः। अशौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या चोदकक्रिया"। अबुद्धिपूर्वकमपि शृङ्ग्यादिभिः क्रीडां कुर्वतां मृतानां न कर्त्तव्यम्। ब्रह्मपुराणे "शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रिया जलैः। आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीड़ां मृतस्तु यः"। परिहर्त्तव्यः श्राद्धादौ। शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वकमृतानामपि कर्त्तव्यम्। गर्ग्यः "नष्टशौचव्रतिर्लुप्तप्रत्याख्यातभिषक्क्रियः। आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशनादिभिः। तस्य त्रिरात्रमाशौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः। तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते"। एवं क्रीड़ाव्यतिरेकेणाऽबुद्धिपूर्वमृताः शास्त्रानुमत्या च बुद्धिपूर्वकमृता अपि श्राद्धार्हाः। कथम् लुप्तपिण्डोदकत्वम् इति चेच्छीणमिति ब्रूमः बुद्धिपूर्वकमृते पिण्डोदकक्रियालोपात्"।

शस्त्राभ्यास पु० ६त०। शस्त्रप्रयोगशिक्षायां त्रिका०। [जनि०।

शस्त्रायस शस्त्रयोग्यमयः अच्समा०। लौहभेदे (इस्पात) रा-

शस्त्रिन् त्रि० शस्त्रमस्त्यस्य इनि। शस्त्रविशिष्टे।

शस्त्री स्त्री स्वल्पं शस्त्रं ङीप्। क्षुरिकायाम् मेदि०।

शस्प न० शस–प। बालतृणे घासे अमरे पाठान्तरम्।

शस्य न० शस-यत्। वृक्षादीनां फले "शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते" इत्युक्ते क्षेत्रस्थे धान्यादौ च अस्य दन्त्यादित्वमपि नवशस्यसम्भोगनक्षत्राणि ज्यो० त० उक्तानि यथा "अनुराधा मृगशिरो रेवती चोत्तरात्रयम। हस्ता चित्रा यथा पुष्या श्रवणा च पुनर्वसुः। रोहिणी नवशस्यादिनवद्रव्याशनादिषु। प्रशस्तं नवपीठादिसम्भोगे यहविद्रुवदेत्"।

शस्यध्वंसिन् पु० शस्यं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–णिनि। १तुन्नवृक्षे (तुँद) शब्दच० २शस्यनाशके त्रि०।

शस्यमञ्जरी स्त्री ६त०। अभिनवधान्यादिशीर्षे अमरः।

शस्यशूक न० धान्यादेः शीर्षे अमरः। [अमरः।

शस्यसम्बर पु० शस्यं संवृणोति सम्+वृ–अच्। सालवृक्षे

शस्याक पु० शस्यमकति अक–उण्। कुरुशमीवृक्षे शब्दच०।

शाक पु०न० शक–घञ्। १पत्रपुष्पादौ अमरः २वृक्षभेदे पु० (सेगुण) इक्षौ च ३शक्तौ ४शिरीषवृक्षे पु० शब्दरत्ना०। ५स्वराज्यावधि वत्सरप्रवर्त्तके राजभेदे ६तदीये वत्सरे च पु० मेदि०। स्यति सामर्थ्यं शो–क तस्य नेत्त्वम्।

"मूलपत्रे करीराग्रे फलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक्पुष्पं कवकञ्चैव शाकं दशविधं स्मृतम्" इत्युक्तेषु ७रुचादीनां पञ्चादिषु न० । तत्र १मूलं मूलकादेः । २पत्रं वास्तूकादेः । ३करीरं वंशादेः । ४अग्रं वेत्रादेः । ५फलं कुष्माण्डादेः । ६काण्डं उत्पलादेः । ७अधिरूढं तालास्थिमज्जादेः । ८त्वक् मातुलुङ्गादेः । ९पुष्पं कोविदारादेः । १०कवकं छत्रिकादेः । भावप्र० अन्ययोक्तं यथा "पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संस्वेदजं तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्" । "प्रायः शाकानि सर्वाणि विष्टम्भीनि गुरूणि च । रूक्षाणि बहुवर्चांसि सृष्टविण्मारुतानि च । शाकं भिनत्ति वपुरस्थि निहन्ति नेत्रम् वर्णं विनाशयति रक्तमथापि शुक्रम् । प्रज्ञाक्षयं च कुरुते पलितञ्च नूनम् हन्ति स्मृतिं गतिमिति प्रवदन्ति तज्ज्ञाः" । द्वीपभेदे मत्स्यपु० १२१ अ० तत्प्रमाणाद्युक्तं यथा

"शाकद्वीपस्य वक्ष्यामि यथावदिह निश्चयम् । कथ्यमानं निबोधध्वं शाकं द्वीपं द्विजोत्तमाः ! । जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणस्तस्य विस्तरः । विस्तारात् द्विगुणश्चापि परीणाहः समन्ततः । तेनावृतः समुद्रोऽयं द्वितीयो लवणोदकः । तत्र पुण्या जनपदा चिराच्च म्रियते जनः । कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुतेष्विह । तत्रापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः । शाकद्वीपादिषु त्वेषु सप्त सप्त नगास्त्रिषु । ऋज्वायताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वतोत्तमाः । रत्नाकराद्रिनामानः सानुमन्तो महाचिताः । समोदिताः प्रतिदिशं द्वीपविस्तारमानतः । उभयत्रावगाढौ च लवणक्षीरसागरौ । शाकद्वीपे तु वक्ष्यामि सप्त दिव्यान् महाचलान् । देवर्षिगन्धर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते । प्रागायतः स सौवर्ण उदयो नाम पर्वतः । तत्र मेघास्तु वृष्ट्यर्थं प्रभवन्त्यपयान्ति च । तस्यापरेण सुमहान् जलधारो महागिरिः । स वै चन्द्रः समाख्यातः सर्वौषधिसमन्वितः । तस्मान्नित्यमुपादत्ते वासवः परमं जलम् । नारदो नाम चैवोक्तो दुर्गशैलो महाचितः । तत्राचलौ समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्वतौ । तस्यापरेण सुमहान् श्यामो नाम महागिरिः । यत्र श्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल । स एव दुन्दुभिर्नाम श्यामपर्वतसन्निभः । शब्दमृत्युः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः । रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृत् । तस्यापरेण रजतो महानस्तोगिरिः स्मृतः । स वै सोमक इत्युक्तो देवैर्यत्राहृतं पुरा । अमृतञ्चाहृतञ्चैव मातुरर्थे गरुत्मता । तस्यापरे चाम्बिकेयः सुमनाश्चैव स स्मृतः । हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निषूदितः । आम्बिकेयात् परो रम्यः सर्वौषधिनिषेवितः । विभ्राजस्तु समाख्यातः स्फाटिकस्तु महान् गिरिः । यस्माद्विभ्राजते वह्निर्विभ्राजस्तेन स स्मृतः । सैवेह केशवेत्युक्तो यतो वायुः प्रवाति च । तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि पर्वतानां द्विजोत्तमाः । शृणुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वशः । द्विनामान्येव वर्षाणि यथैव गिरयस्तथा । उदयस्योदयं वर्षं जलधारेति विश्रुतम् । नाम्ना गतभयं नाम वर्षं तत् प्रथमं स्मृतम् । द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतम् । तदेव शैशिरं नाम वर्षं तत् परिकीर्त्तितम् । नारदस्य च कौमारन्तदेव च सुखोदयम् । श्यामपर्वतवर्षं तदनीचकमिति स्मृतम् । आनन्दकमिति प्रोक्तं तदेव मुनिभिः शुभम् । सोमकस्य शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्करम् । तदेवासितमित्युक्तं वर्षं सोमकसंज्ञितम् । आम्बिकेयस्य मैनाकं क्षेमकञ्चैव तत् स्मृतम् । तदेव ध्रुवमित्युक्तं वर्षं विभ्राजसंज्ञितम् । द्वीपस्य परिणाहस्य ह्रस्वदीर्घत्वमेव च । जम्बूद्वीपेन संख्यातं तस्य मध्ये वनस्पतिम् । शाको नाम महावृक्षः प्रजास्तस्य महानुगाः । एतेषु देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तैः सह । तत्र पुण्या जनपदाश्चातुर्वर्ण्यसमन्विताः । तेषु नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः । द्विनाम्ना चैव ताः सर्वा गङ्गा सप्तविधा स्मृता । प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला शुभा । मुनितप्ता च नाम्नैषा नदी सम्परिकीर्त्तिता । सुकुमारी तपःसिद्धा द्वितीया नामतः सती । नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्त्तिता । शिविका च चतुर्थी स्यात् द्विविधा च पुनः स्मृता । इक्षुश्च पञ्चमी ज्ञेया तथैव च पुनः कुहूः । वेणुका चामृता चैव षष्ठी सम्परिकीर्त्तिता । सुकृता च गभस्ती च सप्तमी परिकीर्त्तिता । एताः सप्त महाभागाः ! प्रतिवर्षं शिवोदकाः । भावयन्ति जनं सर्वं शाकद्वीपनिवासिनम् । अभिगच्छन्ति ताश्चान्या नदनद्यः सरांसि च । बहूदकपरिस्रावा यतो वर्षति वासवः । तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च । न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः । ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।

एते शान्तभयाः प्रोक्ताः प्रमोदा ये च वै शिवाः । आनन्दाश्च सुखाश्चैव क्षेमकाश्च नरैः सह । वर्णाश्रमाचारयुता देशास्ते सप्त विश्रुताः । आरोग्या बलिनश्चैव सर्वे मरणवर्जिताः । अवसर्पिणी न तेष्वस्ति तथैवोत्सर्पिणी पुनः । न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्युगकृता क्वचित् । त्रेतायुगसमः कालस्तथा तत्र प्रवर्त्तते । शाकद्वीपादिषु ज्ञेयं पञ्चस्वेतेषु सर्वशः । देशस्य तु विचारेण कालः स्वाभाविकः स्मृतः । न तेषु सङ्करः कश्चित् वर्णाश्रमकृतः क्वचित् । धर्मस्य चाव्यभीचारादेकान्तसुखिनो जनाः । न तेषु माया लोभो वा ईर्ष्यासूया भयं कुतः । विपर्ययो न तेष्वस्ति तद्वै स्वाभाविकं स्मृतम् । कालो नैव च तेष्वस्ति न दण्डो न च दाण्डिकः । स्वधर्मेण च धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परम्" ।

शाकचुक्रिका स्त्री शाकेषु मध्ये चुक्रिका । चिञ्चायां राजनि० ।

शाकट न० शकटाय हितम् अण् । १शकटसम्बन्धियुगादौ २शकटयोद्धरि च मेदि० । ३श्लेष्मातके वृक्षे राजनि० । ४धववृक्षे च पु० रत्नमा० ।

शाकटायन पु० व्याकरणकारके मुनिभेदे "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः । पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादशार्दिकाः" कविकल्पद्रुमः ।

शाकटिक पु० शकटेन चरति ठञ् । शकटेन गन्तरि ।

शाकटीन पु० शकटः परिमाणमस्य खञ् । विंशतितुलापरिमाणे हेमच० । [शाकटत्वादयोऽप्यत्र ।

शाकतरु पु० शाकाख्यः तरुः । (सेगुण) वृक्षे शब्दच० ।

शाकपत्त्र पु० शाकस्येव पत्त्रमस्य । शिग्रुवृक्षे राजनि० ।

शाकबालेय पु० बलये हितम् ढक् शाकप्रधानो बालेयः । ब्रह्मयष्टिकायाम् शब्दच० । [क । तत्रैव त्रिका०।

शाकबिल्व पु०शाकोऽपि बिल्व इव । वार्त्ताकौ जटा०स्वार्थे

शाकम्भरी स्त्री शाकैर्बिभर्त्ति भृ-खच् मुम् च । "भरिष्यामि सुराः शाकैरावृष्टेः प्राणधारकैः । शाकम्भरीति विख्यातिं तदा यास्याम्यहं भुवि" देवीमा० निरुक्तायाम् १दुर्गायाम् ।२रोमकान्तर्गतशाकम्भरनगर्यां न० तत्र भवं क्त । शाकम्भरीय लवणभेदे न० "शाकम्भरीयं कथितं गडाख्यं रोमकं तथा । गडाख्यं लघु वातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तलम् । तीक्ष्णं व्यवायि सूक्ष्माङ्गाभिष्यन्दि कटुपाकि च" भावप्र० ।

शाकयोग्य पु० शाके तद्भक्षणे योग्यः । धन्याके राजनि०।

शाकराज पु० शाकेषु राजते अच्, शाकानां वा राजा टच् समा० । वास्तूकशाके राजनि० ।

शाकल पु० ब०व० शकलेन ऋषिणा प्रोक्तमधीयते अण् । १शकलर्षिप्रोक्तकल्पादिग्रन्थाध्येतृषु । तेषां संघोऽङ्को घोषो वा पुनरण् वुन् वा । शाकल शाकलक वा । १तत्समूहे २तदङ्के ३तद्घोषे च पु० । अङ्कः परस्परा सम्बन्धः" सि०कौ० ।

शाकलिक त्रि० शकलस्येदं ठक् कात्या० वार्त्ति० । शकलसम्बन्धिनि पक्षे अण् शाकल तत्रार्थे । [शाके त्रिका० ।

शाकवीर पु० शाकेषु वीरः वीर्य्याधायकत्वात् । १वास्तूक-

शाकशाकट न० शाकस्य क्षेत्रं शाकटच् । शाकक्षेत्रे । शाकशाकिनञ्च शाकशाकटिन अत्रार्थे हेमच० ।

शाकश्रेष्ठ पु० शाकेषु श्रेष्ठः । १वास्तूकशाके शब्दर०। २जीवन्त्यां ३वार्त्ताकौ स्त्री हेमच० । [क्षुपे राजनि० ।

शाकाङ्ग न० शाकस्य तद्भक्षणस्याङ्गमुपयोगि । १मरिचे २डोडी-

शाकाम्ल न० शाकमेवाम्लम् । वृक्षाम्ले राजनि० ।

शाकाम्लभेदन न० शाकरूपम् अम्लं भिनत्ति भिद्–ल्यु । १चुक्रे (चुकोपालङ्क) राजनि० । [वृक्षे राजनि० ।

शाकालाबु स्त्री शाकप्रधानालाबुः । अलाबुभेदे राजालाबु

शाकाष्टका स्त्री शाकेन कर्त्तव्या अष्टका । गौणफाल्गुनकृष्णाष्टम्याम् अष्टकाशब्दे ५१६ पृ० दृश्यम् ।

शाकिनी स्त्री शाकमस्त्यस्याः उत्पाद्यत्वेन इनि ।१शाकभवनयोग्यायां भूमौ गृहवाटिकायाम् २देवीसहचरीभेदे च । "डाकिनी योगिनी चैव खेचरी शाकिनी तथा । दिक्षु पूज्या इमा देव्यः सुसिद्धिफलदायिकाः" कात्या०कल्प० । कण्ठदेशस्थे विशुद्धाख्ये चक्रे स्थितायां ३देवीशक्तौ च "विशुद्धाख्ये महाचक्रे षोडशस्वरसंयुते । सदाशिवं शाकिनीञ्च विन्यसेत् पूर्ववत्ततः" तन्त्रसा० ।

शाकुण पु० शक–वा० उणन् । परतापके शब्दमा० ।

शाकुन पु० शकुनं शुभाशुभसूचकं निमित्तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । शकुनज्ञानसाधने ग्रन्थे (काकचरित) । "शुभाशुभज्ञानविनिर्णयार्थो हेतुर्न्नृणां यः शकुनः स उक्तः । गतिस्वरालोकनभावचेष्टां संकीर्त्तयामोद्विपदादिकानाम् । लोकोऽमुना शाकुनसंज्ञकेन ज्ञानेन विज्ञातसमस्तकर्म्मा । नापायकूपे पतति प्रसर्पन् शास्त्रं हि दिव्या दृगतीन्द्रियेषु" वसन्तराजः ।

शाकुनिक पु० शकुनेन पक्षिवधादिना जीवति ठञ् । पक्षिघातके अमरः ।

शाकुन्तलेय पु० शकुन्तलाया अपत्यं ढक्। दुष्मन्तात्मजे शकुन्तलाभजे भरते नृपे जटा०।

शाक्त त्रि० शक्तिर्देवताऽस्य अण्। तन्त्रोक्ते शक्तिदेवतोपासके तस्य प्रशंसा मुण्डमालात० २पटले उक्ता “स्वर्गे मर्त्ये च पाताले नास्ति शाक्तात् परः प्रियः। सौराणां गाण-पत्यानां वैष्णवानां तथैव च। शैवानां चैव शाक्तस्य क्रमशः क्रमशः प्रिये!” “शाक्ता एव द्विजाः सर्वे न शैवा न च वैष्णवाः। उपासते यतो देवीं गायत्रीं पर-मात्तराम्” निर्वाणत० २पटले। “शक्त्याराधनं कृत्वा नान्यस्याराधनं चरेत्। अन्यस्य स्मरणाद्देवि! योगिनी शापमाप्नुयात्” गन्धर्वत०। “तर्जन्या रजतं धार्य्यं स्वर्णं धार्य्यमनामया। एष एव कुशः शाक्तो न दर्भो वन-सम्भवः” श्यामार०। [अमरः।

शाक्तीक पु० शक्तिः प्रहरणमस्य ईकक्। शक्त्या योद्धरि

शाक्य पु० शक-घञ् तत्र साधुः यत्। बुद्धे।

शाक्यशब्दनिरुक्तिरन्यथोक्ता यथा

“शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यस्मात् प्रचक्रिरे। तस्मादि-क्ष्वाकुवंश्यास्ते भुवि शाक्या इति स्मृताः” भरतधृतवच-नम्। इयमत्राख्यायिका पितृशप्ताः केचिदिक्ष्वाकुवंश्या गौतमवंशजकपिलमुनेराश्रमे योगाभ्यासाय शाकवृक्ष-कृतवासाः शाक्या इति ख्यातिमापन्नाः।

शाक्यमुनि पु० शाक्यो मुनिः। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्यसिंह पु० शाक्यवंशे सिंह इव। बुद्धभेदे अमरः।

शाक्र त्रि० शक्रस्येदं स देवताऽस्य वा अण्। १इन्द्रसम्बन्धिनि २इन्द्रदेवताके हविरादौ। स्त्रियां ङीप्। शक्रस्तत्तुल्य-पराक्रमः अस्त्यस्या अण्। ३शक्रतुल्यपराक्रमायां दुर्गायाञ्च “इन्द्राणी इन्द्रजननी शाक्री शक्रपराक्रमा” देवीपु०।

शाक्वर पु० शक-ष्वरप् स्वार्थे अण्। वृषे हेमच०।

शाख व्याप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः। शाखति अशाखीत्।

शाख पु० शाख-अच्। कृत्तिकापुत्रे स्कन्दानुजे १कुमारानु-चरगणभेदे “अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे व्यजायत। तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः” मत्स्यपु०५अ०। २ग्रन्थपरिच्छेदे सर्गस्थानीये ग्रन्थांशभेदे शब्दच०। वृक्ष-स्यांशभेदे (डाल) स्त्री अमरः। ३पक्षान्तरे ४राहौ ५वेदै-कदेशे च स्त्री मेदि०। ६अन्तिके विश्वः। ७देहांशभेदे च।

शाखाकण्ट पु० शाखाव्यापी कण्टः कण्टको यस्य। स्नुही-वृक्षे राजनि०। [पुरे अमरः। शाखापुरादयोऽप्यत्र

शाखानगर न० शाखेव नगरम्। मूलनगरसमीपस्थे क्षुद्र-

शाखापित्त पु० शाखासु पित्तं यतः। पाणिपादादिदेह-शाखादाहे राजनि०। [स्त्रियां ङीष्।

शाखामृग पुंस्त्री० शाखास्थो मृगः पशुः। वानरे अमरः।

शाखाम्ला स्त्री शाखास्वप्यम्ला। वृक्षाम्ले राजनि०।

शाखारण्ड पु० शाखायां वेदशाखायां रण्डः तद्विहित कर्मानाचरणात्। स्वशाखात्यागेनापरशाखोक्तकर्मकर्त्तरि हेमच०। [राजनि०।

शाखाल पु० शाखाः बाहुल्येन सन्त्यस्य अच्। वानीरवृक्षे

शाखाशिफा स्त्री शाखारूढ़ा शिफा मूलम् शाक०। वटा-दीनां शाखाजाते १मूले अमरः। २शिफामारभ्य शाखा युतायां गुडूच्यादिलतायाम् भरतः।

शाखिन् पु० शाखाऽस्त्यस्य इनि। १वृक्षे अमरः। २वेदैक-देशवति, ३नृपभेदे, ४म्लेच्छभेदे च मेदि०।

शाखोट पु० शाख-व्याप्तौ ओटन् (शेओड़ा) वृक्षे त्रिका० स्वार्थे क। तत्रैव।

शाङ्खिक पुंस्त्री० शङ्खस्तद्विकारवलयनिर्माणं शिल्पमस्य ठञ्। जातिभेदे (शाँखारी) अमरः स्त्रियां ङीष्। [रत्नमा०।

शाङ्कुष्ठा स्त्री शङ्क्यते शो-क शः अङ्कुश इव यस्याः। गुञ्जायां

शाट पु०शट-घञ्। वस्त्रे अमरः। स्त्रीत्वमपि गौरा०ङीष्।

शाटक पु०न० शट-ण्वुल्। वस्त्रे अमरः स्त्रीत्वमपि टाप्।

शाट्यायन पु० १मुनिभेदे, तेन प्रोक्तम् अण्। २प्रकृतहोम-कर्मणि वैगुण्यसमाधनार्थं विहिते होमभेदे न०भवदेवः।

शाठ्य न०शठस्य भावः ष्यञ्। शठतायाम्। [चङि न ह्रस्वः।

शाड़ श्लाघायां भ्वा०आ०सक० सेट्। शाडते अशाडिष्ट इदित्

शाण न० शणेन निर्वृत्तम् अण्। शणसूत्रनिर्मिते १वस्त्रादौ शण-दाने(तेजने) घञ्। (कष्टिपाथर) २कषपाषाणे ३अस्त्रादीनां निकषणे तीक्ष्णकरणयन्त्रभेदे मेदि० ४करू-पत्रे (करात) विश्वः। ५माषचतुष्कमाने मानम०।

शाणाजीव पु० शाणमाजीवति आ+जीव-अण्। अस्त्र-तीक्ष्णताकारके शिल्पिनि हेमच०।

शाणि पु० शण-इण्। १पट्टसूत्रे शब्दच०। शणेन निर्वृत्ता इञ् वा ङीप्। २शणनिर्मिते पट्टिकावस्त्रे ३छिद्रवस्त्रे च हेमच० ४हस्तकटाक्षादिसूचनायां शब्दर०। ५वस्त्र-खण्डमे (ताँबु) मेदि०।

शाणित त्रि० शण-दाने (तेजने) णिच्-क्त। तीक्ष्णीकृते।

शाणीर न० शण-बा० ईरण्। शोणनदमध्यस्थतटे विश्वः।

शाण्डिल्य त्रि॰ शण्डिलस्यापत्यम् यञ्। गोत्रप्रवर्त्तके भक्तिशास्त्रकारके १मुनिभेदे मेदि॰। भक्तिशब्दे तन्मतं दिङ्मात्रं दर्शितम्। तत्प्रियत्वात् २बिल्वे अमरः ३वह्निभेदे च मेदि॰।

शात न॰शो-क्त। १सुखे २तद्वति त्रि॰अमरः। ३छिन्ने ४कृशे त्रि॰ विश्वः। ५दुर्बले ६निशिते च त्रि॰ मेदि॰। ७धुस्तूरे पु॰अमरः। [अमरः २धुस्तूरे ३करवीरे च पु॰ मेदि॰।

शातकुम्भ न॰ शतकुम्भे गिरौ भवः अण्। १हिरण्ये

शातकौम्भ न॰ शतकुम्भे भवम् अण् द्विपदवृद्धिः। १हिरण्ये २धुस्तूरे च हिरूपकोषः।

शातन न॰ शो-णिच्-तुक् च ल्युट्। १तनूकरणे २विनाशने च "वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्" इति अधिकरणमाला। [चन्द्रप्रकाशे शब्दच॰।

शातपत्त्रक पु॰ शतपत्त्रमिव कायति कै-क स्वार्थे अण्।

शातभीरु पु॰ शाता दुर्बलाः पान्था भीरवो यस्याः ५ब॰। १मल्लिकाभेदे रत्नमाला। [शि॰को॰।

शातमान त्रि॰ शतमानेन क्रीतम् अण्। शतमानेन क्रीते

शातला स्त्री शातं काशत्वं लाति ला-क। (चामकषा) इत्ये भरतः।

शातातप पु॰ स्मृतिकारके मुनिभेदे। तेन प्रोक्तं छ। शातातपीय तत्प्रोक्ते कर्मविपाकग्रन्थे।

शात्रव पु॰ शत्रुरेव स्वार्थेऽण्। १रिपौ अमरः। तस्य भावः तेषां संघो वा अण्। २वैरे ३रिपुसमूहे च न॰।

शाद पु॰ शद-घञ्। १कर्दमे २हरिततृणे च अमरः।

शादहरित पु॰शादेन हरितस्तद्वर्णयुक्तः। शाद्वले देशे अमरः

शाद्वल पु॰शादाः सन्त्यत्र ड्वलच्। बहुलहरिततृणयुक्ते देशे अमरः। [अशीशांसीत् अशीशांसिष्ट।

शान तेजने भ्वा॰ उभ॰सक॰सेट् स्वार्थे सन्। शीशांसति ते

शान पु॰ शान-अच् शो निशाने इत्युक्तेरनित्यः सन्। अस्त्रादीनां तीक्ष्णताकारके यन्त्रभेदे भरतः।

शानी स्त्री शान-इन् ङीप्। इन्द्रवारुण्यां शब्दच॰।

शान्त त्रि॰ शम-क्त। १शमयुक्ते २अभियुक्ते च शम-णिच्-क्त नि॰। ३शान्तिं गमिते त्रि॰। ४निर्वेदस्थायिभावके रसभेदे पु॰ मेदि॰। ५लोमपादराजकन्यायाम्, ऋष्यशृङ्गपत्न्यां ६शमीभेदे च स्त्री राजनि॰।

शान्तरसनिरूपणं सा॰द॰ ३प॰ यथा

"शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः। कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तु-निःसारता तु या। परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते।। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः। निरहङ्काररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो"। दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादौ अन्तरा मलयवत्याद्यनुरागादेरन्ते च विद्याधरचक्रवर्त्तित्वाद्याप्तेर्दर्शनादहङ्कारोपशमो न दृश्यते। शान्तस्तु सर्वप्रकारेणाहङ्कारप्रशमैकरूपत्वान्न तत्रान्तर्भावमर्हति। अतश्च नागानन्दे शान्तरसप्रधानत्वमपास्तम्"। ननु "न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमप्रधानः" इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात् कथं रसत्वमित्युच्यते। "युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा"। यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि "यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महासुखम्। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्। सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत्। अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादयस्तदा"। आदिशब्दात् धर्मवीरदानवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः"। [नव" इति तत्तपर्यायमन्त्रः।

शान्तनव पु॰ शान्तनोरपत्यम् अण्। भीष्मे "भीष्मः शान्त॰

शान्तनु पु॰ द्वापरयुगभवे चन्द्रवंश्ये प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे

शान्तम् अव्य॰ शान्ति+वा॰ डमु। निवारणे मेदि॰।

शान्ति स्त्री शम-क्तिन्। १कामक्रोधादिजये २विषयेभ्यो मनसो निवारणे अमरः। ३उपद्रवनिवारणे ४निवारणे च "यत्किञ्चिद्वस्तु संप्राप्य स्वल्पं वा यदि वा बहु। या तुष्टिर्जायते चित्ते सा शान्तिः कथ्यते बुधैः" पद्मपु॰ क्रियायो॰ उक्ते ५सन्तोषभेदे ६दुर्गायाम् "सर्वेषा सर्ववेत्तृत्वात् शान्तित्वाच्छान्तिरुच्यते" देवीपु॰। ७पूजाहोमजपदानादिद्वारा गोचरविलग्नादिस्थग्रहदोषस्थदुःस्वप्नादिसूचितैहिकानिष्टहेतुपापनिवृत्तौ च "यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनिवारकम्। तथा दैवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्" मलमासधृतवाक्यम्। सा च मलमासेऽपि कार्या नैमित्तिकत्वात् "नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा तथैव कार्याणि

न कालस्तु विधीयते” इति मल०त० वाक्यात्। अङ्कु तादिशान्तिश्च हेमाद्रिशान्तिकाण्डे शान्तिमयूखादौ दृश्या।

शान्तिक त्रि० शान्तये हितं ठक्। शान्तिसाधने होमादौ तत्करणमुहूर्त्तादिकं मु०चि० उक्तं पी० ध० यथा “क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं स्याच्छान्तिकञ्च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम्। खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ, नोमौढ्यादिदुष्टसमये, शुभदं निमित्ते”। “अथ शान्तिकपौष्टिकादिकृत्येषु मुहूर्त्तं वसन्ततिलकेनाह। क्षिप्रेति क्षिप्रादीनि मघान्तानि प्रसिद्धानि तेषु पौष्टिकं मङ्गलं विनायकशान्त्यादि शान्तिकं दुष्टफलदमूलनक्षत्राद्युत्पन्नशान्त्यादि एतानि कर्माणि कार्य्याणि उक्तञ्च दीपिकायाम्। “मित्रादित्यमघोत्तराश्रुतभिषक्स्वातीविरञ्च्यच्युतस्वर्गाधीश्वरपूज्यपौष्णरविषु स्फीते तुषारत्विषि। रिक्तां पर्व विहाय सौम्यदिवसे शस्ते नृणां भूतये सर्वैः शान्तिकपौष्टिकं निगदितं गर्गादिभिर्निश्चयात्” अथ लग्नशुद्धिः तत्रार्के सूर्य्ये खे दशमे सति विधौ चन्द्रे सुखगते चतुर्थस्थे गुरौ तनुगे लग्नस्थे सति शान्त्यादिकं कर्म कार्य्यं उक्तञ्च रत्नमालायाम्। “पूर्णे चन्द्रे वेश्म४गेऽर्केऽम्बर१०स्थे लग्ने जीवे, वाक्पतेर्वासरे च। श्रीमत्यायुष्याणि कार्य्याणि कार्य्याणीति” नोतच्छान्तिकादि मौढ्ये गुरुशुक्रयोरस्तादिके बाल्यवार्द्धकसिंहस्थगुर्वादिरूपे दुष्टसमयेऽपि न शुभदम्। तथा निमित्ते केत्वाद्युत्पातदर्शने सति शुभदं उक्तञ्च दीपिकायाम्। शान्तिकर्माणि कुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा। गुरुभार्गवमौढ्येऽपि दोषस्तत्र न विद्यते”। उक्तञ्चैतत् “यतोऽस्तीदं शान्तिकं नैमित्तिकम् “अनिमित्तकृता शान्तिर्निमित्तायोपजायते इति स्मरणात्। तत्र निमित्ते रोगरूपे केत्वाद्युत्पातान्तरदर्शनरूपे च भवति नैमित्तिकं तच्च बहुदिनव्यापके गुरुशुक्रास्तादिदोषेऽप्यवश्यं विधेयं यतो जन्मान्तरीयदुरदृष्टसूचकमिदं निमित्तमुत्पन्नं तच्च शान्त्या निराशादशुभादृष्टस्यापि निरासः। बहुदिनप्राप्ये निर्दूषणे काले क्रियमाणं शान्तिकं किञ्चिद्दुरदृष्टज्ञापकं यद्यपि भवति तथापि तावद्भिर्दिनैर्दुरदृष्टस्य प्राबल्याद्दुःखप्राप्तिः यथाल्पोऽप्यग्निरल्पेनैव जलेन शान्तो भवति तथा सकलनगरदाहको महद्भिर्बहुभिर्युगपद्गृहीतजलपूर्णघटैरेकदेशनिर्वापितोऽपि सकलोऽग्निर्ननिर्वाप्यते इत्यर्थः सर्वथा मौढ्यादिदोषं विनैव यथा कथञ्चित्कथितप्रकारेण दिनशुद्धिमङ्गीकृत्य शान्तिकाद्यवश्यं विधेयम्”।

शाप पु० शप–घञ्। (अनिष्टं भूयादित्येवम्) १आक्रोशरूपे २शपथे च मेदि०।

शापास्त्र पु० शाप एवास्त्रं यस्य। मुनौ त्रिका०।

शाब्दबोध पु० शब्देन निर्वृत्तः अण् कर्म०। अन्वयबोधे शब्दज्ञानजन्ये पदार्थस्मृतिद्वारके ज्ञानभेदे न्यायमतम्। शाब्दत्वं त्वनुभवत्वव्याप्यं जातिभेदः तद्बोधप्रकारादि भाषा० उक्तं यथा “पदज्ञानन्तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः। शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी। लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्य्यानुपपत्तितः। आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यज्ञानमिष्यते”। भाषा० सि०मु० विवृतमेतत् यथा

“शाब्दबोधप्रकारं दर्शयति। पदज्ञानन्त्विति। न तु ज्ञायमानं पदं करणम् पदाभावेऽपि मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधात्। पदार्थधीरिति। पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापारः। अन्यथा पदज्ञानवतः प्रत्यक्षादिना पदार्थोपस्थितावपि शाब्दबोधापत्तेः। तत्रापि वृत्त्या पदजन्यत्वं बोध्यम्। अन्यथा घटादिपदात् समवायसम्बन्धेन यत्राकाशस्मरणं जायते तत्राकाशस्यापि शाब्दबोधापत्तेः। वृत्तिः शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः। अतएव शक्तिज्ञानस्योपयोगः। पूर्वं शक्तिग्रहाभावे पदज्ञानेऽपि तत्सम्बन्धेन स्मरणानुपपत्तेः। पदज्ञानस्य सम्बन्धिज्ञानविधयार्थस्मारकत्वम्। शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः। सा चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा। आधुनिके नाम्नि शक्तिरस्त्येव। “एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्” इतीश्वरेच्छायाः सत्त्वात्। आधुनिके तु सङ्केते न शक्तिरिति सम्प्रदायः। नव्यास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः किन्त्विच्छैव। तेन आधुनिकसङ्केतेऽपि शक्तिरस्तीति वदन्ति”।

शाब्दिक पु० शब्दं शब्दसाधुताज्ञापकं शास्त्रं वेत्त्यधीते वा ठक्। व्याकरणशास्त्रभिज्ञे।

शामित्र न० शम–णिच् इत्रच्। १पशुबन्धने। शमितुः कर्म–अण्। यज्ञार्थपशुहननकर्तृभावे २तद्धनने च।

शामीन न०शम–ईनञ्। १मस्तनि २स्रुचि स्त्री ङीष् सि०कौ०

शाम्बरी स्त्री शम्बरेण निर्वृत्ता अण् ङीप्। मायायाम् इन्द्रजालादौ अमरः। [जटा०।

शाम्बविक त्रि० शम्बूः पण्यमस्य ठक्। शाङ्खिके (शाँखारी)

शाम्बु(म्बू)क पु० श(म्बु)म्बूक+स्वार्थे अण्। शम्बुके (शामुक) भरतः।

शाम्भव पु० शम्भोरयम् अण् । १गुग्गुलौ २कर्पूरे ३शिवमल्लिकायां राजनि०। ४विषभेदे शब्दच० ५शम्भुपुत्रे पु० ६देवदारुणि च न०र०जवि० ७शिवसम्बन्धिनि ८तदुपासके च त्रि०। ९दुर्गायां स्त्री "शाम्भवी कुपिता तस्येति" तन्त्रम्।

शा(सा)यक पु० शो(सो) वा—ण्वुल् । १वाणे खड्गे च जटा०

शार दौर्बल्ये अद० चु० उभ० सक० सेट् । शारयति-ते अशशारत् त ।

शार न० शार-अच्, शॄ-घञ् वा । १कर्बूरवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ३वायौ पु० अमरः ४अक्षोपकरणे मेदि०।

शारङ्ग पुंस्त्री० शारं कर्बुरमङ्गं यस्य शक०। १चातकपक्षिणि २हरिणे ३गजे ४भृङ्गे ५मयूरे च । रायमुकुटः जातित्वात् स्त्रियां ङीष् । ६हिंस्रे ७वाद्ययन्त्रभेदे स्त्री ङीप् शब्दार्थचि० ।

शारद न०शरदि भवम्-ऋत्वण्। १श्वेतपद्मे राजनि०। २कासे ३बकुले ४हरिन्मुद्गे च पु० राजनि०। ५शरद्भवमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् । शारदं श्वेतपद्ममस्त्यस्याः अच् । ६सरस्वत्यां स्त्री त्रिका० । ७नूतने ८अप्रतिभे त्रि० मेदि० । ९शालीने त्रि० विश्वः । १०दुर्गायां स्त्री टाप् "शरत्काले पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा सा समाख्याता पीठे लोके च नामतः" ति०त०। ११वानरभेदे शब्दर० । १२तोयपिप्पल्यां १३सप्तच्छदे स्त्री मेदि० ङीप् एवं १४कोजागरपुर्णिमायां स्त्री शब्दरत्ना० शरत्कालीने पूजादौ त्रि०स्त्रियां ङीप् । "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु" भविष्यपु०। [भवे १श्राद्धे २तत्कालजे रोगे पु०

शारदिक न० शरदि भवं श्राद्धं रोगो वा ठञ् । शरत्काले

शारदीय त्रि० शरदि भवः छण् । १शरत्काले कर्त्तव्ये उत्सवादौ तथाभूतायां दुर्गापूजायां स्त्री "अदूरे जगदम्बायाः शारदीयो महोत्सवः" । "शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा" ति०त० ।

शारि(री) स्त्री शॄ—इञ् वा ङीप् । १पाशकादिगुटिकायां २अक्षोपकरणे च मेदि०। ३पक्षिभेदे च "शारी चरन्तीं सखि ! मारयेति" नैषधम् । ४युद्धार्थगजपर्य्याणे ५व्यवहारभेदे मेदि० । ६कपटे धरणिः । स्वार्थे क । पक्षिभेदे वीणावादने च हेमच० ।

शारिफल पु० न०शारेः फलमिवाधारः । शारिफलके पाशकक्रीड़ासाधने २द्रव्ये (छक) अमरः स्वार्थे क । तत्रैव ।

शारिवा स्त्री शारिरिव वनति वन-ड । श्यामालतायाम् अमरः । "एकं वै शारिवामूलं सर्वव्रणविशोषणम्" वैद्य०।

शारिशृङ्खला स्त्री शारेः शृङ्खलेव । पाशकभेदे तद्भेदाश्च "चुञ्चुरी तिन्तिड़ी द्यूतं पञ्चमी शारिशृङ्खला । नय पीठो चाष्टकाच्चो नयः स्याज्जयपुत्रकः । एते पाशकभेदाः स्युर्जयकोलाहलोऽपि च" शब्दर० ।

शारीर त्रि० शरीरस्येदम् अण् । १देहसम्बन्धे सुखदुःखादौ तस्येदमस्य पुनः अण् । २वृषे पु० मेदि० । शरीरमात्मत्वेनाभिमन्यते अण् । ३जीवे । स्वार्थे क । तत्रार्थे । शारीरं जीवं दुःखं वा अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः कन् । व्यासकृते वेदान्तसूत्रे चिकित्साङ्गे सुश्रुतग्रन्थाद्येकदेशे च शारीरञ्च दुःखं रोगादिकं यथोक्तं विष्णुपु० ६५अ० । "आध्यात्मिकोऽपि द्विविधः शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च सः । शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः । गुल्मार्शःश्वयथुश्वासछर्द्यादिभिरनेकधा । तथाक्षिरोगातिसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि" सुश्रुतान्तर्गतशारीरकस्थानञ्च तत्र दृश्यम् ।

शारीरिक त्रि० शरीरे भवः ठक् । देहजाते दुःखादौ ।

शारुक त्रि० शॄ-उकञ् । हिंसके ।

शार्कर त्रि० शर्करा अस्त्यस्य अण् । १शर्करायुक्ते देशे शर्करायाः विकारः अण् । २फाणिते ३दुग्धफेणे च पु० मेदि०। शर्करीछन्दोऽस्य अण् । शर्करीछन्दोयुक्ते ४मन्त्रादौ ।

शार्ङ्ग त्रि० शृङ्गस्य विकारः अण् । १शृङ्गजाते पदार्थे । २विष्णुधनुषि ३धनुर्मात्रे च पु० मेदि० ४आर्द्रके न० राजनि० । [न्विमात्रे त्रि०।

शार्ङ्गिन् पु० शार्ङ्गः अस्त्यस्य इनि । १विष्णौ अमरः । २ध-

शार्दूल पुंस्त्री० शॄ—ऊलच् दुकच । १व्याघ्रभेदे अमरः । २पशुभेदे ३शरभे ४राक्षसभेदे च मेदि० उत्तरपदस्थः । ५श्रेष्ठार्थे अमरः । ६पक्षिभेदे धरणिः ७चित्रके राजनि० । स्त्रियां सर्वत्र जातित्वे ङीष् ।

शार्दूलललित न० अष्टादशाक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "सः मो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललितम्" छन्दोम० ।

शार्दूलविक्रीड़ित न० ऊनविंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे तल्लक्षणं यथा "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीड़ितम्" छन्दोम० ।

शार्वर न० शर्वर्या इदं शैषिकोऽण् । १अत्यन्ततमसि ।

२शालुके च क्लि० मेदि०। ३शालिसम्बन्धिनि त्रि०। "शार्वरस्य तमसो निषिद्धये" किरा० भवार्थे तु कालाट्ठञ् शार्वरिक इत्येव रात्रिभवे। [अशालिष्ट।

शाल कथने भ्वा०आत्म०सक० सेट् चङि न ह्रस्वः। शालते

शाल पु० शल-घञ्। १मत्स्यभेदे २प्राकारे स्वनामख्याते ३वृक्षभेदे अमरः। ४वृक्षमात्रे राजनि० दन्त्यादिस्तु वृक्षमात्रे "रसालः सालः समदृश्यतामुना" इति नैषधम्। ५नदभेदे शब्दच०। ६शालिवाहननृपे विश्वः।

शालग्राम पु० शालानां वृक्षाणां ग्रामः समूहो यत्र। १पर्वतभेदे तत्र जातः अण्। तत्र जाते २विष्णोर्मूर्त्तिभेदे गण्डकशब्दे २५११ पृ० दर्शिते गण्डक्या एकदेशस्य अभेदजाते ३विष्ण्वादिदेवचक्रयुक्तशिलाभेदे च तदुत्पत्तिः लक्षणभेदेन तन्नामभेदाश्च यथा "कीटयोनिं प्रपद्येथा" इति गण्डक्याः सुरान् प्रतिशापे "तेन कर्मविपाकेन जड़ा कृष्णा नदी भवेति" देवानां गण्डकीं प्रति शापे च जाते विष्णुना तत्समाधानायोक्तं यथा

"शृणु ब्रह्मन्! महादेव! शृणु देव! गजानन!। मद्गणौ ब्राह्मणौ याह्मातङ्गौ शापतोऽत्र वै। भविष्यतस्तयोर्मोक्षं भविष्यामि कलेवरम्। शैलं भविष्यति यदा तन्मेदोमज्जसंभवाः पाषाणान्तर्गताः कीटा वज्राख्याः प्रभविष्यथ" इति "त्वञ्चैव गण्डकी पुण्या गङ्गातुल्या महानदी। गण्डक्यां गिरिराजस्य दक्षिणे दशयोजनम्। विस्तीर्णं तन्महाक्षेत्रं पुण्यक्षेत्रं महीतले। चक्रतीर्थमिति ख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम्। शालग्रामगता देवा देवो द्वारावतीं गतः। उभयोः सङ्गमो यत्र मुक्तिस्तत्र न संशयः। सर्वदेवप्रीतिकरा भुक्तिमुक्तिप्रदायिनः। भवन्त्वस्यां तु पाषाणास्तेतदन्तर्गता सुराः। प्रार्थितं स्वं विना सर्वे वज्रकीटा भवन्त्विति। अनेनैव तु गण्डक्याः पुंस्त्वं भवतामपि। भविष्यति तदन्तश्च चिह्नं तद्दैवतोद्भवम्। विज्ञाय येऽर्चयिष्यन्ति प्रीयतां सा च देवता" इति विष्णूक्तौ ब्रह्मणा तल्लक्षणस्य प्रश्ने विष्णूक्तिर्यथा

"स्नीयवर्णा शिला पूज्या ब्राह्मणाद्यैः सुखाप्तये। स्निग्धा शिला मन्त्रसिद्धिं रूक्षाऽसिद्धिं करोति च। मेचका कीर्त्तिदा धौताङ्गारवत् सा यशोहरा। पाण्डुरूपार्थशमनी मलिना पापशोकरी। पीता पुत्रफलं दद्याद्दारवर्णा सुतान् हरेत्। नीला संदिशते लक्ष्मीं धूम्राभा हरते मतिम्। रोगप्रदा रक्तवर्णा सिन्दूराभा महाकलिम्। दारिद्र्यकारिणी वक्रा समा सर्वार्थसाधिका। स्थूला निहन्ति चैवायुः सूक्ष्मा स्वल्पमतिं हरेत्। पूजाफलं लाञ्छितया निष्फला लाञ्छनं विना। कपिला चित्तवैकल्यं नेत्ररोगञ्च कर्वुरा। भग्ना भङ्गकरी ज्ञेया बहुचक्रापमानदा। लक्षणान्तरहीना च देयचक्रा वियोगदा। बृहन्मुखी कलत्रघ्नी बृहच्चक्रा सुतान् हरेत्। संलग्नचक्रा त्वसुखं बद्धचक्रा महागदम्। भग्नचक्रा तु दारिद्र्यं सर्वनाशं त्वधोमुखी। कुष्ठादिकं व्यालमुखी विषमा विविधापदः। विकृता वर्त्तनाभिश्च विकारान् कुरुते बहून्। वंशच्छेदो गृहस्थानां नारसिंह्यां प्रजायते। रेखार्त्ती दुःखदात्री च यथा सूक्ष्मा तथा सुखम्। यथा स्निग्धा तथा लक्ष्मीस्तद्विभेदानतः शृणु। लक्ष्मीहरिः१ स विज्ञेयो यत्र पद्मं सचक्रकम्। केवला वनमाला च गृहस्थानामभीष्टदा। वासुदेवः२ स विज्ञेयो यद्द्वारे चक्रयुग्मकम्। निरन्तरं समं चापि स श्वेतः पापनाशनः। सङ्कर्षणः३ स विज्ञेयः प्राक्पश्चाच्चक्रयुग्मकम्। संलग्नपूर्वभागस्थं महारत्नं सुशोभनम्। प्रद्युम्नः४ सूक्ष्मचक्रं स्याच्छिद्रं दीर्घं सुविस्तरम्। सुषिरान्तर्बहिश्छिद्रः पीत इष्टप्रदायकः। अनिरुद्धस्तु५ नीलाभो वर्त्तुलश्चातिशोभनः। रेखाद्वयं तु तद्द्वारि पृष्ठं पद्मेन लाञ्छितम्। केशवः६ स तु विज्ञेयस्त्वेकं वा द्वयमेव वा। प्राग्वा पश्चाच्च चक्रं स्यात् चतुष्कोणः स भाग्यकृत्। नारायणः७ श्यामवर्णो नाभौ चक्रं तथोन्नतम्। दीर्घरेखासमायुक्तं दक्षिणे सुषिरं पृथु। हरिरूपा शिला सा स्यात् यथा ऊर्द्ध्वं सुखं भवेत्। हरिवद्दृश्यते द्वारं भुक्तिमुक्तिप्रदा तु सा। परमेष्ठी८ स विज्ञेयः पद्मचक्रान्वितस्तु यः। बिल्वाकृतिश्च शुक्लाभः पृष्ठे च सुषिरं महत्। विष्णुस्तु१० कृष्णवर्णः स्यात् स्थूलचक्रे सुशोभने। द्वारोपरि तथा रेखा दृश्यते मध्यदेशतः। नारसिंहस्तु११ कपिलः पृथुचक्रो बृहन्मुखः। त्रयो वा पञ्च वा यत्र बिन्दवो गृहिणां न सन्। कपिलनारसिंहस्तु१२ गुड़लाक्षानिभो भवेत्। स्थूलचक्रद्वयं मध्ये द्वारे रेखा सुशोभना। महानृसिंहो१३ विज्ञेयः पूर्वोक्तैर्लक्षणैर्युतः। रेखाश्च केशराकारा मुखं दीर्घं भयानकम्। लक्ष्मीनृसिंहो१४ विज्ञेयश्चतुश्चक्रः सबिन्दुकः। पूर्वोक्तलक्षणैर्युक्तो वनमालाविभूषितः। वराहोऽसौ१५ शक्तिलिङ्गे चक्रे च विषमे तथा। इन्द्रनीलनिभः स्थूलस्त्रिरेखालाञ्छ-

ङ्कितो भवेत् । पृथ्वीवराहनाम्नी१६ सा या वराहाकृतिः शिला । स्वाङ्गुला चैव रेखैका गतराज्यप्रदायिका । मत्स्याख्या१७ सा शिला ज्ञेया बिन्दुत्रय विभूषिता । कांस्यदारा स्वर्णनिभा दीर्घा सा भुक्तिमुक्तिदा । कूर्माख्या१८ तु शिला पृष्ठे वर्त्तुला चोन्नता भवेत् । हरितं वर्णमायाता कौस्तुभेन च चिह्निता । शिलाकूर्म१९ स विज्ञेयः कूर्माकारस्तु यो भवेत् । चक्राङ्किता तथा वृत्ता पूजिता सा पदप्रदा । हयग्रीवो२० ऽङ्कुशाकारो रेखा चक्रसमीपगा । बहुबिन्दुसमायुक्तं पृष्ठं नीरदनीलभम् । ज्ञेयः सौम्यहयग्रीवो२१ हयग्रीवासमा शिला । दीर्घया लेखया युक्ता रेखा वा तादृशी भवेत् । हयशीर्षः२२ स विज्ञेयो मुखं यस्य हयाकृति । पद्माकृति भवेद्वापि साक्षमालं शिरस्तथा । वैकुण्ठ२३स्तित्ववर्णाभश्चक्रमेकं तथा ध्वजम् । द्वारोपरि तथा रेखा पुष्पाकारा सुशोभना । श्रीधरस्तु२४ तथा देवश्चिह्नितो वनमालया । कदम्बकुसुमाकारो रेखा पञ्चकभूषितः । वामनः२५ स तु विज्ञेयो योऽतिह्रस्वश्च वर्त्तुलः । अतसीकुसुमप्रख्यो बिन्दुनोपरिशोभितः । दधिवामननामा२६ तु ऊर्द्धाधश्चक्रसंयुतः । महाद्युतिरतिह्रस्वः सुभिक्षक्षेमदायकः । सुदर्शन२७स्तथा देवः श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे तथा चक्रं रेखैकैव तु दक्षिणे । सहस्रार्जुननामा२८ऽसौ नानारेखामयो भवेत् । चक्राकारा यन्त्रपङ्क्तिः स नष्टद्रव्यदायकः । स्थूलदामोदरो२९ यस्य मध्ये चक्रं प्रतिष्ठितम् । दूर्वाभो द्वारसंकीर्णः पीतरेखो धनप्रदः । राधादामोदरो३० ज्ञेय ऊर्द्धाधश्चक्रवद्बिलम् । नातिदीर्घमुखं मध्ये लम्बरेखा स भोगदः । दामोदरः३१ स विज्ञेयो यश्चक्रद्वयलाञ्छितः । सूक्ष्मं भवेच्चावयवं पूजितः सुखदः सदा । अनन्तो३२ बहुवर्णः स्यान्नागभोगेन चिह्नितः । अनेकचक्रसंभिन्नः सर्वकामफलप्रदः । पुरुषोत्तमनामा३३ऽसौ यस्य दिक्षु विदिक्षु च । अङ्गुल्याख्यानि दृश्यन्ते पुरुषार्थफलप्रदः । योगेश्वरः३४ स विज्ञेयो लिङ्गं यस्य शिरोगतम् । ब्रह्महत्यादिपापानां नाशको योगसिद्धिदः । पद्मनाभ३५स्तथा रक्तः पङ्कजच्छत्रसंयुतः । तुलस्या पूजितो नित्यं दरिद्रत्वोपशोभयेत् । रश्मिजालो हिरण्याख्य३६श्चन्द्राभः स्फटिकोपमः । अथ वा जायते नानास्वर्णरेखाभिरङ्कितः । गरुड़३७ स तु विज्ञेयो मध्ये पक्षद्वयान्वितः । सुदीर्घा दृश्यते रेखा स सर्पविषनाशकः । जनार्दनः३८ स विज्ञेयः केवलानि स्फुटानि च । यस्योदरे तु चक्राणि चत्वारि पितृतृप्तिकृत् । लक्ष्मीनारायणो३९ ज्ञेयो वनमालाङ्कितोदरः । सूक्ष्मद्वारश्चतुश्चक्रो भुक्तिमुक्तिप्रदायकः । हृषीकेशः४० स विज्ञेयो योऽर्द्धचन्द्राकृतिर्भवेत् । तमभ्यर्च्य लभेत् स्वर्गं विषयांश्च समीहितान् । लक्ष्मीनरहरि४१र्ज्ञेयः कृष्णवर्णः सबिन्दुकः । वामपार्श्वे समे चक्रे गृहस्थाभीष्टदायकः । त्रिविक्रमस्तु४२ विज्ञेयः श्यामवर्णो महाद्युतिः । वामपार्श्वे चक्रयुग्ममेकरेखा तु दक्षिणे । कृष्णो४३ ज्ञेयः शिला कृष्णा सचक्रा वा विचक्रिका । प्रदक्षिणावर्त्तकृतवनमालाविभूषिता । चतुर्मुखः४४ स विज्ञेयो द्वे चक्रे मध्यदेशतः । चतस्रः पार्श्वगा रेखा वेदशास्त्रागमप्रदः" मेरुतं० । शिवादिशिलाभेदास्तत्रैवोक्ता यथा शिवोक्तिः "शालग्रामा मत्स्वरूपाः शृणु तेषान्तु लक्षणम् । यत्सेवनाद्भवेदिष्टमिह लोके परत्र च । शिवनाभः१ स विज्ञेयः सलिङ्गाकारतां गतः । स्वयम्भुलिङ्गाकृतिमान् मन्त्रसिद्धिविधायकः । त्र्यम्बकः२ स तु विज्ञेयो बिन्दुत्रयविभूषितः । शूलाकारा तथा रेखा गतपुंस्त्वप्रदायकः । धूर्जटिः३ स तु विज्ञेयो यत्र रेखा जटासमा । तिस्रो यत्र प्रदृश्यन्ते सोऽर्च्चितो ज्ञानदायकः । शम्भुस्तु४ पाण्डुरो ज्ञेयो बिन्दुः कृष्णस्तु मस्तके । बिल्वप्रमाणस्तेजस्वी पूजितः क्षेमशङ्करः । ईश्वरः५ स तु विज्ञेयो रक्तो बिन्दुस्तु मस्तके । एकचक्रो द्विचक्रो वाभ्यन्तरेऽधश्च गोष्पदम् । मृत्युञ्जयः६ स विज्ञेयस्त्वपमृत्युविनाशकः । अधश्चक्रं तदूर्द्ध्वं च श्वेता रेखा त्रिशूलवान् । चन्द्रशेखर७नामाऽसावर्द्धचन्द्राकृतिस्तु के । मध्ये चक्रद्वयं तस्य सेवनाद्रोगनाशनम् । रुद्रः८ स एव विज्ञेयः कपिलो मूर्द्ध्नि लक्षितः । चक्रमध्ये भवेद्रेखा मारयेद्रिपुसन्ततिम्" । "शालग्रामानथो वक्ष्ये शक्तिकीटसमुद्भवान् । येषां पूजनतो देवी भवानी सुप्रसीदति । श्रीविद्या१ सा तले चक्रमूर्द्ध्वं छत्रं प्रदृश्यते । बाह्ये घण्टाङ्कितो मूर्द्धा स्निग्धा श्यामाखिलेष्टदा । महाकाली२ तु सा ज्ञेया योनिचिह्नसमन्विता । छिद्रद्वयाढ्या सर्वशिला त्रिकोणेनाङ्किता च या । यदायुधाकृतिश्चोर्द्ध्वं तां देवीं तत्र निर्दिशेत् । देवीशिला सचक्रा या दक्षमार्गेण तां यजेत् । साऽर्च्चिता वाममार्गेण लोकद्वयसुखावहा । या चक्ररहिता देवीशिलां तां वामतोऽर्च्चयेत्" ।

“सौरी शिला दुर्लभैव प्रायः कलियुगे पुनः । स्फटिकाभा भवेत् सा तु घर्मं नित्यं विमुञ्चति । गणेशः स तु विज्ञेयः स्वल्पशुण्डाङ्कितो भवेत् । शुण्डाकारा शिला वापि गजाननसमापि वा । यस्या मध्ये महच्चक्रं सूक्ष्मचक्रञ्च यद्दृशि । सा शिला तस्य दिक्पस्य सेव्या सद्दृशि राज्यदा । अर्द्धचन्द्राकृतिर्यत्र दृश्यते शकलद्वयम् । सा तु चन्द्रशिला त्र्यस्रयुक्ता भौमशिला मता । बाणाकारेण चिह्नेन ज्ञेया बुधशिला सुराः ! । दीर्घेण चतुरस्रेण युक्ता गुरुशिला मता । पञ्चकोणा तु शुक्रस्य चापाकारा शनेर्मता । सर्पाकारा तु राहोः स्यात् केतोस्तु ध्वजरूपिणी” मेरुत० ।

तुलसीं प्रति भगवदुक्तिः “अहञ्च शैलरूपी च गण्डकीतीरसन्निधौ । अधिष्ठानं करिष्यामि भारते तव शापतः । वज्रकीटाश्च कृमयो वज्रदंष्ट्राश्च तत्र वै । तच्छिलाकुहरे चक्रं करिष्यन्ति मदीयकम् । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । नवीननीरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम्१ । एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् । लक्ष्मीजनार्द्दनं२ ज्ञेयं रहितं वनमालया । द्वारद्वये चतुश्चक्रं गोष्पदेन समन्वितम् । रघुनाथाभिधं३ ज्ञेयं वेष्टितं वनमालया । अतिक्षुद्रं द्विचक्रन्तु नवीननीरदोपमम् । दधिवामनं४ विज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि ! विज्ञेयं श्रीपदं गृहिणां सदा । स्थूलञ्च वर्त्तुलाकारं रहितं वनमालया । द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्६ । मध्यमं वर्त्तुलाकारं द्विचक्रं बाणविक्षतम् । बलरामाभिधं८ ज्ञेयं शरत्तूणसमन्वितम् । स्थूलं चतुर्दशचक्रं नवीनजलदप्रभम् । अनन्ताख्यं९ विज्ञेयं चतुर्वर्गफलप्रदम् । मध्यमं सप्तचक्रञ्च छत्रतूणसमन्वितम् । राजराजेश्वरं१० ज्ञेयं राजसम्पत्करं नृणाम् । चक्राकारं द्विचक्रञ्च सश्रीकं जलदप्रभम् । सगोष्पदं मध्यमञ्च विज्ञेयं मधुसूदनम्११ । सुदर्शनं१२ चैकचक्रं गुप्तचक्रं गदाधरम्१३ । द्विचक्रं हयवक्त्राभं हयग्रीवं१४ प्रकीर्त्तितम् । अतीव विस्तृतास्यञ्च द्विचक्रं विकटं सति ! । नरसिंहाभिधं१५ ज्ञेयं सद्यो वैराग्यदं नृणाम् । द्विचक्रं विस्तृतास्यञ्च वनमालासमन्वितम् । लक्ष्मीनृसिंहं१६ विज्ञेयं गृहिणां सुखदं सदा । द्वारदेशे द्विचक्रञ्च सश्रीकञ्च समं स्फुटम् । वासुदेवञ्च१७ विज्ञेयं सर्वकामफलप्रदम् । प्रद्युम्नं१८ सूक्ष्मचक्रञ्च नवीननीरदप्रभम् । सुषिरे छिद्रबहुलं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । द्वे चक्रे चैकलग्ने तु पृष्ठे यत्र तु पुष्कलम् । सङ्कर्षणन्तु१९ विज्ञेयं सुखदं गृहिणां सदा । अनिरुद्धञ्च२० पीताभं वर्त्तुलमतिशोभनम् । सुखप्रदं गृहस्थानां प्रवदन्ति मनीषिणः” ब्रह्मवै० प्र० १९ अ० ।

“शालग्रामशिलाद्वारगतलग्नद्विचक्रधृक् । शुक्लाभो वासुदेवाख्यः१ सोऽव्यात् यः श्रीगदाधरः । लग्नद्विचक्रो रक्ताभः पूर्व्वभागे तु पुष्कलः । सङ्कर्षणोऽ२थ प्रद्युम्नः३ सूक्ष्मचक्रस्तु पीतकः । सुदीर्घशुषिरच्छिद्रः सोऽनिरुद्धस्तु४ वर्त्तुलः । नीलो द्वारि त्रिरेखश्च अथ नारायणो५ऽसितः । मध्ये गदाकृती रेखा नाभिचक्रमहोन्नतः । पृथुचक्रो नृसिंहो(६)ऽथ कपिलोऽव्यात् त्रिविन्दुकः । अथ वा पञ्चविन्दुस्तत्पूजनं ब्रह्मचारिणाम् । वराहः७ शुभलिङ्गोऽव्यात् विषमस्थद्विचक्रकः । नीलस्त्रिरेखः स्थूलोऽथ कूर्म्ममूर्त्तिः८ सविन्दुमान् । कृष्णः स वर्त्तुलावर्त्तः पातु चोन्नतपृष्ठकः । श्रीधरः९ पञ्चरेखोऽव्यात् वनमाली गदान्वितः । वामनो१० वर्त्तुलो ह्रस्वः वामचक्रः सुरेश्वरः । नानावर्णोऽनेकमूर्त्तिर्नागभोगी त्वनन्तकः११ । स्थूलो दामोदरो१२ नीलो मध्ये चक्रः स नीलकः । संकीर्णद्वारकः सोऽव्यादथ ब्रह्मा१२ सुलोहितः । सदीर्घरेखशुषिर एकचक्राम्बुजः पृथुः । पृथुच्छिद्रः स्थूलचक्रः कृष्णो विष्णुस्तु१४ विन्दुमान् । हयग्रीवो१५ऽङ्कुशाकारः पञ्चरेखः सकौस्तुभः । वैकुण्ठो१६ मणिरत्नाभः एकचक्राम्बुजोऽसितः । मत्स्यो१७ दीर्घाम्बुजाकारो द्वाररेखश्च पातु वः । वामचक्रो द्वाररेखः श्यामो वोऽव्यात् त्रिविक्रमः१८ । एकेन लक्षितो योऽव्यात् गदाधरो सुदर्शनः१९ । एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् । स्वर्णरेखासमायुक्तं गोष्पदेन विराजितम् । कदम्बकुसुमाकारं लक्ष्मीनारायणं विदुः” गरुड़ पु० ४५ अ० । पुराणान्तरेष्वपि लक्षणान्तराणि उक्तानि द्रष्टव्यानि । तत्र लक्षणभेदस्तु विकल्पार्थः । वराहपु० भूमिं प्रति वराहोक्तिः “गृहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्ये सूर्य्यद्वयं तथा । शालग्रामशिला भग्ना पूजनीया सचक्रिका । खण्डिता स्फुटिता वाऽपि शालग्रामशिला शुभा । शालग्रामो न स्प्रष्टव्यो हीनवर्णैर्वसुन्धरे ! । स्त्रीशूद्रकरसंस्पर्शो वज्रस्पर्शाधिको मतः । मोहात् यः

संस्पृशेत् शूद्रो योषिद्वापि कदाचन । स पतेन्नरके घोरे यावदाहूतसंप्लवम् । यदि भक्तिर्भवेत्तस्य स्त्रीणां वापि वसुन्धरे ! । दूरादेवास्पृशन् पूजां कारयेत् सुसमाहितः" । तत्पूजने तत्स्पर्शे च स्त्रीणां नाधिकार "न जातुचित् स्त्रियाः कार्यं शालग्रामस्य पूजनम् । भर्तृहीनाऽथ सुभगा स्वर्लोकहितैषया । मोहात् स्पृशेत्तु महिला जन्मशीलगुणान्विता । हित्वा पुण्यसमूहं तु सत्वरं नरकं व्रजेत्" ब्रह्मवै० पा० २०अ० ।
"अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् पावनं तत् भवेत् सदा" ।

"दद्यात् भक्ताय यो देवि ! शालग्रामशिलां नरः । सुवर्णसहितां, पृथ्वी सपर्वतवनान्विता । ससमुद्रा भवेद्दत्ता सत्पात्रे च वसुन्धरे ! । शालग्रामशिलायास्तु मूल्यमुद्घाटयेत् क्वचित् । विक्रेता क्रयकर्त्ता वा नरके वै पतेत् ध्रुवम्" वराहपु० ।
तस्याकारादिभेदे फलभेदो यथा
"छत्राकारे भवेद्राज्यं वर्त्तुले च लभेत् श्रियम् । दुःखञ्च शकटाकारे शूलाभे मरणं भवेत् । विकृतास्ये च दारिद्र्यं पिङ्गले हानिरेव च । लग्नचक्रे भवेद्व्याधिर्विदीर्णे मरणं ध्रुवम्" । तत्स्पर्शेन मिथ्यादिव्यादिकरणाद्दोषो यथा "शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा मिथ्यावाक्यं वदेत्तु च । स याति कूर्मदंष्ट्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः । शालग्रामशिलां स्पृष्ट्वा स्वीकारं यो न पालयेत् । स प्रयात्यसिपत्रञ्च लक्षमन्वन्तरावधि । तुलसीपत्रविच्छेदं शालग्रामे करोति यः । तस्य जन्मान्तरे कान्ते ! स्त्रीविच्छेदो भविष्यति । शालग्रामञ्च तुलसीं शङ्खञ्चैकत्र एव च । यो रक्षति स च ज्ञानी स भवेत् श्रीहरिप्रियः" ब्रह्मवै०प्र० १९०अ० । "शालग्रामो हरेर्मूर्त्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्दशसहस्रान्ते याति त्यक्त्वा हरेः पदम्" ब्रह्मवै०प्र० ६अ० । "शालग्रामाः समाः पूज्याः समेषु द्वितयं न हि । विषमा नैव पूज्याः स्युरेकैव विषमेष्वपि" पद्मपु०पा०२०अ० । "शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवाऽसुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश" पद्मपु० । "अत्र सर्वसान्निध्यादत्र तेषां पूजा प्रतीयते तत्रावाहनविसर्जने न स्तः "शालग्रामे स्थावरे वा नावाहनविसर्जने" इति राघवभट्टधृतवाक्यात्" दीक्षा० रघु० ।
४क्षेत्रभेदे न० तन्नामकारणं वराहपु० उक्तं यथा
"अथ दीर्घेण कालेन स(शालङ्कायनः)मुनिः संशितव्रतः । तप्यमानो यथान्यायं पश्यते शालमुत्तमम् । विश्रामं कुरुते तत्र द्रष्टुकामोऽथ मां (हरिम्) मुनिः । मायया मम मूढ़ात्मा शक्तो द्रष्टुं न मामभूत् । ततः पूर्वेण पार्श्वेन तस्य शालस्य सुन्दरि ! । वैशाखमासद्वादश्यां मद्दर्शनमुपागतः । दृष्ट्वा मां तत्र स मुनिस्तपस्वी संशितव्रतः । तुष्टाव वैदिकैः सूक्तैः प्रणम्य च पुनःपुनः । ततोऽहं स्तूयमानो वै ऋषिमुख्येन सुन्दरि ! । प्राप्तोऽस्मि परमां प्रीतिं तमवोचं ततो मुनिम् । अत्राश्रमे महाभाग ! स्थित्वा त्वं तपसां निधे ! । पुत्रेण परमप्रीतो मत्क्षेत्रे मत्समो भव । अन्यच्च गुह्यं वक्ष्यामि शालङ्कायन ! तच्छृणु । तव प्रीत्या प्रवक्ष्यामि येनैतत् क्षेत्रमुत्तमम् । शालग्राममिति ख्यातं तन्निबोध मुने ! शुभम् । योऽयं दृष्टस्त्वया दृष्टः सोऽहमेव न संशयः" वराहपु० ।

शालग्रामगिरि पु० पर्वतभेदे वराहपु० "कथयिष्यामि ते गुह्यं शालग्राममिति स्मृतम् । तस्मिन् क्षेत्रे हरो देवो मत्स्वरूपेण संयुतः । शालग्रामे गिरौ तस्मिन् शिलारूपेण तिष्ठति । अहं तत्रैव तिष्ठामि शिलारूपेण नित्यदा । तस्मिन् शिलाः समस्तास्तु मत्स्वरूपा न संशयः । पूजनीयाः प्रयत्नेन किं पुनश्चक्रलाञ्छिताः । लिङ्गरूपेण तु हरस्तत्र देवालये गिरौ । शिवनाभाः शिलास्तत्र चक्रनाभास्तथा शिलाः । सोमेश्वराधिष्ठितस्तु शिवरूपो गिरिः स्मृतः । शालग्रामगिरिर्विष्णुरहं सोमेश्वराभिधः" वराहपु० ।

शालङ्कायन पु० ऋषिभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

शा(सा)लज पु० शा(सा)लात् जायते जन-ड । सर्जरसे (धुना) शब्दर० ।

शालनिर्य्यास पु० ६त० । सर्जरसे (धुना) रत्नमा० ।

शालपर्णी स्त्री शालस्येव पर्णान्यस्याः ङीष् । (शालपानी) वृक्षभेदे राजनि० । "शालपर्णी गरच्छर्द्दिज्वरश्वासातिसारजित् । शोषदोषत्रयहरी वृंहण्युक्ता रसायनी । तिक्ता विषहरी स्वादुः क्षतकासकृमिप्रणुत्" भावप्र० ।

शालभञ्जिका स्त्री शालेन भज्यते निर्मीयते भन्ज-ण्वुल् । १काष्ठनिर्मितपुत्तलिकायां, २वेश्यायाञ्च जटा० ।

शालव पु० शालः तन्निर्यास इव वलति वहिर्गच्छति वल-ड । लोध्रे शब्दर० ।

शालवेष्ट पु० शालस्य वेष्ट इव । सर्जरसे (धुना) त्रिका० ।

शालसार पु० शालस्य सारः । १हिङ्गुनि शालेषु सारः । २वृक्षश्रेष्ठे विश्वः ।

शाला स्त्री शाल–अच् । १गृहे अमरः । वृक्षस्य २स्कन्धस्यशाखायाञ्च । ३गृहैकदेशे (चाल) मेदि० ।

शालाङ्क पु० पाणिनौ मुनौ जटा० । [यवासे हेमच०।

शालाजिर पु० न० शालस्याजिरमिवाकारोऽस्त्यस्य अच् ।

शालाञ्चि पु० शाल इवाञ्चति अनुच–इन् । शाकभेदे (शाञ्च) शब्दच० ।

शालातुरीय पु०शालातुरे भवः । तद्ग्रामवासिनि पाणिनिमुनौ जटा० शालोत्तरीय इति पाठान्तरम् ।

शालानी स्त्री शालमानयति आ+नी–ड् गौरा० ङीष् । विदार्य्याम् शब्दच० । [स्त्रियां ङीष् ।

शालामृग पुंस्त्री०शालायां गृहे मृग इव । शृगाले हारा०।

शालावृक पुंस्त्री० शालायां गृहे, शाखायां वा वृक इव वा । १कुक्कुरे २शृगाले अमरः । ३विड़ाले ४मृगे राजनि० ५वानरे च शब्दच०। सर्वत्र स्त्रियां ङीष् ।

शालि पु० शल+इञ् । कलमादिधान्ये, २षष्टिकादिधान्ये, अमरः । ३गन्धमार्ज्जारे च मेदि० । शालिभेदादिकं "कण्डनेन विना शुक्लाः हेमन्ताः शालयः स्मृताः" इत्यादि भावप्र० उक्तम् । धान्यशब्दे दृश्यम् ।

शालिका स्त्री शालिरिव कायति कै–क । विदार्य्याम् ।

शालिञ्च पु०शालिं चमति चम–ड पृषो०मुम् । शाकभेदे शब्दर०

शालिनीकरणम् अशालीनः शालीनः लज्जितः क्रियतेऽनेन शालीन+च्वि–कृ–करणे ल्युट् । तिरस्कारे त्रिका०।

शालिपर्णी स्त्री शालेरिव पर्णान्यस्याः ङीप् । माषपर्ण्याम् राजनि० ।

शालिपिष्ट न० शालेः पिष्टमिव शुभ्रत्वात् । स्फटिके त्रिका०

शालिवाहन पु० विक्रमादित्यं हत्वा शकाब्दप्रवर्त्तके नृपभेदे शककर्त्तृशब्दे दृश्यम् ।

शालिहोत्र पुंस्त्री० शालयो हूयन्तेऽत्र हु–त्रन् । १घोटके त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २अश्वशास्त्रप्रवर्त्तके नृपभेदे पु० राजनि० ।

शाली स्त्री शाल–अच् गौरा० ङीष् । कृष्णजीरके राजनि०

शालीन त्रि० शालामर्हति ख । १धृष्टे अलज्जे, अमरः । २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० ।

शालु न० शाल–उण् । १शालूके शब्दर० । २कषायद्रव्ये, ३चोरनामगन्धद्रव्ये च मेदि० । ४भेके पु० ५गृहे हेमच० । [तत्रार्थे अमरः । २जातीफले राजनि० ।

शालु(लू)क न०शाल–ऊकञ् । कुमुदादिमूले शब्दर०। ऊकञ् ।

शालूर पुंस्त्री शाल–ऊरच् । १भेके अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शालेय पु० शालायां भवः ढक् । १मधुरिकायाम् अमरः । २मिश्रेयायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शालोत्तर पु० ग्रामभेदे । [जटा० ।

शालोत्तरीय पु० शालोत्तरे ग्रामे भवः छ । पाणिनिमुनौ

शाल्मल पु० शाल–मलच् । (शिमुल) १वृक्षे शब्दर० २तच्चिह्नितद्वीपभेदे च विष्णुपु०

"शाल्मस्येश्वराधीरो वपुष्मांस्तत्सुतान् शृणु । तेषान्तु नामसंज्ञानि सप्त वर्षाणि तानि वै । श्वेतोऽथ हरितश्चैव जीमूतो लोहितस्तथा । वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभश्च महामुने ! । शाल्मलेन समुद्रोऽसौ द्वीपेनेक्षुरसोदकः । विस्तरो द्विगुणेनायं सर्वतः संवृतः स्थितः । तत्रापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः । रसाभिव्यञ्जकास्ते तु तथा सप्तैव निम्नगाः । कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः । द्रोणो यत्र महौषध्यः स चतुर्थो महीधरः । कङ्कस्तु पञ्चमः षष्ठो महिषः सप्तमस्तथा । ककुद्मान् पर्वतवरः सरिन्नामानि मे शृणु । योनितोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी । निवृत्तिः सप्तमी तासां स्मृतास्ताः पापशान्तिदाः । श्वेतञ्च लोहितञ्चैव जीमूतं हरितं तथा । वैद्युतं मानसञ्चैव सुप्रभं नाम सप्तमम् । सप्तैतानि तु वर्षाणि चातुर्वर्ण्ययुतानि वै । शाल्मलेऽपि च ये वर्णा वसन्त्येते महामुने ! । कपिलाश्चारुणाः पीताः कृष्णाश्चैव पृथक् पृथक् । ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव यजन्ति तम् । भगवन्तं समस्तस्य विष्णुमात्मानमव्ययम् । वायुभूतं मखश्रेष्ठैर्यज्वनो यज्ञसंस्थितम् । देवानामत्र सान्निध्यमतीव सुमनोरमे । शाल्मलिश्च महावृक्षो नाम निर्वृतिकारकः । एष द्वीपः समुद्रेण सुरोदेन समावृतः" ।

शाल्मलि(ली) पुंस्त्री० शाल–मलिच् वा स्त्रीत्वे वा ङीप् । (शिमुल) १वृक्षे २मोचरसे हेमच० । शाल्मलिगुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "शाल्मली शीतला स्वच्छा रसे पाके रसायनी । श्लेष्मला स्निग्धबीजा च बृंहणी रक्तपित्तजित् । शाल्मलीपुष्पशाकन्तु घृतसैन्धवसाधितम् । प्रदरं नाशयत्येव दुःसाध्यञ्च न संशयः । रसे पाके च मधुरं कषायं शीतलं गुरु । कफपित्तास्रजित् ग्राहि वातलं च प्रकीर्त्तितम् । ३नरकभेदे यत्र शाल्मलीकण्टकैर्नारकिणः पीड्यन्ते नरकशब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।

शाल्मलिक पु० शाल्मलिरिव कायति कै–क । रोहितवृक्षे

शाल्मलीकन्द पु० ६त०। तद्वृक्षमूले राजनि०। [राजनि०।

शाल्मलीफल पु० शाल्मल्या इव फलमस्य। तेजःफलवृक्षे

शाल्मलीवेष्ट पु० शाल्मलीं वेष्टयति वेष्ट-अण्। शाल्मली-निर्य्यासे मोचरसे रत्नमा०। ण्वुल्। तत्रैव। [इत्यमर।

शाल्व पु० शाल-व। १देशभेदे हेमच०। तस्य २नृपे च भारते

शाल्वण पु० "काकोल्यादिः स वातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः। स चोष्णः स्वल्पलवणः शाल्वणः परिकीर्त्तितः" सुश्रुतोक्ते औषधभेदे।

शाव पु० शव-घञ्। १शिशौ शब्दर०। स्वार्थे क। तत्रैव शवस्येदम् अण्। २शवसम्बद्धे त्रि० "त्रिरात्रं शावमाशौचम्" इति स्मृतिः।

शावर पु० शावयति विकारयति शव-णिच् अरन्। १पापे २अपराधे ३लोध्रद्रुमे च मेदि०। शवरेण प्रोक्तमण्। ४शवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये। शवरस्येदम् अण्। ५शवरसम्बन्धिनि त्रि०।

शावरभेदाख्य न० शावरभेदस्याख्येव आख्यास्य मा० स्वार्थे अण्। ताम्रे हेमच०। तस्य तत्त्वरक्तवर्णत्वात्तथात्वम्।

शावरी स्त्री शवरस्य प्रिया अण् ङीप्। १शूकशिम्बयां मेदि०। २विद्याभेदे तन्त्रसा०। [ङीप्।

शाश्वत त्रि० शश्वद् भवः अण्। सतते नित्ये अमरः स्त्रियां

शाष्कुल त्रि० शष्कुलमिव मांसं भक्ष्यमस्य अण्। मांसाशिनि हेमच०। [अमरः।

शाष्कुलिक न० शष्कुलीनां समूहः ठञ्। शष्कुलीसमूहे

शास आशीर्वादे अदा० आत्म० सक० सेट् क्त्वा वेट्। प्रायेणाङ् पूर्वः। आशास्ते आशासिष्ट "इदं कविभ्यः पूर्वेभ्योनमोवाकं प्रशास्महे" उत्तरचरितोक्तेरन्यपूर्वोऽपि।

शास शासने अदा० पर० द्विक० सेट् क्त्वा वेट्। शास्ति अशासत्

शासन न० शास-ल्युट्। निकृष्टस्य हितसाधनादौ १प्रवर्त्तने २राजदत्तभूमौ ३राजलेख्यभेदे ४शास्तौ च मेदि०।

शासनहर पु० शासनं हरति हृ-अच्। आज्ञाहारके दूते।

शासित त्रि० शास-तृच् इट्। शासनकर्त्तरि।

शास्तृ त्रि० शास-तृच् इडभावः। १शासनकर्त्तरि त्रिका०। २बुद्धे अमरः ३उपाध्याये ४नृपे ५पितरि संक्षिप्तसा०।

शास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास-ष्ट्रन्। १हितानुशासने ग्रन्थे शास्त्रं च वेदमूलकं सद्भिरादरणीयं नान्यत् यथोक्तं "अतो वेदविरुद्धार्थशास्त्रोक्तं कर्म संत्यजेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैः प्रतार्य्येह च बालिशान्। निघ्नन्ति श्रेयसो मार्गं लोकनाशाय केवलम्। निन्दन्ति देवता वेदांस्तपो निन्दन्ति सद्द्विजान्। तेन ते निरयं यान्ति असच्छास्त्रनिषेवणात्। श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म शाश्वतम्। स्वं स्वं धर्मं प्रयत्नेन श्रेयोऽर्थीह समाचरेत्। स्वबुद्धिरचितैः शास्त्रैर्मोहयित्वा जनं नराः। तेन ते निरयं यान्ति युगानां सप्तविंशतिम्" पद्मपु० १७ अ०। "पुराणं भारतं वेदधर्मशास्त्राणि यानि च। आयुषः क्षपणायैव धर्मतस्त्वेव चाचरेत्। पुत्रदारादिसंसारः पुंसां संमूढचेतसाम्। विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविघ्नकृत्। इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयं यः सर्वं ज्ञातुमिच्छति। अपि वर्षशतेनापि शास्त्रान्तं नाधिगच्छति। विज्ञायाक्षरतन्मात्रं जीवितञ्चापि चञ्चलम्। विहाय शास्त्रजालानि पारलौकिकमाचरेत्। पण्डितोऽपि हि मूर्खोऽसौ शक्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः। यः संसाराच्च चात्मानं समुत्तारयितुं क्षमाः" वह्निपु०। तामसशब्दे ३२७१ पृ० दृश्यम्।

"बहुशास्त्रालोकनेऽपि सारादानं षट्पदवत्" सांख्यप्र०सू०

शास्त्रकृत् पु० शास्त्रं करोति कृ-क्विप्। मन्वादिषु ऋषिषु त्रिका०।

शास्त्रगत पु० शास्त्रे गत इव। प्रघटाविदि त्रि०।

शास्त्रचारण पु० शास्त्रं चारयति प्रचारयति चर-णिच्-ल्यु। शास्त्रोक्ताचरणप्रचारककर्त्तरि शब्दर०।

शास्त्रतत्त्वज्ञ त्रि० शास्त्रतत्त्वं जानाति ज्ञा-क। १शास्त्रतात्पर्यवेत्तरि २ज्योतिषज्ञे शब्दर०।

शास्त्रदर्शिन् त्रि० दृश-णिनि ६त०। शास्त्रज्ञे शब्दर०। शास्त्रविदादयोऽप्यत्र।

शास्त्रशिल्पिन् त्रि० शास्त्रं तज्ज्ञानं शिल्पमिवाऽस्त्यस्य इनि। १शास्त्रज्ञानोपजीविनि २काश्मीरदेशे पु० त्रिका०।

शास्त्रिन् त्रि० शास्त्रं वेत्त्यधीते वा इनि। शास्त्रज्ञे।

शास्त्रीय त्रि० शास्त्रेण विहितः छ। शास्त्रोक्ते धर्मादौ।

शास्य त्रि० शास-ण्यत्। अनुशासनीये शिष्यादौ।

शि तेजने स्वा० उभ० सक० अनिट्। शिनोति शिनुते अशैषीत् अशेष्ट।

शिंशपा स्त्री शिंशं पाति पा-क पृषो०। (शिशु) वृक्षे अमरः "शिंशपा कटुका तिक्ता कषाया शोफकारिणी। उष्णवीर्या हरेन्मेदःकुष्ठश्वित्रवमिकृमीन्। वस्तिरुक्व्रणदाहाङ्गबलासगर्भपातिनी" भावप्र०।

शिक् त्रि० शिष्-कु कस्य नेत्त्वम्। अध्यवसायिनि त्रिका०।

शि(सि)क्थ न० शिच–थक् कुक् च पृषो० सस्य शो वा। (मोम) मधूच्छिष्टे अमरः। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिक्य न० शि–यत् कुक् च। (सिका) रज्जुकृते पदार्थे शब्दर०

शिक्यित त्रि० शिक्यं शिक्यस्थं करोति शिक्य+णिच्–कर्मणि क्त। शिक्याधारे स्थापिते पदार्थे।

शिक्ष अभ्यासे भ्वा० आ० सक० सेट्। शिक्षते अशिक्षिष्ट।

शिक्षा स्त्री शिक्ष–भावे अ। १अभ्यासे २वर्णानामुच्चारणप्रदर्शके वेदाङ्गे ३ग्रन्थभेदे अमरः। ४श्योनाकवृक्षे शब्दच०। "वर्णस्वराद्युच्चारणप्रकारो यत्रोपदिश्यते सा शिक्षा तथा च तैत्तिरीया उपनिषदारम्भे समामनन्ति। शिक्षां व्याख्यास्यामः। वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तः शिक्षाध्याय इति" वेदभा०। "अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयमतं यथा। शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्‌ यथोक्तं लोकवेदयोः। प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः। पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम्। त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः। प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ᳲकᳲपौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेय लृकारः प्लुत एव च। आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातःसवनयोगन्तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यन्दिनयुतं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णाञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चधा स्मृतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः। इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणास्तं निबोधत। उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः। ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि। उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्ते ऋषभधैवतौ। स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च। ओभावश्च विवृत्तिश्च श–ष–सा रेफ एव च। जिह्वामूलमुपाध्मानं गतिरष्टविधोष्मणः। यद्योभावप्रसन्धानमुकारादि परं पदम्। स्वरान्तं तादृशं विद्याद्‌ यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्। कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू। स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषा–दन्त्या लृ–तु–ल–साः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अर्द्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत्। ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम्। संवृतं मात्रकं ज्ञेयं विवृतन्तु द्विमात्रकम्। घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः। स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्। तेभ्योऽपि विवृतावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव च। अनुस्वारयमानाञ्च नासिका स्थानमुच्यते। अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः। अलावुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूलस्वरानतु। अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्यं ह्रोः शषसेषु च। अनुस्वारो विवृत्यस्तु विरामे चाक्षरद्वये। द्विरोष्ठ्यौ तु विगृह्णीयाद्‌ यत्रौकारवकारयोः। व्याघ्री यथा हरेत् पुत्रान् दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत्। भीतापतनभेदाभ्यां तद्वत् वर्णान् प्रयोजयेत्"। "अचोऽस्पृष्टायणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथा। शेषाः स्पृष्टाहलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः। यमोऽनुनासिका न ह्रौ नादिनो हझषः स्मृताः"।

"ईषन्नादाय णयश्च श्वासिनश्च खफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरो विद्यात् गोर्धामैतत् प्रचक्षते। दाक्षीपुत्रपाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि। छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते"। "मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रं यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्। "अनक्षरं हतायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम्। अक्षता शस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके। स्वरहीनन्तु योऽधीते स्वरवर्णविवर्जितम्। ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति" पाणिनिशिक्षा। नारदशिक्षा व्यासशिक्षादयो ग्रन्थाः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ताः।

शिक्षाकर पु० शिक्षां करोति कृ–अच्। १व्यासे शब्दमा० २शिक्षाशिक्षाकर्त्तरि।

शिक्षागुरु पु० विद्यादातरि।

शिक्षित त्रि० शिक्षा जाताऽस्य तार० इतच् शिक्ष–क्त वा। १कृताभ्यासे २निपुणे ३विज्ञे च अमरः।

शिक्षितायुध पु० शिक्षितान्यायुधानि येन । १कार्त्ते २शिखाद्दातरि सुरौ च त्रिका० ।

शिख गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् इदित् । शिङ्खति अशिङ्खीत् ।

शिखण्ड पु० शिखामणति अण–ड तस्य नेत्त्वम्, इत० । शक० वा । १मयूरपिच्छे अमरः । २चूडायाञ्च मेदि० ।

शिखण्डक पु० शिखण्ड इव कन् । १काकपक्षे अमरः । (काकसुलो) स्त्रीत्वमपि तत्र । सा च २चूडायाञ्च हेमच० । [स्त्रियां ङीप् ।

शिखण्डिक पुंस्त्री० शिखण्डोऽस्त्यस्य ठन् । कुक्कुटे हेमच०

शिखण्डिन् पु० शिखण्डोऽस्त्यस्य इनि । १मयूरे २द्रुपदराजस्य पुत्रभेदे मेदि० ३मयूरपुच्छे ४कुक्कुटे ५वाणे च हेमच० । ६गुञ्जायां ७स्वर्णयूथिकायां राजनि० । ८विष्णौ विश्व० ९यूथिकायां स्त्री ङीप् मेदि० ।

शिखर न० शिखा अस्त्यस्य अरच् अलोपः । १पर्वताग्रे २वृक्षाग्रे च । ३इत्याग्रे पु०न० अमरः । ४पुलके ५सुक्कपाटौ पक्वदाडिमबीजाभे ६रत्नभेदे ७अग्राग्रे मेदि० । ८कोटौ त्रिका० । ९मूर्वायां स्त्री शब्दच० ।

शिखरवासिन् त्रि०शिखरे वसति वस–णिनि ७त० । पर्वतान्तर्वासिनि स्त्रियां ङीप् । "देवी शिखरवासिनी" चण्डी० सा च हिमाचलवासिन्यां २दुर्गायां त्रिका० ।

शिखरिन् पु० शिखराऽस्त्यस्य इनि । १पर्वते २वृक्षे ३अपामार्गे मेदि० । ४कोटे ५कोयष्टौ हेमच० । ६वन्दाके ७कुन्दुरुके ८यवनाले ९कर्कटशृङ्ग्यां राजनि० । १०रसालायां मार्जिते स्त्री । ११सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" वृ०र० १२मल्लिकायां १३रोमावल्यां १४नारीरत्ने च स्त्री मेदि० सर्वत्र ङीप् । [(कुकुरसुङ्गा) क्षुपभेदे रत्नमा० ।

शिखलोहित पु०शिखाऽस्त्यस्य अच् तथाभूतः सन् लोहितः ।

शिखा स्त्री शी–खक् तस्य नेत्त्वम् पृषो० । १अग्निज्वालायां २मस्तकमध्यस्थकेशपुञ्जे च अमरः । "सकृद्ग्रथेत् सर्वं गायत्र्या च सप्तोपस्य शिखां बहिः" प्रा०त० । ३शाखायां ४बर्हिचूडायां ५लाङ्गलिक्याम् ६अग्रमात्रे ७चूडामात्रे ८प्रपदे च मेदि० । ९प्रधाने शिफायां १०ज्वालौ हेमच० । ११कामज्वरे शब्दच० ।

"शिखी शिखवती कर्म कुर्यात्" इत्युक्ता शिखावत एव कर्माद्यधिकारः तथापि बद्धशिखस्य कर्मण्यधिकारः न मुक्तशिखस्य यथोक्तं "गायत्र्या तु शिखां बद्ध्वा नैर्ऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जूटिकाञ्च ततो बद्ध्वा ततः कर्म समारभेत्" । "निबद्धशिख आसीनो द्विज आचमनं चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽंसे वाङ्मनःकायसंयतः" । मुक्तशिखस्याचमने दोषो यथा "शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत्" आ०त० ।

शिखाकन्द न० शिखेव कन्दोऽस्य । गृञ्जने राजनि० ।

शिखातरु पु० शिखाया दीपशिखायास्तरुरिव । दीपवृक्षे (देलको) त्रिका० ।

शिखाधर पुंस्त्री० शिखां चूडां धरति धृ–अच् । १मयूरे रत्नमा० स्त्रियां ङीप् । २शिखाधारके त्रि० स्त्रियां टाप् । ३मञ्जुघोषे पु० त्रिका० ।

शिखामूल न०शिखेव मूलमस्य । गृञ्जने (गाँजर) राजनि०

शिखालु पु०शिखाऽस्त्यस्य आलुच् । मयूरशिखावृक्षे राजनि०

शिखावत् पु० शिखा ज्वालाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः । ३केतुग्रहे शब्दच० । ४शिखायुते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ५मूर्वायां शब्दच०

शिखावर पु० शिखां वृणोति वृ–अच् । पनसवृक्षे शब्दच०

शिखावल पुंस्त्री० शिखाऽस्त्यस्य वलच् । १मयूरे अमरः । स्त्रियां ङीप् । २मयूरशिखावृक्षे स्त्री राजनि० टाप् ।

शिखावृद्धि स्त्री प्रतिदिनग्राह्यवृद्धौ वृद्धिशब्दे दृश्यम् ।

शिखिकण्ठ न० शिखिनो मयूरस्य कण्ठवर्णोऽस्त्यस्य अर्श आद्यच् । तुत्थे (तुँते) रत्नमा० ।

शिखिग्रीव पु० शिखिनो मयूरस्य ग्रीवा तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् । तुत्थे (तुँते) अमरः ।

शिखिध्वज शिखिनो वह्नेर्ध्वज इव । १धूमे त्रिका० । शिखी मयूरो ध्वजो यस्य । २कार्त्तिकेये शब्दच० ।

शिखिन् पु०शिखा अस्त्यस्य इनि । १मयूरे २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे अमरः । ४केतुग्रहे ५कुक्कुटे ६वृक्षे ७वृषे ८शरे च मेदि० । ९अश्वे हेमच० १०अजलोम्नि रत्नमा० ११पर्वते १२ब्राह्मणे १३शितावरे १४मेथिकायां राजनि० १५शिखायुक्ते त्रि० १६मयूरशिखावृक्षे राजनि०स्त्री ङीप् ।

शिखिप्रिय पु०शिखिनं प्रीणयति प्री–क । लघुबदरे राजनि० ।

शिखिमण्डल पु० शिखिनां मण्डलमिव यत्र । वरुणवृक्षे शब्दर० । [अजमोदायां राजनि० ।

शिखिमोदा स्त्री शिखिनः अजलोम्न इव मोदो यस्याः ।

शिखियूप पु०शिखी शिखावान् यूप इव । श्रीकारिणि मृगे राजनि० । [कुष्माण्डे शब्दर०

शिखिवर्द्धक पु० शिखिनं वर्द्धयति वृध–णिच्–ण्वुल् ।

शिखिवाहन पु० शिखी मयूरो वाहनं यस्य। कार्त्तिकेये अमरः।

शिखिव्रत न० "प्रतिपद्येकभक्ताशी समाप्ते कपिलाप्रदः। वैश्वानरपदं याति शिखिव्रतमिदं स्मृतम्" गरुडपु० १२९ अ० उक्ते वह्निपददायके व्रतभेदे।

शिग्रु पु० शि–रक् गुक् च। (सजिना) १वृक्षे २शाकमात्रे च अमरः। "शोभाञ्जनो नीलशिग्रुस्तीक्ष्णगन्धो जनप्रियः। सुखमोदः कृष्णशिग्रुश्चक्षुष्यो रुचिराञ्जनः। शोभाञ्जनस्तीक्ष्णकटुः स्वादूष्णः पिच्छिलस्तथा। जन्तुवातार्त्तिशूलघ्नश्चक्षुष्यो रोचनः परः। श्वेतशिग्रुः सुतीक्ष्णः स्यान्मुखभङ्गः सिताह्वयः। समूलः श्वेतमरिचो रोचनो मधुशिग्रुकः। श्वेतशिग्रुः कटुस्तीक्ष्णः शोफानिलनिकृन्तनः। अङ्गव्यथाहरो रुच्यो दीपनो मुखजाड्यनुत्। रक्तको रक्तशिग्रुः स्यान्मधुरो बहुलच्छदः। सुगन्धिः केसरी सिंहो मृगारिश्च प्रकीर्त्तितः। रक्तशिग्रुर्महावीर्य्यो मधुरश्च रसायनः। शोफाध्मानसमीरार्त्तिपित्तश्लेष्मापहारकः" राजनि०।

शिग्रुज न० शिग्रुतो जायते जन ड। श्वेतमरिचे शोभाञ्जनवीजे अमरः ६त०। शिग्रुवीजमप्यत्र शब्दच०।

शिघ आघ्राणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। शिङ्घति अशिङ्घीत्।

शिङ्घाण न० शिघि–आनच् पृषो० णत्वम्। १काचपात्रे २लाङ्गसले ३नासिकामले श्लेष्मणि च मेदि०। स्वार्थे क। नासिकामले न०।

शिज अव्यक्तध्वनौ इदित् वा चु० उभ० पक्षे अदा० आत्म० अक० सेट्। शिञ्जयति ते शिङ्क्ते अशिशिञ्जत् त अशिञ्जिष्ट। स्वादिरप्ययं पर० इत्येके तेन शिञ्जति अशिञ्जीत्

शिञ्जा स्त्री शिजि–भावे अ। १भूषणशब्दे शब्दर०। शिजि–अच। २धनुर्गुणे हेमच०।

शिञ्जित न० शिजि–भावे क्त। भूषणध्वनौ अमरः।

शिञ्जिनी स्त्री शिञ्जति शिजि–णिनि। धनुर्गुणे अमरः। २नूपुरे हेमच०।

शिट अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेटति अशेटीत्।

शिण्डाकी स्त्री खाद्यद्रव्यभेदे यथा "शिण्डाकी राजिकायुक्तैः स्यान्मूलकदलद्रवैः। सर्षपस्वरसैर्वापि शालिपिष्टकसंयुतैः। शिण्डाकी रोचनी गुर्वी पित्तश्लेष्मकरी स्मृता" राजनि०।

शित त्रि० शो–क्त। १दुर्बले २शाणिते च मेदि० ३कृशे विश्वः [४गोधूमे त्रिका०।

शितद्रु पु० शतं द्रवति द्रु–कु–नि०। (शतलुज) नदीभेदे अमरः।

शितशूक पु० शितस्तीक्ष्णः शूकोऽग्रं यस्य। १यवे अमरः।

शिति पु० शि–क्तिच्। १भूर्जपत्रवृक्षे २शुक्लवर्णे ३कृष्णवर्णे च मेदि० ४तद्वर्णवति त्रि०। ५सारे पुंस्त्री० शब्दर०।

शितिकण्ठ पु० शितिः नीलः कण्ठो यस्य। १शिवे अमरः। २दात्यूहविहगे पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

शितिचार पु० शितिः सन् चरति चर–संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। (सुषनि) शाकभेदे जटा०।

शितिच्छद पु० शितिः शुभ्रः छदो यस्य। हंसे शब्दर०।

शितिसारक पु० शितिः शुभ्रः सारो यस्य कप्। तिन्दुकवृक्षे राजनि०।

शिथिल त्रि० श्लथ–किलच् पृषो०। १श्लथे २अदृढे संयोगभेदे ३मन्दे च "शिथिलसंयोगस्य प्रचयः। "प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते" भाषा० "भूयोऽवयवावच्छेदेनावयवान्तरसंयोगिन्यवयवे वर्त्तमानः संयोगः प्रचयः" इति दीनकरी यथा तूलकादौ।

शिनि पु० शि–निक्। यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे यस्य सात्यकिर्नप्ता

शिपि पु० शी–क्विप् तां पाति पा–कि पृषो० ह्रस्वः। १रश्मौ २जले न० "शैत्यात् शयनयोगाच्च शिपि वारि प्रचक्षते। तत्पानाद्रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः। तेषु प्रवेशात् विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते" व्यासः।

शिपिविष्ट पु० ७त०। १खलतौ २दुश्चर्मणि च ३महेश्वरे अमरः। ४विष्णौ शिपिशब्दे दृश्यम्। "नैकरूपो बृहद्रूपः शिपिविष्ट प्रकाशनः" विष्णुस०। पृषो० शिपविष्ट तत्रार्थे रमानाथः।

शिप्र पु० शि–रक् पुक् च। १सरोवरभेदे २नदीभेदे स्त्री। "एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले। अरुन्धतीं वशिष्ठस्तु मोदमाप तथा बहु। तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे। विवाहावभृतार्थाय शान्त्यर्थं वसुधातले। ब्रह्मविष्णुमहादेवपार्श्विभिः समुदीरितम्। तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात्। हिमाद्रेः कन्दरे यानी सरस्याञ्च पृथक् पृथक्। तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभोग्ये सरोवरे। तेन शिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिका० २३अ०। "ततो हिमवतः प्रस्थे प्रतीच्यां तत्पुरस्य च। शिप्रं नाम सरः पूर्णं दृष्टपुर्ंहिमादयः। तद्गृहः स्यानसासाद्य ब्रह्मशक्रादयः सुराः। उपविष्टा यथान्यायं

पुरस्कृत्य महेश्वरम्। तं शिप्रसंज्ञकासारं मनोज्ञं सर्वदेहिनाम्। शीतामलजलं सर्वैर्गुणैरभिसमन्वितम्। दृष्ट्वा क्षणं चरस्तत्रिन् सौतुकयोऽभूद्वेक्षणे। शिप्रां नाम नदीं तस्माद्विःसृतां दक्षिणोदधिम्। गच्छन्तीञ्च ददर्शासौ पावयन्तीं जगज्जनान्" । तत्रैव १६ अ०।

शिफा स्त्री शि–फक्। वृक्षाणां १जटाकारे मूले। (शिकड़) अमरः। २नद्यां ३मांसिकायां ४मातरि मेदि०। ५शतपुष्पायां ६हरिद्रायां राजनि०। ७पद्मकन्दे मुकुटः। जटाकारे मूले पु० विश्वाविनोदः।

शिफाक पु० शिफेव इवार्थे कन्। पद्ममूले शब्दच०।

शिफाकन्द पु० शिफेव कन्दः। पद्ममूले अमरः।

शिफाधर पु० शिफा अधरा यस्मात्। शाखायां शब्दच०।

शिफारुह पु० शिफायां रोहति रुह–क। वटवृक्षे राजनि०

शिमुड़ी स्त्री (चङ्गोनि) ख्याते क्षुपभेदे राजनि०।

शि(सि)म्बा स्त्री शाम्यति शमति वा शम–सम–वा बा० डम्बच् पृषो०। (शिमी) ख्याते १पदार्थे शब्दच०। २चक्रमर्दे पु० शब्दच०।

शि(म्बि)म्बी स्त्री शम–बि नि० वा ङीप्। १शिम्बायां (शिम्) लतायां हेमच० "महापापकरी शिम्बी" ति०त० २एरकायाञ्च भावप्र०। स्वार्थे क। तत्रैव।

शिम्बीधान्य न० शिम्बीजातं धान्यं शा०त०। मुद्गादौ धान्यभेदे भावप्र०। [शब्दर० कप् तत्रैव।

शिम्बीपर्णी स्त्री शिम्बीव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्यां

शिर न०शॄ–क। १मस्तके जटा० "पिण्डं दद्यात् गयाशिरे" वायुपु०। २पिप्पलीमूले मेदि०। ३शय्यायाम् ४अजगरे च संक्षिप्तसा०।

शिरःफल पु०शिर इव फलमस्य। नारिकेले त्रिका०। [गारुड़े

शिरःशूल न० शिरसः शूलमिव तापकत्वात्। शूलरोगभेदे

शिरज पु० शिरे जायते जन–ड। केशे शब्दच०।

शिरस् न० शॄ–असुन् नि०। १मस्तके २शिखरे अमरः। ३प्रधाने ४सेनाग्रे मेदि०।

शिरसिज पु० शिरसि जायते जन ड वा अलुक् समासः। केशे जटाध० लुकि शिरोजोऽप्यत्र। [केशे शब्दच०।

शिरसिरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क वा अलुक् समा०।

शिरस्क न०शिरसि कायति प्रकाशते कै–क। शिरस्त्राणे हेमच०

शिरस्त्र न० शिरस्त्रायते त्रै–क। शिरोरक्षके उष्णीषे अमरः

शिरस्त्राण न० शिरस्त्रायते अनेन त्रै–करणे ल्युट्। शिरोरक्षणे उष्णीषे हेमच०।

शिरस्य पु०शिरसि भवः यत्। १निर्मलकेशे अमरः २शिरोभवमात्रे त्रि०। [चस्य दन्त्यादित्वमपीत्यन्ये।

शिरा स्त्री शॄ–क। नाड्यां (शिर) मेदि०। सृ–किरच् डिच्च।

शिरापत्त्र पु० शिरेव पत्त्रं यस्य। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

शिराल न० शिरोऽस्त्यस्य लच्। १कर्मरङ्गे शब्दच०। तत् फलस्य शिरायुक्तत्वात्तथात्वम्। २शिरायुक्ते त्रि०।

शिरालक पु० शिरायामलति पर्याप्नोति अल–ण्वुल्। (हाड़योड़ा) वृक्षभेदे शब्दच०।

शिरावृत्त न० शिरेव वर्त्तते वृत–क्त। सीसके राजनि०।

शिरि पु० शॄ–कि। १खड्गे २शरे ३हिंस्रे त्रि० उणादि०। ४शलभे सि०कौ०।

शिरीष पु० शॄ–ईषन् किच्च। स्वनामख्याते वृक्षे अमरः। "शिरीषो मधुरोऽनुष्णस्तिक्तश्च तुवरो लघुः। दोषशोथविसर्पघ्नः कासव्रणविषापहः" भावप्र०।

शिरीषपत्रिका स्त्री शिरीषस्येव पत्रमस्या कप् कापि अत इत्त्वम्। श्वेतकिणीवृक्षे राजनि०।

शिरोगृह न० शिरःस्थमुपरिस्थं गृहम्। (चिलेघर) चन्द्रशालायां हेमच०।

शिरोग्रह पु०"रक्तमाश्रित्य पवनः कुर्य्यात् मूर्द्धधराः शिराः। रूक्षाः सवेदनाः कृष्णाः सोऽसाध्यः स्याच्छिरोग्रहः" भावप्र० उक्ते वातरोगभेदे "मूर्द्धधरा ग्रीवागताः स पवनः शिरोग्रहः स्यादित्यन्वयः" भावप्र०। [हेमच०।

शिरोधरा स्त्री शिरोमस्तकं धरति धृ–अच्। ग्रीवायां

शिरोधि स्त्री शिरो धीयतेऽत्र धा–कि। ग्रीवायाम् अमरः

शिरोमणि पुंस्त्री० शिरसि धार्य्यो मणिः शा०त०। शिरोधार्य्ये रत्ने चूडामणौ शब्दच०। स्त्रीपक्षे वा ङीप्। शिरोरत्नादयोऽप्यत्र न०।

शिरोमर्म्मन् पु० शिरसि मर्म्म यस्य। शूकरे हेमच०।

शिरोरुजा स्त्री शिरो रुजति व्यथयति रुज–क। १वन्ध्यकर्कोटकवृक्षे त्रिका०। ६त०। २मस्तकरोगे च।

शिरोरुह पु० शिरसि रोहति रुह–क। केशे अमरः।

शिरोरोग पु० ६त० सुश्रुतोक्ते मस्तकरोगभेदे तल्लक्षणं यथा "अथातः शिरोरोगविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। शिरो रुजति मर्त्त्यानां वातपित्तकफैस्त्रिभिः३। सन्निपातेन४ रक्तेन५ क्षयेण६ क्रिमिभि७स्तथा। सूर्य्यावर्त्तानन्तवाता८र्द्धावभेदक१०शङ्खकैः११। एकादशप्रकारस्य लक्षणं संप्रवक्ष्यते। यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च भवन्ति तीव्रा निशि चातिमात्रम्। बन्धोपतापैश्च भवेद्विशेषः शिरो-

ऽभितापः स समीरणेन१ । यस्योष्णमङ्गारचितं यथैव भवेच्छिरो धूमवती च नासा । शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरोऽभितापः स तु पित्तकोपात्२ । शिरोगलं यस्य कफोपदिग्धं गुरु प्रतिष्टब्धमथो हिमञ्च । शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोऽभितापः स कफप्रकोपात्३ । शिरोऽभितापे त्रितयप्रवृत्ते४ सर्वाणि लिङ्गानि समुद्भवन्ति । रक्तात्मकः५ पित्तसमानलिङ्गः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च । वसाबलासक्षतसम्भवानां शिरोगतानामिह संक्षयेण । क्षयप्रवृत्तः६ शिरसोऽभितापः कष्टो भवेदुग्ररुजोऽतिमात्रम् । संस्वेदनच्छर्दनधूमनस्यैरसृग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमेति । निस्तुद्यते यस्य शिरोऽतिमात्रं सम्भक्ष्यमाणं स्फुरतीव चान्तः । घ्राणाच्च गच्छेत् सलिलं सरक्तं शिरोऽभितापः कृमिभिः७ स घोरः । सूर्योदयं या प्रतिमन्दमन्दमक्षिभ्रुवं रुक् समुपैति गाढम् । विवर्द्धते चांशुमता सहैव सूर्य्यापवृत्तौ विनिवर्त्तते च । शीतेन शान्तिं लभते कदाचिदुष्णेन जन्तुः सुखमाप्नुयाच्च । तं भास्करावर्त्तमुदाहरन्ति सर्वात्मकं कष्टतमं विकारम् । दोषास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्यां संपीड्य घाटां सरुजां सुतीव्राम् । कुर्व्वन्ति साक्षिभ्रुवशङ्खदेशे स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु । गण्डस्य पार्श्वे तु करोति कम्पं हनुग्रहं लोचनजांश्च रोगान् । अनन्तवातं८ तमुदाहरन्ति दोषत्रयोत्थं शिरसोविकारम् । यस्योत्तमाङ्गार्द्धमतीव जन्तोः सम्भेदतोदभ्रमशूलजुष्टम् । पक्षाद्दशाहादथ वाप्यकस्मात्तस्यार्द्धभेदं९ त्रितयाद्व्यवस्येत् । शङ्खाश्रितो वायुरुदीर्णवेगः कृतानुयात्रः कफपित्तरक्तैः । रुजः सुतीव्राः प्रतनोति मूर्द्ध्नि विशेषतश्चापि हि शङ्खयोस्तु । सुकष्टमेनं खलु शङ्खकाख्यं११ महर्षयो वेदविदः पुराणाः । व्याधिं वदन्त्युत्कृतवत्सु कल्पं भिषक्सहस्रैरपि दुर्निवारम्” ।

शिरोवल्ली स्त्री शिरसा वल्लीव । मयूरचूडायां शब्दच० ।

शिरोवृत्त न० शिर इव वृत्तं वर्त्तुलम् । मरिचे राजनि० ।

शिरोवृत्तफल पु० शिरोवृत्तं मरिचमिव फलमस्याः । रक्तापामार्गे भावप्र० । [त्रिका० स्युट् । तत्रैव न० ।

शिरोवेष्ट पु० वेष्ट-घञ् शिरसो वेष्टः । (पागड़ी) उष्णीषे

शिल उञ्छे कणश आदाने तुदा० पर० सक० सेट् । शिलति अशेलीत् ।

शिल न० शिल-क । गृहीतशस्यात् क्षेत्रात् कणशोमञ्जर्यां दानरूपायां १वृत्तौ उञ्छशब्दे १०७० पृ० दृश्यम् ।

२पाषाणे ३द्वाराधःस्थितकाष्ठखण्डे च (गोवराट) स्त्री अमरः । ४स्तम्भशीर्षे ५मनःशिलायां स्त्री मेदि० ६कर्पूरे राजनि० । [पाषाणभेदवृक्षे स्त्री राजनि०।

शिलगर्भज: पु० शिलाया गर्भे जायते संज्ञायां ज्ञुनः ।

शिलाकर्णी स्त्री शिलेव कर्णोऽस्य ङीप् । सल्लकीवृक्षे शब्दच०

शिलाकुट्टक पु० शिलां कुट्टयति कुट्ट-ण्वुल् । १पाषाणभेदके अस्त्रभेदे शब्दच०। शिलया कुट्टति विदारीकरोति । २अश्मकुट्टके वानप्रस्थभेदे ।

शिलाज न० शिलातो जायते जन–ड । १शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दच० । २लौहे राजनि० ।

शिलाजतु न० शिलाजातं जतु । १पर्वतजाते उपधातुभेदे अमरः । तदुत्पत्त्यादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“निदाघे घर्मसन्तप्ता धातुसारन्धराधराः । निर्यासवत् प्रमुञ्चन्ति तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् । सौवर्णं राजतन्ताम्रमायसन्तच्चतुर्विधम् । शिलाजत्वद्रिजतु च शैलनिर्य्यास इत्यपि । गैरेयमश्मजञ्चापि गिरिज शैलधातुजम् । शिलाजं कटु तिक्तोष्णं कटुपाकं रसायनम् । छेदि योगवहं हन्ति कफमेदोऽश्मशर्कराः । मूत्रकृच्छ्रं क्षयं श्वासं वाताशांसि च पाण्डुताम् । अपस्मारन्तथोन्मादं शोथकुष्ठोदरक्रिमीन् । सौवर्णन्तु जवापुष्पवर्णं भवति तद्रसात् । मधुरं कटुतिक्तञ्च शीतलं कटुपाकि च । राजतं पाण्डुरं शीतं कटुकं स्वादुपाकि च । ताम्रं मयूरकण्ठाभं तीक्ष्णमुष्णञ्च जायते । लौहं जटायुपक्षाभं तत्तिक्तं लवणं भवेत् । विपाके कटुकं शीतं सर्वश्रेष्ठमुदाहृतम्” । [ङीप् । कालाञ्जनीवृक्षे राजनि०।

शिलात्वनी स्त्री शिला अन्यतेऽनया अनुज–करणे–ल्युट्

शिलाटक पु० शिलेव अटति शिलामटति वा अट–ण्वुल् । १अट्टे २बिले च मेदि० ।

शिलात्मज न० शिलाया आत्मज इव । लौहे राजनि० ।

शिलात्मिका स्त्री शिलेव आत्मा यस्य कप् । (मूचि) मूषायां शब्दच० ।

शिलाददु पु० शिलाया दद्रुरिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाधातु पु० शिलाया धातुरमधातुरिव मुख्यत्वात् । १श्वेतोपले (खड़ी) त्रिका० । २पीतवर्णे गैरिकभेदे च राजनि० । [प्रस्तरखण्डभेदे शब्दच० ।

शिलापुत्र पु० शिलायाः पुत्र इव । (लोड़ा) पेषणसाधने

शिलापुष्प न०शिलायाः पुष्पमिव । शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०

शिलाभव न०शिलायां भवति भू–अच् ७त०। शैलेये जटाम०

शिलाभेद पु० शिलामपि भिनत्ति भिद–अण्। १पाषाणभेदिद्रव्ये रत्नमा० २पाषाणभेदकास्त्रे च।

शिलारम्भा स्त्री शिलेव रम्भा। काष्ठकदल्यां राजनि०।

शिलावल्का स्त्री शिलेव कठिनः वल्को यस्याः। (शिलावाक्) इति प्रसिद्धे वृक्षभेदे शिलावल्कमध्यम राजनि०। [त्रिका०।

शिलाव्याधि पु० शिलाया व्याधिरिव। शैलेये गन्धद्रव्ये

शिलासन न० शिला आसनं यस्य। शैलेये गन्धद्रव्ये शब्दर० २शिलानिर्मिते आसने च।

शिलासार न० शिलायाः सार इव। लौहे हेमच०।

शिलि पु० शिल–इ। १भूर्जपत्रवृक्षे शब्दमा०। द्वाराधःस्थे २काष्ठे (गोवराट) स्त्री शब्दर०। ३भेक्यां ४छत्राकपुष्पे ५सन्नशीर्षे च मेदि० स्त्री ङीप्।

शिलिन्द पुंस्त्री० शिलिं ददाति दा–क पृषो०। स्वनामख्याते मत्स्यविशेषे "शिलिन्दः श्लेष्मलो बल्यो विपाके मधुरो गुरुः। आमवातकरो हृद्यो वातपित्तहरो मतः" राजवल्लभः। स्त्रियां ङीष्।

शिलीन्ध्र न० शिलीं धरति धृ–क पृषो० मुम्। १कदलीपुष्पे २कवके च मेदि० ३शिफुटायां विश्वः। [हारा०।

शिलीन्ध्रक न० शिलीन्ध्र इव इवार्थे–कन्। गोमयच्छत्राके

शिलीपद पु० शिली द्वाराधःस्थकाष्ठमिव पदमस्मात्। रोगभेदे (गोद) शब्दर० पृषो०। श्लीपदमप्यत्र न० भावप्र०। तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा
"पुरातनोदकभूयिष्ठाः सर्वर्त्तुषु च शीतलाः। ये देशास्तेषु जायन्ते श्लीपदानि विशेषतः"। विशेषत इति वचनेनान्यत्रापि श्लीपदं भवतीति बोध्यते। अथ श्लीपदस्य सामान्यलक्षणमाह "यः सज्वरो वङ्क्षणजो भृशार्त्तिः शोथो नृणां पादगतः क्रमेण। तत् श्लीपदं स्यात् करकर्णनेत्रशिश्नौष्ठनासास्वपि केचिदाहुः"। तच्च त्रिविधम् वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकञ्चेति। तत्र तेषां क्रमेण लक्षणान्याह "वातजं कृष्णरूक्षं हि स्फुटितं तीव्रवेदनम्। अनिमित्तरुजस्यास्य बहुशो ज्वर एव च। पित्तजं पीतसङ्काशं दाहज्वरयुतं भृशम्। श्लैष्मिकन्तु भवेत् स्निग्धं तथा पाण्डुरमस्थिरम्। त्रीण्येतानि जानीयात् श्लीपदानि कफात् पुनः। गुरुत्वञ्च महत्त्वञ्च यस्मान्नास्ति विना कफात्"। असाध्यमाह "वल्मीकमिव सञ्जातं कण्टकैरुपचीयते। अब्दात्मकं महत्तत्तु वर्जनीयं विशेषतः। यत् श्लैष्मिकाहारविहारजातं जातं तथाभूरिकफस्य पुंसः। साध्यानमप्युक्तसर्वलिङ्गं वल्मीककुञ्चाभि विवर्जनीयम्" अचिकित्स्यत्वादिति शेषः। [३युद्धे ४जडीभूते च शब्दर०।

शिलीमुख पु० शिलीव मुखमस्य। १भ्रमरे २वाणे अमरः।

शिलोच्चय पु० शिलानामुच्चयो यत्र। पर्वते अमरः।

शिलोञ्छ पु० शिलेनोञ्छः उञ्छ–घञ्। उपात्तशस्यात् क्षेत्रात् शेषावचयने।

शिलोत्थ न० शिलाया उत्तिष्ठति उद्–स्था–क। शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि०। शिलोद्भवादयोऽप्यत्र।

शिल्प न० शिल–पक्। चित्रकलादिकर्मसु अमरः। २स्रुचि मेदि०। तदारम्भमुहूर्त्तः ज्यो०चि० उक्तो यथा
"मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा ख१०लग्नगे। विधौ सजीववर्गस्थे शिल्पारम्भः प्रशस्यते"।

शिल्पकारिन् त्रि० शिल्पं चित्रादिकलां करोति कृ–णिनि। चित्रादिकर्त्तरि।

शिल्पका स्त्री शिल्पमिव कायति कै–क। तृणभेदे राजनि०

शिल्पशाला स्त्री ६त०। चित्रकरादीनां चित्रकरणगृहे अमरः

शिल्पशास्त्र न० शिल्पज्ञापनं शास्त्रम्। वास्तुविद्यादिज्ञापके शास्त्रे।

शिल्पिन् त्रि० शिल्पं वेत्त्यधीते वा इनि। १चित्रादिकर्मकरे अमरः। २कोलदलौषधौ स्त्री मेदि० ङीप्।

शिव न० शो–वन् पृषो०। १मङ्गले अमरः। २सुखे ३जले उणादि०। ४सैन्धवे सामुद्रे च ५लवणे ६श्वेतटङ्कणे च राजनि०। ७मङ्गलवति त्रि० ८महादेवे पु० अमरः। एवं ९मोक्षे १०कीलपट्टे ११वालुके १२गुग्गुलौ १३वेदे १४पुण्डरीकद्रुमे १५कृष्णधुस्तूरे १६पारदे राजनि०। १७देवे शब्दर० १८लिङ्गे उणादि० १९विष्कुम्भादिषु मध्ये विंशतितमे योगे च पु० ज्यो०त०। "शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते" श्रुत्युक्ते २०अद्वैतब्रह्मणि न०।

शिवक पु० शिव–इव इवार्थे कन्। १कीलके अमरः गवां गात्रकण्डूयनार्थं गोष्ठे निखाते २काष्ठे च भरतः।

शिवकाञ्ची स्त्री ६त०। पुरीभेदे।

शिवघर्मज शिवघर्माज्जायते जन–ड। मङ्गलग्रहे
"पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः। अपतत् भीमवक्त्रस्य स्वेदबिन्दुर्ललाटजः" इत्यादिना वीरभद्रोत्पत्तिमुक्त्वा तस्यैव मङ्गलग्रहरूपतामाह "शान्तिप्रदानात् सर्वेषां ग्रहाणां प्रथमो भव। ये त्विष्यन्तो जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम। अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज!" मत्स्यपु० ९८अ०।

शिवज्ञान न॰ मासभेदे दण्डभेदेन माहेन्द्रादियोगज्ञापके शास्त्रभेदे “माहेन्द्रे विजयो नित्यममृते कार्य्यशोभनम् । वक्रे कार्य्यविलम्बः स्यात् शून्ये च मरणं भवेत् । वैशाखादिश्रावणान्तमेकभावेन संवदेत् । कृत्तिकादि दिवारात्रौ चतुर्मासं यथाक्रमम् । याममानं दिनमाने ज्ञेयं सर्व्वत्र मासके । तत्प्रमाणेन ज्ञातव्यं दण्डमान विचक्षणैः । रात्रिमानप्रमाणेन ज्ञेयं दण्डप्रमाणकम् । न वारतिथिनक्षत्रं न योगः करणं तथा । शिवज्ञानं समासाद्य सर्व्वं सुनिविचारणम् । भाद्रादिमाघपर्य्यन्तं सप्तवारे समादिशेत् । शून्यवक्रादियोगं हि पौषादिचैत्रतस्तथा” ज्योति॰ ।

शिवचतुर्दशी स्त्री शिवप्रिया चतुर्दशी । फाल्गुनकृष्णचतुर्दश्याम् । व्रतशब्दे शिवचतुर्दशीव्रतं दृश्यम् ।

शिवताति स्त्री शिव+तातिल् । मङ्गलपरम्परायां हेमच॰

शिवदारु न॰ शिवो देवस्तदादिकं दारु । देवदारुवृक्षे राजनि॰

शिवदूती स्त्री शिवो दूतो यस्याः । १दुर्गामूर्त्तिभेदे त्रिका॰ २योगिनीभेदे च “यदा जघान जगतां रक्तवीजं हिताय वै । महादेवी महामाया तदास्याः कायतः स्मृता । दूतं प्रस्थापयामास शिवं शुम्भाय साम्बिका । तेन सा शिवदूतीति देवैः सर्व्वैः प्रगीयते” कालिकापु॰ ६०अ॰ । “यः शिवाविरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शिवप्रदाम् । प्रणमेत् साधको भक्त्या तस्य कामाः करे स्थिताः” तत्रैव । “ब्रह्माणी प्रथमा प्रोक्ता ततो माहेश्वरी परा । कौमारी वैष्णवी चैव वाराही पञ्चमी तथा । नारसिंही तथैवैन्द्री शिवदूती तथाष्टमी । एताः पूज्या महाभागाः योगिन्यः कामदायिकाः” तत्रैव । “कौशिक्याः हृदयाद्देवी निःसृता ध्यानतो हरेः । शिवदूतीति विख्याता शिवाशतसुसंवृता” तत्रैव ।

शिवद्रुम पु॰ शिवप्रियः द्रुमः । बिल्ववृक्षे राजनि॰ ।

शिवद्विष्टा स्त्री ६त॰ । केतक्यां राजनि॰ ।

शिवधर्म्म न॰ शिवस्य तदुपासनार्थो धर्म्मो यत्र । उपपुराणभेदे “चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम्” कूर्म्मपु॰ ।

शिवधातु पु॰ ६त॰ । पारदे पारदशब्दे दृश्यम् ।

शिवनाभि पु॰ शिवस्य नाभिरिव । शिवलिङ्गभेदे “शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्यं महर्षिभिः । श्रेष्ठं सर्व्वलिङ्गेभ्यस्तस्मात् पूज्यं विधानतः” वीरमि॰ । कच समा॰ । शिवनाभः शालग्रामशिलाभेदे शालग्रामशब्दे दृश्यम् ।

शिवपुरी स्त्री ६त॰ । काश्यां हेमच॰ शिवनगर्य्यादयोऽप्यत्र ।

शिवप्रिय न॰ ६त॰ । १रुद्राक्षे २महादेववल्लभे त्रि॰ राजनि॰ । ३वकवृक्षे जटा॰ । ४धुस्तूरे ५स्फटिके च पु॰ राजनि॰ । ६दुर्गायां स्त्री शब्दमा॰ । [अर्जुनवृक्षे राजनि॰ ।

शिवमल्लक पु॰ शिवः कल्याणकरः मल्ल इव कायति कै–क ।

शिवमल्ली स्त्री शिवस्य मल्लीव प्रियत्वात् । वकवृक्षे अमरः ।

शिवरात्रि स्त्री शिवप्रिया तदुपासनार्था रात्रिः । माघात् परस्यां कृष्णचतुर्दश्याम् । तद्रात्रौ हि शिवपूजनव्रतादिकं क्रियते इति तस्याः रात्रेस्तत्प्रियत्वम् । २तद्दिनकर्त्तव्ये व्रते च । तद्विधानकालादि ति॰त॰ उक्तं यथा कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डम् “माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता” । अत्रैकस्यास्तिथेर्माघीयत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्याम् अविरुद्धे । ततस्तु माघ्यनन्तरा चतुर्दशी शिवरात्रिः । अस्यामुपवासः प्रधानम् “न स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्च्चया । तुष्यामि न तथा पुष्पैर्यथा तत्रोपवासतः” इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “तत्र रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवप्रीणनतत्परैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा चैव विशेषतः” । अत्र वीप्सया प्रहरचतुष्टयसाध्यं प्रतीयते । नरसिंहाचार्य्यधृतेश्वरसंहितायाम् “शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्व्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिबहिर्मुखः” । संवत्सरप्रदीपे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” । ईशानसंहितायाम् “माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् । भौमो वापि भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् । शिवयोगस्य योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व्वपापप्रणाशनम् । आचाण्डालात् मनुष्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम्” । नागरखण्डे “उपवासप्रभावेण बलादपि च जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया । अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्” । पाद्मे “वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारी पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेव कामं भक्त्या प्रपूजयेत्” । ईशानसंहितायाम् “एवमेव व्रतं कुर्य्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रती । द्वादशाब्दिकमेतद्धि चतुर्विंशाब्दिकं तथा । सर्व्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः” । हेमाद्रिधृता स्मृतिः “प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिचतुर्दशी” । प्रदोषमाह वत्सः “प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटि-

कादयमिष्यते” । ऊर्द्ध्वमनन्तरम् । वायुपुराणे “त्रयोद-
श्यस्तगे सूर्य्ये चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविद्धा तु या
तत्र शिवरात्रिव्रतञ्चरेत् ॥” ईशानसंहितायाम् “माघे
कृष्णचतुर्द्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः
कोटिसूर्य्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि
व्रते तिथिः । अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्द्दशी ।
व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रतं नरः” । अत्र
“महानिशा द्वे घटिके रात्रेर्मध्यमयामयोः” इति
देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या । घटिका एकदण्डः । एवञ्च
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम्
उभयव्याप्त्यनुरोधात् । कालमाधवीयोऽप्येवम् । एतेन
परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्व्वदिवसीयरात्रिद्वितीय
यामप्रभृतिचतुर्द्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन पूर्व्वदिन
एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्निशीथमात्र
व्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्रव्याप्तिस्तदा पूर्व्वेद्युर्व्रतं प्रधान-
कालव्याप्त्यनुरोधात् । “पूर्व्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि च-
तुर्द्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्य्यात् व्रत
नरः” इतीशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव
भविष्यपु० “अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद्
यदि । पूर्व्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः”। विष्णु
धर्म्मोत्तरे “जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्य्ये भद्राजयान्विते ।-
कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा कुर्य्याच्च पारणम्” । तिथ्यन्ते-
पारणं जयन्तीमात्रपरं तत्र चतुर्द्दश्यामेव तत् “ब्रह्मा
ण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै । पूजितानि-
भवन्तीह भूतायां पारणे कृते” इति स्कान्दात् । “दिन
मानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्द्दशी । शिवरात्रिस्तु
सा ज्ञेया चतुर्द्दश्यान्तु पारणम्” इति गौतमीयाच्च ।
यदा तु पूर्व्वदिने न निशीथव्याप्तिः परद्दिने प्रदोषमात्र
व्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनीति प्रागुक्तत्वात्
तिथेस्तत्सत्त्वव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुरा-
णम् “शिवरात्रिव्रते भूतां कामविद्धां विवर्ज्जयेत् । एके
नैवोपवासेन ब्रह्महत्यां व्यपोहति” । अत्रामावस्याया-
मेव पारणम् “शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च च-
तुर्द्दशी । कुहूयुक्तैव कर्त्तव्या कुह्वामेव हि पारणम्” ।
इति वचनात् । तदयं संक्षेपः । यद्दिने प्रदोषनिशीथो-
भयव्यापिनी चतुर्द्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्व्वेद्युर्नि-
शीथव्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्वेद्यु-
र्व्रतम् । यदा तु न पूर्व्वेद्युर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्र-
दोषव्यापिनी तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतु-
र्द्दशीलाभे चतुर्द्दश्यां, तदलाभे अमावास्यायाम्” ति०त०रघु०

शिवलिङ्ग न० ६त० । शिवस्य लिङ्गाकारे प्रस्तरादिमये पदार्थे
तदाविर्भावपूज्यतादिकं यथा
“तत्रापि गत्वा मदनो ददर्श वृषकेतनम् । दृष्ट्वा महत्तु
कामोऽथ ततः स प्राद्रवद्धरः । ततो दारुवनं घोरं
मदनाभिसृतो हरः । विवेश ऋषयो यत्र सपत्नीका
व्यवस्थिताः । ते चापि ऋषयः सर्व्वे दृष्ट्वा मूर्ध्ना नता-
भवन् । ततस्तान् प्राह भगवान् भिक्षां मे प्रति दीय-
ताम् । ततस्ते मौनिनस्तस्थुः सर्व्व एव महर्षयः ।
तदाश्रमाणि पुण्यानि परिचक्राम नारद ! । तं प्रविष्टं
तदा दृष्ट्वा भार्गवात्रेययोषितः । प्रक्षोभमगमन् सर्व्वा
हीनसत्त्वाः समन्ततः । ऋते त्वरुन्धतीमेकामनसूयाञ्च
भाविनीम् । एताभ्यां भर्त्तृपूजासु मतं वै सुस्थिरं मनः ।
ततः संक्षुभिताः सर्व्वा यत्र याति महेश्वरः । तत्र प्र-
यान्ति कामार्त्ता मदविह्वलितेन्द्रियाः । त्यक्त्वाश्रमाणि
शून्यानि स्वानि ता मुनियोषितः । अनुजग्मुर्यथा मत्तं
करिण्य इव कुञ्जरम् । ततस्तु ऋषयो दृष्ट्वा भार्गवा-
ङ्गिरसो मुने ! । क्रोधान्विताब्रुवन् सर्व्वे लिङ्गोऽस्य पततां
भुवि । ततः पपात देवस्य लिङ्गं पृथ्वीं विदारयत् ।
अन्तर्द्धानं जगामाथ त्रिशूली नीललोहितः । ततः स
पतितो लिङ्गो विभिद्य वसुधातलम् । रसातलं विवे-
शाशु ब्रह्माण्डं चोर्द्ध्वतोऽभिनत् । ततश्चाल पृथिवी
गिरयः सरितो नगाः । पातालभुवनाः सर्व्वे जङ्गमाऽज-
ङ्गमाः स्थिताः । संक्षुब्धान् भुवनान् दृष्ट्वा भूर्लोकादीन्
पितामहः । जगाम माधवं द्रष्टुं क्षीरोदं नाम साग-
रम् । तत्र दृष्ट्वा हृषीकेशं प्रणिपत्य च भक्तितः । उवाच
देव ! भुवनाः किमर्थं क्षुभिता विभो ! । अथोवाच हरि-
र्ब्रह्मन् शार्व्वो लिङ्गो महर्षिभिः । पतितस्तस्य भारार्त्ता
संचचाल वसुन्धरा । ततस्तदद्भुततमं श्रुत्वा देवः पि-
तामहः । तत्र गच्छामि देवेश एवमाह पुनः पुनः ।
ततः पितामहो देवः केशवश्च जगत्पतिः । आजगाम
तमुद्देशं यत्र लिङ्गं भवस्य तत् । ततोऽनन्तं हरि-
र्लिङ्गं दृष्ट्वारुह्य खगेश्वरम् । पातालं प्रविवेशाथ विस्म-
यात् त्वरितो विभुः । ब्रह्मा पद्मविमानेन ऊर्द्ध्वमाक्रम्य
सर्व्वतः । नैवान्तमलभद् ब्रह्मा विस्मितः पुनरागतः । वि-
ष्णुर्गत्वाथ पातालं सप्तलोकपरायणः । चक्रपाणिर्विनिष्-
क्रान्तो लेभेऽन्तं न महामुने !” इत्युपक्रमे “हर उवाच

यद्यर्चयन्ति त्रिदशा मम लिङ्गं दुरात्मनो ! । तदेतत् प्रतिगृह्णीयां नान्यथेति कथञ्चन । ततः प्रोवाच भगवानेवमस्त्विति केशवः । ब्रह्मा स्वयञ्च जग्राह लिङ्गं कनकपिङ्गलम् । ततश्चकार भगवांश्चातुर्वर्ण्यं हरार्चने । शास्त्राणि चैषां मुख्यानि नानोक्तिविहितानि च । आद्यं शैवं१ परिख्यातमन्यत् पाशुपतं२ मुने ! । तृतीयं कालवदनं३ चतुर्थञ्च कपालिकम्४ । शैव आसीत् स्वयं शक्तिर्वशिष्ठस्य प्रियः सुतः । तस्य शिष्यो बभूवाथ गोपायन इति श्रुतः । महापाशुपतश्चासीद्भारद्वाजस्तपोधनः । तस्य शिष्योऽप्यभूद्राजा ऋषभः सोमकेश्वरः । कालास्यो भगवानासीदापस्तम्बस्तपोधनः । तस्य शिष्यो वैश्यो नाम्ना क्राथेश्वरो मुने । महाव्रती च धनदस्तस्य शिष्यश्च वीर्य्यवान् । कुन्दोदर इति ख्यातो जात्या शूद्रो महातपाः । एवं स भगवान् ब्रह्मा पूजनाय शिवस्य च । कृत्वा तु चातुराश्रम्यं स्वमेव भवनं गतः । गते ब्रह्मणि सर्व्वोऽपि ततः संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रवनं, सूक्ष्मं प्रतिष्ठाप्य चचार ह"। वामनपु० ६ अ०। एकगृहे लिङ्गद्वयार्चननिषेधो यथा "गेहे लिङ्गद्वयं नार्च्यं शालग्रामद्वयं तथा । द्वे चक्रे द्वारकायास्तु नार्च्ये सूर्य्यद्वयं तथा" । तन्निर्माल्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा "अभक्ष्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलायोगात् पावनं तद्भवेत् सदा"। "लिङ्गपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् । तस्माल्लिङ्गं प्रयत्नेन प्रथमं परिपूजयेत्"। तत्पूजनप्रशंसा यथा "यद्गृहं लिङ्गपूजाया रहितं सततं प्रिये ! । तद्गृहं पतितं मन्ये विष्ठाभूमिसमं स्मृतम्"। "ब्रह्मा विट् क्षत्रियो देवि ! यदि लिङ्गं न पूजयेत् । तत्क्षणात् परमेशानि ! स्वयं चाण्डालतां व्रजेत् । शूद्रश्च परमेशानि ! सदा शूकरवत् प्रिये ! । पूजयेत् परमेशानि ! चत्वारो ब्राह्मणादयः । शिवार्च्चनन्तु पूजासु यद्गृहे वर्जितं सदा । विष्ठागर्त्तसमं देवि ! तद्गृहं विद्धि पार्वति ! । शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! । आदौ लिङ्गं समभ्यर्च्य बिल्वपत्रैर्वरानने ! । पश्चादन्यं महेशानि ! शिवं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् । शिवपूजां विना देवि ! अन्यपूजां करोति यः । स एव रसनाहीनः कुम्भीरो जायते प्रिये ! । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं रुद्रं संहाररूपिणम् । आशुतोषं महादेवं शङ्करं वृषभध्वजम् । निर्माय पार्थिवं लिङ्गं विधिवत् पूजयेत् शिवम् । शिवपूजा महेशानि ! यद्गृहे सततं प्रिये ! । काशीपुरं महेशानि ! तद्गृहं वरवर्णिनि ! । शिवलिङ्गं प्रपूज्याथ सर्वपूजाफलं लभेत्" । चतुर्विधलिङ्गं यथा "चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं वर्णस्य भेदेन पार्वति ! । शुक्लं रक्तं तथा पीतं कृष्णञ्च परमेश्वरि ! । शुक्लन्तु ब्राह्मणे शस्तं, क्षत्रिये रक्तमिष्यते । पीतं च वैश्यजातौ तु कृष्णं शूद्रे प्रकीर्त्तितम् । चान्दनञ्च महेशानि ! सर्वजातिषु शस्यते" । लिङ्गार्चनतन्त्रे १।२।३ प० । अथ पञ्च वक्त्राणि यथा "तत् सर्वं शृणु चार्वङ्गि पार्थिवस्य सुखं प्रिये ! । विभाव्य मुखपद्मानि शिवस्य वरवर्णिनि ! । सद्योजातं वामदेवमघोरञ्च ततः परम् । तत्पुरुषं तथेशानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्त्तितम् । सद्योजातञ्च वै शुक्लं शुद्धस्फटिकसन्निभम् । पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् । कृष्णवर्णमघोरञ्च सर्वं भीमविवर्द्धनम् । रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्त्तिं मनोहरम् । श्यामलञ्च तथेशानं सर्वदेवशिवात्मकम् । चिन्तयेत् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयन्तु तथोत्तरे । अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषं तथा । ईशानो मध्यतोध्येयं चिन्तयेत् भक्तितत्परः" । तत्रैव ६पटलः । अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम्, वीरमित्रोदयधृते "नदीसमुद्भवं रौद्रमन्योन्यस्य विघर्षणात् । नदीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते" । ग्रन्थान्तरेऽपि "सरित्प्रवाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् । नदीनारनर्मदायां वाणलिङ्गसमाकृति । तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति । रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृति । श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् । स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् । नर्मदाजन्मवत् रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितम्" । दैवलिङ्गमधिकृत्य सिद्धान्तशेखरे "करसंपुटसंस्थानं शूलटङ्केन्दुभूषितम् । रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् । दीर्घाकारञ्च यल्लिङ्गं ब्रह्मभागादिवर्जितम्" । अथ गोललिङ्गलक्षणम् "लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना । कुष्माण्डस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् । काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम्" । अथार्षलिङ्गलक्षणम् । तत्रैव "मालाकोलफलाकारं ब्रह्मसूत्रविवर्जितम् । मूले स्थूलञ्च यल्लिङ्गं कपित्थफलसन्निभम् । तालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलञ्च यद्भवेत् । मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गं

ऋषिलिङ्गमुदीरितम्"। लिङ्गं च द्विविधमकृत्रिमं कृत्रिमञ्च अकृत्रिमं स्वयम्भूबाणलिङ्गादि स्वयम्भूतम्। कृत्रिमं धातुलिङ्गादिनिर्मितम्। सिद्धान्तशेखरे "तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलञ्च चलं तथा। प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम्। प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम्। स्थापितमचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजिते। पञ्चधा तत स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु दैवपालितम्। आर्षञ्च मानसं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते। नानाच्छिद्रसुसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम्। स्वदृष्टरूपं यल्लिङ्गं कर्कशं भुवि दृश्यते। तल्लिङ्गन्तु स्वयम्भूतमपरं लक्षणच्युतम्। स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम्। शङ्खाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम्। पद्माभमस्तकं ब्राह्मं छत्राभं शाक्रमुच्यते। शिरोयुक्तं तथाग्नेयं त्रिपदं याम्यमीरितम्। खड्गाभं नैर्ऋतं लिङ्गं वारुणं कलशाकृति। वायव्यं ध्वजवल्लिङ्गं कौबेरन्तु गदान्वितम्। ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादि निःसृतम्। स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः"। मत्स्यसूक्ते "दृष्टा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति!। सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते"। एतेषां पूजाफलन्तु तत्रैव "विशेषाच्छैलजं मुक्त्यै भुक्तये चानुषङ्गतः। पार्थिवं भुक्तये मर्त्यं मुक्तये चानुषङ्गतः। एवं वै दारुजं ज्ञेयं धातुलिङ्गं तथा पुनः। स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हैमं राज्यप्रदञ्च तत्। पुत्रवृद्धिकरं ताम्रं राङ्गमायुःप्रवर्द्धनम्" पद्मपु० "पारदञ्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। चान्द्रकान्तं मृत्युजित् स्यात् स्फाटिकं सर्वकामदम्"। वी०मि०धृत कल्पोत्तरेऽपि "सर्वा फलप्रदा भूमिर्मणयस्तद्वदेव हि। अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विद्युदुज्ज्वलाः। रात्रौ प्रकाशकाः सर्वे विषाद्याघातकारिणः। नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपतः। वज्राद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडाद्यादिविनिर्मितम्। सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम्"। लक्षणसमुच्चये "गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौष्पं भुक्तिप्रदायकम्"। तथा "नानागुणोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम्। सैकतं शुभदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम्। उच्चाटने तु पालाशं भास्मं शत्रुक्षयावहम्। तात्कालिकं दरिद्रश्च कृत्वा भक्त्या समर्चयेत्"। तथा "कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च। कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम्। एतद्वै गन्धलिङ्गन्तु कृत्वा संपूज्य भक्तितः। शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः। कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं द्वयगन्धसमन्वितम्। नवखण्डां धरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत्। रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः। विद्याधरपदं प्राप्य पश्चात् शिवसमो भवेत्। श्रीकामो गोशकृल्लिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपूजयेत्। स्वच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत्। कार्यं च सक्तुजं लिङ्गं यवगोधूमशालिजम्। श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्चयेत्। सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम्। वश्ये लवणजं लिङ्गं तत्ते त्रिकटुकान्वितम्। गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम्। लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम्। कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम्। भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम्। गन्धोत्थं शुभदं भूरिशर्करोत्थं सुखप्रदम्। वंशाङ्कुरं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम्। केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम्। क्षोभणे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम्। दारिद्र्यदं द्रुमोद्भूतं पैष्टं सारस्वतप्रदम्। दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिलक्ष्मीसुखप्रदम्। धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत्। पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मुक्त्यै धात्रीफलोद्भवम्। नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्त्तिसौभाग्यवर्द्धनम्। दूर्वाकाण्डसमुद्भूतमपमृत्युविनाशनम्। कर्पूरसम्भवं लिङ्गं कलायैर्भुक्तिमुक्तिदम्। आयस्कान्तं चतुर्द्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु" गरुडपु०। "सर्वं मणिमयं श्रेष्ठं तत्र वाजमरिच्छिदे। यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम्। पुष्टिमूलं महानीलं ज्योतिस्तीरसमुद्भवम्। सर्वकं कुलसम्पत्त्यै तैजसं सूर्यकान्तजम्। चन्द्रापीडं मृत्युजिते स्फाटिकं सर्वकामदम्। भूलाख्यमणिजं शत्रुक्षयार्थं मौक्तिकं तथा। आपत्यं हीरकं ज्ञेयं रोगहृन्मौक्तिकोद्भवम्। शुभकृत् पुष्करं नीषं वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत्। नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम्"। सारसंग्रहे "महाभुक्तिप्रदं हैमं राजतं भूतिवर्द्धनम्। आरकूटं तथा कांस्यं घटणु सामान्यमुक्तिदम्। त्रपुसीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम्। कीर्त्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुत्रवर्द्धनम्। पैत्तलं भुक्तिमुक्त्यर्थं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम्" कालोत्तरतन्त्रम्। तत्रैव शिवनारदसंवादे "पितृणां मुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम्। हैमजं सत्यलोकस्य प्रा-

श्रये पूजयेत् पुमान् । पूजयेत्ताम्रजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः” । मत्स्यसूक्ते “ताम्रलिङ्गं कलौ नार्च्यं रैत्यस्य सीसकस्य च । रक्तचन्दनलिङ्गञ्च शङ्खकांस्यायसं तथा” । मातृकाभेदतन्त्रे १२पटले “पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् । पाषाणे शिवपूजायां द्विगुणं फलमीरितम् । स्वर्णलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् । सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् । ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांस्ये च धनसञ्चयः । गङ्गायाञ्च लक्षगुणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥ स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात् तथा मारकते प्रिये ! । लौहलिङ्गे रिपोर्नाशं कामदं भस्मलिङ्गकम् । बालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् । सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् । संस्कारेण विना देवि ! पाषाणादौ न पूजयेत्” । “मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथ वा तोलकद्वयम् । एतदन्यन्न कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति !” मातृकाभेदतन्त्रे ७प० । “मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथ वा तोलकद्वयम् । लिङ्गस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद् बुधः । अङ्गुष्ठपर्वमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत्” विश्वसारतन्त्रम् । त्रिस्थलीकरणमुक्तं कालोत्तरे “लिङ्गे वेद्यां तथा पीठे समस्तत्रिपातनात् । समस्तैव विजानीयात् त्रिस्थलीकरणं त्विदम्” । ब्राह्मणादीनां मृत्तिकाभेदेन पूजाफलप्रशंसा तत्रोक्ता यथा “शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स एव विप्रो देवेशि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । क्षत्रियस्तु वरारोहे ! रक्तं निर्माय पार्थिवम् । पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । पीतं तु पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् । स च वैश्यो महेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् । स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभाग्भवेत् । शिलादौ च महेशानि ! स्थूलञ्च फलदायकम् । अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यदा हेमाद्रिमानकम् । क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं स्मृतम् । स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राक्ष परमेश्वरि ! । पूजनाद्धारणादापि फलं बहुविधं स्मृतम्” । स्थूलतरमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमित्यादिवचनात् । शिलास्फाटिकमरकतादीनां पञ्चस्थलीकरणमुक्तम् लैङ्गे “शिवलिङ्गस्य यन्मानं तन्मानं दक्षसव्ययोः । योन्यग्रमपि यन्मानं तदग्रोऽपि तथा भवेत्” । “लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः । लिङ्गस्य द्विगुणा वेदी योनिस्तदर्द्धसंमिता । कुर्वीताङ्गुष्ठतो ह्रस्वं न कदाचिदपि क्वचित् । रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवेत्” । तन्त्रान्तरम् । लिङ्गशब्दव्युत्पत्तिर्यथा “आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका । आलयः सर्वदेवानां लयनाल्लिङ्गमुच्यते” स्कान्दपु० ।

“एकहस्तेन निर्माय पार्थिवं लिङ्गमर्चयेत् । तल्लिङ्गपूजनस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् । तदेव स्याच्छतगुणं वामहस्तेन निर्मितम् । रुद्राक्षरणकेशादि शोधनञ्चैव पाणिना । “एवं कृते तु गृहिणां संसारात् स विस्तृतिः । द्व्याधिकैर्विंशतिपलैर्ब्रह्मिः शैवं प्रयत्नतः । लिङ्गं निर्माय देवेशि ! पूजयेद्भक्तिसंयुतः” तन्त्रसारः ।

शिवलोक पु० ६तत्० । कैलासनामके स्थाने ।

शिववल्लभ त्रि० ६तत्० । १महादेवप्रिये २शतपत्र्यां स्त्री राजनि० । [२श्रीवल्ल्यां च राजनि० ।

शिववल्ली स्त्री० शिवप्रिया वल्ली शा०त० । १लिङ्गिनीलतायां

शिववाहन न० शिवं वाहयति वह–णिच्–ल्यु । वृषभे राजनि० । [२शिवस्य शुक्रे च ।

शिववीज न०६तत्० । १पारदे राजनि० । शिववीर्यादयोऽप्यत्र ।

शिवशेखर पु० शिवस्य शेखर इव । १धुस्तूरे राजनि० । २वकपुष्पे च जटा० ।

शिवसुन्दरी स्त्री ६तत्० । दुर्गायां तन्त्रसा० ।

शिवा स्त्री शो–वन् नि० । १मङ्गलवत्यां स्त्रियां २दुर्गायां “शिवा मुक्तिः समाख्याता योगिनां मोक्षदायिनी । शिवाय यां यजेद्देवीं शिवा लोके ततः स्मृता” देवीपु० ४५अ० । ३मुक्तौ ४शृगाले ५हरीतक्यां ६शमीवृक्षे ७तामलक्याम् अमरः । ८आमलक्यां मेदि० । ९हरिद्रायां १०दूर्वायां ११गोरचनायाञ्च राजनि० १२शृगाल्याम् अमरः । [राजनि० ।

शिवाटिका स्त्री शिवायाटति अट–ण्वुल् । वंशपत्र्यां

शिवात्मक न० शिवो मङ्गल आत्मा यस्य कप् । १सैन्धवे लवणे राजनि० । २शिवमये त्रि० ।

शिवानी स्त्री शिवं कल्याणमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् । १जयन्तीवृक्षे शब्दच० २दुर्गायाञ्च ।

शिवाप्रिया पु० ६तत्० । १छागे त्रि० २तस्याः प्रियमात्रे त्रि० ।

शिवापीड पु० ६तत्० । वकवृक्षे राजनि० । [राजनि० ।

शिवाफला स्त्री शिवाया इव फलं यस्याः । शमीवृक्षे

शिवाबलि पु० शिवाभ्यो देयो बलिः शा०त० । तन्त्रसा-

रविहिते सन्ध्यायां शिवाभ्यो देये मांसादिबलौ तद्विधिस्तन्त्रसारे द्रष्टव्यः ।

शिवाराति पुं॰ शिवायाः शृगालस्यारातिः । १कुक्कुरे शब्दमा॰ २शिवाशिवयोर्द्वेष्टरि पापवृक्षे च ।

शिवारुत न॰ ६त॰ । शृगालीशब्दे दिग्भेदे तस्य शुभाशुभफलं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा

"शोभनं शुभफलाप्तिसूचकं कथ्यते त्ववितथं शिवारुतम् । शान्तदीप्तककुभां विशेषतो ज्ञानमत्र च सदोपयुज्यते । दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता विवस्वतात्रा भवति प्रदीप्ता । सा धूमिता यां सविता प्रयातः शेषा दिगन्ताः किल पञ्च शान्ताः । दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री प्रधूमिता चानलदिक्क्रमेण । आद्ये दिनस्य प्रहरे प्रवृत्ते महेशदैवेशकृताशदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते नराणां संत्रासकायव्ययबन्धनानि । अह्नो द्वितीये प्रहरस्य भागे महेशनैर्ऋतानलकालदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । अह्नस्तृतीये प्रहरे दिनस्य कृतान्तवैवस्वतयातुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागतेऽह्नः प्रहरे तुरीये प्रेतेशरक्षःपतिपाशिदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । आद्ये निशायाः प्रहरे प्रवृत्ते रक्षोऽधिपादःपतिवातदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । ततो द्वितीयप्रहरे रजन्यास्तोयाधिपाद्यानिलसोमदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । यामे तृतीयेऽपि च यामवत्याः समीरदोषाकरशम्भुदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । समागते रात्रितुरीययामे निशाकरेशानसुरेशदिक्षु । शिवा रटन्ती कुरुते इत्यादि । इतीरितं दिक्त्रययामयोगात् फलं विरुद्धं विरुतैः शिवायाः । ब्रूमोऽथ दिक्पञ्चकयामयोगात् फलानि पुंसां क्रमतः शुभानि । कृतान्तरक्षोवरुणानिलेन्दुदिक्ष्वाद्ययामे रवितैः शृगाल्याः । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरिष्टसिद्धिर्लाभः सुभिक्षं प्रियलोकसङ्गः । रक्षःप्रचेतोऽनिलसोमशम्भुदिक्षु द्वितीये प्रहरे रुतेन । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । जलेशवातेन्दुशिवामरेशदिक्ष्वारवेण प्रहरे तृतीये । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । समीरसोमेशसुरेशवह्निदिक्षु स्वरेण प्रहरे चतुर्थे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । शशाङ्करुद्रेन्द्रकृताशकालदिक्ष्वारवैः पञ्चमयामभागे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । ईशानशक्राग्निकृतान्तरक्षोदिक्षु स्वरेण प्रहरे च षष्ठे । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । इन्द्राग्निकालासुरपाशपाणिदिक्ष्वारवैः सप्तमयामकाले । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि । वह्न्यन्तकनैर्ऋतपाशिवातदिक्ष्वष्टमे च प्रहरे रवेण । स्यादिष्टवार्त्ताश्रुतिरित्यादि ।

"एकादिकानां निधनाष्टमानां शिवारुतानामधुना यदर्थम् । प्राच्यादिकास्वष्टसु दिक्षु शेषं यद्यत् फलं तत्तदुदीरयामः । धनान्यभीष्टाप्तिमभीष्टलाभं ध्रुवं ततोऽर्थस्य फलं शुभञ्च । भयं प्रलापं सकलञ्च सौख्यमेकादिशब्दैः कुरुते प्रशान्ते । भयान्यनिष्टश्रुतिरर्थहानिरिष्टैर्वियोगो महती च भीतिः । स्याद्विपद्दाप्तिर्मरणञ्च दीप्ते त्वेकादिना चेत् कृतसप्तकेन । ऐशान्यां निनादे प्रथमेऽर्थलाभो भवेद्द्वितीये निधिदर्शनञ्च । कन्यां तृतीये लभते चतुर्थे त्वध्वागमं पञ्चमकेऽथ सिद्धिम् । षष्ठे रवे कुप्यति भूमिनाथो भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टयस्तु । वासोऽग्निभागे प्रथमे द्वितीये नराधिपः कुप्यति भीस्तृतीये । घातश्चतुर्थे नगरस्य शब्दे शिवाकृते पञ्चमके च युद्धम् । वदन्ति तज्ज्ञाः कलहञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । आद्ये शुभं स्यादशुभं द्वितीये याम्ये महाव्याधिभयं तृतीये । स्वरे चतुर्थे स्वजनागमः स्यात् पुत्रो भवेत् पञ्चमफेत्कृतेषु । जायेत कन्या रटिते च षष्ठे भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । ग्रामस्य घातो दिशि राक्षसानामाद्ये द्वितीयेऽपि च गोकुलस्य । मृत्युस्तृतीये द्विचतुष्पदानां हानिश्चतुर्थेऽपि च पञ्चमेऽत्र । चौराद्भयं राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । शब्दे शिवाया वरुणस्य भागे आद्ये भयं हानिरथ द्वितीये । स्याद्राजदूतागमनं तृतीये वादश्चतुर्थे खलु चौरभीतिः । स्यात् पञ्चमे राजभयञ्च षष्ठे भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । वायव्यभागे भयमेकशब्दे भयातिरेको भवति द्वितीये । वृष्टिस्तृतीये महती चतुर्थे मेघागमो वर्षति पञ्चमे च । क्रोधं विधत्ते नृपतेश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । दिश्युत्तरस्यां विहिते विरावे म्रियेत कश्चित् प्रथमे द्वितीये । महाभयं, विप्रवधस्तृतीये स्नानं चतुर्थे खलु हन्यते च । विट् पञ्चमे षष्ठरवे च शूद्रा भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । राहोस्तथा दर्शनमाद्यशब्दे केतोर्द्वितीये च तथोत्तरेण । उल्काप्रपातस्त्रिषु दुर्दिनञ्च चतुर्षु भद्रं खलु पञ्चमे च । सङ्गो भवेद्वैरिजनैश्च षष्ठे भीः सप्तमे स्याद्विफलोऽष्टमस्तु । आद्ये भवेद्दुर्दिनमीशदेशे वृष्टिर्द्वितीये च रवे शिवायाः । वातस्तृतीये त्वग्निश्चतुर्थे म्रियेत कश्चित् खलु पञ्चमे च । लभेत

पृथ्वीं निनदे च षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु" "क्षेमलाभपुनरागमनानां निश्चयं समधिगम्य विशङ्कः । येन याति पथिकः परदेशं तं शिवारुतमथ प्रथयामः । यं यं देशं गन्तुमभ्युद्यतानां पुंसां शब्दानुच्चरन्ती शृगाली । शान्तायां वा सिद्धये वाञ्छितानां दीप्तायान्तु स्यादभीष्टक्षयाय । प्राचीं दिशं सम्मुखभानुविम्बं प्रतिष्ठमानस्य नरस्य यस्य । शब्दं शृगाली पुरतः करोति बन्धं वधं वा प्रकरोति तस्य । प्राचीदिगीशाभिमुखस्य पुंसः प्रस्थानकामस्य शिवा सशब्दा । श्रियेऽर्थनाशाय च दक्षिणा स्याद्वामा पुनर्वाञ्छितकार्य्यसिद्ध्यै । प्रत्यक्कुभाशां चलितस्य पूर्वां शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । करोति पृष्ठे प्रकरोति तस्य सर्वप्रकाराभिमतार्थसिद्धिम् । प्रस्थायिनो यस्य च दक्षिणाशां शिवा रुतं मुञ्चति दक्षिणेन । आदित्यमुक्ता यदि नो तदानीं ध्रुवं भवेत्तस्य महीपतित्वम् । वैवस्वताशाचलितस्य यस्य दिवाकरस्तिष्ठति दक्षिणेन । शिवा च वामा कुरुते विरावं सम्पद्यते तस्य समस्तमिष्टम् । पुमान् यदा याम्यककुप्प्रवासी करोति शब्दं पुरतः शृगाली । आस्ते विवस्वानपि सम्मुखश्चेत् भवेत् तदानीमचिरेण मृत्युः । नरस्य याम्यां ककुभं यियासोः शृगालभार्य्या यदि पृष्ठभागे । फेत्कारमामुञ्चति मानवस्य मृत्युश्च पुंसो भवत्यवश्यम् । दिशं प्रतीचीं व्रजतः शृगाली नरस्य यस्याभिमुखी विरौति । शान्तास्थिता शान्तफलप्रदात्री दीप्तास्थिता दीप्तफलं तनोति । प्राचेतसीं सञ्चलितस्य काष्ठां शृगालिका जल्पति दक्षिणेन । यदा तदानीं सुबहूननर्थान् करोति कार्य्यानपि हन्ति पुंसः । दिशं प्रचेतःपरिपाल्यमानां नरस्य यस्य व्रजतः शृगाली । वामा विरावं प्रकरोति शान्ता भवन्त्यभिप्रेतफलानि तस्य । यो वारुणीं याति दिशं मनुष्यः शृण्वन् शिवायारटितानि पृष्ठे । गतस्य तस्याशु कृताशभीतिरसंशयं स्यात् द्रविणव्ययश्च । यस्योत्तराशां चलितस्य पुंसः प्राच्यां शिवा मुञ्चति फेत्कृतानि । भानुः प्रतीच्यां विहितस्थितिश्चेदपेक्षितं सिध्यति तत्क्षणेन । मुञ्चत्युदीचीं चलितस्य पृष्ठे शिवा विरावं पुरुषस्य यस्य । आस्ते च मध्ये नभसो विवस्वांस्तस्यार्थहानिर्मरणं प्रदिष्टम् । कुवेरकाष्ठां प्रति यः प्रयाति ज्वालामुखी चाभिमुखी विरौति । तस्याध्वगस्याभिमतार्थसिद्धिर्भवेच्च सम्यक् पुनरागमश्च । तिष्ठति तीव्रकरो दिशि यस्यां फेत् कुरुते यदि तत्र शृगाली । तद्व्रजतः पथिकस्य भवेतां निश्चयतो धनजीवितनाशौ । दक्षिणतः प्रथमं यदि पश्चात् वामगता पथिकस्य शृगाली । फेत् कुरुते कुरुते तदवश्यं क्षेमधनाप्तिमथागमनानि । आशास्य शान्तां ककुभं नरस्य वामा शृगाली यदि वा रटन्ती । तदार्थलाभं वितरत्यवश्यमनर्थजातं दक्षिणतो रटन्ती । वामा प्रदीप्ते ककुभः प्रदेशेऽलाभं तथानर्थमुपादिशन्ति । शिवा रटन्ती पथि दक्षिणा तु क्षिपत्यनर्थानथ सङ्कटेषु । शान्ते दिगन्ते यदि वा प्रदीप्ते पृष्ठे प्रयाणे प्रतिषेधयित्री । शब्दायमाना तु शिवा पुरस्तात् निमज्जयत्यापदगाधसिन्धौ । वामेऽपसव्ये पुरतोऽथ पृष्ठे पुंसः शिवा जल्पति यत्र तत्र । आयान्ति चौराः प्रथमे विरावे द्वयोर्भवेत्तस्करदर्शनञ्च । नृपादरोऽर्थागमनं तृतीये तुर्य्ये क्षतिः पञ्चमकेऽर्थलाभः । वाणिज्यसेवादिफलाय षष्ठे भीः सप्तमे स्यादिष्टफलोऽष्टमस्तु । हाहारवं मुञ्चति दृष्टभावा हास्यं तु तस्यास्तदुदाहरन्ति । अग्रेसरा वा पथि या यियासोः सा द्विप्रकारापि मनोरथाप्त्यै । नृपस्य यात्रासमये पुरस्तात् प्रयाति चेद्वर्त्मनि वेदयन्ती । कुर्य्याच्छिवा वैरिपराभवं तज्जयश्रियश्चाभिमतं विदध्यात् । कार्य्यान्तरेष्वप्यनुगम्यमाना श्रेयःप्रदा शान्तदिशि प्रदिष्टा । शिवा प्रदीप्ते तु दिशि प्रदेशे समारटन्ती महते भयाय । भयोद्गमे दीप्तदिशि प्रदीप्तैर्नादैर्नृणां हन्ति भयानि देवी । महान्ति सर्वाण्यपि, शान्तनादा शान्तस्थिता सर्वभयप्रदात्री । यदा च नद्युत्तरगा नराणां शब्दं शृगाली कुरुते कदाचित् । तटद्वये तत्परिरक्षणीयं महद्भयं भावि जलेचरेभ्यः"। "स्थानस्थितानामपि योगभाजां नैमित्तिकानामुपदिश्यते तु । शिवाविरावैरशिवं शिवञ्च सुनिश्चितार्थं मुनिसम्मतेन । करोति फे फे इति सर्वदिक्षु यदा तदा स्थानविघातयुक्ते । शिवा विधत्ते क्षुधिता त्वसंख्यान् रौद्रान् स्वरान् मुञ्चति चेदुपेक्षाम् । निरन्तरं रौति विदिक्षु दिक्षु समन्दकारुण्यस्वरातुरा चेत् । अपत्यमोहेन यदा शृगाली त्यक्तस्पृहा सा कथितेङ्गितज्ञैः । स्थित्वा प्रदीप्ते ककुभो विभागे ज्वालामुखी फेत्कुरुतेऽतिरौद्रम् । ग्रामस्य तस्य प्रकरोति नाशं तस्याथ वा तिष्ठति यस्य मध्ये । ग्रामस्य मध्यं समवाप्य यस्य ज्वालामुखी मुञ्चति फेत्कृतानि । स शून्यतां गच्छति निश्चयेन लोकस्य वा स्यादसुखं प्रभूतम् । ग्रामान्तिके सप्तदिनानि यावत् महाभयोत्पादितफेत्कृतानि । विरौति चेत्तत् कुरुते शृगाली तद्वाचिलोकस्य भयं

प्रभूतम्। मध्यंदिने यावदहानि पञ्च शिवा समीपे नगरस्य यस्य। विरौति घातं विदधाति तस्य भयञ्च वह्निप्रभवं प्रभूतम्। पश्चार्द्धरात्राणि कथञ्चिदेषा क्रूरारवा व्याहरते शृगाली। यस्यान्तिके तं बहवो हठेन मुष्णन्ति चौरा जनसन्निवेशे। स्थानस्य यस्योपगता समीपं दिनानि पञ्चोच्चरति प्रभाते। स्वरेण रौद्रेण शृगालभार्य्या स्यात्तत्र हानिर्महती नराणाम्। सुरक्षितस्यापि मनुष्यजन्तैर्यामस्य शीघ्रं हरणं विधत्ते। त्र्यं दिनानां दिवसावसाने शिवा रटन्ती परुषस्वरेण। दिक्षारटन्ती सकलासु रौद्रं भ्रमत्यखिन्ना परितः पुरस्तेत्। शृगालभार्य्या खलु तद्ब्रवीति युद्धं महत्तत्र महाभिघातम्। ज्वालां विमुञ्चत्यतिरौद्रनादा समाकुला धावति या समन्तात्। कौमारकं या जनयत्यकस्मात् कुर्य्याच्छिवा सा युवराजपातम्। रोमोद्गमं या जनयत्यकस्मात् फे इत्यतिक्रूररवा नराणाम्। मूत्रं पुरीषन्तु तुरङ्गमाणां सा सर्वदा स्यादशिवा शिवेह। तरङ्गिणीरोधसि सौम्यरूपांस्त्रीन् पञ्च वा मुञ्चति या निनादान्। शिवां शिवां तां नृपतिस्तदानीं वन्देत देवीमभिवन्दनीयाम्। श्मशानभूमौ दिनमध्यभागे मध्ये रजन्याः स्वगृहप्रदेशे। या रौति तस्यै बलिमर्घ्ययुक्तं भक्त्या प्रदद्यात्तु यदि भद्रमिच्छेत्। सर्वेषु कार्य्येषु समुद्यतेषु बलिः शिवाया विनिवेदनीयः। गृह्णाति यस्मिन् विषयेऽभ्युपेत्य देवी बलिं जल्पति तत्र सिद्धिम्" "कथ्यते बलिविधानमिदानीं शाकुनागममतेन शिवायाः। दिव्यमन्त्रबलिबाधितदोषं साधिताखिलसमुद्यतकार्य्यम्। शून्यालयं कुक्कुटकं श्मशानं चतुष्पथं मातृगृहं जलान्तम्। वन्ध्यावनिस्तत्वरमेवमाद्या बलिप्रदानाय मताः प्रदेशाः। तेषाञ्च मध्यादुचितप्रदेशे विशोधितं मण्डलकं विदध्यात्। पौराणिकश्लोकपरीक्षितायाः संगृह्य गोर्गोमयमन्तरीक्षात्। अत्यन्तजीर्णदेहाया वन्ध्यायाश्च विशेषतः। रोगार्त्तनवसूतायाः न गोर्गोमयमाहरेत्। तस्मिन् विचित्रं विततं विदध्यात् पिष्टाक्तकेनाष्टदलं सरोजम्। संपूजयेत् तत्र सुराधिपादीन् क्रमेण सर्वानपि लोकपालान्। मध्ये सुतैः पञ्चभिरभ्युपेता शिवान्विता पिष्टमयी प्रसन्ना। पूज्या शिवा तुष्यति भक्तियोगात् प्रभूतपुष्पाक्षतधूपदीपैः। साज्यगुडौदनमाषकुलत्थैर्यावकपूपलिकामिषमद्यैः। संस्थितरत्र नरायनमात्रं बुद्धिमता बलिकर्म्मणि कार्य्यम्। प्राप्याष्टमीं वामचतुर्द्दशीं वा संमन्त्र्य मन्त्रेण च सम्प्रसत्वः। बलिं शिवाया निशि निश्चयेन दद्यान्मनुष्यो यदि भद्रमिच्छेत्"।

शिवालय न० शिवस्य आलीयतेऽत्र ली—अच्। १श्मशाने हारा० ६त०। २रक्ततुलस्यां शब्दर०। ३महादेवगृहे च पु०।

शिवालु पु० शिवायामलति अल—उन्। शृगाले राजनि०।

शिवास्मृति स्त्री शिवायाः स्मृतिर्यस्याः ५ब०। जयन्तीवृक्षे शब्दच० तन्नामोच्चारणे हि जयन्तीनामकदुर्गायाः स्मरणमिति तस्यास्तथात्वम्।

शिवाह्लाद पु० शिवमाह्लादयति आ+ह्लाद-णिच्-अण्। १वकवृक्षे राजनि०। ६त०। २तत्सन्तोषे च।

शिवाह्वा स्त्री शिवस्येवाह्वा यस्याः। रुद्रजटावृक्षे राजनि०। ६त०। २महादेवाह्वाने च।

शिवि पु० शि—वि नि० न गुणः। १हिंस्रपशौ त्रिका०। २भूर्जवृक्षे ३उशीनरराजसुते नृपभेदे च मेदि०।

शिविका स्त्री शिवं करोति शिव+णिच्-ण्वुल् अत इत्त्वम्। यानभेदे (डुली) अमरः।

शिविर न० शी+किरच् वुक् च। कटके सैन्यनिवासस्थाने। शिविरलक्षणमुक्तं यथा
"शिविरं परिखायुक्तमुच्चैःप्राकारवेष्टितम्। युक्तद्वादशद्वारञ्च सिंहद्वारपुरस्कृतम्। युक्तं चित्रैर्विचित्रैश्च कृत्रिमैश्च कपाटकैः। निषिद्धवृक्षरहितं प्रसिद्धैश्च पुरस्कृतम्। सुलक्षणं चन्द्रवेधं प्राङ्गणञ्च तथैव च"। तत्र विहितनिषिद्धवृक्षादि यथा "आश्रमे नारिकेलस्य दक्षिणाञ्च धनप्रदः। शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तरुः। सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तरुराजो मनोहरः। रसालवृक्षः पूर्वस्मिन् नृणां सम्पत्प्रदस्तथा। शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो! निशामय। बिल्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो बदरी तथा। प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा। सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते गृही। जम्बुवृक्षश्च दाडिम्बः कदल्याम्रातकस्तथा। वन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा। सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः। हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा। ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय। सर्वत्र चम्पकः शुद्धो भुवि भद्रप्रदस्तथा। अलाबुश्चापि कुष्माण्डं मायाम्बुश्च सुकासुकः। खर्जुरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः। वार्त्ताकुः कारवेल्लश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदाः।। लताफलञ्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चि-

तम् । प्रशस्तं कथितं कान्ते ! निषिद्धञ्च निशामय । वन्यवृक्षा निषिद्धस्य शिविरे नगरेऽपि च । वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः । नगरेषु प्रसिद्धस्य दर्शनात् पुण्यदस्तथा । हे कान्ते ! तिन्तिड़ीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्जय । शरेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् । शिविरेऽतिनिषिद्धस्य नगरे किञ्चिदेव च । न निषिद्धः प्रसिद्धस्य ग्रामेषु नगरेषु च । वृक्षस्य चणकादीनां धान्यञ्च मङ्गलप्रदम् । ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव । इक्षुवृक्षस्य शुभदः सततं शुभदस्तथा । कुष्माण्डस्य शिरीषस्य कदम्बस्य शुभप्रदाः । । कम्बी हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा । हरीतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च । न वार्त्ताकी भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् । गजानामश्विशुभदमश्वानाञ्च तथैव च । कल्याणसुरभीवत्सां वाले स्थापनकारिणाम् । न शुभप्रदमन्येषामुच्छन्नकारणं परम् । वानराणां नराणाञ्च गर्दभानां गवामपि । कुक्कुराणां शृगालानां मार्ज्जाराणामभद्रकम् । भेटकानां शूकराणां सर्वेषाञ्च शुभप्रदम् । ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे । शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च । दीर्घे प्रस्थे समानञ्च न कुर्य्यान्मन्दिरं बुधः । चतुरस्रे गृहे कान्ते ! गृहिणां धननाशनम् । दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संहृतः । शून्येन रहितं भद्रं शून्यं शून्यप्रदं नृणाम् । प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घे हस्तत्रयं तथा । गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च । न मध्यदेशे कर्त्तव्यं किञ्चिन्न्यूनाधिके शुभम् । चतुरस्रं चन्द्रवेधं शिविरं मङ्गलप्रदम् । अभद्रं सूर्य्यवेधञ्च प्राङ्गणञ्च तथैव च । शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी नृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् । मालती यूथिका कुन्दो माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं बकुलं शुभम् । अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीप्सितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः । ऊर्द्ध्वं षोड़शहस्तेभ्यो नैवं कुर्य्याद्‌ गृहं गृही । ऊर्द्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् । सूत्रधारं तैलकारं स्वर्णकारञ्च हीरकम् । वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्य्यात् स्थायिनं बुधः । ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सच्छूद्रं गणकं शुभम् । भट्टं वैद्यं पुष्पकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ! प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् । परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् । सङ्केतपूर्वकञ्चैव परिखाद्वारमीप्सितम् । शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च । शाल्मलीनां तिन्तिड़ीनां छिन्नाङ्गानां तथैव च । निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् । धुस्तूराणां वटानाञ्चाप्येरण्डानामवाञ्छितम् । एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीप्सितम् । वृक्षञ्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्‌ बुधः । पुत्रदारधनं हन्यादित्याह कमलोद्भवः” ब्रह्मवै० ख० १०२अ० ।

शिविष्ट पु० इत० । १वकवृक्षे २दूर्वायां स्त्री राजनि० । ३महादेवप्रिये त्रि० । [याप्ययाने हारा० ।

शिवीरथ शिवेर्भुजेष्टस्य ई: शोभा यत्र तादृशो रथः ।

शिशिर न० शश–किरच् नि० । १हिमे माघफाल्गुनमासद्वयात्मके २ऋतुभेदे अमरः । तत्र ऋतौ वर्ण्यादिकन्तु नि “करीषः धूमः कुन्दः पद्मदाहः शिशिरोत्कर्षः” कविक०ल० ३शीतले स्पर्शे च न० ३तद्वति त्रि० अमरः । [च ।

शिशु पु० शो-कु सन्वद्भावः द्वित्वम् । १बालके अमरः २स्वल्पे

शिशुक पुंस्त्री०शिशुरिव इवार्थे कन् । १जलजन्तुभेदे (शुशुक) राजनि०स्त्रियां ङीष् । २बालके मेदि० ३वृक्षभेदे हेमच० “जातमात्रः शिशुस्तावत् यावदष्टौ समा वयः । स हि गर्भसमो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रदर्शकः । भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथाऽनृते । तस्मिन् काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते” मनुः । [शल्कमा० ।

शिशुगन्धा स्त्री शिशुः स्वल्पो गन्धो यस्याः । मल्लिकाभेदे

शिशुचान्द्रायण न० “चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम्” मनूक्ते व्रते । [ताऽप्यत्र स्त्री ।

शिशुत्व न० इत० । शिशोर्भावः त्व । बाल्ये तल् । शिशु-

शिशुपाल पु० चेदिदेशीयराजभेदे दमघोषात्मजे त्रिका० ।

शिशुपालहन् पु० शिशुपालं हतवान् हन–भूते क्विप् । श्रीकृष्णे हेमच० ।

शिशुमार पुंस्त्री०शिशुं मारयति मृ–णिच् । १जलजन्तुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् । गगनस्थे २ताराचक्रभेदे च “शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति । सन्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ! । यदह्ना कुरुते पापं दृष्ट्वा तन्निशि मुच्यते । तावत्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि । तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि तु । उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयोऽप्युत्तरो हनुः । यज्ञो-

ऽधरस्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः। हृदि नारायण-स्तास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः। वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी। शिश्नं संवत्सरस्तस्य मित्रो-ऽपानं समाश्रितः। पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः। तारकाः शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम्" विष्णुपु० २अं १२अ०। भाग० २३अ० अन्यथोक्तं यथा "केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति। यस्य पुच्छाग्रे-ऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति। पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्त-कुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्ष-त्राणि उपकल्पयन्ति। दक्षिणानि तु सव्ये यथा शिशु-मारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यव-यवाः समसंख्या भवन्ति। पृष्ठे त्वजवीथी आकाश गङ्गा चोदरतः। पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्यो-रार्द्राश्लेषा च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत्तरा-षाढे दक्षिणवामपार्श्वयोस्तु युञ्जीत। तथैव मृगशीर्षा-दीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोम्येन प्रतियुञ्जीत। शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत्। उत्तरा-हनावगस्त्यः अधराहनौ यमः मुखे चाङ्गारकः शनै-श्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारा-यणो मनसि चन्द्रोनाभ्यामुशनास्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः। एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं रूपम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतोनिरीक्षमाण उपतिष्ठेत"।

शिशुवाह पु स्त्री० शिशुं वहति वह–ण्वुल्। वनच्छागे हेमच० स्त्रियां ङीष्। शिशुर्वाह्योऽस्य। शिशुवाह्य तदर्थे त्रिका०

शिश्न पु० शश–नक् नि०। मेढ्रे पुंचिह्नभेदे अमरः।

शिश्विदान त्रि० श्विद्–कानच् द्वित्वम्। पापकारके अमरः

शिष वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। शेषति अशेषीत्।

शिष परिशेषीकरणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट्। शेषयति ते शेषति अशिशीषत् त अशेषीत्। [शेषा।

शिष विशेषे रुधा०पर०सक०अनिट्। शिनष्टि लृदित्अशिषत्

शिष्ट त्रि०शास–क्त शिष–क्त वा। १शान्ते २वेदवाक्ये विश्वा-सयुते ३सुबोधे ४धीरे च "न पाणिपादचपलो न नेत्रच-पलो मुनिः। न च वागङ्गचपल इति शिष्टस्य लक्षणम्" भा०आश्व० "धर्मो नातिगतोयैस्तु वेदः स परिवृंहितः। ते शिष्टा ब्रह्मणा प्रोक्ता नित्यमात्मगुणान्विताः" कूर्म० उप० २४अ०। "विशेषणाद्धनिष्ठस्तु शेषः शिष्टः प्रकी-र्त्यते। मन्वन्तरेषु ये शिष्टाः इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः। मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसन्तानकारणात्। तिष्ठन्तीह च धर्मार्थं तान् शिष्टान् परिचक्षते। तैः शिष्टैः स्थापितो धर्मः स्थाप्यते वै युगे युगे" मत्स्यपु० १२० अ०। ५कृत-शासने ६अवशिष्टे च।

शिष्टाचार पु० शिष्टानामाचारः। सद्व्यवहारे "ततः स्मार्त्तः स्मृतो धर्मो वर्णाश्रमविभागशः। एवं वै विविधो धर्मः शिष्टाचारः स उच्यते। त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिः प्रजा वर्णाश्रमेज्यया। शिष्टैराचर्य्यते यस्मात् शिष्टाचारः स शाश्वतः। दानं सत्यं तपोऽलोभो विद्येज्या पूजनं दमः। अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणम्। शिष्टमस्माचरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च ये। मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः। श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णाश्रमात्मकः। शिष्टाचारविरुद्धस्तु धर्मः स साधुस-म्मतः" मत्स्यपु० १२५अ०। "आचारश्चैव साधूनामिति" मनुना तस्य धर्मे प्रामाण्यमुक्तं स च वेदाविरुद्ध एव प्रमाणम् श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नविषयत्वे सदाचारेण तत्र धर्म-निर्णयः। श्रुतिविरोधे स्मृतेरप्रामाण्यवत् स्मृतिविरोधे सदाचारस्य न धर्मनिर्णायकत्वम्। तेन दाक्षिणात्यानां मातुलकन्याविवाहस्य शिष्टैराचर्य्यमाणत्वेऽपि न प्रमा-णता। तदेतत् "विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानं" जैमि० सूत्रेण निर्णीतम्। वशिष्ठेनापि "तदभावे शिष्टाचारः प्रमाणम्" इत्युक्तम्। ततश्च शिष्टाचारेण मूलस्मृतिरनुमीयते यथा होलकाद्याचारात्। ततः स्मृत्या मूलश्रुतिरनुयातव्येति अधिकरणमाला। अत-एव अविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्राप्तं ग्रन्थादौ मङ्ग-लाचरणं मङ्गलवादादौ व्यवस्थापितम्।

शिष्टि स्त्री शास–क्तिन्। १आज्ञायां २शासने अमरः। ३ताड़ने च "शिष्यशिष्टिरवधेन" स्मृतिः।

शिष्य त्रि० शास–क्यप्। १शिक्षणीये २छात्रे अमरः ३उप-देश्ये च। शिष्यलक्षणादि तन्त्रसा० उक्तं यथा "शान्तो विनीतः शुद्धात्मा श्रद्धावान् धारण-क्षमः। समर्थश्च कुलीनश्च प्राज्ञः सच्चरितो धनी। एव-मादिगुणैर्युक्तः शिष्यो भवति नान्यथा। गुरुता शिष्यता वापि तयोर्वत्सरवासतः" तथा चोक्तं सारसंग्रहे "सद्‌-

गुरुः स्वाश्रितं शिष्यं वर्षमात्रं प्रतीक्षयेत् । वर्षैकेन भवेद्योग्यो विप्रोगुणसमन्वितः । वर्षद्वयेन राजन्यो वैश्यस्तु वत्सरैस्त्रिभिः । चतुर्भिर्वत्सरैः शूद्रः कथिता शिष्ययोग्यता” तत्रैव “राज्ञि चामात्यजो दोषः पत्नी पापं स्वभर्त्तरि । तथा शिष्यार्जितं पापं गुरुः प्राप्नोति निश्चितम्” देव्यागमे शिववाक्यं “गुरुशय्यासनं यानं पादुकोपानहं पीठम् । स्नानोदकं तथा छायां लङ्घयेन्न कदाचन । गुरोरग्रे पृथक् पूजामौद्धत्यञ्च विवर्जयेत् । दीक्षां व्याख्यां प्रभुत्वञ्च गुरोरग्रे परित्यजेत्” ।

अथ निषिद्धशिष्याः अगस्त्यसंहितायामुक्ता यथा

“अलसा मलिनाः क्लिष्टाः दाम्भिकाः कृपणास्तथा । दरिद्रा रोगिणो रुष्टा रागिणो भोगलालसाः । असूयामत्सरग्रस्ताःस्तथा परुषवादिनः । अन्यायोपार्जितधनाः परदाररताश्च ये । अश्रुताश्च ये कष्टवृत्तयः पिशुनाः खलाः । बह्वाशिनः क्रूरचेष्टा दुरात्मानश्च निन्दिताः । इत्येवमादयोऽप्यन्ये पापिष्ठाः पुरुषाधमाः । एवंभूताः परित्याज्या शिष्यत्वेनोपकल्पिताः । पापिने क्रूरचेष्टाय कृपणाय तथैव च । दीनायाचारशून्याय मन्त्रद्वेषकराय च । निन्दकाय च मूर्खाय तीर्थद्वेषपराय च । भक्तिहीनाय देवेशि ! न देया मन्त्रकस्य च” “आचारे शासयेद्यस्तु स आचार्य्य उदाहृतः । य आचार्य्यपराधीनस्तद्वाक्यं धार्य्यते हृदि । शासने स्थिरवृत्तिश्च शिष्यः सद्भिरुदाहृतः । एवं लक्षणसंयुक्तं शिष्यं सद्गुणान्वितम् । अध्यापयेद्विधानेन मन्त्ररत्नमनुत्तमम्” पद्मपु०उ० २५ अ० ।

शि(सि)ह्ल पु० सिह्-लक् नि० सस्य शो वा । (शिलारस) गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

शी शयने अदा०आत्म०अक० सेट् । शेते शेरते अशयिष्ट । शीङ् वर्त्तमाने क्त शयितः । शयित्वा ।

शी स्त्री शी-भावे क्विप् । १शयने २शान्तौ च शब्दर० ।

शीक सेके सर्पणे च भ्वा०आत्म० सक० सेट् । शीकते अशीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीक आमर्षे सेके च वा चु०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् । शीकयति ते शीकति अशीशिकत्-त अशीकीत् ।

शीकर न० शीक-अरन् । १सरलद्रवे २वायौ पु० मेदि० । ३जलकणे अमरः ।

शीघ्र न० शिघि-रक् पृषो० । १विलम्बाभावे २त्वरिते च ३तद्वति त्रि० अमरः । ४दन्तीवृक्षे स्त्री राजनि० ।

शीघ्रचेतन पुंस्त्री० शीघ्रा चेतना यस्य । १कुक्कुरे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । २द्रुतचेतनायुते त्रि० ५ब० । ४अर्कवृक्षे पु० । ५अतिबलायां स्त्री राजनि० । [शब्दच० ।

शीघ्रजन्मन् पु० शीघ्रं जन्म यस्य । करञ्जभेदे (काँटाकरमचा)

शीघ्रपुष्प पु० शीघ्रं पुष्पं यस्य । वकवृक्षे राजनि० ।

शीघ्रवेधिन् पु० शीघ्रं विध्यति विध-णिनि । शीघ्रलक्ष्यवेधनकर्त्तरि हेमच० ।

शीत न० श्यै-क्त स्पर्शे सम्प्र० । १शीतले स्पर्शे २जले शब्दमा० ३हिमे च अमरः ४त्वचे राजनि० ५बकुञ्चारवृक्षे ६श्वेतसवृक्षे च पु० अमरः । ७असनपर्ण्यां शब्दर० । ८पर्पटे ९निम्बे १०कर्पूरे राजनि० । ११हिमर्त्तौ च पु० १२शीतस्पर्शयुते त्रि० अमरः । १३अलसे त्रि० मेदि० । १४क्वथिते शब्दच० ।

शीतक पु० शीतमिव करोति कृ-ड । १दीर्घसूत्रिणि आलस्यहेतुना कार्य्याकरणाय शीतबाधामभिनीय २सुस्थिते मेदि० । शीत+स्वार्थे क । ३शीतपदार्थे ४शीतकाले मेदि० ५वृश्चिके शब्दमा० ६असनपर्ण्यां शब्दर० ।

शीतकर पु० शीतः शीतलः करो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च शीतकिरणादयोऽप्यत्र त्रि० । शीतं करोति कृ-अच् । ३शीतकारके ।

शीतकाल पु० ६त० । हिमर्त्तौ मार्गपौषमासद्वयात्मके काले

शीतकुम्भ पु० शीतं स्कुम्नाति स्कुम्भ-अच् नि० । १करवीरे रत्नमा० । २जलजवृक्षभेदे स्त्री राजनि० गौरा० ङीष् ।

शीतकृच्छ्र पु० “त्र्यहं शीतं पिबेत् तोयं त्र्यहं शीतं पयः पिबेत् । त्र्यहं शीतं घृतं पीत्वा वायुभक्षपरस्त्र्यहम्” यमोक्ते व्रते ।

शीतक्षार न० कर्म० । श्वेतटङ्कणे राजनि० ।

शीतगन्ध न० शीतः शीतलः गन्धो यस्य । श्वेतचन्दने राजनि०

शीतगु पु० शीता गावः किरणाः यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च

शीतचम्पक पु० शीतश्चम्पक इव । १दर्पणे २प्रदीपे च मेदि०

शीतपर्णी स्त्री शीतं पर्णं यस्याः ङीप् । अर्कपर्णिकायां रत्नमा० ।

शीतपल्लवा स्त्री शीतः पल्लवो यस्याः । भूमिजम्ब्वां रत्नमा०

शीतपाकिनी स्त्री शीते पाकोऽस्त्यस्याः इनि ङीप् । काकोल्यां शब्दच० ।

शीतपाकी स्त्री शीतेन पाको यस्याः ङीप् । १वाट्यालके शब्दच० । २काकोल्यां राजनि० ।

शीतपुष्प पु० शीतं शीतवीर्य्यकरं पुष्पं यस्याः । १शिरीषवृक्षे

राजनि० । २अतिबलायां स्त्री टाप् । शैलेये न० अर्क-वृक्षे पु० राजनि० ।

शीतप्रभ पु० शीतस्य हिमस्येव प्रभा यस्य । कर्पूरे राजनि०

शीतप्रिय पु० ६त० । पर्पटे राजनि० । [च राजनि० ।

शीतफल पु० शीतं शीतवीर्यकरं फलमस्य । १उदुम्बरे २शेलौ

शीतबला स्त्री शीतं बलं वीर्यं यस्याः ५ब० । महासम-ङ्गायां राजनि० । [च शब्दर० ।

शीतभानु पु० शीताः शीतलाभानयोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे

शीतभीरु स्त्री ५त० । १मल्लिकायाम् अमरः । २शीतभीते त्रि०

शीतमञ्जरी स्त्री शीतकाले मञ्जरी यस्याः न कप् । शेफा-लिकायां राजनि० ।

शीतमयूख पु० शीता मयूखा यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च मेदि० । शीतमरीच्यादयोऽप्यत्र शब्दर० ।

शीतमूलक न० शीतं शीतवीर्यकरं मूलमस्य कप् । १उशीरे (वेणारमूल) राजनि० । २शीतलमूलयुते त्रि० ।

शीतरश्मि पु० शीतारश्मयोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च ज्यो०त

शीतल पु० शीतं लाति ला-क शीतमस्त्यस्य लच् वा । १शी-तस्पर्शे २तद्वति त्रि० । ३मलयोद्भवे चन्दने न० ४शैलेये-५पुष्पकाशीसे च मेदि० । ६पद्मके ७मौक्तिके राजनि० । ८वीरणमूले न० शब्दच० । ९असनपर्ण्याम् अमरः । १०ब-ह्वारवृक्षे ११चम्पके १२राले १३चन्द्रे १४कर्पूरे पु० राजनि० । [पु० राजनि० ।

शीतलक न० शीतलमिव इवार्थे कन् । १श्वेतोत्पले २मरुवके

शीतलच्छद पु० शीतलः शीतलस्पर्शवान् छदोऽस्य । १चम्पके-राजनि० । कर्म० । २शीतले पत्रे पु० ।

शीतलजल न० शीतलं जलं यस्मात् ५ब० । १उत्पले राजनि० । कर्म० । २शीतले वारिणि न० ।

शीतलवातक पु० शीतलोवातो धातुभेदो यस्मात् कप् । असनपर्ण्यां शब्दच० । तत्सेवने हि वायोः शीतलता ।

शीतला स्त्री १देवीभेदे "नमामि शीतलां देवीं रासभस्थां दिगम्बरीम् । मार्जनीकलसोपेतां शूर्पालङ्कृतमस्तकाम्" स्कन्दपु० । सा च विस्फोटकभेदनाशिनी । २जलजवृक्ष-भेदे रत्नमा० तत्र ङीप् । ३कुटुम्बिनीवृक्षे ४आरा-मशीतलायां ५बालुकायां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीतवल्क पु० शीतः शीतकरः वल्कोऽस्य । उदुम्बुरे राजनि०

शीतवीर्य्यक पु० शीतं शीतलकरं वीर्यं यस्मात् ५ब० । कप् । १प्लक्षवृक्षे राजनि० । २शीतलवीर्य्यकरे त्रि० ।

शीतशिव न० शीतं शीतलमपि शिवम् । १सैन्धवलवणे २शैले-यनामगन्धद्रव्ये अमरः । ३मिश्रेयायां ४शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० ५सक्तुफलवृक्षे मेदि० ६मधुरिकायां पु० अमरः ।

शीतसह पु० शीतं सहते सह-अच् । १पीलुवृक्षे शब्दच० । २नीलसिन्धुवारे ३वासन्त्यां स्त्री राजनि० टाप् ।

शीता स्त्री श्यै-क्त सम्प्र० । १लाङ्गलपद्धतौ भरतः २राम-पत्न्यां शब्दच० ३अतिबलायां ४कुटुम्बिन्यां ५दूर्वायां ६शिल्पिकाख्ये राजनि० ।

शीतांशु पु० शीताः अंशवो यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि०

शीताङ्गी स्त्री शीतमङ्गमस्याः ङीष् । १हंसपदीवृक्षे रा-जनि० २शीतलदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष् ।

शीताद पु० शीतमादत्ते आ+दा-क । दन्तमूलगते रोगभेदे दन्तरोगशब्दे ३४६६ पृ० दृश्यम् ।

शीतार्त्त त्रि० शीतेन ऋतः । शीतार्त्ते जटा० ।

शीतालु त्रि० शीत+अस्त्यर्थे आलुच् । शीतबाधायुक्ते जटा० ।

शीतावला स्त्री शीतमावलयति आ+वल-णिच्-अण् । महासमङ्गायां राजनि० ।

शीताश्मन् पु० कर्म० । चन्द्रकान्तमणौ राजनि० ।

शीतीभाव पु० शीत+अभूततद्भावे च्वि-भू-भावे घञ् । मोक्षे त्रिका० । तत्र तापत्रयशून्यत्वात्तथात्वम् ।

शीतोत्तम न० शीतमुत्तमं यत्र । जले शब्दच० ।

शीत्कार पु० शीदित्यस्य कारः शीत्+कृ-घञ् । स्त्रीणां रति काले अव्यक्ते ध्वनिभेदे जटा० । [अमरः ।

शी(सी)त्य त्रि० शी(सी)ताम् अर्हति यत् । हलकृष्टे क्षेत्रादौ

शीधु पु० न० । शी-धुक् । इक्षुरसजाते मद्यभेदे अमरः ।

शीधुगन्ध पु० शीधोरिव गन्धोऽस्य । बकुलवृक्षे त्रिका० ।

शीन त्रि० श्यै-क्त सम्प्र० तस्य नः । १घनीभूते घृतादौ २मूर्खे ३अजगरे च पु० मेदि० । [शीभते अशीभिष्ट ।

शीभ कथने भ्वा० आत्म० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शीर पुंस्त्री० शी-रक् । अजगरसर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

शीरिन् पु० शीरस्तदाकारोऽस्त्यस्य । हरिदर्भे राजनि० ।

शीर्ण त्रि० शॄ-क्त । १कृशे २शुष्कताप्राप्ते च मेदि० ३स्थौ-णेयके भावप्र० ।

शीर्णपत्र पु० शीर्णं पत्रमस्य । १कर्णिकारवृक्षे शब्दच० । २निम्बे ३पट्टिकालोध्रे च राजनि० ४विशीर्णपत्रयुक्ते त्रि० । कर्म० । ५विशीर्णे पर्णे न० ।

शीर्णपर्ण पु० शीर्णं पर्णमस्य । १निम्बे राजनि० २विशी-र्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३विशीर्णे पत्रे न० ।

शीर्णपाद पु० शीर्णः पादोऽस्य आढ्यपात् । शनैश्चरे

त्रिका० तत्कथा छायाशब्दे २९८६ पृ० दृश्या । शीर्णा-ङ्घ्रि प्रभृतयोऽप्यत्र ।

शीर्णपुष्पी स्त्री शीर्णं पुष्पमस्याः ङीप् । अवाक्पुष्प्यां शब्दच० वा कप् । शीर्णपुष्पिका तत्रैव ।

शीर्णमाला स्त्री शीर्णानां माला यत्र । १पृश्निपर्ण्यां शब्दच० । कर्म० । २विशीर्णे माल्ये ।

शीर्णवृन्त न० शीर्णं वृन्तमस्य । (तरमुज) फलवृक्षे शब्दच० ।

शीर्वि त्रि० शॄ-क्विन् न वलोपः । १अपकारके २हिंसके च सि०कौ० ।

शीर्ष न० शिरस्+पृषो० शीर्षादेशः शॄ-क सुक् च वा । १मस्तके अमरः । २कृष्णागुरुणि राजनि० । शसादौ शीर्ष्णः शीर्ष्णा इत्यादि ।

शीर्षक न० शीर्षं कायति कै-क । १शिरस्त्राणे (टोपर) २शिरोऽस्थ्नि राजनि० । ३जयपराजयपत्रसाध्यदण्डभेदे "शीर्षकस्थोऽभियोक्तारि" याज्ञ० स्मृतिः । स्वार्थे क । ४मस्तके न० । तेन कायति कै-क । ५राहुग्रहे शब्दर० ।

शीर्षच्छेद्य(दिक) त्रि० शीर्षच्छेदमर्हति यत् ठञ् वा । वध्ये "शीर्षच्छेद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टिः ।

शीर्षण्य पु० शीर्षे बध्यते शीर्ष+यत् शीर्षन्नादेशः । १शिर-स्त्राणे अमरः । शीर्षे भवः यत् । २विशदकेशे पु०अमरः ३विशदकेशयुते त्रि० ।

शीर्षरक्ष न० शीर्षं रक्षति रक्ष-अण् । शिरस्त्राणे हारा० ।

शील समाधौ भ्वा० पर०सक० सेट् । शीलति अशीलीत् । "सरसीः परिशीलितु मया" नैषधम् । समाधिरत्र सेवा तत्र सक० प्रवृत्तिभेदो वा तत्र अक०, शीतं वर्त्त-माने क्त । [शीलयति ते अशिशीलत् त ।

शील अभ्यासे अतिशायने च चुरा० उभ० सक० सेट् ।

शील न० शील-अच् । १स्वभावे २सद्वृत्ते मेदि० ३चरित्रभेदे ४अजगरसर्पे पुंस्त्री०शब्दच० स्त्रियां ङीष् । सद्वृत्तशीलञ्च त्रयोदशविधं हारीतोक्तं यथा "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभ-क्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्यं७ मैत्रता८ प्रियवादिता९ कृतज्ञता१० शरण्य-ता११ कारुण्यता१२ प्रशान्तिश्चेति १३त्रयोदशविधं शीलम् । ४रागद्वेषपरित्यागे मनुटी० गोविन्दराजः । ५कौशिड-न्यमुनिपत्न्यां स्त्री ।

शीलन न० शील-ल्युट् । १अभ्यासे २अतिशायने ३प्रवर्त्तने च

शीलित त्रि० शील-क्त । १अभ्यस्ते २चीर्णे च त्रिका० ।

शीलिन् पु० शी-क्लिप् । अजगरसर्पे सि०कौ० ।

शुक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । शोकति अशोकीत् ।

शुक न० शुक-क । १ग्रन्थिपर्णे अमरः । २वस्त्रे ३वस्त्राञ्चले ४शिरस्त्राणे हेमच० । ५व्यासपुत्रे "पराशरकुलोत्पन्नः शुको नाम महायशाः । व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽ-ग्निरिव ज्वलन्" वह्निपु० । (शुया) इति ख्याते ६खगभेदे पु० स्त्री स्त्रियां ङीष् । शुकदर्शनशुभादिकं वसन्तराज-शाकुने उक्तं यथा "वामः पठन् राजशुकः प्रयाणे शुभं भवेद् दक्षिणतः प्रवेशे । वनेचराः काष्ठशुकाः प्रयाहुः सुर्विद्विदाः संमुखमापतन्तः" । ७रावणमन्त्रिभेदे ८शि-रीषवृक्षे (शेयालकाँटा) ९वृक्षे रत्नमा० १०कश्यपपत्न्या-स्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री ङीष् । "काकीं श्येनीं तथा भासीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रा तु सुषुवे देवी पञ्चैता लोकविश्रुताः" भा०आ० ६६अ० ।

शुकच्छद न० शुकस्य छद इव छदो दलमस्य । ग्रन्थिपर्णे जटा० ।

शुकजिह्वा स्त्री शुकस्य जिह्वेव पर्णमस्याः । (शुयाठोँटी) वृक्षे रत्नमा० । [दयोऽप्यत्र ।

शुकतरु पु० शुकप्रियस्तरुः । शिरीषवृक्षे रत्नमा० । शुकद्रुमा-

शुकदेव पु० व्यासपुत्रे मुनिभेदे । [शुकजिह्वावृक्षे रत्नमा० ।

शुकनामन् पु० शुकः शुकजिह्वा नामास्य मध्यपदलोपः ।

शुकनाशन पु० शुकं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । दद्रुघ्न वृक्षे राजनि० ।

शुकनास पु० शुकस्य नासेव पत्रमस्याः । श्योणाकवृक्षे अमरः । २शुकतुल्यनासायुक्ते त्रि० । ३कादम्बरीप्रख्य-प्रसिद्धे तारापीडनृपमन्त्रिभेदे पु० । [शब्दच० ।

शुकपिण्डी पु० शुकानां प्रिया पिण्डीव । शुकशिम्ब्यां

शुकपुच्छ पु० शुकस्य पुच्छमिव । १गन्धके हेमच० । ६त० । २शुकस्य पुच्छे पु० । [राजनि० ।

शुकपुष्प पु० शुक इव हरित् पुष्पमस्य । १शिरीषवृक्षे

शुकप्रिय पु० ६त० । १शिरीषवृक्षे भावप्र० । २जम्ब्वां स्त्री राजनि० ।

शुकफल पु० शुक इव फलमस्य । अर्कवृक्षे राजनि० [शब्दच०

शुकबर्ह न० शुकस्येव बर्होऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे (गँठियाला)

शुकवल्लभ पु० ६त० । १दाडिमवृक्षे राजनि० ६त० । तस्य २प्रिये त्रि० । [शब्दर० ।

शुकशि(सि)म्बी स्त्री शुक इव शि(सि)म्बी । कपिकच्छ्वां

शुकादन पु० शुकैरद्यते अद-ल्युट् । दाडिमे शब्दच० ।

शुकानना स्त्री शुकस्याननमिव पत्रमस्याः । (शुयाठोँटी) वृक्षे रत्नमा० ।

शुक्तोदर न० शुक्तस्योदरमिव । १तालीशपत्रे राजनि० । ६त० । २शुक्तस्योदरे च ।

शुक्त न० शुच–क्त । १मांसे शब्दच० । २काञ्जिके हारा० । ३अभिषुतद्रवद्रव्यभेदे "कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च । यद्द्रव्ये अभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते" "शुक्तं तीक्ष्णोष्णलवणं पित्तकृत् कटुकं लघु । रूक्षं जठरनाड्यामयार्शोविषशूलहृत्" राजनि० "शुक्तं यन्मधुरं कालवशादम्लत्वमागतम्" इत्युक्ते ४पदार्थे च ।

शुक्तभक्षणनिषेधो यथा "अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटकसक्तवः । शाकं मांसमपूपं च सूपं कृसरमेव च । यवागूः पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् । सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत्" यमः । तत्प्रतिप्रसवो यथा "दधि शुक्तेषु भोक्तव्यं सर्वञ्च दधिसम्भवम्" मनुः । ६निष्ठुरे त्रि० मेदि० ७पूते ८अवस्ते त्रि० विश्वः । ९श्लिष्टे १०निर्जने शब्दच० ११चुक्रिकायां स्त्री शब्दर० ।

शुक्ति स्त्री शुच–क्तिन् । १जलजन्तुभेदे (झिनुक) राजनि० २कपालखण्डे ३शङ्खे ४शङ्खनखे ५नख्याम् ६अर्शोरोगे ७अश्वावर्त्ते च मेदि० । ८नेत्ररोगभेदे हेमच० । चक्षूरोगशब्दे २८४४ पृ० दृश्यम् । ९कर्षद्वयपरिमाणे शब्दमा० १०चतुष्कर्षमाने वैद्यकम् । [२चुक्रियायाञ्च शब्दर० ।

शुक्तिका स्त्री शुक्तिरेव कन् । (झिनुक) १मुक्तास्फोटे जटा०

शुक्तिज न० शुक्तौ जायते जन–ड । मुक्तायां हेमच० ।

शुक्तिमत् पु० शुक्तिरस्त्यस्य मतुप् । १कुलाचलपर्वतभेदे २नदीभेदे स्त्री ङीप् ।

शुक्र न० शुच–रक् नि० कुत्वम् । १मज्जजाते २चरमधातौ अमरः । ३नेत्ररोगभेदे २८४४ पृ० दृश्यम् । ५दैत्यगुरौ ग्रहभेदे अमरः । ६अग्नौ ७चित्रकवृक्षे ८ज्यैष्ठमासे अमरः विष्कम्भादिषु योगेषु मध्ये ९चतुर्विंशे योगे च पु० ज्यो०त० । धातुभेदशुक्रस्योत्पत्तिकारणस्वरूपादिकं भावप्र० उक्तं यथा "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते । मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्ज्ञः शुक्रस्य सम्भवः" । "ततः स्थूलो भागो रसो मासेन पुंसां शुक्रं स्त्रीणाञ्चार्त्तवं शुक्रञ्च भवति । उक्तञ्च सुश्रुते 'एवं मासेन रसः शुक्रो भवति' 'स्त्रीणाञ्चेति' । चकारात् स्त्रीणामपि शुक्रं भवति । अतएवोक्तं सुश्रुते "यान्नितोऽपि स्रवत्येव शुक्रं पुंसः समागमे । तत्र गर्भस्य किञ्चित् [illegible]

[illegible]

[illegible]

र्यावुपेयातां वृषस्यन्त्यौ कथञ्चन । मुञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योऽन्यमनस्थि तत्र जायते" इति । एतेन स्त्रीणां सप्तमो धातुरार्त्तवं शुक्रमष्टम इति बोधितम् आशयाधिक्यवत् । "स्त्रीणां गर्भोपयोगि स्यादार्त्तवं सर्वसम्मतम् । तासामपि बलं वर्णं शुक्रं पुष्टिं करोति हि" । एवं रस एव केदारकुल्यान्यायेन सर्वान् धातून् पूरयन् मासेन नवदण्डोत्तरेण शुक्रमार्त्तवं च भवतीति सिद्धान्तः । एवं सति रसाद्रक्तमिति सङ्गतमेव । ततो मांसन्ततो रक्तोत्पत्तेरनन्तरं मांसं जायते रसादेवेत्यर्थः । मांसान्मेदः प्रजायत इति । मांसादनन्तरं मेदः प्रजायते रसादेवेत्यर्थः । मेदसोऽस्थि जायते रसादेवेत्यर्थः । एवं ततो मज्जा अपि शुद्धं शुक्रं सम्भवतीत्यर्थः । रसः शरीरे त्रिधा सञ्चरति । तथा चोक्तम् "रसः शरीरे शब्दार्चिर्जलसन्तानवत् त्रिधा । सञ्चरत्यनुरूपोऽयं नित्यमेव हि देहिनाम्" । अस्यायमभिप्रायः । पुरुषास्तीक्ष्णाग्नयो मध्यमाग्नयो मन्दाग्नयश्च भवन्ति । तत्र तीक्ष्णाग्नीनां स रसः शब्दसन्तानवत् शीघ्रं सञ्चरति । मध्यमाग्नीनामर्चिःसन्तानवन्मध्यवेगेन चरति मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तम् तन्मध्यवेगेन चरति । मन्दाग्नीनां जलसन्तानवन्मन्दं चरति । तेन मासेन रसः शुक्रं भवतीति यदुक्तं तन्मध्यमाग्नीनधिकृत्योक्तम् । दीप्ताग्नीनान्तु रसः किञ्चिन्न्यूनेन मासेन शुक्रं भवति । मन्दाग्नेः किञ्चिदधिकेन मासेनेति सिद्धान्तः । तर्हि वाजीकरणानामौषधीनां किं प्रयोजनमित्यत आह "वाजीकरिण्य ओषध्यः स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात् । विरेचयन्ति ताः शुक्रं विरेकिद्रव्यवन्मलम्" । वाजीकरिण्यः याभिः ओषधीभिः पुरुषः शुक्राधिक्यात् स्त्रीषु वाजिवत् सामर्थ्यं प्राप्नोति ताः वाजीकरिण्यः स्वप्रभावगुणोच्छ्रयात् । तत्र काश्चिदोषध्यः स्वप्रभावाधिक्यात्, काश्चित् स्वगुणाधिक्यात्, काश्चित् स्वप्रभावगुणाधिक्यात् । तत्र सङ्कल्पपादलेपविशिष्टकान्ताश्लेषादयः स्वप्रभावाधिक्यात् शुक्रं विरेचयन्ति । घृतक्षीरादयः स्वगुणाधिक्यात् । स्निग्धत्वाधिक्यात् माषादयः स्वप्रभावस्निग्धत्वादिगुणाधिक्यात् । वाजीकरणत्व इति शङ्कानवकाशाधीनस्वमेव ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

साधाश्च भल्लातकफलमज्जामलानि च । जनकानि निगद्यन्ते रेचनानि च रेतसः" । ननु बालानां कथं शुक्रं न दृश्यते इत्यत आह "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । पुष्पाणां मुकुले गन्धो यथा सन्नपि नाप्यते । तेषां तदेव तादृश्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेति हि । कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्धः प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । जायतेऽत्र च यो भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च" । व्याख्यानं यथा पुंसां रोमोराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणान्तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतयः । ननु, अन्नरसो वृद्धस्य धातुवृद्धिं कथं न करोतीत्याह "वार्द्धके वर्द्धमानेन वायुना रसशोषणात् । न तथा धातुवृद्धिः स्यात्ततस्तत्रानिलं जयेत्"। अथ शुक्रस्य स्वरूपमाह "शुक्रं सौम्यं सितं स्निग्धं बलपुष्टिकरं स्मृतम् । गर्भवीजं वपुःसारो जीवस्याश्रय उत्तमः" । जीवस्याश्रय उत्तम इत्याह "जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः । वीर्य्ये रक्ते मले यस्मिन् क्षीणे याति क्षयं क्षणात्" । अथ गर्भसञ्जननशुक्रस्य लक्षणमाह "स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभञ्च तत्"। अथ शुक्रस्य स्थानमाह "यथा पयसि सर्पिस्तु गूढ़श्चेक्षौ रसो यथा । एवं हि सकले काये शुक्रं तिष्ठति देहिनाम्" । अत्र सर्पिर्दृष्टान्तो बहुशुक्रेऽल्पमथनेन सर्पिःशुक्रयोर्लाभात् । इक्षुरसदृष्टान्तस्तु स्वल्पशुक्रे पुंसि अतिपीड़नेनेक्षुरसशुक्रयोर्लाभात् । अथ शुक्रस्य क्षरणमार्गमाह "द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधः । मूत्रस्रोतपथे शुक्रं पुरुषस्य प्रवर्त्तते" । वृद्धवाग्भटोऽप्याह "सप्तमी शुक्रधरा द्व्यङ्गुले दक्षिणे पार्श्वे वस्तिद्वारस्य चाप्यधोमूत्रमार्गमाश्रिता सकलशरीरव्यापिनी शुक्रं प्रवर्त्तयतीति । सप्तमी कला । अथ शुक्रक्षरणकारणमाह "कृत्स्नदेहस्थितं शुक्रं प्रसन्नमनसस्तथा । स्त्रीषु व्यायच्छतश्चापि हर्षात्तत् सम्प्रवर्त्तते" । स्त्रीषु रतरूपं व्यायामं कुर्वतः । अन्यच्च "शुक्रं कामेन कामिन्या दर्शनात् स्पर्शनादपि । शब्दसंश्रवणात् ध्यानात् संयोगाच्च प्रवर्त्तते" ।

दैत्यगुरोः शुक्रनामकारणं काशीख० १७अ०उक्तं यथा "नन्दिनाऽपहृते शुक्रे गिलिते च विषादिना" इत्युपक्रमे "तेन शब्देन महता शुक्रः शम्भूदरे स्थितः । छिद्रान्वेषी भ्रमन् सोऽथ विनिकेतो यथानियमम् । सप्त लोकान् सपातालान् रुद्रदेहे विलोकयन् । ब्रह्मनारायणेन्द्राणां सादित्याप्सरसां तथा । भुवनानि विचित्राणि युद्धञ्च प्रमथासुरम् । सवर्षाणां शतं कुक्षौ भवस्य परितो भ्रमन् । ततः स ददृशे रन्ध्रं शुचेरन्ध्रं खलो यथा । शाम्भवेनाथ योगेन शुक्ररूपेण भार्गवः । चस्कन्द च सनामापि ततो देवेन भाषितः । जठराग्निगते शुक्रे देवोऽपि सुमुदे तराम् । भूयः श्रेयो भवेद्धि यस्मै न स्थितो जठरे द्विजः । शुक्रवन्निःसृतो यस्मात्तस्मात्त्वं भृगुवन्दन । कर्मणानेन शुक्रोऽपि मम पुत्रोऽसि गम्यताम्" ।

शुक्रग्रहस्वरूपादि वृहज्जातके ग्रहयोन्यध्याये उक्तं दृश्यम् । तत्कक्षादिमानं खगोलशब्दे २४२५पृ०दृश्यम् ।

शुक्रकर पु०शुक्रं वीर्यं करोति कृ-अच् । मज्जधातौ हेमच० अस्थिकरशब्दे ५५८पृ० दृश्यम् । वीर्यकारके त्रि० ।

शुक्रभुज् स्त्री शुक्रं भुङ्क्ते भुज—क्विप् । मयूरजातिस्त्रियां शब्दच० । [अस्थिकरशब्दे तद्धेतुता दृश्या ।

शुक्रभू पु०भवत्यस्मात् भू–अपादाने क्विप् । मज्जधातौ शब्दच०

शुक्रला स्त्री शुक्रं लाति ला—क । उच्चटावृक्षे भरतः ।

शुक्रशिष्य पु० ६त० । दैत्ये असुरे अमरः ।

शुक्रिय त्रि० शुक्रोदेवताऽस्य तस्येदम् वा घ । १शुक्रसम्बन्धिनि २तद्दैवते यजुर्वेदीये "ऋचं वाचमि"त्यादिके षट्त्रिंशत्तमे शान्त्यध्याये न० ।

शुक्ल न० शुच-लक् कुत्वम् । १रजते मेदि० । २नवनीते शब्दच०। ३अक्षिरोगभेदे चक्षूरोगशब्दे २८४४पृ०दृश्यम् । ४श्वेतवर्णे ५श्वेतवर्णयुते त्रि० अमरः। ६शुद्धे च त्रि० । ७विष्कम्भादिषु योगभेदे मेदि०। ८श्वेतैरण्डे राजनि० १०शुक्लपक्षे ज्यो०त० । "तत्र पक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मकः" षट्त्रिंशन्मतम् । शुक्लवर्णपदार्थास्तु कविकल्पलतायां कतिचित् उक्ता यथा "सुधांशूच्चैःश्रवाः शम्भुः कीर्त्तिर्ज्योत्स्ना शरद्घनाः । प्रासादसौधतगरमन्दारद्रुहिमाद्रयः । सूर्येन्दुकान्तकर्पूरकरम्भा रजतं हली । निर्मोकभस्महिण्डीरचन्दनं करका हिमम् । हारोर्णनाभतन्त्वस्थिस्वर्गङ्गाभरदाम्बकम् । शेषाहिः शर्करा दुग्धं दधि गङ्गा सुधा जलम् । मृणालसिकताहंसवककैरवचामरम् । रम्भागर्भं पुण्डरीकं केतकीशङ्खनिर्झराः । लोध्रविह्वध्वजच्छत्रं चूर्णशुक्लिकपर्दिका । मुक्ताकुसुमनक्षत्रदन्तपुण्योपनोगुणाः । कैलासकाशकार्पासहासनासव-

कर्कराः। नारदः पारदः कुन्दखटिकास्फटिकादयः"।

शुक्लकण्ठ पुंस्त्री० शुक्लः कण्ठो यस्य। दात्यूहखगे शब्द-माला। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लकन्द पु० शुक्लः कन्दो यस्य। १महिषकन्दे २अतिविषायां स्त्री राजनि०। कर्म०। ३श्वेते कन्दे।

शुक्लक्षीरा स्त्री शुक्लं क्षीरं निर्यासो यस्याः। काकोल्यां राजनि०। [जटा०।

शुक्लकर्म्मन् त्रि० शुक्लं शुद्धं कर्म यस्य। पवित्रे शुभचरित्रे

शुक्लकुष्ठ न० कर्म०। श्वेतकुष्ठे (धवल)। [निर्यासयुते त्रि०।

शुक्लदुग्ध पु० शुक्लं दुग्धमस्य। १शृङ्गाटके शब्दच० २श्वेत-

शुक्लधातु पु० कर्म०। कठिन्यां (खाड़) हेमच० २श्वेतधातौ च

शुक्लपक्ष पु० कर्म०। १वृद्ध्यनुगुणचन्द्रकलाक्रियापञ्चदशकालके चान्द्रमासार्द्धे श्वेतच्छदे २वके पुंस्त्री०। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लपुष्प पु० शुक्लं पुष्पमस्य। १कुब्जकवृक्षे २कुन्दवृक्षे ३मरुवके च रत्नमा०। ४श्वेतपुष्पयुते त्रि०। ५नागदन्त्यां ६श्वेतकुम्भ्यां स्त्री रत्नमा० ङीप्। कर्म०। ७शुभ्रे पुष्पे न०।

शुक्लपृष्ठक पु० शुक्लं पृष्ठमस्य कप्। सिन्धुकवृक्षे शब्दच०।

शुक्लयजुस् न० कर्म०। इषेत्वेत्यादि चत्वारिंशदध्यायात्मके यजुर्वेदभेदे। [२तद्वति त्रि०। ३तथाभूतवृक्षे पु०राजनि०।

शुक्लरोहित पु० वर्णोवर्णेनेति कर्म०। १श्वेतरक्ते वर्णे

शुक्लला स्त्री शुक्लं लाति ला—क। उच्चटायां रत्नमा०।

शुक्लवायस पुंस्त्री० कर्म०। १वके त्रिका० २श्वेतकाके च। स्त्रियां ङीष्।

शुक्लशाल पु० कर्म०। १गिरिनिम्बे राजनि० २श्वेतवर्णवृक्षे च

शुक्ला स्त्री शुक्ल+अर्श आद्यच् टाप्। १सरस्वत्यां त्रिका०। २शर्करायां शब्दच०। ३काकोल्यां ४विदार्य्यां ५स्नुह्यां राजनि०। ६श्वेतवर्णवत्यां स्त्रियाञ्च।

शुक्लाङ्गी स्त्री शुक्लमङ्गमस्याः ङीष्। १शेफालिकायां राजनि०। २श्वेताङ्गयुक्ते त्रि०। [स्त्रियां ङीष्।

शुक्लापाङ्ग पुंस्त्री० शुक्लः अपाङ्गो यस्य। मयूरे हेमच०।

शुक्लाम्ल न० कर्म०। अम्लशाके राजनि०।

शुक्लार्म्मन् न० नेत्ररोगभेदे भावप्र० ४४२८पृ० दृश्यम्।

शुक्लिमन् पु० शुक्लस्य भावः इमनिच्। श्वेतवर्णे।

शुक्लोपला स्त्री कर्म० स अस्त्यस्याः अच्। शर्करायां रत्नमा०

शुङ्ग पु० शम-ग तस्य नेत्त्वं नि० अत उत्त्वञ्च। १वटवृक्षे २आम्रातके ३शूके च मेदि०। ४पर्पटीवृक्षे ५धान्यादिशूके च स्त्री राजनि०।

शुङ्गाकर्म्मन् न० शुङ्गैः वटपल्लवैः आ सम्यक् कर्म० यत्र। गर्भमात्रसंस्कारभेदे "पुंसवने चन्द्रनाम्ना शुङ्गाकर्मणि शोभनः" ति०त०। [२शुङ्गवति त्रि०।

शुङ्गिन् पु० शुङ्गोऽस्त्यस्य इनि। १वटवृक्षे २प्लक्षवृक्षे जटा०

शुच शोके क्लेदे च दिवा० उभ० अक० सेट्। शुच्यति ते इरित् अशुचत् अशोचीत् अशोचिष्ट ईदित् शुक्तः। अनु+किञ्चिदुद्देशेन पश्चात्तापे सक०। अनुशोचति।

शुच शोके भ्वा० पर० सक० सेट्। शोचति अशोचीत्।

शुच् स्त्री शुच—क्विप्। शोके अमरः। वा टाप्। तत्रैव।

शुचि पु० शुच—कि। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे ३आषाढ़मासे ४शृङ्गाररसे अमरः। ५ज्यैष्ठमासे मेदि० ६शुद्धाचरणे ७ग्रीष्मे ऋतौ ८शुद्धमन्त्रिणि मेदि०। १०अग्निभेदे "पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते त्रयः। निर्मथ्यः पवमानः स्यात् वैद्युतः पावकः स्मृतः। यश्चाग्नौ तपते सूर्यः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः" कूर्मपु० १२अ०। ११श्वेतवर्णे १२तद्वति त्रि० अमरः। शुचित्वञ्च शौचं शुद्धता वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजकः संस्कारविशेषः। "शुचिस्तत्-कालजीवी कर्म कुर्यात्" श्रुतौ शौचस्य कर्माङ्गत्वं, स च स्नानादिजन्यः पुण्यभेदो वा। १३सूर्ये च "तपनस्तापनश्चैव शुचिः सप्ताश्ववाहनः" सूर्यस्तवः। १४अर्कवृक्षे १५काश्यपत्न्यास्ताम्रायाः कन्याभेदे स्त्री "षट्सुताश्च महासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्त्तिताः। शुकी श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचिगृध्रिके" गरुड़पु० ६अ०। १६शुद्धे १७अनुपहते त्रि० मेदि०।

शुचिद्रुम पु० कर्म०। अश्वत्थवृक्षे राजनि०।

शुचिमल्लिका स्त्री कर्म०। नवमल्लिकायां राजनि०।

शुच्य स्नाने अक०अभिषवे मन्थने पीड़ने सन्धाने च सक०भ्वा० पर० सेट् ईदित् निष्ठा अनिट्। शुच्यति अशुच्यीत्।

शुटीर पु० शौटीर+पृषो०। वीरे त्रिका०।

शुठ गतिविघाते भ्वा०पर०अक० सेट्। शोठति अशोठीत्।

शुठ आलस्ये चु०उभ०सक०सेट्। शोठयति ते अशूशुठत् त।

शुठ शोषणे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। शुण्ठयति ते शुण्ठति अशुशुण्ठत् त अशुण्ठीत्।

शुण्ठि(ण्ठी) स्त्री शुठि—इन् वा ङीप्। (शुँट) शुष्कार्द्रके "शुण्ठी रुच्यामवातघ्नी पाचनी कटुका लघुः। स्निग्धोष्णा मधुरा पाके कफवातविबन्धनुत्। हृद्या स्वर्या च निश्वासशूलकासहृदामयान्। हन्ति श्लीपदशोथार्शःशोथांश परिशोधयेत्" भावप्र०।

शुण्ठ्य न० शठि-यत्। शुण्ठ्यास्तु शब्दच०।

शुण्ड पु० शुन-ड तस्य नेत्त्वम् । १मदनिर्झरे हेमच०। २गजहस्ते पुंस्त्री० स्त्रीत्वे टाप् । ३मद्यपानगृहे ४वेश्यायां ५सुरायां ६जलहस्तिन्याञ्च स्त्री मेदि० । ७नलिन्यां विश्वः । ८कुट्टिन्याञ्च स्त्री शब्दमा० ।

शुण्डापान न० शुण्डा सुरा पीयतेऽत्र पा-आधारे ल्युट् । १मद्यपानगृहे अमरः । हृत० । २मद्यपाने च ।

शुण्डार पु० शुण्डा अस्त्यर्थे र । १शौण्डिके शब्दच० २हस्तिनि च । अपकर्षे र । ३अपकृष्टशुण्डायाम् स्त्री । लच् । शुण्डाल हस्तिनि धनञ्जयः । [शब्दच०।

शुण्डिन् पु० शुण्डाऽस्त्यस्य इनि । १हस्तिनि २शौण्डिके

शुण्डिमूषिका स्त्री शुण्डिनो मूषिकेव । छुछुन्दर्य्यां (छुँछ) [(हातिशुँड़ा) वृक्षे राजनि० । राजनि० ।

शुण्डी स्त्री शुण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

शुद्ध न० शुध-क्त । १सैन्धवलवणे २मरिचे च राजनि० । ३केवले ४निर्दोषे ५पवित्रे मेदि०। ६शुभ्रे च त्रि० । शुद्ध्यशुद्धी शास्त्रगम्ये संस्काररूपे यथोक्तं "शुद्ध्यशुद्ध्योः संस्काररूपत्वेन एकपुरुषस्यैकदोभयस्थिति र्घटते । शुद्धेर्भावरूपत्वे अशुद्धेस्तदभावरूपत्वे नैतत् विरोधात् । अतएव शङ्खः "ततः श्राद्धमशुद्धौ तु कुर्य्या-देकादशे तथा । कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः" अशुद्धौ चतुर्थाहादौ । कथमशुद्धौ श्राद्धं ? कालाशौचयोरधिकारिविशेषणत्वादत आह कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिरिति । श्राद्धविधानाक्षेपात् तन्मात्रनिष्ठा शुद्धिः कल्प्यते "स पुनरशुद्धः कर्मान्तरे" श्रा०वि०। शुद्धितत्त्वे च "एवं शुद्धेर्भावरूपत्वे अशौचस्य तदभावरूपत्वे विरोधः तथात्वे अशौचसङ्करोऽपि न स्यात् । एकस्मिन् शुद्ध्य-भावरूपे अशौचे सत्यपरस्य तद्रूपस्य तदानीं तत्पुरुषी-यशुद्धिरूपप्रतियोग्यन्तराभावात् अनुपपत्तेः । तस्मात् शुद्ध्यशुद्ध्योर्भावरूपत्वम् ।

पद्मपु० उत्त०ख०१८अ० कतिचिदशुद्धा उक्ताः । तद्भिन्नस्यैव शुद्धता यथा

"जातके सूतकेऽस्नाते जलौकोभिः क्षते तथा । अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्ध्यादिकर्मसु । अपूततनुरुत्सर्गे नरो मूत्रपुरीषयोः । अस्पृश्यस्पर्शने चैव ब्रह्मयज्ञजपादिषु । रक्तपाते नखश्टङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते । विषादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः । भुक्त्वा ह्यस्नात्वनोच्छिष्टेऽपवित्रः कृतमैथुने । शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्मणि । ज्वरादिभिस्तथाऽपस्मिरोगैर्युक्ते द्विजन्मनाम् । वपुरप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु । धूमोद्गारे वमौ श्राद्धपतितान्नादिभोजनैः । तथा च रेतःस्खलने मर्त्त्यदेहाऽपवित्रता । अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्दुःस्वप्नदर्शने । गर्हितदानग्रहणे पतिते पातकादिभिः । अशौचान्तेन शुद्धिः स्यात् जातके सूतकेऽपि च । सर्ववर्णाश्रमादीनां तनोः सन्ध्यादिकर्मसु" । सूतकादिभिर्न्न स्नानापनेयतेति । अशौचशब्दे द्रव्यशुद्धिशब्दे च दृश्यम् ।

[ङीष् ।

शुद्धजङ्घ पुंस्त्री शुद्धा जङ्घा यस्य । गर्दभे त्रिका० स्त्रियां

शुद्धमांस न०२१८२पृ० कृताचशब्ददर्शिते पक्वमांसभेदे [शब्दच०।

शुद्धवल्ली स्त्री कर्म०। १गुडूच्यां शब्दच०२पविजायां लतायाञ्च

शुद्धान्त पु० शुद्धः निर्दोषः अन्तः पर्य्यन्तो यस्य । १नृपान्तःपुरे उपचारात् तत्र स्थितायां २राजयोषिति पुंस्त्री० "शुद्धान्तसम्भ्रामनितान्ततुष्टे" इति नैषधम् । शुद्धं शुद्धिः हृत०। ३अशौचान्ते ।

शुद्धापह्नुति स्त्री कर्म०। "शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः" चन्द्रालोकोक्ते अर्थालङ्कारभेदे ।

शुद्धि स्त्री शुध-क्तिन् । १मार्जने जटा० २नैर्मल्यसम्पादने ३वैदिककर्मयोग्यत्वासम्पादकसंस्कारभेदे च । ४दुर्गायां "स्मरणाच्चिन्तनाद्वापि शोध्यते येन पातकात् । तेन शुद्धि समाख्याता देवी रुद्रतनौ स्थिता" देवीपु०तन्नामनिरुक्तिः

शुद्धोदनसुत पु० बौद्धभेदे हेमच० ।

शुध शौचे शोधने सक० निःशेषभवने अक० च दि० पर० अनिट् । शुध्यति लृदित् अशुधत् । "भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यादिति" लोला० ।

शुन गतौ तु० पर० सक० सेट् । शुनति अशोनीत् ।

शुन पु० शुन-क । कुक्कुरे । कि । तत्रैव वाचस्पतिः ।

शुनःशेफ पु० शुनइव शेफोऽस्य अलुक्समा० । विश्वामित्रशिष्ये मुनिभेदे । [राजनि० ।

शुनक पु० शुनइव कन् । १मुनिभेदे स्वार्थे क । २कुक्कुरे

शुनकचञ्चुका स्त्री शुनकस्येव चञ्चुः पत्रं यस्याः कप् । क्षुद्रचञ्चुक्षुपभेदे राजनि० ।

शुनकचिल्ली स्त्री शुनकप्रिया चिल्ली । शाकभेदे राजनि० ।

शुनासीर पु० सुष्ठु नासीरं यस्य पृषो०। १इन्द्रे २पेचके च पृषो० तस्य रूपत्रयम् द्विरूपकोषे उक्तं यथा "शुनाशीरो द्वितालव्यः सुनासीरो द्विदन्त्यकः । तालव्यादिर्दन्त्यमध्यः शुनासीरश्च दृश्यते" ।

शुनी स्त्री श्वन्+स्त्रियां ङीप् । १कुक्कुरयोषिति अमरः ।

२कृष्णाखुद्वां लतायां राजनिघण्टु कोषः ।

शुनीर पु० शुनी+समूहार्थे र । कुक्कुरीसमूहे त्रिका० ।

शुन्ध शुद्धौ अक० शोधने सक०चु० उभ० सेट् । शुन्धयति ते अशुशुन्धत् त ।

शुन्ध शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे सक० भ्वा० उभ० सेट् । शुन्धति ते अशुन्धीत् अशुन्धिष्ट । "आपः शुन्धन्तु मैनसः" इति सन्ध्यामन्त्रः ।

शुन्ध्यु पु० शुन्ध–युच तस्य न अनादेशः । वायौ उणा० ।

शुनम्भ दीप्तौ अक० मर्दने सक० तु० पर० सेट् । शुभति अशुभम्भीत् "प्रागप्राप्तनिशुम्भशम्भुवधतु"रिति वो०च०

शुन्य न०शुनीनां समूहः यत् । १कुक्कुरीसंघे त्रिका०शून्य+पृषो० । २रिक्ते जटा० । [अशोभीत् ।

शुभ दीप्तौ अक० हिंसने सक०तु०शुचा० पर० सेट् । शुभति

शुभ दीप्तौ भ्वा०आ०अक०सेट् । शोभते लुङि अशुभत् शुशुभे

शुभ न०शुभ–क । १मङ्गले २शुभयुक्ते त्रि० अमरः । २पद्म-काष्ठे राजनि० ४विष्कम्भादिषु मध्ये तवोविंशयोगे पु० ५खेचरपुरभेदे न० मेदि० । [शुभंयुः" इति भट्टिः ।

शुभंयु त्रि०शुभम्+अस्त्यर्थे युस् । शुभान्विते अमरः "त्वितिषः

शुभगन्धक न०शुभोगन्धोऽस्य कप् । १बोले राजनि० २शुभगन्धयुते त्रि० । [शुद्धाधिकचन्द्रे पापग्रहायुक्ते बुधे च ।

शुभग्रह पु०शुभः शुभदायकः ग्रहः । १सौम्यग्रहे २गुरौ शुक्रे

शुभङ्कर त्रि०शुभं करोति कृ–खच् मुम् च । २मङ्गलकारके २दुर्गायां स्त्री शब्दमा० ङीप् । [१मङ्गलदातरि त्रि०।

शुभद पु० शुभं ददाति दा–क । १अश्वत्थवृक्षे राजनि० ।

शुभदन्ती स्त्री शुभा दन्ता अस्याः ङीप् । १सुदत्यां स्त्रियां २पुष्पदन्तदिग्गजयोषिति च मेदि० ।

शुभपत्री स्त्री० शुभानि पत्राण्यस्याः ङीप् । (शालपान) क्षुपे वा कप् । शुभपत्रिका तत्रार्थे राजनि० ।

शुभम् अव्य० शुभ–कम् । मङ्गले "शुभंयुः" ।

शुभवासन पु० शुभं वासयति सुखम् वासि–ल्यु । सुखवासने द्रव्ये शब्दच० ।

शुभसूचनी स्त्री देवीभेदे (सुवचनी) "रक्ता पद्मचतुर्मुखी त्रिनयना चामीकरालङ्कृता पीनोत्तुङ्गकुचा दुकूलवसना हंसाधिरूढ़ा परा । ब्रह्मानन्दमयी कमण्डलुकराच्चाभीतिहस्ता शिवा ध्येया सा शुभसूचनी त्रिजगतामम्बापदुद्धारिणी" । सा च स्त्रीभिः पूज्या ।

शुभा स्त्री शुभ–क । १शोभायां २कान्तौ ३इच्छायां मेदि० । ४रोचनायां ५गोरोचनायां ६शम्यां ७प्रियङ्गौ ८श्वेतदूर्वायां राजनि० । ९देवसभायां शब्दच० १०उमासखीभेदे शब्दच० । [सखीभेदे स्त्री शब्दमा० ।

शुभाचार त्रि०शुभ आचारोऽस्य । १शोभनाचारयुते २उमा-

शुभाञ्जन पु० शुभ–क शुभस् अञ्जनं यस्मात् ५ब० । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० ।

शुभ्र न०शुभ–रक् । १अभ्रके मेदि० २रौप्ये ३काशीसे ४शुभ्रलवणे राजनि० । ६चन्दने शब्दच० । ६श्वेतवर्णे पु० ७तद्वति त्रि० अमरः ।

शुभ्रकर पु० शुभ्रः करोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च । शुभ्रकिरणशुभ्रांशुप्रभृतयोऽप्यत्र । [जयोषिति अमरः

शुभ्रदन्ती स्त्री शुभ्रो दन्तो यस्याः ङीप् । पुष्पदन्तदिग्ग-

शुभ्रालु पु० कर्म० । १महिषकन्दे राजनि० । २श्वेतालौ च ।

शुभ्रि पु० शुभ–क्रि । चतुर्मुखे ब्रह्मणि सि०कौ० ।

शुम्भ पु० शुम्भ–अच् । दानवभेदे । शुम्भस्य प्रह्लादपुत्रविरोचनात्मजगवेष्ठिनः पुत्रः एकः "विरोचनस्य प्राह्लादिः पञ्च तस्यानुजाः स्मृताः । गवेष्ठी कालनेमिस्य जम्भो वाष्कल एव च । शुम्भश्चैव निशुम्भश्च विष्वक्सेनो महौजसः । गवेष्ठिनः सुता ह्येते" वह्निपु० । अपरश्च "कश्यपस्य दनुर्नाम भार्य्यासीत् द्विजसत्तम ! । तस्यास्तु द्वौ सुतावास्तां सहस्रात्सादबलाधिकौ । ज्येष्ठः शुम्भ इति ख्यातो निशुम्भश्चापरोऽसुरः" वामनपु० । देवीमाहा० अपरोऽपि देव्या निहतः । तदन्योऽपि तत्रैव १२अ० "शुम्भो निशुम्भश्चैवान्यावुत्पत्स्येते महासुरौ । ततस्तौ नाशयिष्यामि विन्ध्याचलनिवासिनी" इत्युक्तः ।

शुम्भमर्दिनी स्त्री शुम्भं मर्द्दाति मृद–णिनि । दुर्गायां हेमच० । हन–णिनि । शुम्भघातिनी शब्दच० ।

शुम्भपुरी स्त्री ६त० । (शम्भलपुर) एकचक्राख्ये पुरे त्रिका० ।

शुर आरणे स्तम्भने च दि०आ०सक०सेट् । शूर्यते अशोरिष्ट ।

शुल्क कथने, सर्जने, वर्जने च चु०उभ०सक० सेट् । शुल्कयति ते अशुशुल्कत् त ।

शुल्क पु०न० शुल्क्यते अतिसृज्यते कर्मणि घञ् । १घट्टादिदेये राजकरे मेदि० २राजग्राह्यकरभेदे अमरः । वरपक्षात् कन्यापक्षीयैः ३ग्राह्ये धने ४स्त्रीधनभेदे "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणाम्" इति स्मृतिः । सम्भोगार्थं स्त्रीभ्यः देये ५धने "अशुल्कोपहृतायास्तु पिण्डदावोढ़रेव ते" इति स्मृतिः ६पणे च । [द्रव्यकरादानस्थाने ।

शुल्कस्थान न०६त० (घाटि) २घट्टे भूपानां क्रयविक्रयोग्य

शुल्ल न० शुल्ल–अच् पृषो० । १ताम्रे २रज्जौ च अमरटीका ।

शुल्ब माने दाने च चु० उभ० सक० सेट् । शुल्बयति ते अशु-शुल्बत् त । [४आचारे ५यज्ञकार्य्ये च मेदि०।

शुल्ब न० शुल्ब-अच् । १ताम्रे २रज्जौ च अमरः ३जलसमीपे

शुल्बारि पु० ६त० । १गन्धके हेमच० तस्य ताम्रादिजारकत्वात् तथात्वम् ।

शुश्रू स्त्री मातरि "शिशोः शुश्रूषणात् शुश्रूः" भा०शा०अ०

शुश्रूषण न० श्रु-सन्-ल्युट् । १सेवायां शब्दच० । युच् । तत्रैव स्त्री २श्रवणेच्छायाञ्च । [च ।

शुश्रूषा स्त्री श्रु-सन्-अ । १श्रवणेच्छायाम् २उपासने ३कथने

शुष शोषणे दि०पर०सक०अनिट् । शुष्यति लृदित् अशुषत् ।

शुष पु० शुष-क । १गर्त्ते २बिले च अजयपालः ।

शुषि स्त्री शुष-कि । १शोषणे २बिले च मेदि० ।

शुषिर न०शुष-किरच् । १छिद्रे २वंशादिवाद्ये ३सच्छिद्रे त्रि० अमरः ४मूषिके पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ५अग्नौ पु० विश्वः ६चित्रकवृक्षे ७नद्यां स्त्री धरणिः । ८नलीनामगन्धद्रव्ये स्त्री अमरः । [२शोषणे न० ।

शुष्क त्रि०शुष+क्त । आतपादिना १कृतशोषणे । भावे क्त ।

शुष्कपत्र न० शुष्कं पत्रमस्य । (नालता) १शाकभेदे । "शुष्कपत्रं पयोमिश्रं पित्तश्लेष्मज्वरापहम् । तत् शुष्कपत्रं जलदोषनाशनं विशेषतः पित्तकफज्वरापहम् । जलञ्च तस्यापि च पित्तहारकम् सुरोचनं व्यञ्जनयोगकारकम्" राजवल्लभः । कर्म० । २शुष्के पर्णे न०

शुष्कमांस न० कर्म० । आतपादिना शुष्कमांसे तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "त्रिदोषकृत् व्यालजुष्टं शुष्कं शूलकरं गुरु" मांसमित्यनुषङ्गः ।

शुष्करेवती स्त्री मातृकाभेदे "अग्निभ्यश्च तथा काली दृष्टा पूर्वं महात्मना । तथा तद्रुधिरं पीतमन्धकानां महात्मनाम् । सा चास्मिन् कथिता लोके नामतः शुष्क रेवती" वह्निपु० १५४अ० ।

शुष्कल न० शुष्कं शोषणं लाति ला-क । १शुष्कमांसे । शुष-कलच् किच्च । २आमिषे उणादि० ।

शुष्कवृक्ष पु० कर्म० । धवद्रुमे राजनि० ।

शुष्कवैर न० शुष्कं फलशून्यं वैरम् । उद्देश्यशून्ये कलहे ।

शुष्कव्रण पु० कर्म० । (घँटा) किणरूपे व्रणे त्रिका० ।

शुष्काक्षिपाक पु० नेत्ररोगभेदे तल्लक्षणं भावप्र०उक्तं यथा "यत् कूणितं दारुणरूक्षवर्त्म सन्दह्यते चाविलदर्शनं यत् । सुदारुणं यत्प्रतिबोधने च शुष्काक्षिपाकोपहतं तदक्षि" । कूणितं सङ्कोचितं मुद्रितमिति यावत् । दारुणरूक्षवर्त्म दारुणं विकृतं रूक्षं च वर्त्म यस्य तत् । दृढमकुणाविशेषणं सन्दह्यते सदाहं भवति । आविलदर्शनम् आविलस्य अनच्छस्य दर्शनं येन तत् । तत्प्रतिबोधने उद्घाटने, सुदारुणम् अतिशयेन विकृतम्" ।

शुष्काङ्ग पु० शुष्कमङ्गमस्य । १धवद्रुमे (धगाछ) २शुष्कावयवयुते त्रि०स्त्रियां ङीप् । सा च ३गोधिकायां शब्दच०

शुष्कार्द्रक न० शुष्कमार्द्रकम् । शुण्ठ्यां (सुँठ) शब्दच० ।

शुष्म न० शुष-मन् किच्च । १तेजसि मेदि० २पराक्रमे हेमच० । ३सूर्य्ये पु० मेदि० ४अग्नौ त्रिका० ५चित्रकवृक्षे ६वायौ ७पक्षिणि संक्षिप्तसा० दर्शार्चिषि च पु० भरतः ।

शुष्मन् न०शुष-उमनिष् । १तेजसि जटा० । २शौर्य्ये हेमच० ३अग्नौ ४चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

शूक पु० न० श्वि-कक् सम्प्र० । (शुङ्गा) १तीक्ष्णाग्रे अमरः । २शिखायां ३दयायां मेदि० ४सविषजलमलोद्भवे जन्तुभेदे भावप्र० तद्दोषाधिकारेण तज्जातरोगास्तत्र दर्शिता यथा "अथ शूकदोषाधिकारः । तत्र शूकदोषस्य निदानमाह "अक्रमाच्छेफसो वृद्धिं योऽभिवाञ्छति मूढधीः । व्याधयस्तस्य जायन्ते दश चाष्टौ च शूकजाः" । अक्रमात् अनुचितवृद्धिक्रमात् । अनुचिता च वृद्धिः भूरिविकारजनकस्य योगेन शूकजाः शूको जलशूकः सविषो जलजन्तुविशेषः स तु जलमलोद्भवः अल्पदृष्टश्च इत्यादिकः । तथा शूकप्रधानो लिङ्गवृद्धिकरो वातृस्यायनाद्युक्तो योगः शूक उच्यते" । शूकदोषा दश चाष्टौ च भवन्ति । तेष्वादौ सर्षपिकामाह "गौरसर्षपसंस्थाना शूकदुर्भग्नहेतुका । पिडका श्लेष्मवाताभ्यां ज्ञेया सर्षपिका१ तु सा । शूकदुर्भग्नहेतुका शूकदुष्टयोनिनिमित्ता च । अथाष्ठीलिकामाह "कठिना विषमैर्भुग्नैर्वायुनाष्ठीलिका२ भवेत्" । अष्ठीला लौहकारस्य भाण्डविशेषः (निहार) इति लोके । तथा कठिनेत्यष्ठीलिका विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्यमाणरूपविशेषणम् । विषमैर्ह्रस्वदीर्घैः । भुग्नैः वक्रैः । ग्रथितमाह "शूकैर्यत् पूरितं शश्वद्ग्रथितं३ नाम तद्भवेत्" । यल्लिङ्गं सदा शूकैः पूरितं तद्ग्रथितत्वाद्ग्रथितम् । कुम्भिकामाह "कुम्भिका४ रक्तपित्तात् स्याज्जाम्बवास्थिनिभा सिता" कुम्भिका कुम्भीफलतुल्यत्वात् । अलजीमाह "अलजी५ स्यात्तथा यादृक् प्रमेहपिडका तथा । सा च रक्ताऽसिता स्फोटाचिता च कथिता बुधैः" । एषा रक्तपित्तनिमित्ता ज्ञेया । मृदितमाह "मृदितं६ पीडितं यत्तु संरब्धं वातकोपतः ।

शूकदोषे जाते पीड़ितं सद्यत् संरब्धम् सशोथं भवति तल्लिङ्गं स्वदितमुच्यते। संमूढ़पिडकामाह "पाणिभ्यां स्पर्शसंमूढ़े संमूढ़पिडका७ भवेत्"। शूकदोषे जाते पाणिभ्यां स्पर्शसंमूढ़े पिषिते लिङ्गे"। अत्रापि वातकोपत इत्यनुवर्त्तते। अथावमन्थमाह "दीर्घा बह्वश्च पिडका दीर्य्यन्ते मध्यतस्तु याः। सोऽवमन्थः८ कफासृग्भ्यां वेदना रोमहर्षकृत्"। दीर्घा दीर्घाङ्कुराः। पुष्करिकामाह "पिड़का पिडकाव्याप्ता पित्तशोणितसम्भवा। पद्मकर्णिकसंस्थाना९ ज्ञेया पुष्करिकेति सा"। पिडकाव्याप्ता पार्श्वतः क्षुद्रपिडकाव्याप्ता। अतएव पद्मकर्णिकसंस्थाना। स्पर्शहानिमाह"स्पर्शहानिन्तु१० जनयेच्छोणितं शूकदूषितम्" अत्र स्पर्शासहत्वमेव लक्षणम्। उत्तमामाह "मुद्गमाषोपमा रक्ता रक्तपित्तोद्भवा च या। एषोत्तमाख्या पिडका११ शूकाजीर्णसमुद्भवा"। शतपोनकमाह "छिद्रैरणुमुखैर्लिङ्गं चितं यस्य समन्ततः। वातशोणितजो व्याधिः विज्ञेयः शतपोनकः१२"। शतपोनकस्य चालनी तत्तुल्यत्वाच्छतपोनकः। त्वक्पाकमाह "वातपित्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको१३ ज्वरदाहकृत्"।शोणितार्बुदमाह"कृष्णैः स्फोटैः सरक्ताभिः पिडकाभिर्निपीडितम्। लिङ्गं वास्तु-रुजाश्चोग्रा ज्ञेयं तच्छोणितार्बुदम्१४"। वास्तुरुजः स्फोटपिड़काधिष्ठानवेदनाः। अथ मांसार्बुदमाह "मांसदुष्टं विजानीयादर्बुदं मांससम्भवम्१५"।मांसपाकमाह"शीर्य्यन्ते यस्य मांसानि यस्य सर्वाश्च वेदनाः। विद्यात्तं मांसपाकन्तु१६ सर्वदोषकृतं भिषक्"। शीर्य्यन्ते गलन्ति। सर्वाश्च वेदनाः वातपित्तकफजाः। अथ विद्रधिमाह"विद्रधिः१७ सन्निपातेन यथोक्तमभिनिर्दिशेत्"। यथोक्तं सान्निपातिकं विद्रधितुल्यं कथयेत्। तिलकालकानाह "कृष्णानि चित्राण्यथ वा शुक्लानि सविषाणि तु। पतन्ति पातयन्त्याशु मेढ्रं निरवशेषतः। कालानि भूत्वा मांसानि शीर्य्यन्ते यस्य देहिनः। सन्निपातसमुत्थांश्च तान् विद्यात्तिलकालकान्१८"। चित्राणि नानावर्णानि। शुक्लानि शुक्लवर्णानि मञ्जाः क्रोशन्तीति वत्। सविषाणि सविषशूकाख्यजन्तुविशेषकृतत्वात्। शीर्य्यन्ते गलन्ति। कृष्णतिलतुल्यत्वात्तिलकालकाः। अथासाध्यमाह "तत्र मांसार्बुदं यच्च मांसपाकश्च यः स्मृतः। विद्रधिश्च न सिध्यन्ति ये च स्युस्तिलकालकाः"। [२रसे च मेदि०।

शूकाक पु० शूकैः जलजन्तुभेदैः कायति कै–क। १प्रावृट्काले

शूककीट पु० शूकाकाररोमयुक्तः कीटः शा०त० (शुया-पोका) कीटभेदे अमरः। स हि शूकाभरोमवान्।

शूकधान्य न० शूकयुक्तं धान्यम् शाक०। यवादौ धान्ये अमरः। "व्रीह्यादिकं यदिह शूकसमन्वितं स्यात् तत् शूकधान्यमथ मुद्गमकुष्ठकादि। शिम्बीनिगूढमिति तत् प्रवदन्ति शिम्बीधान्यं तृणोद्भवमथो तृणधान्यमन्यत्। तत्र त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं तेजोबलातिशयवीर्य्यविवृद्धिदायि। देशे देशे शूकधान्येषु संख्या ज्ञातुं शक्या नो नरैर्दैवतैर्वा" राजनि०। "शूकधान्यं शमीधान्यं समातीतं प्रशस्यते। परतो वातकृद्रूक्षं प्रायेणाभिनवं गुरु" राजवल्लभः। [शब्दच०।

शूकपिण्डी स्त्री शूकस्य पिण्डीव। शूकशिम्ब्याम्

शूकर पुंस्त्री० शू इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ–अच् शूक+अस्त्यर्थे र वा। स्वनामख्याते पशौ अमरः स्त्रियां ङीष्।

शूकरकन्द पु० शूकर इव रोमशः कन्दोऽस्य। वाराहीकन्दे राजनि०।

शूकदंष्ट्रक पु० गुदभ्रंशे क्षुद्ररोगभेदे "सदाहो रक्तपर्य्यन्तस्त्वक्पाकी तीव्रवेदनः। कण्डूमान् ज्वरकारी च स स्याच्छूकरदंष्ट्रकः" भावप्र० तल्लक्षणमुक्तम्।

शूकरपादिका स्त्री शूकरस्येव पादाः मूलान्यस्याः कप् अत इत्त्वम्। कोलशिम्ब्यां राजनि०।

शूकराक्रान्ता स्त्री शूकरेणाक्रम्यते स्म आ+क्रम–क्त ३त०। वराहक्रान्तायां शब्दच०।

शूकरी स्त्री शूकर आक्रामकत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १वराहक्रान्तायां शब्दच०। शूकर+जातौ ङीष्। २तज्जातिस्त्रियाञ्च। [द्रव्ये त्रि०।

शूकरेष्ट पु० ६त०। १कसेरुनामकन्दे राजनि०। २वराहप्रिय-

शूकवती स्त्री शूकस्तीक्ष्णाग्रमस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १कपिकच्छ्वां शब्दच०। २शूकयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

शूकशिम्बा स्त्री शूकयुक्ता शिम्बा शाक०। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकशिम्बि(म्बी) पु० शूकयुक्ता शिम्बिः शाक० वा ङीप्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूका स्त्री शूकोऽस्त्यस्याः अच्। कपिकच्छ्वां शब्दच०।

शूकापुट पु० तृणमणिभेदे हारा०। [शब्दर०।

शूतिपर्ण पु० श्वि–क्तिन् शूति स्फीतं पर्णं यस्य। आरग्वधे

शूद्र पुंस्त्री० शुच–रक् पृषो० चस्य दः दीर्घश्च। १चतुर्थे वर्णे स्त्रियां टाप्। शूद्रा शूद्रजातिस्त्रियाम्। पुंयोगे ङीष्। शूद्री शूद्रभार्य्यायाम्। शुचा द्रवति द्रु–ड पृषो०। २शोकहेतुकगतियुक्ते शूद्राधिकरणशब्दे दृश्यम्।

अथ शूद्रधर्म्मादि "विप्राणामर्च्चनं नित्यं शूद्रधर्म्मो विधीयते। तद्द्वेषी तद्धनग्राही शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्। स च कोटिसहस्राणि शतजन्मानि शूकरः। श्वापदः शतजन्मानि शूद्रो विप्रधनापहा॥ यः शूद्रो ब्राह्मणीगामी मातृगामी स पातकी। कुम्भीपाके पच्यते स यावद्वै ब्रह्मणः शतम्। कुम्भीपाके तप्ततैले दष्टः सर्पैरहर्निशम्। शब्दञ्च विकृताकारं कुरुते यमताडनात्। ततश्चाण्डालयोनिः स्यात् सप्तजन्मसु पातकी। सप्तजन्मसु सर्पश्च जलौकाः सप्तजन्मसु। जन्मकोटिसहस्रञ्च विष्ठायां जायते कृमिः। योनिक्रिमिः पुंश्चलीनां स भवेत् सप्तजन्मसु। गवां व्रणक्रिमिः स्याच्च पातकी सप्तजन्मसु। योनौ योनौ भ्रमत्येवं न पुनर्जायते नरः" ब्रह्मवै० पु० ८३अ०। "द्विजानां पादशुश्रूषा शूद्रैः कार्य्या सदा त्विह। पादप्रक्षालनं गन्धैर्भोज्यमुच्छिष्टमात्रकम्। ते तु चक्रुस्तदा चैव तेभ्यो भूयः पितामहः। शुश्रूषार्थं मया यूयं तुरीये तु पदे कृताः। द्विजानां क्षत्त्रधर्म्माणां वैश्यानाञ्च भवद्विधाः। त्रिभ्यः शुश्रूषणा कार्य्या इत्यवादीच्च तान् तदा" पाद्मे सृ०ख० १६अ०। "शुश्रूषैव द्विजातीनां शूद्राणां धर्म्मसाधनम्। कारुकर्म्म तथाऽऽजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्म्मतः" मार्कण्डे ४८अ०। "तथा मद्यस्य पानेन ब्राह्मणीगमनेन च। वेदाक्षरविचारेण शूद्रश्चाण्डालतां व्रजेत्" इति शूद्रकमलाकरधृतपराशरवाक्यम्। ब्राह्मणस्य तदन्नभोजननिषेधो यथा "शूद्रान्नं ब्राह्मणोऽश्नन् वै मासं मासार्द्धमेव वा। तद्योनावभिजायेत सत्यमेतद्विदुर्बुधाः। अयोदरस्थशूद्रान्नो मृतः श्वा चैव जायते। द्वादश दश चाष्टौ च स्वभ्रशूकरपुष्कराः। उदरस्थितशूद्रान्नो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः। जुह्वन् वापि जपन् वापि गतिमूर्द्धां न विन्दति। अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्त्रियान्नं पयः स्मृतम्। वैश्यस्य चान्नमेवान्नं शूद्रान्नं रुधिरं स्मृतम्। तस्मात् शूद्रं न भिक्षेयुर्यज्ञार्थं सद्द्विजातयः। श्मशानमिव यच्छूद्रस्तस्मात्तं परिवर्जयेत्। कणानामथ वा भिक्षां कुर्य्याद्द्वातिविकर्म्मितः। सच्छूद्राणां गृहे कुर्व्वन् तत्पापेन न लिप्यते। विशुद्धान्वयसञ्जातो निवृत्तो मद्यमांसतः। द्विजभक्तो वणिग्वृत्तिः शूद्रः सन् परिकीर्त्तितः" बृहत्पराशरः। शूद्रकृत्यविचारणतत्त्वे मत्स्यपुराणम्।

"एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिश्राद्धन्तु सर्व्वदा। नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्य्यादामान्नवद्बुधः। दानप्रधानः शूद्रः स्यादित्याह भगवान् प्रभुः। दानेन सर्व्वकामाप्तिरस्य सञ्जायते यतः"। ततो दानमेवापेक्षितं न तु भोजनमपि। सामान्यं सर्व्वजनकर्त्तव्यत्वेन प्रतिमासकृष्णपक्षादिविहितश्राद्धम् आभ्युदयिकश्राद्धञ्च एवं द्विजातिवत् शूद्रोऽपि कुर्य्यादित्यन्वयः। नमस्कारेण मन्त्रेण न तु पठितमन्त्रेण। आमान्नवदित्यनेन जलसेकासिद्धान्नव्यावृत्तिः "स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" इति वशिष्ठेन स्विन्नस्यैवान्नत्वस्याभिधानात् कन्दुपक्वस्य भृष्टत्वं न तु स्विन्नत्वं हारीतेन स्वेदनभर्जनयोः पृथक्त्वमुक्तं यथा "आदीपनतापनस्वेदनभर्जनपचनादिभिः पञ्चभीति"। अस्यार्थः आदीपनं काष्ठानां, तापनं तोयादेः, स्वेदनं धान्यादेर्भर्जनं यवादेः, पचनं तण्डुलादेः इति पञ्चमी सूना इति कल्पतरुः। अतएव स्विन्नधान्येन व्यवह्रियते। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि" इति कूर्म्मपुराणवचने शूद्रकर्त्तृक कन्दुपक्वादेर्ब्राह्मणभक्ष्यत्वेन श्राद्धे देयत्वमुक्तम्। कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण यद्वह्निना पक्वम्। पायसं पाकेन काठिन्यविकारापन्नं दुग्धं परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्द्देशापत्तेः तथा चामरः "परमान्नन्तु पायसः" इति। "दिने त्रयोदशे प्राप्ते पाकेन भोजयेद्द्विजान्। अयं विधिः प्रयोक्तव्यः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः" इति श्राद्धचिन्तामणिधृतवराहपुराणवचनमपि कन्दुपक्वपरम् एवन्तु एतद्वचनं सच्छूद्रपरं मैथिलोक्तं हेयम्। एवम् आममांसस्यापि श्राद्धे देयत्वं सामगश्राद्धतत्त्वेऽनुसन्धेयम्। तत्र द्रव्यदेवताप्रकाशार्थं ब्राह्मणेन मन्त्राः पाठ्याः "अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्ज्जितः। अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते" इति वराहपुराणात् अयं श्राद्धेतिकर्त्तव्यताकोविधिः शूद्रकर्त्तृकमन्त्रपाठरहितः शूद्रस्य मन्त्रपाठानधिकारसिद्धौ यदमन्त्रस्येति पुनर्व्वचनं तत्स्त्रियाग्रहणार्थं परिभाषार्थञ्च ततश्च तत्कर्म्मसम्बन्धिमन्त्रेण विप्रस्तदीयकर्म्मकारयितृब्राह्मणो गृह्यते तेन ब्राह्मणेन तत्र मन्त्रः पठनीय इति तात्पर्य्यं तत्र यजुर्व्वेदिका मन्त्राः तथा च स्मृतिः "आपस्तम्बेन सर्व्वत्र शूद्रा वाजसनेयिनः। तस्माच्छूद्रः स्वयं कर्म्म यजुर्व्वेदीव कारयेत्"। आपस्तम्बेन श्रुत्युक्तक्रमेण यजुर्व्वेदसम्बन्धित्वमित्यादिना "चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि वेधसा। धर्म्मशास्त्राणि राजेन्द्र! शृणु तानि नृपोत्तम!। विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः।

अष्टादश पुराणानि चरितं राघवस्य च । रामस्य कुरु-
शार्दूल धर्म्मकामार्थसिद्धये । तथोक्तं भारतं वीर ! पारा-
शर्य्येण धीमता । वेदार्थं सकलं योज्य धर्म्मशास्त्राणि च
प्रभो !” इति भविष्यपुराणवचनाच्चैषां पौराणिकादि-
र्विधिः । योज्य योजयित्वा । अत्र च “श्राद्धं वेदमन्त्रवर्ज्जं
शूद्रस्य इति वचने वेदेत्युपादानात् श्राद्धे पुराणमन्त्रः
शूद्रेण पठनीय इति मैथिलोक्तं तन्न वराहपुराणे शूद्राणां
मन्त्रवर्ज्जित इत्यनेन मन्त्रमात्रनिषेधात् मत्स्यपुराणे नम-
स्कारेण मन्त्रेण इत्युपादानाच्च पौराणिकस्यापि श्राद्धे
निषेधः प्रतीयते । एवं स्नानेऽपि “ब्रह्मक्षत्रविशामेव
मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्का-
रकं मतम्” इत्यनेन नमस्कारविधानात् पञ्चयज्ञेऽपि ।
“शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तया जीवनवान् भवेत् । शिल्पैर्वा
विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् । भार्य्यारतिः शुचि-
र्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्च
यज्ञान्न हापयेत्” इति नमस्कारमात्रविधानात् श्राद्धा-
दिषु पौराणिकमन्त्रनिषेधः । ततश्च स्नानश्राद्धतर्पण
पञ्चयज्ञेतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते ।
अत्र “षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले” इति
मनुवचनात् “चूड़ा कार्य्या यथाकुलम्” इति याज्ञवल्क्य-
वचनाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्म्मानुरोधेन कालान्तरस्य
नामविशेषोच्चारणस्याभिधानाच्च शूद्रादीनां नामकरणे
वसुघोषादिकपद्धतियुक्तनामकरणस्य च प्रतीतेर्वैदिकक-
र्म्मणि शूद्राणां पद्धतियुक्तनामाभिधानं क्रियते इति” ।
शूद्रस्याचमने दैवतीर्थेन ओष्ठे जलं सकृत्क्षिपेत् न
पिबेत् तथा च याज्ञवल्क्यः “हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथा-
संख्यं द्विजातयः । शुध्येरन् स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्पृ-
ष्टाभिरन्ततः” । अन्ततो हृदयादिसमीपेन ओष्ठेन उत्त-
रोत्तरमपकर्षात् अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षि-
ताभिरिति “स्त्रीशूद्रः शुध्यते नित्यं स्नानाच्च करो-
ष्ठयोः” इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च । याज्ञवल्क्यः “प्राश्य
ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” अत्र द्विजस्यै-
वाचमने ब्राह्मतीर्थोपादानात् स्त्रीशूद्रयोर्न तेनाचमनम्
एवमेव मिताक्षरायां व्यक्तमुक्तं मरीचिना “स्त्रियास्त्वै-
दशिकं तीर्थं शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धि-
रेतयोरेव चोभयोः” इति । एतदनन्तरम् इन्द्रियादि-
स्पर्शनन्तु ब्राह्मणवदेव प्रमाणान्तरन्तु वाजसनेयिसामग-
श्राद्धाङ्कितत्त्वयोरनुसन्धेयम्” आ०त० रघु० ।

शूद्रकर्म्मन् न० शूद्रस्य शास्त्रविहितं कर्म्म । शूद्रकर्त्तव्ये
द्विजसेवादौ शूद्रकृत्यादयोऽप्यत्र ।

शूद्रप्रिय पु० ६त० । पलाण्डौ राजनि० ।

शूद्राधिकरण शूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्ति नवेति स-
न्देहे नाधिकार इति निर्णायके शारीरकसूत्रोक्ते अधि-
करणभेदे तच्चाधिकरणं तत्र दर्शितं यथा
“शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात् सूच्यते हि” सू०
“यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्या-
स्वधिकार उक्तस्तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन
शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामाशङ्कां निवर्त्तयितुम् इद-
मधिकरणमारभ्यते । तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति
तावत् प्राप्तम्, अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्, “तस्माच्छूद्रो
यज्ञेऽनवक्लृप्तः” इतिवत् शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति
निषेधाश्रवणात् । यच्च कर्म्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्या-
नग्नित्वं न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकम् । न ह्या-
हवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते । भवति च
लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं, संवर्गविद्यायां हि
जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन परामृशति
“अह हारे त्वा शूद्र ! तवैव सह गोभिरस्तु” इति ।
विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा अपि विशिष्टविज्ञानस-
म्पन्नाः स्मर्य्यन्ते, तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्वित्येवं
प्राप्ते ब्रूमः । न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् ।
अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते, न च
शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति, उपनयनपूर्व्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य
उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् । यत्त्वर्थित्वं न तद्भवति
असामर्थ्येऽधिकारकारणं भवति । सामर्थ्यमपि न लौ-
किकं केवलमधिकारकारणं भवति शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्री-
यस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् शास्त्रीयस्य च सामर्थ्य-
स्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं शूद्रो
यज्ञेऽनवक्लृप्त इति तत् न्यायपूर्व्वकत्वाद्विद्यायामप्यनव-
क्लृप्तत्वं द्योतयति न्यायस्य साधारणत्वात् । यत् पुनः
संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे न तल्लि-
ङ्गम्, न्यायाभावात् । न्यायोक्ते हि लिङ्गदर्शनं द्योतकं
भवति, न चात्र न्यायोऽस्ति कामञ्चायं शूद्रशब्दः संवर्ग-
विद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्य्यात् तद्विषयत्वात् न स-
र्व्वासु विद्यासु, अर्थवादस्थत्वात् न तु क्वचिदप्ययं शूद्र-
मधिकर्त्तुमुत्सहते । शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये
योजयितुम् । कथमित्युच्यते । “कं वर एनमेतत् सन्तं

सयुग्वानमिव रैक्कमात्थेति अस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे तामृषी रैक्कः शूद्रशब्देनानेन सूचयाम्बभूवात्मनः परोक्षज्ञानख्यापनायेति गम्यते, जातिशूद्रस्यानधिकारात्। कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति, उच्यते, तदा द्रवणाच्छुचमभिदुद्राव शुचा वाभिदुद्रुवे शुचा वा रैक्कमभिदुद्रावेति शूद्रावयवार्थसम्भवात् रूढार्थस्य चासम्भवात्। दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम्"।

शूद्रार्त्ता स्त्री शूद्रेणार्त्ता पीड़िता। प्रियङ्गौ शब्दच०।

शूद्रावेदिन् त्रि शूद्रां विन्दति विद–णिनि उप०। शूद्रजातिस्त्रिया विवाहकर्त्तरि। "शूद्रावेदी पतत्यत्रेः" मनुः "कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोऽवराः। शूद्रैव भार्य्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते। ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः" इति मनुना कामतश्चातुर्वर्ण्ये विवाहे विहितेऽपि शूद्रावेदीत्यस्याधिकदोषार्थता द्विजातिस्त्रीलाभे शूद्रस्त्रीविवाहनिषेधार्थता च। स च विवाहः युगान्तरविषयः कलौ असवर्णस्त्रीविवाहनिषेधात् कलिशब्दे १८०२ पृ० दृश्यम्।

शूद्रान्न न० ६त०। शूद्रस्वामिकान्ने तस्य द्विजैरभक्ष्यत्वं यथा हारीतः "शूद्रान्नेन तु भुक्तेन उदरस्थेन यो मृतः। स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वञ्चाधिगच्छति" म०त० धृतवाक्यं शूद्रान्नं शूद्रस्वामिकान्नं रघु०। "आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते" इति तत्पक्वान्नस्य सर्वथा निषेधादत्र आममेव शूद्रस्वामिकान्नं गृह्यते। तद्दत्तमपि भोजनकाले तद्गृहावस्थितं तदपि शूद्रान्नं तदाहाङ्गिराः "शूद्रवेश्मनि विप्रेण क्षीरं वा यदि वा दधि। निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं तदपि स्मृतम्" तेन शूद्रवेश्मस्थितक्षीरदध्यादिकमपि शूद्रान्नं पारिभाषिकमिति बोध्यम्। निवृत्तेन शूद्रान्नान्निवृत्तेन। तदपीति अपिशब्दात् साक्षाद्दत्तघृततण्डुलादि न तु तद्दत्तकपर्दकादिना क्रीतमपि। स्वगृहागते शूद्रान्ने अङ्गिराः "यथा यतस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः। शूद्राद्विप्रगृहेष्वन्नं प्रविष्टन्तु सदा शुचि" प्रविष्टं स्वत्वापादकप्रतिग्रहादिनेति शेषः। अतएव पराशरः "तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्पृशति द्विजः। द्विजातिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्धविरुच्यते"। स्पृशति प्रतिगृह्णातीति कल्पतरुः। तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमित्याह विष्णुपु० 'संप्रोक्ष्य प्रतिगृह्णीयाच्छूद्रान्नं गृहमागतम्" तच्च पात्रान्तरे ग्राह्यमित्याहाङ्गिराः "स्वपात्रे यत्तु विन्यस्तं शूद्रो यच्छति नित्यशः। पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृहमागतम्"। एतेन स्वगृहमागतस्यैव शुद्धत्वं प्रतीयते ततश्चैतादृशमपि मुमुक्षुणा शूद्रान्नं सर्वथा न भोक्तव्यम् प्रागुक्तहारीतवचने तन्निन्दाश्रवणात्" शु०त०। "नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोऽन्नं मोहाद्वा यदि वान्यतः। स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ह्यनापदि। षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितम्। जीवन्नेव भवेत् शूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते। ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्रस्य च मनीषिणः। यस्यान्नेनोदरस्थेन मृतस्तद्योनिमाप्नुयात्" व्यासवाक्यम् "आर्त्विजः कुलमित्रञ्च गोपालो दासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत्। कृषीवलः कुम्भकारः क्षेत्रकर्षक एव च। एते शूद्रेषु भोज्यान्ना दत्त्वा स्वल्पपणं बुधैः। पायसं स्निग्धपक्वञ्च यावकञ्चैव सक्तवः। पिण्याकञ्चैव तैलञ्च शूद्राद् ग्राह्यं द्विजातिभिः" कूर्मपु० ७त० भागे १६अ०। "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तवः। द्विजैरेतानि भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि"। "कुलमित्रादीनां भोज्यान्नता तु कलौ तत्परा। शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणाम्। भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाऽतिदूरतः" पराशरेण कलौ वर्ज्यस्योक्तेः शूद्रोऽपि ब्राह्मणद्वारा पक्वान्नेन नैवेद्यं दातुमर्हति वृषोत्सर्गाङ्गचरुपाकादिवत् तत्रापि तस्याधिकार इति ति०त० दुर्गोत्सवप्रकरणे रघुनन्दनेन व्यवस्थापितम् तत्र दृश्यम्।

शूद्रासुत पु० शूद्रायाः द्विजातिभिः ऊढायाः सुतः। द्विजातिजाते शूद्रजातिस्त्रियाः सुते पुत्रभेदे।

शूना स्त्री श्वि–अधिकरणे–क्त सम्प्र०दीर्घः। १प्राणिवधस्थाने हला० "पञ्च शूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्" मनुः। तद्दोषनिवृत्तये कार्का मनुना पञ्च यज्ञा विहिता यथा "अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्। होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम्। पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः। स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषैर्न लिप्यते"। (आलजिभ) २अधोजिह्वायां हारा०।

शून्य त्रि०शूनायै प्राणिवधाय हितम् रहस्यस्थानत्वात् यत्। १निर्जनस्थाने मेदि०। २आकाशे शब्दच०। ३बिन्दुमात्रे हेमच०। ४अभावे च अमरः। ५असम्पूर्णे ६ऊने ७तुच्छे च त्रि० अमरः। [२शून्यमध्ययुक्ते त्रि०।

शून्यमध्य पु॰ शून्यमाकाशो मध्ये यस्य । १नले राजनि॰ ।

शून्यवादिन् पु॰ शून्यमभावमात्रं सर्वकारणतया वदति वद–णिनि । बौद्धभेदे बुद्धशब्दे ४५८१ पृ॰ दृश्यम् ।

शून्या स्त्री शून्यमस्त्यस्याः अच् । १नल्यां विश्वः । २सहा-कराटकिन्याम् । (फणिमनसा) राजनि॰ । [ईदित् शूर्णः

शूर हिंसे स्तम्भे च दि॰आ॰सक॰सेट् । शूर्यते अशूरिष्ट ।

शूर विक्रमे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट् । शूरयति ते अशुशूरत् त ।

शूर पु॰ शूर–अच् । १वीरे विक्रमवति अमरः । २वसुदेव-नामके यादवे मेदि॰ । ३सूर्ये त्रिका॰ ४अर्कवृक्षे ५सिंहे ६शूकरे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष् । ७चित्रकवृक्षे ८साले ९निकुचे १०मसूरे च पु॰ राजनि॰ ।

शूरण पु॰ शूर–ल्यु । (ओल) १मूलभेदे अमरः "शूरणो दीपनो रूक्षः कषायः कण्डुकृत् कटुः । विष्टम्भी विशदो रुच्यः कफार्शःकृन्तनो लघुः । विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशनः । सर्वेषां कन्दशाकानां शूरणः श्रेष्ठ उच्यते । दद्रूणां रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि सः । सन्धानयोगसंप्राप्तः शूरणो गुणवत्तमः" भावप्र॰ । २श्योनाकवृक्षे च शब्दमाला । [च ।

शूरसेन पु॰ शूरा सेना यत्र, यस्य वा । १देशभेदे २नृपभेदे

शूर्प माने चु॰उभ॰ सक॰ सेट् । शूर्पयति ते अशुशूर्पत् त ।

शूर्प पु॰ शूर्प्यते धान्यादिकमनेन शूर्प–घञ् । (कुला) धान्यादिस्फोटके १वंशमयपात्रे २द्रोणद्वयपरिमाणे च शब्दच॰ ।

शूर्पकर्ण पुंस्त्री॰ शूर्पे इव कर्णौ यस्य । १गजे त्रिका॰ । स्त्रियां ङीष् । २शूर्पश्रुतिरप्यत्र हारा॰ ।

शूर्पणखा(खी) स्त्री शूर्पे इव नखा अस्याः णत्वम् वा ङीष् । रावणभगिन्यां शब्दमा॰ । [शब्दच॰ ।

शूर्पपर्णी स्त्री शूर्पे इव पर्णान्यस्याः ङीप् । शिम्बीभेदे

शूर्पवात पु॰ ६त॰ । शूर्पजवायौ फुत्फाले त्रिका॰ ।

शू(सू)र्म पु॰ शुष् ऊर्मिरस्त्यस्याः अच् वा पृषो॰ सस्य शः । लौहप्रतिमायाम् अमरः । [लौहादिप्रतिमायां शब्दच॰ ।

शू(सू)र्मि(र्मी) स्त्री शुष् ऊर्मिः यस्याः वा अत्यस्य वा ङीप् ।

शूल रुजायां भ्वा॰पर॰ अक॰ सेट् । शूलति अशूलीत् ।

शूल पुन॰ शूल–क । १रोगभेदे २त्रिशूले च अमरः । ३व्यथायां ४मृत्यौ ५तीक्ष्णे अयःफाले धरणिः । ६चिह्ने मेदि॰ । ७ज्योतिषोक्ते विष्कम्भादिषु दशमे योगे च पु॰ । ८विक्रेतव्ये "अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः । केशशूलाः स्त्रियो राजन् ! भविष्यन्ति युगक्षये" भा॰व॰ १८८ अ॰ । अट्टशब्दे ८५ पृ॰ दृश्यम् । शूलरोगभेदनिदानादिकं भावप्र॰ उक्तं यथा

"अथ शूलाधिकारः । तत्र शूलस्य संख्यां निदानमाह "दोषैः पृथक्समस्तामद्वन्द्वैः शूलोऽष्टधा भवेत् । सर्वेष्वेतेषु शूलेषु प्रायेण पवनः प्रभुः(कर्त्ता)" । अथ वातिकस्य विप्रकृष्टं निदानं सम्प्राप्तिपूर्वकं लक्षणञ्चाह "व्यायामयानादतिमैथुनाच्च प्रजागराच्छीतजलातिपानात् । कलायमुद्गाढकिकोरदूषादत्यर्थरूक्षाध्यशनाभिघातात् । कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकैः । विट्शुक्रमूत्रानिलसन्निरोधाच्छोकोपवासादतिहास्यभाषात् । वायुः प्रवृद्धो जनयेद्धि शूलं हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिदेशे । जीर्णे प्रदोषे च घनागमे च शीते च कोपं समुपैति गाढ़म् । मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपौ विण्मूत्रसंस्तम्भनतोदभेदैः । संस्वेदनाभ्यञ्जनमर्दनाद्यैः स्निग्धोष्णभोज्यैश्च शमं प्रयाति" । व्यायामो मल्लयुद्धादिः यानं तुरगरथादि मैथुनं स्त्रीसेवा प्रजागरो रात्रौ, एषामतियोगात् शीतजलप्रभूतपानात् कलायस्त्रिपुटः आढ़कः तुवरी कोरदूषः कोद्रवः । अतिरूक्षद्रव्यसेवा, अध्यशनं भुक्तस्योपरि भोजनम् अभिघातो लोष्टादिभिः, कषायतिक्तरससेवा विरूढजान्नम् विरूढमङ्कुरितमन्नम् कलायचणकादि तज्जमन्नं भक्ष्यम् । वल्लूरकं शुष्कमांसम् । तस्य शूलस्य देशमाह हृदादिषु तत्र हृच्छूलस्य पृथगपि लक्षणं पठन्ति "कफपित्तावरुद्धस्तु मारुतो रसमूर्च्छितः । हृदिस्थः कुरुते शूलमुच्छ्वासायावरोधकम् । स हृच्छूल इति ख्यातो रसमारुतकोपजः" । अथ पार्श्वशूलस्यापि लक्षणमाह "कफं निगृह्य पवनः सूचीभिरिव निस्तुदन् । पार्श्वस्थः पार्श्वयोः शूलं कुर्य्यादाध्मानसंयुतम् । तेनोच्छ्वसिति वक्त्रेण नरोऽन्नञ्च न काङ्क्षति । निद्राञ्च नाप्नुयादेव पार्श्वशूलः प्रकीर्त्तितः" । वस्तिशूलस्यापि लक्षणमाह "संरोधात् कुपितो वायुर्वस्तिं संश्रित्य तिष्ठति । वस्तेरध्वनि नाड़ीषु ततः शूलोऽस्य जायते । विण्मूत्रवातसंरोधी वस्तिशूलः स उच्यते" । प्रकृतमनुसरति जीर्णे भुक्ते प्रदोषे रात्र्यागमे रात्रिभवशीतेन वातप्रकोपात् । घनागमे वर्षासु मेघोदये च तथैव । पैत्तिकमाह "क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः । कट्वम्लसौवीरसुराविकारैः क्रोधानलायासरविप्रतापैः । ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तं प्रकुप्याथ करोति शूलम् । तृण्मोह-

दाहार्त्तिकरं हि नाभ्यां संस्वेदमूर्च्छाभ्रमशोषयुक्तम् । मध्यंदिने कुप्यति चार्द्धरात्रे निदाघकाले जलदात्यये च । शीते च शीतैः समुपैति शान्तिं सुस्वादुशीतैरपि भोजनैश्च” । निष्पावो राजमाषः । सौवीरं सन्धान-भेदः । सुराविकारैः “परिपक्वान्नसन्धानसमुत्पन्ना सुरा मता” । तस्या विकारैः । रविप्रतापः आतपः । व्यवाया-तियोगो मैथुनाधिक्यम् । विदाहीत्युक्तापि व्यशनैर्वि-दग्धैरिति बोधयति अविदाहिवस्तुनोऽपि पित्त-वशाद्विदाहित्वं भवति । जलदात्यये शरदि । शीतैर्वा-तादिभिः । श्लैष्मिकमाह “आनूपवारिजकिलाटपयोवि-कारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः । अन्यैर्बलास-जनकैरपि हेतुभिश्च श्लेष्मा प्रकोपमुपगम्य करोति शू-लम् । हृल्लासकासमदनारुचिसम्प्रसेकैरामाशये स्ति-मितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः । भुक्ते सदैव हि रुजं कुरुते-ऽतिमात्रम् सूर्य्योदयेऽथ शिशिरे कुसुमागमे च” । आनूपं बहुलजलदेशजं भक्ष्यम् । वारिजं शालूकादि “पक्वं दध्ना समं क्षीरं विज्ञेया दधिकूर्चिका । तक्रेण तक्रकूर्ची स्यात्तयोः पिण्डः किलाटकः” । पयोविकारः पायसादिः पिष्टं माषादिः । अन्यैः गुर्वादिभिः । स्तिमितमार्द्रपटावगुण्ठितमिव यत्कोष्ठं शिरश्च तयो-र्गुरुत्वैः सह । सूर्य्योदय इति त्रिधा विभक्तदिवस-प्रथमभागस्योपलक्षणम् । शिशिरे तत्र कफस्यातिसञ्च-यात् । कुसुमागमे वसन्ते । द्वन्द्वजमाह “द्विदोषलक्षणै-रेतैर्विद्याच्छूलं द्विदोषजम् । सर्वेषु देशेषु च सर्व-लिङ्गं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलम् । सुकष्टमेनं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः” । सर्वेषु देशेषु हृत्पृष्ठपार्श्वत्रिकवस्तिनाभ्यामाशयेषु । सर्वं भवं त्रिदोषजम् । आमजमाह “आटोपहृल्लासवमी-गुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः । कफस्य लिङ्गेन स-मानलिङ्गमामोद्भवं शूलमुदाहरन्ति” । अत्रामशूले जाते पश्चाद् दोषसम्बन्धः अतएवास्य शूलस्याष्टमत्वमुक्तम् । स च प्रथममामाशये भवति पश्चात् सम्बन्धिभिर्दोषैर्वस्ति-नाभिहृत्पार्श्वकुक्षिषु भवति यथा दोषसम्बन्धः । आमशूलस्य दोषविशेषेण देशविशेषमाह “वातात्मकं वस्तिगतं वदन्ति पित्तात्मकञ्चापि वदन्ति नाभ्याम् । हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसन्निविष्टं सर्वेषु देशेषु च सन्नि-पातात्” । हृत्पार्श्वकुक्षौ हृत्पार्श्वाभ्यां सहिते कुक्षौ । कफसन्निविष्टं कफेनाविष्टम् “वस्तौ हृत्कटिपार्श्वेषु स शूलः कफवातिकः४ कुक्षौ हृन्नाभिमध्ये तु स शूलः कफपैत्तिकः५ । दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपै-त्तिकः” । तन्त्रान्तरोक्तमामशूलमाह “अतिमात्रं यदा भुक्तं पावके मृदुतां गते । स्थिरीभूतन्तु तत्कोष्ठे वायुरावृत्य तिष्ठति । यदान्नं न गतं पाकं तच्छूलं कुरुते भृशम् । मूर्च्छाध्मानं विदाहञ्च हृत्क्लेशं [illegible] विलम्बिकम् । कम्पं वान्तिमतीसारं प्रमेहं जनयेदपि । अविपाकोद्भवं शूलमेतमाहुर्मनीषिणः” अविपाकोद्भवम् आमोद्भवमित्यर्थः । अथ शूलस्योपद्रवानाह “वेदनाति-तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवारुची । कासः श्वासो वमि-र्हिक्का शूलस्योपद्रवाः स्मृताः” । अथासाध्यत्वादिकमाह “एकदोषानुगः साध्यः कृच्छ्रसाध्यो द्विदोषजः । सर्वदो-षान्वितो घोरस्त्वसाध्यो भूर्य्युपद्रवः” । अथारिष्टमाह “वेदनातितृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवं ज्वरः । भ्रमो-ऽरुचिः कृशत्वञ्च बलहानिस्तथैव च । उपद्रवा दशैवैते यस्य शूलेषु, नास्ति सः” । अथ शूलस्यैव भेदं परिणाम-माह “स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वातः सन्निहितो यदा । कफपित्ते समावृत्य शूलाकारो भवेद्बली । भुक्ते जी-र्य्यति यच्छूलं तदेव परिणामजम्” । स्वैर्निदानैरित्या-दिना निदानपूर्विका संप्राप्तिरुक्ता भुक्ते जीर्य्यतीत्या-दिना लक्षणमुक्तम् । समावृत्य व्याप्य । तस्य लक्षणमप्येतत् समासेनाभिधीयते । “आध्मानाटोपविण्मूत्रविबन्धा-रतिवेपनैः । स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भि-षक् । तृष्णादाहारतिस्वेदकट्वम्ललवणोत्तरम् । शूलं शीतशमप्रायं पैत्तिकं लक्षयेत् बुधः । छर्द्दिहृल्लाससम्मोह-स्वल्परुक् दीर्घसन्तति । कटुतिक्तोपशान्तौ च विज्ञेयञ्च कफात्मकम् । संसृष्टलक्षणं बुद्ध्वा द्विदोषं परिकल्पयेत् । त्रिदोषजमसाध्यं स्यात् क्षीणमांसबलानलम्” । अथान्न-द्रवनामानं शूलविशेषमाह “जीर्णे जीर्य्यति चाप्यन्ने यच्छूलमुपजायते । पथ्यापथ्यप्रयोगेण भोजनाभोज-नेन वा । न शमं याति नियमात् सोऽन्नद्रव उदाहृतः । नेदं शूलमसाध्यं चिकित्साभिधानात्” ।

अथ शूले पथ्यापथ्ये भावप्र० दर्शिते यथा

“कलाययवगोधूमाः शालयः कोरदूषकाः । राज-माषाश्च कुलत्थाः कङ्गुशालयः । दधिलुप्तरसं क्षीरं सर्पिर्गव्यं समाहिषम् । वास्तुकं कारवल्ली च कर्कोटक-फलानि च । वर्हिणो हरिणास्तुल्या रोहिताद्याः कपिञ्जलाः । एतान्यन्नामये शस्तानाहुर्निचिकित्सकैः ।

दधिवत्प्ररसं दध्ना लुप्तः कृतो रसो यस्य तत्क्षीरं दधियुक्तं क्षीरमित्यर्थः। "व्यायामं मैथुनं मद्यं लवणं कटुकं रसम्। वेगरोधं शुचं क्रोधं विदलं शूलवान् त्यजेत्"। स च उपपातकचिह्नं यथोक्तं शाता० कर्मवि०

"जलोदरयकृत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च। श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः। रक्तार्बुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः"।

शूलक पुंस्त्री० शूल+संज्ञायां कन्। १दुर्विभाव्ये हेमच०। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। २शूलशब्दार्थे।

शूलग्रन्थि पु०शूलाकारः ग्रन्थिरस्य। मालादूर्वायां राजनि०

शूलघातन न० शूलं रोगभेदं घातयति हन-णिच्-ल्यु। मण्डूरे शब्दच०।

शूलघ्न पु० शूलं हन्ति हन-क। तुम्बुरवृक्षे रत्नमा०।

शूलद्विष पु० ह्रत०। हिङ्गौ रत्नमाला। [शब्दच०।

शूलधन्वन् पु० शूलं धनुरायुधमस्य अनङ् समा०। शिवे

शूलधर पु०शूलं धारयति धारि-अच् ह्रस्वः। शिवे शब्दच०। स्त्री० ङीप् शब्दच०।

शूलधारिन् पु० शूलं धरति धृ-णिनि। १शिवे १दुर्गायां

शूलधृष् पु० शूलेन धर्षति दैत्यान् धृष-क्विप्। १शिवे २दुर्गायां स्त्री०। धृज-क्विन्। शूलधृज् तत्रार्थे।

शूलनाशन न० शूलं नाशयति नश-णिच्-ल्यु। सौवर्चलवणे हेमच०। [राजनि०।

शूलपर्णी स्त्री शूलमिव पर्णं यस्याः ङीप्। शूलोद्रवे

शूलपाणि पु०शूलं पाणौ यस्य। शिवे शूलहस्तादयोऽप्यत्र।

शूलशत्रु पु० शूलस्य रोगस्य शत्रुः। एरण्डवृक्षे शब्दच०।

शूलहन्त्री स्त्री शूलं रोगं हन्ति हन-तृच् ङीप्। यवान्यां राजनि०।

शूलहृत् पु०शूलं रोगं हरति हृ-क्विप्। हिङ्गुनि त्रिका०।

शूला स्त्री शूलं तदाकारोऽस्त्यस्य शूलं रूपयौवनविक्रयतयाऽस्त्यस्या वा अच्। १दुष्टवधार्थकीलके २वेश्यायाञ्च त्रिका०।

शूलाकृत त्रि० शूलेन विद्धा कृतं पक्वम् शूल+डाच्+कृ-क्त। लौहादिकीलकेन विद्धा पक्वे मांसे (काबाप)अमरः

शूलिक त्रि० शूलं पाकसाधनत्वेनास्त्यस्य ठन्। १शूलाकृते शब्दच० २शशके हेमच० ३शूलयुते त्रि०।

शूलिन् पु० शूलमस्त्यस्य इनि। १शूलरोगयुक्ते २शूलास्त्रधारके त्रि० ३शिवे पु० ४शशके भावप्र०। [वृक्षे शब्दच०।

शूलिन पु० शूलं तदाकारं फलमस्त्यस्य इनन्। भाण्डीर-

शूली स्त्री शूलं पत्राकारे अस्त्यस्य अच गौरा० ङीष्। शूलाकारपत्रयुते स्वनामख्याते तृणभेदे राजनि०।

शूलोत्खा स्त्री शूलं रोगभेदमुत्खनति उद्+खन-ड। सोमराज्यां शब्दच०।

शूल्य त्रि० शूले संस्कृतं यत्। शूलाकृते मांसे भावप्र० कृतान्नशब्दे तत्पाकादि २१८३ पृ० दृश्यम्।

शूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट्। शूषति अशूषीत्।

शृ(सृ)गाल पुंस्त्री० असृजं लाति ला-क पृषो०। (शेयाल) १पशौ अमरः स्त्रियां ङीष्। २दैत्यभेदे मेदि०। ३वासुदेवे ४निष्ठुरे ५खले च पु० सारस्वताभिधानम्। पृषा० सृकाल तत्रार्थे शब्दच०। ६भीरौ अमरार्थकोषः। शृगालशब्दशाकुनं शिवारुतशब्दे दृश्यम्।

शृगालकण्टक पु० शृगालस्याङ्गमिव कण्टको यस्य। (शेयालकाँटा) क्षुपभेदे शब्दच०।

शृगालकोलि पु० शृगाल इव कण्टकितः कोलिः। (शेयाकुल) क्षुपभेदे रत्नमाला। [लाच्चे क्षुपभेदे राजनि०।

शृगालघण्टी स्त्री शृगाल इव कण्टकिनी घण्टी। कोकि-

शृगालजम्बू स्त्री शृगालप्रिया जम्बुरिव। १गोडुम्बे (गोमुक) २वोराटाफले मेदि०। [राजनि०।

शृगालविन्ना स्त्री शृगालैर्विद्यते विद-क्त। पृश्निपर्ण्यां

शृगालिका स्त्री शृगालस्य भार्या ङीप् स्वार्थे क। १शृगालयोषिति शृगालीव इवार्थे कन्। २भयात् पलायने मेदि०।

शृगाली स्त्री शृगालस्तत्पलायनं सादृश्येनास्त्यस्य अच ङीप्। १पलायने त्रिका०। २कोकिलाक्षे ३विदार्यां राजनि०।

शृङ्खल पु० शृङ्गात् प्राधान्यात् खल्यतेऽनेन पृषो०। निगडे २लौहमये ३पादबन्धने च हेमच०। ४कट्याभरणे अमरः ५पुंस्कटीवस्त्रबन्धने मेदि०। तत्रार्थे स्त्रीत्वमपि टाप्।

शृङ्खलक पुंस्त्री० शृङ्खल इव कायति कै-क। १उष्ट्रे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् स्वार्थे क। २शृङ्खलशब्दार्थे।

शृङ्खलित त्रि०शृङ्खला जाताऽस्य इतच्। बद्धनिगडे धनञ्जयः

शृङ्खली स्त्री शृङ्खलः तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष्। १कोकिलाक्षे वृक्षे २पुंस्कटीवस्त्रबन्धने च राजनि०।

शृङ्ग न० शृ-गन् पृषो० मुम् ह्रस्वश्च। १पर्वतोपरिभागे सानौ अमरः। २प्रभुत्वे ३चिह्ने ४जलक्रीडार्थयन्त्रभेदे (पिचकारी) ५पश्वादीनां विषाणे (शिङ्गा) ६उत्कर्षे च मेदि०। ७अग्रे ८तीक्ष्णे ९पद्मे च शब्दर० १०महिष-

शृङ्गनिर्मितवाद्यभेदे (शिङ्गा) ११कामोद्रेके शा०द० शृङ्गारशब्दे दृश्यम्। १२कूर्च्चशीर्षकवृक्षे पु० मेदि० १३मुनिभेदे पु०।

शृङ्गक पु० शृङ्गमिव कायति कै–क। जीवकवृक्षे जटा०।

शृङ्गकन्द पु० शृङ्गमिव कन्दोऽस्य। शृङ्गाटके (पानीफल) राजनि०।

शृङ्गज न० शृङ्गे पर्वताग्रे जायते जन–ड। १अगुरुचन्दने रत्नमा०। २वाणहेतुवृक्षे पु० संक्षिप्तसा० ३शृङ्गजातमात्रे त्रि०

शृङ्गमूल पु० शृङ्गमिव मूलमस्य। शृङ्गाटके राजनि०।

शृङ्गमोहिन् पु० शृङ्गाय कामोद्रेकाय मोहयति मुह–णिच्–णिनि। चम्पके राजनि०।

शृङ्गला स्त्री शृङ्गं तदाकारफलं लाति ला–क। अज० शृङ्ग्यां (गाड़रशिङा) शब्दच०।

शृङ्गवत् पु० शृङ्गं प्राशस्त्येनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १सीमापर्वतभेदे तन्मानादि भाग० ५।१६ अ० उक्तं यथा "उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयः द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति"। २शृङ्गयुते त्रि०।

शृङ्गवेर न० शृङ्गमिव वेरमवयवो यस्य। १आर्द्रके अमरः। २शुण्ठ्यां ३राममित्रगुहकपत्तनाख्यपुरे च। स्वार्थे क। आर्द्रके हेमच०। [एरकाह्वे भावप्र०।

शृङ्गवेराभमूलक पु० शृङ्गवेरेण तुल्यं मूलमस्य कप्।

शृङ्गाट पु० शृङ्गं प्राधान्यमटति अट–अण्। १उत्तरस्य पर्वतभेदे २चतुष्पथे ३जलकण्टकिवृक्षे च ४तत्फले न०। "शृङ्गाटकं हिमं स्वादु गुरु वृष्यं कषायकम्। ग्राहि शुक्रानिलश्लेष्मप्रदं पित्तास्रदाहनुत्" भावप्र०। स्वार्थे क। तत्र, चतुष्पथे अलङ्कारोक्ते बन्धभेदरूपे शब्दालङ्कारे च। स च पर्वतः कामाख्यादेशस्थः यथोक्तं कालिकापु०८२ अ० यथा
"हीरवत्याः पूर्वतस्तु शृङ्गाटो नाम पर्वतः। तत्र भर्गस्य देवस्य लिङ्गमेकं प्रतिष्ठितम्। हरित्तु सिद्धा त्रिस्रोता दक्षिणोदधिगामिनी। शृङ्गाटकस्य सततं स्रवन्ती प्रावृषि पातलः। दक्षिणं सागरं याति भर्गस्य प्रियकारिणी। पक्वमांसभेदे तत्पाकविधिर्यथा "शुष्कमांसं तनूकृत्य कर्त्तितं स्वेदितं जले। लवङ्गं हिङ्गुसहितं लवणार्द्रकसंयुतम्। एलाजीरकधन्याकनिम्बूरसमन्वितम्। घृते सगन्धे तद्भृष्टं पूरणं प्रोच्यते बुधैः। शृङ्गाटकं समितया कृतं पूरणपूरितम्। पुनः सर्पिषि संभृष्टं मांसं शृङ्गाटकं वदेत्। मांसं शृङ्गाटकं बल्यं बृंहणं बलकृत् गुरु। वातपित्तहरं वृष्यं कफघ्नं वीर्य्यवर्द्धनम्" भावप्र०।

शृङ्गार पु० शृङ्गं कामोद्रेकमृच्छत्यनेन ऋ–अण्। १रसभेदे अमरः। २लवङ्गे ३सिन्दूरे ४चूर्णे च मेदि०। शृङ्गं कारणत्वेन ऋच्छति अण्। ५कालागुरुणि राजनि० ६आर्द्रके शब्दच०। शृङ्गं प्राधान्यमृच्छत्यनेन अण्। ७भूषणे ८गजभूषणे च। स्वार्थे क। सिन्दूरे
"पुंसः स्त्रियां स्त्रियः पुंसि संयोगं प्रति या स्पृहा। स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम्" इत्युक्ते स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगं प्रतीच्छाभेदे च रसभेदलक्षणादिकं सा०द० उक्तं यथा
"शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः। उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते। परोढां वर्जयित्वात्र वेश्याञ्चाननुरागिणीम्। आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः। चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्। भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्त्तितः। त्यक्त्वौग्र्यमरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः। स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदैवतः"। "शून्यं वासगृहमित्यादि"। अत्र उक्तस्वरूपः पतिरुक्तस्वरूपा च बाला आलम्बनविभावौ। शून्यं वासगृहमुद्दीपनविभावः। चुम्बनमनुभावः। लज्जाहासौ व्यभिचारिणौ। एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृङ्गाररूपतां भजते। तद्भेदावाह। विप्रलम्भोऽथ सम्भोग इत्येष द्विविधो मतः"। तत्र विप्रलम्भो विप्रलम्भशब्दे उक्तः सम्भोगस्तु "दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ। यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगोऽयमुदाहृतः"। आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुम्बनादयः। यथा "शून्यं वासगृहमित्यादि"। "संख्यातुमशक्यतया चुम्बनपरिरम्भणादिबहुभेदात्। अयमेक एव धीरैः कथितः सम्भोगशृङ्गारः। तत्र स्यादृतुषट्कं चन्द्रादित्यौ तथास्तमयः। जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः। अनुलेपनभूषाद्या वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च"। तथा च भरतः "यत्किञ्चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तत्सर्वं शृङ्गारेणोपमीयते उपयुज्यते"। किञ्च "कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः"। यदुक्तम् "न विना विप्र-

लम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते । कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान्रागो विवर्द्धते” ।

शृङ्गारभूषण न० शृङ्गारे तदर्थं भूषणम् । सिन्दूरे हेमच० ।

शृङ्गारयोनि स्त्री ६त० । कामदेवे हला० ।

शृङ्गारिन् पु० शृङ्गारः उद्दीप्यत्वेनास्त्यस्य इनि । १पूगे तत्फलभक्षणे हि कामोद्रेक इति तस्य तथात्वम् । २गजे मेदि० । ३सुवेशे त्रि० । ४माणिक्ये पु० राजनि० ।

शृङ्गिक न० शृङ्गं तदाकारोऽस्त्यस्य ठन् । १विषभेदे २अतिविषायां स्त्री शब्दर० । [स्त्रियां ङीप् ।

शृङ्गिण पु० शृङ्गं युद्धसाधनत्वेनास्त्यस्य इनन् । मेषे हेमच०

शृङ्गिन् पु० शृङ्गमस्त्यस्य इनि । १मेषे २कुलाचलभेदे शृङ्गवच्छब्दे दृश्यम् । ३पर्वतमात्रे ४मुनिभेदे ५वृक्षे च । ६शृङ्गयुक्ते त्रि० मेदि० । ७धेन्वां स्त्री ङीप् । ८स्त्रेष्मा ऋषिभ्रे ९मल्लिकायां १०ज्योतिष्मत्यां च स्त्री मेदि० । मुनिभेदश्च शमीकर्षिपुत्रः स हि परिक्षितं प्रति तक्षकदंशनशापप्रदात् इति विष्णुपु० स्थितम् ।

शृङ्गी स्त्री शृङ्गमस्त्यस्या अच् गौरा० ङीष् । १मद्गुरस्य प्रियायाम् अमरः । पृषो० ह्रस्वः । शृङ्गिरित्यपि तत्रार्थे शब्दर० । २अतिविषायां ३ऋषभौषधौ अमरः । ४कर्कटशृङ्ग्याम् ५स्वर्णे ६विषे च राजनि० । ७भूषणस्वर्णे रत्नकोषः “मद्गुरस्यप्रिया शृङ्गी” इत्यमरे मद्गुरसी अप्रियेति नामद्वयम् । तेन (सिङ्गी) मत्स्यस्यैवेदं नाम इति भरतः ।

शृङ्गीकनक न० शृगि-कि वा० सञ्ज्ञा० ङीप् शृङ्गी अलङ्कारस्तदर्थं कनकम् । भूषणार्थस्वर्णे अमरः । [मरः ।

शृ(स)णि स्त्री शृ-स्र वा क्तिन् तस्य निः पृषो० । अङ्कुशे अ-

शृत त्रि० शृ-क्त । १पक्वे अमरः २क्वथिते जलादौ च “द्रव्यादुत्थापिताक्तोयात् वाह्निना परितापितात् । निःसृतो यो रसः पूतः स शृतः समुदाहृतः” वैद्यकोक्ते ३द्रव्यक्वाथजे रसे पु० ।

शृध अपानशब्दे भ्वा० आ० द्युता० लुङि लृटि लृङि च उभ० अक०सेट् क्त्वावेट् । शर्द्धते अशृधत् अशर्द्धिष्ट शर्त्स्यति शर्द्धिष्यते ।

शृध छेदने भ्वा० उभ० सक० सेट् क्त्वा वेट् । शर्द्धति ते अशर्द्धीत् अशर्द्धिष्ट ।

शृध प्रहणे चु०उभ०सक० सेट् । शर्द्धयति ते अशशर्द्धत् त ।

शृधु पु० शृध-कु । १बुद्धौ त्रिका० । २कुत्सिते ३अपाने संक्षिप्तसा०

शॄ हिंसने क्र्या० प्वा० पर० सक० सेट् । शृणाति अशारीत् । शीर्णः ।

शेखर पु० शिखि-गतौ अरन् पृषो० । १शिखायां २मूर्द्धस्थितमाल्ये च अमरः । ३चन्द्रायां स्त्री शब्दर० ङीप् । ४गीताङ्गे ध्रुवभेदे पु० तल्लक्षणं यथा “द्वादशाक्षरपादः स्यात् स चाल्पगुरुभक्तत् प्रभोः । हास्ये च रसे वीरे गीयते शेखरो ध्रुवः । लघुगुरुर्भवेद्यत्र स भवेल्लघुशेखरः” संगीतदा० । [त्रि०;

शेप पु० शी-पन् । १शेफे शिश्ने शब्दच० । २शयनकर्त्तरि

शेपाल पु० शेपः शयित इवालति अल-अच् । शैवाले शब्दर०

शेफ पु०न० । शी-फन् । १शिश्ने अमरः २शयनकर्त्तरि त्रि० । शुक्रपाते सति शेते शी-असि फुक् च शेफोऽत्र न० “मौलिङ्गं चिह्नशेफसोः” अमरः । शेफश्शेफसी शेफ शेपौ शेवस्वेति पञ्चशब्दास्तत्रार्थे तत्र पृषो० साधुतेति भरतः । [ङीप् । शेफालिकायां शब्दमा० ।

शेफालि(ली) स्त्री शेफाः शयनशालिनः अलयो यत्र वा

शेफालिका स्त्री शेरते इति शेपाः अलयो यत्र वा कप् । (शिउलि) पुष्पवृक्षे अमरः “शेफालिका कटूष्णा च तिक्ता रूक्षा च वातहृत् । कफाङ्गसन्धिवातघ्नी शृतवातादिदोषहृत्” राजनि० । [अमरः ।

शेमुषी स्त्री शी-विच् शेः मोहस्तं मुष्णाति मुष-क । बुद्धौ

शेल गतौ चालने च भ्वा० पर० सक० सेट् । शेलति अशेलीत् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शेलु पु० शेल-उण् । बहुवारवृक्षे अमरः ।

शेव पु० शुक्रपाते सति शेते शी-वन् । १लिङ्गे २उन्नते ३अहौ च उणादिकोषः ।

शेवधि पु० शेः धनादिमोहस्तस्य अवधिः । “पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्खो मकरकच्छपौ । मुकुन्दकुन्दनीलाश्च निधयो नव शेवधिः” इत्युक्ते नवविधे निधौ अमरटीका ।

शेवल न० शी-विच् तथाभूतः सन् वलते वल-अच् । शैवाले (सेओला) शब्दच० ।

शेवाल न० शेते विच् शे:-सन् वलते वल-संज्ञायां कर्त्तरि घञ् । १शैवाले शब्दर० । २आकाशमांस्यां स्त्री राजनि० ।

शेष पु० शिष-अच् । १अनन्ते सर्पराजे सर्पभेदे २बलदेवे च मेदि० । ३अवशेषे अमरः । ४गजे ५उपयुक्तेतरवस्तुनि अजयपालः । ६भगवतो कालसंज्ञमूर्त्तौ “एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला । वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला । द्वितीया कालसंज्ञा च तामसी शेषसंज्ञिता । निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः” कूर्मपु० ४८अ० । “शेषे षष्ठी” पा०सू० “उक्तादन्यः

शेषः” भाष्यादयः। परोद्देशेन प्रवर्त्तमाने ऽगुणीभूते अस्य लक्षणविषयादि मीमांसासूत्रभाष्यादौ दर्शितं यथा “शेषः परार्थत्वात्” सू० “इह सूत्रे शेषस्य लक्षणम्, येन च हेतुना शेषः इत्युच्यते, तदुभयमाख्यायते। यः परस्योपकारे वर्त्तते, स शेषः इत्युच्यते, यथा, ये परार्थाः, ते वक्तारो भवन्ति, शेषभूता वयमिह इति। ननु योऽपि प्रधानभूतः सोऽपि कदाचित् परार्थे वर्त्तते, यथा उपाध्यायः प्रधानभूतः शिष्याणां विद्याविनयाधाने वर्त्तते। सत्यं वर्त्तते, यस्तु अत्यन्तं परार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः, यथा, गर्भदासः कर्मार्थ एव स्वामिनोऽनडुांस्च क्रीयते, वक्ष्यति इत्येव। ननु गर्भदासस्यापि स्वामी संविदधानो गुणभावमायात्। न इति ब्रूमः, आत्मन एवासौ संविदधानो गुणभावं गच्छति, नान्तरीयकत्वात् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा, यस्त्वत्यन्तपरार्थः, तं वयं शेषः इति ब्रूमः। अथ तत्र किं हेतुम्?। यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणः तत्र प्रतीयेत इति, तत्र अपूर्वार्थता व्यावर्त्तिता, दृष्टप्रयोजनानामाम्नातानाम्। इह तु सर्वेषामेव शेषाणां लक्षणमुच्यते” शव०भा०। तस्य लक्ष्याणि तत्राह “द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः” सू० “बादरिराचार्यः अत्र द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषशब्दः इति मेने, न यागफलपुरुषेषु। द्रव्यं क्रियार्थं, यदि प्रयोजनवती क्रिया, अन्तं सा द्रव्येण निर्वर्त्तयितव्या, तस्या निर्वृत्तिर्द्रव्यादृते न भवति इति तन्निर्वृत्तये द्रव्यमेषितव्यं भवति, तस्मात् क्रियार्थं द्रव्यम्। गुणः शक्नोति विशिष्टं द्रव्यं चोदितं लक्षयितुम्, लक्षितेन च तेन प्रयोजनम्, विशिष्टस्य क्रियासाधनत्वात्, तस्मात् सोऽपि द्रव्यद्वारेण क्रियाया उपकरोति इति क्रियार्थ एव। संस्कारो नाम स भवति, यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचित् अर्थस्य, तेनापि क्रियायां कर्त्तव्यायां प्रयोजनम् इति सोऽपि परार्थः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्काराः परार्थत्वात् शेषभूताः। न तु यागफलपुरुषाः। यागः तावत् कर्त्तव्यः पुरुषस्य, न हि, तस्मिन् निर्वर्त्तिते किञ्चित् अपरमस्ति कर्त्तव्यम्। स हि पुरुषार्थः, यदन्यत् द्रव्यादि, तत् तदर्थं तस्य शेषभूतम्, स तु न किञ्चिदभिनिर्वर्त्तयितुम् क्रियते। फलमपि न तेन क्रियते, तस्मिन् तु कृते स्वयमेव तत् भवति। तस्मिन् कृते फलमस्य भवति इत्येतावत् गम्यते, नास्ति शब्दो यागेन क्रियते फलमिति। तस्मात् यागो न शेषभूतः कस्यचित् अर्थस्य। फलमपि न पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः स्वर्गं कामयते, स यागं कुर्य्यादित्येतावत् शब्देनोपदिश्यते, नात्मनः परस्य वा इति, स्वर्गं प्रतीच्छामात्रेण स्वर्गकामः इति भवति, तस्मात् पुरुषं प्रति गुणभावेन न श्रूयते स्वर्गः, तस्मात् सोऽपि न शेषभूतः। न चेत् फलयागौ गुणभावेन चोद्येते, कस्य पुरुषः प्रधानभूतो भवति? प्रत्यक्षस्यास्य द्रव्यत्वात् कर्म प्रति गुणभावः। तस्मात् द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव शेषभावं बादरिर्मेने” शव०भा०। “कर्माण्यपि जैमिनिः, फलार्थत्वात्” सू० “जैमिनिस्तु स्वल्वाचार्य्यः कर्माण्यपि शेषभूतानि मन्यते स्म, न बादरिरिवावधारणामनुमेने, स हि ददर्श, न यागः कर्त्तव्यतया चोद्यते, फलकामस्य तु तत्साधनोपायत्वेन इति। एवं श्रुतोऽर्थः परिगृहीतो भविष्यति, अर्थवांश्चोपदेशः। एतमेवार्थं षष्ठेऽध्याये सूत्रैरेव साधयिष्यति। इह तु तत्सिद्धेनैव फलार्थत्वेन शेषभावं यागस्यापादयति स्म। तस्मात् अनवधारणा द्रव्यगुणसंस्काराः शेषभूताः यागोऽपि शेषभूतः फलम्प्रति” भा०। “फलं च पुरुषार्थत्वात्” सू०। “फलमपि पुरुषं प्रत्युपदिश्यते, यः, स्वर्गो मे भवेत् इत्येवं कामयते, तस्य यागः न यः स्वर्गः, स आत्मानं लभेत इति। आत्मनेपदप्रयोगात्, कर्त्त्रभिप्राये एतत् भवति, क्रियाफलमनुभवेत् कथं पुरुषः? इति यागः प्रयुज्यते। तस्मात् फलं पुरुषार्थं यागात् श्रूयते नात्मनिर्वृत्त्यर्थम्। तस्मात् शेषभूतम् इति” भा०। “पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्” सू०। “पुरुषोऽप्यौदुम्बरीसम्मानादिषु गुणभूतः श्रूयते। तस्मात् अनवधारणा एषा, द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वं बादरिर्मेने इति”। “अथ इदानीमत्रानुशयवान् वृत्तिकारः परिनिश्चिकाय, द्रव्यगुणसंस्कारेष्वेव नियतो यागम्प्रति शेषभावः, आपेक्षिक इतरेषाम्। यागस्य द्रव्यम्प्रति प्रधानभावः, फलम्प्रति गुणभावः, फलस्य यागम्प्रति प्राधान्यम्, पुरुषम्प्रति गुणता, पुरुषस्य फलम्प्रति प्रधानता, औदुम्बरीसम्मानादि प्रति गुणत्वम् तस्मात् समाता अवधारणा, द्रव्यगुणसंस्कारा यागम्प्रति नियमतो गुणभूता एव” भा०।

कस्यचित् शेषरक्षणनिषेधो यथा “ऋणशेषं चाग्निशेषं शत्रुशेषं तथैव च। पुनःपुनः प्रवर्द्धन्ते तस्मात् शेषं न कारयेत्” गरुडपु० “प्रसादाभिजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्त्तिता” विश्वोक्ते स्वामिना प्रसाददत्ते इत्यमाल्ये स्त्री “तथेति शेषामिव भर्त्तुराज्ञाम्” कुमारः।

शेषरात्रि स्त्री० शेषं रात्रेः एकदेशिस०। रात्रिशेषे शब्दच०

शेषशयन पु० शेषः अनन्तः शयनमस्य। नारायणे तच्छयन-प्रकारकालादि कालिकापु० २७अ० उक्तं यथा "अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः। तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुप्रसन्नं जनार्दनम्। तस्योपधानमकरोदनन्तो दक्षिणां फणाम्। उत्तरां पादयोश्चक्रे उपधानं महाबलः। तालवृन्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम्। स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जनार्दनम्। शङ्खं चक्रं नन्दकादिमिषुधी द्वे महाबलः। ऐशान्या फणया चाथ स दध्रे गरुड़ं तदा। गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम्। यानि चान्यानि तस्यासन्नाग्नेय्या फणया दधौ। एवं कृत्वा स्वकं कायं शयनीयं तदा हरेः। भूतभव्यजगन्नाथं परापरगतिं हरिम्। दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनुम्। एवं ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणेन निशां हरिः। सन्ध्यां च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽव्ययः"। मनुना "शर्वरी तस्य तावती" इत्युक्तम्। "यदा स देवोजागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं प्रणश्यति" इत्युक्तेन प्रलयकाले एव तस्य शयनम्।

शैक्ष पु० शिक्षां तन्नामग्रन्थमधीते वेत्ति वा अण्। १शिक्षाग्रन्थाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च। वुन्। शैक्षकोऽप्यत्र।

शैखरिक पु० शिखरे प्राचीराद्यग्रे भवः ठक्। अपामार्गे अमरः।

शैखरेय पु० शिखरे भवः ढक्। अपामार्गे रत्नकोषः।

शैत्य न० शीतस्य भावः ष्यञ्। शीतत्वे।

शैथिल्य न० शिथिलस्य भावः ष्यञ्। अदृढ़े संयोगभेदे।

शैनेय पु० शिनेर्गोत्रापत्यम् ढक्। सात्यकिनाम्नि यादवे।

शैरीय पु० शिरा+छण्। नीलझिण्ट्यां रत्नमा०। ढकञ् शैरेयक तत्रार्थे।

शैल न० शिलायां भवः अण्। १शैलेये गन्धद्रव्यभेदे। २तार्क्ष्यशैले मेदि०। ३शिलाजतुनि च राजनि०। शिलाः सन्त्यस्य मत्वा० अण्। ४पर्वते पु० अमरः। [राजनि०।

शैलगन्ध न० शैलस्य शैलजस्येव गन्धोऽस्य। शावरचन्दने

शैलज न० शैले पर्वते जायते जन–ड। १स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे रत्नमा०। २गजपिप्पल्यां ३सैंहल्यां ४दुर्गायाञ्च स्त्री राजनि०। [देवे त्रिका०।

शैलधन्वन् पु० शैलं गिरितुल्यं धनुरस्य अनङ्स०। महा-

शैलधर पु० शैलं गोवर्द्धनं धरति धृ–अच्। श्रीकृष्णे धनञ्जयः।

शैलपत्र पु० शैलमिव सुगन्धि पत्त्रमस्य। विल्वृक्षे राजनि०

शैलभित्ति पु० शैलं भिनत्ति भिद्–क्तिच्। टङ्के पाषाणदारणास्त्रे जटा०। [शैलाधिराजादयोऽप्यत्र।

शैलराज पु० शैलानां नगानां राजा टच् समा०। हिमाचले

शैलराजसुता स्त्री ६त०। हैमवत्यां पार्वत्यां "जाता शैलेन्द्रगेहे सा शैलराजसुता ततः" देवीपु० ४५अ०।

शैलवीज पु० शिलां तत्पर्यन्तं दूरं धावति अण् शैलं वीजं यस्य। भल्लातके राजनि०।

शैलशिविर न० शैलानां नगानां शिविरमिव। समुद्रे त्रिका०।

शैलसार न० पु०न० शैलस्य सार इव। शिलाजतुनि राजनि०

शैलसुता स्त्री ६त०। १पार्वत्याम् २गङ्गायां च।

शैलाग्र न० शैलस्याग्रम्। पर्वतशृङ्गे त्रिका०। [राजनि०।

शैलाज न० शिलायां जायते जन–ड स्वार्थे अण्। शैलजे

शैलाट पुंस्त्री० शैलं पर्वतमटति अट–अण्। १सिंहे २किराते च स्त्रियां ङीप्। ३शुक्लवर्णकाचे ४देवले च पु० मेदि०।

शैलादि पु० शिलादस्यापत्यम् इञ्। शिवपार्श्वचरे नन्दिनि

शैलालिन् पु० ब०व० शिलालिना मुनिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते णिनि। शैलूषेषु नटेषु अमरः।

शैलिक्य पु० गर्हितं शीलमस्त्यस्य ठन् शीलिकः स्वार्थे ष्यञ्। सर्वलिङ्गिनि पाषण्डे जटा०।

शैली स्त्री० शीलमेव स्वार्थे ष्यञ् ङीपि यलोपः। १चरित्रे २सङ्केतभेदे च त्रिका० "आचार्य्याणामियं शैली यत् सामान्येनाभिधाय विशेषेण विवृणोतीति" प्राञ्चः।

शैलूष पु० शिलूषस्यापत्यम् अण्। १नटे २विल्ववृक्षे अमरः ३धूर्त्ते ४तालधारके च शब्दर०।

शैलूषिक पु० शैलूषं तद्वृत्तिमन्वेष्टा ठक्। "नृत्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः स्मृतः" ब्रह्मपु० उक्ते १नटनृत्यन्वेषिणि नटप्रधाने २तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् "नटीं शैलूषिकीं चैव रजकीं वेणुजीविनीम्। गत्वा चान्द्रायणं कुर्य्यात् तथा चर्मोपजीविनीम्" संवर्त्तः।

शैलेन्द्र पु० शैलः इन्द्र इव। हिमालये। ६त०। शैलेशादयोऽप्यत्र। [राजनि०।

शैलेन्द्रस्थ पु० शैलेन्द्रे हिमालये तिष्ठति स्था–क। भूर्जवृक्षे

शैलेय न० शिलायां भवः ढक्। १शैलजाख्ये गन्धद्रव्यभेदे हेमच०। "शैलेयं शीतलं हृद्यं कफपित्तहरं लघु। कण्डूकुष्ठाश्मरीदाहविषहृद्गुदरक्तहृत्" भावप्र०। २पर्वतजातमात्रे त्रि०। स्त्रियां ङीप्। ३सिंहे ४भ्रमरे

च पुंस्त्री० शब्दर० स्त्रियां ङीप्। ५शिलातुल्ये शब्दर०। ६पार्वत्यां स्त्री ङीप्।

शैलोद्भवा स्त्री शैलं पर्वतमुद्दिश्य भवति उद्+भू-अच्। १क्षुद्रपाषाणभेदिनि वृक्षे राजनि० २पार्वत्याञ्च।

शैव न० शिवमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। वेदव्यासप्रणीते शिवप्रभाववर्णनात्मके १महापुराणभेदे। शिवो देवताऽस्य अण्। २शिवभक्ते त्रि०। तस्येदमण्। ३शिवसम्बन्धिनि त्रि० ४शैवले न० शब्दच०।

शैवञ्च महापुराणं वायुना प्रोक्तत्वात् वायवीयनाम्नाख्यातम् अतएव "अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा" हेमा० ब्र० विष्णुपु०"शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्" तत्रैव कालिकापु० उक्तम्। हेमा०दा० मत्स्यपुराणे तु चतुर्थं वायवीयत्वेन पठित्वा "श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत्। तत्र यद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्। चतुर्विंशतिसाहस्रं पुराणं तदिहोच्यते। श्रावण्यां श्रावणे मासि गुडधेनुसमन्वितम्। यो दद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः" तथा च शिवमाहात्म्यवेदकत्वाच्छैवमिति तस्य नामान्तरं विष्णुपु०उक्तम्। वायुना प्रोक्तत्वाच्च वायवीयमिति नामान्तरमिति बोध्यम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च नारदीयपु० उक्ता यथा"शृणु वत्स! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम्। यस्मिन् श्रुते लभेद्धाम रुद्रस्य परमात्मनः। चतुर्विंशतिसाहस्रं तत्पुराणं प्रकीर्त्तितम्। श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् यत्राह मारुतः। तद्वायवीयमुदितं भागद्वयसमाचितम्" तत्र पूर्वभागे "सर्गादिलक्षणं यत्र प्रोक्तं विप्र! सविस्तरम्। मन्वन्तरेषु वंशाश्च राज्ञां ये तत्र कीर्त्तिताः। गयासुरस्य हननं विस्तरात् यत्र कीर्त्तितम्। मासानां चात्र माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम्। दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा। भूपातालककुब्व्योमचारिणां तत्र निर्णयः। व्रतादीनां च पूर्व्वोऽयं विभागः समुदाहृतः" उत्तरभागे "उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम्। शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण मुनीश्वर!। यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः। स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरे तिष्ठति सन्ततम्। इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षादिदं परो हरः। इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम्। ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः। शक्तिः कापि सरिद्रूपा ह्येवेयमवतारिता। ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्यानुचरा हि ते। वसन्ति याम्यतीरे ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम्। ओङ्कारेश्वरमारभ्य यावत् पश्चिमसागरम्। सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशन्नदीनां पापनाशनाः। दशैकमुत्तरे तीरे त्रयोविंशतिर्दक्षिणे। पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः। सङ्गमैः सहितान्येवं रेवातीरद्वयेऽपि च। चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि। षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यो मुनीश्वर!। सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे। संहितेयं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः। नर्मदाचरितं यत्र वायुना परिकीर्त्तितम्। लिखित्वेदं पुराणन्तु गुडधेनुसमन्वितम्। श्रावण्यां यो ददेत् भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने। रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश। यः श्रावयेद्वा शृणुयात् वायवीयमिदं नरः। नियमेन हविष्याशी स रुद्रो नात्र संशयः"। ५वसुके ६धुस्तूरे पु० राजनि० ७आचारभेदे पु० "अष्टाङ्गयोगसंयुक्तो यजेद्देवीं विधानतः। यावद्ध्यानं समाधिश्च तावत् शैवं प्रचक्षते" आचारभेदतन्त्रम्। तदुपासकभेदाश्च शिवलिङ्गशब्दे वामनपु० उक्ता दृश्याः।

शैवल न० शी-वलच्। १पद्मकाष्ठे २शैवाले च पु० मेदि०। "वहतो बहुशैवलक्ष्मताम्" नैषधम्।

शैवलिनी स्त्री शैवलानि सन्त्यस्याः इनि। नद्याम् अमरः

शैवाल न० शी-वालञ्। (शेओयाला) जलजाते पदार्थभेदे अमरः। अस्य पृषो० दत्यादित्वमपि "सैवालताङ्कुरलतामधुना बिभर्त्ति" इति स्मरणात्।

शैव्य पु० शिवेर्गोत्रापत्यम् ञ्य। १शिविगोत्रजे राजभेदे "शैव्यश्च नरपुङ्गवः" इति गीता। शिविनाऽधिगतः ञ्य। २घोटकमात्रे ३श्रीकृष्णस्य घोटके च त्रिका०।

शैशव न० शिशोर्भावः अण्। शिशुकाले अवस्थाभेदे अमरः

शैशिर पुंस्त्री०शिशिर प्रियत्वेनास्त्यस्य अण्। १चातकपक्षिणि स्त्रियां ङीष्। शिशिरे भवः ऋत्वण्। २शिशिरजाते त्रि०। स्वार्थे अण्। ३शिशिरे न०। "तपस्तपस्यौ शैशिरावृतू" श्रुतिः। [धापनायां सि०कौ०।

शैष्योपाध्यायिका स्त्री शिष्योपाध्याययोः कर्म वुञ्। शिष्या-

शो तीक्ष्णीकरणे दिवा०पर०सक०अनिट्। श्यति अशात् अशासीत्।

शोक पु० शुच-घञ्। इष्टवियोगजाते दुःखानुगुणे चित्तवृत्तिभेदे अमरः। ल्युट्। शोचनमप्यत्र न०।

शोकनाश पु०शोकं नाशयति नश-णिच्-अण्। १अशोकवृक्षे राजनि०। नश-भावे घञ् ६तत०। २शोकध्वंसे।

शोकहारी स्त्री शोकं हरति हृ–अण् ङीप् । वनबर्बरिकायां राजनि० ।

शोकारि पु० ६त० । कदम्बवृक्षे शब्दच० । [च अमरः ।

शोचिष्केश पु० शोचिः केशइव यस्य । १वह्नौ २चित्रकवृक्षे

शोचिस् न० शुच–इसि । १प्रभायां २रोचिषि च अमरः ।

शोच्य त्रि० शुच–ण्यत् । १तुच्छे २अवरे शब्दच० ३अनुकम्पनीये च । स्वार्थे क । तत्रैव । [इत्येव पाठः साधुः ।

शौटीर्य्य न० शुटीरस्य भावः यत् । वीर्य्ये शब्दच० शौटीर्य्य

शोठ त्रि० शुठ–आलस्ये स्फोटने वा अच् । १मूर्खे २अलसे मेदि० ३धूर्त्ते ४नीचे ५पापरते पुंस्त्री० शब्दच० । स्त्रियां ङीष् । [ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

शोण गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । शोणति अशोणीत्

शोण न० शोण–अच् । १सिन्दूरे २रुधिरे च राजनि० । ३रक्तेक्षौ ४शोणाकभेदे राजनि० । ५अकुले अश्वे ६वह्नौ ७चित्रकवृक्षे ८नदभेदे स च अमरकण्टकदेशगतः पाटलिपुत्रसन्निकृष्टे गङ्गायां मिलितः । ९रक्तवर्णे पु० १०तद्वति त्रि० मेदि० । ११लशुनभेदे धरणिः ।

शोणक पु० शोणइव कायति कै–क । शोणाकवृक्षे अमरः ।

शोणझिण्टिका स्त्री कर्म० । १शोणझिण्ट्यां २रक्तकुरण्टके राजनि० । [व्याख्या राजनि० ।

शोणझिण्टी स्त्री शोणा झिण्टीव । १कुरबके २कण्टकि

शोणपत्र पु० शोणं पत्रमस्य । १रक्तपुनर्नवायां राजनि० । २रक्तपत्रयुते त्रि० । [२रक्तकुसुमान्विते त्रि० ।

शोणपुष्पक पु० शोणं पुष्पमस्य कप् । १कोविदारे राजनि०

शोणपुष्पी स्त्री शोणं पुष्पमस्याः ङीप् । सिन्दूरपुष्प्यां राजनि०

शोणरत्न न० कर्म० । पद्मरागमणौ अमरः । [शब्दचा० ।

शोणाक न० शोणं रक्तवर्णमकति अण् । (शोणा) क्षुपभेदे ।

शोणित न० शोण–इतच् । १रुधिरे तद्वर्णे २रक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० अमरः । ४कुङ्कुमे न० राजनि० ।

शोणितचन्दन न० शोणितं रुधिरमिव चन्दनम् । रक्तचन्दने राजनि० । [त्रिका० ।

शोणितपुर न० शोणितमिव रक्तं पुरम् । बाणासुरनगरे

शोणोपल पु० कर्म० । माणिक्ये मणौ राजनि० ।

शोथ पु० शु–थन् । हस्तपादादेः स्फीतताकारके रोगभेदे तस्य लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "अथ शोथाधिकारः । तत्र शोथस्य विप्रकृष्टं निदानमाह "शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवनात् । दध्यामशाकाम्लविरोधिदुष्टगरोपसृष्टान्ननिषेवणाच्च । अर्शांस्यचेष्टा वपुषोह्यशुद्धिर्मर्माभिघातो विषमा प्रसूतिः । मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणाञ्च निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः" । शुद्धिर्वमनविरेचनादिः । आमयाः पाण्डुरोगादयः । अभक्तम् अभोजनम् । आमः अपक्वो भुक्तस्य रसः । दुष्टगरोपसृष्टान्नम् दुष्टो यो गरः संयोगजं विषं तेन संसृष्टमन्नम् । वपुषोह्यशुद्धिः शोधनार्हस्य वपुषोऽशोधनम् । मर्मोपघातः दोषकृत एव ज्ञेयः । बाह्यहेतुकृतस्तु मर्मोपघात आगन्तुजशोथ हेतुरेव । विषमा प्रसूतिः आमगर्भपतनादिका । प्रतिकर्मणां वमनादिपञ्चकर्मणाम् मिथ्योपचारः असम्यक्करणम् । श्वयथोः शोथस्य निजस्य आत्मीयस्य सन्निकृष्टस्य हेतुर्धातात्मकस्योक्तः । अथ शोथस्य संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षणमाह "रक्तपित्तकफान् वायुर्दुष्टो दुष्टान् बहिःसिराः । नीत्वा रुद्धगतिस्तैर्हि कुर्य्यात्त्वङ्मांससंश्रयम् । उत्सेधं संहतं शोथं तमाहुर्निचयादतः । सगौरवं स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमुष्माथ सिरातनुत्वम् । सलोमहर्षश्च विवर्णता च सामान्यलिङ्गं श्वयथोः प्रदिष्टम्" । उत्सेधं उन्नतत्वम् । किंविशिष्टमुत्सेधमतः पूर्वोक्तात् निचयात् रक्तपित्तकफवातानां समुदायात् संहतम् घनम् । तमुत्सेधं शोथमाहुरित्यन्वयः । तत्र शोथस्य किं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । अनवस्थितत्वं स्यात् अनियता स्थितिः स्यादित्यर्थः चिकित्साव्यतिरेकेणापि निवृत्तेः । तत्रानवस्थितत्वं सगौरवं स्यात् गौरवमप्यनवस्थितं स्यात् । अथ च सोत्सेधः स्यात् । उन्नतत्वमप्यनवस्थितं स्यादित्यर्थः । वातिकं शोथमाह "चरस्तनुत्वक्परुषोऽरुणोऽसितः प्रसुप्तिहर्षार्त्तियुतो निमित्ततः । प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो दिवा बली स्यात् श्वयथुः समीरणात्" । चरः सञ्चारी । प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञता । हर्षोऽत्र (फिनि फिनो) रोमाञ्चो वा । आर्त्तिः पीडा एतद्युतः दिवा बली विकृतिविषमसमवायारब्धत्वात् । अतएवोक्तम् "स्नेहोष्णमर्दनाद्यैर्यः प्रशाम्येत स वातिकः । यश्चाप्यरुणवर्णः स्यादक्षतो नक्तं प्रशाम्यति" । अथ पैत्तिकमाह "मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान् भ्रमज्वरस्वेदतृषामदान्वितः । य उष्यते स्पर्शरुक्षोऽक्षिरागवान् स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान्" । उष्यते दह्यते । भृशदाहपाकवान् भृशं पाकस्तद्युतः । श्लैष्मिकमाह "गुरुः स्थिरः पाण्डुररोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवह्निमान्द्यकृत् । सकृच्छ्र-

जन्मप्रथमो निपीड़ितो नचाप्युन्नमेदग्निसवर्णो कफात्मकः" । द्वन्द्वजमाह "निदानाकृतिसंसर्गात् ज्ञेयः शोथो द्विदोषजः" । सान्निपातिकमाह "सर्वाकृतिः सन्निपाताच्छोथो व्यामिश्रलक्षणः" । व्यामिश्रलक्षण इत्युक्तेः सर्वाकृतिरिति उक्तवातजादिशोथसकललक्षणनियमार्थम् । अथाभिघातजमाह "अभिघातेन शस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः । हिमानिलोदध्यनिलैर्भल्लातकपिकच्छुजैः । रसैः शूकैश्च संस्पर्शाच्छ्वयथुः स्याद्विसर्पवान् । भृशोष्मा लोहिताभासः प्रायशः पित्तलक्षणः" । छेदः खड्गादिना भेदः पाषाणादिना । क्षतं शरादिना नाडीव्रणादि च । आदिशब्देन लगुडप्रहारादि गृह्यते । भल्लातजैः रसैः कपिकच्छुजैः शूकैः विसर्पवान् प्रसरणशीलः पित्तलक्षणः पैत्तिकशोथलक्षणः । अथ विषजमाह "विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् । दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि । विण्मूत्रशुक्रोपहतमलवद्वस्त्रसङ्करात् । विषवृक्षानिलस्पर्शाद्गरयोगावचूर्णनात् । मृदुश्चलोऽवलम्बी च शीघ्रो दाहरुजाकरः" । परिसर्पणात् शरीरोपरि सञ्चरणात् । दंष्ट्रा द्विगुणीकृता दन्तावलिः । (चोड़) इति लोके । दन्ताः आस्ये भवाः । अविषप्राणिनामपीत्यनेन दंष्ट्रादन्तनखानां स्वभावादेव सविषत्वं किन्तु सर्पादिविषं मारकं भवति अविषप्राणिनां दंष्ट्रादिविषं शोथव्यथादिकरं भवतीति विशेषः । विण्मूत्रेत्यादि । विड़ाद्युपहतं मलिनञ्च यद्वस्त्रं तथा सङ्करः सम्मार्जनीभिः क्षिप्तो धूल्यादिः तेषां सम्पर्कात् । गरयोगावचूर्णनात् गरः संयोगजं विषं तस्य योगो यस्य तेन वस्तुनाऽवचूर्णनात् । अवलम्बी लम्बमानः । अयञ्चागन्तुजस्तथापि सामान्यागन्तुजशोथचिकित्सातोऽस्य विशिष्टचिकित्साभिधानाय पृथक् पठितः । यत्र स्थिता दोषा यत्र शोथं कुर्वन्ति तदाह "दोषाः श्वयथुमूर्द्धं हि कुर्वन्त्यामाशये स्थिताः । पित्ताशयस्था मध्ये तु वर्चःस्थानगतास्त्वधः । कृत्स्नं देहमनुप्राप्य कुर्युः सर्वसरं तथा । ऊर्द्धम् उरःप्रभृत्यूर्द्धम् । मध्ये उरःपक्वाशयमध्ये । अधः पक्वाशयादधः । उपद्रवानाह "छर्दिश्वासोऽरुचिस्तृष्णा ज्वरोऽतीसार एव च । सप्ताक आसदौर्बल्यं शोथ एते उपद्रवाः" । तत्र शोथासाध्यत्वमाह "श्वासः पिपासा छर्दिश्च दौर्बल्यं ज्वर एव च । यस्य चान्ने रुचिर्नास्ति शोथिनन्तं विवर्जयेत्" । स्वार्थे क । तत्रार्थे शब्दच० ।

शोथघ्नी स्त्री शोथं हन्ति हन-टक् ङीप् । १पुनर्नवायाम् अमरः । २शालपर्ण्याञ्च राजनि० । ३शोथनाशके औषधमात्रे त्रि० ।

शोथजि(हृ)त् पु० शोथं जयति हरति वा जि-हृ-वा क्विप् । भल्लातके रत्नमा० । [वायां त्रिका० ।

शोथजिह्व पु० शोथे जिह्वः विपरीताचरणशालो । पुनर्न-

शोधन न० शुध-णिच्-ल्युट् । १शौचे २विष्ठायां शब्दच० । ३कासीसे राजनि० । ४मलादिविरेचने ५दोषनिवारणे ६कण्टकादिनिर्यातने च । शुध-णिच्-ल्यु । ७निम्बूके पु० राजनि० । ८शुद्धिकारके त्रि० । शुध्यत्यनया करणे ल्युट् ङीप् । ९सम्मार्जन्याम् स्त्री अमरः । १०ताम्रमूलपत्रां ११नील्याञ्च स्त्री ङीप् । १२विहिताविहितमासादिविचारणे न० "सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन । तत्र यद्यत् कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्यपर्वणि" मल०त० । दोषनिवारणञ्च धातुविशेषस्य द्रव्यान्तरेण संयोजनम् "पत्रीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्" इत्यादिप्रकारेण धात्वादीनां दोषनिवारणम् । १३व्रणादेः क्लेदपूयाद्यपसारणे च "व्रणस्य त्वविशुद्धस्य क्वाथः शुद्धिकरः स्मृतः । पटोलनिम्बपत्राणां सर्वत्रैव प्रयुज्यते । वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पैत्तिके व्रणे । आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधनं मतम्" । १४पारदलौहादेर्दोषनिवारणे भाषाशब्दे दृश्यम् । १५भाज्याङ्कात् भाजकस्य हरणे ।

शोधनीवीज न० हृत० । जयपाले राजनि० ।

शोधित त्रि० शुध-णिच्-क्त । मलाद्यपसारणेन १कृतसंस्कारे २मार्जिते अमरः ।

शोफ पु० शु-फन् । शोथे अमरः । शोथशब्दे दृश्यम् ।

शोफघ्नी स्त्री शोफं हन्ति हन-टक् ङीप् । १शालपर्ण्यां २रक्तपुनर्नवायाञ्च राजनि० । [राजनि० ।

शोफनाशन पु० शोफं नाशयति नश-णिच्-ल्यु । नीलवृक्षे

शोफहृत् पु० शोफं हरति हृ-क्विप् । भल्लातके भावप्र० ।

शोभन न० शोभते शुभ-ल्यु । १पद्मे शब्दमा० । विष्कम्भादिषु २पञ्चमे योगे पु० ज्यो०त० । ३शोभायुक्ते त्रि० । ४सुन्दरे त्रि० ५ग्रहे पु० धरणिः ।

शोभनक पु० शोभनाय कायति कै-क । शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच०

शोभना स्त्री शोभयति लेपनात् शुभ–णिच्–ल्यु । १हरिद्रायां २गोरोचनायाञ्च राजनि० ।

शोभा स्त्री शुभ–अ । १दीप्तौ "सा शोभा रूपभोगाद्यैर्यत् स्यादङ्गविभूषणम् । शोभैव कान्तिराख्याता मन्मथाप्यायनोज्ज्वला" उज्ज्वलमण्युक्तायां च ३गोपीभेदे ब्रह्मवै०प्र० ८४अ० । ४हरिद्रायां ५गोरोचनायां राजनि० ।

शोभाञ्जन पु० शोभायै अञ्जति अन्ज–ल्युट् । (सजना) इति ख्याते अमरः "तद्बीजं श्वेतमरिचं मधुशिग्रुः स लोहितः । शिग्रुः कटुः कटुः पाके तीक्ष्णोष्णो मधुरो लघुः । दीपनो रोचनो रूक्षः क्षारस्तिक्तो विदाहकृत् । संग्राही शुक्रलो हृद्यः पित्तरक्तप्रकोपणः । चक्षुष्यः कफवातघ्नो विद्रधिश्वयथुक्रमीन् । मेदोऽपचीविषप्लीहगुल्मगण्डव्रणान् हरेत् । श्वेतः प्रोक्तगुणो ज्ञेयो विशेषात् दाहकृत् भवेत् । प्लीहानं विद्रधिं हन्ति व्रणघ्नः पित्तरक्तकृत् । रक्तशिग्रुः प्रोक्तगुणो विशेषाद्दीपनः सरः । शिग्रुवल्कलपत्राणां स्वरसः परमार्त्तिहृत् । चक्षुष्यं शिग्रुजं बीजं तीक्ष्णोष्णं विषनाशनम् । अवृष्यं कफवातघ्नं तन्नस्यं तु शिरोऽर्त्तिनुत् । शिग्रुशाकं हिमं स्वादु चक्षुष्यं वातपित्तहृत् । रुच्यं शुक्रकृत् स्निग्धं रुच्यं मदक्रमिप्रणुत् । शिग्रोः पुष्पन्तु कटुकं स्निग्धोष्णं स्नायुशोथनुत् । क्रमिहृत् कफवातघ्नं विद्रधिप्लीहगुल्मजित् । शोभाञ्जनफलं स्वादु कषायं कफपित्तनुत् । शूलकुष्ठक्षयश्वासगुल्महृत् दीपनं परम्" भावप्र० । अधिकं शिग्रुशब्दे दृश्यम् ।

शोली स्त्री शुल–अच् पृषो० ङीष् । वनहरिद्रायां राजनि० ।

शोष पु० शुष–घञ् । १वातादिना रसाद्यपहारेण कठिनताकरणे । शोषयति शुष–णिच्–अच् । २यक्ष्मरोगे मेदि० ।

शोषण न० शुष–ल्युट् । १शोषणे रसाकर्षणे हेमच० । २शोषकद्रव्ये च शोषयति शुष–णिच्–ल्यु । "उन्मादनः शोषणश्च तापनः स्तम्भनस्तथा । मारणश्चेति विज्ञेयाः कामस्य पञ्च सायकाः" इत्युक्ते ३कामशरभेदे जटा० । ४शोणाकवृक्षे भावप्र० । ५शुण्ठ्यां राजनि० ।

शोषसम्भव न० शोषः सम्भवत्यस्मात् सम्+भू–अप् ५त० । पिप्पलीमूले राजनि० ।

शोषापहा स्त्री शोषमपहन्ति अप+हन–ड । १क्षीतनके [राजनि० । २शोषनाशके त्रि० ।

शौक न० शुकानां समूहः अण् । १शुकसमुदाये अमरः । शुकोऽस्त्यत्र अण् । स्त्रोणां २करणभेदे राजनि० ।

शौकर न० शूकरस्य वराहस्येदम् अण् । १शौकरवे तीर्थभेदे वराहपुराणम् । २शूकरसम्बन्धिनि त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

शौकरव न० तीर्थभेदे "परं शौकरवं स्थानं सर्वसंसारमोक्षणम् । यत्र संस्था च मे देवि ह्युद्धृतासि रसातलात् । यत्र भागीरथी गङ्गा मम शौकरवे स्थिता" वराहपु० ।

शौक्तिकेय न० शुक्तिकायां भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्तेय न० शुक्तौ भवम् ढक् । मुक्तायां राजनि० ।

शौक्ल्य पु० शुक्लस्य भावः ष्यञ् । श्वेततायां श्वेतवर्णे ।

शौच न० शुचेर्भावः अण् । १शुद्धौ पवित्रतायाम् "अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमित्यभिधीयते" इति हृत्युक्ते २धर्मविशेषे च "सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं विशिष्यते । योऽर्थैः शुचिः शौचात्र मृदा वारिणा शुचिः । मनःशौचं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । सर्वभूतदया शौचं जलशौचन्तु पञ्चमम् । यस्य सत्यञ्च शौचं च तस्य स्वर्गो न दुर्लभः" गारुडे ११० अ० ।

मृदादिशौचप्रकारस्तु आ०त० दर्शितो यथा देवलः "धर्मविद्दक्षिणं हस्तमधः शौचे न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्द्ध्वं न शोधयेत् । प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया" । कारणाद्रोगादेः । ब्रह्माण्डपु० "उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः । सुनिर्णिक्तं मृदं दद्यात् मृदन्ते तत एव च । दातव्यमुदकं तावद् यावत् स्यात् मृत्तिकाक्षयः" । कुर्यात् शौचमिति शेषः । सुनिर्णिक्तं भरद्वाजोक्तलोष्ट्रादिप्रक्षेपे गुदे । उदकपात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आदित्यपु० "रत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमनुद्धृते । पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्" । यस्मिन् प्रदेशे शौचं कर्त्तव्यं तस्मादरत्निमात्रव्यवहितं जलं तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात् । विष्णुपु० "वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् । अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां सकर्दमाम्" । मनुदक्षौ "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता" । उभयोः करयोः । विष्णुपु० "एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः" । यमः "लिङ्गे त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः" । पैठीनसिः "मृत्तिकां संदद्यात् एका

लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त" इत्यादि। एतासां संख्यानां दशादुत्ताधिक्यं गन्धाद्यनुवृत्तिमनुरुध्य व्यवस्थेयम्। वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारीतः "दश मध्ये च षट् पृष्ठे इति"। शङ्खदक्षौ "तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम्। तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शुद्धिकामेन नित्यशः"। नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम्, तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः। पादप्रक्षालनं काष्ठेन कर्त्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् "दर्भेण मार्जयेत् पादौ न च काष्ठेन धावयेत्"। दक्षः "लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्य्यते यया। अर्द्धप्रसृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता। द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धा प्रकीर्त्तिता"। यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा अधिकापि कर्त्तव्या। "गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्य्यादतन्द्रितः" इति याज्ञवल्क्यात्। गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः "मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्य्यते यया"। त्रिपर्वी तर्ज्जनीमध्यमानामिकानामपर्व्वत्रयम्। मूत्रमात्रेति स्मृतिः "एकां लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृद्द्वयम्। उभयोर्हस्तयोर्द्वे च मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्"। ब्रह्मपुराणे "पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान्। द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्"। पादयोर्द्वे एकैका। इदं मूत्रोत्सर्गे, पुरीषोत्सर्गे तिसृणां विधानात्। दक्षः "यथोदितं दिवा शौचं तदर्द्धं रात्रौ विधीयते। आतुरे तु तदर्द्धं स्यात्तदर्द्धं तु पथि स्मृतम्"। यथोक्तकरणाशक्तावेवेदं न तु निशादिपुरस्कारेणैव वाक्यस्यादृष्टार्थतापत्तेः। आपस्तम्बः "पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्य्याद्यथाबलम्"। एतयोर्विरोध आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहरणीयः। दक्षबौधायनौ "देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्। उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्"। ब्रह्मपुराणे "न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना। गन्धलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते। प्रमाणं शौचसंख्या वा न शिष्टैरुपदिश्यते। यावत् शुद्धिं स मन्येत तावत् शौचं समाचरेत्। न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता। प्रायश्चित्तं प्रयुज्येत विहितातिक्रमे कृते। शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः"। गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं याज्ञवल्क्यविरोधात्। गन्धलेपाक्षये त्वधिकसंख्यापि याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादिपरं वा। व्याघ्रपादः "शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा। मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्। गङ्गातोयेन कृत्स्नेन मृद्भारैश्च नगोपमैः। आमृत्योः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति"। स्मृतिः "धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतस्तथा। भुञ्जानश्चाचमनार्हस्तु नास्तिकं नाभिवादयेत्। जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्। सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादनात्"। ऋष्यशृङ्गः "यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा तद्विशोधयेत्। न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत्"। शौचानन्तरं हारीतः "गोमयेन मृदा वा कमण्डलुं प्रक्षाल्य पूर्व्ववदुपस्पृश्य आदित्यं सोममग्निं वा वीक्षेत" इति। अत्र मार्जनानन्तरं चाचमनस्य तथा दर्शनात्। आचमनानन्तरं सूर्य्यादिदर्शनं यथासम्भवम्"।

शौट गर्व्वे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट्। शौटति अशौटीत्। ऋदित् चङि न ह्रस्वः। [त्रि॰ शि॰कौ॰।

शौटीर पु॰ शौट–ईरन्। १त्यागिनि २वीरे च ३गर्व्वान्विते

शौटीर्य्य न॰ शौटीरस्य वीरस्य भावः ष्यञ्। १वीर्य्ये २पराक्रमे ३गर्व्वे च। [शौडति अशौडीत्।

शौड गर्व्वे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

शौण्ड त्रि॰ शुण्डायां सुरायामभिरतः अण्। १मत्ते अमरः। २दक्षे च "सप्तमी शौण्डैः" पा॰। ७त॰। दानशौण्ड दानदक्षे।

शौण्डिक पु॰ शुण्डा सुरा पण्यमस्य ठक्। १मद्यविक्रेतरि २जातिभेदे पुंस्त्री अमरः स्त्रियां ङीष्। "ततो गान्धिककन्यायां कैवर्त्ताद्वै शौण्डिकः" पराशरपद्धतिः।

शौण्डिन् त्रि॰ शुण्डा सुरैव अण् शौण्डं तत्पण्यमस्त्यस्य इनि। शौण्डिके शब्दर॰।

शौण्डी स्त्री शुण्डा करिकरस्तदाकारः अस्त्यस्याः अण् गौरा॰ ङीष्। १चव्ये २गजपिप्पल्याञ्च विश्वः।

शौण्डीर पु॰ शुण्डा गर्व्वोऽस्त्यस्य ईरन् स्वार्थे अण्। गर्व्वान्विते त्रि॰ धनञ्जयः।

शौद्र पुंस्त्री शूद्रायां द्विजातिविवाहितायां भवः अण्। द्वादशपुत्रमध्ये शूद्राजाते द्विजातिपुत्रभेदे पारशवादौ जटा॰। स्त्रियां ङीप्। इदमर्थे अण्। २शूद्रसम्बन्धिनि त्रि॰।

शौद्धोदनि न॰ शुद्धोदनस्यापत्यम् इञ्। बौद्धमुनिभेदे अमरः

शौधिका स्त्री शोधः शोधनं मलविरेकस्तस्मै हितः ठक्। रक्तशर्करायां हेमच॰।

शौनक पु० शुनकस्यापत्यम् अण् । मुनिभेदे "नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे ऋषयः शौनकादयः" इति भागवतम् १।१।

शौनिक पु० शूना प्राणिवधस्थानं प्रयोजनमस्य ठक् । १मांसविक्रेतरि (कसाइ) हेमच० । २मृगयायां शब्दमा० । ३मृगयाशीले च ।

शौभ न० शोभायै हितम् अण् । १व्योमगामिनि पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे २देवे पु० त्रिका० । ३गुवाके शब्दमा० ।

शौभाञ्जन पु० शोभाञ्जनएव स्वार्थे अण् । (शजना) वृक्षभेदे द्विरूपकोषः । [शब्दमा० ।

शौभिक त्रि० शौभं व्योमपुरं शिल्पमस्य ठक् । इन्द्रजालिके

शौरि पु० शूरस्य यादवभेदस्य वसुदेवस्य सूर्य्यस्य वा अपत्यम् इञ् । १विष्णौ २शनैश्चरे च अमरः ।

शौर्य्य न० शूरस्य भावः ष्यञ् । १वीर्य्ये २शक्तौ ३आरभट्यां च मेदि० । [ठक् । शुल्कादानाधिकृते हेमच० ।

शौल्किक पु० शुल्के राजादिदेये करे तदादाने अधिकृतः

शौल्किकेय पु० शुल्किकः देशभेदः तत्र भवः ढक् । विषभेदे अमरः ।

शौल्विक पु०स्त्री० शुल्वः ताम्रं तन्मयपात्रादि पण्यमस्य ठक् । कांस्यकारे (कासारी) जातिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् ।

शौव न० शुनः सङ्कोचः श्वन्+अण् टिलोपः । शुनः सङ्कोचे अन्यत्र न टिलोपः शौवन इत्येव शुनः सम्बन्धिनि संक्षिप्तसा० । [भाविदिनस्थायिनि पदार्थे ।

शौवस्तिक त्रि० श्वः परदिने भवः श्वस्+ठक्-तुट् च ।

शौवापद त्रि० श्वापदस्येदम् अण् । श्वापदसम्बन्धिनि

शौष्कल पु० शुष्कलं शुष्कमांसं पण्यमस्य अण् । १शुष्कमांसविक्रेतरि मेदि० । तद्भक्ष्यमस्य अण् । २शुष्कमांसभक्षके त्रि० अमरः । [तत् अश्चोतीत् ।

श्चुत क्षरणे भ्वा० पर० अक० सेट् । श्चोतति इरित् अश्चु-

श्च्युत क्षरणे भ्वा०पर०अक० आसेचने सक० सेट् । श्च्योतति इरित् अश्च्युतत् अश्च्योतीत् ।

श्च्योत पु० श्च्युत-घञ् । समन्तात् सेचने आधारे अमरः ।

श्मन् न० शेते शी-मनिन् डिच्च । १पुंमुखे २शवे कालिकापु० अदन्तोऽप्यत्र "सर्वे नान्ताः अदन्ताः स्यु"रित्युक्तेः ।

श्मशान न० श्मानः शवाः शेरतेऽत्र शी-आनच् डिच्च । "श्मन् शब्देन शवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते । निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने ! शब्दार्थकोविदाः । महान्त्यपि च भूतानि प्रलये समुपस्थिते । शेरतेऽत्र शवो भूत्वा श्मशानन्तु ततोऽभवत्" महाभूतलयस्थाने महाश्मशाने १काशग्रामे कालिकापुराणे ६० अ० । २शवदाहस्थाने अमरः ।

श्मशानकाली स्त्री श्मशानस्था काली । कालिकाभेदे ।

श्मशानवासिन् पु० श्मशाने वसति वस-णिनि । १महादेवे २वटुकभैरवे च । श्मशानवासकर्त्तरि चण्डालादौ त्रि० ।

श्मश्रु न० श्म पुंमुखं श्रूयते लक्ष्यतेऽनेन श्रु-डु । पुरुषमुखस्थे लोमसङ्घे अमरः । "केशश्मश्रुधारयतामग्र्या भवति सन्ततिः" शु०त० ।

श्मश्रुमुखी स्त्री श्मश्रु मुखे यस्याः ङीप् । १पुरुषलक्षणयुक्तायां २पोटाख्यायां स्त्रियां जटा० ।

श्मश्रुल पु० श्मश्रु विद्यतेऽस्य लच् । श्मश्रुयुक्ते [क्षुरकर्मकारके ।

श्मश्रुवर्द्धक पु० श्मश्रु वर्द्धयति छिनत्ति वृध-ण्वुल् । नापिते

श्मील निमेषणे भ्वा०पर०अक०सेट् । श्मीलति अश्मीलीत् ।

श्यान त्रि० श्यै-क्त । सङ्कोचविशेषप्राप्ते घनीभूते "पथश्श्यानकर्दमान्" रघुः ।

श्याम पु० श्यै-मक् । १वृद्धदारकवृक्षे २प्रयागतीर्थस्थे वटे ३कोकिले ४मेघे ५कृष्णवर्णे ६हरिद्वर्णे च । ७तद्वति त्रि० मेदि० । ८धुस्तूरे ९पीलुवृक्षे १०श्यामाके राजनि० । ११मरिचे १२सिन्धुजलवणे च न० मेदि० । १३दमनकवृक्षे १४गन्धतृणे पु० विश्वः ।

ईषद्भेदेऽपि कृष्णश्यामनीलादीनाममरादौ पर्य्यायता तत्र कृष्णवस्तूनि कतिचित् कविकल्पलतायां दर्शितानि यथा "कृष्णानि केशवः सौरिश्चौरं चन्द्राङ्कराहवः । विन्ध्याञ्जनाद्रिहृच्छाखिवनभैरवराक्षसाः । शिवकण्ठघनद्वैपायनरामधनञ्जयाः । शनिः द्रुपदजा काली कलिकोलयमाऽहराः । केशकज्जलकस्तूरीराजपट्टविदूरजम् । विषकोषकुहूशस्त्रागुरुपापतमोनिशाः । मषीपङ्कजटाक्रोधियमुनाधूमकोकिलाः । गोलाङ्गूलाह्यगुञ्जाक्षि काकः खञ्जनकेकिनोः । शवलं तालतापिञ्छतिलेन्दीवरवल्लयः । रसावद्भृङ्गारौ कटाक्षोऽलिः कनीनिका । नीलौ जम्बूफलं मुस्ता काककल्पाङ्गकीर्त्तयः । भिन्नच्छाया गजाङ्गारखलान्तःकरणादयः" ।

श्यामक न० श्याम+संज्ञायां कन् । १रोहिषतृणे राजनि० । २श्यामाके (शामा) धान्यभेदे पु० हेमच० ।

श्यामकण्ठ पु० श्यामः कण्ठोऽस्य । १मयूरे हेमच० । २शिवे ३नीलकण्ठविहगे च ।

श्यामकन्दा स्त्री श्यामः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि० । [राजनि० ।

श्यामकाण्डा स्त्री श्यामः काण्डोऽस्याः । गण्डदूर्वायां

श्यामग्रन्थि स्त्री श्यामो ग्रन्थिरस्याः । गण्डदूर्वायां राजनि० ।

श्यामपत्र पु० श्यामानि पत्राणि यस्य । तमालवृक्षे शब्दच० ।

श्यामल पु० श्यामवर्णं लाति ला–क । १पिप्पले २कृष्णवर्णयुते त्रि० मेदि० । ३अश्वगन्धायां ४कट्भ्यां ५जम्ब्वां ६कस्तूर्यांञ्च स्त्री राजनि० । ७श्यामवर्णे पु० अमरः ।

श्यामलचूडा स्त्री श्यामला चूडाऽस्याः । गुञ्जायां राजनि० ।

श्यामलता स्त्री कर्म० । १स्वनामख्याते शारिवौषधौ शब्दर० । श्यामलस्य भावः तल् । २कृष्णवर्णे ३हरिद्वर्णे च

श्यामलिका स्त्री श्यामलोवर्णोऽस्त्यस्याः ठन् । नील्यामोषधौ राजनि० ।

श्यामलेक्षु पु० कर्म० । (काजला) इक्षुभेदे राजनि० ।

श्यामसुन्दर पु० श्यामोऽपि सुन्दरः । श्रीकृष्णे "श्यामसुन्दर ! ते दास्यः" इति भागवते १०स्क० २२अ० । "ध्यायन्ति योगिनस्तत्र शुद्धं ज्योतिःस्वरूपिणम् । हस्तपादादिरहितं निर्गुणं प्रकृतेः परम् । वैष्णवास्तन्न मन्यन्ते तद्भक्ताः सूक्ष्मदर्शिनः । कुतो बभूव तज्ज्योतिरहो तेजस्विनं विना । ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यं शरीरं श्यामसुन्दरम्" ब्रह्मवै० गणपतिख० ४१ अ० ।

श्यामा स्त्री श्यै–मन् । १शारिवौषधौ २अप्रसूताङ्गनायां ३प्रियङ्गौ ४यमुनायां ५वागुजौ ६रात्रौ ७कृष्णत्रिवृति ८नील्यां मेदि० ९गुग्गुलौ १०सोमलतायां ११गुन्द्रायां १२कृष्णायाम् १३अम्बिकायां विश्वः । १४गुडूच्यां १५कस्तूर्यां १६वटपत्र्यां १७वन्दायां १८नीलपुनर्नवायां १९पिप्पल्यां २०हरिद्रायां २१नीलदूर्वायां २२तुलस्यां २३पद्मबीजे २४गवि २५छायायां २६कृष्णशारिकायां २७शिंशपायां २८पक्षिभेदे (शामा) राजनि० । "शीतकाले भवेदुष्णा ग्रीष्मे च सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा स्त्री श्यामेति कीर्त्तिता" इत्युक्तलक्षणे २९स्त्रीविशेषे च । ३०हिमालयसुतायां काल्यां च "ततः सा कालिका देवी योगनिद्रा जगन्मयी । पूर्वं त्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ । समयस्यानुरूपेण मेनका जठरे शिवा । सम्भूय च समुत्पन्ना सा लक्ष्मीरिव सागरात् । वसन्तसमये देवी नवम्यां मृगयोगतः । अर्द्धरात्रौ समुत्पन्ना गङ्गेव शशिमण्डलात् । तान्तु दृष्ट्वा यथा जातां नीलोत्पलदलानुगाम् । श्यामां सा मेनका देवी मुदमापातिहर्षिता" कालिकापु० ४० अ० ।

श्यामाक पु० श्याम इव कायति कै–क । (श्यामा) धान्यभेदे "श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफपित्तहृत्" भावप्र०

श्यामाङ्ग पु० श्यामं हरिद्वर्णमङ्गमस्य । १बुधग्रहे त्रिका० । २कृष्णदेहे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "श्यामाङ्गीं विगताम्बराम्" तन्त्रम् ।

श्यामाम्ली स्त्री कर्म० । नीलाम्लीक्षुपे राजनि० ।

श्यामिका स्त्री श्याम+वा० भावे ठन् । १श्यामत्वे २स्वर्णादिमालिन्ये च "हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकाऽपि वा" रघुः ।

श्याल पु० श्यै–कालन् । पत्नीभ्रातरि अमरः । स्वार्थे ठक् । श्यालिकोऽप्यत्र । [पत्नीभगिन्याम् शब्दच० ।

श्यालिका स्त्री श्यै–कालन् संज्ञायां कन् । अत इत्त्वम् ।

श्याव पु० श्यै–वन् । १कृष्णपीतमिश्रवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ।

श्यावदत् त्रि० श्यावो दन्तो यस्य दत्रादेशः । श्यामवर्णदन्तयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

श्यावदन्त पु० कर्म० । १स्वभावतः कृष्णवर्णयुक्ते दन्ते ६ब० कप् । २तद्युक्ते त्रि० "कुनखी श्यावदन्तकः" विष्णुस्मृ० ।

श्येत पु० श्यै–इतन् । १शुक्लवर्णे २तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । श्येनी । [हारा० स्त्रियां ङीप् ।

श्येतकोलक पुंस्त्री० श्येतः कोल इव । (पुँटि) मत्स्यभेदे

श्येन पुंस्त्री० श्यै–इनन् । १पक्षिभेदे (बाज) अमरः । २पाण्डुरवर्णे च ३तद्वति त्रि० मेदि० । तत्खगस्य शुभाशुभसूचनं यथा "प्रदक्षिणोत्थस्य नरं व्रजन्तो यात्रासु वामेन गताः प्रवेशे । श्येनाः प्रशस्ताः प्रकृतस्वरास्ते शान्ताः प्रदीप्ता विततस्वरास्ते । श्येनो नृणां दक्षिणवामपृष्ठभागेषु भाग्यैः स्थितिमादधाति । तिष्ठन् पुरस्तान्मृतये करोति युद्धे जयं कुञ्जरयस्त्वजस्थः" इति वसन्तराजः । "श्येनेनाभिचरन् यजेत" श्रुतिविहिते २यागभेदे अभिचारशब्दे दृश्यम् ।

श्येनघण्टा स्त्री श्येनी घण्टेव । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

श्यै गतौ भ्वा० आ० सक० अनिट् । श्यायते अश्यास्त ।

श्येनम्पाता स्त्री श्येनस्य पातो यत्र अण् मुम् च । मृगयायाम् अमरः ।

श्यो(शो)नाक पु० श्यै–ओना(शा)क । (शोणा) क्षुपभेदे । "श्योनाको दीपनः पाके कटुकस्तुवरो हिमः । ग्राही तिक्तोऽनिलश्लेष्मपित्तकासप्रणाशनः । कटु तस्य फलं बालं रूक्षं वातकफापहम् । हृद्यं कषायं मधुरं रोचनं लघु दीपनम् । गुल्मार्शःकृमिहृत् प्रोक्तं गुरुवातप्रकोपणम्" भावप्र० ।

श्रक सर्पणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । श्रङ्कते अश्रङ्किष्ट ।

श्रम गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्रङ्गति अश्रङ्गीत् ।
श्रण दाने भ्वा०पर०सक०सेट् । श्रणति अश्राणीत् अश्रणीत्
मित् घटादि० श्रणयति ।
श्रण दाने चु०उभ०सक० सेट् । श्राणयति ते अशिश्रणत् त ।
श्रत् अव्य० श्रो-डति । श्रद्धायाम् । [अशिश्रथत् त ।
श्रथ यत्ने अक० प्रतिहर्षे सक० चु०उभ० सेट् । श्राथयति ते
श्रथ दौर्बल्ये अ०चु०उ०अक०सेट् । श्रथयति ते अशश्रथत् त ।
श्रथ बधे भ्वा०पर०सक० सेट् । श्रथति अश्रथीत् अश्राथीत् ।
श्रथ बन्धमोक्षे बधे च वा चु० उ० पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट् ।
श्राथयति ते श्रथति अशिश्रथत् त अश्रथीत्-अश्राथीत् ।
श्रथ शैथिल्ये अक० तत्करणे सक० भ्वा० आ०सेट् इदित् ।
श्रन्थते अश्रन्थिष्ट ।
श्रथन न० श्रथ-ल्युट् । १वधे २यत्ने ३प्रतिहर्षे च ।
श्रद्धा स्त्री श्रत्-धा-अङ् । १आदरे २शुद्धौ शब्दच० । ३गुरु-
वेदान्तवाक्यादिषु विश्वासे वेदान्तसा० ४स्पृहायां ५चित्त-
प्रसादे "प्रत्ययो धर्मकार्येषु सा श्रद्धेत्यभिधीयते" इति
स्मृत्युक्ते धर्मकार्येषु ६प्रत्यये च अमरः । "प्रत्ययो
धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्दधानस्य
धर्मकृत्ये प्रयोजनम्" इति स्मृतिः । सा त्रिविधा यथोक्तं
गीतायाम् १७अ० । "त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा
स्वभावजा । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां
शृणु । सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! । श्रद्धा-
मयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सा-
त्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः । प्रेतान् भूतगणां-
श्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः" । "श्रद्धापूर्वा इमे धर्माः
श्रद्धा मध्यान्तसंस्थिता । श्रद्धा नित्या प्रतिष्ठाश्च धर्माः
श्रद्धैव कीर्त्तिताः । श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधान-
पुरुषेश्वराः । श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न करेण न चक्षुषा ।
कायक्लेशैर्न बहुभिस्तथैवार्थस्य राशिभिः । धर्मः संप्रा-
प्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि । श्रद्धाधर्मः परः
सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतं तपः । श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च
श्रद्धा सर्वमिदं जगत् । सर्वस्वं जीवितं वापि दद्या-
दश्रद्धया यदि । नाप्नुयात्तत्फलं किञ्चित् श्रद्धादानं
ततो भवेत् । एवं श्रद्धान्वयाः सर्वे सर्वधर्माः प्रकी-
र्त्तिताः । केशवः श्रद्धया गम्यो ध्येयः पूज्यश्च सर्वदा"
वह्निपु० । देवलः "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रति-
पादनम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते ।
उदिते शास्त्रकथिते । देवलेनाप्युक्ता यथा "सत्कृति-
श्चानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता" । अतएव भग-
वद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नेह च" । हरिवं०
"असांवित्रं श्राद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा
हुतम् । अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव
दैत्यपुङ्गव !" शु०त० । याज्ञवल्क्यः "श्रद्धाविधिसमायुक्तं
कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय
कल्पते" योगियाज्ञवल्क्यः "विधिहीनं भवेद्दुष्टं कृत-
मश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः"
श्रद्धालु स्त्री श्रद्धा+आलुच् । १स्पृहावत्यां स्त्रियां २श्रद्धायुक्ते
त्रि० ।
श्रन्थ मन्थने बधे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट् ।
श्रन्थयति ते श्रन्थति अशश्रन्थत् त अश्रन्थीत् । [न्थीत्
श्रन्थ मोचने प्रतिहर्षे च क्र्या०प०सक०सेट् । श्रथ्नाति अश्र-
श्रन्थ पु० श्रन्थ-भावे घञ् । १श्रथने कर्त्तरि अच् । सर्वसी-
वनकर्त्तरि २विष्णौ त्रिका० ।
श्रन्थन न० श्रन्थ-ल्युट् । श्रन्थने ।
श्रपित त्रि०चु० श्रा-क्त-णिच्-पुक् ह्रस्वश्च । ष्टतादिभिन्ने
पक्वे मांसादौ जटा० ।
श्रम तपसि, आयासे खेदे च अक० भ्वा० शमादि० पर०सेट्
उदित् क्त्वा वेट् । श्राम्यति इरित् अश्रमत् अश्रमीत् ।
श्रान्त्वा श्रमित्वा श्रान्तः । [खाभ्यासे च हेमच० ।
श्रम पु० श्रम-घञ् न वृद्धिः । १तपसि २खेदे ३आयासे ४शा-
श्रमण पु० श्रम-युच् । १यतिभेदे २भिक्षाजीविनि त्रि० ।
३जटामांस्यां ४मुण्डीर्य्यां ५शबरीभेदे ६सुदर्शनायां
स्त्रियां च स्त्री मेदि० ।
श्रमिन् त्रि० श्रम-इनि । अनलसे । [इत्येके ।
श्रम्भ प्रमादे भ्वा० आ०अक०सेट् । श्रम्भते अश्रम्भिष्ट । श्रन्भ
श्रय पु० श्रि-अच् । आश्रये । ल्युट् । तत्रैव न० अमरः ।
श्रव पु० पृषोदरादिनेन श्रु-अप् । १कर्णे २ख्यातौ च भरतः ।
श्रवण न० पृषोदरादिनेन श्रु-करणे ल्युट् । १कर्णे शब्दग्राह-
केन्द्रियभेदे अमरः । भावे ल्युट् । २श्रुतौ अश्विन्यादिषु
द्वाविंशे ३नक्षत्रे पुंस्त्री० ज्यो०त० क्लीवत्वमपि "श्रमा-
कंपाते श्रवणं यदि स्यादिति" स्मृतिः । ४मुण्डरिकावृक्षे
स्त्री रत्नमा० ।
श्रवणद्वादशी स्त्री श्रवणेन युक्ता द्वादशी शाक० । "मासि
भाद्रपदे शुक्ले द्वादशी श्रवणान्विता" इत्युक्तायां भाद्र-
शुक्लद्वादश्याम् । व्रतशब्दे दृश्यम् ।

श्रवणशीर्षिका स्त्री श्रवणमिव शीर्षमस्याः कप् अत इत्त्वम्। श्रावणीवृक्षे राजनि०। [श्रमि। २कौशौ।

श्रवस् न० श्रूयतेऽनेन श्रु—करणे असि। १कर्णे अमरः। कर्मणि

श्रवाय्य पु० श्रु—आय्य। यज्ञियपशौ सि०कौ०। शब्दकल्पद्रुमे श्रवाय्य इति पाठकल्पनं प्रामादिकमेव।

श्रविष्ठा स्त्री श्रूयते श्रु—अप् श्रवः प्रसिद्धिरस्त्यस्याः मतुप् ङीप् अतिशयेन श्रववती इष्टन् मतुपो लुक्। १धनिष्ठानक्षत्रे अमरः २श्रवणनक्षत्रे च।

श्रविष्ठाज पु० श्रविष्ठायां श्रवणनक्षत्रे जायते जन—ड। बुधग्रहे त्रिका०। भगदैवतशब्दे ४६२१पृ० दृश्यम्।

श्रा विक्लृत्तौ अदा०पर०अनिट्। श्राति अश्रासीत्।

श्रा पाके अदा०पर०सक० अनिट् घटा०। श्राति अश्रासीत् श्रपयति। [२यवाग्वां स्त्री अमरः।

श्राण त्रि० श्रा—क्त। १घृतादिभिन्ने पक्वे मांसादौ जटा०।

श्राद्ध न० श्रद्धा-हेतुत्वेनास्त्यस्य अण्। "श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते" इत्युक्ते पित्रादिभ्यः श्रद्धया देये १द्रव्ये। अस्त्यर्थे अण्। २श्रद्धायुक्ते त्रि०। श्राद्धलक्षणं तत्प्रयोजनञ्च गयाश्राद्धादिपद्धतौ हेमाद्रिश्राद्धकल्पानुसारेणास्माभिः प्रदर्शितं यथा "सम्बोधनपदोपनीतान् पित्रादीन् चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य पुत्रादिभिर्मन्त्रद्वारा श्रद्धयान्नादेर्दानं श्राद्धम् "अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाचेति" श्राद्धविवेकधृतापस्तम्बवचनेन श्राद्धशब्दस्य कर्मसामान्यवचनतावगमात् "संस्कृतं व्यञ्जनाद्यं च पयोदधिघृतान्वितम्। श्रद्धया दीयते यस्मात् तेन श्राद्धं निगद्यते" इति श्राद्धतत्त्वधृतपुलस्त्यवचनेन श्रद्धाहेतुकदानरूपकर्मविशेषस्य श्राद्धपदार्थतावगमाच्च। श्राद्धमिति शब्दो वाचको यस्य तत्कर्मेत्यर्थ इति श्राद्धविवेकः। तस्मिंश्च कर्मणि यागादाविन्द्रादीनामिव पित्रादेर्देवतात्वं तदुद्देशेन मन्त्रद्वारा द्रव्यत्यागात्। तथा च यागादौ मन्त्राहूता इन्द्रादयः शक्तिमत्त्वेन तत्तत्स्थले आविर्भूता यजमानत्यक्तद्रव्यदर्शनेन तृप्यन्तस्तेषामभीष्टफलं यथा साधयन्ति तथा श्राद्धेऽपि मन्त्राहूताः पित्रादयः समागताः पुत्रादित्यक्तद्रव्यभोगेन तृप्यन्तो विशिष्टफलप्रदा इत्येव कल्पनीयम्। किन्तु सर्वो हि लोकः सफले कर्मण्येव प्रवर्त्तते नाफले। तत्र यज्ञादौ यथा देवानां फलदातृत्वमेवं श्राद्धदेवानां पित्रादीनां फलदातृत्वे सम्भवत्येव श्राद्धस्य सफलत्वं भवेत्तदेव नोपपद्यते। तथा हि इन्द्रादयो हि देवास्तेना विशिष्टज्ञानक्रियाशक्तिमन्तो मन्त्रमात्राहूताः शक्तिविशेषेण यत्रदेशे आविर्भवितुं शक्नुवन्ति आविर्भूय च यजमानदत्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्यन्तो विशिष्टफलदानाय समर्थाः। नैवं पित्रादयो भवितुमर्हन्ति। ते हि स्वस्वकर्मानुसारेण नानायोनिगततया अतिविप्रकृष्टदेशस्थिताः विशिष्टशक्तिरहिताश्च कथं मन्त्रमात्राहूताः श्राद्धदेशे आगच्छेयुः। आगता वा कुतो न दृश्येयुः देवानामिव तेषामतीन्द्रियत्वाभावात् दर्शनमात्रेण तृप्तेरभावाच्च। भोजनेनैव तेषां तृप्तिसम्भवाच्च भोजनमन्तरेण कथं तृप्येयुः। अतृप्ताश्च कुतो वा फलं दद्युः। पश्वादिगता वा कुतो विशिष्टफलप्रदाः स्युः। अपरञ्च इह दत्तस्य चान्नादेरचेतनतया नेतृपुरुषाभावेनान्यत्र गमनासम्भवः। श्राद्धदत्तद्रव्यस्य यथापूर्वमवस्थानाच्च भोक्तृदेशगमनमित्यनुमीयते। एवमिह दत्तेनान्नेनान्यत्र स्थितानां भोगस्तु नैव सम्भवी। पात्रीयब्राह्मणेन श्राद्धान्नस्य भोजनाच्च पित्रादितृप्तिसम्भवः भोगतृप्त्योः सामानाधिकरण्यनियमात्। किञ्च देवयोनिगतानाममृताशिनां मानुषयोग्येनान्नेन कथं तृप्तिः कथं वा पशुयोनिगतानां तृणाहारयोग्यानां तेन तृप्तिः। तेषां पश्वादिभावमापेदुषां फलदातृत्वासम्भवस्तु विशिष्टशक्तेरभावात् सर्वानुभवसिद्धः। एतेन "यथा गोषु प्रनष्टो वै वत्सो विन्दति मातरम्। एवं श्राद्धेऽन्नमुद्दिष्टं मन्त्रः प्रापयते पितॄन्। नामगोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः। नाममन्त्रैस्तयोर्द्देशो भवान्तरगतानपि। प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागताः। देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुसारतः। श्राद्धान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति। दैत्यत्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत्। श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति। पानं भवति यक्षत्वे रक्षस्त्वे च तथामिषम्। दनुजत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम्। मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसं तथेति च" हेमाद्रिश्राद्धकल्पादिधृतमार्कण्डेयवचनैरिह दत्तान्नादेरेव मन्त्रशक्त्या विप्रकृष्टदेशनयनं पितृप्राप्तयोनियोग्यामृतादिरूपेण परिणामश्च कल्प्यते इत्यपि न विचारचारु अचेतनानामपि मन्त्राणां चेतनधर्मकल्पनापि तदैव साधीयसी स्यात् यदि दत्तान्नादेरिह यथापूर्वमवस्थितिर्न स्यात् स्याच्च पूर्वरूपान्यथाभावः। तथा च एवमादिवचनानां स्तुत्यर्थवादपरतायाः अग्रे दर्शयिष्यमाणत्वान्नाधिककल्पना। किञ्च पात्र-

अन्नाद्येन भोगादिना विनष्टस्य वस्तुनः कथं स्थानान्तर-
नयनं कथं वा तत्तदाहारतारूपेण परिणामः धर्म्मिणि
सत्येव स्थानान्तरगमनादिसम्भवो न विनष्टस्यातः श्रा-
द्धस्य कथं प्रयोजनवत्त्वमित्येवं स्थिते । उच्यते । ब्रा-
ह्मणादिसम्प्रदानकक्रियाया इव श्राद्धकर्म्मण एव स्वजन्य-
पुण्यद्वारा विशिष्टफलजनकता तत्र च कालान्तरभावितत्-
तत्फलदानाय तत्कर्म्मसाक्षिणः परमेश्वरस्यैव तत्साध-
नत्वम् । अतएव भगवद्गीतायाम् "यो यो यां यां तनुं
भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति । तस्य तस्याचलां श्रद्धां
तामेव विदधाम्यहम् । स तया श्रद्धया युक्तस्तस्यारा-
धनमीहते । लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्
हि तान्" इति भक्तानां तत्तदिष्टोत्पादनस्य स्वकर्त्तृकत्वं
भगवतोक्तम् । युक्तञ्चैतत् श्रुतिस्मृत्योरीश्वराज्ञास्वरूप-
तया तत्तदर्थानुष्ठानेन तदाज्ञाप्रतिपालने ईश्वरस्य स-
म्माननारूपा तुष्टिस्ततश्चाभीष्टलाभः । तथैवोक्तं गीता-
याम् "स्वे स्वे कर्म्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु । यतः
प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्व्वमिदं ततम् । स्वकर्म्मणा तम-
भ्यर्च्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः" इति । स्वकर्म्मणा
स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्म्मानुष्ठानेन, तम् परमेश्वरम्
अभ्यर्च्च्य तदाज्ञाप्रतिपालनेन सम्मान्य तत्सम्मानेन
च तत्कृतां सिद्धिम् तत्तदभीष्टसिद्धिं लभते इति
तदर्थः । अस्मिन् पक्षे च पित्रादीनां श्राद्धान्नादेर्वा न
स्थानान्तरगमनकल्पना । अथ वा देवदत्तादिशब्दस्य यथा
न केवलं देहमात्रं, न वा जीवमात्रमर्थः किन्तु तत्तद्दे-
हाभिमानी जीव एवार्थः । तथा पित्रादिशब्दस्य उत्पा-
दकदेहाभिमानी केवलं जीवोऽपि नार्थः किन्तु वसु-
रुद्रादित्यदेवाधिष्ठिततादृशजीव एवार्थः, "वसवः पितरो
ज्ञेया रुद्रा ज्ञेयाः पितामहाः । प्रपितामहास्तथादित्याः
श्रुतिरेषा सनातनी । प्रेतानुद्दिश्य यत् कर्म्म क्रियते मा-
नुषैरिह । तुष्यन्ति देवतास्तेन न प्रेताः पितरः स्मृताः" ।
इति श्राद्धकल्पधृतदेवलवचने पित्रादिपदानां पारिभा-
षिकत्वोक्तेः । प्रेताः स्मृताः न पितरः न केवल
पितृपदाभिधेयाः किन्तु तदधिष्ठि वसव एव पितृपदा-
भिधेयास्त एव तुष्यन्तीत्यर्थः । अतएव श्राद्धकाले पित्रा-
दीनां तेन तेन रूपेण ध्येयताऽप्यभिधास्यमानोपप-
द्यते । एवञ्च वस्वादिदेवानामिन्द्रादिवत् विशिष्टशक्ति-
ज्ञानसम्पन्नतया मन्त्रमात्रावाहने यागादाविन्द्रादिवदाग-
मनसम्भवाच्च त्यक्तद्रव्यदर्शनमात्रेण तृप्तिः, "न वै देवा
अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति" छान्दो-
ग्यवाक्यात् । अतएव भगवद्गीतायाम् "सह यज्ञाः
प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्य-
ध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् । देवान् भावयतानेन ते
देवा भावयन्तु वः । परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवा-
प्स्यथेति" प्रजाकृतयज्ञेन तृप्तानां देवानां यजमान-
फलदातृत्वम् प्रजाः प्रति प्रजापतिवचनत्वेनोक्तम् ।
अनेन यज्ञेन देवान् भावयत तर्पयत ते च यज्ञत-
र्पिता देवाः वः युष्मान् भावयन्तु तर्पयन्त्वित्यर्थः ।
यज्ञपदञ्च कर्म्ममात्रोपलक्षणम् । एवञ्च यथा काचित्
गर्भिणी सुहृदा दत्तं दोहदं भुञ्जाना स्वयं तृप्यति स्वा-
श्रयं गर्भञ्च तर्पयन्ती दोहददातारमप्युपकरोति तथा
वस्वादयोऽपि श्राद्धान्नदर्शनमात्रतृप्ताः स्वाधिष्ठितपित्रा-
दिपुरुषान् तर्पयन्तः श्राद्धकर्त्तुरभीष्टदातारो भवन्ति ।
प्रागुक्तवचनजातेष्वपि मन्त्रशक्त्यान्नादेर्देशान्तरनयनकथ-
नस्यापि स्वस्वकर्म्मानुसारेण पश्वादिभावापन्नपित्रादीनां
तदुपभोगयोग्यान्नादितुल्यतृप्तिरस्यादिकता तद्दिने भवती-
त्येतत्परत्वश्राद्धप्रशंसापरत्वयोः कल्पने न वैयर्थ्यम् ।
यत्र च काश्यादिमरणेन पित्रादीनां मुक्तत्वम् तत्र वस्वा-
दिमात्रस्यैव तृप्तिर्न विशिष्टस्य, विशेषणस्यासत्त्वे विशेष्य-
स्यैव विशिष्टकारित्वात् कुण्डलविशिष्टस्य नरस्य कुण्ड-
लापगमेऽपि मनुष्यकर्म्मकारित्वाव्याहतिवत् । तथा च
त एव तृप्ता विशिष्टफलं दद्युरिति दिक् श्राद्धस्यार्थवत्ता"।
श्राद्धभेदाश्च विश्वामित्राद्युक्ताः प्रा०वि० दर्शिता यथा
"नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं सपिण्डनम् ।
पार्व्वणञ्चेति विज्ञेयं गोष्ठ्यां शुद्ध्यर्थमष्टमम् । कर्म्माङ्गं
नवमं प्रोक्तं दैविकं दशमं स्मृतम् । यात्रास्वेकादशं
प्रोक्तं पुष्ट्यर्थं द्वादशं स्मृतम्" । एतद्भविष्यपुराणे विवृ-
तम् । यथा "अहन्यहनि यत् श्राद्धं तन्नित्यमभिधी-
यते । वैश्वदेवविहीनं तदशक्तावुदकेन तु । एकोद्दिष्टन्तु
यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयु-
ग्मानाशयेद्द्विजान् । कामाय तु हितं काम्यमभिप्रे-
तार्थसिद्धये । पार्व्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप ! ।
वृद्धौ यत् क्रियते श्राद्धं वृद्धिश्राद्धं तदुच्यते । सर्व्वं
प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्व्वाह्णे तूपवीतिना । गन्धोदकतिलै-
र्युक्तं कुर्य्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु
प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं

सपिण्डनम्। नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि। अमावास्यां यत् क्रियते तत् पार्वणमुदाहृतम्। क्रियते पर्वणि यत्तत् पार्वणमिति च स्थितिः। गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धं गोष्ठीश्राद्धं तदुच्यते। बहूनां विदुषां सम्पत्सुखार्थं पितृतृप्तये। क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानान्तु भोजनम्। शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेय! मनीषिभिः। निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा। ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च। देवानुद्दिश्य यत् श्राद्धं तद्दैविकमिहोच्यते। हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः। गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा। यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः। शरीरोपचये श्राद्धमन्नोपचय एव च। पुष्ट्यर्थमेतद्विज्ञेयमौपचारिकमुच्यते"।

वृह० "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धिश्राद्धं तथैव च। पार्वणञ्चेति मनुना श्राद्धं पञ्चविधं स्मृतम्"। कूर्मपुराणे "अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः। एकोद्दिष्टञ्च विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धञ्च पार्वणम्। एतत् पञ्चविधं श्राद्धं मनुना परिकीर्त्तितम्"। स्वरूपतो द्वादशविधत्वेऽपि पञ्चविधविधानोपाधिभेदात् पञ्चविधत्वं गोष्ठीश्राद्धादीनां पार्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैः पृथग्विधानात् एतेष्वेवान्तर्भाव इत्यभिप्रायः। सपिण्डीकरणस्याप्यंशतः पार्वणविधानादंशत एकोद्दिष्टविधेरुभयात्मकत्वात् न पृथक्त्वं नित्यपार्वणात् काम्यस्य देवताभेदात् पृथग्विधानम्। वस्तुतः प्रपञ्चार्थमेव द्वादशविधत्वम्। युगाद्यादिश्राद्धानामपि सत्त्वात्। यत्तु मत्स्यपुराणे "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं श्राद्धमुच्यते"। इति तत्र नित्यपदमुक्तार्थमेव नैमित्तिकपदमागन्तुकनिमित्तोत्पन्नत्वेन पार्वणैकोद्दिष्टयोः परिग्रहार्थम्। काम्यपदं दृष्टफलत्वेन तिथिश्राद्धादीनामभ्युदयस्य च सङ्ग्रहार्थमित्यविरोधः। विष्णुना तु नित्यकाम्यरूपतया द्वैविध्यं वक्ष्यते तत्र नित्यपदमावश्यकतया पार्वणैकोद्दिष्टयोरपि परिग्रहार्थम्। काम्यपदमनावश्यकार्थं सर्वमिदमुपाधिभेदादविरुद्धम्"।

श्राद्धे विहिता देशाः श्रा० वि० दर्शिता यथा तत्र विष्णुः "पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धं जपहोमतपांसि च"। "पुष्करे स्नातमात्रस्तु सर्वपापेभ्यः पूतो भवति" इत्यभिधाय "एवमन्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सङ्गमेषु प्रभवेषु पुलिनेषु निकुञ्जेषु प्रस्रवणेषु उपवनेषु गोमयेनोपलिप्तेषु गृहेषु मनोज्ञेषु च" आह स्म। प्रभवोऽत्र नदीनामुत्पत्तिदेशः सरिद्वरासु सङ्गमेषु चेति प्रस्तुत्य प्रभवेष्वित्यभिधानात्। पुलिनं नदीतोयोत्थितप्रदेशः। निकुञ्जो लतादिवेष्टितप्रदेशः प्रस्रवणं निर्झरः। उपवनं गृहवाटिका मनोज्ञं रमणीयम्। देवलः "श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती। कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च। नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः"। विविक्तं विजनम्। वृहस्पतिः "काङ्क्षन्ति पितरः पुत्रान्नरकापातभीरवः। गयां यास्यति यः कश्चित् सोऽस्मान् सन्तारयिष्यति। करिष्यति वृषोत्सर्गमिष्टापूर्त्तं तथैव च। पालयिष्यति वार्द्धक्ये श्राद्धं दास्यति चान्वहम्। गयायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा। गयाशीर्षेऽक्षयवटे पितॄणां दत्तमक्षयम्। धर्मारण्यं धर्मपृष्ठं धेनुकारण्यमेव च। दृष्ट्वैतानि पितॄंश्चार्च्य वंशान् विंशतिमुद्धरेत्"। गयामुपादाय गयास्थानविशेषोपन्यासोऽधिकफलार्थः। इह श्राद्धदेशत्वेन कथिता नानादेशीयतीर्थविशेषस्वरूपविशेषास्तत्तद्देशनिवासिभ्योऽवगन्तव्याः। अत्र पुष्करेष्वक्षयं श्राद्धमित्यादिविष्ण्वादिवाक्यैः सामान्यतस्तीर्थप्राप्तिनिमित्तेऽमावास्यादिश्राद्धे च प्राप्ते पुष्करादिदेशाख्यगुणफलश्राद्धविधिः "गोदोहेनापः प्रणयेत् पशुकामस्येति" वत् न तु विशिष्टश्राद्धान्तरविधानं विधिगौरवापत्तेः अगत्या तु "सोमेन यजेतेत्यादौ" तथा। तथा मनुः "शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्। अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि। विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा"। अशुचिमविविक्तमदक्षिणाप्रवणं यत्नतः शुचित्वादिना उपपादयेत्। विविक्तं विजनं चोक्षेषु मनोज्ञेषु विविक्तेषु वनादिषु। यमः "दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम्। शुचिदेशं परीक्ष्यादौ गोमयेनोपलेपयेत्। आगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च। विविक्तेषु च तुष्यन्ति देशेषु पितरः सदा। पारक्ये भूमिभागे तु पितॄणां निर्वपेत्तु यः। तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते। तस्मात् श्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च। नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ तु प्रयत्नतः। उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्वतसानुषु। गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च"। स्निग्धं स्तिमितं विविक्तेषु देशेषु स्वभावतो वनादिषु। उपह्वरमत्र पर्वतान्तिकम्"।

श्राद्धनिन्दितदेशास्तत्रोक्ता यथा विष्णुः "न म्लेच्छविषये

श्राद्धं कुर्य्यान्न च गच्छेत्तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते । तं म्लेच्छदेशं जानीयादार्य्यावर्त्तमतःपरम्” । वायुपुराणे “त्रिशङ्कोर्वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनम् । उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् । देशस्त्रैशङ्कवोनाम श्राद्धकर्मणि गर्हितः । पारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च । प्रनष्टाश्रमधर्माश्च देशावर्ज्याः प्रयत्नतः” । पारस्कारादेशविशेषाः । कीकटोमगधः । सिन्धुर्नदीविशेषः । ब्रह्मपुराणे “परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄंस्तर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । स्वभागन्ततस्तेभ्यो दद्यात्तद्भूत्येव जीवताम्” । गृह इति भूभागमात्रोपलक्षणं “पारक्ये भूमिभागे च” इति यमवचनात् स्वभूम्यभावे कथं श्राद्धमित्याह स्वभागमिति श्राद्धीयद्रव्यस्येति तेभ्यस्तद्भूमिस्वामिपितृभ्य उत्सृज्य देयं जीवतां स्वामिनां मूल्यं वा देयम् । यमः “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः” । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हि तेष्विति । परिग्रहो दानविक्रयणादिवशेष्टविनियोगलक्षणः । तथा “रूक्षं कृमियुतं क्लिन्नं संकीर्णानिष्टगन्धिकम् । देशन्त्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि” । रूक्षं धूलियुतं क्लिन्नं पङ्किलम् अनिष्टगन्धम् असुरभिगन्धम् अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम्” ।

श्राद्धदेव पु० श्राद्धाद्देशयानां पितॄणां देवः शाक० । १यमे अमरः । २वैवस्वतमनौ हरिवं० १५ अ० ।

श्राद्धदेवता स्त्री श्राद्धे देवता त्यक्तव्यद्रव्यस्योद्देश्या । “पितरः श्राद्धदेवता” इति स्मृत्युक्तेषु पितृषु ।

श्राद्धशाक न० श्राद्धयोग्यं शाकम् । कालशाके भावप्र० ।

श्राद्धिक त्रि० श्राद्धे देयं, श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य वा ठन् । १श्राद्धदेये भक्ष्ये २श्राद्धदेयद्रव्यभोक्तरि च ।

श्राद्धिन् त्रि० श्राद्धं तद्द्रव्यं भक्ष्यत्वेनास्त्यस्य इनि । श्राद्धदेयान्नभोक्तरि त्रि०कौ० । [हेमच० । भावे क्त । ४श्रमे न० ।

श्रान्त त्रि० श्रम-क्त । १श्रमयुक्ते २शान्ते ३जितेन्द्रिये च

श्रान्तसंवाह न० श्रान्तस्य श्रमस्य संवाहः दूरीकरणम् । पाद्यासनादिना श्रमनिवारणे । [मत् त ।

श्राम मन्त्रणे अ०चु० उभ०सक० सेट् । श्रामयति ते अशश्रा

श्राम पु० श्रम-अच् । १काले २मण्डपे ३मासे च मेदि० ।

श्रावक पु०त्रि० श्रु-ण्वुल् । १श्रवणकर्त्तरि २शाक्यमुनिशिष्ये मुनिभेदे ३काके पुंस्त्री० त्रिका० ।

श्रावण पु० श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रावणी साऽस्मिन् मासे अण् । वैशाखादिषु चतुर्थे श्रावणीयुक्ते चान्द्रे १मासे २तथाभूते पक्षे श्रवणनक्षत्रेण पर्वान्तकाले उदयास्तसम्बन्धात् बार्हस्पत्ये ३वर्षभेदे च । गुरुवर्षशब्दे २६१९ पृ० दृश्यम् उपचारात् कर्कटस्थरविके सौरे ४मासे ५पाषण्डे च मेदि० । श्रवणेन कर्णेन निर्वृत्तः अण् । ६कर्णसाध्ये प्रत्यक्षभेदे श्रवणनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् । ७चान्द्रश्रावणमासीयपौर्णमास्यां स्त्री । सा च (थुलकुँड़ि) ८वृक्षभेदे राजनि० । ९दध्यालीवृक्षे मेदि० टाप् । १०मुण्डतिकावृक्षे भावप्र० ङीप् । “मुण्डितिका कटुः पाके वीर्य्योष्णा मधुरा लघुः । मेध्यागण्डापचीकृच्छ्र कृमियोन्यर्त्तिपाण्डुनुत् । श्लीपदारुच्यापस्मारप्लीहमेदोगुदार्त्तिहृत् । महामुण्डी च तत्तुल्या गुणैरुक्ता महर्षिभिः” भावप्र० ।

श्रावणिक पु० श्रावणी श्रवणनक्षत्रयुक्ता पूर्णिमाऽस्त्यस्मिन् मासे ठन् । १चान्द्रश्रावणमासे अमरः । २तथाभूते पक्षे

श्रावन्ती स्त्री श्रु-णिच् पृषो० ङीप् । धर्मपत्तनाख्ये नगरीभेदे त्रिका० ।

श्रि सेवने भ्वा०उभ० सक० सेट् । श्रयति ते अशिश्रियत् त ।

श्रित त्रि० श्रि-क्त । १सेविते २आश्रिते च ।

श्रिष दाहे भ्वा०पर०स० सेट् क्त्वा वेट् । श्रेषति अश्रेषीत् ।

श्री पाके क्र्या०उ०सक०सेट् । श्रीणाति-ते अश्रायीत् अश्रायिष्ट

श्री स्त्री श्रि-क्विप् नि० । १लक्ष्म्यां २लवङ्गे अमरः । ३शोभायां ४वाण्यां ५वेशरचनायां ६सरलवृक्षे ७धर्मार्थकामेषु ८सम्पत्तौ ९प्रकारे १०उपकरणे ११बुद्धौ १२विभूतौ मेदि० । १३अधिकारे १४प्रभायां १५कीर्त्तौ धरणिः । १६वृद्धौ १७सिद्धौ शब्दर० १८कमले १९बिल्ववृक्षे २०वृद्धिनामौषधौ राजनि० “देवं गुरुं गुरुस्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च श्रीपूर्वं समुदीरयेत्” इत्युक्ते देवादीनां २१नामोच्चारणायोपाधिभेदे च “सिद्धाधिकारान् स्वर्गगामित्वादिना सिद्धोऽधिकारो येषां नराणां तान् सिद्धाधिकारान् । तेन जीवतां श्रीशब्दादित्वं न मृतानामिति” संस्कारत० रघु० । २१रागभेदे पु० । श्रीरागश्च सुन्दरपुरुषाकृतिः हेमन्ते अपराह्णे गेयः । तस्य पञ्च रागिण्यः मालश्रीः मारवी धनाश्रीः वसन्तरागिणी आशावरी संगीतदा० ।

एवं श्रीशब्दन्यासमंख्याभेदाः पञ्चशब्दे ४२२०पृ० दृश्याः

श्रीकण्ठ पु० श्रीः शोभा कण्ठेऽस्य । १शिवे अमरः सर्वतः श्वेतस्य

कराठे कृष्णवर्णविपसन्निकर्षे शोभाधिक्यात्तथात्वम् । २हस्तिनापुरस्य उत्तरपश्चिमस्थे कुरुजाङ्गलाख्ये देशे च हेमच०

श्रीकण्ठपदलाञ्छन पु० भवभूतौ शब्दमाला ।

श्रीकन्द स्त्री श्रीः शोभा तया युक्तः कन्दोऽस्याः । वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि० ।

श्रीकर न०श्रियं शोभां करोति कृ-अच् । १रक्तोत्पले त्रिका० २विष्णौ पु० ३दायनिबन्धभेदकारके पण्डितभेदे च पु० । ४शोभाकारके त्रि० । [शब्दच० ।

श्रीकरण न०श्रीयुक्तं क्रियतेऽनेन कृ-करणे ल्युट् । लेखन्यां

श्रीकान्त पु० ६त० । विष्णौ शब्दच० श्रीनाथश्रीपत्यादयोऽप्यत्र । श्रीपतिस्तु भूमिपाले च मेदि० ।

श्रीकारिन् पु०श्रियं करोति कृ-णिनि । जङ्घाले मृगाजने १मृगभेदे राजनि० । २शोभाकारिणि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

श्रीखण्ड न०श्रियः शोभायाः खण्ड इव यत्र । चन्दने त्रिका०

श्रीगर्भ पु० श्रीर्गर्भेऽस्य । १विष्णौ त्रिका० २खड्गे च "श्रीगर्भो विजयश्चैव" इति खड्गनामाष्टकम् ।

श्रीग्रह पु० श्रियः गृह इव यत्र । पक्षिणां पानीयशालायां हारा० । [जटा० ।

श्रीघन पु०श्रिया बुद्ध्या घनः । १बुद्धभेदे अमरः । २दध्नि न०

श्रीचक्र न० श्रियाः चक्रं यन्त्रभेदः । "बिन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मं मन्वस्रनागदलसङ्गतषोडशारम् । वृत्तत्रयञ्च धरणीसदनत्रयञ्च श्रीचक्रमेतदुदितं परदेवतायाः" इति तन्त्रोक्ते त्रिपुरासुन्दरीपूजाङ्गे यन्त्रभेदे । [प्यत्र।

श्रीज पु० श्रियो जायते जन-ड । कामदेवे श्रीनन्दनादयोऽ-

श्रीताल पु० श्रीयुक्तस्तालः शाक० । तालवृक्षतुल्ये वृक्षभेदे राजनि० । [दातरि त्रि० ।

श्रीद पु० श्रियं धनं ददाति दा-क । १कुबेरे अमरः २धन-

श्रीधर पु० श्रियं धरति धृ-अच् । १विष्णौ "अतिक्षुद्रं द्विचक्रञ्च वनमालाविभूषितम् । श्रीधरं देवि! विज्ञेयम्" इत्युक्ते २शालग्रामसूर्त्तिभेदे न० ।

श्रीनिकेतन पु० श्रियं निकेतयति नितरां वासयति नि+कित-णिच्-ल्यु । १विष्णौ शब्दच० ६त० । २श्रीलक्ष्मीनिवासे न० । [त्रि० ६त० । २श्रिय आलये च ।

श्रीनिवास पु० निवसत्यस्मिन् नि+वस-घञ् ६त० । १विष्णौ

श्रीपञ्चमी स्त्री श्रियः पूजाङ्गं पञ्चमी शाक० । माघशुक्लपञ्चम्याम् । माघोपक्रमे "चतुर्थी वरदा शुक्ला तत्र गौरी सुपूजिता सौभाग्यमतुलं कुर्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम्" । सरस्वतीपूजादिनेऽनध्यायश्च गौडाचारः । अत्र श्रीपञ्चम्यामारभ्य प्रतिमासं षडब्दसमाप्यं श्रीपञ्चमीव्रतं स्त्रियः कुर्वन्ति तत्प्रमाणं संवत्सरकौमुदीष्टतब्रह्मपु० । [हारा० ।

श्रीपथ पु० श्रीयुक्तः पन्थाः अच् समा० शाक० । राजपथे

श्रीपर्ण न० श्रीर्लक्ष्मीः पर्णं दलेऽस्य । १पद्मे श्रीयुक्तं पर्णमस्य । २अग्निमन्थवृक्षे पु० मेदि० ।

श्रीपर्णिका स्त्री श्रीयुक्तं पर्णमस्याः संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् । कट्फलवृक्षे अमरः ।

श्रीपर्णी स्त्री श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः ङीप् । १गाम्भारीवृक्षे अमरः । २कट्फलवृक्षे मेदि० । ३शाल्मलीवृक्षे ४हठवृक्षे हेमच० । ५अग्निमन्थवृक्षे राजनि० ।

श्रीपिष्ट पु० श्रियै शोभायै पिष्यते पिष-क्त । सरलवृक्षे राजनि० । [२उच्चैःश्रवसि अश्वे त्रिका० ३चन्द्रे च ।

श्रीपुत्त्र पु०६त० । १कामदेवे श्रियः पुत्त्रो भ्राता सहजत्वात् ।

श्रीपुष्प न० श्रीयुक्तं पुष्पम् शाक० । १लवङ्गे राजनि० । २पद्मकाष्ठे रत्नमाला ।

श्रीफल पु० श्रीयुक्तं फलमस्य । १बिल्ववृक्षे अमरः । २राजादन्याञ्च राजनि० । ३नील्यां ४क्षुद्रकारवेल्ल्यां स्त्री राजनि० टाप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । ५तत्रार्थे राजनि० । ६आमलक्यां मेदि० स्त्री गौरा० ङीष् ।

श्रीभद्रा स्त्री श्रीयुक्तं भद्रमस्याः । भद्रमुस्तके शब्दच० ।

श्रीभागवत न० श्रीमत् भागवतम् शाक० । अष्टादशपुराणेषु मध्ये द्वादशस्कन्धयुक्ते अष्टादशसाहस्रे व्यासप्रणीते पुराणे भागवतशब्दे दृश्यम् । श्रीमद्भागवतमप्यत्र "श्रीमद्भागवते महामुनिकृते" भाग० १।१। [राजनि० २चन्द्रे च ।

श्रीभ्रातृ पु० श्रियः लक्ष्म्याः भ्राता अनुजत्वात् । १अश्वे

श्रीमत् पु० श्रीरस्त्यस्य मतुप् । १तिलकवृक्षे अमरः । २अश्वत्थवृक्षे राजनि० । ३विष्णौ शब्दर० । ४शिवे त्रिका० । ५कुबेरे शब्दच० । ६शोभायुक्ते ७धनिनि च त्रि० स्त्रियां ङीप् । सा च ८राधिकायां वृन्दावनेऽपि पृषो० राधिकायाम् नारदपञ्चरात्रम् ।

श्रीमलापहा स्त्री श्रिया शोभया मलमपहन्ति अप+हन-ड । धूम्रपत्रायां लतायां राजनि० ।

श्रीमस्तक पु०श्रीयुक्तं मस्तकमस्य । रसोने (लसुन)राजनि०

श्रीमूर्त्ति स्त्री श्रीपूर्वकमधनयोन्या मूर्त्तिः । देवताप्रतिमायां राजनि० । विष्णुमूर्त्तिभेदाश्चतुर्विंशति मूर्त्तिशब्दे दृश्याः । श्रीमूर्त्तयश्चाष्टविधाः भाग० ११स्कन्धे दर्शिता यथा "शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती । मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा मता । चलाचलेति द्वि-

विधा प्रतिष्ठा जीवमन्दिरम्। चलायामावाहने न स्तः स्थिरायामुद्वासार्चने। अस्थिरायां विकल्पः स्यात् स्य-ण्डिले तु भवेत् द्वयम्। स्नपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परि-मार्जनम्। गोपालमन्त्राद्दिष्टत्वात् तच्छ्रीमूर्त्तिरपेक्षिता। तथापि वैष्णवप्रीत्यै लेख्याः श्रीमूर्त्तयोऽखिलाः"।

श्रीरङ्गपत्तन न॰ श्रिया रङ्गस्य पत्तनमिव। दाक्षिणात्ये देशभेदे

श्रीरस पु॰ श्रियै रसोऽस्य। श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि॰।

श्रीराम पु॰ श्रीशब्दयुक्तो रामः। दशरथात्मजे भगदव-तारभेदे शब्दच॰। [च अमरः।

श्रील त्रि॰ श्री+अस्त्यर्थे लच्। १शोभायुक्ते २सम्पदादियुक्ते

श्रीलता स्त्री श्रीयुक्ता लता। महाज्योतिष्मत्यां राजनि॰।

श्रीवत्स पु॰ वदति महत्त्वं वद-स श्रीयुक्तो वत्सः। १व-क्षःस्थे महत्त्वलक्षणश्वेतरोमावर्त्तविशेषे। स अस्त्यस्य अच्। २विष्णौ हेमच॰। ३सुरङ्गाभेदे त्रिका॰।

श्रीवत्सक पु॰ श्रीवत्सः चिह्नभेदः तेन कायति कै–क। हृदयस्थश्वेतलोमयुक्ते अश्वभेदे।

श्रीवत्सभृत् पु॰ श्रीवत्सं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। विष्णौ हेमच॰

श्रीवत्सलाञ्छन पु॰ श्रीवत्सो लाञ्छनं यस्य। विष्णौ अमरः श्रीवत्साङ्कादयोऽप्यत्र। [वराहावतारे त्रिका॰।

श्रीवराह पु॰ श्रिया युक्तो वराहः। विष्णोर्दशस्ववतारेषु

श्रीवल्ली स्त्री श्रीयुक्ता वल्ली। कण्टकप्रधानवृक्षभेदे राजनि॰।

श्रीवाटी स्त्री श्रिया वाटीव। नागवल्लीभेदे राजनि॰।

श्रीवारक पु॰ श्रियं वारयति कामयते ण्वुल्। सितावर-शाके राजनि॰।

श्रीवास पु॰ श्रियै वासयति वस–णिच्–अच्। सरलवृक्षरसे (टारपिन)। "श्रीवासः सरलः पूतिः कुन्दुरुस्त्रिपर्ण-कम्। सिह्लकः परमामांसी देवदारु सुरा नखी। सर्वे-ऽमी परमाऽलक्ष्मीरक्षोघ्ना ज्वरनाशनाः" राजव॰। ५त॰। २पद्मे ३विष्णौ मेदि॰ ४शिवे शब्दच॰।

श्रीवासस् न॰ श्रियै वासयति वस–णिच् असि। सरलवृक्ष-रसे अमरः। [तन्त्रसा॰।

श्रीविद्या स्त्री श्रियै त्रिवर्गाय विद्या। त्रिपुरासुन्दर्यां

श्रीवृक्ष पु॰ श्रियः शोभायाः वृक्ष इव। १अश्वस्य हृदयस्थे श्वेतरोमावर्त्तभेदे २अश्वत्थवृक्षे हेमच॰। श्रीनामकोऽवृक्षः शाक॰। ३बिल्ववृक्षे "श्रीवृक्ष बोधयामि त्वाम्"ति॰त॰।

श्रीवेष्ट पु॰ श्रियै वेष्ट्यतेऽसौ वेष्ट-कर्मणि घञ्। सरलवृक्ष-निर्यासे (तारपिन) राजनि॰। [ऽप्यत्र।

श्रीश पु॰ ६त॰। १विष्णौ २श्रीरामे शब्दच॰। श्रीवरादयो-

श्रीसंज्ञ न॰ श्रियः संज्ञा संज्ञाऽस्य। लवङ्गे अमरः। [च।

श्रीसहोदर पु॰६त॰। १चन्द्रे २उच्चैःश्रवसि अश्वे च ३कर्पूरे

श्रीहस्तिनी स्त्री श्रीयुक्ता हस्तिनीव। (हातिशुँड़ा) वृक्ष-भेदे अमरः।

श्रु गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ अनिट्। श्रवति अश्रौषीत्।

श्रु श्रवणे भ्वा॰पर॰सक॰अनिट्। शृणोति अश्रौषीत्। णिनि चङि अशिश्रवत्। णिचि सनि शि(शु)श्रावयिषति।

श्रु(स्रु)घ्न पु॰ देशभेदे। [ठन्। सर्जिकाक्षारे रत्नमा॰।

श्रु(स्रु)घ्निका स्त्री श्रु(स्रु)घ्नः देशभेदः कारणत्वेनाऽस्त्यस्याः

श्रुत न॰ श्रूयते श्रु-क्त। १शास्त्रे अमरः २तज्ज्ञाने च "श्रुतान्वितः" इति भट्टिः। ३श्रवणेन गृहीते त्रि॰ मेदि॰ ४अवधृते च।

श्रुतकीर्त्ति स्त्री १कुशध्वजकन्यायां शत्रुघ्नपत्न्याम्। श्रुता विख्याता कीर्त्तिरस्य। २विख्यातयशस्के त्रि॰।

श्रुतदेवी स्त्री श्रुतस्य शास्त्रस्य देवी। सरस्वत्यां हेमच॰।

श्रुतबोध पु॰ श्रुतमात्रं बोधयति बुध–णिच्–अण्। १कालि-दासकृते छन्दोग्रन्थभेदे। २सुगमार्थके ग्रन्थे च।

श्रुतश्रवस् पु॰ श्रुतं श्रवो यशोऽस्य। शिशुपालपितरि "निर्व-र्त्यतेऽरिः क्रियया स श्रुतश्रवसः सुतः" इति माघः।

श्रुतश्रेणि स्त्री श्रुता विख्याता श्रेणीव। द्रवन्त्यां भावप्र॰।

श्रुतादान न॰ ६त॰। अस्मवादे हारा॰।

श्रुतायुस् सूर्यवंश्ये नृपभेदे "नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सिन्धु-द्वीपस्ततोऽभवत्। ततः श्रुतायुः पुत्रोऽभूत्" मत्स्यपु॰।

श्रुति स्त्री श्रु-कर्मादौ क्तिन्। १वेदे वेदस्य सर्वैः श्रूयमाणत्वात् श्रुतित्वम्। २कर्णे कर्णस्य श्रवणहेतुत्वात् तथात्वम्। ३श्रवणेन्द्रियजन्ये ज्ञाने च। अङ्कशास्त्रोक्ते त्रिभुजक्षे-त्रादौ भुजकोट्योः संयुज्यमाने ४रेखाभेदे च लीला॰। क-र्णस्य शुभाशुभत्वं यथा "रक्ताब्जपत्रप्रसमसुकर्णाः सुः पा-पस्त्यवः। निर्मांसचिपिटैर्भोगाः कृपणा ह्रस्वकर्णकाः। शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः शतायुषः। बृहत्कर्णाश्च राजानो धनिनः परिकीर्त्तिताः" गरुडपु॰ ६३अ॰। ५श्रवणक्रियायां ६वार्त्तायां मेदि॰। ७श्रवणनक्षत्रे श-ब्दर॰। दषड्जरागाद्यारम्भकावयवे शब्दभेदे मल्लिना॰ "प्रथम श्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रकः। सा श्रुतिः सम्परिज्ञेया स्वरावयवलक्षणेति"। श्रुतिसंख्यानियमश्च तत्र दर्शितः "चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्जमध्यमपञ्चमाः। द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रिस्त्रिरृषभधैवतौ"। तद्भेदास्तु "मान्दी चालनिका रसा च सुश्री चिला त्रिचिला नना मातङ्गी

स्वरसाकृता मधुकरी मैत्री शिवा माधवी । बाला शार्ङ्गरवी कला कलरवा माला विशाला जया मात्रेति श्रुतयः पुराणकविभिर्द्वाविंशतिः कीर्त्तिताः", "श्रुतिस्थाने स्वरान् वक्तुं नालं ब्रह्मापि तत्त्वतः । जले च सुतरां मार्गो मीनानां नोपलभ्यते । गगने पक्षिणां यद्वत् तद्वत् स्वरगता श्रुतिः । श्रुतिनिर्देशमा प्रोक्ता तथाढ्या च कला मता । यथा तैलगतं सर्पिर्यथा काष्ठगतोऽनलः । ज्ञायतेऽत्रोपदेशेन तथा स्वरगता श्रुतिः । वीणादिषु श्रुतिर्न स्वराणां तु वंशजम्" संगीतदा० । संगीतरत्नाकरे तु षड्जादिभेदे अन्यविधाः श्रुतय उक्ता यथा "तीव्रा कुमुद्वती मन्दा छन्दोवत्यस्तु षड्जगाः । दयावती रञ्जनी च रतिका ऋषभे स्थिता । रौद्री क्रोधा च गान्धारे वज्रिका च प्रसारिणी । प्रीतिश्च मार्जनीत्येताः श्रुतयो मध्यमाश्रिताः । क्षितिरक्ता च सान्दीपिन्यालापी चैव पञ्चमे । मदन्ती रोहिणी रम्येत्येता धैवतसंश्रयाः । उग्रा च क्षोभिणीति द्वे निषादे वसतः श्रुती" ।

श्रुतिकट पुंस्त्री० श्रुतिं कर्णं कटति कट–अच् । १सर्पे तस्य शुम्रकर्णत्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीष् । २प्रायश्चित्ते ३पापशोधने च पु० मेदि० ।

श्रुतिकटु पु० श्रुतौ श्रवणे कटुः कठोरः । अलङ्कारोक्ते कठोरशब्दविशेषरूपे १काव्यदोषभेदे २कठोरशब्दे च ।

श्रुतिजीविका स्त्री श्रुतिं जीवयति मूलतयानुसरति जीव-ल्युट् । स्मृतिशास्त्रे शब्दर० ।

श्रुतिधर त्रि० श्रुत्या श्रवणमात्रेण धरति धारयति धृ–अच् । श्रवणमात्रेण धारणायुक्ते ।

श्रुतिमूल न० श्रुतिरेव मूलं धर्मप्रामाण्ये कारणम् । १वेदरूपे धर्मबोधनप्रमाणे ६त० । २यज्ञादौ वेदशास्त्रबोधिते धर्मादौ च ६त० । ३कर्णमूले ।

श्रुतिवर्जित त्रि० श्रुत्या वेदाध्ययनेन कर्णेन्द्रियेण वा वर्ज्जितः १वेदपाठहीने २बधिरे च जटा० ।

श्रुतिवेध पु० श्रुतेः कर्णस्य वेधो यत्र । कर्णवेधाख्ये संस्कारभेदे कर्णवेधशब्दे १७१० पृ० दृश्यम् ।

श्रुतिस्फोटा स्त्री श्रुताविव पत्रे स्फोटो यस्याः । कर्णस्फोटालतायां राजनि० ।

श्रुत्यनुप्रास पु० श्रूयते इति श्रुतिः शब्दस्तस्यानुप्रासः । अलङ्कारोक्ते शब्दालङ्कारभेदे अनुप्रासशब्दे १७८पृ० दृश्यम् ।

श्रुत्युक्त त्रि० श्रुतौ वेदे उक्तः विहितः । वेदविहिते धर्मादौ ।

श्रुव पु० श्रूयते क । १यागे जटा० श्रुतिविहितत्वात् तस्य तथात्वम्

श्रु(स्रु)वा स्त्री श्रु(स्रु) क । यज्ञपात्रभेदे राजनि० । कात्या० श्रौ० १।३।३८ अयं दन्तादितया पुंस्त्वेन चोक्तः "अरत्निमात्रः स्रुवोऽङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः" सू० । "अरत्निः प्रमाणमस्यासावरत्निमात्रः स्रुवोऽरत्निप्रमाणो भवति अङ्गुष्ठपर्वणो वृत्तमङ्गुष्ठपर्ववृत्तम् अङ्गुष्ठपर्ववृत्तं पुष्करं यस्य यस्यासावङ्गुष्ठपर्ववृत्तपुष्करः पर्वशब्दः सन्धिवाची सन्धिर्ग्रन्थिः तदुक्तम् "अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानं तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्व ग्रन्थिभिर्मिनुयात् बुधः" । अतोऽङ्गुष्ठस्य बृहत्पर्वग्रन्थिप्रमाणं चतुरस्रं कृत्वा तदेव मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षेदित्युपायेन वृत्तं विधाय तत्प्रमाणं स्रुवस्य पुष्करं नासिकावत् खातं स्यात्" कर्क० । कर्मप्रदीपे कात्या० "खादिरो वाथ पालाशो वितस्तिस्तु स्रुवः स्मृतः । स्रुग्बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः । स्रुवाग्रे घ्राणवत् खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्" । [वृक्षे राजनि० ।

श्रु(स्रु)वावृक्ष पु० श्रु(स्रु)-वार्थो वृक्षः । (बँइचि) विकङ्कत-

श्रेढ़ी स्त्री श्रेण्यै राशीकरणाय ढौकते ढौक–ड पृषो० गौरा० ङीष् । भिन्नजातीयद्रव्याणां मिश्रकरणाय लीला० उक्ते गणनाङ्कभेदे ।

श्रेढ़ीव्यवहार पु० श्रेढ्या व्यवहारः । श्रेढ़ीगणनार्थे लीलावत्युक्ते उपायभेदे । [अमरः ।

श्रेणि(णी) स्त्री श्रि-णि वा ङीप् । विच्छेदरहितायां पङ्क्तौ

श्रेयस् न० अतिशयेन प्रशस्यम् इयसु श्रादेशः । १धर्मे २मोक्षे अमरः । ३शुभे न०४अतिप्रशस्ते त्रि० मेदि० स्त्रियां ङीप् । सा च ५हरीतक्यां ६पाठायां ७गजपिप्पल्याम् अमरः दराह्वायां विश्वः । ८शुभयुक्ते त्रि० अमरः ।

श्रेष्ठ पु० अतिशयेन प्रशस्यः इष्ठन् श्रादेशः । १कुबेरे २नृपे ३विप्रे शब्दर० ४विष्णौ विष्णुस० ५गोदुग्धे न० त्रिका० ६अत्यन्तशस्ते त्रि० अमरः । ७स्थलपद्मिन्यां स्त्री रत्नमाला० याञ्च राजनि० ।

श्रेष्ठकाष्ठ पु० श्रेष्ठं काष्ठमस्य । शाकवृक्षे (सेगुण) राजनि० ।

श्रेष्ठाम्ल न० श्रेष्ठमम्लमस्य । वृक्षाम्ले राजनि० ।

श्रेष्ठिन् पु० श्रेष्ठं धनादिकमस्त्यस्य इनि । १शिल्पिवणिजां श्रेष्ठे जटा० "स हि श्रेष्ठिचत्वरे प्रतिवसतीति" मृच्छकटिकटीका । [घटादि० अपचति ।

श्रै स्वेदे भ्वा० प० अक० अनिट् । श्रायति अश्रासीत् । विक्लृप्तौ

श्रोण संघाते भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् चङि न ह्रस्वः । श्रोणति अश्रोणीत् ।

श्रोण पु० श्रोण–अच् । १पङ्गौ अमरः । २काञ्जिके स्त्री ।

श्रोणि(णी) स्त्री श्रोण–इन् वा ङीप् । १कट्याम् अमरः २पथि शब्दर० । [२कटिपार्श्वे ।

श्रोणिफलक न० श्रोणिः फलकमिव । १पश्चात्कटौ हेम० ।

श्रोणिसूत्र न० श्रोणौ स्थितं सूत्रम् । श्रोणिस्थे खड्गादिबन्धनसूत्रे ।

श्रोतस् न० श्रु–असुन् तुट् च । १कर्णे २नदीवेगे अमरः । ३इन्द्रिये हेमच० । अत्रार्थे दन्त्यादित्वमित्यन्ये ।

श्रोत्र न० श्रूयतेऽनेन श्रु–करणे ष्ट्रन् । १शब्दज्ञानसाधने इन्द्रियभेदे अमरः । २तदाधारे गोलके च कर्णशब्दे १७०६पृ० दृश्यम् ।

श्रोत्रिय पु० छन्दो वेदमधीते वेत्ति वा छन्दस्+घ श्रोत्रादेशः । १वेदाध्ययनानुरते अमरः । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य च । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित्" इत्युक्ते २विप्रभेदे "जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्याभ्यासी भवेद्विप्रः श्रोत्रियस्त्रिभिरुच्यते" मनूक्तलक्षणे ३ब्राह्मणभेदे च ।

श्रौत त्रि० श्रुतौ विहितमण् । १वेदविहिते धर्मादौ "श्रौतं कर्म स्वयं कुर्य्यात्" कात्या० स्मृतिः । २गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्निषु पु० ।

श्रौत्र न० श्रोत्र–स्वार्थे अण् । १कर्णे । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा अण् यलोपः । वैदिकस्य भावे "श्रौत्राहन्तीचर्णेशुंगयेः" सिद्धान्तकौ० ।

श्रौषट् अव्य० श्रु–डौषट् । यज्ञादौ हविर्दाने अमरः ।

श्लक सर्पणे भ्वा०आ० सक० सेट् इदित् । श्लङ्कते अश्लङ्किष्ट ।

श्लक्ष्ण त्रि० श्लिष–क्स्न नि० । १अल्पे अमरः २चिक्कणे । संज्ञायां कन् । ३मनोहरे उणा० ४पूगे राजनि० ।

श्लक्ष्णत्वच् पु० श्लक्ष्णा त्वगस्य । अश्मन्तकवृक्षे राजनि० ।

श्लग गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । श्लङ्गति अश्लङ्गीत् ।

श्लथ दौर्बल्ये अद०चु०उ०अक०सेट् । श्लथयति ते अशश्लथत् त

श्लथ पु० श्लथ–अच् । १विरलसंयोगे शिथिले जटा० २दुर्बले च

श्लाख व्याप्तौ भ्वा०पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । श्लाखति अश्लाखीत् । [न ह्रस्वः । श्लाघते अश्लाघिष्ट ।

श्लाघ आत्मगुणाविष्करणे भ्वा० आ० अक० सेट् ऋदित् चङि

श्लाघा स्त्री श्लाघ–अ । १प्रशंसायां २परिचर्य्यायाम् ३अभिलाषे च मेदि० । ४निजगुणाविष्करणे ।

श्लाघ्य त्रि० श्लाघ–ण्यत् । प्रशस्ये "श्लाघ्यस्तृत्युराघवोर्दिति" देवीभा० ।

श्लिकु न० श्लिष–कु नेत्त्वम् पृषो० । ज्योतिःशास्त्रे उणा० ।

श्लिक्यु पु० श्लिष–क्यु नेत्त्वम् पृषो० । १भृत्ये सि०कौ० २जारे उणादि० । [श्लेषीत् ।

श्लिष दाहे भ्वा०पर०सक०सेट् उदित् क्त्वा वेट् । श्लेषति अ०

श्लिष आलिङ्गने संसर्गे च सक० दि० अनिट् । श्लिष्यति लृदित् अश्लिषत् । आलिङ्गने तु अश्लिक्षत् ।

श्लिष श्लेषणे चु०उभ०सक०सेट् । श्लेषयति ते अशिश्लेषत् त ।

श्लिष्ट त्रि० श्लिष–क्त । १आलिङ्गिते २संसृष्टे ३श्लेषरूपशब्दालङ्कारयुक्ते शब्दे च ।

श्लीपद न० श्रीयुक्तं हस्तियुक्तं पदमस्मात् पृषो० । (गोद) १रोगभेदे हेम० । २तद्रोगयुक्ते त्रि० । शिलीपदशब्दे ५१११ पृ० दृश्यम् ।

श्लीपदप्रभव पु० श्लीपदाय रोगभेदाय प्रभवति प्र+भू–अच् । आम्रवृक्षे शब्दमा० । तत्फलसेवने रसबाहुल्यात् तद्वृद्धिः ।

श्लीपदापह पु० श्लीपदं रोगभेदमपहन्ति अप+हन–ड । पुत्रजीववृक्षे त्रिका० । [तद्विपरीतो हि अश्लीलः ।

श्लील त्रि० श्रीरस्त्यस्य लच् पृषो० रस्य लः । शोभायुक्ते

श्लेष पु० श्लिष–घञ् । १संसर्गे अमरः । २दाहे ३आलिङ्गने ४शब्दालङ्कारभेदे च अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् ।

श्लेषघ्ना स्त्री श्लेष्माणं हन्ति हन–क टाप् । १मल्लिकायां २केतक्याञ्च विश्वः । ३ज्योतिष्मत्यां जटा० ङीप् । घ्नी च ४मल्लिकायां मेदि० ५त्रिकटुनि शब्दच० ।

श्लेषण पु० श्लेष्माऽस्त्यस्य न । कफविशिष्टे अमरः ।

श्लेष्मन् पु० श्लिष–मनिन् । कफे अमरः । श्लेष्मस्वरूपादिकं भावप्रकाशाद्युक्तं कफशब्दे १६७६पृ० दृश्यम् । तत्प्रकृतिकलक्षणम् "गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः" । तत्कर्माणि यथा "स्नेहो बन्धः स्थिरत्वञ्च गौरवं वृषता बलम् । क्षमा धृतिरलोभश्च कफकर्माविकारजम्" । श्लेष्मकरद्रव्याणि कफकरशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि यथा "भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना तृषा । तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमामलकीद्रवम् । पर्य्युषितान्नं तक्रञ्च पक्वरम्भाफलं दधि । माषाम्बुशर्करातोयं सुस्निग्धस्थलसेवनम् । नारिकेलोदकं हवस्नानं पर्य्युषितं जलम् । तरमुजापकफलं सुपक्वकर्कटीफलम् । खातस्नानञ्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् । तज्जलं अम्लरम्भं च महावीर्य्यविनाशनम्" । श्लेष्मनाशकद्रव्याणि कफघ्नीशब्दे १६७७पृ० दृश्यानि । अन्यानि च यथा "वह्निसेवं

भृष्टमङ्गं पक्वतैलं विशोषकम्। अमद्यं शुष्कमद्यञ्च शुष्कपक्वहरीतकी। पिण्डारकमपक्वञ्च रम्भाफलमपक्वकम्। वेशवारविम्बुवारमनाहारमपानकम्। सघृतं रोचनाचूर्णं सघृतं शुष्कशर्करम्। मरीचं पिप्पलीं शुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु। द्रव्याण्येतानि गन्धर्वि! सद्यः श्लेष्महराणि च" ब्रह्मवै०ब्रह्म०१६ अ०। [२वृक्षे पु० शब्दच०।

श्लेष्मल त्रि० श्लेष्म+अस्त्यर्थे लच्। १कफयुक्ते (बहुयार)

श्लेष्महन् पु० श्लेष्माणं हन्ति हन–ड। १कट्फलवृक्षे शब्दच० २श्लेष्मनाशके त्रि०। कफघ्नीशब्दे १६७७पृ० दृश्यम्।

श्लेष्मात पु०श्लेष्मणा अतति अत–अच्। श्लेष्मातकवृक्षे शब्दर०

श्लेष्मातक पु०श्लेष्मणा स्वसेवनजनितकफेन अतति अत–ण्वुल् (बहुयार) बहुवारवृक्षे अमरः "बहुवारस्तु शीतः स्यादुद्दालो बहुवारकः। शेलुः श्लेष्मातकश्चापि पिच्छिलो भूतवृक्षकः। बहुवारो विषस्फोटव्रणवीसर्पकुष्ठनुत्। मधुरस्तुवरस्तिक्तः केश्यश्च कफपित्तहृत्। फलमामन्तु विष्टम्भि रूक्षं पित्तकफास्रजित्। तत् पक्वं मधुरं स्निग्धं श्लेष्मलं शीतलं गुरु" भावप्र०।

श्लेष्मान्तक पु०श्लेष्मणा स्वसेवनजकफेन अन्तक इव नाशकत्वात् (बहुयार) वृक्षभेदे राजनि०। [श्लोकते अश्लोकिष्ट।

श्लोक वर्द्धने संघाते च भ्वा०आ०स०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

श्लोक पु०श्लोक–अच्। चतुःपदात्मके कविकृते १वाक्यभेदे २यशसि च अमरः "क उत्तमश्लोकगुणानुवादात्" भाग०१।१

श्लोण संघाते भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। श्लोणति अश्लोणीत्।

श्वःश्रेयस न० श्वः परदिने भाविकाले श्रेयो यस्मात् अच् समा०। १मङ्गले अमरः २सुखे ३परमात्मनि च मेदि०। ४कल्याणयुक्ते त्रि०।

श्वक सर्पणे भ्वा०आ० सक० सेट् इदित्। श्वङ्कते अश्वङ्किष्ट।

श्वच गतौ भ्वा०आ०सक० सेट्। श्वचते अश्वचिष्ट इदित्त्वयम्

श्वठ गतौ संस्कारे च चु०उभ०सक० सेट्। श्वठयति०ते अशिश्वठत् त। इदित्त्वयम् श्वण्टयति। [ठत् त।

श्वठ दुर्वचने अद० चु० उभ० सक०सेट्। श्वठयति ते अशश्व-

श्वदंष्ट्रक पु० शुनो दंष्ट्रेव कण्टकोऽस्य कप्। गोक्षुरे क्षुपे राजनि०। [अमरः।

श्वदंष्ट्रा स्त्री शुनो दंष्ट्रेव कण्टकाहतत्वात्। गोक्षुरे क्षुपे

श्वधूर्त्त पुंस्त्री०शुनि स्थूणो वञ्चनार्थं धूर्त्तः। शृगाले शब्दच० स्त्रियां ङीष्। [शुनी।

श्वन् पु० श्वि–कनिन् नि०। कुक्कुरे तज्जातिस्त्रियां ङीप्

श्वनिश न० स्त्री शुनां कुक्कुराणां निशा वा ह्रस्वः। कुक्कुरमादकरात्रौ।

श्वपच पुंस्त्री० श्वानं पचति भोजनाय पच–अच्। श्वपाके जातिभेदे। स च अन्त्यावसायिसंज्ञः "चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा। मागधायोगवौ चैव सप्तैतेऽन्त्यावसायिनः। अन्त्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्तु कामतः। स तु चान्द्रायणं कुर्य्यात् तप्तकृच्छ्रमथापि वा" प्रा०त० अङ्गिराः।

श्वपाक पु० श्वानं पचति कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। जातिभेदे "क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्त्यते" मनुः। तद्धर्मस्तु चण्डालशब्दे २८४६ पृ० उक्तो दृश्यः।

श्वफल पु० शुनः प्रियं फलमस्य। वीजपूरवृक्षे रत्नमा०।

श्वफल्क पु०। वृष्णिवंश्ये अक्रूरपितरि क्षत्रियभेदे विष्णुपु०।

श्वभीरु पु० श्वभ्यो भीरुः। शृगाले शब्दमा०।

श्वभ्र गतौ छिद्रकरणे सक० दौःस्थ्ये अक०चु०उभ० सेट्। श्वभ्रयति ते अशश्वभ्रत् त।

श्वभ्र न० श्वभ्र–अच्। छिद्रे अमरः।

श्वयथु पु० श्वि–वृद्धौ अथुच्। शोथे अमरः।

श्वयीची स्त्री श्वि–ईचि ङीप्। पीड़ायाम् सि०कौ०।

श्वल वेगे भ्वा०पर०अक० सेट्। श्वलति अश्वालीत्।

श्वल्क भाषणे चु०उ०स०सेट्। श्वल्कयति ते अशश्वल्कत् त।

श्वल्ल वेगे भ्वा०पर० अक० सेट्। श्वल्लति अश्वल्लीत्।

श्ववृत्ति स्त्री शुन इव पराधीना वृत्तिः। दास्ये "सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत्" मनुः। "दीनदृष्टिसन्दर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगात् श्वतुल्यामिति" कुल्लू० "न श्ववृत्त्या कदाचन" मनुः। [जटा०।

श्वव्याघ्र पु० शुनो व्याघ्रः। कुक्कुरघातके व्याघ्रभेदे (चिते)

श्वशुर पु० शु आशु अश्नुते आशु+अश–उरच् पृषो०। १पत्युः पितरि २भार्य्यायाः पितरि च अमरः।

श्वशुर्य्य पु० श्वशुरस्यापत्यम् यत्। १देवरे २श्याले च अमरः।

श्वश्रू स्त्री श्वशुरस्य पत्नी ऊङ् उकाराकारलोपश्च। श्वशुरभार्य्यायाम् अमरः। श्वश्रूस्नुषयोरविश्वासकारणं वराहपु० उक्तं यथा "एवमुक्त्वा स चोत्थाय शप्ता नारी तदा धरे!। या स्नुषाभिः समं शश्वा विश्वासो भवतु क्वचित्। सा च स्नुषा कदाचित् स्यात् या श्वश्रूं जीवतीमिषेत्"। [अमरः।

श्वस् अव्य० आगामि अहः पृषो० नि०। आगामिनि दिवसे

श्वस जीवने अदा० अक्षा० पर० सक० सेट्। श्वसिति अश्व-

सीत् । "न विश्वसेदविश्वस्ते इत्यादौ" तु गणव्यत्यासात् श्वादित्वम् निष्ठा वेट् । श्वसितः श्वस्तः ।

श्वस स्वप्ने अदा०प० अक० वैदिकोऽयम् । श्वस्ति अश्वसीत ।

श्वसन पु० श्वसित्यनेन श्वस-ल्युट् । १वायौ २मदनवृक्षे च अमरः । भावे ल्युट् । ३निश्वासे न०मेदि० [स्त्रियां ङीप्

श्वसनाशन पुंस्त्री० श्वसनोवायुरशनमस्य । सर्पे हारा०।

श्वसनेश्वर पु० श्वसनो वायुरीश्वरोऽस्य । अर्जुनवृक्षे शब्दच०।

श्वसनोत्सुक पुंस्त्री० ७त० । सर्पे शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

श्वसित न० श्वस-क्त । निश्वासे मुखनासिकाभ्यां बहिर्गमनरूपे हृदयस्थप्राणवायुव्यापारे ।

श्वसुन पु० श्वस-उनन् । (कुकुरशोङ्का) वृक्षे शब्दमा० ।

श्वस्तन त्रि० श्वोभवः श्वस्-ट्युल् तुट् च । भाविदिनस्थायि वस्तुनि स्त्रियां ङीप् ।

श्वस्त्य त्रि० श्वोभवः श्वस्+त्यप् । भाविदिनस्थायिवस्तुनि ।

श्वागणिक पु० श्वगणेन चरति ठञ् । कुक्कुरादिना मृगयाकर्त्तरि व्याधे सि०कौ० । [युते ।

श्वादन्त त्रि०शुन इव दन्तोऽस्य नि०दीर्घः । कुक्कुरतुल्यदशन-

श्वान पुंस्त्री० श्वेव अण् न टिलोपः । कुक्कुरे शब्दमा० । तज्जातिस्त्रियां ङीष् । [राजनि० ।

श्वानचिल्लिका स्त्री श्वान इव चिल्लिका । शुनकचिल्ल्याम्

श्वापद पु०शुन इवापदमस्य अचसमा०। १हिंस्रपशौ हेमच० २व्याघ्रे च शब्दर० ।

श्वाविध् पु० शुना आविध्यते आ-व्यध् क्विप् ३त०। शल्यके (सजारु)अमरः । क । श्वाविधोऽप्यत्र पु० ।

श्वास पु० श्वस-घञ् । १वायुव्यापारे २रोगभेदे ३शिक्षोक्ते वर्णोच्चारणार्थे बाह्यप्रयत्नभेदे च ।

श्वासरोगस्य निदानादि भावप्र० उक्तं यथा "श्वासनिदानमाह यैरेव कारणैर्हिक्का देहिनां सम्प्रवर्त्तते । तैरेव बहुभिः श्वासो व्याधिर्घोरः प्रजायते"। श्वासस्य भेदानाह "महोर्द्ध्वच्छिन्नतमकक्षुद्रभेदैस्तु पञ्चधा । भिद्यते स महाव्याधिः श्वास एको विशेषतः"। तस्य पूर्वरूपमाह "प्राग्रूपं तस्य हृत्पीड़ा शूलमाध्मानमेव च । आनाहो वक्त्रवैरस्यं शङ्खनिस्तोद एव च"। सम्प्राप्तिमाह "यदा स्रोतांसि संरुध्य मारुतः कफपूर्वकैः । विष्वक् व्रजति संरुद्धस्तदा श्वासं करोति सः"। विष्वक् व्रजति सर्वतो विमार्गान् याति संरुद्धः कफादिना रुद्धमार्गः । महाश्वासस्य लक्षणमाह "उद्धूयमानवातोयः शब्दवत् दुःखितो नरः । उच्चैः श्वसिति संरुद्धो मत्तर्षभ इवानिशम् । प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथा विभ्रान्तलोचनः । विकृताक्ष्याननो बद्धमूत्रवर्चा विशीर्णवाक् । दीनस्य श्वसितञ्चास्य दूराद्विज्ञायते भृशम् । महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेव विपद्यते"१। उद्धूयमानवातः उर्द्ध्वं नीयमानो वातो यस्य सः शब्दवत् सशब्दं यथा स्यात् । कीदृक् स शब्दस्तद्बोधयितुमाह मत्तर्षभ इव । उच्चैः श्वसितीत्यन्वयः । संरुद्धः आनद्धः आनाहयुक्त इति यावत् । ज्ञानं तत्तदर्थविनिश्चयः । विशीर्णवाक् स्खलितवचनः । दीनः म्लानः । मारकश्चायं महाश्वासः । उर्द्ध्वश्वासमाह "उर्द्ध्वं श्वसिति योऽत्यर्थं न च प्रत्याहरत्यधः । श्लेष्मावृतमुखस्रोताः क्रुद्धगन्धवहार्दितः । उर्द्ध्वदृष्टिर्विपश्यंस्तु विभ्रान्ताक्ष इतस्ततः । प्रमुह्यन् वेदनार्त्तश्च शुष्कास्यो रतिपीड़ितः । उर्द्ध्वश्वासे प्रकुपिते ह्यधःश्वासो निरुध्यते । मुह्यतस्ताम्यतश्चोर्द्ध्वश्वासस्तस्य निहन्त्यसून्"२। सर्वेषु श्वासेषु उर्द्ध्वश्वासोऽत्र अत्यर्थमिति विशेषः । न च प्रत्याहरत्यधः न श्वासमधः करोति श्लेष्मावृतेत्यादिश्लेष्मणावृतं यन्मुखं स्रोतांसि च तैः क्रुद्धो यो गन्धवहस्तेनार्दितः । विपश्यन् इतस्ततो विकृतं यथा स्यादेवं पश्यन् अधःश्वासो निरुध्यते श्वासो नाधः प्रवर्त्तत" इत्यर्थः । मुह्यतो मोहं प्राप्नुवतस्ताम्यतो ग्लानिं प्राप्नुवतश्च उर्द्ध्वश्वासः असून् प्राणान् हन्ति । छिन्नश्वासस्यारिष्टं लक्षणञ्चाह "यस्तु श्वसिति विच्छिन्नं सर्वप्राणेन पीड़ितः । न वा श्वसिति दुःखार्त्तो मर्मच्छेदरुजार्दितः । आनाहस्वेदमूर्च्छार्त्तो दह्यमानेन वस्तिना । विप्लुताक्षः परिक्षीणः श्वसन् रक्तैकलोचनः । विचेताः परिशुष्कास्यो विवर्णः प्रलपन्नरः । छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः स शीघ्रं विजहात्यसून्"३ । विच्छिन्नं सविच्छेदं सर्वप्राणेन सर्वबलेन मर्मच्छेदरुजार्दितः हृदयशिरश्छेदवेदनयेव पीड़ितः । दह्यमानेन वस्तिना उपलक्षितः । विप्लुताक्षः अश्रुपूर्णनेत्रः । विचेताः उद्विग्नचित्तः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः यस्तु श्वसिति विच्छिन्नमित्यादिलक्षणयुक्तो यः स नरः छिन्नश्वासेन विच्छिन्नः पीड़ितो बोद्धव्यः । मारकश्चायं छिन्नश्वासः । तमकश्वासमाह "प्रतिलोमं यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिपद्यते । ग्रीवां शिरश्च संगृह्य श्लेष्माणं समुदीर्य्य च । करोति पीनसं तेन कण्ठे घुर्घुरकं तथा । अतीव तीव्रवेगञ्च श्वासं प्राणप्रपीड़कम् । प्रताम्यति स वेगेन तृष्यते सन्निरुध्यते । प्रमोहं कासमानश्च स गच्छति मुहुर्मुहुः । श्लेष्मणा मुच्यमानेन

ऽयं भवति दुःखितः। तस्यैव च विमोक्षान्ते मुहूर्त्तं लभते सुखम्। तथास्योद्ध्वंसते कण्ठः कृच्छ्राच्छक्नोति भाषितुम्। न चापि निद्रां लभते शयानः श्वासपीडितः। पार्श्वे तस्यावगृह्णाति शयानस्य समीरणः। आसीनो लभते सौख्यमुष्णञ्चैवाभिनन्दति। उच्छ्रिताक्षो ललाटेन स्विद्यता भृशमार्त्तिमान्। विशुष्कास्यो मुहुः श्वासो मुहुश्चैवावधम्यते। मेघाम्बुशीतप्राग्वातैः श्लेष्मलैश्च विवर्द्धते। स याप्यस्तमकः श्वासः साध्यो वा स्यान्नवोत्थितः"४। संग्रहे व्यथया समुदीर्य्य वर्द्धयित्वा। पीनसं नासास्रावं तेन श्लेष्मणा घुर्घुरं घुर्घुरशब्दं प्राणप्रपीडकम्। प्रताम्यति तमसि प्रविशतीव वेगेन श्वासवेगेन सन्निरुध्यते निश्चेष्टो भवतीति चक्रः। सन्निरुध्यते श्वास इति जैज्जटः।। श्लेष्मणा मुच्यमानेन सुखं सुखमिव उद्ध्वंसते व्यथितो भवति। शयानः शयननिश्चिताङ्गोऽवगृह्णाति पीडयति उष्णञ्चैवाभिनन्दति इत्यनेन तमको वातकफारब्ध इति बोद्धव्यः। उच्छ्रिताक्षः शूनाक्षः। ललाटेन स्विद्यता उपलक्षितः अवधम्यते राजाक्रुष्टस्येव सर्वगात्रञ्चाल्यते। तमकस्यैव पित्तानुबन्धजनितज्वरादियोगेन प्रतमकसंज्ञामाह "ज्वरमूर्च्छापरीतस्य विद्यात् प्रतमकं भिषक्"। तस्यैवापरलक्षणमाह "उदावर्त्तरजोजीर्णक्लिन्नकायनिरोधजः। तमसा वर्द्धतेऽत्यर्थं शीतैश्च प्रशाम्यति। मज्जतस्तमसीवास्य विद्यात् प्रतमकन्तु तम्"। उदावर्त्तो रोगविशेषः रजो धूलिः अजीर्णमामादिकं क्लिन्नं विदग्धं कायनिरोधः अङ्गवेगानां निरोधः तस्मादुत्पन्नः। क्षुद्रश्वासमाह "रूक्षायासोद्भवः कोष्ठे क्षुद्रो वात उदीरयन्। क्षुद्रश्वासो न सोऽत्यर्थं दुःखेनाङ्गप्रबाधकः। हिनस्ति न च गात्राणि न च दुःखं यथेतरे। न च भोजनपानानां निरुणद्ध्युचितां गतिम्। नेन्द्रियाणां व्यथाञ्चापि काञ्चिदुत्पादयेद्रुजम्। स साध्य उक्तो बलिनः सर्वे चाव्यक्तलक्षणाः"५। क्षुद्रः अल्पनिदानलिङ्गः उदीरयन् ऊर्द्ध्वं गच्छन् दुःखः दुःखप्रदः। सर्वे महाश्वासादयोऽपि। अव्यक्तलक्षणाः सन्तः साध्याः। श्वासानां साध्यत्वादिकमाह "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कृच्छ्र उच्यते। त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च। कामं प्राणहरा रोगा बहवो न तु ते तथा। यथा श्वासश्च हिक्का च हरतः प्राणमाशु वै"। बहवो ज्वरादयः "तथा यथा श्वासहिक्के हरतो जीवमाशु ते"।

तेषां निदानकर्मविपाकास्तु शातातप॰ उक्ता यथा "श्वासरोगो महानुग्रो देहिदेहाभिघातकः। कर्मणा येन भवति तन्मे निगदतः शृणु। महोर्द्धच्छिन्नतमकक्षुद्राभेदोऽस्य पञ्चधा। श्वासः संजायते नृणां पृथक् कर्मानुसारतः। यस्तु यज्ञं समासाद्य पशुश्वासं निरुध्य च। हन्ति खादन्ति वातश्च महाश्वासेन गृह्यते१। पौराणिककथा मध्ये यस्तु वाचान्यथा वदेत्। स ऊर्द्धश्वासमासाद्य दुनोत्यहरहर्निशम्२। निषिद्धदानग्रहणाच्छिन्नश्वासेन गृह्यते३। मर्त्यः शास्त्रार्थनिर्णीतवाक्यं यो दूषयत्यपि। पीड्यते तमकश्वासैः४ क्षुद्रैः पाकस्य भिन्नतः५। परत्र कर्मतो देही नरकेषु विपच्यते। नरकान्ते पुनर्व्याघ्रयोनिं शूकरवायसीम्। पृथक् कर्मवशाद् योनौ गत्वा संप्राप्य तप्यते। मानुषत्वमनुप्राप्य पूर्वोक्तेनोपगृह्यते"।

श्वासकास पु॰ श्वासयुक्तः कासः। श्वासयुक्ते कासरोगे "पिशुनो नरकस्यान्ते जायते श्वासकासवान्। घृतं तेन प्रदातव्यं सहस्रपलसम्मितम्" शाता॰ कर्म॰।

श्वासकुठार पु॰ श्वासे कुठार इव। श्वासरोगौषधभेदे "रसो गन्धो विषञ्चापि टङ्कणञ्च मनः शिला। एतानि कर्षमात्राणि मरिचञ्चाष्टकर्षकम्। कटुत्रयं कर्षयुग्मं पृथगत्र विनिःक्षिपेत्। रसः श्वासकुठारोऽयं सर्वश्वासनिवारकः" भावप्र॰। [धारणव्यापारे प्राणायामे

श्वासधारण न॰ श्वासः प्राणवायुः ध्रियतेऽनेन। प्राण-

श्वासहेति स्त्री श्वासस्य हेतिरिव। निद्रायां हेमच॰।

श्वासारि पु॰ श्वासस्य रोगभेदस्यारिः नाशकत्वात्। पुष्करमूले राजनि॰।

श्वासिन् पु॰ श्वासयति श्वस—णिच् णिनि। वायौ शब्दच॰।

श्वि गतौ सक॰ वृद्धौ अक॰ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। श्वयति अशिश्वत्-अश्वत्-अश्वयीत्। द्वित् श्वयथुः ओदित् निष्ठा तस्य नः शूनः। [श्वेतते अश्वितत् अश्वेतिष्ट।

श्वित शुक्लतापादने भ्वा॰ आ॰ ऌदित् लुङि उभ॰ सक॰ सेट्।

श्वित्र न॰ श्वित—रक्। श्वेतकुष्ठभेदे (धवल) अमरः। तन्निदानादि भावप्र॰ उक्तं यथा "कुष्ठैकसम्भवं श्वित्रं किलासं चारुणं भवेत्। निर्दिष्टमपरिस्रावि त्रिधातूद्भवसंश्रयम्"। कुष्ठैकसम्भवं कुष्ठेन सह सम्भवो निदानं यस्य तत्। अथ श्वित्रस्य भेदमाह किलासञ्चारुणं भवेत् श्वित्रमेव रक्तमांसाश्रयात्किलासमरुणञ्च भवेदित्यर्थः। ननु कुष्ठात् श्वित्रस्य को भेद

इत्यत आह निर्दिष्टमपरिस्रावीति श्वित्रमपरिस्रावि भवति कुष्ठन्तु स्रावि त्रय च त्रिधातूद्भवसंश्रयमिति श्वित्रम् त्रयोवातत्रो रक्तमांसमेदांसि संश्रयोऽधिष्ठानं यस्य तत् । कुष्ठन्तु साम्निपातिकं सर्वधातुगतं भवतीति भेदः । दोषभेदेन लक्षणभेदान्याह “वाताद्रूक्षारुणं पित्तात् ताम्रं कमलपत्रवत् । सदाहं रोमविध्वंसि कफात् श्वेतं घनं गुरु । सकण्डूकं क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । वर्णेनैवेद्दगुभयं कृच्छ्रं तच्चोत्तरोत्तरम्” । अरुणशीघ्रलोहितम् । कमलपत्रवदित्यनेन मध्ये श्वेतमन्ते लोहितं बोधयति । घनं पुष्टम् । क्रमाद्रक्तमांसमेदःसु चादिशेत् । तथा च चरकः “अरुणं रक्तगे वाते ताम्रं पित्ते पलङ्कते । श्वेतं श्लेष्मणि मेदःस्थे श्वित्रं कुष्ठं परं परम्” इति । उभयं द्विविधमपि श्वित्रं वर्णेन ईदृगेव । अरुणं ताम्रं श्वेतञ्च दोषभेदात् । द्विविधं दोषजं व्रणजं च । तथा च भोजः “श्वित्रं तु द्विविधं विद्याद्दोषजं व्रणजं तथा” इति । श्वित्रं साध्यमसाध्यञ्चाह “अशुक्लरोमाबहलमसंसृष्टं मिथो नवम् । अनग्निदग्धजं साध्यं श्वित्रं वर्ज्यमतोऽन्यथा” । अबहलं तनु । अन्यच्च “गुह्यपाणितलौष्ठेषु जातमप्यचिरन्तनम् । वर्जनीयं विशेषेण किलासं सिद्धिमिच्छता” । गुह्यं मेहनम् भगञ्च तलमत्र पदतलं सुश्रुतेनान्ते जातमिति सामान्यतो निर्दिष्टत्वात् । अप्यचिरन्तनम् नवमपि” ।

श्वित्रघ्नी स्त्री श्वित्रं हन्ति हन–टक् ङीप् । पीतपर्ण्याम् (विकृती) शब्दच० ।

श्वित्रिन् त्रि० श्वित्रमस्त्यस्य इनि । श्वेतकुष्ठयुक्ते “श्वित्री वस्त्रं सुरा रसं च चौरी लवणहारकः” याज्ञ० ।

श्विद् शुक्लतायाम् आत्म० अक० सेट् इदित् । श्विन्दते अश्विन्दिष्ट ।

श्वेत पु० श्वित–अच् घञ् वा । १द्वीपभेदे २पर्वतभेदे ३कपर्दके हेमच० । ४शुक्रग्रहे ५शुभ्राभ्रे शब्दच० । ६शङ्खे राजनि० । ७जीरके जटा० । ८शुक्लवर्णे ९तद्वति त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च श्वेनी । १०कलियुगीयशिवावतारविशेषे यथा “वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु । महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रत ! । आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः । नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे । हिमवच्छिखरे रम्ये छगले पर्वतोत्तमे । तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः । श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः । चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः । सुभावो दमनश्चाथ सुहोत्रः कङ्कणस्तथा । लोकाक्षिरथ योगीन्द्रो जैगीषव्यस्तु सप्तमे । अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः । भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः । द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे । चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् । गोकर्णश्चाभवत्तस्मात् गुहावासः शिखण्ड्यथ । जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली क्रमात् । श्वेतस्तथा परः शूली डिण्डी मुण्डी च वै क्रमात् । सहिष्णुः सोमशर्मा च नकुलीशोऽन्तिमे प्रभुः । वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः । अष्टाविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः” कौर्म पु० अ० । श्वेतपर्वतस्य परिमाणादि यथा “उत्तरोत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां मर्यादागिरयः प्रागायताः उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजनपृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोदशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति” भाग० ।५।१६ । ११राजभेदे वह्निपु० । संज्ञायां कन् । रूप्ये न० राजनि० । कपर्दके पु० । [राजनि० ।

श्वेतकण्टकारी स्त्री कर्म० । शुभ्रवर्णकण्टकारिकायाम्

श्वेतकन्दा स्त्री श्वेतः कन्दोऽस्याः । अतिविषायां राजनि० ।

श्वेतकिणिही स्त्री कर्म० । गिरिकर्णिकायां क्षुपभेदे राजनि० ।

श्वेतकुञ्जर पु० कर्म० । १ऐरावतगजे शब्दर० २श्वेतगजमात्रे च श्वेतगजादयोऽप्यत्र ।

श्वेतकुश पु० कर्म० । शुक्लवर्णे कुशभेदे राजनि० ।

श्वेतकेतु पु० कर्म० १वारुणे केतुग्रहभेदे २छान्दोग्यप्रसिद्धे यारुणौ ऋषिभेदे ३बृहत्संहिता० ।

“केतवो ह्यत्र दशान्ते वारुणास्त्रय एव ते । जलकेतुः श्वेतकेतुर्धूमकेतुस्तृतीयकः । श्वेतकेतुर्यदा दृश्यः श्वेतास्थिं कुरुते महीम् । तदा मानुषमांसानि भक्षयन्तीह मानुषाः । क्षुद्भयार्त्तं जगत् सर्वं चक्रवद्भ्रमते तदा” । अपि च “श्वेतः शङ्खाकृतिं कुर्य्यात् लोहितस्त्वग्निजं भयम् । क्षुद्भयं पीतकः कुर्य्यात् कृष्णो रोगमथोल्वणम्” । अन्यच्च “अवन्ती पुष्करारण्यं यावत्कन्यात्तथापरान् । देशान् कांश्चित् काश्चिद्रोगदुर्भिक्षैः परिपीडितान् । श्वेताख्यस्तु जटाकारी शस्त्राभो व्योम त्रिभागगः । निवर्त्ततेऽपसव्येन त्रिभागी कुरुते प्रजाः” इति समयामृतधृतवाक्यम् ।

श्वेतकेश पु० श्वेतः केश इव यस्य । १रक्तशिग्रौ जटा० ।

२शुक्लवर्णकेशयुते वृद्धे त्रि० । कर्म० । ३शुक्ले केशे पु० ।

श्वेतकोल पुंस्त्री० ६ब० । शफरमत्स्ये त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

श्वेतखदिर पु० कर्म० । शुक्ले खदिरभेदे ।

श्वेतगज पु० कर्म० । १ऐरावते गजे हेमच० २शुभ्रगजे च ।

श्वेतगरुत् पु० श्वेतो गरुदस्य । १हंसे अमरः २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि० पृषो० अदन्तोऽप्यत्र । [२५८पृ० दृश्यम् ।

श्वेतगुञ्जा स्त्री कर्म० । शुभ्रगुञ्जायां राजनि० । गुञ्जाशब्दे

श्वेतचिल्ली स्त्री कर्म० । शाकभेदे (शादाचिवड़) राजनि० ।

श्वेतच्छद पुंस्त्री० श्वेतः छदः पक्षोऽस्य । १हंसे हेमा० । स्त्रियां ङीष् । २शुभ्रपक्षयुक्ते त्रि० ।

श्वेतजीरक पु० कर्म० । शुक्लजीरके राजनि० ।

श्वेतटङ्कण न० कर्म० । १शुभ्रटङ्कणे २मालतीनदीतीरसम्भवे क्षारभेदे राजनि० ।

श्वेतदूर्वा स्त्री कर्म० । शुभ्रदूर्वायां राजनि० ।

श्वेतद्वीप पु० कर्म० । वैकुण्ठाख्यविष्णुधाम्नि क्षीरोदधेरुत्तरस्थे द्वीपभेदे च "क्षीरोदधेरुत्तरतः श्वेतद्वीपो महाप्रभः । एकान्तिनस्ते पुरुषाः श्वेतद्वीपनिवासिनः" भा० शा० ३३८ अ० ।

श्वेतधातु पु० कर्म० । १खटिकायां २शुभ्रवर्णधातुद्रव्ये च ।

श्वेतधामन् पु० श्वेतं धाम यस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे ३समुद्रफेने च मेदि० । श्वेतकरादयोऽपि । ४कर्पूरे च ।

श्वेतनील पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स० । १श्वेतकृष्णवर्णे २तद्वति त्रि० । ३मेघे शब्दर० । [२शुभ्रपक्षदलाभ्यां युक्ते त्रि० ।

श्वेतपत्त्र पुंस्त्री० श्वेतं पत्त्रं पक्षोऽस्य । १हंसे स्त्रियां ङीष्

श्वेतपत्त्ररथ पु० श्वेतपत्त्रो हंसो रथ इव वाहनं यस्य । चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दच० ।

श्वेतपद्म न० कर्म० । सितकमले राजनि० । [जनि० ।

श्वेतपर्णा स्त्री श्वेतं पर्णं यस्याः । वारिपर्ण्यां (पाना) रा-

श्वेतपर्णास पु० कर्म० । शुभ्रतुलस्यां रत्नमाला ।

श्वेतपाटला स्त्री कर्म० । शुभ्रपाटलावृक्षे (शादापारुल) जटा०

श्वेतपिङ्गल पुंस्त्री० देहेन श्वेतः जटया पिङ्गलः "वर्णोवर्णेन" पा०स० । १सिंहे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २श्वेतपिङ्गलवर्णे पु ३तद्युते त्रि० ।

श्वेतपिण्डीतक पु० कर्म० । महापिण्डीतकवृक्षे राजनि० ।

श्वेतपुष्प पु० श्वेतं पुष्पमस्य । १सिन्दुवारवृक्षे जटा० २शुभ्रवर्णपुष्पयुक्ते त्रि० कर्म० । ३शुभ्रे पुष्पे न० । ४नागदन्त्यां ५क्षुगोवारी स्त्री राजनि० । ६घोषातक्यां स्त्री रत्नमा० । संज्ञायां कन् । ७शुभ्रकरवीरे पु० राजनि० ।

श्वेतपुष्पिका स्त्री श्वेतं पुष्पमस्याः कप् अत इत्वम् । १भ-ङ्गायशवृक्षे २पुत्रदात्र्यां च राजनि० ।

श्वेतप्रसूनक पु० श्वेतं प्रसूनं यस्य कप् । शाकतरौ राजनि०

श्वेतभण्डा स्त्री कर्म० । श्वेतापराजितायां रत्नमा० ।

श्वेतमन्दार पु० कर्म० । शुभ्रमन्दारे राजनि० ।

श्वेतमरिच कर्म० । १शोभाञ्जनबीजे अमरः २शुभ्रमरिचे च

श्वेतरक्त पु० श्वेतो रक्तः "वर्णो वर्णेनेति" पा०स० । १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० अमरः ।

श्वेतरञ्जन न० श्वेतं सिताभं रज्यतेऽनेन रन्ज-ल्युट् । सीसके

श्वेतरथ पु० श्वेतो रथो यस्य । १शुक्रग्रहे शब्दच० कर्म० । २शुभ्रे रथे । [ङीष् । चर्चेवण्डायां राजनि० ।

श्वेतराजी स्त्री श्वेतेन वर्णेन राजते राज-अच् गौरा०

श्वेतरोचिस् पु० श्वेतं रोचिरस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च हेमा०

श्वेतरोहित पु० "वर्णोवर्णेन" पा०स० । १पाटलवर्णे २तद्वति त्रि० पुष्पेण श्वेतःफलेन लोहितः । ३शुक्लरोहिते वृक्षभेदे राजनि० ।

श्वेतलोध्र पु० कर्म० । पट्टिकालोध्रे राजनि० ।

श्वेतवचा स्त्री श्वेता वचेव । अतिविषायां (आतइच) राजनि० "पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा । हैमवत्युदिता तद्वच्छूलं हन्ति विशेषतः" भावप्र० ।

श्वेतवल्कल पु० श्वेतं वल्कलमस्य । १उदुम्बरवृक्षे जटा० । २शुभ्रत्वग्युते त्रि० ।

श्वेतवाजिन् पु० श्वेतो वाजी यस्य । १चन्द्रे हेमच० २अर्जुने जटा० । श्वेताश्वादयोऽप्यत्र । ३कर्पूरे च ।

श्वेतवासस् पु० श्वेतं वासोऽस्य । १सन्न्यासिभेदे २शुक्लवस्त्रयुक्ते त्रि० ।

श्वेतवाह् पु० श्वेतेन श्वेताश्वेन उह्यते वह-ण्वि । १इन्द्रे २अर्जुने ३चन्द्रे च । ४कर्पूरे । भत्वे ऊठ् श्वेतौहः । हलि डस्ड श्वेतवाः श्वेतोभिरित्यादि ।

श्वेतवाहन पु० श्वेतं वाहनं यस्य । १चन्द्रे २इन्द्रे ३अर्जुने च मेदि० । ४कर्पूरे च ।

श्वेतवुह्ना स्त्री कर्म० । वनतिक्तायां रत्नमाला ।

श्वेतवृक्ष पु० कर्म० । १वरुणवृक्षे राजनि० २शुभ्रवृक्षे च ।

श्वेतवृहती स्त्री कर्म० । शुभ्रवर्णक्षुद्रवृहत्यां राजनि० ।

श्वेतशिंशपा स्त्री कर्म० । शुभ्रशिंशपायां राजनि० ।

श्वेतशिग्रु पु० कर्म० । सितशोभाञ्जने राजनि० ।

श्वेतशुङ्ग पु० श्वेता शुङ्गाऽस्य । १यवे राजनि० । २शुभ्रवर्णशुङ्गायुक्ते त्रि० ।

श्वेतशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे राजनि० ।
श्वेतसर्प पु० श्वेतः सन् सर्पति सृप–अच् । १वरुणवृक्षे जटा० कर्म० । २शुभ्रभुजगे पुंस्त्री० । स्त्रियां ङीष् ।
श्वेतसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे ।
श्वेतसार पु० श्वेतः सारोऽस्य । शुभ्रखदिरे जटा० ।
श्वेतसुरसा स्त्री कर्म० । शुभ्रशेफालिकायाम् अमरः ।
श्वेतस्यन्दा स्त्री श्वेता सती स्यन्दते स्यन्द–अच् । सितापराजितायां राजनि० ।
श्वेतहय पु० श्वेतोहयः । १उच्चैःश्रवसि हये त्रिका० २सितवर्णयुक्ते ३हये च । ६ब० । ४अर्जुने हेमच० । ५इन्द्रे च
श्वेता स्त्री श्वित–अच् । १वराटिकायां २काष्ठपाटलायां ३शङ्खिन्यां मेदि० । ४अतिविषायां रत्नमा० । ५सितापराजितायां ६शुभ्रकण्टकार्य्यां ७पाषाणभेदिन्यां ८शुभ्रदूर्वायां ९वंशरोचनायां १०शर्करायां ११शिलावल्कलायां १२श्वेतवृहत्यां च राजनि० ।
श्वेतार्क पु० कर्म० । शुभ्रवर्णपुष्पके अर्कवृक्षे राजनि० ।
श्वेतावर पु० श्वेतं श्वेतवर्णमावृणोति आ+वृ–अच् । सितावरशाके राजनि० ।
श्वेताश्वतर पु० वेदशाखाभेदे ।
श्वेतेक्षु पु० कर्म० । शुक्ले इक्षौ राजनि० ।
श्वेतोदर पु० श्वेतमुदरं यस्य । कुबेरे त्रिका० ।
श्वेतौही स्त्री श्वेतौहः पत्नी ङीष् । इन्द्राण्यां शच्याम् ।
श्वैत्य न० श्वेतस्य भावः ष्यञ् । शुभ्रवर्णे ।
श्वोवसीयस न० अतिशयेन वसुः प्रशस्तः श्वो वसीयः नि० अच् समा० । १परदिने भाविकाले प्रशस्ते मङ्गले २तद्वति त्रि० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्य-सङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने शकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

अशुद्धशोधनम् ।

६००० पृष्ठावधि ६०२४ पृष्ठपर्य्यन्तपत्राङ्के ९०० नवशताङ्काधिकतयाः प्रमादात् मुद्रिताः तत्र तत्र पृष्ठेषु नवभिः शतैरूनिता अङ्कसंख्या बोध्याः ।

ष

षकारः मूर्द्धन्यः ऊष्मवर्णभेदः । अस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतमर्द्धस्पृष्टता "नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" शिक्षोक्तेः । बाह्यप्रयत्नाश्च विवाराश्वासाघोषा महाप्राणाश्च । ऊष्मरूपवायुप्रधानत्वादस्य ऊष्मवर्णता । अस्य ध्येयस्वरूपं यथा "षकारं शृणु चार्वङ्गि रक्तकोणमयं सदा । रक्तचन्द्रप्रतीकाशं स्वयंपरमकुण्डली । चतुर्वर्गमयं वर्णं सुधानिर्मितविग्रहम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिशक्तिसहितं सदा । त्रिबिन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् । सर्वदेवमयं वर्णं हृदि भावय पार्वति !" कामधेनुतन्त्रम् । एतदधिष्ठानदेवताध्यानं यथा "चतुर्भुजां चकोराक्षीं चारुचन्दनचर्चिताम् । शुक्लवर्णां त्रिनयनां वरदाङ्कुशचिह्निताम् । रत्नालङ्कारभूषाढ्यां श्वेतमाल्योपशोभिताम् । देववृन्दैरभिवन्द्यां सेवितां मोक्षकाङ्क्षिभिः । एवं ध्यात्वा षकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" इत्युद्धारतन्त्रम् । अस्य वाचकशब्दा यथा "षः श्वेतो वासुदेवश्च पिता प्रज्ञा विनायकः । परमेष्ठी वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः । लम्बोदरो यमोऽजेशः कामधुक् कामधूमकः । सुश्रीरूपा दृशो लज्जा मरुद्रुच्चः प्रियः शिवः । सुव्यात्मा जठरः कोषो भाता रक्षोविदारिणी । कलकण्ठो मध्यभिन्ना युद्धात्मा मरुपूः शिवाः" वर्णाभिधानम् "षकारः श्वेत आख्यातो मूर्द्धन्यो वृषसंज्ञकः । पित्तं शक्तिश्च माया च महायोनिः सबिन्दुमत्" मन्त्राभिधानम् । मातृकान्यासेऽस्य जठरे न्यास्यता । काव्यादौ प्रयोगेऽस्य फलम् खेदः "षः सुखं षस्तु खेदम्" वृ०र०टी० ।

अत्र षादिशब्देषु षादितया ये धातवः पठितास्तेषां प्रयोगकाले दन्त्यसादित्वं सति च निमित्ते पुनः षत्वम् यथा षिध–सेधति निषेधति "षात्वर्गस्तवर्गजः" इत्युक्तेः षस्य प्रयोगकाले सत्वे तन्निमित्तटवर्गस्य तवर्गाविर्भवः यथा ष्टु स्तु स्तौति । ष्ठा स्था तस्थौ ष्णा स्ना स्नाति । निमित्ते सति षत्वे च टुत्वे च प्रतिष्टौति प्रतिष्ठा निष्ठा निष्णाति । तत्र ष्वष्कष्ठिवान्तु न सादिशस्तेन ष्वायति ष्वष्कति ष्ठीवतीत्येवेति भेदः । ष्ठिवपर्य्युदासे ष्ठीवधातोरपि पर्युदासः ।

ष पु० षो–क पृषो० षत्वम् । १केशे मेदि० २गर्भविमोचने मानवे च ३सर्वे ४श्रेष्ठे एकाक्षरकोषः । ५विज्ञे च त्रि० मेदि० ।
षकार पु० ष+स्वरूपे कार । षस्वरूपवर्णे कामधेनुतन्त्रे दृश्य० ।
षग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् किचि न वृद्धिः । षगति असगीत् मित् घटादि सगयति । असीषगत् त ।
षघ हिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् इदित् किचि न वृद्धिः । सघ्नोति असघीत् असीषघत् त । [षषघत् त ।
षच सेचने भ्वा० आत्म० सक० सेट् । सचते असचिष्ट असी-

षच समवाये भ्वा० पर० सक० सेट् । सचति । असचीत्-असाचीत्

षट विभाजने भ्वा० प० सक० सेट् । सटति असटीत् असाटीत्

षट्कर्म्मन् न० षट्प्रकारं कर्म० । १तन्त्रोक्तेषु शान्तिवशीकरणस्तम्भनविद्वेषोच्चाटनमारणरूपेषु षट्सु प्रयोगभेदेषु तानि च कर्माणि तन्त्रसाराद्युक्तानि उच्चाटनशब्दे १०६२ पृ० दृश्यानि । तत्तत्प्रभूतमण्डलानि च भूतमण्डलशब्दे ४६८५।८६ पृ० दृश्यानि । २यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहरूपेषु षट्सु विप्रकर्मसु च । षट् कर्माणि यस्य । ३यागादियुक्ते विप्रे पु० । हठयोगाङ्गे ४षट्क्रियाभेदे यथोक्तं घेरण्डसं० १अ० ।
"धौतिर्वस्तिस्तथा नेतिर्नौलिकी त्राटकस्तथा । कपालभातिश्चैतानि षट् कर्माणि समाचरेत् । अन्तर्धौतिर्दन्तधौतिर्हृद्धौतिर्मूलशोधनम् । धौत्यश्चतुर्विधाः प्रोक्ताः घटं (देहं) कुर्वन्ति निर्मलम् । वातसारं वारिसारं वह्निसारं बहिष्कृतम् । घटस्य निर्मलार्थाय अन्तर्धौतिश्चतुर्विधा" । "काकचञ्चुवदास्येन पिबेद्वायुं शनैः शनैः । चालयेदुदरं पश्चाद्वर्त्मना रेचयेत् शनैः । वातसारं परं गोप्यं देहनिर्मलकारकम् । सर्वरोगक्षयकरं देहानलविवर्द्धकम् । आकण्ठं पूरयेद्वारि वक्त्रेण च पिबेत् शनैः । चालयेदुदरेणैव चोदराद्रेचयेदधः । वारिसारं परं धौतं देहनिर्मलकारकम् । साधयेद् यः प्रयत्नेन देवदेहं प्रपद्यते । नाभिग्रन्थिं मेरुपृष्ठे शतवारञ्च कारयेत् । उदरामयजं त्यक्त्वा जठराग्निं विवर्द्धयेत् । वह्निसारमिदं धौतं योगिनां योगसिद्धिदम् । काकीं मुद्रां साधयित्वा पूरयेदुदरं मरुत् । धारयेदर्द्धयामन्तु चालयेदधवर्त्मना । इदं धौतं परं गोप्यं न प्रकाश्यं कदाचन । नाभिमग्नजले स्थित्वा शक्तिनाडीं विसर्जयेत् । कराभ्यां क्षालयेन्नाडीं यावन्मलविसर्जनम् । तावत् प्रक्षाल्य नाडीञ्च उदरे वेशयेत् पुनः । इदं प्रक्षालनं गोप्यं देवानामपि दुर्लभम् । केवलं धौतिमात्रेण देवदेहो भवेत् ध्रुवम् । यामार्द्धधारणात् शक्तिं यावन्न साधयेन्नरः । वहिष्कृतमहाधौतिस्तावच्चैव न जायते । दन्तमूलं जिह्वामूलं रन्ध्रे च कर्णयुग्मयोः । कपालरन्ध्रं पञ्चैते दन्तधौतिर्विधीयते" । "खादिरेण रसेन वा मृत्तिकाभिश्च शुद्धिभिः । मार्जयेद्दन्तमूलञ्च यावत् किल्विषमाहरेत् । दन्तमूलं परं धौतिर्योगिनां योगसाधने । नित्यं कुर्यात् प्रभाते च दन्तरक्षाय योगवित् । दन्तमूलं धारणादिकार्य्येषु योगिनां यतः । अथातः संप्रवक्ष्यामि जिह्वाशोधनकारणम् । जरामरणरोगादि नाशयेत् दीर्घलम्बिका । तर्ज्जनीमध्यमानामा अङ्गुलित्रययोगतः । वेशयेद्गलमध्ये तु मार्जयेल्लम्बिकामलम् । शनैः शनैर्मार्जयित्वा कफदोषं निवारयेत् । मार्जयेन्नवनीतेन दोहयेच्च पुनः पुनः । तदग्रं लौहयन्त्रेण कर्षयित्वा पुनः पुनः । नित्यं कुर्यात् प्रयत्नेन रवेरुदयकेऽस्तके । एवं कृते तु नित्येऽपि लम्बिका दीर्घतां गता । तर्ज्जन्यङ्गुल्यग्रयोगेण मार्जयेत् कर्णरन्ध्रयोः । नित्यमभ्यासयोगेन नादान्तरप्रकाशनम् । वृद्धाङ्गुष्ठेन दक्षेण मार्जयेद्भालरन्ध्रकम् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नाडी निर्मलतां याति दिव्यदृष्टिः प्रजायते । निद्रान्ते भोजनान्ते च दिवान्ते च दिने दिने । हृद्धौतिं त्रिविधां कुर्यात् दण्डवमनवाससा । रम्भादण्डं हरिद्दण्डं वेत्रदण्डं तथैव च । हृन्मध्ये चालयित्वा तु पुनः प्रत्याहरेत् शनैः । कफपित्तं तथा क्लेदं रेचयेदूर्द्ध्ववर्त्मना । दण्डधौतिविधानेन हृद्रोगं नाशयेत् ध्रुवम्" । हरिद्दण्डं (वटभुरि) "भोजनान्ते पिबेद्वारि आकण्ठपूरितं सुधीः । ऊर्द्ध्वदृष्टिं क्षणं कृत्वा तज्जलं वमयेत् पुनः । नित्यमभ्यासयोगोऽयं कफपित्तं निवारयेत् । चतुरङ्गुलविस्तारं सूक्ष्मवस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेदेतत् प्रोच्यते धौतकर्मकम् । गुल्मज्वरप्लीहकुष्ठं कफपित्तं विनश्यति । आरोग्यं बलपुष्टिश्च भवेत्तस्य दिने दिने । अपानक्रूरता तावद् यावन्मूलं न शोधयेत् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन मूलशोधनमाचरेत् । पीतमूलस्य दण्डेन मध्यमाङ्गुलिनापि वा । यत्नेन क्षालयेद् गुह्यं वारिणा च पुनः पुनः । वारयेत् कोष्ठकाठिन्यमामाजीर्णं निवारयेत् । कारणं कान्तिपुष्ट्योश्च दीपनं वह्निमण्डलम् । जलवस्तिः शुष्कवस्तिर्वस्ती च द्विविधौ स्मृतौ । जलवस्तिं जले कुर्यात् शुष्कवस्तिं क्षितौ सदा । नाभिमग्नजले पायुं न्यस्तवानोत्कटासनम् । आकुञ्चनं प्रसारञ्च जलवस्तिं समाचरेत् । प्रमेहञ्च गुदावर्त्तं क्रूरवायुं निवारयेत् । भवेत् स्वच्छन्ददेहश्च कामदेवसमो भवेत्" । न्यस्तवानोत्कटासनम् ऊरुद्वये हस्तौ दत्त्वा शारङ्गवदुदरं कुर्य्यादित्यर्थः । "वस्तिं पश्चिमतानेन चालयित्वा शनैः शनैः । अश्विनीमुद्रया पायुमाकुञ्चयेत् प्रसारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कोष्ठदोषो न विद्यते । वर्द्धयेत् जठराग्निञ्च आमवातं विनाशयेत् । वितस्तिमानं सूक्ष्मसूत्रं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत्

पश्चात् प्रोच्यते नेतिकर्मकम् । साधनान्नेतिकर्मणः खेचरीं सिद्धिमाप्नुयात् । कफदोषा विनश्यन्ति दिव्यदृष्टिश्च जायते । आकन्दवेगे तुन्दस्य भ्रामयेदथ पार्श्वयोः । सर्वरोगान्निहन्तीह देहानलविवर्द्धनम्”। इति नौलिकी । “निमेषोन्मेषकं त्यक्त्वा सूक्ष्मलक्ष्यं निरीक्षयेत् । यावदश्रु निपतति त्राटकं प्रोच्यते बुधैः । एवमभ्यासयोगेन शाम्भवी जायते ध्रुवम् । न जायते नेत्ररोगो दिव्यदृष्टिप्रदायकम् । सीत्कृत्य पीत्वा वक्त्रेण नासानालैर्विरेचयेत् । व्युत्क्रमेण व्युत्क्रमेण सीत्क्रमेण विशेषतः । भालभाति त्रिधा कुर्य्यात् कफदोषं निवारयेत् । इडया पूरयेद्वायुं रेचेत् पिङ्गलया पुनः । पिङ्गलया पूरयित्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत् । पूरकं रेचकं कृत्वा वेगेन न तु धारयेत् । एवमभ्यासयोगेन कफदोषं निवारयेत् । नासाभ्यां जलमाकृष्य वक्त्रेण रेचयेत् पुनः । पायं पायं प्रकर्वंश्च तु श्लेष्मदोषं निवारयेत् । न जायते वार्द्धकञ्च ज्वरो नैव प्रजायते” ।

षट्कूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

षट्कोण न० षट् कोणा यस्य । १वज्रे राजनि० । तन्त्रोक्ते ऊर्द्ध्वाधस्थे त्रिकोणद्वयरूपे यन्त्रभेदे ३ज्योतिषोक्ते लग्नतः षष्ठस्थाने च ज्यो०त० ।

षट्चक्र न० षण्णां चक्राणां समाहारः पात्रादि० । तन्त्रोक्तेषु देहस्थेषु सुषुम्नानाडीमध्यवर्त्तिषु द्विदलचतुर्दलादिषु षट्सु पद्मेषु चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम् । तदधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् तस्य लुक् । २षट्चक्रप्रतिपादिकग्रन्थभेदे । [१षड्भावभेदे १तत्संख्यान्विते च ।

षट्चत्वारिंशत् स्त्री षडधिका चत्वारिंशत् । (छेयालिश)

षट्चरण पु स्त्री० षट् चरणा यस्य । १भ्रमरे शब्दा० स्त्रियां ङीष् । षट्पदादयोऽप्यत्र । २यूकायां राजनि० ।

षट्ट निवासे बले च अक० हिंसायां दाने च सक० चुरा० उभ० सेट् । षट्टयति ते अषषट्टत् त । विपट्टयिषति ।

षट्तिलिन् पु० षट् तिलाः तिलोद्वर्त्तनादयः कर्म्मोगयस्य । “तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति” इत्युक्ते तिलोद्वर्त्तनादिकारिणि । [व्यासभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्त्रिंशत् स्त्री षडधिका त्रिंशत् शाक० । (छत्रिश) १सं-

षट्त्रिंशदुपचार (छत्रिश) देवपूजाङ्गेषूपचारेषु “आसनाभ्यञ्जने तद्वदुद्वर्त्तनविलेपने । सम्मार्जनं सर्पिरादिस्नपनावाहने तथा । पाद्यार्घ्याचमनीयञ्च स्नानीयमधुपर्कौ । पुनराचमनीयञ्च वस्त्रयज्ञोपवीतके । अलङ्कारो गन्धपुष्पे धूपदीपौ तथैव च । ताम्बूलादिकनैवेद्यं पुष्पमाला तथैव च । अनुलेपश्च शय्या च चामरव्यजनं तथा । आदर्शदर्शनञ्चैव नमस्कारोऽथ नर्त्तनम् । गीतवाद्ये च दानानि स्तुतिहोमप्रदक्षिणम् । दन्तकाष्ठप्रदानञ्च ततो देवविसर्जनम् । उपचारा इमे ज्ञेयाः षट्त्रिंशत् सुरपूजने” एका०त० ।

षट्त्रिंशन्मत न० “मनुर्विष्णुर्यमो दक्षो ह्यङ्गिरोऽत्रिबृहस्पती । आपस्तम्बश्चोशना च कात्यायनपराशरौ । वशिष्ठव्याससंवर्त्तौ हारीतगौतमावपि । प्रचेताः शङ्खलिखितौ याज्ञवल्क्यश्च काश्यपः । शातातपो लोमशश्च जमदग्निः प्रजापतिः । विश्वामित्रपैठीनसी बौधायनपितामहौ । छागलेयश्च जावालो मरीचिश्च्यवनो भृगुः । ऋष्यशृङ्गो नारदश्च षट्त्रिंशत् स्मृतिकारकाः । एतेषान्तु मतं यत्तु षट्त्रिंशन्मतमुच्यते” इति शङ्खलिखितोक्तमुनिभेदमते ।

षट्पञ्चाशत् स्त्री षडधिका पञ्चाशत् शाक० । (छाप्पान्न) १संख्याभेदे २तत्संख्यान्विते च ।

षट्पञ्चाशिका स्त्री षट्पञ्चाशत् परिमाणमस्य डिनि संज्ञायां कन् । वराहमिहिरात्मजपृथुयशोविरचिते प्रश्नग्रन्थभेदे ।

षट्पदप्रिय पु० हृत० । नागकेशरे शब्दमा० । तस्य हि प्रचुरमधुयुतत्वात् भ्रमरप्रियत्वम् । [त्रिका० ।

षट्पदातिथि पु० षट्पदः अतिथिरिव यस्य । आम्रवृक्षे

षट्पदानन्दवर्द्धन पु० षट्पदस्यानन्दं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु उप० । अशोकवृक्षे राजनि० ।

षट्पदी स्त्री षट् पादा अस्याः पादस्य पाद्भावः ङीपि पद्भावः । १यूकायां २भ्रमरयोषिति च । स० द्विगुः । ३षट्चरणयुक्ते छन्दोभेदे च । ४षट् श्लोकात्मकपद्यसंघाते ।

षट्प्रश्न पु० षट्सु प्रश्ना यस्य । “धर्मार्थकाममोक्षेषु लोकतत्त्वार्थयोरपि । षट्सु प्रश्ना तु यस्यासौ षट्प्रश्नः परिकीर्त्तितः” इत्युक्ते १धर्मार्थाद्यभिज्ञे २बौद्धे ३कामुके त्रिका० ।

षडङ्ग न० षण्णामङ्गानां समाहारः पात्रा० । “जङ्घे बाहू शिरो मध्यं षडङ्गमिदमुच्यते” इत्युक्ते १देहावयवषट्कभेदे शब्दच० । तन्त्रोक्ते २हृदयाद्यवयवभेदे यत्र हृदयादिषु षट्सु अङ्गेषु मन्त्रविशेषोन्यस्यते तेषु । षट् अङ्गानीव यस्य । “शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः । ज्योतिषामयनञ्चैव षडङ्गो वेद उच्यते” इत्युक्ते ३वे

पु० ४क्षुद्रगोक्षुरक्षुपे च पु० राजनि० "गोमूत्रं गोमय क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना । षडङ्गमेतन्माङ्गल्यं पठितं सर्वदा गवाम्" इत्युक्ते रोचनासहिते ५पञ्चगव्ये न० ।

षड्भिज्ञ पु० "दिव्यं चक्षुःश्रोत्रं१ परचित्तज्ञानं२ पूर्वनिवासानुस्मृतिः३ आत्मज्ञानम्४ वियद्गतिः५ कायव्यूहसिद्धिः६ सेव्येतानि षट् अभिज्ञा अभिज्ञायमानानि यस्य । बौद्धभेदे अमरः । [१।१। कर्कपद्धतिः ।

षड्वक्त्र न० उभयत्र खातवति वास्तौ यज्ञपात्रभेदे कात्या०

षड्शीति स्त्री षड्धिका अशीतिः शाक० । (छेयाशि) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च । षडशीतिमुखवत्सु मिथुनकन्याधनुर्मीनेषु रवेः संक्रान्तौ च "अयनविषुपदी षड्शीतयो विषुवविषुपदीषड्शीतयः" इति ज्योतिषम् ।

षड्शीतिचक्र न० मिथुनकन्याधनुर्मीनराशिस्थरवेः संक्रमे शुभाशुभफलज्ञानार्थं नक्षत्राङ्कनराकारे चक्रे । यथा "मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोड़े बाणास्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षड्शीत्यां क्रमे स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद् बन्धनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयमे न्टणाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानस्य मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षड्शीतिफलस्तुतिः" ज्यो० त० ।

षड्शीतिमुख न० षड्शीतेः तन्नामसंक्रान्तेर्मुखम् । "तुलादिषड्शीत्यङ्गां षड्शीतिमुखं क्रमात् । तच्चतुष्टयमेव स्यात् द्विस्वभावेषु राशिषु" "षड्विंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य च । मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायास्तु चतुर्दशे" इति सूर्यसिद्धान्तोक्ते तुलादितः षड्शीतिदिनान्तरितकाले ।

षड्ष्टक न० ज्या०त० उक्ते वरकन्ययोः स्वस्वराश्यपेक्षया परस्परषष्ठाष्टमराशिसम्बन्धे उपयमशब्दे पृ० दृश्यम् ।

षड़ानन पु० षट् आननानि यस्य । कार्त्तिकेये अमरः । षड्वदनादयोऽप्यत्र ।

षड़ाम्नाय पु०षड्गुणित आम्नायः शाक०। शिवस्य षड्वक्त्रविनिर्गते षट्प्रकारतन्त्रभेदे "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि आम्नायकथनं पृथक् । पूर्वाम्नायो यदा मन्त्रस्तदा प्राच्यां दिशि स्थितः । सदाशिवोऽहं भगवानाचारः परिकीर्त्तितः । एवं वै दक्षिणाम्नायो दक्षिणस्यां दिशि स्थितः । एवं हि पश्चिमाम्नायः पश्चिमायां दिशि स्थितः । एवमेवोत्तराम्नाय उत्तरस्यां दिशि स्थितः । ऊर्द्ध्वमूर्द्ध्वं कृतं देवि ! यत् प्रोक्तं तव सन्निधौ । ऊर्द्ध्वाम्नायस्य कथितो देवानामपि दुर्लभः । यदा चाधोमुखं देवि ! यत् प्रोक्तं गिरिजे ! प्रिये ! । अध आम्नाय इत्युक्तः सत्यं सत्यं सुमध्यमे ! । षडाम्नायास्तु कथितास्तोत्रस्थितिक्रमनामतः । यस्मिन् यस्मिंस्तु ये देवाः कथितास्तु वरानने ! । तान्देवांस्तु प्रवक्ष्यामि साधकानां हिताय वै । श्रीविद्या भेदसहिता तारा च त्रिपुरा तथा । भुवनेशी चान्नपूर्णा पूर्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः । बगलामुखी च वशिनी त्वरिता धनदा तथा" । वशिनी बालभैरवीत्यर्थः "महिषघ्नी महालक्ष्म्यादि दक्षिणाम्नायकीर्त्तिताः । महासरस्वती विद्या तथा वाग्वादिनी परा । प्रत्यङ्गिरा भवानी च पश्चिमाम्नायकीर्त्तिताः । कालिका भेदसहिता तारा भेदैश्च संयुता । मातङ्गी भैरवी छिन्ना तथा धूमावती परा । उत्तराम्नायकथिताः कलौ शीघ्रफलप्रदाः । समस्तभेदसहिताः कालिका याः प्रकीर्त्तिताः । द्वाविंशत्यक्षरी तासां दक्षिणाम्नायकीर्त्तिता । एकजटा षडाम्नाये महामोक्षप्रदायिनी । तत्परा परमा विद्या न विद्यान्तरगोपिता । परप्रधानमन्त्रास्तु ऊर्द्ध्वाम्नाये प्रकीर्त्तिताः । ऊर्द्ध्वाम्नायो ह्यधश्चैव केवलं मोक्षदो भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षार्थं आम्नायाश्च प्रकीर्त्तिताः । यथोक्तविधिना भद्रे ! कृत्वा फलमवाप्नुयात् । पूर्वाम्नायादिसर्वेषां विधानं शृणु सुन्दरि ! । कृत्वा येनाशु लभते फलं यदुत्तमोत्तमम् । षट्कर्मफलदा न्टणां षडाम्नायाः प्रकीर्त्तिताः । उत्तराम्नायो देवेशि ! तेषामाशु फलप्रदः" इति समयाचारतन्त्रे २पटले । आम्नायभेदेनाचारभेद उक्तो यथा "पूर्वाम्नायोदितं कर्म पाशवं कथितं प्रिये ! । यदुक्तं दक्षिणाम्नाये तदेव पाशवं स्मृतम् । पश्चिमाम्नायजं कर्म पशुवीरसमाश्रितम् । उत्तराम्नायजं कर्म दिव्यवीराश्रितं प्रिये ! । दिव्योऽपि वीरभावेन साधयेत् पितृकानने । वीरासनं विना दिव्यः पूजयेत् पितृकानने । ऊर्द्ध्वाम्नायोदितं कर्म दिव्यभावाश्रितं प्रिये !" इति निरुत्तरतन्त्रे १पटले ।

षड़ूर्म्मि पु० षट् ऊर्मयः बुभुक्षादयोऽस्य । जीवे ऊर्मिशब्दे १३८२ पृ०दृश्यम् ।

षड़ूषण न० षट्संख्यम् ऊषणम् । कटुद्रव्यभेदे "पञ्चकोलं समरिचं षड्षणमुदाहृतम् । पञ्चकोलगुणं तत्तु रूक्षमुष्णं विषापहम्" भावप्र० ।

षड्गया स्त्री "गयागजो गयादित्यो गायत्री च गदाधरः ।

गया गयासुरस्यैव षड्गया मुक्तिदायिकाः” वायु० पु० । उक्ते गयागजादि षट्के ।

षड्गव त्रि० षड्भिर्गोभिराकृष्टः शकटः हलो वा शाक० अच् समा० । षड्भिर्गोभिराकृष्टे १हलादौ “अष्टागवं धर्म्यं हलं षड्गवं जीविकार्थिनाम्” इति स्मृतिः । षण्णां गवां समाहारः अच् समा० । २षट्सु गोषु न० ।

षड्गुण पु० षड्भिः गुणिता गुणाः शाक० । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु षाड्गुण्यशब्दे दृश्यम् ।

षड्ग्रन्था स्त्री षट् ग्रन्थयः सन्त्यस्या अच् । १वचायां भावप्र० २शठ्यां ३महाकरञ्जे ४श्वेतवचायाञ्च राजनि० ।

षड्ग्रन्थि न० षट् ग्रन्थयोऽस्य । १पिप्पलीमूले वैद्यकम् । २षट्पर्वयुक्ते त्रि० । ३वचायां स्त्री वा ङीप् । संज्ञायां कन् टाप् अत इत्वम् । शठ्यां स्त्री अमरः ।

षड्ज पु० षड्भ्यो नासादिस्थानेभ्यो जायते जन—ड । “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः । षड्भ्यः संजायते यस्मात् तस्मात् षड्ज इति स्मृतः” इत्युक्ते स्वरभेदे “षड्जसंवादिनीः केकाः” इति रघुः । “षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चार्षभम् । अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्” भरतः ।

षड्दर्शन न० षड्गुणितं दर्शनम् । १आस्तिकमतसिद्धे पूर्वमीमांसावेदान्तसांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकाख्ये दर्शने शास्त्रभेदे षट्सु २बौद्धदर्शनेषु च ।

षड्दीर्घ पु० षड्भिर्गुणिता दीर्घाः । तन्त्रोक्तेषु आ, ई, ऊ, ऐ, औ, अः इत्येवं रूपेषु षट्सु दीर्घेषु ।

षड्दुर्ग न० षड्गुणितं दुर्गम् । “धन्वदुर्गं महीदुर्गमब्दुर्गं वार्क्षमेव वा । नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम्” मनूक्ते दुर्गषट्के ।

षड्धा अव्य० षष्+प्रकारे—धाच् । षट्प्रकारे । [त्रिका० ।

षड्बिन्दु पु० षड् बिन्दवो यत्र । १कीटभेदे मेदि० । २विष्णौ

षड्भुजा स्त्री षट् भुजा इव यस्याः । (खरमुज) फललताभेदे राजनि० । २षड्हस्तयुक्ते त्रि० । ३रौद्रे ज्वरे पु० “श्रीमांस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” ब्रह्मवै० ।

षड्रस न० षण्णां रसानां समाहारः पात्रा० । “मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा” इत्युक्तेषु “मधुरं लौल्यमित्याक्षुरिक्षादौ स च लक्ष्यते । लवणस्तु पटुः प्रोक्तः सैन्धवादौ स दृश्यते । तिक्तस्तु पिचुमर्दादौ व्यक्तमास्वाद्यते रसः । कषायस्तुवरस्तूक्तः स च पूगीफलादिषु । कटुस्तु तीक्ष्णसंज्ञः स्यात् मरीचादौ स चेष्यते” इत्युक्तस्थानेषु लक्ष्येषु षट्सु रसेषु । षड्गुणितो रसः । तदर्थे पु० । त्रिका० ।

षड्लवण न० षड्गुणितं लवणम् । स्वज्ञातयुतपञ्चलवणे

षड्वर्ग पु० ६त० । १कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्येषु “व्याजेष्ट षड्वर्गमिति” भट्टिः । “क्षेत्रं होराथ द्रेक्काणो नवांशो द्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्गस्त्र्यादिप्राप्त्या फलप्रदः” ज्योतिषोक्तेषु क्षेत्रादिषु षट्सु । स च ज्यो० त० उक्तो यथा

“कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किभानुजेज्यानां क्षेत्राणि१ स्युरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः२ स्युः स्वरूरोचिषः । द्वितीयाः शशिनोयुक्तु व्यत्ययाद्गणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपाग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपाराशौ द्रेक्काणाः३स्त्रय एव हि । मेषकेसरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः४ । मृगकन्यावृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवांशकाः । चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे द्व्यात्मकानाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः । सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्वचाद्या द्वादशांशकाः५ । कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु ज्ञेयमोजःसु राशिषु । त्रिंशांशाः६ व्यत्ययादेते युग्मराशिषु कीर्त्तिताः” । त्र्यधिकशुभाशुभप्राप्त्या शुभाशुभद इति बोध्यम् ।

षण(न) सम्भक्तौ भ्वा०पर०सक०सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् । सनति असनीत् असानीत् । दन्त्यान्तोऽयमित्येके ।

षण(न) दाने तना०उभ० सक० सेट् षस्य सत्वे णस्य नत्वम् उदित् । दन्त्यान्त इत्येके सनोति सनु असनीत्-असानीत् असनिष्ट-असात । सिषाणिषति सिसांसति इत्येके ।

ष(श)ण्ड पु० सन—ड डस्य नेत्त्वम् पृषो० षत्वं शत्वं वा । १वृषे अमरः २नपुंसके जटा० । ३पद्मादिसमूहे पु० न० अमरः । [पाठान्तरम् ।

षण्ढ पु० सण—ढ तस्य नेत्त्वम् पृषो० षः । नपुंसके अमरे

षण्मुख पु० षट् मुखानि यस्य । १कार्त्तिकेये हला० षड्भुजायां स्त्री राजनि० टाप् ।

षद गतौ चु० उभ० सक० सेट् । षादयति ते असीषदत् ।

षद विषादे आकुलीभावे अक०हिंसायां गतौ च सक०लु०प० अनिट् । सीदति लृदित् असदत् । ज्वला० सदः सादः ।

षन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । सच्चति असच्चीत् ।

षस्ज सङ्गे सम्बन्धे च भ्वा०पर०सक०अनिट्। सजति असाङ्क्षीत्

षप सम्बन्धे भ्वा०पर०सक०सेट्। सपति असापीत् असपीत्। असीषपत्। [त। सिषप्सयिषति।

षम वैकल्ये चुरा० चु० उभ० अक० सेट्। समयति ते असीषमत्

षम्ब सर्पणे भ्वा० पर० सक० सेट्। सम्बति असम्बीत्।

षर्ज्ज सर्जने भ्वा० पर० सक० सेट्। सर्जति असर्ज्जीत्।

षर्ब(र्व) गतौ भ्वा०प०सक० सेट्। सर्ब(र्व)ति असर्बी(र्वी)त्।

षर्षपी स्त्री सर्षप+पृषो०। खञ्जनाकृतौ खगभेदे शब्दर०।

षल गतौ भ्वा० पर०सक०सेट्। सलति असालीत् असीषलत्

षष् त्रि० ब० व०। सो—क्विप् पृषो०। (छय) सङ्ख्याभेदे व्याकरणोक्ते १डतिप्रत्ययान्तकल्पादौ षान्ते नान्ते सङ्ख्यावाचके च २शब्दे च

"ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा०। "षड्भ्यो लुक्" पा० "न षट्स्वस्रादिभ्यः" पा० स्त्रियां न ङीप्। "षट्संज्ञकास्त्रिषु समायुष्मदस्मत्तिङव्ययम्" अमरः। त्रिष्वित्यधिकारेण त्रिषु समा इति सिद्धे पुनः कथनं त्रिषु समानरूपताप्रतिपादनार्थम्। तथा हि वैयाकरणमते तिङः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यनियमात् विशेष्यविशेषणयोः समानलिङ्गत्वे प्राप्ते ततः स्त्रियां टाबादिप्रसक्तौ तन्निषेधः। तेन स्त्री पचति इत्यादौ इकारान्तत्वात् न ङीप्। स्त्रियः अपचन् इत्यादौ च न ङीप्। स्त्री अपचत इत्यादौ न टाप्। कुलं पचते इत्यादौ क्लीवत्वेन न ह्रस्वः। अव्ययस्य लिङ्गशून्यत्वेऽपि कुल टाबादिशून्यत्वार्थं त्रिषु समानरूपोक्तिः। तेन ह्वाशब्दस्य निन्दनीयपरत्वे ह्वा पापमित्यादौ न ह्रस्वः। कष्टसाध्यपरत्वे अहह संसारपारगतिरित्यादौ न टाप् इति बोध्यम् डत्यन्तस्य कति स्त्रियः इत्यादौ न ङीप्।

षष्टि स्त्री षड्गुणिता दशतिः नि०। (षाट्) १सङ्ख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

षष्टिक पु० षष्ट्या अहोभिः पच्यते कन्। (षाटिया) १धान्यभेदे अमरः। तदर्थे स्त्रीत्वमपि "षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्" ति०त०। षष्ट्या क्रीतः कन्। २षष्टिसंख्यातद्रव्यक्रीते त्रि०।

षष्टिक्य न० षष्टिकधान्यस्य भवनं क्षेत्रम् यत्। षष्टिकधान्योत्पत्तियोग्ये क्षेत्रे अमरः। [तस्मिन्। स्त्रियां ङीप्।

षष्टितम त्रि० षष्टेः पूरणः तमप्। येन षष्टिसङ्ख्या पूर्य्यते

षष्टिमत्त पु० षष्ट्या वर्षैर्मत्तः। षष्टिवयस्के गजे शब्दमा० तदुत्तरं हि तस्य मत्ततायोग्यत्वात् तथात्वम्।

षष्टिलता स्त्री षष्ट्या लतेव। भ्रमरमार्य्यां राजनि०।

षष्टिसंवत्सर पु० ब० व० षष्टिगुणिता संवत्सराः। ज्योतिषप्रसिद्धेषु १प्रभवादिषु षष्टौ वत्सरेषु। प्रभवादिशब्दे ४७३।४७४ पृ० तदानयनं दृश्यम्। २नारायणादिकेषु षष्टिवर्षेषु गुरुवर्षशब्दे २६२२ पृ० दृश्यम्। षष्ट्यवटादयोऽप्यत्र।

षष्टिहायन पु० षष्टिर्हायना वयोऽस्य। १षष्टिवर्षवयस्के गजे षष्टिदिनपच्यो हायनो व्रीहिः शाक०। २षष्टिकधान्ये च मेदि०। [पूर्य्यते तस्मिन् स्त्रियां ङीप्।

षष्ठ त्रि० षण्णां पूरणः षष्+डट् थुक् च। येन षट्संख्या

षष्ठक त्रि० षष्ठो भागः कन्। षष्ठे भागे।

षष्ठांश पु० कर्म०। रक्षणप्रतिरूपतया प्रजाभ्यो ग्राह्ये उत्पन्नशस्यस्य षष्ठांशरूपे नृपकरे।

षष्ठान्न त्रि० षष्ठो दिवसस्य षष्ठकालः अन्नस्य तद्भोजनस्य कालो यस्य। दिवसस्य षष्ठभागे अन्नभोजनकालयुते पुरुषे।

षष्ठान्नकाल पु० षष्ठे दिवसे भक्ष्यान्नकालो यत्र। व्रतभेदे।

षष्ठी स्त्री षण्णां पूरणी डट् थुट् ङीप्। चन्द्रमसः षष्ठकलाया ह्रासवृद्धिरूपक्रियारूपे १तिथिभेदे स्कन्दभार्य्यारूपे २मातृकाभेदे "मातृकासु पूज्यतमा सा च षष्ठी प्रकीर्त्तिता। शिशूनां प्रतिविश्वेषु प्रतिपालनकारिणी तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्त्तिकेयस्य कामिनी। षष्ठांशरूपा प्रकृतेस्तेन षष्ठी प्रकीर्त्तिता। पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्री त्रिजगतां सती। सुन्दरी युवती रम्या सततं भर्त्तुरन्तिके। स्थाने शिशूनां परमा वृद्धरूपा च योगिनी। पूजा द्वादशमासेषु यस्या विश्वेषु सन्ततम्। पूजा च सूतिकागारे पुरा षष्ठदिने शिशोः। एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी। शश्वन्नियमिता चैषा नित्या काम्याकृतिः परा। मातृरूपा दयारूपा शश्वद्रक्षणरूपिणी। जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नगोचरे" ब्रह्म० वै०प्र० १अ०। "ब्रह्मणो मानसी कन्या देवसेना हलीश्वरी। इष्टा मां मनसा धाता ददौ स्कन्दाय भूमिप। मातृकासु च विख्याता स्कन्दभार्य्या च सुव्रता। विश्वे षष्ठीति विख्याता षष्ठांशात् प्रकृतेर्यतः" ४०अ०। "प्रसूत्या द्वादशे चापि सम्यक् ज्याऽपत्यहृद्वये। सुते जाते तथा षष्ठ्यां षष्ठी द्वादशरूपिणी। वैशाखे चान्दनी षष्ठी ज्यैष्ठे त्वारण्यसंज्ञिता। आषाढ़े कार्दमी ज्ञेया श्रावणे लुण्ठनी तथा। भाद्रे चपेटी विख्याता दुर्गाख्याश्वयुजे तथा। नाड़ाख्या कार्त्तिके चापि मार्गे मूलकरूपिणी। पौषे

आद्यस्वरूपा च शीतला तपसि स्मृता । गौरूपिणी फाल्गुने च चैत्रेऽशोका प्रकीर्त्तिता" स्कन्दपु० । षष्ठीविहितकालव्यवस्था तिथितत्त्वे द्रष्टव्या ।

षस स्वप्ने अदा०पर०अक०सेट् वैदिकः । सस्ति असासीत् अससीत्

षस्ज सर्पणे भ्वा०पर०सक०सेट् । सज्जति असज्जीत् । अयमात्मनेपदीत्यन्ये "वचोऽपि परुषाक्षरं न च पदेषु संसज्जते" इति शकुन्तला ।

षस्त स्वप्ने अदा० स्वपा० पर० अक० सेट् । वैदिकः इदित् । संस्ते असंस्तीत् । [ति सह्यति असीषहत् असहीत् ।

षह क्षमायां वा चु०उभ०पक्षे द्वि०पर०सक० सेट् । साहयति

षह क्षमायां भ्वा० आ०सक०सेट् । सहते असहिष्ट ज्वला० सह साहः । "तीषसहेति" पा० तकारादावर्द्धधातुके वा इट् । सोढा सहिता । सहितव्यः सोढव्यः । क्त । सोढ इत्येव । तत्र पक्षे निमित्ते सति न षत्वम् परिसोढा इत्येव पक्षे परिषहितेत्यादौ षत्वम् ।

षहसानु पु० सह-आनु असुक् च पृषो० षत्वम् । १यज्ञे २मयूरे च संक्षिप्तसारः । [र्थकल्प०

षाट् अव्य० सह-णिच्-पृषो० षत्वं टत्वञ्च । सम्बोधने शब्दा-

षाड़व पु० षड्रवति अव-अच् स्वार्थे अण् । १गाने २रसे च मेदि० तयोः तत्संख्यकस्वरादिमत्त्वात् तथात्वम् । ३षट्स्वरमिलितरागे च "औडवः पञ्चभिः प्रोक्ता षड्भिस्तु षाडवः स्मृतः । सम्पूर्णः सप्तभिर्ज्ञेय एवं रागास्त्रिधा मतः" संगीतदर्पणः ।

षाड्गुण्य न० षट् गुणा एव ष्यञ् । राज्ञां सन्धिविग्रहादिषु षट्सु गुणेषु "षाड्गुण्यमुपयुञ्जते" इति माघः । "षाड्गुण्यमिति यत् प्रोक्तं तन्निबोध युधिष्ठिर ! । सन्धानासनमित्येव यात्रासन्धानमेव च । विगृह्यासनमित्येव यात्रां सम्परिगृह्य च । द्वैधीभावस्तथान्येषां संश्रयोऽथ परस्य च" भा०शा०६९अ० "सन्धानासनं१ सन्धिं कृत्वाऽवस्थितिः यात्रासन्धानं यानम्२ । विगृह्य वैरं कृत्वावस्थानं विग्रहः३ यात्रां सम्परिगृह्यासनं शत्रोर्भयप्रदर्शनार्थं यानं प्रदर्श्य स्वस्थानेऽवस्थानं४ द्वैधीभाव उभयत्र सन्धिकरणं५ परस्याऽन्यस्याश्रयो६ दुर्गादेर्महाराजस्य वा" नी० क० ।

"सन्धिञ्च विग्रहं यानमासनादि वदामि ते । बलवद्विगृहीतेन सन्धिं कुर्य्याच्छिवाय च । कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा । उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः । अदृष्टनर आदिष्ट आत्मापि स उपग्रहः । परिक्रमस्तथा छिन्नस्तथा च परदूषणम् । स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च सन्धयः षोड़शेरिताः । परस्परोपकारश्च मैत्रः सम्बन्धकस्तथा । उपहारश्च चत्वारस्तेषु मुख्याश्च सन्धयः । बालो वृद्धो दीर्घरोगस्तथा बन्धुबहिष्कृतः । भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा । विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिशक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः । दैवोपहतकश्चैव दैवनिन्दक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः । स्वदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च ह । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सन्धिं न कुर्वीत विगृह्णीयात् तु केवलम् । परस्परापकारेण पुंसां भवति विग्रहः । आत्मनोऽभ्युदयाकाङ्क्षी पीड्यमानः परेण वा । देशकालबलोपेतः प्रारभेतेह विग्रहम् । राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञानस्य च बलस्य च । अपहारो मदो मानः पीड़ा वैषयिकी तथा । ज्ञानात्मशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थञ्चापमानश्च तथा बन्धुविनाशनम् । भूतानुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थाभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनयः । सापत्न्यं वास्तुजं स्त्रीजं वाग्जातमपराधजम् । वैरं पञ्चविधं प्रोक्तं साधनं प्रशमं नयेत् । किञ्चित्फलं निष्फलं वा सन्दिग्धफलमेव च । तदात्वे दोषजननमायत्याञ्चैव निष्फलम् । आयत्याञ्च तदात्वे च दोषसञ्जननं तथा । अपरिज्ञातवीर्य्येण परेण स्तोभितोऽपि वा । परार्थं स्त्रीनिमित्तञ्च दीर्घकालं द्विजैः सह । अकालदैवयुक्तेन बलोद्धतसखेन च । तदात्वे फलसंयुक्तमायत्यां फलवर्जितम् । आयत्यां फलसंयुक्तं तदात्वे निष्फलं तथा । इतीमं षोड़शविधं न कुर्य्यादेव विग्रहम् । तदात्वायतिसंशुद्धं कर्म राजा सदाचरेत् । हृष्टं पुष्टं बलं मत्वा गृह्णीयाद् विपरीतकम् । मित्रमाक्रन्द आसारो यदा स्युर्दृढभक्तयः । परस्य विपरीतञ्च तदा विग्रहमाचरेत् । विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतम् । परस्परस्य सामर्थ्यविघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम् । बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि सम्पाते सेवेत बलवत्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत् तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोद्भूतं सत्यमार्य्यमासे-

वेत बलोत्कटम् । तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्” अग्निपु०२३९अ०। अधिकं कामन्द० नीतिशास्त्रे दृश्यम् ।

षाण्मातुर पु० षण्णां मातॄणामपत्यम् अण् उदादेशे रपरः । कार्त्तिकेये तस्य कृत्तिकात्रिकं, गङ्गा पृथिवी पार्वती चेति षट् मातरः पुराणेषु प्रसिद्धाः । अग्निकुमारशब्दे तु तस्य षण्णामृषिपत्नीनां मातृत्वं दर्शितम् ।

षात्वणत्विक त्रि० षत्वणत्वे अधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठक् । षत्वणत्वप्रतिपादके ग्रन्थे सि० कौ० ।

षाण्मासिक न० षष्ठे मासे भवः ठञ् । मृतस्य एकाहीन षष्ठमासे कर्त्तव्ये श्राद्धभेदे “आद्यं षाण्मासिके तथेति” स्मृतिः “एकाहन्यूनषण्मासे तस्य विधानम्”ति०त०रघु०।

षाध सिद्धौ स्वा० दि० च पर० अक० अनिट् । साध्नोति साध्यति असात्सीत् सिषाधयिषति । [ति अससान्त्वत् त ।

षान्त्व सामयुक्तसम्पादने अद०चु०उभ०सक० सेट् । सान्त्वयति

षि बन्धे स्वा० क्र्या० च उ०सक० अनिट् । सिनोति सिनुते सिनाति सिनीते असैषीत् । असेष्ट । [चत् त । सितः

षिच आर्द्रीकरणे तु०मु०उभ०सक०अनिट् । सिञ्चति ते असि-

षिट अनादरे भ्वा० पर०सक० सेट् । सेटति असेटीत् ।

षिड्ग पु० षिट-गन् तस्य नेत्त्वम् पृषो० । १विटे (लम्पट) २कामुके हेमच० । [धीत्-असैत्सीत् । सिद्धः ।

षिध माङ्गल्ये अक० शासने सक० उदित् वेट् । सेधति असे-

षिध गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् । सेधति असेधीत् सेधितः ।

षिध सिद्धौ दिवा० पर० अक० अनिट् क्त्वा वेट् । सिध्यति असैत्सीत् णिचि साधयति । सिषाधयिषति ।

आ+राजाज्ञयाऽवरोधे सक० । आसेधः ।

उत्+उद्धततायाम् अक० । उत्सेधः ।

नि+निवारणे सक० । निषेधः ।

परि+निवारणे सक० । परिषेधः ।

प्रति+निवारणे सक० । प्रतिषेधः ।

वि+आ+विशेषेण निषेधे । व्याषेधः ।

वि+प्रति+विरुद्धत्वे व्याघाते । विप्रतिषेधः ।

षिम्भ हिंसने सक० दीप्तौ अक० भ्वा० पर० सेट् क्त्वा वेट् । सिम्भति असिम्भीत् ।

षिम हिंसने भ्वा०पर० सक० सेट् । सेमति असेमीत् ।

षिल उञ्छ तथाप्रत्येकात् कणश आदाने तुदा०पर०सक० सेट् । सिलति असेलीत् । [वीत् स्यूतः सीवनं सेवनम् ।

षिव तन्तुविस्तारे दि०प०सक०सेट् क्त्वा वेट् । सीव्यति असे-

षु हराच्यावनरूपे प्रस्नाने सोमादेः पीड़ने मन्थने च स्वा० उ० सक० स्नाने अक० अनिट् लुङि पर० सेट् । सुनोति सुनुते असावीत् असोष्ट । सोता

षु गतौ भ्वा०उभ०सक०अनिट् । सवति ते असौषीत् असोष्ट ।

षु प्रसवे ऐश्वर्य्ये च भ्वा०प०सक०अनिट् । सवति असौषीत् ।

षु ऐश्वर्य्ये प्रसवे च अदा० पर० सक० वेट् लिटि नित्येट् । सौति असावीत्-असौषीत् । सुषुविव ।

षु पु० सु-बा० डु पृषो०षत्वम् । गर्भविमोचने एकाक्षरकोषः

षुट्ट अनादरे चु०उभ० सक० सेट् । सुट्टयति ते असुसुट्टत् त ।

षुन्भ दीपने अक०हिंसने स०भ्वा०प०सेट् । सुम्भति असुम्भीत्

षुर दीप्तौ अक० ऐश्वर्य्ये स०तु०प० सेट् । सुरति असोरीत् ।

षुह तृप्तौ अक०क्षमायां सक०दि०पर०सेट् । सुह्यति लृदित् असुहत् । [सुवै असविष्ट असोष्ट ।

षू प्रसवे गर्भविमोचने च अदा० आत्म० सक० वेट् । सूते

षू प्रसवे दि०आ०स०वेट् । सूयते असविष्ट-असोष्ट ओदित् सूनः

षू चोदने प्रेरणे च तुदा० पर० सक० वेट् । सुवति असावीत् ।

षूद निवारणे भ्वा०आ० सक० सेट् । सूदते असूदिष्ट ।

षूद मारणे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूदति असूदीत् ।

षूद क्षरणे अक० प्रतिज्ञायां निरासे च सक० अद०चु० उभ० सेट् । सूदयति ते असुषूदत् त । [रिष्ट ईदित् सूर्णः ।

षूर स्तम्भे अक० हिंसने स० दि०आ०सेट् । सूर्य्यते असू-

षूर्क्ष अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्षति असूर्क्षीत् ।

षूर्क्ष्य ईर्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् । सूर्क्ष्यति असूर्क्ष्यीत् ।

षूष प्रसवे भ्वा० पर० सक० सेट् । सूषति असूषीत् ।

षृन्भ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सृम्भति असृम्भीत् ।

षृभ हिंसने भ्वा० पर० सक० सेट् । सर्भति असर्भीत् । षृन्भ षृभधातू पाणिनीयगणपाठे मूर्द्धन्यादितया पठितौ । तेन षोपदेशत्वात् सति निमित्ते षत्वम् । कविकल्पद्रुमे तु दन्त्यसादितया पठितौ । तेन सति निमित्ते न षत्वम । तन्मतम् अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ।

षेक सर्पणे भ्वा० आत्म० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । सेकति असेकीत् । [ह्रस्वः । सेलति असेलीत् ।

षेल चालने गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् ऋदित् चङि न

षेव आराधने उपभोगे आश्रये च भ्वा० उभ०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । सेवति सेवते असेवीत् असेविष्ट ।

षै क्षये भ्वा० पर० अक० अनिट् । सायति असासीत् ।

षो नाशे दि०पर० सक० अनिट् । स्यति असात्-असासीत् ।

अव+समाप्तौ अवसानम् ज्ञाने सक० अवसीयते ।

अधि+अव+ उत्साहे अक०निश्चय ज्ञाने सक० अध्यवस्यति।
वि+अव+विशेषेण निश्चये सक० उद्यमे अक० व्यवस्यति।
अनु+वि+अव ज्ञानज्ञाने अनुव्यवसायः घटमहं जानामीत्या-
दिरूपः। [षड्दन्तयोग्यवयवस्के वृषादौ।

षोडत् पु०षट् दन्ता यस्य दन्तस्य दत् षषउत्त्वं दस्य टुत्वम्।

षोडशन् त्रि० ब०व० षडधिका दश षषउत्त्वं दस्य टुत्वम्। (षोल) १संख्याभेदे २तत्सङ्ख्यान्विते च।

षोडश पु० षोडशानां पूरणः डट्। येन षोडशसङ्ख्या पूर्य्यते १तस्मिन्। चन्द्रमण्डलस्य २षोडशभागरूपकलायां ३त्रिपुरासुन्दर्य्याञ्च स्त्री ङीप्। "काली तारा महा विद्या षोडशी भुवनेश्वरी" तन्त्रसा०।

षोडशक न० षोडश परिमाणान्यस्य कन्। षोड़शसङ्ख्याते वस्तुनि "भूम्यासनं जलं वस्त्रं प्रदीपोऽन्नं ततः परम्। ताम्बूलच्छत्रगन्धाश्च माल्यं फलमतः परम्। शय्या च पादुका गावः काञ्चनं रजतं तथा। दानमेतत् षोडशकं प्रेतमुद्दिश्य दीयते" शु०त० उक्तेषु प्रेतोद्देशेन दीयमानेषु २षोडशसु भूम्यादिषु "स्वर्णं रौप्यं तथा ताम्रं कांस्यं गावो गजा हयाः। गृहं भूमिर्दृषो वस्त्रं शय्या चैवमुपानहौ। दातव्यं पितृयज्ञेषु दानं षोडशकं मतम्" इति वायुपुराणोक्तेषु पितृकृत्येषु देयेषु ३स्वर्णादिषु षोडशसु च।

षोडशभुजा स्त्री षोडश भुजा यस्याः। दुर्गामूर्त्तिभेदे "यदा तु षोडशभुजां महामायां प्रपूजयेत्। दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण विशेषं तत्र वै शृणु। कन्यायां कृष्णपक्षस्य एकादश्यामुपोषितः। द्वादश्यामेकभक्तन्तु नक्तं कुर्य्यात् परेऽहनि। चतुर्दश्यां महामायां बोधयित्वा विधानतः। गीतवादित्रनिर्घोषैर्नानानैवेद्यवेदनैः। अयाजितं बुधः कुर्य्यात् उपवासं परेऽहनि। एवमेव व्रतं कुर्य्यात् यावद्वै नवमी भवेत्" कालिकापु० ५८अ०।

षोडशमातृका स्त्री ब०व० षोडशसंख्या मातरः स्वार्थे क। "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः। शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिः कुलदेवात्मदेवता" इत्युक्तासु गौर्य्यादिषु षोडशसु मातृकासु।

षोडशर्त्विज् पु०कर्म०। होत्रादिषु षोडशसु ऋत्विक्षु ते च अच्छावाकशब्दे ८५ पृ०दर्शिताः। तत्साध्यश्च यागः सोमयागादिः सत्रयागश्च।

षोडशाङ्ग पु० षोडश द्रव्याणि अङ्गान्यस्य। "गुग्गुलु सरलं दारु पत्त्रं मलयसम्भवम्। ह्रीवेरमगुरं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम्। हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम्। षोडशाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्मणि" इत्युक्ते गुग्गुल्वादिषोडशद्रव्यरचिते धूपे तन्त्रसा०।

षोडशाङ्घ्रि पु०षोडश अङ्घ्रयश्चरणा यस्य। कर्कटे हेमच०

षोडशांशु पु० षोडश अंशवो यस्य। शुक्रग्रहे शब्दमा०। षोडशार्चिरप्यत्र।

षोडशार न०षोडश अरः कोणास्त इव वा अस्य। १षोडशदलयुक्ते कमले तन्त्रोक्ते २यन्त्रभेदे च। तुलादानाद्यङ्गे ३चक्रभेदे षोडशारचक्रनिर्माणप्रकारस्तु तुलादानादिपद्धतौ विधानपारिजाताद्युक्तोऽस्माभिर्दर्शितो यथा "गुरुर्वेदिमध्ये त्रिहस्तदीर्घविस्तारं चतुरस्रं प्रसाध्य तत्र प्राक्पश्चिमयोर्दक्षिणोत्तरतश्च नव नव रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिकोष्ठकं मण्डलं कुर्य्यात्। तत्र च सर्वाणि कोष्ठानि नवाङ्गुलदीर्घायामानि सम्पद्यन्ते। तत्र बाह्यासु पङ्क्तिषु चतुर्दिक्षु मध्ये पार्श्वयोः द्वे द्वे कोष्ठे परित्यज्य चत्वारि कोष्ठानि मार्जयित्वा चतुःकोष्ठानामेकतां सम्पाद्य स्वस्वसंलग्नोपान्त्यपङ्क्तिषु द्वे द्वे मध्यकोष्ठे पार्श्वयोः त्रीणि त्रीणि कोष्ठानि त्यक्त्वा मार्जयेत्तेन चतुर्दिक्षु षट् षट् कोष्ठात्मकानि चत्वारि द्वाराणि जायन्ते। ततो मध्यस्थानि षोडश कोष्ठानि प्रतिदिशं चत्वारि चत्वारि कोष्ठानि परित्यज्य मार्जयेत्। ततो बाह्यपङ्क्तिषु एकैकं कोणगं कोष्ठमुत्सृज्य कोणकोष्ठद्वारपीठान्तरालवर्त्तीनि पञ्च पञ्च कोष्ठानि प्रतिदिशं मार्जयेत्। तेन मध्यचतुरस्रपीठस्य पादाः भवन्ति। ततो मध्यपीठनाभ्य क्रमशश्चत्वारि वृत्तानि कुर्य्यात्। तत्राद्ये चतुरङ्गुलो द्वितीयेऽष्टाङ्गुलस्तृतीये चतुर्विंशत्यङ्गुलः चतुर्थे च षड्विंशत्यङ्गुलो व्यासः। तत्राद्यं चतुरङ्गुलव्यासकं वृत्तं कर्णिकारूपं पीतेन रजसा पूरयित्वा कर्णिकावधि रेखां सितेन रजसा विदध्यात्। तद्बहिरष्टाङ्गुलव्यासे द्वितीयवृत्ते क्रमेण पीतरक्तसितरजोभिः सम्पादितमध्यमूलाग्राणि षोडश केसराणि कृत्वा केसरावधिरेखां सितेनैव रजसाङ्गुलोन्नतां कुर्य्यात्। ततस्तद्बहिश्चतुर्विंशत्यङ्गुलव्यासे तृतीयवृत्ते अष्टसु दिक्ष्वष्टौ पत्राणि सितरजसा विधाय रक्तान्यपि कुर्य्यात्। ततो दलान्तरेषु सितेन रजसा रेखां विधाय दलमध्यानि कृष्णेन रजसा पूरयेत्। तद्बहिरेकाङ्गुलान्तरालां बहिर्वृत्तस्य चतुर्थरेखां सितरजसा संपाद्य तृतीयचतुर्थवृत्तद्वयान्तरस्थानेषु

परितोऽष्टदलाग्रतत्सन्धिषु षोडशभिः पत्रैः षोडशधा विभज्य प्रतिभागं यवाकारान् षोडशारान् श्यामपीता कृष्णश्वेतरजोभिः कल्पयित्वा तन्मध्यं यथायोगं रजोभिः पूरयेत्। तद्बहिः सितपीतारुणश्यामहरिताः पञ्च रेखाः क्रमशो लिखेत्। तद्बहिः पीठक्षेत्रचतुरस्रं यथाशोभं रजोभिरलङ्कृत्य पीठावधिरेखां सितेन रजसा कृत्वा द्वारक्षेत्राणि पूर्वादितः पीतश्वेतश्यामहरितरजोभिः पूरयेत्। तत आग्नेयादिकोणस्थकोष्ठचतुष्टयं क्रमेण लोहितहरितश्यामधवलैः पूरयित्वा आग्नेयादिपीठपादचतुष्टयं पञ्चकोष्ठात्मकं क्रमात् पितरक्तपीतकृष्णरजोभिः पूरयेत्। ततः सितेन रजसाङ्गुलोन्नतेन बहिश्चतुरस्ररेखां कुर्य्यात्। ततः प्राच्यां वज्रम्, आग्नेय्यां शक्तिं, दक्षिणे दण्डं, नैरृत्यां खड्गं, पश्चिमायां पाशं, वायव्यां ध्वजं, कौवेर्य्यां गदाम्, ऐशान्यां शूलं तद्वामे चक्रं, पाशदक्षिणे पद्मञ्च लिखेत्"।

षोड़शिन् पु॰ षोडश कला विद्यन्तेऽस्य इनि। १सोमे २यज्ञाङ्गे तन्नामसोमरसस्थापनपात्रे च "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति" श्रुतिः "षोडशिनः पात्रं खादिरं चतुरस्रम्" कात्या॰श्रौ॰ १।२ कर्कपद्धतिः।

षोडशोपचार पु॰ ब॰ व॰ षोडशसङ्ख्याता उपचाराः। "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम्। मधुपर्काचमस्नानं वसनाभरणानि च। गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" इत्युक्तेषु षोडशसु पूजाङ्गद्रव्येषु।

षोढा अव्य॰ षट् प्रकाराः धाच् षस्य उत्वं धस्य ढुत्वम्। षट्सु प्रकारेषु।

षोढान्यास पु॰ षोढा षट्प्रकारो न्यासः। तन्त्रोक्ते षट्प्रकारन्यासभेदे षोढान्यासप्रकारो यथा वीरतन्त्रे "केवलां मातृकां कृत्वा मातृकां तारसंपुटाम्। मातृकापुटितं तारं न्यसेत् साधकसत्तमः। श्रीबीजपुटितां तान्तु मातृकापुटितं तु तत्। कामेन पुटितां देवीं तत्पुटं काममेव च। शक्त्या च पुटितां देवीं शक्तिञ्च तत्पुटां न्यसेत्। क्रीं द्वन्द्वञ्च पुनर्न्यस्य। क्रूङ्कृत्यञ्च पूर्ववत्। मूलेन पुटितां देवीं तत्पुटं मन्त्रमेव च। अनुलोमविलोमेन न्यस्य मन्त्रं यथाविधि। मूलेनाष्टशतं कुर्य्यात् व्यापकं तदनन्तरम्"। कालीतारादिषोढान्यासास्तन्त्रसारे दृश्याः। [कीत् घटादि॰ स्तकयति।

ष्टक प्रतीघाते भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। स्तकति अस्ता(स्त)-

ष्टग संवरणे भ्वा॰प॰सक सेट् एदित् सिचि न वृद्धिः घटा॰। स्तगति अस्तगीत्। [नीत् अस्तनीत् स्ता(स्त)नयति।

ष्टन शब्दे भ्वा॰पर॰ सक॰ सेट् वा घटा॰। स्तनति अस्ता-

ष्टभ स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट् इदित्। स्तम्भते अस्तम्भिष्ट।

ष्टम वैकल्ये अद॰ चु॰उ॰स॰ सेट्। स्तमयति ते अतस्तमत् त

ष्टम वैकल्ये अक॰ भ्वा॰ पर॰ सेट्। स्तमति अस्तमीत्।

ष्टिघ अभियागे स्वा॰आत्म॰सक॰ सेट्। स्तिघ्नुते अस्तेघिष्ट।

ष्टिप क्षरणे भ्वा॰आत्म॰अक॰ सेट् ऋदित् चाङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट। अतिष्टेपत् त।

ष्टिम क्लेदे दि॰प॰अक॰ सेट्। स्तिम्यति अस्तेमीत् स्तेमनम्।

ष्टीम क्लेदे दि॰प॰अ॰सेट्। स्तीम्यति अस्तीमीत् स्तीमनम्।

ष्टु स्तुतौ अदा॰उ॰ सक॰अनिट् सिचि सेट् लिटि नित्येट् स्तौति स्तवीति स्तुतः स्तुवीतः स्तुते स्तुवीते सि॰कौ॰ मुग्धबोधमते आर्पाति न ईट् स्तुते इत्येवेति भेदः। अस्तावीत् अस्तोष्ट। तुष्टविव। तादावर्द्धधातुके वेट्। स्तोता स्तविता। स्तोष्यति स्तुतः।

ष्टुच प्रसादे अक॰ भ्वा॰ आत्म॰ सेट्। स्तोचते अस्तोचिष्ट।

ष्टुभ स्तम्भे अक॰ स्तम्भने सक॰ भ्वा॰आत्म॰ सेट् क्त्वा वेट्। स्तोभते अस्तोभिष्ट। [अतुष्टूपत् त स्तूपः।

ष्टूप उच्छ्राये अद॰ चु॰ उभ॰ अक॰ सेट्। स्तूपयति ते

ष्टूप उच्छ्राये दि॰पर॰अक॰सेट्। स्तूप्यति इरित् अस्तूपत् अस्तूपीत्।

ष्टृक्ष गतौ भ्वा॰प॰स॰सेट्। स्तृक्षति अस्तृक्षीत् तरीतृक्ष्यते

ष्टृह वधे तु॰प॰सक॰वेट्। स्तृहति अस्तर्हीत् अस्तृक्षत्।

ष्टृंह वधे तु॰आत्म॰सक॰वेट्। स्तृंहति अस्तृंहीत् अस्तृक्षत्

ष्टेप क्षरणे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् ऋदित् चाङि न ह्रस्वः। स्तेपते अस्तेपिष्ट।

ष्टै वेष्टने सक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट्। स्तायति अस्तासीत्।

ष्ट्यै संहतौ ध्वनौ च अक॰ भ्वा॰ पर॰ अनिट्। स्त्यायति। अस्त्यासीत् इत्येके। षत्यायति इत्येवेति।

ष्ठग संवरणे भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् घटा॰ सिचि न वृद्धिः। स्थगति अस्थगीत्।

ष्ठल स्थितौ भ्वा॰प॰अक॰ सेट् ज्वला॰। स्थलति अस्थालीत्।

ष्ठस निरासे दि॰प॰स॰सेट्। स्थस्यति अस्थासीत्-अस्थसीत्।

ष्ठा गतिनिवृत्तौ भ्वा॰पर॰ अक॰ अनिट्। तिष्ठति अस्थात्। अधि+आधारतयावस्थितौ सक॰। अनु+करणे अनुष्ठानम्। अव+अवधाने अवस्थाने।

उद्+ऊर्द्ध्वचेष्टायां प्रा० आसनादुत्तिष्ठति उत्सृतौ आ० ग्रामादुत्तिष्ठते (उत्पद्यते)।

उप+सेवने सक० आ० उपतिष्ठते देवम्।

नि+नितरां स्थितौ अक० नितष्ठौ मरणे च निष्ठा।

प्र+गमने सक० प्रस्थानम्।

प्रति+संस्कारभेदे प्रतिष्ठा।

प्रति+अव+प्रतिपच्चतयाऽवस्थाने आत्म० प्रत्यवतिष्ठते।

वि+अव+नियमभेदे आ० व्यवतिष्ठते व्यवस्था।

सम+सम्यक् स्थितौ नाशे च संस्था संस्थितः।

ष्ठिव निरासे (मुखेन श्लेष्मादेर्वमने) भ्वा० पर० सक० सेट्। ष्ठीवति अष्ठेवीत्। ष्ठे(ष्ठी)वनम् उदित् क्त्वा वेट्। अन्तार्थे दिवादित्वमपि ष्ठीव्यति। बोपदेशपर्युदासे ष्ठस्य टौ[?]इसध्ययोर्म्हणम्। [ष्ठीवति अष्ठीवीत् ष्ठीवनम्।

ष्ठीव निरासे (श्लेष्मादेर्मुखेन वमने) भ्वा० पर० अक० सेट्।

ष्ठ्यूत त्रि० ष्ठिव-क्त ऊठ्। १निरस्ते २वान्ते च।

ष्णस निरासे दि० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट् वा घटा० लृदित्। स्नस्यति अस्नसत्। स्ना(स्न)सयति।

ष्णा शोधने अदा० पर० सक० अनिट्। स्नाति अस्नासीत्।

ष्णिह प्रीतौ दि० पर० सक० ऊदित् वेट्। स्निह्यति लृदित् अस्निहत् स्नेहिता स्नेढा-स्नेग्धा। [अस्निहत् त।

ष्णिह स्नेहयुक्तभवने चु० उभ० अक० सेट्। स्नेहयति ते।

ष्णु स्तुतौ अदा० उ० सक० सेट्। स्नौति अस्नावीत् अस्नविष्ट।

ष्णुच सेचने भ्वा० आ० सक० सेट्। स्नोचते अस्नोचिष्ट सुष्णुचे

ष्णुस भक्षे दि० प० सक० सेट्। स्नुस्यति अस्नोसीत् सुष्णोस।

ष्णुह उद्गारे दि० पर० सक० ऊदित् वेट्। स्नुह्यति लृदित् अस्नुहत्। स्नोहिता स्नोढा।

ष्णै वेष्टे भ्वा० पर० सक० अनिट्। स्नायति अस्नासीत्। णत्वे इत्येके ष्णायति अष्णासीत्। सु(स्नु)पयति उपसर्गस्य प्रस्नापयति।

ष्मि ईषद्धासे भ्वा० आ० अ० अनिट्। स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये। कर्त्तृजन्ये विस्मये णिचि द्वत आत् पुक् च आ० विस्मापयते तदन्यत्र विस्माययतीत्येव।

ष्वक्क सर्पणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ष्वक्कते अष्वक्किष्ट।

ष्वद स्वादे छेदने च चु० उभ० सक० सेट्। स्वादयति ते अस्विस्वदत् त।

ष्वद प्रीतौ छेदने च भ्वा० आ० सक० सेट्। स्वदते अस्वदिष्ट।

ष्वञ्ज आलिङ्गने भ्वा० आ० स० अनिट्। स्वजते अस्वङ्क्त।

ष्वप शयने निद्रायाञ्च अदा० स्वपा० अक्षा० पर० अक० अनिट्। स्वपिति अस्वाप्सीत् सुष्वाप। [यति ते असस्वर्त्तत् त।

ष्वर्त्त गतौ सक० दुःखेन जीवने अक० चु० उ० सेट्। स्वर्त्त-

ष्वष्क गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। ष्वष्कते अष्वष्किष्ट। बोपदेशपर्युदासे स्वक्कवत् ष्वष्कस्यापि ग्रहणात् ष्वष्कते इत्येवेत्याहुः।

ष्विद मोहे स्नेहे च अक० मोचने सक० भ्वा० आ० लुङि उ० सेट्। स्वेदते अस्विदत् अस्वेदिष्ट। [अस्विदत्।

ष्विद गात्रप्रक्षरणे अक० दि० पर० अनिट्। स्विद्यति लृदित्

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते वाचस्पत्याभिधाने षकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

स

सकार अष्मवर्णभेदः तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं तस्योच्चारणे चाभ्यन्तरप्रयत्नः विवृतं जिह्वाग्रेण अर्द्धस्पर्शनेन घोषार्थमात्रत्वात् अर्द्धस्पृष्टम्। बाह्यप्रयत्ना विवारश्वासाघोषाः महाप्राणश्च अस्य ध्येयरूपं यथा "सकारं शृणु चार्वङ्गि! शक्तिबीजं परात्परम्। कोटिविद्युल्लताकारं कुण्डलीत्रयसंयुतम्। पञ्चदेवमयं देवि! पञ्चप्राणात्मकं सदा। रजःसत्त्वतमोयुक्तं त्रिबिन्दुसहितं सदा" कामधेनुत०। तस्याधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "शुक्लाम्बरां शुक्लवर्णां द्विभुजां रक्तलोचनाम्। श्वेतचन्दनलिप्ताङ्गीं शुक्लाहारोपशोभिताम्। गन्धर्वैर्गीयमानाञ्च सदानन्दमयीं पराम्। अष्टसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तानन्दविवर्द्धिनीम्। एवं ध्यात्वा सकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारत०। अस्य वाचकशब्दाः "सोऽहंसः सुयशा विष्णुर्गवीशचन्द्रसंज्ञकः। जगद्बीजं शक्तिनामा सोऽहं वेशवती भृगुः। प्रकृतिरीश्वरः शुक्लः प्रभा श्वेता कुलोज्ज्वलः। दक्षपादोऽमृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽव्ययः। सुरूपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो दकोदरी। प्राणाद्या च परा देवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपूः। दुर्गोत्तारणसम्मोहा जीवो मूर्त्तिर्मनोहरः" वर्णाभिधा०। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादे न्यास्यता। काव्यादौ प्रयोगे फलं सुखम् "सः सौख्यं हस्तु खेदम्" वृ०र०टी०। बोपदेशधातूनां प्रयोगे दन्त्यादित्वम् "सकारजः षकारस्त्वेतुक्तेः सति निमित्ते पुनः षत्वम्।

स पु० सो-ड्। १विष्णौ एकाक्षरकोषः। २सर्पे ३ईश्वरे शब्दर०। ४विहगे पुंस्त्री० एकाक्षरकोषः। समासे पूर्वपदस्थः

५सहार्थे ६समानार्थे च यथा सपितृक” सरूप इत्यादि। “सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः” छन्द० शास्त्रोक्ते ७अन्तगुरुके आदिलघुद्वयके दवर्णगणे पु०। सगणोऽप्यत्र।

संक्षेप पु० सम्+क्षिप–घञ्। भूयसोऽर्थस्याल्पवाक्यादिना-प्रकाशने भरतः। ल्युट्। तत्रार्थे न०। सर्वत्र समः स्थाने ञरिपरे वा परसवर्णः पञ्चमवर्णः।

संक्षोभ पु० सम्+क्षुभ–घञ्। चाञ्चल्ये क्षोभे च वा ङ्।

संग्राहिन् पु० सम्+ग्रह–णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २सङ्ग्रहकारके ३धारके च। वा ङ् सङ्ग्राहीति रूपम्।

संघ पु० सम्+हन–ड नि०। १समूहे २जन्तुसमूहे च अमरः अस्य वा ङ्। सङ्घ इति वा रूपम्।

संघट्ट पु० सम्+घट्ट–भावे अच्। १अन्योन्यविमर्दे २गठने च “स्वदाहरणसंघट्ट प्रतिष्ठाज्ञानमेव च” ति०त०। ३लतायां स्त्री शब्दच०। ल्युट्। तत्रार्थे न०।

संघर्ष पु० सम्+घृष–घञ्। १अन्योन्यदृढसंयोगे २स्पर्द्धायां ३संमर्दने च शब्दर० वा ङ्।

संज्ञ न० सम्+ज्ञा–क। १पीतकाष्ठे कालीयके गन्धद्रव्ये शब्दच०। सम्+ज्ञा–अङ्। २चेतनायां ३बुद्धौ ४आख्यायां ५हस्तादौरर्थसूचने च स्त्री अमरः। ६गायत्र्यां ७सूर्यपत्न्याञ्च स्त्री मेदि०। वा ञ्। ८संहतजानुके त्रि० शब्दमा०।

संज्ञ ज्ञापन सम्+ज्ञा–णिच्–पुक् मारणे ह्रस्वः ल्युट्। १मारणे अमरः। २ज्ञापने न ह्रस्वः। क्तिन्। संज्ञप्तिरप्यत्र स्त्री हेमच० वा ञ्।

संज्ञासुत पु० संज्ञायाः सूर्यपत्न्याः सुतः। शनैश्चरे।

संज्ञु त्रि० संहते जानुनी यस्य जानुस्थाने ज्ञुः। संहतजानुके अमरः। वा ञ्। [ञ्।

संज्वर पु० सम्+ज्वर–अप्। अग्निजाते तापे अमरः वा

संमर्द पु०सम्+मृद–घञ्। अन्योन्यदृढसंयोगरूपे संघर्षे वा मः

संय पु० सं+यम्–ड। कङ्काले शब्दमा०। [यमे च।

संयत त्रि० सम्+यम–क्त। १बद्धे अमरः २शास्त्रोक्तनि-

संयत् स्त्री संयम्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे क्विप् तुक् च। १युद्धे अमरः। कर्त्तरि क्विप्। २संयमनकर्त्तरि त्रि०।

संयद्वर पु० सम्+यम–क्वरप् तुक् च। १जन्तुसमूहे २वाग्यते त्रि० संक्षिप्तसा०।

संयद्वर पु० ६त०। नियन्तॄणां वरे नृपे उणादि०।

संयद्वाम पु०वामं संयाति सम्+या–शतृ पृषो०पूर्वनिपातः। आदित्यपुरुषे “एतं हि आदित्ये पुरुषं संयद्वाम इत्याचक्षते एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति”छान्दोग्योप०।

संयन्तृ त्रि० संयच्छति सम्+यम–तृच्। नियन्तरि।

संय(या)म पु० सम्+यम–घञ् वा वृद्धिः। व्रताङ्गतया पूर्वदिनकर्त्तव्ये १नियमभेदे अमरः २इन्द्रियनिग्रहे ३बन्धने च

संयमन न० सम्+यम–ल्युट्। १बन्धने २व्रतभेदे मेदि० ३चतुःशाले गृहे च भरतः। यम–णिच्–ल्यु। ४यमे पु० “वैवस्वतः संयमनः” स्मृतिः।

संयमनी स्त्री संयम्यते बध्यतेऽत्र सम्+यम–आधारे ल्युट्। यमाधिकृतपुर्य्याम् मेदि० “अन्येऽपि ये संयमिनः संयमन्यामुषन्ति ते” काशीख० ८अ०। यमसभावर्णनं भा०स० ८अ०दृश्यम्। संयमननगरपरत्वे न०“एतत् संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम्” भा०व० १६३अ०।

संयमिन् पु०सम्+यम–णिनि न वृद्धिः। १मुनिभेदे धरणिः २इन्द्रियसंयमयुते त्रि० गीता।

संयाव पु० सम्यक् घृतादिभिर्यूयते मिश्र्यते गोधूमचूर्णाद्यत्र सम्+यु–आधारे घञ्। “संयावस्तु घृतक्षीरगुडगोधूमपाकजः” इत्युक्ते घृतादिना पक्वगोधूमचूर्णे शब्दच०।

संयुज् त्रि० सम्यक् युनक्ति सम्+युज–क्विन्। १गुणाढ्ये त्रिका० २संयुक्ते च। [रिते हलवर्णे च पा०।

संयुक्त त्रि० सम्+युज–क्त। १संयोगयुते पदार्थे २अचानन्त-

संयुग न० संयुज्यतेऽत्र सम्+युज–क न्यङ्क्वा० जस्य गः। युद्धे अमरः। तत्र साधु० खञ्। सांयुगीन रणसाधौ।

संयुत त्रि० सम्+यु–क्त। संयुक्ते।

संयोग पु० सम्+युज–घञ्। १मेलने क्रियाजन्ये द्रव्याश्रिते गुणभेदे २सम्बन्धमात्रे च “अप्राप्तयोस्तु या प्राप्तिः सैव संयोग ईरितः। कीर्त्तितस्त्रिविधस्त्वेष आद्योऽन्यतरकर्मजः। तथोभयोः कर्मजन्यो भवेत् संयोगजोऽपरः। आदिमः श्येनशैलादिसंयोगः परिकीर्त्तितः। मेषयोः सन्निपातोयः स द्वितीय उदाहृतः। कपालतरुसंयोगात् संयोगस्तरुकुम्भयोः। तृतीयः स्यात् कर्मजोऽपि द्विधैव परिकीर्त्तितः। अभिघातो नोदनञ्च शब्दहेतुरिहादिमः। शब्दाहेतुर्द्वितीयः स्यात्” भाषा० “उदयात् प्राक् दशम्यास्तु शेषः संयोग उच्यते। उपरिष्टात् प्रवेशस्तु तस्मात् तत् परिवर्जयेत्” ति०त० उक्ते उदयात् प्राक्दशम्याः शेषे च।

संयोगपृथक्त्व न० संयोगेन फलसम्बन्धभेदेन पृथक्त्वं नानारूपत्वं यत्र। एकस्यैव कर्मणो नित्यानित्यत्वप्रतिपादके मीमांसकोक्ते न्यायभेदे स च तत्त्वबो० दर्शितो यथा

"अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "खादिरे पशुं बध्नाति खादिरं वीर्य्यकामस्य यूपं कुर्वीत"। अत्र पशुबन्धनाय यूपो विहितः स च नित्यत्वेनावश्यकः यागसाधनत्वात् पशुकामनावतश्च अन्यो यूपो विहितः स च कामनाधीनत्वादनावश्यकः। अत्र संशयः किं काम्य एव खादिरो नित्येऽपि स्यात् उत एकः खादिरः क्रतुपुरुषोभयार्थः उत काम्य एव खादिरो नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मित इति। तत्र काम्यनित्यप्रयोगाङ्गता न सम्भवति कामनाधीनत्वेन तस्यानावश्यकत्वात् नित्यस्यावश्यकः नह्येकस्यावश्यकत्वमनावश्यकत्वञ्च सम्भवति विरोधात्। तस्मात् काम्य एव खादिरः नित्यस्त्वन्यकाष्ठनिर्मितः। तदुक्तं शास्त्रदीपिकायाम् एतदधिकरणीयोदाहरणान्तरे "दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्येत्यधिकृत्य "पूर्वाधिकरणन्यायात् काम्यत्वेन श्रुतं दधि। अनित्यार्थमुपादेयमतोऽन्यन्नित्यमिष्यताम्"। अन्यद्द्रव्यान्तरं पूर्वाधिकरणन्यायात् प्रागुक्तापःप्रणयनन्यायात्। माधवाचार्य्योऽपि "नित्येऽग्निहोत्रे पूर्वाधिकरणन्यायेन दधि न प्रयोक्तव्यं किन्तु अन्यदेव किञ्चित् द्रव्यम्" इत्याह। ननु नित्येऽपि खादिर एव श्रूयते अतो नित्य एकः खादिरः काम्यस्त्वन्यः खादिर इति यूपद्वयं विधीयते अन्यथा नित्ये खादिरत्वाभिधानं व्यर्थं स्यात् तथा च क्व विरोधः येनैकस्योभयार्थत्वे विरोधमाशङ्क्य समाहितमिति चेन्न खादिरेण वीर्य्यं कुर्य्यादित्यर्थकत्वपर्य्यवसन्नं खादिरत्वाभिधानं व्यर्थमिति तस्मान्नित्ये खादिराविधानात् काम्य एव खादिरः नित्यस्तु काष्ठान्तरीय इति प्राप्ते आह "एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" सू॰ संयोगः सम्बन्धः एकस्य खादिरस्य नित्यत्वकाम्यत्वोभयरूपत्वे संयोगस्य पशुसम्बन्धस्य पृथक्त्वं परस्परनिरपेक्षेण पृथगभिधानं नियामकमिति शेषः। अयम्भावः यदि द्वयोरेकस्य साकाङ्क्षा तदा द्वयोरेकवाक्यता इह तु उभयमेव निराकाङ्क्षं तथा हि नित्यवाक्यं यूपस्य पशुबन्धनसम्बन्धे अलौकिकं किमपि नापेक्षते पशुबन्धनदृष्टफलत्वात् काम्यवाक्यमनुपन्यस्याभिधानाच्च। काम्यवाक्यमपि आश्रयसम्बन्धकरं किमपि प्रमाणं नापेक्षते सन्निधानादेवाश्रयलाभे हि तथा स्यात् पृथक्पृथक् संयोगस्य निरपेक्षेण वाक्यद्वयेनाभिधानात् कामनायाञ्च खादिरं दृष्टफलद्वारा क्रतोरुपकरिष्यति पुरुषस्य वीर्य्यमाप्याययिष्यति। किन्त्वयं विशेषः कामनायत्ते तत्प्रकारेण प्रसङ्गात्तद्भावेन च क्रत्वर्थ इति। तदुक्तम् "द्वयोरेकस्य साकाङ्क्षा भवेद्यदि तयोस्ततः। प्रकल्प्येतैकवाक्यत्वं निराकाङ्क्षन्त्विहोभयमिति" तस्मादुभयार्थो खादिरतेति। ननु नित्य एव खादिरोऽस्तु खादिरमित्यादिनाऽङ्गस्य प्रशंसार्थं फलश्रुत्यर्थवादोऽस्तु यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" इत्यत्रेति किमेकस्योभयार्थत्वाङ्गीकारेणेति चेन्न तत्र जुह्वाः प्राप्तावपि तन्निष्पादकद्रव्यविशेषणाभावात् तत्परिचायकत्वेनैव स्तुत्यर्थवादस्यौचित्यात् न चात्र तथा पूर्ववाक्यत एव खादिरत्वप्राप्तौ पुनः खादिरपदोपन्यासेनान्यस्य वीर्य्यसामर्थ्यकत्वबोधनेनैकप्रयोजनकत्वात्। एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यादावपि उभयार्थता दध्नो बोध्या उभयत्र दध्नः कीर्त्तनात्"।

संयोगविरुद्ध न॰ संयोगेन विरुद्धम्। द्रव्यान्तरसंयोगेन विरुद्धगुणाश्रये द्रव्यभेदे तच्च राजवल्लभेन दर्शितं यथा "शाकाम्लफलपिण्याककुलत्थलवणामिषैः। करीरदधिमाषैश्च प्रायः क्षीरं विरुध्यते। प्राणहारी तु हारीतो हरिद्रालवणैः शृतः। हरीतस्तैलानलैर्भृष्टं विषं मायूरमामिषम्। वराहवसया भृष्टा बलाका तु हरत्यसून्। संयुक्ता सैव वारुण्या कुल्माषैश्च विरुध्यते। अविं कुसुम्भशाकेन मत्स्यतैलैः कणां त्यजेत्। मांसैरिक्षुविकारांश्च काञ्जिकैस्तिलशष्कुलीम्। कपोतः सार्षपे भृष्टो घृतं कांस्ये दशाहिकम्। विषं घृतसमं क्षौद्रं मधुना गगनाम्बु च। मूलकं माषसूपेन मधुना च न भक्षयेत्। एकत्र सर्वमांसानि विरुध्यन्ते परस्परम्। रात्र्यन्धवीसर्पदकोदराणां विस्फोटिकोन्मादभगन्दराणाम्। मूर्च्छामदाध्मानगलग्रहाणां पाण्ड्वामयस्याऽऽमविषस्य चैव। किलासकुष्ठग्रहणीगदानां शोथातिसारज्वरपीनसानाम्। सन्तानदोषस्य तथैव मृत्योर्विरुद्धमन्नं प्रवदन्ति हेतुम्। विरुद्धाहारजान् रोगान् विनिहन्ति विरेचनम्। वमनं शमनं वापि पूर्वं वा हितसेवनम्"।

संयोजन न॰ सम्+युज-णिच्-आधारादौ ल्युट्। १मैथुने हारा॰। २सम्यग्योजने च। [त्वरेण कृतयोजने पदार्थे

संयोजित त्रि॰ सम्+युज-णिच्-क्त। कृतयोजने पदार्था-

संरम्भ पु॰ सम्+रभ-घञ्-मुम् च। १कोपे शब्दर॰। २आटोपे त्रिका॰। ३उत्साहे मेदि॰ ४वेगे च "सहरिवं-रक्तासिताम्बुवाहम्" इति कुमारः। [चिन्तने च।

संराधन न॰ सम्+राध-ल्युट्। १सम्यक् सेवने २सम्यक्-

संराव पु॰ सम्+रु-घञ्। शब्दे अमरः।

संरूढ त्रि० सम्+रुह–क्त । १प्रौढे २जाताङ्कुरे च मेदि०।
संरोध पु० सम्+रुध–घञ् । १रोधने २क्षेपे च मेदि० ।
संलग्न त्रि० सम्+लग–क्त । मिलिते ।
संलय पु० संलीयते इन्द्रियव्यापारोऽत्र सम्+ली–आधारे अच् । १निद्रायां हेमच० । भावे अच् । २प्रलये च ।
संलाप पु० सम्+लप–घञ् । १परस्परकथने अमरः। प्रौढा अन्योन्योक्तिप्रत्युक्तिभ्यां २भाषणे ३रहसि कथने च ।
संवत्सर पु० संवसन्ति ऋतवोऽत्र सम्+वस–सरन् । १वत्सरे ज्योतिषोक्ते इदादिपञ्चकान्तर्गते २वत्सरभेदे च । इदावत्सरशब्दे ९२६पृ०दृश्यम् । [राज्यावधिके तत्प्रवर्त्तितवत्सरे ।
संवत् अव्य० सम्+वय–क्विप् यलोपे तुक् । विक्रमादित्य-
संवदन न० सम्+वद–ल्युट् । १आलोचने २वशीकरणे च मेदि० । सम्+वन–ल्युट् । संवननमप्यत्र रामाश्रमः ।
संवर न० सम्+वृ–करणे अप् । १जले । कर्त्तरि अच् । २दैत्यभेदे ३मत्स्यभेदे ४मृगभेदे च पुंस्त्री० ।
संवर्त्त पु० सम्यक् वर्त्तते परावर्त्ततेऽत्र सम्+वृत–णिच्-आधारे अच् । १प्रलयकाले अमरः। २स्मृतिकारकमुनिभेदे ३कर्षफलवृक्षे मेदि० ४मेघे शब्दच० ५मेघनायकभेदे च । "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः। पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः" ज्यो०त० ।
संवर्त्तक न० सम्+वृत–णिच–ण्वुल् । १बलदेवलाङ्गले २वाडवानले पु० हेमच० । ततः स्वार्थे अच् । ३बलदेवे शब्दर० । [त्रिका० ।
संवर्त्तकिन् पु० संवर्त्तकं लाङ्गलभेदोऽस्त्यस्य इनि । बलरामे
संवर्त्तिका स्त्री सम्यक्वर्त्तिका सम्+वृत–ण्वुल् टापि अत इत्वं वा । १दीपादेः शिखायां २पद्मादेः केशरसमीपस्थे दले अमरः ३नवपत्त्रे मधुसूदनः ।
संवर्द्धक त्रि० सम्+वृध–णिच–ण्वुल् । सम्माननाकारिणि हेमच० २वृद्धिकारके च ।
संवलित त्रि० सम्+वल–क्त । मिलिते ।
संवसथ पु० संवसन्त्यस्मिन् सम्+वस–आधारे अथच् । ग्रामे जनसमूहनिवासस्थाने अमरः ।
संवह पु० सम्यक् वहति सम्+वह–अच् । सप्तवायुमध्यवर्त्तिनि वायुभेदे आवहशब्दे १६४पृ० दृश्यम् ।
संवार पु० सम्+वृ–घञ् । शिक्षापन्योक्ते वर्णोच्चारणार्थे गलबिलसंकोचात्मके बाह्यप्रयत्नभेदे २सङ्गोपने च ।
संवास पु० संवसत्यत्र सम्+वस–घञ् । १मठे शब्दच० । पुरवासिनां पुराद्वहिर्विहारयोग्ये अनावृते २स्थाने जटा० ।
संवाह पु० संवाहयति सम्+वह–णिच्–अच् । अङ्गमर्दके भृत्ये जटा० । ण्वुल् । संवाहक तत्रैव ।
संवाहन न०सम्+वह–णिच्–ल्युट् । १भारादेर्वाहने २अङ्गसंमर्दने च मेदि० [प्राप्य] भयादिना वा जातोत्कण्ठे ।
संविग्न त्रि०सम्+विज–क्त । १उद्विग्ने इष्टवस्तुलाभाय तद्-
संवित्ति स्त्री सम्+विद–क्तिन् । १ज्ञाने शब्दमा० २प्रतिपत्तौ ३चेतनायां ४अङ्गीकारे ५बुद्धौ च मेदि० ।
संविद् स्त्री सम्+विद–सम्प० क्विप् । १ज्ञाने २प्रतिपत्तौ मेदि० । ३सम्भाषायां ४बुद्धौ ५क्रियाकरणे ५युद्धे ६अङ्गीकारे च अमरः । ७नाम्नि ८आचारे ९सङ्केते १०तोषे ११समाधौ च शब्दच० ।
संविदा स्त्री संविद्यतेऽनया सम्+विद–क्विप् टाप् । भङ्गायां (सिद्धि) "संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी" तन्त्रम् ।
संविदित त्रि०सम्+विद–क्त । १अङ्गीकृते २सम्यग्ज्ञाते च ।
संविद्व्यतिक्रम पु० संविदोऽङ्गीकारस्य व्यतिक्रमो यत्र । कृताङ्गीकारस्योल्लङ्घनहेतुके विवादभेदे वीरमि०तत्स्वरूपं यथा "तस्य स्वरूपं व्यतिरेकमुखेन दर्शयति" नारदः "पाषण्डनैगमादीनां स्थितिः समय उच्यते । समयस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति" । पाषण्डाः वैदिकमार्गद्वेषिणः क्षपणकादयः । नैगमाः सार्थिका वणिज इति मदनरत्ने । नैगमाः वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तारः पाशुपतादय इति मिताचरायाम् । आदिशब्देन विद्वद्ब्राह्मणसमूहादीनां ग्रहणम् । समयस्यानपाकर्म व्यतिक्रमः समयापरिपालनमिति यावत् तद्व्यतिक्रमस्याख्यं विवादपदमस्तीत्यर्थः। तदुपयोग्यार्थमाह बृहस्पतिः "वेदविद्याविदो विप्राः तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेत्" इति । याज्ञवल्क्योऽपि "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणं न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद् ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति"। ब्राह्मणानां समूहो ब्राह्मण्यम् । "ब्राह्मणमानववाडवाद्यदिति" पा० स्त्रेण यत् । विद्या वेदाः तिसृणां विद्यानां समाहारस्त्रिविद्यम् । त्रिविद्यमधीते इति । तेषां वृत्तिं प्रकल्पयेदित्यस्यार्थो बृहस्पतिनैव विवृतः "अनाच्छेद्यकरास्तेभ्यः प्रदद्यात् गृहभूमिकाः । मुक्तभाव्यश्च नृपतिर्लेखयित्वा स्वशासनम्" इति । अनाच्छेद्यकराः अपाहृतकराः । एतदुक्तम्भवति । आगामिन्वपतिभिरप्याहृ-

करा: तेभ्यो विसृष्टकराश्च गृहभूमिकाः प्रदद्यादिति । एवं नियुक्तैर्यत्कर्त्तव्यं तदाह याज्ञवल्क्यः “निजधर्म्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्म्मो राजकृतश्च यः” इति । निजधर्म्माविरोधेन श्रौतस्मार्त्तकर्म्माविरोधेन सामयिकः समयान्निष्पन्नो यो धर्म्मो गोप्रचारोदकरक्षणदेवगृहपालनादिरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीयः । यश्च राज्ञा कृतो निजधर्म्माविरोधेनैव यः सामयिको धर्म्मो यावत्प्राथिकभोजनं देयमस्माद्रात्रिमध्ये तुरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवंरूपः सोऽपि यत्नेन रक्षणीय इत्यर्थः । वृहस्पतिरपि “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं शान्तिकं पौष्टिकन्तथा । पौराणां कर्म्म कुर्य्युस्ते सन्दिग्धे निर्णयं तथेति” । पौराणां पुरवासिनामित्यर्थः । एवं राजनियुक्तसमुदायविशेषस्य कार्य्यविशेष उक्तः । सर्व्वसमुदायानाञ्च कार्य्यमाह स एव “ग्रामश्रेणिगणानाञ्च सङ्केतः समयक्रिया । बाधाकाले तु सा कार्य्या धर्म्मकार्य्ये तथैव च । चाटचौरभये बाधाः सर्व्वसाधारणाः स्मृताः । तत्रोपशमनं कार्य्यं सर्व्वैर्नैकेन केनचिदिति” । गणानाञ्चेत्यत्र चशब्दः पाषण्डनैगमादीनां समुच्चयार्थः । ततश्च गणपाषण्डनैगमादीनां समयकरणमन्तरेण यद्युपद्रवो दुःपरिहरः धर्म्मकार्य्यं च दुःसाध्यन्तदा पारिभाषिकी समयक्रिया सर्व्वैर्मिलितैः कार्य्या । चाटोरकः । चाटचौरादिभ्यो भये प्राप्ते तदुपशमनं सर्व्वैः कार्य्यमित्यर्थः । धर्म्मकार्य्यमपि सम्भूय कार्य्यमित्युक्तं तेनैव “सभाप्रपादेवगृहतडागारामसंस्कृतिः । तथाऽनाथदरिद्राणां संस्कारो यजनक्रिया । कुलायननिरोधश्च कार्य्यमस्माभिरंशतः । यत्रैतल्लिखितं पत्रे धर्म्म्या सा समयक्रिया । पालनीयाः समस्तैस्तैः समर्थो विसंवदेत् । सर्व्वस्वहरणं दण्डस्तस्य निर्व्वासनं पुरादिति” । सभा मण्डपः । प्रपा पानीयशालिका । आरामः उपवनम् । संस्कृतिः जीर्णोद्धारः । संस्कार उपनयनादिकः प्रेतदहनादिकश्च । यजनक्रिया सोमयागादिकर्त्तृभ्यो दानम् । कुलायननिरोधः । कुलायनस्य दुर्भिक्षाद्युपगमपर्य्यन्तस्य धारणम् । कुल्यायननिरोधश्चेति कल्पतरौ पाठः । कुल्यायननिरोधः कुल्यायाः प्रवर्त्तनप्रतिबन्धस्य । एवं कृता समयक्रिया न केवलं समुदायिभिरेव पालनीया अपि तु राज्ञापि इत्याह नारदः “पाषण्डनैगमश्रेणिपूगव्रातगणादिषु । संरक्षेत् समयं राजा दुर्गे जनपदे तथेति” । पाषण्डा वेदोक्तलिङ्ग-धारणव्यतिरिक्ताः सर्व्वे लिङ्गिनः । तेषु विहितभिक्षाचरणाद्याः सन्ति । नैगमाः सार्थिका वणिक्प्रभृतयः । तेषु सकलकुसन्देशहरपुरुषतिरस्कारिणो दण्ड्या इत्येवमादयो बहवः समया विद्यन्ते । अथ वा नैगमाः आप्तप्रणीतत्वेन ये वेदप्रामाण्यमिच्छन्ति पाशुपतादयः । श्रेणयः एकशिल्पोपजीविनः । ताम्बूलमनयैव श्रेण्या विक्रेयमित्येवमादिकाः समया वरीवर्त्तन्ते । पूगा हस्त्यश्वारोहादयः । व्रातगणशब्दयोरर्थमाह कात्यायनः “नानायुधधरा व्राताः समवेतास्तु कीर्त्तिताः । कुलानां हि समूहस्तु गणः सम्परिकीर्त्तितः” इति । पूगे व्राते वा स्वमृतमुज्झ्य समरे न गन्तव्यमित्येवमादयः समया वर्त्तन्ते । गणे तु पञ्चमे दिने पञ्चमे वर्षे वा कर्णवेधः कर्त्तव्य इत्येवमादि समयः समस्ति । गणादीत्यत्रादिशब्देन ब्रह्मपुरीनिविष्टस्य महाजनादेः परिग्रहः । तत्र गुरुदक्षिणाद्यर्थमागतो माननीय इत्यादिः समयोऽस्ति । दुर्गे तु धान्यादिकं गृहीत्वा अन्यत्र न तद्विक्रेयमित्यादिरस्ति समयः । जनपदे तु क्वचिद्विक्रेतव्यकाशात्कुलक्रमहरणमित्याद्यनेकविधः समयो वरीवर्त्तते । तदेवं समयजातं यथा न भ्रश्यति तथा राजा कुर्य्यादित्यर्थः । समूहादिपुरुषविषये विशेषमाह वृहस्पतिः “कोषेण लेख्यक्रियया मध्यस्थैर्वा परस्परम् । विश्वासं कृत्वा यः कुर्य्युः कार्य्याणि समनन्तरम्” इति । कोषेण देवतास्नानोदकपानेन । लेख्यक्रियया समयपत्रेण । मध्यस्थैः प्रतिभूभिः कार्य्याणि समूहकार्य्याणि । एतदुक्तं भवति । समुदायिभिः परस्परं समयातिक्रमाभावाय कोषादिभिर्विश्वासमुत्पाद्य सामयिककार्य्याणि कर्त्तव्यानीति । कात्यायनोऽपि “समूहानां तु यो धर्म्मस्तेन धर्म्मेण ते सदा । प्रकुर्य्युः सर्व्वकर्म्माणि स्वधर्म्मेषु व्यवस्थिताः” इति । सामयिकधर्म्मनिजधर्म्मानतिक्रमेण सर्व्वकार्य्याणि समुदायिनः कुर्य्युरित्यर्थः । याज्ञवल्क्योऽपि “निजधर्म्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सोऽपि यत्नेन संरक्ष्यो धर्म्मो राजकृतश्च यः” इति । निजधर्म्माविरोधेनेत्यनेन निजधर्म्मविरोधी सामयिको धर्म्मो यथा सन्ध्यावन्दनवेलायां सर्व्वैरेव स्वव्यापारपरिहारेण, राजभवनं प्रत्यागन्तव्यं यो नायास्यति प्रथमसाहसं दण्ड्यः इति नासौ रक्ष्य इत्यर्थादुक्तम् । कात्यायनोऽपि “स्वावरोधेन धर्म्मस्य निर्जितं राजशासनम् । तस्यैवाचरणं पूर्व्वं कर्त्तव्यन्तु नृपाज्ञयेति” । धर्म्मस्य श्रौतस्मार्त्तादि

धर्म्मस्य निर्जितं कृतमित्यर्थः “राज्ञा प्रवर्त्तितान् धर्म्मान् यो नरो नानुपालयेत्। गर्ह्यः स पापो दण्ड्यश्च लोपयन् राजशासनम्” इति। विचित्रबुद्धिभिः समुदायिभिरनेकैरैकमत्येन कार्य्यकरणासम्भवात् द्वित्राः पञ्च वा कार्य्यचिन्तकाः कर्त्तव्या इत्याह बृहस्पतिः “द्वौ त्रयः पञ्च वा कार्य्याः समूहहितवादिनः। कर्त्तव्यं वचनन्तेषां ग्रामश्रेणिगणादिभिरिति”। कार्य्यचिन्तकेषु हेयोपादेयान्दर्शयति स एव “विद्वेषिणो व्यसनिनः शालीनालसभीरवः। लुब्धातिवृद्धबालाश्च न कार्य्याः कार्य्यचिन्तकाः। शुचयो वेदधर्म्मज्ञाः दक्षा दान्ताः कुलोद्भवाः। सर्व्वकार्य्यप्रवीणाश्च कर्त्तव्यास्तु महत्तमाः” इति। शालीनाः अधृष्टाः कार्य्यचिन्तकाः समुदायकार्य्यसाधकविचारकाः। कार्य्यचिन्तकानामपि समूहहितवादिनां वचनं सर्व्वैः समूहिभिः कार्य्यमित्याह याज्ञवल्क्यः “कर्त्तव्यं वचनं सर्व्वैः समूहहितवादिनाम्” इति। समूहप्रतिकूलस्य प्रथमसाहसं दण्डं इत्याह स एव “यस्तत्र विपरीतः स्यात् स दाप्यः प्रथमं दमम्” इति। प्रथमं पूर्व्वसाहसम्। कात्यायनोऽपि “युक्तियुक्तं वचो हन्याद् वक्तुर्योऽनवकाशतः। अयुक्तञ्चैव यो ब्रूयात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम्” इति। बृहस्पतिरपि “यस्तु साधारणं हिंस्यात् क्षिपेत्त्रैविद्यमेव वा। संविक्रियां विहन्याच्च स निर्व्वास्यस्ततः पुरात्” इति। साधारणम् समुदायसाध्यं दण्डादि द्रव्यम्। हिंस्यात्। दण्डादेः साहाय्यकरणाद्वारयेत् क्षिपेत् वा तिरष्कुर्य्यादित्यर्थः। समूहिनामप्यधर्म्मेण द्वेषादिना कार्य्यकरणे दण्डमाह स एव “बाधां कुर्य्युर्य्यदेकस्य सम्भूता द्वेषसंयुताः। राज्ञा ते विनिवार्य्यास्ते शास्याश्चैवानुबन्धतः” इति। अनुबन्धतः निग्रहतारतम्यानुसारेण। मुख्यानामपराधविशेषे दण्डविशेषमाह याज्ञवल्क्यः “गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लङ्घयेच्च यः। सर्व्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्” इति। मुख्य दण्डने समूहस्यैवाधिकारः। अतएव कात्यायनः “साहसी भेदकारी च गणद्रव्यविनाशकः। उच्छेद्याः सर्व्व एवैते विख्याप्यैव नृपे भृगुरिति”। नृपे विख्याप्य गणेनोच्छेद्या इत्यर्थः। समूहाशक्तौ तस्य दण्डो राज्ञा विधेयः। अतएव मनुः “यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानञ्च राजतम्। एवं दण्डविधिं कुर्य्याद्धार्म्मिकः पृथिवीपतिः। ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम्” इति। एतेषां प्रवासनचतुःसुवर्णषण्णिष्कशतमानरूपाणाञ्चतुर्णां दण्डानाञ्जातिविद्यागुणाद्यपेक्षया व्यवस्था कल्पनीया। यत्तु कश्चिदेतेषाञ्चतुर्णां दण्डानां क्रमेण ब्राह्मणादिचतुर्व्वर्णविषयत्वमित्याह तदज्ञानविलसितम्। एतादृशव्यवस्थायां प्रमाणाभावात्। ब्राह्मणस्य प्रवासनं क्षत्रियादीनाञ्चतुःसुवर्णादि दण्ड इत्यस्यानुचितत्वाच्च। मर्म्मोद्घाटकादीनां पुरान्निर्व्वासनमेव दण्ड इत्याह बृहस्पतिः “अरुन्तुदः सूचकश्च भेदकृत्साहसी तथा। श्रेणिपूगनृपद्विष्टः क्षिप्रं निर्व्वास्यते ततः” इति। अरुन्तुदः मर्म्मोद्घाटकः। सूचकः पिशुनः। पिशुनौ खलसूचकावित्यभिधानात्। भेदकृत् समुदायिषु वैमत्यकृत्। समूहस्थानान्निर्व्वास्यते समूहेनेति शेषः। न च समूहस्य दण्डकरणेऽनधिकारात् समूहेनेति शेषकरणमयुक्तमिति वक्तव्यम्। पूर्व्वोक्तकात्यायनवचनेन समूहस्यैव मुख्यदण्डनेऽधिकारस्य प्रतिपादितत्वात् “पूगश्रेणिगणाध्यक्षाः पुरदुर्गनिवासिनः। वाग्धिग्दण्डपरित्यागं प्रकुर्य्युः पापकारिणाम्। तैः कृतं यत् स्वधर्म्मेण निग्रहानुग्रहं नृणाम्। तद्राज्ञाप्यनुमन्तव्यं निसृष्टार्थो हि ते स्मृताः” इति बृहस्पतिनाप्यभिधानाच्च। वाग्दण्डः पापिष्ठोऽसीत्यादि भाषणम्। धिग्दण्डो धिक्त्वामिति भाषणम्। परित्यागोऽस्मद्व्यवहार्य्यत्वकरणं निर्व्वासनं वा। उभयत्रापि लोके परित्यागशब्दप्रयोगदर्शनात्। एतच्चार्थदण्डादेरुपलक्षणार्थम्। निग्रहानुग्रहमित्येतेन पुनःसाम्येनाभिधानात् निसृष्टार्थाः अज्ञातकार्य्याः। नारदोऽपि “पृथग्गणांस्तु ये भिन्द्युस्ते विनेया विशेषतः। आवहेयुर्भयं घोरं व्याधिवत्ते ह्युपेक्षिताः” इति। गणान् श्रेण्यादिरूपान्। बृहस्पतिरपि “तत्र भेदमुपेक्षां वा यः कश्चित् कुरुते नरः। चतुःसुवर्णं षण्णिष्कांस्तस्य दण्डो विधीयते” इति। सुवर्णचतुष्टयषण्णिष्कयोः शक्त्यादितारतम्यानुसारेण गुणवदगुणवद्विषयत्वेन वा व्यवस्था कल्प्या। पाषण्ड्यादिष्वेवं समूहेषु राज्ञा यथा वर्त्तितव्यं तदाह नारदः “यो धर्म्मः कर्म्म यच्चैषामुपस्थानविधिश्च यः। यच्चैषां वृत्त्युपादानमनुमन्येत तत्तथेति”। धर्म्मः सत्यवदनादिः। कर्म्म प्रातःपर्य्युषितभिक्षाटनादिः उपस्थानविधिः समूहकार्य्यार्थं ढक्काद्यध्वनिमात्रेण मण्ड-

थादौ भेलनम्। प्रत्युपादानञ्जीवनाय तापसवेषपरिग्रहः। एषां पाषण्डिनामित्यर्थः। अन्यदपि राजकृत्यमाह स एव "प्रतिकूलञ्च यद्राज्ञः प्रकृत्या च मतञ्च यत्। बाधकञ्च यदर्थानां तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्" इति। यद्राज्ञः प्रतिकूलम् "यथा यस्य राजस्तु कुरुते स्मृद्रोधर्मविवेचनम्। तस्य प्रक्षुभ्यते राष्ट्रं बलं कोशश्च नश्यति" इति। एवञ्च सार्थिकादिस्मृद्विवादे धर्मविवेचनं च यद्राज्ञ इत्यस्योदाहरणमन्तव्यम्। प्रकृत्या स्वभावत एव मतम् अवज्ञातार्थं पाषण्डादिषु ताम्बूलभक्षणादिकम्। यच्चार्थानां बाधकञ्चननाशकचौरादिसंबाधादिकं तत्तेभ्योऽपि निवर्त्तयेत्। यथा ते न कुर्वन्ति तथा कुर्य्यादित्यर्थः। अन्यदपि निवर्त्त्यमाह स एव "दोषवत्करणं यत्स्यादनाम्नायप्रकल्पितम्। प्रवृत्तमपि तद्राजा श्रेयस्कामो निवर्त्तयेत्"। लोभादिदोषवत्करणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं विधवादौ वेश्यात्वादिकं पाषण्डादिभिः प्रकल्पितम्। तद्बहुकालप्रवृत्तमपि राज्ञा निवर्त्तनीयमित्यर्थः। त्रैविद्यानां प्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वतिदिशति याज्ञवल्क्यः "श्रेणिनैगमपाषण्डिगणानामप्ययं विधिः। भेदञ्चैषां नृपो रक्षेत् पूर्ववृत्तिं च पालयेत्" इति। समूहकार्यार्थमागताय यद्राज्ञा समूहपूजार्थं दत्तन्तद्यदि समूहायासौ न ददाति तदा तद्दत्तं एकादशगुणं दाप्य इत्याह स एव "समूहकार्य्य आयातान् कृतकार्यान् विसर्जयेत्। सदानमानसत्कारैः पूजयित्वा महीपतिः। समूहकार्य्यं प्रहिता यल्लभेत तदर्पयेत्। एकादशगुणं दाप्यो यद्यसौ नार्पयेत् स्वयम्"। इति। यल्लभेत समूहसम्माननार्थमिति शेषः। यतो राजदत्तं सर्वसाधारणमतो यथांशतो विभागं कृत्वा प्राज्ञनिःस्वादिभ्यो वा दातव्यमित्याह बृहस्पतिः "ततो लभ्येत यत्किञ्चित् सर्वेषामेव तत्समम्। षण्मासिकं मासिकं वा विभक्तव्यं यथांशतः। देयं वा निःस्ववृद्धान्धस्त्रीबालातुररोगिषु। सान्तानिकादिषु तथा धर्म एष सनातनः" इति। एकस्य पुरुषस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं कुटुम्बस्य वैकस्य षण्मासनिर्वाहाय पर्याप्तं, लब्धं वा यथांशतः स्वस्वांशानुरूपेण विभजनीयन्निःस्वादिभ्यो वा देयमिति तात्पर्यार्थः राजप्रसादलब्धद्रव्यणमपि सर्वेषां सममित्याह स एव "यत्तैः प्राप्तं रक्षितं वा गणार्थं वा ऋणं कृतम्। राजप्रसादलब्धञ्च सर्वेषामेव तत्समम्" इति। अयमर्थः। तैः समूहकार्य्यार्थं प्रहितैर्यल्लोभाविवादावधिं क्षेत्रारामादिकं धर्माधिकरणे न्यायतः प्राप्तम्। यच्च परैरपह्रियमाणं रक्षितं यच्च समूहप्रयोजनार्थमुपात्तमृणम्, यच्च राजप्रसादलब्धं तत् सर्वं सर्वेषां समुदायिनां सममिति। गणकृतऋणं सर्वेषां सममित्यस्य क्वचिदपवादमाह कात्यायनः "गणमुद्दिश्य यत्किञ्चित् कृत्वर्णं भक्षितं भवेत्। आत्मार्थं विनियुक्तं वा देयं तैरेव तद्भवेत्" इति। तैः मुख्यैः। ये तु समुदायानुग्रहात्तद्लाभं प्राप्ताः ये च समुदायक्षोभादिना ततो बहिर्भूतास्तान् प्रत्याह स एव "गणानां श्रेणिवर्गाणां गताः स्युर्येऽपि मध्यताम्। प्राक्तनस्य धनर्णस्य समांशाः सर्व एवेति। तथैव भोज्यवैभव्यदानधर्मक्रियासु च। समूहस्थोऽंशभागी स्यात् प्रागगतस्त्वंशभाङ्नत्विति"। [२रचनायाञ्च।

संविधान न० सम्+वि+धा—ल्युट्। १उपाये २आयोजने

संविषा स्त्री संमर्दितं विषं यया शा०ब० धातुजस्य उत्तरपदलोपः। अतिविषायाम् (आतइच्) शब्दच०।

संवीक्षण न०सम्यग्वीक्ष्यते अन्विष्यते वा सम्+वि+ईक्ष-भावे ल्युट्। १सम्यग्दर्शने २इष्टवस्तुनोलाभाय अन्वेषणे च।

संवीत त्रि० सम्+व्येञ्—क्त। १आवृते २रुद्धे च अमरः। सम्+वि+इण-क्त। ३अङ्गते। [वर्णोच्चारणाभ्यन्तयत्ने च

संवृत त्रि० सम्+वृ-क्त। १आवृते २कृतगोपने ३संवाहरूपे

संवेग पु० सम्+विज—घञ्। १भयादिना त्वरायाम् अमरः २सम्यग् वेगे च। [युच्। संवेदनाप्यत्र स्त्री।

संवेद पुं सम्+विद—घञ्। ज्ञाने अमरः। स्वार्थे णिच—

संवेश पु० सम्यक् विशत्यत्र सम+विश-आधारे घञ्। १निद्रायाम् अमरः। संपूर्वकस्य तस्य निद्रार्थकत्वात्तथात्वम्। यथा "संविष्टः कुशशयने निशां निनायेति" रघुः। २पीठे हेमच० ३स्त्रीरतिबन्धभेदे मेदि०।

संवेशन न० सम्+विश—णिच्-ल्युट्। रतिक्रियायां हेमच० तदुत्तरं हि निद्राधिक्येन तस्या निद्राहेतुत्वात्तथात्वम्।

संव्यान न० संवीयते सम्+व्येञ्—कर्मणि ल्युट्। १उत्तरीयवस्त्रे अमरः। २वस्त्रमात्रे मेदि०।

संशप्तक पु० सम्यक् शपथङ्गीकारो यस्य कप्। प्रतिज्ञाय संग्रामादनिवर्त्तिनि सैन्ये नारायणीये सैन्यभेदे च तेषां प्रतिज्ञा यथा "ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा च निष्क्रान्दत्त्वा पृथक् पृथक्। गाश्च वासांसि च पुनः समाभाष्य परस्परम्। प्रज्वाल्य कृष्णवर्त्मानमुपगम्य रणे व्रतम्। तस्मिन्नग्नौ तदा चक्रुः प्रतिज्ञां दृढनिश्चयाः।

शृण्वतां सर्वभूतानामुच्चैर्वाचोबभाषिरे। ते च धनञ्जयवधे प्रतिज्ञाञ्चापि चक्रिरे। ये वै लोकाश्चानृतिनां ये च वै ब्रह्मघातिनाम्। मद्यपस्य च लोका ये गुरुदाररतस्य च। ब्रह्मस्वहारिणश्चैव राजपिण्डापहारिणः। शरणागतं वा त्यजतो याचमानं तथा घ्नतः। अगारदाहिनाञ्चैव ये च गां निघ्नतामपि। अपकारिणाञ्च ये लोका ये च ब्रह्मद्विषामपि। स्वभार्य्यामृतुकालेषु यो मोहान्नाभिगच्छति। श्राद्धमैथुनिकानाञ्च ये चाप्यात्मापकारिणाम्। न्यासापहारिणां ये च श्रुतं नाशयताञ्च ये। क्लीवेन युध्यमानानां ये च दीनानुसारिणाम्। नास्तिकानाञ्च ये लोका येऽग्निमातृपरित्यजाम्। तानाप्नुयामहे लोकान् ये च पापकृतामपि। यद्यहत्वा वयं सर्वे निवर्त्तेम धनञ्जयम्। तेन चाभ्यर्दितास्त्रासाद्भवेमहि पराङ्मुखाः। यदि त्वसुकरं लोके कर्म कुर्य्याम संयुगे। इष्टान् लोकान् प्राप्नुयाम वयमद्य न संशयः। एवमुक्त्वा ततो राजंस्तेऽभ्यवर्त्तन्त संयुगे। आह्वयन्तोऽर्जुनं वीराः पितृजुष्टां दिशं प्रति" भा॰द्रो॰ १७अ॰।

संशय पु॰ सम्+शी–अच्। सन्देहे एकस्मिन् धर्म्मिणि भावाभावयोः, विरुद्धधर्मद्वयस्य वा सन्देहे। यथा पर्वतो वह्निमान्न वा, अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति। "स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः। साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम्" भाषा॰ "एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः इत्यर्थः। साधारणेति। उभयसाधारणो यो धर्मस्तज्ज्ञानं संशयकारणम्। यथा उच्चैस्तरत्वं स्थाणुत्वसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति सन्दिग्धे। एवम् असाधारणज्ञानं तत्कारणम्। यथा शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति सन्दिग्धे। विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादिशब्दात्मिका न संशयकारणम्। शब्दव्याप्तिज्ञानादीनाम् निश्चयमात्रजनकत्वस्वाभाव्यात्। किन्तु तत्र शब्देन कोटिद्वयज्ञानं जन्यते। संशयस्तु तत्र मानस एवेति। एवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद् विषयसंशय इति। एवं व्याप्यसंशयादपि व्यापकसंशय इत्यादिकं बोध्यम्। किन्तु संशये धर्मिज्ञानं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति" सि॰मु॰। "समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" न्यायसू॰ "समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति स्थाणुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहौ पश्यन् पूर्वदृष्टञ्च तयोर्विशेषं बुभुत्समानः किंस्विदित्यन्यतरन्नावधारयति यदनवधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानयोर्धर्ममुपलभे विशेषमन्यतरस्य नोपलभे इत्येषा बुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्त्तिका वर्त्तते, तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः। अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयञ्चानेकं तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशेष्यन्ते। गन्धवत्त्वात् पृथिवी अबादिभ्यो विशेष्यते गुणकर्मभ्यश्च, अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेषः, तस्मिन् द्रव्यं गुणः कर्म वेति सन्देहः विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् किं द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहोस्विद्गुणस्य सत इति अथ कर्मणः सत इति विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मं नोपलभे इति बुद्धिरिति। विप्रतिपत्तेरिति व्याहतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो विरोधोऽसहभाव इति। अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनम् नास्त्यात्मेत्यपरम्, न च सद्भावासद्भावौ सहैकत्र सम्भवतः, न चान्यतरसाधको हेतुरुपलभ्यते तत्र तत्त्वानवधारणं संशय इति। उपलब्ध्यव्यवस्थातः खल्वपि सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु वाऽविद्यमानमुदकमिति ततः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यते अथासदिति संशयो भवति। अनुपलब्ध्यव्यवस्थातः सच्च नोपलभ्यते मूलकीलकोदकादि, असच्चानुत्पन्नं विरुद्धं वा, ततः क्वचिदनुपलभ्यमाने संशयः किं सन्नोपलभ्यते उतासदिति संशयो भवति विशेषापेक्षा पूर्ववत्, पूर्वः समानोऽनेकश्च धर्मो ज्ञेयस्थः, उपलब्ध्यनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृस्थे, एतावता विशेषेण पुनर्वचनम्, समानधर्माधिगमात् समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो विमर्श इति, स्थानवतो लक्षणवचनमिति समानम्" वा॰भा॰। "संशय इति लक्ष्यनिर्देशः विमर्श इत्यत्र विशब्दो विरोधार्थः मर्शिर्ज्ञानार्थः एकस्मिन् धर्मिणीति पूरणीयं तेन एकधर्मिणि विरोधेन भावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयः तत्र कारणमुखेन विशेषलक्षणान्याह समानेत्यादि उपपत्तिर्ज्ञानं तथा च समानस्य विरुद्धकोटिद्वयसाधारणधर्मस्य ज्ञानादित्यर्थः। अनेकधर्मः असाधारणधर्मः तज्ज्ञानादित्यर्थः। तथा च साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योऽसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यश्चेत्यर्थः, विप्रतिपत्तिर्विरुद्धकोटिद्वयोपस्थापकः शब्दस्तस्मादित्यर्थः यद्यपि शब्दस्य न संशायकत्वं तथापि

शब्दात्कोटिद्वयोपस्थितौ मानसः संशय इति वदन्ति। उपलब्धेर्ज्ञानस्य अनुपलब्धेर्व्यतिरेकज्ञानस्य याऽव्यवस्था अद्विषयकत्वानिर्द्धारणं प्रामाण्यसंशय इति फलितोऽर्थः, अन्ये तु उपलब्ध्यव्यवस्था प्रामाण्यसंशयः अनुपलब्धिर्विरोधिभ्रमः तदव्यवस्था ततः संशय इत्याहुः। वस्तुतस्तु प्रामाण्यसंशयस्य न संशयहेतुत्वं किं त्वगृहीताप्रामाण्यकज्ञानस्य विरोधितया सति प्रामाण्यसंशये तज्ज्ञानस्याविरोधितया साधारणधर्मदर्शनादित एव संशयोत्पत्तिरिति। उपलब्धीत्यादिकं तादृशस्थले संशयो न भवतीत्येतावन्मात्रपरं चकारो व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं समुच्चिनोतीति वदन्ति. विशेषापेक्षः कोटिस्मरणसापेक्षः। वस्तुतस्तु संशयधारावाहिकत्वं स्यादत आह विशेषेति विशेषं विशेषदर्शनम् अपेक्षते निवर्त्तकत्वेन तथा च विशेषदर्शननिवर्त्त्यत्वकथनमुखेन विशेषादर्शजन्यसंशय इत्युक्तम्" वृत्तिः। स च संशयो द्विविधः यथोक्तम् "द्विविधः संशयो बहिर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विषयकोऽपि दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऊर्द्ध्वत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्थाणुः पुरुषो वेति। अदृश्यमानधर्मिको यथा अरण्ये कवाटाद्यन्तरिते गोगवयादिविषाणमात्रदर्शनात् अयं गौर्गवयो वेति। वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति विवक्षामात्राद्द्वैविध्याभिधानम्। यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्र दृष्टं संशायकम् एकत्र धर्मिणि वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह" उप० वृत्तिः। "इदन्तु बोध्यं संशयस्य प्रत्यक्षरूपः सन्निकर्षजन्यत्वात् अतएवोक्तं "परोक्षज्ञानमनाहार्यं निश्चयस्येति सिद्धान्तादिति"। संशये च उभयप्रकारतानिरूपिता विशेष्यता एकैव। समुच्चये तु विशेष्यताद्वयमिति" गदाधरः।

संशयसम पु० जात्युत्तरभेदे "सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्यात् संशयसमः" न्यायसू०। "अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वात् घटवदित्युक्ते हेतौ संशयेन प्रत्यवतिष्ठते सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वे अस्त्येवास्य नित्येन सामान्येन साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येन। अतो नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति" वा०भा०।

संशयस्थ त्रि० संशये तिष्ठति स्था-क। संशययुक्ते।

संशयात्मन् पु० संशय आत्मा यस्य। सन्दिग्धान्तःकरणे "संशयात्मा विनश्यतीति" "संशयात्मा निबध्यते"।

संशयालु त्रि० संशय+अस्त्यर्थे आलुच्। संशययुक्ते हेमच०

संशयितृ त्रि० सम्+शी-तृच्। संशयकर्त्तरि हेमच०।

संशरण न० संशीर्य्यतेऽनेन सम्+शॄ-करणे ल्युट्। रणारम्भे शब्दमा०। [यते २तद्वति त्रि० सि०कौ०।

संशित त्रि०सम्+शो-क्त व्रते इत्त्वम्। १सम्पादितव्रतविषयक-

संशितव्रत त्रि० संशितं सम्यक् सम्पादितं व्रतमनेन। सम्यक्सम्पादितव्रते। [मार्जने च रत्नमा०।

संशुद्धि स्त्री सम्+शुध-क्तिन्। १सम्यक्शोधने २देहादि-

संश्च(श्व)त् सम्+श्चु-श्वि-श बा० डति। कुहके उणादि०।

संश्यान त्रि० सम्+श्यै-क्त न सम्प्र०। सङ्कुचिते।

संश्रय पु० सम्+श्रि-भावे अच्। आश्रये।

संश्रव पु० सम्-श्रु-अप्। अङ्गीकारे अमरः। घञ्। संश्रावोऽप्यत्र पु०।

संश्रुत त्रि० सम्+श्रु-क्त। १अङ्गीकृते अमरः। २सम्यक्श्रुते।

संश्लिष्ट त्रि० सम्+श्लिष-क्त। १आलिङ्गिते २सम्बद्धे च।

संश्लेष पु० सम्+श्लिष-घञ्। १आलिङ्गने अमरः २सम्बन्धमात्रे च।

संसक्त त्रि० सम्+सञ्ज-क्त। १मिलिते २संबद्धे ३अव्यवहिते अमरः ४समन्ताद्विस्तीर्णे च "प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखमिति" कुमारः। [सभायां अमरः।

संसद् स्त्री संसीदन्त्यस्याम् सम्+सद-सम्प्र० आधारे क्विप्।

संसरण न० सम्+सृ-ल्युट्। स्वादृष्टनिबद्धदेहस्वीकाररूपे १संसारे २असंबाधसेनागमने ३घण्टापथे अमरः। ४रणारम्भे मेदि०। ५सङ्गतौ शब्दच०।

संसर्ग पु० सम्+सृज-घञ्। १सम्बन्धे विभागानन्तरं "यत्तव धनं तन्ममेति" कृतसमयेन एकत्रावस्थानरूपे २धनसम्बन्धे च प्रायश्चित्तसंसर्गस्य पापभेदे कालभेदेन पातित्यादिजनकत्वं प्रा०वि० दर्शितं यथा।

"तत्र पातकिसंसर्गस्य पापहेतुत्वमाह मनुः "ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः। महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह" इति। ननु तैः सहेति निर्द्देशात् महापातकिसंसर्गस्यैव पापहेतुत्वं लभ्यते न तु पातक्यन्तरसंसर्गस्य प्रायश्चित्तमपि महापातकिसंसर्ग एव मनुना दर्शितं यथा मनुः "एषां पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः। पतितैः सम्प्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः। यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः। स तस्यैव व्रतं कुर्य्यात् तत्संसर्गविशुद्धये" इति

अत्र चतुर्णामित्यनेन ब्रह्महत्यादिमहापातकचतुष्टयमुपसंहृत्य यो येन पतितेनेत्युक्तं महापातकपरमेव। उच्यते "प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः। एनस्विभिरनिर्णिक्तैर्नार्थं किञ्चित् समाचरेत्। कृतनिर्णेजनांश्चैव न जुगुप्सेत कर्हिचित्" इति मनुना सामान्यतः पापिष्ठसंसर्गस्य निषिद्धत्वात् निषिद्धाचरणात् पापोत्पत्तिः पापिष्ठसंसर्ग एव दर्शिता प्रायश्चित्तमपि सामान्येन दर्शितम् "यो येन पतितेनैषां संसर्गम्" इति निर्देशात् चतुर्णामिति हिंसाऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनाख्यप्रकारचतुष्टयानां न तु ब्रह्महत्यादिविशेषार्थं लघीयसामपि हिंसाभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनादीनाम् मनुना पूर्वमुक्तत्वात् अपि च संसर्गपापस्तुत्या श्रुतिः कल्प्यमाना पापिष्ठसंसर्गी पापी भवतीति सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया लाघवात् होलाकाधिकरणन्याय एवात्र जागर्त्ति। विष्णुनापि सामान्येनैव स्मृतं "यस्य येन पापात्मना सह संसृजेत् स तस्यैव प्रायश्चित्तं कुर्य्यात्"। गौतमोऽप्याह "ब्रह्महसुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेनाभक्ष्यभक्षकनास्तिकनिन्दितकर्माभ्यासपतितात्यागाऽपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्"। अत्र पतितात्यागेति सामान्येनैव दर्शयति। तैश्चाब्दं समाचरन्निति द्वितीयसंसर्गिणोऽपि पतितत्वमुक्तम्। नन्वेकग्रामनिवासादिनापि पतितेन संसर्गिणः पतितत्वं स्यात् न संसर्गविशेषाणां निषेधात् निषिद्धपतितसंसर्गात् पततीति श्रुतिः कल्प्या। के ते संसर्गप्रकारा इत्याह बृहस्पतिः "एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्नमिश्रणम्। याजनाध्यापनं योनिस्तथा च सह भोजनम्। नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह। उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं कर्त्तव्यस्तु समेन वा" एकशय्याशयनैकपीठाद्युपवेशनैकपङ्क्तिभोजनपक्वान्नादिसम्बन्धिभाण्डमिश्रणपक्वान्नमिश्राख्याः पञ्च लघुसंसर्गाः। तथा याजनं पतितेन ऋत्विजा यजनं यजमानस्य, पतितयजमानार्त्विज्यकरणमृत्विजस्य। अध्यापनं पतितमाणवकवेदाध्यापनमाचार्य्यस्य, पतिताचार्य्याद्वा वेदाध्ययनं माणवकस्य। योनिः योनिसम्बन्धः स च पतितपुरुषसम्भोगः स्त्रियाः, पतितस्त्रीसम्भोगो वा पुरुषस्य, तथा पतितकन्यापरिणयनं वरस्य, पतितवरपरिणयनं वा कन्यायाः। तथा च मनुः "नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित्। ब्राह्मान् यौनांश्च सम्बन्धानाचरेत् ब्राह्मणः सह"। जिकनकल्पनककारादयस्तु पतितवराय कन्यादानं दातुः, पतिताद्दातुरादानं वा कन्याया वरस्य, सर्वत्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः, योनिसम्बन्धस्य स्त्रीपुरुषमात्रनिष्पाद्यत्वात् नात्र दातृवरयोः साक्षात् योनिसम्बन्धः दानप्रतिग्रहलक्षणोऽप्ययं सम्बन्धो दातृसम्प्रदानयोर्यौन्यन्तर्भावात् यौन इत्युच्यते प्रायश्चित्तगौरवार्थः। किन्त्वयमनार्षः प्रायश्चित्तविशेषाश्रवणात् अनुपादेयश्च पतितजाता कन्या पतितैव वक्ष्यते तत्परिणयनं पतितकन्यापरिणयनमेव नात्र व्यवहितयोनिसम्बन्धः। सह भोजनं स्वस्यान्नस्य परस्य वा एकपात्रे भोजनं नोच्छिष्टभोजनम् उच्छिष्टेन सहोच्छिष्टभोजनात् तस्य लघुत्वात् एते चत्वारो गुरुसंसर्गा भवन्ति एवं मिलित्वा नव संसर्गाः। नन्वेकयानालापगात्रस्पर्शनिश्वाससहाध्ययनादिकमपि संसर्गान्तरमस्ति तत्कथं नवविधत्वं यथा पराशरः "आसनाच्छयनाद्यानात् भाषणात् सह भोजनात्। संक्रामन्ति हि पापानि तैलबिन्दुरिवाम्भसि"। भाषणमपि अन्योन्यसंकथनं सहभोजनमेकपङ्क्तिभोजनं लघुसंसर्गसाहचर्य्यात्। तथा देवलः "संलापस्पर्शनिश्वाससहशय्यासनाशनात्। याजनाध्यापनात् यौनात् पापं संक्रमते नृणाम्"। सहाशनमेकपङ्क्तिभोजनम्। तथा छागलेयः "आलापात् गात्रसंस्पर्शात् निश्वासात् सहभोजनात्। सहशय्यासनाध्यायात् पापं संक्रमते नृणाम्"। सहाध्यायः पतितेन ब्रह्मचारिणा सहैकस्माद्गुरोरध्ययनम्। सत्यं नवधेत्यत्र प्रकारवाचिना धाप्रत्ययेन प्रकारान्तरं सूचितम् अन्यथा नवेत्युक्तं स्यात्। तेन तदन्नभोजनतत्संसृष्टान्नभोजनतत्प्रतिग्रहादीनामुपसंग्रहः। नन्वनेकवचनेषु पापसंक्रान्तिः श्रूयते पूर्वदेशत्यागेन देशान्तरसम्बन्धे संक्रान्तिशब्दस्य मुख्यत्वात् मूलपापकर्त्तुः पापपरिच्छेदे भूते किमर्थं प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति। तथा हारीतः "हन्यादशुद्धः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेत्। अशुद्धस्य तमोभूतः शुद्धवासेन शुद्ध्यति"। तथा च मनुः "अन्नादे भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी। गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषम्"। मार्ष्टीति प्रोञ्छयति संक्रामयतीत्यर्थः। तथा यमः "दुष्कृतं हि मनुष्याणामन्नमाश्रित्य तिष्ठति। यो यस्यान्नमिहाश्नाति स तस्याश्नाति किल्बिषम्"। तस्य

किल्बिषम् अश्नाति इत्यनेनापि पापाभावो गम्यते। उच्यते न पूर्वपापव्यक्तेराश्रयत्यागेन आश्रयान्तरसम्बन्धः सम्भवति गुणस्य तद्रूपादर्शनेनायोग्यत्वात् किन्तु तत्तुल्यव्यक्तिसम्बन्धे गौणोऽयं संक्रान्त्यादिशब्दः। तथा च देवलः “बान्धवोऽपि पृथग् भूत्वा तत्पापं नाप्नुयात् क्वचित्। पृथग्जनोऽपि संयोगात् भजते तुल्यदोषताम्”। तत्पापं तज्जातीयं पापमित्यर्थः। तुल्यदोषतां तत्समानपापतामित्यर्थः। “शुद्धोऽशुद्धन्तु शोधयेदिति” यत्र ब्राह्मणादिसम्पर्क एव पापक्षयहेतुस्तत्र बोद्धव्यम्। यथोशनाः “कृतलक्षणैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणानि वर्जयेत्” इत्युक्त्वा “सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणमित्यादि”। कृतलक्षणो राज्ञा कृतपापचिह्नः। किञ्च यदि पापिष्ठस्यान्यसंसर्गः पापक्षयहेतुस्तदेतरप्रायश्चित्तवदिदमपि केनापि मुनिना प्रायश्चित्तरूपतया पठितः स्यात् प्रत्युत निषेध एव श्रूयते यथा मनुः “प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा। न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः” इति। किञ्च “शिक्षितस्तेन सोऽवदान्ते स्वयञ्च पतितो भवेदिति” देवलवचने चकारान्मूलपापकर्त्तुरपि पापस्थितिरवगम्यते मूलपापकर्त्ता पतितः स्वयमपि पतति इत्यर्थः। इदानीञ्च कियता कालेन कतमस्य संसर्गस्य पतितसाम्यापादनमिति निरूप्यते। तत्र देवलः “पतितेन सहोषित्वा जानन् संवत्सरं नरः। शिक्षितस्तेन सोऽवदान्ते स्वयञ्च पतितो भवेत्। याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम्। कृत्वा सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः”। यानादिलघुसंसर्गैः ज्ञानकृतैः संवत्सरेण पतति याजनादिभिर्गुरुभिः सद्यः पततीत्यर्थः। तथा बौधायनः “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनात् सद्यो न शयनासनात्”। शयनादिना सद्यःपातनिषेधात् साकाङ्क्षत्वे संवत्सरेण पततीत्यस्य शयनादिना सम्बन्धः। याजनादिपदं सहभोजनस्याप्युपलक्षयति। विष्णुः। “आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। सह यानासनाभ्यां यौनात् स्रौवात् मौखात् सम्बन्धात् सद्य एव”। यानासनाभ्यामिति लघुसंसर्गोपलक्षणम्। यौनात् इत्यादि सहभोजनोपलक्षणम्। कूर्मपुराणे व्यासः “ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्”। एभिर्वचनैर्याजनादिना सद्यः पातो यानादिना ज्ञानतः संवत्सरेणेत्यवगम्यते। ननु याजनादिना संवत्सरेण पतति न तु यानादिनेत्याह मनुर्विष्णुश्च “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनात् न तु यानासनाशनात्”। यानासनाशनादुत्पन्नसंयोगमाचरन्नित्यर्थः। तथा पैठीनसिः “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनात् यौनात् नत्वेवं शयनासनात्”। अत्र भवदेवकल्पतरुकारादयः देवलबौधायनादिवचनैर्याजनादीनां सद्यःपातहेतुत्वावगतेः मनुपैठीनसिवचनयोर्नत्विति मध्यपठितस्य पूर्वेण याजनादिना सम्बन्धो न तु परेण यानादिना, याजनाध्यापनात् न तु संवत्सरेण पतति किन्तु यानादिभिरित्याहुः। तदसङ्गतम् सुमन्तुवचनविरोधात् यथा पतितानभिधायाह सुमन्तुः “यस्त्वेतैर्यौनमौखस्रौवाणां सम्बन्धानामन्यतमेन सह संवत्सरं सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तं विदध्यात्” इयात् कुर्य्यात् एतदेव द्वादशवार्षिकव्रतम् इत्यर्थः। अत्र याजनादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते। तथा हारीतः “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद् यौनादेकशय्यैकभोजनात्”। एकभोजनमेककपाले कालभेदेन भोजनं जलपानञ्च। तथा बृहस्पतिः “षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्। तथा वत्सरसंसर्गे योनियुक्ते विशेषतः। पूर्वोक्तेन विधानेन पतितव्रतमाचरेत्”। अनेन याजनादिना षाण्मासिकसंसर्गे प्रायश्चित्तार्द्धं वदता वत्सरेण सम्पूर्णप्रायश्चित्तमर्थादुक्तम् उत्तरवचने पुनः स्फुटीकृतम्। योनियुक्तपदेन याजनादीनामप्युपलक्षणम्। एकत्रासनशय्यादिरिति पाठोऽनाकारः रत्नाऽलिखितत्वात्। जिकनादयस्तु यदि प्रत्येकं विभक्तिनिर्देशात् भोजनं कृत्वा पतति योनिसम्बन्धं कृत्वा पततीति एवं सम्बन्धोऽभिधीयते तदा कृत्वा पततीति पदयोरन्वयावृत्तितात्पर्य्यादृष्टिः स्यात् आस्तां वाक्यभेदः चत्वारि वाक्यानि स्युः। अतः कृत्वेति पदेन तन्त्रेण याजनादिकर्म्मचतुष्टयमादाय पततीति सम्बन्धो बोधिते न वाक्यभेदः संवत्सरपदेन पृथगुपनीतानामपि छात्रेति पदेन तन्त्रेणोपनयनात्। दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्याग्नेयादियागषट्कानामिव। अत्र एकवाक्यानुरोधाद्याजनादीनां तन्त्रेण

संसृष्टितोपनीतानां पततीत्यनेन सम्बन्धे बोधिते याज-
नादीनां समुच्चितानां सद्यः पातहेतुत्वं पूर्वोक्तसुमन्त्वा-
दिवचनादेकैकेषां संवत्सरेणैव अत्रैव संसर्गत्वे चतुर्भि-
र्मासैः संसर्गद्वयेऽष्टभिर्मासैर्भोगद्वारेण पातहेतुत्वमूह-
नीयम् । तत्र कृत्वेति पदस्य याजनादिकर्मत्वेऽशक्तत्वात्
किन्त्वन्विताभिधानलभ्यं तत् तदा च निरपेक्षाणामेवा-
न्विताभिधानप्राप्तत्वादुत्पत्त्यधिकरणन्यायात्तन्त्रता
सत्यपि तन्त्रताभिधाने न समुच्चयः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमा-
साविल्यत्रेव समुच्चयबोधकस्य द्वन्द्वसमासादेरभावात् । न
वा तन्त्रतायां समुच्चयो नियतः गर्गाभोज्यन्तां सप्तदश-
प्राजापत्यान् पशूनालभेदित्यत्र व्यभिचारात् पततीति
पाठस्य रत्नाऽलिखितत्वाच्च कथं पततीति पदानुवृत्तिः ।
न च सुमन्तुवचने याजनादीनामन्यतमेन वत्सरेण पा-
तावगमादर्थान्मिलितैः सद्यः पात इति कल्पनीयं निर-
पेक्षस्मृतिविरोधात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्य-
सम्भवात् । उच्यते । गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं
भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकैकेन सद्यः
पातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात् । लघुयाजना-
दावज्ञानकृते वत्सरेण पातः तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरा-
र्द्धेनेति व्यवस्था । तथा हि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र
देवलवचने पतितेन सहोषित्वा पूर्ववचने जानन्निति
पदसम्बन्धाज्ज्ञानकृतत्वं दर्शितम् । गुरुत्वं च देवलवचने-
नैव याजनाध्यापनयोरुपसंहाराद्दर्शितम् । यथा देवलः
"आचार्य्याद्व्रतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयीविद्योपादानमध्य-
यनं तस्य चाचारान्वयः प्रज्ञासामर्थ्यभक्तिशीलशुश्रूषोप-
नताय शिष्याय प्रदानमध्यापनम् । पशुसोमाज्यपुरो-
डाशसोमौषधचरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशाश्वत्थ-
न्यग्रोधोडुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः स्रुक्स्रुवोदूखलमुषल-
कुठारखनित्रशूर्पदारुचमसदर्भग्रावपवित्रपात्रभाजनादिभिर्द्र-
व्योपकरणैरुद्गातृहोत्रध्वर्युब्रह्मादिभिश्च ऋत्विग्भिः काम्य-
नैमित्तिकानां यज्ञादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां यज्ञानां
समापनं यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्" । प्रकृतः उ-
द्यमः । अत उपनयनपूर्वकमध्यापनं ज्योतिष्टोमादियज्ञानां
याजनं च गुरु, तत्साहचर्य्याद्यौनं परिणयनरूपं गुरु म-
न्त्रहोमादिसाध्यत्वात्, स्तेयादिना पतितान्यब्राह्मण्याग-
मनं वा ब्राह्मणस्य, तदपेक्षया पतितस्त्रब्राह्मणीगमन-
पतितशूद्रागमनयोर्लघुत्वात् । सह भोजनं पतितान्नस्य
पतितेन सहैकपात्रे भोजनं गुरु । उपनयनं विना वेदा-
ध्ययनम्, अष्टकादियज्ञयाजनं पतितस्त्रब्राह्मणीगमनं अ-
पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतितोच्छिष्टभो-
जनं वा पूर्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु । देवलवचने ज्ञानतो
गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते ।
ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वया-
भ्यासेन । अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः
षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्यं तथा च लघुयाज-
नविषये संवर्त्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित्
काममोहितः । षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रत-
ञ्चरेत्" । कल्पतरुकारस्याप्येष स्वरसः । अतएव कूर्म्म-
पुराणं "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः ।
कृत्वा सद्यःपतेत् जानन् सह भोजनमेव च । अज्ञाना-
दथ वा मोहात् कुर्य्यादध्यापनं द्विजः । संवत्सरेण पतति
सहाध्ययनमेव च" । अत्र पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपरं
द्वितीयवचनं लघुयाजनाद्यर्थम् । न च ज्ञानाज्ञानाभ्या-
मेव सद्योवचनसंवत्सरवचनयोः सामञ्जस्यं भविष्यति
किं गुरुलघुव्यवस्थापनेनेति वाच्यं ज्ञानकृतादज्ञानकृत-
स्यार्द्धम् अज्ञानकृताच्च ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं युक्तं यतः
"स्यात्त्वकामकृते यत्तद्द्विगुणं बुद्धिपूर्वके" इति वचनात्
अत्यन्तविप्रकर्षस्यादृष्टत्वाच्च । देवलेन याजनादिवचनस्य
गुरुयाजनाद्युपसंहृतत्वान्मनुवचने चार्थात् लघुयाजनाद्य-
वगतेस्तस्मादुक्तैव व्यवस्था । अथ गुरुसंसर्गकालं निरू-
प्याधुना लघुसंसर्गकालो निरूप्यते । तत्र भवदेवोक्त-
याजनादिभ्यो लघूनां यानासनशयनैकपङ्क्तिभोजनानां
चतुर्णां लघुतराणामालापस्पर्शनिश्वासानां मिलित्वा स-
प्तानां ज्ञानतो वत्सरेण पातहेतुत्वमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति
तदेतत्प्रमाणशून्यं द्वन्द्वनिर्देशादेरभावात् । जिकनस्तु
"आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन् । सह याना-
सनाभ्यामिति" विष्णुवचने द्वयोर्द्वन्द्वनिर्देशात् यानास-
नादीनाञ्चतुर्णां मध्यादन्येन केनचित् संसर्गद्वयेन वत्स-
रेण पात एकैकस्तु वत्सरद्वयेन एभ्योऽपि संलापादे-
र्लघुत्वात् सहयानादेर्द्विगुणकालेन साम्यापादकत्वम्
एतच्च ज्ञानतः "जानन् संवत्सरं नर" इति वचनात्
अज्ञानादेतद्द्विगुणकालेनेति । तच्च तयाणामपि द्वन्द्वनि-
र्देशात् । यथा मनुः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहा-
चरन् । याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानाशनासनात्" ।
यथा याजनादिना प्रत्येकमज्ञानाद्वत्सरेण पातः तथा न
यानादिभिः एभिश्च मिलितैर्यानादित्यर्थः । तथा च

कूर्मपुराणे “ब्रह्महा मद्यपः स्तेनो गुरुतल्पग एव च। महापातकिनस्त्वेते यश्च तैः सह संवसेत्। संवत्सरन्तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः। यानशय्यासनैर्नित्यं जानन् वै पतितो भवेत्”। तथा वृहस्पतिः “षाण्मासिके तु संयोगे याजनाध्यापनादिना। एकत्रासनशय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेत्”। अत्रासनशय्यापदेन लघुसंसर्गान्तरं लक्ष्यते अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेः। यथा प्रोद्गातृणां भक्ष्यः फलचमसः इत्यत्र प्रोद्गातृशब्दस्य प्रोद्गात्र प्रोद्गातृपरत्वमुक्तम्। यदा त्वेकत्रासनशय्यादिरिति पाठस्तदादिशब्दात् संसर्गान्तरलाभः अयन्त्वपपाठः राज्ञाऽलिखितत्वात्। उच्यते। यानादीनां लघुसंसर्गाणां समुच्चितानां पातहेतुत्वं द्वन्द्वनिर्देशात् त्रयाणां द्वन्द्वनिर्देशो बहुषु वचनेष्ववगम्यते। अत्र च यानादीनामनियतश्रवणात् लाघवात् एभिस्त्रिभिः लघुसंसर्गैर्वत्सरेण पततीत्येकैव श्रुतिः कल्पनीया सह यानासनाभ्यामित्यत्र सहशब्दादेककालत्वमवगम्यते एककाले चैकपीठाद्युपवेशनं स्पर्शनिश्वासालापलघुतरसंसर्गत्रयनियतमतस्तद्यथार्थैरेव गम्यते एभिस्त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघुसंसर्गः समानः अतस्तत्रापि लघुसंसर्गत्रयमेव मन्वादिवचनेषु सहशब्दाभावात् कालप्रभेदेन सततपतितोपभुक्तासनाद्युपवेशनं ग्राह्यमतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वत्सरेण साम्यम् एतच्च ज्ञानतः “जानन् संवत्सरम्” इति देवलवचनात् अज्ञानतो वत्सरद्वयेन एकैकशो ज्ञानाद्वत्सरत्रयेण अज्ञानात् वत्सरषट्केन संलापादीनाम् एकैकयानादिसमानत्वात् ज्ञानतो वत्सरत्रयेण पातः। अज्ञानतो वत्सरषट्केन ज्ञानादेकैकशोऽष्टादशभिर्वत्सरैरित्यर्थः। ननु संलापादीनां कथं यानादिभ्यो लघुत्वम्। उच्यते लघुप्रायश्चित्तश्रवणात् यथोशनाः “कृतलक्षणकैर्दर्शनस्पर्शनसम्भाषणादीनि वर्जयेत् दर्शने ज्योतिषां दर्शनं स्पर्शने हृदयालम्भनं सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणमपां स्पर्शनञ्चेति”। कृतलक्षणकैः पतितैः पदादिचिह्नितैः, दर्शनञ्च न संसर्गः प्रकरणेऽपाठात् पतितस्पर्शनमत्र परम्परया ग्राह्यं साक्षात् स्पर्शने स्नानश्रवणात् तथा मनुः “दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकान्तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुध्यति”। पतितान्नभोजनपतितद्रव्यप्रतिग्रहयोश्च प्रत्येकं ज्ञानतः षड्भिर्मासैरज्ञानाद्वर्षेण पातित्यापादकत्वं यथा पतितानभिधायाह संवर्त्तः “एभिः संसर्गमायाति यः कश्चित् पापमोहितः। षण्मासानब्दमेकं वा ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत्”। न चास्य ज्ञानाज्ञानकृतयोः संसर्गविषयत्वम् अविशेषश्रुतेर्यौनतुल्यत्वादेतयोः तथा च पतितान्नभोजनस्य संवत्सरेण पातहेतुत्वमाह देवलः “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। भोजनासनशय्यादि कुर्वाणः सार्वकालिकम्”। भोजनं तदन्नभोजनं सार्वकालिकमनवच्छिन्नं भोजने च तथा दर्शनात् प्रतिग्रहेऽपि तथात्वमूहनीयं तयोः समानत्वदर्शनात् साम्ये हेतुमाह वृहस्पतिः “पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। मासोपवासं कुर्वीत चान्द्रायणमथापि वा”। मासोपवासो ज्ञानाभ्यासे तत्र च पञ्चदश धेनवः। चान्द्रायणमज्ञानाभ्यासे तत्र सार्द्धसप्त धेनवः। गृहं गत्वेति अनेकसंवत्सरेणेति। तथा मनुः “चाण्डालान्त्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च। पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति”। तथा रजकादीनभिधायाह यमः “भुक्त्वा चैषां स्त्रियो गत्वा पीत्वापः प्रतिगृह्य च। कृच्छ्रमब्दं चरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयम्”। पतितान्नभक्षणप्रायश्चित्तात् पतितस्पृष्टान्नभक्षणप्रायश्चित्तार्द्धेन ह्रासदर्शनादर्द्धहानिः तेन ज्ञानतः पतितस्पृष्टान्नभोजने संवत्सरेण साम्यमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति। तथा प्रचेताः “पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुशवारि पिबेत्त्र्यहम्”। सप्ताहोदकवासे धेनुद्वयं वक्ष्यते एतत् सकृदज्ञानविषयं सकृज्ज्ञानकृतपतितस्पृष्टान्नभक्षणे शङ्खः “भुक्तोच्छिष्टोऽन्त्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत्। अर्द्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पादं आमाशने तथा”। “अमेध्यपतितचाण्डालपुक्कशरजस्वलाधूतकुणिकुष्ठिकुनखिस्पृष्टान्नानि भुक्त्वा कृच्छ्रमाचरेत्”। पातकिस्पृष्टपाकान्नभोजने तु संसर्गस्य किञ्चिद्व्यवधानात् पादह्रानिः तेन ज्ञानतः सपादवत्सरेणाज्ञानतः सार्द्धवत्सरद्वयेन साम्यम्। पातकिसङ्कीर्णपाकान्नभोजने तु ततोऽपि व्यवहितत्वादर्द्धहानिः। तेनात्र ज्ञानकृते सार्द्धवत्सरेणाज्ञानतो वत्सरत्रयेण साम्यम्। पतितामान्नभक्षणे पतितसिद्धान्नभक्षणस्य चतुर्थभागः एवं पतितपानीयपानेऽपि चाण्डालान्नभक्षणे तथा दर्शनात्। “यथा विष्णुः चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धान्नं भुक्त्वा पराकः”। इति अत्रान्नमामान्नम् उत्तरत्र सिद्धान्नदर्शनात् पराके च द्वादशोपवासाः। तथा प्रचेताः “पतितान्नन्तु यो भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत्। पानीयपानतश्चैव कुशवारि त्र्यहं

पिबेत्”। त्रिरात्रोपवासे चतुर्विंशतिपणलभ्यं काञ्चनं देयम्। एतदेव कुशवारिपाने किञ्चिदूनं देयम्। पतितोच्छिष्टभक्षणे तु पतितान्नभक्षणाद्द्वैगुण्येन पापाधिक्यम्। यथाङ्गिराः “चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे। द्विजः शुध्येत् पराकेण शूद्रः कृच्छ्रेण शुध्यति”। एतत् सकृद्ज्ञानविषयम्। पराके पञ्च धेनवः। सकृद्ज्ञानकृतपतितान्नभोजने धेनुद्वयं प्रचेतोवचने व्याख्यातम्। तेन ज्ञानतः पतितोच्छिष्टान्नभक्षणे मासत्रयेण पतितसाम्यम् अज्ञानतो मासषट्केन। उच्छिष्टान्नभक्षणवदुच्छिष्टप्रोञ्छनेऽपि व्यवस्था “उच्छिष्टभोजनञ्चैव तथा तस्य च मार्जनम्” इति देवलवचने साहचर्य्यदर्शनादिति। अत्र कृतानेकपातकपुरुषसंसर्गिणः कैव पापव्यक्तिरुत्पद्यते न भिन्ना कल्पनागौरवापत्तेः। गुरुपापराधस्य च संसर्गलक्षणस्य निमित्तकारणस्य तद्विशिष्टात्ममनःसंयोगस्याप्यसमवायिकारणस्यैकत्वात्। प्रायश्चित्तन्तु गुरुसंसर्गस्यैव कार्य्यं गुरुणा प्रायश्चित्तेन लघुनः पापस्य क्षयाभिधानात्। तथानेकमहापातकिपुरुषसंसर्गपापव्यक्तिभेदेऽपि देशकालकर्त्रैक्ये तन्त्रताया उक्तत्वात्तन्त्रेणैव प्रायश्चित्तम्। जिकनस्तु युगपदनेकब्राह्मणबधवद्युगपदनेकपातकिसंसर्ग एव तन्त्रता। क्रमकृते तु ब्राह्मणबधवदावृत्तिरेव प्रायश्चित्तस्येति तत्र ब्रह्मबधेऽपि क्रमकृते प्रायश्चित्ततन्त्रताया उक्तत्वात्। युगपदनेकब्रह्मबध एव ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्विशिष्टमरणयावज्जीवव्रतलक्षणप्रायश्चित्तभेदेन तन्त्रताऽभावस्य श्रीमहादेवपादैर्दर्शितत्वात्। इह तु तद्वत् प्रायश्चित्तवैशिष्ट्ये प्रमाणं नास्ति तथा शुद्धस्येव महापातकिनोऽपि पातक्यन्तरसंसर्गे पापमुत्पद्यते एव आवृत्तब्रह्मबधवद्धेतोस्तु समत्वात्। अन्यथा पातकिनश्चाण्डालान्नभक्षणेऽप्यदोषः स्यात्। तथा प्रतिक्षणं पूर्वपूर्वोत्पन्नपापव्यक्तिसहकृतोत्तरोत्तरसंसर्गादन्यान्या एव पापव्यक्तयो महत्य उत्पद्यन्ते पूर्वापूर्वा चोत्पद्यैव विनश्यति उत्तरेणैव मूलपापकर्तृपापसमानदुरितापूर्वव्यक्तिरुत्पद्यते। सा च सम्पूर्णनरकफला अक्षराभ्यन्तरेऽल्पाल्पनरकफलिका अतएव प्रायश्चित्तवाक्यमप्येकम्। न तु भिन्नभिन्नाः समानाः पापव्यक्तयः समुदायात् सम्पूर्णनरकं फलम्। सम्पूर्णनरकफलस्य अक्षरपादालेतपापव्यक्तिफलत्वदर्शनादिति”। अत्रेदं बोध्यम्। महापातकिसंसर्गस्यैव कलौ पापहेतुत्वं नान्यपापिसंसर्गस्य यथोक्तं पराशरेण “कृते सम्भाषणात् पापं त्रेतायाञ्चैव स्पर्शनात्। द्वापरे चान्नमादाय कलौ पतति कर्मणा”। कलौ सम्भाषणादिना न पातित्यं किन्तु कर्त्तुरेव कर्ममात्रेणैव पातित्यं न संस्पर्शनादिना। “आलापात् गात्रसंस्पर्शादित्यादि” पराशरवचनं महापातकिविषयमिति पराशरभाष्ये माधवाचार्य्य आह स्म।

संसर्गाभाव पु० संसर्गेण सम्बन्धेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः। ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावरूपे भेदभिन्ने १अभावे २सम्बन्धाभावे च “प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च। एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते” भाषा०। संसर्गाभावत्वं च अन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं तत्र अन्योन्याभावस्य तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपतया तद्भिन्नस्य संसर्गाभावत्वोक्तेः। तादात्म्यातिरिक्तसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गाभावस्य यौगिकताऽपि। संसर्गप्रतियोगिकाभावत्वं तु न लक्षणं तथात्वे खण्डनकारोक्तं दूषणमापतेत् तथा हि अभावस्य संसर्गप्रतियोगिकत्वे घटादिप्रतियोगिकत्वं बाध्येत द्रव्यगुणकर्मणां समवायिकारणेषु संसर्गस्य समवायसम्बन्धरूपतया तस्य नित्यत्वेन ध्वंसाधारे तत्संसर्गाभावस्य असम्भवात्। समवायावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन बोधने तु प्रतियोग्यसत्त्वदशायां समवायस्य नित्यत्वेन तद्बुद्धेरसम्भवात्। संसर्गाभावस्य नञादिनिपातेन धातुना च बोध्यते तत्र निपातेन प्रातिपदिकार्थाभावस्य बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षा यथा गेहे घटो नास्तीति। क्रित्र्यर्थसंसर्गाभावस्य धात्वर्थादौ बोधने तु नायं नियमः यथा गगनं न पश्यति न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ तत्र दर्शने गगनकर्मत्वस्य कलञ्जभक्ष बलवदनिष्टासाधनत्वस्य नञा संसर्गाभावस्य बोधनान्न तत्र सप्तम्यपेक्षेति विवेकः। कणा० सू० वृत्त्योश्चान्यथोक्तं यथा

“नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः” कणा०सू० ‘गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः स च यदि कदाचिदपि न घटस्यात्यन्ताभाव एव भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः, तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमित्यस्य कोऽर्थः यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यायादनार्थकादिष्टापत्तिः अथ तदुल्लेखिन्येति तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्यवसानतापारतन्त्र्यैव सर्वसम्बन्धाकारत्वात् तत् किं घटसत्ताक्षेव ? अत्र्यमेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा

द्यः समवेतघटस्य तत्राभावात् न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात् नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः ततसं-योगसमवायान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभय-निषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात् तत् किं घटस्तत्संयोगश्चे-त्येकं तत्त्वं येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात् तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं येन तद्विधिरेव घटविधिः स्यात् न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात् तथा च यस्य यो विधि-स्तन्निषेध एव तन्निषेध इति । यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीति विषयः कपाले संयोगितयैव । एवं सति केवलान्वय्यत्य-न्ताभावप्रतियोगितया घटोऽसन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वत्रासन् स्यादिति" ।

संसर्गिन् त्रि० सम्+सृज-घिनुण् । १संसर्गयुक्ते विभागा-नन्तरम् (यत्तव धनं तन्ममेति) कृतसमयेन एकत्रावस्था-नरूपसंसर्गयुक्ते २भ्रात्रादौ ३सम्बद्धे च ।

संसार पु० संसरत्यस्मात् सम्+सृ-घञ् । १मिथ्याज्ञानजन्य संस्काररूपवासनायां २देहारम्भकादृष्टभेदे ३स्वादृष्टोपनि-बद्धदेहपरिग्रहे च आधारे घञ् । ४विश्वे । भावे घञ् । ५सङ्गतौ । संसारगतिप्रकारः शा०सू०भा० दर्शितो यथा "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-भ्याम्" सू० "पञ्चाग्निविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रद-र्श्यते, वैराग्यहेतोस्तस्माज्जुगुप्सेतेति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सेन्द्रियः समनस्को विद्याकर्म-पूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पूर्वदेहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यते इत्येतदवगतम् । "अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति" इ-त्येवमादेः "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते" इत्ये-वमन्तात् संसारप्रकरणस्थाच्छब्दात्, धर्माधर्मफलोपभोग-सम्भवाच्च । स किं देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित् सम्परिष्वक्त इति चिन्त्यते । किन्ता-वत् प्राप्तं असम्परिष्वक्त इति । कुतः करणोपादानवद्भू-तोपादानस्याश्रुतत्वात् । "स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद-दानः" इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपादानं सङ्की-र्तयति, वाक्यशेषे चक्षुरादिसङ्कीर्तनात् । नैवम्भूतमात्रो-पादानसङ्कीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः, यत्रैव देह आरब्धव्यस्तत्रैव सन्ति । ततश्च तासां नयनं निष्प्रयो-जनं, तस्मादसम्परिष्वक्तो यातीत्येवं प्राप्ते पठत्याचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः" इति । तदन्तर-प्रतिपत्तौ देहबीजैर्भूतसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छ-तीत्यवगन्तव्यम् । कुतः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । तथा हि प्रश्नः "वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-वन्ति" इति । निरूपणञ्च प्रतिवचनं द्युपर्जन्यपृथिवीपुरु-षयोषित्सु पञ्चस्वग्निषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपा आ-हुतीर्दर्शयित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भ-वन्ति" इति । तस्मादद्भिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रज-तीति गम्यते" । सां०का० तत्प्रकारो दर्शितो यथा "संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का० "न-न्वस्त्येतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते, कस्मात्? निरुपभोगं यतः षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात् संसरति । ननु धर्मा-धर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञाना-ज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्कात् वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति तस्मा-द्भावैरेवाधिवासितत्वात् संसरति । कस्मात् पुनः प्रधान-मिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लि-ङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्व-मिति भावः । स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकेनेत्यत आह" "चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्" का० "लिङ्ग-नात् ज्ञापनात् बुद्ध्यादयो लिङ्गं तत् अनाश्रितं न ति-ष्ठति । जन्मप्रायणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीर-श्रिताः प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवन्तो सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरस्थबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आगमश्चात्र भवति "अङ्गुष्ठ-मात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति" । अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनो निष्कर्षासम्भवेन सूक्ष्मेनैव शरीरं पुरुषवदपि हि पुरि सूक्ष्मशरीरे शेते" त०कौ० ।

संसारगुरु पु० ६त० । १कामदेवे त्रिका० २जगद्गुरौ च ।

संसारचक्र न० संसारश्चक्रमिव । पुनःपुनर्जन्ममरणात्मके जीवस्य व्यापारभेदे स्वस्वकर्मणा देहग्रहणानन्तरं तत्तो-पभुज्यमानकर्मणो नाशे मरणं तदनन्तरं च स्वकर्मानुसा-

रेण देवतिर्य्यगादिभावापत्तिरित्येवं सततगतागतप्रचुर-
त्वात् संसारस्य चक्रतुल्यत्वात् तथात्वम् । तदेतत्
विष्णु पु० संसारचक्रनिरूपणे निरूपितं तत्र दृश्यम् ।

संसारमार्ग पु० ६त० । योनिद्वारे त्रिका० । तत एव हि
वह्निर्निर्गमने मायामुपयतेति तस्य तथात्वम् ।

संसारिन् त्रि० संसरति अदृष्टवशात् देहभेदमनुगच्छति सम्+
सृ–णिनि । शरीराभिमानिनि जीवे ।

संसिद्ध त्रि० सम्यक् स्वभावेन वा सिद्धः सम्+सिध–क्त ।
१स्वभावसिद्धे २सम्यग्निष्पन्ने च ।

संसिद्धि स्त्री सम्+सिध–क्तिन् । १स्वभावे प्रकृतौ २सम्यग्-
निष्पत्तौ । सम्यक्सिद्धिर्यत्र । ३मुक्तौ च“कर्म्मणैव हि सं-
सिद्धिमास्थिता जनकादयः” गीता । [४सङ्गतौ शब्दच० ।

संसृति स्त्री सम्+सृ–क्तिन् । १संसारे २प्रवाहे च त्रिका० ।

संसृष्ट पु० सम्+सृज–क्त । विभागानन्तरं मैत्र्यात् पुनः
स्वधनेषु कृतसंसर्गयुते भ्रात्रादौ “विभक्तो यः पुनः
पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येणाथ वा प्रीत्या
स तु संसृष्ट उच्यते” “बृहस्पतिपरिगणितव्यतिरिक्तेषु
संसर्गकृतो विशेषो नादरणीयः परिगणनानर्थक्यात्”
दायभा० । तद्धनविभागस्तत्र दर्शितो यथा “विभक्ताः
सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि । समस्तत्र वि-
भागः स्यात् ज्यैष्ठ्यं तत्र न विद्यते” मनुः । “समस्त्वेति
सवर्णभ्रातृसंसर्गाभिप्रायेण ब्राह्मणक्षत्रिययोस्तु पूर्वक्ल-
प्तभागानुसारेण भागव्यवस्था बोद्धव्या । पूर्वक्लृप्तज्यै-
ष्ठांशनिषेधमात्रपरं हि समवचनम् अतएव बृह० “वि-
भक्ता भ्रातरो ये तु संप्रीत्यैकत्र संस्थिताः । पुनर्वि-
भागकरणे तेषां ज्यैष्ठ्यं न विद्यते” इति ज्येष्ठांशमात्रं
निषेधति न तु भागसाम्यम्” दायभा० । तत्र भ्रात्रधि-
कारे विशेषस्तत्रोक्तो यथा “अन्योदर्य्यस्तु संसृष्टी नान्यो-
दर्य्यधनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि चादद्यात् संसृष्टो नान्य-
मातृजः” याज्ञ० अस्यायमर्थः । “संसृष्टी पुनरन्योदर्य्यः
प्रथमं हरेत् न पुनरन्योदर्य्यमात्रम् । प्रथमं च हरन्
सोदरं बाधित्वैव वा तेन सह वक्ष्यमाणप्रकारम् असंसृ-
ष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयात् सोदरपदमनुवर्त्तते (“सोदरस्य
तु सोदरः इति वचनात्) । नान्यमातृज एव संसृष्टी
गृह्णीयात् संसृष्टपदमेव वा सोदरमभिधत्ते अतएव
वृद्धयाज्ञ० “सोदरो नान्यमातृजः” इति जितेन्द्रि-
येण लिखितम् । तथा च पूर्वार्द्धस्य संसृष्टीत्यनुवर्त्तते
न तु केवलमन्योदर्य्य एव संसृष्टी गृह्णीयात् किन्त्वसं-
सृष्ट्यपि सोदरो गृह्णीयादित्यर्थः । तेन असंसृष्टिना
सोदरेण संसृष्टिना चासोदरेण विभज्य ग्रहीतव्यमतएवा-
पिशब्दं प्रयुक्तवान्” दायभा० । “तस्मात् सोदरासोदरमात्र
सद्भावे सोदराणामेव । सोदराणामेव मध्ये एकस्य
संसृष्टत्वे तस्यैव असंसृष्टसोदरसंसृष्टासोदरसद्भावे च
द्वयोरेव समप्राप्तसद्भावे प्रथमं संसृष्टस्य तदभावे चासं-
सृष्टासोदरस्येति” दायभा० एवं भ्रातृपुत्रेऽपि । २स्वसना-
दिना संयुक्ते मेदि० ३संयुक्ते च । भावे क्त । ४सख्ये ।

संसृष्टि स्त्री सम्+सृज–क्तिन् । १संसर्गे २अलङ्कारभेदे अलङ्का-
रशब्दे ४०५ पृ० दृश्यम् । [“संसृष्टस्य तु संसृष्टी” याज्ञ० ।

संसृष्टिन् पु० संसृष्टमनेन इष्टा० इनि । संसृष्टभ्रात्रादौ

संस्कर्त्तृ त्रि० सम्+कृ–तृच्–सुट् च । १संस्कारकारके २पाचके
च “संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च भक्षकश्चेति घातकाः” मनुः ।

संस्कार पु० सम्+कृ–घञ् सुट् च । स्वतोगुणान्तराधानरूपे १प्र-
तियत्ने यथा अलङ्कारादेरश्वादेर्वस्त्रादेश्च उद्दीपनशिक्षा-
नमार्जनादयः, दर्पणादेर्निर्मलीकरणादिः ब्रीह्यादेश्च
यागाङ्गतासम्पादनाय वैदिकमार्गेण प्रोक्षणादिः । स च
“संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिषु” कुसुमा०
उक्तेः पुरुषस्यैव धर्मः” न्यायमतम् । प्रोक्षिता
एव ब्रीहयः पुरोडाशाय कल्पन्ते नाप्रोक्षिता इति
प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारो यागाङ्गपुरोडाशेष्विति द्रव्यधर्मः मी-
मांसकाः । एवं स्नानाचमनादिजन्याः संस्कारा देहे
उत्पद्यमाना अपि तदभिमानिजीवे कल्प्यन्ते इति
वेदान्तिनः । २स्मृतिहेतौ अनुभवजन्ये आत्मवृत्तिगुणभेदे
पृथिव्यादिचतुष्टयस्थे ३वेगाख्ये गुणे, यथावस्थिततया-
स्थापनप्रयोजके स्थितिस्थापनाख्ये ४गुणभेदे च

“संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने । मूर्त्त-
मात्रे तु वेगः स्यात् कर्म्मजो वेगजः क्वचित् । स्थिति-
स्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि । अतीन्द्रियः स
विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम् । भावनाख्यस्तु
संस्कारो जीववृत्तिरतीन्द्रियः । उपेक्षानात्मकस्तस्य
निश्चयः कारणं भवेत् । स्मरणे प्रत्यभिज्ञायामप्यसौ हेतु-
रुच्यते” भाषा० “नित्यः संस्कारो नास्ति वेगस्तु द्विविधः
कर्म्मजवेगजभेदात् तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्म्मणा
वेगो जन्यते तेन च पूर्वकर्म्मनाशादुत्तरं कर्म्म एवमुत्तरो-
त्तरमपि कर्म्म जायते । वेगं विना कर्म्मणः कर्मान्तरा-
जनकत्वात् पूर्वकर्म्मनाशे उत्तरकर्मोत्पत्तिश्च न स्यात् ।
तत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते तत्र

वेगजो वेगः। स्थितिस्थापकसंस्कारश्चातीन्द्रियः आकृष्टशाखादीनां परित्यागे यत् पूर्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थापको हेतुः। उपेक्षानात्मकनिश्चयेन भावनाख्यसंस्कारो जन्यते स च स्मरणे प्रत्यभिज्ञायां च हेतुः जीववृत्तिरतीन्द्रियश्च स च चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्यः" सि॰मु॰ अन्ये तु समानविषयकस्मरणमेव संस्कारनाशकम् अतएव "जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कारः" इति दीधितिकृत् इत्याहुः।

संस्कारत्वं तु न जातिरिति उपस्कारादौ व्यवस्थापितम्। ५शास्त्राध्ययनजन्यव्युत्पत्तौ, व्याकरणोक्तदिशा शब्दानां ६साधनप्रकारे, विप्रादीनां वैदिककर्मार्हत्वप्रयोजके ७गर्भाधानादौ क्रियाकलापे ८पाके च। विप्रादीनां देहसंस्काराश्च अष्टाचत्वारिंशत् तच्छब्दे ५१० पृ॰ दर्शिताः। इदानीन्तनानां तु गर्भाधानाद्या विवाहान्ताः दशविधाः प्रसिद्धाः। तेषां च देहदोषनाशकता यथोक्तं हारीतेन "गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं संदधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति फलस्थापनात् मातापितृजपाप्मानमपोहति रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चममेतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवति"। "स्नापनं समावर्त्तनम्" उपनयनस्य वेदग्रहणार्थत्वम् विवाहस्याग्निसाध्यश्रौतस्मार्त्तकार्यार्थत्वमितिविवेकः अतो दशविधाः। "गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च। अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्य्या यथाकुलम्। एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवम्" याज्ञ०। तत्र जातकर्मनिष्क्रमावधिकौ संस्कारौ बीजादिदोषनिवारकतयोक्तौ। अग्निस्थापनार्थश्च पञ्चविधः भूसंस्कारः स्मृतौ दर्शितः ते च समूहनमुपलेपनमुल्लेखनं सिकतोद्धरणमभ्युक्षणञ्चेति। दीक्षणीयतान्त्रिकमन्त्रसंस्काराश्च दशविधाः दीक्षात॰ दर्शिता यथा

शारदायाम् "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः। मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम्। प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः। एतज्जीवन२मित्याहुर्मन्त्रतन्त्रविशारदाः। मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं३ तदुदाहृतम्"। वायुना वायुबीजेन "यमित्यनेन तं मन्त्री प्रसूनैः करवीरजैः। तन्मन्त्राक्षरसंख्यातैर्हन्याद् यान्तेन बोधनम्४"। यान्तेन रमित्यनेन इति "स्वतन्त्रोक्तविधानेन मन्त्री मन्त्रार्णसंख्यया। अश्वत्थपल्लवैर्मन्त्रमभिषिञ्चेद्विशुद्धये। स्वतन्त्रोक्तविधानेन मूर्ध्नि तोयेन देशिकः। नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु। तोयैरञ्जलिवद्भिश्चाप्यभिषिञ्चेत् स्वमूर्द्धनि५"। स्वतन्त्रोक्तविधानेन पुरश्चर्याप्रकरणोक्तविहिताञ्जलिना इत्यभिहितेन "सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं ज्योतिर्मन्त्रेण निर्दहेत्। मन्त्रे मलत्रयं मन्त्री विमलीकरणं६ त्विदम्"। मलत्रयं मायिकं कार्मिणं मानसरूपम् "तारव्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः"। तारः प्रणवः व्योम हकारः अग्नी रेफः मनुरौकारः तद्युक्तो दण्डोऽनुस्वारः। तेन ओम् ह्रौं इतिमन्त्रः। "कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः"। प्रत्यर्णं प्रत्यक्षरम् "तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं७ मतम्। मन्त्रेण वारिणा मन्त्रतर्पणं तर्पणं८ मतम्"। मन्त्रेण मूलमन्त्रेण। "मूलमन्त्रं समुच्चार्य्य तदन्ते देवताभिधाम्। द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोऽन्तकम्"। इति पुरश्चर्य्योक्तक्रमेण लिखितमन्त्राधाररूपयन्त्रे। "तारमायारमायोगो मनोर्दीपन९मुच्यते"। तारः ओम् माया ह्रीं रमा श्रीम् "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपन१०मप्रकाशनम्। संस्कारा दश संख्याताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः। यान् कृत्वा सम्प्रदायात्तं मन्त्री वाञ्छितमश्नुते"।

देवप्रतिष्ठाङ्गसंस्काराश्च देवप्रतिष्ठाशब्दे ३७२३पृ॰ दृश्याः।

अन्येऽपि तत्तत्कर्माङ्गसंस्कारास्तत्तद्ग्रन्थे दृश्याः।

संस्कारवर्जित त्रि॰ ३त॰। १गर्भाधानादिसंस्कारहीने २शास्त्रादौ व्युत्पत्तिहीने च संस्कारहीनादयोऽप्यत्र।

संस्कृत त्रि॰ सम्+कृ–क्त सुट् च। १कृतसंस्कारे पदार्थे व्याकरणलक्षणाधीनसाधनयुक्ते २शब्दे ३पक्वे ४भूषिते ५शास्त्रभेदे मेदि॰ ६शोधिते जटा॰।

संस्तर पु॰ सम्+स्तॄ–अप्। १यज्ञे २शय्यायां हेमच॰ ३पल्लवादिरचितशय्यायां च "नवपल्लवसंस्तरे यथेति" कुमारः

संस्तव पु॰ सम्+स्तु–अप्। १परिचये अमरः २सम्यक्स्तुतौ च

संस्ताव पु॰ संस्तूयतेऽत्र सम्+स्तु–घञ्। स्तुत्यर्थं संगतविप्राणां वासभूमौ अमरः।

संस्तुत त्रि० सम्+स्तु–क्त । १परिचिते २सम्यक्स्तुते च ।

संस्त्याय पु० सम्+स्त्यै–घञ् । १संघाते २निविड़संयोगरूपे सन्निवेशे अमरः । ३विस्तृतौ ४संस्थाने च मेदि० करणे घञ् । ५गृहे हेमच० ।

संस्थ त्रि० सम्+स्था–क । १अवस्थिते मेदि० २मृते शब्दर० ३चरे पु० मेदि० ४निवारके ५व्यवस्थिते ६व्यक्तौ ७क्रतुप्रकारभेदे ८समाप्तौ च हेमच०। ९प्रकारे "नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिकोलयः । संस्थेति कविभिः प्रोक्तश्चतुर्धाऽस्य स्वभावतः" इत्युक्ते १०प्रलये च ।

संस्था स्त्री सम्+स्था–अङ् । १न्याय्यपथावस्थितौ अमरः । २स्थितौ ३नाशे मेदि० ४यज्ञभेदे ५व्यवस्थायां ६व्यक्तौ ७सादृश्ये ८प्रान्ते च ।

संस्थान न० सम्+स्था–ल्युट् । १चतुष्पथे अमरः । २सन्निवेशे मेदि० ३आकारे ४अवयवारम्भकसंयोगभेदे ५मृत्यौ ६चिह्ने अजयः । ७सम्यक्स्थितौ च ।

संस्थित त्रि०सम्+स्था–क्त । १मृते अमरः २सम्यक्स्थिते च

संस्पर्शा स्त्री संस्पृश्यते सम्+स्पृश–कर्मणि घञ् टाप् । रजनीगन्धाद्रव्ये अमरः ।

संस्फाल पु० सम्यक् स्फालः स्फुरणं यस्य । मेषे त्रिका०।

संस्फुट त्रि० सम्+स्फुट–क्त । विकशिते शब्दच० ।

संस्फेट न० सम्+स्फुट–आधारे घञ् पृषो० । युद्धे भरतः

संस्फोट पु० सम्+स्फुट–आधारे घञ् । युद्धे अमरः ।

संहत त्रि० सम्+हन–क्त । १दृढसन्धौ अमरः । २मिलिते ३दृढे मेदि० । ४परार्थं मिलिते "संहतपरार्थत्वादिति" साङ्ख्यसू०। ५दृढसंयोगयुक्ते ६सम्यग्हते च । भावे क्त । ७संघाते न० । [लितपार्ष्णिद्वये अमरः ।

संहतल पु० संहतं संहननं सङ्घातं लाति–ला–क । मि-

संहतपुष्पिका स्त्री संहतानि दृढसंयुक्तानि पुष्पाण्यस्याः कप् अत इत्वम् । मिश्रेयायां राजनि० ।

संहतजानु त्रि० संहते जानुनी यस्य । लग्नजानुके अमरः वा कप् । तत्रार्थे ।

संहति स्त्री सम्+हन–क्तिन् । १समूहे अमरः । २सम्यग्हनने च । [१देहे अमरः २सङ्घाते ३वधे च ।

संहनन न० संहन्यते परार्थं संसृज्यते सम्+हन–ल्युट् ।

संहर्ष पु० सम्यक् हर्षः प्रा० सम्+हृष–घञ् वा । १आनन्दे २स्पर्द्धायाञ्च संहृष्यत्यनेन करणे घञ् । ३वायौ मेदि०।

संहार पु० सम्+हृ–घञ् । १प्रलये हेमच० २नाशे ३संक्षेपे ४नरकभेदे अमरः । ५विसर्जने ६कालिकाभैरवभेदे च जटा० । "असिताङ्गो रुरुश्चण्डः क्रोध उन्मत्त एव च । कपाली भीषणश्चैव संहारश्चाष्ट भैरवाः" तन्त्रसा० ।

संहारमुद्रा स्त्री संहाराय विसर्जनार्थं मुद्रा । तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे तल्लक्षणम् "अधोमुखे वामहस्ते ऊर्द्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्ताङ्गुलीरङ्गुलीभिः संग्रह्य परिवर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहारमुद्रैवमर्पणे तु प्रशस्यते" पदार्था० धृतवाक्यम् । अर्पणे आत्मनि देवार्पणे" ति०त०।

संहिता स्त्री सम्यक् हितं प्रतिपाद्यं यस्याः । १मन्वादिप्रणीते धर्मशास्त्रे २पुराणे ३इतिहासादौ ४कर्मकाण्डप्रतिपादके वेदभागे च संहितापाठप्रकारस्तु ति०त० सत्यव्रतोक्तः चण्डीशब्दे २८५० पृ० दर्शितः । "परः सन्निकर्षः संहिता" पा०उक्ते ५पूर्वापरवर्णयोः अत्यन्तसन्निकर्षे तत्र नियमविशेषः स्मर्य्यते "संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते" । [अमरः ।

संहूति स्त्री सम्+ह्वेञ्–क्तिन् । बहुभिः कृते आह्वाने

संहृत त्रि० सम्+हृ–क्त । १कृतसंहारे २सङ्कुचिते च ।

संहृति स्त्री० सम्+हृ–क्तिन् । संहारे ।

संह्राद पु० सम्+ह्राद–घञ् । शब्दभेदे ।

संह्रादिन् त्रि० सम्+ह्राद–णिनि । शब्दायमाने ।

संह्लाद पु० सम्+ह्लाद–घञ् । आनन्दभेदे ।

सकण्टक पु०सह कण्टकेन सहस्य सः । १करञ्जभेदे (नाटाकरमचा) रत्नमा० । २शैवाले शब्दच०। ३कण्टकयुक्ते त्रि०

सकर्ण त्रि० सह कर्णेन श्रवणेन तद्व्यापारेण वा । १श्रुतिशीले जटा० २कर्णयुक्ते च ।

सकर्म्मक त्रि० सह कर्मणा सहस्य सः कप् । व्याकरणोक्ते कर्मयुक्तक्रियाबोधके धातौ "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः । धात्वस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः" इत्युक्तदिशा धातोः सकर्मकत्वमवसेयम् ।

सकल त्रि० सह कलया अवयवमात्रया चतुःषष्ट्या कलाभिर्वा सहस्य सः । १सम्पूर्णे २समस्ते अमरः ३कलासहिते च

सकारण त्रि० सह कारणेन । कार्य्ये । [अन्तिके समीपे ।

सकाश पु० कशनं पीडनं काशः कश–घञ् सह काशेन ।

सकुरुण्ड पु०सह समानः कुरुण्डेन । शाकरुण्डवृक्षे राजनि०

सकुल पुंस्त्री० सह समानं कुलमस्य । १शकुलमत्स्ये (शल) स्त्रीत्वे ङीष् । २समानवंशे त्रि० ।

सकुल्य त्रि० समाने कुले भवः यत् । अशौचविषये आचतुर्थ्याद्धर्व्यनाद्यपुरुषमात्रे "दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति

प्रेतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति बान्धवाः" दक्ष० । सपिण्डशब्दे दृश्यम् । [अन्ये ।

सकृत् अव्य० एक+नि० । १एकवारे अमरः । २विष्ठायां स्त्री

सकृत्प्रज पुंस्त्री० सकृत् एकवारं प्रजायते प्र+जन-ड । १काके अमरः स्त्रियां ङीप् । २एकवारजातापत्ये च ।

सकृत्फला स्त्री सकृत् फलति फल-अच् । कदलीवृक्षे राजनि०

सकृद्गर्भ पु० सकृद् गर्भो यस्य । खेसरे राजनि० एकवार गर्भवत्यां स्त्रियां स्त्री ।

सकृद्वीर पु० कर्म० । एकवीरवृक्षे राजनि० ।

सक्त त्रि० सन्ज-क्त । १आसक्ते २अविरते च हेमच० ।

सक्तु पु० सन्ज-तुन् किच्च । भ्रष्टयवादिचूर्णे (छातु) शब्दच० "मेषादौ सक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी" ति०त० ।

सक्तुफला(ली) स्त्री सक्तव इव क्षुद्राणि फलान्यस्याः वा ङीप् । शमीवृक्षे अमरः ङीबन्तः तत्रार्थे शब्दर० ।

सक्थि न० सन्ज-क्थिन् । १ऊरौ अमरः २शकटावयवभेदे च उणादि० । बहु० स्वाङ्गे अच्-समा० । मृगसक्थ इत्यादि । [इन्द्रियत्वेदृत्वादिधर्मः ।

सखण्डोपाधि पु० कर्म० । बहुपदार्थघटिते धर्मे यथा

सखि त्रि० सह समानं ख्यायते ख्या-डिन् नि० । सौहार्द्दयुक्ते अमरः । सखायौ सख्या सख्युरित्यादि ।

सखी स्त्री सखि+स्त्रीत्वे ङीप् । १सहचर्य्यां हेमच० २वयस्यायाम् अमरः ।

सख्य न० सख्युर्भावः यत् । १मित्रतायां २सौहार्द्दे च ।

सगन्ध पु० सह गन्धेन लेशेन वा सहस्य सः । १ज्ञातौ त्रिका० २गन्धयुते त्रि० ।

सगर पु० सह गरेण विषेण जातः । १सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे "सगरात् सागरो जातः" इति पुराणम् । स च सुबाहुनामराजतः यादव्यां जातः तत्सपत्न्या गरदानेऽपि स न ममार तत्कथा "तस्या (और्वस्य) आश्रमे च सा गर्भं सुषुवे ज्वलनप्रभम् । व्यजायत महाबाहुर्गरेणैव सह द्विज ! । सगरो नाम तेनाभूत् बालकोऽतिमनोहरः" पद्मपु० १२अ० । २विषयुक्ते त्रि० ।

सगर्भ पु० सह समानो गर्भोऽस्य । १सहोदरे भ्रातरि शब्दर० । सह गर्भेण । २गर्भयुक्ते मध्यवर्त्ति हिरण्यपत्रयुक्ते कुशदूर्वादौ त्रि० स्त्रियां टाप् । [भ्रातरि ।

सगर्भ्य पु० समाने गर्भे भवः यत् सहस्य सः । सहोदरे

सगोत्र न० सह समानं गोत्रम् सहस्य सः । १कुले शब्दच० सह समं गोत्रमस्य । २ज्ञातौ त्रि० अमरः ।

सग्धि स्त्री अद-क्तिन् नि० सह ग्धया सहस्य सः । सहभोजने अमरः ।

सङ्कट त्रि० सम्+कटच् सम्+कट-अच् वा । १अल्पावकाशे स्थाने अमरः । २संबाधे ३दुःखे "नरोमुच्येत सङ्कटादिति" देवीमा० । ४देवीभेदे स्त्री ज्योतिषोक्ते दशाभेदे च स्त्री टाप् । दशाशब्दे ३४८४पृ० दृश्यम् ।

सङ्कथा स्त्री सम्+कथ-भावे अ । परस्परकथने हेमच० ।

सङ्कटाक्ष पु० सङ्कटं संबाधमक्षति अक्ष-अण् । धववृक्षे विश्वः

सङ्कर पु० सम्+कॄ-कर्म्मणि अप् । १सम्मार्जन्यादिभिः क्षिप्ते रजसि अमरः । इतरजातिपुरुषेण इतरजातिस्त्रियां २जाते जातिभेदे । भावे अप् । ३मेलने ४परस्पराभावसामाधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वे च स च जातिबाधकः । "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः" सि० मु० । यथा भूतत्वाभाववति मनसि मूर्त्तत्वस्य सत्त्वात् मूर्त्तत्वाभाववति च गगने भूतत्वस्य सत्त्वात् भूम्यादिभूतचतुष्टये चोभयोः सामानाधिकरण्यात् तयोर्न जातित्वम् । वर्णसङ्करजातिश्च नानाविधा दिङ्मात्रमत्रोच्यते "वक्ष्ये सङ्करजात्यादि इत्युपक्रमे "विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां, विशः स्त्रियाम् । जातोऽम्बष्ठस्तु शूद्रायां निषादः पार्षदोऽपि च" इत्यादि गरु० ९६अ० । "स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ! जायते वर्णसङ्करः" गीता । ५अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम् । ६संसर्गस्पर्शादिसम्बन्धे चण्डालादिसङ्करे भवनादिदहनादि तत्र च प्रायश्चित्तादि प्रा० वि० उक्तं यथा

"अथ चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तम् । तत्र च्यवनः "चाण्डालसङ्करेषु भवनदहनं पूरणं सर्वभाण्डभेदनं दारवाणाम् तक्षणं शङ्खशुक्तिरजतचेलानामद्भिः प्रक्षालनं कांस्यताम्राणामाकरशुद्धिः सौवीरपयोदधितक्राणां परित्यागः शेषरसयवसद्रव्यरक्षणं गोमूत्रयावकाहारो मासं क्षपयेत् बालवृद्धस्त्रीणामर्द्धं प्रायश्चित्तम् आषोडशाद्बालः सप्तत्यूर्द्धं स्थविरः चीर्णे प्रायश्चित्ते ब्राह्मणभोजनं गोशतञ्च दद्यादभावे सर्वस्वम्" । पूरणं पूर्वमृत्तिकाकर्षणेन मृत्तिकान्तरदानम् तक्षणं वास्यादिनांशवियोजनम् भाण्डभेदनं मृण्मयभाण्डभेदनम् । आकरे अग्नावित्यर्थः अग्निसंयोगात्ताम्रादीनामुत्पत्तेः । शेषरसानां लाक्षादीनां यवसद्रव्याणां च धान्यानां रक्षणम् । तथा च पराशरः "आकरे तु भवेच्छुद्धिरारकूटे सका-

स्यके । जलशौचन्तु वस्त्राणां परित्यागस्तु मृण्मये । कुसुम्भगुडकार्पासलवणं सह सर्पिषा । द्वारि कुर्वीत धान्यानि दद्याद्धुताशनम् । हुताशज्वालासंस्पृष्टं शुचि तन्मनुरब्रवीत्" । तेन रक्षणं घृतादीनाम् अग्निज्वालापवित्रीकृतानां कर्त्तव्यम् । एतच्च प्रायश्चित्तं सद्यःपातहेतुयौनादिवर्जितैः संसर्गैर्ज्ञानतो यावता कालेन पातित्यं भवति अज्ञानतस्तावत्कालसंसर्गे सति वेदितव्यम् इति तेन संवत्सरैकसाण्डालसम्बन्धे मासैकगोमूत्रयावकाहारः कर्त्तव्यः । अनेन च द्वादश धेनवो मासोपवासात् पञ्चमभागापकर्षात् । गोशतञ्च दक्षिणा । एतच्च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणक्षत्रियविशां तुल्यमेव । तथा चापस्तम्बः "अन्त्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि । स वै ज्ञात्वा तु काले तु कुर्य्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं पराकं वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विधीयते । तेषामपि च यैर्भुक्तं तदर्द्धं तेषु विद्यते । तेषामपि च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते । कूपैकपानदुष्टानां तथा संसर्गदूषणे । उपवासेन शुद्धिः स्यात् पञ्चगव्येन चैव हि । बालापत्या तथा रोगी गर्भिणी वृद्धएव यः । तेषां नक्तं प्रदातव्यं बालानां प्रहरद्वयम् । अथ वा क्रियमाणे तु येषामार्त्तिः प्रदृश्यते । शेषं सम्पादयेत्तेषां विपत्तिर्न भवेत् यथा" । तत्र पूर्वोक्तकालादल्पकालसङ्करे चान्द्रायणम् । स्वल्पतरे पराकः । शूद्रस्य प्राजापत्यम् । कूपैकपानदुष्टानामिति एकस्मिन्नेव कूपे द्विजानां चाण्डालादीनां सहजलपानं कुर्वतां संसर्गदुष्टानां सोपवासपञ्चगव्यं विशोधनमित्यर्थः । संवर्त्तः "चाण्डालसङ्करे विप्रः श्वपाके पुक्कशेऽपि वा । गोमूत्रयावकाहारो मासार्द्धेन विशुध्यति । एतदपि स्वल्पकालसङ्करविषयं मासार्द्धयावकाहाराशक्तौ सड्धेनवः । सुमन्तुः "अगम्यागमनस्त्रीबधचाण्डालसम्पर्केषु कृच्छ्रत्रयम्" । एतदत्यन्तस्वल्पकालविषयं कृच्छ्रत्रयाशक्तस्य धेनुत्रयम् । तथा "अविज्ञातस्तु चाण्डालो निवसेद् यस्य वेश्मनि । विज्ञाते तूपसंन्यस्य द्विजाः कुर्युरनुग्रहम्" इत्युपक्रम्याह पराशरः "दधिसर्पिःपयो भुक्तं यदा गोमूत्रयावकम् । भुञ्जीत सह भृत्यैस्तु त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । भावदुष्टं न भुञ्जीत भोक्तव्यं गोरसंस्रुतम् । त्रिपलं क्षीरदध्नोश्च पलमेकन्तु सर्पिषः" । तथा "स पूतः सह भृत्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अनडुत्सहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्" । दधिसर्पिःपयो भुक्तं यदा गोमूत्रयावकं द्वादशाहं भुञ्जीतेत्यर्थः । तत्र परिमाणमेतेषाम् त्रयाणामुक्तम् । चर्म्मकारादीनामविज्ञाते सङ्करे तु चाण्डालसङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः करणीयः चाण्डालस्पर्शप्रायश्चित्ताच्चर्म्मकारादिस्पर्शे प्रायश्चित्तस्य षष्ठभागदर्शनात् । यथा स्वल्पयमः "चाण्डालैः श्वपचैः स्पृष्टो विण्मूत्रे च कृते द्विजः । त्रिरात्रं सम्प्रकुर्वीत जग्ध्वोच्छिष्टः षडाचरेत्" । चर्म्मकारादिस्पर्शे तु संवर्त्तः "एतैः स्पृष्टस्तथोच्छिष्ट एकरात्रं पयः पिबेत्" देवलः "चाण्डालसंयोगे जातश्चाण्डाल एव स्यात् ब्रह्महत्योद्दिष्टं प्रायश्चित्तं वार्षिकं षाण्मासिकं कृच्छ्रं वा ब्राह्मणस्य । चतुस्त्रिपदृह्येकमासाः शेषाणाम्" । अविज्ञातचाण्डालसम्पर्के विद्यमान एव दम्पत्योः संयोगे यो जातो ब्राह्मणः स वार्षिकं ब्रह्महत्याव्रतं प्राजापत्यं वा षाण्मासान् कुर्य्यात् वार्षिकब्रह्महत्याव्रताशक्तौ पञ्चदश धेनवो देयाः । षाण्मासिकब्रह्महत्याव्रताशक्तावपीत्यर्थः । अस्पृश्यस्पर्शनप्रायश्चित्तमभिहितमिदानीं स्पर्श एव निरूप्यते । किं साक्षात् स्पर्श एव स्पर्शशब्दस्यार्थः उत परम्परास्पर्शोऽपि न प्रथमः परम्परया चाण्डालस्पर्शे स्नानाद्यभावप्रसङ्गात् नापि द्वितीयः संयोगे संयुक्तसंयोगे चैकस्पर्शपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावात् आकाशादिद्वारेण सर्व्वेषामेव तत्सम्भवाच्च किञ्चैवम् "औडुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या औडुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्" इत्यत्र सर्ववेष्टनस्पर्शयोरविरोधः स्यात् उपस्पर्शस्यापि स्पर्शशब्दवाच्यत्वात् तथा च विरोधाधिकरणोदाहरणं भाष्यकारस्याप्यसङ्गतं स्यात् । तथा च वृद्धशातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति । तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत सर्व्वद्रव्येष्वयं विधिः" । "तथा संहतानान्तु पात्राणां यद्येकमुपहन्यते । तस्यैव शोधनं प्रोक्तं न तु तत्स्पृष्टिनामपि" । उच्यते । सत्यम् उपस्पर्शो यद्यपि न स्पर्शशब्दार्थस्तथाप्यत्र वचनादेकावयवद्वारकपरम्परास्पर्शोऽपि ग्राह्यः । तथा चापस्तम्बः "एकशाखां समारूढश्चाण्डालादिर्यदा भवेत् । ब्राह्मणस्तत्र निवसन् स्नानेन शुचितामियात्" । आदिशब्दादुदक्यादीनां ग्रहणम् । शाखाग्रहणमेकावयवोपलक्षणार्थं तेनैकपाषाणादेरपि ग्रहणम् । तथा स एव "एकवृक्षं समारूढौ चाण्डालब्राह्मणौ यदि । फलं भक्षयतस्तत्र प्रायश्चित्तं कथं भवेत् । ब्राह्मणानप्यनुज्ञाप्य सवासाः स्नानमाचरेत् । अ-

क्षीरात्नोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति"। तथा स एव "एकशाखां समारूढ़ः फलान्यश्नात्यसौ यदि। प्रायश्चित्तं त्रिरात्रं स्यात् पञ्चगव्यं विशोधनम्"। अत्र व्यवधानसन्निधानाभ्यामेकरात्रत्रिरात्रे। स्नानविषयं चेतदुभयम्। तथा च ब्रह्मपुराणम् "विप्रश्चाण्डालसंस्थितो यत्रैकस्मिन् वनस्पतौ। अज्ञानात्तु फलं भुङ्क्ते चरेत्तत्राघमर्षणम्"। उपस्पर्शत्वात्। "पाद आमाशने तथेति" पूर्वोक्तापस्तम्बेन न विरोधः। तथाचापस्तम्बः "मूढ़ः स्वस्तरे वा संस्पृशन् अप्रयतान् प्रयतो मन्येत"। तृणस्तरादौ चाण्डालादिभिः सहावस्थितोऽपि स्पृशन्नपि तान् प्रयतत्वमात्मनो मूढ़ो मन्येत वस्तुतस्तु अशुचिरेवासौ इति पूर्ववाक्योपात्तं स्नानमेव कुर्यात् तथा "तृणकाष्ठादिषु निखातेषु च"। संक्रमादौ निखातेषु तृणकाष्ठेषु चाण्डालेन सहावस्थितोऽप्यशुचिरेव तथा "प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत्"। न सचेलं स्नानमित्यर्थः। अयमेव विशेषः साक्षात्स्पर्शादेः। अतोवचनादेकावयविद्वारा परम्परास्पर्शे स्नानादिकमिति। नौकादिषु न दोष इत्याह पराशरः। "रथ्याकर्दमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च। स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च"। तृणसमूहः पक्वेष्टकचितानि मठादीनि। नन्वेवं याज्ञवल्क्यवचनविरोधः तद् यथा "उदक्याशौचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत्। अब्लिङ्गानि जपेच्चैव गायत्रीं मनसा स्मरन्"। अत्र परम्परयोदक्यया अशुचिभिश्च स्पर्शे आचमनमवगम्यते। तथा "शवं तत्स्पृष्टिनाञ्चेति" मनुवचने तत्स्पृष्टीत्यभिधीयते तदनर्थकं स्यात् चाण्डालादिस्पृष्टस्पृष्टिनोरपि स्नानाभ्युगमात् "शवस्पृष्ट्युपस्पर्शे सर्वोदकस्पर्शाच्छुद्धिरिति" गौतमविरोधः "शवस्पृशं दिवाकीर्त्तिम्"इत्यादि वृहस्पतिवचन "शवस्पृशञ्च स्पृष्ट्वेत्यादिविष्णुवचनाभ्याञ्च विरोधः स्यात् तच्छब्देन सर्वेषामेव चाण्डालादीनां परामर्शात् एषु सर्वेषु शवस्पृष्टिग्रहणात्। उच्यते। एकशाखां समारूढ़ इत्याद्यापस्तम्बवचनं वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पर्शविषयं याज्ञवल्क्यादिवचनञ्चातीतसंसर्गिस्पर्शविषयमित्यविरोधः। अतएव "संस्पृश्याशुचिसंस्पृष्टं तृतीयं वापि मानवः। हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्य तोयेनाचम्य शुध्यति" इति देवलवचनमपि वर्त्तमानाशुचिसंसर्गिस्पृष्टौ मूलाभूताशुच्यपेक्षया तृतीयो भवति तं स्पृष्ट्वा आचमनमात्रं चतुर्थे नेत्यर्थः। अतीतविषये द्वितीयमेव स्पृष्ट्वाचमनमिति व्यवस्थितविकल्पवाचिवाशब्दार्थः। तृतीयस्पर्शे न किञ्चित्। चाण्डालादिस्पर्शविषयञ्चैतत् अतीतान्त्यजस्पर्शविषये तु द्वितीय एव नाचमनम्। तथा च शातातपः "अशुचिं संस्पृशेद् यस्तु एक एव स दुष्यति। तत्स्पृष्टोऽन्योन दुष्येत्तु सर्वद्रव्येष्वयं विधिः"। एतद्वचनादाशुचिद्रव्याधिजद्वोच्छिष्टस्पर्शविषयमपि। अत्रापि वर्त्तमानान्त्यजसंसर्गिस्पर्शे साक्षात्स्पर्शे इवाचमनमेवेति सर्वमुपपन्नम्"।

पराशरेणाऽत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा

"उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन। अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्। मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकम्। सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च। दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथ वा गवाम्"। अत्रापि लघुगुरुसंसर्गविषयभेदात् व्यवस्था। "नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम्। ब्राह्मणान्तरितं भोज्यमाकराः सर्व एव हि"।

सङ्करी स्त्री सङ्कीर्य्यते सम्+कॄ—कर्मणि घ गौरा० ङीष्। नवदूषितकन्यायां मेदि०।

सङ्करीकरण न० सङ्करः क्रियतेऽनेन च्वि+कृ-करणे ल्युट्। पापभेदे तत्स्वरूपप्रायश्चित्तादिकं प्रा०वि० दर्शितं यथा

"अथ सङ्करीकरणापात्रीकरणमलावहप्रायश्चित्तम्। तत्र मनुः "खरोष्ट्राश्वमृगेभानामजाविकबधस्तथा। सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं शूद्रसेवनम्। अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम्। क्रमिकीटवयोहत्यामद्यानुगतभोजनम्। फलैधःकुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्"। मद्यानुगतभोजनं मद्यपानसमये यदुपस्थापितं फलमूलादि। अधैर्य्यं गौतमवचनादि "अल्पेऽप्यचले अत्यन्तवैरक्लव्यमिति" कल्पतरुः। "सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम्। मलिनीकरणीये तु तप्तः स्यात् यावकस्त्र्यहम्"। तथा विष्णुः "ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्कीर्णकरम्। सङ्कीर्णकरणं कृत्वा मासमश्नीत यावकम्। कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत्। निन्दितेभ्यो धनादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनम्"। असत्यं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृच्छ्रेण शुद्ध्यति। "शीतकृच्छ्रेण वा भूयोमाहासान्तपनेन वा"। "पक्षिणां जलचराणाञ्च घातनं क्रमिकीटघातनं मद्यानुगतभोजनमिति मलावहानि" "मलिनीकरणीये तु तप्तकृच्छ्रं स-

माचरेत् । कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथ वा प्रायश्चित्तं विशोधनम्"। अत्र सङ्करीकरणे सकृत्करणे मासयावकम् अभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रम्। अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्। अपात्रीकरणे च सकृत्करणे तप्तकृच्छ्रं चतुरहसाध्यम्। शीतकृच्छ्रो वा शीतकृच्छ्रे तप्तकृच्छ्रेतिकर्त्तव्यतैव किन्तु तदेव द्रव्यमत्र शीतलमिति विशेषः। अभ्यासे तु महासान्तपनम् अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम्। मलावहे तु सकृदाचरणे त्र्यहयावकम् अभ्यासे तु तप्तकृच्छ्रम् अत्यन्ताभ्यासे कृच्छ्रातिकृच्छ्रमिति यथायोग्यमूह्यम्। एषु च तुषु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव एष बोद्धव्यः"।

सङ्कर्षण पु० संकृष्यते गर्भात् गर्भान्तरं नीयतेऽसौ सम्+कृष-युच्। १बलदेवे अमरः। तत्कथा हरिवं० ५८अ० "सप्तमो देवकीगर्भः योऽंशः सौम्यो ममाग्रजः। स संक्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम्। सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु सङ्कर्षणो युवा। भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः"निद्रात्मिकां विष्णुमायां प्रति भगवदुक्तिः। भावे ल्युट्। २आकर्षणे ३स्थानान्तरनयने च न०।

सङ्कलन न० सम्+कल-ल्युट्। १एकत्रस्थीकरणे २योजने (ठिकरैया) लीला० ३संग्रहे च।

योजनं च नानासङ्ख्यासूचकाङ्कानामेकसङ्ख्यापादकाङ्ककरणं तच्च द्विविधं शुद्धसङ्कलनं भिन्नसङ्कलनञ्च तत्र शुद्धसङ्कलनं तु "कार्यः क्रमादुत्क्रमतोऽथ वाङ्कयोगो यथास्थानकमन्तरं वा" लीला० उक्तरा यथास्थानम् एकादिस्थाने एकाद्यङ्कयोग एव दशशतादिस्थाने दशशताद्यङ्कयोगः। भिन्नसङ्कलनञ्च छेदसहिताङ्कयोजनम्। तत्रांशसवर्णनं तत्रोक्तं यथा "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवम्"।

न्यासः $\frac{3}{1}$ $\frac{1}{5}$ $\frac{1}{3}$ समच्छेदे जातम् $\frac{45}{15}$ $\frac{3}{15}$ $\frac{5}{15}$

"योगोऽन्तरं तल्य हरांशकानां कल्प्यो हरो रूपमहार राशेः" इत्युक्तदिशा योजने जातम् ५३/१५ एवं प्रभागभागानुबन्धभागापवाहेषु समच्छेदकरणं तत्र द्रष्टव्यम्।

सङ्कलित त्रि० सम्+कल-क्त। १योजिते २रेखादिना संहते अमरः। ३संगृहीते च भावे क्त। ४संयोजने न०।

सङ्कलितैक्य न० इत०। "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलितैक्यम्" लीला० उक्ते एकाद्यङ्कानां योगे

सङ्कल्प पु० सम्+कृप-घञ् गुणे रस्य लः। १अभीष्टसिद्धये (इदमित्थमेव कार्यम्) इत्येवंरूपे मनसोव्यापारभेदे यनरः। २कर्मसाधनाय अभिलापवाक्ये "सङ्कल्पेन विना राजन्! यत् किञ्चित् कुरुते नरः। फलञ्चाल्पाल्पकं तस्य धर्मस्यार्द्धक्षयो भवेत्" ब्रह्मपु०। धर्मस्य अर्द्धक्षयोक्तिः फलस्याल्पाल्पकत्वमथर्द्धपरत्वं युक्तं धर्माधीनत्वात् फलस्य। "आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्" आगस्त्यपूजने उक्तम् "मनोगतं शुभफलमाशास्य मनसा सङ्कल्प्य, उद्दिश्य वाचा अभिलप्य, कार्यं कर्मणा उपपाद्यम्" ति०त०रघु०। "मनसा सङ्कल्पयति वाचा अभिलपति कर्मणा चोपपादयति"हारीतः। तत्प्रकारो यथा "शुक्तिशङ्खाश्महस्तैश्च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा। सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृण्मयेन कदाचन। गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम्। दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम्। जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः। साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्" भविष्यपु०। अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसद्भावविषयः एकहस्तपरो वा एका०त०रघु०। मानससङ्कल्पस्य द्विविधः भावाभावविषयभेदात् तत्राद्यः मयैतत्कर्त्तव्यमित्येवंरूपः द्वितीयः मयैतन्न कर्त्तव्यमित्येवं रूपः। तत्र पूजादिसङ्कल्पोभावविषय उपवासादिसङ्कल्पोऽभावविषय इति भेदः। अयम्। "सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः। व्रतानियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः" एका०त०।

सङ्कल्पजन्मन् पु० सङ्कल्पात् जन्म यस्य। १कामदेवे हला० सङ्कल्पजादयोऽप्यत्र। सङ्कल्पजातमात्रे यज्ञादौ च त्रि०

सङ्कल्पयोनि पु० सङ्कल्पोयोनिरुत्पत्तिकारणं यस्य। कामदेवे "सङ्कल्पयोनेरभिमानभूतमिति" कुमारः।

सङ्कसुक त्रि० सम्+कस-उकञ्। १अस्थिरे अमरः। २मन्दे सि०कौ० ३दुर्बले उणादि०। ४सङ्कीर्णे ५अपवादयोजे च संक्षिप्तसा०।

सङ्कार पु० सम्+कॄ-कर्मणि बा० घञ्। १सम्मार्ज्जनादिक्षिप्तधूल्यादौ शब्दर०। २नवदूषितकन्यायां स्त्री मेदि० गौरा० ङीष्। भावे घञ्। ३अग्निचटत्कारे मेदि०।

सङ्काश त्रि० सम्यक् काशते काश-अच्। १सदृशे "तरुणादित्यसङ्काशमिति" तन्त्रम्। अत्रार्थे निभादिवदस्य नित्यसमासता। २अन्तिके च विश्वः।

सङ्किल पु० सम्+किल-क। वह्नेरुल्कायां त्रिका०।

सङ्कीर्ण त्रि० सम्+कॄ-क्त। बहुजनसङ्कर्षेण निरवकाशे १स्थाने भरतः। २मिलितनानाजातीये उणा० ३व्याप्ते ४मिश्रिते ५सङ्कटे अजयः। इकत्र इमिलितयोः पद०

स्वरविजातीययोश्च । इतरवर्णेन इतरवर्णस्त्रियां जाते ७जातिभेदे पु०द्वयशुद्धे अमरः । ८मिश्रितरागे सङ्गीत०

सङ्कीर्त्तन न० सम्+कीर्त्त-ल्युट् । १स्तुतौ २देवादेर्नामोच्चारणे ३गानेन देवगुणाद्युत्कीर्त्तने च "श्रीकृष्णरससङ्कीर्त्तं वीणाध्वनिसमन्वितम् । कुरु वत्स गुणानात्वेव शृण्वन्तु मुनयः सुराः । गोपीनां वस्त्रहरणं परं रासमहोत्सवम् । ताभिः सार्द्धं जलक्रीडां हरेश्चकीर्त्तनं कुरु । कृष्णसङ्कीर्त्तनस्थाने ये च नृत्यन्ति वैष्णवाः । तेषां पादरजःस्पर्शात् सद्यः पूता वसुन्धरा" नारदपञ्चरात्रम् ।

सङ्कुचित त्रि० सम्+कुच-क्त । १कृतसङ्कोचे २संक्षिप्ते ३अप्रफुल्ले च हेमच० । ४क्षुद्रे राजनि० ।

सङ्कुल न० सम्+कुल-क । १परस्परपराहते "यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता । माता तु मम वन्ध्यैव पुत्रहीनः पितामहः" इत्येवं वाक्ये अमरः । २परस्परहननरूपे युद्धे ३बहुजनादिभिः संबाधेन निरवकाशे स्थाने ४सङ्कीर्णे त्रि० अमरः ।

सङ्केत पु० सम्+कित-घञ् । मनोगतभावव्यञ्जनाय कृते हस्तादिचालनरूपे १व्यापारे (इसारा) त्रिका० "अस्माच्छब्दादयमर्थोबोध्यः, अयं शब्दः अमुमर्थं बोधयतु वा" इत्येवंशब्दनिष्ठे २अर्थबोधनार्थशक्तिविशेषे सङ्केतश्च जात्यादिचतुष्के इति वैयाकरणाः ।

"शब्दैरेव प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः । चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः" काव्यादर्शः । "सङ्केतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च" हरिः "जातिद्रव्यगुणस्पन्दैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया । जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः" वैयाकरणमतम् शब्दश० प्र० उक्तम् । "इदं सङ्केतवन्नाम सैव संज्ञेति कीर्त्यते" शब्दश० । शक्तिशब्दे ५०७६ पृ० दृश्यम् । ३प्रियसङ्गमार्थे गुप्तस्थाने च ।

सङ्केतित त्रि० सङ्केतो जातोऽस्य तार० इतच् । सङ्केतयुते वाच्ये अर्थे "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" काव्यप्र० ।

सङ्कोच पु० सम्+कुच-घञ् । बहुविषयकवाक्यस्याल्पविषयकतया १व्यवस्थापने सामान्यशब्दस्य २विशेषपरतायाम् स्मार्त्तवि० ३जडीभावे ४बोधे ५बन्धे च मेदि० । सम्+कुच-अच् । ६मत्स्यभेदे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् । ७कुङ्कुमे न० अमरः । [तायां रत्नमा० ।

सङ्कोचनी स्त्री सम्+कुच-ल्यु-गौरा० ङीष् । लज्जालुल-

सङ्क्रन्दन पु० सङ्क्रन्दयत्यसुरान् सम्+क्रन्द-णिच्-ल्यु । १इन्द्रे अमरः । भावे ल्युट् । २सम्यक्क्रन्दने न० ।

सङ्क्रम पु० सङ्क्राम्यत्यनेन सम्+क्रम-घञ् न वृद्धिः । १जलबन्धनस्थाने (साँको) अमरः "आत्मानं सङ्क्रमं कृत्वेति" स्मृतिः । भावे घञ् । २रव्यादेः राश्यन्तरसञ्चारे धरणिः । "तटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः" ति०त० । ३ एकत्रस्थितवस्तुनः तत्स्थानत्यागेनान्यत्रगमने च । [राश्यन्तरगमने च ।

सङ्क्रमण न० सम्+क्रम-ल्युट् । १सङ्क्रान्तौ २रव्यादीनां

सङ्क्रान्त त्रि०सङ्क्रान्तिरस्त्यस्ति अच्, सम्+क्रम-क्त वा । १सङ्क्रान्तियुक्ते २सङ्क्रमणकर्त्तरि ३प्राप्ते दायरूपेण भर्त्रादित आगते स्त्रिया ४प्राप्तधने च । दायभा० मते स्त्रीणां संक्रान्तधने उपभोगमात्रं तन्मरणे स्वपत्यादिदायादानां तद्धनम् "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता दायादा ऊर्द्धमाप्नुयुः" कात्या० वचनात् । मिता० मते स्वदायादानामिति विवेकः ।

संक्रान्ति स्त्री सम्+क्रम-भावे क्तिन् । संक्रमणशब्दार्थे संक्रान्तिपदार्थरविसंक्रान्तिनामभेदफलभेदादि मु० चि० पी०धा० निरूपितं यथा

"घोराऽर्कसंक्रमणमुक्तरवौ हि शूद्रान्, ध्वाङ्क्षी२ विशो, लघुविधौ च चरर्क्षभौमे । चौरान्, महोदरयुता३ नृपतीन्, बुधेऽस्मिन् मन्दाकिनी४ स्थिरगुरौ सुखयेच्च, मन्दा५ । विप्रांश्च, मिश्रभस्त्वगौ तु पशूंश्च मिश्रा६ तीक्ष्णाऽर्कजेऽन्त्यजसुखा खलु राक्षसी७ च । त्र्यंशे दिनस्य नृपतीन् प्रथमे निहन्ति मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् । अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादीन्नक्तञ्चरानपि नटान् पशुपालकांश्च । सूर्योदये सकललिङ्गिजनश्च सौम्यवाऽऽयनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् । षड्शीत्याननस्य पन्द्युक्रान्त्याःभवे भवेत् । तुलाजौ विषुवं, विष्णुपदं सिंहालिगोघटे । संक्रान्तिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णगोः । निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे पूर्वापराहान्तिमपूर्वभागकौ । पूर्णे निशीथे यदि संक्रमः स्याद्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् । पूर्वं परस्ताद् यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये । सन्ध्या त्रिनाडीप्रमितार्कबिम्बादर्द्धोदितास्तादध ऊर्ध्वमत्र । चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्स्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वघस्रौ । याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः । षड्शीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः" मु० चि० ।

"तत्र ग्रहाणां प्राग्राशितोऽपरराशौ संक्रमणं संक्रान्तिरिति संक्रान्तिलक्षणं सा च द्विविधा मध्यमा स्पष्टा च। भट्कर्मसंस्कृतो मध्यमग्रहो राश्यन्तरं यदा संक्रामति सा मध्यमसंक्रान्तिरुच्यते। यदा तु स्पष्टीकृतसंस्कारविशिष्टो ग्रहो राश्यन्तरं गच्छेत् सा स्पष्टसंक्रान्तिरुच्यते। तत्र मध्यममानस्य स्पष्टीकरणार्थत्वादेव तज्जनितसंस्कारानुपयोगादत्र तत्त्यागेन स्पष्टसंक्रान्तिरेव गृह्यते। सापि द्विविधा सायनांशा निरयनांशा चेति। तत्र यदा सिद्धान्तगणनागतायनांशसंस्कृता ग्रहा राश्यन्तरगमनमुररीकुर्वते सा सायनांशसंक्रान्तिरुच्यते। यदा त्वयनांशसंस्काररहिता ग्रहा राश्यन्तरगास्तदा निरयनांशा संक्रान्तिरुच्यते। तत्रान्यासां चन्द्रादिसंक्रान्तीनान्तु ''देवद्व्यङ्कर्त्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽङ्काः खनृपाः क्रमात्''। वर्ज्याः संक्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिता" इति वर्ज्यघटीत्वमेव विवाहप्रकरणे वक्ष्यति न तु फलकथने आसां संक्रान्तीनां कश्चिदुपयोगः। सूर्य्यसंक्रान्तीनान्तु नक्षत्रवारसमयभेदेन ववादिकरणभेदेन च शुभाशुभफलकथनयोग्यता पुण्यकालता संक्रान्तिविशेषे वर्ज्यघटीन्यूनाधिकभावश्चास्तीत्यतो बहुवक्तव्यत्वात् स्वतन्त्रमेव सूर्य्यसंक्रान्तिप्रकरणमारिप्सुर्नक्षत्रवारभेदेन फलं तावत् सार्द्धवसन्ततिलकयाह। घोरेति अर्कस्य सूर्य्यस्य संक्रमणं निरयनांशा संक्रान्तिरुग्रस्वावुग्रसंज्ञकनक्षत्रे रविवारेऽर्कवारे वा स्यात् तदा घोरानाम्नी सा शूद्रान् सुखयेत् सुखिन उत्पादयेत्। अत्रार्कसंक्रमणमिति पदोपादानसामर्थ्यात् सूर्य्यसंक्रान्तिष्वेवायं विचारो नाखिलग्रहसंक्रान्तिष्विति फलितोऽर्थः।

अथ लघुनक्षत्रे विधौ चन्द्रवारे वा सूर्य्यसंक्रान्तिर्ध्वाङ्क्षीनाम्नी विशो वैश्यान् सुखयेत्। चरर्क्षे चरनक्षत्रे भौमे मङ्गलवारे वा संक्रान्तिर्महोदरयुता महोदरीनाम्नी चोरान् सुखयेत्। मृमैत्रे बुधे मैत्रसंज्ञकनक्षत्रे वा संक्रान्तिर्मन्दाकिनीनाम्नी नृपतीन् राज्ञः सुखयेत्। स्थिरनक्षत्रे गुरुवारे वा संक्रान्तिर्मन्दानाम्नी विप्रान् सुखयेत्। मिश्रनक्षत्रे भृगुवारे वा संक्रान्तिर्मिश्रनाम्नी पशून् सुखयेत्। तीक्ष्णनक्षत्रे अर्कजे शनिवारे वा संक्रान्तिः खलु निश्चयेन राक्षसीनाम्नी अन्त्यजांश्चाण्डालान् सुखयतीत्यन्त्यजसुखा स्यादित्यर्थः। यदाह कश्यपः "घोराध्वाङ्क्षीमहोदर्य्यौ मन्दा मन्दाकिनी तथा। मिश्रा राक्षसिका सूर्य्यसंक्रान्तिरर्कवासरात्"। वसिष्ठः "घोरोग्रर्क्षे ध्वाङ्क्षी लघुभे चरभे महोदरी मृदुभे। मन्दाकिनी चरर्क्षे मन्दा मिश्रा मिश्रे च राक्षसी तीक्ष्णे''। अत्र छन्दोभङ्गस्त्वार्षः। देवीपुराणे ''मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा। क्षिप्रे ध्वाङ्क्षीं विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरैरुग्रैस्तु राक्षसी। मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रऋक्षैस्तु संक्रमे" इति। रत्नमालायाम् "उग्रक्षिप्रचरे मित्रध्रुवमिश्राख्यदारुणैः। ऋक्षैः संक्रान्तिरर्कस्य घोराद्या क्रमशो भवेत्"। नारदकश्यपौ "शूद्रतस्करवैश्यद्विजादिवसुपगवां क्रमात्। अनुक्तानाञ्च सर्व्वेषां घोराद्याः सुखदाः स्मृताः''। द्विजादेवाः ब्राह्मणाः अनुक्तानां चाण्डालादीनाम्। ननूक्तं वक्ष्यमाणं वा शुभाशुभफलं सायनांशसंक्रान्तितः कुतो न विचार्य्यते इति चेत् उच्यते सायनांशसंक्रान्तेः स्नानदानजपादावेव कार्य्यं न सर्व्वत्र यदाह पुलस्त्यः "स्नानदानजपश्राद्धव्रतहोमादिकर्मसु। सुकृतं चलसंक्रान्तावक्षयं पुरुषोऽश्नुते'' इति। चलसंक्रान्तिः सायनांशसंक्रान्तिः। अतश्चलसंक्रान्तेः परिगणितस्नानादिकविषयत्वादेव कृत्यान्तरेषु विवाहादिशुभकर्मसु संक्रान्तिमात्राङ्गीकारे शुभाशुभफलकथनञ्च नास्या उपयोग इति युक्तमुत्पश्यामः। इदं चाग्रे सम्यक्तया निर्णेष्यते"। ''अथ दिनरात्रिविभागेन संक्रान्त्यशुभफलमुत्तरायणदक्षिणायनसंज्ञाञ्च सार्द्धवसन्ततिलकयाह। त्र्यंशे इति अत्रार्कसंक्रमणमित्यनुवर्त्तते दिनप्रमाणं त्रिभिर्भक्तं षष्ट्यात्मकस्तृतीयांशो भवति तत्र दिनस्य प्रथमत्र्यंशेऽर्कसंक्रमणं नृपतीन् हन्ति मध्ये द्वितीयत्र्यंशे द्विजान् ब्राह्मणान् हन्ति अपरके तृतीयत्र्यंशे वैश्यान् इत्येवं सर्व्वत्र व्याख्येयम्। अस्ते सूर्य्यास्तसमयेऽर्कसंक्रमणं शूद्रान्। अथ रात्रिसंक्रान्तिफलं तत्र रात्रिप्रथमप्रहरे पिशाचकादीन् आदिशब्देन भूतादीन्। द्वितीयप्रहरे नक्तञ्चरान् राक्षसान्, तृतीयप्रहरे नटान् नर्त्तकान्, चतुर्थप्रहरे पशुपालकान् आभीरान्। सूर्य्योदयसमयकालेऽर्कसंक्रमणं सकललिङ्गिजनं पाखण्डादिकं हन्तीत्यर्थः "पाखण्डाः सर्व्वलिङ्गिन" इत्यभिधानात्। यदाह तु नारदकश्यपौ ''पूर्व्वाह्णे नृपतीन् हन्ति विप्रान् मध्यदिने विशः। अपराह्णेऽस्तगे शूद्रान् प्रदोषे च पिशाचकान्। निशि रात्रिञ्चरान्नाट्यकारानपररात्रके। गोचारिणश्च सन्ध्यायां लिङ्गिनं रविसंक्रमः" इति। संक्रान्तेः क्रूरसौम्यवारपरत्वेन फलविशेषमाह वसिष्ठः रविरविज-

सौमवारे संक्रान्तौ दिनकरस्य तन्नामे। पित्तकफानिलजामयनरपतिकलहस्त्वट्टष्टिश्च। बुधगुरुसितचन्द्राह्वे भवति संक्रान्तावनामयं नृणाम्। क्षितिपतिनिकरक्षेमं सस्यविवृद्धिर्विधर्मिणां पीडा”। अत्र मेषसंक्रान्तौ विशेषमाह कश्यपः “यदा मेषगतः सूर्य्यो भरण्यादिचतुष्टये। सस्यवृद्धिर्भवेत्तत्र वृद्धिरार्द्रांचतुष्टये। मघादिदशके हानिः क्षेमं चानुक्तभेषु च”। अस्यार्थः। यस्मिन् दिने मेषसंक्रमस्तद्दिने चन्द्रो यदि भरण्यादिनक्षत्रचतुष्टये स्यात् तदा सस्यवृद्धिः एवमग्रेऽपि व्याख्येयम्। अथ जन्मनक्षत्रे संक्रान्तिफलं दीपिकायां “यस्य जन्मर्क्षमासाद्य रविसंक्रमणं भवेत्। तन्मासाभ्यन्तरे तस्य रोगः क्लेशो धनक्षयः” इति। तत्र शान्तिकमपि दीपिकायामुक्तम् “तगरसरोरुहपत्रैरजनीसिद्धार्थलोध्रसंयुक्तैः। स्नानं जन्मन्यृक्षे रविसंक्रान्तौ नृणां शुभदमिति”। अथ संक्रान्तिषु वृष्टौ जातायां फलमुक्तम् वशिष्ठेन “अजकन्याभषकर्किणि संक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम्। अतुलं क्षेमसुभिक्षं नृपसज्जनगोकुलक्षेमम्। घटचापसिंहमिथुनसंक्रान्तौ यदि भवेद्वर्षम्। आमयडामरभूभृद्युद्धमनर्घं त्वट्टष्टिश्च। वृषवृश्चिकतुलमकरे वृष्टिः स्यात् संक्रमे समये। विस्फोटामयतस्करपीडावृष्टिः क्षयानुभयमिति”। अथ सौम्येति मकरकर्कटयोः संक्रान्तिश्चेत् तदा क्रमेण सौम्ययाम्यायनं निरुक्तं कथितं मकरे उत्तरायणं कर्कटे याम्यायनं स्यादित्यर्थः। यदाह नारदः “सौम्ययाम्यायने नूनं भवतो मृगकर्किणि” इति। अथावशिष्टताद्दशसंक्रान्तीनां षडशीतिमुखादिकाः संज्ञा अनुष्टभाह षडशीतीति धनुर्मिथुनकन्यामीनेषु संक्रान्तिश्चेत् तदा षडशीतिमुखानाम्नी संक्रान्तिः, तुलामेषयोः संक्रान्तिर्विषुवनाम्नी। सिंहवृश्चिकवृषकुम्भेषु संक्रान्तिर्विष्णुपदाख्या। उक्तञ्च नारदेन “स्थिरभेष्वर्कसंक्रान्तिर्ज्ञेया विष्णुपदाह्वया। षडशीतिमुखं ज्ञेयं द्विस्वभावेषु राशिषु। तुलाधराजयोर्ज्ञेयं विषुवं सूर्य्यसंक्रमः”। संज्ञाप्रयोजनञ्च “याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः। षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः”। इति मन्यकृदग्रे वक्ष्यति। अत्र मनुः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः। तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि। रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद् यदि मानवः। सप्तजन्मसु रोगी स्यात् दुःखभागी हि जायते” इति शातातपोक्तेः स्नानदानश्राद्धादिकृत्यस्य संक्रान्तिकालेऽवश्यकर्त्तव्यता प्रतीयते तत्र श्राद्धादेरनेकक्षणसाध्यत्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमापद्येत संक्रान्तिकालस्यातिसूक्ष्मत्वात् तदुक्तम् देवीपुराणे “सुस्थे नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम्। तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्त्तितः। तस्माच्छततमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते। त्रुटेः सहस्रभागो यः स कालो रविसंक्रमः” इति। देवलोऽपि “संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दुर्ज्ञेयः पिशितेक्षणैः” इति पिशितेक्षणैः मनुष्यैः। अतोमुख्यकालानुपलब्धौ गौणकालेऽपि कार्य्यं वचनप्रामाण्यात्। स च गौणकालः प्रतिनिधिरित्यतो गौणकालस्वरूपजातिकाच्छन्दः पूर्वार्द्धेनाह संक्रान्तीति। गणितमार्गेण यः उष्णगोः सूर्य्यस्य संक्रान्तिकाल आगतस्तत उभयत्र पूर्वतः परतश्च षोडश नाड्यः पुण्यसम्पादकत्वात् पुण्या मताः सम्मता सूर्य्यसंक्रान्तिसमयात् पूर्वं षोडश पश्चाच्च षोडशघटिकाः पुण्यकाल इति द्वात्रिंशद्घटिका भवन्तीत्यर्थः। तदाह वशिष्ठः “दिनपतिसंक्रमणात् प्राक् षोडश नाड्यस्तु पुण्यकालः सः। परतः षोडश नाड्यः सर्वत्र स्नानदानकार्य्येषु। ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “सङ्क्रान्तेः प्राक्परस्ताच्च स्यार्द्धाः षोडश नाडिकाः। त्रयस्त्रिंशत् संक्रमस्य पुण्याः सर्वस्य नाडिकाः”। अनेन “संक्रान्तेः पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः” इति स्मृतिवाक्ये “यैः पूर्वतः परतश्चाष्टावष्टौ घटिकाः पुण्यकाल इत्येवं षोडशेति व्याख्यातं तदपाकृतं भवति। किञ्चायमर्थोवासनासिद्धः सूर्य्यसिद्धान्तेऽभिहितः “अर्कमानकलाः षष्ट्या गुणिता भुक्तिभाजिताः। तदर्द्धनाड्यः संक्रान्तेरर्वाक् पुण्यं तथा परे”। सिद्धान्तशिरोमणावपि “षष्टिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये। रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते”। इति वासना चेयं यदि ग्रहस्पष्टगतितुल्यकलाभिरहोरात्रमानरूपाः षष्टिघटिकालभ्यन्ते तदा ग्रहबिम्बकलाभिः किमिति त्रैराशिकेन ग्रहे बिम्बकलानां षष्टिर्गुणको ग्रहभुक्तिर्भाजको निष्पन्न इत्यर्थः। एवं सर्वग्रहाणामपि संक्रान्तिः स्यात् तदुक्तं सिद्धान्त एव। अत्र तु विस्तरभयादनुपयुक्तत्वाच्च नास्माभिरलेखि। अतएव त्रिंशद् एकत्रिंशत्सार्द्ध द्वात्रिंशत्त्रयस्त्रिंशदादिभेदेन स्मृतिषु पुण्यघटिकाभिधानं स्पष्टीकृत्या भेदसंभवाच्चिन्त्यं तदेव सामान्यतः संक्रान्तिषु द्वात्रिंशत् घटिकारूपः पुण्यकालो निर्णीतः। देवीपुराणे तु मन्दादिसंज्ञाभेदात् पुण्यकाल-

विशेष एवोक्तः" "द्विचतुःपञ्चसप्ताष्टनवद्वादश एव च । क्रमेण घटिका ह्येतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकम्" इति । अस्यार्थः मन्दायामन्तरालवर्त्तिघटिकाद्वयं मन्दाकिन्याञ्चतस्रो घटिकाः ध्वाङ्क्ष्यां पञ्च, घोरायां सप्त, महोदर्य्यामष्टौ, राक्षस्यां नव, मिश्रायां दश" प्रागभिहितदेवीपुराणोक्तमन्दादिसंज्ञावाक्याच्चतत्रजनितसंज्ञासु मन्दादिष्वयं विचारो न वारप्रयुक्तास्ववचनात् एवं संक्रान्तिषु पुण्यकालमभिधाय इदानीं रात्रिसंक्रान्तौ विशेषमुपजात्युत्तरार्द्धेनाह निशीथत इति । निशीथोऽर्द्धरात्रं तस्मादर्वाक् पूर्वत्र अपरत्र पश्चाच्च संक्रमे संक्रान्तिकाले सति पूर्वापरयोरह्नोः क्रमेणान्तिमपूर्वभागौ पुण्यौ स्यातां भागकाविति स्वार्थे कः । यद्यर्द्धरात्रात् प्राक्संक्रान्तिस्तदा पूर्वदिनस्योत्तरार्द्धं पुण्यं यद्यर्द्धरात्रादुपरि संक्रान्तिस्तदोत्तरदिनस्य पूर्वार्द्धमेव पुण्यमित्यर्थः । उक्तञ्च ब्रह्मसिद्धान्ते "भवनान्तं बिम्बमध्यं रात्र्यर्द्धात् प्रागुदेति चेत् । स्नानदानादि मध्याह्नात् कुर्य्यादूर्द्ध्वं गते दिने ॥ रात्र्यर्द्धादुपरि चेत्तं याति चेदन्यथार्यमा । अह्न्यागामिनि मध्याह्नात् पूर्व्वं स्नानादि पुण्यदम्" । भवनं राशिः बिम्बमध्यं रवेः, चेत्तं राशिः । वृद्धवशिष्ठोऽपि "अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया । ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम्" इति । ननु रात्रौ शेषदिनसंक्रान्तौ वा रात्रावपि पुण्यकालसत्त्वात् तदा स्नानादि कुतो न क्रियते यदर्थमयमुद्यम आरब्ध उच्यते "रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः" इति सुमन्तुवाक्याद्रात्रौ स्नानाद्यधिकाराभावात् । यत्तु नैमित्तिकं ग्रहणादिप्रयुक्तं तद्भवत्येव "नैमित्तिकञ्च कुर्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु" इति सुमन्तुवाक्यशेषात् "अर्द्धरात्रसमये संक्रमणे मकरकर्कयोस्तु विशेषमुपजातिकयाह । पूर्णे इति । "अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्यभिधानादर्द्धरात्रो निशीथशब्दवाच्यः तस्मिन्निशीथे पूर्णे रात्रिद्वितीयप्रहरान्तिमकलावच्छिन्ने यदि संक्रमः स्यात् तदा प्रागपरं दिनद्वये पुण्यमुक्तम् । उक्तञ्च वृद्धवशिष्ठेन "पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्राहुः दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा मकरकर्कटाविति" । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "यद्यर्द्धरात्र एव स्यात् संपूर्णे संक्रमो रवेः । तदा दिनद्वयं पुण्यं स्नानदानादिकर्म्मसु" । अत्र मुक्त्वा मकरकर्कटावित्युक्तं तत्र मकरकर्कटयोस्तु कथमित्यत आहायेति अयानन्तरमुदयास्तात् सूर्य्योदयात् सूर्य्यास्ताच्च पूर्व्वं परस्ताच्च यदि याम्यसौम्यायने कर्कटमकरसंक्रान्ती भवतस्तदा पूर्व्वपरदिने पुण्ये स्यातां यदि सूर्य्योदयात् पूर्व्वं कर्कटसंक्रमणं स्यात् तदा पूर्व्वदिन एव पुण्यकालो न परदिने । तदाह वृद्धगार्ग्यः "यदास्तमयवेलायां मकरे याति भास्करः प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ॥ अर्द्धरात्रे तदूर्द्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने । पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः" इति । अस्तमयवेलाया इति पञ्चम्यन्तं पदं वाशब्द इवार्थे । भविष्योत्तरपुराणेऽपि "कार्म्मुकन्तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः । प्रदोषे चार्द्धरात्रे वा कुर्य्यादहनि पूर्व्वतः" इति । प्रदोषलक्षणं स्कन्दपुराणे "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्भानावस्तं गते सति" इति ।

अथार्द्धोदयास्तादिति वचनव्याख्यावादमिन्द्रवज्राछन्दसाह अर्द्धेति अर्द्धोदितादर्द्धास्ताच्चाध ऊर्द्ध्वं च क्रमात् त्रिघटिकास्ताभिः प्रमिता सन्ध्यासन्ध्याकालः स्यात् अर्द्धोदितार्कबिम्बात् पूर्व्वं त्रिघटीप्रमिता प्रातःसन्ध्या तथार्द्धास्तादर्कबिम्बादुपरि त्रिनाड़ीप्रमिता सायंसन्ध्येत्यर्थः । तदाह वराहः "अर्द्धास्तमितानुदितात् सूर्य्यादस्पष्टभं नभो यावत् । तावत् सन्ध्याकालश्चिह्नैरेतैः फलं ब्रूयादिति" । तत्प्रमाणमाह नारदः "अर्द्धास्तमनसन्ध्या हि घटिकात्रयसम्मिता । तथैवार्द्धोदयात् प्रातर्घटिकात्रयसम्मिता" इति । स्कन्दपुराणेऽपि "उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमुच्यते । सायंसन्ध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वतः" इति । अत्र सन्ध्यालक्षणे अर्द्धास्तमितानुदितवाक्यस्य स्कन्दपुराणीयवाक्यस्य च व्रीहियववद्विकल्पः । अथ सन्ध्यालक्षणप्रयोजनमाहात्रेति । अथ सन्ध्यायां प्रातःसन्ध्यायां सायंसन्ध्यायां च क्रमाच्चेद् याम्यसौम्ये अयने दक्षिणोत्तरायणे तदानीं परपूर्व्वौ घस्रौ दिवसौ पुण्यौ याम्यसौम्ये अयने इत्यत्र यदि प्रातःसन्ध्यायां दक्षिणायनप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्योदयादनन्तरं सम्पूर्णमहः पुण्यं तथा यदि सायंसन्ध्यायामुत्तरायणप्रवृत्तिस्तदा सूर्य्यास्तात् पूर्व्वं सम्पूर्णमहः पुण्यं स्यादित्यर्थः । तदाह नारदः "सूर्य्यस्योदयसन्ध्यायां यदि याम्यायनं भवेत् । तदोदयादहःपुण्यं पूर्व्वाहः पूर्व्वतो यदि । सूर्य्यास्तमनसन्ध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदाहः पुण्यकालः स्यात् परतश्चोत्तरेऽहनि" इति । अत्र यद्युदयसन्ध्यातः प्राक्कर्कसंक्रम-

तदा प्रागदिन एव पुण्यकालो नोत्तरदिने । तथा यद्य-
स्तसन्ध्यामतिक्रम्य मकरसंक्रान्तिस्तदोत्तरदिन एव पुण्य-
कालो नोक्तरदिने इति निष्कृष्टोऽर्थः । अतो वृद्धगार्ग्या-
दिवाक्यनारदवाक्ययोः प्रदोषसन्ध्यापदोपादानेन सामान्य-
विशेषभावोऽवगन्तव्यः । यत्तु हेमाद्रौ स्कन्दपुराणीयं वा-
क्यम् “धनुर्मीनावतिक्रम्य कन्यां च मिथुनं ततः । पूर्वापर-
विभागेन रात्रौ संक्रमते यदा । दिनान्ते पञ्च नाड्यस्तु
तदा पुण्यतमाः स्मृताः । उदये च तथा पञ्च दैवे पित्र्ये
च कर्म्मणि” इति । तदपि सन्ध्याविषयकमेवेत्याहुरभि-
युक्ताः । विषुवे तु यथाश्रुतम् एवेति, अन्यदपि सन्ध्या-
लक्षणप्रयोजनं प्राक्सन्ध्यागर्जित इत्यादिषु वक्ष्यति ।
ननु नायमयनपुण्यकालोक्त्युद्यमः सफलः शास्त्रान्तर-
विरुद्धत्वात्तथा हि “अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं
प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदा-
नयोः । अर्द्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।
ऊर्द्ध्वं संक्रमणे चोर्द्ध्वमुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णे चेद-
र्द्धरात्रे च यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं
मुक्त्वा मकरकर्कटौ” इति वृद्धवशिष्ठेनायनव्यतिरिक्तेषु
दशसु संक्रमेषु रात्रिगतेषु “यायाः सन्निहिता नाड्य-
स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः” इति कश्यपोक्तसामान्यवा-
क्याद्रात्रावेवानुष्ठानं प्रसक्तमहः संक्रम इत्यादिनाप्येत-
द्देवानुष्ठानं विहितं तत्रापि पर्युदासः क्रियते मुक्त्वा म-
करकर्कटाविति तस्मात् मकरकर्कटयोः संक्रमणे रात्रा-
वेवानुष्ठानं कर्त्तव्यमित्युक्तं भवति अतएवाह याज्ञव-
ल्क्यः “राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नान-
दानादिकं कार्य्यं निशि काम्यव्रतेषु च” इति वसिष्ठोऽपि
“सुतजनने संक्रान्तावुपरागे चन्द्रसूर्य्ययोर्नियतम् । रात्रा-
वपि कर्त्तव्यं स्नानं दानं विशेषतो नृणामिति” सुमन्तुश्च
“ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च । श्रवणे
चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते” इति । एषु वाक्येषु
सामान्यवाचिनोऽपि संक्रातिपदस्य मकरकर्कटसंक्रान्ति-
परत्वमवसीयते यत्तु “रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव
विशेषतः” इति निषेधः स संक्रान्त्यन्तरे व्यवतिष्ठते अत-
एवोक्तं कश्यपेन “स्नानं दानं ग्रहणवत् सौम्ययाम्या-
यनद्वये” इति । तस्मादयनसंक्रमे रात्रौ सत्यां तत्रैव
स्नानदानाद्यनुष्ठातव्यमिति । अत्राहुः शास्त्रद्वयेन तुल्य-
बलत्वाद्विकल्पसिद्धौ तत्तद्देशप्रसिद्धशिष्टाचारेण व्यवस्था
द्रष्टव्या । तत्र गौर्जरास्तु कश्यपादिवाक्यमभ्युपेत्य रात्रा-
वयनसम्भवे सति रात्रौ एव स्नानदानादिकं कुर्वन्ति ।
दाक्षिणात्यास्तु वृद्धगार्ग्यादिवाक्यमङ्गीकृत्य दिवस एव
स्नानदानादि कुर्वन्तीत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदा तु दिने क-
र्कमकरसंक्रमस्तदा क्रमेण पूर्वोत्तरघटिकानियममाह वृद्ध
वशिष्ठः “अतीतानागते पुण्ये द्वे उदग्दक्षिणायने ।
त्रिंशत् कर्कटके नाड्यो मकरे विंशतिः स्मृता” इति । उत्त-
रायणमतीतं सत् पुण्यं कर्कटायनमागामि पुण्यं तत्र
कर्कटसंक्रान्तेः प्राक् त्रिंशत् घटिकाः पुण्याः मकरे
तूत्तरविंशतिर्घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । अत्र वाक्ये यद्यपि
दिनपदानुपादानं तथापि यदास्तमयवेलायामिति रात्रि-
परविशेषवाक्यालोचनादिदं दिनपरं प्रतिभाति तथा
सति केनापि हेतुना समीपघटीषु श्राद्धाद्यनुष्ठानासम्भवे
परमावधित्वेन त्रिंशदादयो घटिका अत्रानुज्ञायन्ते यदा
तु प्रतिबन्धस्तदा “यायाः सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्य-
तमाः स्मृता” इति कश्यपोक्तेः समीपघटिकास्वेव
श्राद्धादि विधेयं ‘सन्निहितपरित्यागे कारणाभावादिति’
न्यायश्चेति” । “अथ पूर्व्वापराः षोडश घटिकाः पुण्या
इति पूर्व्वं सामान्येनोक्तमिदानीं विष्णुपदादिषु संक्र-
मेषु विशेषमनुष्टुभाह याम्येति । याम्यायने कर्कसं-
क्रान्तौ तथा विष्णुपदे वृषसिंहवृश्चिककुम्भसंक्रान्तिकाले
आद्याः नाड्यः प्रथमाः षोडशघटिकाः अतिपुण्यदाः
स्नानदानादावनन्तफलदात्र्यः अन्तिमास्तु न तथेति
निष्कृष्टोऽर्थः । तुलाजयोस्तुलामेषयोः मध्या उभयतः
षोडश षोडश घटिकाः पुण्याः अथ वा षोडशैव घटिकाः
पुण्याः । षडशीत्यानने मिथुनकन्याधनुर्मीनसंक्रान्तिषु
तथा सौम्ये मकरसंक्रान्तौ संक्रान्तिकालात्परा अन्तिमाः
षोडश घटिकाः अतिपुण्यदाः प्रथमास्तु न तथेति निष्-
कृष्टोऽर्थः । यदाह श्रीपतिः “याम्यायने विष्णुपदे तथाद्यौ
दानाद्यनन्तं विषुवे च मध्ये । वदन्त्यतीते षडशीतिवक्त्रे
महर्षयः स्वल्पयने च सौम्ये” । तत्र कर्के प्रागेव मकर-
संक्रान्तौ पश्चादेव पुण्यकाल इति तु प्राङ्निर्णायि ।
विष्णुपदे तु अन्तिमादिघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः
“पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडशेति” वृद्ध-
वसिष्ठोक्तेः । विषुवे तु सामान्यनिर्णय एवेति केचित्
दीपिकाटीकाकारस्त्वेवमाह “मेषे तुलायां संक्रान्ति
मध्य एव संक्रान्तिकालात्पूर्व्वमष्टौ घटिकाः परतश्चाष्टौ
घटिका पुण्या इति” । युक्तं चैतत् । विषुवे च मध्यपदो-
पादानात् मध्ये षोडश घटिकाः पुण्याः इत्युच्यते कस्मात्

कालात् मध्य इत्यपेक्षायां संक्रान्तिकालादेवेत्यतः पूर्वमष्टौ पश्चाच्चाष्टौ घटिकाः पुण्या इत्यर्थः । यत्तूक्तं वृहस्पतिना “वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश” इति । तुलामेषसंक्रान्तिकालात् प्राक्पश्चाच्च पञ्च पञ्च घट्यः पुण्या इत्युक्तम् यदप्युक्तम् आद्यन्तसापेक्षत्वात् मध्यशब्दस्य गणितागतपुण्यकालघटिकानां मध्ये त्रिभागः स्थूलदृशा दशघटिकात्मको भवतीति । “याम्याः सन्निहिता नाड्य” इति कश्यपोक्तेः । षडशीतिमुखेऽप्याद्यान्तिमघटीनां पुण्यकाले तरतमभावः । यत्तु षडशीत्यां व्यतीतायां षष्टिस्तुल्यास्तु नाडिका” इति वृद्धवसिष्ठवाक्यं तत् प्रागघटीषु प्रतिबन्धवशात् श्राद्धादेरसम्भवे सत्यन्तिमघटीषु श्राद्धादिक्रियाभ्यनुज्ञायाः परमावधिकालेयत्तार्थम् । इदं सर्वं दिनसंक्रान्तिविषयं वेदितव्यम् “अह्नि संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्त्तितम्” इति सामान्यवाक्यस्य सौम्यायने विष्णुपदे इत्यस्य च विशेषवाक्यस्यैकवाक्यता । अतएव “रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः” इति रात्रिपरविशेषस्य सत्त्वाच्च । एवं निर्णीते पुण्यकाले स्नानदानाद्यवश्यं विधेयमिति फलितोऽर्थः । तत्र स्नानदानाद्यकुर्वतश्च प्रत्यवायमाह वसिष्ठः “इति सञ्चिन्त्य विनिर्णयमादेष्टव्यं सदैव दैवज्ञैः । विषुवत्ययने ग्रहणे संक्रान्तौ पुण्यदिवसेऽपि । पितृतर्पणं यो न कुरुते दत्त्वा शापं व्रजति तस्य पिता । आगतगतसमयेऽपि च करोति यद्दानजपहोमाद्यम् । ऊषरवापितबीजं यद्वत् तद्वच्च निष्फलं भवतीति” । अयने अयनप्रवृत्त्याख्ये चलसंक्रमणे आगतसमये निर्णीते पुण्यकालातिक्रमसमये स्नानादि निष्फलमित्यर्थः । संक्रान्तिषु स्नानदानादेः फलमाह भरद्वाजः “षडशीत्यां तु यद्दानं विषुवद्दितये तथा । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते” । वृद्धवसिष्ठोऽपि “अयने कोटिः पुण्यानि सहस्रं विषुवे फलम् । षडशीत्यां सहस्रन्तु फलं विष्णुपदेषु च” इत्यलमतिप्रसङ्गेन । इति सूर्य्यसङ्क्रान्तिनिर्णयः । अथ नायं केवलं सूर्य्यसङ्क्रमण एव पुण्यकालः किन्तु चन्द्रादीनां ग्रहाणां नक्षत्रसङ्क्रमे राशिसङ्क्रमे च पुण्यकालो भवति सोऽपि सोपपत्तिकः प्रसङ्गतः प्रोच्यते अस्माभिः यदाह जैमिनिः “नक्षत्रराश्यो रविसङ्क्रमे स्युरर्वाक् परत्रापि रसेन्दुनाड्यः १६ । पुण्यास्तथेन्दोस्त्रिधरापलैर्युक् शुभैकनाडी१।१३ मुनिभिः शुभोक्ता । नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य४।१ बुधस्य तिस्रो मनवः पलानि ३।१४। अभ्यब्धिनाड्यः पलसप्तयुक्ता गुरौ च४४।७ शुक्रे सपलाश्चतस्रः४।१ । द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ताः ८२।७ शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः । आद्यन्तमध्ये जपदानहोमं कुर्वन्नवाप्नोति सुरेन्द्रधाम” । अस्यार्थः सूर्य्यस्य नक्षत्रसंक्रमे राशिसंक्रमे च प्राक्परतश्च षोडश घटिकाः पुण्याः एवं चन्द्रस्यैकघटी त्रयोदश पलानि । भौमस्य चतस्रो घटिका एकं पलम् । बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि, गुरोश्चतुश्चत्वारिंशत्घटिकाः सप्त पलानि शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकं, शनेर्द्व्यशीतिघटिकाः सप्त पलानि चोभयतः पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । “भानोर्गतिः खदशभागयुतार्द्धिता वा बिम्बं विधोस्त्रिगुणितायुगशैलभक्ता७४। तिथ्यद्रि७१५हीनशशिभुक्तिरिषुद्वि२५ भक्ता नन्दाक्षि२९ युग्भवति वा विधुबिम्बमेवमिति” सिद्धान्तशिरोमण्युक्तप्रकारेण रविचन्द्रयोर्मानकला आनेयाः “व्यङ्घ्रीषवः सचरणा कृतवस्त्रिभागयुक्ताद्रयो नव च सत्रिलवेषवश्च । स्युर्मध्यमास्तनुकलाः क्षितिजादिकानां त्रिज्याशुकर्णविवरेण पृथग्विनिघ्ना । इति तत्रैवोक्ताः भौमादीनां मानकलास्तत्र क्रमेण मानकलाः । तत्र “षष्टिघ्नबिम्बं ग्रहभुक्तिभक्तं संक्रान्तिनाड्योऽखिलधर्मकृत्ये । रवेस्तु ताः पुण्यतमा ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते” इति भास्करोक्तदिशा संक्रान्तिनाड्यः स्युः तत्र ग्रहभुक्तयस्तत्रैवोक्ताः “नन्दाश्वाभुजगारवेः शशिगतिः खाकाद्रयः त्र्याग्नयस्तुङ्गस्याङ्गकलाः कुवेद४४विकलाः पातस्यरामाभवाः । माहेयस्य महीगुणारसकरा ग्रस्येर्नसिद्धारदाः पञ्चेज्यस्य सितस्य पक्षार्वमिता अष्टौ शने द्वे कले” इति बुधशुक्रयोस्तु संक्रान्तिघटिकानयने सूर्य्यगतिरेव हारः कल्प्यस्तद्गतितुल्यत्वात्तयोः, वासनाभाष्ये हि बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नावेव कदाचिदग्रतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा व्रजन्तौ दृश्येते । ततस्तयोरपि रविभगणतुल्या एव भगणा इत्युपपन्नमिति भास्करेणाभिहितत्वात् । पठ्यमानानुगतिस्तच्छीघ्रयोः शीघ्रफलानयनार्थं वासनासिद्धज्ञैः कल्पिता तदेवं ग्रहगतय इमास्त्रिप्रकारेण साधिताः पुण्यकालघटिकाः सूर्य्यस्य यथा त्रिंशत् घटिका एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके षड्विंशतिपलानि भौमस्य नवघटिकाश्चत्वारिंशत्पलानि बुधस्य षट्घटिकाः विंशतिपलानि गुरोरष्टाशीतिर्घटिका एवं शुक्रस्य नव घटिका अष्टौ पलानि शनेः षष्ट्यधिकं शतं घटिकाः । पूर्वापरकालौ

मिलित्वा पुण्यकाल इत्यर्थः । अत्र वासना प्रागुक्ता एतदर्द्धौ नाड्यः प्राक्परतश्च पुण्या । अत्र गणितागतघटीपलेषु लिखितजैमिनिवाक्ये च क्वचित् किञ्चित्पलभेदो घटिकाभेदश्च सगतिस्पष्टक्रतिवशतः । युक्तञ्चैतत् आकाशे हि वेधादिना स्पष्टा एव खगा दृश्यन्ते न मध्यमाः “दिनद्वयस्पष्टखगान्तरालकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति” स्पष्टगत्यैव बिम्बसंक्रान्तिघट्यानयनमुचितम् उक्तञ्च केशवार्केण “कुजादिकानामपि बिम्बलिप्ताः षष्ट्याहता स्वस्वजवेन भक्ताः । नाड्यादिकः संक्रमणान्तरालःकालः स्फुटस्तु स्फुटभुक्तिबिम्बैरिति” अपिशब्दात् सूर्यचन्द्रमसोरपि ह्यां तथा सति मध्यमापेक्षया स्पष्टगतिबिम्बयोरुपचयापचयाभ्यां साम्यैस्तत्तद्घटिकानामप्युपचयापचयसाभ्यातिक्रमेणापतति तेषां चानियतत्वात्तद्योपनिबन्धायोगाज्जीर्णैर्नियतमध्यगत्या सूर्यादीनां ग्रहाणां पुण्यकालघटीरानीयोपनिबन्धः कृतः । अत्र मत्कृतं पद्यम् “नाड्यो रामगुणा३३ रवेरथ विधोः षट्दोः पलैर्युग्मद्वयं१।२६ भौमस्याब्धिपलैर्युतानव८।४ विदो६।२०युक्ताः पलैः खाश्विभिः। षस्याष्टोऽष्टगजा८८ गुरोरथ भृगोर्नन्दा८।८ पलैरष्टभिः पुण्याः स्युः खनृपाः शने१६० रुभयतो राश्युद्भयोः संक्रमे । अतो यो जैमिनिवाक्ये षोडशस्तस्य पलसप्तयुक्ता गुरोरितिपाठो माधवादिभिरपाठि तथा हेमाद्रिणापि द्विनागनाड्यः इति पदे नागा अष्टौ द्विराहत्ता नागा द्विनागाः षोडशनाडिकाः शनैश्चरसंक्रान्तौ पुण्यकाल इति यत् व्याख्यातवान् तदुभयमपाकृतं भवति तथा रामचन्द्राचार्य्या अपि कालनिर्णयदीपिकायां हेमाद्र्यादिमूलकमसमर्थं स्वपद्येनोपानिबन्धात् अतश्चान्योक्तयोर्ज्ञेयाः । तस्मात्सर्वग्रहाणां राशिनक्षत्रयोः संक्रान्तिषु पुण्यकालताप्यस्ति । भास्करोऽपि “रवेस्तु ताः पुण्यतमाः” इतिवदंश्चन्द्रादिसंक्रान्तिषु नाड्यः पुण्या इत्यसूचयत् । अतिशायने तमबिष्ठनाविति पाणिनिवचनात् “ग्रहः स्वसंक्रान्तिगोमिश्रफलं विधत्ते” इति । सूर्य्यादिसंक्रान्तिसाधारणं तत्र सकलसंक्रान्तिषु दिनरात्रिविष्णुपदादिभेदेन सूर्यसंक्रमवन्निर्णयोध्येयः । एतत्संक्रान्तिमान्यता हि गुर्जरदेशेऽस्तीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन । इति सकलग्रहसंक्रान्तिनिर्णयः” पी०धा० करणभेदेऽर्कसंक्रान्तिफलं तत्रैव

नारदः “निविष्टो वणिजे विष्ट्यां बालवे च बवे गरे । कौलवे शकुनौ भानुः किंस्तुघ्ने चोर्द्ध्वसंस्थितः । चतुष्पातैतिले नागे सुप्तः क्रान्तिं करोति सः । धान्यार्घवृष्टिषु सर्वश्रेष्ठं हीनं भवेत्क्रमात्” क्रान्तिं संक्रान्तिम् । रत्नमालायामपि “चतुष्पदे तैतिलनागयोश्च सुप्तो रविः संक्रमणं करोति । विष्ट्यां ववाख्ये च गराह्वये च स बालवाख्ये वणिजे निविष्टः । किंस्तुघ्ननाम्नि शकुनावपि कौलवाख्ये चोर्द्ध्वस्थितस्य खलु संक्रमणं रवेः स्यात् । धान्यार्घवृष्टिषु भवेत् क्रमशस्त्वनिष्टमध्येष्टतेति मुनयः प्रवदन्ति पूर्वे” इति ।

“संक्रान्तौ यद्दृणर्क्षं वा जन्मान्युभयपार्श्वयोः । नेष्टं त्रयं षट्शुभदं पर्य्यायाच्च पुनःपुनः । हानिर्वृद्धिः स्थानहानिस्तथा प्राप्तिरिति क्रमात्” नारदेनोक्तम् ।

संक्रान्तेर्यन्नक्षत्रं यद्दृणनक्षत्रं वा यदि जन्मभं भवेदथ वा ताभ्यामुभयपार्श्वगतं जन्मभं भवेत्तदा अनिष्टमेव नक्षत्रत्रयं निषिद्धं ततो नक्षत्रषट्कं शुभं ततस्त्रिकेऽर्थहानिस्ततः षट्के वृद्धिः ततस्त्रिके स्थानहानिस्ततः षट्सु वृद्धिः षट्सु स्थानप्राप्तिरिति । अतएव पठन्ति दाक्षिणात्याः “संक्रान्त्यधरनक्षत्राद्गणयेज्जन्मभावधि । त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कं त्रिकं षट्कमिति क्रमात् । पन्थाभोगो व्यथा वस्त्रं हानिश्च विपुलं धनम्” इति त्रिकं शुभं षट्कमशुभमिति फलितोऽर्थः” पी०धा० । अधिकमयनसंक्रान्तिशब्दे ११८पृ०दृश्यम् । स्थूलतया मेषादौ रविसंक्रान्तेर्वारदण्डाद्यानयनप्रकारः ज्यो०त० उक्तो यथा

“नवाष्टशक्र१४८८हीनेन शकाब्दाङ्केन पूरिताः । भूर्वाणचन्द्रावेकाग्नी कुरामौ वेदयुग्मके । १।१५।२१।३१।२४ अङ्का अनुपलादिस्तु षष्ट्या लब्धाङ्कमिश्रिताः । दण्डात् खाग्नी हयेषू च २०।५७ पलाद्दत्वा ततः पुनः । सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः परे । मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्मताः । भुजौ षड्भूरामाग्नी २।५६।३३ कालोजातिर्गजावनी । ६।२२।१८ रामचन्द्रोऽग्नियुग्मञ्च ३।१।२३ तर्कोऽङ्कदृक् नवाशुगौ । ६।२९।५९ द्वावङ्कदृग् वेदबाणा २।२९।५४ अब्धिबाणशरौ सुराः । ४।५५।३३ सप्तागवेदौ शून्येन्दू ६।४८।१० एकं शैलभुवौ शराः । १।१७।५। द्वौ षड्ग्नी तथा काला २।३६।६ अब्धीरामः शरावनी । ४।३।१५। पञ्चाग्नीषू तथा वह्नी ५।५३।११ मेषसंक्रमवारतः । अङ्कैर्योज्या वृषादिस्तु वाराद्याः संक्रमे रवेः” ।

राशिभेदे संक्रान्तिनामभेदः तत्संक्रमकाले स्वनक्षत्रस्य पुरुषाकृतिसंक्रान्तिचक्रस्थानविशेषस्थितौ फलभेदश्च तत्रोक्तो यथा “मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तुला

मेषे गोलमध्ये तथापराः । धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशीतयः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता । मूर्ध्नि सप्त मुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् । त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे । हृदये च धनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे । भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् । षड्मूर्ध्नि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं करपादेषु पर्यो विषुवतः क्रमात् । मानं मूर्ध्नि मुखे वैरं हृदये सुखसम्भवः । दोःपदोर्दक्षयोर्भोगस्त्रासश्च वामयोः स्मृतं" जलविषुवफलम् । "शीर्षे पञ्च मुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् । हृदि पञ्च शशी नाभौ गुदे च पादयोस्त्रयः । उत्तरायणभाजश्चेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि दक्षे करेऽङ्घ्रौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थनाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः" उत्तरायणफलम् । "शीर्षे त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ दक्षिणायनसंक्रमात् । शीर्षे मानो मुखे विद्या हृदये वित्तसञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे । निष्फलं वामपादे च किञ्चिल्लाभश्च दक्षिणे" दक्षिणायनफलम् । "ऋक्षे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्याः मुखे तु तत् । चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् । कक्षोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्ध्नि द्वे चैककं गुदे" "रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्" विष्णुपदीफलम् "मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे बाणास्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षड्शीत्यां स्वभे स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता स्याद्बन्धनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयभे नृणाम् । सम्मानो नेत्रयोश्चैव अपमानश्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफलश्रुतिः" षडशीतिफलम्" । गुरुसंक्रान्तिफलमुक्तं ज्यो० त० यथा "शीर्षे चत्वारि राज्यं जलधिरपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि प्रीतिसङ्गम् । पादस्थाः षट् च पीड़ा पुनरपि जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निजभे वाक्पतेः संक्रमर्क्षात्" ।

संक्रान्तिपुण्यकालव्यवस्था ति०त० संक्षेपतो दर्शिता यथा "तदयं संक्षेपः । दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीति मुखे" इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दामन्दाकिनीत्यादि क्रमेण त्रिचत्वरादिघटिकाः पुण्यतमाः । दिनच्छेत्तोत्तरायणादिविहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं रात्रिसंक्रमणे तु कलान्यूनप्रथमार्द्धगते तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यम् । कालद्वयात्मकमध्यरात्रगते तद्दिवसीयतिथेरभेदे तद्दिवसीयशेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्दिवसीयशेषयामद्वयं परदिवसीयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् । उभयदिने पुण्यकालेऽपि पूर्वदिनाकरणे एव परदिने तद्विहितं कार्य्यम् । तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्दिवसीयशेषयामद्वयम् उत्तरायणे तु परदिवसीयाद्ययामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीयकलोत्तरशेषार्द्धरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्ययामद्वयं पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रेर्व्यवस्थितिः" । तत्प्रमाणं ति०त० द्रष्टव्यम् । संक्रान्तौ कालाशुद्धिदोषादिकं नास्ति यथोक्तं ति०त०स्कान्दे "एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्तिसंज्ञकाः । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतस्त्वाक्षयसंज्ञिताः । अशुद्धयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत्सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत्" ।

सङ्ख्या न० संख्यायते परस्परनामोच्चारणं क्रियतेऽत्र सम्+ख्या-घञर्थे क । १युद्धे अमरः । अङ् । २विचारे स्त्री अमरः । एवं ३सम्यग्बुद्धौ राजनि० ४द्रव्याश्रिते एकत्वद्वित्वादौ गुणभेदे च स्त्री टाप् । एकादिसंख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरता "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" इति पा० महाभाष्ये उक्ता । तेन घटानां पञ्चेत्यपि स्यात् "वाक्चातुरेका गुणसम्प्रयुक्ता" इत्यादि वेदाके संख्यापरतया निर्देशोऽपि साधुः । किन्तु संख्यात्व जातावेव शक्तिः संख्यायुक्तौ निरूढ़लक्षणेति विवेकः । तत्र एकादिदशान्ताः शब्दास्त्रिलिङ्गाः विंशत्याद्यास्तु नियतस्त्रीलिङ्गादिकाः । तत्रापि विंशत्यादिशब्दानां बहुत्वसंख्यावाचकत्वेऽपि एकवचनान्ततैव । तदाहुस्तौ बहुवचनान्ता अपि पञ्च विंशतयः षट् शतानीत्यादि । तेषां विशेषसंज्ञा लीला० दर्शिता यथा "एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं (शङ्कुः) खर्वनिखर्वं महापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्याया स्थान-

ख्यार्थं कृताः पूर्वैः"। सङ्ख्याबद्धपु० नामान्तराण्युक्तानि यथा "एकं दश शतं चैव सहस्रमयुतं तथा। लक्षं च नियुतञ्चैव कोटिरर्बुदमेव च। वृन्दः खर्वो निखर्वश्च शङ्खपद्मौ च सागरः। अन्त्यं मध्यं परार्द्धं च दशवृद्धया यथोत्तरम्"। संख्या च गणनव्यवहारे हेतुः यथोक्तं "गणनव्यवहारे तु हेतुः सङ्ख्याभिधीयते। नित्येषु नित्यमेकत्वमनित्ये ऽनित्यमुच्यते। द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च तेषां नाशो निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या सापेक्षाबुद्धिरुच्यते" भाषा० पर्याप्तिसम्बन्धेनैव अनेकाश्रिता समवायेन तु प्रत्येकाश्रितेति बोध्यम्।

सङ्ख्यात त्रि० सम्+ख्या-क्त। १कृतसङ्ख्ये २गणिते ३सम्यक्ख्याते च तेन रात्रिशब्दस्य समासे अच् सङ्ख्या०। संख्यातरात्रः। [४परिच्छिते अमरः। ५संख्यायुक्ते त्रि०।

सङ्ख्यावत् पु० संख्या विचारणाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः।

सङ्ख्येय त्रि० संख्यायतेऽसौ सम्+ख्या-यत्। १गणनीये २संख्याकरणयोग्ये।

सङ्ग पु० सन्ज-भावे घञ्। १मेलने २सम्बन्धे ३विषयादिरागे च "ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते" गीता।

सङ्गणिका सम्+गण-भावे ण्वुच्। अप्रतिरूपकथायां त्रिका०

सङ्गत न० सम्+गम-भावे क्त। १सौहार्दे २सङ्गतौ च। कर्त्तरि क्त। ३मिलिते त्रि०। ४सङ्गतियुते ५युक्तिसंसिद्धे अमरः।

सङ्गति स्त्री सम्+गम-क्तिन्। १सङ्गमे २मेलने न्यायोक्ते अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषये "सम्प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" इत्युक्ते ३प्रसङ्गादौ पदार्थे च।

सङ्गम पु० सम्+गम-घञ् न वृद्धिः। १सङ्गतौ २स्त्रीपुंसयोः संभोगे पु०न० अमरः। ३नद्यादेर्नद्यादियोगस्थाने च "गङ्गासागरसङ्गमः" इति पुराणम्।

सङ्गर पु० सङ्गीर्य्यते सम्+गॄ-भावादौ अप्। १आपदि २प्रतिज्ञायां ३युद्धे च अमरः। कर्त्तरि अच्। ४क्रियाकारके ५विषे मेदि० ६शमीवृक्षफले न० मेदि०।

सङ्गव पु० सङ्गता गावो दोहनायात्र काले नि०। "प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु" इति दक्षोक्ते प्रातःकालानन्तरं मुहूर्त्तत्रयात्मके कालभेदे।

सङ्गिन् त्रि० सन्ज-घिनुण्। सङ्गयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

सङ्गीत न० सम्+गै-क्त। १दर्शनार्थे नाट्यगीतवाद्यत्रिके हेमच०। २तत्प्रतिपादकग्रन्थे च। कर्मणि क्त। ३सम्यग्गीते त्रि०। सङ्गीतशास्त्राणि च नानाविधानि तत्र मूलग्रन्थकर्त्तारश्चत्वारः भरतहनुमत्सोमेश्वरकल्लिनाथास्तत्र हनूमद्ग्रन्थस्यैव लोकेऽधुना बहुलप्रचारः। तद्ग्रन्थस्य च स्वराध्यायः रागाध्यायः तालाध्यायः नृत्याध्यायः भावाध्यायः कोकाध्यायः हस्ताध्यायश्चेति सप्ताध्यायाः। सङ्गीतसारादौ विस्तरो दृश्यः। [हला०।

सङ्गीति स्त्री सम्+गै-क्तिन्। १सम्यग्गाने २आलापे

सङ्गीर्ण त्रि० सम्+गॄ-क्त। स्वीकृते अमरः।

सङ्ग्रह पु० सम्+ग्रह-अप्। १सञ्चये २बह्वर्थकवाक्यानामेकत्र सङ्कलने च "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः। निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः"। ३हृति ४उत्क्षेपे ५ग्रहणे ६संक्षेपे मेदि० ७मुष्टौ विश्वः ८स्वीकारे ९महोद्योगे नानार्थरत्नमा०। १०व्याडिप्रणीते व्याकरणग्रन्थभेदे "सङ्ग्रहेऽस्तमुपागते" वाक्यपदीयम्।

सङ्ग्रहणी स्त्री सङ्गृह्यता ग्रहणी। ग्रहणीरोगभेदे।

सङ्ग्राम युद्धे अद०चु०उभ०सक० सेट्। सङ्ग्रामयति ते अससङ्ग्रामत् त। अस्य फलवत्कर्त्तर्य्यपि आ० इत्येके

सङ्ग्राम पु० सङ्ग्राम-भावे अच्। युद्धे अमरः।

सङ्ग्रामपटह पु० ६त०। रणवाद्यभेदे त्रिका०।

सङ्ग्राह पु० संगृह्यते सम्+ग्रह-कर्मणि घञ्। फलकस्य मुष्टिबन्धनस्थाने अमरः।

सङ्ग्राहिन् पु० सम्यक् गृह्णाति मलम् सम्+ग्रह-णिनि। १कुटजवृक्षे राजनि०। २मलावष्टम्भके ३संग्रहकारके च त्रि०। [अमरः। ४संहृते त्रि०।

सङ्घ पु० संहन्यते सर्वम्। १सजातीयजन्तुसमूहे २समूहे च

सङ्घचारिन् पु० सङ्घीभूय चरति चर-णिनि। १मत्स्ये हेमच०। २सङ्घीभूयचारिणि जन्तुमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप्

सङ्घजीविन् पु० सङ्घेन जीवति जीव-णिनि। संघोपजीविनि भृतौने हेमच०। [च।

सङ्घट्ट पु० सम्+घट्ट-भावे अच्। १परस्परसङ्घर्षे २गठने कर्त्तरि अच्। ३लतायां शब्दर०। ४चालके त्रि०।

सङ्घट्टन न० सम्+घट्ट-ल्युट्। १मेलने २गठने ३रचनायाञ्च। युच्। तत्रैव स्त्री। [द्वये (योड़्हात) अमरः

सङ्घतल पु० सङ्घे संहते मिलिते तले यत्र। संयोजितप्रतल

सङ्घपुष्पी स्त्री सङ्घानि संहतानि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। धातकी पुष्पग्रामम् (धाइ फुल) राजनि०।

सङ्घर्ष पु० सम्+घृष-घञ् । १परस्परघर्षणे २स्पर्द्धायां ३सं-
सर्पे च शब्दर० ।

सङ्घशस् अव्य० सङ्घ+वीप्सार्थे-शस् । भूरिशः इत्यर्थे ।

सङ्घाटिका स्त्री सङ्घटयति सम्+घट-णिच्-ण्वुल् । १युग्मे
२कुट्टन्यां ३जलकण्टके मेदि० । ४घ्राणे विश्वः ।

सङ्घात पु० सम्+हन-घञ् । १समूहे २नरकभेदे अमरः ।
३सम्यग्हनने मेदि० ४दृढसंयोगे ५कफे च राजनि० ।

सङ्घातपत्त्रिका स्त्री सङ्घातयुक्तं पत्त्रमस्याः कप् अत
इत्त्वम् । शतपुष्पायां राजनि० ।

सचि(ची) स्त्री सच-इन् वा ङीप् । इन्द्राण्यां रामाश्रमः

सचिल्लक पु० सह क्लिन्नेन सहस्य सः कप् नि० । क्लिन्न-
नेत्रे (पिचुडियुक्तनेत्रे) शब्दच० ।

सचिव पु० सच-इन् तथा सन् वाति-क । १सहाये २म-
न्त्रिणि अमरः ३२१पृ० दृश्यम् । ३कृष्णधुस्तूरे
राजनि० । [रोगभेदे राजनि० ।

सचिवामय पु० सचिवः सहाय आमयो यस्य । विसर्पे

सचीनन्दन न० ६त० । वैष्णवसम्प्रदायप्रवर्त्तके नवद्वीपावि-
र्भूते वैष्णवाचार्य्यभेदे तदाविर्भावश्च "शाके मुनिव्योम-
युगेन्दुमाने(१४०७) पुण्ये तिथौ फाल्गुनपौर्णमास्याम् ।
त्रैलोक्यभाग्योदयपुण्यकीर्त्तिर्देवः सचीनन्दन आवि-
रासीत्" चैतन्यचन्द्रोदयः । अस्य कलौ गुप्तभगवदवता-
रत्वं वैष्णवामन्यन्ते तत्र न किञ्चित् प्रमाणमुपलभामहे

सचेतन त्रि० सह चेतनया सहस्य सः । विशिष्टज्ञानयुक्ते ।

सचेष्ट पु० सचते सच-अच् तथाभूतः सन् इष्टः । १आम्रे
शब्दमा० सह चेष्टया सहस्य सः । २चेष्टान्विते त्रि० ।

सच्चारा स्त्री सन् चारो गात्रानुलेपने विष्वग्गतिरस्याः ।
हरिद्रायां शब्दच० ।

सच्चिदानन्द पु० सन् नित्यः चित् चैतन्यमानन्दः त्रिपद
कर्म० । १नित्यज्ञानसुखमये ब्रह्मणि वेदा० । ६त० ।
२तद्युते ईश्वरादौ त्रि० न्यायमतम् ।

सच्छूद्र पु० कर्म० । गोपनापितादौ शूद्रभेदे "सच्छूद्रौ
गोपनापिताविति" स्मृतिः । [अमरः ।

सजम्बाल त्रि० सह जम्बालेन सहस्य सः । पङ्कयुक्ते देशे

सजाति पु० समाना जातिरस्य समानस्य सः । सवर्णेन सवर्णाया
मूढायाम् उत्पादिते पुत्रे । २तुल्यजातौ त्रि० "सव-
र्णेभ्यः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः" मिता०स्मृतिः ।

सजातीय त्रि० समानां जातिमर्हति छ समानस्य सः ।
समानधर्मयुक्ते अमरः ।

सजुष् अव्य० सह जुषते क्विप् सहस्य सः । १सहार्थे जुषा-
हलादौ र । सजुः उय्यां० । "सजुःकृत्य रतिं वसेदिति"
भट्टिः । २प्रीतियुक्ते ३सेवायुक्ते च त्रि० ४तापसे संक्षिप्तसा०

सज्ज त्रि० सस्ज-अच् । १उद्युक्ते २संनद्धे अमरः । ३सम्भृते
विश्वः ४निभृते शब्दर० । भावे अ । ५आयोजने ६वेशे च
स्त्री सतोजायते जन-ड । ७साधुजाते त्रि० ।

सज्जन न० सस्ज-णिच्-ल्युट् । १रक्षार्थं सैन्यस्थापने अमरः
२घट्टे (घाटी) मेदि० । ३आयोजने । सन् जनः । ४सौ-
जन्यवति जने पु० "निजाचारग्राहिणो ये कुर्वन्ति वेदस-
म्मतम् । पापाभिलाषरहिताः सज्जनास्ते प्रकीर्त्तिताः"
पद्मपु० "कुरु सज्जनरञ्जनमिति" उद्भटः । ५सत्कुलोद्भवे
च पु० । सस्ज-णिच्-युच् । ६न्दपादीनामारोहणार्थं
गजभूषाकरणादौ स्त्री अमरः ।

सज्जित त्रि० सज्जा जातास्य तार० इतच् सस्ज् णिच्-कर्मणि
क्त वा । १कृतवेशे २भूषिते ३संनद्धे च । [देवीपु० ।

सञ्च सञ्चीयतेऽत्र सम्+चि-ड । लेखनार्थे पत्रभेदे (साँच) ।

सञ्चत् त्रि० सम्+चत-क्विप् । प्रतारके सि०कौ० ।

सञ्चय पु० सम्+चि-अच् । १समूहे अमरः । २संग्रहे च ।
ल्युट् । सञ्चयन । सङ्ग्रहे न० । [सीदतीति" पुराणम्

सञ्चयिन् पु० सम्+चि-इनि । सङ्ग्रहकारके "सञ्चयी नाव-

सञ्च(ञ्चा)र पु० सञ्चरत्यनेन सम्+चर-घञर्थे करणे क घञ्
वा । १सेतौ रत्नमा० २देहे हेमच० । भावे घञ् । ३ग्र-
हादेः राश्यन्तरगमने ४सम्यग्गतौ च ।

सञ्चाय्य पु० सञ्चीयतेऽग्निरत्र सम्+चि-ण्यत् नि० । यज्ञभेदे ।

सञ्चारिका स्त्री सञ्चारयति नायकयोर्वार्त्ताम् सम्+चर-
णिच्-ण्वुल् । १दूत्याम् अमरः । २कुट्टिन्यां ३युग्मे
४घ्राणे च मेदि० ।

सञ्चारिन् पु० सम्+चर-णिनि । १धूपे त्रिका० २वायौ
शब्दच० । अलङ्कारोक्ते शृङ्गारादिरसाद्यनुगुणे ३भाव-
भेदे च भावभेदश्च व्यभिचारिभावः । "नानाभिनयसम्ब-
न्धात् भावयन्ति रसान् यतः । तस्माद्भावा अमी प्रोक्ताः
स्थायिसञ्चारिसात्त्विकाः" । "व्यक्तः सञ्चारिणा तथेति"
सा०द० । ४सञ्चारकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् । "सञ्चारिणी
दीपशिखेवेति" रघुः । सा च ५हंसपद्याम् राजनि० ।

सञ्चाली स्त्री सञ्चलति सम्+चल-ण गौरा० ङीष् । गु-
ञ्जायां युक्तिकल्पतरुः ।

सञ्चिका स्त्री प्रा० स० । मूषिकपर्ण्यां शब्दर० [कर्मभेदे च

सञ्चित त्रि० सम्+चि-क्त । १संगृहीते २अनारब्धफलके

सज पु॰सम्+जन–ड । चतुर्मुखे १ब्रह्मणि २शिवे च मेदि॰ ३रक्ताग्न्यां स्त्री त्रिका॰ ।

सञ्जय पु॰ भारतप्रसिद्धे धृतराष्ट्रसारथिभेदे ।

सञ्जवन न॰ सम्+जु–युच् । परस्पराभिमुखतया स्थिते च-तुःशाले गृहे अमरः ।

सञ्जीवन न॰ सम्+जीव–ल्युट् । १चतुःशालगृहे शब्दर॰। २सम्यक्प्राणधारणे च । संजीवयति सम्+जीव–णिच्-ल्युट् । ३औषधीभेदे स्त्री ङीप् ।

सट न॰ स्त्री सठ–अच् पृषो॰ ठस्य टः । १व्रतिनां केशसङ्घाते २जटायाम् शब्दर॰ । ३शिखायां ४सिंहादेः केशरे च मेदि॰ "सटच्छटाभिन्नघनेनेति" माघः । [ङीप् ।

सटाङ्क पुंस्त्री॰ सटा अङ्को यस्य । सिंहे शब्दर॰ स्त्रियां

सटि(टी) स्त्री सठ–इन् वा ङीप् पृषो॰। १शट्यां शब्दरत्ना॰ स्वार्थे क । २गन्धपत्त्रकचे राजनि॰ । सठ–इन् ङीप् । पृषो॰। सटीत्यत्र । ठान्तः तत्रार्थे राजनि॰ ।

सट्टा स्त्री सठ–ट पृषो॰ । १पक्षिभेदे २वाद्ये सं'क्षिप्तसा॰ ।

सठ शठार्थे गतौ संस्कारे असंस्कारे च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् । साठयति ते प्रोपदेशत्वमेव न्याय्यम् ।

सणसूत्र न॰ शणसूत्र+पृषो॰ । शणसूत्रे रायमुकुटः ।

सण्डिश पु॰ संदंश+पृषो॰। सन्दंशे (साँड़ाशि) "सण्डिशैरप-क्रम्यन्ते नरैर्यांस्यैर्मुखान्ततः" मार्कण्डेयपु॰ १४अ॰।

सण्डीन न॰ सम्+डी–क्त । पक्षिणां सङ्घत्य गमनक्रमे गति-भेदे अमरः ।

सत् त्रि॰अस–शतृ । १सत्ये २साधौ ३पूजिते ४धीरे ५प्रशस्ते ६विद्यमाने च अमरः । स्त्रियां ङीप् । सा च ७पति-व्रतायां स्त्रियां दक्षकन्याभेदे "सती सती योगवि-सृष्टदेहेति" कुमारः । ८सौराष्ट्रमृदि हेमच॰ १०ब्रह्मणि न॰ "ओंतत्सदितिनिर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति गीता । ११आदरे अव्य॰ "सदसती आदरानादरयो-रिति" पाणिनिः उप॰स॰"सत्कृत्य" सि॰कौ॰ । पतिव्र-तापरत्वे संज्ञात्वात् तस्याभावः त्व "त्वतलोर्गुणवचनस्य" प्रा॰ न पुंस्त्वः सतीत्वम् "तेन नारद ! नारीणां सतीत्व-मुपजायते" पुराणम् ।

सतत न॰ सम्+तन–क्त समोऽन्त्यलोपः । १निरन्तरे २तद्वति त्रि॰ अमरः । ["सतत्त्वतोऽन्यथा प्रथा" वेदा॰प॰ ।

सतत्त्व न॰ सह सदृशं तत्त्वेन । १स्वभावे हेमच॰ २यथार्थे

सतानन्द पु॰ गौतमपुत्रे अहल्यागर्भजे मुनिभेदे शब्दच॰ ।

सतीन पु॰ सतीं नयति नी–ड । १वंशभेदे शब्दच॰ (चुद्र-मटर) २कलायभेदे भरतः । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः ।

सतीर्थ्य पु॰ समाने तीर्थे गुरौ वसति यत् समानस्य सः । परस्परैकगुरुके छात्रे अमरः । ६त॰। निर्यकारोऽप्यत्र-मतार्थे । [व्याडिः । २वंशे हारा॰ ३वायौ रायमु॰ ।

सतील पु॰ सतीं लययति लय–ड । (चुद्रमटर) १कलाये

सतीलक पु॰ सतीलइव कायति कै–क, सह तिलेन तिलचि-ह्नेन कप् पृषो॰ दीर्घः । १वंशे (चुद्रमटर) २कलायभेदे च अमरः । [दीर्घः । कलायभेदे (तेओड़ा) अमरः ।

सतीला स्त्री सह तिलेन तिलचिह्नेन सहस्य सः पृषो॰

सतेर पु॰ सन–एर तान्तादेशः । सतुषे संक्षिप्तसा॰ ।

सत्कदम्ब पु॰ नित्यक॰ । कैलिकदम्बे शब्दच॰ ।

सत्कर्त पु॰सत्+कृ–तृच् । १विष्णौ विष्णुस॰२सत्कारके त्रि॰।

सत्कर्म्मन् न॰ कर्म॰ । वेदादिविहिते यागादौ कर्मणि ।

सत्काञ्चनार पु॰कर्म॰ । रक्तकाञ्चने शब्दच॰। [स्त्रियां ङीष्

सत्काण्ड पुंस्त्री॰सत्काण्ड' शब्दव्यापारोऽस्य । चिल्ले शब्दच॰

सत्कार पु॰ सत्+कृ–घञ् उप॰स॰ । १सम्माननने २पूजने च ।

सत्कार्य्यवाद पु॰ ६त॰। कार्य्यस्य सत्त्वनिर्णायके वादे कथा-भेदे स च वादः उत्पत्तिशब्दे ११०८पृ॰ दृश्यः ।

सत्कृत त्रि॰ सत्+कृ–क्त । १पूजिते २कृतसम्माने च ।

सत्क्रिया स्त्री सत्+कृ–श । १सत्कारे २सम्मानने ३पूजने च

सत्तम त्रि॰ अतिशयेन सन् तमप् । अतिशयसाधौ अमरः ।

सत्ता स्त्री सतोभावः तल् । १द्रव्यगुणकर्मवृत्तौ २जातिभेदे "द्रव्यादित्रिकवृत्तिस्तु सत्ता परतयोच्यते" भाषा॰। जाति-शब्दे ३०८३ पृ॰ दृश्यम् । ३विद्यमानतायाञ्च विद्यमा-नत्वं च कालसम्बन्धः । आत्मधारणानुकूलव्यापार इति शाब्दिकाः "आत्मानमात्मना बिभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते । अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्मणा न सकर्मकः" हरिः । तत्र विद्यमानता च वेदान्तमते त्रिविधा पारमार्थिकी१ ब्रह्मणः त्रैकालिकाबाध्यत्वरूपा व्यावहारिकी२ घटादीनां सा च तत्त्वज्ञाननाश्या प्रातीतिकी३ शुक्तिरजतादेः सा चाधिष्ठानसाक्षात्कारनाश्या । ब्रह्मसत्तयैव सर्वेषां स-त्ताव्यवहारः सदुत्पन्नत्वात् इति वेदान्तिनः ।

सत्त्र न॰ सद–ष्ट्रन् । १स्थाने २यज्ञभेदे ३सदादाने ४आच्छा-दने ५अरण्ये ६कैतवे मेदि॰ ७धने दन्तहे ८दाने १०स-दसि नानार्थकोषः । सदादानस्य सदाक्षिणं सततान्नदानम् । यज्ञभेदश्च द्वादशाहादिसाध्यः ज्योतिष्टोमादिः यथोक्तं कात्या॰श्रौ॰१२।१।४। सूत्रभाष्यादौ "द्वादशाहः सत्त्र-महीनश्च"सू॰ "सत्त्ररूपः अहीनरूपश्च भवति द्विविधः ।

आसत उपयन्तीति सत्त्रस्य लिङ्गं यजते इत्यहीनस्य। अत्र विशेषमाह "द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्त्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम्। अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्त्रे सत्रात्मको धर्मो दातृत्वेन प्रवर्त्तते अहीने चाहीनात्मकः। "उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमुपरिष्टादहीनस्य" सू० उभयत इत्याद्यावन्तेऽतिरात्रौ यस्य तदुभयतोऽतिरात्रम् उपरिष्टात् अन्तएव। "यजमानाः सर्वे सत्त्रेषु" सू०। कर्त्तारो भवन्ति य ऋत्विजस्ते यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान् पदार्थान् लक्षयानूद्य यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते। "अदक्षिणानि च स्वामियोगात्" सू०। सत्राणि भवन्ति न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणाति। अत्र हि स्वामिन एवार्त्विज्यम् अनुपपन्नात्मपरिक्रयः "गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात्" सू० याजमानं यत्कर्म तद्गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात् इतरेषां चाध्वर्य्वादिषु योगात्। "दर्शनाच्च" सू० दृश्यते चायमर्थः तस्माद् यदि बहवो प्रयच्छेयुरिति। "सर्वे संस्कारान्" सू० यद्यत्संस्कारकं याजमानं यथा वपनादि तत्सर्वे कुर्युः तेन हि यजमानाः संस्क्रियन्ते। "दर्शने वचनात्" सू० यत्तु दर्शनमुक्तम् तद्वचनम् गृहपतये एकस्मै दानमुक्तम् वचनं किमिव न कुर्य्यात्। "अविभवति गृहपत्यन्वारम्भः" सू० न संभवत्यनेककर्तृके पदार्थे वेदबन्धनाद्यन्वाधानादौ गृहपतेरन्वारम्भः सर्वैः कर्त्तव्यः। "पदार्थेष्वेकः कृतत्वात्" सू० यत् पुनः कृत्यभिनिर्वृत्त्यर्थमेव कर्म यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं वा तत्रावास्यैव कर्तृत्वम् कृतत्वात् पदार्थस्य। परार्थे यजमानकर्तृके आज्यावेक्षणादौ एको गृहपतिः कुतः कृतत्वात् एकेनापि कृतः कृत एव यतः। "अग्निं चेष्यमाणाः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये मन्वत्यर्धश इतरे दक्षिणोत्तराः" सू० समारोह्येति च पूर्वकालतामात्रे ल्यबादेशो न समानकर्तृकतायाम्। "गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम्" सू०। "तत्र प्राजापत्यः पशुः" सू०। तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति। पुनर्ग्रहणाद्वाहर्गणे प्राजापत्यस्य नियमः तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति प्राजापत्यमालभेतेति। तत्र साधारणीकृते विहारे। "आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम्" सू०। [त्रार्थे अमरे पाठान्तरम्।

सत्रम् अव्य० सद-त्रल्। १सहार्थे जटा०। त्रा। सत्त्राय-

सत्त्रशाला स्त्री ६त०। अन्नजलादेर्दानार्थं कल्पिते गृहे हेमच०। [श्रीकृष्णश्वशुरे सत्यभामाजनके राजभेदे।

सत्राजित् पु० सत्त्रेणाजयति लोकान् आ+जि-क्विप्।

सत्रि पु० सद-बा० त्रि। १मेघे २गजे ३जयशीले त्रि० उणादिकोषः। [अमरः २गृहस्थे च।

सत्त्रिन् पु० सत्त्वं गृहं यज्ञो वा विद्यतेऽस्य इनि। १गृहपतौ

सत्त्व न० सतोभावः त्व। १सांख्यसिद्धे प्रकाशादिसाधने प्रकृत्यवयवे पदार्थे प्रकृतिशब्दे दृश्यम् "सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टम्" सां०का०। अयं द्वितकारः मुग्धबो० एकतकारः। २द्रव्ये ३प्राणेषु ४व्यवसाये ५बले ६स्वभावे ७पिशाचादौ शब्दच० ८चित्ते मेदि० "सत्त्वे तप्यमाने तत्संक्रान्तः पुरुषोऽपि तप्यत इव" पात० भा०। ९रसे १०आयुषि ११धने। १२आत्मनि च शब्दच० १३सत्तारूपे १४जातिभेदे १४विद्यमानतायाञ्च द्वितकारः। १५जन्तुषु पु०न० अमरः।

सत्पक्ष न० सत् शोभनं पक्षम्। १पक्षस्य नवदले शब्दच०। कर्म०। २सुन्दरदले त्रि०। [विहिताचारे च।

सत्पथ पु० कर्म० अच्समा०। शोभनमार्गे अमरः २वेदादि०

सत्पुत्त्र पु० कर्म०। वेदादिविहितकार्य्यकर्त्तरि पुत्रे "पुन्नाम्नो नरकाद् यस्मात्त्रायते पितरं सुतः। मुखसन्दर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः" इत्युक्तपुन्नरकतारणाय "ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वञ्च विन्दति। पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्" इति वशिष्ठोक्तर्णापनयनाय च यत् पश्येदिति नियमविधानं तद् कृतपुत्रकार्य्यपुत्रपरम्। सत्पुत्रस्तु मुखदर्शनं विनापि नरकनिस्तारकः। तथा च विष्णुपु० "सत्पुत्रेण तु जातेन वेनोऽपि त्रिदिवं ययौ। पुन्नाम्नो नरकात्त्रातः स तेन सुमहात्मना"। ब्रह्मपुराणेऽपि "समुत्पन्नेन भो विप्राः सत्पुत्रेण महात्मना। त्रातः स (वेनः)पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा" शु०त०।

सत्प्रतिग्रह पु० सद्भ्यः प्रतिग्रहः। साधुदत्तधनस्य प्रतिग्रहे "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। विभागः सम्प्रयोगस्य सत्प्रतिग्रह एव च" इति स्मृतिः।

सत्प्रतिपक्ष पु० कर्म०। तुल्यविरोधिनि १प्रतियोगिनि २न्यायोक्ते हेतुदोषे हेत्वाभासभेदे। स च बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शकालीनसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविषयः। यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते सः। यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत्। शब्दोऽनित्यः कार्य्यत्वात्

पटवत्। अन्ये तु अगृहीताप्रामाण्यकसाध्यवत्त्वेनोपस्थितिविषय इति वदन्ति। साध्याभावव्याप्यवत्पक्षः। साध्यवदन्यत्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्याभावव्याप्यः पक्षनिष्ठः साध्यवद्भेदव्याप्यो वा। साध्यवदवृत्तित्वव्याप्यवत्पक्षः। पक्षनिष्ठः साध्यवदवृत्तित्वव्याप्यः। पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यवत्साध्यम्। साध्यनिष्ठः पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वव्याप्यो वा। “विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता” भाषा०। तुल्यबलयोरेव सत्प्रतिपक्षत्वं नातुल्यबलयोः तेनैकतरत्र तर्कादिबलसत्त्वे तस्यैवान्यतरबाधकतेति बोध्यम्।

सत्फल पु० सन्ति शोभनानि फलान्यस्य। १दाडिमवृक्षे शब्दच०। २शुभफलयुते त्रि०।

सत्य न० सते हितं यत्। १सत्ययुगे २शपथे ३याथार्थ्ये च ४तद्वति त्रि० मेदि०। “यथार्थकथनं यच्च सर्वलोकसुखप्रदम्। तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य्ययः” पद्मपु० सर्वलोकसुखप्रदमिति न लक्षणघटकं सत्यस्याप्यप्रियत्वे कथननिषेधात् अतएव मनुनोक्तं “सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्”। ५अश्वत्थवृक्षे ६नान्दीमुखश्राद्धीयदेवभेदे च पु० “इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः” श्रा०त०धृतवचनम्। ७सिद्धान्ते शब्दर०। शपथरूपसत्यापालने दोषा यथा “कृत्वा शपथरूपं यः सत्यं हन्ति न पालयन्। स कृतघ्नः कालसूत्रे वसेदेव चतुर्युगम्। सप्तजन्मसु काकश्च सप्तजन्मसु पेचकः। ततः शूद्रो महाव्याधिः सप्तजन्मस्ततः शुचि” ब्रह्मवै० प्र० २८अ०। ८परमात्मनि “सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति” श्रुतिः। ९श्रीरामे पु० शब्दर०। १०विष्णौ “औत्तमेऽप्यन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तरैः। सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्दनः” कूर्मपु० ४८अ०। ११तन्त्रोक्ते स्त्री। १२तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके सत्यलोकशब्दे दृश्यम्। सन्ति पृथिव्यप्तेजांसि च त्यौ वाय्वाकाशौ च सत्। द्व० नि०ङ समा०द्वितकारः। १३भूतपञ्चके “सच्च त्यच्च भूतपञ्चकं तं सत्यमित्याचक्षते” श्रुतिः। सत्यत्वञ्च त्रिकालाबाध्यत्वमिति वेदान्तिनः यथार्थज्ञानविषयत्वं सत्यत्वमिति नैयायिकाः। सन्धिसन्ध्यांशाभ्यां सहितसत्ययुगमानं दैवमानेन ४८०० वर्षाः मानुषप्रमाणेन १७२८००० वर्षाः।

सत्यङ्कार पु० सत्य+कृ–घञ् नि० मुम्। ‘मयैतत् अवश्यं कर्यमित्येवम्’ सत्यकरणे सत्यापने (वायनादेर्योगा) अमरः

सत्यतपस् पु० सत्यं तपोऽस्य। मुनिभेदे तस्यैव दुर्वाससो वरेण वेदव्यासरूपेणाविर्भावः तत्कथा वराहपु०।

सत्यधृति पु० शतानन्दपुत्रे ऋषिभेदे मत्स्यपु० ४८अ०।

सत्यनारायण पु० कर्म०। संक्रान्त्यादिषु पूज्ये नारायणमूर्त्तिभेदे स्कन्दपु० रेवा० ४अ० तत्कथा दृश्या।

सत्यपुर न० सत्ययुक्तं पुरम्। विष्णुलोके।

सत्यफल पु० सत्यं सदातनं फलमस्य। बिल्ववृक्षे राजनि०।

सत्यभामा स्त्री सत्राजितोनृपसुतायां श्रीकृष्णस्य भार्याभेदे शब्दच०।

सत्यभारत पु० वेदव्यासे त्रिका०।

सत्यम् अव्य० सत्+यत्। स्वीकारे।

सत्ययुग न० सत्यप्रधानं युगम् शाक० त०। सत्यप्रचुरे प्रथमे युगे

सत्ययौवन पु० सत्यं यौवनमस्य। विद्याधरे देवयोनिभेदे जटा०

सत्यरत त्रि० ७त०। सत्यवाक्यासक्ते हरिश्चन्द्रनृपपितरि पु० मत्स्यपु० १२अ०।

सत्यलोक पु० सत्यप्रचुरो लोकः। ऊर्द्ध्वस्थसप्तलोकमध्ये सर्वोपरिस्थे तपोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोके।

“षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते। अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोकाभिधः स्मृतः” विष्णुपु० २अं० ७अ०

सत्यवचस् पु० सत्यं वचोऽस्य। १मुनौ अमरः। २सत्यवचनयुक्ते त्रि०। सत्यवचनादयोऽप्यत्र।

सत्यवत् पु० सत्यं विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः। १सावित्रीपतौ नृपभेदे भा०व०२९३अ०। २मुनिभेदे च। ३सत्ययुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। सा च ४व्यासस्य मातरि शब्दर०। ५नारदपत्न्यां ६ऋचीकमुनिपत्न्यां मेदि० कालिकापु० ८४अ०। [शब्दर०।

सत्यवतीसुत पु० ६त०। मत्स्यगन्धापुत्रे व्यासे मुनिभेदे

सत्यवाच् पु० सत्या वाक् यस्य। १ऋषौ शब्दच०। २काके त्रिका०। तस्य शब्देन हि शुभाशुभनिश्चयेन तस्य तथात्वम्। ३सत्यवदनशीले त्रि०। [वक्तरि।

सत्यवादिन् त्रि० सत्यं वदति वद–णिनि। यथार्थवाक्य

सत्यव्रत पु० सत्यं व्रतमस्य। १त्रिशङ्कुनामके राजभेदे मत्स्यपु० १२अ०। २सत्यतत्परे त्रि०। [२सत्यप्रतिज्ञे त्रि०

सत्यसङ्गर सत्यः सङ्गरः प्रतिज्ञा यस्य। १कुबेरे त्रिका०।

सत्यसन्ध त्रि० सत्या सन्धा सन्धानं यस्य। १सत्याभिसन्धौ सत्यसन्धस्य तप्तपरशुग्रहणं छान्दोग्ये दर्शितम् २श्रीरामे ४तदनुजे भरते ५जनमेजयनृपे च पु० शब्दर०।

सत्या स्त्री १रामपत्न्यां २व्यासमातरि सत्यवत्यां शब्दर०। ३दुर्गायां ब्रह्मवै०पु० प्र०। ४द्रौपद्यां शब्दच०।

सत्याकृति स्त्री सत्य+डाच्+कृ-क्तिन्। (अवश्यमेतन्मया-क्रेयम्) इत्येवं प्रतिज्ञारूपे सत्यकरणे (वायनादेओया) अमरः।

सत्याग्नि पु० ६ब०। अगस्त्यमुनौ शब्दर०। तज्जठरानलस्य समुद्रादिसर्वभक्षणेऽपि अबाधितत्वात् तथात्वम्। [अमरः

सत्यानृत न० सत्यसहितमनृतं यत्र। वणिग्वृत्तौ वाणिज्ये

सत्यापन न० सत्य+णिच्–पुक् च ल्युट्। सत्याकृतौ अमरः युच्। सत्यापनाप्यत्र स्त्री।

सत्योद्य त्रि० सत्यमुद्यं यस्य वद-क्यप्। १सत्यवादिनि शब्द-माला। कर्म०। २सत्यवाक्ये न०।

सत्र सम्बन्धे सन्ततौ च अद०चु०आ०सक०सेट्। सत्रयते अस-सत्रत। सत्रापयते इत्यन्ये अनेकाच्कत्वात् अषोपदेशत्वेन सति निमित्ते न षत्वम्।

सत्र न० सत्र्यते सन्तन्यते सत्र–अच् घञ्। १बहुदिनसाध्ये यज्ञभेदे २श्रीकृष्णश्वशुरे नृपभेदे च।

सत्राजित् पु० सत्रेण।जयति लोकान् आ+जि-क्विप्। श्रीकृष्णश्वशुरे राजभेदे।

सत्रिजातक न० पक्वमांसभेदे "मांसं बहुघृते भृष्टं सिक्तं चोष्णाम्बुना मुहुः। जीरकाद्यैः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते। तदेव घृततक्राढ्यं सुस्निग्धं सत्रिजातकम्" शब्दर०। [अमरः।

सत्वर न० सह त्वरया सहस्य सः। १शीघ्रे २त्वरान्विते त्रि०

सथूत्कार न० सह थूत्कारेण सहस्य सः। अम्बुकृते सनिष्ठेवे कथने। [२दंशयुक्ते त्रि०।

सदंशक पु० सह दंशेन सहस्य सः कप्। १कर्कटके राजनि०

सदंशवदन पुंस्त्री सह दंशेन दंशाकारेण सहस्य सः तथा-भूतं वदनमस्य। कङ्कविहगे राजनि० स्त्रियां ङीष्।

सदञ्जन न० कर्म०। पुष्पाञ्जने रीतिजाते अञ्जनभेदे शब्दच०।

सदन न० सीदत्यस्मिन्+सद-आधारे ल्युट्। १गृहे अमरः। २जले मेदि०। भावे ल्युट्। ३स्थितौ न०।

सदय पु० सन् अयः कर्म०। १साधुशुभावहविधौ। सह दयया। सहस्य सः। २दयान्विते अमरः।

सदस् स्त्री न०। सीदत्यस्याम् सद-असि। सभायाम् अमरः

सदस्य पु० सदसि साधुर्वसति वा यत्। यज्ञादौ न्यूनाति-रिक्ततादिविपर्य्ययपरिहारार्थं १विधानदर्शिनि अमरः। २सभासदि त्रि० अमरः। [इत्यर्थे अमरः।

सदा अव्य० सर्वस्मिन् काले दाच् सादेशः। सर्वस्मिन् काले

सदागति पु० सदा गतिरस्य। १वायौ २सर्वदागतियुक्ते त्रि० ३सूर्य्ये ४निर्वाणे ५सदीश्वरे मेदिनिकोषकारः।

सदाचार पु० कर्म० ६त० वा "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्य-दन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते। त-स्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः। वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते" इति मनूक्तदेशप्रचलिते आचारे "साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः। तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते" इत्युक्ते सा-धूनां २शुभाचरणे च। सदाचारनिरूपणम् आचारशब्दे ६१२ पृ० दृश्यम्। विप्रस्य चातुराश्रम्यमुक्त्वा "गार्हस्थ्य ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः। क्षत्रिय-स्यापि गदिता य आचारो द्विजस्य हि। वैखानसत्वं गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः। गार्हस्थ्यमुत्तमं त्वेकं शूद्रस्य क्षणदाचर!। स्वानि वर्णाश्रमोक्तानि धर्माणीह न हापयेत्। यो हापयति तस्यासौ परिकुप्यति भा-स्करः। कुपितः कुलनाशाय देहरोगविवृद्धये। वर्णाश्च पतते तस्य नरस्य क्षणदाचर!। तस्मात् स्वधर्मं न हि सन्त्यजेच्च न हापयेच्चापि तथात्मवंशम्। यः सन्त्यजे-च्चापि निजं हि धर्मं तस्मै प्रकुप्येत दिवाकरस्तु" वाम-नपु० १४अ०। [२नित्ये त्रि० अमरः स्त्रियां ङीप्।

सदातन पु० सदा भवः सदा+ट्युल् तुट् च्। १विष्णौ त्रिका०

सदातोया स्त्री सदा तोयानि पेयानि यस्याम्। १करतोया-नद्याम् २एलापर्ण्यांञ्च शब्दच०। सदानीराशब्दे दृश्यम्

सदात्मन् त्रि०सन् साधुरात्मा चित्तं यस्य। साधुचित्ते।

सदादान पु० सदा दानं मदजलं त्यागो वा यस्य। १ऐरा-वते गजे २गणेशे ३गजे मेदि० ४सर्वदात्यागिनि त्रि०।

सदानन्द पु० सदा आनन्दो यस्य। १सदाशिवे २अनवरता-नन्दयुक्ते त्रि०।

सदानर्त्त पुंस्त्री० सदा नृत्यति नृत-अच्। १खञ्जनविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। २सदा नृत्ययुते त्रि०।

सदानीरा स्त्री सदा नीरं पेयमस्याः। करतोयानद्याम् अमरः। "अथादौ कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला। सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी" स्मृत्युक्तेः तन्नदीजलस्य सदापेयत्वात् तस्यास्तथात्वम्।

सदापुष्प पु० सदा पुष्पं यस्य। १नारिकेलवृक्षे शब्दमा०। २रक्तार्के स्त्री रत्नमा० ङीप्। ३सदापुष्पयुक्ते त्रि०।

सदाप्रसून पु० सदा प्रसूनमस्य। १रोहितकवृक्षे २अर्क-वृक्षे ३कुन्दे च राजनि०।

सदाफल पु० सदा फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे २उडुम्बर-

वृक्षे ३स्कन्दफलवृक्षे च मेदि० । ४बिल्वे जटा० । ५वार्त्ताकुभेदे स्त्री राजनि० टाप् । "सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी । कण्डूकच्छूहरी चैव वार्त्ताकी गुणवत्तमा" राजव० ।

सदाभद्रा स्त्री सदा भद्रमस्याः ५ब० । गाम्भारीवृक्षे रत्नमा० ।

सदायोगिन् पु० सदा युज्यते युज्–घिनुण् । १विष्णौ त्रिका० २सदायोगयुते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सदाशिव पु० सदा शिवमस्मात् ५ब० । महादेवे ।

सदुत्तर न० कर्म० । १व्यवहारे प्रतिज्ञापत्रानुसारियथार्थोत्तरे प्रष्टव्ये २सम्यगुत्तरे च । ६ब० । ३तद्वति त्रि० ।

सदृक्ष त्रि० समानं दर्शनमस्य दृश+क्स समानस्य सादेशः । तुल्यरूपे अमरः । [तुल्यरूपे अमरः ।

सदृश् त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश–क्विप् सादेशः ।

सदृश त्रि० समानं दर्शनमस्य समान+दृश–टक् । तुल्यरूपे स्त्रियां ङीप् । [६ब० । निष्पन्दे त्रिका० ।

सदृशस्पन्दन त्रि०स्पन्द–गतौ क सत् स्पन्दं गतं स्पन्दनं यस्मात्

सदेश पु० सह देशेन सहस्य सः । १निकटे अमरः २देशान्विते त्रि० ।

सद्धेतु पु० कर्म० । न्यायोक्ते हेत्वाभासदोषरहिते हेतौ । पक्षसत्त्वं१ सपक्षसत्त्वं२ विपक्षासत्त्वं३ अबाधितविषयत्वं४ असत्प्रतिपक्षितत्वं५ इति पञ्चरूपोपपन्नो हेतुः स हेतुः "व्याप्त्यादिविशिष्टो हेतुः सः" नीलकण्ठः "प्रमितव्याप्तिपक्षताको हेतुः सः" गदा० । २वृत्तिमद्धेतौ च "अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः । अत्र सद्धेतौ वृत्तिमति हेतावित्यर्थः गगनादेः संयोगेन वृत्तिमत्त्वाभावात् तत्राव्याप्तिर्न सम्भवतीत्युक्तं सदिति ।

सद्भाव पु० सतोभावः, सन् वा भावः । १विद्यमानत्वे २साधुभावे च "सद्भावमागतः" इति भट्टिः ।

सद्भूत न० असत् सत् भूतम् सत्+च्वि–भू–क्त । १यथार्थे २तद्वति त्रि० हेमच० । [च मेदि० ।

सद्मन् न० सीदत्यस्मिन् सद्–मनिन् । १गृहे अमरः २जले

सद्यःकृत त्रि० सद्यस्तत्क्षणात् कृतः कृ–क्त । तत्क्षणकृते ।

सद्यःप्राणकर त्रि० सद्योहठात् प्राणं बलम् आयुर्वृद्धिञ्च करोति कृ–अच् । "सद्योमांसं नवान्नं च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् । घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यःप्राणकराणि षट्" इति चाणक्योक्ते द्रव्यसमूहे ।

सद्यःप्राणहर त्रि०सद्यः प्राणमायुर्बलं वा हरति हृ–अच् । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षड्" इति चाणक्योक्ते शुष्कमांसादिद्रव्यसमूहे । [शब्दच०

सद्यःशोथा स्त्री सद्यः शोथो यस्याः ५ब० । कपिकच्छ्वाम्

सद्यःशौच न० सद्यः शौचमपनेयमशौचम् । १सत्युक्तं शौचनाशप्रे अशौचे ६ब० । २तद्वति शिल्पिन्दपर्याविवादौ त्रि० । अशौचशब्दे ४८८ पृ० दृश्यम् ।

सद्यस् अव्य० समेऽह्नि नि० । १तत्क्षणे अमरः । २समानदिवसे एकस्मिन् दिने इत्यर्थे च ।

सद्यस्क त्रि० सद्योभवः कन् कस्का० । सद्योजाते ।

सद्यस्क्री पु० सद्यःक्रीणाति सोमम् यत्र क्री–आधारे क्विप् कस्का० । सद्यःसोमक्रयसाध्ये यागभेदे "एकरात्रोऽतिरात्रः सद्यःक्रीः प्रक्रीरुक्थ्यः" अथर्व० ११।७।१०। नानायज्ञोक्तौ । भावे क्विप् । २सद्यस्क्रये स्त्री । तया साध्यः अण् । साद्यस्क्र सद्यःसोमक्रयेण एकाहसाध्ये यज्ञभेदे । "साद्यस्क्राः षट्" कात्या०श्रौ०२२।२।८। उक्ता यथा "षट् साद्यस्क्राः" सू० "स्वर्गकामपशुकामस्याव्यवतां प्रथमः" सू०१ साद्यस्क्रः स्वर्गकतुर्भवति । "दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामास्याद्यकामानां द्वितीयः" सू०। साद्यस्क्रो२ भवति एषामत्राधिकारः । "हीनस्यानुक्रीः" सू० अनुक्रीनाम३ साद्यस्क्रः स हीनस्य भवति यः कर्मणा हीन तस्यासौ भवति । "विश्वजिच्छिल्पः" सू० नाम साद्यस्कः४ । "श्येनोऽभिचरतः" सू० श्येनो५ नाम साद्यस्क्रः पञ्चमः सोऽभिचरतो भवति । "एकत्रिकः" सू०षष्ठः६ साद्यस्क्रः । तत्र षट् षष्टिशतं दक्षिणा । साद्यःक्रधर्माः व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते" भाष्यम् तात्पर्यम्० भाष्ये चोक्तं यथा

अथ साद्यस्क्रा नाम पञ्च एकाहास्तेषु प्रथमद्वितीययोर्दीक्षाप्रभृत्यवभृथान्तं, सर्वमेकस्मिन्नेवाहन्यनुष्ठेयं तृतीयस्य तु एकस्मिन् दिवसे दीक्षा परस्मिन् दिवसे सोमक्रयाद्यवभृथान्तं, चतुर्थपञ्चमयोरप्येवं यद्वा एका दीक्षा सोमक्रयप्रभृति उपवसथान्तं द्वितीयेऽहनि सुत्येति एवं सूत्रकारमतं पञ्चस्वपि साद्यस्क्रान्वयात् सद्य एव एकस्मिन्नेवाहनि दीक्षाद्यवभृथान्तं कर्त्तव्यमिति मतान्तरम् । एतत्सर्वं साद्यस्क्रेण वक्ष्यमाणे सहाराले प्रातराहुतिं हुत्वेत्यादिना सूत्रकारेण विस्पष्टमुक्तम् । तत्र प्रथमस्य यदुक्तं सर्वं सद्योऽनुष्ठेयमिति तद्विधिसूत्राह "आदित्याश्चाङ्गिरसश्चादीक्षन्त ते स्वर्गे लोकेऽस्पर्द्धन्त तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः श्वः सुत्यां प्राब्रुवं

स्त आदित्या एतमपश्यंस्तं सद्यः परिक्रीयायाह्वसुद्गातारं हृत्वा तेन स्तुत्वा स्वर्गं लोकमायन्नहीयन्ताङ्गिरसः” ताण्ड्यब्रा० १६।१२।१। “पुरा आदित्याश्चाङ्गिरसश्च अदीक्षन्त यज्ञाय दीक्षां कृतवन्तः ते उभे स्वर्गे लोके स्वर्गलोकनिमित्तमस्पर्द्धन्त वयं प्रथमं गमिष्यामो वयं प्रथमं गमिष्याम इति स्पर्द्धां कृतवन्तः एवं स्पर्द्धमानास्तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः सुत्यां श्वः परस्मिन्दीक्षानन्तरदिने करिष्यमाणं सोमयागं प्राब्रुवन् प्रोक्तवन्तः अथ ते आदित्या एवं वक्ष्यमाणयज्ञमपश्यन् तं यज्ञं सद्यः एकस्मिन्नेवाहनि परिक्रीय सोमं क्रीत्वा अयास्यमृषिमुद्गातारं हृत्वा स्तावयित्वा समापयन् दीक्षाद्यवभृथान्तं सर्वं कर्म एकस्मिन्नेवाहनि अन्वतिष्ठन्नित्यर्थः। यज्ञसमाप्त्यनन्तरमेव ते स्वर्गलोकमायन् प्राप्नुवन् आङ्गिरसस्त्वहीयन्त दीक्षानन्तरदिवसे सुत्येति तैरुक्तत्वात् एतस्मिन् दिने दीक्षाद्यवभृथान्तस्य सर्वस्यानुष्ठानेन स्वर्गप्राप्त्यभावात् दीक्षितैरादित्यैः सद्योऽनुष्ठानेन स्वर्गगतैः हीनाः भूमावेव परित्यक्ता आसन्” भा०।

सद्योजात पु० सद्योजायते जन–कर्त्तरि क्त। १वत्से शब्दच०। २शिवमूर्त्तिभेदे च ३आशुजाते त्रि०।

सद्योभाविन् पु० सद्योभवति भू–णिनि। १वत्से शब्दच०। २आशुजाते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

सद्रु त्रि० सद्–गतौ रु। गन्तरि सि०कौ०।

सद्वृत्त न० वृत–भावे क्त कर्म०। १साधुस्वभावे जटा० २साधुवर्त्तने। ६त०। ३सच्चरित्रयुते त्रि०। “सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते” इति ति०त०।

सद्वृत्ति स्त्री कर्म०। १उत्तमचरित्रे २उत्तमव्याख्यानरूपे ग्रन्थे च सती वृत्तिः यस्य। ३सद्वृत्तियुते त्रि० “सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति” माघः। [सदृशे स्त्रियां वा डाप्।

सधर्म्मन् त्रि०समानो धर्मोऽस्य अनिच् समा० समानस्य सः।

सधर्म्मचारिणी स्त्री सह धर्मं चरति चर–णिनि। सहधर्मकारिण्यां भार्य्यायां हला०।

सधर्मिन् त्रि० समानं धर्मं चरति इनि। १तुल्यधर्मचरणकर्त्तरि। स्त्रियां ङीप्। सा च २पत्न्याञ्च हेमच० [जटा०

सधवा स्त्री सह धवेन सहस्य सः। जीवत्पतिकायां स्त्रियां

सधि पु० साधयति साधि–इन् पृषो० ह्रस्वः। वह्नौ त्रिका०।

सधिस् पु० सह–इसिन् हस्य धश्च। वृषभे सि०कौ०।

सध्र्यच् त्रि० सह–अञ्चति अनुच–क्विप् सहस्य सध्रिः। १सहचरे अमरः भत्वे सध्रीचः। स्त्रियां ङीप् सध्रीची सा च २भार्य्यायां ३सख्याञ्च हेमच०। [स्फाते शब्दच०।

सन पु० सन–अच्। १घण्टापारुलिवृक्षे। २हस्तिकर्णा-

सनक पु० सन–वुन्। ब्रह्मणो मानसपुत्त्रे मुनिभेदे “भगवद्ध्यानपूतेन मनसाऽन्यांस्ततोऽसृजत्। सनकञ्च सनन्दञ्च सनातनमथात्मभूः। सनत्कुमारञ्च मुनीन् निष्क्रियानूर्द्ध्वरेतसः। तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः!। तन्नैच्छन्मोक्षधर्म्माणो वासुदेवपरायणाः” भाग० ३।१२ अ० “धर्मस्य भार्य्या हिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम्। सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल योगशास्त्रविचारकम्। ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूत् द्वितीयश्च सनातनः। तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः” वामनपु० ५७।५८अ० उक्ते धर्मपुत्रभेदे। [अव्य० रामाश्रमः।

सनत् पु० सन–अति। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका० २सदेत्यर्थे

सनत्कुमार पु० ६त०। ब्रह्मणः पुत्त्रे मुनिभेदे अमरः। तस्य नित्यकुमारत्वादपि तन्नामता यथोक्तम् “वृद्धैः पूर्वञ्च वयसा यथैव पञ्चहायनः। अचूडोऽनुपवीतश्च वेदसन्ध्याविहीनकः। कृष्णेति मन्त्रं जपति यस्य नारायणो गुरुः। अनन्तकालकल्पञ्च भ्रातृभिश्च त्रिभिः सह। वैष्णवानामग्रणीश्च ज्ञानिनाञ्च गुरोर्गुरुः” ब्रह्मवै० श्रीकृष्णजन्मख० १२८अ०। [न्दयुक्ते त्रि०।

सनन्द पु० सह नन्देन। १सनकशब्दोक्ते मुनिभेदे २आन-

सनपर्णी स्त्री सनस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। असनपर्ण्यां शब्दच०

सनसूत्र न० शणस्य सूत्रमस्त्यस्य अच् पृषो०। मत्स्यधारणार्थं शणसूत्रकृते जाले अमरे पाठान्तरम्।

सना अव्य० सदा–नि० दस्य नः। सदेत्यर्थे अमरः।

सनातन त्रि० सदा+भवार्थे ट्युल् तुट् च नि० दस्य नः। १सदाभवे नित्ये वस्तुनि अमरः। २निश्चले विश्वः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३दुर्गायां “सर्वकाले सना प्रोक्ता विद्यमाने तनोति च। सर्वत्र सर्वकालेषु विद्यमाना सनातनी” ब्रह्मवै०प्र० ५४अ०। तन्नामनिरुक्तिः। ४सरस्वत्यां ५लक्ष्म्याञ्च शब्दमा०। ६शिवे ७विष्णौ ८ब्रह्मणि ९दिव्यमनुष्ये ब्रह्मणोमानसपुत्रभेदे १०पितॄणामतिथौ च पु० हेमच०।

सनात् पु० सना नित्यमतति अत–क्विप्। विष्णौ विष्णुस० सदेत्यर्थे अव्य०अमरटीकायां रामाश्रमः। [स्त्रयां स्त्री।

सनाथ त्रि० सह नाथेन सहस्य सः। १युक्ते २जीवद्भर्त्तृक-

सनाभि पु० समाना नाभिर्यस्य। १ज्ञातौ अमरः। तस्य एकदेहोत्पन्नत्वेन तुल्यनाभितया तथात्वम्। २मध्ययुक्ते ३स्नेहयुक्ते ४तुल्ये च त्रि० मेदि०।

सनामक पु० सना सदा अमयति अम-ण्वुल् । १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दच० । तस्य पत्रादिभोजनस्य रोगहेतुत्वात्तथात्वम् । सह नाम्ना कप् । २नामयुक्ते त्रि० ।

सनि पु० सन-भावे इन् । १पूजायां २दाने च सि०कौ० । ३सत्कारपूर्वकनियोगे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां वा ङीप् । ४ऊवन्तः हस्तिकर्णास्फाले शब्दर०५दिशि स्त्री शब्दमा०

सनित त्रि० सन-बा० इत । प्रतिपन्ने हेमच० ।

सनिष्ठी(ष्ठे)व न० सह निष्ठी(ष्ठे)वेन । १समुखच्युतवारिकणे सथूत्कारे अमरः ।

सनीड त्रि० समानं नीडं सह नीडेन वा सादेशः । १निकटस्थे अमरः । २नीडयुक्ते त्रि० ।

सन्त पु० सन-बा० त । संहतले शब्दर० ।

सन्तत न० सम्+तन-क्त । १सतते निरन्तरे । २नैरन्तर्ययुते त्रि० अमरः ३विस्तीर्णे च ।

सन्तति स्त्री सन्तन्यते सम्+तन-क्तिच् । १गोत्रे अमरः । २पुत्रे ३कन्यायाञ्च विश्वः । भावे क्तिन् । ४विस्तारे ५पङ्क्तौ ६अविच्छिन्नधारायाञ्च विश्वः ।

सन्ततिश्च दैशिकी कालिकी च । तत्र दैशिकी तैलादीनां, कालिकी ज्ञानसुखादीनाम् । तत्र दैशिकसन्ततित्वं स्वाधिकरणदेशीयनानावच्छेदकवृत्तिधर्मत्वं तच्च मूर्त्तानामेव कालिकसन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्, मुक्तिवादे गङ्गेशः तच्च मूर्त्तामूर्त्तयोरतएव इच्छा दुःखज्ञानादिसन्ततिर्भवतीति तदुक्तं तत्रैव “देवदत्तवृत्तिदुःखत्वं दुःखत्वं वा स्वाश्रयसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् सन्ततित्वादित्युक्ता सन्ततित्वं च नानाकालीनकार्य्यमात्रवृत्तिधर्मत्वम्” इत्युक्तम् ।

सन्तप्त त्रि० सम्+तप-क्त । १अध्वगत्यादिना परिश्रान्ते २अग्नितप्ते ३तेन विशुद्धे च “सन्तप्तचामीकरवल्गुवज्”मिति भट्टिः ।

सन्तमस न० सन्ततं तमः प्रा०स० अच् समा० । १गाढान्धकारे अमरः । २महामोहे च मोहस्य सर्वावरत्वात् तमस्त्वेन महामोहस्य गाढान्धकाररूपत्वात्तथात्वम् ।

सन्तर्पण न० सन्तृप्यत्यनेन सम्+तृप-करणे ल्युट् । “द्राक्षा दाडिमखर्ज्जूरीशर्करामधुसंयुतम् । लाजाचूर्णन्तु साज्यं यत् तच्च सन्तर्पणं विदुः” राजनि० उक्ते द्राक्षादिभिर्युते लाजाचूर्णे खाद्यभेदे । सम्+तृप-णिच् ल्यु । २सम्यक्तर्पके त्रि० ।

[हेले ३अपत्ये ४विस्तारे च मेदि० ।

सन्तान पु० सम्+तन-घञ् । १वंशे अन्वये अमरः । २कल्प-

सन्तानिका स्त्री सम्+तन-ण्वुल् टाप् अत इत्त्वम् । १क्षीरसरे “सन्तानिका गुरुः शीता वृष्याः पित्तास्रवातजित्” राजव० । २मर्कटजाले ३फेने ४क्षुरिकाफले च हारा० ।

[२सम्यक्तापे च ।

सन्ताप पु० सम्यक् तापः प्रा०स० । १वह्निजाते तापे अमरः ।

सन्तापन पु० सन्तापयति सम्+तप-णिच्-ल्यु । कामदेवस्य-१पञ्चशरान्तर्गते शरभेदे त्रिका० । २सन्तापकारके त्रि० ।

सन्ति स्त्री सन-ति । १दाने २अवसाने च मुग्धबोधटीका ।

सन्तोष पु० सम्+तुष-करणादौ घञ् । १धैर्य्ये २स्वास्थ्ये च हेमच० । ३सम्यक्तुष्टौ “सन्तोषमूलं हि सुखम्” मनुः ।

सन्दंश पु० सम्+दन्श-अच् । (साँड़ाशी) यन्त्रभेदे हेमच० ।

सन्दंशपतित पु० सन्दंशे तन्मध्ये पतित इव । मीमांसकोक्ते न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६८ पृ० दृश्यम् ।

सन्दर्भ पु० सम्+दृभ-घञ् । १रचनायां हला० । २ग्रथने ३प्रबन्धे त्रिका० “गूढार्थस्य प्रकाशश्च सारोक्तिः श्रेष्ठता गिरा । नानार्थवत्त्वं वेद्यत्वं सन्दर्भः कथ्यते बुधैः” इत्युक्ते ४कथनभेदे ५वक्तृतात्पर्य्यविशेषे च ।

सन्दान न० सम्+दो-करणादौ ल्युट् । १दाम्नि २बन्धने अमरः ३सम्यक्खण्डने च । दा-ल्युट् । ४सम्यग्दाने न० ५गजस्याष्ठीवतोरधोभागे पु० त्रिका० ।

[राजनि० ।

सन्दानिका स्त्री सन्दानं संखण्डनमस्त्यस्य ठन् । विट्खदिरे

सन्दानित त्रि०सन्दानं जातमस्य तार० इतच् । बद्धे अमरः “रशनासन्दानितचरणे”ति मालविकाग्निमित्रम् ।

सन्दानिनी स्त्री सन्दानं बन्धनं गवामस्य बा० इनि ङीप् । गोशालायाम् हेमच० ।

सन्दाव पु० सम्+द्रु-भावे घञ् । पलायने अमरः ।

सन्दाह पु० सम्+दह-करणादौ घञ् । १मुखादिशोषे राजनि० । २सम्यग्दाहे च ।

सन्दिग्ध त्रि० सम्+दिह-कर्त्तरि क्त । १सन्देहयुक्ते । कर्मणि क्त । २सन्देहविषये ३सम्यग्लिप्ते च । भावे क्त । ४सन्देहे ५संलेपे च ।

सन्दित त्रि० सम+दो-क्त । बद्धे अमरः ।

सन्दिष्ट न० सम्+दिश-भावे क्त । १वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् शब्दर० । कर्मणि-क्त । २उपदिष्टे त्रि० ।

सन्दिहान त्रि० सम्+दिह-शानच् । सन्देहयुक्ते जटा० ।

सन्दी स्त्री सम्+दो-ड गौरा० ङीष् । खट्वायां त्रिका० ।

सन्दीप्य पु० सन्दीप्यतेऽसौ सम्+दीप-कर्मणि य । मयूरशिखावृक्षे शब्दच० ।

सन्देश पु० सम्+दिश–घञ्। वाचिकार्थकथने वार्त्तायाम् अमरः। ''सदर्थसन्देशमृणालमन्थरः'' नैष०।

सन्देशहर पु० सन्देशं हरति अभीष्टस्थानं कथनाय नयति हृ–अच्। १दूते ''तवैव सन्देशहरादिति'' रघुः। ण्वुल्। सन्देशहारकोऽप्यत्र।

सन्देह पु० सम्+दिह–घञ्। १संशयशब्दस्यार्थे अमरः। २अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०५पृ० दृश्यम्। सन्देहविशेषश्च पक्षतेत्याचार्य्याः स च प्रकृतपक्षविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिरुध्यताशालिसंशयः।

सन्दोह पु० सम्+दुह–घञ्। १समूहे अमरः। २सम्यग्दोहे कर्मणि घञ्। ३दुग्धे च ''सन्दोहस्याष्टमेऽहनि'' मिता०।

सन्द्राव पु० सम्+द्रु–घञ्। पलायने अमरः।

सन्धा स्त्री सम्+धा–अङ्। १स्थितौ २प्रतिज्ञायां मेदि०। ३सन्धाने सुरोत्पादनानुगुणे व्यापारभेदे शब्दर० ४अनुसन्धाने ५सन्ध्यायां वाचस्पतिः।

सन्धान न० सम्+धा–ल्युट्। १सुरादिसम्पादनानुगुणे व्यापारे २सोमरसकण्डनात्मके अभिषवे ३अनुसन्धाने ४सङ्घट्टने च मेदि०। सन्धाने स्त्रीत्वमपि तत्र ङीप्। सा च ५कुप्यशालायां शब्दर०। सङ्घट्टनं च योजनम्। ''यदर्द्धे विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत्'' शकु०। ५काञ्जिके हला०। ६मदिरायाम् ७अवदंशे ८सौराष्ट्रे राजनि० ९धनुषि शरस्य योजने च।

सन्धि पु० सम्+धा–कि। १नृपाणां षड्गुणान्तर्गते मेलनार्थं मैत्रीकरणरूपे व्यापारे

षाड्गुण्यान्तर्गतसन्धिविषयादिकं शुक्रनीतिपरि० उक्तं यथा ''बलीयसाऽभियुक्तस्तु नृपोऽनन्यप्रतिक्रियः। आपन्नः सन्धिमन्विच्छेत् कुर्वाणः कालयापनम्। एक एवोपहारस्तु सन्धिरेष मतो हितः। उपहारस्य भेदास्तु सर्वेऽन्ये मैत्रवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते यस्मात् सन्धिरेष न विद्यते। शत्रोर्बलानुसारेण उपहारं प्रकल्पयेत्। सेवां वापि च स्वीकुर्य्याद् दद्यात् कन्यां भुवं धनम्। स्वसामन्तांश्च सन्धीयात् मन्त्रेणान्यजयाय वै। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण संप्राप्योत्सादयेद्धि सः। संघातवान् यथा वेणुर्निविडैः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं वेणुः संघातवांस्तथा। सन्धिस्त्वतिबले, युद्धं साम्ये, यानन्तु दुर्बले। बलिना सह सन्धाय भये साधारणे यदि''। ''आत्मानं गोपयेत् काले बह्वमित्रेषु बुद्धिमान्''। ''राजा न गच्छेद्विश्वासं सन्धितोऽपि हि बुद्धिमान्। अद्रोहसमयं कृत्वा वृत्रमिन्द्रः सदाऽवधीत्''। ''सन्धायान्यत्र यात्रायां पार्ष्णिग्राहेण शत्रुणा। सन्धाय गमनं प्रोक्तं तज्जिगीषोः फलार्थिनः''।

तद्भेदलक्षणादिकं हितोपदेशे न्यरूपि यथा

''कपाल उपहारश्च सन्तानः सङ्गतस्तथा। उपन्यासः प्रतीकारः संयोगः पुरुषान्तरः। अदृष्टनर आदिष्ट आत्मादिष्ट उपग्रहः। परिक्रयस्तथोच्छिन्नस्तथा च परभूषणः। स्कन्धोपनेयः सन्धिश्च षोडशैते प्रकीर्त्तिताः। इति षोडशकं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। कपालसन्धि१र्विज्ञेय, केवलं समसन्धितः। सम्प्रदानाद्भवति य उपहार२ स उच्यते। सन्तानसन्धि३र्विज्ञेयो दारिकादानपूर्वकः। सद्भिस्तु सङ्गतः४ सन्धिर्मैत्रीपूर्व उदाहृतः। यावदायुःप्रमाणस्तु समानार्थप्रयोजनः। सम्पत्तौ वा विपत्तौ वा कारणैर्यो न भिद्यते। सङ्गतः सन्धिरेवायं प्रकृष्टत्वात् सुवर्णवत्। तथान्यैः सन्धिकुशलैः काञ्चनः स उदाहृतः। दूव्यात्मकार्य्यसिद्धिं तु समुद्दिश्य क्रियेत यः। स उपन्यासकुशलैरुपन्यास५ उदाहृतः। मयास्योपकृतं पूर्वं ममाप्येष करिष्यति। इति यः क्रियते सन्धिः प्रतीकारः६ स उच्यते। उपकारं करोम्यस्य ममाप्येष करिष्यति। अयं चापि प्रतीकारो रामसुग्रीवयोरिव। एकार्थां सम्यगुद्दिश्य क्रियां यत्र हि गच्छति। सुसंहितप्रमाणस्तु स च संयोग७ उच्यते। आवयोर्योधमुख्यैस्तु मदर्थः साध्यतामिति। यस्मिन् पणस्तु क्रियते स सन्धिः पुरुषान्तरः८। त्वयैकेन मदीयोऽर्थः सम्प्रसाध्यस्त्वसाविति। यत्र शत्रुः पणं कुर्य्यात् सोऽदृष्टपुरुषः९ स्मृतः। यत्र भूम्येकदेशेन पणेन रिपुर्वर्जितः। सन्धीयते सन्धिविद्भिः आदिष्टः१० स उदाहृतः। स्वसैन्येन तु सन्धानमात्मादिष्ट११ उदाहृतः। क्रियते प्राणरक्षार्थं सर्वदानादुपग्रहः१२। कोषांशेनार्द्धकोषेण सर्वकोषेण वा पुनः। शिष्टस्य प्रतिरक्षार्थं परिक्रय१३ उदाहृतः। भुवां सारवतीनां तु दानादुच्छिन्न१४ उच्यते। भूम्युत्थफलदानेन सर्वेण परभूषणः१५। परिच्छिन्नं फलं यत्र प्रतिस्कन्धेन दीयते। स्कन्धोपनेयं१६ तं प्राहुः सन्धिं सन्धिविचक्षणाः। परस्परोपकारस्तु मैत्री सम्बन्धकस्तथा। उपहारश्च विज्ञेयश्चत्वारश्चैव सन्धयः। एक एवोपहारश्च सन्धिरेव मतो मम। उपहारविभिन्नास्तु सर्वे मैत्रविवर्जिताः। अभियोक्ता बलीयस्त्वादलब्ध्वा न निवर्त्तते। उपहारादृते तस्मात् सन्धिरन्यो न विद्यते''।

सन्धिलक्षणादिकं युक्तिकल्पतरौ प्रदर्शितं यथा "पणबन्धा भवेत् सन्धिः स्वयं हीनस्तमाचरेत्। मर्य्यादोल्लङ्घनं नास्ति यदि शत्रोरिति स्थितिः। मर्य्यादोल्लङ्घनं यत्र शत्रौ संशयितं भवेत्। न तं संशयितं कुर्य्यादित्युवाच बृहस्पतिः"। षाड्गुण्यशब्दे ५१७८पृ० दृश्यम् २संयोगे अमरः। ३अस्थिद्वयसंयोगस्थाने ४चौरादिकृत सुरङ्गायां "सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्य्यमिति" स्मृतिः।५भगे ६सङ्कट्टने ७नाटकाङ्गविशेषे ८स्वविकाशे मेदि०९व्याकरणोक्ते वर्णद्वयजाते १०वर्णविकारभेदे ११भेदे विश्वः। नाटकाङ्ग सन्धिश्च "अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति"। एकार्थेन सम्बन्धः सन्धिः। तद्भेदानाह "मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्ष उपसंहृतिः। इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते" सा०द०। मुखादिलक्षणम् तत्तच्छब्दे दृश्यम्। १२सत्यादियुगानामाद्यन्तयोः कालयोः सन्ध्याशब्दे दृश्यम् "ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश। कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः" मनुः। तेन सन्धिसन्ध्यांशसहितं सत्ययुगमानम् ४८०० दैववर्षाः। "कृतावदसङ्ख्यसन्धाने सन्धिः प्रोक्तो जलप्लवः। तत्र युगानामादौ सन्धिः अन्ते सन्ध्यांशः। मन्वन्तराणामादौ सन्धिः कल्पानामन्ते सन्धिरिति भेदः। १३तिथ्यादेराद्यन्तभाग भेदे च उपयमशब्दे १२५८५९ पृ० दृश्यम्।

सन्धिका स्त्री स्वार्थे क। मद्यसन्धाने शब्दच०।

सन्धिचौर पु० सन्धिना कृतसुरङ्गया चौरः। सन्धिं कृत्वा चौर्य्यकारके (सिँधेल) शब्दमाला।

सन्धिजीवक पु० सन्धिना अभिसन्धिना जीवति जीव-ण्वुल् ग्राम्येन परार्थहारके त्रिका०। [त्रिते च।

सन्धित त्रि० सन्धा जाताऽस्य तार०इतच्। १कृतसन्धे २मि-

सन्धिनी स्त्री सन्धा वृषभसंयोगस्तज्जगर्भोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १वृषभसंयोगेन धृतगर्भायां स्त्रीगव्याम् अमरः। २अकालदुग्धायां गवि मेदि०। तद्दुग्धपाननिषेधः "न पिबेत् सन्धिनीक्षीरम्" स्मृतिः।

सन्धिपूजा स्त्री सन्धौ अष्टम्याः शेषे नवम्याश्च आद्ये दण्डे पूजा। आश्विनशुक्लाष्टमीनवमीसन्धिकाले विहितपूजायाम् "अष्टमी नवमीसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते। तत्र पूज्या त्वहं पुत्र! योगिनीगणसंयुता"। ज्योतिषे "अष्टम्यां सन्धियोगे सकलपरिजनैः पूजयेत् सत्त्वभावैः"। कामरूपीय निबन्धे स्मृतिसागरे च "अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्व एव च। अत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला" मत्स्यसूक्तेऽपि "अष्टमीनवमीयोगो रात्रिभागे विधिश्यते। अर्द्धरात्रे दशगुणं सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्"। आश्विनाधिकारे "अष्टमी नवमीयुक्ता नवमी चाष्टमीयुता। अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरी तिथिः"। इति विष्णुधर्मोत्तरीयमप्येतद्विषयं न तु महानवमीपूजापरम्। तथा अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन सप्तमीविद्धयुग्मानादरात्। ततश्च सप्तमीपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि प्रदिष्टदण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसीय खण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तसन्ध्यनुरोधात्त्रिशादाविव खण्डतिथावपि सन्धिपूजेति। एवञ्च यस्मिन् दिने महाष्टमीपूजा तस्मिन् दिन एव उपवासः। न तु सन्धिपूजा दिने अष्टमीत्वेनोपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात्। एवञ्च पूर्वोष्टम्यामष्टमीपूजा तत्परदिने अष्टमीनवम्योः सन्धौ सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमीपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तोदयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिकदिनलाभात्" ति०त०।

सन्धिबन्ध पु० सन्धिं बध्नाति संयुनक्ति सम्+बन्ध-अच्। १भूमिचम्पके शब्दच०। तत्पर्णे हि भग्नसन्धियोजनं वैद्यके प्रसिद्धम्। २न्यायाणां सन्ध्यर्थनियमबन्धने च।

सन्धिला स्त्री सन्धिं लाति ला-क। १नद्यां स्वार्थे लच्। २सुरङ्गायां ३मदिरायाञ्च मेदि०।

सन्धिविग्रहाधिकारिन् पु० सन्धिविग्रहेषु अधिकरोति अधि+कृ-णिनि। न्यायाणां सन्धिविग्रहाद्यधिकारिणि मन्त्रिभेदे।

सन्धिवेला स्त्री सन्धियुक्ता वेला समयः। अहोरात्रसन्धिसमये। सन्ध्याशब्दे दृश्यम्। ततः सन्धिवेलादि०भवार्थे अण् नक्षत्राट्ठञ्। सान्धिवेल तत्र भवे त्रि०।

सन्धिहारक पु० सन्धिना सुरङ्गया हरति परद्रव्यम् हृ-ण्वुल्। सन्धिचौरे (सिँधेल) हारा०।

सन्धुचित त्रि० सम्+धुक्ष-क्त। उद्दीपिते।

सन्धेय त्रि० सम्+धा-यत्। १संयोज्ये २मेलनीये ३सन्धिकरणयोग्ये च

सन्धेया असन्धेयाश्च हितोप० दर्शिता यथा "सत्यार्य्यौ धार्मिकोऽनार्य्यो भ्रातृसङ्घातवान् बली। अनेकयुद्धविजयी सन्धेयाः सप्त कीर्त्तिताः। सत्योऽनुपालयन् सत्यं सन्धितो नैति विक्रियाम्। प्राणनाशेऽपि सुव्यक्तमार्य्यो नायात्यनार्य्यताम्। धार्मिकस्याऽभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते। प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखच्छेद्यो

हि धार्म्मिकः। सन्धिः कार्य्योऽप्यनार्य्येण४ विनाशे समुपस्थिते। विना तस्याश्रयेणान्यः कुर्य्यान्न कालयापनम्। संहतत्वाद्यथा वेणुर्निबिडः कण्टकैर्वृतः। न शक्यते समुच्छेत्तुं भ्रातृसङ्घातवांस्तथा। बलिना सह योद्धव्यमिति नास्ति निदर्शनम्। प्रतिवातं न हि घनः कदाचिदुपसर्पति। जामदग्न्येः सुतस्येव सर्व्वः सर्व्वत्र सर्व्वदा। अनेकयुद्धजयिनः७ प्रतापादेव भुज्यते। अनेकयुद्धविजयी सन्धानं यस्य गच्छति। तत्प्रतापेन तस्याशु वशमायान्ति शत्रवः”। “बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः। भीरुको भीरुकजनो लुब्धो लुब्धजनस्तथा। विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान्। अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः। दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च। दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसङ्कुलः। अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च न। सत्यधर्म्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी। एतैः सन्धिं न कुर्व्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम्। एते विगृह्यमाणा हि क्षिप्रं यान्ति रिपोर्वशम्”

सन्ध्या स्त्री सम्+ध्यै—अङ् सन्धौ भवः यत् वा। १एकरूपकालोत्तरभाविपररूपकालयोरवकाशभेदे दिवारात्रस्य २मध्यवर्त्तिकाले अमरः। स च दिवाशेषदण्डसहितरात्रिप्रथमदण्डात्मकः कालः तयोश्चतुर्दण्डात्मकः कालश्च “त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टये। नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” इति दक्षः। “अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्यातेति” स्मृतिः। ३सायाह्ने ४सन्ध्याकाले उपास्यदेवताभेदे ५तदुपासनायाम् व्यासः। “सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः” इति स्मृतिः “प्रातः सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्” स्मृतिः। “अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः”। “एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम्। यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” छन्दोगप०। “अनागतान्तु यः पूर्व्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम्। नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स शूद्रोऽब्राह्मणः स्मृतः” शाता० अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात् “सर्व्वकालमुपस्थानं सन्ध्यायाः पार्थिवेष्यते। अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः” इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो धर्म्मकोषोक्तो युक्तः। एवमेव नव्यवर्द्धमानः। सर्व्वकालं प्रातर्मध्याह्नसायंरूपकालत्रये। अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात् विभ्रमश्चित्तविक्षेपः। तेन सूतकाद्यपि सन्ध्यामाचरन्ति अतएव याज्ञवल्क्यः “सर्व्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः। ब्राह्मण्याच्च न हीयते अन्त्यजन्मगतोऽपि सन्”। सर्व्वावस्थो नित्यं सेवकादिकर्म्मरतोऽपि। यथोचितशौचेऽयशक्तोऽपीति रत्नाकरः। अस्वाध्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तम्। सन्ध्यात्रयसाधारणलक्षणमाह योगियाज्ञवल्क्यः “त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनां समागमः। सन्धिः सर्व्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता” सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसन्धिमुहूर्त्तात्मकः। तथाच दक्षः “अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः। सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः” सूर्य्यनक्षत्रवर्जितः अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्य्यमण्डलप्रकृष्टतेजोनक्षत्रवर्जितः। तथा च वराहः “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत्। तेजःपरिहानिरूपा भानोरर्द्धोदयं यावत्”। अत्र आद्यन्तता उक्ता परिमाणमाह दक्षः “रात्र्यन्तकाले नाड्यौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते। दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो मुनिभिः स्मृतः”। नाडी दण्डः योगियाज्ञवल्क्यः “ह्रासवृद्धी च सततं दिनरात्र्योर्यथाक्रमम्। सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ह्रासवृद्धौ समा स्मृता”। अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह व्यासः “उपास्ते सन्धिवेलायां निशाया दिवसस्य च। तामेव सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः”। उपास्ते यद्वक्ष्यमाणप्राणायामादिक्रिययेति यावत्। तत्काले उपास्यापि देवता सन्ध्या तथा च याज्ञवल्क्यः “सन्ध्यौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे नोद्गते रवौ”। उपासनोपक्रममाह संवर्त्तः “प्रातः सन्ध्यां सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि। सादित्यां पश्चिमां सन्ध्याम् अर्द्धास्तमितभास्कराम्”। सनक्षत्रामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य प्रातः सन्ध्यामुपासीत एवमेवार्द्धास्तमितभास्करां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तद्युक्तकाले उपक्रम्य उपासीतेत्यर्थः। मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्तं कालमाह स्मृतिः “पूर्व्वापरे तथा सन्ध्ये सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते। समस्तयोऽपि मध्याह्ने मुहूर्त्ते सप्तमोपरि”॥ साङ्ख्यायनगृह्यम् “अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीं स्वस्त्ययनादि जप्त्वा एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमण्डलदर्शनादिति”। उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः कोणं विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति। उभयं दण्डभाग-

मिति यावत्” आ०त०। अधिकं गायत्रीशब्दे दृश्यम्। ६युगसन्धिकाले ७नदीभेदे मेदि०। ८ब्रह्मपत्नीभेदे स्त्री। ९चिन्तायां १०संश्रवे ११सीमायां १२सन्धाने १३पुष्पभेदे हेमच०“चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम्। तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः। इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु। एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च”मनुः। चत्वार्य्याहुरिति चत्वारि वर्षसहस्राणि कृतयुगं कालं मन्वादयो वदन्ति। तस्य तावद्वर्षशतानि सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवति युगस्य पूर्वा सन्ध्या उत्तरस्य सन्ध्यांशः। तदुक्तं विष्णुपुराणे “तत्प्रमाणैः शतैः सन्ध्या पूर्वा तत्राभिधीयते। सन्ध्यांशकश्च तत्तुल्यो युगस्यानन्तरो हि सः। सन्ध्यासन्ध्यांशयोरन्तर्य्यः कालो मुनिसत्तम!। युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः” एकापायेनेति। त्रीणि सहस्राणि त्रेतायुगं त्रीणि शतानि तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। द्वे सहस्रे द्वापरयुगं द्वे शते तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च। एकसहस्रं कलियुगमेकशतं तस्य सन्ध्या सन्ध्यांशश्च भवतीत्यर्थः।

१४प्रबोधसम्प्रसादयोः सन्धिभवे स्वप्ने “सन्ध्ये सृष्टिराह हि” शा०सू० “सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् ‘सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्’ द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोः सन्धौ भवतीति सन्ध्यम्” भा०। “तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यति इदञ्च परलोकस्थानञ्च” रत्नप्र० श्रुतिः सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतल्लोकाननुभवे सति वासनामात्रेण इमं लोकं स्मरतः कर्मवशात् हृदये मानसं परलोकस्फूर्त्तिरूपः स्वप्नो भवति सोऽयं लोकद्वयसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः” रत्नप्र०।

सन्ध्यांश पु० सन्ध्या तत्प्रमाणः सत्ययुगादेरंशः। सत्ययुगादेरंशभेदे तत्प्रमाणम् सन्ध्याशब्दे मनूक्तम् दृश्यम् “सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युग”मिति मनुः।

सन्ध्याचल पु० “सन्ध्यां वशिष्ठः कृतवान् तत्र यस्माद्विधेः सुतः। ततः सन्ध्याचलं नाम तस्य गायन्ति देवताः” कालिकापु० ५० अ० निरुक्ते पर्वतभेदे।

सन्ध्यानाटिन् सन्ध्यायां नटति नट–णिनि। १शिवे त्रिका०

सन्ध्यापुष्पी स्त्री सन्ध्यायां पुष्पमस्याः ङीप्। जातिवृक्षे राजनि०।

सन्ध्याबल पुं स्त्री०सन्ध्यायां सन्ध्योपलक्षिते रात्रिकाले बलं यस्य। रात्रौ बलयुक्ते राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

सन्ध्याभ्र न० सन्ध्याकालीनमभ्रमिव। १सुवर्णगैरिके राजनि०। २सन्ध्याकालीनमेघे च।

सन्ध्याराग पु० सन्ध्याया इव रागोऽस्य। १सिन्दूरे राजनि०। ६त०। सन्ध्याकालीने २रक्तवर्णे च।

सन्ध्याराम पु० सन्ध्यायां तदाख्यभार्य्यायां रमते रम–संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दमा०।

सन्न पु०सीदति सद–क्त।१पियालवृक्षे भरतः।२अवसन्ने त्रि० स्वार्थे क। स्वर्वे भरतः। [२स्वर्वेवृक्षे च।

सन्नकद्रु पु० सन्न एव सन्नकः कर्म०। १पियालवृक्षे अमरः।

सन्नत त्रि० सम्+नम–क्त।१प्रणते २ध्वनियुते च।

सन्नति स्त्री सम्+नम–क्तिन्। १प्रणामे २ध्वनौ मेदि०। ३नम्रतायाञ्च।४होमभेदे स च अथ०४।३९। एकादिभिरष्टभिर्मन्त्रैर्विधेयः। तैत्तिरीयब्रा०३।८।१८।५विहितश्च।

सन्नद्ध त्रि० सम्+नह–क्त। १कृतसन्नाहे धृतवर्मणि २व्यूहरचनयावस्थिते सैन्यादौ मेदि०। ३आततायिनि रायमु-४मन्त्रादियुक्ते शब्दर०।

सन्नय पु० सम्+नी–अच्। १समूहे २पृष्ठस्थिते-बले च अमरः

सन्नहन न० सम्+नह–ल्युट्। १वर्मपरिधाने २उद्योगे ३सन्ध्यगबन्धने च। [हेमच०। भावे घञ्। संबन्धने।

सन्नाह पु०सन्नह्यते सम्+नह–कर्मणि घञ्(साँजोया)वर्मणि

सन्नाह्य पु० सम्+नह–ण्यत्। समरोचिते गजे हेमच०।

सन्निकर्ष पु० सम्+नि–कृष–घञ्। १सान्निध्ये हेमच० “षड्दृत्तसन्निकर्षौ हि क्षणाद्धमपि शस्यते” इति पुराणम् न्यायमते २विषयेन्द्रियसम्बन्धे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणायोगजधर्मविशेषात्मके ३अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे च। “इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षम्” गौ० सू०। सन्निकर्षो द्विविधः लौकिकालौकिकभेदात् लौकिकोऽपि षड्विधः अलौकिकस्तु त्रिविधः यथोक्तं भाषाप० “महत्त्वं षड्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम्। विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात्१ संयुक्तसमवायतः२। द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः३। तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः४। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन५ तु ग्रहः। विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्। यदि स्यादुपलभ्येतस्यैवं यत्र प्रसज्यते। प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्। अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्त्तितः। सामान्यलक्षणा१ ज्ञानलक्षणा२ योगज३स्तथा” भाषा० “यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतलादौ घटाभावः

संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्नविशेषणतया, कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति” सि०मु०।

सन्निकर्षण न० सम्+नि+कृष-ल्युट्। सन्निधाने अमरः।

सन्निकृष्ट त्रि० सम्+नि+कृष-क्त। १निकटस्थे अमरः २इन्द्रियसम्बन्धविषये च। [पस्थिते त्रि०।

सन्निध न० सम्+नि+धा-क। १नैकट्ये वोपालितः। २समी-

सन्निधान न० सम्+नि+धा-ल्युट्। १नैकट्ये सामीप्ये हेमच०। २आश्रये च।

सन्निधि पु० सम्+नि+धा-कि। १सामीप्ये अमरः कर्मणि कि। २इन्द्रियविषये मेदि० कर्म०। ३साधुनिधौ। हृत०। ४सतां निधौ। [३स्मृते च।

सन्निपतित त्रि० सम्+नि-पत-क्त। १मिलिते २उपस्थिते

सन्निपात पु० सम्+नि+पत-घञ्। १मेलने “सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति” व्या० परि०। २कफादिधातुत्रयस्य वैषम्यरूपत्रिदोषजे ज्वरभेदे ३नाशे ४उपस्थितौ च। ५तालभेदे “एक एव गुरुर्यत्र सन्निपातः स चेष्यते” सङ्गीतदा०।

ज्वरभेदस्तन्निदानभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“तत्र सन्निपातज्वरस्य विप्रकृष्टसन्निकृष्टकारणकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह “त्रिदोषजनकैर्वातपित्तश्लेष्मामगेहगाः। वह्निर्निरस्य कोष्ठाग्निं रसगाज्वरकारिणः”। पूर्वरूपमाह “प्राग्रूपाणि त्रिदोषाणां स्युस्त्रिदोषज्वरे स्मृतम्”। अथ सन्निपातज्वरस्य सामान्यानि लक्षणान्याह “क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परा। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदिव्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात्पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः।” लोचने सास्रावे साश्रुणी कलुषे अस्वच्छे निर्भुग्ने निर्गते कुटिले च कण्ठः शूकैरिवावृतः धान्याग्रैरिवावृतः। जिह्वा परिदग्धा परिदग्धेव जायते।” अथवा परिदग्धा इव कृष्णा दृश्यते स्रस्ताङ्गता शिथिलाङ्गता। ष्ठीवनमित्यादि कफसंयुक्तस्य रक्तस्य ष्ठीवनं शिरसो लोटनमितस्ततश्चालनं कृशत्वन्नातिगात्राणामिति गात्राणाम् अतिशयितं कार्श्यं न व्याधिप्रभावात् सततं निरन्तरं कोठः। “वरटीदंष्ट्रसंस्थानं कोठ इत्यभिधीयते” श्यावः कपिशो वर्णः। मूकत्वमवचनत्वमल्पवचनत्वं वा स्रोतसां कर्णनासादीनाम्।

अथ सामान्यसन्निपातज्वरस्य त्रयोदश विशेषानाह “एकोल्वणास्त्रयस्तेषु द्व्युल्वणाश्च तथेति षट्। त्र्युल्वणश्च भवेदेको विज्ञेयः स तु सप्तमः। प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च षट्। सन्निपातज्वरस्यैवं स्युर्विशेषास्त्रयोदश”। तत्र प्रवृद्धवातः मध्यपित्तो हीनकफः १ मध्यवातः प्रवृद्धपित्तो हीनकफः २ हीनवातः प्रवृद्धपित्तो मध्यकफः ३ प्रवृद्धवातः हीनपित्तो मध्यकफः ४ मध्यवातः हीनपित्तः प्रवृद्धकफः ५ हीनवातो मध्यपित्तः प्रवृद्धकफः ६ इति षट्। तेषां नामानि क्रमादाह “विस्फारकश्चाशुकारी कम्पनो बभ्रुसंज्ञकः। शीघ्रकारी तथा भल्गुः सम्भ्रमः कूटपालकः। संमोहकः पालकश्च याम्यः क्रकच इत्यपि। ततः कर्कटकः प्रोक्तस्ततो वैदारिकाभिधः” तन्त्रान्तरे विस्फारक इत्यत्र विस्फोरक इति पाठः। बभ्रुस्थाने बभ्रुरितिपाठः कुत्रापि बभ्रु इति पाठः भल्गुरित्यत्र फल्गुरिति पाठः याम्य इत्यत्र संग्राम इति पाठः कर्कटक इत्यत्र कर्कोटक इति पाठः। तत्र वातोल्वणस्य लक्षणमाह “श्वासः कासो भ्रमो मूर्च्छा प्रलापो मोहवेपथू। पार्श्वस्य वेदना जृम्भा कषायत्वं मुखस्य च। वातोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। एष विस्फारको१ नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः।” अथ पित्तोल्वणस्य लक्षणमाह “अतिसारो भ्रमो मूर्च्छा मुखपाकस्तथैव च। गात्रे च बिन्दवो रक्ता दाहोऽतीव प्रजायते। पित्तोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत्। भिषग्भिः सन्निपातोऽयमाशुकारी२ प्रकीर्त्तितः”। अथ कफोल्वणस्य लक्षणमाह “जडता गद्गदा वाणी रात्रौ निद्रा भवत्यपि। प्रस्तब्धे नयने चैव मुख-

माधुर्य्यमेव च । कफोल्वणस्य लिङ्गानि सन्निपातस्य लक्षयेत् । मुनिभिः सन्निपातोऽयमुक्तः कम्पनसंज्ञकः३"। अथ वातपित्तोल्वणस्य लक्षणमाह "वातपित्ताधिकोऽयन्तु सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य ज्वरो मदस्तृष्णा मुखशोषः प्रमीलकः । आध्मानारुचितन्द्राश्च कासश्वासभ्रमश्रमाः । मुनिभिर्वस्तु नामायं४ सन्निपात उदाहृतः ।" अथ वातश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "वातश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । तस्य शीतज्वरो मूर्च्छा क्षुत् तृष्णा पार्श्वनिग्रहः । शूलमस्विद्यमानस्य तन्द्रा श्वासश्च जायते । असाध्यः सन्निपातोऽयं शीघ्रकारीति५ कथ्यते । नहि जीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः ।" "अथ पित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "पित्तश्लेष्माधिको यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । अन्तर्दाहो बहिःशीतं तस्य तृष्णा प्रवर्द्धते । तुद्यते दक्षिणे पार्श्वे उरःशीर्षगलग्रहः । ष्ठीवति श्लेष्मपित्तञ्च कृच्छ्रात् कोठश्च जायते । विड्भेदश्वासहिक्काश्च वर्द्धन्ते सप्रमीलकाः । ऋषिभिर्भल्लु नामायं६ सन्निपात उदाहृतः ।" अथ वातपित्तश्लेष्मोल्वणस्य लक्षणमाह "सर्वदोषोल्वणो यस्य सन्निपातः प्रकुप्यति । त्रयाणामपि दोषाणां तस्य रूपाणि लक्षयेत् । व्याधिभ्यो दारुणश्चैव वज्रशस्त्राग्निसन्निभः । कैवलोच्छासपर सन्नाङ्गः स्तब्धलोचनः । त्रिरात्रात् परमेतस्य जन्तोर्हरति जीवितम् । तदवस्थन्तु तं दृष्ट्वा मूढो व्याहरते जनः । धर्षितो राक्षसैर्नूनमवेलायां चरन्ति ये । अन्यथा ब्रुवते केचिद् यक्षिणया ब्रह्मराक्षसैः । पिशाचैर्गुह्यकैश्चैव तथान्यैर्मस्तके हतम् । कुलदेवार्च्चनाहीनं धर्षितं कुलदेवतैः । नक्षत्रपीडामपरे गरकर्म्मेति चापरे । सन्निपातमिमं प्राहुर्भिषजः कूटपालकम्७ ।" अथ प्रवृद्धमध्यहीनवातादिजनितसन्निपातज्वराणां लक्षणान्याह "प्रवृद्धमध्यहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहकम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । एकपक्षाभिघातश्च तत्राप्येते विशेषतः । एष संमोहको८ नाम्ना सन्निपातः सुदारुणः ।" रोगास्तएवोक्ताः उक्ता एव ते रोगाः व्यथावेपथुनिद्रानाशविष्टम्भादयो वातजाः दाहतृष्णोष्णतास्वेदादयः पित्तजाः गौरवाग्निमान्द्योत्कासनासिकास्रवप्रसेकादयः कफजाः । तत्रापि प्रलापादयः पञ्च वातात्तां विशेषाद्भवन्ति । ननु वातः प्रवृद्धः सज्वरं करिष्यति पित्तन्तु मध्यममिति यावत् तत्कथं ज्वरं करिष्यति यत आह "धातवस्तन्मला दोषाः सुनाशायाऽसमास्तनौ । समाः सुखाय विज्ञेया बलायोपचयाय च ।" इति उच्यते । अत्र पित्तं मध्यमपि अप्रकृतमेव यतोऽप्रकृतयोर्वातश्लेष्मणोरपेक्षया मध्यं तेन मध्यकुपितमित्यर्थः । ननु कफक्षीणः स कथं ज्वरं करिष्यति हीनशक्तित्वात् उच्यते दोषाः क्षीणा अपि व्याधीन् कुर्वन्त्येव यत आह "वातक्षयेऽल्पचेष्टत्वं मन्दवाक्त्वं विसंज्ञता । पित्तक्षयेऽधिकः श्लेष्मा वह्निर्मन्दः प्रभाक्षयः ।" शिथिलाः सन्धयो मूर्च्छा रौक्ष्यं दाहः कफक्षये" । इत्याशङ्कासिद्धान्तश्चात्र परत्रापि । "मध्यप्रवृद्धहीनैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । मोहप्रलापमूर्च्छाः स्युर्मन्यास्तम्भः शिरोग्रहः । कासः श्वासो भ्रमस्तन्द्रा संज्ञानाशो हृदिव्यथा । खेभ्यो रक्तं विसृजति संरक्तं स्तब्धनेत्रता । तत्राप्येते विशेषाः स्युर्मृत्युरर्वाक् त्रिवासरात् । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं कथितः पाकलाभिधः९ । हीनप्रवृद्धमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्तएवोक्ता यथारोगबलाश्रयाः । हृदयं दह्यते चास्य यकृत्प्लीहान्त्रफुप्फुसाः । पच्यन्तेऽत्यर्थमूर्द्धाधःपूयशोणितनिर्गमः । शीर्णदन्तस्य मृत्युश्च तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं याम्यो१० नाम्ना प्रकीर्त्तितः । प्रवृद्धहीनमध्यैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । प्रलापायाससंमोहाः कम्पमूर्च्छाऽरतिभ्रमाः । मन्यास्तम्भेन मृत्युः स्यात् तत्राप्येतद्विशेषतः । भिषग्भिः सन्निपातोऽयं क्रकचः११ संप्रकीर्त्तितः । मध्यहीनप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः । तेन रोगास्त एवोक्ता यथादोषबलाश्रयाः । अन्तर्दाहो विशेषोऽत्र न च वक्तुं स शक्यते । रक्तमालकेनेव लक्ष्यते मुखमण्डलम् । पित्तेनाकर्षितः श्लेष्मा हृदयान्न प्रसिच्यते । शूलवेगाहतं पार्श्वं तुद्यते खन्यते हृदि । प्रमीलकः श्वासहिक्का वर्द्धते तु दिने दिने । जिह्वा दग्धा खरस्पर्शा गलः शूकैरिवावृतः । विसर्गं नाभिजानाति कूजेच्चापि कपोतवत् । अतीव श्लेष्मणा पूर्णः शुष्कवक्त्रौष्ठतालुकः । तन्द्रानिद्रातियोगार्त्तो हतवाग्निहतद्युतिः । न रतिं लभते नित्यं विपरीतानि चेष्टति । आयम्यते च बहुशो रक्तं ष्ठीवति चाल्पशः । एष कर्कटको१२ नाम्ना

सन्निपातः सुदारुणः। हीनमध्यप्रवृद्धैस्तु वातपित्तकफैश्च यः। तेन रोगास्त्रयश्चोक्ता यथादोषबलाश्रयाः। अल्पशूलं कटीतोदो मध्ये दाहो रुजा भ्रमः। भृशं क्लमः शिरोवस्तिमन्याहृदयवाग्रुजः। प्रमीलकः श्वासकासहिक्का जाड्यं विसंज्ञता। प्रथमोत्पन्नमेनन्तु साधयन्ति कदाचन। एतस्मिन् सन्निवृत्ते तु कर्णमूले सुदारुणः। पिड़का जायते जन्तोर्यथाकृच्छ्रेण जीवति। स वैदारिकसंज्ञो१२ऽयं सन्निपातः सुदारुणः। त्रिरात्रात् परमेतस्य व्यर्थमौषधकल्पनम्।" तन्त्रान्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां शीताङ्गादीनि त्रयोदश नामान्तराणि लक्षणान्तराणि चाह "शीताङ्गस्त्रिमलोद्भवज्वरगणे तन्द्री प्रलापी ततो रक्तष्ठीवयिता च तत्र गणितः सम्भुग्ननेत्रस्तथा। साभिन्यासकजिह्वकश्च कथितः प्रागस्न्धिगोऽथान्तको रुग्दाहः सहचित्तविभ्रम इह द्वौ कर्णकण्ठग्रहौ।" तन्द्री तन्द्रिका प्रलापी प्रलापकः रक्तष्ठीवयिता रक्तष्ठीवी संभुग्ननेत्रः भुग्ननेत्रः। अभिन्यासकः अभिन्यासः कर्णकण्ठग्रहौ कर्णग्रहः कर्णिकः कण्ठग्रहः कण्ठकुब्जकः। अथ तेषां प्रत्येकं लक्षणानि "हिमशिशिरशरीरः सन्निपातज्वरी यः श्वसनकसनहिक्कामोहकम्पप्रलापैः। क्लमबहुकफवाता दाहवत्यङ्गपीड़ाः स्वरविकृतिभिरार्त्तः शीतगात्रः१ स उक्तः। तन्द्रातीव ततस्तृषातिसरणं श्वासोऽधिकः कासरुक् सन्तप्तातितनुर्गले श्वयथुना सार्द्धञ्च कण्डूकफम्। सुश्यामा रसना क्लमः श्रवणयोर्मान्द्यञ्च दाहस्तथा यत्र स्यात्स हि तन्द्रिको२ निगदितो दोषत्रयोत्थो ज्वरः। यत्र ज्वरे निखिलदोषनितान्तरोषजाते प्रलापबहुला सहसोत्थितास्य। कम्पव्यथापतनदाहविसंज्ञताः स्युर्नाम्ना प्रलापक३ इति प्रथितः पृथिव्याम्। निष्ठीवो रुधिरस्य, रक्तसदृशं कृष्णं तनौ मण्डलम् लौहित्यं नयने तृषाऽरुचिवमिश्वासातिसारभ्रमाः। आध्मानञ्च विसंज्ञता च पतनं हिक्काङ्गपीड़ा भृशम्। रक्तष्ठीविनि४ सन्निपातजनिते लिङ्गं ज्वरे जायते। भृशं नयनवक्रताश्वसनकासतन्द्रा भृशम्। प्रलापमदवेपथुश्रवणहानिमोहास्तथा। पुरो निखिलदोषजे भवति यत्र लिङ्गं ज्वरे पुरातनचिकित्सकैः स इह भुग्ननेत्रो५ मतः। दोषास्तीव्रतरा भवन्ति बलिनः सर्वेऽपि यत्र ज्वरे मोहोऽतीव विचेष्टता विकलता श्वासो भृशं मूकता। दाहश्चिक्कणमाननञ्च दहनो मन्दो बलस्य क्षयः सोऽभिन्यास६ इति प्रकीर्त्तितः इह प्राज्ञैर्भिषग्भिः पुरा। त्रिदोषजनिते ज्वरे भवति यत्र जिह्वा भृशम् हता कठिनकण्टकैस्तदनु निर्भरं मूकता। श्रुतिक्षतिबलक्षतिश्वसनकासवह्निक्षयः पुरातनभिषग्वरास्तमिह जिह्वक७मूचते। व्यथातिशयिता भवेच्छ्वयथुसंयुता सन्धिषु प्रभूतकफता मुखे विगतनिद्रता कासरुक्। समस्तमिति कीर्त्तितं भवति लक्ष्म यत्र ज्वरे त्रिदोषजनिते बुधैः स हि निगद्यते सन्धिगः८। यस्मिन् लक्षणमेददन्ति सकलैर्दोषैरुदीर्णे ज्वरेऽजस्रं मूर्द्धविधूननं सकसनं सर्वाङ्गपीड़ाधिका। हिक्काश्वासविदाहमोहसहिता देहेऽतिसन्तप्तता वैकल्यञ्च वृथा वचांसि मुनिभिः संकीर्त्तितः सोऽन्तकः९। दाहोऽधिको भवति यत्र तृषा च तीव्रा श्वासप्रलापविरुचिभ्रममोहपीड़ाः। मन्याहनुव्यथनकण्ठरुजः श्रमश्च रुग्दाहसंज्ञ१० उदित स्त्रिभवो ज्वरोऽयम्। गायति नृत्यति हसति प्रलपति विकृतं निरीक्षते मुह्येत्। सदाहव्यथाभयार्त्तो नरस्तु चित्तभ्रमे११ ज्वरे भवति। दोषत्रयेण जनिता किल कर्णमूले तीव्रा ज्वरे भवति तु श्वयथुर्व्यथा च। कण्ठग्रहो बधिरता श्वसनं प्रलापः प्रस्वेदमोहदहनानि च कर्णिकाख्ये१२। कण्ठः शूकशतावरुद्ध इव दतिश्वासः प्रलापोऽरुचिर्दाहो देहरुजा तृषापि च हनुस्तम्भः शिरोऽर्त्तिस्तथा। मोहो वेपथुना सहेति सकलं लिङ्गं त्रिदोषज्वरे यत्र स्यात् स हि कण्ठकुब्ज१३ उदितः प्राच्यैश्चिकित्साबुधैः। सन्धिगस्तेषु साध्यः स्यात् तन्द्रिकश्चित्तविभ्रमः। कर्णिको जिह्वकः कण्ठकुब्जः पञ्चापि कष्टतः। रुग्दाहस्त्वतिकष्टेन संसाध्यस्तेषु भाषितः। रक्तष्ठीवी भुग्ननेत्रः शीतगात्रः प्रलापकः। अभिन्यासोऽन्तकश्चैते षड़साध्याः प्रकीर्त्तिताः।" अथ तन्त्रान्तरे वातोल्वणादीनां सन्निपातज्वरविशेषाणां त्रयोदशानां कुम्भीपाकादीनि त्रयोदश नामान्तराण्याह "कुम्भीपाकः प्रोर्णुनावः प्रलापी ह्यन्तर्दाहो दण्डपातोऽन्तकश्च। एणीदाहश्चाथ हारिद्रसंज्ञो भेदा एते सन्निपातज्वरस्य। अजघोषभूतहासौ यन्त्रापीडश्च संन्यासः। संशोषी च विशेषास्तस्योक्तास्त्रयोदशान्यत्र"। अथैषां लक्षणानि "घोणाविवरक्षरद्बहुशोणासितलोहितं सान्द्रम्। विलुठन्मस्तकमभितः कुम्भीपाकेन१ पीड़ितं विद्यात्। उत्क्षिप्य यः स्वमङ्गं क्षिपत्यधस्तान्नितान्तमुच्छ्व-

स

षिति। तं प्रोर्णुनाव२ जुष्टं विचित्रकष्टं विजानीयात्। स्वेदभ्रमाङ्गभेदाः कम्पोदवथुर्वमिर्व्यथा कण्ठे। गात्रञ्च गुर्वतीव प्रलापिश्र्जुष्टञ्च जायते लिङ्गम्। अन्तर्दाहः शैत्यं बहिः, श्वयथुररतिरपि तथा श्वासः। अङ्गमपि दग्धकल्पं सोऽन्तर्दाहा४र्दितः कथितः। नक्तं दिवा न निद्रामुपैति ग्लायति मूढधीर्नमसः। उत्थाय दण्डपातो५ भ्रमातुरः सर्वतो भ्रमति"। नभसो ग्लायति आकाशात् किञ्चित् ग्रहीतुं करौ प्रसारयतीत्यर्थः। "संपूर्यते शरीरं ग्रन्थिभिरभितस्तथोदरं मरुता। श्वासातुरस्य सततं विचेतनस्यान्तकाद्गर्त्तस्य"। परिधावतीव गात्रे रुकपात्रे भुजङ्गपतङ्गहारिणगणः। वेपथुमतः सदाह-स्यैणीदाह७ज्वरार्त्तस्य"। रुकपात्रे पीड़ाभाजने गात्रस्य विशेषणमेतत्। "यस्याऽतिपीतमक्षं नयने सुतरां मल-सतनोऽप्यधिकम्। दाहोऽतिशीतता बहिरस्य स हारि-द्रकोद इ्षेयः। कगलकसमानगन्धः स्वम्बरुजावान्विरुद्ध गलरन्ध्रः। अजघोष६ सन्निपातादातास्याच्चः पुमान् भवति। शब्दादीनधिगच्छति न खान्विषयान् यदि न्द्रियग्रामैः। हसति प्रलपति परुषं स ज्ञेयो भूतहा-सा१०र्त्तः। येन मुहुर्ज्वरवेगात् यन्त्रेणेवावपीड्यते गात्रम्। रक्तं पीतञ्च वमेद्यन्त्रापीड़ः११ स विज्ञेयः। व्यतिसरति वमति कूजति गात्राण्यभितश्चिरं नरः क्षि-पति। सन्न्यास१२सन्निपाते प्रलपत्युच्चित्तमण्डलो भवति। मेचकवपुरतिमेचकलोचनयुगलो मलोत्सर्गात्। संशोषिणि१३शितपिड़कामण्डलयुक्तो ज्वरे नरो भवति। नारायण एव भिषक् भेषजमेतेषु जाह्नवीनीरम्। नैरु-ज्यहेतुरेको नित्यं मृत्युञ्जयो ध्येयः।" अथासाध्यस्य सन्निपातज्वरस्य लक्षणमाह "सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते।" सुदारुणः मारकत्वात् यतस्तेन शोथेन कश्चिदेव प्रमुच्यते कोऽपि जीवितं त्यजति इत्यर्थः। "सन्निपातज्वरान् कष्टानसाध्यानपरे जगुः। दोषे प्रवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः। सन्निपात ज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा।" सर्वाणि दाह-शीतादीनि सम्पूर्णानि आतुरगतानि प्रोक्तानि याव-ल्लक्षणानि यस्य सः। ततोऽन्यथा दोषे पक्के अग्नौ दीप्ते स्वल्पलक्षणकः कष्टसाध्य इत्यर्थः।

सन्निपातज्वर पु० सन्निपातजो ज्वरः। सन्निपातशब्दोक्ते त्रिदोषजविकारजाते ज्वरे।

सन्निपातनुद् पु० सन्निपातं त्रिदोषजविकारं नुदति नुद-क्विप्। नेपालनिम्बे राजनि०।

सन्निबन्धन न० सम्यक् निबन्धनं प्रा०स०। १नानास्थानस्थवा-क्यानामेकत्र सङ्कलने २तदुपयोगिग्रन्थभेदे च। ७ब०। ३सम्यगनिबन्धनयुते त्रि० "सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेति"माघः

सन्निभ त्रि० सम्+नि+भा–क। सदृशे जटा०। निभादि-वदस्य नित्यसमासता।

सन्निवेश पु० सम्+नि+विश-आधारे घञ्। १पुरादेर्बाह्यस्थे विहारार्थे देशे अमरः। भावे घञ्। २सम्यक्स्थितौ।

सन्निहित त्रि० सम्+नि+धा–क्त। १निकटस्थे "सन्निहित बुद्धिरन्तरङ्गम्" न्यायः "या याः सन्निहिता नाड्य-स्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः"ति०त०। २सम्यक्स्थापिते च। भावे क्त। ३नैकट्ये न०। [त्यागे ३युक्ते ४अर्पिते च।

सन्न्यस्त त्रि० सम्+नि+अस–क्त। १निक्षिप्ते २कृतसम्यक्-

सन्न्यास पु० सम्+नि+अस–घञ्। "काम्यानां कर्मणां त्यागं सन्न्यासं कवयो विदुः" गीतोक्ते विहितकर्मणां विधानेन १सम्यक्त्यागे २तदुपयोगिचतुर्थाश्रमे आश्रमशब्दे ८४२ पृ० दृश्यम्। ३चैत्रे मासि क्षत्रियादिकर्त्तव्ये पुराणप्र-सिद्धे शिवव्रतभेदे च। "चैत्रे शिवोत्सवं कुर्यात् नृत्य-गीतमहोत्सवैः। स्नायात् त्रिसन्ध्यं रात्रौ च हवि-ष्याशी जितेन्द्रियः। शिवस्वरूपतां याति शिवप्रीति-करः परः। क्षत्रियादिषु यो मर्त्यो देहं संपीड्य भक्तितः। अश्वमेधफलं तस्य जायते च पदे पदे। सर्वकर्मपरित्यागी शिवोत्सवपरायणः। भक्तो जागरणं कुर्याद्रात्रौ नृत्य-कुतूहलैः। नानाविधैर्महावाद्यैर्नृत्यैश्च विविधैरपि। नानावेशधरैर्नृत्यैः प्रीयते शङ्करः प्रभुः। किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने नीललोहिते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तोषणीयो महेश्वरः। शङ्खवाद्यं शङ्खतोयं वर्जयेत् शिवसन्निधौ। यामाद्बहिरिमं सम्यक्कृत्सवं कारये-न्मुदा। उपोष्य कृत्वा संक्रान्त्यां व्रतमेतत् समापयेत्" इहद्धर्मपु० उत्तरख० ४अ०। ४जटामांस्यां शब्दच०।

सन्न्यासिन् पु० सम्+नि+अस–णिनि। १सन्न्यासयुते २चतु-र्थाश्रमयुते तेषां धर्मभेदेन नामभेदो यथा "तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भा-रती च पुरीति दश कीर्त्तिताः"। तेषां लक्षणानि यथा "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्त-त्त्वार्थभावेन तीर्थनामा१ स उच्यते। आश्रमग्रहणे प्रौढ़ आशापाशविवर्जितः। यातायातविनिर्मुक्त एतदा-

श्रमलक्षणम् २। सुरम्ये निर्झरे देशे वने वासं करोति यः। आशापाशविनिर्मुक्तो वननामा३ स उच्यते। अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दनन्दने वने। त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यलक्षणं४ किल। वासो गिरिवरे नित्यं गीताभ्यासे हि तत्परः। गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा५ स उच्यते। वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात्। सारात्सारं विजानाति पर्वतः६ परिकीर्त्तितः। वसेत् सागरगम्भीरो न च रत्नपरिग्रहः। मर्य्यादाश्च न लङ्घेत सागरः७ परिकीर्त्तितः। स्वरज्ञानवशो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः। संसारसागरे साराभिज्ञो यो हि सरस्वती ८। विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजेत्। दुःखभारं न जानाति भारती९ परिकीर्त्तिता। ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः। परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा१० स उच्यते" इति वृहच्छङ्करविजये विद्यारण्यस्वामिधृतम्। २चैत्रे कर्त्तव्यशिवव्रतकर्त्तरि च। [च

सपक्ष पु० समानः पक्षेण। १तुल्यरूपे २निश्चितसाध्यके पक्षे

सपक्षाकरण न० सह पक्षेण पक्षेण सपक्षः तथा क्रियते सपक्ष+डाच्+कृ—ल्युट्। पक्षेण सह शरवेधनरूपे अत्यन्तव्यथने। कर्मणि क्त। सपक्षाकृतः। तथा पीडिते त्रि०। [अमरः।

सपत्न पु०सह एकार्थे पतति यतते पत—न सहस्य सः। शत्रौ

सपत्नारि पु०सपत्नस्य अरिरिव। (वेडवाश) वंशभेदे शब्दच०।

सपत्नी स्त्री समानः पतिर्यस्याः ङीप् न च। १एकभर्त्तकायां स्त्रियाम् २समस्वामिकायां भूम्यादौ च। तत्र सपतिरित्यपि।

सपदि अव्य० सह पद्यते पद—इन् सहस्य सः। तत्क्षणे इत्यर्थे "सपदि मुकुलिताक्षीमिति" कुमारः। [र्य्यति।

सपर पूजायां कण्ड्वादि० पर०सक० सेट्। सपर्य्यति असप-

सपर्य्या स्त्री सपर—यक् अ टाप्। पूजायाम् "सोऽहं सपर्य्याविधिभाजनेनेति" रघुः। [हिते २चतुर्थांशसहिते च।

सपाद स्त्री सह पादेन चरणेन चतुर्थांशेन वा। १पादस-

सपिण्ड त्रि० समानः पिण्डः स्वदेहारम्भकांशभेदः श्राद्धेयपिण्डो वा यस्य समानस्य सः। एकदेहारभ्यदेहे ज्ञातिभेदे "असपिण्डा च या मातुरिति" स्मृतिः। ज्ञातीनाञ्च साक्षात् परम्परया अतिपरम्परया वा एकदेहारभ्यत्वात्तथात्वम् मिता०। २दातृत्वभोक्तृत्वैकपिण्डयुते दायभा०। एतच्च दायग्रहणोपयोगित्वाभिप्रायेणमिति। सपिण्डता हि विषयभेदेन त्रिविधा अशौचोपयोगिनी विवाहोपयोगिनी दायोपयोगिनी चेति। तत्र समानदेहसम्बन्धे या सपिण्डता साऽशौचग्रहणार्था विवाहार्था च। श्राद्धे देयपिण्डसम्बन्धात् सपिण्डता तु दायग्रहणोपयोगिनीति विवेकः। यथोक्तं शु०त० रघुनन्दनेन "मत्स्यपुराणे "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्"। नन्वेवं भ्रात्रादिभिः सह पिण्डतल्लेपभोक्तृत्वासम्भवात् कथं सपिण्डत्वमिति चेदुच्यते तेषामपि पिण्डलेपयोः सम्बन्धोऽस्ति तथाच बौधायनः "प्रपितामहः पितामहः पिता स्वयं, सोदर्य्यभ्रातरः सवर्णायाः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा एतानविभक्तदायादान् सपिण्डानाचक्षते। विभक्तदायादान् सकुल्यानाचक्षते सत्स्वङ्गजेषु तद्गामी ह्यर्थो भवति" इति अस्यार्थः पित्रादिपिण्डत्रयेषु सपिण्डनेन भोक्तृत्वात् पुत्रादिभिस्त्रिभिस्तत्पिण्डदानात्। यश्च जीवन् यस्य पिण्डदाता स मृतः सन् सपिण्डनेन तत् पिण्डभोक्ता एवं सति मध्यस्थितः पुरुषः पूर्वेषां जीवन् पिण्डदाता मृतः सन् तत्पिण्डभोक्ताऽपरेषां जीवतां पिण्डसम्प्रदाता आसीत्। मृतश्च तैः सह दौहित्रादिदेयपिण्डभोक्ता अतो येषामयं पिण्डदाता ये चास्य पिण्डभोक्तारस्तेऽविभक्तं पिण्डरूपं दायमश्नन्तीति अविभक्तदायादाः सपिण्डा इति। इदञ्च सपिण्डत्वं सकुल्यत्वञ्च दायग्रहणार्थम् अशौचाद्यर्थन्तु पिण्डलेपभुजामपि "लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः" इति प्रागुक्तमत्स्यपुराणात्। वक्ष्यमाणकूर्मपुराणशङ्खलिखितवचनाच्च। पिण्डे यथा परस्परं भाक्तृत्वं तथा लेपे तुल्यन्यायात्। हारलतायां कूर्मपुराणम् "सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते। समानोदकभावस्तु जन्मनाम्नोरवेदने। पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः। लेपभाजश्चतुर्थाद्याः सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्"। लेपभागिभ्यस्तूर्द्ध्वं यावज्जन्मनाम्नोरवेदनं यावदमुकनाम्नोऽस्मात् पूर्वपुरुषादयं जात इति विशेषः अयमस्मत् कुले जात इति सामान्यतो वा स्मर्य्यते तावत् समानोदकत्वमिति हारलता। अत्र परवचनेनैव सापिण्ड्यसिद्धौ पूर्ववचनपूर्वार्द्धं जीवत्पितृकत्वादिना अधिकपुरुषेषु पिण्डलेपसम्बन्धेऽपि सपिण्डतानिवृत्तिज्ञापनाय। सर्वदेशीयाचारोऽपि तथा"। "अथ यः खलु पिण्डान् दत्त्वैव मृतः परतश्चाप्राप्तपितृभावः स कथं सपिण्डः। एकपिण्डदातृत्वभोक्तृत्व-

लक्षणसम्बन्धाभावादिति चेत् तद्योग्यतयेति ब्रूमः। योग्यताप्रयोजकञ्च सामान्यशास्त्रविषयत्वम्। ततश्चात्यन्तवृद्धप्रपितामहावधिकाधस्तनानां षण्णां पुंसां प्रत्येकापेक्षया सप्तानामेकगोत्राणां स्वावधिपरतनानां सप्तानाञ्च सापिण्ड्यं पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धादिति। स्त्रीणान्तु भर्तृसापिण्ड्येन सापिण्ड्यम् "प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यमिति" वचनात्। नन्वेवं कन्यायाः कथं सपिण्डतेति चेत् आदिपुराणवचनात् त्रैपुरुषं सापिण्ड्यम्। यथा "सपिण्डता तु कन्यानां सवर्णानां त्रिपौरुषी"। अत्र कन्यानामूढानाम् "अप्रत्तानां त्रिपौरुषमिति" वशिष्ठवचनात्। तेन आत्मपञ्चमे वृद्धप्रपितामहे सापिण्ड्यं निवर्त्तते इति प्रतिपादितम्। अत एव कन्यायाः प्रपितामहभ्रात्रा तत्सन्ततिभिः सह सापिण्ड्याभावात् कन्यामरणजननयोस्तेषां सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्तमेवाशौचमिति एवं तेषामपि जननमरणयोः कन्यानामिति शूलपाणिमहामहोपाध्यायः। यत्तु कूर्म्मपुराणम् "अप्रत्तानां तथा स्त्रीणां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम्। प्रत्तानां भर्तृसापिण्ड्यं प्राह देवः पितामहः" इति रत्नाकरधृतम्। तद्विवाहे पितृपक्षविषयम्। यथा विष्णुपुराणम् "सप्तमीं पितृपक्षाच्च मातृपक्षाच्च पञ्चमीम्। उद्वहेत द्विजो भार्य्यां न्यायेन विधिना नृप!" सप्तमीं पञ्चमीं हित्वेति शेषः। भर्तृसापिण्ड्यमित्यत्र साप्तपौरुषमित्यनुषज्यते। तेन भर्तृसमानसापिण्ड्यमित्यर्थः। शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु सर्व्वेषां गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगम्"। गोत्रतः गोत्रैक्ये तेन मातामहकुले कदाचित् षट्पुरुषपर्य्यन्तं पिण्डसम्बन्धेऽपि न सपिण्डता। तान् सप्तपुरुषान् आ समन्तात् पिण्डादिकमनुगच्छतीति तदानुगम्। एतेन "सपिण्डता एकशरीरावयवान्वयेन भवति तथाहि पितुः शरीरावयवान्वयेन पित्रा सह एवं पितामहादिभिरपि पितृद्वारेण तच्छरीरावयवान्वयात्। एवं मातृशरीरावयवान्वयेन भ्रात्रादिभिरिति। एवं पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतया सापिण्ड्यम्। तथाच गर्भोपनिषदि "एतत् षाट्कौषिकं शरीरं त्रीणि पितृतः त्रीणि मातृतः अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतः, त्वङ्मांसरुधिराणि मातृतश्चेति" तत्र तत्तदवयवान्वयप्रतिपादनात्। निर्वाप्यपिण्डान्वये तु सापिण्ड्ये भ्रातृपितृव्यादिसापिण्ड्यं न स्यात्। अतिप्रसङ्गस्तु सप्तान्यतमत्वेन प्रयोगोपाधिना निरसनीयः। यद्येवं मातामहादीनामपि मरणे सपिण्डत्वेन दशाहाशौचं प्राप्नोति, स्यादेतत् यदि मातामहादीनां मरणे "त्रिरात्रं स्यादशौचकम्" इत्यादिविशेषवचनं न स्यात्। यत्र तु विशेषवचनं नास्ति तत्र दशाहमिति मिताक्षरारत्नाकरादिमतमपास्तं लेपभाजइत्यादि वाचनिकेऽर्थे सापिण्ड्ये एकशरीरावयवान्वयरूपस्वकपोलरचितार्थानवकाशात् निर्वाप्यपिण्डसम्बन्धेन मात्रादीनां सापिण्ड्यस्य मत्स्यपुराणबौधायनाभ्यां पूर्व्वमुक्तत्वात् कामधेनुहारलताकल्पतरुपारिजातकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च। रेतःशोणितपरिणामरूपत्वादपत्यशरीरस्य भवतु वा तथा पत्या सह पत्न्या एकशरीरारम्भकतायाः प्रत्यक्षबाधितत्वात् कथं सापिण्ड्यं प्रमातामहादीनां विशेषवचनाभावात् सपिण्डत्वेन दशाहाद्यशौचप्रसङ्गाच्च मातामहादौ सापिण्ड्यस्य लोकविरुद्धत्वाच्च। भवतु वा तथा शरीरद्वारा सापिण्ड्यं तथापि वचनात् यथासप्तान्तर्गतत्वं तन्त्रं तथा "गोत्रतः साप्तपौरुषीति" वचनात् गोत्रैक्यमपि प्रागुक्तवचनात् कन्यायास्त्रीपौरुषम् ऊढायास्तु भर्तृसपिण्डनेन सापिण्ड्यमिति चेत् तदेतन्मतेऽपि व्यवस्थायां न क्षतिरिति अतएव सुमन्तुवचनाभिहितं यद्दशमपुरुषपर्य्यन्तमशौचं तत् सप्तमपुरुषाभ्यन्तराशौचान्न्यूनं त्रिरात्रं यथा "ब्राह्मणानामेकपिण्डस्वधानामादशमाद्धर्म्मविच्छित्तिर्भवति आसप्तमात् ऋक्थविच्छित्तिर्भवति आतृतीयात् स्वधाविच्छित्तिर्भवति" अन्यथा पिण्डशौचक्रियाद्युच्छेदात् ब्रह्महत्यातुल्यो भवति" अस्यार्थः। एका समाना पिण्डस्वधा येषां ते तथा यथैकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते इत्यत्रानुशब्देनानुशब्दयुक्तमन्त्रो लक्ष्यते अनुयुक्तमन्त्रस्तु "ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति तथा पिण्डस्वधाशब्देन पिण्डसम्बन्धिस्वधाशब्दयुक्तमन्त्रकरणकदेयजलं लक्षितम्। तथा च "ऊर्ज्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयत मे पितॄन्" इत्यनेन पिण्डान् सिञ्चेदित्युक्तम्। ततश्च एकपिण्डस्वधानां समानोदकानामित्यर्थः। अतएव मनुः। "जन्मन्येकोदकानान्तु त्रिरात्रात् शुद्धिरिष्यते"। विष्णुपुराणे "मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धाः ये जलेन वा" मातृपक्षस्य मातामहपक्षस्य ये जलेन सम्बद्धाः समानोदका इति" श्राद्धविवेकेऽपि व्याख्यातम्। "असम्बन्धा भवेद् या तु

पिण्डेनैवोदकेन वा” इति विवाहेऽप्युक्तम् । अत्र पुत्त्रिकायाः पार्वणे पिण्डोदकयोः सम्बन्धात् कन्यामात्रेऽपि तद्योग्यतायाः सत्त्वात् । कन्या पिण्डोदकसम्बन्धोच्यते एतदनुसारादपि तस्याः सपिण्डता बोद्धव्या तस्मादेकपिण्डस्वधानामित्यनेन समानोदकभावः समाख्यातः न तु दशमपर्य्यन्तं, पित्रादिजीवनादिना साापिण्ड्यसम्बन्धेऽपि साापिण्ड्यं विहितं प्रागुक्तयुक्तेः स्वधेत्यस्य तदनुप्रयुक्तत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । अपुत्त्रधनाधिकारस्तु सन्निहिततराभावे सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं मृतपितृकस्य स्वधोपलक्षितश्राद्धाधिकारः पुरुषत्रयपर्य्यन्तमिति अत्र स्वधाशब्दो मन्त्रपरः पितृभक्ष्यपरोऽपि । तथा च शुणविष्णुधृता श्रुतिः “स्वधा वै पितॄणामन्नमिति ।” दशमपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकत्वेऽपि न त्रिरात्रं किन्तु पक्षिण्यादि तथाहि उदकक्रियामधिकृत्य पारस्करः “सर्व्वे ज्ञातयो भावयन्ति आसप्तमाद्दशमाद्वा समानग्रामवासेन यावत् सम्बन्धमनुस्मरेयुर्वा” इति भावयन्ति निष्पादयन्ति अत्र यावत्सम्बन्धमनुस्मरेयुरेककुलजातावयमिति स्मरणं भवतीत्यनेनैव सर्व्वेषामुदकदाने प्राप्ते यद् आसप्तमाद्दशमादित्युक्तं तत्सन्निकर्षतारतम्येनाशौचभेदेऽप्युदककर्म्मसमानार्थमिति । अशौचभेदस्तु सप्तमपर्य्यन्तं सपिण्डत्वाद्दशाहः । ततश्च दशमपुरुषपर्य्यन्तं त्र्यहः । तथाच विष्णुबृहस्पती । “दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति मृतसूतके । त्रिरात्रेण सकुल्यास्तु स्नात्वा शुध्यन्ति गोत्रजाः ।” ततश्चतुर्दशपुरुषपर्य्यन्तं पक्षिणी ततश्च जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमेकाहः । तथाच मिताक्षराविवादचिन्तामण्योर्बृहन्मनुः । “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते । समानोदकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्द्दशात् । जन्मनामस्मृतेरेके तत्परं गोत्रमुच्यते ।” अत्र समानोदकत्वे द्विविधे पूर्व्वत्र गोतमः “पक्षिणीमसपिण्डे” परत्र हारीतः । “मातामहे त्रिरात्रं स्यादेकाहस्त्वसपिण्डके” इति । अत्रैव गोत्रजानामहः स्मृतमिति जावालवचनं ततः परं सर्व्वथा समानोदकतानिवृत्तेः । स्नानमात्रमिति “स्नात्वा शुद्ध्यन्ति गोत्रजाः” इति बृहस्पत्युक्तत्वादिति” ।

तथा च गोत्रैक्ये सति पिण्डलेपयोर्दातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वम् अशौचसापिण्ड्यम् । साक्षात्परम्परया सप्तमपर्य्यन्तदेहसम्बन्धवत्त्वं विवाहसापिण्ड्यं त्रिपुरुषपर्य्यन्तं देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वान्यतरवत्त्वं दायग्रहणे सापिण्ड्यमिति विवेकः मिता० मातृसपत्न्या अपि सापिण्ड्यं स्वीकृत्य धनाधिकारोऽभिहितः तन्मते समानदेहसम्बन्धयोग्यतयैव सापिण्ड्यात् । दायभागमते तु श्राद्धे देयपिण्डदातृत्वभोक्तृत्वाभावात् न तस्याः सापिण्ड्यं तद्योग्यत्वेऽपि स्त्रीमात्रस्य विशेषवचनाभावे धनाधिकारपर्युदासात् इति विवेकः एवं स्नुषाया अपि ॥

सपिण्डीकरण न० सह पिण्डेन सपिण्डः ततः अभूततद्भावे च्वि+कृ-ल्युट् । प्रेतत्वविमोचनाय प्रेतोद्देशेन कर्त्तव्ये पित्रादिपिण्डसमन्वयकरणरूपे श्राद्धभेदे

सपिण्डीकरणप्रकारस्तत्कालादिकं श्रा०त० निरूपितं यथा “अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र गोभिलः “पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिञ्चति । ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये तेषां लोकाः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् । ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः । तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः” इति एतेनैव पिण्डो व्याख्यातः” इति । पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यः कल्पः । तदशक्तौ नवमो मासः “संवत्सरान्ते विजर्जनं नवमास्यमित्येके” इति पैठीनसिवचनात् । तदशक्तौ षष्ठो मासः । तत्राप्यशक्तौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्तौ अशौचापगमे प्रथममासस्य द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि श्राद्धानि निर्वर्त्त्य त्रयोदशाहः सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव “मासिकार्थवत् द्वादशाहश्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा तत्कुर्य्यान्मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽह्नीति” विष्णुवचनात् । मासिकार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रियमाणश्राद्धप्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तद्युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्राद्धमित्यर्थः । यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदश मासिकानि कृत्वा चतुर्द्दशेऽह्नि सपिण्डनं कार्य्यमिति “संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेत्” इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य त्रयोदश दिनेषु त्रयोदश मासिकानि त्रयोदशेऽह्नि सपिण्डनं दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च वृद्धिमात्रे न दिनवृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम् । तद्धृतविष्णुसूत्रे दिनमेकं वर्द्धयेदिति श्रुतेः । श्राद्धाधिक्यमाह सत्यव्रतः “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः

तदा त्रयोदशे श्राद्धं कार्य्यन्तदधिकं भवेत्"। तत्राप्य-शक्तौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादशमासिकसहितसपि-ण्डीकरणकालः। "मुख्यं श्राद्धं मासिमासि अपर्य्या-प्तावृतुं प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथ वा" इति मरीचिवचनात्। अपर्य्याप्तौ अशक्तौ ऋतुर्मास-द्वयम्। अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कार्य्यं तदादावुत्कर्षन्यायात्। न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेर्न च पञ्चममासि कमपि पूर्वदिने कृततिथ्यभावात् एवमेव वाचस्पति मिश्रः। अपकर्षनिमित्तमाह व्याघ्रः "आनन्त्यात् कुल-धर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते"। एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्त-तृतीयदिनमात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः, अजहत्स्वार्थ-लक्षणया स्वजात्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षकमिति श्राद्धप्रदीपश्राद्धचिन्तामणी। तदुभयमप्ययुक्तं "द्वादशाहेन वा कुर्य्यात्" इति मरीचिवचन "द्वादशाहे श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि वा कुर्यात्" इति विष्णुवचनाभ्यामेकवा-क्यतया द्वादशदिनपरत्वात्। कुलधर्माणामिति कुल-धर्मज्योतिरागमादिसिद्धानन्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्न-स्वदेशगमनादिनिमित्तैरशौचापगमे द्वादश दिनानि षोड़शश्राद्धापकर्षकाल इति शूलपाण्युपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव "एकाहे द्वादशाथ वेति" सामान्यत एव एकाह-विधानाच्च। अतएव एकाहापेक्षया प्राशस्त्याभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादशमासिक-सहितसपिण्डीकरणकाल इति श्राद्धविवेकः। अत्र यानि एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकश्राद्धान्युक्तानि तानि शूद्रे-णापि आद्यमासिकदिन एव कार्य्याणि नत्वाद्यमासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादश मासिकानीति ज्ञेयम्। एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्ये तदन्तकाले च कर्त्तव्यतया षण्-मासिकद्वयसपिण्डीकरणापकर्षः सिद्ध्यतीति सुधीभि-र्भाव्यम्। यदहर्वा वृद्धिरिति वृद्धिराशास्यमानं पुंस-वनादि। आपद्येत आसन्ना भवति तद्दिनेऽपि सपिण्डीकरणम्। तथाहि "प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात्" इति गोभिलगृह्यसूत्रेण पुंसवनादिकल्प-वृद्धेर्यामद्वयाभ्यन्तरे विधानात् सपिण्डीकरणस्य चाप-राह्णे विधानात्तयोः कालयोरबाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-कर्षः। ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्णिककत्वे किं प्रमाण-मिति चेत् "अपराह्णे तु पैतृकम्" इत्युत्सर्गवचनम्। किञ्च "यद्यप्यद्वन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम्। अग्नी-न्द्रेश्वरसाधर्म्यात्तथाऽत्र विधीयते" इति छन्दोग-परिशिष्टवचने यथा बहूनामनुरोधात्तण्डुलचरुनैकानु-रोधात् पैष्टचरुः "विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्म-कत्वम्" इति जैमिनिसूत्रात्। तद्वदत्रापि बहुदेवताक पार्वणानुरोधात् "एकोद्दिष्टविधानेन कार्य्यन्तदपि पार्थिव!" इति विष्णुपुराणीयमेकोद्दिष्टांशे तदितिकर्त्तव्यतापरं न तु तत्कालपरम्। तथा च परिशिष्टप्रकाशधृतम् "श्राद्धद्वयमुपक्रम्य कुर्वीत सहपिण्डताम्। तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्" इति। एवञ्च वृद्धि-तत्त्वे लिखितस्यमन्तकोपाख्यानवत् वृद्धिं निश्चित्य कृतं सपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन वृद्ध्यभावेऽपि वृद्ध्या-रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य पितृत्वप्रापकमिति न सपिण्डनान्तरम्। अत्र "श्वःकर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत्।" इतिवन्निश्चित्येति उत्कट-कोटिकसम्भावनोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यू-हार्हत्वात्। एवञ्च वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत् कर्म चेत् विघ्नात्तद्दिने न क्रियते तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिश्राद्धं कर्त्तव्यमेव। "प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत्क्रियते पुनः। तदङ्ग-स्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया"। इति छन्दोग-परिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात्। हेमाद्रिधृतं "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोड़शं परिकीर्त्तितम्। तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते।" अत्र पूर्णसंवत्सर-क्रियमाणश्राद्धात् यथोभयनिर्वाहः तथापकृष्ट-सपिण्डनादप्युभयनिर्वाहात् पूर्णसंवत्सरे आब्दिका-न्तरं कार्य्यम्"। तत्रायं विशेषः तत्रोक्तो यथा "एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधा-नात् तद्विकृतावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावेऽपि पिण्डनिर्वृत्तिरायाति तथापि "यथोक्त-वस्त्वसंप्राप्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गो-धूमा व्रीहीणामिव शालयः" इति छन्दोगपरिशिष्ट-वचनात् "मुख्याभावेऽपि प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः" इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुड़ादिग्रहणवत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सत्त्वे द्रव्यान्तरत्यागाय। अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् "सहपिण्डक्रिया-याम्" इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह मिश्री-करणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र

तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तद्वि-
दृत्तिः प्रयोगे "लाञ्छितं निरस्यति सर्व्वाविरस्यति" इत्या-
दावुक्ता । अतएव यत्रवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यत्तो
यत्र वसति इति यत्रवास्तुसमाख्यानुरोधेनास्त तद्गृह-
विनाशेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये
उक्तः "प्राक् स्विष्टिकृत आवापः" इति गोभिलसूत्रस्य
व्याख्यानेऽपि आवप्यते इत्यावापः प्रधानहोमः स तु
स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे
त्वकृते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः
मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टौ तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्धोम इति
सरला । एतेन शेषनाशे पिण्डनिर्वृत्तिरिति वाचस्पति-
मिश्रोक्तं हेयम् । एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डमिश्रण-
प्रकारो व्याख्यात उक्तः" ।

"पितरि पूर्व्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे
मृते यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः
"पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्य्यान्मासानुमासिकम् । असं-
स्कृतेन संस्कार्य्यौ पूर्व्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः । पितरं तत्र
संस्कुर्य्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन
शुद्धं पापकृतापि वा । पितामहेन पितरं कुर्य्यादिति
विनिश्चयः" । पितुः सपिण्डतां कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि
पितामहप्रपितामहयोः सपक्षे प्रतिमासविहितं पार्व्वणं
पितृवृद्धप्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहानां कर्त्तव्यं न तु
तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्य्या ननु सपिण्डनेनासंस्कृ-
ताभ्यां सह पिण्डैः कथं सपिण्डनाख्यसंस्कारस्तस्मात्तद्यं
तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन
मुत्कर्षणीयमित्यत आह असंस्कृतेनेति । उत्कर्षा-
पकर्षौ न कार्य्याविल्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सह
संस्कार इत्यत्राह पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृतसपिण्डी-
करणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता
अकृतसपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्य्यादिति शास्त्रनिश्चयः ।
अतो वचनबलाददोष इति तात्पर्य्यम् । अत्र तु प्रेतीभूत
पितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहैकोद्दिष्टमेव । "अस-
पिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्" इति प्रागुक्तजाबाल-
वचनात् । एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे
तेन सह न कार्य्यमिति तात्पर्य्यम् । अत्र मातुः स-
पिण्डने श्वशुरार्य्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुशैराच्छाद्यौ । तथा
च गार्ग्यः "पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
सा मृता हि मृतैकत्वं कुशैस्त्रयन् पितॄन् । श्वशुर-
स्यापतौ यस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्द्दर्भेण सा
कार्य्या मातुरभ्युदयार्थिभिः" । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरय-
न्तिति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । परञ्चन
गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रव्र-
जिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभि-
र्मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामह्यादिभिरेव । "स्वेन
भर्त्रा सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा
गता यस्मात् चरुमन्त्राहुतिव्रतैः । तस्मिन् सति सुताः
कुर्य्युः पितामह्या सहैव तु" । इत्यत्र तस्मिन् सतीति
श्राद्धानर्हभर्त्तुरुपलक्षणम् । अतएव "तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यां
तस्याः श्वश्र्वेति निश्चयः" इति लघुहारीतेन श्वश्रूजी-
वने तस्याः श्वश्र्वोक्तं न तु श्वशुरेणेति केचिदप्युक्तम् ।
एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगैर
"ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति मन्त्रो
न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृ-
पक्षे मोदनादिभिर्मन्त्रान्तरं लिखितं न तु ये चात्रत्वा-
मिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां मातृपक्ष एव
नास्तीति वक्ष्यते" ।

लघुहारीतः "सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि
षोड़श । पृथङ्नैव सुताः कुर्य्युः पृथग्द्रव्या अपि
क्वचित् । प्रेतसंस्कारकर्म्माणि यानि श्राद्धानि षोड़श ।
यथाकालन्तु कार्य्याणि नान्यथा मुच्यते ततः" । पृथग्-
द्रव्या अपि विभक्तधना अपि पृथक् न कुर्य्युः सुतरा-
मपृथग्धनाः पृथक् न कुर्य्युः किन्त्वपृथक् कुर्य्युः अत्र
विशेषयति मरीचिः । "मृते पितरि पुत्रेण क्रिया
कार्य्या विधानतः । बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र-
वासिनः । सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्व्वैरेव कृतं भवेत्" । पुत्रेणेत्य-
विशेषात् सर्व्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तृ-
त्वतामाह बहव इति । ज्येष्ठेनापि सर्व्वेषां भ्रातॄणां
मतकरणेनैव करणं भवतु इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्ता-
त्वे द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म्म सर्व्वैरेव कृतमेव भवेत् ।
तदानीं द्रव्यासंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं प्राप्तव्यमिति कृत्वा
कर्त्तव्यम् । यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा स ऋणी
भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन श्राद्धान्तरं
कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोक्तं युक्तम् । "पृथङ्नैव सुताः
कुर्य्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्य्युदस्तत्वेनानधिकारात् ।
यथाकालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासकृततिथ-

ष्येकाहन्यूनषण्मासद्वितीयसंवत्सरेषु। न च विधान-सामर्थ्यादेव तत्तत्कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् तत्तत्कालानां द्वादशाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् अत्र "आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात्। अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते" इति व्याघ्र-वचनोक्तपक्षस्य इत्यनेन कुलाचारज्योतिःशास्त्रादिज्ञात-कर्ट्टतिमरणराष्ट्रोपप्लवादिस्लेच्छदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहापेक्षया प्राशुक्तनवममासा-दिगौणकालपरिग्रहः। अथ वा यथाकालमित्यादेर्यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादिवृद्ध्यर्थमेवापकर्षो न त्वनावश्यकेष्टपूर्त्ताद्यर्थापकर्षः कार्य्य इति तात्पर्य्यम्। अतएव लघुहारीतेन "तथैव काम्यं यत् कर्म वत्सरात् प्रथमादृते" इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता नास्तीत्युक्तम्। यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षः कृतस्तदा इष्टापूर्त्तादि काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति श्राद्धविवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवापकर्षः प्रागुक्त-स्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षे तत्पूर्वकर्त्तव्यश्राद्धानामपि तदादित्वदन्तन्यायादपकर्षः। "सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः" इति शातातपवचने प्रेतक्रियायाः सपिण्डीकरणान्तत्वं प्रतीयते। अत्र वृद्धिनिमित्तं विना सपिण्डनापकर्षे कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् "कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात् परम्। प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते" वृद्धिनिमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षे कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरीहारः तदर्थएवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्ताप-कर्षे वृद्धिकालं प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्ण-संवत्सरकालतुल्यत्वात्। "अर्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा। ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया" इति शातातपवचनात्"।

सपिण्डीकृत त्रि० सह पिण्डैः पित्रादिपिण्डैः सपिण्डः ततः च्वि-कर्म्मणि क्त। यदुद्देशेन सपिण्डीकरणं श्राद्धं कृतं तस्मिन् मृते जने "ये सपिण्डीकृताः प्रेताः" इति शाता० स्मृतिः। [घोषातकीवृक्षे राजनि०।

सपीतक पु० सह समानः पीतकेन सहस्य सः। राज-

सपीति स्त्री पा-क्तिन् पीतिः पानम् सह एकत्र पीतिः। ज्ञात्यादीनां सह भोजने शब्दर०। [तकीवृक्षे राजनि०।

सपीतिका स्त्री सह पीतेन कप् अत इत्वम्। हस्तिघोषा-

सप्तक न० सप्तानामवयवम् कन्। १सप्तसङ्ख्यायाम्। सप्त प्र-माणमस्य कन्। २सप्तसङ्ख्यान्विते त्रि०। पूरणे कन्। ३सप्तानां पूरणे च। [खलायाम् अमरः।

सप्तकी स्त्री सप्तभिः स्वरैरिव कायति शब्दायते कै-क। मे-

सप्तचत्वारिंशत् स्त्री सप्ताधिका चत्वारिंशत् शाक०। (सातचल्लिश) १सङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च। एवं सप्तद-शादयः सप्ताधिकतत्तत्संख्यायां तत्संख्यान्विते च। पूरणे डट्। सप्तचत्वारिंश तत्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् एवं सप्तदशादयोऽपि तत्पूरणे एवं तमप् सप्तचत्वारिं-शत्तम तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां टाप्।

सप्तच्छद पु० सप्त सप्त छदाः प्रतिपर्व्वम् यस्य वृत्तौ संख्या-शब्दस्य वीप्सार्थता भाष्योक्ता। (छातिम) वृक्षे राजनि०।

सप्तजिह्व पु० सप्त जिह्वा इव आस्वादसाधनानि अर्चींषो यस्य। वह्नौ त्रिका०। "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता चैव सुधूम्रवर्णा। उग्रा प्रदीप्ता च कृपीट-योनेः सप्तैव कीलाः कथिताश्च जिह्वाः" इत्युक्तानां सप्ता-नामग्निज्वालानामेव तज्जिह्वात्वमुक्तम्। वह्निजिह्वानां वर्णभेदः अवस्थानदिग्भेदश्च गणेशविमर्षिण्यां दर्शितो यथा "हिरण्या तप्तहेमाभा स्थूलपार्श्वेदिशि स्थिता। वैदूर्य्यवर्णा कनका प्राच्यां दिशि समाश्रिता। तरुणा-दित्यसङ्काशा रक्ता जिह्वाग्निसंस्थिता। कृष्णा नीलाभ्र-सङ्काशा नैर्ऋत्यां दिशि संस्थिता। अतिरक्ता जवा-भासा वायव्यां दिशि संस्थिता। बहुरूपा तथा ख्याता दक्षिणोत्तरसंस्थिता"।

सप्तज्वाल पु० सप्त काल्यादयः ज्वाला यस्य। १वह्नौ हेमच०। २सप्तार्च्चिरादयोऽप्यत्र अमरः। [यज्ञे अमरः।

सप्ततन्तु सप्तभिः भूरादिभिर्महाव्याहृतिभिस्तन्यते तन-तुन्।

सप्तति स्त्री सप्तगुणिता दशतिः नि०। (सत्तर) १संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। ततःपूरणे डट्। सप्तत तत्संख्यापू-रणे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सप्ततितम त्रि० सप्ततेः पूरणः तमप्। येन सप्ततिसंख्या पूर्य्यते तस्मिन् अर्थे स्त्रियां टाप्।

सप्तद्वीपा स्त्री सप्त जम्बूप्रभृतयोद्वीपाः यस्याः। जम्बूप्रभृ-तिसप्तद्वीपयुतायां पृथिव्याम्। जम्बूद्वीपशब्दे ३०४२पृ० दृश्यम्

सप्तधा अव्य० सप्तन्+प्रकारे धाच्। सप्तप्रकारे।

सप्तधातु पु० ब०व० सप्तगुणिता धातवः। देहस्थेषु "रसास्र-मांसमेदोऽस्थिमज्जानः शुक्रसंयुताः। शरीरस्था इमे ज्ञेयाः पण्डितैः सप्त धातवः" इत्युक्तेषु रसादिषु धातुषु राजनि०।

सप्तन् पु० त्रि० । सप–तनिन् । (सात) १संख्यान्विते २तत्सं-ख्यायां महाभाष्यम् । [पृ० दृश्यम् ।

सप्तनाड़ीचक्र न० वृष्टिज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३१

सप्तनामा स्त्री सप्त नामानि यस्याः डाप् । आदित्यभक्तायाम् राजनि० । [राजनि० । २सप्तच्छदवृक्षे च ।

सप्तपत्त्र पु० सप्त सप्त पत्त्राणि प्रतिपत्त्रं यस्य । १मुद्गरवृक्षे

सप्तपदी स्त्री सप्तानां पदानां समाहारः ङीप् । विवाह-काले मण्डलिकासु गन्तव्येषु सप्तसु पदेषु । तत्प्रकारो भवदेवभट्टोक्तो यथा“ततो जामाता प्रागुदीचीं गत्वा वधूं सप्तभिर्मन्त्रैः सप्तसु मण्डलिकासु सप्त पदानि नयेत् । वधूश्च दक्षिणपादं नीत्वा पश्चात् वामपादं मण्डलिकां नयेत् । जामाता च वधूं ब्रूयात् वामेन पादेन दक्षिणं पादमाक्रमयेति”इत्यादि । अस्यैव कर्मणो विवाहनिष्ठा-करत्वमुक्तं मनुना “पाणिग्रहणिकामन्त्रा नियतं दार-लक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे”।

सप्तपर्ण पु० सप्त सप्त पर्णान्यस्य प्रतिपर्णम्। (छातिम) वृक्षे अमरः । “सप्तपर्णो व्रणश्लेष्मवातकुष्ठास्रजन्तुजित् । दी-पनः श्वासगुल्मघ्नः स्निग्धोष्णस्तुवरः स्मृतः” भावप्र० तद्गुणा उक्ताः । २लज्जालुलतायां स्त्री रत्नमा०ङीप् । “द्राक्षादाड़िमखर्जूरस्वादिताम्रं सशर्करम् । लाक्षाचूर्णं समध्वाज्यं सप्तपर्णसुदाहृतम्” शब्दच० उक्ते ३खा-द्यभेदे न० ।

सप्तपाताल न० समाहारद्विगुः पात्रादि । “अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत् । महातलञ्च सुतलं पातालं सप्त कीर्त्तितम्” इत्युक्तेषु सप्तसु भूमेरधःस्थलोकेषु ।

सप्तप्रकृतिविकृति स्त्री ब०व०सप्तसंख्याताः प्रकृतिविकृतयः। सांख्यसिद्धे महदहङ्कारसहितसूक्ष्मपञ्चभूतहेतुशब्दादि-तन्मात्रात्मके पदार्थसप्तके “महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त” इति सांख्यकारिका । षोडशकपदार्थहेतुत्वात् प्रकृतित्वम् प्रकृतिकार्य्यत्वाच्च विकृतित्वमासाम् ।

सप्तभद्र पु० सप्तसु स्थानेषु भद्रमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दच० ।

सप्तम त्रि०सप्तानां पूरणः मट् । येन सप्तसंख्या पूर्य्यते तस्मि-न्नर्थे स्त्रियां ङीप् । सा च चन्द्रस्य सप्तमकलाया ह्रा-सवृद्धिरूपायां तिथौ च तिथिशब्दे ३२८५पृ० दृश्यम् ।

सप्तरक्त पु० सप्त रक्तानि प्रशस्तान्यस्य । “पाणिपादतले रक्ते नेत्रान्तरनखानि च । तालुकाधरजिह्वाश्च प्रशस्ता सप्त-रक्तता” इत्युक्तस्थानेषु रक्ततावति जने ।

सप्तर्षि पु० ब०व० । सप्त ऋषयः संज्ञात्वात् कर्म० । “मरीचि-रत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः । वशिष्ठश्च महा-भाग ! सप्तैते ब्रह्मणः सुताः” इत्युक्तेषु सप्तसु ऋषिषु । मन्वन्तरभेदे तेषां नामभेदा ऋषिशब्दे उक्ता १४५२ पृ० दृश्याः ।

सप्तर्षिमण्डल त्रि० ६त० । आकाशे नित्यं ध्रुवनक्षत्रपरि-भ्रामके नक्षत्रसप्तकात्मके नक्षत्रमण्डलभेदे “सप्तर्षिमण्डलं तस्मादृश्यते सर्वकोपरीति” पुराणम् । तच्चारादि ऋषिशब्दे १४५२ पृ० दृश्यम् ।

सप्तला स्त्री सप्तधा लाति ला–क । १नवमालिकायाम् अमरः २चर्मकषायां ३गुञ्जायां ४पाटलायाञ्च मेदि० ।

सप्तशती स्त्री सप्तानां शतानां समाहारः । मार्कण्डेयपुरा-णान्तर्गतसप्तशतमन्त्रसमुदायरूपे देवीमाहात्म्यबोधके त्रयो-दशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे तन्मन्त्रविभागः चण्डीशब्दे २८५५ पृ० दृश्यः । “मध्ये सप्तशतीं जपेदिति” तत्र दर्शितवाक्यम् ।

सप्तशलाक पु० सप्त शलाकाकारा रेखा यत्र । ज्योतिषोक्ते विवाहादौ वर्ज्यदोषसूचके सप्तशलाकाकारितचक्रभेदे चक्रशब्दे२८३०पृ०दृश्यम् । उपयमशब्दे १२६३पृ०दृश्यम् ।

सप्तशिरा स्त्री सप्त शिरा अस्याः । ताम्बूलवल्ल्यां राजनि०

सप्तसप्ति पु० सप्त सप्तयोऽश्वा यस्य । १सूर्य्ये हेमच० २अर्क-वृक्षे च । सप्ताश्वादयोऽप्यत्र ।

सप्तसागर पु० ब०व० । सप्तसंख्याताः सागराः । “नवनीत-सुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः” इत्युक्तेषु सप्तसु सागरेषु सप्त घृतादिकल्पिताः सागरा इव देयपदार्था यत्र कप् । मत्स्यपुराणोक्ते स्वनामख्याते महादानभेदे मत्स्यपु० २८६अ० तद्विधानं दृश्यम् ।

सप्तांशु पु० सप्त अंशवो ज्वाला यस्य । सप्तजिह्वशब्दे “काली क-राली चेत्याद्युक्तसप्तज्वालायुते वह्नौ । [ग्रहे जटा० ।

सप्तांशुपुङ्गव पु० सप्तभिरंशुभिः पुङ्गव इव श्रेष्ठत्वात् । शनि-

सप्तार्चिस् पु० सप्त अर्चींषि यस्य । १वह्नौ अमरः २चित्रक-वृक्षे ३शनिग्रहे हेमच० । ४क्रूरनेत्रे त्रि० मेदि० ।

सप्ताश्व पु० सप्त अश्वा अस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे अमरः ।

सप्ताश्ववाहन पु० सप्त अश्वाः वाहनान्यस्य । १सूर्य्ये २अर्क-वृक्षे च “शुचिः सप्ताश्ववाहनः” सूर्य्यस्तवः ।

सप्ति पु० सप–ति । अश्वे अमरः ।

सफर पुंस्त्री० सप–अरन् पृषो० पस्य फः । (पुँटी) मत्स्ये स्त्रीत्वे ङीष् । “नयन्ती चलशफरीविघट्टितोरूः” माघः अस्य तालव्यादितेत्यन्ये ।

सफल त्रि० सह फलेन सहस्य सः। १अव्यर्थे २फलयुक्ते च जटा०।

सबल त्रि० सह बलेन सामर्थ्येन सैन्येन वा सहस्य सः। १सामर्थ्यान्विते २सैन्ययुक्ते ३ज्यो०उक्तबलाद्ये "सबलेऽव्दपतौ खस्थे राज्याप्तिं सुखकीर्त्तयः" नील०ता०।

सब्रह्मचारिन् पु० समानं ब्रह्म वेदग्रहणकालीनं व्रतं चरति चर–णिनि समानस्य सः। एकगुरुसकाशात् वेदाध्ययनकाले तच्चिह्नसमानव्रताचारयुते अमरः।

सभर्तृका स्त्री सह भर्त्रा पत्या सहस्य सः कप्। विद्यमानपतिकायां स्त्रियाम् अमरः।

सभा स्त्री सह भान्ति अभीष्टनिश्चयार्थमेकत्र यत्र गृहे। १बहूनां समावेशनस्थाने २तदधिष्ठायिजनसमूहे च अमरः "यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः। राज्ञः प्रतिकृतो विद्वान् ब्राह्मणास्तां सभां विदुः"। विद्वद्वृन्दंहतावपि सभापर्य्यायपरिषच्छब्दमाह "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की निरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। ३द्यूते ४गृहे मेदि० ५समूहे हेमच०। समूहपरत्वे क्लीत० न०। दासीसभं नृपसभमित्यादि। व्यवहारदर्शनार्थसभास्थानञ्च वीरमि० दर्शितं यथा वृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक्। प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम्। प्रतिमालेख्यदेवैश्च युक्तामग्न्यम्बुना तथा" इति लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन लक्षिताम्। अग्न्यम्बुनेति समाहारद्वन्द्वः। सभाया धर्माधिकरणत्वं कात्यायन आह "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम्। यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति"। तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन् देशे इत्यादि" प्रागुक्तम् त्रय इत्युपलक्षणम् अधिकानामपि स्तुतत्वात्। तच्च वक्ष्यते। अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः अत्र प्रविशेत् सभाम् सभामेव प्रविश्येत्यादिवचनात् सभा मुख्यव्यवहारदर्शनस्थानम्। अन्यान्यमुख्यानि व्यवहारस्थानानावाक्याद्वगन्तव्यानि। "दश स्थानानि वादानां पञ्च चैवाब्रवीद्भृगुः। निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः। आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा। सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः। उभयानुमतञ्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम्। कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः। ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्यश्च वर्गिणः। कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथा"। इति। स्वकैरारण्यैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दात् ये ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युः उभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः। सार्थो ग्रामदेवयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः। पुरं मुख्यनगरम् तस्मादर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः सार्थकुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव, ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि। ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितोजनः। पौरः पुरवासिनां समूहः "श्रेण्यो रजकाद्यष्टादश हीनजातयः। चातुर्विद्यः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेतः वर्गिणो गणप्रभृतयः। राज्ञः सभाप्रवेशस्तत्रैव दर्शितः। तत्र मनुः "व्यवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः। मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम्। तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम्। विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्य्याणि कार्य्यिणाम्। प्रत्यहं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः। अष्टादशसु मार्गेषु निबद्धानि पृथक् पृथक्। धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः। प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्य्यदर्शनमारभेत्" इति।

सभाज सेवने दर्शने च सक० प्रीतौ अ०अद०चु० उभ० सेट्। सभाजयति ते अससभाजत्–त। अनेकाचत्वात्र षोपदेशः

सभाजन न०सभाज–भावे ल्युट्। गमनागमनादिकाले सुखानन्दप्रीतिसाधने सम्भाषणे १पूजने च अमरः।

सभासद् पु०सभायां सीदति–क्विप्। सामाजिके सभ्ये अमरः तल्लक्षणमाह याज्ञ० "श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञा सभासदः कार्य्या रिपौ मित्रे च ये समाः" इति। श्रुतेन मीमांसाव्याकरणादिश्रवणेन वेदाध्ययनेन च सम्पन्नाः। धर्मज्ञाः सत्यवादिनः सत्यवदनशीलाः रिपौ मित्रे च समाः द्वेषरागशून्याः एवंविधा सभासदः सभायां सदसि यथा सीदन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा कर्त्तव्याः सभ्यत्वेन वरीतव्या इत्यर्थः। अतस्तेषामुपादेयत्वात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यूपं छिनत्ति पुरोहितस्तं प्रकुर्वीतेत्यादिवत् सत्यपि बहुत्वेऽतुद्देश्यत्वात् तद्गतैकत्वबहुत्वत्वं विवक्षितम्। तच्च यद्यपि कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वमात्रेणापि चरितार्थं तथापि ग्रन्थान्तरोक्तबहुत्वविकल्पपरम्। तथा च वृहस्पतिः "लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा। यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा" इति। मनुना तु त्रय एवोक्ताः।

"यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः" इति । अत्र त्रिभ्योऽन्यूनाः सभ्यास्तेऽधिकाश्च न कार्या इत्यत्र तात्पर्यं सङ्ख्यावैषम्यन्तु "भूयोऽल्पविरोधे भूयसां स्यात् सधर्मकत्वमिति न्यायेन विप्रतिपत्तावधिकसङ्ख्यावचनमादरणीयं गुणसाम्यैः । तद्वैषम्ये तु शतमप्यन्धानान्न पश्यतीति न्यायेन गुणवत्तरवचनमेवेति प्रदर्शनार्थम् । "यत्तु चत्वारो धर्मज्ञाः पर्षत्त्रैविद्यमेव वा । स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाऽध्यात्मवित्तमः" इति योगीश्वरेण विषमसङ्ख्यात्वमपि बहुत्वमपि चानादृतम् । तत्तु पूर्वोक्तानां धर्मकारकत्वापकहेतूनां सन्देहनिर्णयविषयं प्रक्रमात् । व्यवहारविषये तु त्र्यवराणां विषमसङ्ख्यानामेव सभ्यत्वं विशेषविधानादित्यवसेयम् । एते च ब्राह्मणा एव । मनुबृहस्पतिभ्यां विप्रपदोपादानात् । स तु सभ्यैः स्थिरैर्युक्तः प्राज्ञैर्मौलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति" द्विजोत्तमपदस्य च कात्यायनेनोपादानात् । नारदेन "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान्नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । धर्मशास्त्रेषु कुशलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । समाः शत्रौ च मित्रे च नृपतेः स्युः सभासदः" इति । विचार्य श्रेणिभिः कार्यं कुलैर्यन्न विचारितम् । गणैश्च श्रेण्यविज्ञातं गणाज्ञातं नियुक्तकैः । कुलादिभ्योऽधिकाः सभ्यास्तेभ्योऽध्यक्षोऽधिकः कृतः । सर्वेषामधिको राजा धर्म्यं यत्तेन निश्चितम् । उत्तमाधममध्यानां विवादानां विचारणात् । उपर्युपरि बुद्धीनाञ्चरन्तीश्वरबुद्धयः" वर्णभेदोऽनादृतः ।

शुक्रनीतिपरिशिष्टेऽपि तथैवोक्तं यथा

"बहुवर्णजो भवेद्राजा योऽन्यस्तद्वर्णजः सदा । तद्वर्णा एव गुणिनः प्रायशः सम्भवन्ति हि । व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः । रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः । निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः । राज्ञा ते च नियोक्तव्याः स्युः सभ्याः सर्वासु जातिषु" "राजा तु धार्मिकान् सभ्यान् नियुञ्ज्यात् सुपरीक्षितान् । व्यवहारधुरं वोढुं ये शक्ताः पुङ्गवा इव । लोकवेदज्ञधर्मज्ञाः सप्त पञ्च त्रयोऽपि वा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञसदृशी सभा । श्रोतारो वणिजस्तत्र कर्त्तव्याः सुविचक्षणाः । अनियुक्तो नियुक्तो वा धर्मज्ञो वक्तुमर्हति । एकः शास्त्रमधीयानो विन्द्यान्न कार्यनिर्णयम् । तस्माद् बह्वागमः कार्यो विवादेषूत्तमो नृपैः । स ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाध्यात्मचिन्तकः । एकद्वित्रिचतुर्वीरं व्यवहारानुचिन्तनम् । कार्यं पृथक् पृथक् सभ्यै राज्ञा श्रेष्ठतरैः सह । अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्मवाक्यै रञ्जयति स सभास्तारतामियात् । नृपोऽधिकृतसभ्याश्च स्मृतिर्गणकलेखकौ । हेमाग्न्यम्बु स्वं पुरुषः साधनाङ्गानि वै दश । एतद्दशाङ्गकरणं यस्यामध्यास्य पार्थिवः । न्यायान् पश्येत् कृतमतिः सा सभाऽध्वरसन्निभा" ।

सभापति पु० ६त० । सभायाः स्थापके नृपे "सभापतिश्च नृपतिरेव "दुर्गमध्ये गृहं कुर्यादित्यादिना बृहस्पत्यादिभिः सभानिर्माणतद्गवाक्षादेस्तत्र सभ्योपवेशनादेश्च तत्कर्त्तृत्वेव विधानात्" वीरमि० ।

सभास्तार पु० सभां स्तृणाति स्तृ—अण् । १सभ्ये अमरः । "अर्थिप्रत्यर्थिनौ सभ्यान् लेखकप्रेक्षकांश्च यः । धर्मवाक्यैरञ्जयति स सभास्तारतामियात्" शुक्रनीतिपरि० उक्ते २सभ्यभेदे च । [कारके अमरः ।

सभिक पु० सभा द्यूतसभा आश्रयत्वेनास्त्यस्य ठन् । द्यूत-

सभीक पु० सभा द्यूतं प्रयोजनमस्य ईकन् । द्यूतकारे शब्दच०

सभोचित पु० सभा उचिता परिचिता यस्य । १पण्डिते धनञ्जयः । २सभायोग्ये त्रि० । [१विश्वक्षे त्रि० जटा०

सभ्य पु० सभायां साधुः यत् । १सामाजिके २द्यूतकारे च

सम् अव्य० सो—बा०कमु । १सम्यगर्थे २प्रकर्षे ३सङ्गतौ ४शोभने शब्दच० । ५समुच्चये हेमच० ।

सम त्रि० सम—अच् । १समाने तुल्ये २सर्वे अमरः ३साधौ मेदि० । (योड़) ४युग्मे "समेऽङ्कितेवर्गः" इति लीला० समतयाख्यातेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठादिषु ५राशिषु च । अतुल्येऽस्य सर्वनामता । गीतवाद्ययोरेककालभवे गायकहस्तादिचालनरूपे ६तालभेदे न० ७शत्रुमित्रभिन्ने पक्षे प्रकल्या० अभेदे तृतीया । समेन याति समं यातीत्यर्थः ।

समक्ष अव्य० अक्ष्णः समीपम् अव्ययी० अच् । १चक्षुःसन्निकर्षे तद्वत्यस्ति अच् । २प्रत्यक्षविषये त्रि० ।

समकोण त्रि० समः कोणो यस्य । रेखागणितोक्ते समकोणयुक्ते त्रिकोणादौ । क्षेत्रशब्दे २३६० पृ० १५ अङ्कचिह्निते दृश्यम् ।

समकोल पुंस्त्री० ६ब० । सर्पे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

समगन्धक पु० समास्तुल्यभागेन निर्वेशिता गन्धाः गन्धयुक्तद्रव्याण्यत्र कप् । कृत्रिमधूपभेदे शब्दमा० ।

समगन्धिक पु० समः सर्वदा तुल्यरूपः गन्धोऽस्त्यस्य ठन् ।

उशीरे (वेणारमूल) राजनि०। [१सकले अमरः २पूर्णे च

समग्र त्रि० समं सकलं यथा स्यात्तथा गृह्यते ग्रह–ड ।

समङ्गा स्त्री समज्यतेऽनया सम्+अनृज-करणे घञ् टाप् ।

मञ्जिष्ठायाम् अमरः । [तुल्यदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

समचित्त त्रि० समं सर्वत्र समभावं चित्तं यस्य । सर्वत्र

समज न०समजत्यत्र सम्+अज–आधारे अप् व्यभावः । १वने

मेदि० २समूहे ३पशूनां संघे ४मूर्खवृन्दे च अमरः ।

समज्ञा स्त्री समस्मिन् सर्वत्र ज्ञायतेऽनया ज्ञा–क । कीर्त्तौ

अमरः । [अमरः २कीर्त्तौ च रमानाथः ।

समज्या स्त्री सम्+अज–क्यप् न वीभावः । १सभायाम्

समञ्जस त्रि० सम्यक् अञ्ज औचित्यं यत्र अच् समा०। १उ-

चिते अमरः २युक्ते च । प्रा०स०। ३औचित्ये न०।४स-

माधाने त्रिका० ५अत्यन्ते अमरः ।

समठ पु० गण्डीरे हारा० । [गुडत्रये राजनि०।

समत्रय न० समं त्रयं यत्र। समभागयुते हरीतकीनागर-

समदर्शिन् त्रि० समस्मिन् सर्वत्र ब्रह्मभावेनाऽभिन्नतया

पश्यति दृश–णिनि । सर्वत्र समदर्शके तत्त्वज्ञानिनि ।

“विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि। शुनि चैव

श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः” इति गीता ।

समदृष्टि स्त्री कर्म० । १सर्वत्र तुल्यदर्शने । “दुःखे सुखे च

विप्रेन्द्र ! या दृष्टिर्वर्त्तते सदा । तथा शत्रौ च मित्रे

च समदृष्टिश्च सा स्मृता” पद्मपु०क्रिया०१६अ० । ६ब० ।

२समदर्शिनि त्रि० ।

समधिक त्रि० सम्यक् अधिकः प्रा० । अत्यन्ताधिके अमरः ।

समनियत त्रि० समेन नियतः । व्यापकत्वे सति व्याप्यत्व-

युते गदा० । समव्याप्तादयोऽप्यत्र ।

समन्त पु०सम्यक् अन्तः, स यत्र वा ।१सम्यगन्ते २सीमायाञ्च

समन्ततस् अव्य० समन्त+तसिल् । सर्वत्र व्याप्तौ अमरः ।

समन्तदुग्धा स्त्री समन्ततो दुग्धमस्याः । स्नुहीवृक्षे अमरः ।

समन्तपञ्चक न० समन्तात् पञ्चकं ह्रदपञ्चकं यत्र । कुरुक्षेत्र

स्थे तीर्थभेदे “त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां

प्रभुः । समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् ह्रदान् । स

तेषु तर्पयामास भृगून् भृगुकुलोद्वहः” भा०व०११७अ०।

“तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामह्रदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।

एतत् कुरुक्षेत्र समन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते”

भा०व० ८३अ० ।

समन्तभद्र पु० समन्तात् भद्रमस्य । बुद्धे अमरः ।

समन्तभुज् पु०समन्तात् भुङ्क्ते भुज–क्विप् । वह्नौ त्रिका०

समन्तात् अव्य० समन्त+आति । १समन्तत इत्यर्थे शब्दमा०।

२सर्वत्रव्याप्तौ च ।

समन्वित त्रि० सम्+अनु+इण–क्त । सङ्गते ।

समपद न० समं पदं यस्मिन् । धन्विनां समपदनिवेशनपू-

र्वके “स्थानानि धन्विनां पञ्च” इत्युपक्रम्य “अन्वर्थं

स्यात् समपदमि”त्युक्ते अवस्थानभेदे अमरः । २रति-

बन्धभेदे पु०“योषित्पादौ हृदि स्थाप्य कराभ्यां पीडयेत्

स्तनौ । यथेष्टं ताडयेत् योनिं बन्धः समपदः स्मृतः”

रतिमञ्ज० ।

समभिव्याहार पु० सम्+अभि+वि+आ+हृ-घञ् । १सा-

हित्ये २पूर्वापरीभावे ३शेषशेषिवाचकयोः सहोच्चारणे च

मीमांसकाः । [२सहोच्चरिते । ३अव्यवहिते च ।

समभिव्याहृत त्रि० सम्+अभि+वि+आ+हृ-क्त । १सहिते

समभिहार पु० सम्+अभि+हृ-घञ् । १पौनःपुन्ये क्रिया

सातत्ये २भृशार्थे मेदि० “क्रियासमभिहारेण विरा-

ध्यन्तं सहेत कः” माघः ।

समम् अव्य० सम–अम् । १साहित्ये अमरः । २एकदेत्यर्थे

“सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना” रघुः ।

समय पु० सम+इण–अच् । १काले २शपथे ३आचारे

४सिद्धान्ते ५अङ्गीकारे च अमरः । ६क्रियाकारके

७निर्देशे ८सङ्केते ९भाषायां मेदि० १०सम्पदि ११नि-

यमे १२अवसरे हेमच० १३कालविधाने शब्दच० ।

१४नियमबन्धे अस्य शब्दस्येदमभिधेयमित्यभिधानाभिधेय-

नियमबन्धे” वाच०स्या० १५शास्त्रे च ।

समया अव्य० सम+इण–आ । नैकट्ये २मध्ये च अमरः ।

समयाकार पु० समयस्य सङ्केतस्याकारः । सङ्केते त्रिका० ।

समयाध्युषित न० समयः अध्युषितो यत्र । सूर्य्यतारा-

रहितकाले “तथा प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले ।

रवियावन्न दृश्येत समयाध्युषितश्च तत्” कर्म०कात्या० ।

“उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा” इति मनुः ।

समयाशुद्धि स्त्री ६त०। कालाशुद्धौ कालाशुद्धिशब्दे दृश्यम्

समर पु० न० सम्+ऋ–आधारे अप् । युद्धे अमरः ।

समरभ रतिबन्धभेदे “स्वजङ्घाद्वयसंयुक्तं कृत्वा योषित्पद-

द्वयम् । स्तनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः समरभः स्मृतः”

रतिमञ्ज० ।

समरमूर्द्धन् पु० ६त० । समरस्याग्रे ।

समर्चन न० सम्यक् अर्चनं प्रा०स० । सम्यक्पूजने ।

समर्ण त्रि० सम्+अर्द–क्त । सम्यक्पीडिते ।

समर्थ त्रि० सम्+अर्थ-अच् । १शक्ते २हिते च अमरः । सम्यगर्थः प्रा० स० । ३प्रशस्ताभीष्टे पु० । सङ्गतोऽर्थो यस्य प्रा०स० । “समर्थः पदविधिः” पा० परिभाषिते सङ्गतार्थे समसादौ समासशब्दे दृश्यम् ।

समर्थन न० सम्+अर्थ-ल्युट् । इदमित्थमेवेति निश्चयहेतू-पन्यासेन निश्चायकव्यापारभेदे अमरः । युच् । तत्र, अश-क्येऽध्यवसाये च स्त्री । [र्तार दैवादौ अमरः ।

समर्द्धक त्रि० समर्द्धयति सम्+ऋध-ण्वुल् । इष्टफलदा-

समर्य्याद त्रि० सह मर्यादया सहस्य सः । १सीमायुते २समीपे पु० मेदि० ।

समल न० सम्यक् मलम् । १विष्ठायां शब्दच० । सह मलेन सहस्य सः । २कलुषे त्रि० त्रिका० । [वतरणसोपाने ।

समवतार पु० समवतीर्य्यतेऽनेन सम्+अव+तॄ-घञ् । जला-

समवर्त्तिन् पु० समं वर्त्तते वृत-णिनि । १यमे धर्मराजे अमरः । २सर्वत्र समभावेन वर्त्तिनि त्रि० ।

समवकार पु० सम्+अव+कॄ-आधारे घञ् । नाटकभेदे सा०द० उक्तो यथा

“वृत्तं समवकारे तु ख्यातं देवासुराश्रयम् । सन्धयो निर्विमर्षास्तु त्रयोऽङ्कास्तत्र चादिमे । सन्धी द्वावन्त्य-योस्तद्वदेक एको भवेत् पुनः । नायका द्वादशोदात्ताः प्रख्याता देवदानवाः । फलं पृथक् पृथक् तेषां वीर-मुख्योऽखिलो रसः । वृत्तयो मन्दकौशिक्यो नात्र विन्दु प्रवेशकौ । वीथ्यङ्गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छन्दांसि विविधानि च । त्रि-शृङ्गारस्त्रिकपटः कार्य्यश्चायं त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादश-नाडीभिर्निष्पाद्यं प्रथमाङ्कगम् । द्वितीयेऽङ्के च तिसृ-भिर्द्वाभ्यामङ्के तृतीयके” । नाडिका घटिकाद्वयमुच्यते । विन्दुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि नेह विधातव्यौ । तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृङ्गारः कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रिमश्च दैवजो विद्रवः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्च चेतना-चेतनैः कृतः” । तत्र शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृङ्गारः अर्थलाभार्थकल्पितः अर्थशृङ्गारः । प्रहसनशृङ्गारः कामशृङ्गारः । तत्र कामशृङ्गारः प्रथमाङ्क एव । अन्य-योस्तु न नियम इत्याहुः । चेतनाचेतना गजादयः । समवकीर्य्यन्ते बहवोऽर्था अस्मिन्निति समवकारः । यथा समुद्रमन्थनम्” ।

समवाय पु० सम्+अव-अय-अच् । १समूहे अमरः २मे-लने न्यायोक्ते नित्यद्रव्यादिषु जात्यादीनां ३संबन्धभेदे च “घटादीनां कपालादौ द्रव्येषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेश्च सम्बन्धः समवायः प्रकीर्त्तितः” भाषा० “समवायं दर्शयति । घटादीनामिति अवयवावयविनोः जातिव्यक्त्योर्गुणगु-णिनोः क्रियाक्रियावतोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः सम्बन्धः स समवायः, समवायत्वं नित्यसम्बन्धत्वं तत्र प्रमाणन्तु गुण क्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया वि-शिष्टबुद्धित्वात् इत्यनुमाने संयोगादिबाधात् समवाय-सिद्धिः । न च स्वरूपसम्बन्धेन सिद्धसाधनम् अर्थान्तरं वा, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवात् लाघवा-देकसमवायसिद्धिः । न च समवायस्यैकत्वे वायौ रूप-वत्ताबुद्धिप्रसङ्गः तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् । न चैवम् अभावस्य वैशिष्ट्यं सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानन्तरमपि घटा-भावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वात् तस्य नित्यत्वात् अन्यथा देशान्तरेऽपि तत्प्रतीतिर्न स्यात् वै-शिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्वात्, मम तु मते घटे पाकरक्तता-दशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वान्न तद्वत्ताबुद्धिः । वैशिष्ट्यस्या-नित्यत्वे त्वनन्तवैशिष्ट्यकल्पने तवैव गौरवम् इत्यञ्च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां सम्बन्धः” । अयुतसिद्धयोः सम्बन्धः स इति वैशेषिकाः स च सम्बन्धो नाना नित्यश्चेति नव्यनैयायिकाः प्राभाकराश्चाहुः । समवायस्य प्रत्यक्षः “प्रत्यक्षं समवायस्य विशेषणतया भवेत्” भाषा० । अतीन्द्रियोऽनुमेयश्चेति वैशेषिकाः, स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वोपपत्तेः समवायो न पदार्थान्तरमिति भाट्टाः ।

समवायिजनक न० कारणभेदे “यत्र समवेतं कार्य्यं भवति ज्ञेयं तु समवायिजनकं तत्” “समवायिकारणत्वं द्रव्यस्यैव विज्ञेयम्” भाषा० । इदमेव उपादानकारणमिति सा-ङ्ख्यवेदान्तिनश्चाहुः ।

समवायिन् त्रि०समवायोऽस्त्यस्य । समवायसम्बन्धानुयोगिनि यथा घटादीनां कपालादि गुणक्रिययोर्द्रव्याणि ।

समवेत त्रि० सम्+अव-इण-क्त । १मिलिते २समूहान्विते न्यायोक्तेन समवायसम्बन्धेन ३स्थिते च ।

समशनीय पु०सम्यगशनाय हितं छ । विवाहोत्तरं दम्पत्योः सम्यगशनाय विहिते स्थालीपाके” तद्विधानादि सं० त० गोभिलोक्तं यथा “श्वोभूते वा समशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत” “यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता तदा तत्परदिने सम्यगशनार्थं क्रियते इति सम्यगशनीयं स्थालीपाकं कुर्वीत” रघु० । तद्धोमविधानादि तत्र दृश्यम् ।

समष्टि स्त्री सम्+अश–व्याप्तौ क्तिन् । १सम्यग्व्याप्तौ २समस्ततायाञ्च । कर्त्तरि क्तिच् । ३संघीभूते समस्ते पदार्थे वेदान्तसा० “समष्टिरीशः सर्वेषां स्वात्मतादात्म्यवेदनात् । तदभावात्तदन्ये तु ज्ञायन्ते व्यष्टिसंज्ञया” पञ्चद० ।

समष्ठि(ष्ठी)ल पु० समं तिष्ठति स्था–इलच् पृषो० षत्वं वा दीर्घः । (गुँड़िया) शाके अमरः ।

समसन न० सम्+अस–ल्युट् । १समासे २संक्षेपे अमरः ।

समसूत्रपातन्याय पु० न्यायभेदे समतया सूत्रस्य पातने यस्य तल्लग्नत्वमेवमुपर्य्यधःस्थितानां ग्रहाणां तत्सूत्रसंलग्नैकदेशकालावच्छेदेन सहावस्थानं येन ज्ञाप्यते तादृशे न्याये “परः सन्निकर्षस्य उपर्य्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकांशावच्छेदेन सहावस्थानरूप” ति०त० रघु० ।

समस्त त्रि० सम्+अस–क्त । १संक्षिप्ते २सकले अमरः । ३व्याकरणोक्ते कृतसमासे शब्दभेदे च ।

समस्थ त्रि०समं तिष्ठति स्था–क । समभावेन तुल्यतया स्थिते

समस्थली स्त्री कर्म० । अन्तर्वेदिदेशे हेमच० ।

समस्या स्त्री समस्यते संक्षिप्यतेऽनया सम्+अस–करणे क्यप् । संक्षेपेण उक्तस्य श्लोकपादादेः परकृतेन स्वकृतेन वा अवशेषेण भागान्तरेण संघटनार्थं कृते प्रश्ने अमरः ।

समा स्त्री समयति विकलयति भावान् सम–अच्–टाप् । वत्सरे अमरकृतास्य नित्यबहुवचनान्ततोक्ता पाणिनिना तु “समांसमां विजायते” इति सूत्रे एकवचनान्तता निर्दिष्टा ।

समांसमीना स्त्री समां समां विजायते प्रसूते ख नि० अत्र समांसमामित्यत्र कालाधारे द्वितीया । प्रतिवर्षं प्रसूतायां गवि अमरः ।

समाकर्षिन् पु०सम्+आ+कृष–णिनि । १अतिदूरगामिनि गन्धे अमरः । २सम्यगाकर्षणकर्त्तरि त्रि०स्त्रियां ङीप् ।

समाख्या स्त्री समाख्यायतेऽनया सम्+आ+ख्या–अङ् । १कीर्त्तौ अमरः २संज्ञायाञ्च । ३योगेनार्थबोधने “स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या” शास्त्रदीपिका ।

समाघात पु० समाहन्यतेऽत्र सम्+आ+हन–आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यगाघाते च ।

समाज पु०सम्+अज–घञ् नवीभावः । पशुभिन्नानां १समूहे अमरः । २सभायां हेमच० ३हस्तिनि नानार्थकोषः ।

समादान न० सम्+आ+दा–भावे ल्युट् । १सम्यगादाने कर्मणि ल्युट् । २बौद्धानां निजकर्मणि मेदि० ।

समाधा स्त्री सम्+आ+धा–अङ् । १निष्पत्तौ २विवादभञ्जने ३पूर्वपक्षस्य सम्यगुत्तरानुगुणसिद्धान्तानुकूलतर्कादिना सम्यगर्थावधारणे च । ल्युट् । समाधानमप्यत्र न० । तत्र ध्येयवस्तुनि चित्तस्य निरन्तरस्थापनरूपे समाधौ च ।

समाधि पु० सम्+आ+धा–कि । १समाधायां ध्येयवस्तुनि एकाग्रतया मनसःस्थापनरूपे २ध्यानभेदे ३वचनाभावे ४नियमे च अमरः । ध्यानभेदस्य समाधिः यथोक्तं पात० सू० “तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम्” सू० “तस्मिन् देशे ध्येयालम्बनस्य प्रत्ययस्यैकतानता सदृशप्रवाहः प्रत्ययान्तरेणापरामृष्टो ध्यानम्” भा० “तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः” सू० “ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते” भा० “ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयितुं व्याचष्टे ध्यानमेवेति । ध्येयाकारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो न ध्यानाकारस्येति अतएवाह शून्यमिति । ननु शून्यं चेत् कथं ध्येयप्रकाशक इत्यत आह इवेति । अत्रैव हेतुमाह ध्येयस्वभावावेशादिति । अत्रापि पुराणम् “तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् । मनसा ध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोऽभिधीयते” इति । ध्येयात् ध्यानस्य भेदकल्पना तद्धीनमित्यर्थः” विवर० ।

एकाग्रतात्मकसमाधिलक्षणं पुराणान्तरोक्तं यथा “नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् । तुरीयमक्षरं ब्रह्म अहमस्मिपरं परं पदम् । अहंब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते” गारुड़े ४४अ० । “द्वादशध्यानपर्य्यन्तं मनो ब्रह्मणि यो नरः । तुष्येत संयतो मुक्तः समाधिः सोऽभिधीयते । ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्याता तन्मयतां गतः । पश्यति द्वैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते” २४०अ० । “इमं गुणसमाहारमनात्मत्वेन पश्यतः । अन्तःशीतलता यस्य समाधिरिति कथ्यते” योगवाशिष्ठे उपशमप्रक० । ५अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०६ पृ० दृश्यम् । ६इन्द्रियनिरोधे शब्दर० । ७काव्यगुणभेदे मेदि० “श्लेषः प्रसादः समता माधुर्य्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः । इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः । एषां विपर्य्ययः प्रायो दृश्यते गौड़वर्त्मनि” काव्याद० तस्यौजस्यन्तर्भावः सा०द० उक्तो यथा “श्लेषः समाधिरौदार्य्यं प्रसाद इति ये पुनः । गुणाश्चिरन्तनैरुक्ता ओजस्यन्तर्भवन्ति ते” । समाधिरारोहावरोहक्रमरूपः ।

आरोह उत्कर्षः। अवरोहोऽपकर्षस्तयोः क्रमो वैरस्थानवद्धो विन्यासः। यथा "वचन्नुजेत्यादि"। अत्र पादत्रये क्रमेण बन्धस्य गाढ़ता। चतुर्थपादे त्वपकर्षः"।

समाध्मात त्रि० सम्+आ+ध्मा—क्त। १सम्यग्गर्विते २सम्यक्शब्दिते च।

समान त्रि० सममानयति अन—अण्। १तुल्ये २साधौ ३एकस्मिन्नित्यर्थे "समानतन्त्रसिद्धः" गौत० "यत्समानाधिकरणे"ति चिन्तामणिः। सम्+अन–णिच्। भुक्तान्नादेः समीकरणे नाभिदेशस्थे प्राणादिपञ्चकान्तर्गते ४वायुभेदे पु०

समानविभक्तिक त्रि० समानाविभक्तिर्यस्मात् कप्। खप्रकृतिविभक्तिसजातीयविभक्तिके पदे साजात्यञ्च प्रथमात्वादादिना। तेन वेदाः प्रमाणमित्यादौ समानविभक्तिकत्वम्।

समानविषयक त्रि० समानो विषयो यस्य कप्। तुल्यरूपविशेष्यविशेषणताशालिनि ज्ञाने स च समाननिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशाली बोधः समानाकारकोऽप्यत्र।

समानाधिकरण त्रि० समानमेकमधिकरणं यस्य। एकाधि१करणवृत्तिके स्वाधिकरणवृत्तिमति पदार्थे। २विभिन्नविभक्तिराहित्ये सति अभेदेनैकार्थबोधजनकत्वयुते पदे च "लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे" पा० लटोऽपि प्रथमासामाधिकरण्यं विभिन्नविभक्तिराहित्यादुबोध्यम्। "समानाधिकरणस्तत्पुरुषः कर्मधारयः" पा०।

समानाशौच न० कर्म०। अवधृतिकालाभ्यां तुल्ये अशौचे यथा सपिण्डजननाशौचतुल्यं सपिण्डान्तरजननाशौचम् एवं त्रिरात्राद्यास्पृश्यत्वसहितसपिण्डमरणाशौचतुल्यं तथाविधसपिण्डान्तरमरणाशौचं, जननमरणाशौचयोर्न तुल्यता नापि स्नानापनेयाद्यास्पृश्यत्वयुक्तपुत्रजननाशौचेन सपिण्डजननाशौचस्य तुल्यता न वा यावदशौचाचारलक्षणाद्याश्रितायुक्तमहागुरुमरणाशौचस्य सपिण्डमरणाशौचस्य तुल्यता।

समानोदक पु० समानमेकं तर्पणादौ देयमुदकं यस्य। "समानोदकभावस्तु निवर्त्तेता चतुर्दशात्" इत्युक्ते एकादशावधिचतुर्दशपुरुषपर्य्यन्ते ज्ञातिभेदे सपिण्डशब्दे दृश्यम्।

समानोदर्य्य पु० समाने उदरे भवः यत् वा न आदेशः। १एकोदरजभ्रात्रादौ २भगिन्यां स्त्री अमरः। [सि०कौ०]

समाप पु० सम्यक् आपोऽत्र अच् समा० नि०। देवयजनस्थाने

समापन न० सम्+आप–ल्युट्। १समाप्तौ चरमकालसम्बन्धे २परिच्छेदे ३वधे च मेदि० ४समाधाने विश्वः। ५लब्धे धरणिः।

समापन्न त्रि० सम्+आ–पद–क्त। १समाप्ते २प्राप्ते ३क्लिष्टे ४वधे च विश्वः। भावे क्त। ५समाप्तौ न०।

समाप्त त्रि० सम्+आप–क्त। १अवसानप्राप्ते २सम्यक्प्राप्ते च

समाप्तपुनरात्तता स्त्री समाप्ते वाक्यसमाप्तौ पुनरात्तता ग्रहणम्। क्रियान्वयेन निवृत्ताकाङ्क्षस्य विशेष्यवाचकपदस्य विशेषणान्तरार्थान्वयार्थं पुनरुच्चारणरूपे काव्यदोषभेदे दोषशब्दे ३७६४पृ० दृश्यम्।

समापाल पु० समाप्राय अलति पर्य्याप्नोति अल–अच्। पत्नी संचिमेशा०। [३प्राप्तौ शब्दच०।

समाप्ति स्त्री सम्+आप–क्तिन्। १अवसाने २समर्थने मेदि०।

समायोग पु० सम्+आ+युज–घञ्। १संयोगसमवायरूपादिसम्बन्धे "कर्त्तृत्वसमायोगादिति" पुराणम्। २प्रयोजने मेदि०।

समालम्बिन् पु० समालम्बते सम्+आ+लबि–णिनि। भूतृणे राजनि०। २समालम्बनकर्त्तरि त्रि०।

समालम्भ पु० सम्+आ+लभ–घञ् मुम् च। कुङ्कुमादिना गात्रलेपने अमरः। ल्युट्। तत्रैवार्थे न०।

समावर्त्तन न० समावर्त्तते गुरुकुलादनेन सम्+आ+वृत–करणे ल्युट्। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय गुरुकुलादागमनहेतुके संस्कारभेदे तद्विधिः संस्कारतत्त्वे गोभिलोक्तो दृश्यः।

समाविष्ट त्रि० सम्+आ+विश–क्त। १युक्ते २मनोऽभिनिवेशयुते अभीष्टकर्त्तव्यकर्म्मणि चित्तैकाग्र्यविशेषयुक्ते च।

समावृत्त पु० सम्+आ+वृत–क्त। कृतसमावर्त्तनसंस्कारे "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्" याज्ञ०।

समावेश पु० सम्+आ+विश–घञ्। १बहूनामर्थानामेकत्र वाक्यादौ अवस्थापने २कर्त्तव्येऽभिनिवेशे च।

समावेशित त्रि० सम्+आ+विश–णिच्–क्त। कृतसमावेशने

समास पु० सम्+अस–घञ्। १संक्षेपे २समर्थने मेदि०। ३समाहारे ४व्याकरणोक्ते स्यादिपदानामेकपदतासम्पादके पदसाधुतार्थके ५संस्कारभेदे च यथा "समर्थः पदविधिः" पा० "समर्थः संसृष्टार्थः सङ्गतार्थ इति यावत्। सामर्थ्यञ्च द्विविधम् व्यपेक्षावत्त्वमेकार्थीभावश्च। तत्र स्वार्थपर्य्यवसायिपदानामाकाङ्क्षादिवशात् यः परस्परं सम्बन्धः सा व्यपेक्षा। राज्ञः पुरुष इत्यादौ वाक्ये सत्यामाकाङ्क्षायां यो यो यस्मिन् सन्निहितो योग्यश्च स तेन तेन सम्बध्यते यथा राज्ञः पुरुषोऽश्वश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुषः ऋद्धस्य राज्ञोऽश्वो धनस्येत्यादि। वृत्तौ तु नैवम् [illegible]

सैकार्थीभावात्। एकार्थीभावस्य विशेष्यविशेषणभावाव-गाह्येकोपस्थितिजनकत्वम्। तथा च राजपुरुषादिश-ब्देन विशिष्टैकार्थबोधकतया न तदेकदेशे ऋद्धादेरन्वयः पुरुषांशे विशेषणतयोपस्थितस्य नाथादिसम्बन्धिता रा-जादीनाम् जनितान्वयाच्च निराकाङ्क्षतया न देवदत्तादेः स्वामितया पुरुषादावन्वय इति द्रष्टव्यम्। देवदत्तस्य गु-रुकुलमित्यादौ देवदत्तादेस्तु प्रधानीभूतकुलादिनैवान्वयः सम्बन्धस्तूपस्थितगुरुद्वारक एव षष्ठ्यर्थः यथोक्तं हरिणा "समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना। संस्पृशाव-यवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह" इति। यद्वा सम्बन्धि-शब्दार्थस्य पदार्थैकदेशत्वेऽपि भवत्येव केषाञ्चित् सम्ब-न्धान्वयः तदुक्तं तेनैव "सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वं समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षापि वृत्तावपि न हीयते"। अतएव वार्त्तिककृता "सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यमिति" सा-मान्यतो वृत्तिमतो विशेषणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाभाव-मभिधाय "अगुरुकुलपुत्रादीनां वक्तव्यम्" इत्यनेन गुरु-कुलगुरुपुत्रादीनां विशेषणत्वेऽपि पृथक्प्रयोगाय नञा पर्युदासः कृतः। समानाधिकरणविशेषणस्य तु "समा-नाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्यनेन सर्वथा स्वातन्त्र्येण सामर्थ्याभावात् प्रयोगाभावो भङ्ग्याऽभिहितः। एत-न्मूलकमेव प्राचां गाथा "सापेक्षे प्रत्ययो न स्यात् समासो वा कथञ्चन। सापेक्षं तद्विजानीयादसमस्तवि-शेषणम्। प्रतियोगिपदादन्यत् यदन्यत् कारका-दपि। वृत्तिशब्दैकदेशस्य सम्बन्धस्तेन नेष्यते" इति। अत्रायं विशेषः भवति प्रधानस्य सापेक्षत्वेऽपि समास इत्युक्तेः प्रधानस्य वृत्त्युपस्थाप्यविशेष्यस्य राजपुरुषादेः सुन्दरादिविशेषणापेक्षायामपि समासः। समासे चाव-यवशक्त्यैव तत्तदर्थपदार्थोपस्थित्या विशेष्यविशेषणभावा-द्यभ्युपगमे सापेक्षत्वादौ समासाभावादिकं वाचनिकं कल्प्यम् तथान्याप्यधिककल्पना स्यादतः समुदायशक्ति-कल्पनम् यथोक्तं हरिणा "बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः। चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभञ्जनम्। कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितमिति"। तथाहि द्व-न्द्वादिविग्रहवाक्ये चकारादि प्रयुज्यते समस्ते तु न तत्र वचनैरेव तन्निषेधः कल्पनीयः समुदायशक्तिपक्षे तु उक्तार्थानामप्रयोग इत्युक्तन्यायादेव सिद्धम्। नामार्थयो-रभेदान्वयः क्लृप्तः स च राजपदादुपस्थापितराजादेः पुरुषे स्वस्वामिभावसम्बन्धेनान्वये परित्यक्तः स्यात्। सम्बन्धलक्षणायान्तु किमपराद्धम् विशिष्टलक्षणया। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमश्च क्लृप्तः स च प्राप्तानन्दादौ भज्येत आनन्दकर्त्तृकप्राप्तिकर्मेत्यर्थ-बोधस्योभयसम्मतत्वेन कर्त्तृविहितक्तान्तार्थस्य कर्त्तृविशेष्य-तौचित्येन प्रकृते तद्वैपरीत्यात् आनन्दसम्बन्ध्यादिलक्ष-णास्वीकारे समुदायशक्तिपक्ष एव प्रवेशः। तथा प्राप्त आनन्दो यमिति विग्रहे आनन्दादौ अत्यन्तादिविशेषण-योगवत् समासे तद्वारणाय वृत्तस्य न विशेषणयोग इति वाचनिकत्वकल्पनाऽधिका एतन्मते न्यायसिद्धा इत्यादि बहुविप्लवापत्तिरतः समुदाये शक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। वार्त्तिककृता तु अवश्यं कस्यचित् नञ्समासस्यासमर्थ-समासस्य गमकस्य साधुत्वं वक्तव्यमित्युक्तत्वात् असूर्यम्-पश्येत्यादौ असमर्थेन नञा बाणेन हतमारीचो राम इत्यादौ बाणादेर्विग्रहार्थस्य गमकत्वात् सापेक्षत्वेऽपि तदर्थबोधकतयैव समास इति द्रष्टव्यम्" मतृक्ततरला।

"पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः" सि॰कौ॰ "पदस्य पदयोः पदानां वा विधिः पदविधिरिति वचन-विशेषस्याविवक्षितत्वं द्योतयन्नाह पदसम्बन्धीति। तत्र पदेति किम् वर्णाश्रये कार्य्येऽसमर्थेऽपि यथा स्यात् तथा च तिष्ठतु दधि आनयान्नमित्यत्र दध्यानयेति पदयोः सामर्थ्याभावेऽपि वर्णाश्रयं यणादिकं भवत्येव। सूत्रे समर्थपदं लाक्षणिकमिति द्योतयन्नाह समर्थाश्रित इति समर्थेति किं पश्यति कृष्णं श्रितो राममित्यादौ समासो मा भूत् वस्त्रं कृष्णस्य अपत्यं देवदत्तस्येत्यादौ मा भूच्च कृष्णशब्दादपत्यार्थकतद्धितः। इयञ्च परिभाषा समासकृत्-तद्धितादिवृत्तिमात्रे प्रवर्त्तते इति बोध्यम्" मतृक्ततरला।

स च समासः षड्विधः।

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा। सुबन्तेनेति च ज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः" (सुपां सुपा) पदद्वयमपि सुबन्तम्। राजपुरुष इत्यादिः। (सुपां तिङा)। पूर्वपदं सुबन्तमुत्तरं तिङन्तम्। पर्य्य-भूषयत्। "गतिमतोदात्तवता तिङापि समासः" इति वार्त्तिकात् समासः। (सुपां नाम्ना) कुम्भकार इत्यादि। "उपपदमतिङि"ति समासः। स च "गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेरिति" परिभाषया भवति सुबुत्पत्तेः प्राक्। अतोत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागि-

त्वर्थः। अन्यथा चर्मक्रीतीत्यादौ नलोपानुपपत्तेः। (सुपां धातुना) उत्तरपदं धातुमात्रं न तिङन्तम्। कटप्रूः आयतस्तूः। "क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घश्चेति" वार्त्तिकात् समासः। "तिङां तिङा" पिबतखादता। पचतभृज्जतेत्यादि। "आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये" इति मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः "तिङां सुबन्तेन" पूर्वपदं तिङन्तमुत्तरं सुबन्तम्। जहिस्तम्बः। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारञ्चाभि दधातीति" मयूरव्यंसकाद्यन्तर्गणसूत्रात् समासः। अयं षड्विधोऽपि समास, "सह सुपा" इत्यत्र योगविभागेन भाष्ये व्युत्पादितः स्पष्टः शब्दकौस्तुभादौ। स्वयं भाष्यादिसिद्धतद्भेदं व्युत्पाद्य प्राचीनवैयाकरणोक्तविभागस्याव्याप्त्यादिभिस्तल्लक्षणस्य प्रायिकत्वं दर्शयति"।

"समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च। भौतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः"। चतुर्धा अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात्। अयं प्रायोवादः। भूतपूर्वः दृन्भूः आयतस्तूः वागर्थाविवेत्याद्यसंग्रहात्। तथा पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः सर्वपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरित्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कुशपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्रधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावलक्षणाव्याप्तिश्च। "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" पा० समासः। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात् तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुपः प्रतिना मात्रार्थे" पा० समासः। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" पा० समासः। एवं पूर्वकाय इत्यादौ द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्राधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिः बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। शशकुशपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहाराख्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः। सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि द्रष्टव्यम्। [illegible]स्यैषामित्याह भौतपूर्व्यादित्यादि। रेखागवयादिनिष्ठलाङ्गूलादेर्वास्तवपश्वलक्षणत्ववदेतेषामपि न समासलक्षणत्वम्। बोधकता तु तद्वदेव स्यादिति भावः" वैया०।

शब्दशक्तिप्रकाशिकायाम् अन्यथा समासलक्षणादिकमुक्तं यथा "यादृशस्य महावाक्यस्यान्तस्त्वादिर्निजार्थकः। यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः"। "यादृशमहावाक्यान्तरस्त्वतलादिः स्वार्थस्य यादृशार्थावच्छिन्नविषयताशालिबोधे हेतुस्तादृशं तद्वाक्यं तथाविधार्थे समासः। पाचकादिकन्तु पाककर्त्राद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनामलभ्यतादृशार्थकत्वविरहान्न महावाक्यं प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययोग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यं तेन उपकुम्भादौ नाव्याप्तिर्न वा नीलघटत्वमित्यादौ नीलघटत्वादिभागेऽतिप्रसङ्गः। क्षीरपायीत्यादिकस्तु प्रकृत्यर्थावच्छिन्नतदर्थस्यान्वयबोधे समर्थोऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पानशीलसामान्यस्याप्रत्ययात्। राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राजपुरुषस्य भावः तद्धितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वितस्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषेत्यादिभागे न प्रसङ्गः। पाचं पाचमित्यादिणमुलन्तभागस्तु स्वार्थावच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्थायेत्यादौ समासव्यपदेशोऽस्त्वत्वादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः" विभजते "स चायं षड्विधः कर्मधारयादिप्रभेदतः। यश्चोपपदसंज्ञोऽन्यस्तेनासौ सप्तधा मतः। "स चायं निरुक्तसमासः कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषाव्ययीभावबहुव्रीहिद्वन्द्वभेदात् षड्विधः यश्च कुम्भकारादिरप्युपपदसंज्ञकः समासोऽस्ति तेन समं समासः सप्तविधः। सङ्काशनिभनीकाशादीनामिव कारादीनामपि शब्दानामुपपदार्थान्वितस्यैव स्वार्थस्य बोधकतया तथाविधनामान्तरमेव चैतस्य समासान्तराद्विशेषः। ननु यदि षड्विधः सप्तविधो वा समासस्तदास्य पञ्चविधत्वोक्तिः प्राचामसङ्गतेत्यतस्तामुपपादयति"। "पूर्वमध्यान्तसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः। प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वामटादिभिः। "कश्चित् समासः पूर्वपदार्थधर्मिकान्वयबोधजनकतया पूर्वपदप्रधान उच्यते यथा प्राप्तजायार्द्धपिप्पलीपूर्वकायादिकस्तत्पुरुषः यथा वा उपकुम्भाद्यव्ययीभावः पुरुषसिंहादिकर्मधारयश्च। कश्चिन्मध्यपदार्थधर्मिकधीजनकतयैव मध्यपदप्रधानो यथा पटानधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यादिकस्तत्पुरुषः पटस्य नाधिकरणमित्यादिविग्रहे मध्यपदार्थस्यैव विशेष्यत्वात् बहुपदे बहुव्रीहिरेवेत्यस्य तत्पुरुषादेर्बहुनामगर्भत्वाभावे तात्पर्यमित्यग्रे व्युत्पाद्यत्वात्। कश्चिदन्यपदार्थधर्मिकधीहेतुत्वादन्यपदप्रधानः

यथा राजपुरुषादिकस्तत्पुरुषो नीलोत्पलादिकः कर्मधारयो द्विगाव्यादिरव्ययीभावश्च। कश्चित् सर्वपदार्थधर्मिकबुद्धिहेतुत्वात् सर्वपदप्रधानः यथेतरेतरद्वन्द्वो द्वन्द्वमात्रं वा। कश्चित् स्वघटकान्यपदार्थधर्मिकज्ञानजनकत्वादन्यपदार्थप्रधानः यथा बहुव्रीहिः स्वेयवाद्यव्ययीभावश्च। तदेवं पञ्च भेदानादायैव पञ्चविधत्वं प्राच्यैरुक्तमतो न विरोधः। नित्यानित्यभेदेन समासस्य द्वैविध्यमप्यस्ति यदुक्तं जयादित्येन "विभक्तिमात्रप्रक्षेपान्निजान्तर्गतनामसु। स्वार्थस्याबोधबोधाभ्यां नित्यानित्यौ समासकाविति।" स्वान्तर्गतनामसु विभक्तिमात्रप्रक्षेपेण यत्तस्यार्थस्याबोधः स नित्यः समासः यथा कृष्णसर्पनिर्मक्षिकासुरादिः कृष्णः सर्पो मक्षिकाया निः न सुर इत्यादितस्तल्लभ्यस्य वैजात्यादेरप्रहात्। यल्लभ्यस्य च बोधः सोऽनित्यो यथा राजपुरुषपूर्वकायादिः तल्लभ्यार्थस्य राज्ञः पुरुषः पूर्वं कायस्येत्यादिवाक्यादपि प्रतीतेः। स्फुरद्वाणो चलन्नेत्र इत्यादिकः कर्मधारयोऽप्यनित्य एव समासः स्फुरन्तो बाणीत्यादिविग्रहस्य बाणत्यादौ स्फुरदादिविधेयकबोधाजनकत्वेऽपि स्फुरदभिन्नबाणत्यादावेकत्वादिबोधकत्वमादायैव तदर्थप्रकाशकत्वात् स्फुरन्तीं बाणीमित्यादिवाक्यस्यैव तत्र विग्रहत्वसम्भवाच्च। विग्रह एव समासलभ्यार्थस्य बोधकत्वं तन्त्रं न तु समासे विग्रहार्थस्य। विग्रहलभ्ययोर्लिङ्गसङ्ख्ययोर्व्यञ्जकवैधर्म्ये च प्रायशः समासाबोध्यत्वात्। अतएव यत्र समासे तयोर्व्यञ्जकसद्भावस्तत्रावगमोऽपि यथा जरतीचित्रगुर्जनः प्रियतिसा पुरुष इत्यादौ स्त्रीत्वस्य स्त्रीप्रत्ययतिसादेशयोस्तदभिव्यञ्जकयोः सत्त्वात् तथा अक्षपरि प्रिययुवा हस्त्यश्वमित्यादावेकत्वादेः अक्षशलाकयोरेकत्व एवाव्ययीभावस्य युष्मदस्मदोर्द्वित्व एव युवाद्यादेशस्य सेनाङ्गानां बहुत्व एव समाहारद्वन्द्वस्य विधानात्। तदुक्तमभियुक्तैः "सङ्ख्या तु व्यञ्जकाभावादव्यक्ता प्रातरादिवत्। यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र सङ्ख्या प्रकाशते। शलाकापरि हस्त्यश्वं पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीति"। पूर्वादेरर्द्धस्य च कस्यैकत्वमन्तर्भाव्यैवावयविना तत्पुरुषस्य व्युत्पन्नत्वात् सरसिजादौ कण्ठेकालादौ चालुक् समासे सुपः सङ्ख्यावगमेऽपि न क्षतिः तत्र व्यञ्जकसुपः सत्त्वेऽपि सङ्ख्या न बुध्यते इति समासशक्तिवादिनः प्रातञ्जलाः"। अधिकं तत्र दृश्यम्

समासक्त त्रि० सम्+आ+सन्ज–क्त। १संयुक्ते २अत्यन्तासक्ते ३अभिनिविष्टे च।

समासङ्ग पु० सम्+आ+सन्ज-घञ्। १संयोगे २सम्यगभिनिवेशे च।

समासवत् पु० समास+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १व्याकरणोक्तसमासयुक्ते शब्दे २संक्षेपयुक्ते त्रि० ३तन्द्रहच्चे पु० शब्दच०। समासेन तुल्यं वति। ४समासतुल्यक्रियायां अव्य०। [२निकटस्थिते ३प्राप्ते त्रि०।

समासादित त्रि० सम्+आ+सद+णिच-क्त। १सम्यगाहृते

समासान्त पु० ६त०। व्याकरणोक्तसमासस्य शेषावयवे तत्प्रत्योत्तरविहितविधिश्च अनित्यः "समासान्तविधिरनित्यः" परिभा०।

समासार्था स्त्री समासेन संक्षेपेणार्थोऽभिहितोयस्याः। १समस्यायाम् अमरः। ६त०। २समासबोध्यार्थे पु०।

समाहार पु० सम्+आ+हृ–घञ्। १समुच्चये अमरः २अनुद्भूतावयवभेदे समूहे समाहारे द्वन्द्वे तु द्वित्वत्रित्वादिनैव समूहस्य बोधात् समूहत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। द्वन्द्वशब्दे ३७९२ पृ० द्विगुशब्दे च ३८१२ पृ० दृश्यम्।

समाहारद्वन्द्व पु० व्या० उक्ते समासभेदे ३७९२पृ० दृश्यम्।

सभाहारद्विगु पु० व्या० उक्ते समासभेदे द्विगुशब्दे ३८१२पृ० दृश्यम्।

समाहित त्रि० सम्+आ+धा-क्त। १कृतसमाधौ २आहिते ३प्रतिज्ञाते मेदि० ४निष्पन्ने धरणिः ५शुद्धे शब्दच०। ६कृतसमाधाने। भावे क्त। ६समाधाने न०।

समाहृत त्रि०सम्+आ+हृ-क्त। १संगृहीते २एकत्रस्थीकृते।

समाहृति स्त्री सम्+आ+हृ-क्तिन्। १संक्षेपे २संग्रहे अमरः। ३समुच्चये च।

समाह्वय पु० समाह्वयते सम्+आ+ह्वे–अच् आत्वाभावः। १आह्वाने २प्राणिकरणकद्यूते च "प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" इति मनुः। ३तदाधिकारेण प्रवृत्तविवादभेदे च द्यूतशब्दे ३७७४पृ०दृश्यम्।

समाह्वा स्त्री समा–आह्वा यस्याः। १गोजिह्वावृक्षे शब्दच०। प्रा०स०। २समाख्यायाञ्च। [शब्दर०।

समिक न० सम्-इण-डि संज्ञायां कन्। शेलास्त्रे (वडुशा)

समित् स्त्री समीयतेऽत्र सम्+इण्-आधारे क्विप्। युद्धे अमरः

समिता स्त्री सम्+इण्–क्त। १गोधूमचूर्णभेदे "गोधूमा धवला धौताः कुट्टिताः शोषितास्ततः। प्रक्षिप्तास्ता विनिष्पिष्टाश्चालिताः समिताः स्मृताः" राजनि०। २सङ्गते त्रि०।

समिति स्त्री सम्+इण-आधारे क्तिन्। १सभायाम् अमरः

२युद्धे ३सङ्केते च मेदि०। आर्हतमतसिद्धे प्राणिपीडापरिहारेण सम्यग्गमने सा च पञ्चविधा अर्हत्शब्दे ३८५ पृ० दृश्या। [४आकृतौ संक्षिप्तसा०।

समिथ पु० सम+इण-थक्। १वह्नौ २युद्धे च सि०कौ०।

समिध् स्त्री समिध्यतेऽनया सम्+इन्ध-करणे क्विप्। १काष्ठे २होमीयकाष्ठभेदे च तल्लक्षणं छन्दोग० "नाङ्गुष्ठादधिका नोना समित् स्थूलतया क्वचित्। न निर्मुक्तत्वचा चैव न सकीटा न पाटिता। प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका। न सपत्रा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता" इति। तत्र निषिद्धलक्षणं यथा "विशीर्णा विदला ह्रस्वा वक्राः स्थूला द्विधाकृताः। कृमिदष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत्" तत्र दोषो यथा "विशीर्णायुःक्षयं कुर्य्याद्विदला पुत्रनाशिनी। ह्रस्वा नाशयते पत्नीं वक्रा बन्धुविनाशिनी। कृमिदष्टा रोगकरी विद्वेषकरणी द्विधा। पशून् मारयते दीर्घा स्थूला चार्थविनाशिनी" तन्त्रसा०। [त्रिका०।

समिध पु० समिध्यते सम्+इन्ध-क। १काष्ठे २वह्नौ च

समिन्धन पु० सम्+इन्ध-करणे ल्युट्। १काष्ठे शब्दच०। भावे ल्युट्। २सम्यग्दीप्तौ च।

समीक न० सम-ईकक्। युद्धे अमरः।

समीकरण न०असमः समः क्रियतेऽनेन सम-च्वि+कृ ल्युट्। बीजगणितप्रसिद्धे अज्ञातसंख्यानां यावत्तावदादीनामव्यक्तराशीनां संख्या ज्ञानार्थं १प्रक्रियाभेदे २तुल्यरूपतापादने च।

समीक्ष न० सम्यगीक्ष्यतेऽनेन घञ्। १साङ्ख्यदर्शने त्रिका०। भावे घञ्। २पर्य्यालोचने ३सम्यग्ज्ञाने च पु०। स्त्री। समीक्षाप्यत्र। ४तत्त्वे ५बुद्धौ मेदि० ६मीमांसाशास्त्रे ७यत्ने च स्त्री शब्दच०।

समीक्ष्यकारिन् त्रि०समीक्ष्य पर्य्यालोच्य करोति कृ-णिनि उप०। वस्तुस्वरूपपर्य्यालोचनपूर्वककार्य्यकारके।

समीच पु०सम्+इण-चट् कित् दीर्घश्च। १संयुक्ते २हरिण्यां स्त्री ङीप् उज्ज्वलद०। ३वन्दनायां स्त्री त्रिका०।

समीचीन त्रि० सम्यग्भवः सम्+अन्च-क्विप् ततः ख समः समिः अञ्चेरकारलोपे पूर्वपददीर्घः। १यथार्थे २साधौ ३सत्ये न० हेमच०। ४सत्ययुते त्रि०।

समीनिका स्त्री समां प्राप्य प्रसूते ख ततः स्वार्थे क। प्रतिवर्षं प्रसूतायां समांसमीनायां गवि शब्दच०। [अमरः

समीप त्रि०सङ्गता आपोऽत्र अच् समा०आत ईत्त्वम्। निकटे

समीर पु० सम्यक् ईरयति नोदयति सम्+ईर-अच्। १वायौ अमरः। २शमीवृक्षे राजनि०। पृषो०। समीरोऽप्यत्र राजनि०। [३पथिके मेदि०। भावे ल्युट्। सम्यगुक्तौ न०।

समीरण पु० सम्+ईर-ल्यु। १वायौ २मरुवकवृक्षे अमरः

समीरित त्रि० सम्+ईर-क्त। १कथिते २उच्चारिते "चतुर्मुखसमीरिता" कुमारः।

समीहित त्रि०सम्+ईह-क्त। १अभीष्टे २सम्यक्चेष्टिते न०।

समुख त्रि० सह मुखेन मुखव्यापारेण वा सहस्य सादेशः। १वावदूके हेमच०। २वाग्मिनि च।

समुचित त्रि० सम्+उच-क्त। सम्यग् उपयुक्ते समञ्जसे।

समुच्चय पु०सम्+उद्+चि-अच्। १द्रव्यादीनां राशौ अमरः परस्परनिरपेक्षाणामनेकेषामेकस्मिन् २क्रियादावन्वये च यथा देवदत्तो यज्ञदत्तश्च गच्छतीत्यत्र देवदत्तयज्ञदत्तयोः परस्परसापेक्षताभावेऽपि एकस्मिन् गमने अन्वयः। तद्वाचकश्च प्रायेण चकारः क्वचित् तथादिशब्दोऽपि। ३समाहारे शब्दच०।

समुच्चित त्रि० सम्+उद्+चि-क्त। कृतसमुच्चये "समुच्चितफलकामनानामि"ति विधिस्वरूपे गदाधरः।

समुच्च(चा)र पु० सम्+उद्+चर-अप् घञ् वा। सम्यगुच्चारणे २सम्यक्त्यागे च। [पाटने च।

समुच्छेद पु० सम्+उद्+छिद-घञ्। १विनाशे २समूलोत्

समुच्छ्र(च्छ्रा)य पु० सम्+उद्+श्रि-अच् घञ् वा। १अत्युन्नतौ २विरोधे ३उत्सेधे च मेदि०।

समुच्छ्रित त्रि० सम्+उद्+श्रि-क्त। अत्युन्नते।

समुच्छलित त्रि०सम्यक्+उच्छलितम् सम्+उद्+शल-क्त वा। समन्तात् विस्तीर्णे (क्वचलापि) "समुच्छलितविभ्रमा गतिः" काव्यप्र०। [युक्ते २मृत्युज्जीविते च।

समुच्छ्वसित त्रि० सम्+उद्+श्वस-क्त। १सम्यगुच्छ्वास-

समुच्छ्वास पु० सम्+उद्+श्वस-घञ्। मुखनासिकाभ्यां प्राणवायोर्व्यापारे। [गुह्यमने।

समुज्झित त्रि० सम्+उज्झ-क्त। त्यक्ते अमरः। [२सम्य-

समुत्क्रम पु० सम्+उद्+क्रम-घञ् न वृद्धिः। १ऊर्द्ध्वगमने

समुत्क्रोश पुंस्त्री०सम्यक् उत्क्रोशति उच्चैः शब्दायते सम्+उद्+क्रुश-अच्। १कुररविहगे शब्दच० स्त्रियां ङीष्। भावे घञ्। २अत्युच्चैःशब्दे। [व्युत्पन्ने २उत्थिते च।

समुत्थ त्रि०सम्यगुत्तिष्ठति सम्+उद्+स्था-क सस्य थः। १स-

समुत्थान न० सम्+उद्+स्था-करणे ल्युट् सस्य थः। १समुद्योगे २उत्थाने ३व्याधिनिर्णये च मेदि०।

समुत्पत्ति स्त्री सम्+उद्+पद–क्तिन् । समुद्भवे ।

समुत्पन्न त्रि० सम्+उद्+पद–क्त । समुद्भूते ।

समुत्पाट पु० सम्+उद्+च०पट–अच् । उन्मूलीकरणे ।

समुत्पाटित त्रि० सम्+उद्+चु–पट–क्त । उन्मूलिते ।

समुत्पिञ्ज त्रि० सम्+उद्+पिञ्ज–अच् । १अत्याकुले हेमच० २आकुलसैन्ये पु० अमरः ।

समुत्सर्ग पु० सम्+उद्+सृज–घञ् । सम्यक्त्यागे ।

समुत्सुक त्रि० सम्यगुत्सुकः प्रा०स० । १अत्यन्तोत्सुके इष्टवस्तुलाभाय त्वरान्विते ।

समुत्सृष्ट त्रि० सम्+उद्+सृज–क्त । सम्यक्त्यक्ते ।

समुत्सेध पु० सम्+उद्+सिध–घञ् । १अत्युन्नतौ २अतिस्फीततायाञ्च । [अमरः ।

समुदक्त त्रि० सम्+उद्+अन्च–क्त । कूपादेरुद्धृतजलादौ

समुदय पु० सम्+उद्+इण–अच् । १समूहे अमरः २युद्धे ३समुद्गमे मेदि० ४दिवसे शब्दर० । ज्योतिषोक्ते ५लग्ने न० । ६षड्नाडीचक्रस्थे जन्मतारावधिके अष्टादशनक्षत्रे नक्षत्रशब्दे दृ०श्यम् । समजनः समूहे युद्धे पु०अमरः । पृष्ठस्थसैन्ये अजयः अभ्युन्नतौ मेदि० ।

समुदागम पु० सम्+उद्+आ+गम–घञ् न वृद्धिः । सम्यग्ज्ञाने त्रिका० । [त्रिका० । २सम्यगाचारे च ।

समुदाचार पु० सम्+उद्+आ–चर–घञ् । १अभिप्राये

समुदित त्रि० सम्+उद्+इण्–क्त । १प्राप्तसंभूतौ पदार्थे सम+वद–कर्मणि क्त । २सम्यक्कथिते ।

समुदीरण न० सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथने ।

समुदीरित पु० सम्+उद्+ईर–क्त । सम्यक्कथिते ।

समुद्ग पु० सम्+उद्+गम–ड । १सम्पुटके हेमच० २संक्षेपकारकदार्थे ३उद्गेन सहिते । स्वार्थे क । तत्रैव अमरः

समुद्गम पु० सम्+उद्+गम–घञ् न वृद्धिः । १ऊर्द्ध्वगतौ २समुद्भवे च ।

समुद्गीत त्रि० सम्+उद्+गै–क्त । उच्चैर्गीते । [थिते च ।

समुद्गीर्ण त्रि० सम+उद+गृ–क्त । १वमिते २उत्तोलिते ३क-

समुद्दिष्ट त्रि० सम्यक् उद्दिष्टम् उद्+दिश–क्त । सम्यगुद्देशविषये पदार्थे “तत्समुद्दिष्टं कर्मेति” संक्षिप्तसारः ।

समुद्देश पु०सम्यक् उद्देशः उद्+दिश–घञ् । सम्यगभिसन्धौ । २सम्यगुद्देशे च यथा “वाक्यवादो जातिसमुद्देशे”मञ्जूषा

समुद्धत त्रि० सम्+उद्+हन–क्त । १अत्यन्तप्रगल्भे अत्यन्ताविनीते अमरः २समुद्गीर्णे हेमच० ।

समुद्धरण न० सम्+उद्+हृ–ल्युट् । १उत्तोलने कूपादेर्जलोत्तोलने २भुक्तान्नस्य वमने ३उन्मूलने च । कर्मणि ल्युट् । ४वान्तेऽन्नादौ ५समुन्मूलिते च अमरः ।

समुद्धृत त्रि० सम्+उद्+हृ–क्त । १अपनीते २समुत्क्षिप्ते मेदि० ३उत्तोलिते ४उन्मूलिते च ।

समुद्धर्त्तृ त्रि० सम्+उद्+हृ–तृच् । १वमनकारिणि २उन्मूलयितरि ३उत्थापके ४हृतद्रव्यस्य पुनरादानकर्त्तरि च

समुद्भव पु० सम्+उद्+भू–अप् । समुत्पत्तौ ।

समुद्भूत त्रि० सम्+उद्+भू–क्त । समुत्पन्ने ।

समुद्यत त्रि० सम्+उद्+यम–क्त । सम्यगुद्यमयुते ।

समुद्यम त्रि० सम्+उद्+यम–घञ् न वृद्धिः । सम्यक्प्रयत्ने ।

समुद्र पु० सम+उन्द–क्लेदने रक्, सम्+उद्+रा–क वा । १स्वनामख्याते प्रचुरजले सागरे अमरः । सह मुद्रया २मुद्रासहिते त्रि० “बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः बभौ मरुत्वान् विकृतः समुद्रः” इति भट्टिः । ३शच्यां ४शम्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० । सागरस्य ब्रह्मणो मेढ्रात् उद्भवः “आस्यात् वाक्, सिन्धवो मेढ्रात्” भाग० ३।१२अ० । स च सप्तविधः “लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलार्णवाः” समुद्रनामनिरुक्तिः तद्वृद्ध्यादिकारणञ्च मत्स्यपु० १२२अ० उक्तं यथा “अपाञ्चैव समुद्रेकात् समुद्र इति संज्ञितः । उदयतीन्दौ पूर्णे तु समुद्रः पूर्य्यते सदा । प्रक्षीयमाणे बहुले क्षीयतेऽस्तमिते च वै । आपूर्य्यमाणो ह्युदधिरात्मनैवापि पूर्य्यते । ततो वै क्षीयमाणे तु स्वात्मन्येव ह्यपां क्षयः । उद्दीप्यन्तेऽग्निसंयोगादुखास्थापो यथा स्वयम् । तथा स्वतः समुद्रोऽपि वर्द्धते शशिनोदये । अन्यूनानतिरिक्तात्वात् वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च । उदयेऽस्तमये चेन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । क्षयवृद्धी समुद्रस्य शशिवृद्धिक्षये तथा । दशोत्तराणि पञ्चाङ्गुलानां शतानि च । अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु” ।

समुद्रकफ पु० समुद्रस्य कफ इव । जलधिफेने त्रिका० ।

समुद्रकान्ता स्त्री ६त० । १पृक्कायां राजनि० । २नद्याञ्च हला० समुद्रप्रियादयोनद्याम् ।

समुद्रगा स्त्री समुद्रं गच्छति गम–ड । १नद्यां हेमच० । “सर्वा नद्यः समुद्रगा” इति पुराणम् । साक्षात् परम्परया वा सर्वासां जलधिगामित्वात् तथात्वम् । साक्षात् समुद्रगा च गङ्गादिः “सर्वा नद्यो रजोयुक्ता वर्जयित्वा समुद्रगाः” इति प्रा० त० । गङ्गाया एव चतस्रो धाराः सीतालकनन्दावङ्क्षुभद्राख्यतया ख्याताः

जम्बूद्वीपशब्दे २०४४पृ० दर्शिताः। भारतवर्षस्थाः समुद्रगाश्च "नदीं पिबन्ति विपुलामित्यादिना "यमुनाञ्च महानदीमित्यन्तेन" भा०भी०उक्ताः २०४६ पृ० दर्शिताः। क्षुद्रनदीनामपि महानद्यामिलितानां समुद्रगामित्वं यथोक्तं माघे "साम्भूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा"। [त्रिका०।

समुद्रगृह न० समुद्र इव प्रचुरजलं गृहम्। जलयन्त्रगेहे

समुद्रचुलुक पु० समुद्रश्चुलुकः गण्डूषजलमितजलमिव अनायासेन पीतत्वात् यस्य। अगस्त्ये मुनौ त्रिका०।

समुद्रनवनीत न० समुद्रस्य नवनीतमिव। समुद्रमन्थनोद्भूतसारांशे १अमृते २चन्द्रे च मेदि०।

समुद्रफल न० ओषधिभेदे "समुद्रनाम प्रथमं पश्चात् फलमुदीरयेत्। समुद्रफलमित्यादि नाम वाच्यं भिषग्वरैः। फलं समुद्रस्य कटूष्णकारि वातापहं भूतनिरोधकारि। त्रिदोषदावानलदोषहारि कफामयभ्रान्तिविरोधकारि" राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

समुद्रफेन पु० ६त०। समुद्रस्य फेने अमरः "समुद्रफेनश्चक्षुष्यो लेखनः शीतलश्च सः। कषायो विषपित्तघ्नः कर्णरुक्कफहृल्लघुः" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः।

समुद्रमेखला स्त्री समुद्रः मेखलेव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। समुद्ररशनादयोऽप्यत्र।

समुद्रयान न० यायतेऽनेन या—करणे ल्युट् ६त०। पोते समुद्रतरणसाधने नौकाभेदे वराहपु०।

समुद्रयात्रा स्त्री ६त०। समुद्रस्य तीर्थत्वेन गमने। कलौ तन्निषेधः कलिशब्दे १८०४ पृ० दृश्यम्।

समुद्ररमणा स्त्री समुद्रः रमण इव वेष्टकत्वात् यस्याः। पृथिव्यां हला०।

समुद्रलवण न० समुद्रजलजातं लवणम्। (करकच)सामुद्रे लवणे राजनि०। "सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत्। सामुद्रं मधुरं पाके सतिक्तं मधुरं गुरु। नात्युष्णं दीपनं भेदि अक्षीवमविदाहि च। श्लेष्मलं वातनुत्तिक्तमरूक्षं नातिशीतलम्" भावप्र०।

समुद्रवह्नि पु० ६त०। समुद्रस्थे अग्नौ बाडवानले हला०।

समुद्रवेला स्त्री ६त०। समुद्रस्य कूले।

समुद्रसुभगा स्त्री ६त०। गङ्गायां राजनि०।

समुद्रान्त न० समुद्रस्यान्तः पर्य्यन्तदेशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच् समुद्रः अन्तो यस्य वा। १जातीफले शब्दच० २दुरालभायां स्त्री अमरः। ३कार्पास्यां ४पृक्कायां मेदि० ५यवासे स्त्री राजनि०। ६त०। ६समुद्रपर्य्यन्ते त्रि०।

समुद्राम्बरा स्त्री समुद्रःअम्बरमिव वेष्टनाकारत्वात् यस्याः। पृथिव्यां त्रिका०। सागराम्बरादयोऽप्यत्र।

समुद्राह पु० समुद्रमाहन्ति हन—कर्त्तरिकरणे वा डच्। १कुम्भीरे २सेतुबन्धे इतिसिद्धान्तकौमुद्यां मेदि०। [पटार्थे।

समुद्रि(द्री)य त्रि० समुद्र+भवार्थे घ छ वा। समुद्रभवे

समुद्वह त्रि० सम्+उद्+वह—अच्। श्रेष्ठे सम्यगुद्वहनकर्त्तरि च। [अमरः।

समुन्दन न० सम्+उन्द—ल्युट्। सम्यगार्द्रीभावे (भिजा)

समुन्न न०सम्+उन्द—क्त। १क्लिन्ने २आर्द्रे अमरः। [धरणिः

समुन्नत त्रि० सम्+उद्+नम—क्त। १अत्युच्चे २त्वग्भेदे पु०

समुन्नति त्रि० सम्+उद्+नम—क्तिन्। १उच्चतायाम् "प्रायः पयोधरसमुन्नतिरत्र हेतुः" उत्युद्भटः। २उत्कर्षे स्त्रीनयायां जटा०।

समुन्नद्ध त्रि० सम्+उद्+नह—क्त। १गर्विते २पण्डितम्मन्ये अमरः। ३प्रभौ अजयः। ४समुद्धृते मेदि० ५उत्क्षिप्य बद्धे हेमच०। ६समुद्भूते च। भावे क्त। ७उत्तोल्यबन्धने न०। [३उत्क्षेपणे ४समुद्भावने च।

समुन्नय पु० सम्+उद्+नी—अच्। १ऊर्द्ध्वनयने २सम्यक्प्राप्तौ

समुपचित त्रि० सम्यक् उपचितम् उप+चि—क्त। १पुञ्जीकृते २संवर्द्धिते च। [रामाश्रमः।

समुपजोषम् अव्य० सम्+उप+जुष—अम्। अत्यन्तानन्दे

समुपेयिवस् त्रि० सम्+उप+इण—क्वसु। समीपंगते।

समुपोढ त्रि० सम्+उप+वह—क्त। १समूढे २सञ्जाते च।

समुल्लेख पु० सम्+उद्+लिख—घञ्। पादादिना भूम्यादेः खनने।

समूढ त्रि० सम्+ऊह+वह—वा क्त। १राशीकृते २अनपप्लुते "समूढमस्य पांसुरे" इति ऋग्वेदः। ३भुग्ने ४सद्योजाते मेदि० ५दमिते ६कृतविवाहे धरणिः ७शोधिते जटा०। सह मूढेन। ८मूढसहिते त्रि०।

समूरु पु०सक्थ्नौ सन्धिहीनत्वात् ऊरू यस्य। मृगभेदे अमरः पृषो०। समूर तत्रार्थे पुंस्त्री० हेमच० स्त्रियां ङीष्।

समूल त्रि० सह मूलेन। मूलसहिते "समूले उपपदे कषादिभ्यः णमुल् तत्प्रकृतिधातोरनुप्रयोगश्च "समूलकाषं कष:" "समूलघातं न्यवधीत्"इति च भट्टिः।

समूह पु० सम+ऊह—घञ्। १समुदये अमरः। समूहत्वञ्च अपेक्षाबुद्धिविषयविषयत्वं त्रित्वादिपर्य्याप्तसंख्याविशेषो वा। २सम्यग् ऊहे तर्के च।

समूहनी स्त्री समुह्यतेऽनया सम्+ऊह–करणे ल्युट् ङीप्। १सम्मार्जन्यां हेमच०। भावे ल्युट्। २सम्मार्जने परिसमूहनशब्दे ४२५८ पृ० दृश्यम्। ३सम्यगूहकरणे च न०।

समूहालम्बन त्रि० समूहमालम्बते विषयतया आ+लबि+ल्यु। नानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताशालिनि ज्ञाने। तत्र संशये नानाप्रकारतानिरूपिताया एकविशेष्यतायाः सत्त्वात् न समूहालम्बनत्वम्। धवखदिरौ द्वावित्यादौ दण्डी कुण्डी च देवदत्त इत्यादौ वाक्यजनितबोधस्यापि समूहालम्बनत्वं तत्रोभयनिरूपितयोः विशेष्यतयोर्द्वयोरेवाङ्गीकारात् द्वन्द्वात्परश्रूयमाणशब्दस्य प्रत्येकान्वयनियमेन प्रथमार्थद्वित्वस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् तस्य समवायेनैवेति बोध्यम्। अतएव शब्दचिन्तामणौ मणिकृता धवखदिरपलाशांश्छिनत्तीत्यादौ प्रत्येककर्मताया एव विभिन्नक्रियायावन्वय इत्युक्तम्। अत उक्तस्थले विशेष्यताद्वयम्। धवखदिरौ द्वावित्यादावपि द्वित्वस्य समवायसम्बन्धेन धवादिवृत्तित्वात् विशेष्यताद्वयाङ्गीकारेऽपि नक्षत्यभावात्। तेनैव धवखदिरौ न द्वाविति प्रतीतिवारणासम्भवात्। घटं पटञ्च पश्यतीत्यादौ च दर्शनक्रियायां घटपटयोरन्वयसम्भवे तु न समूहालम्बनमिति भेदः इत्यादिबोध्यम्। यदि च आत्मघटयोर्नात्मत्वमित्यादि प्रयोगसाधुत्वार्थं पर्याप्तिसम्बन्धेनैव द्वित्वादेर्बोधोऽङ्गीक्रियते तदा तस्य न समूहालम्बनत्वम्।

समूहिन् त्रि० समूहोऽस्त्यस्य इनि सम्+ऊह–णिनि वा। समूहावयवे प्रत्येकवस्तुनि यथा घटपटसमूहान्तर्गता घटः पटश्च समूही। २सम्यक्तर्कयुते त्रि० स्त्रियां ङीप्

समूह्य पु० सम्+ऊह–ण्यत्। १यज्ञियाग्नौ अमरः २सम्यक् तर्क्ये त्रि० ३यज्ञाग्निसंस्कारभेदे सि०कौ०।

समृद्ध त्रि० सम्यक् ऋद्धः ऋध–क्त। १अधिकसम्पत्तियुक्ते अमरः। २अतिवृद्धे च शब्दमा०।

समृद्धि स्त्री सम्यक् ऋद्धिः सम्+ऋध–क्तिन् वा। १अतिसम्पत्तौ अमरः २सम्यग्वृद्धौ च "मधुसमृद्धिसमेधित या मेधया" माघः।

समेत त्रि० सम्+आ–इण क्त। १समागते २सङ्गते च।

समेधित त्रि० सम्+एध+णिच्–क्त। संवर्द्धिते "मधुसमृद्धि समेधितमेधयेति" माघः।

समोदक न० समम् अर्द्धभागेन तुल्यमुदकं यत्र। अर्द्धाम्बुसंयोगेन मथितदधिजाते १तक्रभेदे हेमच०। सह मोदकेन सहस्य सः। २मोदकसहिते त्रिकाण्डशेषः।

सम्पत्ति स्त्री सम्+पद–क्तिन्। १अतिविभवे अमरः २अनुरूपात्मभावे यस्य यद्रूपता उचिता तस्य तथाभवने च सि०कौ० ३विभूतौ मेदि०।

सम्पद् स्त्री सम्+पद–सम्प० भावे क्विप्। १विभवे २सम्पत्तौ च अमरः। ३गुणोत्कर्षे। करणे क्विप्। ४हारभेदे पु० मेदि०। स्वार्थे क। सम्पद तत्रार्थे न० शब्दमा०।

सम्पन्न त्रि० सम्+पद–क्त। १साधिते २सम्पद्युक्ते च मेदि०

सम्पराय पु० सम्+परा+इण–आधारे अच्। १युद्धे २आपदि ३उत्तरकाले च अमरः।

सम्परायिक न० सम्परायाय आपदे हितम् ठञ्। १युद्धे तदर्थे ठण्। २साम्परायिकमप्यत्र अमरः। [मेदि०।

सम्पर्क पु० सम्+पृच–घञ्। १सम्बन्धे २रतौ ३मेलके च

सम्पर्किन् त्रि० सम्+पृच–घिनुण्। सम्बन्धियुक्ते।

सम्पा स्त्री सम्यक् अतर्कितं पतति पत–ड। विद्युति अमरः।

सम्पाक पु० सम्यक् पाको यस्मात् ५ब०। आरग्वधवृक्षे अमरः तद्भोजने हि भुक्ताद्यादेः सम्यक्पाको भवतीति वैद्यके प्रसिद्धम्। २धूर्त्ते ३तर्कके मेदि० ४लम्पटे ५अल्पे च त्रि० धरणिः।

सम्पात पु० सम्+पत–घञ्। १पक्षिगतिभेदे जटा० २सम्यक्पतने च। ३रेखास्रुवादेः सम्पतने च।

सम्पाति पु० सम्+पत–णिच्–इन्। जटायुषो ज्येष्ठभ्रातरि पक्षिभेदे रामा०। स्वार्थे क। तत्रैव। सम्पातिरिव कायति कै–क। सम्पातिक गरुडज्येष्ठतनये शब्दमा०।

सम्पुट पु० सम्+पुट–क। १कुरुवकवृक्षे अमरः। सम्यक् पुटमिव उभयपार्श्ववर्त्ति यस्य। २एकजातीयपदार्थेन भिन्नजातीयस्य उभयतो व्याप्ते त्रि० "सकारैः सम्पुटो जाप्यः" इति तन्त्रम्।

सम्पुटक पु० सम्पुटयति सम्+पुट–अच् स्वार्थे वुन्। समुद्गके मञ्जूषाख्ये (पेटारा) पदार्थविशेषे अमरः।

सम्पूर्ण त्रि० सम्+पूर–क्त। १परिपूर्णे २समग्रे च "आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्त्तद्वयान्विता। एकादशी हि सम्पूर्णे"ति स्मृत्युक्ते ३एकादशीभेदे स्त्री ति०त०। शुद्धे ४घटिदण्डात्मकतिथिमाने स्त्री तिथिशब्दे ३२८३ पृ० दृश्यम्।

सम्पृक्त त्रि० सम्+पृच–क्त। १मिश्रिते हेमच० २सम्बद्धे च

सम्प्रणयन न० सम्+प्र+णी–ल्युट्। १सम्यग्वह्निस्थतादेः शोधनाय संस्कारविशेषे २विधाने च। [अमरः।

सम्प्रति अव्य० सम्+प्रति+समाहारद्वन्द्वः। इदानीमित्यर्थे

सम्प्रतिपत्ति स्त्री सम्+प्रतिपद्यते क्तिन्। १वाद्युक्तार्थवि-

प्रत्यक्षीकरणे "श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तं प्रतिपद्यते। सा तु सम्प्रतिपत्तिः स्यादि"ति स्मृत्युक्ते व्यवहारे उत्तरभेदे च "मिथ्या सम्प्रतिपत्तिश्च प्रत्यवस्कन्दनं तथा। प्राङ्न्यायश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्रवेदिभिः" उत्तरशब्दे १०१८ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रदातृ त्रि० सम्+प्र+दा–तृच्। दानकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

सम्प्रदान न० सम्+प्र+दा–भावे ल्युट्। १सम्यक्प्रदाने। सम्प्रदीयतेऽस्मै ल्युट्। "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति" पाणिन्युक्ते २दानकर्मोद्देश्ये। तच्च त्रिविधम्। "अनिराकरणात्कर्त्तुस्त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्। प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्" इत्युक्तेः। तत्र विष्णवे वस्त्रं ददातीत्यादौ अनिराकर्त्तृ सम्प्रदानम्, याचकाय धनं ददातीत्यादौ प्रेरयितृ सम्प्रदानम्, गुरवे धनं ददातीत्यादौ अनुमन्तृ सम्प्रदानम्। गौणमुख्यसाधारणे सम्प्रदाने चतुर्थी पा०। तल्लक्षणं तु शब्दश० प्र० दर्शितं यथा "गत्यादिभिन्ने धात्वर्थे चतुर्थ्या विग्रहस्य या। यः स्वार्थो बोधनीयस्तत्सम्प्रदानत्वमीरितम्"। "गत्यादिभिन्ने यद्धातूपस्थाप्ये यादृशार्थे विग्रहस्य चतुर्थ्या यः स्वार्थो बोधयितुं शक्यते स तद्धातूपस्थाप्यतादृशक्रियायां सम्प्रदानत्वमुच्यते। ब्राह्मणाय दानं धनस्येत्यादौ ददातेः स्वत्वजनकत्यागोऽर्थस्तन्निविष्टे च स्वत्वे ब्राह्मणादेः प्रतियोगित्वं निरूपितत्वं वा चतुर्थ्या बोध्यते इति तदेव तत्र सम्प्रदानत्वं ब्राह्मणप्रतियोगिकं ब्राह्मणनिरूपितं वा यद्धनवृत्ति स्वत्वं तज्जनकस्त्याग इत्येवं तत्र प्रत्ययात् धात्वर्थतावच्छेदकीभूतस्वत्वाख्यफलवत्तया धनादेर्दानकर्मत्वात्। न चैवं पशुकामनया यागकरणदशायां चैत्रः स्वात्मने पशुं ददातीत्यपि प्रयोगापत्तिस्तादृशयागस्य चैत्रीयं यत् पशुनिष्ठं स्वत्वं तज्जनकत्यागत्वादिति वाच्यं स्वत्वध्वंसजनकक्रियापर्य्यवसन्नस्य त्यागस्यैकदेशे स्वत्वध्वंसेऽपि द्वितीयाद्यर्थस्यान्वयेन पशुफलकयागे पशुनिष्ठस्य स्वत्वध्वंसस्य जनकत्वविरहादेव तद्वाक्यस्याप्रमाणत्वात्। ग्रामाय गत इत्यादौ विग्रहस्य चतुर्थ्या धात्वर्थे बोध्यमपि कर्मत्वं न गत्यादिभिन्ने चतुर्थ्या बोधनीयम्। संवर्द्धयितुमित्यादि तुमर्थो न विग्रहस्येति न तत्र प्रसङ्गः। सम्प्रदानशब्दस्तु स्वाश्रयगोचरत्यागजन्यस्वत्वस्य प्रतियोगिन्येव शक्त इति स्वत्वप्रतियोगित्वं सम्प्रदानत्वमित्यादिको न प्रयोगः। न च दानस्य स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावः। "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः। प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्यादिमन्वादिवचनैस्तस्य स्वत्वहेतुत्वप्रतिपादनादिति वाच्यं ब्राह्मणाय त्यक्तायां गवि गौरियं ब्राह्मणस्य न तु ममेत्यादिसर्वजनीनप्रतीतेरेव तत्र प्रमाणत्वात् "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" वचनाच्च। अतएव विदेशस्थं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तधने स्वीकारमन्तरेणैव पात्रस्य मरणस्थले पितृदायत्वेन तद्धनं पुत्रादिभिर्विभज्य गृह्यते अन्यथा तैरिव उदासीनैरपि तद्धनस्यारण्यकुशादेरिवोपादाने यथेष्टनियोगे च प्रत्यवायो न स्यात्। नन्वेवं दानादेव स्वत्वसिद्धेर्दत्तवस्तुनि स्वीकारो व्यर्थ इति चेन्न "लब्ध्वा चाष्टगुणं फलम्" इत्यादिस्मृतेः प्रतिगृहीतद्रव्यदानस्य फलविशेषं प्रति हेतुत्वेन तादृशफलसम्पत्त्यर्थमेव प्रतिग्रहस्योपयोगात् "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्द्विजो धनमर्जयेदित्यादि" श्रुत्या प्रागुक्तस्मृत्या च प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वहेतुत्वबोधनाच्च स्वत्वजनकव्यापारस्यैवार्जनपदार्थत्वात्। दासाय भक्ष्यं ददाति भृतकाय वेतनं ददातीत्यादावपि स्वत्वजनकत्यागं प्रतिपादयन् ददातिर्मुख्य एव पुण्यजनकन्तु न तादृशं दानमवैधत्वात्। यत्तु स्वीकारजन्यस्य स्वत्वस्य जनकस्त्यागो दानं मनसा पात्रमुद्दिश्य धनत्यागस्तु न दानं किन्तूत्सर्गमात्रं प्रतिग्रहजन्यस्वत्वं प्रति हेतुभूतवैधत्यागस्यैव तथात्वात्, उपेक्षा तु स्वत्वध्वंसमात्रजनकस्त्यागो न तु तत्र स्वत्वजनकत्वस्यान्तर्भाव इति कैश्चिदुक्तं तन्न युक्तं लाघवेन स्वत्वजनकत्यागस्यैव ददात्यर्थत्वात्। तिलानस्मै प्रतियच्छति तुरगमस्मै विक्रीणीते इत्यादौ द्रव्यान्तरग्रहणपूर्वकं दानमेव प्रतिदानं मूल्यग्रहणपूर्वकं दानमेव च विक्रय इति तत्रापि मुख्यमेव सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तिलादिकस्य न मूल्यं पणपुराणादेरेव शास्त्रे तथात्वोपदेशात्। अदृष्टार्थं दत्तस्यैव च स्वीकारः प्रतिग्रह इति परेण प्रीतिदत्तस्य विक्रीतस्य वा तिलतुरगादेः स्वीकारो न दोषावहः। मैत्राय रोचते मोदक इत्यत्र चतुर्थ्या धात्वर्थान्वितमाधेयत्वं धातुना च भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छोपस्थाप्यते तिङा तु प्रकाशत इत्यादाविव विषयत्वलक्षणं कर्तृत्वं तथाच मैत्रनिष्ठाया भक्ष्यत्वप्रकारकेच्छाया विषयतावान्मोदक इत्याकारकस्तत्र बोधः। गुरवे गां धारयते इत्यत्र धृङा ऋणावस्थितिर्द्वितीयया तदन्वितं कर्तृत्वं चतुर्थ्या च तन्निविष्टर्णान्वितं सम्बन्धित्वमुपस्थाप्यते तेन गोकर्तृकाया गुरुसम्बन्धिऋणाव-

स्थितेरनुकूलव्यापारवानित्याकारस्तत्र बोधः ष्ठधातूत्तरणिचा व्यापारबोधनादिति कालापाः। पाणिनीयास्तु "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्रानुसारेण चैत्राय शतं धारयते इत्यादाविव गुरवे गां धारयते इत्यादावपि ऋणग्रहणं धारणं इत्यत्र चतुर्थ्यर्थः तथाच गुरुदत्तां गां ऋणत्वेन स्वीकरोतीत्याकारस्तत्र वाक्यार्थः पश्चाच्छोध्यत्वेनाङ्गीकृत्य गृहीतस्य द्रव्यस्य ऋणमित्याहुः। पुत्राय राध्यति पुत्रार्थेक्षते इत्यादौ दैवनिरूपणं धात्वर्थस्तन्निविष्टे च दैवे शुबर्थस्य सम्बन्धस्यान्वयस्तेन पुत्रस्य दैवं निरूपयतीत्येव तत्र बोधः। गुरवे गां प्रतिशृणोति आशृणोतीत्यादौ ददत्वेनाभ्युपगमः शृणोतेरर्थस्तत्र गोर्विशेष्यत्वेन तदेकदेशे च दाने गुरोरुद्देश्यत्वेनान्वयस्तेन गुरूद्देश्यकदानकर्मत्वेन गामभ्युपगच्छतीत्येवं तत्र बोधः। होत्रे प्रतिगृणातीत्यादौ हर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं गृणातेरर्थस्तदेकदेशे च हर्षे होत्रादेरन्वयस्तेन होतृनिष्ठहर्षानुकूलव्यापारवानित्याकारकस्तत्र बोधः। चैत्राय क्रुध्यति क्रुध्यतीत्यादौ धात्वर्थे उत्कटद्वेषस्तत्र विषयित्वलक्षणं सम्प्रदानत्वं चतुर्थ्या बोध्यते तेन च चैत्रविषयकोत्कटद्वेषवानित्याकारकस्तत्र बोधः। पुत्रे कोपो न युज्यते इत्यादौ कृदन्तस्य कोपपदस्यैवार्थे पुत्र इत्यस्यान्वयो न तु धात्वर्थे। पटाय घटते इत्यादावपि धात्वर्थकृतौ सुपा पटस्य विषयित्वं बोध्यते तत्रोद्देश्यत्वमेव चतुर्थ्यर्थः कथमन्यथा पटेच्छया तन्तुनिर्माणदशायां पटाय यतते इत्यादिकः प्रयोगः इत्यपि वदन्ति। मित्राय द्रुह्यतीत्यत्र द्विष्टाचरणं द्रोहस्तेन मित्रस्य द्विष्टाचरतीत्यर्थः। शिष्यायेर्ष्यतीत्यत्रानिष्टानुप्रेक्षणमीर्ष्या तथाच शिष्यानिष्टं नोपेक्षत इत्यर्थः। पुत्रायासूयतीत्यत्र असूया गुणद्वेषस्तेन पुत्रस्य गुणं द्वेष्टीत्याकारस्तत्र बोधः। मित्रं द्रुह्यति शिष्यमीर्ष्यति पुत्रमसूयतीत्यपि प्रयोगात् द्रुहादिकर्मणः सम्प्रदानत्वं वैकल्पिकमित्युन्नीयते। कोपपूर्वकस्य द्रोहादेर्द्रुहादिधातुवाच्यत्वे तत्कर्मणः सम्प्रदानत्वं द्रोहादिमात्रस्य तथात्वे तु कर्मत्वमेवेति पुनः कौमाराः। सोपसर्गयोस्तु क्रुधद्रुहोः कर्मणः कर्मत्वेव न तु सम्प्रदानता अतएव शिष्यमभिक्रोद्धा मित्रमभिद्रोढेत्यादौ कृद्योगे कर्मणि षष्ठ्येव प्रमाणम्"।

सम्प्रदाय पु० सम्+प्र+दा—भावे घञ्। १गुरुपरम्परागते सदुपदेशे अमरः। उपचारात् २तदुपदेशयुते जने च। ईश्वरस्यैव सर्वसम्प्रदायप्रद्योतकत्वमिति "निर्माणकायमधिष्ठाय सर्वसम्प्रदायप्रद्योतक इति पातञ्जलाः" कुसुमा०। ईश्वरवादे च मतिकृताऽऽशङ्का तथैव व्यवस्थापितं यथा "नन्वशरीरात् कथं वेदघटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः उच्यते सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्नीनशरीरोत्पत्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादुविवक्षासहितान्नीनकलेवरकण्ठताल्वादिक्रियाजन्यसंयोगाद्वेदोत्पत्तिः। एवं कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयोगात्तद्बुद्धीच्छासहितचेष्टोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो घटोत्पत्तिः। एवं प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापाराभिमतशरीरावच्छेदेनापि अदृष्टसहकृतेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नादेव व्यवहारः, ततस्तदुपशीतो बालो व्युत्पद्यते सोऽयं भूतावेशन्यायः। यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकोऽनुमाय पठ्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेन, ईश्वराभिप्रायस्थवेदः साक्षात्कृत्यानूद्यते ततोऽपि नसम्प्रदायः स एव कायव्यूहं कृत्वा वाग्व्यवहारं करोतीति मतं तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौरवात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरानुगमात्। एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिन एव क्षितिकर्त्तारः सन्त्विति निरस्तं सर्गादावनन्तसर्वज्ञसिद्धिस्तु किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृग्राहकाद्वा नाद्यस्तदभावात् नान्त्यः अनादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानात् लाघवसहकृतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः"।

सम्प्रदायप्रवर्त्तकभेदास्तु पद्मपु० उक्ता यथा

"श्रीमन्नारायणो ब्रह्मा नारदो व्यास एव च। श्रीलमध्वः पद्मनाभो नृहरिर्माधवस्तथा। अक्षोभ्यो जयतीर्थश्च ज्ञानसिन्धुर्महानिधिः। विद्यानिधिश्च राजेन्द्रो जयधर्ममुनिस्तथा। पुरुषोत्तमो ब्रह्मण्यो व्यासतीर्थमुनिस्तथा। श्रीमल्लक्ष्मीपतिः श्रीमान् माधवेन्द्रपुरी तथा। सम्प्रदायविहीना ये मन्त्रास्ते निष्फला मताः। अतः कलौ भविष्यन्ति चत्वारः सम्प्रदायिनः। श्रीमाध्वरुद्रसनका वैष्णवाः क्षितिपावनाः" पद्मपु०। तन्त्रोक्त वैष्णवसम्प्रदाया यथा "श्रीशिव उवाच वैखानसः सामवेदी श्रीराधावल्लभी तथा। गोकुलेशो महेशानि! तथा वृन्दावनी भवेत्। पञ्चरात्रः पञ्चमः स्यात् षष्ठः श्रीवीरवैष्णवः। रामानन्दी हरिव्यासी निम्बार्कश्च महेश्वरि!। ततो भागवतो देवि! दश भेदाः प्रकी-

र्त्तिताः । शिखी मुण्डी जटी चैव द्वितिदण्डी क्रमेण च । एकदण्डी महेशानि ! वीरशैवस्तथैव च । सप्त पाशुपताः प्रोक्ता दशधा वैष्णवा मताः । एतेषां वासनं देवि ! शृणु यत्नेन शाम्भवि ! । वेदेष्टिं सर्वं संख्याप्य यस्तिष्ठति स वैष्णवः । वैखानसादिदण्डाद्यैर्भूषितः स्मार्त्तवैष्णवः । श्रीराधावल्लभं देवि ! शृणु यत्नेन शाम्भवि ! । वैष्णवाचारनिरतो विष्णुतन्त्रैकपारगः । अनन्यचेताः शान्तात्मा विष्णुचिन्तापरायणः । श्रीराधावल्लभो देवि ! गोकुलेशं शृणु प्रिये ! । नानाभूषणसम्पन्नो नानासुगन्धिभूषितः । गवां कुलं प्रीणयिता केलिकृष्णस्वरूपधृक् । शरीरमर्थं प्राणांश्च संनिवेदतीह यः । अन्तःशक्तिपरो देवि ! बहिर्वैष्णवरूपधृक् । गन्धर्वाचारनिरतो लतावेष्टनतत्परः । सम्प्रदायो गोकुलेशः सर्वसिद्धिकरो भुवि । वृन्दावनाख्यं देवेशि ! शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । विगताशः प्रसन्नात्मा विष्णुभक्तिपरायणः । कामिनीसङ्गचपलो वनक्रीडाविनोदधृक् । सौगन्ध्यभूषिततनुः स्वीध्यानैकपरायणः । विष्णुमाहात्म्यतत्त्वज्ञः प्रोक्तो वृन्दावनी शिवे ! । पाञ्चरात्रो महेशानि तथैव वीरवैष्णवः । पूर्वमेव महेशानि कीर्त्तितः परमेश्वरि ! । रा शक्तिरिति विख्याता मः शिवः परिकीर्त्तितः । तदानन्दो शान्तचित्तो प्रसन्नात्मा विचारधृक् । सर्वत्र समरूपा च रामानन्दी प्रकीर्त्तिता । हविषप्राशी महेशानि ! यथावदवधारय । पापसंहरणासक्तो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः । यमादिनियमैर्युक्तो भक्ताचारपरायणः । स्वोपयोगकल्पाढ्ो परकार्य्यपरायणः । हविषप्राशी महेशानि ! शिवभक्तिस्वरूपधृक् । निम्बार्काख्यं सम्प्रदायं शृणु यत्नेन साम्प्रतम् । नित्यार्च्चनक्रमासक्तः स्वतन्त्रैकपरायणः । बाह्यपूजादिनिरतो नान्यभक्तः प्रसन्नधीः । आर्य्यपद्मान्वितः स्वच्छः स्वच्छन्दाचारतत्परः । स्वतन्त्रः स्मार्त्तविद्वेषी निम्बार्को भगवान् हरिः । अथ भागवतं देवि ! कथ्यते शृणु साम्प्रतम् । विष्णुभक्त्येकनिपुणो विजितात्मा प्रसन्नधीः । स्मार्त्तगर्वान्वितो देवि ! तदन्याचारतत्परः । आर्य्यपद्मान्वितो देवि ! सदा सुरूपवेशधृक् । शैवद्वेषी तस्य सङ्गात् पुनः ज्ञानपरायणः । केवलविष्णुतत्त्वज्ञः प्रोक्तो भागवतः शिवे” शक्तिसङ्ग०त०

सम्प्रधारणा स्त्री सम्+प्र+धृ—णिच्-युच् । युक्तायुक्तत्वविवेचनार्थसमर्थने अमरः ।

सम्प्रयोग पु० सम्+प्र+युज—घञ् । १इष्टादिलाभेच्छया धनादिविनियोगे “विभागः सम्प्रयोगश्चे”ति स्मृतिः । २रमणे ३निधुवने ४अन्वये ५प्रार्थिते त्रि० अमरः ६सम्बन्धे ७कार्मणे वशीकरणादौ मेदि० ८इन्द्रियविषयसम्बन्धे च

सम्प्रयोगिन् त्रि० सम्+प्र+युज—घिनुण् । १कामुके २कलाकेलिकारके ३सम्यगलाभार्थं धनादिविनियोजके । ३संप्रयोजके त्रि० मेदि० । [हेमच]

सम्प्रसन्न त्रि० । १सम्यक्प्रसन्ने २सुप्ते च सम्प्रसादशब्दे

सम्प्रसाद पु० सम्+प्र+सद-करणे-घञ् । १योगादिशास्त्रोक्ते चित्तस्य नैर्मल्यसम्पादके प्रयत्नभेदे । भावे घञ् । २सम्यक्प्रसन्नतायाम् । आधारे घञ् । ३सुषुप्तौ “तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं विजानातीति” श्रुतिः । सम्प्र० शब्दे च सुषुप्तिशब्दे दृश्यम् ।

सम्प्रसाधन न० सम्+प्र+साध-णिच् करणे ल्युट् । १कटकादौ भूषणे । भावे ल्युट् । २भूषणक्रियायाम् ।

सम्प्रसारण न० सम्+प्र+सृ—णिच-ल्युट् । १सम्यग्विस्तारणे व्याकरणोक्ते यणः स्थाने जायमाने २इक्संज्ञकवर्णे च । “इक् यणः सम्प्रसारणम्” पा० ।

सम्प्रहार पु० सम्प्रह्रियतेऽत्र सम्+प्र+हृ—आधारे घञ् । १युद्धे अमरः । भावे घञ् । २सम्यक्प्रहरणे ३गमने च मेदि० ।

सम्प्राप्ति स्त्री सम्+प्र+आप—क्तिन् । १सम्यक्प्राप्तौ २वैद्यकोक्ते रोगोत्पत्तिभेदे च तल्लक्षणं भावप्र० उक्तं यथा “अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह “यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता । उत्पत्तिर्वाऽमयस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागतिः” । यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दोषेण यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां विसर्पता मूर्ध्वाधस्तिर्यगादिगतिभेदेन तथा च विसर्पता । आमयस्य या उत्पत्तिः असौ सम्प्राप्तिः । शास्त्रव्यवहाराय सम्प्राप्तेः पर्य्यायावाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तेरौपाधिकभेदानाह “सङ्ख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः । सा भिद्यते यथात्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति” । सङ्ख्यादिकालविशेषान्तेभ्यः सा संप्राप्तिर्भिद्यते भेदवती क्रियत इत्यर्थः । तत्र सङ्ख्यां विवृणोति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्विध इत्यादि विकल्पं विवृणोति । ‘दोषाणां समवेतानां विकल्पोऽंशांश कल्पना” समवेतानां समुदितानां दोषाणाम् अंशांशकल्पनाहीन मध्याधिकभेदैःभागकल्पना विकल्पः । प्राधान्यं विवृणोति । “स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधेः प्राधान्यमादिशेत्” । व्याधेः

स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधान्यञ्च वदेदित्यर्थः। यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य प्राधान्यं ज्वराधीनानां श्वासादीनामप्राधान्यम्। बलं विवृणोति "हेत्वादिकात्स्न्र्यावयवैर्बलाबलविशेषणम्"। अत्रापि व्याधेरित्यनुवर्त्तते हेत्वादीनां हेतुपूर्वरूपरूपाणाम्। कात्स्न्र्येन साकल्येन अवयवैः एकदेशेन व्याधेर्बलाबलयोर्विशेषणम्। विशेषणं बोधः। कालं विवृणोति। "नक्तं दिनर्त्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो यथामलम्" नक्तमव्ययं रात्रिवाचकम्। अनेनैतदुक्तं यस्मिन्नक्तादिरंशो यस्य दोषस्य प्रकोप उक्तोऽस्ति सोऽशस्तस्य दोषजस्य व्याधेः काल इत्यर्थः। नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उक्तो वाग्भटेन "ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्ध्वसंश्रयाः। वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमादिति" ते वातपित्तकफाः। ऋतुषु वातादिको यथा। "वर्षासु शिशिरे वायुः, पित्तं शरदि ग्रीष्मके। वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिरार्त्तवी"। संप्राप्तिर्व्याधीनां ज्ञानाय हेतुः, यथा मिथ्याहारविहारकुपितवाताद्यामाशयगमनरसदूषणकोष्ठाग्निवहिर्निरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं बोधयति। तथा व्याधीनां सङ्ख्यादोषांशकल्पना प्राधान्यबलकालांश्च बोधयति।

स(म्प्रे)म्प्रैष पु० सम्+प्र+इष–घञ् वा वृद्धिः। १नियोगे २विधौ हेमच०। विधिशब्दे ४६०७ पृ० दृश्यम्।

सम्प्रोक्षण न० सम्+प्र+उक्ष–ल्युट्। जलादिसेचनेन संस्कारभेदे अभ्युक्षणशब्दे ३१२पृ० दृश्यम्। [स्कारे पदार्थे।

सम्प्रोक्षित त्रि० सम्+प्र+उक्ष–क्त। जलादिसेचनेन कृतसं-

सम्फाल पु० सम्+फल–ज्वला० ण। मेषे हेमच०।

सम्फुल्ल त्रि० सम+फुल्ल–अच्। विकसिते। सम+फल–क्त अत उत्वम्। सम्फुलत इति लकारमध्योऽपि तत्रैव।

सम्ब सर्पणे भ्वा०प०स०सेट्। सम्बति असम्बीत् बोपदेशः साम्बः

सम्ब सम्बन्धे चु०उभ०सक०सेट्। सम्बयति ते असम्बत् त।

सम्ब न०सम्ब-अच्। १कृष्टक्षेत्रस्य प्रतिलोमकर्षणे २जले जटा०

सम्बद्ध त्रि० सम्+बन्ध–क्त। १सम्बन्धिनि। भावे क्त। २सम्यगबन्धने न०।

सम्बन्ध पु० सम्+बन्ध–घञ्। १संयोगादौ २संसर्गे ३सख्ये शब्दच०। ४सम्यग्बन्धने ५न्यायमते संसर्गभेदे च। स च सम्बन्धस्त्रिविधः "सम्बन्धस्त्रिविधः पुंसां विप्रेन्द्र! जगतीतले। विद्याजो योनिजश्चैव प्रीतिजश्च प्रकीर्त्तितः। सैवन्तु प्रीतिजं प्रोक्तं स सम्बन्धः सुदुर्लभः" ब्रह्मवै० प्रकृतिख० १०अ०। संसर्गश्च नानाविधः "शेषे षष्ठी" पा० महाभाष्ये दर्शितस्तत्रावगन्तव्यः। न्यायमते संयोगसमवायादिरूपः। सम्यग्बन्धो यतः। ६हिते त्रि० शब्दच०।

सम्बर न० सम्ब–अरन्। १जले अमरः अयं तालव्यादि शब्दच०। २बौद्धव्रतभेदे मेदि०। ३संयमे त्रि० ४सेतौ हेमच० ५दैत्यभेदे ६मृगभेदे ७मीनभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। ८पर्वतभेदे च पु० शब्दर०। ९जैनभेदे १०जिनमतप्रसिद्धपदार्थभेदे। स च आस्रवनिरोधरूपः गुप्तिसमित्यादिः अर्हत्शब्दे ३८४पृ० तस्योद्देशः ३८५पृ० च लक्षणं दृश्यम्। संवर इत्येव अन्तस्थवमध्यः पाठः तत्रार्थे।

सम्बरारि पु० सम्बरस्य दैत्यविशेषस्य अरिः। कामदेवे अमरः

सम्बरी स्त्री सम्ब–अरन् ङीप्। १मूषिकपर्ण्याम् अमरः। २शतावर्य्याञ्च तालव्यादिरयमिति भरतः।

सम्बल न० सम्ब–कलच् सम्यक् बलं यतो वा। १जले शब्दर० २पाथेये पु० न० अमरः तालव्यादि तत्रार्थे भरतः।

स(श)म्बाकृत त्रि०स(श)म्बेन प्रतिलोमेन कृष्टं क्षेत्रं स(श)म्ब+डाच्–कृ–क्त। १अनुलोमकर्षणानन्तरं प्रतिलोमकृष्टे द्विःकृष्टे क्षेत्रादौ अमरः। भावे क्त। २प्रतिलोमकर्षणे न०

सम्बाध न० सम्यक् बाधा यत्र। १नरकवर्त्मभये शब्दमा०। सम+बाध–भावे घञ्। २अन्योन्यसंघर्षे पु० ३सङ्कटे ४भगे मेदि०।

सम्बाधन पु० सम्+बाध–ल्यु करणे ल्युट् वा। १द्वारपाले २शूलाग्रे ३मदनद्वारे भगे च मेदि०। भावे ल्युट्। ४सम्यग्पीडने। [त्रि०।

सम्बुद्ध पु० प्रा०स०। १बुद्धावतारे त्रिका०। २सम्यग्बोधान्विते

सम्बुद्धि स्त्री सम्+बुध–क्तिन् सम्यग्बुद्धिर्यत्र वा। १सम्यग्बोधे २सम्बोधनशब्दार्थे च। [शब्दच० ४सम्यक्ज्ञाने च

सम्बोध पु० सम्+बुध–घञ्। १क्षेपे २बोधने मेदि०। ३नाशे

सम्बोधन न०सम्+बुध–ल्युट्। १सम्यक्ज्ञाने। बुध-णिच्-युच्। तत्रार्थे स्त्री भरतः। ल्युट्। २सम्यग्ज्ञापने "इत्याभिमुखीभावमात्रं सम्बोधनं विदुः। प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" इति व्याकरणोक्ते अन्यत्रासक्तस्याभिमुखीकरणाय अभीष्टक्रियासु विनियोगाय ज्ञापनादिरूपे ३व्यापारभेदे न०

"सम्बोधनपदं यच्च तत् क्रियाया विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेत्यादौ निघातोऽत्र तथा सति" हरिः। समानवाक्ये एव निघातस्य (अनुदात्तस्य) विधानात्। व्रजानि देवदत्त इत्यादौ तस्य निघातः। "सम्बोधनान्तं कृत्वोक्ताः कारकं प्रथमो वदेत्। धातुसम्बन्धाधिकारविहितसमु-

सस्तनञ्। तथा तस्य च भावेन षष्ठी चेत्युदितं द्वयम्। सम्बन्धस्याष्टकस्यास्य क्रिययैवाधार्य्यताम्” इत्युक्तेस्तस्य क्रियायामेवान्वयः। सम्बोधनार्थे च प्रथमा।

सम्भली स्त्री सम्यक् भलते सम्+भल–अच् गौरा० ङीष्। कुट्टिन्याम् परपुरुषेण सह अन्यस्त्रिया योजयित्र्याम् अमरः। तालव्यादि तत्रार्थे भरतः।

सम्भव पु० सम्+भू–अप्। १उत्पत्तौ २आधेयस्याधारे समावेशनयोग्यत्वरूपे व्यापारे ३उत्कटकोटिकसन्देहे गदा०। ४सङ्गते। अपादाने अप्। ५हेतौ। कर्त्तरि अच्। ६मेलके त्रि० मेदि०। ७अपाये च अजयः। पौराणिकमतसिद्धे ८बुद्धिभेदे ९तत्प्रमाणे च तदेतन्मतम् तत्त्वकौमुद्यां प्रदर्श्य “सम्भवस्तु यथा खार्य्यां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः सचानुमानमेव खारीत्वं हि द्रोणाद्यविनाभूतं प्रतीतं खार्य्यां द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति” अनुमानान्तर्गततया प्रमाणान्तरत्वं दूषितम्। खारीत्वं खारीपरिमाणं महापरिमाणे स्वावान्तरपरिमाणसमावेशोऽनुभवसिद्धः तथा च खारीपरिमाणं द्रोणादिपरिमाणव्यापकमिति व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरावश्यकत्वादनुमानेनैव गतार्थतेत्यर्थः। “न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात्” गौ० सू० भाष्ये “सम्भवोनाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्त्वग्रहणम्। यथा द्रोणस्य सत्त्वग्रहणात् आढकस्य सत्त्वग्रहणम् एवम् आढकस्य सत्त्वग्रहणात् प्रस्थादिसत्त्वग्रहणम्” उक्तम्। तद्वृत्तौ च “अविनाभाववृत्त्या च सम्बद्धयोः समुदायसमुदायिनोः समुदायेन इतरस्य ग्रहणं सम्भवः तच्चानुमानमेव” इत्युक्तम्।

सम्भव्य पु० सम्+भू–कर्त्तरि यत्। १कपित्थे शब्दच० २सम्भाविनि त्रि०। [३समूहे ४सामग्र्यां च मेदि०।

सम्भार पु० सम्+भृ–घञ्। १परिपूर्णतायां त्रिका० २सम्भृतौ

सम्भावन न० सम्+भू–णिच्–ल्युट्। १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम्। २व्याकरणोक्ते क्रियासु योग्यताध्यवसाये ३लिङर्थभेदे ३उत्कटकोटिकसंशयरूपे ४ज्ञानभेदे च गदाधरः। युच्। सम्भवनापि उक्तार्थे स्त्री

सम्भावित त्रि० सम्+भू–णिच्–क्त। सम्भवयुक्ते पदार्थे।

सम्भाषण न० सम्+भाष–ल्युट्। १सम्यक्कथने २परस्परकथने च।

सम्भिन्न त्रि० सम्+भिद–क्त। १विदलिते २भेदान्विते ३सम्यग्विकसिते च “करैरिन्दोरन्तस्फुरित इव सम्भिन्नमुकुलः” इति वेणीसंहारः।

सम्भूति स्त्री सम्+भू–क्तिन्। १विभवे २ईश्वरस्यैश्वर्य्यभेदे च “सम्भूतिं य उपासते” इति श्रुतिः।

सम्भूयसमुत्थान न० सम्भूय मिलित्वा सम्यगुत्तिष्ठन्त्यनेन सम्+उद्+स्था–करणे ल्युट्। १मिलित्वा वणिजां वाणिज्यादिकर्मकरणे २तद्विषयके विवादभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीरमि० उक्तं यथा

“अथ सम्भूयसमुत्थानाख्यव्यवहारपदम्। तस्य स्वरूपमाह नारदः “वणिक्प्रभृतयो यत्र कर्म सम्भूय कुर्वते। तत् सम्भूयसमुत्थानं व्यवहारपदं स्मृतम्” इति। वणिक्प्रभृतय इत्यनेन ऋत्विङ्नर्त्तककर्षकादीनां ग्रहणम्। यद्यपि फलभूतस्य स्वर्गस्य ऋत्विग्गामित्वाभावादात्मनेपदस्यानुपपन्नत्वेन प्रभृतिशब्देन ऋत्विग्ग्रहणमनुचितम्। तथापि आत्मनेपदाऽविवक्षयेदमुक्तम् न च ऋत्विङ्मात्रे आत्मनेपदाविवक्षणे अन्यांशे च विवक्षणे वैरूप्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। सम्भूयकर्त्तृत्वमात्रस्य लक्षणत्वेनान्यत्र वास्तवतत्सत्त्वेऽपि लक्षणवैरूप्यप्रसङ्गाभावात्। न च चिन्तामणिकृता कर्त्रभिप्राय इत्यस्य कर्त्रभिप्रायविषये कर्त्रिच्छाविषये क्रियाफल इति व्याख्यातत्वादृत्विजामपि सफलं यजमानस्य कर्म भवत्विति वेतनोपरागेणेच्छा सम्भवत्येवेत्यात्मनेपदविवक्षायामपि का क्षतिरिति वाच्यम्। कर्त्रभिप्राये कर्त्तृगामिनीत्यस्यैव व्याख्यानस्य महाभाष्याद्यनेकग्रन्थसम्मतत्वेनान्यादृशव्याख्यानस्य महाभाष्यादिविरुद्धत्वात्। सह वाणिज्यादिकरणे अधिकारिणो दर्शयति वृहस्पतिः “कुलीनदक्षानलसैः प्राज्ञैर्नाणकवेदिभिः। आयव्ययज्ञैः शुचिभिः शूरैः कुर्य्यात् सह क्रियाम्” इति। क्रियां क्रतुकर्षिशिल्पस्तेयवाणिज्यरूपाम्। नाणकविज्ञानं वाणिज्यक्रियायामुपयुज्यते। आयव्ययज्ञानमात्रं कर्षिक्रियायाम्। शिल्पिक्रियायां सङ्गीतक्रियायां च प्राज्ञत्वम्। क्रतौ कुलीनत्वप्राज्ञत्वशुचित्वानि। स्तेये तु शूरत्वमात्रमुपयुज्यते। दक्षत्वानलसत्वे सर्वत्रोपयुज्येते। अतएवाशक्तादीन्निषेधयति स एव “अशक्तालसरोगार्त्तमन्दभाग्यानिराश्रयाः। वाणिज्याद्याः सहैतैस्तु न कर्त्तव्या बुधैः क्रियाः” इति। निराश्रयाः मूलधनरहिताः। ये तु सम्भूय वाणिज्यादिक्रियां कुर्वन्ति ते द्रव्यानुरोधेन लाभादिभाजो भवन्तीत्याह नारदः “समोऽतिरिक्तो हीनो वा तत्रांशो यस्य यादृशः। क्षयव्ययौ तथा वृद्धिस्तत्र तस्य तथाविधा” इति। वृहस्पतिरपि

"प्रयोगं कुर्व्वते ये तु हेमधान्यरसादिना । समन्यूनाधिकैरंशैर्लाभस्तेषां तथाविधः । समो न्यूनोऽधिको वांशो येन क्षिप्तस्तथैव सः । व्ययं दद्यात् कर्म कुर्य्याल्लाभं गृह्णीत चैव हि" इति । यत्र पुनरस्य द्वौ भागावस्यैक इति संवित् कृता तत्र तदनुरोधेन व्ययलाभौ प्रकल्प्यावित्याह याज्ञवल्क्यः "समवायेन वणिजां लाभार्थं कर्म कुर्व्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथा वा संविदा कृतौ" इति । सम्भूयकारिणां कर्त्तव्यमाह व्यासः "समस्तसमस्ता वाऽवस्थयन्तः परस्परम् । नानाप्रत्ययानुसारास्ते प्रकुर्युः क्रयविक्रयौ । अगोपयन्तो भाण्डानि दद्युः शुल्कञ्च तेऽध्वनि । अन्यथा द्विगुणं दाप्याः शुल्कस्थानाद्बहिःस्थिताः" इति । नारदोऽपि "भाण्डपिण्डव्ययोद्धारभारसारान्ववेक्षणम् । कुर्य्युस्तेऽव्यभिचारेण समये स्वे व्यवस्थिताः" इति । अथ वा सर्व्वानुज्ञया सर्व्वेषां कार्य्यमेक एव कुर्य्यात् । अतएव बृहस्पतिः "बहूनां सम्मतो यस्तु दद्यादेको धनन्नरः । करणं कारयेद्वापि सर्व्वेषैव कृतं भवेत्" इति । करणं लेख्यादिकम् । सम्भूयकारिणां मिथोविवादे निर्णयप्रकारमाह स एव "परीक्षकाः साक्षिणश्च त एवोक्ताः परस्परम् । सन्दिग्धेऽर्थे वञ्चनाया न चेद्विद्वेषसंयुताः" इति । यदा तु विद्वेषसंयुक्तास्तदाप्याह स एव "यः कश्चिद्वञ्चकस्तेषां विज्ञातः क्रयविक्रये । शपथैः सोऽपि शोध्यः स्यात् सर्व्ववादेष्वयं विधिः" इति । सर्व्ववादेऽपि वञ्चनरहितवादेऽपि । वञ्चकत्वे सिद्धे सति किं कार्य्यमित्यपेक्षिते आह याज्ञवल्क्यः "जिह्मं त्यजेयुर्निर्लाभम्" इति । जिह्मं वञ्चकं निर्लाभं कृत्वा त्यजेयुर्बहिः कुर्य्युरितरे सम्भूयकारिण इत्यर्थः । सम्भूयकारिष्वसमर्थं प्रत्याह स एव "अशक्तोऽन्येन कारयेत्" इति । स्वांशानुरूपं कर्म्मेति शेषः । दैवराजकृतद्रव्यहानिविषये सर्व्वान् प्रत्याह बृहस्पतिः "द्रव्यहानिर्यदा तत्र दैवराजकृता भवेत् । सर्व्वेषामेव सा प्रोक्ता कल्पनीया यथांशतः" इति । सम्भूयकारिभिः सर्व्वैरिति शेषः । क्षयहानिरिति पाठे क्षयायैव हानिः क्षयहानिरुपचयार्थव्यतिरिक्ता हानिरित्यर्थः । प्रातिस्विकदोषेण द्रव्यनाशे स एवाह "अनिर्दिष्टो वार्य्यमाणः प्रमादाद्यस्तु नाशयेत् । तेनैव तद्भवेद्देयं सर्व्वेषां समवायिनाम्" इति । अनिर्दिष्टः समवाय्यननुज्ञातः । याज्ञवल्क्योऽपि "प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् । स

तद्दद्यात्" । पालने त्वाह स एव "विप्लवाद्रक्षिताद्दशमांशभाक्" इति । बृहस्पतिरपि "दैवराजभयाद्यस्तु स्वशक्त्या परिपालयेत् । तस्यांशं दशमं दत्त्वा गृह्णीयुस्तेऽंशतोऽपरम्" इति । तस्य तस्मै दशमसंशन्ते समवायिद्रव्यमिति शेषः । प्रतिपालयेत् समाहरेत् स्वशक्त्या प्रत्याहरेदित्यर्थः । नारदोऽपि "दैवतस्कर राजाग्निव्यसने समुपस्थिते । यस्तत् स्वशक्त्या रक्षेत तस्यांशो दशमः स्मृत" इति । यस्तु समवायिद्रव्यं समवायिभिः सह प्रतियाचनादिना न साधयति तस्य लाभहानिरित्याह बृहस्पतिः "समवेतैस्तु यद्दत्तं प्रार्थनीयं तथैव तत् । न याचते च यः कश्चिल्लाभात् स परिहीयते" इति । "याचनग्रहणं येन यत्कर्म स्वांशानुरूपं कर्त्तव्यं तस्याप्युपलक्षणार्थं तेन तत्कर्माकरणेऽपि लाभहानिरित्यस्मादेव वचनात् प्रतिपत्तव्यमिति" स्मृतिचन्द्रिकायाम् । सम्भूयकारिणामृत्विजां कर्त्तव्यमाह मनुः "ऋत्विजः समवेतास्तु यत्र सत्रे निमन्त्रिताः । कुर्य्युर्यथार्हं तत्कर्म गृह्णीयुर्दक्षिणां तथा" इति । अत्र सत्रशब्दो यज्ञमात्रविवक्षया प्रयुक्तो न पुनर्बहुयजमानकसत्राख्ययज्ञविशेषविवक्षया । तत्र यजमानानामेवाध्वर्य्यवादिकर्म्मकारित्वे दक्षिणाऽर्हाणामृत्विजामभावात् । तथा कर्म्मानुसारेण दक्षिणां गृह्णीयुरित्यर्थः । तथा च स एव "सम्भूय स्वानि कर्म्माणि कुर्व्वद्भिरिह मानवैः । अनेन कर्मयोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना" इति । स्वानि कर्म्माणि याजमानव्यतिरिक्तानीति शेषः । इयं चांशकल्पना द्वादशशतं गावो दक्षिणेत्येवं क्रतुसम्बन्धित्वेन विधीयमानायां दक्षिणायामेव न ऋत्विग्विशेषोक्तत्वेन विहितायास्तद्विधायकश्रुतिविरोधापत्तेः अतएवाहतुर्मनुबृहस्पती "रथं हरेद् तथाध्वर्य्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता निविद्वरं चाश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" इति । निविद्वरं निविच्छंसनलक्ष्यं वरम् । उद्गातृशब्देनोद्गातृगणमध्यस्थः सुब्रह्मण्यो गृह्यत इति मदनरत्ने । अनः शकटम् क्रये सोमक्रये । दक्षिणांशकल्पनायाः प्रकारमाहतुः मनुबृहस्पती "सर्व्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" इति । सर्व्वेषां षोडशानामृत्विजां मध्ये ये मुख्या गणश्रेष्ठाः होतृब्रह्माध्वर्य्यूद्गातारस्तेऽर्द्धिनः उक्तदक्षिणायाः किञ्चिन्न्यूनमर्द्धं ४८ गृह्णीयुः समग्रार्द्धग्रहणे वक्ष्यमाणविभागकल्पनाविरोधः स्यात् । अपरे द्वितीया

मैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातृब्राह्मणाच्छंसिप्रस्तोतारस्तदर्द्धेन२४ मुख्यभागार्द्धेनार्द्धिनोऽर्द्धभागिन इत्यर्थः, तृतीयिनोऽच्छावाकाग्नीध्रोन्नेतृप्रतिहर्त्तारो मुख्यभागस्य तृतीयांश१६भाजः। पादिनोऽन्त्याः ग्रावस्तोतृपोतृनेष्टृसुब्रह्मण्याख्या मुख्यभागस्य चतुर्थांश१२भागिन इत्यर्थः। मुख्यानां चतुर्णां मिथोविभागस्तु समः एवं द्वितीयादीनामपि स एव विभागः। तथा च गोशतं दक्षिणेति पक्षमाश्रित्य कात्यायनसूत्रम् "द्वादश द्वादश मुख्येभ्यः षट्षट् द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्तिस्रस्तिस्र इतरेभ्यः" इति। संगृहीतमेतद्बौधायनकारिकायामपि "पञ्चविंशतिधा कृत्वा वर्गीया दक्षिणा क्रमात्। द्वादशैवाथ षट्कं च चतस्रस्तिस्र एव चेति" द्वादशाधिकगोशतरूपाया दक्षिणायाः प्रथमञ्चत्वारो भागाः कर्त्तव्याः। तत्रैको भागो होतृवर्गस्यापरो भागो ब्रह्मवर्गस्यापरोऽध्वर्युवर्गस्य पर उद्गातृवर्गस्य। पुनरेकैकस्य भागस्य पञ्चविंशतिर्भागाः कर्त्तव्याः। तेष्वाद्यानां होत्रादीनां द्वादश भागाः, द्वितीयानां षट्, तृतीयानां चत्वारश्चतुर्थानां त्रय इत्यर्थः। पशुबन्धादौ तु विषमविभागानभिधानात् "समं स्यादश्रुतत्वादिति" न्यायेन समत्वेनैव विभाग इति मन्तव्यम्। स्वकीयकर्म्मकलापांशकर्तृषु कृतानुसारेण भागो देय इत्याह मनुः "ऋत्विग्यदि वृतो यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत्। तस्य कर्म्मानुरूपेण देयोऽंशः सह कर्तृभिः" इति। सहकर्त्तृभिः सम्भूयकारिभिरित्यर्थः। यद्वा कर्तृभिः सह देयः दक्षिणाकाले देयो यजमानेनेत्यर्थः। अथ वा कर्म परित्यक्तं सह कर्तृभिरित्यर्थः। यदा तु ऋत्विक् कर्म्मैकदेशं दक्षिणादानानन्तरं त्यजति तदाऽवशिष्टं तद्गणवर्त्तिनां मध्ये सन्निहितेनान्येन कारयेदित्याह स एव "दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयेत्। कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयन्" इति। कर्म्ममध्ये ऋत्विङ्मरणे कर्त्तव्यमाह नारदः "ऋत्विजां व्यसनेऽप्येवमन्येन कर्म निस्तरेत्। लभेत दक्षिणादानं स तस्मात् सम्प्रकल्पितम्" इति। अन्येन स्वस्वगणमध्यवर्त्तिनां मध्ये प्रत्यासन्नेन, येन केनचिदन्येन कार्य्यमाणे त्वध्वर्य्वादिसमाख्याबाधापत्तेरिति ध्येयम्। यत्तु शङ्खलिखितयोर्वचनम् "अथ चेदनुप्राप्ते सवने ऋत्विक् म्रियते तस्य सगोत्रोऽथ शिष्यो वा तत्कार्य्यमनुपूरयेत्। अथ चेदब्राह्मणस्ततोऽन्यमृत्विजं वृणुयात्" इति। तच्च वृह-

स्पतिवचनम्। "एवं क्रियाप्रवृत्तानां यदा कश्चिद्विपद्यते। तद्वस्तुना क्रिया कार्य्या सर्व्वैर्वा सहकारिभिः" इति। तदेकान्तगणारब्धितर्त्विक्कर्तृकदर्शपौर्णमासादियागविषयमित्यभिहितं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। जीवत्येव तु ऋत्विजि यजमानेन ऋत्विगन्तरकरणे कस्य दक्षिणेति वीक्षायामाह शङ्खः "अथ ऋत्विजि वृते पश्चादन्यं वृणुयात्पूर्व्वोक्तस्यैव दक्षिणा पश्चादाहृतः किञ्चिल्लभते" इति। यदा त्वकारणमृत्विग् याज्यं त्यजति याज्यो वा ऋत्विजं, तदा तयोर्दण्डमाह मनुः "ऋत्विजं यस्त्यजेद् याज्यो याज्यमृत्विक् त्यजेद् यदि। शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम्" इति। नारदोऽपि "ऋत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्व्वजुष्टः स्वयंकृतः। यदृच्छया च यः कुर्य्यादार्त्विज्यं प्रीतिपूर्व्वकम्। ऋत्विग्याज्यमदुष्टं यस्त्यजेदनपकारिणम्। अदुष्टञ्चर्त्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपीति"। ये कृषिसाधने स्वसमानास्तैः सह कृषिः कार्य्येत्याह वृहस्पतिः "वाह्यकर्षकबीजाद्यैः क्षेत्रोपकरणेन च। ये समानास्तु तैः सार्द्धं कृषिः कार्य्या विजानता" इति। वाह्याः लाङ्गलादिवाहकाः बलीवर्दाः। कर्षकाः कृष्यर्थं स्वीकृताः पुरुषाः आदिशब्देन कृषिसाधनानामन्येषां ग्रहणम्। सम्भूयकारिणां कृषकाणां कर्त्तव्यमाह वृहस्पतिः "पर्व्वते नगराभ्यासे तथा राजपथस्य च। ऊषरं मूषकव्याप्तं क्षेत्रं यत्नेन वर्जयेत्" इति। पर्व्वते पर्व्वतसमीपे कल्पतरुकृता तु विवीत इति पठित्वा विवीतशब्देन यवसाद्यर्थं रक्षितः प्रदेश इति व्याख्यातम्। नगराभ्यासे नगरसमीपे। राजपथस्य समीप इति शेषः। एतदुक्तं भवति पर्व्वताद्यासन्नमनासन्नमपि ऊषरं मूषकव्याप्तञ्च क्षेत्रं वर्जयेदिति। वाह्येष्वपि वर्जनीयानाह स एव "कृशातिवृद्धं क्षुद्रञ्च रोगिणं प्रपलायिनम्। काणं खञ्जञ्च नादद्याद्वाह्यं प्राज्ञः कृषीवलः" इति। काणः एकाक्षः खञ्जः भग्नचरणः। क्वचिदेकस्यैव हानिमाह स एव "वाह्यबीजात्ययाद्यस्य क्षेत्रहानिः प्रजायते। तेनैव सा प्रदातव्या सर्व्वेषां कृषिजीविनामि"ति। सम्भूयकारिणामिति शेषः। वाह्यबीजग्रहणं कृषिसाधनानामुपलक्षणार्थम्। सम्भूयकारिणां शिल्पिनां स्वरूपं दर्शयंस्तेषां लाभविभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह स एव "हिरण्यकुप्यसूत्राणां काष्ठपाषाणचर्म्मणाम्। संस्कर्त्ता तत्कलाभिज्ञः शिल्पी प्रोक्तो मनीषिभिः। हेमकारादयो

यत्र शिल्पं सम्भूय कुर्वते । कर्मानुरूपं निर्वेशं लभेरंस्ते यथांशतः” इति । कुप्यं हेमरूप्यव्यतिरिक्तत्रपुसीसादिकम् । हेमरूप्ये इति प्रस्तुत्य ताभ्यां यदन्यत्कुप्यमित्यमरसिंहेनोक्तत्वात् । निर्वेशो भृतिः । कात्यायनोऽपि“शिल्पकाभिज्ञकुशला आचार्याश्चेति शिल्पिनः । एकद्वित्रिचतुर्भागान् हरेयुस्ते यथोत्तरम्” इति । हर्म्यादिनिर्मातॄणां मध्ये मुख्यस्य भागद्वयमाह बृहस्पतिः “हर्म्यं देवगृहं वापि वाटिकोपस्कराणि च । सम्भूय कुर्वतां तेषां प्रमुखो द्व्यंशमर्हति” इति । नर्त्तकेष्वपि मुख्यस्यांशद्वयभागित्वमतिदिशन् विशेषान्तरमाह स एव “नर्त्तकानामेष एव धर्मः सद्भिरुदाहृतः । तालज्ञो लभतेऽध्यर्द्धं गायनास्तु समांशिनः” इति । अध्यर्द्धम् अर्द्धाधिकमेकमंशम् । सम्भूयकारिणाञ्चौराणां लाभभागेऽंशपरिकल्पनाप्रकारमाह कात्यायनः “परराष्ट्राद्धनं यत् स्याच्चौरैः स्वाम्याज्ञया हृतम् । राज्ञे दत्त्वांशमुद्धृत्य विभजेरन् यथाविधि । चौराणां मुख्यभूतस्तु चतुरोऽंशांस्ततो हरेत् । शूरोऽंशांस्त्रीन् समर्थो द्वौ शेषास्त्वेकैकमेव च” इति । एतद्धनं दुर्बलवैरिदेशादाहृतविषयम् प्रबलवैरिदेशादाहृते त्वाह बृहस्पतिः “स्वाम्याज्ञया तु यच्चौरैः परदेशात् समाहृतम् । राज्ञे दत्त्वा तु षड्भागान् भजेयुस्ते यथांशतः । चतुरोऽंशान् भजेन्मुख्यः शूरस्त्र्यंशमवाप्नुयात् । समर्थस्तु हरेद् द्व्यंशं शेषास्त्वन्ये समांशिनः” इति । समर्थः शक्तः । एतेषां हानिरप्येवमेवेत्याह कात्यायनः “तेषां चेत् प्रसृतानाञ्च ग्रहणं समवाप्नुयात् । तन्मोक्षणार्थं यद्दत्तं वहेयुस्ते यथांशतः” इति । इयमंशपरिकल्पना ऋत्विग्भिन्नसम्भूयकारिणां समयाभावविषया कृते तु समये तदनुसारेणैव । अतएव तेनैवोक्तम् “वणिजां कर्षकाणाञ्च चौराणां शिल्पिनान्तथा । अनियम्यांशकर्तॄणां सर्वेषामेष निर्णयः” इति । अनियम्य लाभहान्योः समयेन प्रतिपुरुषमंशमकृत्वेत्यर्थः” ।

सम्भृति स्त्री सम्+भृ--क्तिन् । सम्यक् पोषणे ।

सम्भेद पु० संभिद्यते संश्लिष्यतेऽत्र सम्+भिद--आधारे घञ् । १नद्योः सङ्गमस्थाने अमरः । भावे घञ् । २सङ्गमे ३सम्यग्भेदने ४स्फुटने ५मिलने मेदि० ६ऐकरूप्ये च “सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यम्” इति मीमांसायां न्यायः ।

सम्भोग पु० सम्+भुज–घञ् । १सम्यग्भोगे २सुरते ३मित्रशासनभेदे मेदि० ४हर्षे शब्दच० ५केलिनागरे जटा० “दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्योन्यं सम्भोगः स उदाहृतः” उक्तलक्षणे ६शृङ्गारस्यावस्थाभेदे सा० द० ।

सम्भ्रम पु० सम्+भ्रम--घञ् न वृद्धिः । १भयादिजनिते वेगे अमरः । २त्वरायां ३तद्वेलके ४भये ५आदरे मेदि० । ७अतिशयभ्रमे ७हर्षे अजयः ।

सम्मति स्त्री सम्+मन--क्तिन् । १अनुमतौ २अभिलाषे च मेदि० । ३आत्मज्ञाने अजयः । [२हर्षयुक्ते त्रि० ।

सम्मद पु०सम्+मद-घञर्थे क । १हर्षे अमरः । कर्त्तरि अच् ।

सम्मर्द पु० संमृद्यतेऽत्र सम्+मृद--आधारे घञ् । १युद्धे । भावे घञ् । २अन्योन्यसंघर्षे च ।

सम्मातुर पु० समीच्याः सत्या मातुरपत्यम् अण् उत् रपरः वा० न वृद्धिः । सतीतनये भाद्रमातुरे हेमच० ।

सम्मान पु० सम्+मन-घञ् । आदरे । [इते च ।

सम्मानित त्रि० सम्+मन--णिच्-क्त । १कृतगौरवे २सम्मा-

सम्मार्जन क्ली सम्+मृज–ल्युट् । संशोधने रत्नमा० ।

सम्मार्जनी स्त्री संमृज्यतेऽनया सम्+मृज--करणे ल्युट् ङीप् । धूल्याद्यपसारणार्थे पदार्थे (झाँटा) अमरः । ण्वुल् । सम्मार्जक तदर्थे पु० शब्दर० ।

सम्मित त्रि०सम्+मा-क्त । १सदृशे २तुल्यपरिमाणे च जटा०

सम्मुख त्रि०सङ्गतं मुखं येन प्रा०ब० । अभिमुखागते त्रिका० ।

सम्मुखीन त्रि० सम्मुखं पतति ख । अभिमुखे पातिनि ।

सम्मूर्च्छज न० सम्मूर्च्छात् जायते जन-ड । तृणादौ हेमच०

सम्मूर्च्छन न० सम्+मूर्च्छ–ल्युट् । १सम्यग्विस्तारे अमरः । २उन्नतौ ३मोहे च मेदि० । ४सम्यङ्मूर्च्छने स्वरभेदे ।

सम्मूर्जनोद्भव पु० सम्मूर्जनादुद्भवति उद्+भू–अच् ५त० । मत्कुणे हेमच० ।

सम्मृष्ट त्रि० सम्+मृज–क्त । १कृतमार्जने अमरः । जलादापसारणेन २शोधितेऽन्नादौ च भरतः ।

सम्मोद पु० सम्+मुद–घञ् । १हर्षे २प्रीतौ च शब्दच० ।

सम्यच् अव्य० सम्+अन्च–क्विप् समयादेशः । १शोभने २सङ्गते ३मनोज्ञे च मेदि० । ४सत्यवाक्ये न० भरतः ५तदति त्रि० भक्ते समीच इत्यादि । स्त्रियां ङीप् समीची ।

सम्राज् पु० सम्यक् राजते राज-क्विप् नानुस्वारः । कृतराजसूययज्ञे सर्वभूमीश्वरे नृपतौ अमरः ।

सय्यँम पु० सम्+यम–करणे घञ् समो वा परसवर्णोऽनुनासिको यँः पक्षे संयमः । पात०सू० परिभाषिते धारणाध्यानसमाधित्रये “त्रयमेकत्र संयमः”पात०सू०“तदेतत्

धारणाध्यानसमाधित्रयस्यैकत्र संयमः एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते तदस्य त्रयस्य तान्त्रिकी परिभाषा संयमः इति” भा० ।

सर न० सरति सृ–अच् । १सरोवरे शब्दच० । २जले जटा० । ३लवणे ४वाणे च हेमच० । ५दध्यग्रे दधिमस्तौ रत्नमा० । ६तज्जाते नवनीते च । भावे अच् । ७भेदने ८गमने च । कर्त्तरि अच् । ९सारके १०भेदके राजनि० ।

सरक पु०न० सृ–वुन् । १मद्यपानपात्रे भरतः २मद्यपरिवेशने ३इक्षुजमद्ये ४तत्पात्रे ५अविरलपथिकपङ्क्तौ च मेदि० ६गतिशीले त्रि० शब्दर० । [कायाम् अमरः ।

सरघा स्त्री सरं मद्यभेदं हन्ति हन–ड नि० । मधुमक्षि-

सरङ्ग पुस्त्री० सृ–अङ्गच् । १चतुष्पाद्जन्तौ २खगे च संक्षिप्तसा० स्त्रियां ङीप् ।

सरज न० सरात् जायते जन–ड । नवनीते हारा० ।

सरजस् स्त्री सह रजसा सहस्य सः । १ऋतुमत्यां स्त्रियाम् २रजोयुक्ते त्रि० । अव्ययी० अच् समा० । सरजस २रजःसाहित्ये अव्य० अमरः ।

सरट पुंस्त्री० सृ–अटन् । कृकलासे (काँकलास) अमरः । स्त्रियां ङीप् । देहे तत्प्ररोहणादिफलं यथा “वक्त्राः प्रपाते च फलं सरटस्य प्ररोहणे । शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भाले चैश्वर्यमेव च । कर्णयोर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् । नासिकायाञ्च सौगन्ध्यं वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनसञ्चयः । स्तनमूले च सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्द्धनम् । पृष्ठे नित्यं मही लाभः पार्श्वयोर्बन्धुदर्शनम् । कटिद्वये वस्त्रलाभो गुह्ये स्त्र्युसमागमः । जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोश्च वाहनावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसञ्चयः । वामदक्षिणयोः पदोर्भ्रमणं नियतं भवेत् । वक्त्राः प्ररोहणे चैव पतने सरटस्य च । व्यत्यासाच्च फलं चैव तद्वदेवं प्रजायते । वक्त्राः प्ररोहणं रात्रौ सरटस्य प्रपातनम् । निधनायैव भवति व्याधिपीडाविपर्य्ययौ । पतनानन्तरं चैवारोहणं यदि जायते । पतने फलमुत्सृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणस्योर्द्ध्ववक्त्रे अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते ध्रुवम् । स्पृष्टमात्रेण वा सद्यः सचेलं जलमाविशेत् । पञ्चगव्यप्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम्” दिवाकरः

सरटु पु० सृ–अटि । १वायौ २मेघे उणादिकोषः ।

२सरणायां सिद्धान्तकौमुदी । ४कृकलासे अमरटीका ।

सरटि पु० सृ–अटिन् । १वायौ २मेघे च उणादि० ।

सरटु पु० सृ–अटु । कृकलासे उणादिकोषः ।

सरण न० सृ–ल्युट् । १गमने २लोहमले हेमच० ।(गन्धभादाल)३लतायां स्त्री अमरः टाप् । ४त्रिवृतायां शब्दमा० ।

सरणि(णी) स्त्री सृ–अनि वा ङीप् । १पथि २पङ्क्तौ मेदि० ३प्रसारण्यां भरतः । ४त्रिवृतायां स्त्री शब्दमा० ।

सरण्ड पु० सृ–अण्डच् । १खगे २कामुके शब्दच० ३धूर्त्ते ४सरटे ५भूषणभेदे मेदि० सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीप् ।

सरण्यु सृ–अन्यु । १वायौ २मेघे ३जले शब्दर० ४वसन्ते ५अग्नौ उणादिकोषः । [नि० शब्दमाला ।

सरत् त्रि० सृ–शतृ । १गन्तरि स्त्रियां ङीप् सरन्ती । २सूत्रे

सरलि पु० सह रलिना । रलिशब्दार्थे अमरटीका ।

सरपत्रिका स्त्री सरे जले पत्त्रमस्त्यस्याः ठन् । १पद्म-पत्रे २पद्मे च शब्दच० ।

सरमा स्त्री सह रमते रम–अच् । १कुक्कुरयोषिति २देवशुन्यां ३राक्षसीभेदे विभीषणपत्न्याञ्च मेदि० । ४कश्यपर्षिकन्याभेदे“गोलाङ्गूलऋक्षकोरस स्त्र्योन्यापत्यं तथैव च । अपत्यं सरमायाश्च गणो वै अमरादयः” वह्निपु० ।

सरयु पु० सृ–अयु । १वायौ त्रिका० । ऊङ् । २अयोध्यान्तिकवाहिनदीभेदे स्त्री । तदुत्पत्तिः कालिकापु० २२अ० यथा “एवं विवाह्य विधिवत् सौवर्णे मानसाचले । तत्र यत् पतितं तोयं मानसाचलकन्दरे । तत्तोयं सप्तधा भूत्वा मानसाचलकन्दरात् । हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक्” इत्युपक्रमे “तेनाभूत् सरयूर्नाम्ना नदी पुण्यतमा शुभा” । तत्र भवः अण् नि० । सारव तत्र भवे त्रि० अमरः ।

सरल पु० सृ–अलच् । १पीतशाले अमरः “सरलो मधुकस्तिक्तः कटुपाकरसो लघुः । स्निग्धोष्णः कर्णकण्ठाक्षिरोगरक्षोहरः स्मृतः । कफानिलस्वेददाहकासमूर्छाव्रणापहः” भावप्र० तद्गुणोक्तिः । २धूपकाष्ठभेदे शब्दर० ३उदारे ४ऋजौ च त्रि० मेदि० ५त्रिपुटायां स्त्री अमरः

सरलद्रव पु० ६त० । सरलवृक्षनिर्य्यासे (टारपीन) अमरः ।

सरलाङ्ग पु० सरलो दृढोऽङ्गं साधनं यस्य । श्रीवेष्टे गन्धद्रव्ये राजनि० ।

सरस् न० सृ–असुन् । १जले उद्रः । २सरोवरे अमरः । गौरा० ङीष् । ३सरसीत्यपत्र स्त्री अमरः “सरसीः परिशीलितुं मया” नैषधम् ।

सरस न० सह रसेन जलेन आस्वादेन च सहस्य सः। १सरोवरे शब्दच० २रसान्विते ३स्वादु° च त्रि०। "सरसां सरसां परिमुच्य तनुम्" भट्टिः। ३स्वेतनिष्ठतायां स्त्री रायमु०।

सरसम्मत न० सरमिव नियांसं सम्मतनोति सम्+प्र+तन—ड। त्रिकण्टकवृक्षे (तेकाटासिजु) शब्दच०।

सरसिज न० सरसि जायते जन—ड अलुक् समा०। १पद्मे राजनि० "सरसिजमनुविद्धं शैवलेनातिरम्यम्" शकुन्तला। २सारसखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। लुकि सरोजमप्यत्र। [स्त्रियां ङीष्।

सरसीक पुंस्त्री०सरस्यां कायति कै—क। सारसखगे शब्दर०

सरसीरुह न० सरस्यां सरोवरे रोहति रुह-क। १पद्मे २सारसखगे च पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष्।

सरस्वत् पु० सरांसि जलानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १सरोवरे २सागरे ३नदे ४रसिके त्रि० मेदि० ५नद्यां ६वाग्यां ७गवि ८स्त्रीरत्ने स्त्री मेदि० ङीप्। सा च ९ज्योतिष्मत्यां १०ब्राह्म्यां शक्तौ राजनि०। ११देवीभेदे मेदि० १२सोमलतायां शब्दच०। १३बुद्धशक्तिभेदे त्रिका० १४दुर्गायाम् "सराः सरणशीलत्वात् शैवाख्ये सप्त कीर्त्तिताः। अति प्रापणदाने वा तेन देवी सरस्वती" देवीपु०४५अ० तन्नामनिरुक्तिः। पृषो०। १५वागधिष्ठातृदेव्याम् "आविर्बभूव तत्पश्चात् मुखतः परमात्मनः। एका देवी शुक्लवर्णा वीणापुस्तकधारिणी। वागधिष्ठातृदेवी सा कवीनामिष्टदेवता। शुद्धसत्त्वस्वरूपा च शान्तरूपा सरस्वती" ब्रह्मवै० प्र०ख० ३अ०। तत्रैव गणे० ७०अ० "वागधिष्ठात्री या देवी शास्त्रज्ञानप्रदा सदा। कृष्णकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती"। "बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै न दापयेत्" मत्स्यसू०, तत्पूजादिकं तन्त्रसा० दृश्यम्। १६सन्ध्याकाले उपास्यदेवतायां गायत्रीशब्दे २५८३ पृ० दृश्यम्। सरः ब्रह्मसरः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १७नदीभेदे सरस्वतीनद्या तद्योत्पत्तिकथा च "प्रस्नुतासि महाभागे सरसो ब्रह्मणः पुरा। जानन्ति त्वां हरिच्छेदे मुनयः संशितव्रताः" भा० श० ५अ०। तस्याः सप्तनामत्वं यथा "राजन्! सप्त सरस्वत्यो याभिर्व्याप्तमिदं जगत्। आहूता बलवद्भिर्हि तत्र तत्र सरस्वती। सुप्रभा१ काञ्चनाक्षी२ च विशाला३ च मनोरमा४। सरस्वती५ चोघवती६ सुरेणु७र्विमलोदका" भा०श० ३८अ०। तासां नामकारणञ्च तत्राध्याये दृश्यम् तस्या

माहात्म्यं तत्रैव सारस्वतोपाख्याने दृश्यम्। त्रिकोषः।

सरा स्त्री सृ—अच्। १प्रसारण्यां राजनि० २निर्झरे त्रिका०

सराव पु० सरं जलमवति अव-अण्। १जलाधारे मृण्मये पात्रभेदे(शरा)द्विरूपकोषः। सह रावेण। २सशब्दे त्रि०

सरि पुंस्त्री०सृ-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। निर्झरे हेमच०।

सरिका स्त्री सरोऽस्त्यस्याः ठन् सृ-वुन् वा। हिङ्गुपत्रिकायाम् शब्दर०।

सरित् स्त्री सृ—इति। १नद्याम् अमरः २सूत्रे शब्दमा०। "क्रियाकारकरूपत्वात् सरणाच्च सरिन्मता" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां ३दुर्गायाम्।

सरित्पति पु० ६त०। समुद्रे अमरः। सरिन्नाथादयोऽप्यत्र

सरित्वत् पु०सरित् स्वामित्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन पदत्वाभावात् न तस्य दः। समुद्रे।

सरित्सुत पु० ६त०। गङ्गापुत्रे भीष्मे।

सरिताम्पति पु० ६त० अलुक् समा०। १समुद्रे शब्दर०। सरितांनाथादयोऽप्यत्र।

सरिद्वरा स्त्री सरित्सु वरा श्रेष्ठा। गङ्गायाम् हेमच०।

सरिल न० सृ-इलच्। जले अमरटीकायां भरतः।

सरिमन् पु० सृ—इमनि। १वायौ २गतौ च उणादि०।

सरिषप पु० सर्षप+पृषो०। सर्षपे त्रिका०।

सरीसृप पुंस्त्री० वक्रं सर्पति सृप-यङो लुक्, अच्। १सर्पे अमरः। २वृश्चिकादौ। ज्योतिषोक्तेषु ३मीनवृश्चिककर्कटराशिषु "वृश्चिकराशिस्तु तिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः" ज्यो०त०। "जलगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान्" ज्यो०त० प्रकृतवचनात् मीनकर्कटयोर्ग्रहणम्

सरु पु० सृ-उन्। खड्गादिमुष्टौ सारसुन्दरी।

सरूप त्रि०समानं रूपमस्य समानस्य सः। तुल्यरूपे सदृशे जटा०

सरोज न० सरसि जले जायते जन-ड। १पद्मे हेमच०। २सारसखगे पुंस्त्री०स्त्रियां ङीप्। ३सरोजातमात्रे त्रि०।

सरोजन्मन् न० सरसि जले जन्म यस्य। १पद्मे हेमच०। २सारसखगे ३तडागजातमात्रे त्रि०।

सरोजित् पु० सरोजं विष्णुनाभिपद्ममुत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य इनि। चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०।

सरोजिनी स्त्री सरोजानां समूहः तद्विशिष्टदेशो वा इनि ङीप्। १पद्मसमूहे रत्नमा० २तद्युक्तदेशरूपायां पद्मलतायाम् ३पद्माधारदीर्घिकायाञ्च मेदि०। [स्त्रियां ङीष्।

सरोत्सव पुंस्त्री०सरे जले उत्सवोऽस्य। सारसखगे शब्दर०

सरोरुह(ह्) सरसि रोहति रुह-क्विप् क वा। १पद्मे

हेमच०। कान्तलतायां रत्नमा० २सारसखगे च पुंस्त्री०।

सरोरुहासन पु० सरोरुहं पद्ममासनं यस्य। चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० तस्य विष्णुनाभिपद्मस्थितत्वात्तथात्वम्। २पद्मासनविष्टमात्रे त्रि०।

सरोवर पु० सरोभिर्जलैर्व्रियतेऽसौ वृ-अप्। तडागे शब्दर०। तडागशब्दे ३२४०पृ० दृश्यम्। [संक्षिप्तसा०।

सर्क पु० सृ-क तस्य नेत्त्वम्। १वायौ २मनसि ३प्रजापतौ च

सर्ग पु० सृज-घञ्। १स्वभावे २सृष्टौ ३निर्मोक्षे काव्यादेः ४परिच्छेदे "सर्गोऽयमादिर्गतः" इति नैषधम। ५निश्चये अमरः "यदि सर्ग एष ते" इति रघुः। ६मोक्षे ७उत्साहे मेदि० ८अनुमतौ हेमच०।

सृष्टिरूपः सर्गश्च नवविधः भाग० ३।१०अ० उक्तो यथा "सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतस्तु यः। कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसंक्रमः। आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः। द्वितीयस्त्वहमो यत्र द्रव्यज्ञानक्रियोदयः। भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रो द्रव्यशक्तिमान्। चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः। वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः। षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः। षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे शृणु। रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेधसः। सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषाञ्च यः। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारावीरुधो द्रुमाः। उत्स्रोतसस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शाविशेषिणः। तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रबकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः। अर्वाक्स्रोतास्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम्। रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः। वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गाश्च सत्तम!। वैकारिकस्तु यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः। देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः। गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः। भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याध्राः किन्नरादयः। दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वसृक्कृताः"।

सर्गबन्ध पु० बन्ध-भावे घञ् सर्गैर्बन्धः ३त० "कृदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति न्यायात् सर्गबन्धस्य कर्मपरता न कर्मणि घञ् तथात्वे महाकाव्यविशेषणतया क्लीवतापत्तेः। महाकाव्ये तल्लक्षणं महाकाव्यशब्देऽनुक्तत्वात् अत्र दर्श्यते सा०द० "सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः। एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा। शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते। अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः। इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्। चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकञ्च फलं भवेत्। आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा। क्वचिन्निन्दा खलादीनां सताञ्च गुणकीर्त्तनम्। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह। नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते। सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्। सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्त्तुवनसागराः। सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह। कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा। नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु"।

सर्ज अर्जने भ्वा०पर० सक० सेट्। सर्जति असर्जीत् सृजिवर्जने सर्जस्यापि वर्जनं तेन षोपदेशत्वाभावान्न षत्वम्। तत्र प्रमाणाभावात् षोपदेश एव न्याय्यः। [शाले शब्दच०

सर्ज पु० सृज-अच्। १शालवृक्षे अमरः।२तद्रसे (धुना) ३पीत-

सर्जक पु० सृज-ण्वुल्। १पीतशाले अमरः २शालवृक्षे जटा०

सर्जगन्धा स्त्री सर्जस्येव गन्धो यस्याः। रास्नायां रत्नमा०।

सर्जन न० सृज-ल्युट्। १सैन्यपश्चाद्भागे शब्दर० २सृष्टौ च।

सर्जनिर्य्यासक पु० सर्जस्य निर्यास इव कायति कै-क। राले (धुना) राजनि०। [रसे त्रिका०।

सर्जमणि पु० सर्जस्य शालवृक्षस्य मणिरिव। (धुना) सर्ज-

सर्जरस पु० ६त०। शालवृक्षरसे (धुना) अमरः।

सर्जि(र्जी) स्त्री सृज-इन् वा ङीप्। १नदीभेदे २तद्भूलजे सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) रत्नमा०।

सर्जिका स्त्री सृज-ण्वुल् टाप् अतइत्त्वम्। १सर्जिकाक्षारे "पाक्यक्षारो यवक्षारो यावशूको यवाग्रजः। सार्जिकोऽपि स्मृतः क्षारः कापोतः सुखवर्चकः। कथितः सर्जिकाभेदो विशेषज्ञैः सुवर्चिका। यवक्षारो लघुः

स्निग्धः सुखश्च्यो वह्निदीपनः । निहन्ति शूलं वाताम-श्लेष्मश्वासगलामयान् । पाण्डुरोगप्लीहगुल्मानाह प्लीहहृद्रामयान् । सर्जिकाल्पगुणा तस्माद्विशेषाद्गुल्म-शूलहृत् । सुवर्चिका सर्जिकावद् बोद्धव्या गुणतो जनैः" भावप्र० । २नदीभेदे च जटा० ।

सर्जिकाक्षार स्त्री सर्जिकायाः क्षारः । स्वनामख्याते क्षार-भेदे (साजिमाटि) राजनि० ।

सर्जिक्षार पु० ६त० । (साजिमाटि) सर्जिकाक्षारे राजनि० ।

सर्जु पु० सृज—उन् । वणिग्जने मेदि० ।

सर्जू स्त्री सृज-ऊ । १विद्युति मेदि० २अभिसारे शब्दर० ।

सर्ज्य पु० सर्जस्येदं यत् । १सर्जरसे रत्नमा० । सृज-ण्यत् । २सर्जनीये त्रि० ।

सर्प पु० सृप—अच् । १नागकेशरे शब्दा० । २भुजङ्गे पुंस्त्री० अमरः स्त्रियां ङीष् । ३सर्पदेवते अश्लेषानक्षत्रे ज्यो०त० "सर्पणादभवन् सर्पा हीनत्वादहयः स्मृताः" वह्निपु० तन्नामनिरुक्तिः । भावे घञ् । ४गमने सुश्रुतोक्तं तद्-भेदादिकम् अहिशब्दे ५८१ पृ० दृश्यम् । तद्दंशने तस्य दंष्ट्राभेदेन विषादिकं च भविष्यपु० उक्तं यथा "दंष्ट्रा शुक्ला च कृष्णा च रक्ता पीता च दक्षिणा । समासेन तु वक्ष्यामि यथा वै वर्णतः स्मृताः । शुक्ला तु ब्राह्मणी ज्ञेया रक्ता तु क्षत्रिया स्मृता । वैश्या तु पीतिका ज्ञेया कृष्णा शूद्रा तु कथ्यते । अतःपरं प्रव-क्ष्यामि दंष्ट्राणां विषलक्षणम् । दंष्ट्रायान्तु विषं नास्ति नित्यमेव भुजङ्गमे । दक्षिणं नेत्रमासाद्य विषं सर्पस्य तिष्ठति । संक्रुद्धस्यैव सर्पस्य विषं गच्छति मस्तके । मस्तकाद्धमनीं याति ततो नाडीषु तिष्ठति, नाडीभ्यो गच्छते दंष्ट्रे विषं तत्र प्रवर्त्तते । तत्सर्वं कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । अष्टभिः कारणैः सर्पो दशते नात्र संशयः । आक्रान्तो दशते पूर्वं द्वितीयं पूर्ववैरिणम् । तृतीयं दशते भीतस्तुर्यं मददर्पितः । पञ्चमन्तु क्षुधा-विष्टः षष्ठञ्चेह विषोल्बणः । सप्तमं पुत्ररक्षार्थम् अष्टमं कालचोदितम् । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु उदरं परिवर्त्त-येत् । बलभुग्नाकृतिर्दंष्ट्रा आक्रान्तं तं विनिर्दिशेत् । यस्य सर्पेण दष्टस्य गम्भीरं दृश्यते व्रणम् । वैरदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । एकदंष्ट्रा पदे यस्य अव्यक्तं न च कोपितम् । भीतदष्टं विजानीयात् यथो-वाच प्रजापतिः । यस्य सर्पेण दष्टस्य रेखा दण्डस्य जा-यते । मददष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । द्वे च दंष्ट्रापदे यस्य दृश्येते च महाक्षतम् । क्षुधाविष्टं विजानीयात् यथोवाच प्रजापतिः । द्वे दंष्ट्रे यस्य दृश्येते क्वचिद्रुधिरसंकुले । विषोल्बणं विजानीयाद्दंशं तं नात्र संशयः । अपत्यरक्षणार्थाय जानीयान्नात्र संशयः । यत्तु काकपदाकारं त्रिभिर्दन्तैर्विच्छिद्रितम् । महानाग इति प्रोक्तः कालदष्टं विनिर्दिशेत् । द्विविधं दष्टजातेस्तु लक्षणं समुदाहृतम् । दष्टं दष्ट्वा तु पीतञ्च दष्टोद्धृतं तथैव च । यस्तु सर्पो दंशित्वा तु पिबते तु विचक्षणः । दष्ट्वा तु पीतं विज्ञेयं कश्यपस्य वचो यथा । विषभागौ तु सर्पस्य त्रिभागस्तत्र संक्रमेत् । उदरं दर्श-येद् यस्तु उद्धृतं तं विनिर्दिशेत् । छर्दितं विषवेगेन निर्विषः पन्नगो भवेत् । असाध्यश्चापि विज्ञेयस्तदर्दंष्ट्राभि पीडितः । ग्रीवाभङ्गो भवेत् किञ्चित् संदष्टो विषयो-गतः । आर्द्राऽश्लेषामघायास्यकृत्तिकासु विशेषतः । विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशतात्मके । सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा । शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च । न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रैं तिथिसंयुते । इतो दंशस्ततः शुद्धोऽव्यन्तरः परिकीर्त्तितः", भविष्यपु० "अतःपरं प्रवक्ष्यामि कालदष्टस्य लक्षणम् । "जिह्वाभङ्गो हृदिशूलं चक्षुर्भ्याञ्च न पश्यति । दंशश्च दृश्यत्यक्ताभं पक्वजम्बूफलोपमम् । वैवर्ण्यं चैव दन्तानां श्यामो भवति वर्णतः । सर्वाङ्गेषु शैथिल्यं पुरीषस्य च भेदनम् । भग्नस्कन्धकटिग्रीव अर्द्धदृष्टिरधोमुखः । दह्यते वेपते चैव स्वपते च मुहुर्मुहुः । शस्त्रेण छिद्य-मानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । दण्डेन ताड्यमानस्य दण्ड-राजी न जायते । दंशे काकपदे सुनीलसमकृष्णजम्बू-फलाभं घनम् उच्छूनं रुधिराक्तमेकबहुलं हृच्छ्राक्ति-रौद्रो भवेत् । हिक्काश्वासगलग्रहश्च सुमहान् या दुस्तुचा दृश्यते संस्थानं प्रवदन्ति शास्त्रनिपुणास्तं काल-दष्टं विदुः । दंशे यत्राथ शोथः प्रचलितवलितं मण्डलं वा सुनीलं प्रस्वेदो गात्रभेदः स्रवति च रुधिरं सानु-नासञ्च जल्पेत् । दन्तोष्ठाभ्यां वियोगो भ्रमति च हृदयं मस्तिरोधश्च तीव्रो द्विश्यानामेव दंशस्य च विपुलमयो विद्धि तं कालदष्टम् । दन्तैर्दन्तान् स्पृशति अङ्गुलो दृष्टि-दारार्दखिन्ना स्थूलो दंष्ट्रः स्रवति रुधिरं कैकरं चक्षुरेकम् । प्रत्यादिष्टः श्वसिति सततं सानुनासञ्च भाषेत् यद् यद् ब्रूते सकलमहितं कालदष्टं तमायुः । वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते । ग्रीवाभङ्गश्च लालाभिः

कालदष्टं विनिर्द्दिशेत्। दर्पणे सलिले वापि आत्मच्छायां न पश्यति। मन्दरश्मिं तथा दीप्तं तेजोहीनं दिवाकरम्। वेपते वेदनातस्तु रक्तनेत्रश्च जायते। स याति निधनं जन्तुः कालदष्टं विनिर्द्दिशेत्। अष्टम्याञ्च नवम्याञ्च कृष्णपक्षे चतुर्द्दशीम्। नागपञ्चमीदष्टानां जीवितस्य च संशयः। आर्द्राऽश्लेषामघायाम्यकृत्तिकासु विशेषतः। विशाखासु त्रिपूर्वासु मूलास्वातिशतात्मके। सर्पदष्टा न जीवन्ति विषं पीतञ्च यैस्तथा। शून्यागारे श्मशाने च शुष्कवृक्षे तथैव च। न जीवन्ति नरा दष्टा नक्षत्रे तिथिसंयुते। अष्टोत्तरं मर्म्मशतं प्राणिनां समुदाहृतम्। तेषां मध्ये तु मर्म्माणि दश द्वे चापि कीर्त्तिते। शङ्खे नेत्रे भ्रुवोर्मध्ये वस्तिभ्यां वृषणान्तरे। कक्षे स्कन्धे हृदिमध्ये तालुके चिबुके गुदे। एषु द्वादशकर्म्मसु दष्टः शस्त्रेण वा हतः। न जीवन्ति नरा लोके कालदष्टान् विनिर्द्दिशेत्"। दूतो वा दण्डहस्तो भवति च युगलं पाशहस्तस्तथा वा रक्तं वस्त्रञ्च कृष्णम् ह्यथ शिरसि गतम् चैकवस्त्रस्य दूतः। तैलाभ्यक्तस्य तद्वत् त्वरितगतियुतो मुक्तकेशस्य याति, यः कुर्य्यात् घोरशब्दं करचरणयुगैः प्राप्तकालस्य दूतः। नागोदयं प्रवक्ष्यामि ईशानेन तु भाषितम्। ब्रह्मणा तु पुरा सृष्टा महा नागास्त्वनेकशः। अनन्तं भास्करं विद्यात् सोमं विद्यात्तु वासुकिम्। तक्षकं भूमिपुत्रन्तु कर्कोटञ्च बुधं विदुः। पद्मं बृहस्पतिं विद्यान्महापद्मञ्च भार्गवम्। कुलिकः शङ्खपालश्च द्वावेतौ तु शनैश्चरः। पूर्वपादः शङ्खपालो द्वितीयः कुलिकोऽस्य च। नेत्रभागे यमौ दिष्टौ दिनरात्रौ तथैव च। शुक्रसोमौ च मध्याह्ने उदये तु समाहृतम्। प्राणः प्रागष्टमे भागे दिवासन्ध्याविहोच्यते। महास्य भुङ्क्ते राजन्! पथि मृत्युं व्रजत्यधः। अधो गत्वा भवेत् सर्पो निर्व्विषो नात्र संशयः" भविष्यपु०। "मास्याषाढ़े तथा ज्यैष्ठे प्रमाद्यन्ति भुजङ्गमाः। ततो नागो नागिनी च मैथुनं संप्रपद्यते। चतुरो वार्षिकान् मासान् नागी गर्भमधारयत्। ततः कार्त्तिकमासे तु अण्डकानि प्रसूयते। अण्डकानान्तु विज्ञेयं द्वे शते द्वे च विंशती। तान्येव भक्षयेत् सा तु भार्गैकं कृपया त्यजेत्। सुवर्णाकैवर्णनिभात् पुमान् संजायतेऽण्डकात्। तानेव खादते सर्पो अहोरात्राणि विंशतिम्। अर्कोदकसवर्णाभात् दीर्घराजीवसन्निभात्। तस्मादुत्पाद्यते स्त्री वै अण्डाद् ब्राह्मणसत्तम!। शिरीषपुष्पवर्णाभादण्डकात्स्त्रीनपुंसकम्। ततो भिनत्ति चाण्डानि षण्मासेन तु गौतम!। ततस्ते प्रीतिसम्बन्धात् स्नेहं बध्नन्ति बालकाः। ततोऽसौ सप्तरात्रेण कृष्णो भवति यत्नतः। आयुःप्रमाणं सर्पाणां शतं विंशोत्तरं स्मृतम्। मृत्युश्चाष्टविधो ज्ञेयः स्वगुणात्त यथाक्रमम्। मयूरात् मानुषाद्वापि चकोराद्गोखुरात्तथा। विड़ालान्नकुलाच्चैव वराहाद्वृश्चिकात्तथा। एतेभ्यो यदि मुच्येत जीवेद्विंशोत्तरं शतम्। सप्ताहे तु ततः पूर्णे दंष्ट्राणान्तु विरोहणम्। विषस्यागमनं तत्र विज्ञेयश्च पुनः पुनः। एवं ज्ञात्वा तु तत्त्वेन विषकर्म समारभेत्। एकविंशतिरात्रेण विषं दंष्ट्रासु जायते। नागी पार्श्वसमावर्त्ती बालसर्पस्तु उच्यते। पञ्चविंशतिरात्रस्तु सद्यः प्राणहरो भवेत्। षण्मासाज्जातमात्रस्तु कञ्चुकं वै प्रमुञ्चति। पादानाञ्चापि विज्ञेया द्वे शते द्वे च विंशती। गोलोमसदृशाः पादाः प्रविशन्ति क्रमन्ति च। सन्धीनां चास्य विज्ञेयं द्वे शते विंशती तथा। पांशुल्यश्चापि विज्ञेया द्वे शते विंशतिस्तथा। अकालजाता ये सर्पा निर्व्विषास्ते प्रकीर्त्तिताः। पञ्चसप्ततिवर्षाणि आयुस्तेषां प्रकीर्त्तितम्। रक्तपीतशुक्लदन्ता आनीला मन्दवेगिनः। एते अल्पायुषो ज्ञेया अल्पाहाराश्च भीरवः। एकश्चास्य भवेद्वक्त्रं द्वे जिह्वे च प्रकीर्त्तिते। दंष्ट्राश्चतस्रो विज्ञेया प्रजापतिवचो यथा। प्रथमा ब्रह्मदैवत्या द्वितीया विष्णुदैवता। तृतीया रुद्रदैवत्या चतुर्थी यमदैवता। हीना प्रमाणतः सा तु वामनेत्रं समाश्रिता। नास्यां मन्त्राः प्रयोक्तव्या नौषधं नैव भेषजम्। वैद्यः पराङ्मुखो याति मृत्युस्तस्या विलेखनात्। चिकित्सा न बुधैः कार्य्या तदन्तं तस्य जीवितम्। मकरीं मासिकीं विद्यात् करालीञ्च द्विमासिकीम्। कालरात्री भवेत् त्रीणि चतुरो यमदूतिका। मकरीं शस्त्रकं विद्यात् कराली काकपादिका। ढक्काकृतिः कालरात्री याम्या कूपाकृतिः स्मृता। मकरी वातला ज्ञेया कराली पैत्तिकी स्मृता। कफात्मिका कालरात्री यमदूती त्रिदोषिका। शुक्ला तु मकरी ज्ञेया कराली रक्तसन्निभा। कालरात्री भवेत् पीता कृष्णा च यमदूतिका" भविष्यपु०। कश्यप उवाच "सविषा दंष्ट्रयोर्मध्ये यमदूती तु चेद्भवेत्। न चिकित्सा बुधैः कार्य्या तं गतासुं विनिर्द्दिशेत्। प्रहरार्द्धं दिवारात्रौ एकैकं भुङ्क्ते त्वहिः। एकस्य च समानस्य द्वितीयं षोड़शं

यथा । नागोदरे च उद्दृप्तो हतो विद्धो विदारितः । कालदष्टं विजानीयात् काश्यपस्य वचो यथा । यन्मात्रः पततेविन्दुर्वालाग्रसलिलोद्धृतः । तन्मात्रं स्रवते दंष्ट्राविषं सर्पस्य दारुणम् । ज्वालागते तु संपूर्णे देहे संक्रमते विषम् । यावत् संक्रामयेद्बाहुं कुञ्चितं वा प्रसारयेत् । अनेन क्षणमात्रेण विषं गच्छति मस्तके । एधते विषवेगस्तु शतशोऽथ सहस्रशः । वर्द्धते रक्तमासाद्य ततो वाते शिखी यथा । तैलबिन्दुर्जलं प्राप्य यथा वेगेन वर्द्धते । शिखण्डी आश्रयं प्राप्य मारुतेन समीरितः । ततस्त्वागतं प्राप्य त्वचास्थानं विचेष्टितम् । त्वचातु द्विगुणं विद्याच्छोणितेषु चतुर्गुणम् । पित्ते तु त्रिगुणं याति श्लेष्मे वै षोड़शं भवेत् । वायौ त्रिंशद्गुणञ्चैव मज्जे षष्टिगुणं तथा । प्राणे चैकार्णवीभूते सर्वस्रोतो निरोधयेत् । कालस्य रुध्यमानेन याति साध्यमसाध्यताम् । ततोऽसौ म्रियते जन्तुर्निश्वासोच्छासवर्जितः । निष्क्रान्ते तु ततो जीवे भूते पञ्चत्वमागते । तानि भूतानि गच्छन्ति यस्य यस्य यथालयम् । पृथिव्यापस्तथा तेजो वायुराकाशमेव च । इत्येषामेव संघातः शरीरमभिधीयते । पृथिवी पृथिवीं याति आपस्तोयेषु लीयते । तेजो गच्छति चादित्यं मारुतो मारुतं व्रजेत् । आकाशञ्चैव आकाशे सह तेनैव गच्छति । स्वस्थानं ते प्रपद्यन्ते परस्परनियोजिताः । न जीवेदागतः कश्चिदिह जन्मनि सुव्रत! । विषार्त्तं न उपेक्षेत त्वरितं तु चिकित्सयेत् । एकमस्ति विषं लोके द्वितीयञ्चोपपद्यते । यथा जलविषञ्चैव स्थावरन्तु तथैव च । प्रथमे विषवेगे तु रोमहर्षः प्रजायते । द्वितीये विषवेगे तु स्वेदो गात्रेषु जायते । तृतीये विषवेगे तु कम्पो गात्रेषु जायते । चतुर्थे विषवेगे तु श्रोत्रान्तरनिरोधकृत् । पञ्चमे विषवेगे तु हिक्का गात्रेषु जायते । षष्ठे तु विषवेगे तु ग्रीवाभङ्गस्तु जायते । सप्तमे विषवेगे तु प्राणेभ्यो विप्रमुच्यते । सप्तधातुवहा ह्येते वैनतेयेन भाषिताः । त्वचास्थाने विषप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । अङ्गानि तिमिरायन्ते यतन्ते च मुहुर्मुहुः । एतानि यस्य चिह्नानि तस्य त्वचगतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुं तगरं तथा । एतद्वालोड्य दातव्यं ततः सम्पद्यते सुखम् ततस्तस्मिन् क्षते विप्र ! न निवर्त्तेत चेद्विषम् । त्वचःस्थानं ततो भित्त्वा रक्तस्थानं प्रधावति । विषे च रक्तसंप्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु ।

दह्यते मुह्यते चैव शीतलं बहुमन्यते । एतानि यस्य रूपाणि तस्य रक्तं गतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । उशीरं चन्दनं कुष्ठमुत्पलं तगरं तथा । कङ्काकालस्य मूलानि सिन्धुवारस्वगस्य च । हिङ्गुञ्च मरिचञ्चैव पूर्ववेगे तु दापयेत् । वृहती वृश्चिकाली च इन्द्रवारुणिमूलकम् । सर्पगन्धा घृतं चैव द्वितीये परिकीर्त्तितम् । सिन्धुवारं तथा हिङ्गु तृतीये कारयेद्बुधः । नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् । रक्तस्थानं ततो गत्वा पित्तस्थानं प्रधावति । पित्तस्थानगते विप्र ! विषे रूपाणि मे शृणु । उत्तिष्ठते निपतते दह्यते मुह्यते तथा । गात्रतः पीतता स्याद्वै दिशः पश्यति पीतिकाः । धवलाश्च भवेन्मूर्च्छा न चात्मानं विजानते । विषक्रियां तस्य कुर्यात् यथा सम्पद्यते सुखम् । पिप्पलं मधुकं चैव मधुखण्डघृतं तथा । मधुसारमलाबूञ्च जातिशर्करवालुकाम् । इन्द्रवारुणिमूलञ्च गवां मूत्रेण पेषयेत् । नस्यं तस्य प्रयुञ्जीत पानलेपनमञ्जनम् । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् । पित्तस्थानमतिक्रम्य श्लेष्मस्थानञ्च गच्छति । श्लेष्मस्थाने ततः प्राप्ते तस्य रूपाणि मे शृणु । गात्राणि तस्य रुध्यन्ते निश्वासश्च न जायते । लाला च स्रवते तस्य कण्ठो घुरघुरायते । एतानि यस्य रूपाणि श्लेष्मस्थानगतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । त्रिकटुकं कोशातकी लोध्रञ्च मधुसारकम् । एतेषां समभागानि गवां मूत्रेण पेषयेत् । नस्यं पानञ्च कुर्वीत अञ्जनं लेपनं तथा । एतेनैवोपचारेण ततः सम्पद्यते सुखम् । श्लेष्मस्थानमतिक्रम्य वायुस्थानञ्च गच्छति । तत्र रूपाणि वक्ष्यामि वायुस्थानगते विषे । आध्मायते च जठरं यत्नवांश्च न पश्यति । ईदृशं कुरुते रूपं दृष्टिभङ्गश्च जायते । एतानि यस्य रूपाणि तस्य वायुगतं विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । शोणमूलं प्रियालञ्च रक्ता च गजपिप्पली । हिङ्गुञ्च पिष्ट्वा गुड़िकाञ्च कुर्याद्दद्याच्च तस्याञ्जनलेपादीन् । एषोऽगदः सर्वविषाणि हन्यात् स्वयम्भुवा देववरेण सृष्टः । अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्याद्विषान्विते । वायुस्थानं ततो मुक्त्वा मज्जस्थानं प्रधावति । विषे मज्जगते विप्र ! तस्य रूपाणि मे शृणु । दृष्टिश्च हीयते तस्य भग्नमङ्गानि मुञ्चति । एतानि यस्य रूपाणि तस्य मज्जगतं

विषम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । घृतं मधु शर्कराञ्च उशीरं चन्दनं तथा । एतदालोड्य दातव्यं पानं तस्य च सुव्रत ! । ततः प्रणश्यते दुःखं ततः सम्पद्यते सुखम् । अथ तस्मिन् कृते योगे विषं तस्य निवर्त्तते । मज्जस्थानं ततो गत्वा मर्म्मस्थानं प्रधावति । विषे च मर्म्मसंप्राप्ते शृणु रूपं यथा भवेत् । निश्चेष्टः पतते भूमौ कर्णाभ्यां बधिरो भवेत् । वारिणा सिच्यमानस्य रोमहर्षो न जायते । दण्डेन हन्यमानस्य दण्डराजी न जायते । शस्त्रेण छिद्यमानस्य रुधिरं न प्रवर्त्तते । केशेषु लुच्यमानेषु नैव क्लेशप्रवेदने । यस्य कर्णौ च पार्श्वौ च हनूपादौ च सन्धयः । शिथिलानि भवन्तीह स गतासुरिति श्रुतिः । एतानि यस्य रूपाणि विपरीतानि गौतम ! । हतन्तु तं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । वैद्यास्तस्य न पश्यन्ति ये पश्यन्ति कुशिक्षिताः । विचक्षणास्तु पश्यन्ति मन्त्रौषधिसमन्विताः । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि स्वयं रुद्रेण भाषितम् । मयूरपित्तं मार्ज्जारपित्तं नकुलपित्तकम् । मत्स्यमहिषपित्तञ्च धानालीमूलमेव च । कुङ्कुमं भार्गवं कुष्ठं काश्मरी च त्वचं तथा । उत्पलस्य च किञ्जल्कं पद्मस्य कुमुदस्य च । एतानि समभागानि गोमूत्रेण च पेषयेत् । एषोऽगदो यस्य हस्ते दष्टेन म्रियते न वै । कालाहिनापि दष्टोऽपि क्षिप्रं भवति निर्व्विषः । क्षिप्रमेव प्रदातव्यं मृतसञ्जीवनौषधम् । अञ्जनञ्चैव नस्यञ्च क्षिप्रं दद्यात् विचक्षणः" भविष्यपु० । कश्यप उवाच "अतःपरं प्रवक्ष्यामि नागानां रूपलक्षणम् । सर्पदष्टस्य च तथा समासाद्द्विजपुङ्गव ! । अथ सर्पेण दष्टस्य ऊर्द्ध्वा दृष्टिः प्रजायते । सर्प्या दष्टस्य च तथा अधोदृष्टिः प्रजायते । नपुंसकेन दष्टस्य अङ्गमर्द्दः प्रजायते । रुषा दष्टस्य वा साम्या दृष्टिर्द्विजवरोत्तम ! । कुमारेणापि दष्टस्य दक्षिणा एव जायते । गुर्व्विण्या वाथ दष्टस्य तथा स्वेदश्च जायते । रोमाञ्चः स्यात् सूतिकया वेपथुश्चापि जायते । पन्नगी प्रभवेद्रात्रौ दिवा सर्पो विषाधिकः । नपुंसकस्तु सन्ध्यायां कश्यपेन तु भाषितम् । अन्धकारे तु दष्टानामुदके गहने वने । सुप्तस्य वै प्रमत्तस्य पदे सर्पो न दृश्यते । दष्टरूपाण्यजानन् वै कथं वैद्यश्चिकित्सति । चतुर्व्विधास्तु संप्रोक्ताः पन्नगास्तु महात्मना । दर्व्वीकरा मण्डलिनो राजिला व्यन्तरास्तथा । दर्व्वीकरा वातविषा मण्डलाः पैत्तिकाः स्मृताः । श्लेष्मका राजिला ज्ञेया व्यन्तराः सान्निपातिकाः । रक्तं परीक्षयेद्गाढं सर्पाणान्तु पृथक् पृथक् । कृष्णं दर्व्वीकराणान्तु जायते वातलक्षणम् । रक्तं घनञ्च बहुशः शोणितं मण्डलिक्षते । पिच्छिलं राजिले स्वल्पं महद्व्यन्तरके तथा । ज्ञेयाः सर्पास्तु चत्वारः पञ्चमो नोपलभ्यते । ब्राह्मणः क्षत्त्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव चतुर्थकः । ब्राह्मणे मधुरं दद्यात् तिक्तं दद्यात्तथोत्तरे । वैश्ये कर्पफलं दद्यात् शूद्रे त्रिफलमेव वा । ब्राह्मणेन तु दष्टस्य दाहो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा च प्रबला स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । श्यामवर्णं मुखञ्च स्यान्मन्यास्तम्भश्च जायते । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धामपामार्गं सिन्धुवारं सुरालयम् । एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः । क्षत्त्रियेण तु दष्टस्य कम्पो गात्रेषु जायते । मूर्च्छा मोहस्तथा स्याद्वै न ज्ञानमभिजायते । जायते वेदना तस्य ऊर्द्ध्वञ्चैव निरीक्षते । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अर्कमूलमपामार्गं प्रियङ्गुमथ वारुणीम् । एतत् सर्पिःसमायुक्तं पानं तस्य प्रदापयेत् । एतेनैवोपचारेण सुखी भवति मानवः । वैश्येनापि हि दष्टस्य शृणु रूपाणि यानि तु । श्लेष्मप्रकोपो लाला च नवोद्वहति वेदना । मूर्च्छा च प्रबला यस्य आत्मानं नाभिनन्दति । तस्य कुर्य्यात् प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम् । अश्वगन्धां स गोमूत्रां रुद्रधूमं सगुग्गुलम् । शिरीषार्कपलाशञ्च श्वेतां च गिरिकर्णिकाम् । गोमूत्रेण समायुक्तं पानं नस्यञ्च दापयेत् । एष वैश्येन दष्टानामगदः परिकीर्त्तितः । शूद्रेणापि हि दष्टस्य शृणु तत्त्वेन गौतम ! । कुप्यते वेपते चैव ज्वरः शीतश्च जायते । अङ्गानि चुलुचुलायन्ते शूद्रदष्टस्य लक्षणम् । तस्यागदं प्रवक्ष्यामि येन सम्पद्यते सुखम् । पद्मञ्च लोध्रकञ्चैव क्षौद्रं पद्मस्य केशरम् । मधु मधूकसारञ्च श्वेता च गिरिकर्णिका । एतानि समभागानि पेषयेत् शीतवारिणा । पानं लेपाञ्जनं नस्यं सुखी भवति मानवः । पूर्व्वाह्णे चरते विप्रो मध्याह्ने क्षत्त्रियश्चरेत् । अपराह्णे चरेद्वैश्यः शूद्रः सन्ध्याचरो भवेत् । आहारश्चात्र पुष्पाणि ब्राह्मणानां विदुर्बुधाः । मूषिकाः क्षत्त्रियाणाञ्च आहारो द्विजसत्तम ! । वैश्या मण्डूकभक्ष्याश्च शूद्राः सर्व्वाशिनस्तथा । अग्रतो दृशते विप्रः क्षत्त्रियो दक्षिणेन तु । वामपार्श्वे

सदा वैश्याः पश्चाद्वै शूद्र आदशेत् । मदकाले तु संप्राप्ते पीड्यमाना महाविषाः । अवेलायां दशन्ते वै मैथुनार्त्ता भुजङ्गमाः । पुष्पगन्धाः स्मृता विप्राः क्षत्रियाश्चन्दनावहाः । वैश्याश्च घृतगन्धा वै शूद्राः सर्षपगन्धिनः । वासं तेषां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । नदीकूपतडागेषु गिरिप्रस्रवणेषु च । आरामेषु पवित्रेषु शुचिष्वायतनेषु च । वसन्ति ब्राह्मणाः सर्पा ग्रामद्वारे चतुष्पथे । क्षत्रियो वसते नित्यं तोरणेषु पुरेषु च । गोशालास्वश्वशालासु पल्वलेषु तटेषु च । गोष्ठेषु पथि वृक्षेषु विप्र ! वैश्या वसन्ति च । अविविक्तेषु स्थानेषु निर्झरेषु वनेषु च । शून्यागारे श्मशाने च शूद्रा विप्र ! वसन्ति च । श्वेताश्च कपिलाश्चैव ये सर्पास्त्वनलप्रभाः । मनस्विनः सात्त्विका ये ब्राह्मणास्ते बुधैः स्मृताः । रक्तवर्णसुवर्णाभाः प्रवालमणिसन्निभाः । सूर्य्यप्रभास्तथा विप्र ! क्षत्रियास्ते भुजङ्गमाः । नानाविचित्रराजीभिरतसीवर्णसन्निभाः । बाणपुष्पसुवर्णाभा वैश्यास्ते च भुजङ्गमाः । काकोदरनिभाः केचित् ये च अञ्जनसन्निभाः । काकवर्णा धूम्रवर्णास्ते शूद्राः परिकीर्त्तिताः । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशमङ्गुलमन्तरम् । बालदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा । यस्य सर्पेण दष्टस्य दंशं द्व्यङ्गुलमन्तरम् । यौवनस्थेन दष्टस्य एतद्भवति लक्षणम् । यस्य सर्पेण दष्टस्य सार्द्धद्व्यङ्गुलमन्तरम् । वृद्धदष्टं विजानीयात् कश्यपस्य वचो यथा" भविष्यपु० । "स्थानान्यादौ प्रवक्ष्यामि नद्यां दष्टो न जीवति । चितावल्मीकशैलादौ कूपे च विवरे तरोः । दंशे रेखात्रयं यस्य प्रच्छन्नं स न जीवति । षष्ठ्याञ्च कर्कटे मेषे मूलाश्लेषामघादिषु । कक्षाश्रोणिगले सन्धौ शङ्खकर्णोदरादिषु । दण्डी शस्त्रधरो भिक्षुर्नग्नादिः कालदूतकः । वक्त्रे बाहौ च ग्रीवायां पृष्ठे च न हि जीवति । पूर्वं दिनपतिर्भुङ्क्ते स्वार्द्धयामन्ततो परे । शेषाः ग्रहाः प्रतिदिनं षट्संख्यापरिवर्त्तनैः । नागभोगक्रमो ज्ञेयो रात्रौ बाणविवर्त्तनैः । शेषोऽर्कः फणिपश्चन्द्रस्तक्षको भौम ईरितः । कर्कोटोऽज्ञो गुरुः पद्मो महापद्मश्च भार्गवः । शङ्खः शनैश्चरो राहुः कुलिकश्चाहयो ग्रहाः । रात्रौ दिवा सुरगुरोर्भोगे स्यादमरान्तकः । पङ्गोः कालो दिवा राहुः कुलिकेन सह स्थितः । यामार्द्धसन्धिसंस्थः स वेलां कालयतीश्वरेत् । बाणद्विषड्वह्निवाजियुगभूरेकभागतः । दिवा षड्वेदनेत्रादिपञ्चत्रिवसुखांशकैः । पादाङ्गुष्ठे पादपृष्ठे गुल्फे जानुनि लिङ्गके । नाभौ हृदि स्तनतटे कण्ठे नासापुटे क्षणे । कर्णयोश्च भ्रुवोः शङ्खे मस्तके प्रतिपत्क्रमात् । तिष्ठेच्चन्द्रश्च जीवेन पुंसो दक्षिणभागके । कायस्य वामभागे तु स्त्रिया वायुवहक्रमात् । अमृतस्रवतो मोहो निवर्त्तेत च मर्दनात्" गारुड़े १९ अ० । "आषाढ़ादित्रिमासैः स्याद् गर्भो मासचतुष्टये । अण्डकानां शते द्वे च चत्वारिंशत् प्रसूयते । सर्पा ग्रसन्ति सूतौ तान् विना स्त्रीं, पुंनपुंसकान् । उन्मीलतेऽक्षि सप्ताहात् कृष्णो मासाद्भवेदहिः । द्वादशाहात् सुबोधः स्याद्दन्ताः स्युः सूर्य्यदर्शनात् । द्वात्रिंशद्दिनविंशत्या चतस्रस्तेषु दंष्ट्रिकाः । कराली मकरी कालरात्री च यमदूतिका । एतास्ताः सविषा दंष्ट्रा वामदक्षिणपार्श्वगाः । षण्मासान्मुञ्चते कृत्तिं जीवेत् षष्टिसमाद्वयम् । नागाः सूर्य्यादिवारेशाः सप्त उक्ता दिवानिशि । तेषां षट्प्रतिवारेषु कुलिकः सर्वसन्धिषु । शङ्खेन वा महाब्जेन सह तस्योदयोऽथ वा । द्वयोश्चैव नाड़िकयोरन्तरं कुलिकोदयः । दुष्टः सकालः सर्वत्र सर्पदंशे विनिर्दिशेत् । कृत्तिका भरणी स्वातिर्मूलं पूर्वत्रयाश्विनी । विशाखार्द्रा मघाश्लेषा चित्रा श्रवणरोहिणी । हस्ता मन्दकुजौ वारौ पञ्चमी चाष्टमी तिथिः । षष्ठी रिक्ता शिवा निन्द्या पञ्चमी च चतुर्दशी । सन्ध्याचतुष्टयं दुष्टं दग्धयोगाश्च राशयः । एकद्विबहवो दंशा दष्टविद्धञ्च खण्डितम् । अदंशमवगुप्तं स्याद्दंशमेवं चतुर्विधम् । त्रयो द्व्येकक्षता दंशा वेदना रुधिरं न्वणाम् । नक्तं द्व्येकाङ्घ्रिकूर्म्माभा दंशाश्च यमचोदिताः । दाही पिपीलिकास्पर्शी कण्ठशोषरुजान्वितः । सतोदो ग्रन्थितो दंशः सविषो न्यस्तनिर्विषः । देवालये शून्यगृहे वल्मीकोद्यानकोटरे । रथ्या सन्ध्या श्मशाने च शुष्कद्रौ सिन्धुसङ्गमे । द्वीपे चतुष्पथे सौधे गृहेऽब्जे पर्वताग्रतः । बिलद्वारे जीर्णकूपे जीर्णवेश्मनि कुड्यके । शिग्रुश्लेष्मातकाक्षेषु जम्बूडुम्बरकेषु च । वटे च जीर्णप्राकारे खास्यहृत्कक्षजत्रुणि । तालौ शङ्खे गले मूर्ध्नि चिबुके नाभिपादयोः । दंशोऽशुभः" अग्निपु० ।

सुश्रुते तद्दंशलक्षणभेदादिर्द्दर्शितो यथा

"तत्र सर्वेषां सर्पाणां सामान्यत एव दष्टलक्षणं वक्ष्यामः । किं कारणं विषं हि निशितनिस्त्रिंशाशनिहुतवहदेश्यकारि शुक्कृत्तमप्युपेक्षितमात्रमतिपातयति । न चाव-

कायोऽस्ति वाक्समूहमनुसर्त्तम्। प्रत्येकमपि दष्टलक्षणेऽभिहिते सर्व्वत्र त्रैविध्यं भवति। तस्मात्त्रैविध्यमेव वक्ष्यामः। एतच्चातुरहितमसम्मोहकरञ्च। अपि चात्रैव सर्व्वसर्पव्यञ्जनावबोधः।

तत्र दर्व्वीकरविषेण त्वङ्नयननखदशनमूत्रपुरीषदंशकृष्णत्वं रौक्ष्यं शिरसो गौरवं सन्धिवेदनाकटीपृष्ठग्रीवादौर्ब्बल्यं जृम्भणं वेपथुः स्वरावसादो घुर्घुरको जड़ता शुष्कोद्गारः कासश्वासौ हिक्का वायोरूर्द्ध्वगमनं शूलोद्वेष्टनं तृष्णा लालास्रावः फेनागमनं स्रोतोऽवरोधस्तास्ताश्च वातवेदना भवन्ति।

मण्डलिविषेण त्वगादीनां पीतत्वं शीताभिलाषः परिधूपनं दाहस्तृष्णा मदो मूर्च्छा ज्वरः शोणितागमनमूर्द्ध्वमधश्च मांसानामवशातनं श्वयथुर्दंशकोथः पीतरूपदर्शनमाशुकोपस्तास्ताश्च पित्तवेदना भवन्ति।

राजिमद्विषेण शुक्लत्वं त्वगादीनां शीतज्वरो रोमहर्षः स्तब्धत्वं गात्राणामादंशशोफः सान्द्रकफप्रसेकश्छर्द्दिरभीक्ष्णमक्ष्णोः कण्डूः कण्ठे श्वयथुर्घुर्घुरक उच्छ्वासनिरोधस्तमःप्रवेशस्तास्ताश्च कफवेदना भवन्ति।

पुरुषाभिदष्ट ऊर्द्ध्वं प्रेक्षतेऽधस्तात् स्त्रिया सिराश्चोत्तिष्ठन्ति ललाटे। नपुंसकाभिदष्टस्तिर्य्यक्प्रेक्षी भवति। गर्भिण्या पाण्डुमुखो ध्मातश्च। सूतिकया शूलार्त्तो रुधिरं मेहत्युपजिह्विका चास्य भवति। ग्रासार्थिनान्नं काङ्क्षति। वृद्धेन मन्दा वेगाश्च। बालेनाशु मृदवश्च निर्व्विषेणाविषलिङ्गम्। अन्धाहिकेनान्धत्वमित्येके। ग्रसनादजगरः शरीरप्राणहरो न विषात्। तत्र सद्यःप्राणहराहिदष्टः पतति शस्त्राशनिहत इव भूमौ स्रस्ताङ्गः स्वपिति।

तत्र सर्व्वेषां सर्पाणां विषस्य सप्त वेगा भवन्ति तत्र दर्व्वीकराणां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत् प्रदुष्टं कृष्णतामुपैति तेन कार्ष्ण्यं पिपीलिकापरिसर्पणमिव चाङ्गे भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं कृष्णता शोफो ग्रन्थयश्चाङ्गे भवन्ति। तृतीये मेदो दूषयति तेन दंशक्लेदः शिरोगौरवं स्वेदश्चक्षुर्ग्रहणञ्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य कफप्रधानान् दोषान् दूषयति। तेन तन्द्राप्रसेकसन्धिविश्लेषा भवन्ति। पञ्चमेऽस्थीन्यनुप्रविशति प्राणमग्निञ्च दूषयति तेन पर्व्वभेदो हिक्का दाहश्च भवति। षष्ठे मज्जानमनुप्रविशति ग्रहणीञ्चात्यर्थं दूषयति तेन गात्राणां गौरवमतीसारो हृत्पीड़ा मूर्च्छा च भवति। सप्तमे शुक्रमनुप्रविशति व्यानञ्चात्यर्थं कोपयति कफञ्च सूक्ष्मस्रोतोभ्यः प्रच्यावयति तेन श्लेष्मवर्त्तिप्रादुर्भावः कटीपृष्ठभङ्गः सर्व्वचेष्टाविघातो लालास्वेदयोरतिप्रवृत्तिरुच्छ्वासनिरोधश्च भवति।

तत्र मण्डलिनां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पीततामुपैति तत्र परिदाहः पीतावभासता चाङ्गानां भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेनात्यर्थं पीततापरिदाहौ दंशे श्वयथुश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन पूर्व्ववच्चक्षुर्ग्रहणं तृष्णा दंशे क्लेदः स्वेदश्च। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य ज्वरमापादयति पञ्चमे परिदाहं सर्व्वगात्रेषु करोति। षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववत्।

राजिमतां प्रथमे वेगे विषं शोणितं दूषयति तत्प्रदुष्टं पाण्डुतामुपैति तेन रोमहर्षः शुक्लावभासश्च पुरुषो भवति। द्वितीये मांसं दूषयति तेन पाण्डुतात्यर्थं जाड्यं शिरःशोफश्च भवति। तृतीये मेदो दूषयति तेन चक्षुर्ग्रहणं स्वेदो घ्राणाक्षिस्रावश्च भवति। चतुर्थे कोष्ठमनुप्रविश्य मन्यास्तम्भं शिरोगौरवं चापादयति। पञ्चमे वाक्सङ्गं शीतज्वरञ्च करोति षष्ठसप्तमयोः पूर्व्ववदिति।

भवन्ति चात्र। धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः संपरिकीर्त्तिताः। तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रकुरुते विषम्। येनान्तरेण हि कलां कालकल्पं भिनत्ति हि। समीरणेनोह्यमानं तत्तु वेगान्तरं स्मृतम्। शूनाङ्गः प्रथमे वेगे पशुर्ध्यायति दुःखितः। लालास्रावो द्वितीये तु कृष्णाङ्गः पीड्यते हृदि। तृतीये च शिरो दुःखं कण्ठग्रीवञ्च भज्यते। चतुर्थे वेपते मूढ़ः खादन् दन्तान् जहात्यसून्। केचिद्वेगत्रयं प्राहुरन्त्येष्वेतेषु तद्विदः। ध्यायति प्रथमे वेगे पक्षी मुह्यत्यतः परम्। द्वितीये विह्वलः प्रोक्तस्तृतीये मृत्युमृच्छति। केचिदेकं विहङ्गेषु विषवेगमुशन्ति हि। मार्ज्जारनकुलादीनां विषं नातिप्रवर्त्तते"। "अथातः सर्पदष्टचिकित्सितकल्पं व्याख्यास्यामः। सर्व्वैरेवादितः सर्पैः शाखादष्टस्य देहिनः। दंशस्योपरि बध्नीयादरिष्टा(तागा)-चतुरङ्गुले। प्लोतचर्म्मान्तवल्कानां मृदुनाऽन्यतमेन च। न गच्छति विषं देहमरिष्टाभिर्निवारितम्। दहेद्दंशमथोत्कृत्य यत्र बन्धो न जायते। आचूषणच्छेददाहाः सर्व्वत्रैव तु पूजिताः। प्रतिपूर्य्य मुखं वस्त्रैर्हितमाचूषणं भवेत्। स दष्टव्योऽथ वा सर्पो लोष्टो वापि हि तत्क्षणात्। अथ मण्डलिना दष्टं न कथञ्चन दाहयेत्। स पित्तविषबाहुल्याद्दंशो दाहाद्विसर्पति। अरिष्टामपि

मन्त्रैश्च बध्नीयान्मन्त्रकोविदः। सा तु रज्ज्वादिभिर्बद्धा विषप्रतिकरी मता। देवब्रह्मर्षिभिः प्रोक्ता मन्त्राः सत्यतपोमयाः। भवन्ति नान्यथा क्षिप्रं विषं हन्युः सुदुस्तरम्। विषं तेजोमयैर्मन्त्रैः सत्यब्रह्मतपोमयैः। यथा निवार्य्यते क्षिप्रं प्रयुक्तैर्न तथौषधैः। मन्त्राणां ग्रहणं कार्य्यं स्त्रीमांसमधुवर्जिना। जिताहारेण शुचिना कुशास्तरणशायिना। गन्धमाल्योपहारैश्च बलिभिश्चापि देवताः। पूजयेन्मन्त्रसिद्ध्यर्थं जपहोमैश्च यत्नतः। मन्त्रास्तु विधिना प्रोक्ता हीना वा स्वरवर्णतः। यस्मान्न सिद्धिमायान्ति तस्माद्योज्योऽगदक्रमः। समन्ततः सिराद्दंशाद्विद्ध्येत् कुशलो भिषक्। शाखाग्रे वा ललाटे वा वेध्यास्ता विसृते विषे। रक्ते निर्ह्रियमाणे तु कृत्स्नं निर्ह्रियते विषम्। तस्माद्विस्रावयेद्रक्तं सा ह्यस्य परमा क्रिया"।

सर्पकङ्काली स्त्री० सर्पस्येव कङ्कालमङ्गविशेषो यस्याः गौरा० ङीष्। सर्पविषघातिन्यां लतायां शब्दच०।

सर्पगन्धा स्त्री सर्पं तद्विषं गन्धयति हिनस्ति गन्ध-अण्। विषहारिण्यां लतायां जटा०। [हरीलतायां रत्नमा०।

सर्पघातिनी स्त्री सर्पं तद्विषं हन्ति हन-णिनि। सर्पविष-

सर्पच्छत्र पुंस्त्री० सर्पस्य फणिवानायामच्छेदो यस्य। नकुले हेमच०।

सर्पदंष्ट्र पु० सर्पस्य दंष्ट्रेव पुष्पमस्य। १नागदन्तीवृक्षे शब्दच०। सर्पस्य दंष्ट्रेव स्पर्शने दुःखदत्वात्। २वृश्चिकालीलतायां स्त्री (बिछाति) रत्नमा०। [क्षुप्यां राजनि०।

सर्पदंष्ट्रिका स्त्री सर्पदंष्ट्राऽऽकारोऽस्त्यस्याः ठन्। अजशृ-

सर्पदण्डी स्त्री सर्पं तद्विषं दण्डयति दण्ड-अण्। गोरक्षीवृक्षे राजनि०। [ङीष्। नागदन्तीवृक्षे राजनि०।

सर्पदन्ती स्त्री सर्पस्य दन्त इव पुष्पमस्त्यस्या अच् गौरा०

सर्पनामा स्त्री सर्पस्य नामाऽस्य वाचकशब्दे। सर्पकङ्कालीभेदे शब्दच०।

सर्पदमनी स्त्री सर्पान् दमयति अनया दम-णिच्-करणे ल्युट् ङीप्। वन्ध्याकर्कोट्यां राजनि०। [राजनि०।

सर्पपुष्पी स्त्री सर्पः सर्पदन्त इव पुष्पमस्याः। नागदन्त्यां

सर्पफणिज पु० सर्पस्य फणे जायते जन-ड। सर्पफणजातमणौ शब्दमा०।

सर्पभुज् पु० सर्पं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। १मयूरे हेमच०। २सर्पभक्षके गरुडादौ च। [अमरः।

सर्पराज पु० सर्पाणां राजा टच् समा०। वासुकौ नागभेदे

सर्पलता स्त्री सर्प इव लता। नागवल्ल्यां ताम्बूल्यां राजनि०

सर्पसत्त्र न० सर्पेण होम्यद्रव्येण तन्नाशनार्थं वा सत्त्रम्। जनमेजयानुष्ठिते महाभारतप्रसिद्धे सर्पनाशनार्थे यज्ञभेदे भा०आ० ५१अ०५८अ० तत्कथा दृश्या।

सर्पसहा स्त्री सर्पं सहते सह-अच्। सर्पकङ्कालीलतायां राजनि०। [च।

सर्पहन् पु० सर्पं हन्ति हन-क्विप्। १नकुले हेमच० २गरुडे

सर्पाक्षी स्त्री सर्पस्येवाक्षि पुष्पं यस्याः षच् समा०। १गन्धनाकुल्याम् राजनि०। [२महिषकन्दभेदे च राजनि०।

सर्पाख्य पु० सर्पस्याख्याऽऽख्या यस्य। १नागकेशरे रत्नमा०।

सर्पाङ्गी स्त्री सर्पस्येवाङ्गं यस्याः ङीष्। १सर्पकङ्कालीलतायां रत्नमा०। २सिंहल्यां राजनि०।

सर्पादनी स्त्री सर्पं सर्पविषमत्त्यनया अद-ल्युट् ङीप्। नाकुल्यां राजनि०। [प्रश्नयोऽप्यत्र।

सर्पाराति पु० ६त०। १गरुडे हेमच० २नकुले च सर्पारि-

सर्पावास न० सर्पाणामावासो यत्र। १चन्दनवृक्षे राजनि०। ६त०। २सर्पाणामावासे पु०।

सर्पाशन पुंस्त्री० सर्पमश्नाति अश-ल्युट्। १मयूरे हला०। स्त्रियां ङीप्। २गरुडे पु०।

सर्पिस् न० सृप-इसि। घृते अमरः।

सर्पिणी स्त्री सृप-णिनि ङीप्। १सर्पयोषिति शब्दर०। २क्षुपभेदे राजनि०। ३गमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्पेष्ट न० सर्पीणां भुजगीनामिष्टम्। चन्दने रत्नमा०।

सर्पेष्ट न० सर्पाणामिष्टम्। चन्दने जटा० २सर्पाभीष्टे त्रि०।

सर्ब सर्पणे भ्वा०पर०सक० सेट्। सर्बति असर्बीत्। अप्रोपदेशत्वान्न षत्वमित्येके षोपदेश एव न्याय्यः।

सर्व्व पु० सृ-व तस्य नेत्त्वम्। १शिवे २विष्णौ च विष्णुस०। "असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययौ। सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेतं प्रचक्षते" विष्णु पु० तन्नामनिरुक्तिः। तथा च सर्वं ज्ञेयत्वेन उत्पाद्यत्वादिना वाऽस्त्यस्य अच्। ३समग्रे ४सकले च त्रि० अमरः। असंज्ञायामस्य सर्वनामसंज्ञा तत्कार्य्यं या। सर्वशब्दार्थस्तु स्वार्थान्वयितावच्छेदकधर्मव्यापकताद्दशधर्मावच्छिन्नान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्यपर्य्याप्तिकधर्मावच्छिन्नः" गा०श०। "व्यापकत्वावच्छिन्नः दिनकरी। यथा सर्वे घटा रूपवन्त इत्यादौ सर्वपदार्थः। "बुद्धिविषयव्याप्त्यावच्छिन्नसमूहत्ववान्" इति शाब्दिका वदन्ति। [२सर्वसोढरि त्रि०।

सर्वसहा स्त्री सर्वं सहते सह अच् मुम् च। १पृथिव्याम् अमरः

सर्वकर्त्तृ पु० सर्वं करोति कृ-तृच्। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि शब्दर०। २परमेश्वरे च।

सर्वकर्मीण त्रि०सर्वकर्म्मभ्योऽलं ख। सर्वकरणसमर्थे पदार्थे "संग्रामे सर्वकर्मीणावि"ति भट्टिः। [नटे शब्दर०।

सर्वकेशिन् पु० अभिनेयानां सर्वेषामिव केशोऽस्त्यस्य इनि।

सर्वक्षार पु०सर्वः क्षारमयः। (सावान)ख्याते पदार्थे राजनि०

सर्वग न० सर्वं गच्छति गम-ड। १जले २शिवे ३परमेश्वरे पु० मेदि०। ४वायौ ५आत्मनि च पु० शब्दमा०। ६सर्वगामिनि त्रि०। ७प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच० टाप्।

सर्वगन्ध न०सर्वे गन्धा यत्र। "चातुर्जातककर्पूरकक्कोलागुरुकुङ्कुमम्। लवङ्गसहितञ्चैव सर्वगन्धं प्रकीर्त्तितम्"भावप्र० उक्ते १गन्धद्रव्यसमूहभेदे। सर्वान् गन्धयति हिनस्ति संहारकाले गन्धत्यच् सर्वगन्धा उत्पाद्यतया सन्त्यस्य वा। २परमेश्वरे सर्वनाशकत्वात् सर्वगन्धहेतुत्वादाऽस्य तथात्वम्।

सर्वग्रन्थि पु० सर्वत्र ग्रन्थिरिवात्र। १पिप्पलीमूले राजनि०।

सर्वङ्कष पु० सर्वं कषति कष-खच् मुम्च। १पापे २सर्वातिरेकिणि त्रि०। [सि०कौ०।

सर्वजनीन त्रि० सर्वजनेषु विदितः ख। सर्वत्र विख्याते

सर्वज्ञ पु० सर्वं जानाति ज्ञा-क। १शिवे २बुद्धे अमरः। ३परमेश्वरे च "यः सर्वज्ञः सर्वविद्" श्रुतिः। ४सर्वज्ञानकर्त्तरि त्रि०। ५दुर्गायां स्त्री "सर्वज्ञा सर्ववेत्तृत्वात्" देवीपु० ४८अ०।

सर्वतःशुभा स्त्री सर्वतः शुभं यस्याः। प्रियङ्गुवृक्षे शब्दच०।

सर्वतस् अव्य० सर्व+तसिल्। समन्तत इत्यर्थे अमरः।

सर्वतिक्ता स्त्री सर्वतः तिक्ता। काकमाच्यां राजनि०।

सर्वतोभद्र पु०न० सर्वतो भद्राणि सुखानि यस्य। १चतुर्द्वारयुक्ते १गृहभेदे प्रतिष्ठादौ पूज्यदेवतानां २मण्डलभेदे सर्वतोभद्रमण्डलशब्दे दृश्यम्। ज्योतिषोक्ते ३शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५पृ०दृश्यम्। अलङ्कारोक्ते बन्धभेदात्मके ४चित्रकाव्ये च। अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम् सर्वतो भद्रमस्मात्। ५निम्बवृक्षे पु० अमरः। ६गाम्भार्य्यां ७नटयोषिति च स्त्री मेदि०।

सर्वतोभद्रचक्र न० सर्वतो भद्रं यत्र तादृशं चक्रम्। ज्योतिषोक्ते शुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१५ पृ० दृश्यम्। [भेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ०दृश्यम्।

सर्वतोभद्रबन्ध पु० सर्वतो भद्राकारेण बन्धः। चित्रकाव्य-

सर्वतोभद्रमण्डल न० सर्वतो भद्रनामकं मण्डलम्। शारदातिलकाद्युक्ते प्रतिष्ठादौ—पूज्यदेवतामण्डलभेदे

तल्लेखनप्रकारस्तु हेमाद्रौ स्कान्दे "प्रागुदीच्यां गता रेखाः कुर्य्यादेकोनविंशतिम्। खण्डेन्दुवह्निपात् कोणे त्यक्त्वा पञ्चभिः पदैः। एकादशपदा वल्ली भद्रन्तु नवभिः पदैः। चतुर्विंशत्पदा वापी परिधिर्विंशत्या पदैः। मध्ये षोडशभिः कोष्ठैः पद्ममष्टदलं स्मृतम्। श्वेतेन्दुः त्यक्त्वा, कृष्णां वल्लीं नीलेन पूरयेत्। भद्राकृष्णा सिता वापी परिधिः पीतवर्णकः। बाह्यान्तरदलैः श्वेता कर्णिका पीतवर्णिका। परिध्यावेष्टितं पद्मं बाह्ये सत्त्वरजस्तमः। तन्मध्ये स्थापयेद्देवान् ब्रह्माद्यांश्च सुरासुरानिति"। शारदायामन्यथोक्तं यथा "चतुरस्रचतुःकोष्ठे कर्णसूत्रसमन्विते। चतुर्ष्वपि च कोष्ठेषु कोणसूत्रचतुष्टयम्। ततः कोष्ठेषु मत्स्याः सुक्तेषु सूत्राणि पातयेत्। यावत् शतद्वयं मन्त्री षट्पञ्चाशत् पदान्यपि। तावच्चैनैव विधिना तत्र सूत्राणि पातयेत्। षट्त्रिंशता पदैर्मध्ये लिखेत् पद्मं सुलक्षणम्। बहिःपङ्क्त्या भवेत् पीठं पङ्क्तियुग्मेन वीथिका। द्वारशोभोपशोभास्रान् शिष्टाभ्यां परिकल्पयेत्। शास्त्रोक्तविधिना मन्त्री ततः पद्मं समालिखेत्। पद्मक्षेत्रस्य सन्त्यज्य द्वादशांशं बहिः सुधीः। तन्मध्यं विभजेद्वृत्तैस्त्रिभिः समविभागतः। आद्यं स्यात् कर्णिकास्थानं केसराणां द्वितीयकम्। तृतीयं पद्मपत्राणामुक्तांशेन दलाष्टकम्। बाह्यवृत्तान्तरालस्य मानेन विधिना सुधीः। निधाय केसराग्रेषु परितोऽर्द्धनिशाकरान्। लिखित्वा सन्धिसंस्थानि तत्र सूत्राणि पातयेत्। दलाग्राणाञ्च यन्मानं तन्मानाद् वृत्तमालिखेत्। तदन्तरालतन्मध्यसूत्रस्योभयतः सुधीः। आलिखेद् बाह्यहस्तेन दलाग्राणि समन्ततः। दलमूलेषु युगशः केसराणि प्रकल्पयेत्। एतत् साधारणं प्रोक्तं पङ्कजं तन्त्रवेदिभिः। पदानि त्रीणि पादार्थं पीठकोणेषु मार्जयेत्। अवशिष्टैः पदैर्विद्वान् पीठगात्राणि कल्पयेत्। पदानि वीथिसंस्थानि मार्जयेत् पङ्क्तिभेदतः। दिक्षु द्वाराणि रचयेत् द्विचतुःकोष्ठकैस्ततः। पदैस्त्रिभिरथैकेन शोभाः स्युर्द्वारपार्श्वयोः। उपशोभाः स्युरेकेन त्रिभिः कोष्ठैरनन्तरम्। अवशिष्टैः पदैः षड्भिः कोणानां स्याच्चतुष्टयम्। रञ्जयेत् पञ्चभिर्वर्णैर्मण्डलं तन्मनोहरम्। पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम्। कुसुम्भचूर्णमरुणं कृष्णं दग्धपुलाकजम्। बिल्वादिपत्रजं श्याममित्युक्तं वर्णपञ्चकम्। अङ्गुलोत्सेधविस्तारः सीमारेखा सिताः

शुभाः। कर्णिकां पीतवर्णेन केसराग्यरुणेन च। शुक्लवर्णानि पत्राणि तत्सन्धीन् श्यामलेन च। रजसा रञ्जयेन्मन्त्री यद्वा पीतैव कर्णिका। केसराः पीतरक्ताः स्युरुणानि दलान्यपि। सन्धयः कृष्णवर्णाः स्युः सिते-नाप्यसितेन वा। रञ्जयेत् पीठभागांश्च पादाः स्युररुण-प्रभाः। गात्राणि तस्य शुक्लानि वीथीषु चतसृष्वपि। आलिखेत् कल्पलतिकादलपुष्पफलान्विताः। वर्णैर्नाना विधैश्चित्राः सर्वदृष्टिमनोहराः। द्वाराणि श्वेतवर्णानि शोभा रक्ताः समीरिताः। उपशोभाः पीतवर्णाः को-णान्यसितभानि च। तिस्रो रेखा बहिः कार्य्याः सित-रक्तासिताः क्रमात्। मण्डलं सर्वतोभद्रमेतत् साधारणं स्मृतम्"। अपरञ्च "चतुरस्रं भुवं भित्त्वा दिग्भ्यो द्वाद-शधा सुधीः। पातयेत् तत्र सूत्राणि कोष्ठानां दशयुते शतम्। चतुश्चत्वारिंशदाढ्यं पश्चात् षट्त्रिंशताम्बुजम्। कोष्ठैः प्रकल्पयेत् पीठं पङ्क्त्या नैवास्य वीथिकाः। द्वार-शोभे यथा पूर्वमुपशोभा न दृश्यते। अवशिष्टैः पदैः कुर्य्यात् षड्भिः कोष्ठानि तन्त्रवित्। विदध्यात् पूर्ववत् शेष-मेवं वा मण्डलं स्मृतम्"। "चतुरस्रे चतुःषष्टिं पदा-न्यारचयेत् सुधीः। पदैश्चतुर्भिः पद्मं स्यात् मध्ये तत् पूरिताः पुनः। वीथीस्ततः कुर्वीत मण्डलान्तरशालिकाः। दिग्गतेषु चतुष्केषु पङ्कजानि समालिखेत्। विदिग्ग-तचतुष्काणि भित्त्वा षोड़शधा सुधीः। मार्जयेत् स्वस्ति-काकारं श्वेतपीतारुणासितैः"। मार्जनमाह राघवभट्ट-धृतम् "विदिग्गतश्चतुष्कोणान् भित्त्वा षोड़शधा सुधीः। वज्राद्रिकोष्ठत्रितये मध्योर्ध्वमपि मार्जयेत्। रजोभिः पूरयेत्तानि स्वस्तिकानि शिवादितः। प्राक् प्रोक्तेनैव मार्गेण शेषमन्यत् समापयेत्। नवनाभमिदं प्रोक्तं मण्डलं सर्वसिद्धिदम्। पद्माब्जमण्डलं प्रोक्तमेतत् स्व-स्तिकवर्जितम्। दीक्षायां देवपूजायां मण्डलानां चतु-ष्टयम्। सर्वतन्त्रानुसारेण प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम्"।

सर्वतोमुख न० सर्वतोमुखमस्य। १जले अमरः २आकाशे मेदि० ३शिवे ४ब्रह्मणि ५परमेश्वरे ६आत्मनि च पु० मेदि०। ७ब्राह्मणे शब्दच० ८स्वर्गे ९अग्नौ शब्दमा०। "सर्वतःपाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्व-रूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्मसु" ति०त० उक्तेः वह्नेस्तथात्वम्। [वित्यर्थे।

सर्वत्र अव्य० सर्व-त्रल्। सर्वस्मिन् काले देशे सर्वासु दिक्षु

सर्वत्रग पु० सर्वत्र गच्छति गम-ड। १वायौ शब्दच० २सर्व-त्रगामिनि त्रि०। [र्वत्र गन्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वत्रगामिन् पु० सर्वत्र गच्छति गम-णिनि। १वायौ २स-

सर्वथा अव्य० सर्वप्रकारम् थाल्। १सर्वप्रकारे २अत्यर्थे ३प्रति-ज्ञायां ४हेतौ च शब्दर०।

सर्वदम पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-अण्। सर्वदमने शाकुन्तले भरतन्टपे हेमच०।

सर्वदमन पु० सर्वान् दमयति दम-णिच्-ल्यु। १दुष्मन्तपुत्रे भरतन्टपे त्रिका०। २सर्वदमनकर्त्तरि त्रि०।

सर्वदर्शिन् पु० सर्वं समभावेन पश्यति दृश-णिनि। १बुद्धे २परमेश्वरे च। ३सकलद्रष्टरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सर्वदा अव्य०सर्वस्मिन् काले दाच्। सर्वस्मिन् काले इत्यर्थे।

सर्वदुःखक्षय पु० सर्वेषामाध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां दुःखानां क्षयः। आत्यन्तिकदुःखत्रयनिवृत्तौ मोक्षे हेमच० "अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्त पुरुषार्थः" सां० सू० "स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनत्वं दुःख-ध्वंसस्वरूपनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वम्।

सर्वदेवमुख पु० सर्वेषां देवानां मुखं यत्र। अग्नौ रत्नमा०।

सर्वद्रयच् त्रि०सर्वमञ्चति पूजयति अन्च-क्विप् अद्र्यागमः न नलोपः। सर्वस्य पूजके। भत्वे सर्वद्रीच इत्यादि। गत्यर्थस्य नलोपे सर्वद्र्यच् इत्येव सर्वगामिनि। भत्वे सर्वद्रीच इति भेदः।

सर्वधुरावह त्रि० सर्वेषां धूः अच्समा० सर्वधुरा तां वहति वह-अच्। सर्वभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वधुरीण त्रि० सर्वां धुरं वहति ख। सकलभारवाहके वृषादौ अमरः।

सर्वनाम पु० सर्वेषां नाम वाचकं संज्ञात्वेऽपि सुब्बा० न णत्वम्। व्याकरणोक्ते कार्य्यविशेषार्थं कृतसंज्ञायुते सर्वादिशब्दभेदे "सर्वादीनि सर्वनामानि" पा०सर्वनामशब्दा-र्थस्तु वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकधर्मोपलक्षितधर्मविशिष्टः।

सर्वपूर्णत्वं न० सर्वैः पूर्णत्वम्। सञ्चारे सामग्राम त्रिका०।

सर्वप्रहरणायुध पु० सर्वेषां प्रहरणानि सर्वाणि वा प्रह-रणानि आयुधान्यस्य। विष्णौ "सर्वप्रहरणायुधः" विष्णुस० व्युत्पत्तिद्वययोगात् नामद्वयम् तेन नामसङ्ख्या-पूर्त्तिः" भा०। [भक्षके त्रि० २वह्नौ पु०।

सर्वभक्षा स्त्री भक्ष-अण् उप०। १अजायां हेमच० २सर्व-

सर्वमङ्गला स्त्री सर्वाणि मङ्गलान्यस्याः ५ब० सर्वाणि मङ्गलानि देयत्वेनास्त्यस्याः अच् वा। दुर्गायाम् अमरः। "सर्वाणि हृदयस्थानि मङ्गलानि शुभानि च। ददाति

चेयपितान् लोके सा तेन सर्वमङ्गला" देवीपु० ४५अ० ।

सर्वमय त्रि० सर्वात्मकः मयट् । १सर्वात्मके २परमेश्वरे पु० ।

सर्वमूल्य न० ६त० । कपर्दके त्रिका० ।

सर्वमूषक पु०सर्वं मुष्णाति मुष-वुन् पृषो०। काले हेमच० ।

सर्वरस पु० सर्वोरसमयः । (धुना) १शालरसे अमरः ७त०। २वीणादिवाद्ये मेदि० । ३प्राज्ञे शब्दच० । कर्म० । ४लवणे रसे । सर्वाणि रसयति रसि-अण् । ५परमेश्वरे सैन्धवघनवत् तस्य सर्वत आनन्दमयत्वात् तथात्वम् ।

सर्वरसोत्तम पु० सर्वेषु रसेषु उत्तमः । लवणे रसे हेमच०।

सर्वरात्र पु० सर्वा रात्रिः अच् समा०। "रात्राह्नाहाः पुंसीति" पा०पुंस्त्वम् । सकलरात्रौ त्रि०कौ० । [दिरयम् ।

सर्वरी स्त्री सृ-वनिप् ङीप् र च । रात्रौ धरणिः तालव्या-

सर्वर्त्तुपरिवर्त्त पु० सर्वर्तूनां परिवर्त्तो यत्र । वत्सरे जटा०

सर्वला(ली) स्त्री सर्वं लाति ला-क वा गौरा० ङीष् । तोमरास्त्रे अमरः ।

सर्वलिङ्गिन् पु० सर्वेषां लिङ्गानि सन्त्यस्य इनि । वेदविरुद्धाचारिणां बौद्धादीनां लिङ्गवत्सु पाषण्डेषु अमरः

सर्वलोह पु० सर्वः लोहमयोऽवयवो यस्य । लौहमये बाणे हेमच० । [नाराचे जटा० ।

सर्ववर्णिका स्त्री सर्वं वर्णयति वर्ण-ण्वुल् अत इत्त्वम् ।

सर्वविद् पु० सर्वं वेत्ति विद्-क्विप् । १परमेश्वरे २सर्वज्ञातरि त्रि० ।

सर्ववैद पु० सर्वौ वेदान् अधीते उक्थ्या० ठक् । "सर्वादेः सादेश्च लुक् वक्तव्यः" वार्त्ति० तस्य लुक् । १सर्ववेदाध्ययनकर्त्तरि । सर्वं वेत्ति विद्-अण् उप०। २सर्वज्ञे त्रि०।

सर्ववेदस् पु० सर्वाणि धनानि वेदयते लम्भयति पात्राय दक्षिणार्थं ददाति विद्-लाभे णिच्-असि । सर्वस्वदक्षिणकविश्वजिद्यागकादियागकर्त्तरि अमरः ।

सर्ववेदस न०सर्वं वेदः स्वे विद्यमानं धनं नि० अच्समा०। सर्वस्वे स्वे विद्यमाने सर्वधने तच्च विश्वजिद्यागे दक्षिणात्वेन विहितम् । "सहस्रं सर्ववेदसं विश्वजितः" कात्या०श्री० २२।१।८. सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते । "ज्येष्ठ पुत्रस्य भज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात् सर्वेषाम्" सू० । "ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्त्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति कुत एतत् सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगोऽविशिष्टः धारणचङ्क्रमणद्वारेण, शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति' कर्कः "भूमेस्तावद्धारणशयनासनचङ्क्रमणादिसम्बन्धः सर्वेषाविशिष्टः यः शूद्रो धर्मार्थं सेवां कुरुते स सर्वेषामविशिष्ट एव सं०व्या०। "शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम्" सू० वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ शूद्रस्य दानं च भवति इत्यर्थः हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे "सपुरुषं प्राची दिग्घातुरिति" न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदानेनैव न विरोधः "परिमाणे सर्वमविशेषात्" सू० । सर्वस्वपरिमाणे यस्य यावत् स्वं तत्सर्वं दृश्यते सर्वं वेदः सर्ववेदसमिति तेन प्रागपि सहस्रात् सर्ववेदसं भवति एवं प्राप्त आह । सर्वस्वपरिमाणे अपेक्षिते सर्वस्वं यस्य यावद्धनं स्वे सुवर्णादि तत्सर्वं देयम् कुतः अविशेषात् न च सर्वस्वं ददातीति (अस्य) वाक्यशेषः श्रुतः येन सहस्रान्न्यूनमतिरिक्तं वेति विशेष आश्रीयते । "अधिकं वा प्रकृत्यनुपघात् सू० । "अधिकं वा सहस्रात् सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेदसं सहस्रेणानुपघं दर्शयति कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात् सहस्रं देयमिति एतच्च सहस्रादधिक उपपद्यते नेतरथेति एवं तावदत्र (विश्वजिति) सहस्रादधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम्" कर्कः । "सर्वस्व प्रतिनिधियो" सू०"दीयते अप्रसिद्धत्वादुच्यते" कर्क० "धेन्वनडुत्सारधान्यपल्यदासमिथुनमहानसारोहणविसितशयनानि" सू० । "धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि महानसोपयोगिकं द्रव्यं तास्वचर्वादि महानसशब्देनोच्यते आरोहणं च युग्यं विसितशयने प्रसिद्धे एव । धेनुः प्रसिद्धा अनडुद्बलीवर्दः सीरं हलस्य धान्यं गोधूमादिपल्यं पलादिमानार्हम् । दासमिथुनं दासीदासौ महानसं ताम्रचर्वादि स्वोपकरणम् आरोहणं हस्त्यश्वादि विसितं स्वकम् शयनं खट्वादि एतानि दद्यात्" कर्कः ।

सर्ववेशिन् पु० सर्वेषां वेशो धार्यत्वेनास्त्यस्य इनि । नटे हेमच० । [२सर्वलोचिते त्रि० ।

सर्वसङ्गत पु० सर्वं सङ्गतमुचितं यस्य । १षष्टिधान्ये शब्दच०

सर्वसंसर्गलवण न० सर्वसंसर्गेण जातं लवणम् । औषरके लवणे राजनि० ।

सर्वसन्नहन न० सर्वेषां सन्नहनं युद्धार्थं सज्जीकरणं यत्र । चतुरङ्गसैन्यसज्जीकरणेन युद्धयात्रायाम् अमरः ।

सर्वसह पु० सर्वं सहते अच् । १गुग्गुलौ रत्नमा० २सर्वसहिष्णौ त्रि० । [२सकलार्थसाधने त्रि० ।

सर्वसिद्धि पु० सर्वेषां सिद्धिरस्मात् । १श्रीफले शब्दच०

सर्वस्व न० कर्म० । सकलधने सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् ।

सर्वस्वदक्षिण पु० सर्वस्वं दक्षिणा यत्र । विश्वजिन्नामकयागभेदे सर्ववेदसशब्दे दृश्यम् । [२सकलहितहेतौ त्रि० ।

सर्वहित न० सर्वेषां हितम् । १मरिचे राजनि० ५व० ।

सर्वाङ्गसुन्दर पु० औषधभेदे "रसगन्धकतुल्यांशो द्वौ भागौ टङ्कणस्य च । मौक्तिकं विद्रुमं शङ्खमवनीय समांशतः । हेमभस्मार्द्धभागञ्च सर्वं खल्ले निधापयेत् । निम्बुद्रवस्य योगेन पिष्टिकां कारयेद्भिषक् । पश्चात् गजपुटं दद्यात् शीतलञ्च समुद्धरेत् । हैमभस्मसमं तीक्ष्णं तीक्ष्णार्द्धौ दरदो मतः । एकीकृत्य समस्तानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् । ततः पूजां प्रकुर्वीत भक्षयेत् दिवसे शुभे । सर्वाङ्गसुन्दरो ह्येष रोगराजनिकृन्तनः । वातपित्तज्वरे घोरे सन्निपाते सुदारुणे । अर्शःसु ग्रहणीरोगे मेहे गुल्मे भगन्दरे । निहन्ति वातजान् रोगान् सर्वशूलांश्च विशेषतः । पिप्पलीमधुसंयुक्तं घृतयुक्तमथापि वा । भक्षयेत् पर्णखण्डेन सितया चार्द्रकेण वा । गुडूचीरससहितं प्रमेहे च विशेषतः । रसरत्नाकरप्रोक्तः सिद्धयोगो रसोत्तमः । राजिकाहिङ्गुतैलाम्लं लवणाद्यं विवर्जयेत्" भैषज्यरत्ना० । अत्र हेमभस्मनः सर्वद्रव्यार्द्धत्वमिति मतान्तरम् ।

सर्वाङ्गीण त्रि० सर्वाण्यङ्गानि व्याप्नोति ख । सर्वावयवव्यापके "सर्वाङ्गीणे तरुत्वचे" इति भट्टिः ।

सर्वाणी स्त्री सर्वेभ्य आनयति मोक्षं आ+नी–ड पूर्वपदादिति णत्वम् । दुर्गायाम् "सर्वान् मोक्षान् प्रापयति जन्ममृत्युजरादिकम् । चराचरांश्च विश्वस्थान् सर्वाणी तेन कीर्त्तिता" ब्रह्मवै० प० ५४अ० तन्निरुक्तिः ।

सर्वानुकारिणी स्त्री सर्वमनुकरोति अनु+कृ–णिनि ङीप् । १शालपर्ण्याम् राजनि० २सकलसदृशे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सर्वानुभूति स्त्री सर्वेषामनुभूतिर्यत्र । १श्वेतत्रिवृतायाम् अमरः २तत्त्वज्ञानिनि त्रि० ३जिनभेदे हेमच० ।

सर्वान्नभोजिन् त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वाण्यन्नानि वा भुङ्क्ते भुज–णिनि । सर्वान्नभक्षके अमरः । [भक्षके अमरः

सर्वान्नीन त्रि० सर्वेषामन्नं सर्वमन्नं वा भुङ्क्ते ख । सर्वान्न

सर्वाभिसन्धिन् पु० सर्वेण आचरणे अभिसन्धास्त्यस्य इनि । १सर्वत्राभिसन्धिमति जने २छद्मतापसे त्रिका० ।

सर्वाभिसार पु० अभिस्त्रियते अत्र अभि+सृ–भावे घञ् हेत० । चतुरङ्गसैन्यसन्नाहेन युद्धयात्राभेदे ।

सर्वार्थसिद्ध पु० सर्वेषु अर्थेषु सिद्धः । १बुद्धे अमरः बुद्ध० । २सकलाभीष्टसिद्धियुते त्रि० ।

सर्वार्थानुसाधिनी स्त्री "धर्मादीन् चिन्तितान् यस्मात् सर्वलोकेषु यच्छति । ततो देवी समाख्याता सा सर्वार्थानुसाधिनी" देवीपु० ४५अ० निरुक्तायां दुर्गायाम् ।

सर्वावसर पु० सर्वेषां कर्मणामवसरोऽपहरणं यत्र । अर्द्धरात्रे त्रिका० । [२सकलावसरयुते त्रि० ।

सर्वास्त्रा स्त्री सर्वाणि अस्त्राणि यस्याः । १देवीभेदे हेमच०

सर्वाह्ण पु० सर्वमहः टच्समा० ह्लादेशः णत्वम् । सकलदिने

सर्वौघ पु० सर्वेषां चतुरङ्गसैन्यानामोघो वृन्दमभिसारे यत्र । १एकीभूतसर्वसैन्याभिसारे अमरः कर्म० । २सर्वजलवेगे मेदि०

सर्वौषधि स्त्री कर्म० । "कुष्ठमांसीहरिद्राभिर्वचाशैलेयचन्दनैः । सुराचम्पककर्पूरैर्मुस्तैः सर्वौषधिः स्मृता" इत्युक्ते कुष्ठादिद्रव्यवर्गे राजनि० । हेमाद्रौ छन्दोगपरिशिष्टे "कुष्ठं मांसी हरिद्रे द्वे मुराशैलेयचन्दनम् । वचा चम्पकमुस्तञ्च सर्वौषध्यो दश स्मृताः" ता एवोक्ताः । शब्दचन्द्रिकामेता एव सर्वौषधिगणत्वेनोक्ताः ।

सर्वौषधिगण पु० सर्वासामोषधीनां गणः । "मुरा मांसी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनीद्वयम् । शठीचम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः" शब्दच० उक्ते द्रव्यगणे ।

सर्षप पु० सृ–अप सुक् च । (सरिषा) १शस्यभेदे अमरः । "सर्षपस्तु रसे पाके कटुर्हृद्यः समन्तिकः । तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः । रक्षोहरो जयेत् कण्डूकुष्ठकोठक्रिमिग्रहान् । यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरोवरो मतः" तच्छाकगुणाः "कटुकं सार्षपं शाकं बहुमूत्रमलं गुरु । अम्लपाकं विदाहि स्यादुष्णं रूक्षं त्रिदोषकृत् । सक्षारं लवणं तीक्ष्णं स्वादु शाकेषु निन्दितम् । तीक्ष्णोष्णं सार्षपं नालं वातश्लेष्मव्रणापहम् । कण्डूक्रिमिहरं दद्रुकुष्ठघ्नं रुचिकारकम्" भावप्र० । "जालान्तरगते भानौ यच्चाणु दृश्यते रजः । तैश्चतुर्भिर्भवेल्लिक्षा लिक्षाः षड्भिश्च सर्षपः" शब्दच० उक्ते २मानभेदे । ३खञ्जनिकायां स्त्री त्रिका० ङीष् ।

सर्षपतैल न० सर्षपस्य स्नेहः सर्षप+स्नेहार्थे–तैलच् । सर्षपस्नेहरूपे तैलभेदे "सर्षपतैलं तिक्तं कटुकं वातकफविकारघ्नम् । पित्तास्रदोषदं क्रिमिकुष्ठघ्नं तिलजवच्चक्षुष्यम्" राजनि० ।

सल न० सल–अच् । जले भरतः ।

सलिल न० सल–इलच् । १जले अमरः । नद्वैकल्ये फल्गु जलवैकल्यशब्दे ३०७२पृ० दृश्यम् । ज्यो०उक्ते २जलदैवताके उत्तराषाढानक्षत्रे तस्मादधिके ३चतुर्थस्थाने च

सलिलकुन्तल पु० सलिलस्य कुन्तल इव । शैवाले त्रिका० ।

सलिलज न० सलिले जायते जन-ड । १पद्मे राजनि० । २जलजातमात्रे त्रि० ।

सलिलनिलय पु० सलिलं निलयो यस्य । १जलचरे २मीनकर्कटराशौ च "सलिलनिलयाभक्ष्या वध्याः सरीसृपजातयः" ज्यो०त० ।

सलिलराशि पु० ६त० । समुद्रे सलिलनिध्यादयोऽप्यत्र ।

सलिलेन्धन पु० सलिलमिन्धनमिव दाह्यं यस्य । बडवानले त्रिका० ।

सल्लकी स्त्री शल-वुन् लुक् च पृषो० शस्य सः गौरा० ङीष् । शल्लक्यां गजभक्ष्यायाम् अमरे पाठान्तरम् ।

सव पु० सूयते सु-अच् । १यज्ञे अमरः । २सन्ताने मेदि० । अच् । ३सूर्ये ४अर्कवृक्षे ५जले न० जटा० ।

सवन न०सु-सू-वा ल्युट् । १यज्ञाङ्गे २स्नाने अमरः । सोमनिष्पीडने ४अभिषवे अमरः ५सोमपाने भरतः । ६यज्ञे ७प्रसवे च दशद्वसस्थाने । यज्ञियसवनानि च त्रीणि प्रातर्मध्यन्दिनतृतीयभेदात् । "हवींषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रं वैश्वदेवं चरुं सवनकालेष्वेकैकम्" कात्या०श्रौ०२४।७।५। सू० "क्रुतएतत् आग्नेयं प्रातःसवनम्, ऐन्द्रं माध्यन्दिनसवनम्, वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात्" । "प्रातर्मध्यन्दिनापराह्णेषु एकैकं हविर्निर्वपति" कर्कः ।

सवयस् त्रि०समानं वयो यस्य समानस्य सः । वयस्ये अमरः "सवयोभिरन्वितः" इति रघुः ।

सवर्ण पु० समानोवर्णो यस्य । १तुल्यरूपे हेमच० २एकजात्याश्रये यथा विप्रस्य विप्रजातिः क्षत्रियस्य क्षत्रियजातिः "तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति" पा० उक्ते स्थानप्रयत्नाभ्यां ३तुल्ये वर्णे च यथा ककारस्य स्थानेन तुल्यो गकारादिः, प्रयत्नसाम्येन तकारस्य चकारादिः, जकारस्य सकारः सकारस्य षकारः । हकारस्य वर्ग्यास्तृतीया वर्णाः । सह वर्णेन । ४वर्णसहिते त्रि० ।

सवर्णन न० सवर्ण+कृतौ णिच्-भावे ल्युट् । तुल्यरूपतासम्पादने "अंशसवर्णनं स्यात्" लीला० ।

सवहा स्त्री सह वहेन । त्रिवृतायां भरतः ।

सवासस् त्रि० सह वाससा । १वस्त्रत्यागविरुद्धस्नाने वेगवति "सवासा जलमाप्लुवेत्" स्मृतिः ।

सविकल्पक न० सह-विकल्पेन कप् । वेदान्तोक्ते ज्ञातृज्ञेयभेदादिकल्पनासहिते १समाधिभेदे न्यायोक्ते एकस्मिन् धर्मिण्यपरसंसर्गावगाहिनि २ज्ञानभेदे च पात०उक्ते सम्प्रज्ञाते ३समाधिभेदे असम्प्रज्ञातशब्दे ४७० पृ० दृश्यम् । निर्विकल्पकशब्दे ४१०२पृ० दृश्यम् ।

सविकाश त्रि० सह विकाशेन । १प्रफुल्ले विकशिते २असङ्कोचे च "जगन्ति यस्यां सविकाशमासत" माघः ।

सविचारा स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे निर्विचारशब्दे ४१०३ पृ० दृश्यम् ।

सवितर्का स्त्री पात० उक्ते समापत्तिरूपसमाधिभेदे "तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः" सू० "तद्यथा गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमित्यविभागेन विभक्तानामपि ग्रहणं दृष्टं विभज्यमानाश्चान्ये शब्दधर्मा अन्येऽर्थधर्मा अन्ये विज्ञानधर्मा इत्येतेषां विभक्तः पन्थाः, तत्र समापन्नस्य योगिनोयोगवाह्यार्थः समाधिप्रज्ञायां समारूढः स चेत् शब्दज्ञानविकल्पानुविद्ध उपावर्त्तते सा सङ्कीर्णा समापत्तिः सवितर्केत्युच्यते । यदा पुनः शब्दसङ्केतस्मृतिपरिशुद्धौ श्रुतानुमानज्ञानविकल्पशून्यायां समाधिप्रज्ञायां स्वरूपमात्रेणावस्थितोऽर्थस्तत्स्वरूपाकारमात्रतयैवावच्छिद्यते सा च निर्वितर्का समापत्तिः तत् योगिनां परं प्रत्यक्षं, तच्च श्रुतानुमानयोर्बीजं ततः श्रुतानुमाने प्रभवतः । न च श्रुतानुमानज्ञानसहभूतं तद्दर्शनं तस्मादसङ्कीर्णं प्रमाणान्तरेण योगिनो निर्वितर्कसमाधिजं दर्शनमिति" भा० ।

सवितृ पु० सू-तृच् । १जगत्प्रसवितरि परमेश्वरे "तत्सवितुर्वरेण्यमि"ति श्रुतिः । २सूर्ये ३अर्कवृक्षे अमरः । ४तद्देवताके हस्तनक्षत्रे ज्यो० । ५मातरि स्त्री हेमच० ङीप् । सवितुरिदं घ सवित्रिय तत्सम्बन्धिनि त्रि० । स देवताऽस्य अण् । सावित्र तद्देवताकचर्वादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सविध त्रि० सह विध्यति विध-क सहस्य सः । १निकटे अमरः "सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी" नैषधम् । सह विधया । २प्रकारयुते ३विधानयुक्ते च त्रि० ।

सविस्मय त्रि० सह विस्मयेन । विस्मयापन्ने हारा० ।

सवीज पु० पात० उक्ते समाधिभेदे "ताएव सवीजः समाधिः" सू० "ताश्चतस्रः समापत्तयो बहिर्वस्तु वीजरूपा इति समाधिरपि सवीजः तत्र स्थूलेऽर्थे सवितर्का निर्वितर्का सूक्ष्मेऽर्थे सविचारनिर्विचारे इति चतस्रः परिसंख्याताः समाधिरिति" भा० [२वेशान्विते धरणिः ।

सवेश त्रि० विशत्यत्र वेशोदेशः सह वेशेन । १निकटे अमरः

सव्य त्रि० षू-प्रेरणे यत्। १वामे २दक्षिणे च अमरः। ३प्रतिकूले हेमच० ४विष्णौ शब्दमा०।

सव्यभिचार पु० सह व्यभिचारेण सहस्य सः। अनैकान्तिके दुष्टहेतुभेदे तल्लक्षणं तु "अनैकान्तिकः सव्यभिचारः" गौ०सू० "व्यभिचार एकत्राव्यवस्था सह व्यभिचारेण वर्त्तते इति सव्यभिचारः निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात्" वा०भा०। तत्त्वञ्च साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम् चिन्ता०। सव्यभिचारपन्यदीधित्यादौ दृश्यम्।

सव्यसाचिन् पु० सव्येन वामेनापि सचति सन्दधाति बाणं सच-णिनि। अर्ज्जुने हेमच० "उभौ मे दक्षिणौ पाणी गाण्डीवस्य विकर्षणे। तेन देवमनुष्येषु सव्यसाचीति मां विदुः" भा०वि० ४४अ०।

सव्येष्ठ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-क अलुक्स० अम्बष्ठादि० षत्वम्। सारथौ हला०। [सारथौ अमरः।

सव्येष्ठृ पु० सव्ये तिष्ठति स्था-तृन् किच्च अलुक्स० षत्वम्।

सशस्या स्त्री सह शस्येन। १नागदन्त्यां रत्नमा० २शस्ययुक्ते त्रि०। [त्रि० "न ससत्वेषु गर्त्तेष्वि"ति मनुः।

ससत्वा स्त्री सह सत्वेन। १गर्भवत्यां स्त्रियां २प्राणियुक्ते

स(श)सन न०स(श)स-हिंसने ल्युट्। यज्ञार्थं पशुहनने अमरः

सस्य न०सस-यत्। १वृक्षादीनां फले अमरः २क्षेत्रगते धान्ये च हेमच० "सस्यं क्षेत्रं गतं प्रोक्तम्" स्मृतिः। "सस्यञ्च गृहमागतम्" चाणक्यः तालव्यादिरयमित्येके। ३शस्त्रे ४गुणे विश्वः।

सस्यक पु० सस्यमिव कायति कै-क। "सस्यको नारिकेलान्तःसस्याभो मणिखड्गयोः" मेदि० उक्ते १मणिभेदे २खड्गे च।

सस्यमारिन् पु० सस्यं मारयति मृ-णिच् णिनि। १मूषके राजनि० २सस्यघातके त्रि०। [अमरः।

सस्यसंवर पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-अच्। शालवृक्षे

सस्यसंवरण पु० सस्यं संवृणोति सम्+वृ-ल्युट्। अश्वकर्णवृक्षे राजनि०। [२धर्मयुक्ते त्रि०।

सस्वेदा स्त्री सह स्वेदेन सहस्य सः। १दूषितकन्यायां शब्दर०

सह अव्य० सह-अच्। १साहित्ये अमरः २साकल्ये ३सादृश्ये ४यौगपद्ये ५विद्यमानत्वे ६समृद्धौ ७सम्बन्धे मेदि०। ८सामर्थ्ये शब्दमा०। सहशब्दार्थस्तु समभिव्याहृतक्रियाकालः स्वक्रियाकालीनक्रिया वा। तत्र गौणक्रियान्वयिनि तृतीया। पुत्रेण सहागता पिता।

सह पु० सहते सह-अच्। १अग्रहायनमासे २भारादिसहिष्णौ त्रि० हेमच० ३गन्धलवणे ४बले पु०न० मेदि०।

सहकार पु० सह युगपत् किरति सौरभम् दूरात् कॄ-अण्। अतिदूरगामिसौरभान्विते १आम्रे अमरः। भावे घञ्। २सहकर्मकरणे पु०।

सहकारिन् त्रि० सह सम्भूय करोति कार्य्यं कृ-णिनि। हेतुभेदे स्वभिन्ने स्वकार्य्यकारके हेतौ। [हृगतौ च

सहगमन न०सह+गम-ल्युट्। १पत्या सह पत्न्या मरणे २स-

सहचर पु० सह चरति चर-अच्। १पीतझिण्ट्यां २नीलझिण्ट्यां च रत्नमा०। ३वयस्ये ४प्रतिबन्धके ५झिण्ट्यां हेमच०। ६सहाये ७अनुचरे त्रि० मेदि० "सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः" कुमारः। स्त्रियां ङीप्।

सहचरी स्त्री सह चरति चर-ट ङीप्। १पीतझिण्ट्यां २सख्यां जटा०। सह चरति धर्मम् चर-ट ङीप्। धर्मपत्न्यां हेमच०। [करणवृत्तित्वे।

सहचार पु० सह+चर-घञ्। सामानाधिकरण्ये तदधि-

सहज पु० सह जायते जन-ड। १सहोदरे अमरः २निसर्गजे स्वभावसिद्धे च "सहजप्राकृतावपि" माघः। ३सहोत्थिते त्रि० मेदि० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नात् ४तृतीयस्थाने। तत्र भ्रातुः शुभादिचिन्तनात्तथात्वम्।

सहजमित्र न० सहजं स्वभावसिद्धम् मित्रम्। स्वभावतो मित्रे भागिनेयादौ मिता०।

कतिचित् सहजमित्राणि शुक्रनी०परि० उक्तानि यथा "केचित् स्वभावतोऽमित्रा मित्राणि सन्ति सर्वदा। माता मातृकुलं चैव पिता तत्पितरौ तथा। पितृपितृव्यात्मकन्या पत्नी तत्कुलमेव हि। पितृमातात्मभगिनी कन्यका सन्ततिस्तथा। प्रजापालो गुरुश्चैव मित्राणि सदजानि तु"। २विद्यादौ च "विद्या शौर्य्यञ्च दाक्ष्यं च बलं धैर्य्यञ्च पञ्चमम्। मित्राणि सहजान्याहुर्वर्त्तयन्ति हि तैर्बुधाः" शुक्रनीतिपरिशिष्टम्।

सहजारि पु० सहजः स्वभावसिद्धः अरिः। सापत्नभ्रातृपितृव्यपुत्रादौ मिता०।

शुक्रनीतिपरिशिष्टे अन्येऽप्युक्ता यथा "स्वभावतो भवन्त्येतेऽरयो दुर्वृत्त एव च। ऋणकारी पिता शत्रुर्माता स्त्री व्यभिचारिणी। आत्मपितृभ्रातरश्च तत्स्त्रीपुत्राश्च शत्रवः। स्नुषा श्वश्रूः सपत्नी च ननान्दा यातरस्तथा। मूर्खः पुत्रः कुवैद्यश्चारचकश्च पतिः प्रभुः। चण्डवृत्ता प्रजा शत्रुर्दाता धनिकश्च

यः । दुष्टानां भूपतिः शत्रुः कुलटानां पतिव्रता । साधुः खलानां शत्रुः स्यात् मूर्खानां बोधको रिपुः” ।

सहखण्डक न० पक्वमांसभेदे “छागादेर्मांसमुद्धृत्य कुट्टितं खण्डितं पुनः । शुद्धमांसविधानेन पचेदेतत् सहखण्डकम्” भावप्र० ।

सहदेव पु० सह दीव्यति दिव–अच् । १माद्रीसुते पाण्डवभेदे मेदि० २बलायां ३दण्डोत्पले ४शारिवौषधौ च स्त्री मेदि० टाप् । ५सर्पाक्ष्यां स्त्री मेदि० ङीप् ङीषन्तः । ६पीतदण्डोत्पलायां रत्नमा० ।

सहदेव्यादि पु० “सहदेवी बला चैव शतमूली शतावरी । कुमारी च गुडूची च सिंही व्याघ्री तथैव च” गरु० पु० ४८अ० प्रतिष्ठाङ्गदेवस्नानीयद्रव्यगणभेदे ।

सहधर्मिणी स्त्री सह समानो वा धर्मोऽस्त्यस्या इनि । १पत्न्याम् अमरः “सहधर्मं चरेयाताम्” इति मनूक्तेः सहधर्मचारित्वात् “शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा” दायभा० उक्तेश्च तस्याः पतिकृतधर्मफलभागित्वाच्च तथात्वम् ।

सहन न० सह–ल्युट् । १क्षमायां तितिक्षायां शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मसहने हेमच० । सह–ल्यु । २सहिष्णौ अमरः ३क्षमाशीले त्रि० मेदि० ।

सहपान न० सह पानम् । एकत्र मद्यादिपाने हेमच० । २तुल्यपाने अमरः । [त्रिका० ।

सहपांशुकिल पु० सह पांशुभिः किलति किल–क । वयस्ये

सहभाविन् त्रि० सह भवति भू–णिनि । सहाये स्त्रियां ङीप् । [अमरः ।

सहभोजन न० सह एकत्र भोजनम् । एकत्रस्थानेऽशनादौ

सहम न० नील०ता० उक्ते दिवारात्रिभेदेन परस्परं योगवियोगयुतग्रहविशेषेण युतेन लग्नादिनानीते पुण्यादिशुभादिचिन्तनस्थाने राशिभेदे तानि च पञ्चाशत् तदानयनं तत्फलानि च तत्रोक्तानि यथा

“पुण्यं गुरुज्ञानयशोऽथ मित्रं माहात्म्यमाशा च समर्थता च । भ्राता ततो गौरवराजतातमाता सुतो जीवितमम्बु कर्म । मान्द्यं च मन्मथकली परतः क्षमोक्ता शास्त्रञ्च बन्धुसहमं त्वथ बन्धकञ्च । मृत्योश्च परदेशधनान्यदारा स्यादन्यकर्म सवणिक् त्वथ कार्यसिद्धिः । उद्वाहसूतिसन्तापश्रद्धाप्रीतिर्बलं तनुः । जाड्यव्यापारसहमे पानीयपतनं रिपुः । शौर्योपाय-

दारिद्र्यं गुरुताम्बुपथाभिधम् । बन्धनं दुहितैतानि पञ्चाशत् सहमानि हि । सूर्येन्दुचन्द्रान्वितमङ्कि लग्नं रवीन्दुयुक्तं निशि पुण्यसंज्ञम्१ । शोध्यं त्वशुद्धाद्यस्यभान्तराले लग्नं न चेत् सैकभमेतदुक्तम् । व्यत्यस्तमस्मात् गुरु२विद्ययोः३स्तु संसाधनं पुण्यवियुक् सुरेज्यः । दिवा विलोमं निशि पूर्ववत्तु यशोऽभिधं४ तत् सहमं वदन्ति । पुण्यसद्म गुरुसद्मतस्त्यजेत् व्यत्ययो निशि सिताम्वितं च तत् । सैकतात्तनुवदुक्तरीतितो मित्रनामसहमं५ जगुर्बुधाः । पुण्याद्धोमं शोधयेदुक्तरीत्या माहात्म्यं६ तन्मतं मन्दस्याद्विलोमम् । शुक्रं मन्दादङ्कि नक्तं विलोमं आशाख्यं७ स्यादुक्तवच्छेषमूह्यम् । सामर्थ्यं८मारात्तनुपं विशोध्य नक्तं विलोमं तनुपे कुजे तु । जीवाद्विशुद्धे सततं पुरावत् भ्रातार्किहीनात् गुरुतः सदोह्यः । दिने गुरोश्चन्द्रमपास्य नक्तं रविं क्रमादर्कविधू च देयौ । रीत्योक्तया गौरव१०मर्कमार्कैरपास्य वामं निशि राज्यताते११।१२ । माते१२न्दुतोऽपास्य सितं विलोमं नक्तं सुतो१४ऽह्निनिशमिन्दुमीज्यात् । स्याज्जीविताख्यं१५ गुरुमार्कितोऽङ्कि वामं निशीदं समसम्बयाम्बु१६ । कर्म१७ कुमाराच्चिशि वामयुक्तं रोगाख्य१८मिन्दुं तनुतः सदैव । स्यान्मन्मथो१९ लग्नपमिन्दुतोऽङ्कि वामं निशीन्दुं तनुपं सदार्कात् । कलि२० क्षमे२१स्तो गुरुतो विशुद्धे कुजे विलोमं निशि पूर्वरीत्या । शास्त्रं२२ दिने सौरिमपास्य जीवात् वामं निशि ज्ञेन युते पुरावत् । दिवानिशं ज्ञाच्छशिनं विशोध्य बन्धाख्य२३मेतन्निशि बन्धकं२४ स्यात् । वामं दिवैतत् मृति२५रष्टमर्कादिन्दुं विशोध्योक्तवदार्कियोगात् । देशान्तराख्यं२६ नवमाद्विशोध्य धर्मेश्वरं सन्ततमुक्तवत् स्यात् । अहर्निशं वित्तपमर्थभावाद्विशोध्य पूर्वोक्तवदर्थसद्म२७ । सितात्परास्त्रार्कमथान्यदाराख्यं२८ सदा प्रागुवदथान्यकर्म२९। चन्द्राच्छनिं वामनयो निशायां मन्दुर्वणिज्यं३० दिनबन्धकोक्त्या । शनेर्दिवार्कं निशि चन्द्रमार्कं विशोध्य सूर्येन्दुमनाथयोगात् । स्यात् कार्यसिद्धिः३१ सततं विशोध्य मन्दं सितात् स्यात्तु विवाहसद्म३२ । गुरोर्बुधं प्रोज्झ्य भवेत् प्रसूति३३र्वामं निशीन्दुं शनितो विशोध्य । षष्ठं क्षिपेदुक्तदिशा सदैव सन्तापसद्म३४ऽऽऽष्टमपास्य शुक्रात् । श्रद्धा३५ सदा प्रोक्तदिशाथ पुण्यं विद्याख्यतः प्रोज्झ्य सदा पुरोक्त्या । प्रीत्याख्य३६मुक्तं बल३७देह३८जाड्य३९ व्यापार४० जाड्यं सममाद्य भौमात् । शनिं विलोमं

निशि चन्द्रयोगात् व्यापार४१ आराज्जमपास्य शस्वत्। पानीयपातः४२ शशिनं विशोध्य सौरेर्विलोमं निशि पूर्ववत् स्यात्। मन्दं कुजात् प्रोह्य रिपु४३र्विलोमं रात्रौ भवेद्भौमविहीनपुण्यात्। शौर्य्यं४४ विलोमं निशि पूर्ववत् स्यादुपाय कृत्यं४५ शनितो विशोध्य। वामं निशि च तु विशोध्य पुण्यात् स्युग् विलोमं निशि सहरिद्रम्४६। सूर्य्योच्चतः सूर्य्यमपास्य नक्तं चन्द्रं तदुच्चात् गुरुता४७ पुरोक्ता। कर्काद्र्ंतः शनिं प्रोह्य स्याज्जलाध्वा४८न्यथा निशि। पुण्याच्छनिं विशोध्याङ्कि वामं निशि तु बन्धनम्४९। चन्द्रं सितादपास्योक्तं सदा कन्यास्य५०सुतवत्। पुण्यादर्कमपास्याय योगो हय्योऽन्यथा निशि। स्वनाथहीनं सहमं तदंशाः स्वीयोदयन्ना विहृताश्च शत्या। तत्सहमपाको दिवसैर्हि लब्धैः स्यात् तद्दशायां तदसम्भवे वा। अथैषां फलानि। स्वोच्चादिसत्पदगतो यदि लग्नदर्शी वीर्य्यान्वितः सहमपो यदि नेत्यतेऽङ्गम्। नासौ बली रविशशिश्रितभेशदर्शी पूर्णं तु लग्नपबलस्य विचारणेयम्। अश्ववर्गीबलेनोनो न हर्षस्थानमाश्रितः। अबलोऽयं लग्नदर्शी बली स्वल्पोऽस्ति चेत् पदे। स्वस्वामिना शुभखगैः सहितं च दृष्टं स्वामी बली च यदि तत्सहमस्य वृद्धिः। यत्स्वामिना शुभखगैश्च न युक्तदृष्टं तत्सम्भवो न हि भवेदिति चिन्त्यमादौ। अष्टमाधिपतिना युतेक्षितं पापदृग्युतमथेत्थशालि तैः। सम्भवेऽपि विलयं प्रयाति तत् तेन जन्मनि पुरेदमौह्यताम्। आदौ जन्मनि सर्वेषां सहमानां बलाबलम्। विमृशत्र सम्भवो येषां तानि वर्षे विचारयेत्। सबले पुण्यसहमे धर्मसिद्धिर्धनागमः। शुभस्वामीक्षितयुते व्यत्यये व्यत्ययं विदुः। लग्नात् षष्ठाष्टरिष्फस्थं धर्मभाग्ययशोहरम्। शुभस्वामिदृशा प्रान्ते सुखधर्मादिसम्भवम्। पापयुक् शुभदृष्टं चेदशुभं प्राक् ततः शुभम्। शुभयुक्तं पापदृष्टमादौ शुभमसत् परे। यत्राब्दे पुण्यसहमे शुभं सोऽब्दः शुभावहः। अनिष्टेऽस्मिन् शुभो नेति पुत्रादौ विचारयेत्। सूतौ षष्ठाष्टरिष्फस्थमब्दे पापकृतं युतम्। पुत्रधर्मार्थसौख्यघ्नं पत्यौ दग्धे फलं तथा। सहमान्यखिलानीत्थं सूतौ वर्षे च चिन्तयेत्। मान्द्यारिकलिस्थलानां व्यत्ययादादिशेत् फलम्। यशोऽभिधाने सहमे खलेन युतेक्षिते सद्यशसो विनाशः। प्रापार्जितस्यापयशोऽस्ति कामो नष्टौजसि स्यात् कुल-

कीर्त्तिनाशः। कार्य्यसिद्धिसहमं युतं शुभैर्दृष्टमूथशिलगं जयप्रदम्। सङ्करेऽथ शुभपापदृष्टियुक् क्रमशतो जय उदीरितो बुधैः। कलिसद्म मिश्रखगदृष्टसंयुतं यदि पापमूथशिलगं कलेर्द्धृतिम्। अथ तत्र सौम्यसहितावलोकिते जयमेति मिश्रदर्शितः कलिव्ययौ। विवाहसद्माधिपसौम्यदृष्टं युतं शुभैर्मूथशिलं तदाग्निम्। कुर्य्यात्तदा मिश्रसमेतदृष्टं कष्टादथ क्रूरस्तीश्वरैर्न। आशा तदीशश्च षडष्टरिष्फविवर्जितः सौम्ययुतेक्षितश्च। स्याद्वाञ्छितार्थाम्बरवाहनादिलाभः खलेत्थायुतितोऽतिदुःखम्। मान्द्याधिपः पापयुतेक्षितश्च पापः स्वयं रोगकरो विचिन्त्यः। चेदित्थशाली रुतिपेन मृत्युस्तदा भवेद्धीनबलेऽतिकष्टात्। स्वस्वामिसौम्येत्थशालिमान्द्ये नाथे सवीर्य्येऽष्टषडन्त्यवर्ज्जे। रोगस्तदा नैव भवेद्धि मिश्रं युतेक्षिते रुग्भयमस्ति किञ्चित्। अर्थाख्यं शुभनाथदृष्टसहितं द्रव्यागमात् सौख्यदं पापैर्दृष्टयुतं च वित्तविलयं कुर्य्याद्दयो पापयुक्। सदृष्टं च शुभेत्थशालसहितं पूर्वं हि तन्नाशनं पश्चादर्थसमुद्भवं च सुसुखं व्यत्यासतो व्यत्ययः। रिपुदृष्ट्या रिपोर्भीतिस्तस्करादेर्धनक्षयः। मित्रदृष्ट्या मित्रयोगाज्जनमानौ यशः सुखम्। सत्स्वामिदृष्टं युतमात्मजस्य लाभं सुखं यच्छति पुत्रसद्म। पापान्वितं सौम्यखगेत्थशालं प्रागदुःखदं पुत्रसुखाय पश्चात्। पापान्वितं क्रूरकृतेशराफं नाशाय पुत्रस्य गतौजसीशे। सूतौ सुतेशः सहमेश्वरोऽब्दे पुत्रस्य लब्ध्यै शुभमित्रदृष्टः। पितृं सदीक्षितयुतं पतिदृष्टयुक्तं तातस्य यच्छति धनाम्बरमानसौख्यम्। पत्यौ गतौजसि सूतौ खलमूशरीफे नाशः पितुश्चरम्रहे परदेशयानात्। शुभेत्थशाले खलखेटयोगे गदप्रकोपः प्रथमं महान् स्यात्। पश्चात् सुखं विन्दति पूर्णवीर्य्ये नाथे नृपान्मानयशोभिवृद्धिः। बन्धनाख्यसहमं युतेक्षितं स्वामिना शुभखगैः सुखाप्तये। राजगौरवयशोवराप्तयः पापवीक्षणयुते पदाच्युतिः। शुभाशुभैर्दृष्टयुतं खलैश्चेत् कृतेत्थशालं धनमाननाशम्। पूर्वं विधत्ते चरमे शुभेत्थशाले सुखं वाहनशास्त्रलाभम्। कर्मभावसहमाधिपः शुभैः स्वामिना मूथशिलो बलान्वितः। हेमवाजिगजभूमिलाभदः पापदृष्टियुतितोऽशुभप्रदः। दग्धा वक्राः कर्मवैकल्यदास्ते युक्ता दृष्टाः शौरिणा ते विशेषात्। राज्यभ्रंशः कोषनाशश्च राजकर्मेशो चेत् मूशरीफी [illegible] उपदेष्टा गुरुर्ज्ञानं विद्या [illegible]

जाड्यं बलं सैन्यमङ्गं देहो जलं द्युतिः। गुरुता मण्डले सत्वं गौरवं मानशालिता। निग्रहानुग्रहविभूराजचिह्नादिलाञ्छनम्। माहात्म्यं मन्त्रगाम्भीर्य्यं धृतिर्वुद्ध्यादिशालिता। सामर्थ्यं देहजा शक्तिः शौर्य्यं तेजो विनिश्चये। आशेच्छोक्ता मतिर्धर्मे श्रद्धा, बन्धुः पराश्रयः। पानीयपतनं वृष्टिर्जलेऽवगाह्य मज्जनम्। आधिव्याधी तापमान्द्ये सपिण्डा बन्धवः स्मृताः। सत्यान्वितं वणिग्वृत्तिराधानं प्रसवः स्मृतः। दासत्वं परकर्मोक्तमन्यत् स्पष्टं स्वनामतः। निरूप्याणि यथायोगं कुलजातिस्वरूपतः। शुभयोगेक्षणात् सौख्यं पत्युर्वीर्य्यानुसारतः। दारिद्र्यस्तुतिमान्द्यारिकलिभूतौ विपर्य्ययः। प्रश्नकालेऽपि सहमं विचार्य्यं प्रष्टुरिच्छया। सर्वेषामुपयोगोऽत्र चित्रं यच्छन्ति यज्जनाः"।

सहमरण न० सह मृतेन पत्या सह एकचितारोहणेन मरणम्। मृतपतिचितारोहणेन तत्सहितमरणे शु०त० "अङ्गिराः "मृते भर्त्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनम्। साऽरुन्धतीसमाचारा स्वर्गलोके महीयते। तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च यानि लोमानि मानवे। तावन्त्यब्दानि सा स्वर्गे भर्त्तारं याऽनुगच्छति। व्यालग्राही यथाव्यालं बलादुद्धरते बिलात्। तद्वद् भर्त्तारमादाय तेनैव सह मोदते। मातृकं पैतृकञ्चैव यत्र कन्या प्रदीयते। पुनाति त्रिकुलं नारी भर्त्तारं याऽनुगच्छति। तत्र सा भर्त्तृपरमा परा परमलालसा। क्रीड़ते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश"। "ब्रह्मघ्नो वा कृतघ्नो वा मित्रघ्नो वापि यो नरः। तं पुनाति च सा नारी इत्याङ्गिरसभाषितम्। साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनादृते। नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्त्तरि कर्हिचित्" "या नारीत्युपदानात् सहमरणाभावपक्षोऽपि सूचितः नान्यो धर्म इति तु सहमरणस्तुत्यर्थम्। तथाच विष्णुः "मृते भर्त्तरि ब्रह्मचर्य्यं तदन्वारोहणं वा" इति। ब्रह्मचर्य्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च यथा प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जनञ्चैव कांस्यपात्रे च भोजनम्। यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" स्मृतिः "एकाहारः सदा कार्य्यो न द्वितीयः कदाचन। पर्य्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम्। गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्य्यस्तथा पुनः। तर्पणं प्रत्यहं कार्य्यं भर्त्तुस्तिलकुशोदकैः"। एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभावविषयमिति मदनपारिजातः। "वैशाखे कार्त्तिके माघे विशेषनियमञ्चरेत्। स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं मुहुः"। तत्र साध्वीमाह हारीतः। "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा। मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" इति छन्दोगपरिशिष्टीयमिति कल्पतरुः। साध्वीप्रसादेन लोकधारणमप्याह मत्स्यपु० "तस्मात् साध्व्यः स्त्रियः पूज्याः सततं देववज्जनैः। तासां राज्ञा प्रसादेन धार्य्यते च जगत्त्रयम्"। महाभारते "अवमत्य च याः पूर्वं पतिं दुष्टेन चेतसा। वर्त्तन्ते याश्च सततं भर्त्तॄणां प्रतिकूलतः। भर्त्त्रनुमरणं काले याः कुर्वन्ति तथाविधाः। कामात् क्रोधात् भयात् मोहात् सर्वाः पूता भवन्ति ताः"। अत्र चैहिकब्रह्मघ्नपतेर्दाहनिषेधात् जन्मान्तरीणतत्पापवत एव सहमरणेनोद्धारः" शु०त०। ब्रह्मपु० "देशान्तरमृते पत्यौ साध्वी तत्पादुकाद्वयम्। निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसम्। ऋग्वेदवादात् साध्वी स्त्री न भवेदात्मघातिनी। त्र्यहाशौचे निवृत्ते तु श्राद्धं प्राप्नोति शास्त्रवत्"। ऋग्वेदवादात् "इमा नारीरविधवाः" इत्यादिमन्त्रात्। वृहन्नारदीये "बालापत्याश्च गर्भिण्यो ह्यदृष्टऋतवस्तथा। रजस्वला राजसुते! नारोहन्ति चितां शुभे!"। राजसुते! इति सगरमातुः सम्बोधनम्। वृहस्पतिः "बालसम्वर्द्धनं त्यक्त्वा बालापत्या न गच्छति। रजस्वला सूतिका च रक्षेद् गर्भञ्च गर्भिणी। एवमन्यतश्चेद् बालसम्वर्द्धनं स्यात्तदा तस्या अप्यधिकारः। व्यासः "दिनैकगम्यदेशस्था साध्वी चेत् कृतनिश्चया। न दहेत् स्वामिनं तस्या यावदागमनं भवेत्। भविष्यपुराणे "तृतीयेऽह्नि उदक्याया मृते भर्त्तरि वै द्विजाः। तस्यानुमरणार्थाय स्थापयेदेकरात्रकम्"। तस्य भर्त्तुः। तथा "एकां चितां समासाद्य भर्त्तारं यानुगच्छति। तद्भर्त्तुर्यः क्रियाकर्त्ता स तस्याश्च क्रियाञ्चरेत्। एतच्च पिण्डदानम्"। "एवञ्च आङ्गिरोब्रह्मपुराणवचनालोचनया ब्राह्मण्यादिसकलभार्य्याणां स्वगतभर्तृगतफलविशेषार्थिनीनां गर्भवतीबालाऽपत्यादिव्यतिरिक्तानां सहमरणानुमरणयोरधिकारः न चात्र योगसिद्धकरणविरोधान्न समुच्चितफलसिद्धिरिति वाच्यम्। योगसिद्ध्यधिकरणे हि "यः पुत्रकामो यः पशुकाम" इत्यादिना यज्ञक्रतूनुपक्रम्य "एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासौ" इत्युक्तं तत्र तत्सिद्धि-

वाक्येषु निरपेक्षफलश्रुतेः कामनाभेदाच्च कर्त्रैक्यं ततश्च सर्वशब्देन प्रकृतवाचिना निरपेक्षाणामेव पुत्रादिफलानां दर्शपौर्णमाससम्बन्धोऽवगते प्रयोगभेदादेव भवतु तत्र तत्तत्फलसिद्धिः तथाच तदधिकरणसिद्धान्तसूत्रं “योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्यसंयोगित्वात्” जैमि०। अस्यार्थः वा-शब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासाविन्त्यत्रार्थस्य तत्तत्फलस्य योगेन प्रयोगभेदेन सिद्धिः उत्पत्त्यसंयोगित्वात् सर्वशब्दानुकर्षणीयानां यः पुत्रकामो यः पशुकाम इत्याद्युत्पत्तिवाक्ये फलानां युगपदसम्बन्धात्। न चार्थस्य नानाविधस्य उत्पत्त्यसंयोगित्वात् महेन्द्रादितत्तल्लोकवासादीनां एकदोत्पत्त्यसम्भवादिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं तड़ागोत्सर्गादौ एकस्मात् कर्मणः क्रमिकनानाफलोक्तेः”। “तथेहापि सर्वनामपदाभावादार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयो लाघवात् आर्थवादिकसमुच्चितनानाफलविषयकविधिरप्येक एव कल्प्यते लाघवात् न हि निमित्तसाधारण्ये बाधकं विना नैमित्तिकानां पर्य्यायता सम्भवति वह्निसामीप्ये दाहप्रकाशयोः पर्य्यायताया अदर्शनात्। तस्मात् सकृदनुष्ठितेन कर्मणा यथैकं फलं निष्पाद्यते तथा बाधकं विना फलान्तरमपि विनिगमकाभावात्। ज्योतिष्टोमादिस्तु भूयिष्ठसर्वावच्छिन्नफलश्रुतेः पृथगनुष्ठानादेव पृथक् फलसिद्धिः अन्यथा भूयिष्ठसंख्याद्यभिधानं व्यर्थं स्यात्। यत्र तु कर्मफले कालविशेषो नोक्तस्तत्रापि तत्कर्मसम्पादकानुरूपेण कालविशेषो बोध्यः “फलस्य कर्मनिष्पत्तेस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः स्यादिति” न्यायात्। तेषां कर्मणां लोकवत् कृष्यादिवत्। तथाच भवदेवभट्टाः “एकस्मै वा कामायान्ये यज्ञक्रतव आह्रियन्ते” इति संकीर्त्य “सर्वेभ्योदर्शपौर्णमासाविति” प्रयोगभेदविधानाद्भवतु तत्र पृथगनुष्ठानसाध्यत्वं ब्रह्मवधप्रायश्चित्ते तथाभूतपृथगनुष्ठानसाध्यत्वप्रतिपादकवचनाभावात् अनेकफलानाञ्च तन्त्रेण दशहरान्यायेन एककामनाविषयतासम्भवात् तन्त्रत्वम्” इत्याहुः। हरिनाथोपाध्यायास्तु “इमोऽस्वर्गफलान्युद्दिश्यैतानि चार्थवादिकफलानि समुच्चितान्येव कामनाविषयः, पुरुषविशेषणत्वस्य कल्प्यत्वात् तथाच मिलितानामेककामनाविषयत्वकल्पना अग्नीषोमयोरिव देवतात्वे लाघवन्यायस्य विशिष्टत्वाद्” इत्याहुः। अथ वा “य एता रात्रीरधीयीत तस्य पितरो घृतकुल्याः मधुकुल्याः वा क्षरन्ते” इत्यत्रापि वैकल्पिकान्वयोपगमे जातेष्टिनयभङ्गप्रसङ्गात् लाघवादिकल्पेऽदृष्टदोषाच्च एकस्य कार्यस्य नियोज्याकाङ्क्षायां सकलार्थवादोपस्थितफलकामो यथैक एव नियोज्यः स्वीकृतस्तथात्रापीति। अथानुत्पन्नब्रह्महत्यादिपातकाया सत्पूतत्वरूपफलबाधात् तत्तत्कामनाविरहेणानधिकारः स्यादिति चेत् उक्तयुक्त्या समुच्चितफलसिद्धेरन्यथासिद्धार्थवादबलेन सन्दिग्धपापकामनया एवाधिकारो मङ्गलवत्। सति जन्मान्तरीये तादृशपातके संसर्गादिकृते वा तद्ध्वंसोऽपि जायते असति तु न तथा प्रतियोगिरूपसहकारिविरहात् निर्विघ्नस्य कृतमङ्गलवत्” शु०त० रघु०। “समुच्चितफलककर्मणोऽपि प्रत्येकफलकामनया करणे तत्तत्कामनासहकारेण प्रत्येकफलजनकत्वम्” विधिस्वरूपे गदा०। [त्रि०।

सहरसा स्त्री सह रसेन। १मुद्गपर्ण्यां शब्दर०। २रसान्विते

सहर्ष पु० सह हर्षेण समानो वा हर्षो यत्र। १स्पर्द्धने २हर्षे च त्रिका०। ३हर्षयुक्ते त्रि०।

सहस् न० सह-असि। १बले २ज्योतिषि च शब्दर० ३मार्गशीर्षे मासे पु० अमरः। “सहसा सहसा कृतभेपथुरिति” माघः।

सहसा अव्य० सह+सो-डा। १हठादित्यर्थे अमरः। २अकस्मादित्यर्थे शब्दर०। ३हास्ययुते त्रि० “न सहसा सहसा परिरभ्य तम्” माघः।

सहस्य पु० सहसे बलाय हितः यत्। पौषमासे अमरः।

सहस्र न० समानं हसति हस-र। १दशशतसङ्ख्यायां २बहुसंख्यायां ३तत्संख्यान्विते च हेमच०।

सहस्रसंख्यकाश्च केचित् पदार्थाः कविकल्प० यथा “गङ्गावक्त्रं शेषमूर्द्धा पद्मदलम् रविकरः कार्त्तवीर्य्यबाहुः वेदशाखा शक्रनयनम्”। “तत्र बहुसंख्यत्वे सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद्” श्रुतिः। बहुशीर्षादिपरत्वमत्र भाष्यादावुक्तम्। संख्यासंख्येययोः परत्वेऽस्य सर्वदैकवचनत्वम् यथा घटानां सहस्रं सहस्रं घटा इत्यादि आवृत्तौ तु द्वित्वादिकं यथा द्वे सहस्रे त्रीणि सहस्राणीति “चत्वार्य्याहुः सहस्राणि” मनुः।

सहस्रकर पु० सहस्रं कराः किरणा अस्य। १सूर्ये सहस्रकिरणादयोऽप्यत्र हला०। २अर्कवृक्षे च।

सहस्रकाण्डा स्त्री सहस्रं बहवः काण्डा यस्याः। श्वेतदूर्वायां राजनि०।

सहस्रदंष्ट्र पुंस्त्री० सहस्रं बहुसंख्या दंष्ट्रा अस्य। पाठीन-

तृणे (गोयाल) अमरः स्त्रियां ङीप् । [मत्स्ये शब्दर०

सहस्रदंष्ट्रिन् पु० सहस्रं दंष्ट्राः सन्त्यस्य इनि । पाठीन-

सहस्रधारा स्त्री सहस्रगुणिता धारा । देवस्नानार्थं बहु

च्छिद्रयन्त्रनिःसृतबहुजलादिधारायाम् ।

सहस्रनयन पु० सहस्रं नयनान्यस्य । १इन्द्रे इला० सहस्र-

नेत्रादयोऽप्यत्र । २पेचके च ।

सहस्रपत्र न०सहस्रं बहुसंख्यकानि पत्त्राणि यस्य । १पद्मे

अमरः । सहस्रदलादयोऽप्यत्र । २सारसे खगे च ।

सहस्रपाद् पु०सहस्रं बहवः पादा अस्य अन्तलोपः समा० ।

१विष्णौ २परमेश्वरे च "सहस्राक्षः सहस्रपाद्" पुरुषसूक्तम् ।

सहस्रपाद पु० सहस्रं पादाः किरणाश्चरणा वा सन्त्यस्य

अच् । १विष्णौ २सूर्य्ये ३अर्कवृक्षे च । ४कारण्डखगे

पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सहस्रबाहु पु०सहस्रं बाहवोऽस्य । १वाणासुरे "बाणः पुत्र-

शतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन ता-

ण्डवेऽतोषयत् शिवम्" भाग०१०।६२अ० । २कार्त्तवीर्य्या-

र्जुने । ३विष्णौ च "सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते !" गीता०

सहस्रभुज पु० सहस्रं बहवो भुजा यस्य । १विष्णौ २कार्त्त-

वीर्य्यार्जुने च । ५महालक्ष्म्यां स्त्री "अष्टादशभुजा

पूज्या सा सहस्रभुजा रणे" मार्कण्डेयपु० ।

सहस्रमूर्द्धन् पु० सहस्रं बहवो मूर्द्धानोऽस्य । १विष्णौ

पुरुषसूक्तम् २सहस्रशीर्षादयोऽप्यत्र । [लतायां राजनि० ।

सहस्रमूली स्त्री सहस्रं बहूनि मूलान्यस्या ङीप् । द्रवन्ती-

सहस्रवीर्य्या स्त्री सहस्रं बहूनि वीर्य्याण्यस्याः । १दूर्वायाम्

अमरः । २महाशतावर्य्याञ्च राजनि० । [भेदे राजनि० ।

सहस्रवेध न० सहस्रं बहवो वेधा यस्य । १चुक्रे २काञ्जिक-

सहस्रवेधिन् न० सहस्रं विध्यति विध–णिनि । १हिङ्गौ

२अम्लवेतसे च मेदि० । ३कस्तूर्य्यां पु० राजनि० ।

४सहस्रवेधकर्त्तरि त्रि० । [भावप्र० ।

सहस्रा स्त्री सहस्रं बलानि सन्त्यस्याः अच् । अम्बष्ठायां

सहस्रांशु पु०सहस्रमंशवो यस्य । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः

सहस्रानीक पु० ईव० संज्ञात्वात् णत्वम् । शतानीकन्दपसुते

राजभेदे वह्निपु० ।

सहस्राक्ष पु० सहस्रमक्षीणि यस्य षच् समा० । १इन्द्रे

२पेचके अमरः । ३विष्णौ पुरुषसू० ४ईश्वरे च ।

सहस्रार न०सहस्रमाराः कोणा यस्य । शिरःस्थिते सुषुम्णा

नाडीमध्यस्थे सहस्रदलकमले तन्त्रसा० ।

सहस्रिन् पु० सहस्रं सैन्यानि सन्त्यस्य इनि । १सहस्रसैन्य-

युक्ते नृपादौ अमरः २सहस्रदंष्ट्रपाठीने मत्स्ये च

सहा स्त्री सहते सह–अच् । १मुद्गपर्ण्यां २घृतकुमार्य्याम्

अमरः । ३खण्डोत्पलायां ४पृथिव्यां ५नखभेषजे मेदि० ।

६शुक्लझिण्ट्याम् ७सर्पकङ्काल्यां शब्दर० दराह्वायां

स्वर्णक्षीर्य्यां रत्नमा० १०नारीपुष्पे राजनि० ।

सहाचर पु० सहा शुक्लझिण्टीव आचरति आ+चर–अच् ।

पीतझिण्ट्यां शब्दर० । [अमरः ।

सहाय पु० सह एति इण–अच् । १सहचरे २अनुकूले

सहायता स्त्री सहायानां समूहः तस्य भावो वा तल् ।

१साहाय्ये २सहायसमुदाये च अमरः ।

सहार पु० सह एकदैव ऋच्छति दूरं गच्छति सौरभेण

ऋ–अच् । १सहकारे आम्रे उणा० । हारोहरणं सह

हारेण । २महाप्रलये हारा० । ३हारेण सहिते त्रि० ।

सहारोग्य त्रि० सह आरोग्येण । रोगशून्ये हेमच० ।

सहासन न० सह आस्यतेऽत्र आस–ल्युट् । एकासने ।

सहित त्रि० सम्यक् हितः समोऽन्त्यलोपः । १सम्यग्हिते

सह–क्त वा इट् सह+इतच् वा । २समभिव्याहृते सि०

कौ० ३हितेन सहिते च । [योगाप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

सहिल त्रि० सह–इलच् वा इट् । सहनशीले । इडभावे

सहित्र न० सह्यतेऽनेन सह–इत्र । सहनसाधने धर्मभेदे ।

सहिष्णु त्रि० सह–इष्णुच् । सहनशीले अमरः ।

सहिष्णुता स्त्री सहिष्णोर्भावः तल् । १क्षमायाम् २शीतो-

ष्णादिविरुद्धधर्मद्वयसहने ।

सहुरि पु०सह–उरि । १सूर्य्ये उणादिकोषः । २अर्कवृक्षे च ।

सहृदय त्रि० सह–हृदयेन । १प्रशस्तचित्ते २काव्यार्थभाव-

नाधीनपरिपक्वबुद्धौ सा०द० "परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृद-

यधुरीणाः कतिपये" रसगङ्गाधरः ।

सहृल्लेख पु० हृदयस्य लेखः कालुष्यकरणं हृल्लासः सह

हृल्लेखेन । "विचिकित्सा तु हृदये यस्य यस्मिन् प्रजा-

यते । सहृल्लेखन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः" इत्युक्ते

दूषितान्ने प्रा०वि० । २हृल्लेखा सहिते मन्त्रे च तन्त्र०

सहोक्ति स्त्री सह उक्तिः । सहकथने १एकोक्तौ सहशब्द-

स्योक्तियत्र । २अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ०दृश्यम्

सहोटज पुं न० । सहते आतपाद्यत्र सह–अच् कर्म० ।

मुनीनां पर्णशालायाम् हारा० ।

सहोढ पु० सह ऊढया । "या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताऽ-

ज्ञातापि वाऽसती । वोढुः स गर्भो भवति सहोढ इति

चोच्यते" इति मनूक्ते अज्ञातगर्भायाः परिणीतायाः

स्त्रियाः गर्भे । सहोढे गर्भे । जायते जन—ड । सहोढज तज्जाते पुत्रभेदे ।

सहोदर न० सह समानमुदरं यस्य । एकगर्भजाते भ्रातरि जटा० २भगिन्यां स्त्री एकपितृजाते ३भ्रातर्य्यपि उपचारात् । "देशे देशे कलत्राणि देशे देशे च बान्धवाः । तन्तु देशं न पश्यामि यत्र भ्राता सहोदरः" रामायणे लक्ष्मणविच्छेदे रामेण तस्य भिन्नोदरजातत्वेऽपि तथोक्तम्

सहोर त्रि० सह-ओर । साधौ उणादिकोषः ।

सह्य न० सहायस्य भावः यत् नि० १साहाय्ये "तत्रार्थे सह्यमकरोत्" पुराणम् । सह भावे यत् । २आरोग्ये ३साम्ये ४माधुर्य्ये च शब्दर० । कर्मणि यत् । ५सोढव्ये त्रि० ६पुनाख्यदेशसमीपस्थे पर्वतभेदे पु० मेदि० । स च पर्वतः भारतवर्षस्य कुलाचलभेदः "माहेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः" मार्कण्डेयपु०५७अ० । स च अपरान्तदेशसन्निकृष्टो लवणसमुद्रात् कियद्दूरस्थश्च तदतिक्रमेणैव रघौ अपरान्तदेशगमनोक्तेः । "असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता । नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् । तस्यानीकैर्विसर्पद्भिः अपरान्तजयोद्यतैः । रामास्त्रोत्सारितोऽप्यासीत् सह्यलग्न इवार्णवः" रघु० । तत्पर्वतपादजा नद्यश्च "तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या कावेरी प्रमुखा नदी । गोदावरीभीमरथीकृष्णावेण्वादिकास्तथा । सह्यपादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापहाः" विष्णुसं० उक्ताः "गोदावरी भीमरथी कृष्णावेण्यास्तथाऽपरा । तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा सह्यात् कावेर्य्यथापगाः" मार्कण्डेयपु० ।

सह्यात्मजा स्त्री सह्यस्य आत्मजेव तत्प्रभवत्वात् । कावेर्य्यां हेमच० । सह्यशब्दे दृश्यम् ।

सा स्त्री सो—ड । १गौर्य्यां २लक्ष्म्याञ्च शब्दर० ।

सांक्रमिक त्रि० संक्रमे साधुः गुडा० ठञ् । संक्रमसाधने कुष्ठादिरोगे । वा परसवर्णः । सांक्रमिकरोगाश्च भावप्र० दर्शिता यथा "प्रसङ्गाद्गात्रसंस्पर्शान्निःश्वासात् सहभोजनात् । एकशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् । कण्डूकुष्ठोपदंशाश्च भूतोन्मादव्रणज्वराः (वसन्त) औपसर्गिकरोगाश्च संक्रामन्ति नरान्नरम् । म्रियते यदि कुष्ठेन पुनर्जातस्य तद्भवेत् । अतो निन्दितरोगोऽयं कुष्ठं कष्टं प्रकीर्त्तितम्" । प्रसङ्गोऽत्र मैथुनम् भावप्र० ।

सांख्य न० संख्यायतेऽत्र संख्या सम्यग्ज्ञानं साऽस्त्यत्र अण् । १सम्यग्दर्शने "एषा तेऽभिहिता सांख्ये" इति गीता सङ्ख्या मूलप्रकृत्यादिपदार्थानां गणनात्र प्रज्ञाद्यण् । २कपिलप्रणीते दर्शनशास्त्रभेदे परसवर्णे साङ्ख्यमप्युभयत्र ३सांख्योक्तयोगे पु० "पञ्चमः कपिलो नाम सिद्धेशः कालविप्लुतम् । प्रोवाचासुरये सांख्यं तत्त्वग्रामविनिर्णयम्" भाग० १स्क० ३अ० । "सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते" मात्स्ये ३अ० ।

सांख्यप्रवचन न० सांख्योक्तमर्थं प्रवक्ति विस्तरेण कथयत्यनेन प्र+वच—करणे ल्युट् । तत्त्वसमासाख्यसूत्रार्थस्य विस्तरेण ज्ञापके १कपिलप्रणीते २पातञ्जलप्रणीते ग्रन्थभेदे यथोक्तं सांख्यप्र०भा० यथा

"नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः सहास्याः षडध्याय्याः पौनरुक्त्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तररूपेणोभयोरप्यपौनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्यायी योगदर्शनस्येव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षिप्तं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति । विशेषस्त्वयं यत् षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्येश्वरस्य निरूपणेन न्यूनतापरिहारोऽपीति" "संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते । चतुर्विंशति तत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्त्तिताः" भा० ।

सांग्रामिक त्रि० संग्रामः प्रयोजनमस्य ठञ् । युद्धसाधने रथादौ । परसवर्णे साङ्ग्रामिक तत्रार्थे ।

सांघातिक त्रि० सङ्घाताय हितम् ठञ् । १सङ्घातकारके षड्नाडीचक्रस्थे २जन्मनक्षत्रावधिषोडशनक्षत्रे च "देहद्रविणबन्धूनां नाशः सांघातिके तथा" इति ज्योतिषम् । परसवर्णे साङ्घातिकमपि उभयत्र ।

सांदृष्टिक न० संदृष्टं प्रत्यक्षदृष्टमनुसरति ठक् । १दृष्टानुसारिन्यायभेदे संदृष्टं दृष्टमात्रं फलमस्य ठण् । २सद्यःफले त्रि० अमरः । परसवर्णे साण्दृष्टिकमप्युभयत्र ।

सांयात्रिक पु० सम्यक् यात्रायै द्वीपान्तरगमनाय अलम् ठञ् । पोतेन वाणिज्यकारके अमरः ।

सांयुगीन त्रि० संयुगे युद्धे साधुः प्रतिजना० खञ् । रणकुशले अमरः । [हट्टादिकोलाहले ।

सांराविण न०सम्+रु-भावे णिनि ततः स्वार्थेऽण् । व्याप्ते

सांवत्सर पु०संवत्सरं तज्ज्ञानोपयोगिशास्त्रं वेत्ति अधीते वा अण् । ज्योतिर्वेत्तरि १गणके अमरः ।२वर्षसम्बन्धिनि त्रि०

सांवत्सरिक त्रि०संवत्सरे भवः ठञ् । प्रतिवर्षं मृताहकर्त्तव्ये श्राद्धभेदे गोभिलः "अत ऊर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रेता०

यान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति" । "अत ऊर्द्ध्वं सपिण्डीकरणान्मासिकश्राद्धनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्द्ध्वं संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि मृताय दद्यात् । व्यासः "प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । एतेन सपिण्डीकरणापकर्षे आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे श्राद्धान्तरं कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । अतएवाह हेमाद्रिधृतवचनम् "पूर्णे संवत्सरे श्राद्धं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाब्दिकमिष्यते" । अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणश्राद्धात् यथोभयनिर्वाहस्तथापकृष्टसपिण्डीकरणश्राद्धादप्युभयनिर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम् । एवं पञ्चदशश्राद्धेऽप्यूह्यम् । मत्स्यपु० "ततः प्रभृतिसंक्रान्तावुपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" । ततः प्रेतत्वपरिहारात्, त्रिपिण्डं त्रिपुरुषम् । निरुपपदमृताहशब्दः मृततत्सम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदात्तु क्वचित्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्य्यादित्यादौ । शङ्खः "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र त्रयं कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि । अमावास्या क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथ वा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः" श्रा०त० । अधिकम् एकोद्दिष्टशब्दे १५२१पृ० पार्वणशब्दे ४३१८पृ० च दृश्यम् ।

सांवादिक पु० सम्यग्वादायालं ठञ् । १नैयायिके जटा० । संवाददातरि च । [अमरः । २संशयविषये च ।

सांशयिक त्रि० संशयमापन्नः ठञ् । १सन्दिग्धाने संशययुक्ते

सांसारिक त्रि० संसाराय हितम् तत्र भवो वा ठक् । १संसारभवे २संसारोपयोगिनि वा पदार्थे ।

सांसिद्धिक त्रि०संसिद्धिः स्वभावसिद्धिः तया निर्वृत्तं ठञ् । स्वभावसिद्धे "सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषाप० ।

साकम् अव्य० सह अकति अक-असु सादेशः । १साहित्ये २सहार्थे अमरः । तद्योगे गौणक्रियान्वयिनि तृतीया ।

साकल्य न० सकलस्य भावः ष्यञ् । १समुदाये । स्वार्थे ष्यञ् । २सकले होमार्थं मिश्रितेषु ३तिलादिद्रव्येषु च ।

साकाङ्क्ष त्रि० सहाकाङ्क्षया वर्त्तते सः । १साभिलाषे शाब्दबोधोपयोग्याकाङ्क्षायुक्ते २पदभेदे च । [२सावयवे च ।

साकार त्रि०सह आकारेण मूर्त्या । १मूर्त्तिविशिष्टे देवादौ

साकुरुण्ड पु० सकुरुण्ड एव स्वार्थे अण् । सकुरुण्डवृक्षे (धन्विफले इत्यन्ये) राजनि० ।

साकेत न० आकित्यते आकेतः सहाकेतेन । अयोध्यापुरे शब्दर० "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ" इति रघुः ।

साक्तुक पु० सक्तवे हितः गुडा० ठञ् । १यवे सि०कौ० । सक्तूनां समाहारः तस्येदम् वा ठञ् । २सक्तुसमूहे न० ३तत्सम्बन्धिनि च त्रि० ।

साक्षात् अव्य० सह अक्षति अक्ष-आति सादेशः, सह अक्षमतति अत-क्विप् वा । १लौकिकप्रत्यक्षे २तुल्ये च अमरः साक्षादा०कृञि वा उप०समासः । साक्षात्कृत्य कृत्वा वा । ३तद्रूपे चैतन्ये च "यत्साक्षात् दपरोक्षाद्ब्रह्म" श्रुतिः ।

साक्षात्कार पु० साक्षात्+कृ-घञ् साक्षादि० उप० । लौकिकसन्निकर्षजन्ये प्रत्यक्षे ।

साक्षिन् त्रि०सह-अक्षि अस्य इनि "साक्षाद् द्रष्टरि" पा०इनि वा नि० । १साक्षाद्द्रष्टरि । स्त्रियां ङीप् । २परमेश्वरे पु० "साक्षी चेताः केवलोनिर्गुणश्च" श्रुतिः । अयमेव साक्षिचैतन्यत्वेन वेदान्तपरिभाषादौ स्वीकृतोऽनुपदं वक्ष्यते । व्यवहारे साक्षिलक्षणादिकं वीर०मि० निरूपितं यथा "तत्र प्रमाणभेदप्रमाणविषयव्यवस्थे क्रियापादप्रस्तावे विविक्ते । अधुना साक्षिप्रमाणस्यावान्तरभेदः प्रस्तूयते । तत्र साक्षिस्वरूपमाह मनुः "समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति" । समक्षदर्शनस्य साक्ष्यहेतुत्वं पाणिनिरपि स्मरति । "साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायामिति" । तत्तु व्युत्पत्तिमात्रमव्यापकत्वात् । श्रुतसाक्ष्यादीनामपि साक्षित्वव्यवहारविषयत्वात् । अतएव श्रवणादिरुपलक्षणं प्रमाणमात्रस्य, विवादविषयप्रमाता साक्षीति विवक्षितम् । साक्षिप्रयोजनमाह नारदः "सन्दिग्धेषु तु कार्य्येषु द्वयोर्विवदमानयोः । दृष्टश्रुतानुभूतत्वात्साक्षिभ्यो व्यक्तिदर्शनम्" इति । दृष्टश्रुताभ्यामनुभूतत्वादित्यर्थः । यद्वा दृष्टत्वात् श्रुतत्वादनुभूतत्वाच्चेत्यर्थः । अनुभूतत्वादित्यनेन च गोवृषभन्यायेन प्रमाणान्तरजन्योऽनुभवो गृह्यते । व्यक्तिदर्शनं विवेकज्ञानम् । कात्यायनः "अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतन्तु यद्भवेत् । तद्ग्राह्यं साक्षिणो वाक्यमन्यथा न बृहस्पतिः" अर्थिप्रत्यर्थिसान्निध्यादनुभूतमिति मुख्यः कल्पः । तदसान्निध्येऽपि श्रवणादिना साक्ष्यस्य वचनान्तरैरनुमतत्वात् । तच्च साक्षिभेदनिरूपणे व्यक्तीभविष्यति । गौतमः "विप्रतिपत्तौ साक्षिनिमित्ता व्यवस्था" । स च साक्षी प्रथमं द्विविधः कृतोऽकृतश्च । साक्षित्वेनार्थिप्रत्यर्थिभ्यां निरूपतः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः । पुनश्च कृतस्य

पञ्चविधत्वादकृतस्य षड्विधत्वादेकादशविधः । यथाह नारदः "एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पञ्चविधस्तेषां षड्विधोऽकृत उच्यते । लिखितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढश्चोत्तरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृतः" इति । पञ्चानामपि कात्यायनेन स्वरूपमभिहितम् "अर्थिना स्वयमानीतो यो लेख्ये सन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृते" इति । स्मारितः पत्रकादृते इत्यपि विवृतं तेनैव "यस्तु कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं दृष्ट्वा कार्य्यं पुनः पुनः । स्मार्य्यते ह्यर्थिना साक्षी स स्मारित इहोच्यते" इत्येति दर्शयित्वेत्यन्तर्भावितण्यर्थम् । कार्य्यं व्यवहारपदं दर्शयित्वा प्रमापय्य कार्य्यप्रसिद्ध्यर्थं कालान्तरे व्यवहारनिर्णयसिद्ध्यर्थं पुनः पुनः स्मार्य्यते कार्य्यते च विस्मरणनिरासाय यः स स्मारितो नाम साक्षीत्यर्थः । यस्तु यदृच्छया प्रसङ्गादागतस्तत्र साक्षी भवेति साक्षित्वेन निरूपितः स यदृच्छाभिज्ञः स्मारितस्यास्य च पत्रानारूढ़त्वेन साम्येऽपि स्वरूपभेदः स्पष्टोऽपि तेनैव विवृतः "प्रयोजनार्थमानीतः प्रसङ्गादागतश्च यः । द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकौ" । गूढमाह "अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः श्राव्यते स्थितो गूढ़ो गूढ़साक्षी स उच्यत" इति । उत्तरसाक्षिस्वरूपमाह "साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः" इति । षड्विधस्याप्यकृतस्य भेदो नारदेनैव दर्शितः "ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा च व्यवहारिणाम् । कार्य्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना प्रहितश्च यः । कुल्याः कुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिणः" । प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसभ्योपलक्षणम् "लेखकः प्राड्विवाकश्च सभ्याश्चैवानुपूर्वशः । नृपे पश्यति तत्कार्य्यं साक्षिणः समुदाहृताः" इति वचनात् । बृहस्पतिस्तु लेखितमधिकमादायैतानेव द्वादश साक्षिण आह "लिखितो लेखितो गूढः स्मारितः कुल्यदूतकौ । यादृच्छिकोत्तरश्चैव कार्य्यमध्यगतोऽपरः । नृपोऽध्यक्षस्तथा ग्रामः साक्षी द्वादशधा स्मृतः" इति । तल्लक्षणान्यपि कानिचिद्विलक्षणानि कानिचित्पूर्वसंवादीन्याह स एव "प्रभेदमेषां वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः । जातिनामाभिलिखितं येन स्वं पितृनाम च । निवासश्च स विज्ञेयः साक्षी लिखितसंज्ञकः । अर्थिना च क्रियाभेदेष्वस्य कृत्वा ऋणादिकम् । प्रत्यक्षं लिख्यते यस्तु लेखितः स उदाहृतः । कुड्यव्यवहितो यस्तु श्राव्यते ह्यर्थिभाषितम् । विनिह्नुते यथाभूतं गूढ़साक्षी स कीर्त्तितः । आहूय यः कृतः साक्षी ऋणन्यासक्रियादिके । स्मार्य्यते यो मुहुश्चैव स्मारितः सोऽभिधीयते । विभागदाने विपणे ज्ञातिर्यत्रोपदिश्यते । द्वयोः समानो धर्म्मज्ञः स कुल्यः परिकीर्त्तितः । अर्थिप्रत्यर्थिवचनं शृणुयात् प्रेषितस्तु यः । उभयोः सम्मतः साधुर्दूतकः स उदाहृतः । क्रियमाणे च कर्त्तव्ये यः कश्चित् स्वयमागतः । तत्र साक्षी त्वमस्याकस्मात्(?) यादृच्छिकस्तु सः । यस्तु साक्षी दिशं गच्छन् मुमूर्षुर्वा यथाश्रुतम् । अन्यं संश्रावयेत्तन्तु विद्यादुत्तरसाक्षिणम् । साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपर्य्युपरि भाषताम् । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञितः । उभाभ्यां यस्य विश्वस्तं कार्य्यं वापि निवेदितम् । गूढ़चारी स विज्ञेयः कार्य्यमध्यगतस्तथा । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वाक्यं यच्छ्रुतमनुभूता स्वयम् । स एव तत्र साक्षी स्याद्विसंवादे द्वयोरपि । निर्णीते व्यवहारे तु पुनर्न्यायो यदा भवेत् । अध्यक्षः सभ्यसहितः साक्षी स्यात् तत्र नान्यथा । दूषितं घातितं यत्र सीमायास्तु समन्ततः । अकृतोऽपि भवेत्साक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः" इति । लिखितलेखितयोः स्वपरलिखनमात्रभेदादेकादशद्वादशसंख्ययोरविरोधः । सर्वे च यथासम्भवं दृष्टश्रुतरूपद्विविधसाक्षिभेदा ज्ञेयाः । क्रियाभेदैर्व्यवहारप्रकारभेदैः, तत्र प्रत्यर्थिनः । ऋणादिकमित्यादिशब्दात् यथासम्भवं सर्वविवादपदनिदर्शनम् । कुड्यग्रहणं व्यवधायकोपलक्षणम् । विनिह्नुते इति भावे क्तः निह्नवे सम्भावित इति शेषः । उक्त(?) इत्युक्त इतीतिशब्दाध्याहारः । दिशं देशान्तरमन्यामित्यर्थः । उभाभ्यामर्थिप्रत्यर्थिभ्यां यस्य विश्वस्तं यदीयो विश्वासः कृत इति सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी, भावे क्त चाध्याहृत्य व्याख्येयम् । गूढ़चारी कार्य्यमध्यगतश्चेत्येकस्यैव संज्ञाद्वयमिति द्वादशत्वाविरोधः । दूतग्रहणं लेखकस्यापि प्रदर्शनार्थं "दूतकः खटिकाग्रहादिति" बृहस्पतिवचनाद्ग्रामग्रहणमध्यक्षसाक्ष्युपलक्षणम् । येन योऽर्थः प्रमितस्तत्र साक्षित्वेन प्रागनिरूपितोऽपि पश्चात् साक्षित्वेन विज्ञायोपन्यस्तः पृष्टश्च सभायां साक्ष्यं दातुमर्हतीति फलितोऽर्थः । इतरथा वेतनादानादिषु लिखिताद्यसम्भवे साक्ष्यभावप्रसङ्गः । इदमेवाभिसन्धायाह मनुः "यत्रानिबद्धो-

ऽपोचेत दृष्टयाद्वापि किञ्चन । पृष्टस्तत्रापि तद्ब्रूयात् यथादृष्टं यथाश्रुतम्" । अनिबद्धोऽकृतः । कल्पतरुमदनरत्नयोरर्थिक्रियां क्रियाभेदैरिति पठितं तत्रार्थिक्रियामर्थिव्यवहारक्रियाभेदैः प्रमाणविशेषैराप्तवाक्यादिभिस्तस्य कृत्वा तत्सम्बन्धितयावधार्य्य ऋणादिके विवादविषये यः प्रत्यक्षं प्रत्यर्थिसमक्षं लेख्यतेऽर्थिनेत्यर्थात् स तत्र लेखितः साक्षीति व्याख्येयम् । कालावधिरपि साक्ष्ये स्मर्य्यते "सुदीर्घेणापि कालेन लिखितः सिद्धिमाप्नुयात् । सज्ञानन्त्वात्मनो लेख्यम्" कुर्य्यादिति शेषः । अजानन्तं लिप्यनभिज्ञमात्मानमन्यद्वारा साक्ष्यहमस्मीति लेखयेत् । स द्विविधोऽपि लिखितः साक्षी चिरकालेनापि सिद्धिन्निर्णायकतामाप्नुयादित्यर्थः । कात्यायनः "अथ स्वहस्तेनारूढलिङ्गश्चैकः स एव तु । न चेत् प्रत्यभिजानीयात् तत्स्वहस्तैः प्रसाधयेत्" । नारदः "अष्टमात् वत्सरात् सिद्धिः सारितस्येह साक्षिणः । आपञ्चमात् तथा सिद्धिर्यदृच्छोपगतस्य तु । आ तृतीयात् तथा वर्षात् सिद्धिर्गूढस्य साक्षिणः" इति । इदञ्च प्रायोवादेन, यतः स एवाह "अथ वा कालनियमो न दृष्टः साक्षिणः प्रति । स्मृत्यपेक्षं हि साक्षित्वमाहुः शास्त्रविदो जनाः । यस्य नोपहता बुद्धिः स्मृतिः श्रोत्रञ्च नित्यशः । सुदीर्घेणापि कालेन स वै साक्षित्वमर्हति" । ते च "साक्षिणः कीदृशाः कार्य्या व्यवहारेष्वसाक्षिणः । तादृशान् संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यस्तथा च तैः । गृहिणः पुत्त्रिणो मौलाः क्षत्त्रविट्शूद्रयोनयः । अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि । आप्ताः सर्व्वेषु वर्णेषु कार्य्याः कार्य्येषु साक्षिणः । सर्व्वधर्म्मविदो लुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत्" । मौलाः प्रख्यातकुलोद्भवा इति कल्पतरुः । मूलं पूर्व्वपुरुषान्तस्तद्विदन्तीति मौलाः । तदधीते तद्वेत्त्यणिति मदनरत्ने । वक्ष्यमाणयाज्ञवल्क्यवचनसंवादात् साक्षित्वेनैव पूर्व्वपुरुषान्तवेदित्वाक्षेपात्तदर्थकमौलपदानर्थक्यप्रसङ्गाच्च कल्पतरुव्याख्यानमेव सम्यक् । रत्नाकरोऽपि "मौलाः कुलीना" इत्येव व्याख्यातम् । मूलं प्रतिष्ठा सा येषामस्ति ते मौलाः अर्थकथनमेतत् । तद्धितस्तु भवार्थ एव कर्त्तव्यः, यो हि यत्र भवः सोऽपि तस्यास्तीत्यविरुद्धमिति वदन् मेधातिथिरपीदृशमर्थमनुमन्यते प्रतिष्ठान्तरस्य साक्षिलक्षणानुपयोगात् । पुत्त्रादिप्रतिष्ठायाः पदान्तरैरेवोपादानात् । अत्र क्षत्त्रियादिग्रहणं नात्यन्तिकब्राह्मणव्युदासपरं, किन्तु यदि ब्राह्मणेऽनेकाध्यापनाग्निहोत्रादिकार्य्यव्यग्रस्य तस्य न साक्षित्वं, साक्ष्यन्तरासम्भवे तु तस्यापि साक्षित्वं सम्भवत्येव । अतएव "ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेदिति" तस्यापि साक्षित्वेन प्रश्नप्रकारविधिरुपपद्यत इति ध्येयम् । अर्थ्युक्ता अर्थिना ममैते साक्षिणः सन्तीति निर्द्दिष्टा न तु स्वयमेवागत्य वयमत्र साक्षिणः स्म इति वदन्तः । याज्ञवल्क्यः "तपस्विनो दानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । धर्म्मप्रधाना ऋजवः पुत्त्रवन्तो धनान्विताः । त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मार्त्तक्रियापराः । यथाजाति यथावर्णं सर्व्वे सर्व्वेषु वा स्मृताः" । त्र्यवरास्त्रिभ्यो न्यूना न भवन्ति परतस्तु यथेच्छं भवन्तीत्यर्थः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णा ब्राह्मणादयः । तथा च मूर्द्धावसिक्तादीनां मूर्द्धावसिक्तादयो ब्राह्मणादयो ब्राह्मणादीनां साक्षित्वेनोपादेयाः । असम्भवे सर्व्वे सर्व्वजातीयाः सर्व्वेषु जातीयेषु वादिप्रतिवादिषु साक्षिणो ग्राह्या इत्यर्थः । व्यासः "धर्म्मज्ञाः पुत्त्रिणो मौलाः कुलीनाः सत्यवादिनः । श्रौतस्मार्त्तक्रियायुक्ता विगतद्वेषमत्सराः । श्रोत्रिया नपराधीनाः सूरयश्चाप्रवासिनः । युवानः साक्षिणः कार्य्या ऋणादिषु विजानता" इति । कात्यायनः "प्रख्यातकुलशीलाश्च लोभमोहविवर्ज्जिताः । आप्ताः शिष्टा विबुद्धा ये तेषां वाक्यमसंशयम् । विभाव्यो वादिना यादृक् सदृशैरेव भावयेत् । नोत्कृष्टस्यावकृष्टस्तु साक्षिभिर्भावयेत् सदा" इति । आप्ताः यथार्थवादिनः । विबुद्धा विवादविषयीभूतार्थज्ञानवन्तः शास्त्रार्थज्ञानवन्तश्च "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति" पा० कर्त्तरि क्तः । आदिकर्म्मणीति मदनरत्ने । तेषां वाक्यमसंशयं यथा भवति तथा वादिनो विभाव्योऽङ्गीकारयितव्योऽर्थात् प्रतिवादी । तत्र विशेषमाह यादृक् प्रतिवादी तत्सदृशैस्तज्जातीयैरेव भावयेत् । वादिनेत्युपलक्षणम् । वाद्यपि प्रतिवादिना तज्जातीयैरेव विभाव्यः तथा च नारदः "श्रेणीषु श्रेणिपुरुषाः स्वेषु वर्गेषु वर्गिणः । बहिर्वासिषु बाह्याः स्युः स्त्रियः स्त्रीषु च साक्षिणः" इति । पुनरपि "स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्य्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः । शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्त्यानामन्त्ययोनयः" । श्रेणिपुरुषाणां सत्यपि वर्गित्वे पृथङ्निर्द्देशो गोवृषन्यायेन । प्रयोजनं चात्राप्यभ्यर्हितत्वबोधनम् । वर्गिणश्च दर्शिताः कात्यायनेन "लिङ्गिनः श्रेणिपूगाश्च वणिग्व्रातास्तथाऽपरे । समूहस्थाश्च ये चान्ये वर्गास्तानब्रवीद्भृगुः ।

ग्रामचारणमल्लानां हस्त्यश्वायुधजीविनाम्। प्रत्येकैकसमूहानां नायका वर्गिणः स्मृताः। तेषां वादः स्ववर्गेषु वर्गिणस्तेषु साक्षिणः"। अत्र सर्वत्र न्यूनाधिकविशेषणोपादानञ्च दोषाय अन्तभाषणभीरुत्वसत्यवदनशीलत्वस्य च साक्षित्वप्रयोजकस्योपलक्षणार्थत्वात् तेषाम्। ते च साक्षिणः कियत्सङ्ख्यकाः कुत्र ग्राह्या इत्यपेक्षायामाह वृहस्पतिः "नव सप्त पञ्च वा स्युश्चत्वारस्त्रय एव वा। उभौ वा श्रोत्रियौ ख्यातौ नैकं पृच्छेत् कदाचन"। लिखितादिषु स एवाह "लिखितौ द्वौ तथा गूढौ त्रिश्चतुःपञ्च लेखिताः। यदृच्छाः स्मारिताः कार्य्यास्तथा चोत्तरसाक्षिणः। दूतकः खटिकाग्राही कार्य्यमध्यगतस्तथा। एक एव प्रमाणं स्यान्नृपोऽध्यक्षस्तथैव च"। खटिकाग्राही लेखकः एक एवेत्येवकारो वाद्यपेक्षया "नैकं पृच्छेत् कदाचन" इत्युक्तेः अनावश्यकत्वार्थो न नियमार्थोऽदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। त्र्यवराः साक्षिणो ज्ञेया इति योगीश्वरीयमप्येतदभिप्रायकमेव। लिखितादीनामुभयानुमतत्वे ग्राह्यत्वमेकस्यापीत्याह योगीश्वरः "उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित्"। यद्यपि "श्रौतस्मार्त्तक्रियापरा धर्मप्रधाना" इत्यादिविशेषणोपादानात् त्र्यवराणामपि धर्मवित्त्वं समानन्तथापि तेषामुभयाननुमतौ न भवत्येव साक्षित्वं, द्वयोरेकस्य चोभयानुमत्यैवेति भेद इति मिताक्षरा। नारदोऽपि "उभयानुमतो यः स्याद्द्वयोर्विवदमानयोः। स साक्ष्येकोऽपि साक्षित्वे प्रष्टव्यः स्यात् संसदि"। आप्तत्वेन राजादिभिरवधारितोऽप्येकः साक्षीत्याह व्यासः "शुचिक्रियश्च धर्मज्ञः साक्षी यस्त्वनुभूतवाक्। प्रमाणमेकोऽपि भवेत् साहसेषु विशेषतः" इति। अनुभूता यथार्थत्वेन प्रमितचरा वाग्यस्येत्यनुभूतवाक्। कात्यायनः "अभ्यन्तरस्तु निःक्षेपे साक्ष्यमेकोऽपि साध्यते। अर्थिना प्रहितः साक्षी भवेदेकोऽपि याचिते"। याचित इति निःक्षेपविशेषणम्। न्यायतौल्यादन्यत्रापीति वाचस्पतिः। मदनरत्नकारस्तु याचितं विवाहाद्यर्थं याचितं गृहीतमाभरणादिकं याचितकमिति यावदित्याह। निःक्षेपविशेषणत्वेऽर्थ्याद्याचिते तस्मिन्नभ्यन्तरस्यैकस्यासाक्षित्वप्रसङ्गाद्व्यवहितान्वयप्रसक्तेश्चोत्तरैव व्याख्या प्रशस्ता। कुण्डलादिपणयविवादे तन्नियुक्तैकोऽपि साक्षीत्याह स एव "संस्थितं येन यत्पण्यं तत्तेनैव विभावयेत्। एक एव प्रमाणं स विवादे तत्र कीर्त्तितः"। इदञ्च अङ्गनासम्भवे सत्यवादिनोर्द्वयोरेकस्य वानुमतिप्रदर्शनार्थं न नियमार्थम् अदृष्टार्थत्वप्रसङ्गादिति ध्येयम्। उक्तलक्षणसाक्ष्यसम्भवे प्रतिषेधरहितानां साक्ष्यनुकल्पानां सूचनार्थमसाक्षिणोऽपि स्मृतिषूक्ताः"।

ते च असाक्षिन्शब्दे ५४९ पृ०। दर्शिताः।

साक्षिणो मिथ्याकथने अकथने च दोषो यथा

"पृष्टो हि साक्षी यः साक्ष्यं जानन्नप्यन्यथा वदेत्। स पूर्वानात्मनः सप्त कुले हन्यात्तथा परान्। यश्च कार्य्यार्थतत्त्वज्ञो जानन्नपि न भाषते। सोऽपि तेनैव पापेन लिप्यते नात्र संशयः" भा०आ० "ब्रह्मस्वस्यापहारी च मिथ्यासाक्ष्यप्रदायकः। मित्रद्रोही कृतघ्नश्च वृषवाहकसूपकृत्। एते महापातकिनस्त्रिषु लोकेषु निन्दिताः। कालसूत्रे च नरके पतन्ति ब्रह्मणः शतम्" ब्रह्मवै०गण०ख०४४अ०। "मिथ्यासाक्ष्यं यो ददाति कामात् क्रोधात्तथा भयात्। सभायां पाक्षिकं वक्ति स कृतघ्न इति स्मृतः। मिथ्यासाक्ष्यं पाक्षिकं वा भारते वक्ति यो नृप!। यावदिन्द्रसहस्रञ्च सर्पकुण्डे वसेद्ध्रुवम्। सन्ततं वेष्टितैः सर्पैर्भीतश्च भक्षितस्तया। भुङ्क्ते च सर्पविण्मूत्रं यमदूतेन ताडितः। कृकलासो भवेत्तत्र भारते सप्तजन्मसु। सप्तजन्मसु मण्डूकः पितृभिः सप्तभिः सह। ततो भवेच्च वृक्षश्च महारण्ये च शाल्मलिः। ततो भवेन्नरो मूकस्ततः शूद्रस्ततः शुचिः" ब्रह्मवै०प्र०४९अ०।

साक्षिणो यथा विवादे कर्त्तृत्वाद्यभाव एवं जीवसाक्षिणो कर्तृत्वाभावः ईश्वरसाक्षिन्शब्दे १०४८पृ०दृश्यम्। तयोर्वृत्त्यादिप्रकाशकत्वात् तथात्वम् अन्तःकरणमाययोर्जडत्वेन विषयावभासकत्वाभावेन चैतन्योपाधित्वमेव न तु विशेषणत्वं विषयावभासकत्वे तदन्वयायोगात्। अत एव स्वस्योपाधिवृत्तिचित्तवृत्तिसुखादेरेवावभासकत्वान्नातिप्रसङ्गः इति वेदान्तपरिभाषाप्रत्यक्षपरि० दृश्यम्।

सांख्यसू० भाष्ययोश्चेतनस्य साक्षित्वं समर्थितं यथा

"ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं तत्राह "साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम्" सू० पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् न तु परिणामत इत्यर्थः। साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितावगम्यते "साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति" पा०साक्षिशब्दव्युत्पादनात्। साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम्। पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिवृत्तेरेव भवति। अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो

विभागः । ज्ञाननियामकज्ञानाकारतास्थानीयः प्रतिबिम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गादित्यसकृदावेदितम् । विष्णोः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् । अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे त्वक्षमन्तबुद्धिः करणत्वसामान्यात् । तस्या यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः” भा० । तत्रैव अन्यत्र “सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम्” सुषुप्त्याद्यवस्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसीत्यर्थः । तदुक्तम् “जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः । तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः” । इति तासां बुद्धिवृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रन्नामावस्थेन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था च द्विविधाऽर्द्धसमग्रलयभेदेन । तत्रार्द्धलये विषयाकारा वृत्तिर्न भवति । किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिवृत्तिर्भवति अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादिस्मरणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण “सुप्तेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषादिति” । समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रस्यानुपपत्तेरिति । सा च समग्रसुषुप्तिर्वृत्त्यभावरूपेति पुरुषस्तत्साक्षी न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारादेरपि धर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं तु तादृशबुद्धिवृत्तीनां प्रकाशनमिति वक्ष्यामः” । [वेदान्तप०

साक्षिभास्य त्रि० ६त० । साक्षिमात्रप्रकाश्ये बुद्धिवृत्त्यादौ

साक्ष्य न० साक्षिणो भावः कर्म वा ष्यञ् । १व्यवहारविषयवृत्तवृत्तान्तकथनरूपे साक्षिकर्मणि २तद्भावे च “समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति” मनुः ।

सागर पु० सगरेण निर्वृत्तः अण् । १समुद्रे अमरः २मृगभेदे पुंस्त्री० शब्दच० । ३संख्याभेदे संख्याशब्दे दृश्यम् ।

सागरगामिनी स्त्री सागरं गच्छति गम+णिनि न णत्वम् । १नद्यां २स्थूलैलायाञ्च राजनि० ।

सागरनेमि स्त्री सागरः नेमिरिव वेष्टनाकारो यस्याः । पृथिव्यां हेमच० । [हेमच० ।

सागरमेखला स्त्री सागरो मेखलेव यस्याः । पृथिव्यां

सागरालय पु० सागर आलयो यस्य । वरुणे शब्दच० ।

सागरोत्थ न० सागरात् उत्तिष्ठति उद्+स्था क । सामुद्रलवणे राजनि० ।

साग्नि(क) पु० सहाग्निना अग्निहोत्रेण वा कप् । १श्रौतस्मार्त्ताग्नियुक्ते २अग्निहोत्रिणि द्विजे ।

साङ्कर्य्य न० सङ्करस्य भावः ष्यञ् । १परस्पराभावसामानाधिकरण्ये सत्येकाधिकरणवृत्तित्वरूपे न्यायोक्ते जातिबाधके दोषभेदे सङ्करशब्दे ५१८१ पृ० दृश्यम् २सङ्करस्य धर्मे च । [सि०कौ० ।

साङ्कल त्रि० सङ्कलेन निर्वृत्तः सङ्कला अण् । सङ्कलनजाते

साङ्कृति पु० वैयाघ्रपद्यगोत्रस्य प्रवरे मुनिभेदे “वैयाघ्रपद्यगोत्राय साङ्कृति प्रवराय च” भीष्मतर्पणमन्त्रः ।

साङ्ग त्रि० सहाङ्गेन । अङ्गयुक्ते “तस्मात् साङ्गमधीत्यैव” “साङ्गं तत् क्रियते पुनः” इति च स्मृतिः ।

साङ्गतिक त्रि० सङ्गत्या निर्वृत्तः ठक् । सङ्गतिसिद्धे युक्ते ।

साचि अव्य० सच-इण् । १वक्रे २तिर्य्यगर्थे च अमरः ।

साचिवाटिका स्त्री साचि यथा तथा वटति वट-ण्वुल् । १श्वेतपुनर्णवायां रत्नमा० ।

साचीकृत त्रि० असाचि साचि क्रियते साचि+कृ-क्त दीर्घः । वक्रीकृते सि०कौ० “साचीकृता चारुतरेण तस्थौ” कुमा०

साट प्रकाशने अद० चु० उ० स० सेट् । साटयति ते अससाटत् त

साटोप त्रि० सहाटोपेन सहस्य सः । १सगर्वे २विकटे च ।

सात सुखे उपादाने अद० चु० उभ० अक० सेट् । सातयति ते अससातत् त । अयं सौत्र इत्येके । [२नष्टे च ।

सात न० सात-अच् । १सुखे भरतः । सन-क्त । २दत्ते

सातला स्त्री सातं सुखं लाति ला क । १चर्मकषायाम् अमरः । २सेहुण्डभेदे राजनि० ।

सातवाहन पु० शालिवाहननृपे हेमच० । [अमरः ।

साति स्त्री सन-क्तिन् । १अवसाने २दाने ३तीव्रपीडायाञ्च

सातीन(ल)क पु० सतीन(ल)एव स्वार्थे अण् । सतीन(ल) कलाये (मटर) रायमुकुटः ।

सात्यकि पु० सत्यकस्य वृष्णिवंश्यभेदस्यापत्यम् अण् । शिनेर्नप्तरि स्वनामख्याते वृष्णिवंश्ये क्षत्रियभेदे त्रिका० ।

सात्यवत पु० सत्यवत्यां मत्स्यगन्धायां भवः अण् । १वेदव्यासे त्रिका० । २सत्यवतः सम्बन्धिनि च । [हला० ।

सात्यवतेय पु० सत्यवत्या अपत्यम् ढक् । सत्यवतीसुते व्यासे

सात्वत् पु० सातयति सुखयति सात-क्विप् सात् परमेश्वरः स उपास्यत्वेनास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । विष्णूपासके “भगवान् सात्वतां पतिः” भागवतम् । श्रीधरेण

सत्त्वेव अण् सातः विष्णुरूपाद्धत्वेनास्य तस्यापि बलोपस्थानद्दत्वः इत्युक्तम् ।

सात्वत त्रि० सत्त्वमेव सात्त्वं तत्तनोति तन–ड । १विष्णौ त्रिका० यदुवंश्ये अंशुपुत्रे २नृपभेदे "अथांशोः सात्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्" कूर्मपु० २२ अ० । तद्वंश्ये ३बलरामे हेमच० । "सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् । योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः स उदाहृतः" इत्युक्ते ४विष्णुभक्तभेदे । ५सात्त्वतनृपाधिष्ठितदेशे सोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि च त्रिका० । यदुवंश्योत्पन्नत्वेन ७शिशुपालमातरि स्त्री ङीप् । "न दूये सात्वतीसूनुः" माघः । सा च नाटकस्य वृत्तिभेदे च । तस्या लक्षणादि सा०द०उक्तं यथा "सात्त्वती बहुला सत्त्वशौर्य्यत्यागदयार्जवैः । सहर्षा क्षुद्रशृङ्गारा विशोका साद्भुता तथा । उत्थापकोऽथ सांघात्यः संलाप परिवर्त्तकः । विशेष इति चत्वारः सात्त्वत्याः परिकीर्त्तिताः । उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते । मन्त्रार्थदैवशक्त्यादेः सांघात्यः सङ्घभेदनम् । संलापः स्याद् गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रयः । प्रारब्धादन्यकार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः" । तल्लोपे एकत्वेऽपि । ८जातिभेदे पुंस्त्री० सुधन्वाचार्य्यशब्दे दृश्यम् ।

सात्त्विक पु० सत्त्वात् सत्त्वगुणप्रधानात् विष्णोर्भवति ठञ् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि हेमच० । तस्य विष्णुनाभिकमलजत्वात् तथात्वम् । सत्त्वमेव सात्त्वमस्त्यस्य ठन् । २विष्णौ । सत्त्वगुणेन तत्कार्य्येण मनसा वा निर्वृत्तः ठञ् । ३सत्त्वगुणजाते ४सत्त्वप्रधानमनोविशेषजाते च । ५शृङ्गारादिरसानुगुणे भावभेदे सा०द०

"स्तम्भः स्त्रीणामलङ्कारा अङ्गजाश्च स्वभावजाः । तद्रूपाः सात्त्विका भावास्तथा चेष्टाः परा अपि । विकाराः सत्त्वसम्भूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः । सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः । स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका स्मृताः" । एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे दृश्यानि । स्त्रीणां यौवने सत्त्वजाते ६अलङ्कारभेदे सा०द० "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः" । अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् । ७सत्त्वप्रधाने त्रि० । ८देवीपूजाभेदे स्त्री "शारदी चण्डिकापूजा त्रिविधा परिकीर्त्तिता । सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु । सात्त्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" ति०त० । ९भावभेदे पु० "सत्त्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका इति विदुस्तन्निपुणास्तु" सर्वान० । १०सत्त्वप्रधाने पुराणभेदे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ।। सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । सात्त्विकेषु पुराणेषु विष्णुमाहात्म्यवर्णनम्" उपपुराणशब्दे दृश्यम् । ११स्मृतिभेदे स्त्री "वाशिष्ठं चैव हारीतं व्यासं पाराशरं तथा । भारद्वाजं काश्यपञ्च सात्त्विक्यो मुक्तिदाः शुभाः" पद्मपु० उत्त० ४३अ० । १२दुर्गायां स्त्री ङीप् । १३गीतोक्तेषु श्रद्धादिभेदेषु यथायथं त्रि० यथा

"सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत । श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः । यजन्ते सात्त्विका देवान्" (श्रद्धा) "आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रमे "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः" (आहारः) "अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः" (यज्ञः) "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते" (कायिकादि त्रिविधं तपः) "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे । देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं मतम्" (दानम्) "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" (ज्ञानम्) "नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" (कर्म) "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते" (कर्त्ता) "प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्य्याकार्य्ये भयाभये । बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (बुद्धिः) "धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रियक्रियाः । योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी" (धृतिः) "यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्" (सुखम्) "कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।। सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः" (त्यागः) । तत्र सात्त्विकाहारस्य चित्तशुद्धौ हेतुत्वं छान्दो० उक्तं यथा "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः" । सत्त्वं मनः । "अन्नमयं हि सौम्य ! मनः इत्यादिना" उक्ता

सत्त्वमयत्वस्य तल्लोक्तेस्तथात्वम्। सांख्यमतसिद्धे सत्त्वप्रधाने १४महत्तत्त्वे १५अहङ्कारतत्त्वे च "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्" सां०प्र० धृतवाक्यम्। "सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सां०सू० एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये सात्त्विकम्। अतस्तद्वैकृतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः। "वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा। अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत्। वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः" सां०प्र०भ० वाक्यम्। १६अध्यवसायादौ च "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्य्यस्तम्" सां०का०। "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० "प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशक इन्द्रियगणः सात्त्विको वैकृतात् सात्त्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते" तत्त्वकौ०।

सादनी स्त्री सादयति रोगान् अनया सद-णिच्-करणे ल्युट्-ङीप्। कटुक्यां राजनि०।

सादि पु० सद-इण्। १सारथौ हेमच० २योद्धरि उणादि० ३अवसन्ने त्रि० ४वायौ पु० संक्षिप्तसारः।

सादिन् पु० सद-णिनि। १अश्वारोहणकर्त्तरि अमरः। २गजारोहिणि ३रथारोहिणि च मेदि०। ४अवसन्ने त्रि० स्त्रियां ङीप्।

सादृश्य न० सदृशस्य भावः ष्यञ्। तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपे उपमानधर्मे। तच्च सादृश्यं सप्तपदार्थातिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः। तन्मतमुक्तं मुक्तावल्यां "सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थ इति मीमांसकाः"। तन्मतञ्च उपमानचिन्तामणौ निराकृतम् उपमानशब्दे १२३५ दृश्यम्। सादृश्यवाचका इवादिनिपाताः सदृशादिशब्दाश्च तत्र इवादिभिः निपातैः सादृश्यस्याभिधाने प्रतियोग्यनुयोगिनोः समानविभक्तिकत्वं, गौरिव गवयः चन्द्रमिव मुखं पश्यतीत्यादि। अन्ये तु गवादिशब्दा एव गोसदृशे लाक्षणिकाः इवादिशब्दास्तथालक्षणायां तात्पर्य्यग्राहका इत्याहुः तुलोपमाभिन्नशब्दैः सदृशाभिधाने प्रतियोगिनि तृतीया षष्ठी च। तुलोपमाभ्यां योगे तु षष्ठ्येव। सादृश्ये च एकस्य प्रतियोगिताऽन्यस्यानुयोगिता तत्र प्रतियोगिन उपमानत्वमनुयोगिन उपमेयत्वमिति। उपमानोपमेयभावश्च द्वयोः समत्वेऽपि प्रसिद्धस्यैवोपमानता। तत्र काव्ये केशादिवस्तूनां कुत्रचिदुपमानतया वर्णनं युक्तं तन्निर्णीतं कविकल्पलतायां यथा "वेण्याः सर्पादिभृङ्गाल्यः केशपाशस्य चामरः। नीलकण्ठकलापोऽपि, धम्मिल्लस्य विधुन्तुदः। सीमन्तस्य चाध्वदण्डौ ललाटस्याष्टमी विधुः। मकरस्य, कपोलस्य चन्द्रः स्यात् मुकुरः स्थली। भ्रुवोः खड्गधनुर्यष्टी रेखापल्लवपङ्क्तयः। दृशश्चकोरहरिणमदिराखञ्जनाञ्जनम्। कुमुदं नीलमम्भोजं, स्मृतेर्दीपः सपाशकः। नासायाः सुक् तु वंशाधोमुखतूणीरचञ्चवः। तिलप्रसूनदण्डौ चाधरस्य नवपल्लवः। बिम्बीफलं प्रवालं च, दन्तानां मौक्तिकावलिः। कुन्ददाडिमबीजानि हीरकाश्च, स्मितस्य च। ज्योत्स्ना पुष्पाणि पीयूषं, श्वासस्याम्भोजसौरभम्। जिह्वायास्तोडूलोले च भाषया भृङ्गपिकध्वनी। वीणावाद्यं मधु सुधा, मुखस्य चन्द्रमास्तथा। अम्भोजदर्पणौ चापि चिबुके दर्पणाप्यकम्। कण्ठस्य कम्बूरसस्य कुम्भौ बाह्वोस्तु वल्लरी। मृणालहरीशाखापाशाः, पाणितलस्य तु। पद्मञ्चाङ्गुलीनां तु पल्लवोऽम्भोजपत्रकम्। दीपो नवदलं चैव चम्पकं, नखसन्ततेः। रक्ततारेन्दुपुष्पाणि, स्तनयोः कुड्मलौ घटौ। कुम्भिकुम्भौ गिरी चक्रौ बिल्वे, मध्यस्य वेदिका। सिंहमध्यं वज्रमध्यं क्षीणद्रव्यञ्च कथ्यते। उपमानानि रोमाल्याः रेखाशैवालपङ्क्तयः। नीलकान्तमणीधूमलताद्विरदशृङ्खलाः। नाभेरम्भोजमावर्त्तौ ह्रदो विवरकूपकौ। त्रिवल्या वीचिसोपाननिःश्रेण्यो, जघनस्य तु। पुलिनं पीठफलकौ, नितम्बस्य स्थलं पुनः। पर्वतः पृथिवी स्थूलोपलं वस्तु च यन्महत्। ऊर्वोः कदलिकास्तम्भकरौ करभस्तथा। जङ्घाद्वयस्य स्तम्भश्च पादस्य नवपल्लवः। अम्भोजं च गतेर्हंसखञ्जनद्विरदा गतिः। इमान्यन्यान्यपि स्त्रीणां पुंसामपि समानि तु। पुंसो रूपोपमानानां विशेषः कोऽपि कथ्यते। स्कन्धस्य वाजिवृषभस्कन्धौ बाह्वोरहीश्वरः। हस्तिहस्तस्तथा स्तम्भार्गलदण्डाश्च, वक्षसः। शिलापट्टकपाटे च प्रमत्तास्यगतिर्गतेः। यशसः कुन्दचन्द्राद्याः शुभ्रवर्णास्तथा मताः। प्रतापस्याग्निसूर्यौ च वाडवाग्नी रवेः करः। जवापुष्पादयश्चैव रक्तवर्णपदार्थकाः। गुणस्य गौरीबीजं संस्कारोऽङ्कुर एव च। शुक्लवर्णाः पदार्था ये तेऽप्यत्र परिकीर्त्तिताः। सामर्थ्यस्य महद्वस्तु पञ्चास्यविक्रमादिकम्। नीतेर्लतादिः साध्वीस्त्री ज्वाला दीपस्य कीर्त्तिता। आदेशस्योत्कटेच्छादिर्वेदवाक्यं गुरोर्वचः। शासनस्य स्थिरार्थाश्च प्रारब्धकर्म कीर्त्तितम्। पापस्य

कर्द्दमोऽकीर्त्तिः कलङ्कः कृष्णवर्णकः। अन्धकारः केशपाशोऽप्युक्तिश्चोपमानकम्। अकीर्त्तेः कृष्णवस्तूनि मालिन्यं तमसां ततिः। कस्तूरिकाया भ्रमरो नीलकान्तमणिर्घनः। सुगन्धिद्रव्यदाहोत्थधूमः कज्जलकं तथा। कृष्णपुष्पप्रभृतयः कामाकीर्त्तिः स्थलान्तरे। कामिनीरयशस्तद्वत् कज्जलस्यापि तानि च। कर्पूरस्य तथा चन्द्रः शशाङ्ककिरणस्तथा। यूथिकाकुन्दकुसुमं विरहिगण्डकस्तथा। हिण्डीरपिण्डः प्रथित उपमानतया भवि। मनोरथस्य विज्ञेयः फलपुष्पादियुक् तरुः। कविबुद्धिकल्पना स्यादानन्दस्य सुधार्णवः। ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, कामिनीदर्शनस्य तु। अतिप्रियतमप्राप्तिर्ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तथा। सुधारसो नित्यसुखसाक्षात्कारस्तथा मतः। पूर्णचन्द्रादिकस्यापि साक्षात्कारः प्रकीर्त्तितः। अमृतस्य तु सत्काव्यं कामिन्यधरपानकम्। ब्रह्मसाक्षात्कृतिस्तद्वत्, विषस्याथ प्रकीर्त्यते। साध्वीस्त्री विरहः पापं मलिनं दुःखदं च यत्। ग्रीष्माग्निः शीतकालीनशीतोदं परिकीर्त्तितम्। व्यभिचारिणी च या नारी सापि तद्वत् प्रकीर्त्तिता। विरहस्याग्निराधिश्च यातना च पयोनिधिः। दुःखदानि च वस्तूनि तप्तानि कथितानि च। पुण्यानां कामिनी चन्द्रः कर्पूरश्च यशस्तथा। चन्द्रस्य प्रमदास्यञ्च मतिशुभ्रञ्च यद्भवेत्। यशः पुण्यादिकं वस्तु चोपमानतयेष्यते। सूर्य्यस्य शिवनेत्राग्निः काञ्चनञ्चाम्बुजस्तथा। बाडवाग्निर्जवापुष्पं वसन्तोत्थपलाशकः। पद्मस्य कामिनीपदं पाटलं रक्तवस्तु च। इन्दीवरस्य कस्तूरी नीलकान्तमणिस्तथा। कामिनीनयनं तद्वत् कैरवस्य तु चन्द्रमाः। कुन्दादिपुष्पमन्यच्च शुभ्रवर्णञ्च यद्भवेत्। रामः इन्द्रः कुबेरश्च चन्द्रमा भास्करस्तथा। नलप्रभृतयो ये तु प्रसिद्धाश्चक्रवर्त्तिनः। मेघस्य काली कृष्णश्च नीलपाथोजसंहतिः। इन्दीवरं वनं दाता कृष्णाथौ भ्रमरावली। शरन्मेघस्य चन्द्रादिशुक्लवर्णपदार्थकाः। कन्दर्पस्य नलश्चन्द्र आश्विनौ च पुरूरवाः। दीपस्यार्चिस्मकञ्च प्रतापः शाल्मकं तथा। वायोः शीघ्रगवस्तूनि कीर्त्तितानि पुरातनैः। अश्वस्य वायुर्हरिणो मनश्च, हस्तिनो गिरिः। मेघस्तमालवृक्षश्च तमसाञ्च समुच्चयः। सौधस्योच्चैःश्रवाश्चन्द्रः कैलासैरावतौ मतौ। शिवस्य सौधवत् सर्वं कृष्णस्य सजलो घनः। तमालवृक्षो भ्रमरश्चेन्दीवरकं नभः। नीलकान्तमणिर्नीलपद्मं रामस्य पूर्ववत्। नवदूर्वादलं हस्तपल्लवं चाधिकं पुनः। लक्ष्म्यास्तु पार्वती चन्द्रकान्तिः सीता रतिस्तथा। द्रौपदी पद्मकान्तिश्च पुराणैः परिकीर्त्तिता। सरस्वत्याश्चन्द्रकला कैलासाचलकान्तयः। शुक्लवर्णपदार्थाश्च, विपक्षेस्तु समुद्रकः। ब्रह्माण्डं पण्डितमलस्तथा नारायणोदरम्। समुद्रस्य च मेघादि वस्तु कृष्णं च यद्भवेत्। विदुरब्रह्मा भारतस्य तथापक्षारिरोमवान्। पुरस्य स्वर्गः कैलासो यत् इहत् स्यात् मनोरमम्। रथस्य पृथ्वी वैकुण्ठपुरी पीतस्य पुष्पकम्। कामिन्यास्तु तडित्तारा स्वर्णवर्णा च केतकी। उपमानतया स्वर्णलतापि परिकीर्त्तिता। नायकस्य तु कन्दर्प ऐलश्चन्द्रोऽश्विनौ तथा। सभायास्तु सुधर्मा स्यात् गङ्गा सूर्य्यस्य मण्डलम्। गण्डकी पर्वतो मेरुरुपमानतया मतः। पण्डितस्य सुराचार्य्य ऋषिः शुक्रः सरस्वती। श्रीरामस्तु विरहिणः शिवोऽजो दुःखितो जनः। उन्मत्तश्चन्दनतरुः शिवशेखरचन्द्रमाः। वाडवाग्नियुताब्धिश्च वल्मीकोऽहीन्द्रशेखरः। दातुः कर्णः कल्पवृक्षः कामधेनुदधीनरः। रोहणोऽब्धिरब्दश्चो जैमिनिश्च युधिष्ठिरः। वसन्तर्त्तोर्मतं मद्युन्मादो मलयानिलः। यमोऽग्निर्विषसर्पौ च स स्यात् विरहिणं प्रति। ग्रीष्मर्त्तोरग्निर्विरहोऽहिनिश्वासस्तथा पुनः। विरहिणश्च निश्वास उपमानतया मतः। वर्षर्त्तोरजनी व्योम नारायणसमुद्रकाः। शरदः काशपुष्पादिरूपशीतांशुचामराः। ऐरावतगजा ज्ञेया उपमानतया बुधैः। शीतर्त्तोरुपमानं स्यात् राज्यशून्यस्तु भूपतिः। तथापस्माररोगाढ्यो विद्वद्भिः परिकीर्त्तितः। शिशिरर्त्तोस्तु गुणिनः समुद्रोऽद्रिर्धराश्विनौ। राजागमनकालश्च मदनोऽपि मतो विद्वान्। सचिवस्योपमानं तु सुराचार्य्यः प्रकीर्त्तितः"।

साधक त्रि० साध–ण्वुल्, सिध–णिच्–ण्वुल् साधादेशः वा। १साधनकर्त्तरि २कारके तन्त्रोक्ते ३मन्त्रादिसिद्धिकारके शिष्ये च "साधकः सिद्धिमाप्नुयात्" इति तन्त्रम्। स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्। साधिका सा च ४दुर्गायां "साधनात् सिद्धिरित्युक्ता साधिका वाऽथ ईश्वरी" देवीपु०४५ अ०। ५जन्मताराविधिकेषु षष्ठपञ्चदशचतुर्विंशनक्षत्रेषु पु० "जन्मसम्पद्विपत् क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रञ्च जन्मर्क्षात् गणयेत् त्रिधा" ज्यो०त०। ६ज्ञापके त्रि०।

साधकतम न॰ अतिशयेन साधकं तमप् "साधकतमं करणम्" पा॰ परिभाषिते करणे कारकभेदे ।

साधन न॰ सिध–णिच्–साधादेशे यथायथं करणे भावे ल्युट् कर्त्तरि ल्यु वा । १करणरूपे कारकभेदे २मारणे ३मृतसंस्कारे अग्निदाने ४गतौ ५द्रव्ये ६धने ७अर्थदापने ८निष्पादने ९उपकरणे १०हस्त्यश्वादियुद्धसामग्र्याम् ११अनुगमने अमरः । १२सैन्ये १३उपाये १४सिद्धौषधे १५मेढ्रे मेदि॰ १६सैन्ये १७उर्वशि १८सिद्धौ धरणिः । १९कारके २०प्रमाणे हेमच॰ । २१व्याप्ये त्रिका॰ २२मोहने २३जवे अजयः २४ब्रह्मविद्याहेतौ नित्यानित्यवस्तुविवेकवैराग्यशमादिषट्कमोक्षेच्छाचतुष्टये च । युच् । साधनाऽपि उपासनायां निष्पादनायाञ्च स्त्री ।

साधनाप्रसिद्धि स्त्री हेत्वदोषभेदे सा च साधने साधनतावच्छेदकधर्माभावरूपा यथा "पर्वतो वह्निमान् काञ्चनधूमादित्यादौ धूमनिष्ठः काञ्चनत्वाभावः साधनाप्रसिद्धिः ।

साधर्म्य न॰ सधर्मस्य समानधर्मस्य भावः ष्यञ् । १स्वकीयसाधारणधर्मरूपे लक्षणे २अनुगतधर्मे "यदुक्तं यस्य साधर्म्यम्" भाषा॰ । समानो धर्मो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । ३समानधर्मे यथा पद्ममिव सुन्दरं मुखमित्यादौ सौन्दर्यमुभयोः समानधर्मः ।

साधर्म्यसम पु॰ साधर्म्येण समः । स्थापनाहेतुदूषके जात्युत्तरभेदे "साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्यसमः" गौ॰ "वादिनाऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा साध्ये साधिते प्रतिवादिना साधर्म्यमात्रप्रवृत्तहेतुना तदभावस्थापनम् यथा शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद् घटवत् व्यतिरेकेण वा व्योमवदित्युपसंहृते नैतदेवं यद्यनित्यघटसाधर्म्यात् नित्याकाशवैधर्म्याद्वाऽनित्यः स्यात् नित्याकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वात् नित्यः स्यात् विशेषो वा वक्तव्यः" वृत्तिः भाष्ये तु निदर्शनान्तरमुक्त्वा व्याख्यातं यथा "क्रियावानात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् द्रव्यं लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रियावान् तथा चात्मा तस्मात् क्रियावानिति एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठते । निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वात् विभु चाकाशं निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्यात् निष्क्रियेणेति विशेषहेत्वभावात् साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति" ।

साधारण त्रि॰ सह धारणया स्वार्थे ष्यञ् । १सदृशे अमरः । २अनेकसत्त्वसत्त्येकस्मिन् ३धने "साधारणं समाश्रित्य यत्किञ्चिद्वाहनादिकम्" स्मृतिः । स्त्रियां गौरा॰ ङीष् । सा च ४कुञ्चिकायां ४वेश्यादिनायिकायाञ्च "यः सपक्षे विपक्षे च भवेत् साधारणस्तु सः" भाषा॰ उक्ते ५हेत्वाभासभेदे पु॰ । यथा वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यत्वहेतुः सपक्षे पर्वते विपक्षे ह्रदादौ च वर्त्तते इति साधारणः । स चानैकान्तिकभेदः "आद्यः साधारणस्तु स्यादन्योऽसाधारणो मतः । तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको मतः" भाषा॰ ।

साधारणधर्म पु॰ कर्म॰ । "अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दमः क्षमार्ज्जवं दानं धर्मं साधारणं विदुः" इत्युक्ते अहिंसादौ सर्ववर्णाश्रमतुल्ये १धर्मे । न्यायादुक्ते २संशयहेतौ समानधर्मे च तथाहि रज्जं रजतं नवेति संशये रज्जुरजतयोः सामान्यधर्मस्याकचिक्यशुभ्रत्वादिर्हेतुः । ३प्रजासर्जनरूपे जन्तुमात्रधर्मे च "प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टाः सन्तानार्थञ्च मानवाः । तस्मात् साधारणोधर्मः स्मृतौ पत्न्या सहोदितः" मनुः । स च धर्मः सर्वेषां जन्तूनां साधारण इति मानवा इत्युपलक्षणम् ।

साधारणस्त्री स्त्री कर्म॰ । वेश्यायां हेमच॰ । सा च नायिकाभेदः । "अथ नायिका त्रिविधा स्वाऽन्या साधारणस्त्रीति" सा॰ द॰ नायिकाशब्दे ४०४२ पृ॰ तल्लक्षणं दृश्यम । सामान्यस्त्रीप्रभृतयोऽप्यत्र ।

साधारणी स्त्री साधयति साधा अरणीव । १कुञ्चिकायां हेमच॰ साधारणस्त्वास्त्रे स्त्रीप्रकृतौ स्त्री ङीष् स्वार्थे ष्यञ् । साधारण्य कुञ्चिकायां न॰ । भावे ष्यञ् । साधर्मन्यधर्मे च ।

साधिका स्त्री साधयति शमयति सर्वोपशमम् शम–णिच्–साधादेशः ण्वुल् । १सुषुप्तौ हेमच॰ । सिध–णिच् ण्वुल् । २कार्य्यसाधिकायां स्त्रियाञ्च ।

साधित त्रि॰ सिध–णिच्–क्त । १दापिते अमरः २प्रमाणादिना उद्भाविते च "साधितात् दशकं शतमिति" स्मृतिः ३निष्पादिते ४शोधिते च ।

साधिदैव त्रि॰ सह अधिदैवेन स्वार्थे अण् द्विपदवृद्धिः । अधिदैवतासहिते । साधिभूतसाधियज्ञावपि परमेश्वरे ।

साधिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन साधुः वाढो वा इष्ठन् साधादेशः ढिलोपो वा । १अत्यन्तदृढे अमरः २अतिसाधौ ३अतिशोभने च । ४अत्याय्ये मेदि॰ ५न्याय्ये हेमच॰ ।

साधिष्ठान त्रि० सह अधिष्ठानेन। १सन्निहिते तन्त्रोक्ते षट्चक्रमध्ये सुषुम्णामध्यस्थे चक्रभेदे न० चक्रशब्दे २८०८ पृ० दृश्यम्।

साधीयस् त्रि० अतिशयेन साधुः वाढो वा टिलोपः साधादेशो वा। १साधुतरे च २अत्यन्तदृढे अमरः। ३न्याय्ये हेमच० स्त्रियां ङीप्।

साधु त्रि० साध–उन्। १उत्तमकुलजाते अमरः। २सुन्दरे ३उचिते च। स्त्रियां वा ङीप्। ४मुनौ ५जिने च पु० हेमच० "न प्रहृष्यति सम्माने नापमाने च कुप्यति। न क्रुद्धः परुषं ब्रूयादेतद्धि साधुलक्षणम्" गरुडपु० ६उक्तधर्मयुते ह्रजने ७वार्द्धुषिके ८मनोहरे मेदि०। साधुलक्षणान्तरं यथा "यथालब्धेऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः। हरिपादाश्रयो लोके विप्रः साधुरनिन्दकः। निर्वैरः सदयः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः। निरपेक्षो मुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते। लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी। कृष्णाङ्घ्रिशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः" पद्मोत्त०ख० ९९अ० "त्यक्तात्मसुखभोगेच्छाः सर्वसत्त्वसुखैषिणः। भवन्ति परदुःखेन साधवो नित्यदुःखिताः। परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि। नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः। परार्थमुद्यताः सन्तः सन्तः किं किं न कुर्वते। तादृगप्यम्बुधेर्वारि जलदैस्तत् प्रदीयते। एक एव सतां मार्गो यदङ्गीकृतपालनम्। दहन्तमकरोत् क्रोडे पावकं यदपांपतिः। आत्मानं पीडयित्वापि साधुः सुखयते परम्। ह्लादयन्नाश्रितान् वृक्षो दुःखञ्च सहते स्वयम्" वह्निपु०।

९व्याकरणव्यङ्ग्यसाधुताजात्याश्रये शब्दे "अनपभ्रंशताऽनादिर्यद्वाऽभ्युदययोग्यता। व्याक्रियाव्यञ्जनीया वा जातिः कापीह साधुता" हरिः। तथा च अपभ्रंशभिन्नत्वमनादित्वम् अभ्युदयसाधनप्रयोगविषयत्वं व्याकरणव्यङ्ग्यजातिर्वा साधुता इति तदर्थः। स च ईश्वरसङ्केताश्रयः शब्द इति नैयायिकाः। तथा च यः शब्दो यस्मिन्नर्थे ईश्वरेण सङ्केतितः स शब्दस्तदर्थे साधुः। वैयाकरणमते यः शब्दः यस्मिन्नर्थे व्याकरणे व्युत्पादितः स शब्दस्तत्र साधुः यथा "कर्मणि द्वितीया" पा०द्वितीया कर्मार्थे साधुः।

साधुज त्रि० साधौ सत्कुले जायते जन–ड। उत्तमकुलोद्भवे शब्दर०।

साधुधी स्त्री ६त०। १श्वश्वां हारा०। २सुन्दरबुद्धियुते त्रि०। कर्म०। ३साधुबुद्धौ स्त्री। [२उत्तमकुसुमे।

साधुपुष्प न० साधु पुष्पं यस्य। १स्थलपद्मे शब्दमा०। कर्म०।

साधुवाह पु० कर्म०। विनीते सुशिक्षिते घोटके हेमच०।

साधुवाहिन् पु० साधु यथा तथा वहति णिनि। १विनीतेऽश्वे अमरः २सुन्दरवहनकर्त्तरि त्रि०।

साधुवृक्ष पु० नित्यकर्म०। १कदम्बवृक्षे शब्दमा०। २वरुणवृक्षे राजनि०। ३शोभनवृक्षमात्रे च।

साधृत न० सहाधृतेन सहस्य सः। १आयुपत्रे २मयूरसमूहे ३पर्णवीथ्याञ्च अजयः।

साध्य पु० सिध–णिच्–यत्। "मनोमन्ता तथा प्राणो भरोऽपानश्च वीर्यवान्। निर्भयो नरकश्चैव दंशो नारायणो वृषः। प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्या द्वादश देवताः" इत्युक्ते द्वादशसंख्यके १गणदेवताभेदे ज्यो० उक्ते विष्कम्भादिषु योगेषु २एकविंशे योगे च। ३साधनीये त्रि० मेदि०। ३अष्टादशविवादेषु प्रमाणादिना उन्नाप्ये पदार्थे "प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्। निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदोविदुः" इत्युक्ते व्यवहारे साधनार्हे प्रतिज्ञेये ४पक्षे पु० "ऋणादिषु विवादेषु स्थिरप्रायेषु निश्चितम्। ऊने वाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यं न सिध्यति" कात्या०। ५अनुमित्या साधनीये वह्न्यादौ च यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ सिषाधयिषितो वह्निः साध्यः। साध्यमस्यास्ति अर्श आद्यच्। ६साध्यवति पक्षे पु० "साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञे"ति गौ० सूत्रम्। साध्यवत्तया पक्षनिर्देश इति दीधितिकारः तन्त्रोक्ते ७मन्त्रमात्रे ग्राह्यमन्त्रस्य स्वानुकूलताग्राहके ३८पृ०उक्ते अकथहचक्रस्थे द्वितीयपञ्चमादिकोष्ठस्थाद्यक्षरके "सिद्धः साध्यः सुसिद्धोऽरिः क्रमात् ज्ञेया मनीषिभिः" इत्युक्ते ८मन्त्रभेदे। १०देवमात्रे मेदि०। व्याकरणोक्ते लिङ्गसंख्यानन्वयिक्रियाभेदे क्रियाशब्दे २२१७पृ० दृश्यम्। "साध्यरूपा क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना" हरिः। "साध्यस्य साधनाकाङ्क्षा" हरिः।

साध्यता स्त्री साध्यस्यानुमितिविधेयस्य भावः तल्। अनुमितिविधेयतारूपे न्यायोक्ते १विषयताभेदे। २इच्छाविषयताभेदे च। यथा घटोजायतामित्यत्र घटीया साध्यतारव्या विषयता।

साध्यताघटकसम्बन्ध पु०६त०। कर्म०। येन सम्बन्धेन–साध्यस्य अनुमेयता तादृशे सम्बन्धे यथा पर्वतः संयोगेन वह्निमान् धूमात् इत्यादौ संयोगः।

साध्यतावच्छेदक पु०साध्यतामवच्छिनत्ति विशेषयति अव+

च्छिद्-ण्वुल् । येन रूपेण सम्बन्धेन वा यस्य साध्यतारूपा विषयता । तस्मिन् १सम्बन्धे २धर्मे । यथा वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निः साध्यः तस्य साध्यतां वह्नित्वमवच्छिनत्तीति वह्नित्वं साध्यतावच्छेदकम् । एवं संयोगसम्बन्धोऽपि ।

साध्यसम पु०१हेत्वाभासभेदे "साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः" गौ०सू० "द्रव्यं छायेति साध्यम् । गतिमत्त्वादिति हेतुः । साध्येनाविशिष्टः साधनीयत्वात् साध्यसमः । अयमप्यसिद्धत्वात् साध्यवत् प्रतिज्ञापयितव्यः । साध्यं तावदेतत् किं पुरुषवच्छायापि गच्छति ? आहो स्विदावरकद्रव्ये संसर्पत्यावरणसंतानादसंनिधिसंतानोऽयं तेजसो गृह्यत इति ? सर्पता खलु द्रव्येण यो यस्तेजोभाग आव्रियते तस्य तस्यासंनिधिरेवावच्छिन्नो गृह्यत इति । आवरणं तु प्राप्तिप्रतिषेधः" वात्स्या० २जात्युत्तरभेदे "उभयसाध्यत्वात् साध्यसमः" गौ० सू० "हेत्वाद्यवयवसामर्थ्ययोगी धर्मः साध्यः । तं दृष्टान्ते प्रसजतः साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथात्मा प्राप्तस्तर्हि यथात्मा तथा लोष्ट इति । साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोऽपि साध्यः । अथ नैवम् । न तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मा" वात्स्या०। तत्र "पक्षदृष्टान्तादेः प्रकृतसाध्यतुल्यतापादनम्" गौ० वृ० दृष्टान्तस्य पक्षतुल्यताकथनम् । यथा, आत्मा सक्रियः क्रियाहेतुगुणवत्त्वादित्यादौ यदि यथा लोष्टस्तथात्मेति त्वयोच्यते तदा यथात्मा तथा लोष्ट इत्यप्यायातम् । तथा च यद्यात्मनि क्रियावत्त्वं साध्यते । तर्हि लोष्टेऽपि तत्साधनीयम् । नेति चेत्तर्हि यथा लोष्टस्तथात्मेति न वाच्यम् । लोष्टसदृश आत्मात्मसदृशो लोष्ट इत्यत्र नियामकाभावादिति" नीलकण्ठः ।

साध्यसिद्धि स्त्री साध्यस्य सिद्धिः विनिर्णयः । साध्यस्य वह्न्यादेः अनुमित्यादिना साधनाधीने १निर्णये २तज्ज्ञप्तौ । साध्यस्य प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धिर्निर्णयो यत्र । व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थस्य प्राड्विवाकादिभिः विनिर्णयरूपे ३व्यवहारपादभेदे च ।

साध्याप्रसिद्धि स्त्री ६त० साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपे हेत्वाभासभेदे । यथा पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निनिष्ठः काञ्चनमयत्वाभावः साध्याप्रसिद्धिः ।

साध्वस न० साधु+अस्यति अस-अच् । भये अमरः ।

साध्वी स्त्री साधु-ङीप् । १मेदायां राजनि० "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रता" उक्तलक्षणायां २स्त्रियां तत्रार्थे संज्ञात्वात् न पुंवद्भावः । साधुतायुक्ते ३स्त्रीमात्रे च । तत्रार्थे पुंवद्भाव इति भेदः ।

सानन्द त्रि० सह आनन्देन । १आनन्दसहिते "सानन्दं नन्दिहस्ताहतमुरजरवाहूतकौमारबर्हि" मालतीमा० । २ध्रुवकभेदे "अष्टादशाक्षरैर्युक्तो यशोहर्षप्रदो ध्रुवः । कहक्कसंज्ञके ताले सानन्दो वीरके रसे" सङ्गीतदा० । ३गुच्छकरञ्जे पु० राजनि० ।

सानन्दूर पु० तीर्थविशेषे "सानन्दूरेति विख्यातं भूमे ! गुह्यं परं मम । उत्तरे तु समुद्रस्य मलयस्य च दक्षिणे । तत्र तिष्ठामि वसुधे ! उदीच्यां दिशमाश्रितः । प्रतिमा वै मदीयास्ति नात्युच्चा नातिनीचका । आयसीं तां वदन्त्येके अन्ये ताम्रमयीं तथा । कांस्यां रीतिमयीमन्ये केचित् सीसकनिर्मिताम् । शिलामयीमित्यपरे महाश्चर्यस्वरूपिणीम्" वराहपु० ।

सानसि पु० सन इण् असुक् च । सुवर्णे उणादिकोषः ।

सानिका स्त्री सन-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् । वंश्यां शब्दच०

सानु पुंन० सन-ञुण् । १पर्वतस्य समभूमिदेशे प्रस्थे अमरः २वने ३वातसमूहे ४पथि ५अग्रे ६कोविदे ७अर्के मेदि० ८पल्लवे च जटा० ।

सानुज न० सानौ जायते जन-ड । १प्रपौण्डरीके राजनि० २तुम्बरुवृक्षे पु०राजनि०। सह अनुजेन । ३अनुजसहिते त्रि०

सानुमत् पु० सानुरस्त्यस्य मतुप् । पर्वते हेमच० ।

सानेयी स्त्री सह आनेयेन स्वरेण सहस्य सः गौरा० ङीष् । वंश्यां शब्दर०। स्वार्थे क ह्रस्वः। सानेयिकाऽप्यत्र ।

सान्तपन न० सन्तापयति सम्+तप-णिच् ल्युट्-स्वार्थेऽण् सन्तपनाय साधु अण्-वा । "गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्तपनं विदुः" मनूक्ते द्व्यहसाध्ये व्रतभेदे एकदिने गोमूत्रादिषट्कसाशनं परदिने उपवास इति द्व्यहसाध्यताऽस्य ।

सान्तर न० सह अन्तरेण सहस्य सादेशः । १विरले जटा० २व्यवधानसहिते त्रि० । [नघाघने विधानभेदे ।

सान्तानिक त्रि०सन्तानः प्रयोजनमस्य सन्तना० ठक् । सन्ता०

सान्त्व आनुकूल्यकरणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । सान्त्वयति ते अससान्त्वत् त सान्त्वापयतीत्यन्ये अनेकाच्कत्वात् न षोपदेशः ।

सान्त्व न० सान्त्व–अच् । १अत्यर्थमधुरे २आनुकूल्ये मेदि० । ३श्रोतृमनःप्रीतिदवाक्ये प्रियवाक्यादिना क्रोधोपशमनरूपे सामनि च अमरः ।

सान्त्वन न० सान्त्व–ल्युट् । १आनुकूल्यकरणे प्रियवादादिना क्रोधाद्युपशमने च । युच् । अत्रैव स्त्री ।

सान्दीपनि पु० सन्दीपनस्यापत्यम् इञ् । रामकृष्णयोराचार्य्ये अवन्तिपुरवासिनि मुनिभेदे ।
"विदिताखिलविज्ञानौ तत्तज्ज्ञानमयावपि । शिष्याचार्य्यक्रमं वीरौ ख्यापयन्तौ यदूत्तमौ । ततः सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् । अस्त्रार्थं जग्मतुर्वीरौ बलदेवजनार्दनौ" विष्णुपु० ५अंशे २१अ० ।

सान्द्र त्रि०अदि-रक् सह अन्द्रेण । १निविड़े अमरः २मृदौ मेदि० । ३स्निग्धे ४मनोज्ञे शब्दर० । ५वने न० मेदि० ।

सान्द्रपुष्प पु० सान्द्रं पुष्पमस्य । विभीतकवृक्षे शब्दर० ।

सान्द्रस्निग्ध त्रि० सान्द्रं स्निग्धः । १अतिहृद्ये शब्दर० । २अतिमनोहरे च ।

सान्धिक पु० सन्धा सुराद्यावनं शिल्पं वेत्ति ठक् । १शौण्डिके शब्दमा० । सन्धिः प्रयोजनमस्य ठञ् । २सन्धिकर्त्तरि त्रि० । [सन्ध्याकालिके ।

सान्ध्य त्रि० सन्ध्यायां भवः सन्धिवेला० अण् न ठञ् ।

सान्ध्यकुसुमा स्त्री ६ब० । त्रिसन्धिपुष्पवृक्षे राजनि० ।

सान्नाय्य न० सन्नीयते सम्+नी–ण्यत् नि० । मन्त्रादिना संस्कार्य्ये घृतादौ अमरः । [कल्पय" आवाहनमन्त्रः ।

सान्निध्य न० सन्निधिरेव ष्यञ् । नैकट्ये "सान्निध्यमिह

सान्निपातिक त्रि० सन्निपातात् त्रिदोषविकारात् आगतः तेन निर्वृत्तो वा ठञ् । सन्निपाताज्जाते रोगे सन्निपातशब्दे ५२१६ पृ०दृश्यम् "विकारे सन्निपातके" कुमारः ।

सान्न्यासिक पु०सन्न्यासः प्रयोजनमस्य ठक् । सन्न्यासिनि हेमच० ।

सापत्न पु० सपत्न एव स्वार्थे अण् । १शत्रौ अमरः ; सपत्न्यां भवः तस्या अपत्यं वा अञ् । १सपत्नीपुत्रे । अण् । सापत्नोऽप्यत्र भवन ।

सापिण्ड्य न० सपिण्डस्य भावः ष्यञ् । दायाशौचग्रहणाद्युपयोगिनि ज्ञातिधर्मभेदे "सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमि"ति स्मृतिः । सपिण्डशब्दे ५२२० पृ० दृश्यम् ।

साप्तपदीन न० सप्तभिः पदैः उच्चारितैर्निर्वृत्तम् खञ् । सख्ये सौहार्द्दे अमरः "साप्तपदीनं सख्यम्" पा० ।

साप्तपौरुष त्रि० सप्त पुरुषान् व्याप्नोति अण् उभयपदवृद्धिः । सप्तपुरुषव्यापके ।

साफल्य न० सफलस्य भावः ष्यञ् । सामर्थ्ये सम्पूर्णतायाञ्च

साम सान्त्वने अद०चु०उ०सक०सेट् । सामयति ते अससामत् त अनेकाचकत्वात् न षोपदेशः ।

सा(षा)म सान्त्वे चु०उभ० सक०सेट् । सामयति अयं षोपदेश एव न्याय्यः दुर्गादासेन इत्यादित्वमस्योक्तमप्रमाणम् ।

सामक पु० साम–ण्वुल् । तर्कुशाणे त्रिका० । समकमेव अण् । २वृद्धिरहिते मूलमात्रे ऋणे मिता० ।

सामग पु० साम तद्वेदं गायति । सामवेदाध्यायिनि जटा० ।

सामगर्भ पु० साम गर्भे यस्य । विष्णौ शब्दर० ।

सामग्री स्त्री समग्रस्य भावः ष्यञ् स्त्रीत्वपक्षे ङीष् ङीषि यलोपः । १समस्ततायाम् । स्त्रीत्वाभावपक्षे सामग्र्य तत्रार्थे न० । "प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानाम्" कुमारः । स्वार्थे ष्यञ् । २करणसमूहे ३द्रव्ये च स्त्री ।

सामज पुंस्त्री० साम्नो वेदभेदात् जायते जन–ड । १गजे । स्त्रियां ङीष् । तस्य तज्जन्मकथा पालकाव्ये उक्ता तच्च सामयोनिशब्दे दृश्यम् । २सामपाठजे स्वरादौ त्रि०मेदि०

सामञ्जस्य न० समञ्जसस्य भावः ष्यञ् । औचित्ये ।

सामन् न० सो–मनिन् । "अग्ने आयाहि" इत्यादिके १वेदभेदे तत्रोक्तास्वृचमधिकृत्य गेये २गानभेदे "ऋच्यध्यूढं साम गीयते" छान्दोग्योप० । साम्नो गानरूपत्वं गानशब्दे २५७२ पृ० दृश्यम् तद्भेदादिकं वेदगाने ऊहगानादौ मूलग्रन्थे च दृश्यं सामवेदस्य विभागादि चरणव्यूहे दृश्यम् । तच्छाखाभेदाः वेदशब्दे ४९३४ पृ० दृश्याः । दानां "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्चेत्युक्ते ३उपायभेदे तस्य विषयादिकं मत्स्यपु० २२१अ० उक्तं यथा
मनुरुवाच "सामभेदस्तथा दानो दण्डश्च मनुजेश्वर ! । उपेक्षा च तथा माया इन्द्रजालञ्च पार्थिव ! । प्रयोगाः कथिताः सप्त तन्मे निगदतः शृणु । द्विविधं कथितं साम तथ्यञ्चातथ्यमेव च । तत्राप्यतथ्यं साधूनामाक्रोशायैव जायते । तत्र साधुः प्रयत्नेन सामसाध्यो नरोत्तम ! । महाकुलीना ऋजवो धर्मनित्या जितेन्द्रियाः । सामसाध्या न चातथ्यन्तेषु साम प्रयोजयेत् । तथ्यं साम च कर्त्तव्यं कुलशीलादिवर्णनम् । तथा तदुपकाराणां कृतानाञ्चैव वर्णनम् । अनयैव तथा युक्त्या कृतज्ञाख्यापनं स्वकम् । एवं साम्ना च कर्त्तव्या वशगाः धर्मतत्पराः । साम्ना यद्यपि रक्षांसि गृह्णन्तीति पराश्रुतिः । तथाप्येतदसाधूनां प्रयुक्तं नोपकारकम् । अतिशङ्कितमित्येवं पुरुषं सामवादिनम् । असाधवो

विजानन्ति तस्मात्तेषु वर्जयेत्। ये शुद्धवंशा ऋजवः प्रणीता धर्मे स्थिताः सत्यपरा विनीताः। ते सामसाध्याः पुरुषाः प्रदिष्टा मानोन्नता ये सततञ्च राजन्”। तत्र मित्रादिसामप्रकारः शुक्रनीतिपरिशिष्टे तत्र विशेषश्चोक्तो यथा

“त्वत्समस्तु मम नास्ति मित्रे साम इदं स्मृतम्। परस्परमनिष्टं न चिन्तनीयं त्वया मया। सुसाहाय्यं च कर्त्तव्यं शत्रौ साम प्रकीर्त्तितम्”। विषयभेदेनोपायभेदावलम्बनं तत्रोक्तं यथा “सर्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः। यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः। सामैव प्रथमं श्रेष्ठं दानन्तु तदनन्तरम्। सर्वदा भेदनं शत्रोर्दण्डनं प्राणसंशये। प्रबलेऽरौ सामदानौ साम भेदोऽधिके स्मृतौ। भेददण्डौ समे कार्य्यौ दण्डः पूज्यः प्रहीणके। मित्रे च सामदानौ स्तो न कचित् भेददण्डने। रिपोः प्रजानां सम्भेदः पीड़नं स्वजयाय वै। रिपुप्रपीड़िताद्यं च साम्ना दानेन संग्रहः। स्वप्रजानां न भेदेन नैव दण्डेन पालनम्। कुर्वीत सामदानाभ्यां सर्वदा यत्नमास्थितः”। ४शत्रुवशीकरणोपायभेदे ५प्रियवाक्यादिना सान्त्वने च। ५पशुबन्धनरज्ज्वां स्त्री ङीप्।

सामन्त पु० संश्लिष्टोऽन्तः एकदेशो यस्य समन्तस्तस्येश्वरः अण्। स्वविषयानन्तरवर्त्तिदेशाधिपे १नृपे अमरः। समन्ताद्भवः अण् टिलोपः। २श्रेष्ठप्रजायाम् (मण्डल) “यं परम्परया मौलाः सामन्ताश्च समागतम्” स्मृतिः।

सामयिक त्रि० समये काले नियमे वा भवः उचितो वा ठञ्। १समयभवे २समयोचिते ३नियमबद्धे च “निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत्” स्मृतिः।

सामयिकाभाव पु० अत्यन्ताभावे त०दी०। केचित्तु, उत्पादविनाशशीलोऽत्यन्ताभावादतिरिक्तोऽयमभाव इत्याहुः।

सामयोनि पु० साम सामगानं योनिरुत्पत्तिस्थानं यस्य। हस्तिनि, तेषाञ्च सामयोनित्वमुक्तं पालकाप्ये “सूर्य्याण्डकपाले द्वे समानीय प्रजापतिः। हस्ताभ्यां परिगृह्याथ सप्त सामान्यगायत। गायतो ब्रह्मणस्तस्मात् समुत्पेतुर्मतङ्गजाः” इति। ६त०। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि स्त्री।

सामर्थ्य न० समर्थस्य भावः ष्यञ्। १देहजे बले २शक्तौ ३योग्यतायां मेदि०। ४सङ्गतार्थतायाञ्च। समासशब्दे ५२१२ पृ० दृश्यम्। योग्यता च कार्य्यजनयोग्यत्वं यथा परामर्शस्यानुमितियोग्यत्वम्। ५आकाङ्क्षायोग्यत्वादिमत्त्वे गौ० सू०यथा व्याप्तोक्तस्य वचनस्य। सङ्गतार्थताख्यं च सामर्थ्यं द्विविधम् व्यपेक्षारूपम् एकार्थीभावश्चेति” वैयाक०। तत्राद्यं राज्ञः पुरुष इत्यादिवाक्ये ह्युपयुज्यते, द्वितीयं राजपुरुष इत्यादि वृत्तावुपयुज्यते”।

सामवायिक पु० समवाये प्रसृतः ठञ्। १मन्त्रिणि हेमच० तस्येदम् ठञ्। २समवायसम्बन्धिनि त्रि०।

सामाजिक पु० समाजः सभावेशनं प्रयोजनमस्य। १सभ्ये अमरः। २समाजसम्बन्धिनि त्रि०।

सामानाधिकरण्य न० समानाधिकरणस्य भावः ष्यञ्। १तदधिकरणवृत्तित्व२तद्वदनुयोगिकप्रतियोगिकत्वे सिद्धान्तलक्षणे गदा० यथा वह्निधूमयोः सामानाधिकरण्यम्। स्वावच्छेदकीभूतो यः कालस्तदवच्छिन्ना या स्वविशिष्ट० निरूपिता यत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठाऽऽधेयता सा। यथा यदा सिषाधयिषा नासीत् परं तु सिद्धिरासीत्तदा सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोः सामानाधिकरण्यम्। ३अभेदान्वयबोधकत्वे। यथा नीलोघट इत्यादौ नीलपदघटपदयोः सामानाधिकरण्यम् ४धर्मितावच्छेदकयत्किञ्चिद्वृत्तिविषयकत्वे यथा पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ यत्किञ्चित्पर्वतव्यक्तिविषयिकानुमितिः सामानाधिकरण्येनानुमितिः।

सामान्य न० समानस्य भावः ष्यञ्। १सादृश्यप्रयोजकधर्मे यथा मुखं पद्ममिव सुन्दरमित्यादौ सौन्दर्य्यादि। समानमेव स्वार्थे ष्यञ्। द्रव्यगुणकर्मसु तुल्यतया स्थितायां २जातौ भाषा०। जातिशब्दे ३०९२ दृश्यम्। सामान्यञ्च द्विविधं सखण्डमखण्डञ्च सामान्यलक्षणाशब्दे दीधित्युक्तिः। “सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम्” कणा०। अनुगतधर्मत्वम् सामान्यमिति तल्लक्षणं तेन ३अनुगतधर्मस्वरूपं यथा प्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नत्वादीति दीधितिः। ४अधिकविषयकत्वे यथा ब्राह्मणाय दधि दीयतां कौण्डिन्याय तक्रम् इत्यादौ दधिदानस्याधिकब्राह्मणविषयकता। सामान्यविषयकशास्त्रञ्च विशेषशास्त्रेण बाध्यते यथा “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” हिंसानिषेधः सर्वविषयः “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादि विशेषः हिंसाशास्त्रं तेन सामान्यशास्त्रं वैधेतरविषयएव प्रसरति। ५अर्थालङ्कारभेदे ४०७पृ० दृश्यम्।

सामान्यच्छल न०छलभेदे “सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना” गौ०सू० “अहो खल्वसौ ब्राह्मणो विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह। सम्भवति हि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदित्यस्य वचनस्य विद्यातोऽर्थ-

विकल्पोपपत्त्या सम्भूतार्थकल्पनया क्रियते। यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत् सम्भवति। व्रात्येऽपि सम्भवेत्। व्रात्योऽपि ब्राह्मणः। सोऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति। सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलमिति" वात्स्या० "सामान्यविशिष्टसम्भवदर्थाभिप्रायेणोक्तस्यातिसामान्ययोगादसम्भवदर्थकल्पकल्पनया दूषणाभिधानम्। यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति। कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत्? बाल्ये व्यभिचारात्" वृत्तिः।

सामान्यतोदृष्ट न० सामान्यतः सामान्यस्य सामान्यात् वा दृष्टं दर्शनम्। १अनुमानभेदे "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च" गौ०स्० "पूर्ववदिति यत्र कारणेन कार्य्यमनुमीयते यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति शेषवत्तत् यत्र कार्य्येण कारणमनुमीयते पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसोऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति। सामान्यतो दृष्टम् व्रज्यापूर्वकमन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र दर्शनमिति। तथा चादित्यस्य। तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाप्यादित्यस्य व्रज्येति" अथ वा यत्राप्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केनचिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी गम्यते। यथेच्छादिभिरात्मा। इच्छादयो गुणाः, गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः, तद् यदेषां स्थानं स आत्मेति" वात्स्या०। २कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गके अनुमानभेदे यथा पृथिवीत्वेन द्रव्यत्वानुमानम्। ३अन्वयव्यतिरेक्यनुमाने च। यथा वह्निमान् धूमादित्यादि उभयव्याप्तिसत्त्वेन अत्रोभयानुमानसम्भवात् गौ०स्०वृ०।

सामान्यप्रत्यासत्ति सामान्यं तज्ज्ञानं वा प्रत्यासत्तिः। अलौकिकप्रत्यक्षसन्निकर्षभेदे सामान्यलक्षणाशब्दे दृश्यम्।

सामान्यलक्षणा स्त्री सामान्यं साधारणधर्मः लक्षणं यस्याः। न्यायोक्ते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने उपायभेदे सन्निकर्षशब्दे दृश्यम्। यथा एकघटज्ञाने घटत्वरूपसामान्यधर्मज्ञानात् सकलस्य घटत्ववतो ज्ञानम्।

तस्याः प्रत्यासत्तित्वं मणिकृता व्यवस्थापितं यथा "व्याप्तिग्रहस्य सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमादिविषयकः कथमन्यथा पर्वतीयधूमे व्याप्तिग्रहे तस्मादनुमितिः सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेषणतातिरिक्तैव वा तद्विशेष्यकप्रत्यक्षे तदिन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वेनानागतादौ संयोगादेरभावादिति वदन्ति"।

तस्याः अप्रत्यासत्तित्वमाशङ्क्य सिद्धान्तितं तत्रैव चिन्तामणिकृता "उच्यते यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदानुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते"।

अत्र दीधितिः "अत्र च सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थे सामान्यमेव प्रत्यासत्तिः सामान्यं लक्षणं निरूपकं यस्या इत्यर्थे तु तज्ज्ञानम्। तत्राद्यमाह सा चेन्द्रियेति इन्द्रियेण सम्बद्धं धूमादि तस्य विशेषणं तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारो धूमत्वादिरित्यर्थः। विशेषणतेत्यत्र भावार्थो न विवक्षितः तत्र विशेषणत्वं यस्या इति बहुव्रीहिर्वा सम्बद्धपदस्यैव वा परम्परासम्बन्धस्तत्सम्बन्धविशेष्यकज्ञानप्रकारोऽर्थः तथाच सैव विशेषणतेत्यर्थः। अत्र च बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वस्य नियामकम् एवञ्चाणुत्वेन यत्किञ्चिदणूपस्थितावपि सकलाणुगोचरो मानसो बोध इति वदन्ति एतेन धूलीपटले धूमभ्रमे तत्र च वह्निव्याप्तिग्रहे सत्यासत्या धूमत्वेन धूमेषु व्याप्तिग्रहाद्धूमदर्शनाद्वह्न्यनुमितिर्न स्यात् हेत्वभावेन परामर्शानुत्पादात् किञ्च धर्मिणि दोषवशाद्नयनेनाऽऽदृष्टमात्रेण खण्डप्रकारीभवता सामान्येन गृहीमाणेन वा लौकिकसन्निकर्षविगमेऽपि चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति परास्तम्। सामान्यञ्च सखण्डाखण्डभेदेन द्वेधा सखण्डे चाखण्डमेव परम्परया सम्बद्धं प्रत्यासत्तिः येन सम्बन्धेन चेन्द्रियसम्बद्धं सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिरिति"।

दीधीतिकृता तु स्वमते सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वं निराकृतं तत्र दृश्यम्। तच्च विस्तरभयादिह नोक्तम्।

सामान्या स्त्री समानैव स्वार्थे ष्यञ् अजा० टाप्। साधारणस्त्रियां वेश्यायाम् "धनमात्रलाभार्थं सकलपुरुषाभिलाषा। सा त्रिधा। अन्यसम्भोगदुःखिता मानवती वक्रोक्तिगर्विता च सापि द्विविधा। प्रेमगर्विता सौन्दर्य्यगर्विता च" रसमञ्जरी। [२निन्दायाञ्च अमरः।

सामि अव्य० साम-इन्। १अर्द्धे "सामिघटिता" नैषधम्।

सामिधेनी स्त्री सम्-इन्ध-करणे ल्युट् नि०। अग्निसमिन्धनसाधने १ऋग्भेदे अमरः। २समित्काष्ठे मेदि०। सामिधेनीशब्दनिरुक्तिश्च शत० ब्रा० १।३।५।१ "समिन्धे सामधेनीभिर्होता तस्मात् सामिधेन्योनाम"। "इन्धेनाग्नि-

समिन्धनहेतुभूताः सामिधेनीर्विधास्यन् तासां नाम नि-र्वक्ति सामधेनीभिः प्रवो वाजा इत्यादिभिऋग्भिः" आ० सा०श्रौ०सू० आश्व०श्रौ०१।२।७। "अथ सामिधेन्यः प्रवो वाजा अभिद्यवो१ऽग्न आयाहि वीतये२ तं त्वा समिद्भिरङ्गिरः३ स नः पृथु श्रवाय्यम्४ ईडेन्यो नमस्यस्तिरो५ऽग्निं दूतं वृणीमहे६ समिध्यमानो अध्वरे७ समिद्धो अग्न आहुत८" इत्यादि ।

सामीप्य न० समीपस्य भावः स्वार्थे वा ष्यञ् । १नैकट्ये २निकटे च "सामीप्यात्सन्निधिर्वा" "सामीप्याद्यैर्भिन्नधाराश्चतुर्विधः" मुग्धबो० व्याकरणम् । [२समुद्रभवे त्रि० ।

सामुद्र न० समुद्रे भवः अण् । (करकच) १लवणे हेमच० ।

सामुद्रक न० समुद्रेण ऋषिणा प्रोक्तम् वुञ् । हस्तादिरेखादिना स्त्रीपुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापके समुद्रऋषिकृते १ग्रन्थभेदे "वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य च । निर्दिष्टं लक्षणं तेषां समुद्रेण यथोदितम्" इति सामुद्रकसार-समुद्रधृता" नैष० । सामुद्र स्वार्थे क । २समुद्रलवणे राजनि०

सामुद्रिक त्रि० समुद्रेण प्रोक्तं वेत्त्यधीते वा ठञ् । १स्त्री-पुरुषशुभाशुभलक्षणज्ञापकग्रन्थाध्येतरि २तद्वेत्तरि च ।

साम्परायिक न० सम्परायाय आपदे परलोकाय वा हितम् ठक् । १युद्धे अमरः २परलोकसाधने त्रि० ।

साम्प्रतम् अव्य० सम्+प्र+तन-डस । युक्ते । १उचिते २इ-दानीमित्यर्थे अमरः ।

सा(षा)म्ब सम्बन्धे चु० उभ०सक० सेट् । साम्बयति ते अस-साम्बत् त । अयं षोपदेशएव न्याय्यः । [राजनि० ।

साम्बर न० सम्बरदेशे भवम् अण् । सम्बरदेशोद्भवे लवणे

साम्भवी स्त्री सम्भवः अस्त्यस्य प्रज्ञाद्यण् गौरा० ङीष् । रक्तलोध्रे शब्दच० । [धर्म ।

साम्य न० समस्य भावः ष्यञ् । तुल्यत्वप्रयोजके साधारण-

साम्राज्य न० सम्राजो भावः ष्यञ् । १सार्वभौमत्वे "भेजे साम्राज्यदीक्षितम्" रघुः "छत्राधिपत्यं राज्यं स्यात् साम्राज्यं दशवर्णकं" इत्युक्ते २दशलक्षग्रामाधिपत्ये च

साय पु० सो-घञ् । १दिनान्ते अमरः । २वाणे मेदि० ।

सायंसन्ध्या स्त्री सायम् दिनान्ते सन्ध्या, तत्र सन्ध्यायते सम्+ध्यै-घञर्थे क वा । १दिनान्तसन्ध्यायाम् अमरः । २दिनान्ते उपास्यदेवताभेदे च । भावे अङ् । ३तदु-पासनायाम् ।

सायक पु० सो-ण्वुल् । १वाणे २खड्गे च अमरः ।

सायकपुङ्खा स्त्री सायकस्य पुङ्खो यस्याः ५ब० । शरपुङ्खा-ख्ये राजनि० ।

सायन्तन त्रि० सायम्भवः सायम्+ट्युल् तुट् च । दिनान्तभवे । स्त्रियां ङीप् । "सायन्तनीं तिथिप्रण्यः" इति भट्टिः । "सन्ध्यां सायन्तनीं कुर्य्यात् द्वादशाब्दिक्ष्वपि प्रिये ! । अकुर्वन्निरयं याति यतो नित्यागमक्रिया" इति कुलार्णव-तन्त्रे १पटले ।

सायिका स्त्री सो-ण्वुल् टाप् । क्रमस्थितौ शब्दर० ।

सायम् अव्य० सो-अमु । दिनान्ते "सायं सम्प्रति वर्त्तते" इत्युद्भटः ।

सायाह्न पु०सायोऽह्नः एक०त० टच् समा० अह्न आदेशः । १दि-नान्ते "सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कार-येत्" इत्युक्ते पञ्चधाविभक्तदिनस्य त्रिमुहूर्त्तात्मके पञ्चमे २भागे(ऽंशे) च ।

सायुज्य न० सह युनक्ति-युज-क्विप् सादेशः सयुज् तस्य भावः ष्यञ् । १सहयोगे पञ्चविधमुक्तिमध्ये २एकत्व-रूपे मुक्तिभेदे च "सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्व-मप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः" भाग० ३स्क०२९अ० । [रत् त अनेकाच्कत्वान्न षोपदेशः

सार दौर्बल्ये अद० चु०उभ०सक० सेट् । सारयति ते अससा-

सार न० सृ-घञ्, सार-अच् वा । १जले २धने ३न्याय्ये त्रि० मेदि० ४नवनीते न०राजनि० ५लौहे भावप्र० ६वने शब्दर० । ७वले दध्निरांशे ८मज्जनि पु० अमरः १०मज्ज-क्षारे ११वायौ जटा० । १२रोगे धरणिः १३अतिदृढे १४पाशके पु० शब्दर० १५दध्यग्रे पु० हेमच० १६श्रेष्ठे १७वरे च त्रि० अमरः । १८परमेश्वरे "एकं नित्यं शान्तमनन्तमच्युतं परात्परं ज्ञानमयं विशेषम् । अद्वैत मव्ययमचिन्त्यरूपं सारन्त्वेकं नास्ति सारं ततोऽन्यत् । यस्मादेतज्जायते विश्वमग्र्यं यस्मिन् लीनं स्याच्च पश्चा-द्विस्थितस्य । आकाशवन्मेघजालस्य छाया यद्विश्वं वै भ्रियते तच्च सारम् । अष्टाङ्गयोगैर्यदवाप्य भिन्दन् योगी युनक्त्यात्मरूपं सदैव । निवर्त्तते प्राप्य यदेह लोके तद्वै सारं सारमन्यन्न चास्ति" कालिकापु० २७अ० ।

सारक पु० सारयति रेचयति सृ-णिच्-ण्वुल् । १जयपाले राजनि० । २रेचकद्रव्यमात्रे त्रि० ।

सारखदिर पु० कर्म० । विटखदिरे राजनि० ।

सारगन्ध पु० सारः श्रेष्ठो गन्धो यस्य । चन्दने शब्दच० ।

सारघ न० सरघाभिर्निर्वृत्तम् अण् । मधुनि क्षौद्रे जटा० ।

सारङ्ग पुंस्त्री० सृ-अङ्गच् । १चातकखगे अमरः । २हरिणे ३गजे मेदि० ४भृङ्गे ५खगभेदे विश्वः । ६छत्रे ७राजहंसे

८चित्रमृगे ९वाद्यभेदे १०वस्त्रे शब्दर० ११नानावर्णे १२मयूरे १३कामदेवे १४चापे १५केशे १६स्वर्णे १७आभरणे १८पद्मे १९शङ्खे २०चन्दने २१कर्पूरे २२पुष्पे २३कोकिले २४मेघे २५सिंहे २६रात्रौ २७भूमौ २८दीप्तौ च नानार्थकोषः। शारमङ्गमस्य शक०। शारङ्गोऽपि चित्रमृगादौ। चित्रवर्णे त्रि०अमरः। सर्वत्र जातौ स्त्रियां ङीष्।

सारङ्गिक पु० सारङ्गं मृगं हन्ति ठक्। व्याधे त्रि०को०।

सारज न० सारात् दध्यग्रात् जायते जन-ड। नवनीते शब्दच०।

सारण न० सृ-णिच्-ल्यु। १गन्धद्रव्ये धरणिः। २अतीसाररोगे ३रावणसचिवभेदे च हेमच०। ४भद्रबलायां धरणिः ५आम्रातके शब्दच०।

सारणि(णी) स्त्री सृ-णिच्-अनि वा ङीप्। १क्षुद्रनद्यां २प्रसारिण्याम् उणादि० सङ्क्षेपेणाङ्कभेद सूचितग्रहगत्यादिबोधके ज्योतिषग्रन्थभेदे च।

सारण्ड पु०सृ-णिच् बा०अण्ड। सर्पाण्डे जटा०। [ञ्जयः।

सारतरु पु० सारप्रधानः जलप्रधानस्तरुः। कदलीवृक्षे धन-

सारथि पु० सृ-अथिण्, सह रथेन सरथः घोटकः तत्र नियुक्तः इञ् वा। रथादिवाहनप्रेरके नियन्तरि अमरः। तल्लक्षणं मात्स्ये १८९ अ० यथा "निमित्तशकुनज्ञो हयशिक्षाविशारदः। हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूमिभागविशेषवित्। स्वामिभक्तो महोत्साही सर्वेषां च प्रियंवदः। शूरश्च कृतविद्यश्च सारथिः परिकीर्त्तितः"।

सारदा स्त्री सारं ददाति दा-क। १सरस्वत्याम् शब्दर०। "लिखति यदि गृहीत्वा सारदा सर्वकालम्" शिवस्तवः। २सारदातरि त्रि०।

सारद्रुम पु० सारप्रधानो द्रुमः। खदिरवृक्षे राजनि०।

सारपादप पु०सारयति सारः णिच् अच्। धामनिवृक्षे रत्नमा०

सारभाण्ड न० कर्म०। १वणिक्मूलपात्रे २मूल्यवद्भाण्डे च।

सारमिति पु० सारं यथार्थं मिनोत्यनेन मा-करणे क्तिच्। १वेदे हेमच० भावे क्तिच्। २सारज्ञाने स्त्री।

सारमूषिका स्त्री सारे मूषिकेवापहारकत्वात्। देवदालीवृक्षे राजनि०। [१कुक्कुरे २तद्योषिति स्त्री ङीप्।

सारमेय पुंस्त्री सरमायाः कश्यपपत्न्याः अपत्यम् ढक्।

सारलौह न० लौहेषु सारः राज०। लौहसारे (इस्पात)

सारव त्रि० सरय्वां भवः अण् नि०। सरयूनदीभवे अमरः

सारस न० सरो नियतदेशतिरस्य अण्। १पद्मे अमरः २कटिबन्धाभरणे च। सह रवेण सार्द्धं अण्। ३चन्द्रे ४स्वनामख्याते पक्षिणि पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्। सरस इदम् अण्। ५सरोवरसम्बन्धिनि त्रि०। "नद्याः शैलवराच्चाम्भो यत्र संस्रुत्य तिष्ठति। तत्सरोजं जलं ज्ञेयं सारसं परिकीर्त्तितम्" भावप्र० उक्ते ६जलभेदे "सारसं सलिलं बल्यं तृष्णाघ्नं मधुरं लघु। रोचनं तुवरं रूक्षं बद्धमूत्रमलं हितम्" तत्रोक्तास्तद्गुणाः।

सारसन न० सारं सनोति सन-अच्। १स्त्रीकट्याभरणे काञ्च्यां कञ्चुकदार्ढ्यार्थं मध्यकाये निबद्धे २पट्टिकादौ च अमरः।

सारस्वत पु० सरस्वती देवताऽस्य, सरस्वत्या इदं वा अण्। १बिल्वदण्डे २देशभेदे हेमच०। पञ्चगौडमध्ये ३ब्राह्मणभेदे ४सरस्वतीप्रतिपालितमुनिभेदे ५ब्राह्मदिनरूपे कल्पभेदे च "सारस्वतस्य कल्पस्य" इति मत्स्यपुराणम् ६सरस्वतीसम्बन्धिनि त्रि० "तस्यां पूर्वाह्णसमये कुर्यात् सारस्वतोत्सवम्" ति०त०। ७सरस्वतीदेवताके च त्रि०। "तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैरिति" स्मृतिः। मुनिभेदजन्मकथा च भा०श०५२अ० "ब्रह्मर्षे! (दधीच!) तव पुत्रोऽयं त्वद्भक्त्या धारितो मया। दृष्ट्वा तेऽप्सरसं रेतो यत् स्कन्नं प्रागलम्बुषाम्। तत् कुक्षिणा वै ब्रह्मर्षे! त्वद्भक्त्या धृतवत्यहम्" इत्युपक्रमे "तस्मात् सारस्वतः पुत्रो महांस्ते वरवर्णिनि!। तवैव नाम्ना प्रथितः पुत्रस्ते लोकभावनः। सारस्वत इति ख्यातो भविष्यति महातपाः। एष द्वादश वार्षिक्यामनावृष्ट्यां द्विजर्षभान्। सारस्वतो महाभागो वेदानध्यापयिष्यति" इति सरस्वतीं प्रति दधीचोक्तिः तस्य वेदाध्यापनकथा च तत्रैव अध्यायशेषे "अनावृष्टिरनुप्राप्ता राजन् द्वादशवार्षिकी। तस्यां द्वादशवार्षिक्यामनावृष्टौ महर्षयः। वृत्त्यर्थं प्राद्रवन् राजन्! क्षुधार्त्ताः सर्वतो दिशम्। दिग्भ्यस्तान् प्रद्रुतान् दृष्ट्वा मुनिः सारस्वतस्तदा। गमनाय मतिञ्चक्रे तमुवाच सरस्वती। न गन्तव्यमितः पुत्र! तवाहारमहं सदा। दास्यामि मत्स्यप्रवरानुष्यतामिह भारत!" ततः तद्दत्तमत्स्याहारेण प्राणानधारयत् वेदांश्चाधारयत् अतीतायामनावृष्टौ अभ्यासाभावेन नष्टवेदा अन्ये मुनयस्ततो वेदान् लेभिरे तत्कथा "तस्माद्वेदाननुप्राप्य पुनर्धर्मं प्रचक्रिरे। षष्टिर्मुनिसहस्राणि शिष्यत्वं प्रतिपेदिरे। सारस्वतस्य विप्रर्षेर्वेदस्वाध्यायकारणात्"। देशभेदश्च "मध्ये सारस्वता मत्स्याः शूरसेनाः समाथुराः। पाञ्चालशाल्वमाण्डव्यं कुरुक्षेत्रगजाह्वयम्"

दृषद्वत्योर्मध्यदेशभेदः सोऽभिजनोऽस्य अण्। तद्देश-वासिजने। तत्रत्यब्राह्मणभेदश्च "सारस्वताः कान्यकुब्जा गौडमैथिलकोत्कलाः। पञ्च गौड़ा इति ख्याता विन्ध्य-स्योत्तरवासिनः" पुराणान्तरम्।

सारस्वतकल्प पु० कर्म०। १तन्त्रोक्ते सरस्वत्या उपासना-र्थके विधानभेदे २तन्नामके ब्रह्मादिने च। कल्पशब्दे १८१६ पृ० दृश्यम्। [शब्दर० २दूर्वायाञ्च शब्दच०।

सारा स्त्री सारयति सृ-णिच्-अच्। १कृष्णत्रिवृतायाम्

साराल पु० सारमालाति आ+ला-क। तिलवृक्षे शब्दर०।

सारि(री) पुंस्त्री० सृ-इण् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १पाशके "सारीं चरन्तीं सखि! मारयेति" नैषधम्। २पक्षि-भेदे च (शालिक) शब्दच०। ङीपन्तः ३सप्तलायां राजनि०

सारिका स्त्री सरति गच्छति सृ-ण्वुल्। पक्षिभेदे(शालिक) अमरः।

सारिणी स्त्री सृ-णिनि। १सहदेवीलतायां २कार्पास्यां ३दुरालभायां ४कपिलशिंशपायां ५प्रसारिण्यां ६रक्त-पुनर्नवायाञ्च राजनि०।

सारिवा स्त्री सारिरिव वाति वा-क। (अनन्तमूल)लताभेदे सा च दुग्धगर्भा जम्बुवत्पत्रा सुगन्धा च। सा च कृष्णशुक्लभेदात् द्विविधा "सारिवायुगलं स्वादु स्निग्धं शुक्रकरं गुरु। अग्निमान्द्यारुचिश्वासकासाम-विषनाशनम्। दोषत्रयास्रप्रदरज्वरातीसारनाशनम्" भावप्र०। [भवः ठक्। विषभेदे अमरः।

सारोष्ट्रिक पु० सारः श्रेष्ठ उष्ट्रो यत्र सारोष्ट्रः देशभेदस्तत्र

सार्थ पु० सृ-थन् स्वार्थे अण्। १समूहे २जन्तुसमूहे अमरः "स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा" नैषधम्। सह अर्थेन वाच्येन वा। ३वणिक्समूहे मेदि०। ४धनिनि त्रि०। कप्। सार्थक। ५अर्थसहिते त्रि० ६शब्दे पु० "सार्थकः स्वार्थबोधकत्वादिति" शब्दशक्तिप्रकाशिका।

सार्थवाह पु० सार्थं वहति वह-अण्। वणिग्जने अमरः

सार्द्र त्रि० सह आर्द्रेण। आर्द्रतायुक्ते अमरः।

सार्द्धम् अव्य० सह+ऋध-अमु। १साहित्ये अमरः। सह अर्द्धेन। सार्द्ध २अर्द्धयुक्ते त्रि०।

सार्प न० सर्पो देवताऽस्य अण्। अश्लेषानक्षत्रे।

सार्पिष्क त्रि० सर्पिषा संस्कृतम् ठक्। घृतसंस्कृते व्यञ्ज-नादौ हेमच०। [विदिते।

सार्वजनीन त्रि० सर्वेषु जनेषु विदितः खञ्। सर्वलोक-

सार्वत्रिक त्रि० सर्वत्र भवः ठक्। सर्वस्मिन् कालादौ भवे।

सार्वधातुक न० सर्वधातून् व्याप्नोति ठक्। व्याकरणोक्ते सर्वधातुप्रकृतिके लट् लोट् लङ् विधिलिङ् इत्याख्यके चतुर्लकारे [वृद्धिः। सर्वभूतव्यापके।

सार्वभौतिक त्रि० सर्वाणि भूतानि व्याप्नोति ठञ् द्विपद०

सार्वभौम पु० सर्वस्या भूमेरीश्वरः सर्वासु भूमिषु विदितो वा अण् द्विपदवृद्धिः। १चक्रवर्त्तिनि नृपे २उत्तरदिक्स्थे गजे च अमरः। ३विदूरथनृपपुत्रे पु० भाग० ९।२२अ०। ४सकलभूमिसम्बन्धे त्रि०।

सार्वलौकिक त्रि० सर्वेषु लोकेषु विदितः ठञ् द्विपदवृद्धिः। सर्वत्रलोकेषु विदिते "स रामः सार्वलौकिकः" भट्टिः।

सार्वविभक्तिक त्रि० सर्वासु विभक्तिषु तदर्थे भवः-ठञ्। सर्वविभक्त्यर्थे विहिते तसिलादौ प्रत्यये पा०।

सार्षप त्रि० सर्षपस्य विकारः अण्। सर्षपविकारतैलादौ "अदुष्टं सार्षपं तैलम्" स्मृतिः।

साल पु० सल-घञ्। १वृक्षमात्रे "रसालसालः समदृश्य-तामुना" नैषधम्। २स्वनामख्याते वृक्षभेदे "सालस्तु सर्ज-कार्श्याश्वकर्णकः सस्यसंवरः। अश्वकर्णः कषायः स्यात् व्रणस्वेदकफक्रिमीन्। भग्नविद्रधिबाधिर्य्ययोनिकर्ण-गदान् हरेत्। सर्जकोऽन्योऽजकर्णः स्यात् सालो मरिच-पत्रकः। अजकर्णः कटुस्तिक्तः कषायोष्णो व्यपोहति। कफपाण्डुश्रुतिगदान् मेहकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र०। एतत्परत्वे तालव्यादितापि। ३प्राकारे मेदि० ४साल-मत्स्ये भरतः ५राले राजनि०।

सालन पु० सालः कारणत्वेनास्त्यस्य पामादित्वात् न। सालनिर्य्यासे (धुना) रत्नमा०।

सालनिर्य्यास पु० ६त०। सर्जरसे (धुना) रत्नमा०।

सालपर्णी स्त्री सालस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। (सालपानि) वृक्षे शब्दर०।

सालपुष्प न० सालस्येव पुष्पं यस्य। स्थलपद्मे शब्दर०।

सालभञ्जिका स्त्री सालं भनक्ति भन्ज-ण्वुल्। १काष्ठादि-निर्म्मिते क्रीडासाधने पुत्तलिकाभेदे २वेश्यायाञ्च जटा०।

सालरस पु० ६त०। (धुना) राले राजनि०।

सालवेष्ट पु० सालं वेष्टयति वेष्ट-अण्। राले (धुना)राजनि०

सा(शा)ला स्त्री सालः प्राकारोऽस्त्यस्याः अच्। गृहे भरतः

सा(शा)लावृक पुंस्त्री० सालायां वृक इव। कुक्कुरे। स्त्रियां ङीष्। [शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

सा(शा)लूर पुंस्त्री० स(श)ल-ऊरच् णिच्च। भेके मण्डूके

सा(शा)लेय पु० सा(शा)लायां भवः ढक्। मधुरिकायाम् अमरः

सालोक्य न० समानो लोकोऽस्य तस्य भावः ष्यञ्। सायुज्यशब्दोक्ते पञ्चविधमुक्तिमध्ये एकलोकस्थवासरूपे मुक्तिभेदे।

सा(शा)ल्व पु० ब०व० देशभेदे। तेषां राजा अण्। तद्देशाधिपे नृपभेदे स च श्रीकृष्णेन हतः भा० व० १४अ० दृश्यम्। [हेमच०।

सा(शा)ल्वहन् पु० साल्वं नृपं हतवान् हन-क्विप्। विष्णौ

सावधान त्रि० सह अवधानेन। १सचेतने सतर्के २मनोऽभिनिवेशयुक्ते च।

सावन न० सवनं यागाङ्गं स्नानं सोमनिष्पीडनं वा तस्येदम् अण्। "अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः" ब्रह्मसिद्धान्तोक्ते १अहोरात्रात्मके दिवसे, सवनत्रयस्य अहोरात्रसाध्यत्वादस्य तत्सम्बन्धित्वम्। तन्त्रिंशद्दिवसात्मके २मासभेदे च पु० "चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः" विष्णुध० "सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्य्योदयाः स्मृताः" म० त०। "सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपस्तथा। मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तितः" इति सूर्य्यसिद्धान्तः। सावनमासकृत्यानि च विशेषतः कानिचित् म०त० पितामहेनोक्तानि "विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः" "आदिपदेन सत्रस्तुति-र्द्धिप्रायश्चित्तायुर्दायशौचगर्भाधानपुंसवनसीमन्तोन्नयन-नामकरणान्नप्राशननिष्क्रमणचूड़ादिग्रहणम्" म० त० रघु०। एषु सावनेन कालेनैव सर्वत्र गणना "यज्ञाद्युपासनान्यथ सावनेन लोकस्य यत् स्याद्व्यवहारकर्म" विष्णुध० ३वर्षभेदे "सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव!। सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्य्यते"। "सौरवर्षे दिनषट्काधिकसावनवर्षो भवतीति रघु०। दिनषट्कमिति प्रायिकम् सौरवर्षे सावनस्य ५।१५।३१।३०।२४ दिनाद्याधिक्यस्यैव सिद्धान्तोक्तेः। ४यज्ञान्ते ५यजमाने ६वरुणे च पु० मेदि०।

सा(शा)वर पु० स(श)वरेण निर्वृत्तः अण्। १पापे २अपराधे च विश्वः। ३लोध्रे शब्दच०।

सावर्णि पु० सवर्णायां सूर्य्यपत्न्यां संज्ञायां भवः इञ्। सवर्णागर्भजे सूर्य्यात् अष्टमे मनौ दृश्य। सावर्णिरपत्य "सावर्णिः सूर्य्यतनयो यो मनुः कथ्यतेऽष्टमः" "सूर्य्यात्मज समाख्यातः सावर्णिर्भविता मनुः" देवीमा०। "छायासंज्ञा सुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः। पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णस्तेन कथ्यते" देवीभाग० तन्नामनिरुक्तिपुरस्सरम् "विवस्वतश्च द्वे भार्य्ये विश्वकर्मसुते उभे। संज्ञा छाया च राजेन्द्र! ये प्रागभिहिते तव। तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः। यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुतान् शृणु। सावर्णिस्तपती कन्या भार्य्या संवरणस्य या। शनैश्चरस्तृतीयोऽभूत् अश्विनौ वडवात्मजौ। अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः" भाग० ८।१३अ०। कल्पभेदादविरोधः।

सावित्र पु० सविता देवताऽस्य अण्। १विप्रे हेमच०। २ऋग्विशेषे स्त्री ङीप्। "सावित्रीमात्रसारोऽपि" मनुः। सा च ३सत्यवतोभार्य्यायाम् स्त्री ४सवितृदेवताके चर्वादौ त्रि०। ५यज्ञोपवीते न० शब्दच०। स्वार्थे अण्। ६सूर्य्ये पु० शब्दच०। तस्येदम् अण्। ७महादेवे दशासौ च पु० मेदि०। ८गर्भे शब्द० १०ब्रह्मपत्न्यां स्त्री ११दुर्गायां च स्त्री मेदि०। तन्नामनिरुक्तिः देवीपु० ४४अ० "त्रिदशैरर्चिता देवी वेदभागेषु पूजिता। भावशुद्धस्वरूपा तु सावित्री तेन सा स्मृता" वह्निपु०। अन्या निरुक्तिः "सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्त्त्यते। यतस्तद्देवता देवी सावित्रीत्युच्यते ततः। वेदप्रसवनाच्चापि सावित्री प्रोच्यते बुधैः"। ब्रह्मपत्नी च शतरूपा "ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम्। स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत्। शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते। सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप!" मत्स्यपु० ३अ०। गायत्रीशब्दे दृश्यम्।

सावित्रीव्रत न० सावित्रीपूजनमुद्दिश्य कर्त्तव्यं व्रतम्। ज्यैष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीपूजनार्थे व्रते तद्विधिर्यथा "शिवाऽघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी। कृष्णपक्षे च कर्त्तव्या शुक्लामेव हि पारणम्" ति०त० भुजबलवचनम्। यमः "दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशीम्। धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते"। लिङ्गपुराणे उपवासश्चतुर्दश्यां महापातकनाशकः"। पराशरः "भैमे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत्"। तां चतुर्दशीम् "ज्यैष्ठे कृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः। वटमूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः"। राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः "ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम्। अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः"। प्रतबाले तु अनन्तरतीयाद्युक्तोप्याचरन्ति दृष्टपरिकल्पनान्यायात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "गर्भिणी सूतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला। यदाऽशुद्धा तदा॰

न्येन कारयेत् क्रियते यदा"। उपवासाशक्तौ नक्तं भोजनं कुर्य्यात् "उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते" इति नक्तव्रतवचनान्तरात्। अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत्। कायिकञ्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते। एवं स्मृतिपरिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः। नारदः "दिवाभागे त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशी भवेत्। तत्र पूज्या महासाध्वी देवी सत्यवता सह"। दिवाभागे दण्डद्वयमात्रसत्त्वेऽपि अतएव प्रदोषे व्रतमाचरन्ति। पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि। पराह्णे त्रिसन्ध्यव्यापित्वे पराह्ण एव त्रिसन्ध्यव्यापिनीति वचनात्। यदा तु पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह्ण एव यथा ज्योतिषे "चतुर्दश्याममावास्या यदा भवति नारद !। उपोष्या पूजनीया सा चतुर्दश्यां विधानतः"। सा सावित्री। तत्रामावास्यायां सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनञ्च तत्परम्। पराशरः "सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारा परेऽहनि। ततश्चाविधवा नारी वित्तभोगान् लभेत सा"।

सावित्रीसूत्र न० सावित्रीदीक्षाकालिकं सूत्रम् शाक०। यज्ञोपवीते पद्म०।

साश्रुधी स्त्री साश्रु ध्यायति ध्यै-क्विप् सम्प्र०। श्वश्र्वाम् त्रिका०

सास्ना स्त्री० सस-न नित्। गोगलस्थिते लोमसंघातात्मके कम्बले अमरः।

सास्र त्रि० सह अस्रेण। चक्षुर्जलान्विते।

सास्थितास्रार्द्र न० सास्थि अस्थिसहितं तास्रार्द्रं यत्र। काश्ये त्रिका० तस्य रक्तसहिततास्रार्द्रजातत्वात् तथात्वम् साहितास्रार्द्र इत्येव पाठः सम्यक् अहीनांगो रक्तः

साहचर्य्य न० सहचरस्य भावः ष्यञ्। १समभिव्याहारे, २साहित्ये ३सामानाधिकरण्ये च।

साहस न० सहसा बलेन निर्वृत्तम् अण्। १बलेन कृते चौर्य्यस्त्रीसंग्रहादौ दुष्कर्म्मणि, "सहसा क्रियते यत् तत् साहसमिति स्मृतमिति" स्मृतिः। तद्भिदाः वीरमि० "तस्य स्वरूपमाह नारदः "सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते" इति। तस्य चातुर्विध्यमाह बृहस्पतिः "मनुष्यमारणञ्चौर्य्यं परदाराभिमर्षणम्। पारुष्यमुभयञ्चेति साहसं स्याच्चतुर्विधम्" इति। उभयं पारुष्यं वाग्दण्डपारुष्ये। तस्य त्रैविध्यमाह नारदः "तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमन्तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्" इति। एतेषां स्वरूपमाह स एव "फलमूलदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्द्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपश्वन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्षणम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्" इति। भङ्गः फलादिस्वरूपनाशनम्। आक्षेप आक्रोशः वाक्तिरस्कारणमिति यावत्। उपमर्द्दः स्वरूपावशेषेण पीडनम्। एतेनैव प्रकारेणेत्यर्थः। त्रिविधेऽपि साहसे दण्डमाह नारदः "तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे" इति। ब्राह्मणस्य तु महत्यप्यपराधे शारीरदण्डाभावमाह स एव "अविशेषेण सर्वेषामेष दण्डविधिः स्मृतः। वधादृते ब्राह्मणस्य न वधं ब्राह्मणोऽर्हतीति"। यमोऽपि "न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डो भवति कस्यचित्" इति। महत्यपराधे ब्राह्मणस्य दण्डमाह स एव "नित्ता तु बन्धने बद्धा राजा भक्तं प्रदापयेत्" इति। नारदोऽपि "शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनं पुरात्। ललाटे चाभिशस्ताङ्कः प्रयाणं गर्द्दभेन च" इति। परद्रव्यापहरणरूपसाहसस्वरूपं तत्र च दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणं साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः" इति। रक्षिभिर्जनैः प्रहरादिकालक्षेपेण रक्ष्यमाणस्य द्रव्यस्य बलात्कारेण हरणं साहसकार्य्यमिति पूर्वार्द्धार्थः। तन्मूल्यादपहृतद्रव्यमूल्यात्। निह्नवे अपलापे। यः साहसं करोति तद्द्विगुणान्दमम्। यस्तु साहसं कृत्वा निह्नुते स चतुर्गुणान्दाप्य इत्युत्तरार्द्धार्थः। साहसिकस्य प्रयोजयितारं प्रत्याह स एव "यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणन्दमम्। यश्चैवमुक्त्वाहन्दाता कारयेत्स चतुर्गुणम्" इति। द्विगुणन्दमं साहसिकदण्डाद्द्विगुणं दण्डम्। साहसिकविशेषं प्रत्याह स एव "अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्य्याप्रहारदः। सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्। सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः। पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः। स्वच्छन्द

विषदाग्निदो विक्रुष्टेनाभिधावकः । हाकारेण विक्रोष्टा
चाण्डालस्योत्तमान् स्पृशन् । शूद्रप्रव्रजितानाञ्च दैवे
पित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्व्वन् अयोग्यो
योग्यकर्म्मकृत् । वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत् ।
साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत् । पितृपुत्र-
स्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः । एषामपतितान्योन्य-
त्यागी च शतदण्डभाक्” इति । “अज्ञानकर्त्तृके सा-
हसिके पित्रादिबन्धनाः । अदृष्ट्या राजपुरुषैः सामा-
दिभिरुपक्रमैः । विज्ञेयोऽसाधुसंसर्गाच्चिह्नैर्होढेन वा
नरैः । एषोदिता घातकानान्तस्कराणाञ्च भावना ।
गृहीतः शङ्कया यस्तु न तत्कार्य्यं प्रपद्यते । शपथेना-
वमोक्तव्यः सर्व्ववादेष्वयं विधिः” इति । चिह्नं रक्तलेपादि
होढोऽस्तस्य धनादिकम् । ज्ञानानन्तरकर्त्तव्यमाह
व्यासः “ज्ञात्वा तु घातकं सम्यक ससहायं सबान्धवम् ।
हन्याच्चित्रवधोपायैरुद्वेजनकरैर्नृपः” इति । बृहस्पतिः
“प्रकाशघातका ये तु तथा चोपांशुघातकाः । ज्ञात्वा
सम्यग्धनं हृत्वा हन्तव्या विविधैर्व्वधैः” इति । ब्राह्मण
क्षत्रियादिविषयमेतत् । यत आह बौधायनः “क्षत्रि-
यादीनां ब्राह्मणस्य वधे वधः सर्व्वस्वहरणञ्च तेषामेव तु-
ल्यापकृष्टवधे यथाबलमनुरूपं दण्डञ्च कल्पयेदिति” तेषां
क्षत्रियादीनान्तुल्यापकृष्टवधे सजातीयहीनजातीयवधे
दण्डं शारीरदण्डम् । एकघातार्थप्रवृत्तानां बहूनान्तो
अनुरूपं दण्डमाह कात्यायनः “एकञ्चेद्बहवो हन्युः
संरब्धाः पुरुषा नराः । मर्म्मघाती तु यस्तेषां स घातक
इति स्मृतः” । यो मर्म्मघातकः स एव वधापराधदण्ड-
भागित्यर्थः । स एव “आरम्भकृत्सहायश्च दोषभाक्साऽनु-
देशकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्म्मि-
णाम् । युद्धोपदेशकश्चैव तद्विनाशप्रवर्त्तकः । उपेक्षा-
कार्य्ययुक्तश्च दोषवक्तानुमोदकः । अनिषेद्धा क्षमो यः
स्यात् सर्व्वे ते कार्य्यकारिणः । यथाशक्त्यनुरूपन्तु
दण्डमेषां प्रकल्पयेत्” इति । बृहस्पतिरपि “एकञ्च
बहवो यत्र प्रहरन्ति रुषान्विताः । मर्म्मप्रहारदो
यस्तु घातकः स उदाहृतः । मर्म्मघाती तु यस्तेषां
यथोक्तं प्रापयेद्दमम् । आरम्भकृत्सहायस्य दोषभागी
तदर्द्धतः । क्षतस्यात्यमहत्त्वञ्च मर्म्मस्थानञ्च यत्नतः ।
सामर्थ्यञ्चानुबन्धञ्च ज्ञात्वा चिह्नैः प्रसाधयेत्” इति ।
विषयविशेषे मनुष्यवधकर्त्तुर्दण्डाभावं दोषाभावप्रद-
र्शनमुखेनाह मनुः “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो
यत्रोपरुध्यते । द्विजातीनाञ्च वर्णानां विप्लवे काल-
कारिते । आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानाञ्च सङ्गरे ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च घ्नन् धर्म्मेण न दुष्यति” इति ।
यत्र देशे काले च धर्म्मश्चाटाकारादिरूपो भेदनच्छेदनादिना-
ऽपरुध्यते तथा शूद्रेतरवर्णसङ्करे परदाराक्रम-
णादिरूपे राजाभावकालकारिते । तथात्मनः परतः
प्राणसंशये । तथा दक्षिणानां सङ्करे गोग्रहणनिमि-
त्तके युद्धे । तथा स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ दुर्व्वलहिंसानिवा-
रणे । धर्म्महेतोर्घ्नन् न दुष्यति यतः । अतस्तत्र द्विजा-
तिभिः क्षत्रधर्म्मानयणरहितैरपि समर्थैः शस्त्रं ग्राह्य-
मित्यन्वयः । अत्र द्विजातिग्रहणं ब्राह्मणवैश्यविष-
यम् । प्रजापालनार्थं क्षत्रियस्य वचनान्तरेणैव शस्त्र-
ग्रहणस्य प्राप्तत्वादित्यभिसन्धायैव बौधायन आह
“ब्राह्मणार्थे गवार्थे च वर्णानां वापि सङ्करे । गृह्णी-
यातां विप्रविशौ शस्त्रं धर्म्मव्यतिक्रमे” इति । यत्तु “परी-
क्षार्थमपि ब्राह्मण आयुधन्नाददीत” इत्यापस्तम्बवचनम् ।
यच्च बौधायनवचनम् “हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधं
नाददीतेति” तद्द्वयमपि धर्म्मोपरोधादिभिन्नविषयम् ।
साहसस्तेयस्य क्रोधलोभकृतत्वमाह बृहस्पति “सा-
म्प्रतं साहसस्तेयं श्रूयतां क्रोधलोभजम्” इति ।
स्त्रीसंग्रहणाख्यसाहसस्वरूपमाह स एव “अनि-
च्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । प्रलपन्त्या वा
रहसि बलात्कारकृतन्तु तत्” इति । अनिच्छन्त्या
परपुरुषेण सहेति शेषः । अनिच्छन्त्या यानि चिह्नानि
तस्याः कर्त्तव्यं राजकर्त्तव्यं चाह संवर्त्तः “नेच्छन्त्या
यानि चिह्नानि बलात्कारकृतानि च । परपुंसः
प्रसङ्गेषु नारीणामानि इत्यतः । नखदन्तक्षतश्वासा-
सकचग्रहपीडिता । सद्यो निस्सारिता नारी बलात्कारेण
दूषिता । उच्चैर्विक्रोशयन्ती च रुदन्ती लोकसन्निधौ ।
तस्य नामवदन्ती च यथाहन्तेन दूषिता । शोचेदेवं-
विधैर्लिङ्गैर्व्याकृतपयोधरा । चिह्नालङ्कारकेशैश्च व्याकु-
लीकृतलोचना । राजा तस्यैः सभां नीत्वा स्वयमन्विष्य
तत्क्षणात् । यद्ब्रूयात् सहजं तत्र तत् कर्त्तव्यं
प्रयत्नतः । विवादे साक्षिणामत्र प्रकुर्व्वीत परिग्रहम् ।
प्रार्थनादभिशस्तस्य न दिव्यं दातुमर्हति” इति । अत्र
दण्डमाह मनुः “सहसा ब्राह्मणो दण्ड्यो विप्रां गुप्तां
बलाद्व्रजन्” इति । गुप्तां स्वनियमेन रक्षिताम् ।
क्षत्रियादिपरवर्णविषये दण्डमाह बृहस्पतिः “सहसा

कामयेद् यस्तु धनन्तस्याखिलं हरेत्। उत्कृष्टं लिङ्ग-वृषणौ भ्रामयेद् गर्द्दभेन तु” इति। कामयेत् परस्त्रियमुच्छेत्। अयमेव दण्डोऽनुलोमप्रतिलोमजात्योः सजातीयपरभार्य्यागमने वेदितव्य इति मदनरत्ने। हीनजातीयपरस्त्रीगमने ब्राह्मणादिष्वेतदर्द्धं परिमितो दण्डः। उत्कृष्टजातीयपरदारगमने अयमेव दण्डो बधसहितः कार्य्य इत्याह स एव “दमोनेयः समायान्तु हीनायामधिकस्ततः। पुंसः कार्य्योऽधिकायान्तु गमने सम्प्रमापणम्” इति। दमः सहसा कामयेदिति वाक्योक्तः। नेयः प्रापणीयः। यत्तु बधमात्राभिधायकं कात्यायनवचनम् “स्त्रीषु कृतोपभोगः स्यात् प्रसह्य पुरुषो यदा। बधे तत्र प्रवर्त्तेत कार्य्यातिक्रमणं हि तद्” इति। तन्निर्गुणस्य भार्य्यागमने वेदितव्यम्”। सहसा अविवेकेन कृतं कर्म। २अविमृश्यकृतकर्म्मणि, त्रि०। “तेन साहसमनुष्ठितं पुनः” काव्यप्र० ३साहसमनुसरति अण्। स्मृत्युक्ते ४दण्डविशेषे पु० “साशीतिपणसाहस्रोदण्ड उत्तमसाहसः। तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धमधमः स्मृतः” स्मृतिः। “पाकयज्ञे तु साहस” इत्युक्ते ४अग्निभेदे च पु०।

साहसिक त्रि० साहसे प्रसृतः ठक्। १अनुरूपारम्भाद्यभिरते २चोरे ३पारदारिके ४पारुष्यकारिणि च।

साहस्र न० सहस्राणां समूहः अण्। १सहस्रसमूहे। स्वार्थे अण्। २सहस्रसङ्ख्यायाम् न०। सहस्रं परिमाणमस्य अण्। ३सहस्रसंख्यान्विते त्रि०। ४सहस्रसंख्यकगजसमूहे पु० अमरः।

साहायक न० सहायस्य भावः वुण्। साहाय्ये।

साहाय्य न० सहायस्य भावः ष्यञ्। सहायतायाम्।

साहित्य न० सहितस्य भावः ष्यञ्। १मेलने २परस्परसापेक्षाणां तुल्यरूपाणामेकक्रियान्वयित्वे श्राद्धवि० ३तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वे ४एकक्रियान्वयित्वमात्रे ५बुद्धिविशेषविषयत्वे शब्द०प्र० ६पद्यात्मके काव्ये च।

साह्य न० सहस्य भावः ष्यञ् सह—यत् वा। १सहत्वे २मेलने धरणिः ३सहनीये त्रि०।

साह्वय पु० सह आह्वयेनाभिधानेन। १अभिधानसहिते “अगमत् गजसाह्वयम्” भारतम्। सेनादिग्राणिकरणद्यूतक्रूदे समाह्वये च शब्दर०।

सिंह पुंस्त्री० हिन्स—अच् पृषो० “सिंहो वर्णविपर्य्ययात्” इत्युक्तेः वर्णविपर्य्ययः। स्वनामख्याते १पशुभेदे अमरः स्त्रियां ङीष्। पुष्पायुधशब्दे सिंहस्यांकरूपा दृश्याः। २रक्तशोभाञ्जने राजनि० ३मेषादितः पञ्चमे राशौ ज्यो० सिंहराशिश्च २१६०० कलात्मकराशिचक्रस्य ७२०० कलोपरि १८०० शतकलात्मकः मघापूर्व्वफल्गुन्युत्तरफल्गुन्याद्यपादात्मकः। ‘पुमान् स्थिरोऽग्निर्दिनपित्तरूक्षपीतोष्णपूर्वेषु दहत्युत्थाद्रु। समोदयो दीर्घरवोऽल्पसङ्गप्रजो हरिः शैलन्दपोऽथ धूम्रः” नील० ता० तत्स्वभावादि उक्तम्। तस्य स्वामी सूर्य्यः। ४जिनध्वजे हेमच०। ५उत्तरपदस्थः ५श्रेष्ठार्थे अमरः। नरःसिंह इवेति विग्रहे “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” पा० उपमितसमासे नरसिंहादिशब्दात् सिंहतुल्यशौर्य्यादियुक्तो नर इति बोधात् नरस्य श्रेष्ठत्वं द्योत्यते इति बोध्यम्। ६नाड्यां स्त्री राजनि०। ७प्रासादभेदे देवच्छन्दशब्दे ३६८१ पृ० दृश्यम् ८सिंहासनभेदे तच्छब्दे दृश्यम्

सिंहकेलि पु० सिंहस्येव केलिरस्य। मञ्जुघोषे त्रिका०।

सिंहकेशर पु० सिंहस्येव केशरोऽस्य। बकुले त्रिका०।

सिंहतल पु० संहतल+पृषो०। करद्वयमेलनरूपे अञ्जलौ। रामाश्रमः। [राजनि०।

सिंहतुण्ड पु० सिंहस्येव तुण्डः पुष्पमस्य। सेहुण्डवृक्षे

सिंहद्वार न० सिंहचिह्नितं द्वारम् शाक०। पुरप्रवेशनयोग्ये द्वारे हेमच०।

सिंहध्वनि पु० सिंहस्येव ध्वनिः। १सिंहतुल्यनादे सिंहनादादयोऽप्यत्र अमरः। ६त०। २सिंहस्य शब्दे।

सिंहनर्द्दिका पु० सिंह इव नर्दति नर्द-ण्वुल्। (सिङ्गा) वाद्यभेदे त्रारा०।

सिंहनादिका स्त्री सिंहमपि नादयति नद-णिच्-ण्वुल्। १दुरालभायाम् शब्दच०। २सिंहनर्द्दिकायां त्रारा०।

सिंहपर्णी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पर्णमस्याः ङीप्। वासकवृक्षे जटा०।

सिंहपुच्छिका स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पत्राण्यस्याः-कप्, अत इत्वम्। चित्रपर्णिकायां (चुकुचाकुले) वृक्षे रत्नमा०

सिंहपुच्छी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाणि पर्णानि वास्याः ङीप्। १चित्रपर्ण्यां २पृश्निपर्ण्यां च अमरः ३माषपर्ण्यां च रत्नमा०। [पर्णीषु राजनि०।

सिंहपुष्पी स्त्री सिंहस्य पुच्छ इव पुष्पाण्यस्याः ङीप्। पृश्नि०

सिंहमुखी स्त्री सिंहस्य मुखं कुक्षयदन्त इव पुष्पमस्याः ङीप्। वासके राजनि०।

सिंहयाना स्त्री सिंहो यानं वाहनं यस्याः। दुर्गायाम् हेमच० सिंहवाहनादयोऽप्यत्र।

सिंहल पु० सिंहोऽस्त्यत्र लच्। देशभेदे। तद्देशप्रभवत्वात् २रङ्गे धातौ हेमच०। ३रीतौ ४त्वचे च न० राजनि०। सिंहलदेशस्य कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दक्षिणस्यामुक्तः। [तायां राजनि०।

सिंहलस्था स्त्री सिंहले तिष्ठति स्था-क। सिंहल्यां ल

सिंहलास्थान पु० सिंहल आस्थानं यस्य। तालसदृशे वृक्षभेदे शब्दर०।

सिंहलील पु० रतिबन्धभेदे "लिङ्गोपरि स्थिता नारी भूमौ दत्त्वा पदद्वयम्। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलः प्रकीर्त्तितः"। लिङ्गोपरि स्थिता नारी कान्तोरुस्थपदद्वया। हृदये दत्तहस्ता चेत् सिंहलीलोऽप्ययमावपि" रतिम०।

सिंहवाहिनी स्त्री सिंहरूपो वाहो विद्यतेऽस्या इनि। दुर्गायाम् "सिंहमारुह्य कल्पान्ते निहतो महिषो यतः। महिषघ्नी ततो देवी तथा वै सिंहवाहिनी" देवीपु० ४५ अ०।

सिंहविक्रान्त पुंस्त्री० सिंह इव विक्रान्तः। १अश्वे हारा०। स्त्रियां ङीष्। २सिंहतुल्यविक्रमे त्रि०। [राजनि०।

सिंहविन्ना स्त्री सिंह इव विन्ना विद्-क्त। माषपर्ण्याम्

सिंहसंहनन त्रि० सिंहस्येव संहननमङ्गमस्य। १वराङ्गयुक्ते अमरः २सिंहतुल्यदृढाङ्गे च। "सिंहसंहननो युवा" रघुः।

सिंहा(शिङ्घा)न न० शिघि-आनच् पृषो०। १लौहमले अमरः। २नासिकामले (सिकनी) शब्दर०।

सिंहावलोक पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१६९ पृ० दृश्यम्।

सिंहासन न० सिंहचिह्नितमासनम्। १राजासनभेदे तल्लक्षणं युक्तिकल्पतरौ दर्शितं यथा

"राज्ञो वरासनं नाम श्रीसिंहासनमुच्यते। शुभे मूहूर्त्ते शुभमासवर्षे सुवारवेलातिथिचन्द्रयोगे। काले निरुत्पातनिरीतिभावे सिंहासनावस्थविधिं वदन्ति। स्थिरराशिस्थिते भानौ चन्द्रे च स्थिरभोदिते। आसनारम्भमिच्छन्ति गृहारम्भोऽपि येषु च"। एतेन गृहारम्भसिंहासनयोरारम्भ एक एव कालः। तत्र क्रमः "बाणवेदाग्निपक्षाश्च सोपानानि युगैः क्रमात्। चत्वारिंशत्तथा त्रिंशत् विंशतिः षोडशैव च। सिंहान्वितानि ज्ञेयानि चरणानि युगैः क्रमात्। पद्मः शङ्खो गजो हंसः सिंहो भृङ्गो मृगो हयः। अष्टौ सिंहासनानीति नीतिशास्त्रविदो विदुः। आदित्यादि दशाजानां भूपतीनां यथाक्रमम्। राज्ञः करकृतैर्हस्ताभिरायामपरिणाहयोः। राजपात्रमिदं नाम सोपानं पुरुषोन्नतम्। तदर्द्धमानं तन्मध्ये राजासनमुदाहृतम्। अर्द्धोन्नतमिदं रम्यं प्रोक्तं कलिमहीभुजाम्। दिगष्टकं त्रिकोणः स्यात् ब्रह्मादीनां यथायथम्"। अथाष्टानां लक्षणानि "गम्भारीकाष्ठघटितः पद्ममालोपचित्रितः। पद्मरागविचित्राङ्गः शुद्धः काञ्चनसंवृतः। चरणाग्रे पद्मकोषात् पद्मरागविचित्रिताः। द्विस्लटौ पुत्रिका राजद्वादशाङ्गुलिसम्मिताः। राजासनं चतस्रश्च एवं द्वादशपुत्रिकाः। रत्नैश्च नवभिः कार्य्यं निर्माणं चान्तरान्तरा। रक्तवस्त्रावृतं ह्येतत् पद्मसिंहासनं१ मतम्। अत्रोषित्वा नरपतिः प्रतापमतिविन्दति। महेन्द्रकाष्ठघटितः शङ्खमालोपशोभितः। शुद्धस्फटिकचित्राङ्गः शुद्धरूप्योपशोभितः। चरणाग्रे शङ्खनाभ्यः पुत्रिकाः सप्तविंशतिः। स्थाने स्थाने विधातव्याः शुद्धस्फटिकसंस्कृताः। शुक्लपट्टावृतं ह्येतत् शङ्खसिंहासनं२ मतम्। पनसेनोपघटितो गजमालोपशोभितः। विद्रुमैरपि वैदूर्य्यैः काञ्चनेनापि शोभितः। चरणाग्रे गजशिरःपुच्छादेकैकपुत्रिका। माणिक्यरचितारक्तवस्त्रादिकविभूषणम्। गजसिंहासनं३ नाम साम्राज्यफलदायकम्। शालकाष्ठेन घटितो हंसमालोपशोभितः। पुष्परागैः काञ्चनेन कुरुविन्दैश्च चित्रितः। चरणाग्रे हंसरूपाः पुत्रिकास्त्वेकविंशतिः। गोमेदकोपघटिताः पीतवस्त्रविभूषणम्। हंससिंहासनं४ नाम सर्वानिष्टविनाशनम्। चन्दनेनोपघटितः सिंहमालोपभूषितः। शुद्धहीरकचित्राङ्गः शुद्धकाञ्चननिर्मितः। चरणानां सिंहलेखाः पुत्रिकास्त्वेकविंशतिः। मुक्ताशुक्तिभिरन्यैश्च निर्मलैरेव भूषणम्। शुद्धशुक्लावृतं ह्येतत् सिंहसिंहासनं५ मतम्। अत्रोषित्वा नरपतिः कृत्स्नां साधयति क्षितिम्। भृङ्गमालोपसहितं शुद्धचम्पककल्पितम्। शुद्धैर्मरकतैर्युक्तं पादाग्रे पद्मकोषिकाः। द्वाविंशतिः पुत्रिकास्तु नीलवस्त्रादिभूषणम्। भृङ्गसिंहासनं६ नाम शत्रुजयजयप्रदम्। निम्बकाष्ठेन घटितं मृगमालोपशोभितम्। शुद्धनीलैर्महानीलैः काञ्चनेनापि चित्रितम्। चरणाग्रे मृगशिरश्चत्वारिंशच्च पुत्रिकाः। नीलवस्त्रादियुक्तन्तु मृगसिंहासनं७ मतम्। लक्ष्मीविजयसम्पत्तिर्लभ्यपदमुत्तमम्। केशरेणोपघटितं हयमालोपशोभितम्। समस्तवस्त्रैर्भूषाढ्याः पुत्रिकाः पञ्चसप्ततिः। चरणाग्रे हयशिरश्चित्रवस्त्रादिभूषणम्। हयसिंहासनं८ नाम लक्ष्मी

विजयवर्द्धनम्। इत्येतत् कथितं सारं महासिंहास-नाष्टकम्। यथा भोजेन कथितं यथा चान्यैश्च प-ण्डितैः। एतस्यातिक्रमं दम्भात् यः कुर्य्यात् पृथिवी-पतिः। अचिरादेव कुरुते तस्य मृत्युरतिक्रमम्। परा-क्रमस्थो यो राजा यो राजा च निरासनः। स परैर्हन्यते सिंहैरिव मत्तगजाधिपः"। चतुरङ्गक्रीड़ायां २जयभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६३ पृ० दृश्यम्। ३योगासनभेदे च तल्लक्षणं यथा

"गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फन्तु दक्षगुल्फन्तु सव्यके। हस्तौ च जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहासनं भवेदे-तत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" इति हठप्रदीपः। ४रतिबन्धभेदे पु० "जानुद्वयादयबाहू च कृत्वा योषापदद्वये। स्वनौ धृत्वा रमेत् कामी बन्धः सिंहासनो मतः"। इति रतिमञ्जरी ५चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१९ पृ० दृश्यम्।

सिंहास्य पु० सिंहस्यास्यमास्यमिव दलं इव पुष्पं यस्य। वासके अमरः।

सिंहिका स्त्री। काश्यपपत्न्यां राहुमातरि। "कश्यपस्य त्वहिणी तु सिंहिका राहुवासुतनयावजीजनत्। पूर्वजो हरिनिकृत्तकन्धरो देवतेवरजो निपातितः"वासु-यागत०। [२वासुपुरुषे च।

सिंहिकासुत पु० ६त०। १राहौ सिंहिकापुत्रादयोऽप्यत्र।

सिंही स्त्री हिनस्ति रोगान् हिन्स-अच पृषो०। वार्त्ता-क्याम् अमरः २कण्टकारिकायाम् ३वासके मेदि० ४ह-ङ्गुल्यां राजनि० ५राहुमातरि विश्वः ६मुद्गपर्ण्याम् सिंह+जातौ ङीष्। ७सिंहयोषिति।

सिंहीलता स्त्री कर्म०। हङ्गुल्यां भावप्र०।

सिक सेचने सौत्र० पर० सक० सेट्। सेकति असेकीत्। पर्युदासात् न षोपदेशः।

सिकता स्त्री ब०व०। सिक-अतच् किच्च। बालुकायाम् मेदि०। सिकताः सन्त्यत्र अण् तस्य लुप्। २सिकता-युक्तदेशे स्त्री अमरः। [अमरः।

सिकतामय त्रि० सिकता+मयट्। बालुकामये तटादौ

सिकतावत् त्रि० सिकताः सन्त्यत्र मतुप् मस्य वः। बालु-कायुक्तदेशे अमरः। [भरतः।

सिकतिल त्रि० सिकताः सन्त्यस्य इलच्। बालुकायुक्तदेशे

सिक्थ न० सिच-थक्। १मधूच्छिष्टे (मोम) २नील्याञ्च हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे भक्तपुलाके मासे च पु० मेदि० मधूच्छिष्टे न० अमरः।

सिक्य न० सिक-यत्। (सिके) रज्जुनिर्मिते पदार्थे।

सिच् त्रि० सिच-क्विप्। १सेचनकर्त्तरि कर्मणि क्विप्। २वस्त्रे हेमच०। [त्रिका०।

सिचय पु० सिच-अयच् किच्च। १वस्त्रे हेमच० २जीर्णवस्त्रे

सिञ्चिता स्त्री सिच-इतच् पृषो०। पिप्पल्याम् शब्दच०।

सित न० सो-क्त। १रौप्ये २मूलके राजनि० ३चन्दने रत्नमा० ४शरे ५शुक्लपक्षे ६शुक्लवर्णे च पु० अमरः। ७तद्वति दशमाने ८बद्धे १०ज्ञाते च त्रि०विश्वः। [ङीष्।

सितकण्ठ पुंस्त्री० सितः कण्ठोऽस्य। दात्यूहे खगे स्त्रियां

सितकर पु० सितः करः किरणो यस्य। १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० सितमयूखादयोऽप्यत्र। [राजनि०।

सितकर्णी स्त्री सितः कर्ण इव पुष्पमस्याः ङीप्। वासके

सितकुञ्जर पु० सितः कुञ्जरोऽस्य।१इन्द्रे कर्म०।२ऐरावतगजे

सितगुञ्जा स्त्री कर्म०। श्वेतगुञ्जायाम् राजनि०। [अमरः

सितच्छत्रा स्त्री सितं छत्रमिव पुष्पमस्याः। शतपुष्पायाम्

सितच्छद पुंस्त्री० सितश्छदः पक्षो यस्य। १हंसे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि० टाप्।

सितदर्भ पु० कर्म०। श्वेतकुशे राजनि०।

सितदीप्य पु० दीपयत्यग्निम् दीप-णिच्-कर्त्तरि यत् कर्म०। श्वेतजीरके राजनि०।

सितदूर्वा स्त्री कर्म०। श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०।

सितद्रु पु० कर्म०। १मोरटभेदे रत्नमा० २शुक्लवर्णवृक्षे च।

सितधातु पु० कर्म०। १कठिन्याम् (खड़ी) राजनि० २श्वेत-धातौ रौप्यादौ च।

सितपक्ष पुंस्त्री० सितः पक्षोऽस्य। १हंसे शब्दर० स्त्रियां ङीष्। कर्म०। चन्द्रस्य वृद्धिकारके पञ्चदशतिथ्यात्मके २शुक्ले पक्षे। [वृक्षे रत्नमा०।

सितपर्णी स्त्री सितानि पर्णान्यस्याः ङीप्। अर्कपुष्पिका-

सितपाटलिका स्त्री कर्म०। (श्वेतपारुल) वृक्षे राजनि०।

सितपुङ्खा स्त्री सितः पुङ्खोऽस्याः। श्वेतशरपुङ्खावृक्षे राजनि०

सितपुष्प न० सितानि पुष्पाण्यस्य। १कैवर्त्तीमुस्तके जटा०। २तगरवृक्षे पु० शब्दर० ३काशे ४श्वेतरोहितकवृक्षे च पु० राजनि० ५श्वेतापराजितायां स्त्री ङीप्। ६मल्लि-कायां स्त्री टाप्। कर्म०। ७श्वेते पुष्पे न०।

सितमरिच न० कर्म०, शुक्लमरिचे राजनि०।

सितमाष पु० नित्यक० । राजमाषे (बरबटी) हारा० ।

सितरञ्जन पु० सितमपि रञ्जयति रन्ज–णिच्–ल्युट् । १पीतवर्णे हेमच० २तद्वति त्रि० ।

सितवर्षाभू स्त्री वर्षासु भवति भू–क्विप् कर्म० । श्वेतपुनर्नवायाम् राजनि० । [शरपुङ्खाहृते राजनि० ।

सि(शि)तसायका स्त्री सितः सायको यस्याः ५ब० । शुभ्र

सितशिम्बिक पु० सिता शिम्बिर्यस्य कप् । गोधूमे हेमच०

सितशूक पु० सितः शुभ्रः शूको यस्य । यवे भरतः ।

सितशूरण पु० कर्म० । वनशूरणे (वनओल) राजनि० ।

सितसर्षप पु० कर्म० । गौरसर्षपे राजनि० ।

सितसार(क) पु० सितः सारो निर्यासो यस्य वा कप् । शालिञ्चशाके राजनि० ।

सितसिन्धु स्त्री नित्यक० । गङ्गायां शब्दर० ।

सिता स्त्री सो–क्त । १शर्करायाम् ।

"खण्डन्तु सिकतारूपं सुश्वेतं शर्करा सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत् । मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी" राजव० । २मल्लिकायां शब्दर० ३श्वेतकण्टकारिकायां ४वाकुच्यां ५विदार्य्यां ६श्वेतदूर्वायां ७चन्द्रिकायां ८कुटुम्बिन्यां ९सुरायां १०पिङ्गायां ११त्रायमाणलतायां १२तेजन्यां राजनि० १३पर्वतजातापराजितायां रत्नमा० ।

सिताखण्ड पु० सितायाः इव खण्डः । मधुजातशर्करायाम् "मधुजा शर्करा रूक्षा कफपित्तहरी गुरुः । कर्षतोऽसारवद्दाहरक्तहृत् तुवरा हिमा । यथा यथाऽस्या नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा । स्नेहलाघवशैत्यादि सरत्वं तथा तथा" भावप्र० ।

सि(शि)ताग्र पु० सि(शि)तमग्रं यस्य । कण्टके हारा० ।

सिताङ्क पुंस्त्री० सिता सिकता अङ्को यस्य । वालुकातङ्क (बेलिया) मत्स्ये हारा० स्त्रियां ङीष् ।

सिताङ्ग पु० सितमङ्गं यस्य । श्वेतरोहिते राजनि० ।

सितादि पु० सितायाः आदिः कारणम् । गुडे राजनि० ।

सितापाङ्ग पुंस्त्री० सितमपाङ्गं यस्य । मयूरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । [ऽमल ।

सिताब्ज न० कर्म० । श्वेतकमले राजनि० सिताम्भोजादयो-

सिताभ पु० सिता आभा यस्य । १कर्पूरे रायमुकुटः २चन्द्रे च ३तक्रे स्त्री राजनि० ।

सिताभ्र पु० अभ्र इव सितः शुभ्रः राज० । कर्पूरे अमरः ।

सिताभ्रक न० अभ्रकमिव सितम् राज० । कर्पूरे राजनि० ।

सिताम्बर पु० सितमम्बरं यस्य । १श्वेतवस्त्रधारिणि व्रतिनि हला० २श्वेतवस्त्रधारिमात्रे त्रि० ।

सितार्जक पु० नित्यकर्म० । श्वेततुलस्याम् राजनि० ।

सितालक पु० आलयति भूषयति अल–णिच्–ण्वुल् नित्य कर्म० । श्वेतमन्दारे राजनि० । [श्वेतदूर्वायाम् रत्नमा०

सितालता स्त्री सिता सती आलतते आ+लत–अच् ।

सितालिकटभी स्त्री सितेन शुभ्रवर्णेन अलति अल–इन् कर्म० । श्वेतकिणिहीवृक्षे राजनि० ।

सितावर पु० सितं श्वेततामाहृणोति आ+हृ–अच् (सुसुनि) १शाकभेदे २वाकुच्यां स्त्री राजनि० ङीष् । "चाङ्गेरीसदृशः पत्रैश्चतुर्दल इतीरितः । शाको जलान्विते देशे चतुष्पत्रीति चोच्यते" भावप्र० । [२गङ्गायमुनयोः स्त्री द्वि०व०

सितासित पु० वर्णेन सितः वस्त्रेणासितः । १बलदेवे राजनि०

सिताह्वय पु० सितमाह्वयते आ+ह्वे–श । १श्वेतशिग्रौ २श्वेतरोहिते च राजनि० । [त्रि० रायमु०

सिति पु० सो–क्तिच् । १शुक्लवर्णे २कृष्णवर्णे च । ३तद्वति

सितिमन् पु० सितस्य भावः इमनिच् । शुभ्रतायाम् । "सितं सितिम्ना सुतरां मुनेर्वपुः" माघः ।

सितिवार पु० सितिं श्वेततां वृणोति वृ–अण् । सुनिषण्णके (सुसुनि) शाके भावप्र० ।

सितिवासस् पु० सिति कृष्णं वासोऽस्य । बलदेवे ।

सितेतर पु० सितादितरः । १शूद्राभशालौ २कुलत्थे च ३शुभेतरवर्णे ४तद्वति त्रि० । [वक्रे हला० ।

सितेतरगति पु० सितेतरा कृष्णा गतिरस्य । कृष्णवर्त्मनि

सितोदर पु० सितमुदरमस्य । कुबेरे हेमच० ।

सितोपल पु० कर्म० । १स्फटिके राजनि० कठिन्यां न० त्रिका० । ३शर्करायां स्त्री हेमच० ।

सिद्ध न० सिध–क्त । १सैन्धवलवणे राजनि० अकर्तृमत्वाज्ज्यायात्वम् २निष्पन्ने ३पक्वे ४नित्ये च त्रि० शब्दर० । सिद्धिरस्त्यस्य अच् । ५व्यासादौ मुनौ ६देवयोनिभेदे च पु० अमरः तल्लोकश्च चन्द्रलोकादधःस्थो व्योमस्थितः यथोक्तं स्क० सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" ७निश्चिते त्रि० ८विष्कम्भादिषु मध्ये द्वाविंशयोगे ज्यो० ९गुडे १०कृष्णधुस्तूरे पु० राजनि० । ११मुक्ते त्रि० हेमच० १२व्यापारे पु० शब्दर० ज्योतिषोक्ते १३योगिनीदशामध्ये सप्तम्यां दशायां स्त्री । दशाशब्दे ३५०५ पृ० दृश्यम् । तन्त्रोक्ते अकथहचक्रस्थे साधक-

नामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते १४मन्त्रभेदे पु० अकथहशब्दे३८०८पृ०दृश्यम् । १५घञादिवाच्ये क्रियाभेदे स्त्री १६सिद्धियुते मन्त्रे पु० “मन्त्रसिद्धेरुपायश्च गौतमीये “पुनः सोऽनुष्ठितो मन्त्रो यदि सिद्धो न जायते । उपायास्तत्र कर्त्तव्याः सप्त शङ्करभाषिताः । भ्रामणं रोधनं वश्यं पीडनं पोषशोषणम् । दहनान्तं क्रमात् कुर्य्यात् ततः सिद्धो भवेन्मनुः । भ्रामणं वायुवीजेन यथानुक्रमयोगतः । तन्मन्त्रं यन्त्र आलिख्य शिह्लकर्पूरकुङ्कुमैः । उशीरचन्दनाभ्यान्तु मन्त्रं संग्रथितं लिखेत् । क्षीराज्यमधुतोयानां मध्ये तल्लिखितं भवेत् । पूजनाज्जपनाद्धोमात् भ्रामितः सिद्धिदो भवेत् । भ्रामितो यदि नो सिद्धो रोधनं तस्य कारयेत् । सारस्वतेन वीजेन संपुटीकृत्य संजपेत् । एवं रुद्धे भवेत् सिद्धो न चेदेतद्वशीकुरु । अलक्तचन्दनं कुष्ठं हरिद्रामादनं शिला । एतैस्तु मन्त्रमालिख्य भूर्जपत्रे सुशोभने । धार्य्यं कण्ठे भवेत् सिद्धः पीडनं वास्य कारयेत् । अधरोत्तरयोगेन पदानि परिजप्य वै । ध्यायेच्च देवतां तद्वत् अधरोत्तररूपिणीम् । विद्यामादित्य दुग्धेन लिखित्वाक्रम्य चाङ्घ्रिणा । तथाभूतेन मन्त्रेण होमः कार्य्यो दिने दिने । पीडितो लज्जयाविष्टः सिद्धः स्यादथ पोषयेत् । बालायास्त्रितयं वीजमाद्यन्ते तस्य योजयेत् । गोक्षीरमधुनालिख्य विद्यां पाणौ विभावयेत् । पोषितोऽयं भवेत् सिद्धो न चेत् कुर्वीत शोषणम् । द्वाभ्यान्तु वायुवीजाभ्यां मन्त्रं कुर्य्याद्विदर्भितम् । एषा विद्या गले धार्य्या लिखित्वा वरभस्मना । शोषितोऽपि न सिद्धः स्यात् दहनीयोऽग्निवीजतः । आग्नेयेन तु वीजेन मन्त्रस्यैकैकमक्षरम् । आद्यन्तमध ऊर्द्ध्वञ्च योजयेद्दाहकर्म्मणि । ब्रह्मवृक्षस्य तैलेन मन्त्रमालिख्य धारयेत् । कण्ठदेशे ततो मन्त्रः सिद्धः स्याच्छङ्करोदितम् । इत्येतत्कथितं सम्यक् केवलं तव भक्तितः । एकेनैव कृतार्थः स्याद् बहुभिः किन्तु सुव्रते !” तन्त्रसारः । [च राजनि० ।

सिद्धक पु० सिद्ध इव इवार्थे कन् । १सिन्धुवारे २शालवृक्षे

सिद्धगङ्गा स्त्री सिद्धलोकस्था गङ्गा शाक० । मन्दाकिन्याम् जटा० । [जले सिद्धतोयादयोऽप्यत्र ।

सिद्धजल न० सिद्धं पक्वं जलमत्र ।१काञ्जिके कर्म० । २पक्वे

सिद्धदेव पु० सिद्धानां पूज्यः देवः । महादेवे शब्दर० ।

सिद्धधातु पु० सिद्धः प्रसिद्धो धातुः । पारदे त्रिका० ।

सिद्धपीठ पुंन० कर्म० । “जातो लक्षबलिर्यत्र होमो वा कोटिसङ्ख्यकः । महाविद्याजपाः कोट्यः सिद्धपीठः प्रकीर्त्तितः” इति तन्त्रोक्ते १स्थानभेदे पीठशब्दे ४३४२ पृ० दर्शिते २स्थानभेदे च ।

सिद्धपुर न० कर्म० । “लङ्का कुमध्ये यमकोटिरस्याः प्राक्, पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च । अधोगतं सिद्धपुरञ्च” सि० शि० उक्ते भूगोलस्थेषु भूवृत्तपादान्तरितदेशस्थेषु चतुर्षु देवनिर्मितेषु पुरेषु मध्ये लङ्काधोभागस्थे पुरभेदे ।

सिद्धपुष्प पु० सिद्धप्रियं पुष्पं यस्य । करवीरवृक्षे राजनि० ।

सिद्धप्रयोजन पु० सिद्धं प्रयोजनं यस्मात् ५ब० । गौरसर्षपे राजनि० । २सिद्धाभीष्टे न० ।

सिद्धमोदक पु० तवराजोद्भवखण्डे राजनि० ।

सिद्धरस पु० सिद्धः प्रसिद्धो रसः । १पारदे अमरः सिद्धो रसोऽत्र । २धातुमात्रे त्रि० मेदि० ।

सिद्धविद्या स्त्री सिद्धा स्वतःसिद्धा विद्या मन्त्रो यस्याः । “काली तारा महाविद्या षोड़शी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्त्तिताः” इति तन्त्रोक्तासु दशसु काल्यादिषु देवीषु ।

सिद्धसाधन न० सिद्धस्य निश्चितस्य साधनमनुमानम् । १न्यायोक्ते सिषाधयिषाविरहकाले साध्यवत्त्वेन निश्चितस्य पुनरनुमानरूपे दोषे । सिद्धं साधयति ल्यु । २श्वेतसर्षपे पु० राजनि० । सिषाधयिषासत्त्वे तु सिद्धस्यापि अनुमानं भवत्येव “प्रत्यक्षपरिकलितमप्यर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः” इति वाचस्पत्युक्तेः । तदसत्त्वे तु नानुमितिः “न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः” इति तस्यैव वचनान्तरात् । सिद्धेश्च यथाऽनुमितिविरोधित्वम् तथा सिद्धिशब्दे वक्ष्यते । संशयपक्षतावादिमते निश्चयेन संशयस्य प्रतिरोधात् पक्षताऽभावेन नानुमितिरिति बोध्यम् । सिद्धसाधनस्य पक्षताविघटकत्वेनाश्रयासिद्धावन्तर्भवतीति निग्रहस्थानान्तरमित्यन्ये ।

सिद्धसाध्य पु० अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिद्वितीयकोष्ठस्याद्याक्षरयुक्ते तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम् ।

सिद्धसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते अकथहशब्दोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठस्थिताद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम्

सिद्धसिन्धु स्त्री ६त० । गङ्गायाम् त्रिका० सिद्धनद्यादयोऽप्यत्र

सिद्धसुसिद्ध पु० तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे दृश्यम्।

सिद्धान्त पु० सिद्धः निश्चितोऽन्तो यस्मात्। प्रमाणादुपन्यासेन पूर्वपक्षनिरासके सिद्धपक्षस्य स्थापनरूपे १वाक्यस्तोमे २ज्योतिःशास्त्रभेदे च स च सूर्य्यसिद्धान्तः सोमसिद्धान्तादिः "त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनामानप्रभेदः क्रमाच्चारश्च द्युसदां द्विधा च गणितं प्रश्नास्तथा सोत्तराः। भूधिष्ण्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यत्रोच्यते सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः" सि० शि०। गौ० सूत्रोक्तसिद्धान्तलक्षणभेदो यथा "तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः" सू०। "सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात्" सू०। "सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" सू०। "समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः" सू०। "यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः" सू०। "अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः" सू०।

"तन्त्रं शास्त्रं तदेवाधिकरणं ज्ञापकतया यस्य, तादृशस्य योऽभ्युपगमस्तस्य समीचीनतयाऽसंशयरूपतया स्थितिस्तथाच शास्त्रितार्थनिश्चयः सिद्धान्तः अत्र चाभ्युपगम्यमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भाष्यम् "अभ्युपगमः सिद्धान्त इति वार्त्तिकटीका" न चात्र विरोधः शङ्कनीयः आचार्य्यैः परिहृतत्वात् तथाच मिश्रनिबन्धः अर्थाभ्युपगमयोर्गुणप्रधानभावस्य विवक्षातन्त्रत्वादर्थाभ्युपगमोऽभ्युपगम्यमानो वार्थः सिद्धान्तस्तेन सूत्रभाष्यवार्त्तिकटीकासु न विरोधः। अत्र च भाष्यानुसारात् सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसिद्धान्तान्यतमः सिद्धान्त इति सूत्रार्थ इति तु न युक्तं अधिमसूत्रानुत्थानापत्तेः तन्त्रसिद्धान्तत्वेन द्वयमनुगमय्य तन्त्राधिकरणाभ्युपगमान्यतमः सिद्धान्त इति कश्चित्। विभजते। स चतुर्विध इति शेषः सर्वतन्त्रादिसंस्थितीनामर्थान्तरभावात् भेदादित्यर्थः। सर्वतन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति। सर्वतन्त्राविरुद्धः सर्वशास्त्राभ्युपगत इति बहवः। वस्तुतो यथाश्रुत एवार्थः अन्यथा तन्त्रेऽधिकृत इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरतएव च जात्यादेरसदुत्तरत्वमपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तः न च तन्त्रेऽधिकृत इति स्पष्टार्थं लक्षणे तु न देयमेवेति वाच्यं मनस इन्द्रियत्वस्यापि सर्वतन्त्रसिद्धान्ततापत्तेः नव्यास्तु सूत्रस्योपलक्षणमात्रत्वाद्वादिप्रतिवाद्युभयाभ्युपगतः कथानुकूलोऽर्थः स इति वदन्ति। प्रतितन्त्रसिद्धान्तं लक्षयति। समानशब्द एकार्थस्तेनैकतन्त्रसिद्ध इत्यर्थः स्वतन्त्र सिद्ध इति पर्य्यवसितोऽर्थः तथाच वादिप्रतिवाद्येकतरमात्राभ्युपगतस्तदेकतरस्य प्रतितन्त्रसिद्धान्त इति फलितार्थः, यथा मीमांसकानां शब्दनित्यत्वम्। अधिकरणसिद्धान्तं लक्षयति "यस्यार्थस्य सिद्धौ जायमानायामेवान्यस्य प्रकरणस्य प्रस्तुतस्य सिद्धिर्भवति सोऽधिकरणसिद्धान्त इत्यर्थः यथा तद् द्व्यणुकादिकं पक्षीकृत्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वे साध्यमाने सर्वज्ञत्वमीशस्य, एवं हेतुबलादपि यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि साधिते इन्द्रियनानात्वं तथा च यदर्थसिद्धिं विना योऽर्थः शब्दादनुमानाद्वा न सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्त इति। वस्तुतस्तु शाब्दत्वमनुमानत्वं चाविवक्षितं प्रमाणमात्रमपेक्षितम् अतएव प्रत्यक्षेण स्थूलत्वसाधनानन्तरमुक्तमात्मतत्त्वविवेके "सोऽयमधिकरणसिद्धान्तन्यायेन स्थूलत्वसिद्धौ क्षणभङ्गभङ्ग इति" तत्र च वाक्यार्थसिद्धौ तदनुषङ्गी यो यः सोऽधिकरणसिद्धान्त इति वार्त्तिकफक्किकां लिखित्वा येन केनापि प्रमाणेन वाक्यार्थसिद्धौ जन्यमानायां योऽन्यार्थः सिध्यति स तथेत्यर्थः इति व्याख्यातं दीधितिकृता। एवं हेतुरीदृशः पक्षस्य वाक्यार्थ इति टीकावचने च उपलक्षणमेतदित्युक्तं तत्र तत्र विशिष्यैव लक्षणं कार्य्यम्। यत्तु जनकीभूतव्यापकताज्ञाने व्यापककोटावेव विषयः प्रकृतानुमित्या व्यापककोटौ विषयीकृतः शब्दजनकपदार्थज्ञानविषयत्वे सति शाब्दविषयत्वमिति द्वयमधिकरणसिद्धान्त इति तन्न इन्द्रियनानात्वादौ भाष्योदाहृतेऽव्याप्तेरिति। अभ्युपगमसिद्धान्तं लक्षयति। अपरीक्षितस्य साक्षादसूत्रितस्य विशेषपरीक्षणं विशेषधर्मकथनम्। अभ्युपगमादिति ज्ञापकत्वे पञ्चमी अभ्युपगमज्ञापकमित्यर्थः विशेषपरीक्षणाज्ज्ञायते सूत्रकृतोऽभ्युपगतमिदमिति तथाच साक्षादसूत्रिताभ्युपगमोऽभ्युपगमसिद्धान्तः यथा मनस इन्द्रियत्वमिति" वृत्तिः। तथाच सिद्धश्चान्तः संस्थितिः सिद्धान्तः संस्थितिश्च इत्थंभावव्यवस्था। तत्र तन्त्रसंस्थितिस्तन्त्रार्थसंस्थितिः। अधिकरणसंस्थितिरधिकरणानुषक्तार्थसंस्थितिः। अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहे तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः वात्स्या० भाष्ये दृश्यम्। प्रामाणिकत्वेनाभ्युपतोऽर्थः सिद्धान्त इत्यन्ये। मीमांसकोक्ते पञ्चावयवयुक्ताधिकरणाङ्गे ३चरमेऽङ्गे अधिकरणशब्दे १२६ पृ० दृश्यम्।

सिद्धान्ताचार पु० "आत्मानं देवतां मत्वा यजेद्देवञ्च मानसैः । सदा शुद्धः सदा शान्तः सिद्धान्ताचार उच्यते" तन्त्रोक्ते आचारभेदे ।

सिद्धारि पु० तन्त्रोक्ते साधकनामाद्याक्षरयुक्तकोष्ठावधिचतुर्थकोष्ठस्थाद्याक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे अकथहशब्दे १८पृ० दृश्यम् ।

सिद्धार्थ(क) पु० सिद्धः अर्थो यस्मात् ५ब० वा कप् । १श्वेतसर्षपे अमरः । २वटीवृक्षे च राजनि० ६ब० । ३प्रसिद्धार्थे त्रि० । "सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धम्" इति प्राञ्चः । ४शाक्यसिंहे पु० मेदि० ५जिनभेदमातरि स्त्री हेमच० ।

सिद्धि स्त्री सिध–क्तिन् । १ऋद्धिनामौषधे अमरः । २योगभेदे ३अन्तर्द्धाने ४निष्पत्तौ ५पाके ६पादुकायाम् ७वृद्धौ मेदि० ८मोक्षे हेमच० ९सम्पत्तौ धरणिः १०अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ये ११बुद्धौ शब्दच० १२साध्यवत्तया निश्चये च । १३सांख्योक्ते ऊहादिके सिद्धिहेतुभेदे

"ऊहादिभिः सिद्धिः" सां०सू० । "ऊहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" इति । "अस्या अयमर्थः । आध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिकत्वात् त्रयो दुःखविघाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वाद्गौण्यः सिद्धयः । तत्रोहो यथा उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीयाभ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमालोक्य यज्ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं यथा शिष्याचार्य्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं यथा धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आकर्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्वप्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित्त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्य्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति व्याचष्टे तन्न । तुष्ट्यभावस्याशक्तितया बाधिर्य्यादिवत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् । ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्त्रतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह" भा० । "नेतरादितरहानेन विना" सू० । "इतरादूहनादिपञ्चकभिन्नात् तप आदेस्तात्त्विकी न सिद्धिः कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव भवत्यतः संसारापारिपन्थ्यत्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" इति प्र०भाष्यम् ।

पात० सू० भाष्ययोश्च एकत्र विषयविशेषे धारणाध्यानसमाधित्रयरूपसंयमविशेषात् कतिचित् सिद्धयो दर्शिताः यथा "परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" सू० । "धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु संयमात् योगिनां भवत्यतीतानागतज्ञानं धारणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयम उक्तस्तेन परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणमतीतानागतज्ञानं सम्पादयति" भा० । "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात् सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात् सर्वभूतरुतज्ञानम्" सू० । "संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम्" सू० । "प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम्" सू० । "कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेऽन्तर्द्धानम्" सू० । "सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा" सू० । "मैत्र्यादिषु बलानि" सू० । "बलेषु हस्तिबलादीनि" सू० । "प्रवृत्त्यालोकन्यासात् सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम्" सू० । "भुवनज्ञानं सूर्य्ये संयमात्" सू० । "चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम्" सू० । "ध्रुवे तद्गतिज्ञानम्" सू० । "नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम्" सू० । "कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः" सू० । "कूर्म्मनाड्यां स्थैर्य्यम्" सू० । "मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम्" सू० । "प्रातिभाद्वा सर्वम्" सू० । "हृदये चित्तसंवित्" सू० । "सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थत्वात् स्वार्थसंयमात् पुरुषज्ञानम्" सू० । "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" सू० । "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू० । "बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः" सू० । "उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च" सू० । "समानजयाज्ज्वलनम्" सू० । "श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम्" सू० । "कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" सू० । "बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० । "स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः" सू० । "ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च" सू० । "रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत्" सू० । "ग्रहणस्वरूपास्मितान्व-

श्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" स्पर्शश्रोत्रसंयमादिन्द्रियजयः" सू०। "ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च" सू०।

"परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम्" इत्यादिकैः "ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते" इत्यन्तसूत्रैरुक्तानां सिद्धीनां समाधावुपसर्गत्वं व्युत्थाने सिद्धित्वमाह "ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः" सू०। ते प्रातिभादयः समाहितचित्तस्योत्पद्यमानाः उपसर्गास्तत्त्वदर्शनप्रत्यनीकत्वात्। व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाः सिद्धयः" भा०। एवमग्रे वक्ष्यमाणाः ततोऽणिमादिप्रादुर्भाव इत्यादयोऽपि सिद्धयो व्युत्थानदशायामेव समाधौ तूपसर्गा एव हेतोरविशेषात्। एवमन्या अपि सिद्धयः कैवल्यपादे दर्शिता यथा "जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः" सू०। "देहान्तरिता जन्मना सिद्धिः ओषधिभिरसुरभवने रसायनेनेत्येवमादि। मन्त्रैराकाशगमनाणिमादिलाभः तपसा सङ्कल्पसिद्धिः कामरूपी यत्र तत्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याताः" भा० तासाञ्च यथाऽन्यथापरिणामहेतुत्वं तथा परसूत्रैस्तत्र समर्थितम्"।

तन्त्रोक्तमन्त्रसिद्धिलक्षणं च तन्त्रसा० उक्तं यथा "मनोरथानामक्लेशः सिद्धिरुत्तमलक्षणा। मृत्योश्च हरणं तद्वत् देवतादर्शनं तथा। प्रयोगेऽक्लेशतः सिद्धिः सिद्धेस्तु लक्षणं परम्। परकायप्रवेशश्च पुरप्रवेशनं तथा। उत्क्रमणं एवं हि चराचरपुरे गतिः। खेचरीमेलनं चैव तत्कथाश्रवणादिकम्। भूच्छिद्राणि प्रपश्येत्तु तद्वदुत्तमलक्षणम्। ख्यातिर्वाहनभूषादिलाभः सुचिरजीवनम्। भूपानां तद्गणानाञ्च वशीकरणमुत्तमम्। सर्वत्र सर्वलोकेषु चमत्कारकरी सुधीः। रोगोपहरणं दृष्ट्या विषापहरणं तथा। पाण्डित्यं लभते मन्त्री चतुर्विधमयत्नतः। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्वं त्यागितां सर्ववश्यताम्। अष्टाङ्गयोगाभ्यसनं भोगेच्छापरिवर्जनम्। सर्वभूतेष्वनुकम्पा सार्वज्ञ्यादिगुणोदयः। इत्यादिगुणसम्पत्तिर्मध्यसिद्धेस्तु लक्षणम्। महैश्वर्यं धनित्वञ्च पुत्रदारादिसम्पदः। अधमाः सिद्धयः प्रोक्ता मन्त्रिणामाद्यभूमिका। सिद्धमन्त्रस्तु यः साक्षात् स शिवो नात्र संशयः।

साध्यवत्तानिश्चयरूपसिद्धिस्तु अनुमित्यात्मानुमितीच्छायां कामिनीजिज्ञासादिवत् अनुमितेः पृथक् प्रतिबन्धिका अनुमित्सा तु तत्रोत्तेजिका। "सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते। स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत्" भाषा०। सिद्धिश्च पक्षतावच्छेदकसामान्यावगाहिनी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चिद्धर्मावगाहिनी च तत्रावच्छेदावच्छेदेनानुमितिं प्रति अवच्छेदावच्छेदेन सिद्धिर्विरोधिनी न सामानाधिकरण्येन सिद्धिः। समानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं विरोधीति विवेकः। संशयपक्षतावादिमते पक्षताविघटकत्वेन सिद्धेर्विरोधितेति विशेषः। १४दक्षकन्याभेदे वह्निपु०। [त्रि०।

सिद्धिद पु० सिद्धिं ददाति दा–क। वटुकभैरवे। २सिद्धिदातरि

सिद्धियोग पु० "शुक्रे नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया। गुरौ पूर्णा च संयुक्ता सिद्धियोगः प्रकीर्त्तितः" ज्योतिषोक्ते शुक्रादिवारयुक्तनन्दादितिथौ।

सिद्धिस्थान न० तीर्थभेदे। "अतःपरं प्रवक्ष्यामि सिद्धिस्थानानि यानि तु। यस्मिन्नाराधिता देवी क्षिप्रं भवति सिद्धिदा। तुङ्गारं शतशृङ्गञ्च त्रिकूटं पर्वतं तथा। विन्ध्या गङ्गा सरिद् यत्र रेवातीरमथापि वा। पयोष्णी कसुराख्या तु अथ वा मण्डलेश्वरे। शङ्करेश्वररामेशे अथवा अमरेश्वरे। वेत्रवत्यास्तटे रम्ये हरिश्चन्द्रे तथा पुरे। सरस्वतीतटे पुण्ये सुगन्धायतनेऽपि वा। स्थानेष्वेषु जपं कुर्यात् नन्दाद्ये क्षतमानसः। भैरवं स्थूलभेदञ्च चण्डीशं त्रिपुरान्तकम्। अट्टचक्रं चक्रोच्छासं कपालाग्रनामकम्। अजाविकं खरोष्ट्राख्यं स्थानान्येतानि वर्जयेत्" देवीपु०।

सिद्धेश्वरी स्त्री देवीविशेषे। "सिद्धां सिद्धेश्वरीं सिद्धविद्याधरगणैर्युताम्। मन्त्रसिद्धिप्रदां योनिसिद्धिदां लिङ्गशोभिताम्" मुण्डमालात० ११ पटले। "कृष्णेन बलभद्रेण गोपैः कंसजिघांसुभिः। सङ्केतकं कृतं तत्र मन्त्रनिश्चयकारकम्। तदा सङ्केतकैः सा च सिद्धा देवी प्रतिष्ठिता। सिद्धिप्रदा भोगदा च तेन सिद्धेश्वरी स्मृता। सङ्केतकेश्वरीञ्चैव दृष्ट्वा सिद्धिमवाप्नुयात्" इति वाराहपु०।

सिद्धौघ पु० ६त०। तारादेव्याः पूजान्ते पूज्ये गुरुभेदे "दिव्यौघाः सिद्धिदा वत्स! सिद्धौघान् शृणु यत्नतः। वसिष्ठः कूर्मनाथश्च मीननाथो महेश्वरः। हरिनाथो, मानवौघान् शृणु वक्ष्यामि तद्गुरून्" तन्त्रसा०।

सिध्म न० सिध–मन् किच्च। किलासरोगे हेमच०।

सिध्मन् न० सिध–मनिन् किच्च। १किलासरोगे अमरः २०५५ पृ० किलासलक्षणादि दृश्यम्।

सिध्मल त्रि० सिध्मन्+अस्त्यर्थे लच्। १किलासरोगवति अमरः। २मीनविकारे स्त्री हेमच०। [पुष्यनक्षत्रे अमरः

सिध्य पु० कार्य्यं साधयति सिध-णिच्-कर्त्तरि यत् नि०।

सिध्र पु० सिध-रक्। १साधौ २वृक्षे च उणा०।

सिध्रक पु० सेधति रोगान् सिध-रक् स्वार्थे क। वृक्षभेदे "वनगिर्य्योः" पा० इत्यादिसूत्रेण सिध्रकशब्दस्य पाणिनिना दीर्घस्य विधानात् पुंस्त्वमेवास्य युक्तम् अमरोक्तं क्लीवत्वमपाणिनीयम्। [त्रिका०।

सिध्रकावण न० सिध्रकप्रधानं वनं णत्वम् दीर्घश्च। देवोद्याने

सिन पु० सीयते बध्यते सि-क्त ग्रासे तस्य नः। १ग्रासे तस्य बहुलत्वात्तथात्वम्। [व्याडिः

सिनी स्त्री सित+ङीप् तस्य नश्च। शुक्लवर्णयुतस्त्रियाम्

सिनीवाली स्त्री सिनीं श्वेतां चन्द्रकलां वलति धारयति वल-अण् ङीप्। १चतुर्दशीयुक्तायाममावास्यायाम् अमरः। कुहूशब्दे २१६२ पृ० दृश्यम्। २दुर्गायां मेदि०।

सिन्दु(न्धु)क पु० स्यन्दते स्यन्द-उ संप्रसारणञ्च पृषो० दस्य वा धः स्वार्थे वा क। सिन्दुवारवृक्षे अमरः (न्धु)मध्यस्वार्थे शब्दर०।

सिन्दु(न्धु)वार पु० सिन्धुं गजमदं वारयति तिक्तत्वात् वृ-अण्। १(निसिन्दा) वृक्षे अमरः "मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारम्" कुमारः। तस्य च श्वेतपुष्पत्वात् मुक्तातुल्यत्वम्। पृषो० न्धुमध्यस्वार्थे रत्नको० २हयोत्तमे त्रिका०।

सिन्दूर न० स्यन्द-ऊरन् संप्रसारणम्। स्वनामख्याते रक्तवर्णे १चूर्णभेदे अमरः २वृक्षभेदे पु० मेदि०। "सीसोपधातुः सिन्दूरं गुणैस्तत् सीसवन्मतम्। संयोगजप्रभावेन तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः। सिन्दूरमुष्णं वीसर्पकुष्ठकण्डूविषापहम्। भग्नसन्धानजननं व्रणशोधनरोपणम्" "दुग्धाम्लयोगतस्तस्य विशुद्धिर्गदिता बुधैः" भावप्र०। भर्त्तुरायुर्वृद्धये सधवया तद्धारणस्यावश्यकता यथोक्तं काशीख० ४अ० "हरिद्रां कुङ्कुमं चैव सिन्दूरं कज्जलं तथा। कूर्पासकञ्च ताम्बूलं माङ्गल्याभरणं शुभम्। केशसंस्कारकबरीकरकर्णविभूषणम्। भर्त्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता"।

सिन्दूरकारण न० ६त०। सीसके हेमच०।

सिन्दूरतिलक पुंस्त्री० सिन्दूरवर्णस्तिलकचिह्नभेदो यस्य। १हस्तिनि मेदि०। स्त्रियां ङीष्। २सधवायाम् स्त्री।

सिन्दूरी स्त्री सिन्दूरं तद्वर्णोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १रोचन्यां २धातक्याञ्च मेदि०।

सिन्धु पु० स्यन्द-उ संप्रसारणं दस्य धश्च। १समुद्रे अमरः २रक्तचेलिलतायां ३नदभेदे मेदि० ४गजमदे हेमच०। ५सिन्धुवारवृक्षे शब्दच०। ६श्वेतटङ्कणे राजनि०। ७रागभेदे सङ्गीत०। ८नद्यां स्त्री मेदि०। ९नदीभेदे राजनि०। "शतद्रुर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः सुशीतं लघु स्वादु सर्वामयघ्नम्। जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च प्रदत्ते बलं बुद्धिमेधायुषञ्च" राजनि० तज्जलगुणाः। १०नैर्ऋतीस्थे देशभेदे पु० कूर्मविभागशब्दे २१६८पृ० दृश्यम्। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। सैन्धव पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्भूपे च। बहुषु अणो लुक्।

सिन्धुकफ पु० सिन्धोः कफ इव। समुद्रफेने शब्दर०।

सिन्धुकार न० सिन्धुदेशे कीर्य्यते क्रियते वा कॄ-कृ-वा अण्। श्वेतटङ्कणे राजनि०। [शब्दर०।

सिन्धुखेल पु० सिन्धुसमीपे खेलति खेल-अच्। सिन्धुदेशे

सिन्धुज न० सिन्धुदेशे समुद्रे वा जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे अमरः २चन्द्रे ३कर्पूरे पु०। ४लक्ष्म्यां स्त्री जटा० सिन्धुजातादयोऽप्यत्र।

सिन्धुनन्दन पु० ६त०। १चन्द्रे २कर्पूरे त्रिका०। सिन्धुसुतादयोऽप्यत्र। ३लक्ष्म्यां स्त्री। [शब्दच०।

सिन्धुपुष्प पु० सिन्धौ पुष्प्यति विकाशते पुष्प-अच्। शङ्खे

सिन्धुमन्थज न० सिन्धुमन्थात् जायते जन-ड। १सैन्धवलवणे रत्नमा० २अमृते च।

सिन्धुर पुंस्त्री० सिन्धुर्मदजलमस्त्यस्य र। हस्तिनि हेमच० स्त्रियां ङीष् "मदान्धसिन्धुरघटा" गङ्गास्तवः।

सिन्धुलवण न० सिन्धुदेशजातं लवणम्। सैन्धवलवणे रत्नमा०

सिन्धुवारित पु० सिन्धुः मदजलं वारितस्तिरस्कृतो येन अतितिक्तत्वात्। सिन्धुवारवृक्षे। (निसिन्दा) शब्दर०।

सिन्धुवेषण पु० विष-ल्यु ६त०। गाम्भारीवृक्षे शब्दच०।

सिन्धुसङ्गम पु० सिन्ध्वोः नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा सङ्गमः। १नद्योः नदीसमुद्रयोर्वा मेलने अमरः। स यत्र। २तदाधारदेशे त्रि०।

सिन्धूद्भव न० सिन्धोः उद्भवति उद्+भू-अच् ५त०। सैन्धवलवणे रत्नमा० २समुद्रजातमात्रे त्रि०। [क्लीवमित्यन्ये।

सिन्धूपल पु० सिन्धोरुपल इव। १सैन्धवलवणे हारा०।

सिप्र पु० सृप-रक् पृषो०। १सरोवरभेदे २चन्द्रे त्रिका० ३निदाघजले ४घर्मे च पु० मेदि०। ५उज्जयिनीसमीपस्थे नदीभेदे स्त्री मेदि० "सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु" रघुः। वसिष्ठारुन्धत्योर्विवाहप्रस्रुतजलस्य सिप्रसरसि मेलनात्

शिलाप्रादुर्भावो यथा "तत्तोयं सप्तधा भूत्वा पतितं मानसाचलात् । हेमाद्रेः कन्दरे सानौ सरस्याञ्च पृथक् पृथक् । तत्तोयं पतितं शिप्रे देवभोग्ये सरोवरे । तेन सिप्रा नदी जाता विष्णुना प्रेरिता क्षितिम्" कालिपु० २२अ० । [नामतः ।

सिम पु० सि–मन् किच्च । सर्वस्मिन् इत्यर्थे । तदर्थोऽस्य सर्व०

सिम्बा(म्बि) स्त्री शाम्यति दुर्भिक्षमनया शम–अच् इन् वा पृषो० । (क्रुटि) १शिम्बायाम् द्विरूपको० इनन्तः । २नखीनामगन्धद्रव्ये राजनि० वा ङीप् । ङीबन्तः । ३निष्पाव्यां भावप्र० । [धान्ये कलायादौ भावप्र० ।

सि(शि)म्बिजा स्त्री सि(शि)म्बे जायते जन–ड । शमी०

सिर पु० सि–रक् । १पिप्पलीमूले हेमच० । २नाड्याम् ३अम्बुवाहिन्याञ्च स्त्री हेमच० । [सल्लकीवृक्षे भरतः ।

सिलकी स्त्री सि–क्विप् लक–अच् गौरा० ङीष् कर्म० ।

सिवर पुंस्त्री० सि–करप् । गजे जटा० स्त्रियां ङीष् ।

सिहुण्ड पु० सो–क्वि सिः छेदस्तं हुण्डते कण्टकावृतत्वात् हुडि–अण् । स्नुहीवृक्षे शब्दर० । [स्वार्थे क तत्रैव ।

सिह्ल पु० स्निह–लक् पृषो० । तुरुष्काख्ये गन्धद्रव्ये अमरः

सिह्लकी स्त्री स्निह–लकक् पृषो० गौरा० ङीष् । सल्लकीवृक्षे शब्दर० । [शब्दर० ।

सिह्लभूमि स्त्री सिह्लस्य गन्धद्रव्यस्य भूमिः । सल्लकीवृक्षे

सीक सेचने भ्वा० आ० सक० सेट् । सीकते असीकिष्ट । ऋदित् चङि न ह्रस्वः । पर्युदासेन न षोपदेशः ।

सीक स्पर्शे वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० प० सक० सेट् । सीकयति ते सीकति असीसिकत् त असीकीत् । पर्युदासान्न षोपदेशः । [भरतः ।

सीकर पु० सीक्यते सिच्यतेऽनेन सीक–अरन् । जलकणे

सीता स्त्री सि–त पृषो० दीर्घः । १लाङ्गलपद्धतौ अमरः २जनकराजदुहितरि ३मद्राश्ववर्षस्थितगङ्गायाञ्च । "अथ मे कर्षतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः । क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता । भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्द्धत ममात्मजा" रामा० बाल० "अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः । शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने । अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा । सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी । सीतामुखोद्भवात् सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत्" पद्मपु० । भद्राश्ववर्षनदीभेदस्य स्वर्गगङ्गाया धाराभेदः जम्बुद्वीपशब्दे ३०४६ पृ० दृश्यः । ४लक्ष्म्याम् ५उमायां ६मद्याधिदेवतायां नानार्थमञ्जरी । ७मदिरायां राजनि० ।

सीतापति पु० ६त० । श्रीरामे शब्दर० ।

सीतायाःपति पु० ६त० अलुक्समा० । श्रीरामे शब्दर० । "सीतायाः पतये नमः" इति पुराणम् असमस्तत्वे षष्ठ्या इत्येव स्यात् ।

सीत्कार पु० सीदित्यव्यक्तस्य कारः सीत्+कृ–घञ् । अनुरागजे शब्दे । [शब्दे हेमच० ।

सीत्कृत न० सीत्+कृ–भावे क्त । १सीत्कारे २अनुरागज–

सीत्य न० सीतया लाङ्गलपद्धत्या निर्वृत्तं यत् । १धान्ये हेमच० । सीतामर्हति यत् । २हलकर्षणयोग्ये क्षेत्रादौ त्रि०

सीधु पु० सिध–उ पृषो० । १मद्ये २मद्यभेदे च "इक्षोः पक्वै रसैः सिद्धः सीधुः पक्वरसश्च सः । आमैस्तैरेव यः सीधुः (सेरका) स च शीतरसः स्मृतः । सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो हरेत् । विबन्धमेदःशोफार्शःशोफोदरकफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः" राजनि० । [शब्दर० ।

सीधुगन्ध पु० सीधोरिव गन्धोऽस्य वा न इत्समा० । बकुले

सीधुपुष्प पु० सीधुगन्धयुक्तं पुष्पमस्य । १कदम्बे २बकुले च ३धातक्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

सीधुरस पु० सीधोरिव रस आस्वादोऽस्य । आम्रवृक्षे राजनि०

सीमन्त पु० सीम्नोऽन्तः शक० । १केशान्तर्गतवर्त्माकारे पदार्थे (सिँथि) हेमच० २केशरचनाभेदे । "षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्त" इत्युक्ते गर्भावधिके षष्ठे अष्टमे वा मासि कर्त्तव्ये ३गर्भसंस्कारभेदे च सीमन्तोन्नयनशब्दे दृश्यम् ।

सीमन्तक न० सीमन्ते कायति कै–क । १सिन्दूरे राजनि०

सीमन्तिनी स्त्री सीमन्त+अस्त्यर्थे इनि । नार्याम् अमरः ।

सीमन्तोन्नयन न० सीमन्तस्य केशरचनाभेदस्य उन्नयनम् उत्तोलनमत्र । स्वनामख्याते गर्भसंस्कारभेदे । तत्कालादि संस्कारत० दर्शितं यथा "यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मिन्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं कृत्वा सीमन्तोन्नयनं कार्य्यम् । तथा च नारदः "येषान्तु न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या ज्ञातिभिस्तेषां पैतृकादेव तद्धनात् । अविद्यमाने पित्रर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा पुनः । अवश्यकार्य्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः" । क्रमात् भ्रातॄणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रमात् भ्रातृ०

क्रमस्तु सोदरविषयः विवाहे तथा दर्शनात्। छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत्। सर्वं प्रायश्चित्तं कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः। संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्च कथञ्चन। कृत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः"। एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम्। उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि "गणशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्धमादौ न पृथगादिषु" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। गोभिलः "अथ सीमन्तकरणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा"। अथ पुंसवनानन्तरं सीमन्तः केशरचनाविशेषः। वाशब्दैक्याच्च चतुर्थादिमासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वः पूर्वः कालः प्रशस्तः "समर्थस्य क्षेपायोगादिति" न्यायात्। ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं कृत्वैव कर्त्तव्यम् प्रथमगर्भ इत्युपादानात् यदि कथञ्चिदकृत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं कालनियमो न किन्तु "गर्भस्पन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा बालप्रसवः" इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः। हद्दराजमार्त्तण्डे "या नार्य्यकृतसीमन्ता प्रसूते च कथञ्चन। अङ्के निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति"। "षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गीज्यकुजदिनकृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे१७ मूले मृगाङ्के५ कर१३ पितृ१०पवने१५ पौष्ण२७विष्णु२२त्रियुग्मे ११।१२।२०। २१।२५।२६। पुष्यार्काद्विय७रौद्रे६ युवतिहरिझषे वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सीमन्तकर्म। मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंग्रहस्य च। केचिदिच्छन्ति सीमन्तं तथारिक्तेतरे तिथौ"। अथ सीमन्तमूर्द्धं नयत्यनेनेति गोभिलोक्तेरस्यान्वर्थता।

सीमन् स्त्री षि-इमनि पृषो॰ न गुणो दीर्घश्च। १मर्य्यादायाम् अवधौ जटा॰ २स्थितौ ३क्षेत्रे ४अण्डकोषे मेदि॰। "सीम्नि पुष्पलकोहतः" सि॰कौ॰ ५वेलायाञ्च विश्वः।

सीमा स्त्री+सीमन्+वा डाप्। १मर्य्यादायां २ग्रामादेरन्तभागे ३सीमन्शब्दार्थे च।

सीमाविवाद पु॰ सीमायां विवादः। अष्टादशसु विवादेषु मध्ये स्वनामख्याते विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि॰ दर्शितं यथा

"अथ सीमाविवादाख्यव्यवहारपदम् तत्स्वरूपमाह नारदः "सेतुकेदारमर्य्यादाविकृष्टाकृष्टनिश्चयः। क्षेत्राधिकारो यत्र स्याद् विवादः क्षेत्रजस्तु सः"। सेत्वाधः सेतुर्जलप्रवाहबन्धः। केदारः क्षेत्रम्। मर्य्यादा सीमा। विकृष्टो लाङ्गलप्रहतो देशः अकृष्टस्तद्रहितः एतेषां निश्चयो यत्र विवादे स्यात् स क्षेत्राधिकारः क्षेत्रविषयको विवादः क्षेत्रज उच्यत इति। अयं विवादः षड्विधः तथा च कात्यायनः "आधिक्यं न्यूनता चांशे अस्तिनास्तित्वमेव च। अभोगभुक्तिः सीमा च षड् भूवादस्य हेतवः"। ममैवाधिका भूरस्तीत्युक्तेनेति विवाद आधिक्यविवादः। एतावती भूस्तव नेत्युक्ते ममैतावतीति यो विवादः स न्यूनताविवादः अत्र ममांशोऽस्तीत्युक्ते यो विवादः सोऽस्तित्वविवादः अत्र तवांशो नास्तीत्युक्ते मम विद्यते इत्येवंविधो विवादो नास्तित्वविवादः। सीमाविवाद इति षड्विधो विवाद इत्यर्थः। तत्र सीमा चतुर्विधा। देशसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। तस्याश्चतुर्विधाया अपि यथासम्भवं पञ्चविधत्वमाह नारदः "ध्वजिनी मत्सिनी चैव नैधानी भयवर्जिता। राजशासननीता च सीमा पञ्चविधा स्मृता"। ध्वजिनी वृक्षादिचिह्निता वृक्षाश्च न्यग्रोधादयः। तदाह मनुः "सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्। शाल्मलीन् शालतालांश्च क्षीरिणश्चैव पादपान्" इति। मत्सिनी जलचिह्निता। नैधानी निखाततुषाङ्गारादिलक्षिता। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्मतिपत्तिनिर्मिता। तथा च व्यासः "ग्रामयोरुभयोः सीम्नि वृक्षा यत्र समुन्नताः। समुच्छ्रिता ध्वजाकारा ध्वजिनी सा प्रकीर्त्तिता। स्वच्छन्दगा बहुजला मत्स्यकूर्मसमन्विता। नित्यप्रवाहिणी यत्र सीमा सा मत्सिनी मता। तुषाङ्गारकपालैस्तु कुम्भैरायतनैस्तथा। सीमा प्रचिह्निता कार्य्या नैधानी सा निगद्यते" इति। नित्यप्रवाहिणीत्यनेन कूपवाप्यादीनि प्रकाशचिह्नान्युपलक्ष्यन्ते। तानि च वृहस्पतिना दर्शितानि "वापीकूपतडागानि चैत्यारामसुरालयाः। स्थलं निम्नं नदीस्रोतः शरगुल्मनगादयः। प्रकाशचिह्नान्येतानि सीमायां कारयेत् सदा। निहितानि तथान्यानि यानि भूमिर्न भक्षयेत्। अश्मनोऽस्थीनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकाङ्गारशर्करावालुकास्तथा। तानि सन्धिषु सीमाया अप्रकाशानि कारयेत्"। चैत्यं इष्टकादिभिः रचितमञ्चत्वरादिकम्। स्थलम् उन्नतः भूप्रदेशः। निम्नं परिखा। नगा अश्वत्थादयो वृक्षाः। आदिशब्देन

शार्करीणां कार्पासबीजानाञ्च ग्रहणम्। अस्थीनि पशुमनुष्याद्यस्थीनि। तुषाङ्गारकपालैरिति करीषादीनामन्येषां लिङ्गानामप्युपलक्षणम् तानि निधापयेत् "तत्र योगन्तु बालानां प्रयत्नेन प्रदर्शयेत्। वार्द्धके च शिशूनान्ते दर्शयेयुस्तथैव च। एवं परम्पराज्ञाने सीमाभ्रान्तिर्न जायते" इति। प्रदर्शयेदिदन्तु छान्दसं बहुत्वे एकवचनम्। एतेषां लिङ्गानां कथञ्चिदभावे निश्चयोपायमाह नारदः "निम्नगापहृतोत्सृष्टनष्टचिह्नासु भूमिषु। तत्प्रदेशानुमानैश्च प्रमाणैर्भोगदर्शनैः"। निम्नगाया नद्या अपहृतेन अपहरणेन उत्सृष्टानि स्वस्थानाद्भ्रष्टानि चिह्नानि यासान्तास्तथोक्ताः। प्रमाणैः साक्षिसामन्तादिभिः एवं निरूपितैर्लिङ्गैर्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः "एतैर्लिङ्गैर्नयेत् सीमां राजा विवदमानयोः। यदि संशय एव स्याल्लिङ्गानामपि दर्शने। साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः"। साक्षिप्रत्ययः साक्षिहेतुकः। लिङ्गाभावपक्षपरिग्रहार्थोऽपिशब्दः ते च साक्षिणः सीमाविषयाः सीमालिङ्गविषया वा। साक्षिषु विशेषमाह बृहस्पतिः "आगमं च प्रमाणं च भोगकालञ्च नाम च। भूभागलक्षणञ्चैव ये विदुस्तेऽत्र साक्षिणः" प्रमाणमियत्ता। उभयेषामपि साक्षिणामभावे सामन्तवशान्निर्णयं कुर्य्यादित्याह मनुः "साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः। सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयता राजसन्निधौ"। यदा पुनर्लिङ्गानि न सन्ति वर्त्तमानानि वा सन्दिग्धानि तदा निश्चयोपायमाह याज्ञवल्क्यः "सामन्ता वा समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ दशापि वा। रक्तस्रग्वसनाः सीमां नयेयुः क्षितिधारिणः"। सामन्ताः सन्निहितग्रामक्षेत्राद्युपभोक्तारः। समग्रामाश्चत्वारोऽष्टौ इत्यादि प्रकारेण समसङ्ख्याकाः। तथा च कात्यायनः "ग्रामो ग्रामस्य सामन्तः क्षेत्रं क्षेत्रस्य कीर्त्तितम्। गृहं गृहस्य निर्दिष्टं समन्तात्परिरभ्य हि"। ग्रामस्य समन्ताच्चतसृषु दिक्षु परिरभ्य सम्बध्य स्थितो ग्रामः सामन्तः क्षेत्राद्यप्येवं ज्ञेयम्। सामन्तानां यदा रागद्वेषादिना प्रकटदोषसद्भावस्तदा सामन्तसामन्तवशान्निर्णयः कार्य्यः तदाह कात्यायनः "स्वार्थसिद्धौ प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात्। तत्संसक्तैस्तु कर्त्तव्य उद्धारो नात्र संशयः"। तत्संसक्तैः सामन्तसंसक्तैः। सीमाया उद्धारः सीमायानिर्णय इत्यर्थः। तथा चैतदुक्तं भवति। चतसृषु दिक्षु स्थितसामन्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभोक्तारस्तत्संसक्तास्तत्प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेयुरिति। यदा तु सामन्तसामन्तानामपि प्रकटदोषस्तदा तत्सामन्तैर्निर्णयस्तदाह कात्यायनः "संसक्तसक्तदोषे तु तत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः" इति। तत्संसक्ताः संसक्तसक्तसंसक्ता इत्यर्थः। एवं चैतदुक्तं भवति चतसृषु दिक्षु स्थितसंसक्तग्रामादिभ्योऽनन्तरत्वेन तद्दिक्स्थितग्रामादिभोक्तारः संसक्तास्तैः प्रदर्शितसीमालिङ्गैर्ग्रामादेः सीमान्निर्णयेयुरिति। यदा पुनरेतेषामपि प्रकटदोषत्वन्तदा मौलादिवशान्निर्णयः कार्य्य इत्यप्याह स एव "कर्त्तव्या न प्रदुष्टास्तु राज्ञा धर्मं विजानता। त्यक्त्वा दुष्टांस्तु सामन्तानन्यान् मौलादिभिः सह। सम्मिश्र्य कारयेत् सीमामेवं धर्मविदो विदुः"। अन्यान् सामन्तव्यतिरिक्तान् सीमालिङ्गाभिज्ञान् नगरादीनित्यर्थः। नगरादयश्च दर्शिता नारदेन "नगरग्रामगणतोये च वृद्धतमा नराः"। सीमालिङ्गज्ञातार इति शेषः। मौलादिभिः मौलवृद्धोद्धृतैः। सम्मिश्र्य मेलयित्वा। मौलादीनाञ्च लक्षणं दर्शितं कात्यायनेन "ये तत्र पूर्वं सामन्ताः पश्चाद्देशान्तरङ्गताः। तन्मूलत्वात्तु ते मौला ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः। निष्पाद्यमानं यैर्दृष्टं तत् कार्य्यं न्यगुणान्वितैः। वृद्धा वा यदि वाऽवृद्धास्ते च वृद्धाः प्रकीर्त्तिताः"। न्यगुणान्वितैः पुरुषगुणान्वितैः। वाकारोऽनास्थायां वयोवृद्धत्वस्याप्रयोजकत्वात्। ये परम्परया कार्य्यज्ञातारस्ते उद्धर्त्तार इत्याशयः। तथा च संसक्तसक्तेषु स्फुटदोषदुष्टेषु पूर्वसामन्ताद्युपेतनागरिकग्राम्यजनश्रेणिवयोवृद्धदर्शितैः सम्यक् लिङ्गैः सीमानिर्णयः कार्य्यः। यदा तु प्रतिवादिना सामन्तेषु कश्चिद्दोष उद्भावितः ते च न प्रकटदोषयुक्तास्तदोक्तो विशेषो मनुना "सामन्ताः साधनं पूर्वमनिष्टोक्तौ गुणान्विताः। द्विगुणास्तूत्तरा ज्ञेयास्ततोऽन्ये त्रिगुणा मताः"। अनिष्टोक्तौ प्रतिवादिना गुप्तदोषाभिधाने तत्सामन्तास्ततो द्विगुणग्राह्याः। तत्रापि तथात्वे मौलवृद्धादयः सामन्तत्रिगुणग्राह्या इत्यर्थः। साक्ष्यादीनामेतेषां यदा अभावस्तदा त्वाह मनुः "सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणाम्। इमानप्यनुयुञ्जीत पुरुषान् वनगोचरान्। व्याधान् शाकुनिकान् गोपान् कैवर्त्तान् मूलखानकान्। व्यालग्राहानुञ्छवृत्तीनन्यांश्च वनगोचरान्"। वनगोचराणां ग्रहणं

सीमासन्निहितदेशकर्षकाणामसत्त्वे विज्ञेयम्। अत एवोक्तं नारदेन "सीमायाञ्च बहिर्ये स्युर्येऽपि तत्कर्षणजीविनः। गोपाः शाकुनिका व्याधा ये चान्ये वनगोचराः" इति। अत्र च सर्वत्र स्थावरविवादे सेत्वादिविवादे च सामन्तादयो निर्णायकाः तथा च कात्यायनः "तेषामभावे सामन्ता मौलवृद्धोद्धृतादयः। स्थावरे षट्प्रकारेऽपि कार्य्या नात्र विचारणा। क्षेत्रवास्तुतडागेषु आरामवनसेतुषु। समेतभावात् सामन्तैः कुर्य्यादत्र विनिर्णयम्। ग्रामसीमासु च तथा तद्वन्नगरदेशयोः"। तेषां साक्षिणाम्। याज्ञवल्क्योऽपि "आरामायतनग्रामनिपानोद्यानवेश्मसु। एष एव विधिर्ज्ञेयो वर्षाम्बुप्रवहादिषु"। आयतनं निवेशनं निपानं पानीयस्थानं वर्षाम्बुप्रवहो वृष्ट्युद्भूत जलप्रवाहः। पुनः कात्यायनोऽपि "क्षेत्रकूपतडागानां केदारारामयोरपि। गृहप्रसादावसथनृपदेवगृहेषु च"। केदारः चतुःसेतुयुक्तः क्षेत्रविशेषः। गोवलीवर्दन्यायेन भिन्नोक्तिः प्रसदः प्रासादः। बृहस्पतिरपि "सर्वत्र स्थावरे वादे विधिरेष प्रकीर्त्तितः"। राज्ञा ग्रामीणानां वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सामन्तादयः प्रष्टव्याः तैर्यदुक्तं तत्तत्र लेखनीयमित्याह मनुः "ग्रामीयककुलानान्तु समक्षं सीम्नि साक्षिणः। प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः। ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निर्णयम्। निबध्नीयात्तथा सीमां सर्वांस्तांश्चैव नामतः"। साक्ष्यभिप्रायेण सीमलिङ्गानीत्युक्तम्। सीमासाक्षिणस्तु सीमां ब्रूयुः। तथा च बृहस्पतिः "शपथैः शापिताः स्वैः स्वैर्ब्रूयुः सीमाविनिर्णयम्। दर्शयेयुश्च लिङ्गानि तत्प्रमाणमिति स्थितिः"। स्वैः स्वैः। "सत्येन शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः" इत्यादिनोक्तव्यवस्थानतिक्रमेणेत्यर्थः। यदा तु सीमालिङ्गसाक्षिणः सीमाचिह्नानि दर्शयितुन्न शक्नुवन्ति केवलं सीमामात्रं जानन्ति तदा ते कथं ब्रूयुरित्याकाङ्क्षायामाह मनुः "शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणो रक्तवाससः। सुकृतैः शापिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते समञ्जसम्" इति। उर्वीं मृदम्। सीमाक्रमणस्था इति शेषः। नयेयुरिदं द्वयोर्निराशार्थं बहुवचनमत्वेकस्य, नारदेन "एकश्चेदुन्नयेत् सीमां सोपवासः समुन्नयेत्। रक्तमाल्याम्बरधरो भूमिमादाय मूर्द्धनि" इति एकस्याप्यनुज्ञानात्। बृहस्पतिरपि "ज्ञातचिह्नैर्विना साधुरेकोऽप्युभयसम्मतः। रक्तमाल्याम्बरधरो मृदमादाय मूर्द्धनि। सत्यव्रतः सोपवासः सीमां तां दर्शयेन्नरः"। ज्ञातचिह्नैर्विना सीमायाः ज्ञातृणां लिङ्गानाञ्चासत्त्वे। ननु कथमेकस्य सीमानिर्णायकत्वम् "नैकः समुन्नयेत् सीमां नरः प्रत्ययवानपि। गुरुत्वादस्य कार्य्यस्य क्रियैषा बहुषु स्थिता" इत्येकस्य नारदेन निषेधादिति चेन्नैवम् स उभयानुमतधर्मविद्व्यतिरिक्तविषय इति न काप्यनुपपत्तिः। अयञ्च निर्णयः सीमाक्रमणदिनादारभ्य पक्षत्रयपर्य्यन्तं साक्षिसामन्तादीनां दैविकराजिकोपद्रवाभावे अवसेयः न तु सीमाक्रमणाव्यवहितोत्तरमेव। तथा च कात्यायनः "सीमाचङ्क्रमणे कोषे पादस्पर्शे तथैव च। त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवराजिकमिष्यते"। यथासङ्ख्यमिति शेषः। यदा तु साक्ष्यादीनां पक्षत्रयाभ्यन्तरे दैविकराजिकोपद्रवः अन्यथा वा मिथ्यावादित्वनिश्चयस्तदा ते पणशतद्वयं दण्डं प्रत्येकं दाप्याः। तथा च मनुः "यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः। विपरीतन्नयन्तस्तु दाप्याः स्युर्द्विशतं दमम्"। यथोक्तेन शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीमित्यादिनोक्तप्रकारेण नयन्तो निर्णयं कुर्वन्तः यथाभूतेनार्थेनेति शेषः। द्विशतं पणशतद्वयम् प्रत्येकम् दाप्या इत्यर्थः। सामन्तानां मिथ्यावादित्वे राज्ञा ते मध्यमसाहसाख्येन दण्डेन दण्डनीयाः। तथा चाह याज्ञवल्क्यः "अनृते तु पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्"। सामन्ता यद्यनृतं मिथ्याभूतं सीमानिर्णयं कुर्य्युः तदा मध्यमसाहसं कार्षापणानां चत्वारिंशदधिकानि पञ्च शतानि दण्डनीयाः। नारदोऽपि "अथ चेदनृतं ब्रूयुः सामन्ताः सीम्नि निर्णये। सर्वे पृथक् पृथक् दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्"। सामन्तव्यतिरिक्तानां तत्संसक्तादीनां मिथ्यावादित्वे पूर्वसाहसाख्येन दण्डेन प्रत्येकं ते दण्डनीयाः। तथा च नारदः "शेषाश्चेदनृतं ब्रूयुर्नियुक्ता भूमिकर्मणि। प्रत्येकन्तु जघन्यास्ते विनेयाः पूर्वसाहसम्" इति। मौलादीनामनृतवादित्वे तमेव दण्डं स एवाह "मौलवृद्धादयस्त्वन्ये दण्डनीयाः पृथक् पृथक्। विनेयाः प्रथमेनैव साहसेनानृते स्थिताः" इति। आदिग्रहणेन गोपशाकुनिकादिवनगोचराणां ग्रहणम्। दण्डनीयाः मिथ्यावादित्वेन दण्डयितुमर्हाः मौलवृद्धादयः पृथक् पृथक् प्रथमेन साहसेन विनेया दण्ड्या इत्यर्थः।

यद्यपि सामन्तादीनां साक्ष्यपेक्षया दण्डाल्पत्वमुक्तं तथापि तेषां वाचनिकं दण्डाधिक्यमिति न कोऽपि दोषः। यद्यपि शाकुनिकादयो बहुधा पापरतत्वात् लिङ्ग प्रदर्शनोपयोगेनान्यथा सिद्धा न साक्षात् सीमानिर्णये उपयुज्यन्ते तथापि वृक्षादिलिङ्गप्रदर्शन एव मिथ्या-भाषित्वसम्भवात्तदभिप्रायेणैव दण्डविधानम्। लोभादिना भेदेनोक्तौ अनुक्तौ च साक्ष्यादीनां दण्डमाह कात्यायनः "बहूनान्तु गृहीतानां न सर्वे निर्णयं यदि। कुर्युर्भयाद्वा लोभाद्वा दाप्यास्तूत्तमसाहसम्"। एवमज्ञानादिना अन्यतवचने साक्ष्यादीन् दण्डयित्वा पुनः सीमाविचारः प्रवर्त्तयितव्यः तथा च स एवाह "अज्ञानोक्तौ दण्डयित्वा पुनः सीमां विचारयेत्। कीर्त्तिते यदि भेदः स्याद्दण्ड्यास्तूत्तमसाहसम्"। साक्ष्यादीनां सर्वेषाम् अज्ञानोक्तौ भेदेनोक्तौ च पुनर्विचारणं लेख्यप्रमाणेन कर्त्तव्यम्। अतएव शङ्खलिखितावपि "सामन्तविरोधे लेख्यप्रत्ययः" इति। यदा पुनः सामन्तप्रभृतयो ज्ञातारश्चिह्नानि च न सन्ति तदा राजा स्वेच्छया निर्णयं कुर्य्यात् तथा च याज्ञवल्क्यः "अभावे ज्ञातृचिह्नानां राजा सीम्नः प्रवर्त्तिता"। ज्ञातॄणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे राजैव स्वातन्त्र्येण सीमानं प्रवर्त्तयेत्। नारदोऽपि "यदा च न स्युर्ज्ञातारः सीमाया न च लक्षणम्। तदा राजा द्वयोः सीमामुन्नयेदिष्टतः स्वयम्"। इष्टतः इच्छया सार्वविभक्तिकस्तसिः। ग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीं विवादास्पदीभूतां भुवं समं प्रविभज्यास्वेयस्थूरित्युभयोः समर्प्य तन्मध्ये सीमाचिह्नानि कुर्य्यात्। यदा तस्यां भूमावुपकारातिशयो यत्र दृश्यते तदा तत्रैव सा सकला भूर्योजनीया न तूभयत्र। तथा च मनुः "सीमायामविषह्यायां स्वयं राजैव धर्मवित्। प्रदिशेद्भूमिमेतेषामुपकारादिति स्थितिः" इति। अविषह्यायां ज्ञातृचिह्नवर्जितायाम्। प्रदिशेत् प्रवेशयेदित्यर्थः। अयञ्च निर्णयो राज्ञा निर्णयान्तरवदव्यवहितोत्तरमेव न कर्त्तव्यः किन्तु सीमाचिह्नानि यदा आवरकाद्यभावात् स्फुटं दृश्यन्ते तदा कर्त्तव्यः। तथा च मनुः "सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः। ज्यैष्ठे मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु"। द्वयोर्ग्रामाधिपयोर्विवादे सीमां प्रति समुत्पन्ने ज्यैष्ठे मासीत्युपलक्षणं मासान्तरेऽपि सेतुष्वितिषु सीमाचिह्नेषु व्यक्तेषु विशदाध्यासितां सीमा-

न्निर्णयेदित्यर्थः। ग्रामपदञ्च नगरादेरुपलक्षणार्थम्। अतएव कात्यायनः "सामन्तास्वेत्तु सामन्तैः कुर्य्यात् क्षेत्रादिनिर्णयम्। ग्रामसीमादिषु तथा तद्वन्नगरदेशयोः" इति। यदा पुनः ग्रामादीनां सीमात्वेन परिकल्पिता नदी कदाचित् ग्रामान्तरं भित्त्वा प्रवहन्ती दक्षिणभागे स्थितां पूर्वं काञ्चिद्भूमिं वामभागनिविष्टां करोति तथा तत्रैकग्रामसम्बन्धिनी भूरन्यत्र राज्ञा योज्यते तत्र निर्णयोपायमाह वृहस्पतिः "अन्यग्रामात् समाहृत्य दत्ताऽन्यस्य यदा मही। महानद्याथ राज्ञा च कथन्तत्र विचारणा। नद्योत्सृष्टा राजदत्ता यस्य तस्यैव सा मही। अन्यथा न भवेल्लाभो नराणां राजदैविकः। क्षयोदयौ जीवनञ्च दैवराजवशान्नृणाम्। तस्मात् सर्वेषु कार्य्येषु तत्कृतन्न विचालयेत्"। न च नदीकृतस्य दैवकृतत्वाभावः शङ्कनीयः दैवशब्दस्य भाग्यवाचित्वान्नदीकृतमपि दैवकृतं भवत्येव। तथा चाह स एव "ग्रामयोरुभयोर्यत्र मर्य्यादा कल्पिता नदी। कुरुते दानहरणं भाग्याभाग्यवशान्नृणाम्। एकत्र कूलपातन्तु भूमेरन्यत्र संस्थितिम्। नदी तीरे प्रकुरुते तस्य तान्न विचालयेत्"। तस्य नदीवशात् प्राप्तभूमिकस्य तां प्राप्तां भूमिन्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यात् पूर्वस्वामी नापच्छिन्द्यादित्यर्थः। एतदनुप्तशस्यतीरविषयम्। उप्तशस्यविषये पुनः स एवाह "क्षेत्रं सशस्यमुल्लङ्घ्य भूमिश्छिन्ना यदा भवेत्। नदीस्रोतःप्रवाहेण पूर्वस्वामी लभेत ताम्"। तां सशस्यां भूमिं पूर्वस्वामी यावदुप्तशस्यस्य फलप्राप्तिस्तावल्लभेतेत्यर्थः। फलप्राप्त्यूर्द्ध्वं पुनः पूर्ववचनविषय समानता। राजदत्तविषये क्वचित् प्रतिप्रसवमाह स एव "या राज्ञा क्रोधलोभेन छलन्यायेन वा हृता। प्रदत्ताऽन्यस्य तुष्टेन न सा सिद्धिमवाप्नुयात्"। स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिलेख्यच्छलविषयमेतत्। स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणाभावे पुनः स एवाह "प्रमाणरहितां भूमिं भुञ्जानो यस्य या हृता। गुणाधिकाय वै दत्ता तस्य तान्न विचालयेत्"। प्रमाणरहितां स्वत्वहेतुप्रतिग्रहादिप्रमाणरहिताम्। गृहादिविषयकं निर्णयमाह स एव "निवेशकालादारभ्य गृहचर्य्याप्रणादिकम्। येन यावद्यथा भुक्तं तस्य तन्न विचालयेत्"। येन स्वामिना यावत् प्रचारभूम्यादियुक्तं तथा येन पूर्वादिदिगभिमुखद्वारादियुक्तत्वादिरूपेणोपभुक्तं तत्तस्य स्वामिनः सकाशान्न विचालयेत् नान्यथा कुर्य्यादित्यर्थः।

अत्र निवेशकालादारभ्येत्यभिधानान्मध्ये कृताया व्यवस्थाया निवर्त्त्यत्वं दर्शितम् । निवेशकालादारभ्य स्थितानि गवाक्षादिकानि प्रातिवेशिकाद्यनिष्टकारीण्यपि न निवर्त्त्यन्ते इत्युक्तं तेनैव "वातायनं प्रणालीं च तथा निर्व्यूहवेदिकाम् । चतुःशालस्यन्दनिकां प्राङ्निविष्टां न चालयेत्" । वातायनं गवाक्षः । प्रणाली पाषाणादिनिर्म्मित जलनिर्गमोपायः । निर्व्यूहो दारुनिर्गतकाष्ठविशेष इति कल्पकल्पतरौ । निर्व्यूहो गृहकोण इति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । वेदिका रथ्यादिप्रदेश संस्कृतोत्तरा भूमिः । चतसृणां शालानां समाहारः चतुःशालम् । तस्मात् स्यन्दनिका दृष्टजलनिपातः । कात्यायनोऽपि "मेखलाभ्रमनिष्काशगवाक्षान्नोपरोधयेत् । प्रणालीं गृहवास्तुञ्च पीडयन् दण्डभाग्भवेत्" । मेखला कुड्यमूलबन्धः । भ्रमो जलनिर्गमः । निष्काशः कुड्यादिभित्तिषु निर्गतं काष्ठादिनिर्म्मितमस्पृष्टभूमिकमुपवेशनस्थानम् । नोपरोधयेत् न निरुन्ध्यात् । गृहवास्तुः वासभूमिः । पूर्व्वमविद्यमानाः परानिष्टकारिण्य एते न कर्त्तव्या इत्यप्याह स एव "निवेशनभयादूर्द्ध्वं न ते योज्याः कदाचन । दृष्टिपातं प्रणालीञ्च न कुर्य्यात् परवेश्मसु" । दृष्टिपातो गवाक्षः । परवेश्मसु परवेश्माभिमुख्येन । परकुड्यनिकटे पुरीषोत्सर्गादिकमपि न कर्त्तव्यम् तथा च बृहस्पतिः "वर्चःस्थानं वह्निचयकुर्त्तोच्छिष्टाम्बुसेचनम् । अत्याराद् परकुड्यस्य न कर्त्तव्यं कथञ्चन" । वर्चःस्थानम् पुरीषोत्सर्गस्थानम् । अत्यारादतिसमीपे अरत्निद्वयसम्मितप्रदेश इत्यर्थः । तथा च कात्यायनः "विण्मूत्रोदकसेकस्य वह्निश्वभ्रनिवेशनम् । अरत्निद्वयमुत्सृज्य परकुड्यान्निवेशयेत्" । संसरणशब्दार्थनिर्वचनपुरःसरन्तस्यानिरोद्धव्यत्वमाह बृहस्पतिः "सम्यायान्ति जना येन पशवश्चानिवारिताः । तदुच्यते संसरणन्तरोद्धव्यन्तु केनचित्" । तथा च सस्यमनिवारितं सरन्त्यस्मिन्निति संसरणनिर्वचनमित्यर्थः । चतुष्पथादयोऽपि न निरोद्धव्याः तथा च नारदः "अवस्करस्थलश्वभ्रमस्यन्दनिकादिभिः । चतुष्पथसुरस्थानराजमार्गान्न रोधयेत्" । अवस्करः पुरीषम् । गृहादिशोधनार्थं पांशुसमूह इति हरिहरादयः । स्थलं वेदिका श्वभ्रं गर्त्तः । भ्रमो जलनिर्गमार्गः । स्यन्दनिका पटलप्रान्तः । अन्यदपि चादिग्रहणेन तादृशं ग्राह्यम् । रथ्यामार्गो राजमार्गो न तु चतुष्पथ इति कल्पतरुः । न च चतुष्पथराजमार्गयोरभेद इति शङ्कनीयं तयोर्भेदात् । तथा च कात्यायनः "सर्व्वे जनाः सदा येन प्रयान्ति स चतुष्पथः । अनिषिद्धा, यथाकालं राजमार्गः स उच्यते" । अनिषिद्धा इत्यस्य पूर्व्वेणान्वयः । यत्र राजकीयैरकाले गमनं प्रतिषिध्यते स राजमार्ग इत्यर्थः । क्षेत्रस्य समीपे मध्ये वा यस्य सर्व्वदा मार्गोऽस्ति तत्र निरोधो न कर्त्तव्यः । तथा च शङ्खलिखितौ "मार्गक्षेत्रे पथि विसर्गो राजमार्गे रथस्य परिवर्त्तनमिति" पथिविसर्गः पथोविसर्गः । राजमार्गे यावता प्रदेशेन रथैः परिवर्त्तते तावान् प्रदेशस्त्यक्तव्य इत्यर्थः । संसरणानामवरोधकारिणान्तु दण्डो माषको दाप्यः यथाह बृहस्पतिः "यत्तत्र सङ्करं श्वभ्रं वृक्षारोपणमेव च । कामात् पुरीषं कुर्य्याच्च तस्य दण्डस्तु माषकः" । सङ्करोऽत्र शकटादिसङ्कीर्णता इष्टोपादानं लतादीनामप्युपलक्षकम् । माषोऽत्र ताम्रिकः, दण्डस्य अपराधानुसारेण कल्पयितुमुचितत्वात् । ये तु राजमार्गे पुरीषोत्सर्गादिकं कुर्व्वते तेषामधिको दण्डः तथा च मनुः "समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि । स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यं चाशु शोधयेत्" । आपद्गतादिषु तु दण्डस्तेनैवोक्तः "आपद्गतस्तथा वृद्धो गर्भिणी बाल एव च । परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः" । परिभाषणं क्रूरभाषणम् । तडागादौ ततोऽप्यधिको दण्डः । तथा च कात्यायनः "तडागोद्यानतीर्थानि योऽमेध्येन विनाशयेत् । अमेध्यं शोधयित्वा तु दण्डयेत् पूर्व्वसाहसम्" । ये पुनर्लिङ्गनवस्त्रप्रक्षालनादिना तीर्थानि दूषयन्ति तेषामप्ययमेव दण्ड इत्याह स एव "दूषयेत् सिद्धतीर्थानि स्थापितानि महात्मभिः । पुण्यानि पावनीयानि प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्" । मर्य्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "मर्य्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" । अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूमर्य्यादा सीमा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमसाहसदण्डा वेदितव्याः । यत्तु विष्णुवचनम् "सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेदिति" । तत्र हि सीमामतिलङ्घ्य कर्षतः पुनः सीमाकरणं पुनस्तत्र कर्षणस्याकरणमिति-

स्यैवं व्याख्येयम् । तेन न पूर्ववचनविरोधः क्षेत्रपदग्रहणं गृहाद्युपलक्षणार्थम् । अज्ञानात् क्षेत्रादिहरणेऽधम एव यथाह मनुः "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः" । वृद्धमनुः "स्थापितां चैव मर्य्यादामुभयोर्ग्रामयोस्तथा । अतिक्रामन्ति ये पापास्ते दण्ड्या द्विशतं दमम्" । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वे उत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः "बधः सर्व्वस्वहरणं पुरान्निर्व्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसम्" इति स्मरणात् । यत्तु शङ्खलिखिताभ्याम् सीमातिक्रमणे दण्डाधिक्यमुक्तम् "सीमाव्यतिक्रमे त्वष्टसहस्रमिति" तत् सम्पूर्णसीमातिक्रमविषयम् । सीमासन्धिप्ररूढवृक्षादिफलं नैकेन ग्राह्यं यथाह कात्यायनः "सीमामध्ये तु जातानां वृक्षाणां क्षेत्रयोर्द्वयोः । फलं पुष्पञ्च सामान्यं क्षेत्रस्वामिषु निर्द्दिशेत्" । सामान्यं साधारणं क्षेत्रयोः स्वामिषु क्षेत्रस्वामिषु । तथा चान्यतरेणैव तद्वृक्षीयफलादिग्रहणे तदनुरूपेण दण्ड इति ध्वनितम् । यदा पुनरन्यक्षेत्रे वृक्षादिरुत्पन्नोऽन्यक्षेत्रे शाखाः प्रसृताः तत्र कः स्वामीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "अन्यक्षेत्रे तु जातानां शाखा यत्रान्यसंस्थिताः । स्वामिनं तं विजानीयाद्यस्य क्षेत्रे तु संश्रिताः । संश्रिताः प्ररूढाः । परक्षेत्रे प्रार्थनया क्रियमाणं सेतुकूपादिकं क्षेत्रस्वामिना न निषेद्धव्यं तथाह याज्ञवल्क्यः "न निषेध्योऽल्पबाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः । परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः" । अल्पबाधः अल्पपीडाकरः कल्याणकारको बहूपकारकः । स्वल्पक्षेत्रः स्वल्पक्षेत्रवर्त्ती आभ्यां विशेषणाभ्यां यः सेतुः क्षेत्रमध्यवर्त्तितया बहुपीडाकरस्तदा दिक्षु सन्निहितक्षेत्रवर्त्तितया अल्पोपकारको वा तदा निषेद्धव्य इति दर्शितम् । तत्र नारदोऽपि "परक्षेत्रस्य मध्ये तु सेतुर्न प्रतिषिध्यते । महागुणोऽल्पदोषश्चेद् वृद्धिरिष्टा क्षये सति" क्षये अल्पक्षेत्रक्षये सत्यपि वृद्धिर्यत इष्टा, अतो महागुणः स्वक्षेत्रेऽपि उपकारकरोऽल्पदोषश्चेत्तदा न प्रतिषेद्धव्य इत्यर्थः । अन्यक्षेत्रे सेतुकूपादिप्रवर्त्तनं तत्स्वाम्याद्याज्ञां लब्ध्वा कर्त्तव्यमित्याह याज्ञवल्क्यः "स्वामिने योऽनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत् । उत्पन्ने स्वामिनो भोगस्तदभावे महीपतेः" । यस्तु क्षेत्रस्वामिनं तद्वंश्यं तदभावे राजानं वा प्रार्थ्य अर्थदानेन वा तत्क्षेत्रे सेत्वादिकं करोति स सेत्वाद्युत्पन्नफलोपभोगं दृष्टमदृष्टं वा न लभते किन्तु तत्स्वाम्येव तल्लभते तदभावे राजा । अतस्तदाज्ञां गृहीत्वा सेत्वादिकं कर्त्तव्यमित्यर्थः । जीर्णानाम् अन्यदीयसेत्वादीनाम् उद्धारोऽपि तत्स्वाम्याद्यनुज्ञां गृहीत्वा कार्य्य इत्याह नारदः "पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तु यः । सेतुं प्रवर्त्तयेद्यस्तु न स तत्फलभाग्भवेत् । मृते तु स्वामिनि पुनस्तद्वंश्ये वापि मानवे । राजानमामन्त्र्य ततः कुर्य्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् । अतोऽन्यथा क्लेशभागी स्यान्मृगव्याधनिदर्शनात्" । मृगव्याधदृष्टान्तः स्फुटीकृतस्तेनैव, "इषवस्तस्य नश्यन्ति यो विद्धमनुविध्यति" । तस्य मृगव्याधस्य । कात्यायनोऽपि "अस्वाम्यनुमतेनैव संस्कारं कुरुते तु यः । गृहोद्यानतडागानां संस्कर्त्ता लभते न तु । देयं स्वामिनि चायाते तन्निवेद्य नृपे यदि । अथावेद्य प्रयुक्तस्तु तद्गतं लभते व्ययम्" । नृपे अनावेद्य कृतं यत्तडागादिसंस्कारार्थं व्ययन्तत् स्वामिनि ग्रामान्तरादागते तेन देयमपि न प्राप्नोति । नृपे निवेद्य संस्करणे तदर्थं व्ययं प्राप्नोति । फलन्तु स्वाम्यननुमत्या लाभे न प्राप्नोतीत्यर्थः । यः परक्षेत्रमहमिदं कृषामीत्यूरीकृत्य पश्चान्न कृषति नाप्यन्येन कर्षयति तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः "फालाहतमपि क्षेत्रं यो न कुर्य्यान्न कारयेत् । स प्रदाप्यः कृष्टफलं क्षेत्रमन्येन कारयेत्" । यद्यपि फालाहतं किञ्चिद्धलेन विदारितं सस्यबीजावापयोग्यं न भवति तथाप्यकृष्टक्षेत्रस्य फलं यावत् तत्रोत्पत्तियोग्यं सामन्तादिकल्पितं तावदसौ स्वामिने दापनीयः तच्च पूर्वकर्षकादाच्छिद्याऽपरेण कारयेत् । व्यासोऽपि "क्षेत्रं गृहीत्वा यः कश्चिन्न कुर्य्यान्न च कारयेत् । स्वामिने स शदं दाप्यो राज्ञे दण्डञ्च तत्समम्" । शदं क्षेत्रफलम् । तत्समं तदनुरूपमित्यर्थः । स्वामिग्राह्यं क्षेत्रफलमपि कियदित्याकाङ्क्षायां स एवाह "चिरावसन्ने दशमं कृष्यमाणे तथाष्टकम् । सुसंस्कृतेऽपि षष्ठं स्यात् परिकल्प्य यथास्थिति" इति । चिरावसन्ने चिरकालमकृष्टे क्षेत्रेऽहमिदं कृषामीत्यूरीकृत्योपेक्षिते सामन्तैर्य्यथास्थिति क्षेत्रस्थित्यनुसारेणैतावद्व्रीह्युत्पत्तु योग्यमिति परिकल्प्य क्षेत्रस्वामिने तस्य दशमभागं, कृष्यमाणे अचिरावसन्ने स्वीकृत्यानुपेक्षिते तु अष्टमं भागं सुसंस्कृते तूपेक्षिते षष्ठं भागं दाप्य इत्यर्थः । यस्तु क्षेत्रस्वामिनः

सामर्थ्यवैकल्यादिनाऽर्द्धखिलावस्थां प्राप्ते क्षेत्रे स्वाम्यनिवारितः सन् स्वयमेव तत्कर्षणादिकं करोति तदा स क्षेत्रस्वामिने फलं न दापनीयः। किन्तु तस्य फलं स्वयमेव गृह्णीयादित्याह नारदः "अशक्तप्रेतनष्टेषु क्षेत्रिकेष्वनिवारितः। क्षेत्रं चेद्विकर्षेत् कश्चिदश्नुवीत स तत्फलम्"। प्रेता मृताः नष्टाः कुत्रचिद्गता इति चिरमपरिचिताः। क्षेत्रिकेषु क्षेत्रस्वामिषु तेन क्षेत्रस्वामिना तत्पुत्रादिना वा समागतेनैव विधाय कर्षादिखिलभञ्जनार्थं व्ययं दत्त्वैव स्वीयं क्षेत्रं ग्राह्यमिति स एवाह "विकृष्यमाणे क्षेत्रे तु क्षेत्रिकः पुनराव्रजेत् खिलोपचारं तत् सर्वं दत्त्वा क्षेत्रमवाप्नुयात्"। अर्द्धखिलाद्यवस्था कदा क्षेत्रस्य भवतीत्याकाङ्क्षायां स एवाह "संवत्सरेणार्द्धखिलमीहितं वत्सरैस्त्रिभिः। पञ्चवर्षावसन्नान्तु क्षेत्रं स्यादटवीसमम्"। कर्षणरहितं संवत्सरेणाऽर्द्धखिलं भवति यत्नसाध्यं भवति वर्षत्रये तु ईहितं खिलं महायत्नसाध्यं भवति। वर्षपञ्चके न ईहितं क्षेत्रम् अटवीतुल्यं स्यात् अतिदुष्कर्षं भवेदित्यर्थः। खिलभञ्जनार्थं व्ययदानासामर्थ्ये क्षेत्रस्वामिनः क्षेत्रफलस्याष्टमो भागः कर्षकेण वर्षाष्टकं स्वामिने देयः अवशिष्टं सर्वं स्वयमेव ग्राह्यम्। क्षेत्रं च वर्षाष्टकानन्तरन्तत्स्वामिने देयम्। तथा च कात्यायनः "अशक्तितो न दद्याच्च खिलार्थं यः कृतो व्ययः। तदष्टभागहीनन्तु कर्षकः फलमाप्नुयात्" इति। "वर्षाण्यष्टौ स भोक्ता स्यात्परतः स्वामिने तु तत् इति"।

सीर पु० सि–रक् पृषो०। १सूर्य्ये मेदि० २अर्कवृक्षे ३हले च अमरः संज्ञायां कन्। ४शिशुमारे शब्दमा० [२जनकनृपे।

सीरध्वज पु० सीरो हलः तच्चिह्नितो ध्वजो यस्य। चन्द्रवंश्ये

सीरपाणि पु० सीरः हलः पाणौ यस्य। बलदेवे अमरः।

सीरिन् पु० सीरो हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन इनि। बलरामे हला०

सीलन्द पु० मत्स्यभेदे (सीलिन्दा) "सीलन्धः श्लेष्मलो वृष्यो विपाके मधुरो गुरुः। वातपित्तहरो हृद्य आमवातकरश्च सः" भावप्र०।

सी(से)वन न० सिव–ल्युट् नि० वा दीर्घः। सीवने तन्तुसन्ताने (सेओयान) अमरः २लिङ्गमध्यस्थसूत्रे स्त्री हेमच० ङीप्।

सीस न० सि–क्विप् पृषो० सो–क कर्म०। (सीसे) धातुभेदे हेमच० नागशब्दे ४००१ पृ० तद्गुणादि दृश्यम्। स्वार्थे क। तत्रार्थे अमरः।

सीहुण्ड पु० सिहुण्ड+पृषो० दीर्घः। स्नुहीवृक्षे राजनि०।

सु अव्य० सु–डु। १पूजायाम् २अतिशये अमरः। ३कृच्छ्रे ४अनुमतौ ५समृद्धौ मेदि० ६अनायासे च अनेकार्थको०। पूजायामस्य नोपसर्गत्वम् तेन सुस्तुतमित्यादौ न षत्वम्। अतिशयादौ तु सुष्टुत इत्यादि। गणरत्नेऽर्थविशेषाणामुक्तक्रमेणोदाहृतम् यथा "सु प्रशंसानुमतिपूजाऽऽश्चर्यकृच्छ्रशुभेषु। सुरूपः सुकृतं सुसाधुः सुतप्तः सुदुष्करं सुगन्धः"।

सुकण्टका स्त्री सुष्ठु कण्टकोऽस्याः। घृतकुमार्य्याम् राजनि०

सुकण्डु स्त्री सु+कण्डु+यक् उ। कण्डुरोगे (चुलकाना) शब्दर०।

सुकन्द पु० शोभनः कन्दोऽस्य। १कशेरौ राजनि० २शोभनकन्दयुक्ते त्रि० संज्ञायां क। ३पलाण्डौ अमरः। ४वाराहीकन्दे ५धरणीकन्दे राजनि०।

सुकन्दिन् पु० शोभनः हितकरः कन्दोऽस्त्यस्य इनि। सूरणे (ओल) राजनि०। [६।२ ख०।

सुकन्यका स्त्री शर्य्यातिनृपकन्यायां च्यवनर्षिपत्न्याम् भाग०

सुकरा स्त्री सुखेन क्रियते दुह्यते वा सु+कृ–खल्। १सुशीलायां गवि अमरः २सुखसाध्ये त्रि०।

सुकर्णक पु० सुष्ठु कर्ण इव कन्दोऽस्य कप्। १हस्तिकन्दे राजनि० २शोभनकर्णयुक्ते त्रि०।

सुकर्णिका स्त्री सुष्ठु–कर्णाविव पर्णान्यस्याः कप् अत इत्वम्। मूषिकपर्ण्याम् शब्दर०।

सुकर्णी स्त्री सुष्ठु कर्णाविव पत्त्राण्यस्याः ङीप्। इन्द्रवारुण्याम् (राखालशशा) राजनि०।

सुकर्म्मन् पु० सुष्ठु कर्म्म यस्मात् ५ब०। १विष्कम्भादिषु मध्ये सप्तमे योगे ज्यो० २शोभनकृत्ययुते त्रि० ३विश्वकर्म्मणि पु० मेदि०। प्रा०स०। ५शोभने कृत्ये न०।

सुकल पु० सुष्ठु कल्यते ख्यायतेऽसौ सु+कलि+अच्। दातृत्वभोजयितृत्वादिना १विख्याते जने अमरः। प्रा०ब०। २सुन्दरमधुराव्यक्तशब्दयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। सुन्दरे कलशब्दे पु०।

सुकाण्ड पु० सुष्ठु काण्डोऽस्य। १कारवेल्ले राजनि० २सुन्दरकाण्डयुक्ते वृक्षे च ३काण्डीरलतायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। तत्रैव।

सुकाण्डिन् पु० सुकाण्ड+अस्त्यर्थे इनि। भ्रमरे राजनि०।

सुकामा स्त्री सुष्ठु काम्यतेऽसौ सु+कम–कर्म्मणि घञ्। १त्रायमाणालतायाम् राजनि०। २शोभनकामविषये त्रि०।

सुकालुका स्त्री सु+कल–उण् स्वार्थे क। डोडीक्षुपे राजनि०

सुकाष्ठ न० सुष्ठु काष्ठं यस्य प्रा०ब०। १देवदारुकाष्ठे २काष्ठकदल्याम् ३कटुक्याञ्च स्त्री राजनि०। प्रा०स०। ४शोभने काष्ठे च।

सुकुन्दक पु० सु+कुदि-ण्वुल्। पलाण्डौ शब्दर०।

सुकुन्दन स्त्री० सु+कुदि—ल्यु। वर्वरे राजनि०।

सुकुमार न० सु+कुमार-अच्। १जातीपुष्पे २नवमालिकायाम् ३कदल्यां ४पृक्कायां ५मालत्याञ्च राजनि०। ६अतिकोमले त्रि०। प्रा० स०। ७सुन्दरकुमारावस्थान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। ८नवमालिकायां ९पुण्ड्रेक्षौ पु० मेदि० १०वनचम्पके ११त्वचे १२श्यामाके च पु० राजनि० संज्ञायां कन्। सुकुमारक तमालपत्रे न०। शालौ पु० राजनि०।

सुकृत् त्रि० सु+कृ—क्विप्। १पुण्यकारके जटा० २धार्मिके जने त्रिका०।

सुकृत न० सु+कृ-क्त। १पुण्ये धर्मे अमरः २शुभे ३सुविहिते त्रि० मेदि०। ४सुकर्मणि न०।

सुकृति स्त्री सु+कृ-क्तिन्। १पुण्ये २मङ्गले ३सत्कर्मणि च

सुकृतिन् त्रि० सुकृतमनेन इष्टा० इनि। १पुण्यशीले अमरः २शुभयुक्ते मेदि०। ३सत्कर्मयुते च स्त्रियां ङीप्।

सुकेसर पु० सुष्ठु केसरो यस्य। वीजपूरे राजनि०।

सुकोली स्त्री प्रा०स०। क्षीरकाकोल्याम् रत्नमा०।

सुकोषक पु० सुष्ठु कोषोऽस्य कप्। कोशाम्रे राजनि०।

सुख सुखसम्पादने अद० चु० उभ० सक० सेट्। सुखयति-ते असुसुखत्-त। अनेकाच्कत्वेन न षोपदेशः।

सुख न० सुख-अच्। १पुण्यजन्ये आनन्दे गुणभेदे अमरः २अनुकूलवेदनीये यदनुभवाय चित्तमनुकूलं भवति तस्मिन् अर्थे तच्च आत्मधर्म इति नैयायिकादयः। चित्तधर्म इति साङ्ख्यादयः। सुखयतीति अच्, सुखमस्यास्ति अच् वा। ३सुखकारके ४सुखिनि च त्रि०। ५वरुणपूर्य्यां स्त्री ६स्वर्गे मेदि०। "यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्" श्रुत्या दुःखासम्भिन्नसुखस्यैव स्वर्गपदार्थत्वेनाभिधानात् तस्य सुखविशेषात्मकत्वात् तथात्वम्। ७वृद्धिनामौषधौ राजनि०। सुखत्वं तु जातिभेदः तल्लक्षणन्तु काम्यभावत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वे सति भावत्वमिति यावत् दुःखाभावस्य काम्यत्वेऽपि तस्य भावत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते" भाषा०। तथाच धर्मासमवायिकारणजन्यगुणत्वं तल्लक्षणमिति फलितोऽर्थः। सुखदुःखयोः परस्परभिन्नत्वे कारणादिकं कणा० सू० तद्वृत्त्योर्दर्शितं यथा "इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः" कणा० सू०। "आत्मगुणानां कारणतोभेदव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह "सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्यमाणं स्रक्चन्दनवनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्य्यवैजात्यमावश्यकं यतः, भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानवस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः। चकारादनयोः कार्यभेदं भेदकं समुच्चिनोति, तथा हि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्य्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः। तदुक्तं प्रशस्ताचार्य्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यदनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति। तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्। गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति" उ०सू०। "तच्च सुखं चतुर्विधं वैषयिकमाभिमानिकं मानोरथिकम् आभ्यासिकञ्चेति" उप० वृत्तिः। आद्यं विषयेन्द्रियसाक्षात्कारजन्यं, द्वितीयं राजाधिपत्यपाण्डित्यगर्वादिजन्यं, तृतीयं विषयध्यानजन्यम् चतुर्थं सूर्यादिनमस्काराद्यभ्यासादिजन्यं भावरूपमिति"।

पात० सू० वैषयिकसुखानां परिणामदुःखत्वादिभिः दुःखत्वं व्यवस्थापितं वैराग्यार्थं यथा "परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" सू०। "सर्वस्यायं रागानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनसुखानुभव इति तत्रास्ति रागजः कर्माशयः तथा च द्वेष्टि दुःखसाधनानि मुह्यति चेति द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति। तथा चोक्तम् "नानुपहत्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति" हिंसाकृतोऽप्यस्ति शारीरः कर्माशय इति विषयसुखं चाविद्येत्युक्तम्। या भोगे-

श्चेन्द्रियाणां तृप्तेरुपशान्तिः तत् सुखं या लौल्यादनुपशान्तिस्तद् दुःखम्। न चेन्द्रियाणां भोगाभ्यासेन वैतृष्ण्यं कर्त्तुं शक्यं कस्माद् यतो भोगाभ्यासमनुविवर्द्धन्ते रागाः कौशलानि चेन्द्रियाणामिति तस्मादनुपायः सुखस्य भोगाभ्यास इति स खल्वयं वृश्चिकविषभीत इवाशीविषेण दष्टो यः सुखार्थी विषयानुवासितो महति दुःखपङ्के मग्न इति। एषा परिणामदुःखता नाम प्रतिकूला सुखावस्थायामपि योगिनमेव क्लिश्नाति। अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति। तत्रास्ति द्वेषजः कर्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयमानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति स कर्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते। का पुनः संस्कारदुःखता। सुखानुभवात् सुखसंस्काराशयो दुःखानुभवादपि दुःखसंस्काराशय इति एवं कर्मभ्यो विपाकेऽनुभूयमाने सुखे दुःखे वा पुनः कर्माशयप्रचय इति एवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतं योगिनमेव प्रतिकूलात्मकत्वादुद्वेजयति कस्मात् अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वानिति यथोर्णातन्तुरक्षिपात्रे न्यस्तः स्पर्शेन दुःखयति नान्येषु गात्रावयवेषु एवमेतानि दुःखानि अक्षिपात्रकल्पं योगिनमेव क्लिश्नन्ति नेतरम् इतरन्तु स्वकर्मोपहृतं दुःखमुपात्तमुपात्तं त्यजन्तं त्यक्तं त्यक्तमुपाददानम् अनादिवासनाविचित्रया चित्तवृत्त्या समन्ततोऽनुविद्धमिवाविद्यया हातव्य एवाहङ्कारममकारानुपातिनं जातं जातं बाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापा अनुप्लवन्ते तदेवमनादिदुःखस्रोतसा व्युह्यमानमात्मानं भूतग्रामञ्च दृष्ट्वा योगी सर्वदुःखक्षयकारणं सम्यग्दर्शनं शरणं प्रपद्यत इति गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः। प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणाः परस्परानुग्रहतन्त्रीभूताः शान्तं घोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेव प्रारभन्ते चलञ्च गुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तमुक्तरूपातिशयाद्वृत्त्यतिशयाश्च परस्परेण विरुध्यन्ते सामान्यानि तु अतिशयैः सह प्रवर्त्तन्ते एवमेते गुणा इतरेतराश्रयेणोपार्जितसुखदुःखमोहप्रत्यया इति सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानभावकृतस्त्वेषु विशेष इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिन" भा०।

"तच्च सुखं नित्यं जन्यञ्चेति वेदान्तिनः। तत्र विषयसंपर्कात् वैषयिकं सुखं जन्यम्, ब्रह्मस्वरूपं सुखं नित्यमिति तदेतन्मतं मुक्तिवादे मणिकृता निराकृतम् यथा

"न च नित्यसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिः। सा हि न नित्या मुक्तशरीरिणोरविशेषापातात् नोत्पाद्या तद्धेतुशरीराद्यभावात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् निःसंसारदशायां तद्धेतुसामान्ये बाधकाभावात्। अतएव सर्गादौ शरीरकल्पना। किं वा तज्जनकं न तावदात्ममनःसंयोगः तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् विषयमात्रापेक्षणे तु संसारदशायामपि तदभिव्यक्तिप्रसङ्गः नापि योगजो धर्मः सहकारी तस्योत्पन्नभावत्वेन विनाशित्वेऽपरत्र निवृत्त्यापत्तेः न च तज्जन्याभिव्यक्तिरनन्ता तस्या अपि तत एव नाशात्। अथ तत्त्वज्ञानात् सवासनमिथ्याज्ञाननाशे दोषाभावेन प्रवृत्त्याद्यभावाद्धर्माधर्मयोरनुत्पादे प्राचीनधर्माधर्मक्षयाद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तत्र हेतुः अतएव तस्यानन्त्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेन्न शरीरं विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च। न च मोक्षार्थिप्रवृत्तिरेव मानं दुःखहानार्थितया तदुपपत्तेः। न च नित्ये सुखे मानमस्ति "नित्यं विज्ञानमानन्दम् ब्रह्म" "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यादि" श्रुतिर्मानमिति चेन्न उपजननापायवतोर्ज्ञानसुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति अभिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात्। अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतयाऽनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्यसुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः, यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं बोध्यते न च वाक्यभेदः वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेन्न आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदनुभवे वात्मनोऽप्यनुभवो न स्यात्। अथात्माभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तु तत्र नानुभूयत इति चेन्न सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दं बोध्यते नाभेदः, अन्यथा नपुंसकत्वानुपपत्तेः। एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ विज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मापवर्गे वर्त्तत इति वेदान्तिमतमपास्तम् स्वप्रकाशसुखात्मकत्व-

ज्ञानो नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं विना तस्य सत्त्वादपुरुषार्थत्वाच्च अविद्यानिवृत्तिः प्रयत्नसाध्येति चेत् अविद्या यदि मिथ्याज्ञानमर्थान्तरं वा उभयथापि सुखदुःखाभावसाधनेतरत्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषार्थत्वात्”।

तत्र दुःखाभावस्यैव परमप्रयोजनत्वं न सुखस्येति व्यवस्थापितं यथा

“ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः सुखस्यापि हानिस्तुल्यायव्ययत्वात् न च बहुतरदुःखानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावद्धेयत्वम् आवश्यकत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वात् अन्यथा दुःखाननुविद्धतया तथात्वेन पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेन्न सुखमनुद्दिश्यापि दुःखभीरूणां दुःखाभावदशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखाभावार्थं प्रवृत्तेः वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थतापत्तेः अतो दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभावार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकं तस्मादविवेकिनः सुखमात्रलिप्सवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य “शिरोमदीयं यदि यातु यात्विति, कृत्वा परदारेष्वपि प्रवर्त्तमानाः “वरं वृन्दावनेऽरण्ये” इत्यादि वदन्तोनात्राधिकारिणः। ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारापारकान्तारे कियन्ति दुःखदुर्दिनानि कियती सुखखद्योतिका कुपितफणिफणामण्डलच्छायाप्रतिममिदमिति मन्यमानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः। न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते कस्यचिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात्। अथवा “दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते। न हि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधीः, पुरुषार्थत्वं सुखवज्ज्ञायमानं नियमात् न च मुक्तिज्ञानं सम्भवतीति न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य प्रवृत्तिः किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्य स्वतो दुःखाभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानन्तु स्वकारणाधीनं न तु पुरुषार्थतोपयोगि सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्त्तते न तु सुखं जानीयामिति सुखमेव तथास्तु न तदवगमः तस्यानावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च। किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकलेवराद्दुःखाभावमुद्दिश्य मरणेऽपि प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते न च मरणे तस्य ज्ञानमस्ति न ते विवेकिन इति चेन्न पुरुषार्थत्वे विवेकानुपयोगात्”।

तच्च सुखं चित्तधर्मोऽपि अध्यस्ततया प्रतिबिम्बरूपेण वा आत्मनि वर्त्तते इति सांख्या वेदान्तिनश्च। आत्मगुण इति नैयायिकाः। ८दुःखाभावे। भारवाहकस्य भारापगमे सुखी संवृत्तोऽहमिति प्रत्ययस्य दुःखाभावविषयतयोपगमात्।

सुखङ्करी स्त्री सुखङ्करोति—कृ—खच् मुम् च ङीप्। १जीवन्तीवृक्षे राजनि०। २सुखकारके त्रि०।

सुखङ्कुण पु० घुण क—मुम्। शिवखट्वाङ्गे त्रिका०।

सुखचार पु०सुखः सुखकारक चारो यस्य। उत्तमाश्वे शब्दमा०

सुखजात त्रि० जातं सुखमस्य परनिपातः। जातानन्दे “सुखजातः सुरापीत” भट्टिः।

सुखद पु०सुखं ददाति दा—क। १विष्णौ विष्णुस०। “विंशत्यक्षरसंयुक्तो ध्रुवः सुखदसंज्ञकः। शृङ्गारवीरयोर्ज्ञेयो गुरुणैकेन मण्डितः”संगी०उक्ते २ध्रुवभेदे। ३सुखदातरि त्रि० ४स्वर्गवेश्यायां स्त्री शब्दरत्ना०। ५शमीवृक्षे स्त्री राजनि०।

सुखदोह्या स्त्री सुखेन दोह्या दुह—ण्यत्। क्लेशं विना दोहनीयायां गवि हेमच० सुखसंदोह्याप्यत्र।

सुखभाज् त्रि०सुखं भजते भज—ण्वि। सुखयुक्ते। [राजनि०

सुखमोदा स्त्री सुखः सुखकरो मोदो यस्याः। शल्लकीवृक्षे

सुखरात्रि स्त्री सुखा सुखकरी रात्रिर्यस्याम्। आश्विनामावास्यायाम् दीपान्वितामावास्यायाम्। उल्काशब्दे १२७१ पृ० दृश्यम्।

सुखरात्रिका स्त्रीसुखा रात्रिर्यस्याः ५ब०कप्। दीपान्वितामास्यायां पूज्यायां लक्ष्म्याम् दीपान्वितामुपक्रम्य “पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका”ज्योतिर्वचनम्। कर्मभावे सुखरात्रिरप्यत्र “आख्याता भूतले देवि! सुखरात्रि! नमोऽस्तु ते” इति दीपान्वितामावस्याया लक्ष्मीपूजनमन्त्रः।

सुखवर्च्चक पु० सुखं वर्चयति उद्दीपयति वर्च—णिच्—ण्वुल्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटी) अमरः।

सुखवर्च्चस् पु० सुखं सुखकरं वर्चो यस्य। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि०। [फलप्रधानवृक्षे रत्नमा०।

सुखवास पु० सुखः सुखकरो वासो गन्धो यस्य। (तरमुज)

सुखवासन पु० सुखं सुखकरं वासनं गन्धो यस्य। सुखवासनगन्धद्रव्ये शब्दर०। [सुखकरावासे।

सुखाधार पु० सुखानामाधारः। स्वर्गे शब्दर०। कर्म०।

सुखायत पु०सुखेनायम्यते आ+यम—क्त। विनीताश्वे शब्दमा०

सुखायन पु०सुखेनायतेऽनेन अय—ल्युट्। सुविनीताश्वे शब्दमा०

सुखावह त्रि० सुखमावहति जनयति आ+वह–अच्। सुखजनके।

सुखाश पु० सुखा सुखकरी आशा यस्य। १वरुणे सुखेनाश्यते अश–घञ्। २राजतिनिशे हलं० ३सुखभोज्ये त्रि० मेदि० भावे घञ्। सुखभोजने स्वार्थे क। सुखाशके, (शशा) राजतिनिशवृक्षे च पु०। [प्रधाने हस्ते शब्दच०

सुखाशन पु० सुखेनाश्यते अश–कर्मणि ल्युट्। (शशा) फल

सुखोत्सव पु० सुखस्तत्कर उत्सवो यस्मात् ५ब०। १पत्यौ त्रिका० कर्म०। २आनन्दकारके उत्सवे पु०।

सुखोदक न० कर्म०। सुखकरे उष्णोदके रत्नमा०।

सुखोर्जिक पु० सुखस्य ऊर्जः वृद्धिरस्त्यस्य ठन्। सर्जिकाक्षारे (साजिमाटि) राजनि०। [२सुगमे त्रि०

सुग न० सुष्ठु गच्छति निर्याति गम–ड। १विष्ठायाम् शब्दच०

सुगत पु० सुष्ठु गच्छति जानाति गम–कर्त्तरि–क्त। १बुद्धे अमरः। २सुगतियुते त्रि०।

सुगन्ध पु० सुष्ठु गन्धोऽस्य न द्वन्द्व। १गन्धतृणे २स्थूलजीरके रत्नमा० ३नीलोत्पले ४चन्दने राजनि० भावप्र०। ५ग्रन्थिपर्णे ६रक्तशिग्रौ ७गन्धके ८चणके ९भूतृणे च पु० राजनि०। १०सद्गन्धद्रव्ययुक्ते आपणादौ त्रि०। "गन्धस्येत्त्वं तदेकान्तग्रहणात्" उक्तेः समवायेनैव गन्धवत्त्वे इत् आपणस्य च गन्धयुक्तद्रव्याधारत्वात् तत्र न इत्" सि०कौ०।

सुगन्धक न० सुष्ठु गन्धोऽस्य कप्। १रक्ततुलस्यां २गन्धके रत्नमा० ३नागरङ्गे त्रिका० ४कर्कोटक्याञ्च राजनि०।

सुगन्धपत्रा स्त्री सुगन्धं पत्रमस्याः। रुद्रजटायाम् राजनि०

सुगन्धभूतृण न० कर्म०। गन्धतृणे राजनि०।

सुगन्धमूला स्त्री सुगन्धं मूलं यस्याः। १स्थलपद्मिन्याम् २रास्नायाञ्च राजनि०।

सुगन्धा स्त्री सुष्ठु गन्धोऽस्त्यस्याः अच्। १रास्नायां अमरः २शठ्यां शब्दर० ३वन्ध्याकर्कोटक्याम् ४रुद्रजटायां ५नाकुल्यां ६शतपुष्पायां ७नवमालिकायां ८स्वर्णयूथिकायां ९पृक्कायां १०सल्लक्यां गन्धपत्त्राम् १२माधव्यां राजनि० १३अनन्तायां १४तुलस्यां १५मातुलुङ्गके च रत्नमा०।

सुगन्धामलक न० सुगन्धैः सर्वौषधिगणैर्युक्तमामलकम्। "सर्वौषधिसमायुक्ताः शुष्काश्चामलकत्वचः। यदा तदायं योगः स्यात् सुगन्धामलकाभिधः" राजनि० उक्ते सर्वौषधियुक्ते शुष्के आमलकवल्कले।

सुगन्धि पु० सुष्ठु गन्धः अस्य वा इत्समा०। इष्टगन्धे सुरभौ अमरः। २सुगन्धयुक्ते अमरः ३एलवालुके ४छत्रायां ५कशेरौ ६गन्धतृणे ७धान्यके ८पिप्पलीमूले च राजनि०। स्वार्थे क। कह्लारे शब्दर० गौरसर्षपे पुष्करमूले सुरपर्णे उशीरे राजनि०। सहाशालौ हेमच०। गन्धके तगरके च पु० राजनि०।

सुगन्धिकुसुम पु० सुगन्धि कुसुमं यस्य। १पीतकरवीरे राजनि० २सद्गन्धयुक्तपुष्पयुते त्रि० ३पृक्कायां स्त्री जटा० कर्म०। ४सुगन्धिनि पुष्पे न०।

सुगन्धित्रिफला स्त्री त्रयवयवं त्रिसिराकं वा फलं त्रिफलं सुगन्धि त्रिफलमस्त्यस्याः बाहुल्येन अच्। जातीफले २पूगफले ३लवङ्गकलिकाफले च राजनि०।

सुगन्धिमूल न० सुगन्धि मूलमस्य। उशीरे (वेना) राजनि०

सुगन्धिमूषिका स्त्री सुगन्धः विरोधिलक्षणया दुर्गन्धिः मूषिका। छुछुन्दर्यां (छुछु) राजनि०।

सुगहन त्रि० प्रा०स०। १अतिनिविडे कुम्बायां स्त्री रमानाथः।

सुगहनावृति स्त्री कर्म०। यज्ञस्थाने श्वादिदुर्गमवारणाय निविड़े वेष्टने कुम्बायाम् अमरः।

सुगृह पुंस्त्री सुष्ठु गृहं यस्य। १चञ्चुसूचिकखगे (वावुइ) हेमच० स्त्री ङीष् कर्म०। २सुन्दरे गृहे न०।

सुगृहीतनामन् पु० सुगृहीतं प्रातःकाले स्मरणीयं नाम यस्य। प्रातःस्मरणीयनामके पुण्यकीर्त्तौ जने त्रिका०।

सुग्रन्थि पु० सुष्ठु ग्रन्थिर्यस्य। १चोरकद्रव्ये राजनि० २सुन्दरग्रन्थियुते त्रि०।

सुग्रीव पु० सुष्ठु ग्रीवाऽस्य। १श्रीकृष्णाश्वे २सूर्य्यपुत्रे वानरेश्वरे च मेदि०। ३सुन्दरग्रीवायुते त्रि० स्त्रियां ङीष् २कश्यपस्य पत्नीभेदे गरुडपु०।

सुग्रीवेश पु० ६त०। श्रीरामचन्द्रे शब्दरत्ना०।

सुचक्षुस् पु० सुष्ठु चक्षुरिव फलमस्य। १उडुम्बरे जटा० २शोभनलोचनयुक्ते त्रि० प्रा०स०। ३शोभने नेत्रे न०।

सुचञ्चुका स्त्री सुष्ठु चञ्चुरिव शिखा यस्याः कप्। महाचञ्चुशाके राजनि०।

सुचरित्रा स्त्री सुष्ठु चरित्रं यस्याः। पतिव्रतायां स्त्रियाम् अमरः २सच्चरित्रयुते त्रि० प्रा० स०। ३सच्चरित्रे न०।

सुचर्म्मन् पु० सुष्ठु चर्म्मेव वल्कलमस्य। १भूर्जद्रुमे राजनि० २सुन्दरचर्म्मयुते त्रि०। प्रा०स०। ३सुन्दरे चर्म्मणि न०।

सुचित्रक पुंस्त्री सुचित्रेण कायति कै–क। सुष्ठु चित्रवर्णो यस्य कप् वा। १मत्स्यरङ्कखगे २चित्रसर्पे च शब्दर० स्त्रियां ङीष्। ३सुचित्रवर्णयुते त्रि० स्त्रियां टाप्। [राजनि०।

सुचित्रबीजा स्त्री सुचित्रं विचित्रं बीजं यस्याः। विड़ङ्गायां

सुचित्रा स्त्री प्रा०स०। १चिर्भटायां राजनि०।२विचित्रे त्रि०

सुचिर न० प्रा०स०। १अत्यन्तचिरकाले २बहुकाले च ३बहु-कालभवे त्रि०। [२बहुकालजीविनि त्रि०।

सुचिरायुस् पु० सुचिरं बहुकालिकमायुर्यस्य। १देवे शब्दर०

सुचेलक पु० प्रा०स०। १सूक्ष्मवस्त्रे अमरः। सुष्ठु चेलोऽस्य कप्।२सूक्ष्मवस्त्रधरे त्रि०। [स०।२सुन्दरे जले न०।

सुजल न० शोभनं जलं यस्मात् ५ब०। १कमले राजनि० प्रा०

सुजल्प पु० "यत्रार्जवात् सगाम्भीर्य्यं सदैन्यं सहचापलम्। सोत्कण्ठञ्च हरिः स्पृष्टः स सुजल्पो निगद्यते" उज्ज्वलमणिलक्षिते वाक्यभेदे।

सुजाता स्त्री सु+जन-क्त। १तुवर्य्याम् राजनि० २मनोज्ञे त्रि०

सुजीवन्ती स्त्री प्रा०स०। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

सु(षु)ट्ट अनादरे चु० उ० सक० सेट्। सुट्टयति ते असुसुट्टत् त। षोपदेश एव न्याय्यः।

सुत पुंस्त्री० सु-क्त। १पुत्रे २तनयायां स्त्री अमरः। सा च ३दुरालभायां शब्दच० ४उत्पन्ने ५सम्बद्धे ६निष्पीड़िते च त्रि० ७पार्थिवे पु० मेदि०।

सु(सू)तक न० सु-(सू)-भावे क्त सु(सू)तं जननं तस्मादागतम् कन्। १जननाशौचे २अशौचमात्रे च "सुतके मृतके तथा" "मातुश्च सूतकं तत् स्यात्" इति च स्मृतिः।

सुतजीवक पु० सुतं जीवयति सेवनात् जीव-णिच्-ण्वुल्। पुत्रजीवकवृक्षे राजनि०।

सुतनु(नू) पुंस्त्री० सुष्ठु तनुर्यस्याः वा ऊङ्। १नार्य्याम् राजनि० "सुतनु! सत्यमलङ्करणाय ते" माघः प्रा०ब०। २सुन्दरकाययुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दरे काये स्त्री हस्वान्तः। ४अत्यन्तसूक्ष्मे त्रि० स्त्रियां वा ङीष्।

सुतपस् पु० सुष्ठु तपति सु+तप-असि। १सूर्य्ये सि०कौ० २अर्कवृक्षे सुष्ठु तपोऽस्य। २मुनौ पु०। ३सुन्दर-तपोयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ४सुन्दरे तपसि न०।

सुतपादिका सुताः संहताः पादाः मूलान्यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

सुतराम् अव्य०सु+अतिशयेऽर्थे तरप्-आमु। अवधारितार्थस्य अतिशयौचित्ये "धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः" रघुः। अत्र कातराक्ष्या धेन्वा दृश्यमानत्वेन दयालुत्वस्य अतिशयौचित्यम्।

सुतर्कारी स्त्री सुतर्कस्तच्छति ऋ-अण् ङीप्। देवदाली-लतायाम् राजनि०।

सुतर्दन पुंस्त्री० सुष्ठु तर्दति रवेण विरहिणम् सु+तर्द-ल्यु। कोकिले त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

सुतल पुंन० सुष्ठु तलं यत्र। १पातालभेदे पातालशब्दे ४२९९ पृ० दृश्यम्। २अट्टालिकाबन्धभेदे पु० मेदि०।

सुतवस्करा स्त्री सुता वस्करा इव बहुत्वात् यस्याः। सप्त-पुत्रप्रसविन्याम् स्त्रियां त्रिका०।

सुतश्रेणी स्त्री सुता निष्पीड़िता श्रेणीव। १मूषकपर्ण्याम् अमरः हेत०। २पुत्रपङ्क्तौ च।

सुतहिवुकयोग पु० "सुतहिवुकवियद्विलग्नधर्मेष्वमरगुरुर्यदि दानवार्चितो वा। यदशुभमुपयाति तच्छुभं स्यात्" ज्यो० उक्ते वैवाहिकलग्नात् सुत५हिवुक४दिस्थिते ग्रहभेदरूपे योगे। [३पौत्रे ४दौहित्रे च पु०।

सुतात्मजा स्त्री हेत०। १पौत्र्यां २दौहित्र्याञ्च अमरः

सुतिक्त पु० प्रा०स०। १पर्पटे (क्षेतपापड़ा) राजनि० २अत्यन्ततिक्ते त्रि० ३कोषातक्यां स्त्री राजनि० संज्ञायां कन्। पारिभद्रे जटा० निम्बे भूनिम्बे पु० शब्दमा०।

सुतीक्ष्ण पु० प्रा०स०।१शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। २श्वेतशोभाञ्जने राजनि०। ३मुनिभेदे च "सुतीक्ष्णमुनिकेतनम्" भट्टिः। ४अत्युग्रे त्रि०।

सुतुङ्ग पु० प्रा०स०। १नारिकेलवृक्षे हारा० ज्योतिषोक्ते ग्रहाणाम् उच्चराशिस्थेषु २अंशभेदेषु च उच्चशब्दे १०५८ पृ० दृश्यम्। २अतिशयोच्चे त्रि०।

सुतेजन पु० सु+तिज-ल्यु। १धन्वनि वृक्षे भावप्र०।

सुतेजस् पु० सुष्ठु तेजोऽस्य। १आदित्यभक्तायाम् राजनि०। २शोभनतेजोयुक्ते त्रि०। ३जैनभेदे पु० हेमच०।

सुतैला स्त्री सुष्ठु तैलं यस्याम् ७ब०। महाज्योतिष्मती लतायाम् राजनि०। [अमरः। दीर्घादिः तत्रार्थे रुद्रः।

सु(सू)त्रामन् पु० सुष्ठु त्रायते सु+त्रै-मनिन् पृषो०। इन्द्रे

सुत्वन् पु० सुनोति स्म सु-भूते क्वनिप्। १कृताभिषेके कृत-यज्ञार्थस्नाने अमरः २कृतसोमनिष्पीड़ने च।

सुद शोभायां सौ० प० सक० सेट् इदित्। सुन्दति असुन्दीत्। सौत्रत्वेन न षोपदेशः। [राजनि०।

सुदग्धिका पु० सुष्ठु दग्धं दाहोऽस्त्यस्य ठन्। दग्धानामवृक्षे

सुदण्ड पु० सुष्ठु दण्डो यस्मात् ५ब०। वेत्रे राजनि०।

सुदण्डिका स्त्री सुदण्डयति रोगान् सु+दण्डि+ण्वुल्। १गोरक्ष्याम्। (गोरक्षचाकुले) राजनि० २सुदण्डयुतायां स्त्रियाञ्च।

सुदत् पु० सुष्ठु दन्तोऽस्य वयसि दत्रादेशः। १शोभनदन्त-युक्तवयस्के गजादौ २युवत्यां स्त्री ङीप्। "सुदती-

जनमज्जनार्पितैः” नैष०। वयोभिन्ने तु सुदन्त इत्येव सुन्दरदन्तयुते नटादौ त्रि० कौ०।

सुदर्भा स्त्री सु+दृभ–कर्मणि घञ्। १इक्षुदर्भाटक्षे राजनि०। सुष्ठु दर्भो यत्र। २सुन्दरकुशयुक्ते त्रि०।

सुदर्शन पु० सुष्ठु दृश्यते खलर्थे युच्। १विष्णुचक्रे २मेरौ ३जम्बुवृक्षे मेदि०। (पद्मगुलञ्च) ४लताभेदे स्त्री रत्नमा० ५आज्ञायाम् ६ओषधिभेदे च स्त्री ७इन्द्रपुरे न० मेदि० ८अमरावत्यां विश्वः स्त्री ङीप्। ९जिनभेदे हेमच०। सुदर्शनचक्रं च सर्वदेवतेजोभिः शिवेन निर्माय विष्णवे दत्तं यथोक्तं पद्मपु०उत्तरख०१४५अ०। “अथ विष्णुमुखा देवाः स्वतेजांसि ददुस्तदा। तान्यैक्यं वै गतानीशो दृष्ट्वा स्वश्चानुचन्महः। तेनाकरोन्महादेवः सहसा शस्त्रमुत्तमम्। चक्रं सुदर्शनं नाम ज्वालामालातिभीषणम्”। “ततः प्रीतः प्रभुः प्रादात् विष्णवे प्रवरं वरम्। प्रत्यक्षं तैजसं श्रीमान् दिव्यं चक्रं सुदर्शनम्” वामनपु०७८अ०

सुदर्शनचूर्ण न० चूर्णरूपौषधभेदे

“त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुगं शटी। त्रिकटु ग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः। कटुका पर्पटो मुस्तं त्रायमाणा च बालुकम्। निम्बं पुष्करमूलञ्च मधुयष्टी च वत्सकः। यवानीन्द्रयवौ भार्गी शिग्रुबीजं सुराष्ट्रजा। वचा त्वक् पद्मकोशीरचन्दनातिविषा बला। शालिपर्णी पृश्निपर्णी विडङ्गं तगरं तथा। चित्रकं देवकाष्ठञ्च चव्यं पत्रं पटोलजम्। जीवकर्षभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना। पुण्डरीकञ्च काकोली पत्रकं जाति पत्रकम्। तालीशपत्रमेतानि समभागानि चूर्णयेत्। सर्वांशं सर्वचूर्णस्य किरातं प्रक्षिपेत् सुधीः। एतत् सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम्। ज्वरांश्च निखिलान् हन्यान्नात्र कार्य्या विचारणा। पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान्। सन्निपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत्। शीतादीनपि दाहादीन् मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम्। कासं श्वासञ्च पाण्डुञ्च हृद्रोगं कामलां तथा। त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलञ्च नाशयेत्। शीताम्बुना पिबेदेतत् सर्वज्वरनिवृत्तये। सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम्। तद्वज्ज्वराणां सर्वेषां चूर्णमेतत् प्रणाशनम्”। पुष्करमूलाभावे कुष्ठमपि दद्यात्। भार्ग्यभावे कण्टकारीमूलम्। सौराष्ट्र्यभावे स्फटिकां दद्यात्। तगराभावे कुष्ठं देयम्। जीवकर्षभयोरभावे विदारीकन्दस्य भागद्वयं दद्यात्। पुण्डरीकं श्वेतकमलम्। काकोल्यभावे अश्वगन्धमूलं दद्यात्। तालीशपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रदीयते” भावप्र०।

सुदल पु० सुष्ठु दलान्यस्य। क्षीरमोरटाक्षे रत्नमा० २शाल-पर्ण्यां स्त्री राजनि०।

सुदामन् पु० सुष्ठु ददाति दा–मनिन्। १मेघे २पर्वतभेदे (इरावत् पर्वत) मेदि०। सुदाम्ना कादिक् अण् ङीप् सौदामनी तडिदिति अमरः। ३गोपभेदे ४समुद्रे शब्दर०५ऐरावते गजे त्रिका० पुराणप्रसिद्धे श्रीकृष्णमित्रे ६विप्रभेदे च ७शोभनदातरि त्रि०। राजगृहसमीपस्थे ८नदीभेदे स्त्री रामा०अयो०७०सर्गः। तत्र वा ङीप् डाप् च। सुदाम्नी सुदामा वा।

सुदाय पु० सुष्ठु दीयते सु+दा–कर्मणि घञ्। १यौतुकप्रसादादिना स्त्रियै देये धने। सौदायिकशब्दे दृश्यम्। सुष्ठु दायो यस्य। २पितृप्रभृतौ ज्ञातौ।

सुदारु पु० सुष्ठु दारु यत्र। पारिपात्रपर्वते त्रिका०। [रमा

सुदि अव्य०स्वरा०सुष्ठु दीव्यति सु+दिव–डि। शुक्लपक्षे मनो-

सुदिन न० प्रा०स०। १प्रशस्तदिवसे। २प्रशस्ते त्रि०। [सि०कौ०

सुदिनाह न० सुदिनं प्रशस्तमहः टच्समा०। प्रशस्तदिवसे

सुदीर्घधर्मा स्त्री सुदीर्घः अतिविस्तीर्णो धर्मो गुणविशेषो यस्याः केवलत्वाभावान्नानिच्समा० डाप्। असनपर्ण्यां शब्दच० सुदीर्घो घर्मो यस्याः। सुदीर्घघर्मेति पाठान्तरं तत्रार्थे। [इत्यम्। वार्त्ताकुभेदे रत्नमा०।

सुदीर्घफलिका स्त्री सुदीर्घं फलं यस्याः कप् कापि अत

सुदीर्घा स्त्री प्रा० स०। चीनाकर्कट्याम् राजनि०।

सुदूर त्रि० प्रा०स०। अतिदूरे अमरः।

सुद्युम्न पु० वैवस्वतमनुपुत्रे इड़ाशब्दे ९२१ पृ० दृश्यम्।

सुधन्वन् त्रि० सुष्ठु धनुर्यस्य अनङ्समा०। १सुन्दरधनुर्द्धरे। २सात्वतवंश्ये नृपभेदे हरिवं० १२अ०। ३आङ्गिरसे मुनिभेदे भा० स० ६६अ०। ४अनन्ते नागे ५विश्वकर्मणि च पु० मेदि०।

सुधन्वाचार्य्य पु० “वैश्यात्तु जायते व्रात्यात् सुधन्वाचार्य्य एव च। कारुषश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च” मनूक्ते व्रात्यवैश्यात् सवर्णाजाते जातिभेदे। [पु०उणा०।

सुधर्म्मन् स्त्री सु+धृ–मनिन्। १देवसभायाम् २कुटुम्बिनि च

सुधर्म्मा स्त्री सुष्ठु धर्मो यस्याः अनिच्समा०वा डाप्। देवसभायाम् अमरः। गौरा०ङीष् सुधर्मीत्यप्यत्र। अमरटीका

सुधा स्त्री सुष्ठु धीयते पीयते धार्य्यते वा धे धा–वा क। १अमृते अमरः २लेपनद्रव्ये (कलिचुन) ३मूर्वायाम्

४स्नुह्यां ५गङ्गायाम् ६दूर्वायां मेदि० ७विद्युति ८रसे ९जले १०धात्वग्राम् नानार्थको० ११हरीतक्याम् १२मधुनि शब्दच० १३शालपर्ण्याञ्च राजनि० ।

सुधांशु पु० सुधेवाह्लादकाः अंशवोऽस्य । १चन्द्रे २कर्पूरे च अमरः । सुधाकरादयोऽप्यत्र । [वासिते तैले राजनि० ।

सुधांशुतैल न० सुधांशुना कर्पूरेण वासितं तैलम् । कर्पूर-

सुधांशुरत्न न० ६त० । मौक्तिके राजनि० तस्य चन्द्रप्रियत्वा-त्तथात्वम् । अष्टयस्मशब्दे २७६२ पृ० दृश्यम् ।

सुधाङ्ग पु० सुधेवाप्यायनमङ्गमस्य । १चन्द्रे त्रिका० २कर्पूरे च

सुधाजीविन् पु० सुधां लेपनद्रव्यमाजीवति आ+जीव-णिनि पलगण्डे लेपके (राज) त्रिका० । [पात्रे च ।

सुधाधार पु० ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे ३अमृताधार-

सुधानिधि पु० सुधा निधीयतेऽत्र नि+धा-आधारे कि ६त० । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च । [स्नुहीवृक्षे ।

सुधापयस् पु०सुधा लेपनद्रव्यमिव शुभ्रं पयो निर्यासोऽस्य ।

सुधाभुज् पु० सुधां भुक्तवान् भुज-भूते क्विप् । देवे हेमच० ।

सुधाभृ(सू)ति पु० सुधा भ्रियते पुष्यते सूयते वाऽनेन भृ-सू-वा क्तिच् । १यज्ञे २चन्द्रे मेदि० ३कर्पूरे च ।

सुधामय न० सुधात्मकं लेपनद्रव्यात्मकं वा प्राचुर्ये मयट् । २राजभवने सौधे शब्दर० । अमृतवदाह्लादकवाक्यादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुधामोदक पु० सुधेव मोदयति मुद-णिच्-ण्वुल् ।१यवास-शर्करायाम् २कर्पूरे च राजनि० ।

सुधावर्षिन् पु० सुधां वर्षति वृष-णिनि । १चन्द्रे २कर्पूरे ३ब्रह्मणि च शब्दर० ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

सुधावास पु० ६त० । १चन्द्रे २कर्पूरे च । सुधाया इव वासो गन्धो यस्याः । त्रपुष्याम् राजनि० ।

सुधासिन्धु पु० सुधामयः सिन्धुः । अमृतसमुद्रे राजनि० ।

सुधास्रवा स्त्री सुधां स्रवति स्रु-अच् । १रुदन्तीवृक्षे राजनि० २उपजिह्वायाञ्च (आलजिभ) त्रिका० ।

सुधाहर पु० सुधां हरति हृ-अच् । गरुडे शब्दर० भा० आ०३२अ०दृश्यम् । सुधाहारकादयोऽप्यत्र । [रायमु० ।

सुधिति पुंस्त्री० सु+धा-क्तिच् न ह्यादेशः । १कुठारे स्वधितौ

सुधी पु० सुष्ठु धीर्यस्य । १पण्डिते । सुष्ठु धीः प्रा० स० । २सुन्दरबुद्धौ स्त्री । सुष्ठु ध्यायति सु+ध्यै क्विप् नि० । ३सुबुद्धियुक्ते त्रि० । [राजनि० ।

सुधूम पु० सुष्ठु धूमः संतापो यस्य । स्वादुनामगन्धद्रव्ये

सुधोद्भव पु०सुधया सह सुधाया वा उद्भवति उद्+भू-अच् । १धन्वन्तरौ वैद्यराजे समुद्रमन्थने हि तस्य सुधाकमण्डलु-सहिततयोपत्तेस्तथात्वम् । २हरितक्यां स्त्री त्रिका० "पपात विन्दुर्मेदिन्यामिन्द्रस्य पिबतोऽमृतम् । ततो दिव्या समुत्पन्ना सप्तजातिर्हरीतकी" भावप्र० उक्तेस्तस्याः सुधा-विन्दुजातत्वात् तथात्वम् ।

सुनन्द न०सुष्ठु नन्दयति सु+नन्द-अच् ।१बलरामसुषले शब्द-मा०।२श्रीकृष्णपार्श्वचरभेदे भाग०१०।८६अ०।३राजगृह-भेदे च । ४अत्यानन्दयुक्ते त्रि० शब्दर० ५गोरोचनायाम्, ६उमायाम् स्त्री मेदि० एवम् ७उमासखीभेदे शब्दमा० ८नार्य्याम् विश्वः ९अर्कपत्त्रीवृक्षे च (इषेरमूल) स्त्री रत्नमा० ।

सुनयन पुंस्त्री० सुष्ठु नयने अस्य । १मृगे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २नार्य्यां स्त्री टाप् । ३शोभननेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बहुच्कत्वात् टाप् । [शब्दच० ।

सुनाक्षत पु० सुष्ठु न अक्षतः नञो नलोपाभावः । कर्पूरके

सुनाभ पु० सुष्ठु नाभिरस्य अच्समा० । मैनाकपर्वते त्रिका० ।

सुनामद्वादशी स्त्री व्रतभेदे व्रतशब्दे ५०६६ पृ० दृश्यम् ।

सुनार पु० सुष्ठु नालमस्य लस्य रः । १सर्पाण्डे शुनीस्तन्ये २कलविङ्के खगे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष् ।

सुनालक पु०सुष्ठु नालेन कायति कै-क । १वकवृक्षे शब्दच० २सुन्दरनालयुक्ते त्रि० ।

सुनासिका स्त्री सुष्ठु नासाऽस्त्यस्य ठन् । १काकनासायाम् राजनि० । प्रा० स० । २सुन्दरनासिकायाम् स्त्री ।

सुनासी शी/र पु० सुष्ठु नासी(शी)रः अग्रगसैन्यं यस्य । इन्द्रे अमरः ।

सुनासी शी/र्य पु० सुना(शी)सीरो देवताऽस्य यत् । यज्ञ-भेदे । रु । सुना(शो)सीरीयोऽप्यत्र । स च चातुर्मास्य-यागपर्वभेदः कात्या० श्रौ० ५।१६ कण्डिकायामुक्तः । कात्यायनशब्दे १८३० पृ० दृश्यम् । "न वैश्वदेवीये न सुनासीर्य्ये" श्रुतिः । [शाके त्रिका०कप् तत्रैव अमरः ।

सुनिषण्ण न० सुष्ठु निषण्णं स्वप्नो यस्मात् ५ब० । (सुसुनि)

सुनिष्टप्त त्रि० सु+निस्+तप-क्त षत्वम् । अत्यन्तोद्दीप्ते

सुनीति स्त्री सुष्ठु नीतिः यस्याः । उत्तानपादस्य पत्नीभेदे १ध्रुवमातरि । २सुन्दरनीतियुक्ते त्रि० । प्रा० स० । ३शोभनायां नीतौ स्त्री । [संक्षिप्त०

सुनीथ त्रि० सु+नी-थक् । १धर्मशीले उणादिको० २विप्रे

सुनील न० प्रा० स० । १मणिभेदे (नीलम) २दाडिमे राजनि० ३सुन्दरनीलवर्णे पु० । ४तद्वति त्रि० । ५अ-

तस्याम् ६अपराजितायां ७जरतीतृणे च स्त्री राजनि०

सुनीलक पु० सुनील इव कायति कै-क। १नीलभृङ्गराजे २नीलासने ३नीलरत्ने च राजनि०।

सुन्द पु० १दैत्यभेदे उपसुन्दशब्दे १२२७ पृ० दृश्यम् ।२वानरभेदे रामा०लं०४७स०। ३राक्षसभेदे रामा०बा०२०स०।

सुन्दर त्रि० सु+उन्द-अरन्-शक०। १मनोहरे अमरः स्त्रियां ङीप् सा च २उत्तमस्त्रियां ३त्रिपुरसुन्दर्य्यां देव्याञ्च। ४कामदेवे ५वृक्षभेदे च (सुन्दरि) पु० मेदि० ६योगिनीभेदे स्त्री तन्त्रम् "अयुजोर्यदि सौ जगौ, युजोः। सभरा लगौ यदि सुन्दरी तदा" छन्दो० उक्ते ७अर्द्धसमे वृत्तभेदे स्त्री। वृ०र० तु इयं वियोगिनीत्युक्ता।

सुपक्व पु० सुन्दरं पच्यते सु+पच-क्त तस्य वः। १शोभनाम्रे शब्दच०। २सुन्दरपरिणते त्रि०। [पाके द्रव्यमाने।

सुपच त्रि०भुक्तं सत् सुखेन पच्यते पच-कर्मणि खल्। लघु-

सुपत्त्र न० सुष्ठु पत्त्रमस्य। १तेजपत्रे शब्दच० २आदित्यपत्त्रे पु०। ३पर्णिवाहतृणे राजनि० ४सुन्दरपत्त्रयुक्ते त्रि०। ५रुद्रजटायां ६शतावर्य्यां ७पालङ्क्यां ८शम्यां ९शालपर्ण्याञ्च स्त्री राजनि०।

सुपत्त्रक पु० सुष्ठु पत्त्रं पत्त्रोऽस्य कप्। १शोभाञ्जनवृक्षे २जतुकायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

सुपथ पु०सुष्ठु पन्थाः प्रा०स०वा अच्समा०। १सद्वर्त्मनि २सदाचारे च सुष्ठु पन्था यत्र अच्समा०। ३सुन्दरपथयुक्ते त्रि०।

सुपथिन् पु० प्रा० स० वा समासान्ताभावः। सत्पथे शब्दर० सुपन्थाः। [त्रि०।

सुपथ्या स्त्री प्रा०स०। १श्वेतचिल्लीवृक्षे राजनि० २शोभनपथ्ये

सुपद्मा स्त्री सुष्ठु पद्यते पद-म।१वचायाम् शब्दच०। प्रा०ब०। २पद्मिन्यां स्त्री।

सुपर्ण पु० सुष्ठु पर्णं पत्त्रं पक्षो वा यस्य। १गरुडे अमरः २सुन्दरपर्णयुक्ते त्रि० ३स्वर्णचूडखगे पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष्।४कृतमालवृक्षे पु०मेदि०५नागकेशरे पु०त्रिका०। कप् सुपर्णक। आरग्बधे वृक्षे सप्तच्छदवृक्षे जटा० गरुडे च हेमच०। शालपर्ण्यां रेणुकायां पलाश्यां स्वर्णजीवन्त्यां वाकुच्यां स्त्री कापि अत इत्त्वम्।

सुपर्णकेतु पु० सुपर्णो गरुडः केतुर्यस्य। विष्णौ हला०।

सुपर्णी स्त्री सुष्ठु पर्णान्यस्याः गौरा०ङीष्। १पद्मिन्यां सुपर्णो गरुडोऽस्त्यस्या अच् गौरा०ङीष्। २गरुडमातरि च मेदि०

सुपर्णीतनय पु० ६त०। गरुडे हला०।

सुपर्वन् पु० सुष्ठु पर्व यस्य। १देवे अमरः २वाणे ३वंशे ४धूमे च मेदि०। प्रा०स०। ५सुन्दरे पर्वणि न०। [राजनि०।

सुपर्वा स्त्री सुष्ठु पर्व अस्त्यस्याः अच् टाप्। श्वेतदूर्वायाम्

सुपाक्य न० सुपाकाय हितम् यत्। १विड्लवणे राजनि०।

सुपार्श्व पु० सुष्ठु पार्श्वोऽस्य। १प्लक्षवृक्षे (पाकुड) वृक्षभेदे २सम्पातिपुत्त्रे विहगभेदे च राजनि० ३सुन्दरपार्श्वान्विते त्रि०।४मेरोरुत्तरस्थविष्कम्भपर्वते पु०धान्यशैलशब्दे ३८८२ पृ० दृश्यम्। संज्ञायां कन्। १गर्दभाण्डवृक्षे पु० अमरः।

सुपिङ्गला स्त्री प्रा०स०। १ज्योतिष्मत्यां २जीवन्त्याञ्च राजनि०

सुपीत न० प्रा० स०। १गर्जरे (गाँजर) राजनि०। २सुन्दरपीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। [राजनि०।

सुपुट पु० सुष्ठु पुटमस्य। १कोलकन्दे २विष्णुकन्दे च

सुपुत्रिका स्त्री सुष्ठु पुत्र इव पक्षः यस्याः कप् अत इत्त्वम्। जतुकायाम् (तेलापोका) राजनि०। [राजनि०।

सुपुष्करा स्त्री सुष्ठु पुष्करमस्याः अच्। स्थलपद्मिन्याम्

सुपुष्प न० प्रा० स०। १लवङ्गकुसुमे शब्दच० २प्रपौण्डरीके ३आढक्ये ४तूले राजनि० ५स्त्रीणां रजसि च "सुपुष्पैराकीर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो" शङ्कराचार्य्यस्तवः। सुष्ठु पुष्पमस्य कप्। (पालतामान्दार) वृक्षे। पाटलायां स्त्री राजनि० अत इत्त्वम्।

सुपुष्पी स्त्री सुष्ठु पुष्पमस्याः ङीष्। १श्वेतापराजितायां २शतपुष्पायाम् ३मिश्रेयायां ४द्रोणपुष्प्यां ५जीर्णफञ्ज्यां राजनि०। ६कदल्यां शब्दच०।

सुपूर पु० सुष्ठु पूर्य्यते सु+पूर-क। वीजपूरे राजनि०।

सुपूरक पु० सुष्ठु पूरयति पूर-ण्वुल्। वकवृक्षे रत्नमा०।

सुप् स्त्री व्याकरणपरिभाषिते सुप्रभृतौ सुप्पर्य्यन्ते प्रत्ययभेदे।

सुप्त न० स्वप-भावे क्त संप्रसारणम्। १निद्रायां २शयने च ३सुसुप्तौ हेमच० कर्त्तरि क्त। ४निद्रिते त्रि०। "क्षुधितस्तृषितः कामी विद्यार्थी ज्ञानकारकः। भाण्डारी च प्रवासी च सप्त सुप्तान् प्रबोधयेत्। मक्षिका भ्रमरः सर्पो राजा वै बालकस्तथा। परश्वाऽपि च मूर्खश्च सप्त सुप्तान्न बाधयेत्" नीतिसारः।

सुप्तघातक त्रि० ६त०। हिंस्रे त्रिका०।

सुप्तजन पु० सुप्तो जनो यत्र। १अर्द्धरात्रे जटा०। कर्म०। २निद्रिते लोके च।

सुप्ति स्त्री स्वप-क्तिन्। १शयने २निद्रायाम् ३स्वप्ने च "करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्" नैष०। ४स्पर्शतायां ५विश्वासे मेदि०।

सुप्रतिभा स्त्री सुष्ठु प्रतिभा यस्याः ५ब०। १सुरायाम् प्रा०

सं०। ६उज्ज्वलायां बुद्धौ। ६ब०। ७तद्वति त्रि०।

सुप्रतिष्ठा स्त्री प्रा०स०। १प्रशंसायाम्। ६ब० २तद्वति त्रि०। ३पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री। "प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका" वृ०र०। [राजनि०। ४प्रशंसिते त्रि०।

सुप्रतिष्ठित पु० सु+प्रति+स्था–क्त प्रत्युष्टत्वे। १उडुम्बरवृक्षे

सुप्रतीक पु० सुष्ठु प्रतीकं यस्य। ईशानकोणस्थिते दिग्गजे अमरः। २शिवे ३कामे च ४सुन्दराङ्गे त्रि०। प्रा०स०। ५सुन्दरे अङ्गे न०।

सुप्रभा स्त्री सुष्ठु प्रभा यस्याः। १अग्निजिह्वाभेदे तन्त्र० २वाकुच्यां राजनि०। ३सुन्दरदीप्तियुते त्रि०। प्रा० स०। ४शोभनायां दीप्तौ स्त्री ५शुक्लवर्णे हेमच०। ६सरस्वतीनदीभेदे स्त्री सरस्वतीशब्दे ५२४६ पृ० दृश्यम्।

सुप्रभात न० प्रा० स०। १शुभसूचकप्रातःकाले २तत्र पाठ्यमाङ्गल्यवाक्ये च। [अस्त्रसपाटवयुक्ते हेमच०।

सुप्रयुक्तशर पु०सुप्रयुक्तः शरो येन। शीघ्रहस्ते वाणमोचना-

सुप्रयोगविशिख पु० सुष्ठु प्रयोगो निक्षेपो यस्य तादृशो विशिखो यस्य। शीघ्रहस्ते वाणमोचनशीघ्रताह्रपपाटवयुक्ते भरतः।

सुप्रलाप पु० सु+प्र+लप–घञ्। सुवचने अमरः।

सुप्रसन्न पु० सु+प्र+सद–क्त। १कुबेरे शब्दच०।२अतिप्रसादयुक्ते त्रि०। संज्ञायां कन्। कृष्णार्जके पु० राजनि०।

सुप्रसरा स्त्री सु+प्र+सृ–अच्। १प्रसारिण्यां लतायाम् राजनि०। २विस्तारयुक्ते त्रि०।

सुप्रसाद पु० सुखेनानायासेन प्रसादो यस्य। १शिवे त्रिका० प्रा०स०। २सुन्दरप्रसन्नतायाम्।

सुफल पु० सुष्ठु फलमस्य। १दाड़िमे २बदरे ३मुद्गे ४कर्णिकारे राजनि०। ५कपित्थे शब्दच०। ६सुन्दरफलयुते त्रि०। ७इन्द्रवारुण्यां ८कुष्माण्ड्यां ९कदल्यां १०कपिलद्राक्षायां ११काश्मर्य्याञ्च स्त्री राजनि०।

सुफेन न० प्रा० स०। समुद्रफेने राजनि०।

सुबन्ध पु० सुखेन बध्यतेऽसौ बन्ध–घञ्। तिलवृक्षे शब्दच०।

सुभग पु० सुष्ठु भगः माहात्म्यादिः यस्य। १चम्पके २अशोके ३रक्ताम्लाने ४टङ्कणे च राजनि०। ५सुहृद्ये ६प्रिये मेदि०। ७शोभनैश्वर्य्ययुक्ते च त्रि०। ८कैवर्तीमुस्तायां ९शालपर्ण्याम् १०हरिद्रायां ११नीलदूर्वायां १२तुलस्यां १३प्रियङ्गौ १४कस्तूर्य्यां १५स्वर्णकदल्यां स्त्री राजनि०।१६वनमल्लिकायां शब्दर० १७पतिप्रियायां स्त्रियां च स्त्री। सुभगाया अपत्यं ढक् द्व्यच्च। सौभागिनेय तदपत्ये पुंस्त्री०

सुभगम्भावुक त्रि० असुभगः सुभगो भवति भू–च्व्यर्थे खुकञ् मुम च। प्रियस्य विष्णौ सि०कौ०। [अमरः।

सुभगासुत पु० सुभगायाः पतिप्रियायाः सुतः। सौभागिनेये

सुभङ्ग पु० सुखेनानायासेन भज्यते निःसारत्वात् सु+भन्ज–कर्मणि घञ्। नारिकेलवृक्षे जटा०।

सुभट पु० प्रा०स०। सुन्दरयोद्धरि।

सुभद्र पु० सुष्ठु भद्रं यस्मात्। १विष्णौ शब्दमा०। ६ब०। २राजभेदे हेमच० ३शोभनमङ्गलयुते त्रि०। ४श्यामालतायाम् स्त्री शब्दच०। ५श्रीकृष्णस्य भगिन्याञ्च स्त्री। कप्। सुभद्रक देवरथे शब्दर० बिल्ववृक्षे च पु०शब्दच०।

सुभद्राणी स्त्री सुभद्रं सुमङ्गलमानयति आ+नी–ड गौरा० ङीष् णत्वम्। त्रायन्तीलतायाम् रत्नमा०।

सुभद्रेश पु० ६त०। अर्जुने हेमच०। सुभद्रापत्यादयोऽप्यत्र।

सुभाञ्जन पु० सुष्ठु भाति भा–क कर्म०। शोभाञ्जनवृक्षे द्विरूपकोषः। [प्रचुरान्नयुते देशकालादौ।

सुभिक्ष त्रि० सुखेन लभ्या भिक्षा यत्र पर्य्याप्तान्नत्वात्।

सुभिक्षा स्त्री सुष्ठु भिक्ष्यते याच्यतेऽसौ सु+भिक्ष–अ। धातृपुष्पिकायाम् (धाँइफुल) अमरः।

सुभीरक पु० सुष्ठु भीः सुभीः तामीरयति विरञ्चिवास ईरण्वुल्। पलाशवृक्षे हारा०।

सुभूति पु० सुष्ठु भवति सु+भू–क्तिच्। १पक्षिविशेषभेदे प्रा०स०। २सुन्दरविभूतौ स्त्री। ६ब०। ३तद्वति त्रि०कप्। ४बिल्ववृक्षे पु० राजनि०। [चक्रवर्त्तिभेदे हेमच०।

सुभूम पु० सुष्ठु भूमिरस्य अच्समा०। कार्त्तवीर्य्ये जिनानां

सुभ्रश न० सुष्ठु भ्रशम्। १अतिशये द्वार्थे। २तद्वति त्रि०।

सुभ्रु(भ्रू) स्त्री सुष्ठु भ्रुर्यस्याः वा ऊङ्। १नार्य्याम् २सुन्दरभ्रूयुक्ते त्रि०।

सुम न० सुष्ठु मीयतेऽदः सु–मा–घञर्थे क। १पुष्पे भरतः। सु–मक। २चन्द्रे ३कर्पूरे ४नभसि च पु० उणा०।

सुमङ्गला स्त्री सुष्ठु मङ्गलं यस्याः ५ब०। (साकडङ्गाला) वृक्षे रत्नमा०। २सुमङ्गलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "सुमङ्गलीरियं वधूः" इति श्रुतिः।

सुमति त्रि०सुष्ठु मतिर्यस्य। १शोभनबुद्धियुते २कल्किमातरि विष्णुयशसः पत्न्यां स्त्री। ३कल्किमातरि च स्त्री हेमच०। प्रा०स०। ४सुन्दरायां बुद्धौ स्त्री। [दैत्ये त्रिका०।

सुमदन पु०सुष्ठु मदयति कोकिलान् मद–णिच्–ल्यु। आम्र-

सुमदात्मजा स्त्री सुमद आत्मजा यस्याः। अप्सरःसु त्रिका०

सुमधुर न० प्रा०स०। १अत्यन्तप्रियवाक्ये अमरः २अत्यन्त-

वाक्ये च । २अतिमधुररवे ३तद्युक्ते त्रि०४जीवशाके पु० राजनि० । [शब्दमा० ३मनोहरे त्रि० शब्दर०।

सुमन पु० सुष्ठु मन्यते मन–अप् ।१गोधूमे अमरः ।२धुस्तूरे

सुमनःपत्रिका स्त्री सुमनसः जात्या इव पत्त्रमस्याः कप् अत इत्त्वम् । जातीपत्त्रिकायाम् राजनि० ।

सुमनःफल पु० सुष्ठु मनो यस्मात् तादृक् फलमस्य । १क-पित्थे शब्दच० । ६त०। २जातीफले न०।

सुमनस् न० सुष्ठु मनो यस्मात् यस्य वा । १पुष्पे अमरः । ब०व०इत्यन्ये "किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः" इति रसगङ्गाधरः। २मालत्यां स्त्री अमरः ३प्रशस्तचित्तयुक्ते त्रि०। प्रा० स० । ४प्रशान्ते मनसि न० । ६ब० । ५देवे पु०अमरः ।६पण्डिते मेदि० ७पूतिकरञ्जे शब्दमा० दनिम्बे ९महाकरञ्जे १०गोधूमे ११शतपत्त्र्यां स्त्री राजनि० ।

सुमना स्त्री सुष्ठु मन्यते मन–अप् । मालतीवृक्षे शब्दर० ।

सुमनोरजस् न० ६त० । पुष्पधूलौ परागे अमरः ।

सुमन्तु पु० सु+मन+तुन् । १अथर्ववेदाध्यायिनि व्यासशिष्ये मुनिभेदे "अथर्वाङ्गिरसामासीत् सुमन्तुर्दारुणो मुनिः" भाग०१।४अ०। अतिशयितो मन्तुरपराधोऽस्य ।२अत्यल्पाप-राधयुते त्रि० । ३दशरथसारथौ रामा०। ३कल्किदेवस्य ज्येष्ठभ्रातरि कल्किपु० ।

सुमित्रा स्त्री १लक्ष्मणमातरि दशरथपत्नीभेदे । २सुन्दर-मित्रयुक्ते त्रि० । ३अर्हद्भेदे पु० हेमच०। ४सुरथराजपुत्रे नृपभेदे विष्णुपु० । ४कं०२२अ० ।

सुमुख पु० सुष्ठु मुखमस्मात् अस्य वा । १शाकभेदे २गणेशे ३नागभेदे ४गरुडपुत्रभेदे च शब्दर०। ६शिताजके ७बर्वरे वनबर्वरिकायाञ्च राजनि० । ९सुप्रसन्नवदने १०मनोहरे च त्रि० । स्त्रियां ङीप् । ११नखक्षतभेदे शब्दर० ।

सुमुष्टि पु० सु+मुष–कर्त्तरि क्तिच् । विषमुष्टिक्षुपे राजनि०।

सुमूल पु०सुष्ठु मूलमस्य । १श्वेतशोभाञ्जने राजनि०।२शाल-पर्ण्यां ३पृश्निपर्ण्यां च स्त्री राजनि० टाप् । ४सुन्दर-मूलयुक्ते त्रि० । संज्ञायां कन् । गर्जरे न० राजनि० ।

सुमेखल पु० सुष्ठु मेखला यस्मात् ५ब० । १मुञ्जतृणे राजनि० ६ब० । २सुन्दरमेखलान्विते त्रि० ।

सुमेधस् स्त्री सुष्ठु मेधा अस्याः ५ब०असिच्समा०। १ज्यो-तिष्मत्यां लतायाम् । ६ब०। २सुन्दरमेधायुक्ते त्रि०मेदि०।

सुमेरु पु० प्रा० स० । १पर्वतभेदे अमरः । जम्बुद्वीपशब्दे २०४५ पृ० दृश्यम् । २जपमालाबोजास्यगुटिकायाञ्च तन्त्रम् ।

सुम्लुखठ पु० कर्पूरके शब्दच० । [वाग्मिनि पु० ब०ध० ।

सुम्भ(म्न) पु० शुम्भ–अच् पृषो० । १देशभेदे शब्दर० २तद्देश-

सुयामुन पु० यमुनाया इदम् सुष्ठु यामुनं मियत्वेनास्त्यस्य अच् । १विष्णौ २वत्सराजे ३प्रासादविशेषे ४पर्वतभेदे हेमच० । ४मेघभेदे च मेदि० ।

सुयोधन पु० सुखेन युध्यतेऽसौ सु+युध–युच् । धृतराष्ट्र-राजपुत्रभेदे दुर्योधने त्रिका०। [२सुयोधे ३पण्डिते च ।

सुर पु० सुष्ठु राति ददात्यभीष्टं सु+रा–क । १देवे अमरः ।

सुरकृता स्त्री ३त० । १गुडूच्याम् राजनि० २देवनिर्मिते त्रि०

सुरक्तक पु० सुरक्त इव कायति कै–क । १कोषाम्रे २स्वर्ण-गैरिके च राजनि० ।

सुरगुरु पु० ६त० । बृहस्पतौ त्रिका० ।

सुरग्रामणी पु० सुराणां ग्रामणीः नेता । इन्द्रे त्रिका० ।

सुरङ्ग न० सुष्ठु रङ्गो यस्मात् ५ब० । १हिङ्गुले २पत्तङ्गे (वर्णकमादि)प्रा०स०।३नागरङ्गे ४गर्त्तभेदे (सिँध) च पु० राजनि० । [राजनि० ।

सुरङ्गधातु पु० सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्मात् ५ब० कर्म०। गैरिके

सुरङ्गा स्त्री सु–अङ्गच् नि० (सिँध) सन्धौ हला० । २कैवर्त्तिकायाम् राजनि० ।

सुरङ्गिका स्त्री सुष्ठु रङ्गो रञ्जनं यस्याः ५ब० कप् अत इत्त्वम् । १मूर्वायाम् राजनि० ।

सुरङ्गी स्त्री सुष्ठु रङ्गो यस्याः ५ब० गौरा० ङीष् । १काक-नासायाम् राजनि० । २रक्तशोभाञ्जने रत्नमा० ।

सुरज्येष्ठ पु० ७त० । चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः ।

सुरञ्जन पु० सुरञ्जयति सु+रञ्ज–णिच्–ल्यु । गुवाके त्रिका०

सुरत न० सु+रम–भावे क्त । १स्त्रीपुंसयोः सङ्गमरूपे रतभे-भेदे मेदि०। सु–रम–कर्त्तरि क्त । २अत्यन्तरते त्रि० ३द-यालौ सारसुन्दरी ।

सुरतताली स्त्री सुरतं तालयति तल–णिच्–अण् गौरा० ङीष् । १दूत्यां २शिरःस्रजि च मेदि० ।

सुरता स्त्री सुराणां समूहः भावो वा तल् ।१देवसमूहे २देवत्वे च मेदि०। सु+रम–क्त । ३अत्यन्तरतायां स्त्रियां स्त्री ।

सुरताङ्ग पु० सुरतस्याङ्गमत्र । सुरपुन्नागे राजनि०।

सुरतोषक पु०६त०। १कौस्तुभमणौ शब्दर०। २देवतोषके त्रि०

सुरथ पु० सुष्ठु रथोऽस्य । चन्द्रवंश्ये नृपभेदे "सुरथो नाम राजाऽभूत्" देवीमा०। २सुन्दररथयुक्ते त्रि० ।

सुरदारु न० सुरप्रियं सुरलोकपर्य्यन्तमुच्छ्रितं वा उच्चत्वात् दारु । देवदारुवृक्षे रत्नमा०।

सुरदीर्घिका स्त्री सुराणां दीर्घिकेव । गङ्गायाम् अमरः सुरवाप्यादयोऽप्यत्र ।

सुरदुन्दुभी स्त्री सुराणां दुन्दुभीवाह्लादकत्वात् । तुलस्याम् राजनि० । [राजनि० ।

सुरद्रुम पु० सुरप्रियो द्रुमः । १देवदारुणि २देवनले च

सुरद्विष् पु० सुरान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । १असुरे अमरः २देवद्वेष्टरि त्रि० ।

सुरधनुस् न० ६त० । इन्द्रधनुषि जटाधरः ।

सुरधूप पु० सुरप्रियो धूपः । राले (धुना) राजनि० । [ऽप्यत्र

सुरन(ण)दी स्त्री ६त०वा षत्वम् । गङ्गायां सुरधुन्यादयो-

सुरनन्दा स्त्री नदीभेदे शब्दर० ।

सुरनाल पु० सुरप्रियं नालमस्य । देवनलवृक्षे राजनि० ।

सुरनिम्नगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम अमरः ।

सुरनिर्गन्ध न० सुरेषु निर्गन्धम् । पत्रके राजनि० ।

सुरपति पु० ६त० । इन्द्रे अमरः सुरेशादयोऽप्यत्र ।

सुरपथ पु० सुराणां पन्था इव गत्याधारत्वात् अच्समा० । आकाशे हेमच० । [राजनि० ।

सुरपर्ण न० सुरप्रियं पर्णमस्य । सुगन्धिके ओषधिभेदे

सुरपर्णिक पु० सुरप्रियं पर्णं शाक० तदस्त्यस्य ठक् । १सुरपुन्नागे राजनि० २पुन्नागे स्त्री हेमच० । [राजनि०

सुरपर्णी स्त्री सुरप्रियं पर्णं यस्याः ङीप् । पलाशीवृक्षे

सुरपादप पु० ६त० । कल्पवृक्षे सुरवृक्षादयोऽप्यत्र ।

सुरपुन्नाग पु० सुरप्रियः पुन्नागः । पुन्नागभेदे राजनि० ।

सुरपुरी स्त्री ६त० । अमरावत्यां त्रिका० । सुरनगर्यादयोऽप्यत्र

सुरप्रिय पु० ६त० । १अगस्त्यवृक्षे राजनि० । २वृहस्पतौ ३इन्द्रे च । ४जात्यां ५स्वर्णकदल्याञ्च स्त्री राजनि० ।

सुरभि न० सु+रभ–इन् । १स्वर्णे २गन्धाश्मनि च शब्दर० ३सुन्दरे ४साधुगन्धे पु०धरणिः ५सुगन्धे अमरः ६चम्पके ७जातीफले ८वसन्ते ऋतौ मेदि० "स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैरिति" माघः । ९शल्लकीवृक्षे १०कदम्बे ११कच्छुगुग्गुलौ १२गन्धतृणे १३बकुलवृक्षे १४राले राजनि० १५चैत्रे मासि १६प्रथिते धरणिः १७गन्धफले पु० शब्दर० । १८शल्लक्यां १९रुद्रजटायां २०मातृकाभेदे २१गवि २२सु(सु)रायां स्त्री मेदि० २३वनमालिकायां २४तुलस्यां २५ब्राह्म्यां स्त्री राजनि० २६पृथिव्यां २७गवां मातरि च स्त्री वा ङीप् । २८सद्गन्धयुक्ते २९मनोहरे त्रि० मेदि० ३०विख्याते ३१धीरे च त्रि० धरणिः । सुरभिश्च कश्यपपत्नीभेदः । "सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा" कद्रुर्विं० ३अ० कश्यपपत्नीकथने । तस्याश्च द्वे कन्ये रोहिणी गन्धर्वी च तथा दुहितरौ राजन् ! सुरभिर्व्यजायत । रोहिण्यां चैव भद्रां तु गन्धर्वीं च रजस्वलाम् । रोहिण्यां जज्ञिरे गावः गन्धर्व्यां वाजिनः सुराः" भा० आ० ६६अ० तस्याश्च रोहिण्याद्युपगोमातृजननात् गोमातृत्वेन । ब्रह्मवै० प्र० ४४अ० । "गवामधिष्ठातृदेवी गवामाद्या गवां प्रसूः । गवां प्रधाना सुरभी गोलोके सा समुद्भवा" इति गवाद्यत्वमुक्तम् । सर्वतः स्त्रियां वा ङीप् । [कदल्यां वृक्षे राजनि० ।

सुरभिका स्त्री सुरभि+स्वार्थे क । (चाँपाकला) स्वर्ण-

सुरभित्वच् स्त्री सुरभिः त्वक् यस्याः । स्थूलैलायां राजनि०

सुरभिदारु पु० सुरभि दारु यस्य । सरलवृक्षे राजनि० ।

सुरभिपत्रा स्त्री सुरभि पत्त्रमस्याः । १जम्बूवृक्षे २राजजम्बूवृक्षे च राजनि० । [चिनि) शब्दर० ।

सुरभिवल्कल न० सुरभि वल्कलमस्य । १गुडत्वचि (दार-

सुरभिस्रवा स्त्री सुरभिः स्रवो निष्यन्दो यस्याः । शल्लक्याम् राजनि० सुरभिरसाप्यत्र ।

सुरभूरुह पु० सुरप्रियः भूरुहः देवदारुवृक्षे भावप्र० ।

सुरमृत्तिका स्त्री सुरप्रिया मृत्तिका । तुवर्याम् (वर्षकमाटि) राजनि० ।

सुरमेदा स्त्री सुरप्रियो मेदोऽस्याः । महामेदायाम् राजनि०

सुरर्षि पु० सुरप्रियः ऋषिः । नारदादिषु ऋषिषु अमरः । ऋषिशब्दे १४५२पृ० दृश्यम् ।

सुरलता स्त्री सुरप्रिया लता । महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०

सुरला स्त्री सुरान् लाति सेवकत्वेन ला–क । १गङ्गायां हारा० । २सुरलाख्ये नदीभेदे शब्दर० ।

सुरलोक पु० सुराणां लोकः वासस्थानादिः । १स्वर्गे अमरः । सुरभुवनादयोऽप्यत्र । [अमरः ।

सुरवर्त्मन् न० सुराणां वर्त्मेव गत्याधारत्वात् । आकाशे

सुरवल्लभा स्त्री ६त० । श्वेतदूर्वायाम् राजनि० ।

सुरवल्ली स्त्री सुरप्रिया वल्ली । तुलस्याम् राजनि० ।

सुरवैरिन् स्त्री ६त० । १असुरे शब्दर० । २सुरविरोधिनि त्रि० सुररिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

सुरशत्रु पु० ६त० । असुरे हला० ।

सुरशाखिन् पु० ६त० । कल्पवृक्षे जटा० ।

सुरश्रेष्ठा स्त्री सुरेषु श्रेष्ठा । ब्राह्म्यां राजनि० ।

सुरस न० सुखेन रस्यते सु+रस-घञर्थे कर्मणि क । १बोले २रसे ३गन्धतृणे ४सिन्धुवारे पु० शब्दर० । ५मोचरसे

राजनि० । प्रा० स० । ६स्वादौ रसे । ६ब० । ७सुस्वादुरसयुक्ते त्रि० । ८तुलस्यां पुंस्त्री० । ९रास्नायां १०नागमातरि स्त्री मेदि० । ११निम्बियायां शब्दच० १२ब्राह्म्यां रत्नमा० १३महाशतावर्य्यां च स्त्री राजनि० । नागमाता च कश्यपपत्नीभेदः । "अदितिर्दितिर्दनुस्तैव अरिष्टा सुरसा खसा" तत्पत्नीकथने हरिवं० ३अ० । "सुरसायाः सहस्रन्तु सर्पाणाममितौजसाम् । अनेकशिरसां तद्वां खेचराणां महात्मनाम्" । तत्राध्याये तस्या नागमातृत्वमुक्तम् । "सुरसाऽजनयन्नागान् कद्रूः पुत्रांश्च पन्नगान्" भा० आ० ६६अ० । तेनानेकशिरः नागप्रसूत्वं सुरसायाः कद्र्वास्तु सर्पमातृत्वमिति भेदः ।

सुरसाष्ट पु० सुरसाभिरष्टः व्याप्तः अश-व्याप्तौ कर्मणि क्त । "निर्गुण्डी तुलसी ब्राह्मी बृहती कण्टकारिका । पुनर्नवेति मुनिभिः सुरसाष्टः प्रकीर्त्तितः" शब्दचन्द्रिकोक्ते वृक्षभेदव्याप्ते औषधभेदे । [गिरिभेदे तन्त्रसा० ।

सुरसुन्दरी स्त्री सुरप्रिया सुन्दरी । १मेनकाद्यप्सरःसु २यो॰

सुरा स्त्री सुर-क सु-रक् वा । १मद्ये २चषके च मेदि० । सुरा च मद्यभेदः मद्यशब्दे ४७२९ पृ० दृश्यम् । सौत्रामणीशब्दे वैदिकमार्गेण तदभिषवप्रकारादिर्द्दृश्यः ।

सुराकर पु० सुराया आकरः । मद्योत्पत्तिस्थाने ।

सुराचार्य्य पु० ६त० । बृहस्पतौ अमरः ।

सुराजक सुष्ठु राजते राज-ण्वुल् । १भृङ्गराजे शब्दच० । ६ब० कप् । सुन्दरराजान्विते त्रि० ।

सुराजन् पु० सुष्ठु पूजितो राजा न टच्समा० । १इन्द्रे राजनि० ६ब० । २सुन्दरराजस्वामिके देशे त्रि० ।

सुराजीविन् पु० सुरां सुरासम्पादनमाजीवति आ+जीव णिनि । शौण्डिके हेमच० ।

सुराप त्रि० सुरां पिबति पा-क । १मद्यपानकारके "सुरापः स्यावदन्तकः" इति शाता० । [द्योऽप्यत्र

सुरापगा स्त्री ६त० । गङ्गायाम् जटा० । सुरतरङ्गिण्या-

सुरापान(ण) न० सुरा पीयतेऽनेन पा-करणे ल्युट् वा णत्वम् । १अवदंशे (चाटनी) सुरायाः पानं येषां णत्वम् । २प्राच्यदेशस्थे जने पु०शब्दच० । भावे ल्युट् । ३तत्पाने न० वा णत्वम् । [सुराभ्रभागोऽप्यत्र

सुराभाग पु०सुराया भागः अग्रभागः । सुरामण्डे शब्दच०

सुरामण्ड पु० ६त० । सुराया अग्रभागे अमरः ।

सुरारि पु० ६त० । असुरे शब्दर० ।

सुरारिहन्तृ पु० सुराणामरिं हन्ति हन-तृच् । विष्णौ ।

सुरार्ह न० सुरान् देवानर्हति अर्ह-अण् । हरिचन्दने राजनि० ।

सुरालय पु० ६त० । १सुमेरुपर्वते अमरः । २स्वर्गस्थाने च ।

सुराष्ट्र पु० ६ब० । देशभेदे (सुरट) । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । सौराष्ट्र पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि जने तद्भूपे च बहुषु अणो लुक् । तत्र भवः अण् । तद्देशभवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सुराष्ट्रज न० स्त्री० सुराष्ट्रदेशे जायते जन-ड । १तुवरिकायाम् अमरः २कृष्णमुद्गे राजनि० । ३विषभेदे च पु० शब्दच० । ४तद्देशजातमात्रे त्रि० ।

सुराह्व पु० सुरपूर्विका आह्वा यस्य सुरान् आह्वयति गन्धेन वा आ+ह्वे-क वा । १देवदारुवृक्षे शब्दर० । २मरुवके ३हरिद्रावृक्षे च राजनि० ।

सुरुङ्ग पु० सु+रुज-अङ्गच् पृषो० । १शोभाञ्जनवृक्षे शब्दर० । २सुरङ्गायां (सिँध) स्त्री जटा० ।

सुरुङ्गाहि पु० सुरुङ्गायामहिरिव । सन्धिचौरे शब्दर० ।

सुरूप न० सुन्दरं रूपमस्य । १तूले राजनि० । २सुन्दररूपयुते त्रि० सुरूपाश्च प्रसिद्धतया कतिचित् कविक० उक्ता यथा "सुरूपाश्चैव विख्याता नकुलस्य पुरूरवाः । कामदेवस्य शाम्बस्य विख्याता वाश्विनौ तथा । नलकूवरः सुरूपेषु लोकेषु तु मता इमे" ३पण्डिते पु०जटा० । ४शालपर्ण्यां ५भार्ग्यांम् च स्त्री राजनि० प्रा०स० । ६सुन्दरे रूपे न० ।

सुरूहक पु० सु+रुह-कुन् पृषो० । गर्दभाण्डे हेमच० ।

सुरेज्य पु० इज्यते पूज्यते यज-क्यप् ६त० । १बृहस्पतौ २तुलस्यां स्त्री राजनि० ।

सुरेन्द्र पु० सुरेषु इन्द्र ऐश्वर्य्ययुतः । सुरराजे इन्द्रे ।

सुरेन्द्रजित् पु० सुरेन्द्रं जितवान् जि-भूते क्विप् । गरुडे हला० तत्कथा भा० आ० ३२अ० दृश्या ।

सुरेभ न० सु+रेभ-अच् । रङ्गे धातौ (रांग) त्रिका० ।

सुरेवट पु० सुष्ठु रेवटः सु+रेव-अटन् वा । राजपुत्रे त्रिका० ।

सुरेश्वर पु० सुराणामीश्वरः । १रुद्रे जटा० २इन्द्रे च । ३स्वर्गगङ्गायां स्त्री शब्दर० ४दुर्गायाञ्च ङीप् ।

सुरेष्ट पु० ६त० । १शालवृक्षे २सुरपुन्नागे ३शिववल्लभाख्ये ४ब्राह्म्यां स्त्री राजनि० ।

सुरोत्तम पु० सुरेषूत्तमः । १सूर्य्ये २देवश्रेष्ठे त्रि० ।

सुरोत्तर पु० सुरेषु तत्पूजनेषूत्तरः श्रेष्ठः । चन्दने शब्दच० ।

सुरोद पु० सुरेव उदकमस्य उदादेशः । सुरासमुद्रे जटा० ।

सुलभ त्रि० सुखेन लभ्यते सु+लभ-कर्मणि खल् । १अना॰

यामलक्ष्यां २मापपर्ण्यां ३धूमपत्त्रायाञ्च स्त्री राजनि० ।

सुलोचन पुंस्त्री० सुष्ठु लोचनमस्य । १हरिणे राजनि० स्त्रियां ङीष् । २सुन्दरनेत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां बह्वचकत्वात् टाप् ।

सुलोमशा स्त्री सुलोमानि सन्त्यस्याः श । काकजङ्घावृक्षे राजनि० । २सुलोमयुक्ते त्रि० ।

सुलोमा स्त्री सुष्ठु लोमान्यस्याः डाप् । १ताम्रवल्ल्याम् २मांसच्छदायाञ्च राजनि० ।

सुलोहक न० प्रा०स० । पित्तले हेमच० ।

सुलोहिता स्त्री प्रा०स० । १अग्निजिह्वाभेदे शब्दमा० २सुरक्तवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च ।

सुवल्क पु० सुष्ठु वल्कं सेवनात् यस्मात् । १वनबर्ब्बर्याम् राजनि० । ६ब० । २सुन्दराननयुक्ते त्रि० । प्रा०स० । ३सुन्दरे मुखे न० ।

सुवचन न० सु+वच–भावे ल्युट् । १सुप्रलापे शोभनोक्तौ अमरः । सूच्यतेऽसौ सु+वच–कर्मणि ल्युट् ङीप् । २शुभसूचन्याम् देवीभेदे स्त्री । [सुन्दरवचने न० ।

सुवचस् त्रि० सुष्ठु वचोऽस्य । १वाग्मिनि जटा० । प्रा०स० ।

सुवन पु० सु–क्यु । १सूर्य्ये २वह्नौ च उणादिको० प्रा०स० । ३रम्ये वने न० । [क्षारे राजनि० ।

सुवर्चक पु० सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च–णिच्–ण्वुल् । सर्जिका-

सुवर्चला स्त्री सुष्ठु वर्चयति सु+वर्च–णिच–कलच् । १सूर्य्य-भार्य्यायाम् त्रिका० । २अतस्याम् रत्नमा० । ३आदित्यभक्तायां ४ब्राह्मयाञ्च राजनि० । अच् । सुवर्च देशभेदे पु०

सुवर्चिक पु० सुवर्चः देशभेदः अस्त्यस्याकरत्वेन ठन् । १सर्जिकाक्षारे २जतुकायां स्त्री राजनि० ।

सुवर्चिन् पु० सु+वर्च–णिच्–णिनि । सर्जिकाक्षारे राजनि०

सुवर्ण न० सुष्ठु वर्णोऽस्य । १स्वनामख्याते धातुभेदे अमरः २हरिचन्दने मेदि० । ३स्वर्णगैरिके रत्नमा० ४धने हेमच० । ५नागकेसरे राजनि० । "कर्षं सुवर्णस्य सुवर्णसंज्ञम्" इत्युक्ते कर्षमिते ६काञ्चने पु० लीला० । ७यज्ञभेदे ८धुस्तूरे ९कणगुग्गुलौ च पु० राजनि० । सुष्ठु वर्णो रूपमक्षरं वास्य । १०सुरूपे ११सुन्दराक्षरयुक्ते च त्रि० । "न सुवर्णमयी तनुः परं ननु वागपि तावकी तथा" नैष० । १२कर्षपरिमाणे वैद्यक० ।

अग्निरेतस् शब्दे ५८ पृ० कनकशब्दे च १६४४ पृ० सुवर्णधातूत्पत्तिगुणादिकं दृश्यम् ।

तस्य शोधनमारणप्रकारादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"तत्र मारणाय योग्यं सुवर्णमाह "दाहे रक्तं सितं छेदे निकषे कुङ्कुमप्रभम् । तारशुल्वोज्झितं स्निग्धं कोमलं गुरु हेम सत्" (सत् उत्तमम्) "छेदे तु कठिनं रूक्षं विवर्णं समलं दलम् । दाहे छेदेऽसितं श्वेतं कषे त्याज्यं स्फुटं लघु । दलं (दोयत) इति लोके स्फुटं यद् घनाहतं स्फुटति । शोधनविधिः "पत्तलीकृतपत्राणि हेम्नो वह्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके । गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये तु त्रिधा त्रिधा । एवं हेम्नः परेषाञ्च धातूनां शोधनं भवेत्" । अथाशुद्धस्य दोषः "बलं सवीर्यं हरते नराणां रोगव्रजं पोषयतीह काये । असौख्यकार्य्येव सदा सुवर्णमशुद्धमेतन्मरणञ्च कुर्य्यात्" । स्वर्णस्य मारणविधिः "स्वर्णस्य द्विगुणं सूतमम्लेन सह मर्द्दयेत् । तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम्" । स्वर्णस्य अतितनूकृतपत्रस्य । गन्धम् गन्धकचूर्णम् । "गोलकञ्च ततो रुद्ध्वा शरावदृढसंपुटे । त्रिंशद्वनोपलैर्दद्यात् पुटान्येव चतुर्दश । निरुत्थं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः" । रुद्ध्वा सवस्त्रकुट्टितचिक्कणमृत्तिकया वनोपलः (गोघठाः इति लोके) निरुत्थं यत् पुनर्न जीवति । अथान्यप्रकारः "काञ्चने गलिते नागं षोडशांशेन निःक्षिपेत् । चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा तु गोलकम् । गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् । शरावसंपुटे धृत्वा पुटेत्त्रिंशद् वनोपलैः । एवं सप्तपुटैर्हेम निरुत्थं भस्म जायते" । अत्रापि पूर्ववद्गन्धः । अन्यच्च "काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः । कज्जलीं हेमपत्राणि लेपयेत् समया तया" । समया हेमपत्र समया "काञ्चनारत्वचः कल्कैर्मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् । धृत्वा तत्सम्पुटे गोलं मृन्मूषासम्पुटे च तत् । निधाय सन्धिरोधञ्च कृत्वा संशोष्य गोलकम् । वह्निं खरतरं कुर्य्यादेवं दत्त्वा पुटत्रयम् । निरुत्थं जायते भस्म सर्वकर्म्मसु योजयेत् । काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम्" । लाङ्गली (कलिहारी) "ज्वालामुखी तथा हन्यात् तथा हन्ति मनःशिला । शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः । सप्तधा भावनां दद्याच्छोषयेच्च पुनः पुनः । ततस्तु गलिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः । पुनर्द्धमेद्दीततरां यथा कल्को विलीयते । एवं वेलात्रयं दद्यात् कल्कं हेमन्मृतिर्भवेत्" । एवं मारितस्य सुवर्णस्य गुणाः "सुवर्णं शीतलं वृष्यं बल्यं गुरु रसायनम् । स्वादु तिक्तं च तुवरं पाके च स्वादु पिच्छिलम् । पवित्रं बृंहणं नेत्र्यं मेधास्मृतिमतिप्रदम् । हृद्यमायुष्करं कान्तिवाग्विशुद्धिस्थिरत्वकृत् । विषद्वयक्षयोन्मादत्रिदोष-

स्वरशोषजित्"। इदं हृद्याय कामुकाय हितम्। "असम्यङ्मारितं स्वर्णं बलं वीर्यञ्च नाशयेत्। करोति रोगान्मृत्युञ्च तद्धन्याद् यत्नतस्ततः"।

तद्भेदादिकं राजनि० उक्तं यथा

"दाहेऽतिरक्तमथ यच्च सितं छिदायां काश्मीरकान्ति च विभाति निकाषपट्टे। स्निग्धञ्च गौरवमुपैति च यत्तु-तायां जानीत देवकनकं मृदु रक्तपीतम्। तच्चैकं रसवेधजं तदपरं जातं स्वयंभूमिजं किञ्चान्यद्बहुलोहसङ्करभवं चेति त्रिधा काञ्चनम्। तत्राद्यं किल पीतरक्तमपरं रक्तं ततोऽन्यत् यथा गौराभं तदिति क्रमेण गदितं स्यात् पूर्वपूर्वोत्तमम्"। तत्र रसवेधजस्य करणप्रकारः "आनीय पारदं देवि! स्थापयेत् प्रस्तरोपरि। तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्वब्रह्ममयात्मकम्। साष्टसहस्रं देवेशि! प्रजपेत् साधकाग्रणीः। स्वयम्भूपुष्पसंयुक्ते वस्त्रे चारुणसन्निभे। संस्थाप्य पारदं देवि! स्वर्णपात्रयुगले शिवे!। पुष्पयुक्तेन सूत्रेण बध्नीयात् बहुयत्नतः। मृत्तिकया रजेनैव धान्यस्य परमेश्वरि!। लेपयेद्बहुयत्नेन रौद्रे शुष्काणि कारयेत्। पुनश्च लेपयेद्धीमान् ततो वह्नौ विनिःक्षिपेत्। अष्टमीनवमीरात्रौ क्षिपेत्तत्रैव सुरेश्वरि!। अथ वा परमेशानि! स्वर्णपात्रे स्थापयेद्रसम्। वज्रीरसेन तद्द्रव्यं शोधयेद् बहुयत्नतः। हतनारीरसेनैव तथैव शोधनं चरेत्। एवं कृते तु गुटिका यदि स्यात् दृढबन्धना। धुस्तूरञ्च समानीय मध्ये शून्यञ्च कारयेत्। कृष्णाख्यतुलसीयोगे तथा हतकुमारिका। एवं कृते वह्नियोगे भस्मसात् जायते ध्रुवम्। भस्मयोगे भवेत् स्वर्णं धनदायाः प्रसादतः। विवर्णं जायते द्रव्यं यदि पूजां न चाचरेत्" मातृकाभेदतन्त्रे ५ प०। बहुलोहसङ्करभवस्य करणविधिः गारुडे १८८ अ०। "सुवर्णकरणं शृणु" इत्युपक्रमे "पीतं धुस्तूरपुष्पञ्च सीसकञ्च एकीकृतम्। पाठालाङ्गलशाखा च मूलमावर्त्तनाद्भवेत्"। सुवर्णं चाग्नौ दह्यमानं न क्षीयते यथोक्तं याज्ञ० "अग्नौ सुवर्णमक्षीणम्"। कर्षमितब्राह्मणस्वामिककाञ्चनरूपसुवर्णहरणं महापातकम्। महापातकनिरूपणे प्रायश्चित्तविवेकः।

सुवर्णक न० सुवर्णमिव कायति कै-क। १ पित्तले हेमच०। सुष्ठु वर्णोऽस्य कप्। २ सुन्दरवर्णयुक्ते त्रि०।

सुवर्णकदली स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः कर्म०। स्वर्णवर्णकदल्याम्। (चाँपाकला) राजनि०।

सुवर्णकार पुं० सुवर्णं सुवर्णमयभूषणादि करोति कृ-अण्। (सेकरा) स्वर्णकारे जातिभेदे हला०।

सुवर्णगणित न० सुवर्णस्य वर्णादिज्ञानार्थं गणितभेदे तत्प्रकारो लीला० उक्तो यथा

"अथ सुवर्णगणिते करणसूत्रं वृत्तम्। सुवर्णवर्णाहतियोगराशौ स्वर्णैक्यभक्ते कनकैक्यवर्णः। वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसङ्ख्या। उदाहरणानि। विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषाः दिग्वेदलोचनयुगप्रमिताः क्रमेण। आवर्त्तितेषु वद तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणितज्ञ! वणिग्! भवेत् कः। ते शोधने यदि च विंशतिरुक्तमाषाः स्युः षोडश द्विविधवर्णमितिस्तदा का। तच्छोधितं भवति षोडशवर्णहेम ते विंशतिः कति भवन्ति तदा तु माषाः।

न्यासः १३ १२ ११ १०

१० ४ २ ४

जाता आवर्त्तिते सुवर्णमितिः १२। एत एव यदि शोधिताः सन्तः षोडशमाषाः भवन्ति तदा वर्णः १५। यदि तदेव शोधितं षोडशवर्णं स्वर्णं भवति तदा पञ्चदशमाषाः भवन्ति। अथ वर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्। स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजातवर्णात् सुवर्णतद्वर्णवधैक्यहीनात्। अज्ञातवर्णाग्निजसङ्ख्ययाप्तमज्ञातवर्णस्य भवेत्प्रमाणम्। उदाहरणम्। दशेशवर्णा वसुनेत्रमाषा अज्ञातवर्णस्य षडेतदैक्ये। जातं सखे द्वादशकं सुवर्णमज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणम्।

न्यासः १० ११ ०

८ २ ६

लब्धमज्ञातवर्णमानम् १५। सुवर्णज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्। स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णघ्नवर्णैक्यवियोजितश्च। अवेदवर्णोऽग्निजयोगवर्णविश्लेषभक्ता विदिताग्निजं स्यात्। उदाहरणम् "दशेन्दुवर्णा गुणचन्द्रमाषाः किञ्चित्तथा षोडशकस्य तेषाम्। जातं युतौ द्वादशकं सुवर्णं कतीह ते षोडशवर्णमाषाः।

न्यासः १० १४ १६

३ १ ०

लब्धं माषमानम् १। सुवर्णज्ञानायान्यत्करणसूत्रं वृत्तम्। साध्येनोनोऽनल्पवर्णो विधेयः साध्यो वर्णः स्वल्पवर्णोनितश्च। इष्टक्षुण्णे शेषके स्वर्णमाने स्यातां स्वल्पानल्पयोर्वर्णयोस्ते। उदाहरणम् "हाटकगुटिके

षोडशषट्शवर्णं तद्युतौ सखे ! जानम् । द्वादशवर्णं सुवर्णं ब्रूहि तयोः स्वर्णमाने मे ।

न्यासः १६ १०

० ०

मध्यो वर्णः १२ कल्पितमिष्टम् ।

तत्र सुवर्णमाने १६ १०

२ ४

अथवा द्विकेनेष्टेन १६ १०

४ ८

चतुर्नेष्टेन वा १६ १०

१ २

सुवर्णगैरिक सुवर्णमिव पीतं गैरिकम् । (स्वर्णगेरुमाटि) गैरिकभेदे राजनि० । "गैरिकं मधुरं पीतं कषायं व्रण-रोपणम् । विस्फोटार्शोऽग्निदाहघ्नं वरं स्वर्णादिकं शुभम्" राजनि० तद्गुणा उक्ताः ।

सुवर्णजीविक पुंस्त्री० सुवर्णं तत्क्रयविक्रयौ जीविका यस्य । सुवर्णवणिजि जातिभेदे स्त्रियां ङीप् । तदुत्पत्ति-कथा "गान्धिकः शाङ्खिकश्चैव कांस्यको मणिकारकः । सुवर्णजीविकश्चैव पञ्चैते वणिजः स्मृताः" । "अम्बष्ठात् रजपुत्र्यां जायते गान्धिको वणिक् । गन्धचन्दन-धूपादिक्रयविक्रयकारकः । गान्धिक्यां रजपुत्र्याञ्च सञ्जातः शाङ्खिको वणिक् । शङ्खं दत्त्वा मुनेः पत्न्यै शङ्खजीवी प्रकीर्त्तितः । शाङ्खिक्यां गान्धिकाज्जात-स्ताम्रकांस्योपजीविकः । शाङ्खिकात् कांस्यकन्यायां मणि-कारः प्रजायते । कांस्यकाराच्च माणिक्यां सुवर्णजीविको-ऽभवत्" पराशरजातिमाला । तस्य पातित्यकारणं ब्रह्मवै० ब्रह्मख० १०अ० उक्तं यथा "कश्चिद् वणिग्विशेषस्य संसर्गात् स्वर्णकारिणः । स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः" ।

सुवर्णनकुली स्त्री सुवर्णमिव पीता नकुली । महाज्योति-[ष्मत्याम् राजनि० ।

सुवर्णपुष्प पु० सुवर्णमिव पुष्पमस्य । राजतरुणीवृक्षे राजनि०

सुवर्णप्रसर न० सुवर्णस्य प्रसर इव यत्र । एलवालुके वैद्यक०।

सुवर्णवणिज् पु० सुवर्णस्य वणिक् क्रयविक्रयादिकर्त्ता । जातिभेदे (सोनारवेणे) । स्वर्णवणिक्प्रभृतयोऽप्यत्र । सुवर्णजीविकशब्दे दृश्यम् ।

सुवर्णबिन्दु पु० सुवर्णस्य बिन्दुर्यत्र । विष्णौ हेमच० ।

सुवर्णयूथी स्त्री सुवर्णमिव पीता यूथी । पीतवर्णयूथिकायाम् राजनि० । "यूथिका गणिकाम्बष्ठा सा पीता हेम-पुष्पिका । यूथीयुगं हिमं तिक्तं कटुपाकं सरं लघु । मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम् । व्रणास्रमुख-दन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम्" भावप्र० ।

सुवर्णवर्णा स्त्री सुवर्णस्येव वर्णो यस्याः । १हरिद्रायाम् शब्दच० । २स्वर्णतुल्यवर्णयुक्ते त्रि० । ३विष्णौ पु० विष्णुस० । "तस्मात्प्रथमजात् सर्वमेव सुवर्णमिति" श्रुते-स्तथात्वम् । ६त० । स्वर्णस्य मूल्यभेदज्ञापके ४वर्णे पु० सुवर्णगणितशब्दे दृश्यम् ।

सुवर्णा स्त्री सुष्ठु वर्णो यस्याः । १कालागुरुणि मेदि० । २वाल्यालके शब्दमा० । ३स्वर्णक्षीर्यां ४हरिद्रायाम् राजनि० । ५आखुकर्ण्यां स्त्री राजनि० गौ० ङीप् ।

सुवयस् स्त्री सुष्ठु वयोऽस्याः । प्रौढायां स्त्रियाम् राजनि० ।

सुवल्लि(ल्ली) स्त्री प्रा०स० । सोमराजीलतायाम् अमरः ।

सुवसन्त पु० प्रा०स० । चैत्रावल्यां त्रिका० ।

सुवसन्तक पु० सुवसन्तेन कायति कै-क । माधवीलतायां २मदनोत्सवे च मेदि० ।

सुवहा स्त्री सुखेन उह्यते वायुनासौ सु+वह-खल् । १शेफा-लिकायां २रास्नायां ३गोधापद्याम् ४सल्लकीयाम् अमरः ५गन्धक्यां ६वीणायां मेदि० । ७त्रिवृतायाम् शब्दच० । ८रुद्रजटायां ९हंसपद्यां १०गन्धनाकुल्यां ११मुसल्यां १२नीलसिन्धुवारे च राजनि० । १३सुखवाह्ये त्रि० मेदि० सम्यग् वहति सु+वह-अच् । १४सम्यग्वाहके त्रि० हेमच० ।

सुवास पु० सुष्ठु वासः । १सद्गन्धे २सुखनिवासे च । ६स० । ३सद्गन्धयुक्ते ४सन्निवासान्विते च त्रि० ।

सुवासिनी स्त्री सुखेन पित्राद्यवियोगेन वसति सु+वस-णिनि ङीप् । चिरण्ट्यां चिरं पितृकुलवासिन्यां स्त्रियाम् अमरः

सुविद् पु० सुष्ठु वेत्ति सु+विद-क्विप् । १पण्डिते । सुष्ठु वि-द्यते लभ्यते सु+विद-लाभे क्विप् । २गुणाढ्यायां स्त्रियां स्त्री रामाश्रमः ।

सुविद पु० सु+विद-क । १कञ्चुकिनि रायमु० २नृपे भरतः ।

सुविदत् पु० सुविदं गुणाढ्यां स्त्रियमतति अत-क्विप् । नृपे रायमु० ।

सुविदत्र त्रि० सु+विद कत्रच् । कुटुम्बे उणादि० ।

सुविदल्ल पु० सुविदतं राजानं लाति ला-क । १अन्तःपुरे कृताधिकारे कञ्चुकिनि अमरः । सुविदता राज्ञा लीयते ला-क । २अन्तःपुरस्थनार्याम् स्त्री रायमुकुटः ।

सुविनीता स्त्री सु+वि+नी-क्त । १सुशीलायां गवि शब्दर० २सुविनययुक्ते त्रि० ।

सुवीज पु० सुष्ठु वीज्यतेऽसौ वीज-क। (खस्खस) वृक्षभेदे राजनि० ६ब०। २सुन्दरवीजयुते त्रि०। प्रा० स०। ३सुन्दरे वीजे न०।

सुवीरक न० सु+वीर-ण्वुल्। सौवीराञ्जने शब्दच०।

सुवीराम्ल न० सुवीरयति सुवीर्य्यान्वितं करोति सु+वीर-अच् तादृशोऽम्लोऽस्य। काञ्जिके जटा०।

सुवीर्य्य न० सुष्ठु वीर्य्यं यस्मात् ५ब०। १बदरीफले २वनकार्पास्यां स्त्री शब्दर०। प्रा०स०। ३उत्तमे वीर्य्ये न०।

सुवृत्त पु० सुष्ठु वृत्तः वर्त्तुलः। १शूरणे (ओल) राजनि० २सुन्दरवृत्तान्विते त्रि० ३शतपत्त्र्यां ४काकल्यां ५द्राक्षायाञ्च स्त्री राजनि० ६सुवर्त्तुले त्रि०।

सुवेगा स्त्री सुष्ठु वेगो वायुनिःसारणवेगो यस्याः ५त०। १महाज्योतिष्मत्याम् राजनि०।२उत्तमवेगान्विते त्रि०।

सुवेल पु० सुगता वेला समुद्रकूलं येन प्रा० ब०। १त्रिकूटपर्वते हेमच० सुष्ठु वेला मर्य्यादा स्थितिः यस्य। २शान्ते ३प्रणते च त्रि० मेदि०।

सुवेश पु० सुखेन विश्यते उपभुज्यते सु+विश-कर्म्मणि घञ्। १श्वेतेक्षौ राजनि० प्रा०ब०। २सुन्दरवेशयुक्ते त्रि०।

सुव्रता स्त्री सुष्ठु व्रतं नियमो यस्याः। १सुशीलायां गवि अमरः। २सुन्दरव्रतयुक्ते त्रि०। ३जिनभेदे पु० हेमच०।

सुशर्म्मन् पु० शृ-मनिन् सुष्ठु शर्म सुखं यस्य। १नृपभेदे ब्रह्मवृक्षनृपपुत्रे भा०आ०।९४अ०। २सुन्दरसुखयुते त्रि०। ३तृतीयमनुपुत्रभेदे पु०हरिवं०७अ०। ४कुत्सितब्राह्मणभेदे "सुशर्मा नाम दुर्मेधाः सीमा पापात्मनामभूत्। अनाम्नायविदां वंशे विप्राणां क्रूरकर्म्मणाम्" पाद्मो०ख०८०अ०

सुशल्य पु० सुष्ठु दृढं शल्यं यस्मात् ५ब०। खदिरे राजनि०।

सुशवी स्त्री सु+शव-अच् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले २कृष्णजीरके च भरतः।

सुशाक न० सुष्ठु शाको यस्मात् ५ब०। १आर्द्रके राजनि०। शाके तत्संयोगे हि शाकस्य सुस्वादुता। सुष्ठु शाको यस्य। २चञ्चुशाके ३तण्डुलीये (नटेशाक) ४भिण्डायां पु०राजनि०

सुशिख पु० सुन्दरी शिखा यस्य। १वह्नौ जटा० २चित्रकवृक्षे च। ३शोभनशिखायुक्ते त्रि० ४मयूरशिखायां स्त्री राजनि०। [स्त्रियां स्त्रियां च।

सुशीत न० प्रा०स०। १पीतचन्दने शब्दच० २अतिशीतलस्पर्शे

सुशीतल न० प्रा०स०। १गन्धतृणे रत्नमा०। २अतिशीतगुणयुक्ते त्रि०। [शर्त्थे त्रि०।

सुशीता स्त्री प्रा०स०। १शतपत्त्र्याम् राजनि०। २शीतगुण-

सुशीम पु० सु+श्यै मक् सम्प्रसारणञ्च। १शीतस्पर्शे २तद्वति त्रि० अमरः।

सुशील पु० सुन्दरं-शीलमस्य। विष्णुपार्षचरभेदे राजनि०। २शोभनचरितान्विते त्रि० ३कृष्णस्वन्यपट्टमहिषीभेदे स्त्री पद्मपु० उत्तरख० ६८अ०। [श्रीयुक्ते त्रि०।

सुश्रीक स्त्री सुन्दरी श्रीरस्य कप्। १सल्लकीवृक्षे २सुन्दर-

सुश्रुत पु० सुश्रूयते सु+श्रु-कर्म्मणि क्त। १विश्वामित्रमुनिपुत्रे चिकित्साशास्त्रकर्त्तरि मुनिभेदे आयुर्वेदशब्दे ७८० पृ० दृश्यम्। २तत्कृतग्रन्थे च। ३सुन्दरश्रुते त्रि०। "देवाकर्ण्य सुश्रुतेन चरकस्योक्तेन जानेऽखिलम्" नैष०। [च।

सुश्लिष्ट त्रि० सु+श्लिष-क्त। १सुसंयुक्ते २दृढ़मिलिते।३सुसङ्गते

सुषम पु० सुन्दरः समः प्रा०स० सुषामा० षत्वम्। । १शोभने समे २परमायां शोभायां स्त्री अमरः।

सुषवी स्त्री सु+सु-अच् गौरा० ङीष्। १कारवेल्ले अमरः। २क्षुद्रकारवेल्ले राजनि० ३जीरके ४कृष्णजीरके च मेदि०।

सुषामन् त्रि० सुष्ठु साम यस्य सुषामादि०षत्वम्। सुसाम्नि स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

सुषि स्त्री शुष-इन् पृषो० शस्य सः। शुषौ छिद्रे भरतः।

सुषिर न० शुष-किरच् पृषो० शस्य सः। छिद्रे भरतः।

सुषीम पु० सुशीम+पृषो०। १शीतलस्पर्शे २तद्वति अमरः। ३मनोज्ञे त्रि० मेदि०।

सुषुप्त न० सु+स्वप-भावे क्त। "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तमिति" श्रुत्युक्ते १ज्ञानशून्यावस्थाभेदे। कर्त्तरि क्त। २तदवस्थान्विते त्रि०

सुषुप्ति स्त्री सु+स्वप-क्तिन्। पुरीतति नाड्यां मनसः संयोगरूपे १सर्वज्ञानशून्ये जीवावस्थाभेदे वेदान्तोक्ते २सर्वपदार्थशून्ये लये च।

सुषुम्णा स्त्री सुष्ठु स्वव्यक्तं शब्दं म्नायति यत्र म्ना-क। तन्त्रोक्ते मेरुदण्डबाह्यस्थे इडापिङ्गलानाड्योर्मध्यस्थे सूक्ष्मे नाड़ीभेदे। "मेरोर्बाह्यप्रदेशे शशिमिहिरशिरे सव्यदक्षे निषण्णे मध्ये नाड़ी सुषुम्णा त्रितयगुणमयी चन्द्रसूर्य्याग्निरूपा" षट्चक्रभेदतन्त्रम्। तस्याःऽशुभवहनभेदो यथा "क्षणं वामे क्षणं दक्षे यदा वहति मारुतः। सुषुम्णा सा च विज्ञेया सर्वकार्य्यहराऽशुभा। तस्यां नाड्यां स्थितो वह्निर्ज्वलत्यकालरूपधृक्। विषवत्तं विजानीयात् सर्वकार्य्यविनाशनम्। यदानुक्रमसङ्क्रान्त्या तस्यां नाड्यां द्वयं वहेत्। तदा तस्य विजानीयादशुभं समुपस्थितम्" इति स्वरोदयम्।

"मेरुबाह्ये इड़ा नाड़ी पिङ्गलया समन्विता। सुषुम्णा मातृमार्गेण ब्रह्मद्वारावधि स्थिता" योगस्वरोदयः।

सुषेण पु० सुष्ठु सेनयति सेनां करोति अच् षत्वम्। १करमर्दके (करमचा) अमरः २वेतसे राजनि० ३चिकित्सके वानरभेदे। ४विष्णौ च मेदि० ५त्रिवृति स्त्री राजनि० ङीप्। स्वार्थे क अत इत्वम्। कृष्णत्रिवृति स्त्री अमरः।

सुषोमा स्त्री नदीभेदे भाग० ५।१९ अ०।

सुष्ठु अव्य० सु+स्था-कु। १प्रशंसायाम् २अतिशये अमरः। ३सत्ये च संक्षिप्तसा०।

सुष्म न० सु-मक् सुक् च। रज्ज्वां क्षीरस्वामी।

सुसंस्कृत त्रि० सु+सम्+कृ-क्त सुम् च। १प्रयत्नेन घृतादिनानाद्रव्येण पक्वे व्यञ्जनादौ अमरः २उत्तमसंस्कारयुते त्रि०।

सुसत्या स्त्री जनकराजभार्य्यायाम् कालिकापु० ३७ अ०।

सुसम्पद् स्त्री प्रा०स०। १सौभाग्ये त्रिका० सुष्ठु सम्पद् यस्य। २तद्युक्ते त्रि०। [सारयुते त्रि०।

सुसार पु० सुष्ठु सारोऽस्य। १रक्तखदिरे राजनि०। २अति-

सुसारवत् न० सुष्ठु सारोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। स्फटिके त्रिका०। [कायाम् बं० व०।

सुसिकता स्त्री प्रा०स०। शर्करायाम् राजनि०। २उत्तमवालु-

सुस्थ त्रि० सुखेन तिष्ठति सु+स्था-क। १आरोग्येण युक्ते २सुखिनि च।

सुस्ना पु० सु+स्नै-क्विप्। (खेँसारी) शमीधान्यभेदे राजनि० "सुस्ना दूर्वादलो रूक्षः कषायो विशदो गुरुः" राजनि०।

सुस्नात त्रि०सुष्ठु स्नातः सु+स्नै-क्त। मङ्गलद्रव्येण कृतस्नाने।

सुस्मिता स्त्री सुष्ठु स्मितमस्य। नारीभेदे हेमच०

सुहित त्रि०सु+धा-क्त।१तृप्ते २विहिते च विश्वः। प्रा०स०। ३सुन्दरहिते न०। ५ब०। ४अग्निजिह्वाभेदे स्त्री जटा०।

सुहृद् पु० सुष्ठु हृदयं यस्य निपातनात् हृदादेशः। १मित्रे २ज्योतिषोक्ते लग्नाच्चतुर्थस्थाने च। [२सुचित्ते न०।

सुहृदय त्रि०सुष्ठु हृदयं यस्य।१प्रशस्तमनस्के अमरः।प्रा०स०।

सुहृद्बल न० सुहृदेव बलम्। मित्ररूपे सैन्ये।

सुहोत्र पु०। चन्द्रवंशीयबृहदिषुराजपुत्रे। "बृहदिषोश्च दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः। सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह" हरिवं० २० अ०।

सू स्त्री सू-क्विप्। १सूतौ २प्रसवे ३स्रवे ४प्रेरणे च।

सूक न० सू-प्रेरणे क्विप् संज्ञायां कन्। १उत्पले २वाणे ३वाते च मेदि०।

सूकर पुंस्त्री० सू-इत्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच्। १वराहे २कुम्भकारे ३मृगभेदे च शब्दर० स्त्रियां ङीष्। ङीषन्तः ४वराहक्रान्तायां शब्दमा०।

सूक्त न० सु+वच-भावे क्त। १सुन्दरकथने २विशिष्टकार्थप्रतिपादके एकदैवत्ये वेदमन्त्रसमुदाये च यथा श्रीसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यादि। तानि च वेदे बहूनि सन्ति तत्र महादानोपयोगीनि कति चित् सूक्तानि तुलादानादिपद्धतौ अस्माभिः उद्धृतानि तानि च तत्र दृश्यानि। "जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषाम्" वह्निपुराणम्। ३शारिकायां स्त्री त्रिका०। स्त्रित्। सूक्ति सुष्ठूक्तौ स्त्री।

सूक्ष्म न० सूच-मन् सुकच नेट्। १कैतवे २अध्यात्मपदार्थे मेदि०। ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०७पृ० दृश्यम्। ४कतकवृक्षे पु० शब्दर०। ५अणुपरिमाणयुते ६अल्पे च त्रि०। [जम्बूवृक्षे रत्नमा०।

सूक्ष्मकृष्णफला स्त्री सूक्ष्मं कृष्णं फलं यस्याः। मध्यम-

सूक्ष्मतण्डुल पु० सूक्ष्मस्तण्डुलोऽस्य। (खसखस) इति ख्याते १वृक्षे २पिप्पल्यां स्त्री राजनि०। [कुशाग्रीयबुद्धौ।

सूक्ष्मदर्शिन् त्रि० सूक्ष्मं पश्यति दृश-णिनि। अत्यन्तसूक्ष्म-बुद्धौ

सूक्ष्मपत्र पु० सूक्ष्मं पत्रमस्य। १धन्याके २वनजीरके ३देवसर्षपे ४लघुबदरे ५सुरपर्णे ६लोहितेक्षौ च राजनि०। ७वनबर्वर्य्यां दवावलवृक्षे शब्दर०। कप् अत इत्वम्। सूक्ष्मपत्रिका शतपुष्पायां शतावर्य्यां लघुब्राह्म्यां दुरालभायाम् आकाशमांस्याञ्च स्त्री राजनि०।

सूक्ष्मपिप्पली स्त्री कर्म०। वनपिप्पल्याम् राजनि०।

सूक्ष्मपुष्पी स्त्री सूक्ष्माणि पुष्पाण्यस्याः ङीप्। यवतिक्तायाम् राजनि०। [२भूकर्बुदारे राजनि०।

सूक्ष्मफला स्त्री सूक्ष्मं फलमस्याः। १भूम्यामलक्याम् रत्नमा०

सूक्ष्मबदरी स्त्री कर्म०। भूमिबदर्य्याम् राजनि०।

सूक्ष्मभूत न० कर्म०। वेदान्तप्रसिद्धे अपञ्चीकृते भूम्यादीनां पञ्चानां भूतानां सूक्ष्मांशभेदे। [मशके राजनि०।

सूक्ष्ममक्षिक पु० सूक्ष्मा मक्षिका तदाकारोऽस्त्यस्य अच्।

सूक्ष्ममूला स्त्री सूक्ष्मं मूलमस्याः। जयन्त्याम् राजनि०।

सूक्ष्मवल्ली स्त्री कर्म०। १ताम्रवल्ल्यां २जतुकायाञ्च राजनि०।

सूक्ष्मबीज पु० सूक्ष्मं बीजमस्य। (खसखस) ख्याते वृक्षे राजनि०।

सूक्ष्मशर्करा स्त्री कर्म०। वालुकायाम् राजनि०।

सूक्ष्मशाख पु० सूक्ष्मा शाखाऽस्य। जलबर्बुरे राजनि०।

सूक्ष्मशालि पु० कर्म०। अणुधान्ये ख्यामाकादौ राजनि०।

सूक्ष्मषट्चरण पु० सूक्ष्मः षट्चरण इव। पक्ष्मयूके राजनि०

सूक्ष्मा स्त्री सूच-मन् सुक् च नेट् टाप्। १यूथिकायां शब्दच०। २क्षुद्रैलायां ३करुण्यां ४वालुकायाञ्च राजनि०।

सूक्ष्माङ्ग न० कर्म०। "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम्" वेदान्तोक्ते भोगसाधने लोकद्वयगामिनि लिङ्गदेहे। सूक्ष्मशरीरादयोऽप्यत्र। सांख्यमते त्वस्यान्यविधसप्तदशावयवत्वं यथोक्तं सां० का० तत्त्वकौ०। "सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" का० "सूक्ष्मादेहाः परिकल्पिता" तत्त्वकौ०। "परिकल्पिता अनुमिता परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विनाऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलदेहारब्धकृष्यादिजनितस्य सस्यस्य स्वदेहेनैव भोगवत् स्वदेहारब्धकर्मादिफलं यत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यम् नेतरेण अन्यथा कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादितर्कैस्तत्त्वानुसन्धेयः। "पूर्वोत्पन्नमस(स)क्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम्। संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" का०। "प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम्। अस(श)क्तमव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ चादिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः" कौ०।

सूक्ष्मैला स्त्री कर्म०। क्षुद्रैलायाम् (गुजराटी एलाच्) रत्नमा०

सूच पैशुन्ये (अन्तर्द्रोहे) अद० चु० उभ० सक० सेट्। सूचयति ते असुसूचत् त। बहुचकत्वान्न षोपदेशः।

सूचक त्रि० सूचयति अन्तर्द्रुह्यति सूच-ण्वुल्। १पिशुने अमरः अन्तर्द्रोहवति २बोधके च। ३काके ४कुक्कुरे ५विडाले पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्। ६पिशाचे ७सिद्धगणे ८बुद्धे शब्दर०। ९नाटकप्रसिद्धे सूत्रधाराख्ये प्रधाननटे १०कथके हेमच० ११सूक्ष्मशालौ पु० राजनि० १२सीवनसाधनद्रव्ये पु० मेदि०।

सूचन न० सूच-भावे ल्युट्। १हिंसने २ज्ञापने च। युच्। तत्र,दृष्टौ पीडायाम् अभिनये च स्त्री विश्वः।

सूचि(ची) स्त्री सूच-इन् वा ङीप्। १सीवनसाधने सूनामख्याते लौहमयपदार्थे अमरः २शिखायां ३नृत्यभेदे रत्नकौ०। [जीविनि (दरजि) शब्दर०।

सूचिक त्रि० सूचिः तया सीवनं शिल्पमस्यास्य ठन्। सूच्या-

सूचिका स्त्री सूचि+स्वार्थे क। १सूच्याम्। सूचिरिव कायति कै-क। २हस्तिशुण्डायाम्। सूचिकाधरः।

सूचिकाधर पुंस्त्री० सूचिकां शुण्डां धरति धृ-अच्। गजे शब्दर० स्त्रियां ङीष्।

सूचिकाभरण न० वैद्यकोक्ते औषधभेदे तत्पाकादि यथा "विषं पलमितं सूतः शाणकस्तूर्णयेद् द्वयम्। तच्चूर्णं संपुटे कृत्वा काचलिप्तशरावयोः। मुद्रां कृत्वाथ संशोष्य ततश्चूल्ल्यां निवेशयेत्। वह्निं शनैः शनैः कुर्य्यात् प्रहरद्वयसङ्ख्यया। तत उद्घाट्य तन्मुद्रामुपरिस्थशरावकात्। संलग्नो यो भवेद् धूमस्तं गृह्णीयाच्छनैः शनैः। वायुस्पर्शो यथा न स्यात्ततः कूप्यां निवेशयेत्। यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम्। तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते सन्निपातिनि। क्षुरेण प्रच्छते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत्। रक्तभेषजसम्पर्कात् मूर्च्छितोऽपि हि जीवति। तथैव सर्पदष्टोऽपि मृतावस्थोऽपि जीवति। यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते" भैषज्यरत्ना०। "विषं पलं रसं शाणं तच्चूर्णं काचलेपिते। मृत्संपुटे च संरुध्य चूल्ल्यां संस्थाप्य पाचयेत्। शनैर्यामद्वयं पक्त्वा तं समुद्धाय शीतलम्। ऊर्ध्वपात्रगतं धूमं गृहीत्वाऽस्पृष्टमारुतम्। यावत् सूच्या मुखे लग्नं कूप्या आयाति भेषजम्। क्षुरेण प्रच्छते शीर्षे तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत्। त्रिदोषे मूर्च्छितो जीवो रक्तभेषजसङ्गमात्। सर्पदष्टो मृतावस्थः सोऽपि जीवति तत्क्षणात्। दद्याच्च मधुरं तोयं सूचिकाभरणे रसे" इति रसप्रदीपः।

सूचिकामुख पु० सूचिकेव कृमसूक्ष्मं मुखमस्य। १शङ्खे हारा० ६त०। ६सूच्यामुखे न०।

सूचि(ची)क्षेत्र न० सूच्याकारं क्षेत्रम्। लीलावतीप्रसिद्धे सूच्याकारके क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे २४०० पृ० दृश्यम्।

सूचित त्रि० सूच-क्त। १कथिते २बोधिते ३हिंसिते च।

सूचिपत्रक पु० सूचिरिव पत्रमस्य कप्। शितावरशाके राजनि०। सूचीदलादयोऽप्यत्र।

सूचिपुष्प पु० सूच्याकारं पुष्पं पुष्पाग्रं यस्य। केतकवृक्षे जटा०। सूचीपुष्पादयोऽप्यत्र।

सूचिरोमन् पु० सूचिरिव रोमाऽस्य। वराहे हारा० सूचीरोमन् तत्रार्थे त्रिका०। [वः। गरुडे शब्दर०।

सूचिवत् पु० सूचिरिव तदाकारचञ्चुरस्त्यस्य मतुप् मस्य

सूचिवदन पुंस्त्री० सूचिरिव वदनं यस्य। १नकुले स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मशके पु० राजनि०।

सूचिशालि पु० कर्म०। सूक्ष्मधान्ये श्यामाकादौ राजनि०।

सूचीकटाह पु० न्यायभेदे न्यायशब्दे ४१७० पृ० दृश्यम् ।

सूचीपत्रा स्त्री सूचीव पत्रमस्याः । गण्डदूर्वायाम् राजनि०

सूचीमुख सूचीव मुखमस्य । १सितकुशे राजनि० । २ही-रके न० हेमच० । ६त० । ३सूच्यामुखे न० ।

सूच्यग्रस्थूलक पु० सूच्यग्रमिव स्थूलः स्वार्थे क । (उलुखड़) तृणभेदे रत्नमा० ।

सूच्यास्य पुंस्त्री० सूचीव आस्यमस्य । १मूषिके हेमच० स्त्रियां योपधत्वात् टाप् । ६त० । २सूच्या अग्रे न० ।

सूच्याह्व पु० सूच्या आह्वा आह्वा यस्य । सितावरके हेमच० ।

सूत पु० सू-प्रसवे प्रेरणे ऐश्वर्य्ये वा क्त । १सूर्य्ये अनेकार्थको० । २अर्कवृक्षे ३क्षत्रियजाते ब्राह्मणीगर्भजे वर्णसङ्करभेदे ४त्वष्टरि ५सारथौ ७वन्दिनि मेदि० ७मागधे ८पारदे पुंन० अमरः । ९प्रसूते १०प्रेरिते च त्रि० । ११लोमहर्षणाख्ये पुराणवक्तरि च तदुत्पत्तिकथा

"सत्रान्ते सूतमनघं नैमिषीया महर्षयः । पुराणसंहितां पुण्यां पप्रच्छुर्लोमहर्षणम् । त्वया सूत ! महाबुद्धे भगवान् ब्रह्मवित्तमः । इतिहासं पुराणार्थं व्यासः सम्यगुपासितः । तस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् । द्वैपायनस्य भगवांस्ततो वै रोमहर्षणः । भवन्तमेव भगवान् व्याजहार स्वयं प्रभुः । मुनीनां संहितां वक्तुं व्यासः पौराणिकीं पुरा । त्वं हि स्वायम्भुवे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । संभूतः संहितां वक्तुं स्वांशेन पुरुषोत्तम ! " कौर्मे १अ० । "ब्रह्मणः पौष्करे यज्ञे सुत्याहे वितते सति । पृषदाज्यात् समुत्पन्नः सूतः पौराणिको द्विजः । वक्ता वेदादिशास्त्राणां त्रिकालामलतत्त्ववित् । तीर्थयात्राप्रसङ्गेन नैमिषारण्यमागमत्" वह्निपु० १अ० ।

जातिभेदसूतोत्पत्तिकथा "हस्ते तु दक्षिणे चक्रं दृष्ट्वा तस्य पितामहः । विष्णोरंशं पृथुं मत्वा परितोषं परं ययौ । तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामते ! । तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः । प्रोक्तौ तदा मुनिवरैस्तावुभौ सूतमागधौ । स्तूयतामेष नृपतिः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान्" विष्णुपु० १अंशे १३अ० । "एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे । सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि पुराणवित् । तेषां यज्ञे पुनस्त्वेवसमुत्पन्नौ सूतमागधौ । पृथोःस्तवार्थं तौ तत्र समाहूतौ महर्षिभिः । तावूचुर्ऋषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः । तैर्नियुक्तोऽस्य कर्माणि पृथोर्यानि महात्मनः । तुष्टुवांस्तानि सर्वाणि आशीर्वादांस्ततः परान् । तयोस्तदान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् जनेश्वरः" वह्निपु० । "क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः" । "सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम्" मनुः ।

सूततनय पु० सूतस्य तनयः । भारतप्रसिद्धे राधेये कर्णे हेमच० । सूतपुत्रादयोऽप्यत्र । तस्य सूतपालितत्वात्तथात्वम्

सूति स्त्री सू+क्तिन् । १प्रसवे "प्रबलैः सूतिमारुतैः" स्मृतिः सूयते कण्डूयते सोमोऽत्र सू-आधारे क्तिन् । २सोमाभिषवभूमौ श्रीधरः ।

सूतिका स्त्री सू-क्त स्वार्थे क अत इत्त्वम् । नवप्रसूतायां स्त्रियाम् "उदक्यां सूतिकां विना" इति स्मृतिः ।

सूतिकागार न० सूतिकाया निवासयोग्यमगारम् । सूतिकागृहे अरिष्टे । सूतिकागृहादयोऽप्यत्र ।

तत्करणप्रवेशमुहूर्त्तादिकं पीयू० उक्तं यथा

"उक्तञ्च श्रीपतिना "पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा । विरञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्" इति । विरञ्चिरभिजिन्नक्षत्रम् अन्तरे मध्ये विरञ्चिविष्णुतारयोरित्येव सप्तम्या अधिकरणत्वे बोधिते अन्तरपदोक्तिः स्पष्टार्था । तदेतद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयविषयम् । यदाह लल्लः "पुनर्वसौ नृपादीनां कर्त्तव्यं सूतिकागृहम् । श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्" इति । आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्त्तस्तदुदयो ग्राह्यः वा इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्य्यम् । यदाह वृद्धवसिष्ठः "ऐन्द्र्यां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः । वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् । याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम् । कौवेर्य्यां तु धनस्थानम् ऐशान्यां देवतालयः" इति । स्मृतिभास्करे गर्गः "वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते । सानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः" इति । कालानियम उक्तो रत्नकोषे "आसन्नप्रसवे मासि कुर्य्याच्चैव विशेषतः । तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः" इति । वराहेणात्रानेकनक्षत्राणामभिधानं कृतं यथा "हस्तादित्यशशाङ्कतिष्यपवनप्राज्येशमित्रोत्तराचित्राश्विश्रवणेषु इज्यिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ । शुक्राचार्य्यशनैश्चरज्ञशशिनां वारेऽनुकूले विधौ सद्भिर्वेश्मनि सूतिकागृहविधिः क्षेमङ्करः कीर्त्यते" इति । वेश्मनि चतुर्थस्थाने

शुद्धिः शुभग्रहैः। सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिर्वशिष्ठः "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम्। मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने। प्रसूतिसमये काले सद्य एव प्रवेशयेत्" इति। पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे नक्षत्रादीन्याह गर्गः "रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि। पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठा त्रुत्तराहु च" इति। "मैत्रत्वाष्ट्रे तथाश्विन्यां सूतिकागारवेशनम्। सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः। शुभांशे शुभसंदृष्टौ सूतिकागारवेशनमिति"। तदाकारमाह भावप्र० "अष्टहस्तायतं चारु चतुर्हस्तविशालकम्। प्राचीद्वारमुदग्द्वारं विदध्यात् सूतिकागृहम्"।

सूतिकारोग पु० ६त०। भावप्र० उक्ते रोगभेदे तन्निदानादि यथा "मिथ्योपचारात् संक्लेशात् विषमाजीर्णभोजनात्। सूतिकायास्तु ये रोगा जायन्ते दारुणास्तु ते"। मिथ्योपचारात् अनुचिताचरणात् प्रवातादिसेवनात्। संक्लेशात् संक्लिश्यन्ते दोषा अनेन इति संक्लेशः दोषजनकमन्नं तस्मात्। दारुणाः कष्टसाध्याः। के ते व्याधय इत्याकाङ्क्षायामाह "अङ्गमर्दो ज्वरः कासः पिपासा गुरुगात्रता। शोथः शूलातिसारौ च सूतिकारोगलक्षणम्। एतेऽङ्गमर्दादयः प्रायेण सूतिकाया भवन्तः सूतिकारोगत्वेन लक्ष्यन्ते। ज्वरादीनां रोगविशेषाणां निदानविशेषमाह "ज्वरातीसारशोथाश्च शूलानाहबलक्षयाः। तन्द्रारुचिप्रसेकाद्या वातश्लेष्मसमुद्भवाः। कृच्छ्रसाध्या हि ते रोगाः क्षीणमांसबलाश्रिताः। ते सर्वे सूतिकानाम्ना रोगास्ते चाप्युपद्रवाः" सूतिकाभवत्वेन सूतिकानाम्ना ते रोगाः आश्रयाश्रितयोरभेदोपचारात् ते चाप्युपद्रवा इति त एव ज्वरादयः उक्तानां रोगाणामन्यतमं प्रधानीकृत्योपद्रवाश्च"।

सूतिकाषष्ठी स्त्री सूतिकागृहे पूज्या षष्ठी शाक०। सूतिकागारे प्रसवावधि षष्ठे दिवसे पूज्यायां षष्ठीदेव्याम्। यथाह "विष्णुधर्मोत्तरे "सूतिकावासनिलया जन्मदा नाम देवताः। तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मनि कीर्त्तिता। षष्ठेऽह्नि रात्रियामन्तु जन्मदानाञ्च कारयेत्। रक्षणीया सदा षष्ठी निशा तत्र विशेषतः। राम! जागरणं कार्य्यं जन्मदानां तथा बलिः"। रामेति सम्बोधनम्। तत्राशौचान्तरदोषोऽपि नास्ति। "अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्। कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति" इति प्रजापतिवचनात्। पुत्रजन्मेति श्रवणात् पितुरेवाशौचाभावः न तु मातुः कर्त्तुरिति पुंलिङ्गनिर्द्देशाच्च। कारयेदिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण। तत्रादौ विनायकादिसहितषोडशमातृकापूजनम्। तथा च कृत्यचिन्तामणौ "छागजागरणं कार्य्यं खड्गो धार्य्यः समीपतः। आवाह्य पूजयेद्देवीं गणेशं मातृका गिरिम्"। देवीं षष्ठीम्। गिरिं मन्थानदण्डम्। भोजराजः "गणेशश्चैव नन्दा च पूतना मुखमण्डिका। बिडालिका शकुनिका शुष्कनन्दा च जम्भिका। आचार्य्यका रेवती च पिलिपिञ्जा ततः परम्। स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्च्याः रक्षार्थं मातृका ग्रहाः" ज्यो०त०। [अमरः।

सूत्थान त्रि० सुष्ठु उत्थानम् उद्योगो यस्य। चतुरे कर्मकुशले

सूत्पर न० सु+उत्+पृ—अप्। सुरासन्धाने शब्दच०।

सूत्या स्त्री सू-क्यप् नि०। यज्ञाङ्गस्नानभेदे २अभिषवे सोमरसनिष्पीडने च अमरः।

सूत्याशौच न० सूतिनिमित्तकमाशौचम्। जननाशौचे "शावाशौचं न कर्त्तव्यं सूत्याशौचं विधीयते" स्मृतिः।

सूत्र ग्रन्थने वेष्टने च अद०चु०उभ०सक०सेट्। सूत्रयति ते असुसूत्रत् त। बहुचकत्वात् न षोपदेशः।

सूत्र न० सूत्र-अच्। १वस्त्रसाधने तन्तौ २व्यवस्थायां ३नाटकोपकरणे प्रस्तावे "स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम्। अस्तोभमनवद्यञ्च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इत्युक्ते शास्त्रवाक्यभेदे च।

सूत्रकण्ठ पु० सूत्रं यज्ञसूत्रं तदिव वा कण्ठे यस्य। १विप्रे २कपोते ३खञ्जरीटे च मेदि०। [तन्त्वर्थे त्रिका०।

सूत्रकोण पु० सूत्रबद्धः कोणोऽस्य। डमरौ हारा० कप्।

सूत्रगण्डिका स्त्री सूत्रं गण्डयति गण्ड—ण्वुल्। तन्तुवायोपकरणभेदे एषण्यां शब्दमा०।

सूत्रतन्तु पु० सूत्रमेव तन्तुः। सूत्राकारे तन्तौ हेमच०।

सूत्रतर्कुटी स्त्री सूत्रसहिता तर्कुटी।(टेको) पदार्थे जटा०

सूत्रधार पु० सूत्रं नाट्यसाधनं धारयति धृ—णिच्—अण्। नाट्याङ्गसाधनयुक्ते नाटकप्रस्तावके १प्रधाननटे। "नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभिधीयते। सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो मतो बुधैः" इति तल्लक्षणं "पूर्वरङ्गं विधायैव सूत्रधारो निवर्त्तते" सा० द०। "सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते" दशरूपकम्। २इन्द्रे ३शिल्पिभेदे (छुतार) च। शिल्पभेदस्य सूत्रधारस्य शूद्रागर्भे विश्वकर्मणा जातो जातिभेदः ब्रह्मवै०ब्रह्मख०१०अ०।

सूत्रपुष्प पु० सूत्रगर्भं पुष्पं यस्य। कार्पासे त्रिका०।

सूत्रभिद् पु० सूत्रं भिनत्ति सूच्या, भिद्–क्विप्। सूच्याजीवे (दरजी) शब्दर०। [शब्दच०।

सूत्रमध्यभू पु० सूत्रमध्यमिव भवति भू–क्विप्। यक्षधूपे

सूत्रयन्त्र न० सूत्रवापनं यन्त्रम् शाक०। (ताँत) सूत्रवापनयन्त्रे शब्दमा०। [हारा०।

सूत्रला स्त्री सूत्रं लाति–ला–क। तर्कुट्याम् (टेको)

सूत्रवीणा स्त्री सूत्रबद्धा वीणा शाक०। वीणाभेदे हारा०।

सूत्रवेष्टन न० सूत्रं वेष्ट्यतेऽनेन वेष्ट–करणे ल्युट्। तन्तुवायोपकरणभेदे त्सरे (तासनी) अमरः।

सूत्रात्मन् पु० सूत्रमिव सर्वानुस्यूत आत्मा स्वरूपं यस्य। समष्ट्युपहितचैतन्ये हिरण्यगर्भे वेदा०सा०। [पत्तिः।

सूत्रामन् पु० इन्द्रे अमरे पाठान्तरम्। सुत्रामन् शब्दे व्युत्

सूत्राली स्त्री ६त०। १सूत्रश्रेणौ २गलमेखलायां हारा०।

सूत्रिन् त्रि० सूत्र+अस्त्यर्थे इनि। १सूत्रविशिष्टे स्त्रियां ङीप्। २काके पु० त्रिका०।

सूद पु० सूदयति पशून् पाकार्थं सूद–अच्। १सूपकारके २व्यञ्जनभेदे सूपे अमरः। ३सारथ्ये ४अपराधे ५लोध्रे ६पापे च अजयः। [च।

सूदन न० सूद–भावे ल्युट्। १हिंसने २निःक्षेपे ३अङ्गीकारे

सूदशाला स्त्री सूदाधिष्ठिता शाला शाक०। पाकशालायाम् पाचकशब्दे ४२४६ पृ० विवरणम्।

सूदाध्यक्ष पु० ६त०। पाकशालाध्यक्षे तल्लक्षणं यथा "अनाहार्य्यः शुचिर्दक्षश्चिकित्सितविदांवरः। सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते" पाचकशब्दे तल्लक्षणादि ४२८६ पृ० दृश्यम्।

सून न० सू–क्त तस्य नः। १पुष्पे २प्रसवे च। कर्त्तरि-क्त। ३विकशिते त्रि० मेदि० ४जाते च।

सूना स्त्री सू–क्त तस्य नः। १प्राणिवध स्थाने "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः। कण्डनी चोदकुम्भश्च" मनुः २तनयायां ३गलशुण्डायां मेदि० ४मांसविक्रये च संक्षिप्तसा०। [५कन्यायां स्त्री वा ङङ् हेमच०।

सूनु पु० सू–नुक्।१पुत्रे २अनुजे ३सूर्य्ये मेदि० ४अर्कवृक्षे च।

सूनृत न० सुन्दयति अनेन सु–न्दृत–घञर्थे क। १सत्ये प्रिये वाक्ये अमरः। २मङ्गले च ३तद्वति त्रि० अमरः।

सूप पु० सुखेन पीयते सु+पा–घञर्थे क पृषो०। (दालि) व्यञ्जनभेदे कृतान्नशब्दे २१८१ पृ० दृश्यम्। सुवपाति सु+वप–मूलवि० क। २सूपकारे पाचके मेदि०। आधारे क। ३भाण्डे। सूद-करणे क पृषो०। ४सायके शब्दर०।

सूपकार त्रि०सूपं करोति कृ–अण्। पाचके अमरः। पाचकशब्दे ४२८६ पृ० दृश्यम्।

सूपधूपन न० सूपो धूप्यतेऽनेन धूप–करणे ल्युट्। १हिङ्गौ त्रिका० सूपपाके हि हिङ्गुधूपदानं पाकशास्त्रे प्रसिद्धम्।

सूपपर्णी स्त्री सूपसाधनस्य मुद्गस्येव पर्णमस्याः ङीप्। मुद्गपर्ण्याम् रत्नमा०।

सूपश्रेष्ठ पु० सूपेषु तत्साधनेषु श्रेष्ठः। मुद्गे राजनि०।

सूपाङ्ग न० सूपस्य तत्संस्कारकमङ्गमुपकरणम्। हिङ्गौ राजनि०।

सूम न० सू–मक् १आकाशे २क्षीरे मेदि०। ३जले शब्दर०।

सूर पु० सरति प्रेरयति कर्म्मणि लोकानुदयेन सृ–क्रन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः। सूर–क। ३पण्डिते ४जिनभेदे पु० हेमच०। "सूर्य्योदयं विना नैव स्नानदानादिका क्रिया" स्मृत्युक्तेस्तदुदयेन लोकानां सर्वकर्म-प्रवर्त्तकत्वात्तथात्वम्।

सूरण पु० सूर–ल्युट्। सूरणे (ओल) शब्दरत्ना०। "मकरे मूलकञ्चैव सिंहे चालावुकं तथा। कार्त्तिके (स)सूरणञ्चैव सद्यो गोमांसभक्षणम्" कर्मलो०।

सूरत त्रि० सु+रम–क्त पृषो०। दयालौ अमरः।

सूरसूत पु० ६त०। अरुणे गरुडाग्रजे सूर्य्यसारथौ अमरः। अनूरुशब्दे १९१ पृ० दृश्यम्।

सूरि पु० सू–क्रिन्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे ३यादवभेदे ४पण्डिते च अमरः "सदा पश्यन्ति सूरयः" इति श्रुतिः। ४राजसर्षपे स्त्री ङीप् रत्नमा०।

सूरिन् पु० सूर–णिनि। पण्डिते शब्दर०।

सू(षू)र्क्ष(र्क्ष्य) अनादरे भ्वा०पर०सक०सेट्। सूर्क्षति(र्क्ष्यति) असूर्क्षीत्(र्क्ष्यीत्) षोपदेश एव न्याय्यः।

सूर्क्ष पु० सूर्क्ष-कर्म्मणि घञ्। माषे (कलाइ) शब्दर०।

सूर्क्ष(र्क्ष्य)ण न० सूर्क्ष(र्क्ष्य) भावे ल्युट्। अनादरे।

सूर्प पुंन०। शूर्प-पृषो० शस्य सः। १शूर्पशब्दार्थे शब्दर०। २कुम्भपरिमाणे ३द्रोणपरिमाणे च वैद्यकम्।

सूर्पणखा स्त्री शूर्पं इव नखा अस्याः पृषो० शस्य सः णत्वम्। रावणभगिन्याम्।

सूर्म्मि स्त्री शूर्मि+पृषो० शस्य सः। शूर्मिशब्दार्थे वा ङीप्।

सूर्य्य पु० सृ–क्यप् नि०। १दिवाकरे २अर्कवृक्षे च अमरः। ३दानवभेदे वह्निपु० ४अर्कपर्णवृक्षे मेदि०। सूर्य्यग्रहकक्षादिकं खगोलशब्दे २४२५ पृ० दृश्यम्। तस्य प्रकृतिस्वरूपादिकं मत्स्यपु०सर्वार्थचि० उक्तं यथा

"मानुषुं गान्ताङ्कितदेहरक्तः श्यामान्वितः पिङ्गलनेत्रकान्तिः । पित्तात्मकोऽयं समगात्रयष्टिः प्रतापयुक् सत्त्वगुणोऽल्परोमा । सञ्चारयुक् सङ्कुचितार्थवाक्यः स्वल्पप्रजो दैविकबुद्धियुक्तः" । स च प्राच्या दिशः स्वामी । पुंग्रहः क्षत्रियजातीयः अस्थिसारः देवस्थलेशश्च । बृहज्जातके तट्टीकायाञ्च मूलं दृश्यम् । ग्रहयज्ञशब्दे तन्मन्त्रभेदादिकं दृश्यम् । जन्मकाले लग्नादिकस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा

"लग्ने १ सूर्य्ये स्वल्पकेशः प्रचण्डो मानी क्रोधी नेत्ररुक् निष्ठुरश्च । शूरोऽत्यन्तक्षमः कर्कशाङ्गो नीचे निःस्वो भूपजोऽप्यर्थहीनः । धने २ दिनेशे बहुवित्तभृत्यचतुष्पदाढ्योऽपि नरो भवेत् सः । विनष्टसौभाग्यसुखो गृहालेश्चोरैर्हृतार्थो सुखरागदुःखी । सहस्ररश्मौ सहजे ३ बलाढ्यो धीविक्रमैर्लोकमनोभिरामः । विनष्टबन्ध्वादरजो नरः स्याद्दुष्टारिपक्षस्य विनाशकश्च । मित्रे मित्रे ४ बन्धुभर्वाहनैः स्याद्धीनः सौख्यैर्मानसात्यैश्च हीनः । मातास्वादेर्नीचकारी नरो वै सेवाकारी भूपतेः कुत्सितस्य । सूनौ ५ भानौ सुतसौख्यहीना दुर्गारण्यक्ष्माधरेषूपरक्तः । मेधायुक्तो मन्त्रवल्याप्रकल्पात् स्वल्पायुर्वै जायते मानवोऽयम् । कुलदगहनशत्रौ शत्रुभावं प्रपन्ने भवति नरपतिर्वा दण्डनेता धनाढ्यः । प्रबलजठरवह्निर्भूरिकामो गुणी वै बलरिपुसहितः स्यात् पूरुषः कीचिदेवम् । भार्य्याभावे ७ भास्करे चाभिभूतो भार्य्याभिर्वै हीनकान्तीरमाढ्यः । भूपाद्वन्द्वै पीड़ितोऽमार्गगामी सुश्रीहीनो मानवः शीलहीनः । निधनगे ८ नलिनोदयिते नरा नयनयोर्विकलत्वयुतो भवेत् । तनुधनात्मजजीवितसौख्यभागभिमतेन जनेन वियोजितः । धर्मे ९ स्थिते पद्मकरे धनेन धनेन युक्तो बहुमित्रपुत्रः । सुरेशवृन्दारकवृन्दभक्तिः पितृप्रियो वैरकरः सदृढः । गगने १० गे गगनस्य मणौ नरो मतिधनात्मजवैभवशौर्य्ययुक् । रतिबलस्तुतकार्य्यसमृद्धिभाग् भवति वाहनवान् लपसद्गुणः । प्राप्ति ११ स्थाने सप्तसप्तौ नरः स्यात् प्राज्ञ्यो विलासाढ्य ऋद्ध्या समेतः । मन्त्री हिंस्रः सज्जलः सिद्धकर्म्मा क्रूरो कान्तानिर्जितो वध्यभृत्यः । व्यये १२ सूर्य्ये नरः काणः पितृद्वेषी वनोज्झितः । बन्ध्यापतिर्विह्वलाङ्गः चुद्रस्तु पतितो भवेत्" । मेषादिस्थस्य तस्य फलं जातकशब्दे ३०८८ पृ० दृश्यम् ।

सूर्य्यकान्त पु० सूर्य्यस्य कान्तः प्रियः । १स्फटिकमणौ हला० २सूर्य्यसम्पर्कात् यत्राग्निरुद्गच्छति (आतसी) मणौ च हेमच० ।

सूर्य्यकान्ति पु० सूर्य्येण कान्तिर्यस्य । १अतस्यां पुष्पत्रान-वृक्षविशेषे शब्दच० । हेम० । २सूर्य्यस्य दीप्तौ स्त्री ।

सूर्य्यकाल पु०। सूर्य्योपलक्षितः कालः शाक०। दिवसे शब्दच०।

सूर्य्यग्रहण न० सूर्य्यस्य राहुणा तदाक्रान्तभूच्छायया ग्रहणमाक्रमणम् । ज्योतिषोक्ते राहुर्विदृष्टभूमिच्छायया सूर्य्यमण्डलस्य आक्रमणरूपे व्यासे सूर्य्यग्रहादयोऽप्यत्र । उपरागशब्दे १२८५ पृ० दृश्यम् ।

सूर्य्यज पु० सूर्य्यात् जायते जन–ड । १शनिग्रहे २यमे ३वैवस्वते मनौ ४सुग्रीववानरे च जटा० । सूर्य्यपुत्रादयोऽप्यत्र । ५यमुनायां स्त्री हेमच० । ६कर्णे पु०।

सूर्य्यपत्र पु० सूर्य्य इव रक्तं पत्रमस्य । आदित्यपत्रे राजनि०।

सूर्य्यभक्त पु० सूर्य्यस्य भक्त इव प्रियः । १बन्धूकवृक्षे । हेम०। २सूर्य्यभक्तियुते त्रि० मेदि० । [२पुष्परते शब्दच०।

सूर्य्यमणि पु० सूर्य्यप्रियः मणिः । १सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्यलता स्त्री सूर्य्यभक्ता लता । आदित्यभक्तायाम् राजनि०

सूर्य्यवल्ली स्त्री सूर्य्यतुल्यपुष्पिता वल्ली । अर्कपुष्पिकावृक्षे रत्न०

सूर्य्यसारथि पु० ६त० । अरुणे गरुडाग्रजे शब्दच० । सूर्य्यसूतादयोऽप्यत्र ।

सूर्य्या स्त्री सूर्य्यस्य भार्य्या टाप् । १अमानुष्यां संज्ञानाम्न्यां सूर्य्यभार्य्यायाम् । मानुष्यां कुन्त्यान्तु ङीपि । सूरीत्येव ।

सूर्य्यालोक पु० ६त० । आतपे रौद्रे राजनि० ।

सूर्य्यावर्त्त पु० सूर्य्यं इवावर्त्तते आ+वृत–अच् । (हुड़हुड़िया) २क्षुपभेदे (सुलफिया) २शाके च रत्नमा०। ४आदित्यभक्तायां स्त्री राजनि० ।

सूर्य्याश्मन् पु० सूर्य्यप्रियः अश्मा । सूर्य्यकान्तमणौ हेमच०।

सूर्य्याह्व पु० सूर्य्यमाह्वयते स्पर्द्धते वर्णेन आ+ह्वे–क । १ताम्रे त्रिका०। सूर्य्यस्य आह्वाऽऽह्वायस्य । २अर्कवृक्षे पु० राजनि० । [वस्थायाम् अमरः २तयोर्मेलने च ।

सूर्य्येन्दुसङ्गम पु० सूर्य्यस्य इन्दोश्च सङ्गमः कालः । १अमा-

सूर्य्योढ पु० सूर्य्यं ऊढोऽस्तगतो यत्र । १सूर्य्यास्तमयकाले हेमच०। "दिवातिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् । तदेवाष्टगुणं विद्यात् सूर्य्योढ़े विमुखे गते" आ० त०। सूर्य्येण सूर्य्यास्तकालेन ऊढः प्रापितः बहु–त । २तत्कालागतातिथौ "सूर्य्योढस्तु स सम्प्राप्तो यः सूर्य्येऽस्तं गतेऽतिथिः" हेमच० । [दासाद्य चोपदेशः ।

सृ गतौ स्थितौ चु० उभ० सक० सेट् । सारयति ते पशु-

सृ गतौ भ्वादि० पर० सक० अनिट् सरति । असरत् असा-र्षीत् पर्युदासान्न षोपदेशः । "नालानं करिणां ससे" च रघुप्रयोगात् आत्म० । [साच्च षोपदेशः ।

सृ गतौ जु० वैदिकः पर०सक०सेट् । ससर्त्ति असरत् पर्युदा-

सृक पु० सृ-कक् । १कैरवे २वाणे उणा० । ३पद्मे ४वायौ च सि० कौ० ।

सृकण्डु पु० सृ-क्विप् पृषो० कर्म० कण्डुरोगे शब्दर० ।

सृकाल पु० सृ-कालन् कस्य नेत्वम् । शृगाले शब्दच० ।

सृक्क(न्) न० सृज-कन् कनिन् वा कस्य नेत्वम् । ओष्ठप्रान्त-भागे "सृक्कणी परिलेढ़ च" स्मृतिः । "महासृक्काय शोभितो न्टसिंहवर्दिति" सृ षात् कान्ततापस्य ।

सृक्कन् न० सृज-कनिप् । ओष्ठप्रान्तभागे अमरः । पृषो० । सृक्किन् अप्यत्र अरुणः । सृक्कणी तत्रार्थे स्त्री राजनि०

सृग पु० सृ-गक् गस्य नेत्वम् । भिन्दिपालास्त्रे अमरः ।

सृगाल पुंस्त्री० सृ-गालन् गस्य नेत्वम् । १जम्बुके (शेयाल) शब्दर० । स्त्रियां ङीष् । २दैत्यभेदे हरिवं० ।

सृज विसर्गे त्यागे दिवा० आत्म० अनिट् सक० । सृज्यते असृष्ट । पर्युदासान्न षोपदेशः ।

सृज विसर्गे तु० पर०सक०अनिट् सृजति असाक्षीत् ससर्जिथ ससष्ठ स्रष्टा स्रक्ष्यति । पर्युदासान्न षोपदेशः ।

सृजकाचार पु० सृजति वर्चस्वित्वं सृज-क ततः स्वार्थे क सृजका सर्जिका कर्म० । सर्जिकाक्षारे रत्नमा० ।

सृणि पु० सृ-निक् । १शत्रौ शब्दमा० । २अङ्कुशास्त्रे स्त्री अमरः । तत्र वा ङीप् । सृणीत्यपि ।

सृणि(णी)का स्त्री सृणि+कन् ईकन् वा । लालायाम् अमरः

सृति स्त्री सृ-भावे क्तिन् । १गमने । करणे क्तिन् । २पथि च मेदि० । [संक्षिप्त०

सृत्वन् पु० सृ-क्वनिप् । १प्रजापतौ उज्ज्वल० । २विसर्पे ३बुद्धौ

सृत्वर त्रि० सृ-क्वरप् । १गमनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । सा च २मातरि संक्षिप्तसा० ।

सृदर पु० सृ-अरक् दुक् च । सर्पे सि० कौ० ।

सृदाकु पु० सृ-काकु दुक् च । १वायौ २वज्रे ३अग्नौ ४प्रति-सूर्य्ये मेदि० । ५मृगे संक्षिप्त० । नद्यां स्त्री उणा० ।

सृप गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट् । सर्पति असृपत् । पर्युदासान्न षोपदेशः ।

सृपाट पुंस्त्री० सृप-काटन् । १परिमाणभेदे २रत्नधारायां गोवर्द्धनः । स्त्रियां ङीप् । स्वार्थे क अत इत्त्वम् । सृ-पाटिका । चञ्चौ हेमच० ।

सृप्र पु० सृप-क्रन् । चन्द्रे उणा० । [२गमनशीले त्रि० ।

सृमर पुंस्त्री० सृ-क्मरच् । मृगभेदे अमरः । स्त्रियां ङीष् ।

सृष्ट त्रि० सृज-क्त । १निर्मिते २युक्ते ३निश्चिते ४बहुले मेदि० । ५भूषिते अजयः । ६त्यक्ते च ।

सृष्टि स्त्री सृज-क्तिन् । १निर्माणे २स्वभावे च मेदि० कर्मणि क्तिन् । ३सृज्यमाने "या सृष्टिः स्रष्टुराद्ये"ति शकुन्तला० ४निर्गुणे शब्दर० ।

ब्रह्माण्डसृष्टिप्रकारः नानापुराणेषूक्तः तत्र मत्स्यपु० उक्तः प्रकारो यथा

"महाप्रलयकालान्त एतदासीत्तमोमयम् । प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम् । अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थाणु चरिष्णु च । ततः स्वयम्भूरव्यक्तः प्रभवः पुण्य-कर्मणाम् । व्यञ्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोनुदः । योऽतीन्द्रियः परो व्यक्तादणुर्ज्यायान् सनातनः । नारा-यण इति ख्यातः स एकः स्वयमुद्बभौ । यः शरीरा-दभिध्याय सिसृक्षुर्विविधं जगत् । अप एव ससर्जादौ तासु वीजमवासृजत् । तदेवाण्डं समभवद्धेमरूप्यमयं महत् । संवत्सरसहस्रेण सूर्य्यायुतसमप्रभम् । प्रवि-श्यान्तर्महातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः । प्रभावादपि तत् व्याप्त्या विष्णुत्वमगमत् पुनः । तदन्तर्भगवानेष सूर्य्यः समभवत् पुरा । आदित्यश्चादिभूतत्वात् ब्रह्मा ब्रह्म पठन्नभूत् । दिवं भूमिं समकरोत्तदण्डशकलद्वयम् । स चाकरोद्दिशः सर्वा मध्ये व्योम च शाश्वतम् । जरा-युर्मेरुमुख्याश्च शैलास्तस्याभवंस्तदा । यदुल्वं तदभून्मेघ-स्तडिद्वज्रादिमण्डलम् । नद्योऽण्डनाम्नः सम्भूताः पितरो मनवस्तथा । सप्त येऽमी समुद्राश्च तेऽपि चान्त-र्जलोद्भवाः । लवणेक्षुसुराद्याश्च नानारत्नसमन्विताः । स सिसृक्षुरभूद्देवः प्रजापतिररिन्दम ! । तत्तेजसश्च तत्रैव मार्त्तण्डः समजायत । मृतेऽण्डे जायते यस्मा-न्मार्त्तण्डस्तेन स स्मृतः । रजोगुणमयं यत्तद्रूपं तस्य महात्मनः । चतुर्मुखः स भगवानभूल्लोकपितामहः । येन सृष्टं जगत्सर्वं स देवासुरमानुषम् । तमवेहि रजोरूपं महत्सत्त्वमुदाहृतम्" । मनुरुवाच "चतुर्मुख-त्वमगमत् कस्माल्लोकपितामहः । कथं तु लोकान् सृ-जत् ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः" । मत्स्य उवाच "तपश्चचार प्रथममभराणां पितामहः । आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः । पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्र-ह्मणा स्मृतम् । नित्यं शब्दमयं पुण्यं शतकोटिवि-

त्तरम् । अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः । मीमांसा न्यायविद्याश्च प्रमाणाष्टकसंयुताः । वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः । मनसा पूर्वसृष्टा वै जाता यत्तेन मानसाः । मरीचिरभवत् पूर्वं ततोऽत्रिर्भगवान् ऋषिः । अङ्गिराश्चाभवत्तस्मात् पुलस्त्यस्तदनन्तरम् । ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत । प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः । पुत्रो भृगुरभूत्तद्वन्नारदोऽप्यचिरादभूत् । दशेमान् मानसान् ब्रह्मा मुनीन् पुत्रानजीजनत् । शारीरानथ वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः । अङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्दक्षः प्रजापतिरजायत । धर्म्मः स्तनान्तादभवत् हृदयात् कुसुमायुधः । भ्रूमध्यादभवत् क्रोधो लोभश्चाधरसम्भवः । बुद्धेर्मोहः समभवदहङ्कारादभून्मदः । प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान् मृत्युर्लोचनतो नृप ! । भरतः करमध्यात्तु ब्रह्मसूनुरभूत्ततः । एते नव ! सुता राजन् ! कन्या च दशमी पुनः । अङ्कजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता । मनुरुवाच "बुद्धेर्मोहः समभवदिति यत् परिकीर्त्तितम् । अहङ्कारः स्मृतः क्रोधो बुद्धिर्नाम किमुच्यते" । मत्स्य उवाच "सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् । साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्त्तिता । केचित् प्रधानमित्याहुरव्यक्तमपरे जगुः । एतदेव प्रजासृष्टिं करोति विकरोति च । गुणेभ्यः क्षोभमाणेभ्यस्त्रयो देवा विजज्ञिरे । एका मूर्त्तिस्त्रयो भागा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सविकारात् प्रधानात्तु महत्तत्त्वं प्रजायते । महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा । अहङ्कारश्च महतो जायते मानवर्द्धनः । इन्द्रियाणि ततः पञ्च वक्ष्ये बुद्धिवशानि तु । प्रादुर्भवन्ति चान्यानि तथा कर्म्मवशानि तु । श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका च यथाक्रमम् । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चेतीन्द्रियसंग्रहः । शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तत्क्रियाः । मन एकादशं तेषां कर्म्मबुद्धिगुणान्वितम् । इन्द्रियावयवाः सूक्ष्मास्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः । श्रयन्ति यस्मात्तन्मात्राः शरीरं तेन संस्मृतम् । शरीरयोगाज्जीवोऽपि शरीरी गद्यते बुधैः । मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया । आकाशं शब्दतन्मात्रादभूच्छब्दगुणात्मकम् । आकाशविकृतेर्वायुः शब्दस्पर्शगुणोऽभवत् । वायोश्च स्पर्शतन्मात्रात्तेजश्चाविरभूत्ततः । त्रिगुणं तद्विकारेण तच्छब्दस्पर्शरूपवत् । तेजो विकाराद्भवद्वारि राजंश्चतुर्गुणम् । रसतन्मात्रसम्भूतं प्रायो रसगुणात्मकम् । भूमिस्तु गन्धतन्मात्रादभूत् पञ्चगुणान्विता । प्रायो गन्धगुणा सा तु बुद्धिरेषा गरीयसी । एभिः सम्पादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः । ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जीवात्मा कथ्यते बुधैः । एवं षड्विंशकं प्रोक्तं शरीर इह मानवे । सांख्यं संख्यात्मकत्वाच्च कपिलादिभिरुच्यते । एतत्तत्त्वात्मकं कृत्वा जगद्वेधा अजीजनत् । सावित्रीं लोकसृष्ट्यर्थं हृदि कृत्वा समास्थितः । ततः संजपतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् । स्त्रीरूपमर्द्धमकरोदर्द्धं पुरुषरूपवत् । शतरूपा च सा ख्याता सावित्री च निगद्यते । सरस्वत्यथ गायत्री ब्रह्माणी च परन्तप ! । ततः स्वदेहसम्भूतामात्मजामित्यकल्पयत् । दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावत्कामबाणार्द्दितो विभुः । अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः । ततो वशिष्ठप्रमुखाः भगिनीमिति चुक्रुशुः । ब्रह्मा न किञ्चिद्ददृशे तन्मुखालोकनादृते । अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः । ततः प्रणामनम्रान्तां पुनरेवाभ्यलोकयत् । अथ प्रदक्षिणं चक्रे सा पितुर्वरवर्णिनी । पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्रूपालोकनेच्छया । आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाण्डुगण्डवत् । विस्मयस्फुरदोष्ठञ्च पाश्चात्यमुदगात्ततः । चतुर्थमभवत् पश्चाद्वामं कामशरातुरम् । ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा । उत्पतन्त्यास्तदाकाश आलोकनकुतूहलात् । सृष्ट्यर्थं यत् कृतं तेन तपः परमदारुणम् । तत् सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया । तेनोर्द्ध्वं वक्त्रमभवत् पञ्चमं तस्य धीमतः । आविर्भवज्जटाभिश्च तद्वक्त्रञ्चावृणोत् प्रभुः । ततस्तानब्रवीत् ब्रह्मा पुत्रानात्मसमुद्भवान् । प्रजाः सृजध्वमभितः सदेवासुरमानुषीः । एवमुक्तास्ततः सर्वे ससृजुर्विविधाः प्रजाः । गतेषु तेषु सृष्ट्यर्थं प्रणामावनतामिमाम् । उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् । सम्बभूव तया सार्द्धमतिकामातुरो विभुः । सलज्जाञ्चकमे देवः कमलोदरमन्दिरे । यावदब्दशतं दिव्यं यथान्यः प्राकृतो जनः । ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन्मनुः । स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् । स तु तद्रूपसामान्यादधिपूरुष उच्यते । वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः । स्वायम्भुवा महाभागाः सप्त सप्त तथा परे । स्वारोचिषाद्याः सर्वे ते ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः । औत्तमिप्रमुखा-

"कृतदुर्येषान्त्वं सम्प्रमोऽधुना" । सर्गशब्दे ५२५० पृ० तत्स्थानववियत्वं दृश्यम् । [गर्भदात्रीक्षुपे राजनि० ।

सृष्टिप्रदा स्त्री सृष्टिं तज्जेतुं गर्भं प्रददाति प्र+दा–क ।

सृ(सॄ) हिंसायां क्र्या० प० प० सक० सेट् । सृणाति असारीत् सीर्णः सीर्णिः । धोपदेश एव न्याय्यः ।

सेक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् । सेकते असेकिष्ट पर्युदासाच्च षोपदेशः । क्वादित् चङि न ह्रस्वः ।

सेक पु० सिच–घञ् । सेचने जलादिना आर्द्रीकरणे हेमच० ।

सेकपात्र न० सिच्यतेऽनेन सिच–करणे घञ् कर्म० । (सेउनी) सेचनपात्रभेदे अमरः ।

सेकिम न० सेकेन निर्वृत्तम् सेक–वा डिम । मूलके हेमच०

सेक्तृ पु० सिञ्चति रेतः सिच–तृच् । १पत्यौ हेमच० । २सेचके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

सेक्त्र न० सिच–करणे ष्ट्रन् । सेकपात्रे सि० कौ० ।

सेचक पु० सिञ्चति तोयेन पृथिवीम् सिच–ण्वुल् । १मेघे २सेककर्त्तरि त्रि० मेदि० ।

सेचन न० सिच–भावे ल्युट् । १जलादिना आर्द्रीकरणे २क्षरणे । करणे ल्युट् । ३सेचन्यां क्षुद्रसेकपात्र्यां स्त्री ङीप् मेदि० ।

सेटु पु० सिट–उन् । (तरमुज) इत्ये त्रिका० ।

सेतु पु० सि–तुन् । १क्षेत्रादेर्जलधारणार्थे (आल) (जाङ्गाल) पदार्थे अमरः । २वरुणवृक्षे मेदि० । मन्त्रजपाङ्गे ३प्रणवात्मके मन्त्रे च स्वार्थे क । सेतुक वरुणवृक्षे शब्दर० । "सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः" मठादि० त० । सेतुभेदश्च । सीमाविवादशब्दे ५३०० पृ० उक्तः । "सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः खेयो बन्ध्यस्तथाऽपरः । तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्ध्यस्तु तन्निवर्त्तनात्" नारदः । मन्त्रजपाङ्गसेतुश्च कालिकापु० ५५अ० उक्तो यथा "मन्त्राणां प्रणवः सेतुस्तत्सेतुः प्रणवः स्मृतः । स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति । नमस्कारो महामन्त्रो देव इत्युच्यते सुरैः । द्विजातीनामयं मन्त्रः शूद्राणां सर्वकर्मणि । अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः । वेदत्रयात् समुद्धृत्य प्रणवं निर्ममे पुरा । स उदात्तो द्विजातीनां राज्ञां स्यादनुदात्तकः । स्वरितश्चोरुजातानां सप्तमापि तथा स्वरेत् । चतुर्दशस्वरो योऽसौ सेतुरौकारसंज्ञकः । स चानुस्वारचन्द्राभ्यां शूद्राणां सेतुरुच्यते । निःसेतुकं यथा तोयं क्षणान्निम्नं प्रसर्पति । मन्त्रस्तथैव निःसेतुः क्षणात् क्षरति यज्वनाम् । तस्मात् सर्वेषु मन्त्रेषु चतुर्वर्णा द्विजादयः । पार्श्वयोः सेतुमाधाय जपकर्म समारभेत् । शूद्राणामादिसेतुर्वा द्विसेतुर्वा यथेच्छतः । द्विसेतवः समाख्याता सर्वदैव द्विजातयः" ।

सेतुबन्ध पु० ६त० । लङ्कागमनार्थं श्रीरामेण नलकपिद्वारा कारिते समुद्रोपरि १आलीबन्धे २क्षेत्रादेरालीबन्धे च । "ततोऽब्रवीद्रघुश्रेष्ठं सागरो विनयान्वितः । नलः सेतुं करोत्वस्मिन् जले मे विश्वकर्मणः । सुतो धीमान् समर्थोऽस्मिन् कार्य्ये लब्धवरो हरिः । कीर्त्तिं गायन्तु ते लोकाः सर्वलोकमलापहाम् । इत्युक्त्वा राघवं नत्वा ययौ सिन्धुरदृश्यताम् । ततो रामस्तु सुग्रीवलक्ष्मणाभ्यां समन्वितः । नलमाज्ञापयच्छीघ्रं वानरैः सेतुबन्धनात् । ततोऽतिहृष्टः प्लवगेन्द्रयूथपैर्महानगेन्द्रप्रतिमैर्युतो नलः । बबन्ध सेतुं शतयोजनायतं सुविस्तरं पर्वतपादपैर्दृढम्" अध्यात्मरा० ३ अ० । "सेतुमारभमाणस्तु तत्र रामेश्वरं शिवम् । सङ्कल्पनियतो गत्वा पुरीं वाराणसीं नरः । आनीय गङ्गासलिलं रामेशमभिषिच्य च । क्षिप्त्वा समुद्रे तद्वारि ब्रह्म प्राप्नोत्यसंशयः । कृतानि प्रथमेनाह्ना योजनानि चतुर्दश । द्वितीयेन तथा चाह्ना योजनानाञ्च विंशतिः । तृतीयेन तथा चाह्ना योजनान्येकविंशतिः । चतुर्थेन तथा चाह्ना द्वाविंशतिः तथा कृतम् । पञ्चमेन त्रयोविंशद् योजनानां समन्ततः । बबन्ध सागरे सेतुं नलो वानरसत्तमः । तेनैव जग्मुः कपयो योजनानां शतं द्रुतम् । असंख्याताः सुवेलाद्रिं रुरुधुः प्लवगोत्तमाः" ४अ० ।

सेतुभेदिन् पु० सेतुं भिनत्ति भिद–णिनि । दन्तीवृक्षे शब्दर० ।

सेतुवृक्ष पु० सेतुनामको वृक्षः । वरुणवृक्षे शब्दर० । २सेतूपरिस्थे वृक्षे च ।

सेत्र न० सि–बन्धने ष्ट्रन् । (वेड़ि) निगड़े सि० कौ० ।

सेना स्त्री सि–न, सह इनेन प्रभुणा वा । १सैन्ये अमरः । २जिनानां ३मातृभेदे हेमच० । [२सेनाया उपकरणे च ।

सेनाङ्ग न० ६त० । १हस्त्यश्वरथपदातिसंघाते अमरः ।

सेनाचर पु० सेनायां चरति चर–ट । सेनानुगामिनि "सेनाचरीभवदिभाननेति" नैष० । [केये २सेनापतौ च अमरः

सेनानी पु० सेनां देवसेनां वा नयति नी–क्विप् । १कार्त्ति-

सेनापति पु० ६त० । १कार्त्तिकेये २सैन्याध्यक्षे च मेदि० । "कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः । हस्तिशिक्षाश्वशिक्षासु कुशलः श्लक्ष्णभाषिता । निमित्ते शकुने ज्ञाता वेत्ता चैव चिकित्सिते । कृतज्ञः कर्मणां शूरस्तथा

क्लेशसह ऋजुः। व्यूहतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसार-विशेषवित्। राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियोऽथ वा" मत्स्यपु० १८९ अ०।

सेनामुख न० ६त०। १सैन्याग्रे संख्याविशेषयुते हस्त्यश्वादौ हस्तिनः त्रयः रथाः त्रयः अश्वा नव पत्तादयः पञ्चदश एतत्समुदाये अमरः। [२मिके सैन्ये अमरः।

सेनारक्ष पु० सेनां रक्षति रक्ष–अण्। सेनारक्षाकारके या-

सेफ पु० सि–फ। शेफे पुंसोऽसाधारणचिह्ने जटा०।

सेमन्ती स्त्री सिम–क्षि गौ० ङीष्। (सेयाँती) पुष्पभेदे।

सेर पु० "पादोनगद्यानकतुल्यटङ्कैर्द्विसप्त७२तुल्यैः कथितोऽत्र सेरः। मणाभिधानं खयुगैः४०श्च सेरैर्धान्यादितौल्येषु तुरुष्कसंज्ञः १। १द्रङ्केन्दु १८२। सङ्क्षैर्धटकैश्च सेरस्तैः पञ्चभिः स्याद्धटिका च ताभिः। मणोऽष्टभिस्त्वालमगीरशाहकृतात्र संज्ञा निजराजधान्याम्" लीला० उक्ते मानभेदे।

सेराह पुंस्त्री०। श्वेताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष्।

सेरु त्रि० सि–बन्धने रु। बन्धनकर्त्तरि व्या०।

सेलु पु० सि–लु। श्लेष्मातकवृक्षे द्विरूपको०।

सेव न० सेव–कर्मणि घञर्थे क। सेविफले (सेओ) राजनि०

सेवक पु० सीव्यति सिव–ण्वुल्। १सीवनकर्त्तरि (दरजी) सेव–ण्वुल्। २भृत्ये ३दासे ४अनुचरे च त्रि० मेदि०।

सेवकालु पु० सेवं सेविफलमिव कायति कै–क कर्म०। निशाभङ्गावृक्षे (दुग्धपेया) शब्दच०। [निधौ भरतः।

सेवधि पु० सेवं सेवनं दधाति धा–कि। शङ्खप्रभृतौ

सेवन न० सिव–सेव–वा ल्युट्। १सूच्यादिना वस्त्रादेर्योजने अमरः। २आश्रयणे ३उपभोगे ४बन्धने ५पूजने ६भजने च मेदि०। सीव्यतेऽनया ल्युट्। ७सूच्यां स्त्री ङीप् हेमच०।

सेवा स्त्री सेव–अ। १भजने २आराधने ३उपभोगे ४आश्रयणे च। सेवापराधाश्च अपराधशब्दे २२२पृ० दर्शिताः वाराहेत्वन्यथोक्ता यथा "कर्मणा मनसा वाचा ये पापकर्मिणो जनाः। भक्षणं दन्तकाष्ठस्य राजान्नस्य तु भोजनम्। मैथुनं शवसंस्पर्शः पुरीषोत्सर्ग एव च। सूतक्युदक्यास्पर्शनं स्पर्शनं मोहनं तथा। अभाष्यभाषणं कोपं पिण्याकस्य च भक्षणम्। रक्तपारक्यमलिननीलजालम्बरधारणम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्धः पतितान्नस्य भक्षणम्। अभक्ष्यभक्षणञ्चैव तण्डुलीयविभीतकम्। खाद्दानं तु वराहस्य जालपादवराकयोः। भक्षणं देवतागारे सोपानत्कोपसर्पणम्। तथैव देवपूजायां निषिद्धकुसुमार्चनम्। अनुत्तार्य्य च निर्माल्यं पूजा जीर्णान्धकारयोः। पानं सुराया देवस्य अन्धकारे प्रबोधनम्। वातकर्मार्चने विष्णोरनमस्करणं तथा। अपराधास्त्रयस्त्रिंशत् समाख्याता मया धरे!। एभिर्युक्तस्तु पुरुषो विष्णुं नैव प्रपद्यति। दूरस्थो न नमस्कारं कुर्य्यात् पूजा तु राक्षसी"।

सेवि न० सेव–कर्मणि इन्। फलभेदे (सेओ) राजनि०।

सेविका स्त्री पक्वान्नभेदे कृतान्नशब्दे २१२१ पृ० दृश्यम्।

सेवित त्रि० सेव–क्त। १आराधिते शब्दर०। २आश्रिते ३उपयुक्ते च ५सेविफले न० राजनि०।

सेव्य न० सेव–ण्यत्। १वीरणमूले अमरः। २अश्वत्थे पु० राजनि०। ३हिज्जलवृक्षे पु० शब्दर०। ४सेवार्हे त्रि०। ५वन्दाकृक्षे स्त्री हेमच०। [राजनि०।

सैंहली स्त्री सिंहले देशे भवा अण् ङीप्। सिंहपिप्पल्याम्

सैंहिक पु० सिंहिकायां भवः ठक्। १राहौ शब्दर०। तस्याः अपत्यम् ढक्। सैंहिकेयोऽप्यत्र अमरः।

सैकत न० सिकताः सन्त्यत्र अण्। बालुकाप्रचुरे नद्यादितटे अमरः। २सिकताप्रचुरदेशे त्रि० राजनि०।

सैकतिक पु० सह एकतया सैकतं तदस्यास्ति ठन्। १संन्यस्ते २क्षपणके ३सन्देहजीविनि त्रि० मेदि०। ४मातृयात्रायां ५मङ्गलसूत्रके न० मेदि०। [२सैकतप्रिये त्रि०।

सैकतेष्ट न० सैकतं स्थानमिष्टं यस्य। १आर्द्रके राजनि०।

सैतवाहिनी स्त्री सितायाः शर्करायाः अयम् अण् सैतो मधुररसस्तं वहति वह–णिनि। बाहुदायां नद्याम् अमरः।

सैद्धान्तिक पु० सिद्धान्तं वेत्ति सिद्धान्त+ठक्। सिद्धान्ताभिज्ञे हेमच०। [२तत्कर्मणि च "सैनापत्यमुपेत्य यः" कुमारः।

सैनापत्य न० सेनापतेर्भावः कर्म वा ष्यञ्। १सेनापतिधर्म,

सैनिक पु० सेनायां समवैति ठक्। १मिलिते हस्त्यश्वादौ अमरः। प्राणिवधनियुक्ते भाग०५।६६अ० ति०त०रघु०। वस्तुतस्तु सौनिका इव श्वधितिनेत्येव तत्र पाठः साधुः ३सेनासम्बन्धिनि त्रि०।

सैन्धव न० सिन्धुनदीसमीपे देशे भवम् अण्। १लवणभेदे अमरः "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्" भावप्र०। सिन्धोरदूरभवः अण्। २घोटकभेदे पुंस्त्री० अमरः तस्य समुद्रसमीपस्थसिन्धुदेशस्यारब्यदेशाद्भवत्वात् तथात्वम्। स्त्रियां ङीष्।

सैन्धवखिल न० सैन्धवमेव खिलम्। सैन्धवशिलाशकलसमे चिदानन्दस्वरूपे परमेश्वरे "स यथा सैन्धवखिलमनन्तरमवाह्यं रसघनम्" शत०ब्रा०१४।७।३।१२।

सैन्धी स्त्री तालादिनिर्यासे राजनि०।

सैन्य पु० सेनायां समवैति ञ्य। १मिलिते हस्त्यश्वादौ अमरः। सेनानां सङ्घः ष्यञ्। २सेनासमुदाये न०।

सैरन्ध्री स्त्री सीरं हलं धरति धृ-मूल० क सुम् च सीरन्ध्रः कृषकस्तस्येदं शिल्पकर्म अण् तदस्यास्ति अच् गौरा० ङीष्। परगृहस्थे स्ववशे शिल्पकारिण्यां स्त्रीभेदे हेमच० पृषो० सैरिन्ध्रीत्यप्यत्र अमरः।

सैरिक पु० सीरेण लाङ्गलेन खनति भूमिं सीरं वहति वा ठक्। १कृषके हालिके अमरः। २लाङ्गलयोढरि वृषे (हालेर गरु) अमरः।

सैरिभ पुंस्त्री० सीरे हले तद्वहने इभ इव शूरत्वात् शाक० ततः स्वार्थे अण्। १महिषे अमरः स्त्रियां ङीप्। "सेवे सैरिभमर्दिनीमिह महालक्ष्मीम्" महालक्ष्मीध्यानम्। २स्वर्गे त्रिका०। [भिक्टराम् शब्दर०। स्वार्थे क तत्रैव।

सैरीय पु० सीरस्येदम् अण् सैरं हलाकारमर्हति छ।

सैरेय पु० सैरं सीराकारमर्हति ढक्। १भिक्टराम् शब्दर० ढकञ्। सैरेयकोऽप्यत्र राजनि०।

सैवाल न० सेवायै मीनादीनामुपभोगाय अलति पर्याप्नोति अच् सेवालं ततः स्वार्थे अण्। शैवाले स्वार्थे क। तत्रैव "या पांशुपाण्डुरवपुर्विरसा पुरासीत् सैवालकाङ्कुरवतामधुना बिभर्ति चङ्कटपदो ञ्श्लोकात् इत्यादि

सोढ़ त्रि० सह-क्त इडभावः। १चान्ते तितिक्षिते अमरः कर्त्तरि क्त। २शीतादिद्वन्द्वसहनशीले त्रि०। [शीले मेदि०।

सोढ़ त्रि० सह-तृच् वा इडभावः। १सहनकर्त्तरि २क्षमा-

सोत्कण्ठ त्रि० सह उत्कण्ठया सहस्य सः। औत्सुक्यान्विते अभीष्टलाभेच्छया विलम्बासहिष्णुत्वयुक्ते जटा०।

सोत्प्रास न० उद्+प्र-अस-घञ् सह उत्प्रासेन सहस्य सः सोल्लुण्ठने अन्यार्थकस्य वाक्यस्य अन्यार्थकत्वकल्पनया तदुत्तरार्थके १वाक्ये २प्रियवाक्ये च शब्दर०। ३सशब्दहासेन सहिते त्रि०।

सोदय त्रि० सह उदयेन प्रादुर्भावेण वृद्ध्या वा सहस्य सः १प्रादुर्भूते २वृद्धि(सूद)युक्ते ३लाभयुक्ते च "व्ययं दद्याच्च सोदयम्" स्मृतिः। [भ्रातरि २तादृशभगिन्यां स्त्री शब्दर०

सोदर पु० समानमुदरं यस्य समानस्य सः। १एकोदरभवे

सोदर्य्य पु० समाने उदरे शयितः यत् सादेशः। १एको-

दरजाते भ्रातरि। २तादृशभगिन्यां स्त्री अमरः।

सोनह न० सु-विच् सवे नह्यते नह घञर्थे क। लशुने शब्दर०

सोन्माद पु० सह उन्मादेन सादेशः। उन्मत्ते उन्मादिष्णौ।

सोपप्लव पु० सह उपप्लवेन सादेशः। समाक्रान्तभूच्छायेन राहुणा योगरूपोपप्लवसहिते १चन्द्रे तथाभूतचन्द्रच्छायायोगयुक्ते २सूर्य्ये च अमरः। ३उपद्रवयुते त्रि०। चन्द्रार्कयोर्ग्रासकारणमुपरागशब्दे प्रायेणोक्तं देवीपुराणोक्तमधिकमत्रोच्यते।

"ब्रह्मोवाच "यदयं वदते लोको वालिशत्वान्महामते!। तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम्। यदि सत्यमयं ग्रस्तस्तोरारार्दिवाकरः। तत्कथं नोदरस्थेन राहुणा भस्मसात् कृतः। अथ वा राहुणाक्रम्य निजवक्त्रं प्रवेशितः। तत्कथं दशनैस्तीक्ष्णैः शतधा न विखण्डितः। विमुक्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः। न चास्यापहृतं तेजो न स्थानादपसारितः। यदि वा ह्येष निष्पीतः कथं दीप्ततरोऽभवत्। तस्मात्तु तेजसां राशी राहोर्वक्त्रं गमिष्यति। भक्ष्यार्थं सर्वदेवानां सोमः सृष्टः स्वयम्भुवा। तत्रस्थममृतञ्चापि सम्भूतं सूर्य्यतेजसा। पिबन्त्यमृतमयं देवाः पितरश्च स्वधाऽमृतम्। त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च। त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः सोमं पिबन्ति ये। राहोरप्यमृतं भागः पुरा सृष्टः स्वयम्भुवा। तस्मात्सह्यामुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु। उद्धृत्य पार्थिवीं छायामभ्राकारां तमोमयः। पातुमिच्छन् ततस्तेन्दुमाच्छादयति छायया। शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्वणि भास्करम्। सूर्य्यमण्डलसंस्थस्तु चन्द्रमेव जिघांसति। तस्मात् पिबति तं राहुस्तत्तनुत्या विनाशयन्। अविच्छिन्नन् यथा पद्मं पिबति भ्रमरो मधु। चन्द्रस्थममृतं तद्वद्भेदाद्राहुरश्नुते। चन्द्रकान्तो मणिर्यद्वत्तु छिन्नं क्षरते जलात्। क्षरन्नपि न हीयेत तेजसा नैव मुच्यते। यथा सूर्य्यमणिः सूर्य्यादुत्पाद्य पावकं शुभम्। न भवत्यप्यहीनोऽपि तेजसा नैव मुच्यते। एवं चन्द्रश्च सूर्य्यश्च छादितावपि राहुणा। स्वतेजसा न मुच्येते नाप्यहीनौ बभूवतुः। पर्वस्वथ च चन्द्रस्य माणिक्यकनकाकृतिः। सोमो दैवतसंयोगात् छाया योगाच्च पार्थिवात्। राहोश्च वरलब्धा वै प्रक्षरेदमृतं शशी। स्वदोहकाले सम्प्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च सौरभेया। स्वाङ्गादेव क्षरेत् क्षीरं तथेन्दुः क्षरतेऽमृतम्। पितेव सूर्य्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्यते। यथा मातुःस्तनं

पीत्वा जीवन्ति सर्वजन्तवः। पीत्वाऽमृतं तथा सोमात् तृप्यन्ते सर्वदेवताः। सम्भृतं सर्वयागेषु तथाय क्षरते शशी। तं क्षरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः। तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति। सर्वमर्द्धं त्रिभागञ्च पादं पादार्द्धमेव च। आक्रम्य पार्थिवीं छायां यावन्त चन्द्रमण्डलम्। अतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः। तांश्च विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च। चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव मुच्यते। तिथिभागाश्च यावन्तः पुनस्त्यर्क्कं प्रमाणतः। पर्वच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्त्तितः। अतो राहुभुजः सोमः सोमवृद्धिर्दिवाकरात्। पर्वकाले स्थितिस्त्वेवं विपरीता पुनः पुनः। अतश्छादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ। राहुरप्यकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति। उद्धृत्य पार्थिवीं छायां धूममेघ इवोत्थितः। चन्द्रस्य यद्वपुश्च्छं राहुणा भास्करस्य च। तन्मात्रखण्डेन तस्य केवलं श्यामलीकृतम्। कर्दमेन यथा वस्त्रं शुक्लमप्युपहन्यते। एकदेशोऽथ सर्वं वा राहुणा चन्द्रमास्तथा। प्रक्षालितं तदेवेह पुनः शुक्लतरं भवेत्। राहुत्यक्तं भवेत्तद्वत् निर्म्मलं चन्द्रमण्डलम्। राहुणा च्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ। विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम्। एवं न गृह्यते सूर्य्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते। अबुधास्तं न पश्यन्ति मानुषा मांसचक्षुषः। जगतस्सम्मोहनञ्चैतत् ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः”।

सोपाधि(क) सह उपाधिना वा कप् सादेशः। उपाधियुक्ते प्रतिलाभाशया क्रतदानादौ।

सोपान न० उप–अन–भावे घञ् सह विद्यमानः उपानः उपरि गतिरनेन। आरोहणसाधने काष्ठादिनिर्म्मि (पैठा) प्रकृतौ पदार्थे अमरः।

सोभाञ्जन पु० शोभाञ्जन+पृषो०। (शजना) वृक्षे भरतः।

सोम पु० सु–मन्। १चन्द्रे २कर्पूरे अमरः। ३कुबेरे ४यमे ५वायौ ६वसुभेदे ७जले ८सोमलतौषधौ ९वानरे मेदि० १०सोमरसे हेमच० ११अमृते १२दीधितौ उणा०। सह उ(ज)मया। १३शिवे १४वानरेशे सुग्रीवे च।

सोमस्य ग्रहभेदः तत्कक्षामानादिकं खगोलशब्दे ४२२५ पृ० दृश्यम्। तत्प्रकृत्यादिकं यथा

“चन्द्रः सिताङ्गस्समगात्रयष्टिर्वाग्मी परिध्यङ्गविवेकयुक्तः। क्वचित् कृशः शीतलवाक्ययुक्तः सत्त्वाश्रयो वातकफानिलात्मा” सर्वार्थचिं०। स च वायव्या दैशः वैश्यजातिः स्त्रीग्रहः लवणरसस्ट्गशिरो नक्षत्राणाधीशः। ग्रहयज्ञशब्दे तन्मन्त्रादिकं दृश्यम्। तस्य जन्मकाले मेषादिराशिषु स्थितिभेदे फलभेदः वृहज्जातकोक्तः ३०८७ पृ० जातकशब्दे उक्तः। लग्नादिस्थस्य तस्य फलं जातकपद्धतावुक्तं यथा

“चन्द्रे स्वभाजवृषगे तनुगे गुणाढ्यो दाक्षिण्यरूपधनवाक्सकले विशेषात्। अन्येषु भेषु तनुगे विकलश्च शूरः प्रोन्मत्तनीचबधिरः क्षयभाग्यवश्यः। कुटुम्ब२स्थिते कैरवाणामधीशे भवेत् पुत्रमित्रार्थसौख्यैः समृद्धः। नरः पूर्णदेहे तु हीने विलोमं स्खलद्वाक् च बोध्यं फलं तारतम्यात्। द्विजाधिराजे सहजे३ऽतिलोभः कार्पण्यवान् संप्रहृष्टश्च नीचः। हर्षान्वितो भ्रातृजनाश्रयश्च प्रकाङ्क्षितः स्यात् मनुजोऽतिहिंस्रः। पाताल४संस्थे सति शीतलांशौ जलप्रयाणाभिरतिर्नरः स्यात्। दाता सुहृद्वाहनसेवकाढ्यः सुखी सुखोत्कर्षयुतः सुभूषः। सुते५ समुद्रस्य सुते प्रसूतौ धीमित्रपुत्रैर्बहुभिः समेतः। शूरो नरः स्याद्बहुधान्यमित्रसम्पद्वाहकः क्षीणतरः सुखाढ्यः। शत्रौ६ शत्रौ पद्मिनीनां स्थिते ना शत्रुव्रातैः संयुतो दारुणश्च। मारग्निश्यामलत्वकाभ्याञ्च युक्तोऽनल्पालस्यः स्याच्च नीरोदराढ्यः। शशिनि शशिमुखी-निकेतन७स्थे भवति सुखी मदनातुरः सुदेहः। अतिमतिरनसूयकोऽप्यहृष्यो मलिततनौ बहुरोगदैन्यतप्तः। मृत्यौ८स्मृगाङ्के मतिमान्नरः स्यात्तेजस्विताढ्योऽपि च बन्धनाद्यैः। सुक्षीणदेहः सति हीनदेहे तस्मिन् भवेदल्पकजीवितश्च। निशाधिनाथे नवमालय९स्थे धीपुत्रमित्रद्रविणोपपन्नः। सौभाग्यसौख्यैः सुकृतैर्युतः स्यात् कान्ताजनेष्टो मनुजो दयावान्। दशम१०धाम्नि सुशीतलधाम्नि द्रविणधीसुकृतैः सहितः शुचिः। भवति कर्म्मपरोऽपि च सिद्धिभाङ्नरवरो न विषादकरो भवेत्। आयं११याते यामिनीनायके ना मित्रक्षेत्रद्रव्यपुत्रायुक्तः। ख्यातः शूरो दारुणस्याभिमानी शिष्टैर्भृत्यैरन्वितो बुद्धिमान् स्यात्। शीतांशौ द्वादशे१२द्वेष्यो हीनाङ्गे नेत्ररोगवान्। पतितः परमः क्षुद्रः परिभूतो नरो भवेत्”।

सोमलता च ओषधिभेदः सोमवल्लीरूपा ओषधिशब्दे १५६४ पृ० सुश्रुतवाक्ये तल्लक्षणादि दृश्यम्। सोमेन यजेतेत्यादि श्रुत्युक्ते १५यागभेदे पु०। सोमयागेतिकर्त्तव्यतादि कात्या०श्रौ० २५अ०। १०कण्डिकादौ दृश्यम्। कात्यायनशब्दे १८७६पृ० तत्प्रतिनिधिद्रव्यादि दर्शितम्।

सोमगर्भ पु० सोमस्य तदात्मकात्मतद्रूपस्योत्पत्तिस्य गर्भः स्थानम्। विष्णौ त्रिका०।

सोमज न० सोमात् तत्चरितौषधिस्यरसपानात् जायते जन-ड। १दुग्धे हेमच०। २चन्द्रजाते त्रि०। ३बुधे पु०।

सोमतीर्थ न० सोमेन तपस्तप्त्वा कृतं तीर्थम् शाक०। प्रभास-तीर्थ त्रिका०। "यत्र तप्तं तपस्तेन सोमेन सुमहात्मना। पञ्च वर्षसहस्राणि तथैवोर्द्ध्वमुखः स्थितः। एकस्मात् ततः पुनः पञ्च पञ्च मौनव्रतस्तथा। तथैवैकेन पादेन दश पञ्च च तिष्ठता। एवमुग्रं तपः कृत्वा कान्तिमानभवच्च सः। ममापराधान् सुकृत ब्राह्मणानां पतिस्तथा" वराहपु०।

सोमधारा स्त्री सोमस्य धारेव। आकाशे त्रिका०।

सोमप पु० सोमं तद्रसं पिबति पा-क। १यज्ञे सोमरसपान-कर्त्तरि २पितृगणभेदे व०व०। पा-क्विप् सोमपाप्यत्र।

सोमपत्र पु० सोमस्य ओषधिविशेषस्येव पत्रमस्य। (उलुखड़) तृणभेदे शब्दच०।

सोमपीति(थि)न् पु० पीतमनेन इनि सोमं पीतौ पृषो० वा तस्य थः। यज्ञे सोमरसपायिनि अमरः। पा-क्विप् सोमपोवाप्यत्र।

सोमबन्धु पु० सोमस्य बन्धुः, सोमो बन्धुरस्य वा। १सूर्य्ये तद्वृद्धिकरत्वात् तस्य तथात्वम्। २चन्द्रजे बुधे पु० ज्यो० २कुमुदे न०। [त्रिव्ये क्षत्रिये च ४जिनराजभेदे हेम०।

सोमभू पु० सोम एव भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य। १बुधग्रहे २चन्द्र-

सोमयाग पु० सोमनामको यागः। त्रिवर्षसाध्ये सोमरस-पानाङ्गके यागभेदे।

"नारद उवाच "सोमयागविधानञ्च ब्रूहि मां मुनि-सत्तम!। कथं तं कारयामास गुरुश्च किं फलं परम्"। नारायण उवाच "ब्रह्महत्याप्रशमनं सोमयज्ञफलं मुने!। वर्षं सोमलतापानं यतमानः करोति च। वर्षमेकं फलं भुक्त्वा वर्षमेकं जलं सदा। त्रैवार्षिकमिदं यागं सर्वपापप्रणाशनम्। यस्य त्रैवार्षिकं धान्यं नि-हितं भृतिहेतवे। अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातु-मर्हति। महाराजस्य देवो वा यागं कर्त्तुमलं मुने!। न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं बहुघ्नो बहुदक्षिणः" ब्रह्मवै० श्रीकृष्णज० ६० अ०। सोमशब्दे दृश्यम्।

सोमयाजिन् पु० सोमेन यजते यज-णिनि। सोमयाग-कर्त्तरि। तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम्।

सोमयोनि न० सोमः योनिरस्य। चन्दनभेदे शब्दच०।

सोमराजी स्त्री सोमेन राजते राज-अच् गौरा० ङीष्। (सोमराज) १ओषधिभेदे। २वाकुच्यां भावप्र०। "अवल्गुजा वाकुची स्यात् सोमराजी सुपर्णिका" इत्युपक्रमे "वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी। विष्टम्भहृद्धिमा रुच्या सरा श्लेष्मास्रपित्तनुत्। रूक्षा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकृमिप्रणुत्। तत्फलं पित्तलं कुष्ठ-कफानिलहरं कटु। केश्यं त्वच्यं कृमिश्वासकासशोथाम-पाण्डुहृत्" भावप्र०। स्वार्थे क। सोमराजिकाप्यत्र। राज-णिनि। सोमराजिन् अप्यत्र पु० अमरः। [राजनि०

सोमलता स्त्री सू-मन् कर्म०। स्वनामख्यातायां लतायाम्

सोमलतिका स्त्री सोमलतेव इवार्थे कन् अत इत्त्वम्। १गुडूच्याम् राजनि०। स्वार्थे क। २सोमलतायाञ्च।

सोमवंश पु० सोमस्य वंशः। १चन्द्रवंशे २चन्द्रावधिकै गोत्र-परम्पराजाते क्षत्रिये भाग० ९स्कन्धे दृश्यम्।

सोमवल्क पु० सोमस्येव वल्कोऽस्य। १करञ्जे जटा०। २रोठा-करञ्जे राजनि० ३श्वेतखदिरे ४कट्फले च मेदि०।

सोमवल्लिका स्त्री सोमवल्लीव कायति कै-क। सोमराज्याम् अमरः। स्वार्थे क। २सोमलतायाम्। सोमवल्लरीत्यप्यत्र।

सोमवल्ली स्त्री सोमाया लतायाः वल्ली। १गुडूच्याम् अमरः। सोमरूपा वल्ली। २सोमलतायाम् भरतः। ३सोमराज्यां शब्दर०। ४ब्राह्म्यां ५सुदर्शनायां ६पातालगरुड्यां राजनि०। "सोमवल्ली महागुल्मा यज्ञश्रेष्ठा धनुर्लता। सोमार्हा गुल्मवल्ली च यज्ञवल्ली द्विजप्रिया। सोमक्षीरा च सोमा च यज्ञाङ्गा रुद्रसंख्यया। सोमवल्ली कटुः शीता मधुरा पित्तदाहहृत्। तृष्णा विशेषात् शमनी पावनी यज्ञसाधनी" राजनि०।

सोमवामिन् पु० सोमं तद्रसं वमति वम-णिनि। सोमरस-पानाधिक्ये मुखेन सोमवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्या-मधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यम्।

सोमवार पु० सोमस्वामिको वारः। चन्द्रस्वामिके दिने।

सोमविक्रयिन् पु० सोमं विक्रीणाति वि+क्री-णिनि। सोम-लतायाः विक्रेतरि "पापो हि सोमविक्रयी" श्रुतिः।

सोमवृक्ष पु० सोम इव वृक्षः। १कट्फलवृक्षे रत्नमा० २श्वेत-खदिरे च राजनि०। [राजनि०।

सोमसार पु० सोम इव शुभ्रः सारोऽस्य। श्वेतखदिरे

सोमसिद्धान्त पु० सोमकृतः सिद्धान्तः। चन्द्रप्रोक्ते ज्यो-तिषसिद्धान्तग्रन्थभेदे जटा०। [त्रिका०।

सोमसिन्धु पु० सोमस्यामृतस्य सिन्धुरिव आधारः। विष्णौ

सोमसुत् पु॰ सोमं सुतवान् सु—भूते क्विप्। यज्ञार्थं कृतसोमलतानिष्पीड़ने शि॰ कौ॰।

सोमसुता स्त्री ६त॰। नर्मदानद्याम् राजनि॰। २बुधे पु॰ सामोद्भवादयोऽप्यत्र यथायथम् पुंस्त्री॰। [शब्दार्थचि॰

सोमसुत्वन् पु॰ सोमं सुतवान् सु—भूते क्वनिप्। कृतसोमरसे

सोमसूत्र न॰ सोमस्य जलस्य सूत्रमिव प्रणाली। १जलनिर्गम प्रणाल्याम् शिवलिङ्गस्यगौरीपट्टस्य २जलनिर्गमस्थाने च "सोमसूत्रं न लङ्घयेत्" तन्त्रम्। [रक्तकैरवे रत्नमा॰।

सोमाख्य न॰ सोमं लताभेदमाख्यातिवर्णेन आ+ख्या-क।

सोमातिपूत पु॰ सोमोऽतिपूतो वान्तो मुखभिन्नच्छिद्रेण येन अति+पू-कर्म्मणि क्त। कृते सोमरसपाने आधिक्यात् मुखभिन्ननासिकादिच्छिद्रैः सोमरसवमनकर्त्तरि तस्य सौत्रामण्यामधिकारः सौत्रामणीशब्दे दृश्यः।

सोल्लुण्ठ त्रि॰ सह उल्लुण्ठेन सादेशः। भूमौ पार्श्वपरिवर्त्तादियुक्ते १अश्वादौ हला॰ २स्तुते निन्दापरतया निन्दाया वा स्तुतिपरतया युक्ते ३वाक्ये च।

सोल्लुण्ठन न सह उल्लुण्ठनेन सादेशः। अन्यथास्थितस्य अन्यरूपेण परिवर्त्तनसहिते वाक्ये (स्तुतिपरस्य निन्दापरता निन्दापरस्य च स्तुतिपरता इत्येवं कल्पके वाक्ये)।

सोष्यन्तीहोम पु॰ सोष्यन्तीं सूतापन्नामासन्नप्रसवां ज्ञात्वा कार्य्यः होमः। सोष्यन्त्या आसन्नप्रसवाया हिताय कर्त्तव्ये होमभेदे तत्प्रकारः सं॰ त॰ दृश्यः।

सौकर्य्य न॰ सुकरस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। १अनायाससाध्यत्वे जटा॰। २सुकरस्य कर्मणि च।

सौखसुप्तिक त्रि॰ सुखसुप्तिं सुखेन शयनं पृच्छति ठञ्। प्रातःकाले सुखशयनप्रच्छके वैतालिकादौ हेमच॰।

सौखिक त्रि॰ सुखं प्रयोजनमस्य ठक्। सुखाभिलाषिणि (सौखिन)।

सौख्य न॰ सुखमेव चातु॰ ष्यञ्। सुखे हेमच॰।

सौगत पु॰ सुगत एव अण्। १सुगते बुद्धभेदे हेमच॰ तस्येदम् अण्। २सुगतसम्बन्धिनि त्रि॰। सुगतमतमधीते अण्। ३सुगतमताध्यायिनि त्रि॰। [शब्दर॰।

सौगन्ध न॰ सुष्ठु गन्धोऽस्य स्वार्थे अण्। कत्तृणे रामकर्पूरे

सौगन्धिक न॰ सुष्ठु गन्धः सुगन्धः सोऽस्त्यस्य ठन् स्वार्थे अण्। १कह्लारे अमरः। २सुगन्धके पु॰ अमरः। सुगन्धेन व्यवहरति ठक्। (गन्धी) ३सुगन्धव्यवहर्त्तरि त्रि॰ मेदि॰। ४पद्मभेदे भा॰ व॰ सौगन्धिकाहरणपर्व। [२सुगन्धौ।

सौगन्ध्य न॰ सुगन्धस्य भावः ष्यञ्। १सद्गन्धे। स्वार्थे ष्यञ्।

सौचिक पु॰ सूचीं तत्कर्मसीवनमुपजीवति ठन्। (दरजी) सीवनकारके अमरः। इन्। सौचि तथार्थे शब्दर॰।

सौजन्य न॰ सुजनस्य भावः ष्यञ्। १सुजनतायां २सद्व्यवहारे च "सौजन्यजन्यं यशः" मल्लिनाथः।

सौण्डी स्त्री शुण्डा तदाकारोऽस्त्यस्याः अण् ङीप् पृषो॰ शस्य सः। गजपिप्पल्याम् शब्दच॰।

सौत्र पु॰ पाणिन्यादिभिः सूत्रेण कर्मविशेषाय पठितः अण्। भ्वाद्यादिदशगणीयभिन्नेषु सूत्रमात्रे कार्य्यभेदार्थं पठितेषु १धातुषु। सूत्रं यज्ञसूत्रमर्हति अण्। २विप्रे हेमच॰।

सौत्रामणी स्त्री सुत्रामा इन्द्रो देवताऽस्य अण् मपूर्वत्वात् न टिलोपः णत्वम्। इष्टिभेदे तत्र हि सुरापानं विप्राणां विहितम्। "सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्" स्मृतिः। स च यज्ञः ऋद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव कर्त्तव्यः तत्राधिकारिविशेषः कात्या॰श्रौ॰१९।१ क॰ उक्तः। "ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यृद्धिकामस्य" सू॰। "ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम्" कर्कः। "अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूतसोमवामिनाम्" सू॰ "एभिश्च निमित्तैः सौत्रामणी भवति। तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याङ्गं यथा स्यादिति स हि फलवान् निष्फलोऽग्निरिति एवं च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौत्रामणी भवति। ननु चानग्निमतोऽपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणी श्रूयते "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति नैतदेवम् अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात् तदङ्गता युक्ता यस्य प्रकरणम् तस्यान्यद्विधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम्। सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति सौत्रामणीप्रकरणे पाठः तेन प्रस्तुतविपरिवृत्त्या सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति न सौत्रामण्याः सोमाङ्गता यथा "वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेतेति" वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता वृहस्पतिसवस्य, तस्मान्नानग्निमति सोमे सौत्रामणी "सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति किमर्थस्तर्हि पाठः अग्निमत् सोमस्यानुवादोऽयमित्यदोषः। यद्वाऽग्निं चित्वेत्यस्यैव शेषोऽयम् अग्निमता सोमेनेष्ट्वेति तदुक्तं भवति। सोमातिपूतसोमवामिनोस्तु सौत्रामणी भवति शाखान्तरश्रवणात् सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एव न हि क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विशेषणमिति ननु च सोमकार्य्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानम् तेन तदतिपवने तद्वमने च किमिति न भवति नैतदेवं यदि नाम कार्य्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति न

त्वार्य सोमधर्मः, किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधानमिति। अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति अग्निसंयोगविधानात्। अग्निचितः तथा सोमयाजिनः तथा सोमातिपूतस्य तथा सोमवामिनः सुखव्यतिरिक्तेभ्यो नासिकाकर्णगुदादिच्छिद्रेभ्यः यस्य सोमः स्रवति स सोमातिपूत इत्युच्यते सुखेन यः सोमं वमति स सोमवामी" सं०व्या०। "राज्ञोऽपरुद्धस्य च सौत्रामणी भवति" सू०। "दुष्टरीतुं पौंसायनो रुद्ध आसेति" तद्विधानात्। स्वराज्यात् प्राच्यावितस्य राज्ञः स्वराज्यप्राप्त्यर्थम्" कर्कः। "अलभ्यमानेऽपि पशोः" सू०। "सौत्रामणी भवति पशुयोग्यः सन् यो नाम पशुं न विन्दते सोऽलभ्यपुरपशुः" कर्कः।

तत्र सुरापच्यवनप्रकारः तत्रैवोक्तः

"दक्षिणेन हुत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा तांश्च व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरम्" सू०। "दक्षिणेन हार्हपत्यं प्रवेश्याम्यगारम् नग्नहुचूर्णादि कृत्वा नग्नहुः किण्व उच्यते तांश्च शष्पादींश्चूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ विनिमय्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरा निष्पाद्यते सा च यागसाधनम्। तेन सा तद्धर्मैरभिसम्बध्यते अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकम् पृथगोदनौ निष्पाद्येते" कर्कः। "नग्नहुचूर्णानि कृत्वा नग्नहुशब्दार्थमाह "सर्जत्वक् त्रिफला चैव शुण्ठी चैव पुनर्नवा। चतुर्जातकसंयुक्ता पिप्पली गजपिप्पली। वंशोऽवका हस्तक्षला चित्रकं चेन्द्रवारुणी। अश्वगन्धा समुत्पाद्य मूलान्येतानि निर्दिशेत्। धान्यकं च यवानी च जीरकं कृष्णजीरकम्। द्वे हरिद्रे वचा चैव विरूढा व्रीहयो यवाः" इति। क्रयणानन्तरं तानि शष्पादीन्यादाय दक्षिणेन हुत्वाऽन्यगारं प्रवेश्य पूर्वं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा सर्जत्वगाद्यौषधानि तूष्णीं पिष्ट्वा तान् शष्पतोक्मलाजान् चूर्णीकृत्य दर्शपूर्णमासधर्मेण पात्रासादनादि शम्यामाकचतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकं फलीकरणान्तं समन्त्रकं कृत्वा बहुतरोदके पृथक् पृथक् चरू पक्त्वा शृतात्मभुनानन्तरं व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य पृथगभिन्नयोः पात्रयोरुभयोर्मध्यादतिरिक्तमुष्णोदकमवमाप्य तदुदकं नग्नहुप्रभृतिभिश्चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य निदधाति स्थापयति तन्मासरम्। तस्य चूर्णसंसृष्टस्याचामस्य मासरमिति संज्ञा" सं०व्या०"ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वाऽद्युना ते" इति त्रिरात्रं निदधाति" सू०। "चूर्णमासरसंसृष्टावोदनौ "स्वाद्वीं त्वेति" अंशुना ते इति" मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति क्षिप्त्वा च त्रिरात्रं निधेया सुरा" कर्कः। "एवमाचामयोश्चूर्णसंसर्गानन्तरमोदनौ चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा स्वादुनेति यजु० १९।१ "अंशुना ते यजु०" २०।२७ द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामेकस्मिन् महति पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां च संसृज्य त्रिरात्रं निदधाति सुगुप्ते देशे स्थापयति शालाया नैरृतकोणे गर्त्तं कृत्वा तत्र स्थापयतीति जीर्णः सम्प्रदायः" तिस्रो रात्रीरित्यादिसूत्रेः "एकस्याः पयसापाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति" सू०। सुरां परिषिञ्चति "एकस्यै० परिषिञ्चतीति" वचनात्। अश्विनादुह्यमानस्याकरणं कर्त्तव्यम् तस्यापूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः अश्विभ्यामपाकरोमीति गोस्पर्शनमात्रमेवेति सम्प्रदायः। अपरे तु धर्मवदपाकरणमिच्छन्ति" कर्कः "शष्पचूर्णानि चावपति" सू० "चशब्दात् सुरायाम्" कर्कः। "सारस्वतेन द्वयोः प्रातः" सू०। "प्रातःशब्देन च द्वितीयमहरमभिधीयते तत्रापि च रात्रावेवाभिषेकः प्रथमां रात्रिं परिषिञ्चतीति प्रकृत्य "द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्याह द्वितीयाम् रात्रिमिति गम्यते" कर्कः। "प्रातःशब्देन श्वोऽभिधीयते" सं०व्या० "तोक्मचूर्णानि च" सू०। "आवपति" ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम्" सू० "गवां दुग्धे नैन्द्रेण परिषिञ्चति" कर्कः उत्तमे तृतीयेऽहनि संध्या। "लाजचूर्णानि च" सू० "आवपति अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् साधनं तु व्रीहिश्यामाकावेव अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन ग्रहणम्" कर्कः। यजु० १९अ० वेददीपे तु तदङ्गसुराच्यवनप्रकारः स्पष्टः दर्शितो यथा "अथ सौत्रामणीमन्त्रास्त्रिभिरध्यायैः। क्षत्रियकामस्याग्निचितो मुखेतरच्छिद्रसोमवामिनो सुखेन सोमवामिनो राज्यच्युतस्य पशुकामस्य च सौत्रामणीयागः। अन्तःपात्यस्थाने गोचर्मणि एतानि स्थापयेत् सोमं सुराविक्रयिणः क्रीवाद्वा क्रीत्वा सीसेन शष्पं क्रीत्वा ऊर्णाभिस्तोक्मान् सूत्रेण लाजान् केनचिद्द्रव्येण नग्नहुम् विरूढा व्रीहयः शष्पम् विरूढा यवास्तोक्माः भृष्टव्रीहयो लाजाः सर्जत्वक्त्रिफलाशुण्ठीपुनर्नवाचतुर्जातकपिप्पलीगजवंशावकाहस्तक्षलाचित्रकेन्द्रवारुण्यश्वगन्धाधान्यकयवानीजीरकद्वयहरिद्राद्वयविरूढयवव्रीहय एकीकृता नग्नहुः। शष्पतोक्मलाजनग्नहून् दक्षिणद्वारेणाग्निगृहं नीत्वा संचूर्ण्य

दर्शपौर्णमासधर्म्मेण व्रीहिश्यामाकयोश्चरू बहुजले पक्का स्थालीद्वयनानन्तरं तयोश्चर्वोर्निःस्रावमुष्णं पृथक्पात्रयोराढाय शष्पादिचतुर्णां चूर्णैः संसृज्य स्थापयेत् इयं चूर्णाचामरूपं मासराख्यम्"। "ओदनौ चूर्णमासरैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वा अंशुनात इति त्रिरात्रं निदधाति" का० एवमाचामयोस्तु चूर्णसंसर्गे मासरत्वनिष्पादनानन्तरमोदनौ व्रीहिश्यामाकचरू चतुर्भिश्चूर्णैः संसृज्य स्वाद्वीं त्वेति मन्त्रेण अंशुना ते इति विंशाध्यायसप्तविंशया ऋचा चैकस्मिन् पात्रे चूर्णसंसृष्टावोदनौ मासराभ्यां संसृज्य त्रिरात्रं शालानैर्ऋतकोणे गर्त्तं कृत्वा तत्र स्थापयेत्। अयमर्थः चरू उद्धास्य द्वयोः पृथगाचामग्रहणम् ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां पृथक् त्रिधा कृतानां तृतीयांशं द्वेधा कृत्वाचामयोः क्षिपेत् ततो नग्नहुचूर्णं द्वेधा कृत्वैकमर्धं द्विधा विभज्याचामयोः क्षिपेत्। एवं चूर्णसंसृष्टाचामयोर्मासरसंज्ञा। ततः शष्पतोक्मलाजचूर्णानां द्वितीयं तृतीयांशं द्विधा कृत्वैकैकं भागमोदनयोः क्षिपेत् नग्नहुचूर्णद्वितीयार्द्धं द्वेधा कृत्वोदनयोः क्षिपेत् तत ओदनावेकपात्रे कृत्वा तत्राचामौ क्षिपेत् ततः "स्वाद्वीं त्वा" "अंशुना ते" इति मन्त्राभ्यां चूर्णमासरैः सहौदनयोरालोडनेन संसर्गः कार्य्यः ततस्त्रिरात्रनिधानम् शष्पतोक्मलाजचूर्णतृतीयांशानां प्रतिदिनं सुरायां निवापार्थं रक्षणमिति। एकस्या पयस्यायाः कृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेति शष्पचूर्णानि चावपति स्वारस्वतेन द्वयोः प्रातस्तोक्मचूर्णानि ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणां लाजचूर्णानि च। सायं होमान्तेऽश्विभ्यामपाकरोमीति करेण गां स्पृष्ट्वा एकां तां दुग्ध्वा तत्पयसाध्वर्युः सुरां सिञ्चति परीत इति मन्त्रेण। रक्षित शष्पचूर्णानां तृतीयांशं सुराभाण्डे क्षिपेत्। द्वितीयेऽह्नि निशान्ते सरस्वत्या अपाकरोमीति गावौ स्पृष्ट्वा दोहितेन तयोर्दुग्धेन तेनैव मन्त्रेण सुरां सिञ्चति तोक्मचूर्णतृतीयांशक्षेपश्च। तृतीयेऽह्नि रात्रौ इन्द्राय सुत्राम्णेऽपाकरोमीति तिस्रो गाः स्पृष्ट्वा ता दुग्ध्वैकीकृततत्पयसा सुरां सिञ्चति तेनैव मन्त्रेण तत्र लाजचूर्णतृतीयांशक्षेपश्चेति"। (आचामोभक्तमण्डः)

सौदामनी स्त्री सुदामा पर्वतभेदस्तेनैका दिक् तत्प्रान्तभवत्वात् अण्। १विद्युति अमरः। सा हि स्फटिकमयस्य सुदाम्नः पर्वतस्यैकदेशे जाता। २अप्सरोभेदे च हेमच०। सुदामा ऐरावतगजस्तस्य पत्नी ङीप्। ३ऐरावतयोषिति शब्दर०। तत्र ङीपि अतोऽल्लोपे सौदाम्न्यपि शब्दर०।

सौदायिक न० सुदायात् बन्धुकुलात् आगतः ठञ्। "ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽथ वा। भर्तुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्" कात्या० स्मृत्युक्ते स्त्रीधनभेदे 'सौदायिकं धनं प्राप्य स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्" स्मृतिः। स्त्रीधनशब्दे दृश्यम्।

सौदास पु० सूर्य्यवंश्ये कल्माषपादे नृपतौ।

सौध पु०न० सुधया लेपनद्रव्येण रक्तम् अण्। १राजसदनभेदे अमरः। सुधां तद्वर्णमर्हति अण्। २रूप्ये न० ३दुग्धपाषाणे पु० राजनि०। ४सुधासम्बन्धिनि त्रि०।

सौनन्द न० सुनन्द+स्वार्थे अण्। बलदेवमुसले हेमच०।

सौनिक पु० सूना वध्यस्थानं तदुपलक्षितमांसादि पण्यमस्य ठण्। मांसक्रयविक्रयोपजीविनि व्याधे (कसाइ)। हेमच० सैनिकशब्दे उदा० दृश्यम्।

सौन्दर्य्य न० सुन्दरस्य भावः ष्यञ्। १चारुतायां "अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितम्। सुश्लिष्टः सन्धिबन्धः स्यात् तत्सौन्दर्य्यमुदाहृतम्" उज्ज्वलमण्युक्ते २अङ्गादीनां सन्निवेशभेदे।

सौपर्ण न० सुपर्णं गरुडं तद्वर्णमर्हति अण्। १मरकतमणौ २शुण्ठ्यां राजनि०। सुवर्णमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्। भा०आ० २०अध्यायावधौ २४अध्यायपर्य्यन्ते ३अवान्तरपर्वभेदे न० ४पातालगरुडीलतायां स्त्री राजनि० ङीप्। तस्येदमण् ५गरुडसम्बन्धिनि त्रि०।

सौपर्णेय पु० सुपर्ण्या विनतायाः अपत्यम् ढक्। १गरुडे हेमच० २गायत्र्यादिछन्दःसु "गायत्र्यादीनि छन्दांसि सौपर्णेयानि पक्षिणः" वह्निपु०।

सौप्तिक त्रि० सुप्तिकाले रात्रौ भवम् ठञ्। १रात्रियुद्धे जटा०। तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः ठञ्। २महाभारतान्तर्गते पर्वभेदे।

सौभ न० सुष्ठु सर्वत्र लोके भाति भा—क स्वार्थे अण्। १कामचारिणि पुरे २हरिश्चन्द्रनृपपुरे जटा०। तस्य राजा अण्। ३राजभेदे स च वासुदेवेन निहतः तत्कथा भा० व० १४अ० अवधि २२अ० पर्य्यन्ते दृश्या।

सौभद्र पु० सुभद्रायां भवः अण्। १सुभद्रापुत्रे अभिमन्यौ गीता। सुभद्राय हितः अण्। २विभीतकवृक्षे शब्दच०।

सौभद्रेय पु० सुभद्राया अपत्यम् ढक्। सुभद्रासुते अभिमन्यौ

सौभरि पु० मुनिविशेषे भाग० ९।१७ अ० ज्यो०त०।

सौभागिनेय पु० सुभगाया अपत्यम् ढक् इनङ् च द्विपदवृद्धिः । १सुभगापुत्रे । २तत्कन्यायां स्त्री ङीप् ।

सौभाग्य न० सुभगाया भावः ष्यञ् द्विपदवृद्धिः । १पतिप्रियत्वे तदर्थं व्रतं सौभाग्यव्रत व्रतशब्दे ५०६८ पृ० दृश्यम । सुभगायै सुभगाय वा हितं ष्यञ् । २सिन्दूरे ३टङ्कणे च राजनि० । विष्कम्भादिषु मध्ये ४चतुर्थे योगे पु० ज्यो०त० ।

सौभाग्यचिन्तामणि पु० औषधभेदे । तल्लक्षणं सारकौ० उक्तं यथा "सौभाग्याम्रतजीरपञ्चलवणव्योषाऽभयाश्वानलानि-सन्द्राभ्रकशुद्धगन्धकरसानेकीकृतान् भावयेत् । निर्गुण्डी-युगम्रङ्गराजकट्फलापामार्गपत्रोत्थवत् प्रत्येकं स्वरसेन सिद्धवटिका घ्नन्ति त्रिदोषोदयम् । येषां शीतमतीव देहमखिलं स्वेदद्रवार्द्रीकृतं निद्रा घोरतरा समस्तकरण-व्यामोहमूढं मनः । शूलश्वासबलासकाससहितं मूर्च्छा-रुचिं टङ्ज्वरं तेषां वै परिहृत्य जीवितमसौ व्याहन्ति मृत्योर्मुखात्" । [ऐन्द्रजालिके हारा० ।

सौभिक पु० सौभं कामचारिपुरं तद्धर्म्यास्य शिल्पस्य ठक् ।

सौमनस्य न० सुमनसो भावः ष्यञ् । प्रशस्तचित्तत्वे तत्र हितं अण् । २श्राद्धे दत्तस्य पुष्पस्य प्रसादयुक्तचित्त-साधनत्वे "सौमनस्यमस्तु" श्राद्धमन्त्रः ।

सौमनस्यायनी स्त्री सौमनस्यमयतेऽनया अय–ल्युट् ङीप् ६त० । १मालत्याम् २तत्कलिकायाञ्च त्रिका० ।

सौमिकी स्त्री सोमक्रतुदीक्षा प्रयोजनमस्य ठक् ङीप् । सोमयागार्थदीक्षणीयेष्टौ हेमच० । [लक्ष्मणे शब्दच० ।

सौमित्र(त्रि) पु० सुमित्रायां भवः अण् बाह्वादि० इञ् वा

सौमेधिक पु० सुमेधया निर्वृत्तः ठक् । १सिद्धियुते हारा० । २शोभनमेधायुते च त्रि० ।

सौम्य त्रि० सोमो देवताऽस्य तस्येदं वा ञ्य । १सोमदेवताके २हविरादौ २तत्सम्बन्धिनि । टित्वात् स्त्रियां ङीप् । सोम इव शाखादित्वात् य स्वार्थे अण् । ३मनोहरे ४प्रियदर्शने ५अनुग्रे च त्रि० मेदि० ६बुधे पु० अमरः । ततः स्वार्थिकाणप्रत्ययाभावे सौम्योऽप्युभयत्र । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इति श्रुतिः । ज्योतिषोक्ते ७शुभ-ग्रहे ८वृषादिसमराशौ च ९उडुम्बरवृक्षे राजनि० । १०भास्वरे त्रि० धरणिः । ११सोमपायिनि विप्रे पु०शब्दमा० अष्टादशद्वीपमध्ये १२द्वीपभेदे पु० "गन्धर्वो वरुणः सौम्यः वहलः कङ्कु एव च । कुमुदस्य कशेरुश्च नागो भट्टारक-स्तथा । चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्कगभस्तिमान् । ताम्रकृश्च कुमारी च तत्र द्वीपा दशाष्टभिः" शब्दमा० । १३सौम्यकृच्छ्रे व्रतभेदे । "अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रोऽतिकृच्छ्रकः" प्रा० त० । सौम्यकृच्छ्रशब्दे दृश्यम् ।

सौम्यकृच्छ्र पु० कर्म० सोमदेवताके कृच्छ्रसाध्ये व्रतभेदे । "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकैकमुप-वासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" याज्ञ० । पिण्याकः खलिः आचामः भक्तमण्डः । एष षडहसाध्यः प्रा०वि० ।

सौम्यगन्धी स्त्री सौम्यः अनुग्रः गन्धो यस्याः गौरा० ङीष् । शतपत्त्र्याम् राजनि० ।

सौम्यग्रह पु० कर्म० । ज्योतिषोक्ते पूर्णचन्द्रपापायुतबुध-गुरुशुक्ररूपे शुभग्रहे "अर्कार्केन्द्वर्कसौरारा: पापाः सौम्यास्तथाऽपरे । पापयुक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापकौ" ज्यो० त० । [तथात्वम् ।

सौम्यधातु पु० कर्म० । कफे राजनि० तस्य सोमजातत्वात्

सौम्या स्त्री सोमो देवताऽस्य ञ्य सोम इव शाखा० य स्वार्थे अण् वा । १दुर्गायां देवीमा० । २महेन्द्रवारुण्यां ३रुद्रजटायां ४महाज्योतिष्मत्यां ५महिषवल्ल्यां ६गुञ्जायां ७शालपर्ण्यां ८ब्राह्म्यां ९शठ्यां १०मल्लिकायां च राजनि० मृगशिरोनक्षत्रशिरःस्थासु पञ्चतारकासु विश्वः ।

सौर पु० सूरस्य इदम् सूरो देवताऽस्य वा अण् । १सूर्य-पुत्रे शनैश्चरे २यमे च । ३सूर्य्यदेवताके त्रि० स्त्रियां ङीप् । सूरेण निर्वृत्तः अण् । एकैकराशौ तदंशेषु वा सूर्य्यगतिसाध्ये ४दिनमासादौ त्रि० । "अध्यायनञ्च यज्ञचारकर्म सौरेण मानेन सदाऽध्यवस्येत्" ज्यो०त० । "विवाहादौ स्मृतः सौरः" इति स्मृतिः । ५उडुम्बरवृक्षे पु०राजनि० ६सूर्य्योपासके त्रि० ७गुरुभेदे "गौड़ाः शाल्वोद्भवाः सौराः मागधाः कोङ्कणास्तथा । कोशलाश्च दशा-र्णाश्च गुरवः सप्त मध्यमाः" तन्त्रसा० ।

सौरज पु० सूरस्यायम् अण् सौरः आलोकस्ततो जायते जन–ड । तुम्बुरुवृक्षे राजनि० ।

सौरभ न० सुरभेर्भावः अण् । १सद्गन्धे सौरभमस्त्यस्य अच् सुरभिरस्यास्ति अण् वा । कुङ्कुमे त्रिका० २बोले च राजनि० ।

सौरभेय पु० सुरभेरपत्यम् ढक् । १गवि स्त्रियां ङीप् । "सौरभेयीभ्य एव च" गोदानमन्त्रः । तस्या इदम् ढक् । २सुरभिसम्बन्धिनि त्रि० ।

सौरसेय पु० सुरसाया अपत्यम् ढक् । स्कन्दे शब्दमा० ।

सौराष्ट्र पु० सुष्टु राष्ट्रमस्यास्ति प्रज्ञा० अण् । (सुरट) १देश-भेदे जटा० । सुराष्ट्रे भवः अण् । २सुराष्ट्रदेशभवे त्रि०

३कुन्दुरुके पु० राजनि० ४कांस्ये न० ५तुवर्य्यां स्त्री राजनि० टाप्। सुगन्धिमृत्तिकाभेदे स्त्री रत्नमा० ङीप् संज्ञायां कन्। सौराष्ट्रक पञ्चलौहे न० हेमच०।

सौराष्ट्रिक न० सुराष्ट्रदेशे भवः ठक्। विषभेदे शब्दर०।

सौरि पु० सूरस्यापत्यम् इञ्। १शनैश्चरे "सौरिवारेऽष्टता-नीति" ज्यो०त०। २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च पु०। ५असन-वृक्षे ६आदित्यभक्तायां राजनि०।

सौरिक पु० सुराणां देवानामधिवासाय हितः ठक्। १स्वर्गे स्वार्थे क। २सूर्य्यापत्ये शनैश्चरादौ।

सौरिरत्न न० सौरिप्रियं रत्नम् शाक०। नीलके मणौ राजनि०

सौरेय पु० सुरायै हितम् ढक्। शुक्लझिण्टाम् स्वार्थे क तत्रैव। "सौरेयः कुष्ठवातास्रकफकण्डूविषापहः। तिक्तोष्णो मधुरो दन्त्यः सुस्निग्धः केशरञ्जनः" भावप्र०।

सौल्विक त्रि० सुल्वं ताम्रपात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ठक्। ताम्रमयपात्रनिर्माणकर्त्तरि (कासारि)। वणिग्भेदे

सौव त्रि० स्वस्येदम् स्वरी इदम् वा अण् अव्ययटिलोपो न वृद्धिः वात्पूर्वमौत्। १आत्मसम्बन्धिनि २स्वर्गसम्बन्धिनि।

सौवग्रामिक त्रि० स्वग्रामे भवः ठक् न वृद्धिः वात्पूर्व मौत्। स्वग्रामभवे पदार्थे।

सौवर्चल पु० सुवर्चलदेशे भवम् अण्। रुचकलवणे अमरः।

सौवर्णभेदिनी स्त्री सुवर्णस्य विकारः अण् सौवर्णमिव भिनत्ति प्रकाशते भिद-णिनि। प्रियङ्गौ शब्दमा०।

सौवस्तिक पु० स्वस्तिकरणे कुशलः ठक् न वृद्धिः वात्पूर्व मौत्। पुरोहिते हेमच०। [रक्षके अमरः।

सौविद पु० सुवेत्ति सु+विद-क स्वार्थेऽण्। अन्तःपुर-

सौविदल्ल पु० सुष्ठु विदन् नृपः तं लाति ला-क स्वार्थेऽण्। अन्तःपुररक्षके अमरः।

सौवीर न० सुष्ठु वीरो यत्र सुवीरो देशभेदः तत्र भवम् अण्। १स्रोतोऽञ्जने २बदरफले "सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषैः कृतम्। गोधूमैरपि सौवीरम्" इत्या-द्युक्ते ३काञ्जिके अमरः "सौवीरन्तु ग्रहण्यर्शः कफघ्नं भेदि दीपनम्। उदावर्त्ताङ्गमर्दास्थिशूलानाहेषु शस्यते" भावप्र०। बदरवृक्षे पु० राजनि०।

सौवीरसार पुं न० कर्म०। स्रोतोऽञ्जने राजनि०।

सौवीराञ्जन न० सौवीराख्यमञ्जनम्। अञ्जनभेदे अमरः स्वार्थे क। काञ्जिकभेदे न०।

सौष्ठव न० सुष्ठु भद्रं तस्य भावः अण् न टिलोपः। अति-शये "स सौष्ठवौदार्य्यविशेषशालिनीम्" किरा०।

सौहार्द न० सुहृदो भावः अण् द्विपदवृद्धिः। १स्नेहे २मित्रत्वे हेमच०। [सौहित्यमाचरेत्" स्मृतिः।

सौहित्य न० सुहितस्य तृप्तस्य भावः ष्यञ्। तृप्तौ "नाति-

सौहृद न० सुहृदो भावः अण्। मित्रत्वे बन्धुतायाम् हेम०

स्कद उत्प्लुत्य गतौ अक० उद्धृतौ आप्लावे च सक० भ्वा० आ० सेट् इदित्। स्कन्दते अस्कन्दिष्ट। [स्कन्दत् त।

स्कन्द समाहारे अद०चु०उभ०सक०सेट्। स्कन्दयति ते अच-

स्कन्द गतौ शोषणे च भ्वा० पर० सक० अनिट्। स्कन्दति इरित् अस्कदत् अस्कान्त्सीत् चस्कन्द। आ+आक्रमणे

स्कन्द पु० स्कन्दते उत्प्लुत्य गच्छति अच्। कार्त्तिकेये अमरः अग्निकुमारशब्दे ५४ पृ० तस्योत्पत्तिरुक्ता। स्कन्दग्रह-स्कन्दापस्मारौ ग्रहशब्दे २७४५ पृ० सुश्रुतोक्तौ दर्शितौ। २नृपतौ जटा० ३देहे त्रिका० ४पारदे राजनि० ५बाल-ग्रहभेदे सुश्रुतः। [४शोषणे च।

स्कन्दन न० स्कन्द-ल्युट्। १रेचने त्रिका० २क्षरणे ३गतौ

स्कन्दांशक पु० स्कन्दस्यांश एवांशो यस्य कप्। पारदे। तयोः शिववीर्य्यजत्वादेकांशत्वम्।

स्कन्ध पु० स्कन्द्यते आरुह्यतेऽसौ सुखेन शाखया वा कर्मणि घञ् पृषो०। १अंसे (कांध) २वृक्षस्य काण्डे (गुँड़ि) अमरः। ३नृपे ४युद्धे ५समूहे ६काये ७भद्रादौ ८छन्दो-भेदे मेदि० सौगतमतसिद्धेषु ९विज्ञानादिषु पञ्चस्कन्धेषु "मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम्" माघः। १०पथि शब्दर० ११ग्रन्थ-परिच्छेदे च। "स्कन्धैर्द्वादशभिर्युक्तम्" इति भागवत-विशेषणम्। १२व्यूहे हेमच०। [विहङ्गिकायां हारा०।

स्कन्धचाप पु० स्कन्धे चाप इव। वंशादिनिर्मितशिक्याधारे

स्कन्धज पु० स्कन्धात् जायते जन-ड। स्कन्धारूढे सल्लक्यादौ "पर्वयोनय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकीमुखाः" हेमच०।

स्कन्धतरु पु० स्कन्धप्रधानः तरुः। नारिकेलवृक्षे राजनि०।

स्कन्धफल पु० स्कन्धे फलमस्य। १नारिकेलवृक्षे राजनि०। २उडुम्बरवृक्षे च शब्दच०। [शब्दच०।

स्कन्धबन्धना स्त्री स्कन्धे बन्धनमिवास्याः। मधुरिकायाम्

स्कन्धरुह पु० स्कन्धात् रोहति रुह-क। वटवृक्षे राजनि०।

स्कन्धवाह पु० स्कन्धेन वाहयति वह-णिच्-अच्। स्कन्धेन शकटादिवाहके वृषादौ हारा० ण्वुल्। स्कन्धवाहक तत्रैव हेमच०। [शाखायाम् अमरः।

स्कन्धशाखा स्त्री स्कन्धात् पतति शाखा। वृक्षस्य प्रधान-

स्कन्धशृङ्ग पुंस्त्री० स्कन्धपर्य्यन्तं शृङ्गमस्य। महिषे स्त्रियां ङीष्।

स्कन्धाग्नि पु॰स्कन्धजातोऽग्निः। स्थूलकाष्ठजाते वह्नौ जटा॰।

स्कन्धावार पु॰ स्कन्धार्थमावारः आ+वृ-घञ्। युद्धार्थ-मुद्युक्तसैन्यानां १स्थापने २तदाधारे कटके च ३राजधान्यां शब्दच॰। [शब्दादौ हेमच॰

स्कन्धिक पु॰ स्कन्धस्तेन वहनमस्त्यस्य ठन्। स्कन्धवाहके

स्कन्धिन् पु॰ स्कन्धस्तेन वहनमस्त्यस्य इनि। स्कन्धेन वा-हके शब्दादौ रत्नमा॰।

स्कन्न त्रि॰ स्कन्द्-क्त। १च्युते अमरः २गलिते ३क्षरिते ४शुष्के ५गते च। भावे क्त। ६क्षरणे न॰।

स्कन्भ प्रतिघाते क्र्या॰ स्वा॰ उ॰ सक॰ सेट्। स्कभ्नाति स्कभ्नीते स्कभ्नोति स्कभ्नुते। अस्कम्भीत् अस्कम्भिष्ट। चस्कम्भ चस्क(भ)म्भे। [म्भिष्ट।

स्कभ स्तम्भे भ्वा॰ आ॰ सक॰सेट् इदित्। स्कम्भते अस्क-

स्कु उद्धृतौ आप्लवने च क्र्या॰ स्वा॰उ॰सक॰ अनिट्। स्कु-नाति स्कुनीते स्कुनोति स्कुनुते। अस्कौषीत् अस्कोष्ट। चुस्काव चुस्कुवे। [स्कुन्दते अस्कुन्दिष्ट।

स्कुद् आप्लवने उद्धृतौ च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट् इदित्।

स्कुन्भ रोधने सौ॰ क्र्या॰ स्वादि॰ कार्य्यभागो प॰ सक॰ सेट् स्कुभ्नाति स्कुभ्नोति। अस्कुम्भीत्। उदित् क्त्वा वेट्।

स्खद विदारे दि॰ आ॰ सक॰ सेट्। स्खद्यते अस्खदिष्ट घटादि॰ स्खदयति। [स्खदयति स्खादयति।

स्खल चले भ्वा॰ प॰अक॰सेट्। स्खलति अस्खालीत् वा घटा॰

स्खलन न॰ स्खल-भावे ल्युट्। १चलने २पतने अमरः।

स्खलित न॰ स्खल-भावे क्त। १कूटयुद्धादौ प्रज्ञया वीर-मर्य्यादातः १पतने २स्खलनमात्रे च अमरः। कर्त्तरि क्त। ३चलिते त्रि॰।

स्तन मेघशब्दे अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। स्तनयति ते अतस्तनत् त। बह्वचकत्वान्न षोपदेशः।

स्तन पु॰स्तन-अच्। (माइ) स्त्रीणामङ्गभेदे पयोधरे अमरः। "अरोमशौ स्तनौ पीनौ घनावविषमौ शुभौ" स्तनयोः शुभलक्षणं गारुडे ६६अ॰। [शब्दे च मेदि॰।

स्तनन न॰ स्तन-ल्युट्। १ध्वनिमात्रे २मेघशब्दे ३कुन्थन-

स्तनन्धय पुंस्त्री॰ स्तनं धयति धे-खश् मुम् च। अतिशिशौ षेटश्त्वात् स्त्रियां ङीप्। [अमरः। स्त्रियां टाप्।

स्तनप पुंस्त्री॰ स्तनं पिबति पा-क। अतिशिशौ बालके

स्तनभर पु॰ ६त॰। १स्थूलस्तनभारे २तदाभोगे च त्रिका॰।

स्तनयित्नु पु॰ स्तन-इत्नु। १मेघे २मुस्तके अमरः ३मेघशब्दे मेदि॰ ४विद्युति शब्दर॰। ५मृत्यौ ६रोगे च हेमच॰।

स्तनवृन्त पु॰ स्तनस्य वृन्त इवाग्रम्। १स्तनाग्रे चूचुके हेमच॰ स्तनमुखशिखादयोऽप्यत्र हेमच॰। [च।

स्तनान्तर न॰ स्तनयोरन्तरम्। १हृदये हेमच॰ २स्तनमध्ये

स्तनाभोग पु॰ ६त॰। स्तनस्य परिपूर्णतायाम् त्रिका॰।

स्तनित न॰ स्तन-भावे क्त। १मेघशब्दे अमरः। २सुरतादि-शब्दे च। कर्त्तरि-क्त। ३शब्दिते त्रि॰।

स्तनितफल पु॰ स्तनिते मेघशब्दे फलति फल-अच्। वि-कङ्कतवृक्षे राजनि॰।

स्तन्भ रोधने क्र्या॰ स्वा॰ प॰ सक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट्। स्तभ्नाति स्तभ्नोति इरित् अस्तभत् अस्तम्भीत्। इदित्यन्ये षोपदेश एव न्याय्यः सौत्रोऽयमित्यन्ये तेन न षोपदेशः।

स्तन्य न॰स्तने भवम् यत्। स्तनजाते दुग्धे हेमच॰। [भूते च

स्तब्ध त्रि॰स्तम्भ-कर्मणि कर्त्तरि वा क्त। १जडीकृते २जडी-

स्तब्धरोमन् पु॰ स्तब्धं रोमास्य। १शूकरे अमरः जडीकृत-रोमणि त्रि॰ स्त्रियां वा डाप् ङीप् च।

स्तम्ब पु॰ स्था-अम्बच् किच्च पृषो॰। काण्डरहिते झिण्ट-कादौ वृक्षे २तृणमुले ३धान्यादेः गुच्छे च अमरः।

स्तम्बकरि पु॰ स्तम्बं गुच्छं करोति कृ-इन्। व्रीहिधान्ये अमरः। [न्मूलके खनित्रादौ अमरः।

स्तम्बघन पु॰ स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-क नि॰। स्तम्बो-

स्तम्बघ्न त्रि॰ स्तम्बो हन्यतेऽनेन हन-चञर्थे क। स्तम्बो-न्मूलके खनित्रादौ अमरः। स्तम्बहननमप्यत्र।

स्तम्बपुर स्त्री स्तम्बप्रधाना पूः न समासान्तः। ताम्रलिप्ते पुरभेदे हेमच॰।

स्तम्बेरम पुंस्त्री॰ स्तम्बे तृणादीनां काण्डे गुच्छे गुल्मे वा रमते रम-अच् अलुकस॰। गजे अमरः स्त्रियां ङीष्।

स्तम्भ पु॰ स्तम्भ-अच्। (थाम) १स्थूणायाम् अमरः। भावे घञ्। २जडीभावे पु॰।

स्तम्भन पु॰ स्तम्भयति स्तम्भ-णिच् ल्यु। कन्दर्पस्य पञ्चसु वाणेषु मध्ये १बाणभेदे जटा॰. भावे ल्युट्। २जडीकरणे न॰। करणे ल्युट्। षट्कर्मान्तर्गते तन्त्रोक्ते ३अभिचारकर्मभेदे

स्तम्भित त्रि॰ स्तम्भ जाड्ये णिच्-कर्मणि क्त। जडीकृते

स्तरिमन् पु॰ स्तॄ-कर्मणि इमनिच्। तल्पे उणा॰।

स्तरी स्त्री स्तॄ-कर्मणि ई। धूमे हेमच॰।

स्तव पु॰ स्तु-अप्। १प्रशंसायाम् २स्तुतौ च।

स्तवक पु॰ स्तु-वुन् स्था-अवक पृषो॰ वा। गुच्छे अमरः। २ग्रन्थपरिच्छेदे ३समूहे च मेदि॰।

स्तवेय्य पु॰ स्तु-एय्य। इन्द्रे उणा॰।

स्तावक त्रि॰ स्तु-ण्वुल्। स्तुतिकारके प्रशंसाकारके।

स्तिमित न॰ स्तिम-भावे क्त। १आर्द्रतायाम् अमरः। २अचाञ्चल्ये च मेदि॰ कर्त्तरि क्त। ३अचञ्चले ४आर्द्रे च त्रि॰।

स्तिम्भि पु॰ स्तिम-इन् मुक् च। १समुद्रे २वायौ च उणा॰।

स्तीर्वि पु॰ स्तॄ-क्विन् न वेरित्त्वम्। १आकाशे २रुधिरे ३तृणजातौ ४अध्वर्य्यौ ५पयसि ६शक्रे संक्षिप्तसा॰।

स्तुत पु॰ स्तु-कर्म्मणि क्त। स्तुतिकर्म्मणि अमरः।

स्तुति स्त्री स्तु-क्तिन्। स्तवे अमरः। [अमरः

स्तुतिपाठक पु॰ स्तुतिं पठति पठ-ण्वुल्। राजादेर्वन्दिनि

स्तुन्भ रोधने सौ॰ क्र्या॰ स्वा॰ कार्य्यभागी पर॰ सक॰ सेट् उदित् क्त्वावेट्। स्तुभ्नोति स्तुभ्नाति। अस्तुम्भीत्। सौत्रत्वादषोपदेश इत्यन्ये।

स्तुतिव्रत पु॰ स्तुतौ व्रतमस्य। स्तुतिपाठके जटा॰। ३६८पृ॰ दृश्यम्

स्तुत्यर्थवाद पु॰ ३त॰। प्रशंसया अर्थवादभेदे अर्थवादशब्दे

स्तुनक पुंस्त्री॰ स्तु-नकक्। छागे शब्दच॰ स्त्रियां ङीष्।

स्तुभ पुंस्त्री॰ स्तुन्भ-मूल॰क। छागे भरतः स्त्रियां ङीष्।

स्तूप उच्छ्राये अद॰ चु॰ सक॰ उभ॰ सेट्। स्तूपयति ते अतुस्तूपत् त। बहुच्कत्वात् अषोपदेश एव। ५१७२ पृष्ठे ष्टूप इति धातुः षोपदेशतया प्रमादात् लिखितः।

स्तूप पु॰ स्तु-पक् पृषो॰ स्तूप-अच् वा। १राशीकृते मृत्तिकादौ २संघाते ३वले ४निष्प्रयोजने च संक्षिप्त॰।

स्तृ विस्तारे स्वा॰ उ॰ सक॰ अनिट्। स्तृणोति स्तृणुते अस्तार्षीत् अस्तृत अस्तरिष्ट। पर्य्युदासान्न षोपदेशः।

स्तृ प्रीतौ अक॰ रक्षणे सक॰ स्वा॰ प॰ अनिट्। स्तृणोति अस्तार्षीत्। पर्य्युदासेन अषोपदेश एव।

स्तॄ आच्छादने क्र्या॰ प्वा॰ उ॰ सक॰ सेट्। स्तृणाति स्तृणीते अस्तारीत् अस्तरिष्ट अस्तरीष्ट अस्तीर्ष्ट। अयं षोपदेश एव न्याय्यः।

स्तेन चौर्य्ये अद॰ चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। स्तेनयति-ते अतिस्तेनत्-त। बहुच्कत्वात् अषोपदेशः।

स्तेन न॰ स्तेन-भावे अच्। १चौर्य्ये। कर्त्तरि अच्। २चौरे त्रि॰ अमरः।

स्ते(ष्टे)प क्षेपे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। स्तेपयति-ते अतिस्तिपत्-त। अषोपदेशत्वे मूलं चिन्त्यम्।

स्तेम पु॰ स्तिम-घञ् १आर्द्रीभावे २स्नेहे च अमरः।

स्तेय न॰ स्तेनस्य भावः यत् नलोपः। १चौर्य्ये अमरः। "प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा रात्रौ वा यदि वा दिवा। यत् परद्रव्यहरणं स्तेयं तत्परिकीर्त्तितम्" इत्युक्तेः परद्रव्यापहारः स्तेयं तच्च अष्टादशविवादान्तर्गतविवादपदभेदः तत्स्वरूपादिकं वीरमि॰ उक्तं चौरशब्दे २९६९ पृष्ठादौ दृश्यम्। [ङीप्।

स्तेयिन् त्रि॰ स्तेयमस्त्यस्य इनि। परद्रव्यापहारके स्त्रियां

स्तैन(न्य) न॰ स्तेनस्य भावः अण्, ष्यञ् वा। १चौर्य्ये परद्रव्यापहरणे। स्तेन एव स्वार्थे ष्यञ्। २चोरे त्रि॰भरतः।

स्तैमित्य न॰ स्तिमितस्य भावः ष्यञ्। १जाड्ये २स्नेहे ३आर्द्रीभावे च। [२जलविन्दौ ३अल्पे त्रि॰ अमरः।

स्तोक पुंस्त्री॰ स्तुच-घञ्। १चातके मेदि॰ स्त्रियां ङीष्।

स्तोकक पुंस्त्री॰ स्तोकाय जलविन्दवे कायति शब्दायते कैक। चातके अमरः स्त्रियां ङीष्।

स्तोत्र न॰ स्तु-ष्ट्रन्। १स्तवे-गुणकर्म्मादिभिः प्रशंसने अमरः। "द्रव्यस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं विधिस्तोत्रं तथैव च। तथैवाभिजनस्तोत्रं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधम्" मत्स्यपु॰ १२२ अ॰ द्रव्याद्युपाधिकतया स्तवस्य चातुर्विध्यमुक्तम्। २स्तुतिसाधने वाक्ये स्तुतिश्च गुणिनमुपसर्जनीकृत्य तन्निष्ठानां गुणानां प्राधान्येन कथनरूपा ऋग्वेदभाष्ये लक्षिता। यथा यो देवदत्तः स चतुर्वेदाभिज्ञ इत्युक्ते सर्वे जनाः स्तुतिमवगच्छन्ति यद्यपि ष्टुञ्स्तुतौ शब्दस्य स्तुतावित्येकार्थौ तथापि प्रतिगीतमन्त्रसाध्यं स्तोत्रम् अप्रतिगीतमन्त्रसाध्यं शस्त्रमिति तयोर्विवेक इति च तत्रोक्ते प्रतिगीतमन्त्रसाध्ये ३स्तवने गुणकथने च। शस्त्रशब्दे प्रतिगीतमन्त्रे इति यदुक्तं तत्र अप्रगीतमन्त्रे इत्येव बोध्यम्। प्रगीतऋग्जातं शस्त्रमिति छा॰ उ॰ भाष्य॰ टीकायामानन्दगिरिणोक्ते ४प्रगीते ऋग्जाते च।

स्तोत्रिय त्रि॰ स्तोत्राय हितं घ। स्तोत्रसाधने ऋगादौ "कत्ययजुङ्कताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यन्तीति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्रः इति पुरोऽनुवाक्या च याज्या शस्यैव च तृतीया इति" छा॰उ॰। "स्तोत्रिया नाम ऋक्सामसमुदायः" भा॰भा॰। "स्तोत्रिया नाम गीतिविशिष्टा ऋग्जातयः" शत॰ब्रा॰१४।६।१।१२ वाक्यव्याख्यायां सायनभाष्यम्। "यथोक्तस्य स्तोत्रं स्तोत्रियां बर्चं साम वा यजुर्वाऽथर्वाण्यत् कृत्वा यजेत" कात्या॰श्रौ॰ २४।७ २० "एकां स्तोत्रियामेकां ऋचामन्यां कुर्य्यात्" कर्कः।

स्तोभ पु॰ स्तुभ-घञ्। १अर्थशून्ये गानादिस्वरपरिपूरणार्थे शब्दभेदे यथा सामवेदे हुङ् हाइ प्रस्तावः। २हेलने ३स्तम्भने च हेमच॰।

स्तोभलक्षणादिकं गानशब्दे २५७३ पृ० दृश्यम् । तत्र लक्षणं वर्णमात्रस्तोभस्य । वाक्यस्तोभस्य तु नव विधाः भवन्ति तदुक्तं "आशास्तिः स्तुतिसंख्याने प्रणवः परिदेवनम् । प्रैषमन्वेषणञ्चैव सृष्टिराख्यानमेव च" एते तु वाक्यस्तोभाः पदस्तोभास्तु पञ्चदश मानग्रन्थेषु दर्शितास्तत एवावगन्तव्याः ।

स्तोम श्लाघागुणाविष्करणे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्तोमयति-ते अतुस्तोमत्-त । बहुच्कत्वात् न षोपदेशः ।

स्तोम पु० स्तोम-अच् स्तु-मन् वा । १समूहे अमरः । २यज्ञे हेमच० । ३स्तवे ४स्तुतिभेदे ५मस्तके ६धने ७शस्त्रे ८लौहाग्रदण्डे च न० ९वक्रे त्रि० । "नारायणस्तेन स्तोमेन" यजु०३।५२ "कयं स्तोमान् प्रपच्छ ऋ०१।१४।८

स्त्यान न० स्त्यै-भावे क्त तस्य नः । १स्नेहे २घनत्वे ३संहतौ ४आलस्ये ५प्रतिशब्दे च विश्वः । कर्त्तरि क्त । ६संहतिकारके ७ध्वनिकारके च त्रि० ।

स्त्येन पु० स्त्यै-इनच् । १चोरे अमृते च उणा० ।

स्त्यै संहतौ ध्वनौ भ्वा० अक० अनिट् । स्त्यायति अस्त्यासीत् पर्य्युदासात् षोपदेशः ।

स्त्री स्त्री स्तु-ड्रट् । योषिति नार्य्याम् अमरः ।

तद्भेदादिकं रतिम० उक्तं यथा

"पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शशो मृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् । भवति कमलनेत्रा नासिकाक्षुद्ररन्ध्रा अविरलकुचयुग्मा चारुकेशी कृशाङ्गी । मृदुवचनसुशीला गीतवाद्यानुरक्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी१पद्मगन्धा । भवति रतिरसज्ञा नातिखर्वा न दीर्घा तिलकुसुमसुनासा स्निग्धनीलोत्पलाक्षी । घनकठिनकुचाढ्या सुन्दरी बद्धशीला सकलगुणसमेता चित्रिणी२चित्रवक्त्रा । दीर्घातिदीर्घनयना वरसुन्दरी या कामोपभोगरसिका गुणशीलयुक्ता । रेखात्रयेण च विभूषितकण्ठदेशा सम्भोगकेलिरसिका किल शङ्खिनी३ सा । स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया या नितम्बखर्वा करिणी४मता सा । शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते मृगे । वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हये । पद्मिनी पद्मगन्धा च मीनगन्धा च चित्रिणी । शङ्खिनी क्षारगन्धा च मदगन्धा च हस्तिनी । बाला च तरुणी प्रौढा वृद्धा भवति नायिका । गुणयोगेन रन्तव्या नारी वश्या भवेत् तदा । आ षोडशाद् भवेद् बाला तरुणी त्रिंशका मता । पञ्चपञ्चाशका प्रौढा भवेद्वृद्धा ततः परम् । फलमूलादिभिर्बाला तरुणी रतियोगतः । प्रेमदानादिभिः प्रौढा वृद्धा च दृढताडनात् । बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी । प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् । अङ्गुष्ठे चरणे च गुल्फनिलये जानुद्वये वस्तिके नाभौ वक्षसि जङ्घयोर्निगदिता कण्ठे कपोलेऽधरे । नेत्रे कर्णयुगे ललाटफलके मौलौ च वामभ्रुवामूर्द्धोर्ध्वचलनक्रमेण कथिता चान्द्री कला पक्षयोः । सीमन्ते नयनेऽधरे च गलके वक्षःस्थले चूचुके नाभौ श्रोणितटे मनोभवगृहे जङ्घातटे गल्फके । गुल्फे पादतले तदङ्गुलितटेऽङ्गुष्ठे च तिष्ठत्यसौ वृद्धिक्षीणतया समं शशिकला पक्षद्वयोर्योषिताम् । शुक्लपक्षे वसेद्वामे पादाङ्गुलिकनिष्ठके । शुक्लप्रतिपदादौ च कृष्णे चाधः प्रलम्बते । पुंसः सव्ये स्त्रियोऽवामे शुक्ले, कृष्णे विपर्य्ययः । एतानि कामस्थानानि ज्ञेयानि नागरैः सदा । बलयुक्ता यदा नारी विपरीतरतिर्भवेत् । सञ्चाल्य तु कलास्थानं रन्तव्या कामिनी तदा । नेत्रे कक्षे कपोले च हृदि पार्श्वद्वयेऽपि च । ग्रीवायां नाभिदेशे च कामी चुम्बति कामिनीम् । मुखे जङ्घे नितम्बे च जघने मदनालये । स्तनयुग्मे सदा प्रीतः कामी चुम्बति कामिनीम् । प्रेमृणा स्त्रियं समालिङ्ग्य शीत्कारं मुखचुम्बनम् । कण्ठासक्तं पुनः कृत्वा गाढालिङ्गनमाचरेत् । विधृत्य हस्तौ जघनोपविष्टः शीत्कृत्य वक्त्रे च मुदा प्रचुम्ब्य । भगे च लिङ्गं स्तनमर्दनञ्च दत्त्वापि कृत्वा प्ररमेच्च कामी । केतकपत्रनखं कृत्वा नखांस्त्रीन् पञ्च चैव वा । पृष्ठे च जघने योनौ दत्त्वा कामी रमेत् स्त्रियम् । नखरोमाङ्कितं कृत्वा दन्तेनाधरपीडनम् । ग्रीवामाकृष्य यत्नेन योनौ लिङ्गेन ताडनम् । लिङ्गप्रवेशनं कृत्वा धृत्वा गाढप्रयोगतः । पार्श्वद्वयेन सम्पीड्य निष्ठुरं ताडयेद्भगम् । समालिङ्ग्य स्त्रियं गाढं स्तनयुग्मे च मर्दनम् । योनौ नाभौ च संमर्द्य निष्ठुरं लिङ्गताडनम् । केशं करेण संगृह्य दृढं सन्ताडयेद्भगम् । वदने चुम्बनं कृत्वा भगं हस्तेन मर्दयेत् । कुचं करेण संमर्द्य पीडयेदधरं दृढम् । रतेन पद्मबन्धेन पद्मिनीरतिमादिशेत् । शीत्कारं चुम्बनं पीडा गले हस्तौ च चुम्बनम् । कक्षे वक्षे स्तने हस्तं चित्रिणीरति-

कादिशेत्। स्त्रीपुंसयोस्तथान्योन्यं भगे लिङ्गे च चुम्बनम्। रमणन्तु तथा गाढ़ं शङ्खिनी रतिमादिशेत्। केशं करेण संगृह्य सुदृढ़ं गजवन्धनम्। भगं करेण सन्ताड्य हस्तिनीरतिमादिशेत्। कूर्मपृष्ठं गजस्कन्धं पद्मगन्धं सुगन्धि यत्। अलोमकं सुविस्तीर्णं पद्मैतद्ध भगमुत्तमम्। शीतलं निम्नमत्युच्चं गोजिह्वासदृशं परम्। इत्युक्तं कामशास्त्रज्ञैर्भगदोषचतुष्टयम्"। स्त्रीशुभाशुभलक्षणन्तु उपयमशब्दे १२७८पृष्ठादौ द्रष्टव्यम्।

स्त्रीगवी स्त्री० स्त्री चासौ गौश्च पचसमा०। (गाभि) रोहिणयास।

स्त्रीचित्तहारिन् पु० स्त्रियाश्चित्तं हरति हृ-णिनि। १शोभाञ्जने त्रिका०। २स्त्रीमनोहारके त्रि०।

स्त्रीचिह्न न० स्त्रिया असाधारणं चिह्नम्। १योनौ जटा०। २स्त्रिया असाधारणे चिह्ने स्तनादौ ३स्त्रीलक्षणे च।

स्त्रीचोर पु० स्त्रिया चोर इव। कामुके त्रिका०।

स्त्रीजित पु० स्त्रिया जितः जि-क्त। स्त्रीवश्ये। "स्त्रीजितस्यशमात्रेण सर्वं पुण्यं प्रणश्यति। न भूमौ पातकी पापात् पापिनां स्त्रीजितात् परः" ब्रह्मवै० ज० ४अ०। तस्य निन्दोक्ता।

स्त्रीधन न० ६त०। स्त्रीस्वत्वाश्रये द्रव्यमात्रे इति मिताक्षरादयः। "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्" नारदपरिगणिते स्त्रीस्वत्वाश्रये धने इति दायभागादयः। स्त्रीधनस्वरूपादिकं मिताक्षरामतानुसारेण वीरमि० निरूपितं यथा

"अथ स्त्रीधनविभागं वक्तुं तत्स्वरूपं तावन्निरूप्यते तत्र मनुः "अध्यग्न्यध्यावहनिकन्दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिमि" षड्विधमितिन्यूनसंख्याव्यवच्छेदपरन्नाधिक्यनिरासाय। अत एव योगीश्वरेण "पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकाद्यञ्च स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्, इत्याद्यशब्द उपात्तः। विष्णुनापि षडधिकानि स्त्रीधनान्युक्तानि। स यथाह "पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्। आधिवेदनिकं बन्धुदत्तं शुल्कमन्वाधेयमिति स्त्रीधनम्" इति। नारदः "अध्यग्न्यध्यावाहनिकम्भर्तृदायस्तथैव च। भ्रातृदत्तं पितृभ्याञ्च षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति"। षड्विधत्वं मानववदेव व्याख्येयम्। स्त्रीधनशब्दश्चायं यौगिकः स्त्रीस्वामिकन्धनमिति न तु पारिभाषिकः योगसम्भवे परिभाषाया अन्याय्यत्वात्। अत एव योगीश्वरेण रिक्थक्रयादिसाधारणस्वत्वोपायसंग्रहायाद्यपदं प्रयुक्तम्। ननु च क्वचित् स्त्रीधनत्वनिषेधोऽनुपपन्न एवं सति स्यात्। न हि स्त्रीस्वामिकत्वं तत्र निषेद्धुं शक्यते बाधात्। यथाह कात्यायनः "तत्र सोपधि यद्दत्तं यच्च योगवशेन वा। पित्रा भ्रात्राऽथ वा पत्या न तत् स्त्रीधनमुच्यते इति। उपधिश्छलवादादेवेदं मया दत्तं त्वया धार्य्यमलङ्कारादि नान्यदेति नियमस्तत्पूर्वकं दत्तं सोपधि योगवशेन दायादानां कन्यायै दत्तमिदन्तद्धनङ्कथं विभाज्यमिति। शिल्पप्राप्तं सख्यादिभ्यः प्रीत्या प्राप्तन्तदपि न स्त्रीधनमित्यप्याह स एव "प्राप्तं शिल्पैस्तु यत्किञ्चित् प्रीत्या चैव यदन्यतः। भर्त्तुः स्वाम्यन्तदा तत्र शेषन्तु स्त्रीधनं स्मृतम्" इति। पारिभाषिकत्वे भ्रात्रादिदत्तत्वेन प्राप्तं स्त्रीधनं प्रतिषिध्यते। तेनैतच्छिन्नमेव पित्रादिदत्तं शिल्पादिप्राप्तभिन्नं वा स्त्रीधनमिति परिभाष्यते इति चेत्। उच्यते। नात्र स्त्रीधनत्वनिषेधः। किन्तु तत्कार्य्य विभागादि निषेधः। अत एवोत्तरश्लोके तत्र भर्त्तुः स्वाम्यमित्युक्तम्। भर्त्तुस्तदिनियोगे स्वातन्त्र्यन्न स्त्रिया इत्यर्थः। प्रथमश्लोके तु स्त्रीस्वत्वनिषेधोऽपि सम्भवति उपधियोगपदयोरुपादानात्। तादृशदाने च स्वत्वाभावस्य प्रसिद्धत्वात्। "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिम्पश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति" मनुवचनात् "भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्धनमित्यपि वचनम्भार्य्याविषये शिल्पादिप्राप्तपरमेव एकमूलकल्पनालाघवात्। अध्यग्न्यादिस्वरूपञ्चिरूपितं कात्यायनेन "विवाहकाले यत् स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निसन्निधौ। तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्। यत्पुनर्लभते नारी नीयमाना पितुर्गृहात्। अध्यावाहनिकन्नाम स्त्रीधनन्तदुदाहृतम्। प्रीत्या दत्तं तु यत्किञ्चिच्छ्वश्र्वा वा श्वशुरेण वा। पादवन्दनिकञ्चैव प्रीतिदत्तन्तदुच्यते। विवाहात्परतो यत्तु लब्धं भर्तृकुलात् स्त्रिया। अन्वाधेयन्तु तत्प्रोक्तं यल्लब्धं स्वकुलात्तथा। गृहोपस्कारवाह्यानां दोह्याभरणकर्मिणाम्। मूल्यं लब्धन्तु यत्किञ्चिच्छुल्कं परिकीर्त्तितम्। ऊढया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहेऽपि वा। भ्रातुः सकाशात् पित्रोर्वा लब्धं सौदायिकं स्मृतम्"। भर्त्तुः

सकाशादिति कल्पतर्वादौ पाठः । अध्यग्न्यादिशब्दास्तु योगरूढ़ास्तादृशस्त्रीधनादावेव प्रयोगात् । गृहोपस्कर-वाहादीनां यन्मूल्यं कन्यापणोपाधित्वेन वरादिभ्यः कन्या-भरणरूपेण गृह्यते तच्छुल्कमिति मदनरत्ने व्याख्या-तम् । मिताक्षरायां तु यद्गृहीत्वा कन्या दीयते तच्छुल्कमित्युक्तम् । उभयत्रापि पित्रादीनां कन्याया इदमित्युद्देशो विवक्षितः अन्यथा तत्स्वत्वाभावेन स्त्रीधनत्वव्यपदेशत्वानुपपत्तेः । जीमूतवाहनेन तु कार्म्मि-णामिति पठित्वा गृहादिकर्म्मिभिः शिल्पिभिस्तत्कर्म-करणे भर्त्रादिप्रेरणार्थं स्त्रियै यदुत्कोचदानं तच्छु-ल्कं तदेव मूल्यं प्रकृत्यर्थत्वादिति व्याख्यातम् । पुनश्चोक्तम् "यदानेतुं भर्तृगृहे शुल्कन्तत्परिकीर्त्ति-तमिति" व्यासोक्तं वा । भर्तृगृहगमनार्थमुत्कोचादि यद्दत्तं तच्छुल्कमित्यर्थ इति । तदुभयमपि स्त्री-स्वामिकं भवत्येव तस्या एव दत्तत्वादिति तत्र स्त्री-धनत्वव्यपदेशोऽन्यस्त्रीधनवत् सुगम एव । आधि-वेदनिकं स्त्र्यन्तरविवाहकाले पूर्व्वभार्य्यायै यद्दीयते । यदाह याज्ञवल्क्यः "अधिविन्नस्त्रियै दद्यादाधि-वेदनिकं समम् । न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेत्" इति । पित्रादिभिर्जीवनाद्यर्थं स्त्रीभ्यो धनदाने विशेषमाह कात्यायनः "पितृमातृपति-भ्रातृज्ञातिभिः स्त्रीधनं स्त्रियै । यथाशक्त्याद्विसा-हस्राद्दातव्यं स्थावरादृते" । स्थावरेतरधनं यथाशक्ति आकार्षापणसहस्रद्वयपर्य्यन्तं देयमित्यर्थः । व्यासोऽपि "द्विसहस्रः परो दायः स्त्रियै देयो धनस्य तु" । आद्वि-सहस्रादिति कात्यायनेन, पर इति च व्यासेनोक्ते-रितोऽधिकमिति धनिनापि न स्त्रीभ्यो देयमिति दर्शितम् । अयञ्च नियमः प्रतिवत्सरमसकृद्दाने नैकका-लानेकवत्सरेषु जीवनार्थं दीयमानमितोऽधिकमपि अर्पति चेन्न दोषः । जीवनार्थत्वाद्दानस्य यावज्जीवञ्च द्विसाहस्रमात्रेण तन्निर्व्वाहासम्भवात् । स्त्रीधनेऽपि भर्त्तुरनुमतिमन्तरेण स्त्रीणाञ्च स्वातन्त्र्यमित्याह मनुः "न निर्हारं स्त्रियः कुर्य्युः कुटुम्बाद्बहुमध्यगात् । स्वकादपि च वित्ताद्धि स्वस्य भर्त्तुरनाज्ञया" इति निर्हारो व्ययः । क्वचित्तु स्त्रीधने तासां स्वातन्त्र्य-मस्ति यदाह सौदायिकस्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः "सौदायिकं धनं प्राप्य स्त्रीणां स्वातन्त्र्यमिष्यते । यस्मात्तदानृशंस्यार्थं तैर्दत्तमुपजीवनम् । सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम् । विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" । भर्त्तृदत्ते तु स्थाव-रेतरत्रैव स्वातन्त्र्यमित्याह नारदः "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् । सा यथा काम-मश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते" । स्थावरे भर्त्तृदत्ते स्त्रिया निवासाद्युपभोगमात्रं न दानविक्रयादिकमित्यर्थः । अपुत्रा शयनं भर्त्तुरित्यादि कात्यायनवचोऽपि भर्तृ-दत्तस्थावरविषयमेव नारदैकवाक्यतयेति केचित् । अस्माभिस्तु पत्नी दुहितर इति व्याख्यानावसरेऽस्य विषयः प्रपञ्चितः । पुरुषाणामपि कस्मिन्नपि स्त्रीधने न स्वातन्त्र्यं स्वाम्याभावादित्याह कात्यायनः "न भर्त्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च । आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः । यदि त्वेकतरो-ऽप्येषां स्त्रीधनं भक्षयेद्बलात् । सवृद्धिकं स दाप्यः स्याद्दण्डञ्चैव समाप्नुयात् । तदेव यद्यनुज्ञाप्य भक्षयेत् प्रीतिपूर्व्वकम् । मूल्यमेव तदा दाप्यो यदा स धनवान् भवेत् । अथ चेत् स द्विभार्य्यः स्यान्न च तां भजते पुनः । प्रीत्या विसृष्टमपि चेत् प्रतिदाप्यः स तद्बलात् । ग्रासाच्छादनवासानामुच्छेदो यत्र योषितः । तत्र स्वमा-ददीत स्त्री विभागं रिक्थिनान्तथा" । स्त्रिया धनं गृहीत्वा यद्यपरभार्य्यया सह वसत्येनाञ्चावमन्यते तदा गृहीतं तद्धनं राज्ञा बलाद्दाप्यः । भक्ताच्छा-दननिवासान् यदि भर्त्ता न ददाति तदा तेऽपि स्त्रिया बलादुपाहर्त्तव्यानि धनं वा ग्राह्यमिति श्लोकद्वयार्थः । इदमपि तस्या दोषराहित्ये बोध्यं दुष्टा पुनः किमपि स्त्रीधनं न लभते इत्याह स एव "अपकारक्रियायुक्ता निर्लज्जा चार्थना-शिका । व्यभिचाररता या च स्त्रीधनं न तु सा-र्हति" । नार्हतीत्यनेन तया लब्धमप्याच्छिद्य ग्राह्य-मिति सूचितम् । अपकारक्रियायुक्ता सदा भर्त्तृप्रतिकूला-चरणपरा "निर्म्मर्य्यादार्थनाशिका" इत्यपि पाठः । देवलः "वृत्तिराभरणं शुल्कं लाभश्च स्त्रीधनं भवेत् । भोक्त्री तत् स्वयमेवेदं पतिर्नार्हत्यनापदि । वृथा मोक्षे च भोगे च स्त्रियै दद्यात् सवृद्धिकम्" इति । वृत्ति-र्वर्त्तनार्थं पित्रादिना दत्तमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम् । मदनरत्ने तु वृत्तिरिति पठितम् । वृत्तिर्ज्जीवनार्थं पित्रादिभिर्दत्तमिति व्याख्यातञ्च । लाभो गौर्य्यादि-प्रीत्यर्थं यल्लभ्यते कुतश्चित् । वृथा आपदमन्तरेण ।

भोजनस्य गोदानमिति यावत्। अननुज्ञातत्यागभोगविषयमेतत्। तदनुज्ञया त्वनापद्यपि न दोषः “स्वयमेवेत्येवकारः स्वापत्यानां व्युदासार्थः। भर्तृव्युदासस्य पतिर्नार्हतीत्यनेनाभिधानात्। भर्तृव्युदासे सतो वहिरङ्गानां भ्रात्रादीनां व्युदासस्यापि दण्डापूपिकया सिद्धत्वात्। अनापदीत्यभिधानादापदि न दोषः। अतएव “पुत्रार्त्तिहरणे चापि स्त्रीधनं भोक्तुमर्हतीति” तस्यैव वाक्यशेषः। पतिरित्यनुषङ्गः। पुत्रग्रहणं कुटुम्बोपलक्षकं तस्यार्त्तिर्भक्ष्याद्यभावनिमित्ता पीड़ा तस्या हरणे। चशब्दादन्यस्मिन्नपि धनाभावनिमित्ते सङ्कटे स्त्रीधनमननुज्ञातमपि पतिस्त्यक्तुं भोक्तुमर्हतीत्यर्थः। ननु परधने त्यागभोगयोः स्वाम्यनुज्ञया विना कथमर्हता वाधिताऽनेन बोध्यते। अनुज्ञायान्त्वनापद्यपि न विरोधः। उच्यते। वचनवलात्तादृशविषये व्यये स्वत्वमेव तस्य तत्रेत्यदोषः। अतएव योगीश्वरोऽपि “दुर्भिक्षे धर्मकार्य्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्ता नाकामो दातुमर्हति”। धर्मकार्य्ये आवश्यके नित्ये नैमित्तिके च सम्प्रतिरोधके दण्डाद्यर्थं राज्ञावरोधे कृते। वाचस्पतिस्तु सम्प्रतिरोधक इति व्याधिविशेषणं कार्य्यानुष्ठानबाधके इति च तदर्थं इत्याह। नाकामो दातुमर्हतीत्यपि दारिद्र्यादिकृतदानासामर्थ्ये दुर्भिक्षादिगृहीतमप्यवश्यं देयमेतावतैव वचनोपपत्तौ सामर्थ्येऽप्यदानमिच्छयेत्यस्य कल्पयितुमनर्हत्वात्। पतिग्रहणादापद्यपि पत्युरेव पत्नीधनग्रहणाधिकारः प्रतिदानञ्चेच्छया नान्यस्येति ज्ञेयम्। भर्त्रा दातुं प्रतिश्रुतं भार्य्यायै तस्मिन् मृते पुत्रादिभिस्तस्यै देयमित्यप्याह स एव “भर्त्रा प्रतिश्रुतं देयमृणवत् स्त्रीधनं सुतैरिति”। सुतग्रहणं पौत्रप्रपौत्रयोरुपलक्षणमृणवदित्यभिधानात्। अनेन स्त्रीधने जीवन्त्यान्तस्यां सुतानां जन्मना स्वत्वेऽपि नास्ति विभाग इति गम्यते। एवं स्त्रीधनमुक्तम्”। दायभागमतं पारिभाषिकपरत्वपक्ष एव। अनयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम्। उत्तराधिकारिशब्दे ११०१ पृ० च तद्विभागो दृश्यः।

स्त्रीधव पु० स्त्रियं धुनाति धु—अच्। पुरुषे जटा०।

स्त्रीधर्म्म पु० ६त०। ऋतौ नारीकुसुमविकाशे रजसि हेमच०

स्त्रीधर्म्मिणी स्त्री स्त्रीधर्मोऽस्त्यस्याः इनि। ऋतुमत्यां स्त्रियाम् अमरः।

स्त्रीपण्योपजीविन् पु० स्त्रीरूपेण पण्येन जीवति जीव-णिनि। धनं गृहीत्वा सम्भोगार्थमन्यस्मै स्त्रियं दत्त्वा तल्लब्धधनोपजीविनि।

स्त्रीपुंधर्म्म पु०स्त्रियाः पुंसश्च धर्मः तमधिकृत्य व्यवहारो वा। स्त्रीपुंसयोः यथाशास्त्राचाररूपे धर्मे तद्विषयके अष्टादशसु विवादपदेषु मध्ये विवादपदभेदे स्त्रीपुंसयोगोऽप्यत्र। वीर० तत् न्यरूपि यथा “तत्स्वरूपमाह नारदः “विवाहादिविधिः स्त्रीणां यत्र पुंसाञ्च कीर्त्त्यते। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञं तद्विवादपदमुच्यते” इति। विवाहादिशब्देन स्त्रीपुंधर्मा गृह्यन्ते। अतएव मनुर्व्यवहारपदोद्देशकाले स्त्रीपुंधर्मविभागस्योल्लेखात् प्रतिज्ञापूर्वकं तेषां निरूपणं चकार “पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्ये वर्त्मनि तिष्ठतोः। संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान्” इत्यादिना संयोगे अन्योन्यसन्निधाने विप्रयोगे देशतः कालतो वा व्यवधाने। शाश्वतान्नित्यान् अवश्यानुष्ठेयानिति यावत्। के ते धर्मा इत्याकाङ्क्षायामाह स एव “अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्य्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिशम्। विषयेषु च सज्जन्त्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वशे” इत्यादि। पुरुषैः भर्त्तृपुरुषैः। विषये दण्डहेतुभूतचाञ्चल्यादिविषये। नारदोऽपि “स्वातन्त्र्याद्विप्रणश्यन्ति कुले जाता अपि स्त्रियः। अस्वातन्त्र्यमतस्तासां प्रजापतिरकल्पयत्” इति। अतोऽन्यैरपि स्वस्त्रीणामस्वातन्त्र्यं यथा भवति तथा कर्त्तव्यमित्याशयः। पुरुषेण स्वस्त्री व्यभिचारादवश्यं रक्षणीया। तथा च हारीतः “एकव्रतस्यैकत्वभावात् परेन्द्रियोपहतत्वाच्च दुष्टाः कुलसङ्करकारिण्यो भवन्ति जीवति जारजः कुण्डो मृते भर्त्तरि गोलकस्तस्माद्रेतोपाघाताज्जायां रक्षेज्जायानाशे कुलनाशः कुलनाशे तन्तुनाशस्तन्तुनाशे देवपितृयज्ञनाशो देवपितृयज्ञनाशे आत्मनाशः आत्मनाशे सर्वनाशः” इति। एकव्रतस्यैकत्वभावात् स्त्रीणां एकभर्त्तृत्वेति नियमनाशात्। परेन्द्रियोपहतत्वात् परस्मिन् पुंसि इन्द्रियस्य मनसो रागादिना उपहतत्वात्। कुलसङ्करकारिण्यस्तज्जातिस्वभावानुगत फलोत्पादनेन कुलसाङ्कर्य्यकारिण्यः। अतएव शङ्खलिखितौ “यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामात्मैवे तादृशं तस्तुमनयन्तीति”। तन्तुः पुत्रादिसन्ततिः। मनुरपि “सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियो रक्ष्या विशेषतः। द्वयोर्हि

कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः । इमं हि सर्व्ववर्णानां पश्यन्तो धर्म्ममुत्तमम् । यतन्ते रक्षितुं भार्य्यां भर्त्तारो दुर्बला अपि । स्वां प्रसूतिं चरित्रञ्च कुलमात्मानमेव च । स्वधर्म्मं हि प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षितः” इति । द्वयोः कुलयोः भर्तृपितृकुलयोः । अनेन कुलद्वयस्थैरपि रक्ष्या इति शोककथनमुखेन दर्शितम् । अतएव बृहस्पतिः “स्वकेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यो निवार्य्या स्त्री स्वबन्धुभिः । श्वश्र्वादिभिः पालनीया गुरुस्त्रीभिर्दिवानिशम्” । मनुरपि “कालेऽदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन् पतिः । मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” इति । काले कन्यादानयोग्ये काले । वाच्यो निन्द्यः । अनुपयन् अनभिगच्छन् । स एव “पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने । पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति” । याज्ञवल्क्योऽपि “रक्षेत् कन्यां पिता, विन्नां पतिः, पुत्रस्तु वार्द्धके । अभावे ज्ञातयस्तेषां न स्वातन्त्र्यं क्वचित् स्त्रियाः” इति । विन्ना विवाहिता । पतिपुत्रविहीनायास्तु रक्षणं पतिपक्षान्तर्गतेन प्रत्यासन्नेन कार्य्यम् । तथा च नारदः “मृते भर्त्तर्य्यपुत्रायाः पतिपक्षः प्रभुः स्त्रियः । विनियोगात्मरक्षासु भरणेषु च ईश्वरः । परिक्षीणे पतिकुले निर्मनुष्ये निराश्रये । तत्सपिण्डेषु चासत्सु पितृपक्षः प्रभुः स्त्रियः” । पितृपक्षस्याप्यभावे स एवाह “पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्मृतः स्त्रियः । स तस्या भरणं कुर्य्यान्निगृह्णीयात् पथश्च्युताम्” इति । विनियोगः कर्म्मणि नियोजनम् । भर्त्ता पोषकः स्त्रीस्वभावं दर्शयति दक्षः “जलौकावत् स्त्रियः सर्व्वा भूषणाच्छादनाशनैः । सुहृतापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति । जलौका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी । इतरा तु धनं चित्तं मांसं वीर्य्यं बलं सुखम् । साशङ्का बालभावे तु यौवनेऽभिमुखी भवेत् । तृणवन्मन्यते नारी वृद्धभावे स्वकम्पतिम् । स्वकार्य्ये वर्त्तमाना या स्नेहाच्च निवारिता । अपथ्या तु भवेत् पश्चात् यथा व्याधिप्रपीडितः” इति । सुहिता तृप्ता कृतापीत्यन्वयः । अपकर्षति सततमाज्ञाभावं करोति स्वकार्य्ये स्वेच्छायाम् । अपथ्या अत्यन्ताहितहेतुभूता । मनुरपि “नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते । पौंश्चल्याच्चलचित्तत्वात् नैःस्नेह्याच्च स्वभावतः । रक्षिता यत्नतोऽपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते । शय्यासनमलङ्कारं कामं क्रोधमनार्जवम् । द्रोहभावं कुचर्य्याञ्च स्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् । नास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्म्मो व्यवस्थितः । निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः । तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि । स्वालक्षण्यपरीक्षार्थन्तासां शृणुत निष्कृतीः । यन्मे माता प्रलुलुभे विचरन्त्यपतिव्रता । तन्मे रेतः पिता वृङ्क्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् । ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा । तस्यैष व्यभिचारस्य निह्नवः सम्यगुच्यते । एवं स्वभावं ज्ञात्वाऽऽसां प्रजापतिनिसर्गजम् । परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति” इति । निरिन्द्रिया निर्वीर्य्या धैर्य्यप्रज्ञादिरहिता इति यावत् । स्त्रियोऽनृतमिति प्रायशोऽनृतवदनशीलत्वादुच्यन्ते । श्रुतयः श्रुतिवाक्यानि । निगमेषु वेदेषु स्त्रीलक्षणं स्वरूपं तासां श्रुतीनाम्मध्ये या निष्कृतिरूपा व्यभिचारप्रायश्चित्तरूपास्ताः श्रुतीः शृणुत स्त्रीस्वभावज्ञानार्थमित्यर्थः । महाभारतेऽपि “कुलीना रूपवत्यश्च नाथवत्यश्च योषितः । मर्य्यादासु न तिष्ठन्ति स दोषः स्त्रीषु नारद ! । अनर्थित्वान्मनुष्याणां भयात् परिजनस्य च । मर्य्यादायाममर्य्यादाः स्त्रियस्तिष्ठन्ति भर्तृषु । यौवने वर्त्तमानानां मृष्टाभरणवाससाम् । नारीणां स्वैरवृत्तीनां स्पृहयन्ति कुलस्त्रियः । यदि पुंसामतिर्न स्यात् ! कथञ्चिन्नोपपद्यते । अन्योन्यञ्च प्रवर्त्तन्ते न च तिष्ठन्ति भर्तृषु । अलाभात् पुरुषाणाञ्च भयात् परिजनस्य च । बधबन्धभयाच्चैव स्वयं गुप्ता भवन्ति ताः । नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः । नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसां वामलोचना । काम्यानामपि दातारं दातारं मानसान्त्वयोः । रक्षितारञ्च मुञ्चन्ति भर्त्तारं यत्नतः स्त्रियः” इति । श्रीरामायणेऽपि “नैवाङ्गनानामप्रियो नापि द्वेष्योऽस्ति कश्चन । सर्व्वमेवावलम्बन्ते लता गहनजा इवेति” । अथ रक्षणप्रकारः । तत्र मनुः “न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् । एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम्” इति । प्रसह्य आक्रम्य अवरुध्येति यावत् । तदवरोधेन शरीरव्यभिचाराद्रक्षणं शक्यत्वेऽपि मानसव्यभिचाराद्रक्षणमशक्यमित्याशयेन बलेन न कश्चिद्योषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुमित्युक्तम् । न च मानसव्यभिचाराद्रक्षणमनर्थकमन्यजन्यत्वाभावेन प्रजाविशुद्धिविघाताभावादिति वक्तव्यम् । यत आह स

एव "यादृशं भजते स्त्री हि सुतं सूते तथाविधम्। तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियो रक्षेत् प्रयत्नतः" इति। यादृशं पुरुषमृतुकाले स्त्री मनसा भजते तत्समानशीलं पुत्रं जनयतीति पूर्वार्द्धार्थः। अतएवाहतुः शङ्खलिखितौ "यस्मिन् भावोऽर्पितः स्त्रीणामार्त्तवे तच्छीलं जनयन्तीति"। मानसव्यभिचारादपि स्त्रियं रक्षेदिति शेषः। तथा च मनुना तस्मादित्यादिनोत्तरार्द्धेनायमेवार्थो दर्शितः। परिरक्षणोपायानाह मनुरेव "अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्। शौचे धर्मे च पक्त्यां च पारिणाह्यस्य चेक्षणे" इति। अर्थस्य संग्रहे स्वेन समानीतार्थसंविधाने। व्यये स्वेनोक्तव्यये। शौचे गृहादिशुद्धिकरसंमार्जनोपलेपनादौ। धर्मे अग्निहोत्राद्यनुकूललौकिकव्यापारे। पक्त्यां पाकव्यापारे। पारिणाह्यं पीठादि गृहोपकरणं तस्य ईक्षणे विचारणे। निरन्तरगृहव्यापारनियोजनात् पुरुषान्तरचिन्तारहित्यं यथा भवति भार्यायाः तथा कुर्यादिति तात्पर्यार्थः। वृहस्पतिरपि "आयव्ययेऽथ संस्कारे गृहोपस्कररक्षणे। शौचाग्निकार्य्ये संयोज्याः स्त्रीणां शुद्धिरियं स्मृता" इति। एवंविधव्यापारासक्तचित्ततया साध्व्य इति व्यपदिश्यन्त इत्याह मनुः "आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः" इति। आत्मना गृहव्यापारासक्तेनान्तःकरणेन सुरक्षिताः साध्व्यः। आप्तपुरुषरक्षितास्तु स्त्रियो न सम्यग्रक्षिता इत्याह स एव "अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः" इति। आप्तकारिभिः पुरुषैः गृहे रुद्धा इत्यन्वयः। आप्ताश्च ते कारिणश्चाप्तकारिणः। अरक्षिताः सम्यग्रक्षाविहीना इत्यर्थः। भर्त्तुर्द्धर्मनिष्ठत्वमपि स्त्रीणां रक्षणोपाय इति दर्शयितुं स एवाह "यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि। तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा। अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा। शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम्" इति। भार्याया भरणमप्यावश्यकमित्याह स एव "देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः। तां साध्वीं बिभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन्"। देवैर्दत्ता देवदत्ता दैववशादायातेति यावत्। तां भार्यां स्वयंवरे पतिर्विन्दते। तत्र स्वव्यापाराभावाद्देवदत्तामित्यनेन विवाहलक्षणस्य स्त्रीपुंसयोः सम्बन्धस्य न स्वाधीनत्वं किन्तर्हि दैवकृतत्वमिति दर्शितम्। देवदत्तत्वञ्च स्त्रीणाम् "सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद्ग्नये। रयिञ्च पुत्रांश्चाददग्निर्मह्यमथो इमाम्" इत्यादिभ्यः स्मृतिवाक्येभ्योऽवगम्यते। तेन देवैर्दत्ताया अभरणेन दातॄणां देवानां द्रोह आपद्यत इत्यर्थवाद इत्युक्तं मदनरत्ने। न च साध्वीमित्यस्य पतिव्रतामित्यर्थपरत्वेन व्यभिचारिण्या भरणमनावश्यकमिति वक्तव्यम्। तस्या अपि कदन्नादिनाऽवश्यभरणीयत्वात्। तथा च नारदः "व्यभिचारे स्त्रिया मौण्ड्यमधःशयनमेव च। कदन्नञ्च कुवासश्च कर्म चावस्करोज्झनम्" इति। स्त्रिया रत्यर्थं व्यभिचारे जाते मुण्डनमधःशयनञ्च कारयेत्। कदन्नं कुवासश्च भरणार्थं दद्यात्। अमेध्यशोधनरूपं कर्म कारयेदित्यर्थः। दोषरहिताया भार्यायाः परित्यागिनं प्रत्याह नारदः "अनुकूलामवाग्दुष्टां दक्षां साध्वीं प्रजावतीम्। त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राज्ञा दण्डेन भूयसा" इति। विष्णुरपि "निर्दोषां परित्यजन् पत्नीं" चौरवच्छास्य इत्यनुषङ्गः। निर्दोषां त्यागहेतुभूतदोषरहिताम्। दण्डेन स्थापयितुमशक्ये त्वाह योगीश्वरः "आज्ञासम्पादिनीं दक्षां वीरसूं प्रियवादिनीम्। त्यजन् दाप्यस्तृतीयांशमद्रव्यो भरणं स्त्रियः" इति। तृतीयांशं स्वधनतृतीयांशम्। राज्ञा भार्याया दाप्यः। अल्पधनः भरणमात्रपर्य्याप्तं धनं दाप्य इत्यर्थः"।

स्त्रीपुंस पु० द्वि० स्त्री च पुमांश्च अच्समा०। मिलितयोः [स्त्रीपुरुषयोः।

स्त्रीपुंसलक्षणा स्त्री स्त्रीपुंसयोर्लक्षणमस्याम्। स्तनश्मश्रुप्रभृतिस्त्रीपुरुषचिह्नधारिण्यां स्त्रियाम् पोटायाम् अमरः

स्त्रीप्रिय पु० ६त०। १आम्रवृक्षे त्रिका०। २नारीप्रियमात्रे त्रि०

स्त्रीमुखप पु० स्त्रीमुखं पाति पा—क। दोहलमशोके राजनि०।

स्त्रीरोग पु० ६त०। स्त्रीणां रोगे योनिरोगादौ सुश्रुतः।

स्त्रीलिङ्ग पु० स्त्रिया इव लिङ्गं तत्कार्य्यं यस्य। स्त्रीलिङ्गविहितव्याकरणोक्तसंस्कारयुक्ते १शब्दभेदे। ६त० स्त्री२चिह्ने स्तनादौ न०।

स्त्रीवश पु० ६त०। स्त्रीवशीभूते।

स्त्रीविधेय पु० ६त०। स्त्रीवशीभूते।

स्त्रीसंग्रहण न० स्त्रियाः संग्रहणं यत्र। परस्त्रीहरणरूपे विवादपदभेदे। तत्स्वरूपादिकं वीरमि० दर्शितं यथा "अथ स्त्रीसंग्रहणाख्यं व्यवहारपदम्। तस्य त्रैविध्यमाह वृहस्पतिः ""पापमूलं संग्रहणं त्रिप्रकारं

निवेधत । बलोपधिकृते द्वे तु तृतीयमनुरागजम्” इति । एतेषां स्वरूपं दर्शयति स एव “अनिच्छन्त्या यत् क्रियते सुप्तोन्मत्तप्रमत्तया । विलपन्त्या वा रहसि बलात्कारकृतन्तु तत् । छद्मना गृहमानीय दत्त्वा वा मदकारणम् । संयोगः क्रियते यत्र तदूपधिकृतं विदुः । अन्योन्यञ्चानुरागेण दूतीसंप्रेषणेन वा । कृतं रूपार्थलोभेन ज्ञेयं तदनुरागजम्” इति । अनुरागजसंग्रहस्य त्रिविधत्वं दर्शयति स एव “तत्पुनस्त्रिविधं प्रोक्तं प्रथमं मध्यमोत्तमम्” इति । व्यासोऽपि “संग्रहस्त्रिविधो ज्ञेयः प्रथमो मध्यमस्तथा । उत्तमश्चेति शास्त्रेषु लक्षणं च पृथक् पृथक्” इति । एतेषां स्वरूपमाह तत्रैव बृहस्पती “कटाक्षावेक्षणं हास्यं दूतीसंप्रेषणं तथा । स्पर्शो भूषणवस्त्राणां प्रथमः संग्रहः स्मृतः । प्रेषणं गन्धमाल्यानां फलधूपान्नवाससाम् । सम्भाषणञ्च रहसि मध्यमं संग्रहं विदुः । एकशय्यासनं क्रीड़ा चुम्बनालिङ्गनं तथा । एतत् संग्रहणं प्रोक्तमुत्तमं शास्त्रवेदिभिः” इति । स्त्रीसंग्रहणस्य ज्ञानोपायमाह याज्ञवल्क्यः “पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रिया । सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा” इति । परभार्य्यया सह केशाकेशि क्रीड़नेन सद्यः अभिनवैः कामजैः करजदशनादिक्षतप्रणादिलिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्यावयं स्त्रीसंग्रहणवान् इति प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । उपायान्तरमाह स एव “नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्षणम् । अदेशकालसम्भाषः सहैकस्थानमेव च” इति । कुर्वाण इति शेषः । सक्थि ऊरुः । मनुरपि “स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत् तया । परस्परस्यानुमते सर्व्वं संग्रहणं स्मृतम्” । यस्तु दर्पादिना मयेयं भुक्तेति वदति सोऽपि तथाविधत्वेन ग्राह्य इत्याहतुर्मनुनारदौ “दर्पाद्वा यदि वा मोहात् श्लाघया वा स्वयं वदेत् । पूर्व्वं मयेयं भुक्तेति तच्च संग्रहणं स्मृतम्” इति । बलात्कारकृतस्य स्त्रीसंग्रहणस्य साहसान्तर्भूतत्वेन तत्रैव दर्शितत्वादुपधिकृते दण्डमाह बृहस्पतिः “दर्पाद्वा कामयेद्यस्तु तस्य सर्व्वहरो दमः । अङ्कयित्वा भगाङ्केन पुरान्निर्व्वासयेत्ततः” इति । सर्व्वहरः सर्व्वस्वहरः एतत् सजातीयविषयम् । हीनोत्कृष्टागमने तु क्रमेणार्द्धं धनं सर्व्वस्वहरणरूपो बधसहितसर्व्वस्वहरणरूपो वा दण्डोऽवगन्तव्यः । “दमानेयः समायामित्ति” साहसादनिरूपण-

दर्शितवचनात् । तत्र वचने पुरुषस्यापकर्षाभावे युक्तो दण्डो न स्त्रिया इति नोक्तस्तस्याः दण्डः, तेन साहस स्त्रीसंग्रहणवत् प्रकृतेऽपि सजातीयापभुक्तायाः संव्यवहार्य्यायाः प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं पुनरपि तेनोपभुक्ताया इति ज्ञातव्यमित्युक्तं मदनरत्ने । अनुरागजत्रिविधसंग्रहणे दण्डमाह स एव “त्रयाणामपि चैतेषां प्रथमो मध्यमोत्तमौ । विनयः कल्पनीयः स्यादधिकोद्विगुणाधिकः” इति । अधिकः प्रथमसाहसाद्द्विगुणोऽधिकः । सम्भोगे दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “स्वजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः । प्रातिलोम्ये बधः पुंसां नार्य्याः कर्णादिकर्त्तनम्” इति । चतुर्णामपि वर्णानां बलात्कारेण सजातीयपरभार्य्यागमने साशीतिपणसहस्रो दण्डः । यदा त्वानुलोम्येन हीनजातीयागमनं तदा मध्यममाहसः, उत्कृष्टजातीयागमने गन्तुर्बधः । तस्याः कर्णादिकर्त्तनमित्यर्थः । एतच्चानुरागजग्रहणविषयं स्त्रिया अपि दण्डाभिधानात् । बलात्कारोपधिकृतयोस्तु स्त्रिया अनपराधित्वेन दण्डाभावात् । अस्मादेव प्रातिलोम्येन गमने पुरुषस्य बधं विधाय स्त्रियास्तदर्द्धतुल्यकर्णनासादिकर्त्तनविधानात् सजातीयागमने पुरुषस्य यावुक्तावुत्तममध्यमसाहसौ दण्डौ तदर्द्धं स्त्रियादण्ड इति सूचितम् । अतएव कात्यायनः “सर्व्वेषु चापराधेषु पुंसो हर्थदमस्तथा । तदर्द्धं योषितो दद्युर्बधे पुंसोऽङ्गकर्त्तनम्” । इति । स्त्रिया इति शेषः । यदा पुनः सवर्णामगुप्तां आनुलोम्येन गुप्तां वा व्रजति तदा विशेषमाह मनुः “सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्योऽगुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः । सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । शूद्रायां क्षत्रियविशोः सहस्रन्तु भवेद्दमः” इति । ते क्षत्रियवैश्यौ । एतच्च गुरुसखिभार्य्यादिव्यतिरिक्तविषयम् । तत्र दण्डान्तरविधानात् । तदाह नारदः “माता मातृष्वसा श्वश्रूर्मातुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखिशिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी स्नुषा । दुहिता चार्य्यभार्य्या च सगोत्रा शरणागता । राज्ञी प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णोत्तमा च या । शिश्नस्योत्कर्त्तनात्तत्र नान्यो दण्डो विधीयते” इति । यत्तु प्रातिलोम्येन गमने क्षत्रियादेः पुरुषस्य बध इत्युक्तं योगीश्वरवचने । तदगुप्ताविषयमन्यथा-ऽर्थदण्डः । तथा च मनुः “उभावपि हि तावेव ब्रा-

ब्राह्मण्या गुप्तया सह । विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना । ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु सेवेतां वैश्यपार्थिवौ । वैश्यम्पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्” इति । पञ्चशतस्य पणशतपञ्चकदण्डभाजमित्यर्थः । एवं सहस्रिणमित्यत्रापि । क्षत्रियस्य गुप्तवैश्यागमने वैश्यस्य च गुप्तक्षत्रियागमने क्रमेण पणसहस्रपणशतपञ्चकं तयोर्दण्ड इत्याह स एव “वैश्यश्चेत् क्षत्रियाङ्गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो ब्राह्मण्यामगुप्तायान्तावुभौ दण्डमर्हतः” इति । शूद्रस्यागुप्तोत्कृष्टस्त्रीगमने लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहरणे गुप्तागमने तु बधसर्वस्वापहारौ । तथा च स एव “शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमाचरन् । अगुप्तमङ्गसर्वस्वो गुप्तं सर्वेण हीयते” इति । अयञ्च बधाद्युपदेशः प्रजापालनाधिकाराद्राज्ञ एव न द्विजातिमात्रस्य । “ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति” शस्त्रग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । यदा तु राज्ञो निवेदने कालविलम्बेन कार्य्यातिपातस्तदा द्विजातिमात्रस्यापि शस्त्रग्रहणेऽधिकारोऽस्त्येव “शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्म्मो यत्रोपरुध्यते । नाततायिबधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युस्तं मन्युमृच्छति” इति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानात् । परस्त्रिया सह सम्भाषणकर्त्तुर्दण्डमाह मनुः “परस्य पत्न्या पुरुषः संभाषां योजयेत् सह । पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्” इति । आक्षारितः अभिशस्तः । दोषैः नानास्त्र्युपभोगवाञ्छाभिः । पापबुद्ध्या यः सम्भाषणं करोति तद्विषयमेतत् । अतएव “यस्त्वनाक्षारितः पूर्व्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः” इति । मनुवचनस्य त्वपूर्व्वसाहसमध्यमसाहसयोरुत्कृष्टसजातीयासम्भाषणादिविषयत्वेन व्यवस्था परिकल्पनीया । परपुरुषेण सह पित्रादिभिर्निषिद्धं सम्भाषणं या करोति सा पणशतं दण्ड्या परस्त्रिया सह पित्रादिभिर्निषिद्धसम्भाषणं यः पुरुषः करोति पणशतद्वयं दण्डनीयः । द्वयोरपि निषिद्धपरस्परसम्भाषणादि कुर्व्वतोः सम्भोगे यो दण्डः स एव दण्ड इत्याह याज्ञवल्क्यः “स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान् । प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा सङ्ग्रहणे तथा” इति । निषिध्यत इति निषेधः कर्म्मणि घञ् । चारणादिस्त्रीव्यतिरिक्तविषयमेतत् “नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु । सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च” इति मनुस्मरणात् नटाः आत्मोपजीविनः वेशोपजीविनः । एतेषां दारेषु एष विधिर्न सम्भाषणादिनिमित्तकदण्डविधिर्न । परनरे नारीः स्वभार्य्याः सज्जयन्ति पुरुषान्तरे संयोजन्ति प्रच्छन्नीकृत्य चारयन्ति वेत्यर्थः । साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान्दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम्” इति । स्वामिना या शुश्रूषार्थं गृहे एव स्थातव्यमित्येवं पुरुषान्तरोपभोगतो निरुद्धास्ताः अवरुद्धाः । पुरुषान्तरेणावरुध्य भुज्यमाना भुजिष्याः या दास्यो भुजिष्या अवरुद्धा वा तासु सर्व्वपुरुषगम्यास्वपि गमने पञ्चाशत्पणं दण्ड्यः तासामपरपरिगृहीतत्वेन परस्त्रीतुल्यत्वात् । चशब्दाद्वेश्यास्वैरिणीनामपि ग्रहणम् । तास्वपि सर्व्वपुरुषसाधारणीषु परपरिगृहीतासु गमनेऽयमेव दण्ड इति मन्तव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्याह नारदोऽपि “स्वैरिण्यब्राह्मणी वेश्या दासी निष्कासिनी च या । गम्याः स्युरानुलोम्येन स्त्रियो न प्रतिलोमतः ॥ आस्वेव तु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयास्ताः परपरिग्रहाः” इति । अब्राह्मणीति स्वैरिण्या विशेषणम् । स्वैरिणी स्वतन्त्रा पुंश्चली । निष्कासिनी कुटुम्बान्निर्गतेति मदनरत्ने । स्वाम्यनवरुद्धा दासीति विज्ञानेश्वरमाधवाचार्य्यप्रभृतयः । भुजिष्या सा स्वेति सम्बन्धः । व्यासोऽपि “परोपरुद्धागमने पञ्चाशत्पणिको दमः । प्रसह्य वेश्यागमने दण्डो दशपणः स्मृतः” इति । प्रसह्य वेतनदानं विना अस्वानवरुद्धासु वेश्यादिषु गम्यत्वाभिधानञ्च पापाभावप्रतिपादनार्थं किन्तु राजदण्डाभावप्रतिपादनार्थम् । “पशुवेश्यादिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इत्यादिवचनैः प्रायश्चित्तस्मरणात् । बलात्कारेण अनवरुद्धदास्यभिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः “प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः । बहूनां यद्यकामासौ चतुर्व्विंशतिकः पृथक्” इति । पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्वैरिण्यादिषु शुल्कदानमन्तरेण बलात्कारेणाभिगच्छतो दशपणो दण्डः । यद्यनिच्छन्तीमेकाम्बलात्कारेण बहवो गच्छन्ति तर्हि प्रत्येकं चतुर्व्विंशतिपणात्मको दण्ड इत्यर्थः । यदि पुनः सा स्वेच्छया भाटकं गृहीत्वा प्रत्याख्याति तदा बलादुपगच्छतामपि बहूनामदोषः यदि

तस्या व्याध्याद्यभिभवो न भवेत्। अतएव नारदः "व्याधिता सभ्रमा व्यग्रा राजकर्मपरायणा। आमन्त्रिता चेन्नागच्छेद्दण्ड्या बड़वा स्मृता" इति। पारदार्य्यप्रसङ्गात् कन्यायामपि दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमं त्वन्यथाऽधमम्। दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये बधः स्मृतः" इति। अलङ्कृतां विवाहाभिमुखीं तां सवर्णां कन्यामपहरन् उत्तमसाहसं दण्डनीयः। तदनभिमुखीं हरन् प्रथमसाहसम्। उत्कृष्टवर्णजातां हरतः क्षत्रियादेर्बध इत्यर्थः। आनुलोम्येन सकामाहरणे न दण्डस्तथा च स एव "सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः" इति। कन्यादूषणे दण्डमाह स एव "दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां बधः स्मृतः। शतं स्त्रीदूषणे दद्यात् द्वे तु मिथ्याभिशंसने" इति। "पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम्" इति। यदाकामां कन्यामुत्खातादिना प्रसह्य दूषयति तदा करच्छेदः। यदा तु अङ्गुलिप्रक्षेपेण तामेव योनिक्षतां कुर्वन् दूषयति तदा विशेषमाह मनुः "अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः। तस्याशु कर्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट्शतम्" इति। सकामदूषणेऽप्याह स एव "सकामां दूषयन् कन्यां नाङ्गुलिच्छेदमर्हति। द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये" इति। यदा कन्या विदग्धा वा कन्यां दूषयति तदाप्याह स एव "कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात्तस्यास्तु द्विशतो दमः। या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति। अङ्गुल्योरेव वा छेदः खरेणोद्वहनन्तथा" इति कुर्य्यात् योनिक्षतवतीमिति शेषः। यदा पुनरुत्कृष्टजातीयां कन्यां सकामामकामां वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्बधः। यदा सकामां सवर्णामभिगच्छति तदा शुल्कं गोमिथुनं तत्पित्रे दद्यात्। अनिच्छति तस्मिन् दण्डरूपेण राज्ञे दद्यात्। सवर्णामकामाङ्गच्छतो बध एव। तदाह मनुः "उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योबधमर्हति। शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि। योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्यो बधमर्हति। सकामां दूषयं स्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः" इति। चाण्डाल्यादिगमने दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "अन्त्याभिगमने त्वङ्क्य कुबन्धेन प्रवासयेत्। शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्यागमे बधः" इति। अन्त्या चाण्डाली तद्गमने त्रैवर्णिकान् प्रायश्चित्तानभिमुखान् "सहस्रं त्वन्त्यजस्त्रियमिति" मनुवचनानुसारेण पणसहस्रं दण्डयित्वा कुत्सितवर्णेन भगाकारेणाङ्कयित्वा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। शूद्रः पुनश्चाण्डालीङ्गच्छंश्चण्डाल एव। अङ्क्य एवेति माधवीये पाठः। चाण्डालस्य तूत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमने बध एवेत्यर्थः। योनिव्यतिरिक्तस्थले गच्छतो दण्डमाह स एव "अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वाऽभिमेहतः। चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे" इति। यस्तु योषां मुखादावभिगच्छति पुरुषं वाभिमुखं मेहति तथा प्रव्रजितां वा गच्छति असौ चतुर्विंशतिपणा दण्डनीय इत्यर्थः। स्त्रीकृते संग्रहणे दण्डमाह बृहस्पतिः "गृहमागत्य या नारी प्रलोभ्य स्पर्शनादिना। कामयेत् तत्र सा दण्ड्या नरस्याद्र्धदमः स्मृत" इति वचसा स्त्रियं प्रलोभ्य गच्छतः पुरुषस्य यो दण्डस्तदर्द्धं दण्ड्या"।

स्त्रीसभ न० स्त्रीणां सभा क्लीवत्वम्। स्त्रीसमाजे।

स्त्रीसेवा स्त्री ६त०। स्त्रीसम्भोगे व्यवायमधर्मेण नारीसेवने

स्त्रीस्वभाव पु० स्त्रिया इव स्वभावो यस्य। १अन्तःपुररक्षके महल्लके शब्दमा० ६त०। २स्त्रीणां शीले च। स्त्रीपुंधर्मशब्दे दृश्यम्।

स्त्रैण न० स्त्रिया इदम् अण् नञ्। १स्त्रीस्वभावे "स्त्रैणेन नीता विकृतिं लघिम्ना" भट्टिः। २स्त्रीविधेये स्त्रिया अपत्यं स्त्रीणां समूहो वा अण्। ३स्त्र्यपत्ये स्त्रीसमूहे न०।

स्थ त्रि० स्था—क। १स्थितिशीले प्रायेण उत्तरपदस्थित एवायं प्रयुज्यते यथा पदस्थः मार्गस्थः। २स्थले पु० शब्दर०।

स्थग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० मिचि न वृद्धिः। स्थगति अस्थगीत्। अस्योपदेशत्वमस्य चिन्त्यमूलम्।

स्थग त्रि० स्थग-अच्। धूर्त्ते शब्दर०।

स्थगन न० स्थग-ल्युट्। आच्छादने हेमच०।

स्थगित त्रि० स्थग-क्त। १आवृते २तिरोहिते हेमच०।

स्थगी स्त्री स्थग्यतेऽनया घञर्थे क गौरा० ङीष्। ताम्बूलपात्रे करङ्के हेमच०।

स्थगु न० स्थग-उन्। गड़ौ (कुज) "तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम्। लम्बायाँ च प्रतीता च लेपयिष्यामिते स्थगु" रामा० बा० ९अ०।

स्थण्डिल न० स्थल-इलच् नुक् लस्य डः। १चत्वरे यज्ञत्वयनतिम्पूर्न्ये समीकृते प्रदेशे अमरः। "निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले" कुमारः। २यज्ञार्थं परिष्कृतस्थाने शब्दर०

र्होमार्थे कुण्डप्रतिनिधित्वेन वालुकादिभिः कर्त्तव्ये मण्डलभेदे च "नित्यं नैमित्तिकं कर्म स्थण्डिले वा समाचरेत्। हस्तमात्रं तु तत् कुर्य्यात् वालुकाभिः समन्ततः" शा॰ति॰। "अथ वापि मृदा सुवर्णभावा करमात्रं चतुरङ्गुलोन्नतम्। हवने विदधीत वाङ्गुलोच्चं विबुधः स्थण्डिलमेववेदकोणम्" कुण्डोद्योतः। अथ वा कुण्ड करणाशक्तौ। तन्त्रान्तरे च "मृदा सुवर्णभावा वा शुद्धया वालुकयाऽपि वा। अङ्गुलोन्नतया वेदाङ्गुलोच्चं स्थण्डिलं विदुः। चतःकोणसदृक्प्राचीप्रवणमन्याङ्कतौ शुभम्। पञ्चाङ्गुलोन्नमथ वा रम्यं त्र्यङ्गुलसुन्नतम्। तस्मात् सम्यक् परीक्ष्यैव कर्त्तव्यं शुभवेदिकम्। हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संक्षिप्ते होमकर्मणि"। वशिष्ठः "कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्" क्रियासारे। तत्करणप्रकारादि सं॰ त॰ दृश्यम्।

स्थण्डिलशायिन् पु॰ स्थण्डिले चत्वरे शेते व्रतवशात् शी-णिनि। व्रतार्थं चत्वरे शयितरि अमरः। "स्थण्डिलशायिनश्च" भट्टिः। [चत्वरे शयितरि शब्द र॰।

स्थण्डिलेशय पु॰ स्थण्डिले शेते अच् अलुक्समा॰। व्रतार्थं

स्थपति पु॰ स्था—क तस्य पतिः। १कञ्चुकिनि मेदि॰ २शिल्पिभेदे (छुतार) अमरः ३कुवेरे अजयः ४अधीशे ५वृहस्पतिसवनामकयागकर्त्तरि च अमरः। ६सत्तमे त्रि॰मेदि॰ तत्र अधीशपरत्वे "निषादस्थपतिर्गावेधुकेऽधिकृतः" कात्या॰ श्रौ॰ १।१।१२ "निषादस्थपतिर्गावेधुके चरावधिकृतः अधिकारी भवति"। एवं हि श्रूयते "यस्य रुद्रः प्रजाः शमयेत् वास्तुमध्ये रौद्रं गावेधुकम् चरुं निर्वपेत्" इत्येतास्मिन् प्रक्रम्य श्रुतम् "एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति" निषादस्थपतिर्यजेतेत्यर्थः। तत्रायं सन्देहः किमत्र षष्ठीसमासः निषादस्य स्थपतिर्निषादस्थपतिरिति निषादश्चासौ स्थपतिश्च निषादस्थपतिरिति कर्मधारयो वा। तत्र यदि षष्ठीसमासः तदा यो द्विजातिरेव विद्वान्निषादानामाधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः यदि च कर्मधारयः तदा निषाद एव यः स्थपतिस्तस्यात्राधिकार इति। तत्र त्रैवर्णिकस्यैव समर्थत्वाद्विद्वत्त्वादग्निमत्त्वाच्चात्राधिकारो युज्यते अन्यजातीयस्य निषादस्याविद्वत्त्वेनानग्निमत्त्वेन चासमर्थत्वात्, तस्मात् षष्ठीसमास एवायमिति पूर्वपक्षः। सिद्धान्तस्तु कर्मधारयोऽयम् निषादश्चायं स्थपतिश्चेति कुतः? षष्ठीसमासपक्षे निषादपदे लक्षणाप्रसक्तेः न ह्यत्र षष्ठी श्रूयते यतः सम्बन्धः प्रतीयेत। अतो निषादपदेनैव षष्ठ्यर्थो लक्षणीयः इतरस्मिंस्तु पक्षे द्वयोरपि पदयोः स्वार्थतैव न लक्षणा तस्मान्निषाद एव स्थपतिरत्राधिकारी श्रुतिबलात् अविद्वानग्निमानपीति सिद्धम्। अपि चात्र निषादद्रव्यं दक्षिणा श्रूयेत कूटं दक्षिणा काणो वा गर्दभ इति कूटं हि निषादानामेवोपकारकम् नार्य्याणामिति" कर्क॰। वृहस्पतिसवकर्त्तरि तु "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।५।२८ सू॰। "यराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन् एतेन यजेत" "वृहस्पतिसवेन" सू॰। राज्ञा सहिता ब्राह्मणा यं ब्राह्मणं धर्मस्थापकत्वेन चाङ्गीकुर्वीरन् "एतेन स एतेन यजेत वृहस्पतिसवेन" सं॰व्या॰। वृहस्पतिसवकर्त्तवत् ६गोसवकर्त्तर्यपि यथोक्तं "स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।११।११सू॰। "गोसवयाजिनं जनाः"। राज्ञा सहिता विशः प्रजाः सर्वे पुरुषा यं पुरस्कुर्वीरन् (मुख्यत्वेनाङ्गीकुर्वीरन्) स गोसवेन यजेत २२।११।८ कर्क॰ "कारुभेदस्य लक्षणं यथा "वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रम। दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्त्तितः"।

स्थपुट त्रि॰ तिष्ठति स्था—क स्थं पुटं यत्र। १विषमोन्नतप्रदेशे हेमच॰। "स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्तीति" मालतीमा॰। २विषमस्थाने-सञ्चारिणि-जीवे पु॰ शिका॰।

स्थल स्थाने भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् ज्वला॰। स्थलति अस्थालीत्। ष्ठलधातुनैवास्य गतार्थ इत्यन्ये।

स्थल न॰स्त्री॰स्थल-अच्। जलशून्ये अकृत्रिमे भूभागे अमरः स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः" कुमारः। २कृत्रिमाकृत्रिमप्रदेशमात्रे ३कृत्रिमभूभागे तु न॰।

स्थलकन्द पु॰स्थलजः कन्दः। (वनओल) वन्यास्कन्दे रत्नमा॰

स्थलकमल न॰ स्थलजात कमलम्। स्थलपद्मे भावप्र॰।

स्थलकुमुद पु॰ स्थले कुमुदमस्यस्य सादृश्येन अच्। करवीरे राजनि॰।

स्थलपद्म न॰ स्थलजातं पद्मं शाक॰। स्वनामख्याते पुष्पप्रधानवृक्षे त्रि॰ स्थलजं पद्ममिव। २मानके पु॰ रत्नमा॰

स्थलपद्मिनी स्त्री स्थलपद्मानां समूहः तेषां सन्निकृष्टदेशो वा इति ङीप्। १स्थलपद्मसमूहे २तद्युक्तदेशे च। "ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः" नैष॰।

स्थलमञ्जरी स्त्री स्थलस्य मञ्जरीव। अपामार्गे रत्नमा॰।

स्थलशृङ्गाट पु॰ स्थलजातः शृङ्गाटः शाक॰। १गोक्षुरे रत्नमा॰ तस्य कण्टकावृतत्वात् तथात्वम्।

स्थलेरुहा स्त्री स्थले रोहति रुह—क अलुक्स०। १घृतकुमार्य्याम् २दग्धारुहे च राजनि०।

स्थलेशय पु० स्थले शेते शी-अच् अलुक्स०। वराहरुरुप्रभृतौ पशौ राजनि०। २स्थलशायिनि त्रि०।

स्थवि पु० स्था किच् वेर्नेत्त्व। १तन्तुवाये उज्ज्वलद०। २स्वर्गे ३जङ्गमे च संक्षिप्त०।

स्थविर न० स्था—किरच् स्थवादेशः। १शैलेये गन्धद्रव्ये राजनि० २चतुर्मुखे ब्रह्मणि पु० हेमच०। ३अचले ४स्थिरे त्रि० उणा० ५वृद्धे च त्रि० अमरः। ५महाश्रावण्यां स्त्री राजनि०।

स्थविष्ठ त्रि०अतिशयेन स्थूलः इष्ठन् यणादिलोपे गुणः। अतिवृद्धे अमरः। ईयसुन् स्थवीयानपि अतिवृद्धे त्रि०स्त्रियां ङीप्।

स्थाणु पु० स्था नु पृषो० णत्वम्। १शिवे २शाखाशून्यवृक्षे च अमरः ३आयुधभेदे पु०नीलक०। ४दृढे त्रि० धरणिः शिवस्य स्थाणुशब्दवाच्यत्वे कारणमुक्तं वामनपु०४६अ०। यथा "समुत्तिष्ठन् जलात्तस्मात् प्रजास्ताः दृष्टवानहम्। ततोऽहं ताः प्रजा दृष्ट्वा रहिता एव तेजसा। क्रोधेन महता युक्तो लिङ्गमुत्पाट्य चाक्षिपम्। उत्क्षिप्तं सरसो मध्ये ऊर्द्धमेव यदा स्थितम्। तदाप्रभृति लोकेषु स्थाणुरित्येव विश्रुतम्"।

स्थाणुतीर्थ न० शैवे तीर्थभेदे वामनपु० १२अ०।

स्थाण्डिल पु० स्थण्डिले शयिताऽण्। व्रतार्थं स्थण्डिले शयितरि अमरः।

स्थाण्वाश्रम पु०न० ६त०। हिमाचलस्थिते शिवस्य तपश्चर्याश्रमभेदे "स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम" कुमारः।

स्थाण्वीश्वर पु० शिवलिङ्गभेदे "स्थाणुनाम्ना हि लोकेषु पूजनीयो दिवौकसाम्। स्थाण्वीशः स्थितो यस्मात् स्थाण्वीश्वरस्ततः स्मृतः" वामने ४२अ० तन्माहात्म्यादिकम्। तत्र दृश्यम्।

स्थान न० स्था—ल्युट्। १स्थितौ २सादृश्ये ३अवकाशे मेदि० ४सन्निवेशे ५वसतौ हेमच० ६पन्यसन्धौ त्रिका० ७भाजने हला० ८निकटे ९व्याकरणोक्ते प्रसङ्गे आदिश्यमानस्य यथादेः कारणभूते इगादौ। १० नीतिवेदिनामुपचयापचयहीने साम्यावस्थाने च अमरः। उपचयापचयौ च अष्टवर्गशब्दोक्तस्य कृष्यादेरेव भरतः। वसतिश्च लोकभेदः। स्वस्ववर्त्तिनां स्वस्वधर्मानुष्ठायिनां जनानां लोकविशेषात्मकं स्थानञ्च अग्निपु०उक्तं यथा "प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम्। क्षत्रियाणां तथा चैन्द्रं संग्रामेष्वनुवर्त्तिनाम्। गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्य्यानुकारिणाम्। अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामूर्द्ध्वरेतसाम्। स्मृतं तेषान्तु यत् स्थानं तदेव गुरुवासिनाम्। सप्तर्षीणान्तु यत् स्थानं स्मृतं तद्वत् वनौकसाम्। प्राजापत्यं गृहस्थानां गृहधर्मानुवर्त्तिनाम्। न्यासिनान्तु परं ब्रह्म योगिनाममृतं स्मृतम्। एकान्तवादिनां ब्रह्मध्यायिनां परमं पदम्। तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवम्। असिपत्रवनं घोरं कालसूत्रमवीचिमत्। वेदस्य निन्दकानान्तु यज्ञव्याघातकारिणाम्। स्थानमेतत् समाख्यातं स्वधर्मविनिवर्त्तिनाम्" श्रुतिलिङ्गाधिकरणोक्ते ११क्रमे मीमां०। "स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या पार्थसारथिः। १२स्थापके नियतस्थानमित्यादि।

स्थानक न० स्वार्थे क।१स्थानशब्दार्थे। स्थाने कं जलमत्र। २आलवाले हेमच०।

स्थानचञ्चला स्त्री स्थाने स्थितावपि चञ्चला। १वर्वरीवृक्षे शब्दच०। अल्पवातेन चञ्चलत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

स्थानच्युत त्रि० स्थानात् स्वस्थानात् च्युतः। पदच्युते "स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करौ। स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेदशोषणकारकौ" गरुडपु० ११५अ०। स्थानभ्रष्टादयोऽप्यत्र। "स्थानस्थितास्तु पूज्यन्ते पूज्यन्ते च पदस्थिताः। स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते केशा दन्ता नखा नराः" गरुडपु० ११५अ०।

स्थानाध्यक्ष त्रि० स्थाने अध्यक्षः। स्थानरक्षके हेमच०।

स्थानिक त्रि० स्थानेऽधिकृतः ठञ्। स्थानाध्यक्षे हेमच०।

स्थानिन् त्रि० स्थानमस्यास्ति रक्ष्यत्वेन इनि। १स्थानरक्षके स्थानं प्रसङ्गः अस्त्यर्थे इनि। व्याकरणोक्ते आदिश्यमानस्य यथादेः कारणे इगादौ "स्थानिवदादेशोऽनल्विधाविति" पाणिनिः।

स्थानीय न० स्थीयतेऽस्मिन् स्था—आधारे अनीयर्। १नगरे अमरः। स्थानं सादृश्यं वासं वाऽर्हति स्थानस्येदम् वा छ।२वासयोग्ये देशे ३सदृशे ४स्थानसम्बन्धिनि च त्रि०।

स्थाने अव्य० स्था—ने। १योग्यत्वे २औचित्ये च "स्थाने भवानेकनराधिपः सन्निति" रघुः। ३सत्ये ४सादृश्ये ५कारणार्थे च शब्दर०।

स्थापत्य पु० स्थपतिरेव स्वार्थे ष्यञ्। १अन्तःपुररक्षके कञ्चुकिप्रभृतौ अमरः। तस्य भावः ष्यञ्। २स्थपतिधर्मे न०

स्थापक त्रि० स्थापयति स्था-णिच्-पुक् ण्वुल्। यथावस्थानमुचितं तथा निवेशके। स्थितिस्थापकः।

स्थापन न० स्था-णिच्-पुक् ल्युट् । १आरोपणे २पुंसवनाख्ये गर्भसंस्कारे च मेदि० । ३समाधौ । युच् । स्थापनाप्यत्र स्त्री सा च निवेशने वादे भावपक्षस्य प्रमाणादिना व्यवस्थापने च । [ङीप् । पाठायाम् अमरः ।

स्थापनी स्त्री स्थाप्यतेऽनया स्था-णिच्-पुक् करणे ल्युट् ।

स्थापित त्रि० स्था-णिच्-पुक् क्त । १निश्चिते २निवेशिते ३न्यस्ते च मेदि० ।

स्थामन् न० स्था-मनिन् । १सामर्थ्ये अमरः २बले च ।

स्थायिन् त्रि० स्था-णिनि । १स्थितिशीले अलङ्कारोक्ते रसानुकूले रत्यादिभावे पु० । "विभावेनानुभावेन व्यक्तः सञ्चारिणा तथा । रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम्" "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः" । "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा०द० । एते च क्रमेण शृङ्गारादीनां स्थायिभावाः । [अमरः ।

स्थायुक त्रि० स्था-उकञ् ।१स्थितिशीले २एकग्रामाधिकृते पु०

स्थाल न० स्थलति तिष्ठत्यन्नाद्यत्र आधारे घञ् । (थाल) १अन्नपात्रभेदे । २पाकपात्रे (हाँड़ि) स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

स्थालीपाक पु० स्थाल्यां पाकः । गव्यदुग्धेन स्थाल्यां कृते १पाकभेदे । स्थाल्यां पच्यतेऽसौ पच-कर्मणि घञ् २चरौ तत्पाकप्रकारः चरुशब्दे दिङ्मात्रमुक्तः गोभिलोक्तप्रकारः सं०त० दर्शितो यथा

तत्र गोभिलः "अथोदूखलमुषले प्रक्षाल्य स्फ्यं च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तीर्य उपसादयति अथ हविर्निर्वपेदिति । व्रीहीन् यवान् वा कांस्येन चरुस्थाल्या वा अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलां स्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत् पितृभ्य इति । "पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् कुशलशृतमिव स्थालीपाकं श्रपयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् शृतमभिघार्य्य उदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेदिति" सू० । अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामोच्चारणं यथा अग्नये अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यनेन उदूखलोपरि व्रीह्यादीन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अत्राऽमुष्मा इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः "असावितिनाम गृह्णाति" । नारायणीयेऽपि "अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्" । अतोऽदः पद एव नामोहो नतु विष्णुपात्नजपादाविदमित्यादौ । एवञ्चाग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति सामगानाम् यजुःप्रयोगो गोभिले निर्वापमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिकसमन्त्रकप्रक्षणप्रोक्षणे सामगेन न कार्य्ये । यजुःपरिभाषणाच्च जैमिनिः "शेषे यजुःशब्दः इति । शेषे सम्मभिन्ने मन्त्रजाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं तद्यजुरिति । बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वापः । अत्रनिर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् । निर्वापपरिमाणन्तु होमसंख्याविशेषस्थित्यनुसारेणेत्याह छन्दोगपरिशिष्टम् "देवतासंख्ययागृह्य निर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं द्विरेव गृह्णीयाद्धोमस्यापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद् वा यत्र कीर्त्तिता । शेषञ्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्" । यद्यपि देवतासंख्ययेति वचनं चरुश्रपणीययोः द्रव्युपक्रम्य पठितं तथाप्याङ्गायालाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरुविशेषौ तु विद्याकरवाजपेयी "यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव तदुपादानादिलोपः । यत्रानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय" इति । अतएव यदा त्वालस्यादिना व्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि समाचारन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । "घाते न्यूने तथा छिन्ने साद्गुण्ये मान्त्रिके तथा । यत्र मन्त्राः प्रयोक्तव्यामन्त्रायत्तार्थसाधकाः" । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्यूने तत्काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिंस्तु मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः । चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । "तिर्य्यगूर्द्धसमिन्मात्रा दृढा नातिहृहन्मुखी । मृण्मय्यौडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते" । गर्भस्तार दीर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थाली औडुम्बरी ताम्रमती एषा पायसचरावपि न निषिद्धा "पयोदुग्धतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति" स्मृतिसागरधृतवचनाच्च । अतएव शारदातिलके "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके" । दक्षिणोत्तराभ्यामिति दक्षिण उत्तर उपरि ययोः पाणिभ्याभ्यां मुषलं गृहीत्वा इति शेषः । त्रिःफलीकृतान्

त्रिधा विलुषीकृतान् कण्डनप्रस्फोटनाभ्यामिति शेषः। पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम् अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान्। तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत्। कुशलशृतमिवेति कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिक्लिन्नं न मन्दपक्वं यथा स्यात्तथा स्थालीपाकं श्रपयेत्। अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्। "स्वशाखोक्त्या चरुः खिन्नोऽह्रदग्धोऽकठिनः शुभः। न चातिशिथिलः पाक्यो न च वीतरसो भवेत्"। वीतरसो गलितमण्डः। प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणावर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्द्ध्वमौषन्निश्रयन्। यु मिश्रणे इत्यस्य रूपमेतत्। शृतमित्यभिघार्य्येति स्फुटितम्। चरुमाज्यस्रुवेणाप्लाव्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनरपि तेन तथा सेचयेत्। इषोत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं ज्वलदङ्गारेण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् "अधिशृतमवद्योत्य सुशृतञ्चाभिघारयेत्। घृतेन सेचयेत् पश्चात् पुनरेवाभिघारयेत्"। मेक्षणादीन्याह छन्दोगपरिशिष्टम् "इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं मेक्षणं भवेत्। वृत्तं चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्"। इध्मार्द्धप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति तदर्द्धम् एषैव दर्वी विशेषस्तु महार्णवे। "दर्वी द्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयेण तु मेक्षणम्। मुषलोदूखले वार्क्षे स्वायते सुदृढे तथा। इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वैणवमेव च"। अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वमित्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्गमभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्य्यादित्युक्तम्"।

स्थाल्यां पाकपात्रे पाकः पच्यमानः। २पाकभाजने पच्यमाने। चातुर्मास्यादौ तत्त्यागे फलं ति॰ त॰ दर्शितं "लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभक्षयन्"।

स्थालीपुलाक पु॰ स्थाल्याः पुलाकास्तण्डुलाः सन्त्यत्र एकधर्मताज्ञायकत्वेन अच्। मीमांसकोक्ते "स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्वे विक्लित्तिभागिनः। समकालाग्निसंयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्" इत्यनुमानकल्पके न्यायभेदे यथा एकस्य पाकदर्शनेन अन्येषां पाकज्ञानम् एवं एकरूपाणां सर्वेषामेकधर्माक्रान्तत्वमित्येवंरूपोद्भावनम्।

स्थालीबिल न॰ हृत॰। स्थाल्याः शून्यभागे तदर्हति छ यत वा। स्थालीबिलीय (ल्य) तण्डुलादौ त्रि॰ सि॰कौ॰।

स्थालीवृक्ष पु॰ स्थाल्यै-वृक्षः। १अश्वत्थाकारे स्थालीनिर्माणसाधने २वृक्षभेदे। "स्थालीवृक्षो लघुः स्वादुस्तुवरस्तिक्त-उष्णकः। कटुपाकरसः ग्राही विषपित्तकफापहृत्" भावप्र॰

स्थावर त्रि॰ स्था-वरच्। १अचले २स्थिरे वृक्षादौ ३स्थाद्रौ च अमरः। "स्थावरं जङ्गमञ्चैव यदपि स्वयमर्जितम्" स्मृतिः। ३पर्वते पु॰ ४धनुर्गुणे न॰ त्रिका॰। स्थावरसर्गश्च षड्विधः सर्गशब्दे ५२५० पृ॰ दृश्यः। स्थावरधनं च सन्निकृष्टे क्रेतरि सति असन्निकृष्टाय न विक्रेयं यथोक्तं महानिर्वा॰१२प॰। "स्थावरं धनमन्यस्मै स्थिते सान्निध्यवर्त्तिनि। योग्ये क्रेतरि विक्रेतुं न शक्तः स्थावराधिपः। सान्निध्यवर्त्तिनां ज्ञातिः सवर्णो वा विशिष्यते। तयोरभावे सुहृदो विक्रेतुरिच्छा गरीयसी। निर्णीतमूल्ये पण्येन स्थावरस्य क्रयोद्यमे। तन्मूल्यञ्चेत् समीपस्थो राति क्रेता न चापरः। मूल्यं दातुमशक्तश्चेत् सम्मतो विक्रयेऽपि वा। सन्निधिस्थस्तदान्यस्मै गृही शक्नोति विक्रये। क्रीतञ्चेत् स्थावरं देवि! परोक्षे प्रतिवासिनः। श्रवणादेव तन्मूल्यं दत्त्वाऽसौ प्राप्तुमर्हति। क्रेता तत्र गृहारामान् विनिर्माति भुनक्ति वा। मूल्यं दत्त्वाऽपि नाप्नोति स्थावरं सन्निधिस्थितः। "स्थावरे विक्रयो नास्ति कुर्य्यादाधिमनुज्ञया" स्मृतिः। स्थावरस्य केवलविक्रयनिषेधात् विक्रयेऽपि कर्त्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण विक्रयः कर्त्तव्य इति" मिता॰। "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्यात् दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्मार्थे च विशेषतः" स्मृतिः। "संविभागक्रयप्राप्तं पित्र्यं लब्धञ्च वान्यतः। स्थावरं स्त्री नाप्नोति भुक्त्या, हानिरुपेक्षया"। "सौदायिके सदा स्त्रीणां स्वातन्त्र्यं परिकीर्त्तितम्। विक्रये चैव दाने च यथेष्टं स्थावरेष्वपि" कात्या॰। "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि च। सा यथाकाममश्नीयात् दद्याद्वा स्थावरादृते" नारदः। "अविभक्तं स्थावरं यत् सर्वेषामेव तद्भवेत्। विभक्तं स्थावरं ग्राह्यं नान्योदर्य्यैः कथञ्चन" यमः। "सर्वेषां तुल्यरूपाणां सोदरासोदराणामिति" श्रीकृष्णः। [राजनि॰ २स्थावरप्रभृतौ त्रि॰।

स्थावरादि पुंन॰ स्थावरमादिर्हेतुर्यस्य। १वत्सनाभविषे

स्थाविर न॰ स्थविरस्य भावः अण्। वृद्धत्वे अमरः। तच्च सप्ततिवर्षोपगमे भवति "आषोड़शात् भवेद्बालस्तारुण्यस्तत उच्यते। वृद्धः स्यात् सप्ततेरूर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतेः परम्" स्मृतिः। [अमरः २जलबुद्बुदे च मेदि॰।

स्थासक पु॰ स्था-स-स्वार्थे क। १अलङ्कारे २चार्चिक्ये

स्थाणु त्रि॰स्था-नु। १स्थितिशीले अमरः "च्युतादिवः स्था-

स्तु दिवाचिरप्रभा" भट्टिः। २शाश्वते भरतः। ३वृक्षे श्रीधरः

स्थित त्रि० स्था-क्त। १जङ्घास्वतया दण्डायमाने "स्थितायां स्थानमाचरेः" रघुः। २निश्चले ३प्रतिज्ञायुक्ते मेदि०। ४स्थितिशालिनि च।

स्थिति स्त्री स्था-क्तिन्। १मर्य्यादायां मेदि० २न्याय्यपथावस्थाने अमरः। ३स्थाने च। स्थानभेदे स्थितिनिषेधो यथा "नास्थिभस्मकपालानि न केशान् वा कथञ्चन। तुषाङ्गारकविष्ठाद्यं नाधितिष्ठेत् कदाचन" कौर्मपु०१५अ०।

स्थितिस्थापक स्थितिं स्थापयति स्था-णिच्-पुक् ण्वुल्। न्यायोक्ते संस्कारविशेषे "संस्कारभेदो वेगोऽथ स्थितिस्थापकभावने" "स्थितिस्थापकसंस्कारः क्षितौ केचिच्चतुर्ष्वपि। अतीन्द्रियोऽसौ विज्ञेयः क्वचित् स्पन्देऽपि कारणम्" भाषाप०।

तल्लक्षणं पृथिवीमात्रसमवेतसंस्कारत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। संस्कारत्वसाक्षाज्जातित्वे तु तद्व्याप्यधर्मवत्त्वम्। तथा च पूर्वसंयोगजनितसंयोगनाशकत्वे सति पूर्वसंयोगजातीयसंयोगजनकत्वं तत्त्वम्। स च क्रियाविशेषजन्यः क्रियाविशेषजनकः स्वजन्यक्रियानाश्यो गुणविशेषः। अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थतया स्थापकः गुणविशेष इत्यन्ये। यथाऽऽकृष्टशाखादीनां त्यागे पुनस्तथावस्थिततया स्व स्थापकः। स च अतीन्द्रियः।

स्थिर पु० स्था-किरच्। १पर्वते २देवे ३वृक्षे ४कार्त्तिकेये शब्दर०। ५शनौ ६मोक्षे मेदि०। ७वृषे राजनि०। ८धववृक्षे भावप्र०। ज्योतिषोक्तेषु ९वृषसिंहवृश्चिककुम्भराशिषु च। १०कठिने ११निश्चले च त्रि०। १२शाल्मलौ स्त्री शब्दच० एवं १३काकोल्यां जटा०१४पृथिव्यां १५शालपर्ण्याञ्च स्त्री अमरः। पृथिव्याः स्थिरत्वं मतभेदेन अचलशब्दे ८२पृ० दर्शितम्। स्थिरतया वर्ण्याः पदार्थाः कविकल्प०उक्ता यथा युद्धे प्रधानभटः साध्वीयनः सज्जनमनः। धर्माधर्मौ मनः भोगा सम्पादनभावे तयोर्बहुकालस्थितत्वात् स्थिरत्वम्।

स्थिरगन्ध पु० स्थिरो गन्धो यस्य। १चम्पकवृक्षे २पाटलायां ३केतक्याञ्च स्त्री राजनि०। ४स्थिरगन्धयुक्ते द्रव्यमात्रे त्रि०

स्थिरच्छद पु० स्थिरश्छदो यस्य। भूर्जपत्रवृक्षे रत्नमा०।

स्थिरच्छाय पु० स्थिरानियताच्छाया यस्य। १वृक्षमात्रे शब्दमा० २छायाप्रधाने वटादौ त्रिका०।

स्थिरजिह्व पु० स्थिरा अचञ्चला जिह्वा यस्य। मत्स्ये हेमच०।

स्थिरजीविता स्त्री स्थिरं जीवितमायुष्यं यस्याः। १शाल्मलीवृक्षे शब्दर०। २चिरजीवने त्रि०।

स्थिरतर त्रि० अतिशयेन स्थिरः तरप्। १अत्यन्तस्थिरे अमरः २ईश्वरे पु०।

स्थिरदंष्ट्र पुंस्त्री० स्थिरा दंष्ट्रा यस्य। १सर्पे स्त्रियां ङीष्। २वराहाकृतिविष्णौ पु० मेदि० ३ध्वनौ अजयः।

स्थिरपत्त्र पु० स्थिराणि पत्त्राण्यस्य। हिन्तालै राजनि०।

स्थिरपुष्प पु० स्थिरं पुष्पमस्य। १चम्पकवृक्षे २वकुलवृक्षे च राजनि०। [कवृक्षे राजनि०।

स्थिरपुष्पिन् पु० स्थिरं पुष्पमस्त्यस्य बाहुल्येन इनि। तिल-

स्थिरमति स्त्री स्थिरा-मतिः। १स्थिरबुद्धौ स्थिरा मतिर्यस्य। २स्थिरबुद्धियुक्ते त्रि०। "अनिकेतः स्थिरमतिः" गीता।

स्थिरयौवन न०पु० स्थिरं यौवनमस्य। १विद्याधरादौ देवयोनिभेदे त्रिका० २चिरस्थायियौवनयुक्ते त्रि०।

स्थिररङ्गा स्त्री स्थिरो रङ्गो रागो यस्याः। नील्याम् राजनि०। [द्रायाम् राजनि०। २निश्चलरागयुते त्रि०।

स्थिरराग स्त्री स्थिरो रागो रञ्जनं यस्याः। १दारुहरि-

स्थिरसाधनक पु० स्थिरं साधयति ण्वु ततः स्वार्थे क। सिन्दुवारवृक्षे राजनि०।

स्थिरसार पु० स्थिरः सारो यस्य। (सेगुण) शाकवृक्षे राजनि०

स्थिराङ्घ्रिप पु० कर्म०। हिन्तालवृक्षे राजनि०।

स्थिरायुस् पु० स्थिरमायुर्यस्य। १शाल्मलिवृक्षे अमरः दीर्घकालस्थायित्वात्तस्य तथात्वम्। २चिरजीविनि त्रि०।

स्थुड वरणे तुदा० कुटा० पर० सक० सेट्। स्थुडति अस्थुडीत् तुस्थोड। षोपदेश एव न्याय्यः।

स्थूणा स्त्री स्था-नक् उदन्तादेशः पृषो०। (खुँटी) १गृहस्तम्भे "स्थूणावशेषं गृहम्" साहि० २लौहप्रतिमायाञ्च अमरः

स्थूणानिखननन्याय पु० न्यायशब्दोक्ते ४१७ पृ० न्यायभेदे।

स्थूर पु० स्था-ऊरन् किच्च। १वृषे संक्षिप्तसा०। २मनुष्ये सि० कौ०।

स्थूरिन् पु० स्था-ऊरन् किच्च स्थूरो वृषादिभिर्वाहकः स्थूरोऽस्त्यस्य साहाय्येन इनि। वृषादिवत्पृष्ठेन भारवाहकेऽश्वे खरे च स्थूरस्य भावः अण् स्थौरं तदस्त्यस्य इनि स्थौरीत्यप्यत्र अमरः।

स्थूल वृंहणे अद० चु० उभ० अक० सेट्। स्थूलयति-ते अतुस्थूलत्-त। बहुचकत्वान्न षोपदेशः।

स्थूल त्रि० स्थूल-अच्। १पीवरे (मोटा) अमरः २कूटे ३कु-सूहे च न० मेदि०। ४पनसे पु० राजनि०। ५गजपिप्पल्याम् स्त्री शब्दच०। एवं ६एर्वारौ राजनि०। ७बृहदेलायाञ्च रत्नमा० स्वार्थे क। पीवरे त्रि०।

संज्ञायां कन् (चलुड़) तृणभेदे पु० रत्नमालाकोषः ।

स्थूलकङ्गु पु० कर्म० । वरकधान्ये (बोरधान) राजनि० ।

स्थूलकणा स्त्री कर्म० । १स्थूलजीरके राजनि० ६ब० । २पीनकणयुते त्रि० ।

स्थूलकण्टक पु० स्थूलः कण्टकोऽस्य । जालवर्बुरे राजनि० कप् अत इत्त्वम् । स्थूलकण्टकिका शाल्मलीवृक्षे स्त्री ।

स्थूलकण्टा स्त्री स्थूलः कण्टः कण्टकोऽस्याः । वृहत्याम् राजनि० ।

स्थूलकन्द पु० स्थूलः कन्दोऽस्य । १रक्तलशुने २शूरणे ३हस्तिकन्दे ४मानके च राजनि० ।

स्थूलक्ष्वेड़ पु० स्थूलः क्ष्वेड़ो यत्र । बाणे त्रिका० ।

स्थूलचञ्चु पु० स्थूला चञ्चुरिव शिखाऽस्य । १महाचञ्चुशाके राजनि० २वृहच्चञ्चुयुते त्रि० ।

स्थूलजीरक पु० कर्म० । जीरकभेदे (कालजिरा) भावप्र० ।

स्थूलताल पु० कर्म० । हिन्ताले राजनि० ।

स्थूलत्वचा स्त्री स्थूला त्वचा यस्य । काश्मर्य्याम् राजनि० ।

स्थूलदण्ड पु० स्थूलो दण्डोऽस्य । देवनले राजनि० । स्थूलनालोऽप्यत्र । [राजनि० ।

स्थूलदर्भ पु० स्थूलं दर्भं दभ्यतेऽनेन दभ–घञ् । मुञ्जे (मुज)

स्थूलदला स्त्री स्थूलानि दलानि यस्याः । घृतकुमार्य्याम् राजनि० ।

स्थूलनास पुंस्त्री० स्थूला नासाऽस्य ।१शूकरे हेमच० स्त्रियां ङीष् । २वृहन्नासायुते त्रि० स्त्रियां ङीप् । स्त्रियां टाप् स्थूलनासिकोऽप्यत्र ।

स्थूलपट्ट पु० स्थूलं पट्टं यस्मात् । कार्पासे शब्दर० तत्पुरुष पट्टस्य स्थूलत्वात्तथात्वम् । पृषो० स्थूलपट्टाक तत्रार्थे पु० शब्दर० ।

स्थूलपाद पुंस्त्री० स्थूलाः पीनाः पादा यस्य नान्त्यलोपः समा० । १गजे शब्दमा० स्त्रियां ङीष् । ७त० । २स्रीपदरोगे च ।

स्थूलपुष्प पु० स्थूलं पुष्पं यस्य । १वकवृक्षे २पर्वतजातापराजितायां स्त्री रत्नमा० । ३यवतिक्तायां स्त्री राजनि० ङीप् ।

स्थूलफल पु० स्थूलं फलमस्य । १शाल्मलीवृक्षे राजनि० । २वृहत्फलान्विते त्रि० । ३शणपुष्प्यां स्त्री राजनि० ।

स्थूलभूत न० कर्म० । वेदान्तोक्ते प्रत्येकं पञ्चात्मकताभापन्ने पृथिव्यादौ भूते ।

स्थूलमरिच न० नित्यकर्म० । कक्कोले राजनि० ।

स्थूलमूल न० । ६ब० । चाणक्यमूले राजनि० ।

स्थूललक्ष(क्ष्य) त्रि० स्थूलं लक्षयति दानाय संकलते लक्ष–अच् स्थूलंलक्ष्यं वाऽस्य । बहुदातरि अमरः ।

स्थूलवर्त्मकृत् पु० स्थूलं वर्त्म करोति कृ–क्विप् । ब्राह्मणयष्टिकायाम् शब्दर० । [२स्थूलत्वचान्विते त्रि० ।

स्थूलवल्कल पु० स्थूलं वल्कलमस्य । १रक्तलोध्रे जटा० ।

स्थूलवृत्तफल पु० स्थूलस्य वृत्तस्येव फलमस्य । स्निग्धपिण्डीतकवृक्षभेदे (मयना) राजनि० । [राजनि० ।

स्थूलवैदेही स्त्री विदेहे भवा अण् कर्म० । गजपिप्पल्याम्

स्थूलशाटक पु० कर्म० । स्थूलवस्त्रे अमरः स्थूलशाटिकादयाऽप्यत्र स्त्री जटा० ।

स्थूलशालि पु० कर्म० । महाशालौ राजनि० ।

स्थूलशीर्षिका स्त्री स्थूलं शीर्षं यस्याः कप् अत इत्त्वम् । क्षुद्रपिपीलिकायाम् हेमच० । २वृहन्मस्तकयुते त्रि० ।

स्थूलषट्पद पु० षट्पद इव स्थूलः राज० । वरोलायाम्

स्थूलस्कन्ध पु०स्थूलः स्कन्धोऽस्य । लकुचे (मान्दार) राजनि० ।

स्थूलहस्त न० स्थूलः हस्त इवाकारोऽस्य । गजशुण्डे त्रिका०

स्थूलांशा स्त्री स्थूलः अंशोऽवयवोऽस्याः । १गन्धपत्रायाम् राजनि० २स्थूलावयवे त्रि० ।

स्थूलाम्र पु० कर्म० । आम्रभेदे राजाम्रे राजनि० ।

स्थूलास्य पुंस्त्री० स्थूलमास्यं यस्य । १सर्पे शब्दच० स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । २वृहन्मुखयुते त्रि० ।

स्थूलैरण्ड पु० कर्म० । वृहदेरण्डवृक्षे राजनि० ।

स्थूलैला स्त्री कर्म० । वृहदेलायाम् (वड़ एलाइच) राजनि० ।

स्थूलोच्चय पु० स्थूलानामुपलानामुच्चयो यत्र । १गण्डशैले स्थूलस्य गजस्य उच्चयः । २गजमध्यगतौ ३वरण्डे ४अव्रा कल्ये मेदि० ५गजदन्तच्छिद्रे च शब्दमा० ।

स्थेय पु० स्थीयते विवादनिर्णायकतयाऽसौ स्था–कर्मणि यत् । विवादे १संशयनिर्णायके (जुरी) २पुरोहिते च मेदि० ३स्थिरे त्रि० हेमच० ।

स्थेयस् त्रि० अतिशयेन स्थिरः ईयसुन् स्थादेशः । १स्थिरतरे २शाश्वते त्रि०भरतः । स्त्रियां ङीप् । इष्ठन् स्थेष्ठोऽप्यत्र त्रि०

स्थैर्य्य न० स्थिरस्य भावः ष्यञ् । स्थिरतायाम् ।

स्थौणेय(क) पु० स्थूणायां तत्समीपे भवः ढक् ढकञ् वा । ग्रन्थिपर्णनामगन्धद्रव्ये (गाँठिआला) अमरः । "स्थौणेयकं बर्हिवर्हं शुकबर्हञ्च कुक्कुरम् । शीर्षं रोमशुकं चापि शुकपुष्पं शुकच्छदम् । स्थौणेयकं कटु स्वादु तिक्तं स्निग्धं त्रिदोषनुत् । मेधाशुक्रकरं रुच्यं रक्षोऽग्नोज्वरजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठास्रदद्रदाहदौर्गन्ध्यतिलकालकान् ।

ग्रन्थिपर्णस्यैव भेदो, भटेउ उर इति नेपालदेशे भवति। निशाचरो धनहरः कितवो गणहासकः। रोचको मधुरस्तिक्तः कटुः पाके कटुर्लघुः। तीक्ष्णो हृद्यो हिमो हन्ति कुष्ठकण्डूकफानिलान्। रक्षोऽश्रीस्वेदमेदोऽसृग्ज्वरगन्धविषव्रणान्" भावप्र०।

स्थौल्य न० स्थूलस्य भावः ष्यञ्। पीवरत्वे।

स्नपन पु० स्ना-णिच्-पुक् ल्युट्। जलादिनाऽभिषेककरणे

स्नव पु० स्नु-भावे अप्। १स्रवणे २क्षरणे च अमरः।

स्नसा स्त्री स्नस-निरासे अच्। स्नायौ हेमच०।

स्नातक पु० स्ना-भावे क्त स्नानं वेदाध्ययनानन्तरं समावर्त्तनाङ्गस्नानं तदस्यास्ति कन्, कर्त्तरि क्त स्वार्थे क वा। वेदाध्ययनानन्तरं गार्हस्थ्याय कृतसमावर्त्तनाङ्गस्नाने गृहस्थभेदे तस्य व्रतं मिता० आचाराध्याये दर्शितं यथा "स्नानादारभ्य ब्राह्मणस्यावश्यं कर्त्तव्यानि विधिप्रतिषेधकात्मकानि मानससंकल्परूपाणि स्नातकव्रतान्याह "न स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेत न यतस्ततः। न विरुद्धप्रसङ्गेन सन्तोषी च भवेत् सदा" याज्ञ०। ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादयोऽर्थप्राप्त्युपाया दर्शिताः। अत्र विशेष उच्यते। स्वाध्यायविरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपि नेहेत नान्विच्छेत्। न यतस्ततो न यतः कुतश्चिदविदिताचारात्, न विरुद्धप्रसङ्गेन विरुद्धोऽयाज्ययाजनादिप्रसङ्गो नृत्यगीतादि विरुद्धं वा तत्र प्रसङ्गस्य विरुद्धप्रसङ्गः तेन नार्थमीहेत इति सम्बध्यते। तत्र आवृत्तिः प्रत्येकं पर्युदासार्था। सर्वत्राप्यस्मिन् स्नातकप्रकरणे नञ्शब्दः पर्युदासार्थ एव। किञ्च। "अर्थालाभेऽपि सन्तोषी परितृप्तो भवेत्। चकारात् संयतश्च "सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत्" इति मनुस्मरणात्। कुतस्तर्हि धनमन्विच्छेदित्यत आह" मिता० "राजान्तेवासियाज्येभ्यः सीदन्निच्छेद्धनं क्षुधा। दम्भिहैतुकपाषण्डिबकवृत्तींश्च वर्जयेत्" याज्ञ०। "क्षुधा सीदन् पीड्यमानः स्नातको राज्ञो विदितवृत्तान्तादन्तेवासिनो वक्ष्यमाणलक्षणाद्याज्याद्याजनार्हाच्च धनमाददीत। क्षुधा सीदन्नित्यनेन विभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कस्मिदर्थमन्विच्छेदिति गम्यते। किञ्च। दम्भिहैतुकादीन् सकलकार्येषु लौकिकशास्त्रीयेषु वर्जयेत्। लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायी दम्भी युक्तिबलेन सर्वत्र संशयकारी हैतुकः त्रैविद्यवृद्धापरिगृहीताश्रमिणः पाषण्डिनः। बकवदस्य वर्त्तनमिति बकवृत्तिः। यथाह मनुः "अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः। शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः" इति। प्रतिषिद्धसेविनो विकर्मस्थाः विडालमार्जारस्तस्य स्वभावो व्रतं यस्यासौ वैडालव्रतिकः "धर्मध्वजी सदा लुब्धश्छाद्मिको लोकदाम्भिकः। वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः" इति मनुस्मरणात्। चकाराद्विकर्मस्थवैडालव्रतिकशठान् यथाह मनुः "पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान्। हैतुकान् बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्" इति। शठः सर्वत्र वक्रः। एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयं एवंविधो न भवेदिति गम्यते" मिता०। किञ्च "शुक्लाम्बरधरो नीचकेशश्मश्रुनखः शुचिः। न भार्यादर्शनेऽश्नीयान्नैकवासा न संस्थितः" याज्ञ० "शुक्ले धौते अम्बरे वाससी धारयतीति शुक्लाम्बरधरः। केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखानि नीचं कृत्तं केशश्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः शुचिरन्तर्बहिश्च स्नानानुलेपधूपस्रगादिभिः सुगन्धिश्च भवेत्। यथाह गौतमः "स्नातको नित्यं शुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः" इति। सुगन्धवत्त्वविधानादेव निर्गन्धमाल्यस्य निषेधः। तथा च गोभिलः "नागन्धां स्रजं धारयेदन्यत्र हिरण्यस्रजः" इति। "सदा स्नातक एवम्भूतो भवेत्" एतच्च सति सम्भवे "न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति" मनुस्मरणात्। न च भार्याया दर्शने तस्यां पुरतोऽवस्थितायां नाश्नीयादवीर्यवदपत्योत्पत्तिभयात् तथा च श्रुतिः "जायाया अन्ते नाश्नीयादवीर्य्यवदपत्यं भवति" इत्यतस्तया सह भोजनं दूरादेव निरस्तम्। न चैकवासाः। नापि संस्थितः उत्थितः अश्नीयादिति संबध्यते मिता०। "न संशयं प्रपद्येत नाकस्मादप्रियं वदेत्। नाहितं नानृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वार्द्धुषी" याज्ञ०। "कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिसंशयावहं कर्म न प्रपद्येत न कुर्यात्। यथा व्याघ्रचौराद्युपहृतदेशाक्रमणादि। अकस्मान्निःकारणं किञ्चिदपि परुषमप्रियम् उद्वेगकारि वाक्यं न वदेत्। न चाहितमनृतं वा प्रियमपि। चकारादसभ्यं बीभत्सकरश्लाकलाञ्च वदेदिति संबध्यते। एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण "गुरुणापि समं हास्यं कर्त्तव्यं कुटिलं विना" इति स्मरणात्। न च स्तेनः अन्यदीयस्यादत्तस्य ग्रहीता स्यात् न वार्द्धुषी स्यात् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवी वार्द्धुषी न स्यात्" मिता०। "दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान् सकमण्डलुः। कुर्यात् प्रदक्षिणं देवमृद्गोविप्रवनस्पतीन्" याज्ञ०। दाक्षायणं सुवर्णं तदस्यास्तीति दाक्षायणी। ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं यज्ञा-

स्तीति ब्रह्मचारी वैणवयष्टिमान् कमण्डलुमान् स्यादिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यथाह वशिष्ठः “स्नातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्च कमण्डलुः” इति । अत्र च दाचायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्य्यम् “वैणवीं धारयेद् यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले” इति मनुस्मरणात् । देवं देवप्रतिमां मृदमुद्धृताम् । गां ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्थादिकं प्रदक्षिणं कुर्य्यात् एतान् दक्षिणतः कृत्वा व्रजेत् । एवञ्चतुष्पथादीनपि “मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्” इति मनुस्मरणात् मिता० । “न तु मेहेन्नदीच्छायावर्त्मगोष्ठाम्बुभस्मसु । न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसन्ध्याम्बुस्त्रीद्विजन्मनः” याज्ञ० । “नद्यादिषु न मेहेत् न मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्य्यात् । एवं श्मशानादावपि यथाह शङ्खः “न गोमयकृष्टोप्तशाद्वलचितिश्मशानवर्त्मखलपर्वतपुलिनेषु मेहेत् भूताधारत्वादिति” । तथाग्न्यादीन् प्रति अग्न्यादीनामभिमुखं न मेहेत् । नाप्येतान् पश्यन् यथाह गौतमः “न वाय्वग्निविप्रादित्यापोदेवतागाश्च प्रति पश्यन् वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्य्यान्न देवताः प्रति पादौ प्रसारयेत्” । एतद्व्यतिरेकेण भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति यथाह वशिष्ठः “परिवेष्टितशिरा भूमिमयज्ञियैस्तृणैरन्तर्धाय मूत्रपुरीषे कुर्य्यादिति” मिता० । “नेक्षेतार्कं न नग्नां स्त्रीं न च संसृष्टमैथुनाम् । न च मूत्रं पुरीषञ्च नाशुचीराहुतारकाः” याज्ञ० । “नैवार्कमीक्षेतेति यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमयराहुग्रस्तोदकप्रतिबिम्बमध्याह्नवर्त्तिन एवादित्यस्यावेक्षणं निषिध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना “नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्” इति । उपभोगादन्यत्र नग्नां स्त्रियं नेक्षेत “न नग्नां स्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात्” इत्याश्वलायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगाम् । उपभोगान्ते अनग्नामपि नेक्षेत । चकाराद्भोजनादिकमाचरन्तीम् । तथा च मनुः “नाश्नीयाद् भार्य्यया सार्द्धं नैनामीक्षेत चाश्नतीम् । क्षुवन्तीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् । नाञ्जयन्तीं स्वके नेत्रे न चाभ्यक्तामनावृताम् । न पश्येत् प्रसवन्तीं च श्रेयस्कामो द्विजोत्तमः” इति । मूत्रपुरीषे च न पश्येत् । तथा अशुचिः सन् राहुतारकाश्च न पश्येत् । चकारादुदके स्वप्रतिबिम्बम् । “न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा” इति वचनात्” मिता० । “अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं मन्त्रमुदीरयन् । वर्षत्यप्रावृतो गच्छेत् स्वपेत् प्रत्यक्शिरा न च” याज्ञ० । वर्षति सति अयं मे वज्रः पाप्मानमपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयन् अप्रावृतोऽनाच्छादितो न गच्छेन्न धावेत् “न प्रधावेच्च वर्षतीति” प्रतिषेधात् । न च प्रत्यक्शिराः स्वप्यात् । चकाराद्नग्नो न शयीत । एकश्च शून्यगृहे । “न च नग्नः शयीतेति” “नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे” इति मनुस्मरणात्” मिता० “ष्ठीवनासृक्शकृन्मूत्ररेतांस्यप्सु न निक्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नाग्नौ न चैनमभिलङ्घयेत्” याज्ञ० । ष्ठीवनमुद्गिरणम् । असृग्रक्तम् । शकृत् पुरीषं शेषं प्रसिद्धम् । एतान्यप्सु न निक्षिपेत् । नापः पादेन ताडयेत् । एवन्तुषादीनपि । यथाह शङ्खः “तुषकेशकरीषभस्मास्थिश्लेष्मनखलोमान्यप्सु न निक्षिपेत् । न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यादिति” । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकारात् ष्ठीवनादग्नौ न क्षिपेत् । मुखोपधमनादि चाग्नेर्न कुर्य्यात् तथा च मनुः “नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्” इति मिता० । “जलं पिबेन्नाञ्जलिना न शयानं प्रबोधयेत् । नाक्षैः क्रीडेन्न धर्म्मघ्नैर्व्याधितैर्वा न संविशेत्” याज्ञ० । जलमञ्जलिना संहताभ्यां पाणिभ्यां न पिबेत् । जलग्रहणं पेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादिभिरात्मनोऽधिकं शयानं न प्रबोधयेत् नोत्थापयेत् “श्रेयांसञ्च प्रबोधयेदिति” विशेषात् । अक्षादिभिर्न क्रीडेत् । धर्म्मघ्नैः पशुलङ्घनादिभिः कर्म्मभिर्न क्रीडेत् । व्याधितैर्ज्वराद्यभिभूतैरेकत्र न संविशेत् न शयीत” मिता० । “विरुद्धं वर्जयेत् कर्म्म प्रेतधूमं नदीतरम् । केशभस्मतुषाङ्गारकपालेषु च संस्थितम्” याज्ञ० । “जनपदकुलाचारशास्त्रविरुद्धञ्च कर्म्म वर्जयेत् । प्रेतधूमं बाहुभ्यां नदीतरणञ्च वर्जयेदिति सम्बध्यते । केशादिषु संस्थितिं वर्जयेत् । चकारादस्थिकार्पासामेध्येषु च” मिता० । “नाचक्षीत धयन्तीं गां नाद्वारेण विशेत् क्वचित् । न राज्ञः प्रतिगृह्णीयाल्लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः” याज्ञ० । “परस्य चौरादि पिबन्तीं गां परस्मै नाचक्षीत न च निवर्तयेत् ।

अद्वारेण कापथेन क्वचिदपि नगरे ग्रामे मन्दिरे वा न प्रविशेत् । न कृपणस्य शास्त्रातिक्रमकारिणो राज्ञः सकाशात् प्रतिगृह्णीयात्” मिता० । “प्रतिग्रहे सूनिचक्रिध्वजिवेश्यानराधिपाः । दुष्टा दशगुणं पूर्व्वात् पूर्व्वादेते यथाक्रमम्” याज्ञ० । प्रतिग्रहेषु वाध्येषु सून्यादयः पञ्च पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मात् परःपरो दशगुणं दुष्टाः । सूना प्राणिहिंसा सा यस्यास्तीति सूनी प्राणिहिंसापरः चक्री तैलिकः । ध्वजी सुराविक्रयी । वेश्या पण्यस्त्री । नराधिपः अनन्तरोक्तः” मिता० ।

“दैवर्त्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां छायां परस्त्रियाः । नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्त्तनादि च” याज्ञ० । “देवानामृत्विक्स्नातकाचार्य्यराज्ञां परस्त्रियाश्च छायां नाक्रामेत् नाधितिष्ठेन्न लङ्घयेद्बुद्धिपूर्व्वम् यथाह मनुः “देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकाचार्य्ययोरपि । नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च” इति । बभ्रुणो नकुलवर्णस्य यस्य कस्य चिद्वारन्यस्य वा सोमादेर्बभ्रुण इति नपुंसकलिङ्गनिर्द्देशात् । रक्तादीनि च नाधितिष्ठेत् । आदिग्रहणात् स्नानोदकादेर्ग्रहणम् “उद्वर्त्तनमपःस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च । श्लेष्मनिष्ठ्यूतवान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः” इति मिता० । “विप्राहिक्षत्रियात्मानो नावज्ञेयाः कदाचन । आमृत्योः श्रियमाकाङ्क्षेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेत्” याज्ञ० । “विप्रो बहुश्रुतोऽहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः । एते कदाचिदपि नावमन्तव्या आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्यावज्जीवं श्रियमिच्छेन्न कञ्चिन्मर्म्मणि स्पृशेन्न कस्यचिदपि मर्म्म दुश्चरितं प्रकाशयेत्” मिता० । “दूरादुच्छिष्टविण्मूत्रपादाम्भांसि समुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत्” याज्ञ० । “भोजनाद्युच्छिष्टं विण्मूत्रे पादप्रक्षालनजलञ्च गृहाद्दूरात् समुत्सृजेत् । श्रौतं स्मार्त्तं चाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत्” मिता० । “गोब्राह्मणानलान्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् । न निन्दाताडने कुर्य्यात् पुत्त्रं शिष्यं च ताडयेत्” याज्ञ० । गां ब्राह्मणमग्निमन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्न स्पृशेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टोऽपि “यदा पुनः प्रमादात् स्पृशति तदाचमनोत्तरकालं मनूक्तं कार्य्यम् “स्पृष्ट्वैतानशुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितलेन तु” इति एवं प्राणादीनुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निन्दाताडने न कुर्य्यात् । एतच्चानपकारिणः “अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगन्ततः । दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतया नरः” इति । पुत्त्रशिष्यौ शिक्षार्थमेव ताडयेत् । चकाराद्दासादीनपि । ताडनञ्च रज्ज्वादिनोत्तमाङ्ग व्यतिरेकेण कार्य्यम् “शिष्यशिष्टिरवधेनाशक्तौ रज्जुवेणुदलाभ्यां तनुभ्यामन्येन घ्नन् राज्ञा शास्यः” इति गौतमवचनात् । “पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमाङ्गे कथञ्चन” इति मनुवचनात्” मिता० । “कर्म्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्म्मं समाचरेत् । अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्म्ममप्याचरेन्न तु” याज्ञ० । कर्म्मणा कायेन यथाशक्ति धर्म्ममनुतिष्ठेत् । तमेव मनसा ध्यायेत् । वाचा वदेत् । धर्म्मं विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकाभिशस्तिजनकं मधुपर्क्के गोबधादिकं नाचरेत् । यस्मादस्वर्ग्यमग्नीषोमीयवत् स्वर्गसाधनं न भवति” मिता० । “मातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसम्बन्धिमातुलैः । वृद्धबालातुराचार्य्यवैद्यसंश्रितबान्धवैः । ऋत्विक्पुरोहितापत्यभार्य्यादाससनाभिभिः । विवादं वर्ज्जयित्वा तु सर्व्वाँल्लोकाञ्जयेद्गृही” याज्ञ० । माता जननी । पिता जनकः । अतिथिरध्वनीनः । भ्रातरो भिन्नोदरा अपि । जामयो विद्यमानभर्त्तृकाः स्त्रियः । सम्बन्धिनो वैवाह्याः । मातुलो मातृभ्राता । वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः । बालः आषोडशाद्वर्षात् । आतुरो रोगी । आचार्य्य उपनेता । वैद्यो विद्वान् भिषग्वा । संश्रित उपजीवी । बान्धवाः पितृपक्षा मातृपक्षाश्च । मातुलस्य पृथगुपादानम् आदरार्थम् । ऋत्विग्याजकः । पुरोहितः शान्त्यादेः कर्त्ता । अपत्यं पुत्त्रादि । भार्य्या सहधर्म्मचारिणी । दासः कर्म्मकरः । सनाभयः सोदराः भ्रातृभ्यः पृथगुपादनं अजामिभगिनीप्राप्त्यर्थम् । एतैर्म्मात्रादिभिः सह वाक्कलहं परित्यज्य सर्व्वान् प्राजापत्यादीन् लोकान् प्राप्नोति” । “पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि । स्नायान्नदीदेवखातह्रदप्रस्रवणेषु च” याज्ञ० । परवारिषु परसम्बन्धिषु सर्व्वस्वत्वोद्देशेन त्यक्तेषु तडागादिषु पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धरमन्तरेणापि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथं नहीत्याह स्नायान्नदीति । साक्षात् परम्परया वा समुद्रगाः स्रवन्त्यो नद्यः । देवखातं देवनिर्म्मितं पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिघातकृतजलो महानिम्नप्रदेशो ह्रदः । पर्व्वताद्युच्चप्रदेशात् प्रस्रुतम् उदकं प्रस्रवणं एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । एतच्च नित्यस्नानविषयम् सति सम्भवे

"नदीषु देवखातेषु तड़ागेषु सरःसु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" इति नारदस्मरणात् । शौचाद्यर्थन्तु यथासम्भवं परवारिषु पिण्डानुद्धरणेऽपि सर्व्वस्य न निषेधः" मिता० । "परशय्यासनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि" याज्ञ०। शय्या कशिपुः । आसनं पीठादि । उद्यानमाम्रवणादि । गृहं प्रसिद्धम् । यानं रथादि परसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेन्नोपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । श्रौतस्मार्त्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य चाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । "तस्मात् प्रशस्तानां स्वकर्मणा शुद्धजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति" गौतमवचनात्" मिता०। "कदर्य्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम् । वैणाभिशस्तवार्द्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम्" याज्ञ०। कदर्य्यो लुब्धः "आत्मानं धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्च पीड़येत् । लोभाद् यः पितरौ भृत्यान् स कदर्य्य इति स्मृतः" इत्युक्तः । बद्धो निगड़ादिना वाचा सन्निरुद्धश्च । चौरो ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी । क्लीवो नपुंसकः । रङ्गावतारी नटचारणमल्लादिः । वेणुच्छेदजीवी वैणः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः । वार्द्धुष्यो निषिद्धवृद्ध्युपजीवी । गणिका पण्यस्त्री गणदीक्षी बहुयाजकः । एतेषामन्नं नाश्नीयादित्यनुवर्त्तते" मिता०। "चिकित्सकातुरक्रुद्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । क्रूरोग्रपतितव्रात्यदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्" याज्ञ० । "चिकित्सकोभिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरो महारोगोपसृष्टः । "वातव्याध्यश्मरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः । अर्शांसि ग्रहणीत्यष्टौ महारोगाः प्रकीर्त्तिताः" इति । क्रुद्धः कुपितः । पुंश्चली व्यभिचारिणी । मत्तो विद्यादिना गर्वितः । विद्विट् शत्रुः । क्रूरो दृढ़ाभ्यन्तरकोपः । वाक्कायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पतितो ब्रह्महादिः । व्रात्यः पतितसावित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोज्झिताशी । एतेषाञ्चिकित्सकादीनामन्नं नाश्नीयात्" मिता०। "अवीरास्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्ववृत्तिनाम्" याज्ञ०। "अवीरा स्त्री स्वतन्त्रा व्यभिचारमन्तरेणापि । पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्व्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती । ग्रामयाजी ग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता बहूनामुपनेता च । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मारो लोहकारः तक्षादिश्च । तन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । श्वभिर्वृत्तं जीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । एतेषामन्नं नाश्नीयात्" मिता०। "नृशंसराजरजककृतघ्नवधजीविनाम् । चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनाम् । पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकबन्दिनाम् । एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा" याज्ञ० । "नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः । तत्साहचर्य्यात्पुरोहितश्च । यथाह शङ्खः "भीतावगीतरुदिताक्रन्दितावघुष्टक्षुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानि वर्जयेत्" । रजको वस्त्रादीनां नीलादिरागकारकः । कृतघ्न उपकृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनां वधेन वर्त्तकः । सुराजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपतिजारः सहोपपतिना वेश्म यस्यासौ सहोपपतिवेश्मा । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अनृती मिथ्यावादी । चाक्रिकस्तैलिकः । शाकटिकस्त्वेके "अभिशस्तपतितचाक्रिकतैलिक" इति भेदेनाभिधानात् । वन्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलतायाः विक्रेता । एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् । सर्वे चैते कदर्य्यादयो द्विजा एव कदर्य्यत्वादिदोषदुष्टा अभोज्यान्ना इतरेषां प्राप्त्यभावात् प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिप्रसवमाह" मिता०। "शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्द्धसीरिणः । भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत्" याज्ञ०। "दासागर्भदासादयः गोपालो गवां पालकः गवां पालनेन यो जीवति । कुलमित्रं पितृपितामहादिक्रमागतः । अर्द्धसीरी हलपर्य्याय सीरोपलक्षितकृषिफलभागभागी । नापितः गृहव्यापारकारयिता नापितश्च । यश्च वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं निवेदयति तवाहमिति । एते दासादयः शूद्राणां मध्ये भोज्यान्नाः । चकारात् कुम्भकारश्च । "गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धिकनिवेदितात्मानो भोज्यान्नाः" इति वचनात् ।

स्नातकश्च त्रिविधः व्रतस्नातकः विद्यास्नातकः उभयस्नातकश्चेतिभेदात् । तत्र विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमसमाप्यैव व्रतकालोत्तरं कृतसमावर्त्तन आद्यः । विहितकालमध्येऽपि वेदविद्यां लब्ध्वा स्नातो द्वितीयः । विहितकालपर्य्यन्तं ब्रह्मचर्य्यं कृत्वा वेदमलब्ध्वा तं लब्ध्वैव तत्कालोत्तरं कृतस्नानस्तृतीयः ।

स्नातकव्रत न० ६त० । स्नातककर्त्तव्ये स्मृत्युक्ते व्रतभेदे

"अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृतिः ।

स्नान न० स्ना-भावे ल्युट् । १शोधने २अवगाहने ३मज्जने च तच्च मन्त्रादिकारणभेदादष्टविधं अा० त० तत्प्रकारभेदादिकं च दर्शितं यथा

"दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानार्थञ्चाकृत्रिमे जले" । कुर्य्यादिति शेषः । तथा च "अस्नात्वा चाप्यहुत्वा च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते" । "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् । अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्रवत्येव दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् । प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टफलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् । अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन तत् सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः" । दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारादि। प्रातः सूर्य्योदयात् प्राक्कालः "प्रातः स्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्" इति विष्णूक्तेः । प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः "यथाहनि तथाप्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्" । यथा तथेतिकर्त्तव्यतया । सा च "आचरेदुषसि स्नानं तर्पयेद्देवमानुषान्" इति जावाल्युक्ता । वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं धारयेत् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् "हस्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" । प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः । बर्हिषः यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत्कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः । अतः सन्ध्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रम् । सोपग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदलयुक्तः । विशेषमाह स एव "अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्" । अनन्तर्गर्भिणं अन्तर्गर्भशून्यम् । तथा च शौनकः "अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ । अनखच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ" । "एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात् । तद्यथा "चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । पवित्रं कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु" । विद्याकरवाजपेयिधृतम् "पवित्रन्तु द्विजः कुर्य्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्य्यं नैकपत्रेण कुत्रचित्" । एतद्दर्शनात् दर्भाःपवित्रमित्यत्रैवमपि व्याख्येयम् मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" । विष्णुधर्मोत्तरे "त्वराक्रोधौ तथा रूक्षौ देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः पयस्यैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः" । भविष्योत्तरे "स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुहृतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत् त्रिषु" । स्नातुः स्नानं कुर्वतः । अशुचेरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियाज्ञवल्क्यः "तूष्णीमेवावगाहेत यदा चेदशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्" । वामनपुराणम् "नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाञ्च त्रिःकृत्वो मज्जनं ततः" । तत्रैव वृद्धयाज्ञवल्क्यः "स्रोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु गृहे चैव सूर्य्यस्य सम्मुख आप्लवेत्" । हारीतः "नातुरो न भुक्त्वा न जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाध्वन् नावसक्थिको नालङ्कृतो नाज्ञ्स्ने नाज्ञाते जले नाकूले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभेरल्पजले न चत्वरे नोपद्वारे न सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति" । चत्वरे काकादिवलिस्थले इति श्रीदत्तः । उपद्वारे द्वारसमीपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेधस्याभिधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह समुद्रकरधृतभविष्ये गौतमः "एकवस्त्रेण यत्स्नानं भुक्त्वा विप्रेन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिहीयते" । अतएव "स्नानं तर्पणपर्य्यन्तं कुर्य्यादेकेन वाससा" इति यदि समूलं तदा शेततर्पणपरमिति "तत्रैकवस्त्रा ज्ञातयः" इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् । "एकेन एकजातीयेन" इति वाचस्पतिमिश्राः । "येन वाससा स्नानं कृतं जलस्यस्य तेनैव तर्पणम्" इति कल्पतरूत्वार्णवः । न च "स्नानशाट्यास्तु दातव्या मृदस्तस्तो विशुद्धये । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिस्नानदुर्बलः । निष्पीडयति यद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्" इति वशिष्ठवचने स्नानशाट्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति

वाच्यम् अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव सूत्रेण प्रक्षालनं नतूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्। अतएव "सूत्रेणाधरीयवस्त्र" प्रक्षाल्यं वशिष्ठवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणिः। "स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम्। शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति। "नाजस्रमिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव वैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदेवेति। अह्नः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति विद्याकरधृतम् "तर्ज्जनी रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। सैव युक्ता तु दर्भेण कार्य्या विप्रेण सर्वदा"। मत्स्यसूक्ते "शस्ताः समूला दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलम्। सव्यः गोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति रोगिणश्चाण्डालादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां सद्यभये पीडने सदा। मातापित्रोर्गुरोश्चैव निर्देशे वर्त्तने तथा"। स्पृष्टास्पृष्टीत्यव्ययस्य क्रियाव्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। गारुडे "सर्व्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः। धर्म्मश्रवणवेलायां विप्रो व्याससमः स्थितः"। तथाविधातुरं प्रति जाबालः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि दैहिकं मार्ज्जनं स्मृतम्" कर्म्मिणाम् "शिरःस्नातस्तु कुर्वीत दैवं पैत्र्यमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म्म चिकीर्षूणां मार्ज्जनमिह प्रोञ्छनं, योगियाज्ञवल्क्यः "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मान्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हिष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हिष्ठादि ऋक्त्रयमत्र विवक्षितम्। एवञ्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदाम्भसि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनम्। यत्र आपस्तु१ द्रुपदा२ आपो हिष्ठा३ऽघमर्षणम्४। एभिश्चतुर्भिः ऋग्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्कीयं यन्मान्त्रस्नानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तल्लिखितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहश्च मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम्। कालदोषोऽतिवृष्ट्यादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलकं "गेहे चेत्तदमन्त्रवदिति" छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतस्मृत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये व्यासः "शीतास्त्वपो निषिच्योष्णा मन्त्रसम्भारसंस्कृताः। गेहेऽपि शस्यते स्नानं तद्धीनमफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "नैर्म्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः"। काशीख० अन्यप्रकारो दर्शितो यथा

"प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्ध्येत् तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद् यतः शुद्ध्येत् कायोऽयं मलिनः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। उत्साहमेधासौभाग्यरूपसम्पत्प्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विशिष्यते। प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽर्हः स्यान्मन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातः प्रातस्तु यः स्नानं संजाते चारुणोदये। प्राजापत्यसमं प्राहुस्तन्महाघविघातकृत्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातः-

स्नानं समाचरेत्। प्रसङ्गतः स्नानविधिं वक्ष्यामि कलसोद्भव!। विधिस्नानं यतः प्राहुः स्नानाच्छतगुणोत्तरम्। विशुद्धां मृदमादाय वर्हींषि तिलगोमयम्। शुचौ देशे परिस्थाप्य चाचम्य स्नानमाचरेत्। उपपद्मो बद्धशिखो जलमध्ये समाविशेत्। उरुंहीति मन्त्रेण तोयमावर्त्त्य संस्थितः। ये ते शतं ततो जप्यात् तोयस्याभिमन्त्रणाय च। सुमित्रायानो मन्त्रेण पूर्वं कृत्वा जलाञ्जलिम्। क्षिपेद् द्वेष्यं समुद्दिश्य जपन् दुर्मित्रिया इति। इदं विष्णुरिदं जप्त्वा लिम्पेदङ्गानि मृन्मया। मृदैकया शिरः क्षाल्यं द्वाभ्यां नाभेस्तथोपरि। नाभेरधस्तु तिसृभिः पादौ षड्भिर्विशोधयेत्। मज्जेत् प्रवाहाभिमुख आपो अस्मानिमं जपन्। उदित्वाभ्यः शुचिरिति मन्त्र उन्मज्जने मतः। मानस्तोकमिमं जप्त्वा लिम्पेद्गात्राणि गोमयैः। इमं मे वरुणेत्यादिमन्त्रैः स्नात्वाभिषेचनम्। तत्त्वा यामि तथा त्वन्नः स त्वन्नस्त्वमु इत्तमम्। धाम्नाधाम्नस्तथामापो मौषधीरिति संजपेत्। यदा दुरग्नया मुञ्चन्तु मेतिमावभृथेति च। अष्टावेता इमे मन्त्राः प्रोक्ताः स्नात्वाभिषेचने। प्रणवेन ततो विप्रो महाव्याहृतिभिस्ततः। आत्मानं पावयेद्विद्वान् गायत्र्या च ततः कृती। आपो हिष्ठेति तिसृभिः प्रत्यृचं पावनं स्मृतम्। एते वै पावना मन्त्रा इदमापोहविष्मती। देवीराप आपो देवा द्रुपदादिवसंज्ञकः। शन्नो देवी रपो देवीरप्सु वरमित्यपि। पुनन्तमेति च नव पावमान्यः प्रकीर्त्तिताः। ततोऽघमर्षणं जप्त्वा द्रुपदां च ततो जपेत्। प्राणायामं च विधिवदथ वान्तर्जलं जपेत्। प्रणवं त्रिर्जपेद्वापि विष्णुं वा संस्मरेत् सुधीः। स्नात्वेत्थं वस्त्रमापीड्य गृह्णीयाद्धौतवाससी”।

स्नानतृण न॰ स्नानार्थं तृणम्। कुशे शब्दर॰।

स्नानीय त्रि॰ स्नानाय हितम् छ। स्नानसाधने तैलोद्वर्त्तनादौ

स्नायु स्त्री स्नाति–शुध्यति दोषोऽनया स्ना उण्। शरीरादिबन्धननाडीभेदे तत्स्वरूपसंख्यादि भावप्र॰ उक्तं यथा “तत्र स्नायोः स्वरूपमाह। मेदसः स्नेहमादाय सिरा स्नायुत्वमाप्नुयात्। सिराणां हि मृदुः पाकः स्नायूनान्तु ततः खरः। स्नायवो बन्धनानि स्युर्देहमांसास्थिमेदसाम्। सन्धीनामपि यत्तास्तु सिराभ्यः सुदृढाः स्मृताः। नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धने बहुभिर्युता। निःसृताऽगाधसलिले भवेद्भारसहा दृढम्। एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः। स्नायुभिर्बहुभिर्बद्धास्तेन भारसहा नराः”। फलकैः काष्ठपट्टैः आस्तीर्णा व्याप्ता। “शतानि नव जायन्ते शरीरे स्नायवो नृणाम्। तासां विवरणं ब्रूमः शिष्याः शृणुत यत्नतः। शाखासु षट्शतानि स्युः कोष्ठे त्रिंशत् शतद्वयम्। ग्रीवायां मूर्द्धदेशे तु स्नायूनां सप्ततिः स्मृताः”। तत्र शाखागताः प्राह। एकैकस्यां पदाङ्गुल्यां षट् षट् तास्त्रिंशत्। तावन्त्य एव तलकूर्चगुल्फेषु। तावन्त्य एव जङ्घायां दश जानुनि। चत्वारिंशदूरौ। दश वङ्क्षणे। एवं सार्द्धशतमेकस्मिन् सक्थिनि भवन्ति। एतेनेतरसक्थि बाहू च व्याख्यातौ। अथ कोष्ठगताः प्राह षष्टिः कट्यां तावन्त्य एव पार्श्वयोः। अशीतिः षट्त्रिंशदुरसि। अथ ग्रीवोर्द्धगताः प्राह षट्त्रिंशद् ग्रीवायाम्। चतुस्त्रिंशन् मूर्ध्नि एवं स्नायूनां नवशतानि भवन्ति”।

स्नायुरोग पु॰ ६त॰। स्नायुस्थे रोगभेदे तन्निदानादि भावप्र॰ उक्तं यथा

“तत्र स्नायुरोगस्य विप्रकृष्टं सामान्यलक्षणमाह “शाखासु कुपितो दोषः शोथं कृत्वा विसर्पवत्। भित्त्वैव तं क्षते तत्र सोष्ममांसं विशोष्य च। कुर्यात्तन्तुनिभं सूत्रं तत्पिण्डैस्तक्रसक्तुजैः। शनैः शनैः क्षताद् याति छेदात्तत्कोपमावहेत्। तत्पातात्छोथशान्तिः स्यात् पुनः स्थानान्तरे भवेत्। स्नायुरोग इतिख्यातः क्रियोक्तात्र विसर्पवत्। बाह्वोर्यदि प्रमादेन त्रुट्यते जङ्घयोरपि। सङ्कोचं खञ्जताञ्चापि छिन्नो नूनं करोत्यसौ”।

स्नायुर्मन् न॰ नेत्ररोगभेदे “स्थिरं प्रस्तारिमांसाढ्यं शुष्कं स्नाय्वर्म पञ्चमम्” माधवनिदानम्।

स्निग्ध त्रि॰ स्निह–क्त। स्नेहयुक्ते वयस्ये २मसृणे चिक्कणे अमरः। ३रक्तैरण्डे ४सरलवृक्षे च पु॰ राजनि॰ ५भक्तमण्डे न॰ ६मेदायां स्त्री राजनि॰।

स्निग्धतण्डुल पु॰ ६ब॰। षष्टिधान्ये राजनि॰। [शब्दर॰।

स्निग्धता स्त्री स्निग्धस्य भावः। १मेदे राजनि॰ २प्रियत्वे च

स्निग्धदारु पु॰ स्निग्धं दारु काष्ठमस्य। १सरलवृक्षे जटा॰ २देवदारुवृक्षे च राजनि॰।

स्निग्धपत्रक पु॰ स्निग्धं पत्त्रमस्य कप्। १घृतकरञ्जे २गुच्छकरञ्जे ३गर्जरतृणे च राजनि॰ ४वदर्यां स्त्री जटा॰। ५पालक्यां ६काश्मर्यां च स्त्री राजनि॰। [च राजनि॰।

स्निग्धपिण्डीतक पु॰ कर्म॰। १मदनवृक्षभेदे २पिण्डीतकवृक्षे

स्निग्धफला स्त्री स्निग्धं फलमस्याः। नाकुल्याम् राजनि॰।

स्निट स्नेहे चु॰ उभ॰ सक॰ सेट्। स्नेटयति–अशिस्निटत्–

त। इत्यान्तर्यादितयायं योपदेश एव न्यायः।

स्नु पु० स्ना-तुन्+स्नु आदेशः स्ना—स्नु वा। १पर्वतस्य समभूभागे अमरः २स्नायौ च। "निष्टप् मांसात् स्नुतोऽनुष्टुप्"भाग० ३।१२अ०। "स्नुतः स्नायुतः" इति श्रीधरः।

स्नुक्छद पु० स्नुह्यति स्नुह-क्विप् कुत्वम् स्नुक् छदोऽस्य। चीरकञ्चुकीवृक्षे रत्नमा०।

स्नुत पु० स्नु-क्त। चरिते जलादौ अमरः। [शब्दर०।

स्नुषा स्त्री स्नु-सक्। १पुत्रवध्वाम् अमरः २स्नुहीवृक्षे च

स्नुह्(हा) स्त्री स्नुह-क्विप् वा टाप्। स्नुहीवृक्षे अमरः।

स्नुहि(ही) स्नुह-इन् वा ङीप्। (मनसासिज्) वृक्षे अमरः "स्नुहीविटपसंश्रिताम्" ति०त० देवीपु०।

स्नेह पु० स्निह-घञ्। १प्रेम्णि अमरः २तैलादिरसभेदे ३न्यायोक्ते गुणभेदे च यद्वशात् दाहानुकूल्यम्।
स च गुणः जलस्य चूर्णादिपिण्डीभावहेतुः। "जले मधुरशीतलौ। स्नेहस्तत्र द्रव्यत्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम्" भाषा०। "घृतादावपि तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहः जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जल एव स्नेह इति मन्तव्यम्" मुक्ता०। "स्नेहो जले स नित्योऽणावनित्योऽवयविन्यसौ। तैलान्तरे तत्प्रकर्षात् दहनस्यानुकूलता" भाषा०। "ननु पृथिव्यामपि तैले स्नेह उपलभ्यते न चासौ जलीयः तथा सति दहनप्रातिकूल्यं स्यादत आह तैलान्तरे इति तत्प्रकर्षात् स्नेहप्रकर्षात्। तैले उपलभ्यमानः स्नेहोऽपि जलीय एव तस्य प्रकर्षाद्दहनेरानुकूल्यम्। अपकृष्टस्नेहं हि जलं वह्निं नाशयतीति भावः" मुक्ता०। ४प्रेमरूपस्नेहस्य वत्सलरसस्य स्थायिभावः स च रसः भरतसम्मतः सा०द० उक्तो यथा "स्फुटं चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः। स्थायी वत्सलता स्नेहः पुत्राद्यालम्बनं मतम्। उद्दीपनानि तच्चेष्टा विद्याशौर्यदयादयः। आलिङ्गनाङ्गसंस्पर्शशिरश्चुम्बनमीक्षणम्। पुलकानन्दवाष्पाद्या अनुभावाः प्रकीर्त्तिताः। सञ्चारिणोऽनिष्टशङ्काहर्षगर्वादयो मताः। पद्मगर्भच्छविवर्णो दैवतं लोकमातरः"। "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरतामणिदीपा इवोत्तमाः" उद्भ०।

स्नेहन् पु० स्निह कनिन् नि० गुणरामभेदे उणा०।

स्नेहन न० स्निह-णिच्-ल्युट्। १तैलादिमर्दने अभ्यङ्गे राजनि० २स्निग्धतासाधने क्रियाभेदे भावप्र० तत्प्रकार उक्तो यथा "स्नेहनविधिः "स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा। मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ। स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते। तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम्। द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा यमकस्त्रिवृतो महान्"। अस्यायमर्थः द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां घृततैलाभ्यां यमकाख्यः स्नेहः स्यात्। त्रिभिः स्नेहैः घृततैलवसारूपैः त्रिवृताख्यः स्यात्। चतुर्भिर्घृततैलवसामज्जाभिर्महान्महास्नेहः स्यादित्यर्थः। "पिबेत् त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि वा"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठापेक्षया त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहानि चेति। यदुक्तम् "मृदुकोष्ठस्त्रिरात्रेण स्निह्यत्यच्छोपसेवया। मध्यकोष्ठश्चतुर्भिश्च दिवसैः स्निह्यति ध्रुवम्। पञ्चभिरथ षड्भिर्वा दिनैः क्रूरो विशुध्यति। सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्म्यीभवति सेवितः"। मृदुमध्यक्रूरकोष्ठानां सर्वेषां सप्तरात्रात्परं सात्म्यीभवति वातानुलोम्यग्निदीप्तिकोष्ठशुद्धिमृदुस्निग्धाङ्गतास्वरवर्णाङ्गलाघवधातुपुष्टिदृढदार्ढ्यनिर्जरताबलवर्णकारी भवति। न तु मन्तव्यो वातानुलोम्यादीन् करोति। "दोषकालबलावस्थाग्निवलान्यालोक्य योजयेत्। हीनाञ्च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान्। अमात्रया तथाऽकाले मिथ्याहारविहारतः। स्नेहः करोति शोथार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः। देया दीप्ताग्नये मात्रा स्नेहस्यैकपलोन्मिता। मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकार्षिकी"। मध्यमाय मध्यमाग्नये जघन्याय हीनाग्नये "अथ वा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसम्मताः। अहोरात्रेण महती जीर्यत्यह्ना तु मध्यमा। जीर्य्यत्यल्पा दिनार्द्धेन सा विज्ञेया सुखावहा"। अयमर्थः याहोरात्रेण जीर्य्यति सा मात्रा महती। एवं मध्यमा कनिष्ठा च ज्ञेया "अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषे प्रपूजिता। मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी भ्रमहारिणी। ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी"। सुश्रुतः पुनरेवमाह "या मात्रा प्रथमे यामे गते जीर्य्यति वासरे। सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता। या मात्रा वासरस्यार्द्धे व्यतीते परिजीर्य्यति। सा वृष्या बृंहणी च स्यान्मध्यदोषे प्रपूजिता। या मात्रा चरमे यामे स्थितेऽह्नः परिजीर्य्यति। सा मात्रा स्नेहनी ज्ञेया बहुदोषेषु पूजिता। केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम्। देयं बहुकफे वह्निव्योषक्षारसमन्वितम्। रूक्षक्षतविषार्त्तानां वातपित्तविकारिणाम्। हीनमेधास्मृतीनाञ्च सर्पिःपानं प्रश-

स्यते। क्रमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः। पिबेयु स्तैलसात्म्यामे तैलं दार्ढ्यार्थिनस्तु ये। व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोरक्तामहारुजाः”। क्रूराशयाः क्रूरकोष्ठाः सर्वतः सर्वस्मात् स्नेहात्। “शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिबेन्निशि। वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा। नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणे। तैलं घृतं वा युञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम्। घृते कोष्णं जलं पेयं तैले यूषः प्रशस्यते। वसामज्ज्ञे पिबेन्मण्डमनुपानं सुखावहम्। स्नेहद्विषः शिशून् वृद्धान् सुकुमारान् कृशानपि। तृष्णालुकानुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत्। सर्पिष्मती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला। सुखोष्णा सेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी। शर्कराचूर्णसंयुक्ते दोहनस्थे घृते तु गाम्। दुग्ध्वा क्षीरं पिबेद्रूक्षः सद्यः स्नेहनमुत्तमम्। मिथ्याचाराद्बहुत्वाच्च यस्य स्नेहो न जीर्य्यति। विष्टभ्यो वापि जीर्य्येत वारिणोष्णेन वामयेत्। स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिबेदुष्णोदकं नरः। तदोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा। स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः। तदासावुदीर्य्यते तृष्णा विषमा तस्य पाययेत्। शीतलं पायसं, तेन तृष्णा तस्य प्रशाम्यति। दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छालुर्मेहपीडितः। दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः। अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत्। खेदसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचित्तकाः। वृद्धबालकृशा रूक्षाः क्षीणास्राः क्षीणरेतसः। वातार्त्तास्तिमिरार्त्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम्। वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम्। मृदुस्निग्धाङ्गता ग्लानिः स्नेहद्वेषोऽथ लाघवम्। विमलेन्द्रियता सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्य्ययः। भक्तद्वेषो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका। तन्द्रातीसारखरत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम्। रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम्। श्यामाकचणकाद्यैश्च तिलपिण्याकसक्तुभिः। दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्दृढेन्द्रियः। निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः। स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान्। दिवास्वप्नमभिष्यन्दि रूक्षान्नञ्च विवर्जयेत्”। करणे-ल्युट्। स्नेहसाधने त्रि०। स्त्रियां ङीप्। उदा० अत्रैव दृश्यम्।

स्नेहप्रिय पु० स्नेहः तैलादिः प्रियोऽस्य। प्रदीपे हेमच०।

स्नेहभू स्त्री ६त०। १श्लेष्माख्ये देहस्थे धातुभेदे हेमच० २स्नेहपात्रे च शब्दर०। [शब्दच०।

स्नेहरङ्ग पु० स्नेहेन रज्यते रन्ज-कर्मणि घञ्। तिले

स्नेहवत् त्रि० स्नेहोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १स्नेहयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २मेदायां पुंस्त्री० राजनि०।

स्नेहविद्ध न० स्नेहेन विद्धम्। देवदारुणि जटा०।

स्नेहवस्ति स्त्री स्नेहपूरिता वस्तिः। तैलादिस्नेहयुतद्रव्यपूरिते अनुवासनाख्ये पदार्थे (पिचकारी) वस्तिशब्दे ४८९४ पृ० दृश्यम्। [६त०। २स्नेहकारणे न०।

स्नेहवीज पु० स्नेहाढ्यं वीजमस्य। पियालवृक्षे राजनि०।

स्नेहाश पु० स्नेहमश्नाति अश-अण्। प्रदीपे त्रिका०।

स्नेहिन् पु० स्निह-णिनि। १वयस्ये बन्धौ त्रिका०। २स्नेहयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्नेहु पु० स्निह-उन्। रोगभेदे उणा०को० २चन्द्रे संक्षिप्त०

स्पद ईषत्कम्पे भ्वा० आ० अक० सेट् इदित्। स्पन्दते अपस्पन्दिष्ट स्पन्दितम्।

स्पन्द पु० स्पदि-घञ्। १ईषच्चलने ईषत्कम्पे २क्रियाभेदे च। ल्युट्। तत्रार्थे न० नेत्रस्पन्दादौ शुभाशुभविवेचनं मत्स्यपु० २४१ अ० उक्तं यथा

“ब्रूहि मे त्वं निमित्तानि अशुभानि शुभानि च। सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ! त्वं हि सर्वविदुच्यसे” मत्स्य उवा च “अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत्। अप्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च”। मनुरुवा च “अङ्गानां स्पन्दनञ्चैव शुभाशुभविचेष्टितम्। तन्मे विस्तरतो ब्रूहि येन स्यान्तद्विदो भुवि”। मत्स्य उवा च “पृथ्वीलाभो भवेन्मूर्ध्नि ललाटे रविनन्दन!। स्थानं विवृद्धिमायाति भ्रूनसोः प्रियसङ्गमः। भृत्यलब्धिश्चाक्षिदेशे दृगुपान्ते धनागमः। उत्कण्ठोपागमो मध्ये दृष्टं राजन्! विचक्षणैः। दृग्बन्धने सङ्गरे च जयं शीघ्रमवाप्नुयात्। योषिद्भोगोऽपाङ्गदेशे श्रवणान्ते प्रियाश्रुतिः। नासिकायां प्रीतिसौख्यं प्रजाप्तिरधरोष्ठजे। कण्ठे तु भोगलाभः स्याद्भोगवृद्धिरथांसयोः। सुहृत्स्नेहश्च बाहुभ्यां हस्ते चैव धनागमः। पृष्ठे पराजयः सद्योऽजयो वक्षःस्थले भवेत्। कुक्षिभ्यां प्रीतिरुद्दिष्टा स्त्रियाः संजननं स्तने। स्थानभ्रंशो नाभिदेशे अन्त्रे चैव धनागमः। जानुसन्धौ जातसन्धिर्बलवद्भिर्भवेन्नृपः। दिशैकदेशनाशोऽथ जङ्घायां रविनन्दन!। उत्तमं स्थानमाप्नोति पद्भ्यां प्रस्फुरणान्नृप!। सलाभञ्चाध्वगमनं भवेत् पादतले नृप!। लाञ्छनं पिटकञ्चैव ज्ञेयं स्फु-

रणवत्तथा। विपर्य्ययेण विहिता सर्व्वस्त्रीणां फलागमः। दक्षिणेऽपि प्रशस्तेऽङ्गे प्रशस्तं स्याद्विशेषतः। अतोऽन्यथा विद्धिप्रलम्पनात्तु फलस्य शस्तस्य च निन्दितस्य। अनिर्द्दिष्टाङ्गोपगमे द्विजानां कार्य्यं सुवर्णेन तु तर्पणं स्यात्”। [स्पर्द्ध इते अस्पर्द्धिष्ट।

स्पर्द्ध संहर्षे (पराभिभवेच्छायाम्) भ्वा० आत्म० अक० सेट्।

स्पर्द्धा स्त्री स्पर्द्ध–अ। १संहर्षे २पराभिभवेच्छायां ३साम्ये ४क्रमोन्नतौ च मेदि०। [स्पर्शते।

स्पर्श ग्रहणे स्तेये च चु० आ० सक० सेट्। स्पर्शयते अप·

स्पर्श पु० स्पर्श-स्पृश-वा अच् घञ् वा। न्यायोक्ते १त्वगिन्द्रियग्राह्ये गुणभेदे २ग्रहणे “मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय” गीता। ३रोगे ४युद्धे ५गुप्तचरे मेदि० ६उपतप्ते अमरः। ७वायौ पु० ८स्पर्शके त्रि० मेदि०। स्पृश-णिच्–अच्। ९दाने मेदि० स्पृश्यन्ते वायुना जिह्वाग्राद्य उच्चारणाय घञ्। १०कादिषु मावसानेषु वर्ग्यवर्णेषु पु० कादयोमावसानाः स्पर्शः सि० कौ०।

“स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्व्ववत्। एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तथापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते” “स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः। अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् स त्रिविधो मतः। काठिन्यादिः क्षितावेव नित्यतादि च पूर्ववत्। एतेषां पाकजत्वन्तु क्षितौ नान्यत्र कुत्रचित्। तत्रापि परमाणौ स्यात् पाको वैशेषिके नये। नैयायिकानान्तु नये द्व्यणुकादावपीष्यते” भाषा०। “उपकारक इति स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमित्यर्थः। अनुष्णाशीतेति। पृथिव्या वायोश्च स्पर्शोऽनुष्णाशीतः। जलस्य शीतः। तेजस उष्णः। काठिन्येति। कठिनसुकुमारस्पर्शौ पृथिव्या एवेत्यर्थः। कठिनत्वादिकन्तु न संयोगनिष्ठो जातिविशेषः चक्षुर्ग्राह्यतापत्तेः। पूर्व्ववदिति। जलतेजोवायुपरमाणूनां स्पर्शो नित्यस्तदणुकादेस्त्वनित्या इत्यर्थः। एतेषामिति। एतेषां रूपरसगन्धस्पर्शानाम्। नान्यत्रेति। पृथिव्या हि रूपरसगन्धस्पर्शपरावृत्तिः पावकसंयोगादुपलभ्यते। न हि शतधापि ध्मायमाने जलादौ रूपादिकं परावर्त्तते। नीरे सौरभमौष्ण्यञ्च अन्वयव्यतिरेकाभ्यामौपाधिकमेवेति निर्णीयते पवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादिवत्। तत्रापि पृथिवीष्वपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिकावदन्ति। तेषामयमाशयः। अवयविनाऽवष्टब्धेष्ववयविषु पाको न सम्भवति। परन्तु वह्निसंयोगेनावयविषु विनष्टेषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः। पुनश्च पक्वपरमाणुसंयोगाद्द्व्यणुकादिक्रमेण पुनर्महावयविपर्य्यन्तोत्पत्तिः तेजसामतिशयितवेगवशात् पूर्व्वव्यूहनाशो झटिति व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति। अथ द्व्यणुकादिविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्या रूपादिमद्भवतीति शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्रक्रिया। “तत्र संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म” इति वैशेषिकसूत्रम्। स्वोत्तरवृत्तिभावान्तरानपेक्षत्वं तस्यार्थः। अन्यथा कर्मणाऽप्युत्तरसंयोगस्य जनने पूर्व्वसंयोगनाशापेक्षणादव्याप्तिः स्यादिति। तत्र विभागजविभागानङ्गीकारे नव क्षणाः। तदङ्गीकारेऽपि विभागः किञ्चित्सापेक्षो विभागं जनयेत् निरपेक्षस्य तस्य कर्मत्वं स्यात्। तत्र यदि द्रव्यारम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा दश क्षणाः। अथ द्रव्यनाशविशिष्टं कालमवयवं चापेक्ष्य विभागजविभागः स्यात् तदा एकादश क्षणाः। तथा हि वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म। ततः परमाण्वन्तरेण विभागः। तत आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशः१। ततः परमाणौ श्यामादिनाशः२। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः३। ततो द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया४। ततो विभागः५। ततः पूर्व्वसंयोगनाशः६। तत आरम्भकसंयोगः७। ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः८। ततो रक्ताद्युत्पत्तिः ९। ननु श्यामादिनाशक्षणे रक्तोत्पत्तिक्षणे वा परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणक्रियाऽस्त्विति चेत्। न। अग्निसंयुक्ते परमाणौ यत् कर्म तद्विनाशमन्तरेण गुणोत्पत्तिमन्तरेण च तत्र परमाणौ क्रियान्तराभावात् कर्मवति कर्मानुत्पत्तेः निर्गुणे द्रव्ये द्रव्यारम्भानुगुणक्रियानुपपत्तेश्च। तथापि परमाणौ श्यामादिनिवृत्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादिति चेत् न। पूर्व्वरूपादिध्वंसस्य रूपान्तरे हेतुत्वात्। इति नव क्षणाः। अथ दश क्षणाः। सा च आरम्भकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागस्य जनने सति स्यात्। तथा हि वह्निसंयोगाद् द्व्यणुकारम्भके परमाणौ क्रिया। ततो विभागः। ततः आरम्भकसंयोगनाशः। ततो द्व्यणुकनाशविभागजविभागौ१। ततः श्यामनाशपूर्व्वसंयोगनाशौ२। ततो रक्तोत्पत्त्युत्तरसंयोगौ३। ततो वह्निनोदनजन्यपरमाणुकर्म्मणो नाशः४।

ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया५ । ततो विभागः६ । ततः पूर्वसंयोगनाशः ७। तत आरम्भकसंयोगः८ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः९। ततो रक्तादुत्पत्तिः१०। अथैकादश क्षणाः । वह्निसंयोगात् परमाणौ कर्म । ततो विभागः । ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाश१विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः२ । ततः पूर्वसंयोगनाशः३ । तत उत्तरसंयोगः४। ततः परमाणुकर्मनाशः५। ततोऽदृष्टवदात्मसंयोगाद् द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया६। ततो विभागः७। ततः पूर्वसंयोगनाशः८। ततो द्रव्यारम्भकसंयोगः९। ततो द्व्यणुकम्१०।ततो रक्तादि११। मध्यमशब्दवदेकस्मादग्निसंयोगान्न रूपनाशरक्तोत्पादौ । तावत्कालमेकस्याग्नेरस्थिरत्वात् । किञ्च यद्युत्पादको नाशकस्तदा नष्टे रूपादावग्निनाशे नीरूपश्चिरं परमाणुः स्यात् । नाशकस्योत्पादकस्तदा रक्तोत्पत्तौ तदग्निना रक्तता न स्यात् । एवं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् पञ्चादिक्षणोऽपि गुणोत्पत्तिः । तथा हि एकत्र परमाणौ कर्म । ततो विभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी । ततस्तु द्व्यणुकनाशः । परमाण्वन्तरकर्मजस्य विभाग इत्येकः कालः१ । ततः श्यामादिनाशः विभागस्य पूर्वसंयोगनाश इत्येकः कालः२ । ततो रक्तोत्पत्तिर्द्रव्यारम्भकसंयोगस्येत्येकः कालः३ । अथ द्व्यणुकोत्पत्तिः४ । अथ रक्तोत्पत्तिरिति५ पञ्च क्षणाः । द्रव्यनाशसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् षट्के गुणोत्पत्तिः । तथा हि परमाणुकर्मणा परमाण्वन्तरविभागः । तत आरम्भकसंयोगनाशः । अथ द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी१ । अथ श्यामनाशः परमाण्वन्तरकर्मजस्य विभागः२ । ततो रक्तोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशस्य३ । ततः परमाण्वन्तरसंयोगः४ । ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः५। अथ रक्तोत्पत्तिरिति६। एवं श्यामनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् सप्त क्षणाः । रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाण्वन्तरे कर्मचिन्तनात् अष्ट क्षणाः” इति । नैयायिकानामिति । नैयायिकानां मते द्व्यणुकादौ अवयविन्यपि पाको भवति । तेषामयमाशयः । अवयविनां सच्छिद्रत्वादग्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तःप्रविष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते । वैशेषिकमतेऽनन्तावयवतन्नाशकल्पने गौरवात् । इत्यञ्च सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाऽपि सङ्गच्छते । यत्र तु न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियते” मुक्ता० । स्पर्शस्य बहुप्रकारता भा० शा० १८४ अ० उक्ता यथा “वायव्यस्य गुणःस्पर्श स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । उष्णः१ शीतः२ सुखो३ दुःखः४ स्निग्धो५ विशदः६ एव च । तथा खरो७ मृदु८ रूक्षो९ लघु१०र्गुरुतरो११ऽपि च” । कठिनस्याप्युपलक्षणमिदं यथोक्तं भा० आश्व० ५० अ० । “वायोश्चापि गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः । रूक्षः१ शीत२स्तथैवोष्णः३ स्निग्धो४ विशदः५ खरः६ एव च । कठिन७श्चिक्कणः८ श्लक्ष्णः९ पिच्छलो१० दारुणो११ मृदुः १२। एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण एव च” । ३कादिमावसानवर्णानामुत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने सि०कौ०।

स्पर्शतन्मात्र न० सांख्यमतसिद्धे वायूपदानकारणे स्पर्शमात्रगुणके सूक्ष्मभूतभेदे तन्मात्रशब्दे दृ० दृश्यम् ।

स्पर्शन न० स्पर्श-स्पृश-वा ल्युट् । १ग्रहणे २स्पर्शे च । णिच् ल्युट् । ३दाने च मेदि० । स्पृश-कर्त्तरि ल्यु । ४वायौ पु० अमरः । [शब्दर० ।

स्पर्शलज्जा स्त्री स्पर्शमात्रेण लज्जते सङ्कोचात् लज्ज-अच् ।

स्पर्शशुद्रा स्त्री स्पर्शे शुद्रा । शतमूल्याम् शब्दच० ।

स्पर्शा स्त्री स्पर्श ग्रहणे-कर्मणि घञ् । कुलटायां धरणिः तस्याः सर्वैः स्पृश्यमानत्वात्तथात्वम् । [अस्य । स्पृष्टाप्यत्र ।

स्पर्शाज्ञता स्त्री त्वक्शून्यत्वाख्ये वातरोगभेदे “स्पृश्यमाना त्वचा या तु शीतोष्णं मृदु कर्कशम् । न जानाति बुधैः सा तु त्वक्शून्यत्वेति परिकीर्त्तिता” भावप्र० ।

स्पष्टृ त्रि० स्पृश-तृच् । १उपतापयितरि स्त्रियां ङीप् । २रोगे पु० भरतः । ऋतोरस् स्प्रष्टृ तत्रार्थे त्रि० ।

स्पश ग्रन्थे बाधने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । स्पशति-ते अस्पशीत्-अस्पाशीत् । अस्पशिष्ट ।

स्पश पु० स्पश-अच् । १चरमात्रे २अभिसरे (युद्धे) ३गूढचरे च अमरः “राजनीतिरपस्पशा” माघः ।

स्पष्ट त्रि० स्पश-क्त नि० इडभावः । १व्यक्ते २स्फुटे अमरः

स्पृ प्रीतौ अक० प्रीणने रक्षणे पालने च सक० स्वा० पर० अनिट् । स्पृणोति अस्पार्षीत् ।

स्पृक्का स्त्री स्पृश-क्विप् पृषो० शस्य कः । पृक्कायाम् भरतः ।

स्पृश स्पर्शे तु० पर० सक० अनिट् । स्पृशति अस्प्राक्षीत् अस्पार्क्षीत् अस्पृक्षत् । पस्पर्श ।

स्पृशा स्त्री स्पृश-क । १सर्पघातिनीवृक्षे (कङ्कालिका) शब्दर० २कण्टकार्य्यां स्त्री अमरः गौरा० ङीष् ।

स्पृष्ट त्रि० स्पृश-क्त । १कृतस्पर्शे । भावे क्त । २स्पर्शे न० । ३कादिमावसानवर्णोत्पादके आभ्यन्तरप्रयत्ने न०।

स्पृष्टास्पृष्ट न० स्पृष्टेन वा सम्यक् स्पृष्टम् । परस्परस्पर्शने

स्पृष्टास्पृष्टि न० स्पृश-भावे-क्त कर्मव्यतिहारे इच्समा० पूर्वपददीर्घः । परस्परस्पर्शने "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति । आपद्यपि च कष्टायां दृगभये पीडिते तथा । मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशवर्त्तने तथा" इहस्पतिः ।

स्पृष्टि स्त्री स्पृश-क्तिन् । स्पर्शे अमरः । [अपस्पृहत् ।

स्पृह इच्छायां अद०चुरा० उभ० सक० सेट् । स्पृहयति-ते

स्पृहणीय त्रि० स्पृह-अनीयर् । १वाञ्छनीये २श्लाघ्ये च "अहो व्रतासि स्पृहणीयवीर्यः" कुमारः ।

स्पृहयालु त्रि० स्पृहि-आलुच् । स्पृहाशीले ।

स्पृहा स्त्री स्पृह-अङ् । इच्छायाम् अमरः । "मिथुने स्पृहावती" कुमारः ।

वर्णभेदे विषयभेदे स्पृहौचित्यं यथा

"तपोधनं ब्राह्मणानां तपः कल्पतरुस्तथा । तपस्था कामधेनुश्च सततं तपसि स्पृहा । ऐश्वर्ये क्षत्रिया-णाञ्च वाणिज्ये च तथा विशाम् । शूद्राणां विप्रसेवायां स्पृहा वेदेष्वनिन्दिता । क्षत्रियाणाञ्च तपसि स्पृहा-तीव प्रशंसिता । ब्राह्मणानां विवादेषु स्पृहातीव वि-निन्दिता । क्षत्रियाणां रणो धर्मो रणे मृत्युर्न गर्हितः । रणे स्पृहा ब्राह्मणानां लोके वेदे विडम्बना । ब्रह्मवै० ग० ख० ३५ अ० । [नीयेत्रि० ।

स्पृह्य पुं०स्पृह-कर्मणि यत् १मातुलुङ्गवृक्षे त्रिका०२वाञ्छ

स्फट विशीर्णतायाम् अक० भ्वा० पर० सेट् । स्फटति अस्फ-टीत्-अस्फाटीत् । इदित्यपूर्वार्थे स्फण्टति अस्फण्टीत् ।

स्फट पुंस्त्री० स्फट-अच् । सर्पफणायाम् अमरटीका ।

स्फटि(टी) स्त्री स्फट-इन् वा ङीप् । (फट्‌किरी) वणिग्-द्रव्यभेदे भावप्र० । स्वार्थे क । तत्रार्थे "स्फटिका तु कषायोष्णा वातपित्तकफव्रणान् । निहन्ति श्वित्रवीसर्पान् योनिसङ्कोचकारिणी" भावप्र० ।

स्फटि(टी)क पु० स्फटि(टीव)रिव कायति कै-क । १स्वनामख्याते मणौ इला० स्वार्थे क वा ह्रस्वः । २स्फट्यां भावप्र० । स्वार्थेऽण् । स्फाटिकमप्यत्र न०शब्दर० । "स्फटिकः समवीर्यश्च पित्तदाहार्त्तिदोषनुत् । तस्याक्ष-मालां जपतां दत्ते कोटिगुणं फलम्" । तत्परीक्षा यथा "यद्गङ्गातोयबिन्दुच्छविविमलतमं निस्तुषं नेत्र-हृद्यं स्निग्धं शुद्धान्तरालं मधुरमतिहिमं पित्तदाहास्र-हारि । पाषाणे यन्निघृष्टं स्फुटितमपि निजां स्वच्छतां नैव जह्यात् तच्छ्लाघ्यं जातु लभ्यं शुभमुपचिनुते शैव रत्नञ्च रत्नम्" राजनि० ।

"मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्य्यस्फटिकादिकम् । मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् । चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापा-लक्ष्मीविनाशनम्" राजवल्लभः । तस्य उत्पत्तिकथादिकं यथा "कावेरीविन्ध्ययवनचीननेपालभूमिषु । लाङ्गली व्यकिरन्मेदो दानवस्य प्रयत्नतः । आकाशशुद्धं तैलाढ्यं उत्पन्नं स्फटिकं ततः । मृणालशङ्खधवलं किञ्चिद्वर्णा-न्तरान्वितम् । न तत्तुल्यं हि रत्नानामथ वा पाप-नाशनम् । संस्कृतं शिल्पिना सद्यो मूल्यं किञ्चिल्लभे-त्ततः" गारुडे ७६अ० । तथा "हिमालये सिंहले च विन्ध्याटवितटे तथा । स्फाटिकं जायते चैव नानाकार-समप्रभम् । हिमाद्रौ चन्द्रसङ्काशं स्फटिकं तत् द्विधा भवेत् । सूर्य्यकान्तञ्च तत्रैकं चन्द्रकान्तं तथाऽपरम् । सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निं वमति यत् क्षणात् । सूर्य्य-कान्तं तदाख्यातं स्फटिकं रत्नवेदिभिः । पूर्णेन्दुकर-संस्पर्शादमृतं स्रवति क्षणात् । चन्द्रकान्तं तदाख्यातं दुर्लभं तत् कलौ युगे । अशोकपल्लवच्छायं दाडिमी-बीजसन्निभम् । विन्ध्याटवीतटे देशे जायते मन्दकान्ति-कम् । सिंहले जायते कृष्णमाकरे गन्धनीलके । पद्म-रागभवस्थाने विविधं स्फटिकं भवेत् । अत्यन्तनिर्मलं स्वच्छं स्रवतीव जलं शुचि । ज्योतिर्वनमाश्लिष्टं मुक्ताज्योतीरसं द्विज! । तदेव लोहिताकारं राजावर्त्त-समुद्भवम् । आनीलं तत्तु पाषाणं प्रोक्तं राजमयं शुभम् । ब्रह्मसूत्रमयं यत्तु प्रोक्तं ब्रह्ममयं द्विज!" युक्तिकल्प० ।

स्फटिकाचल पुं०स्फटिक इव शुभ्रत्वात् अचलः । १कैलासप-र्वते २स्फाटिकमयपर्वते च । स्फटिकाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र

स्फटिकाद्रिभिद्(द) पु० स्फटिकाद्रिं स्फटिकपर्वतं भिनत्ति शाद्यात् भिद-क्विप् क वा । कर्पूरे राजनि० ।

स्फटिकाभ्र पु० स्फटिकवर्णः अभ्र इव । कर्पूरे राजनि० ।

स्फटिकारि पु० ६त० । (फट्‌किरि) वणिग्द्रव्यभेदे तस्य स्फटिकतुल्यदीप्तिमत्त्वाकृतित्वम् रत्नमा० ।

स्फण्ड परिहासे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । स्फण्डयति-ते अपस्फण्डत्-त । [रीत् ।

स्फर चले स्फूर्त्तौ च तुदा० प० अक० सेट् । स्फरति अस्फा-

स्फरण न० स्फर-भावे ल्युट् । स्फुरणे । [अस्फालीत् ।

स्फल चले स्फूर्त्तौ च तुदा० पर० अक० सेट् । स्फलति

स्फाटिकोपल पु० स्फटिकमेव उपलः । स्फाटिके शिला० ।

स्फाति स्त्री स्फाय-भावे क्तिन् यलोप । वृद्धौ अमरः ।

स्फाय वृद्धौ भ्वा० आ० अक० सेट् । स्फायते अस्फायि-

अस्फायिष्ट । निष्ठायामनिट् यलोपे ईत् स्फीतः ।

स्फार पु० स्फाय-रक् । १स्वर्णबुद्बुदे २विपुले ३विकटे मेदि०

४प्रचुरे च त्रि० संक्षिप्त० ।

स्फारण न० स्फुर-णिच्-स्फारादेशः ल्युट् । विकाशने ।

स्फाल पु० स्फल-घञ् । स्फूर्त्तौ । [कट फले शब्दच० ।

स्फिग्घातन पु० स्फिचं घातयति हन-स्वार्थे णिच्-ल्यु ।

स्फिच् स्त्री स्फाय-डिच् ।१कटिप्रोथे अमरः उपचारात् तदृस्थे

वातजे २रोगभेदे च । [यति ते अपिस्फिटत् त ।

स्फिट हतौ हिंसे अनादरे च चु० उभ० सक० सेट् । स्फेट-

स्फिर त्रि० स्फाय किरच् । १प्रचुरे अमरः २वृद्धे च ।

स्फीत त्रि० स्फाय-क्त स्फीभावः । १वृद्धे २समृद्धे च ।

स्फुट भेदे चु०उभ०सक०सेट् । स्फोटयति ते अपुस्फुटत् त ।

स्फुट विकाशे भ्वा०प० अक० सेट् । स्फोटति इरित् अस्फुटत्

अस्फोटीत् । [पुस्फोट ।

स्फुट विकाशे तु० कुटा० प०अक०सेट् । स्फुटति अस्फुटीत्

स्फुट विदलने भ्वा० आत्म० अक० सेट् । स्फोटते अस्फो

टिष्ट । [ते अपुस्फुण्टत् त ।

स्फुट परीहासे चुरा०उभ०अक०सेट् इदित् । स्फुण्टयति

स्फुट हिंसे चु० उभ० सक०सेट् प्रायेणाङ् पूर्वः । आस्फोट-

यति ते आपुस्फुटत् त । [अपुस्फुटत् त ।

स्फुट विकाशे अद० चु० उभ० सक० सेट् । स्फुटयति ते

स्फुट त्रि०स्फुट-क ।१विकशिते २व्यक्ते मेदि०। ३भिन्ने ४शुक्ले

च अजयः ।५ज्योतिषोक्तेषु मेषादिराशिषु अंशविशेषस्थि-

तेषु सूर्य्यादिग्रहेषु पु०तेषां ६तत्तदंशकलादिषु गतौ स्त्री ।

७उत्प्रेक्षाया द्योतने न०। ८सर्पफणायां स्त्री रायमुकुटः

ग्रहाणां स्फुटताकरणप्रयोजनं सि०शि० उक्तं यथा

"यात्राविवाहोत्सवजातकादौ खेटैः स्फुटैरेव फल

स्फुटत्वम् । स्यात् प्रोच्यते तेन नभश्चराणां स्फुटक्रिया

दृग्गणितैक्यकृद् या" इत्युपक्रमे स्पष्टाधिकारे प्रपञ्चितं

ग्रहाणां मृदूच्चादिकमुक्तोक्तम् "मृदूच्चेन हीनो ग्रहो

मन्दकेन्द्रं चलोच्चं ग्रहोनं भवेच्छीघ्रकेन्द्रम् । तुला-

जादिकेन्द्रे फलं स्वर्णमेवं मृदु ज्ञेयमस्माद्विलोमं च शी-

घ्रम् । त्रिभिर्भैः पदं तानि चत्वारि चक्रे क्रमात्

स्यादयुग्युग्मसंज्ञा च तेषाम् । अयुग्मे पदे यातमेष्यं

तु युग्मे भुजो बाहुहीनं त्रिभं कोटिरुक्ता" इत्युक्त्वा

भुजकोटिफलादिकमुक्त्वा । "स्यात् संस्कृतो मध्यफलेन

मध्यो मन्दस्फुटः स्याच्चलकेन्द्रमुक्तम् । विधाय शै-

घ्रेण फलेन चैवं खेटः स्फुटः स्यादसकृत्फलाभ्याम् ।

दलीकृताभ्यां प्रथमं फलाभ्यां ततोऽखिलाभ्यामसकृत्

कुजस्तु । स्फुटौ रवीन्दू मृदुनैव वेद्यौ शीघ्राख्यतुङ्गस्य

तयोरभावात्" सि० शि० । आदौ ग्रहस्य मन्दफल-

मानीय तेन संस्कृतोऽसौ मन्दस्फुटः स्यात् । तं शी-

घ्रोच्चाद्विशोध्य शीघ्रकेन्द्रं कृत्वा ततः शीघ्रफलम् । तेन

संस्कृतो मन्दस्फुटो ग्रहः स्यात् । तस्मात् स्फुटा-

न्मध्योच्चं विशोध्य मन्दमानीय तेन गणितागतो

मध्यसंस्कृतो मन्दस्फुटः स्यात् । तेन पुनश्चलकेन्द्रं

ततश्चलफलं तेन मन्दस्फुटसंस्कृतः स्फुटः स्यात्

एवमसकृत् यावदविशेषः । तत्तु दलीकृताभ्यां प्रथमं

फलाभ्यामित्यादिना कुजस्य विशेष उक्तस्तत्रोपपत्तिरेव

वासना" प्रमिता० । ग्रहाणां तत्रोक्तः स्पष्टगत्यानयन-

प्रकारस्तु खगोलशब्दे २४२२ पृ० दृश्यः ।

स्फुटन न०स्फुट-ल्युट् । १विकशने अमरः २विदलीभावे च ।

स्फुटबन्धनी स्त्री स्फुटं बन्धनं यस्याः गौरा० ङीष् ।

कपोतपद्याम् रत्नमा० ।

स्फुटित त्रि०स्फुट-क्त । १विकशिते हेमच० २भिन्ने "दग्धे वा

स्फुटितेऽथ वा" पुराणम् । ३व्यक्तीकृते ४परिहासिते च

स्फुटि(टी) स्त्री स्फुट इन् वा ङीप् । १पादस्फोटरोगे

(फोड़ा) २कर्कटीफले च (फुट) शब्दर० । [टृत् त ।

स्फुट्ट अनादरे चु० उ० सक० सेट् । स्फुट्टयति ते अपुस्फु-

स्फुड़ वरणे तु० कु० पर० सक० सेट् । स्फुडति अस्फु-

डीत् पुस्फोड़ । [अस्फुण्डिष्ट ।

स्फुड विकाशे भ्वा० आत्म० अक० सेट् इदित् । स्फुण्डते

स्फुड परिहासे चु० उ० सक० सेट् इदित् । स्फुण्डयति ते

अपुस्फुण्डत् त । [शब्दच० ।

स्फुत्कार पु० स्फुदित्यव्यक्तं शब्दं करोति कृ-अच् । अग्नौ

स्फुर स्फूर्त्तौ तु० कुटा० प० अक० सेट् । स्फुरति अस्फु-

रीत् पुस्फोर । "चारु पुस्फोर बाहुः" भट्टिः । णिचि-

स्फारयति । [२स्फुरणे अमरः ।

स्फुर पु० स्फुर-क । फलके हेमच० । १भावे घञ् ।

स्फुरण न० स्फुर-ल्युट् । ईषत्स्पन्दने अमरः । युच् ।

तत्रैव स्त्री । अङ्गभेदे स्फुरणफलमुक्तं यथा

"भूमौऽधनाङ्गस्फुरितस्य सम्यक् प्रत्येकमव्यक्तफलप्रभा-

वम् । सर्वत्र यत्रावगते स्वदेहाद्युत्पद्यते कर्मविपाक-

संवित् । मूर्ध्नि स्फुरत्याशु पृथिव्यवाप्तिः स्थानप्रवृद्धिश्च

ललाटदेशे। भ्रूघ्राणमध्ये प्रियसङ्गमः स्यात् नासाक्षिमध्ये च सहायलाभः। दृगन्तमध्यस्फुरणेऽर्थलाभोत्कण्ठे क्रमाद्दिस्फुरिते दृगादौ। जयो दृशाधः स्फुरणे रणः स्यात् प्रियश्रुतिः स्यात् स्फुरिते च कर्णे। योषित्समृद्धिः स्फुरिते च गण्डे घ्राणे तु सौगन्ध्यसुहृदौ भवेताम्। भोज्येष्टसङ्गावधरोष्ठयोश्च स्कन्धे गले भोगविवृद्धिलाभौ। स्पन्दो भुजस्येष्टसमागमाय स्पन्दः करस्य द्रविणाप्तिहेतुः। स्पन्दश्च पृष्ठस्य पराजयाय स्पन्दो जयायोरसि मानवानाम्। पार्श्वप्रकम्पे विषयस्य लाभः कटिप्रकम्पे तु बलप्रमोदौ। नाभिप्रकम्पे निजदेशनाशः धनर्द्धिबन्धस्य भुवि प्रकम्पे। दुःखं धनान्तं हृदयस्य कम्पे स्फिक्पायुकम्पेऽपि च वाहनाप्तिः। वराङ्गकम्पे वरयोषिदाप्तिर्मुष्के सकम्पे तनयस्य जन्म। वस्तौ स कम्पे युवतिप्रवृत्तिः दोषस्य कम्पे पुनरूरुपृष्ठे। उरःप्रकम्पे सुसहायलाभः स्याज्जानुकम्पे त्वचिरेण सिद्धिः। जङ्घाप्रकम्पे निजदेशनाशः स्थानाप्तिरुच्चा चरणस्य कम्पे। यात्रा सलाभाऽङ्घ्रितलप्रकम्पे पुंसां सदा दक्षिणदेहभागे। स्त्रीणाञ्च वामावयवे प्रजातः। स्पन्दः फलानि प्रदिशत्यवश्यम्" वसन्तराजशाकुने ४र्थप्र०।

स्फुर्च्छ विस्मरणे भ्वा० प० सक० सेट्। स्फूर्च्छति अस्फूर्च्छीत् आदित् स्फूर्च्छितं स्फूर्णम्।

स्फुर्ज वज्रशब्दे भ्वा० प० अक० सेट्। स्फूर्जति अस्फूर्जीत् ट्वित् स्फूर्जथुः। आदित् स्फूर्जितं स्फूर्णम्।

स्फुर्जथु पु० स्फुर्ज अथु नि० न दीर्घः। वज्रनिर्घोषे अमरटीका।

स्फुल स्फूर्त्तौ चले च अक० सञ्चये सक० तुदा० कुटा० प० सेट्। स्फुलति अस्फुलीत्। पुस्फोल।

स्फुल न० स्फुल-क। १वस्त्रागारे (ताँवु) शब्दर०। २स्फूर्त्ति- [युते त्रि०।

स्फुलन न० स्फुल-भावे ल्युट्। स्फुरणे नीलकण्ठः।

स्फुलिङ्ग पुंस्त्री० स्फुल-इङ्गच्, स्फुत् इतव्यक्तः शब्दो लिङ्गति गच्छति यस्मात् लिगि-घञ् पृषो० वा। अग्निकणे अमरः।

स्फुलिङ्गिनी स्त्री स्फुलिङ्ग-अस्त्यर्थे इनि। १अग्निज्वालायाम् जटा० २स्फुलिङ्गयुक्ते त्रि०।

स्फूर्जक पु० स्फुर्ज-ण्वुल्। तिन्दुवृक्षे अमरः।

स्फूर्जथु पु० स्फुर्ज-अथु। वज्रपातशब्दे अमरः।

स्फूर्त्ति स्त्री स्फुर्च्छ-स्फुर-वा क्तिन्। १स्फुरणे २विकाशने ३प्रतिभायाञ्च रमानाथः।

स्फूर्त्तिमत् पु० स्फूर्त्तिरस्त्यस्य मतुप्। १पाशुपताख्ये शैवभेदे त्रिका०। २प्रतिभायुक्ते ३विकाशयुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्फेयस् त्रि० अतिशयेन स्फिरः, प्रचुरः इयसुन् स्फादेशः। अतिप्रचुरे स्त्रियां ङीप्। इष्ठन्। स्फेष्ठोऽप्यत्र त्रि०।

स्फोट पु० स्फुटत्यर्थोऽनेन स्फुट-करणे घञ्। व्याकरणोक्ते वर्णातिरिक्ते पूर्वपूर्ववर्णानुभवसहितचरमवर्णानुभवव्यङ्ग्ये अर्थप्रत्यायके अखण्डे शब्दभेदे स्वार्थे क तत्रार्थे। व्याकरणमते वर्णसमुदयानां नार्थबोधकत्वं किन्तु स्फोटस्यैवेति प्रपञ्चितमस्माभिः शब्दार्थरत्ने यथा

"तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यथाप्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशिनाञ्च तेषां मेलनासम्भवेन तत्समुदायस्यापि सम्बन्धित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णेषु वृत्तौ व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारवीजवति अन्त्यवर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये झटिति समुदीयमानस्य स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमित्याकरे स्पष्टम्। तथाहि। वर्णा यदि वाचकाः स्युः स्यादेव तेभ्यो व्यस्तेभ्योऽर्थावगतिः। न च तथा। प्रत्येकं वृत्तिमत्त्वाभावेन तत्समुदायस्य वृत्तिमत्त्वं सुदूरपराहतम्। आशुविनाशिनां वर्णानां मेलनासम्भवेन तत्समुदायत्वासिद्धेः पूर्वपूर्ववर्णानुभवाहितसंस्कारसहितस्य चरमवर्णस्य वाचकत्वन्तु सम्भावितमपि दिनान्तरीयतादृशसंस्कारानादाय वर्त्तमानचरमवर्णमात्रानुभवेन अर्थावगत्यापत्त्या निरासितम्। अन्त्यवर्णपर्यन्तानामनुभवानन्तरं समुदायानां संस्कारोदयकल्पनया पुनः समुदितवर्णानां स्मरणात्मकज्ञानतोऽर्थावगतिरित्यपि न सङ्गतं जाराराजेत्यादावविशेषेण तत्तद्वर्णसंस्कारसद्भावादुभयवैलक्षण्यानुपपत्तेः। अतोऽवश्यं वर्णातिरिक्तोऽन्त्यवर्णानुभवव्यङ्ग्यः स्फोटनामा शब्दः स्वीकार्य्यः स्फुटति प्रकाशतेऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्या च तस्य सार्थकनामता बोध्या समर्थितस्यैष एव पक्षः पातञ्जलभाष्ये व्यासचरणैः "तदेतेषामर्थसङ्केतेनावच्छिन्नानामुपसंहृतध्वनिक्रमाणां य एको बुद्धिनिर्भासस्तत्पदं वाचकं वाच्यस्य संकेत्यते तदेकं पदमेकबुद्धिविषय एकप्रयत्नाक्षिप्तमभागमक्रमवर्णं बौद्धमन्त्यवर्णप्रत्ययोपस्थापितं प्रतीयते" इत्यन्तेन। अत्र चानेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षयैकस्यैव जातिरूपस्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यम्। उक्तञ्च शब्दकौस्तुभे वोपदेवचरणैः "शक्यत्व इव शक्तत्वे जातेर्लाघवमीक्ष्यताम्। औपाधिको वा

भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्द्रवदिति" । तथा "शृणोति य इमं स्फोटं सुप्ते श्रोत्रे च शून्यदृक् । येन वाक् व्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः" इति मञ्जूषाधृतभागवतवचने स्फोटात्मकशब्दस्य श्रवणस्यात्मलिङ्गतोक्त्या स्फोटरूपशब्दोऽर्थायात इत्यवगम्यम् । हरिवंशेऽपि "अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रयः" इति स्फोटस्य व्यञ्जकवर्णाश्रयत्वमभिहितम् । एतन्मताभिप्रायेणैव "स्फोट इत्याहेति" शारीरकभाष्ये स्फोटव्युत्पादनम् "वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्ष इति" निराकरणन्तु उपवर्षवचनात् तन्मताभिप्रायेण । "न स्फोटः प्रतीत्यप्रतीतिभ्यामिति" सांख्यसूत्रेऽपि स्फोटखण्डनमुपवर्षमताभिप्रायेणेति सर्वं सुस्थम् । स च स्फोटो वर्णपदादिभेदेन अनेकविधो बाहुल्यभयात् न प्रपञ्चितः । तस्य स्फोटस्याभिव्यक्तौ प्राकृतस्य ध्वनेः कारणत्वं चिरचिरतरस्थितौ तु प्राकृतध्वनिजातवैकृतध्वनेरिति विवेकः । तथा च वाक्यपदीये "स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते" इति । "स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते" इति च स्थितिभेदे चिरचिरतरकालस्थितौ ध्वनिस्तु पूर्वलक्षितः । तस्य च स्फोटस्य नित्यतया ध्वनिगतह्रस्वदीर्घादिकालस्य तत्रोपचारः । प्रतिपादितञ्च तथैव वाक्यपदीये "स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः । स्वभावतस्तु नित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु । प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्य्यते" । शब्दस्य स्फोटस्य नित्यतया अभिन्नकालस्य ह्रस्वदीर्घादिषु प्राकृतध्वनेः कालः तारत्वादिधीहेतुरुपचर्य्यते इति तदर्थः । एवञ्च विलम्बितोच्चारणस्थले तत्तद्वर्णानां तद्बोधजनितसंस्काराणां वा बहुक्षणपर्य्यन्तस्थायित्वकल्पनमपेक्ष्य एकस्यैव शब्दस्याभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानेन वैकृतेन ध्वनिना बहुकालस्थितिकल्पने लाघवमित्यपि द्रष्टव्यम् । भेरीशब्दादौ च ध्वन्यभिव्यक्त्यनन्तरं जायमानप्राकृतध्वनेर्बहुकालस्थायित्वदर्शनेन अत्रापि तथाकल्पनौचित्यात् । अतएव च महाभाष्ये "एवं तर्हि स्फोटः शब्दो ध्वनिः शब्दगुणः" इत्यादिना अभिव्यक्त्युपकारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वमभिहितमभिहितञ्च ध्वनेर्ह्रस्वदीर्घत्वेनापि भानम् यथा "ध्वनिः स्फोटस्य शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते । ह्रस्वो महांश्च केषाञ्चित् स्वयं नैव स्वभावतः" इति न स्वभावतस्तद्रूपेण स्फोटो लक्ष्यत इत्यर्थः । ध्वनिविकारे च वायुसंयोगविशेषस्य हेतुत्वं तस्य बहुकालस्थायित्वे विलम्बितत्वमल्पकालस्थायित्वे द्रुतत्वमिति विवेकः । एवं बहुविधेषु स्फोटेषु वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धान्ते निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं तद्घटकपदानान्तु पदमध्यवर्त्तिवर्णवत् निरर्थकत्वं विशिष्टार्थद्योतनायैव तेषां प्रयोगात् । तथा च "ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चित् ब्राह्मणकम्बले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" इति । "पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति" च वाक्यपदीये पदाद्यसद्भावं दर्शयति । तथा "वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षे तिष्ठतीति मतस्थितिरिति" हरिकारिकायां सिद्धान्ते वाक्यस्फोटस्यैव सिद्धिरिति प्रतिपादितम्" । २व्रणभेदे च (फोड़) राजनि० ।

स्फोटक पु० स्फुट-ण्वुल् । (फोड़ा) १व्रणभेदे हेमच० २विदारके च ।

स्फोटन न० स्फुट-ल्युट् । १विदारणे २विकाशने च भरतः

स्फोटनी स्त्री स्फुट्यतेऽनया स्फुट-ल्युट् ङीप् । मणिवेधनकरणे यन्त्रभेदे (भोमरा) हिङ्कपको० ।

स्फोटवीजक पु० स्फोटस्य व्रणभेदस्य वीजम् ततः स्वार्थे क । भल्लातके राजनि० । तत्फलनिर्यासंयोगात् व्रणोत्पत्तेस्तथासंज्ञा ।

स्फोटायन पु० स्फोट एवायनं अर्थबोधकतयाश्रयणं यस्य । अर्थबोधकत्वेन स्फोटाभ्युपगन्तरि वैयाकरणे मुनिभेदे "अवङ् स्फोटायनस्य" पाणिनि । [त्रिका० ।

स्फोटिका स्त्री स्फुट-ण्वुल् टापि अत इत्त्वम् हापुलिकायां

स्फ्य न० स्फाय-यत् नि० । खड्गाकारे यज्ञीये काष्ठभेदे ति० त०

स्फ्याश्लिष्टेज्याधिकरण न० अधिकरणभेदे ति० त० "स्फ्याश्लिष्टेज्याधिकरणञ्च स्फ्यस्य खड्गाकारकाष्ठस्य भक्त्याश्लेषनिमित्तकेज्यायामभिहितत्वेन प्रकृतवद्विकृतिरित्यतिदेशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालीनं हवनीयदेवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधीयते नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते स्वाभाविकस्फ्याश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधिकारात् उत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तदधिकारसद्भावेऽपि नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैयत्यादितीज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानम्"

स्म अव्य० स्मि-ड । १अतीते २पादपूरणे च अमरः ।

स्मय पु० स्मि-अच् । १गर्वे २अद्भुतरसस्थायिभावे च मेदि० ।

स्मर पु० स्मरति प्रियमनेन स्मृ–करणे अप् । १कामदेवे अमरः । भावे अप् । २स्मरणे । [त्रिका०

स्मरकूपक पु० स्मरस्य कूप इव कायति कै–क । कामगृहे

स्मरगृह न० स्मरस्य गृहमिव । १स्त्रीचिह्नभेदे भगे जटा० स्मरमन्दिरादयोऽप्यत्र ।

स्मरचक्र पु० "कृत्वा वामकरेणोर्द्ध्वं स्वपादस्योपरिस्थितम् । दृढ़ञ्च रमते कामी स्मरचक्रः प्रकीर्त्तितः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे ।

स्मरण न० स्मृ–ल्युट् । ज्ञातवस्तुनोऽनुभवाधीनसंस्कारजन्ये उद्बोधकसहकारेण जायमाने १ज्ञानभेदे स्मृतिशब्दे दृश्यम् । आध्याने हेमच० । २चिन्तने जटा० । ३अर्था-लङ्कारभेदे सा० द० अलङ्कारशब्दे ४०७ पृ० दृश्यम् ।

स्मरदशा स्त्री स्मरकृता दशा । कामिनां स्मरकृतासु अङ्गा-सौष्ठवादिषु दशसु दशासु ।
"अङ्गेष्वसौष्ठवं तापः पाण्डुता कृशताऽरुचिः । अधृतिः स्यादनालम्बस्तन्मयोन्मादमूर्च्छनाः । मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह । असौष्ठवं मलापत्तिस्तापस्तु विरहज्वरः । अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताऽधृतिः । अनालम्बनता चापि शून्यता मनसः स्मृता । तन्मयं तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यन्तरतस्तथा । रसविच्छेदहेतुत्वात् मरणं नैव वर्ण्यते । वर्ण्यतेऽपि यदि प्रत्युज्जीवनं स्याददूरतः" इति सा० द० ।

स्मरध्वज न० ६त० । स्त्रीचिह्ने शब्दर० । २वाद्ये पु० हेमच०

स्मरप्रिया स्त्री ६त० । स्मरभार्यायां रतौ जटा० ।

स्मरलेखनी स्त्री स्मरस्य लेखनीव । स्वरेण कामोद्दीपके सारिकाख्ये शब्दर० । [यास् राजनि० ।

स्मरवीथिका स्त्री स्मरस्य वीथिकेव प्राप्तिहेतुत्वात् । वेश्या-

स्मरवृद्धि पु० स्मरस्य वृद्धिर्यस्मात् । १कामवृद्धिक्षुपे राजनि० ६त० । २कामवृद्धौ स्त्री । [शब्दर० ।

स्मरस्तम्भ पु० स्मरस्य तद्व्यापारस्य स्तम्भ इव । उपस्थे

स्मरसख पु० स्मरः सखा यस्य । गर्दभे त्रिका० ।

स्मरहर पु० स्मरं हरति नाशयति हृ–अच् । १महादेवे अमरः । स्मरमर्दनादयोऽप्यत्र ।

स्मराङ्कुश पु० स्मरे तत्कार्य्येऽङ्कुश इव उत्तेजकत्वात् । नखे शब्दर० नखाघातेन हि स्त्रीणां स्मरोद्दीपनं प्रसिद्धम् ।

स्मराम्र पु० स्मरप्रिय आम्रः । राजाम्रे राजनि० ।

स्मरासव पु० स्मरोद्दीपक आसव इव । लालायाम् त्रिका० कामिनां लालापाने हि स्मरोद्दीपनात्तथात्वम् ।

स्मार्त्त त्रि० स्मृतौ विहितः, स्मृतिं वेत्त्यधीते वा अण् । १स्मृतिविहिते दानादौ "अन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत्" इति "स्मार्त्तं वैदिकवत् चरेत्" च स्मृतिः । २स्मृतिशास्त्राभिज्ञे च

स्मि (ष्मि) अनादरे सक०विस्मये अक० चु० आ० सेट् । स्मापयते असिष्मपत । अयं षोपदेश एव । अन्यतो विस्मये स्माय-यतीत्येव । अयं भ्वादिरपि अनिट् । स्मयते अस्मेष्ट सिष्मिये षोपदेशत्वात् षत्वम् । [ति असिस्मिटत् त

स्मिट अनादरे सक० स्नेहे अक० चु० उभ० सेट् । स्मेटयति ।

स्मित न० स्मि–भावे क्त । १ईषद्धास्ये अमरः "सुखं विकसित-स्मितम्" मालतीमाधवम् । कर्त्तरि क्त । २विकसिते ३ईषद्धास्यान्विते च त्रि० ।

स्मील निमेषणे भ्वा० पर० सक० सेट् । स्मीलति अस्मीलीत् ।

स्मृ स्मरणे भ्वा० प० अनिट् । स्मरति अस्मार्षीत् सस्मार सस्मर्थ । अषोपदेशत्वात न षत्वम् । एतद्योगे कर्म्मणि षष्ठी । अयमेतदुक्ते सक० घटा० स्मरयति ।

स्मृत त्रि० स्मृ–क्त । १कृतस्मरणे २स्मृतिविषये च ।

स्मृति स्त्री स्मृ–क्तिन् । अनुभूतवस्तुन उद्बोधकसहकारेण संस्काराधीने १ज्ञानभेदे । स्मर्यते वेदधर्म्मोऽनेन करणे क्तिन् । २धर्म्मशासनशास्त्रे वेदार्थानुभवजन्ये वेदार्थानु-वादके मुनिप्रणीते वाक्यरूपे शास्त्रे । "वेदोऽखिलो धर्म्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्" मनुः ।
ज्ञानभेदस्मृतेर्लक्षणादिकं पात० सू० भा० विवरणे-षूक्तम् उक्तं यथा
"अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः" सू० । "किं प्रत्य-यस्य चित्तं स्मरति । आहोस्वित् विषयस्येति । ग्राह्यो-परक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथा-जातीयकं संस्कारमारभते स संस्कारः स्वव्यञ्जकाञ्जनं तदाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति । तत्र ग्रहणाकारपूर्वा बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः । सा च द्वयी, भावितस्मर्त्तव्या चाभावितस्मर्त्तव्या च स्वप्ने भावि-तस्मर्त्तव्या जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्त्तव्येति । सर्वाः स्मृतयः प्रमाणविपर्य्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभवात् प्रभवन्ति" भा० । "अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः प्रमाणादिभिरनुभूते विषयेऽसम्प्रमोषः स्तेयः सा स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यस्य हि ज्ञानस्य संस्कारका-रणानुभवभासितो विषय आत्मीयस्तदधिकविषयपरि-ग्रहस्तु सम्प्रमोषः स्तेयः कस्मात् वाङ्मात्रात् । मुष-स्तेय इत्यस्मात् सम्प्रमोषपदव्युत्पत्तेः । एतदुक्तं भवति ।

सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाधिगमयन्ति, स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्य्यादामतिक्रामति तद्विषया तदूनविषया वा न तु तदधिकविषया सोऽयं वृत्त्यन्तराद्विशेषः स्मृतेरिति। विमृशति किंप्रत्ययस्येति ग्राह्यप्रवणत्वात् अनुभवस्य स्वानुभवात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति। प्रतिभासयति अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति। विमृशत्रोपपत्तिं उभयस्मरणमवधारयति ग्राह्यप्रवणतया ग्राह्योपरक्तः परमार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एव उभयं तयोराकारं स्वरूपं निर्भासयति प्रकाशयति। स्वव्यञ्जकं कारणमञ्जनमाकारो यस्य स तथोक्तः। स्वकारणाकार इत्यर्थः। व्यञ्जकमुद्बोधकं तेनाञ्जनं फलाभिमुखीकरणं यस्येति वेत्यर्थः। ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः सारूप्यं कस्तर्हि भेद इत्यत आह तत्र ग्रहणेति। ग्रहणमुपादानं न च गृहीतस्योपदानं सम्भवति तदनेनानधिगतबोधनं बुद्धेरित्युक्तं ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता विकल्पितस्यायम् अभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति ग्राह्याकारः पूर्वः प्रथमो यस्याः सा तथोक्ता, इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्वत्वं यद्वृत्त्यन्तरविषयीकृतत्वमर्थस्य तदनेन वृत्त्यन्तरविषयीकृतगोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति सोऽयमसम्प्रमोष इति। ननु अस्ति स्मृतेरपि सम्प्रमोषः दर्शयति हि पित्रादेरतीतस्य देशकालान्तरानुभूतस्याननुभूतचरदेशकालान्तरसम्बन्धं स्वप्न इत्यत आह सा च द्वयीति भावितः कल्पितः स्मर्त्तव्यो यया सा तथोक्ता। अभावितोऽकल्पितः पारमार्थिक इति यावत्। नेयं स्मृतिरपि तु विपर्य्ययस्तल्लक्षणोपपन्नत्वात् स्मृत्याभासतया तु स्मृतिरुक्ता प्रमाणाभासमिवेति भावः। कस्मात् पुनरन्ते स्मृतेरुपन्यास इत्यत आह। सर्वाः स्मृतय इति अनुभवप्राप्तिपूर्वा वृत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृतीनामन्ते निवेश इत्यर्थः”।

धर्मशास्त्रशब्दे स्मृतिभेदादिकं ३८६३ पृ० दृश्यम्।

स्मृतिहेतु पु० ६त०। १संस्कारे वासनारूपे गुणभेदे जटा०।

स्मेर त्रि० स्मि-रन्। १विकशिते हेमच० २ईषद्धास्यान्विते च संक्षिप्त० “महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति”कुमारः।

स्यद पु० स्यन्द-घञर्थे क। वेगे अमरः।

स्यन्द स्रवणे भ्वा० आ० लुङि, लृटि, लृङि च उभ० अक० ऊदित् वेट्। स्यन्दते स्यदित् अस्यदत् अस्यन्दिष्ट अस्यन्त। अषोपदेशत्वेऽपि विधिबलात्निष्यन्दते इत्यादौ षत्वम्।

स्यन्द पु० स्यन्द-भावे घञ्। द्रवद्रव्यक्षरणे प्रस्रवे।

स्यन्दन न० स्यन्द-भावे ल्युट्। १क्षरणे। “स्यन्दनञ्च सन्निकृष्टदेशस्य द्रवद्रव्यस्य च संयोगानुकूलो व्यापारः गमनत्वव्याप्यजातिभेदो वा “भ्रमणं रेचनं स्यन्दनोर्द्ध्वज्वलनमेव च। तिर्य्यग्गमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” भाषा०। कर्त्तरि ल्यु। २जले न०। ३रथे मेदि०। ४तिनिशवृक्षे च पु० अमरः।

स्यन्दनद्रुम पु० कर्म०। तिनिशवृक्षे शब्दर०।

स्यन्दनारोह पु० स्यन्दनमारोहति युद्धार्थम्, आ+रुह अण्। रथारोहेण योद्धरि अमरः। [लालायां स्त्री अमरः।

स्यन्दनि पु० स्यन्द-अनि। तिनिशवृक्षे रत्नमा० ङीप्।

स्यन्दिन् त्रि० स्यन्द+णिनि। १प्रस्रविणि। २लालायां स्त्री अमरः ङीप्।

स्यन्न त्रि० स्यन्द-क्त। स्रुते जलादौ अमरः।

स्यन्नवीण त्रि० स्यन्ना वीणा यत्र। स्रुते हेमच०।

स्यम ध्वनने भ्वा० पर० अक० सेट् क्त्वा वेट् फणादि०। स्यमति अस्यमीत् स्येमतु सस्यमतुः।

स्यम वितर्के चु० उ० सक० सेट्। स्यामयति ते असिस्यमत् त।

स्यम ध्याने अद० चु० उभ० सक० सेट्। स्यमयति असिस्यमत् त।

स्यमन्तक पु० स्यम-झच् संज्ञायां कन्। १श्रीकृष्णस्य हस्तस्थे मणिभेदे हेमच०। २वृक्षभेदे पु० मेदि०। ३सूर्य्यदत्ते सत्राजितो मणिभेदे तत्कथा भाग० १०५६ अ०। “आसीत् सत्राजितः सूर्य्यभक्तस्य परमः सखा। प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात् स च तुष्टः स्यमन्तकम्”इति। “दिने दिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो!। दुर्भिक्षमार्य्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः। न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः”एतदुपाख्यानं स्यमन्तकोपाख्यानं तच्च सौरभाद्रचतुर्थीचन्द्रदर्शने श्राव्यम्” ति०त० रघु०।

स्यमीका स्त्री स्यम-ईकक्। १वल्मीके २काले ३मेघे च पु० ४नीलौषधौ स्त्री मेदि०।

स्यूत त्रि० सिव-कर्मणि क्त। १सूच्यादिना ग्रथिते वस्त्रादौ अमरः। सूत्ररचितपात्रे (धोकड़ी) पु० अमरः। पृषो० ऊत्। स्योतोऽप्यत्र भरतः।

स्यूति स्त्री सिव-भावे क्तिन्। सूच्यादिना वस्त्रादिसीवने।

स्यून पु० सिव-नक्। १सूर्य्ये २किरणे मेदि० ३सूच्यादिस्यूतखण्डवस्त्रनिर्मिते पदार्थे (धुकड़ी) च शब्दर०।

स्यूम न० सिव-मक्। १जले २किरणे संक्षिप्त० किरणे पु० उणा०

स्योन पु॰ स्यून+पृषो॰ । १घौतकटे (घुकड़ी) अमरटी॰भरतः २सूर्य्ये ३किरणे मेदि॰ । ४सुखे निघण्टुः । ५सुखकरे त्रि॰ "स्योना पृथिवी नोभवान्वृक्षरा" यजु॰ ३५अ॰ २१ ।

स्रंसन न॰ स्रन्स-णिच-ल्युट् । ऊर्द्ध्वं गतस्याधोनयने पतने युच् । स्रंसनाप्यत्र स्त्री । [२पीलुवृक्षे पु॰अमरः ।

स्रंसिन् त्रि॰ स्रन्स-णिनि । १अधःपतनशीले स्त्रियां ङीप्

स्रंसिफल पु॰ स्रंसि फलमस्य । शिरीषवृक्षे शब्दमा॰ ।

स्रक गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् इदित् । स्रङ्कते अस्रङ्किष्ट

स्रग्वत् त्रि॰ स्रक् माल्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः कुत्वम् । माल्यवति । विनि । स्रग्वीत्यप्यत्र । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

स्रज् स्त्री सृज्यते सृज-क्विन् नि॰ माल्ये अमरः ।

स्रज्वा स्त्री सृज-वा नेत्त्वम् नि॰ । १प्रजापतौ २तन्तुसंघाते ३रज्ज्वाञ्च संक्षिप्तसारः ।

स्रन्स पतने भ्वा॰ आत्म॰ लुङि ङ॰ अक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रंसते इरित् अस्रसत् अस्रंसिष्ट । "नास्रसत् करिणां ग्रैवम्" रघुः । [सते अस्रंसिष्ट ।

स्रन्स प्रमादे भ्वा॰ आ॰ अक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रं-

स्रम्भ विश्वासे भ्वा॰ आत्म॰ लृदित् लुङि ङ॰सक॰सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रम्भते अस्रभत् अस्रम्भिष्ट ।

स्र(स्रा)व पु॰ स्रु-अप् घञ् वा । १क्षरणे अमरः । कर्त्तरि अच् । २निर्झरे हेमच॰ । [भावे ल्युट् । १क्षरणे ।

स्रवण न॰ स्रु-ल्यु । १मूत्रजले राजनि॰ २घर्मे च शब्दर॰

स्रवद्गर्भा स्त्री स्रवन् गर्भो यस्याः । १दैववशात् पतितगर्भायां गवि अमरः । २तथाभूतस्त्रियाञ्च ।

स्रवद्रङ्ग पु॰ स्रवन् रङ्गो यत्र । पण्यपण्यौ (हट्ट) हारा॰ ।

स्रवन्ती स्त्री स्रु-शिच ङीप् । १नद्याम् अमरः । २ओषधिभेदे ३गुल्मस्थाने च मेदि॰ । शतृ । स्रवविशिष्टे त्रि॰ । स्त्रियां ङीप् ।

स्रवा स्त्री स्रु-अच् । १मूर्वायाम् रायमुकु॰ २क्षरणयुते त्रि॰

स्रष्टृ पु॰ सृज-तृच् नित्यमम् । १जगत्कर्त्तरि चतुर्मुखे अमरः २शिवे हला॰ । ३सर्जनकर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् ।

स्रस्त त्रि॰ स्रन्स-क्त । च्युते पतिते अमरः ।

स्रस्तर पु॰ स्रन्स-तरच् किच्च । आसने शु॰त॰ रघु॰ ।

स्राक् अव्य॰ स्रु-डाकु । त्वरिते शीघ्रमित्यर्थे अमरः ।

स्रावक न॰ स्रावयति स्रु-णिच्-ण्वुल् । १मरिचे शब्दच॰ २निःस्रावके त्रि॰ । [अस्रिम्भीत् ।

स्रिम्भ हिंसे भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रिम्भति

स्रिभ हिंसे भ्वा॰प॰सक॰सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रेभति अस्रेभीत् ।

स्रिव शोषे अक॰ दिवा॰प॰ गतौ सक॰ सेट् उदित् क्त्वा वेट् । स्रीव्यति अस्रेवीत् । [स्रुवत् ।

स्रु गतौ सक॰ क्षरणे अक॰ भ्वा॰ प॰ अनिट् । स्रवति अस्रु-

स्रुग्दारु स्रुचे यज्ञपात्राय दारु यस्य । विकङ्कतवृक्षे जटा॰ ।

स्रुघ्न पु॰१देशभेदे । स उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष् । २सर्जिकाक्षारे स्त्री हेमच॰ ।

स्रुच्(चा) स्त्री स्रु-क्विप् चिट् च वा टाप् । वटपत्राकृतौ विकङ्कतकाष्ठजे बाहुमात्रे यज्ञपात्रभेदे शब्दच॰ । [स्त्री शब्दच॰

स्रुत त्रि॰ स्रु-क्त । १क्षरिते जलादौ २गते च । ३हिङ्गुपत्र्यां

स्रुव पुंस्त्री॰ स्रु-क । १खदिरकाष्ठभवे हस्तमिते यज्ञपात्रभेदे यज्ञपात्रशब्दे दृश्यम् । २सल्लक्याम् ३मूर्वायाञ्च स्त्री मेदि॰

स्रुवावृक्ष पु॰ स्रुवायाः साधनं वृक्षः । विकङ्कतवृक्षे (वँइचि) अमरः ।

स्रू स्त्री स्रु-क्विप् नि॰ । १यज्ञपात्रभेदे २निर्झरे च हेमच॰ ।

स्रै विक्लृत्तौ-भ्वा॰ पर॰ अक॰ अनिट् । स्रायति अस्रासीत् ।

स्रोत न॰ स्रु-तन् । स्रोतसि वेगेन स्रुतोजलनिःसरणे भरतः

स्रोतस् न॰ स्रु-तसि । १वेगेन स्रुतो जलनिःसरणे अमरः । २रेतसि च ऊर्द्ध्वस्रोताः । ३देहस्थच्छिद्रे च ।

स्रोतईश पु॰ ६त॰ । समुद्रे हेमच॰ ।

स्रोतस्वत् त्रि॰ स्रोतोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १स्रोतोयुक्ते २नद्यां स्त्री अमरः ङीप् । [२स्रोतोयुक्ते त्रि॰ ।

स्रोतस्विनी स्रोतस्+अस्त्यर्थे विनि ङीप् । १नद्याम्

स्रोतोऽञ्जन न॰ स्रोतसि यमुनास्रोतो जलसन्निकृष्टसौवीरदेशे भवम् अञ्जनम् । सौवीरदेशजेऽञ्जने अमरः । "वल्मीकशिखराकारं भिन्नं नीलाञ्जनप्रभम् । घृष्टं च गैरिकावर्णं श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनञ्च तत्" राजनि॰ । "स्रोतोऽञ्जनं तत्र श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टः कण्डूमलहरं दाहक्लेदरुजापहम् । अक्ष्णो रूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्ररोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत्" । "अञ्जनं यामुनञ्चापि कापोताञ्जनमित्यपि । तत्र स्रोतोऽञ्जनं कृष्णं सौवीरं श्वेतमीरितम् । स्रोतोऽञ्जनसमं ज्ञेयं सौवीरं तत्तु पाण्डरम् । स्रोतोऽञ्जनं भवेत् स्वादु चक्षुष्यं कफपित्तनुत् । कषायं लेखनं स्निग्धं ग्राहि च्छर्दिविषापहम् । सिध्मक्षयास्रहृत्-शीतं सेवनीयं सदा बुधैः । स्रोतोऽञ्जनगुणाः सर्वे सौवीरेऽपि मता बुधैः । किन्तु द्वयोरञ्जनयोः श्रेष्ठं स्रोतोऽञ्जनं स्मृतम्" भावप्र॰ । [जटा॰

स्रोतोवहा स्त्री स्रुतस्रा वहति सरति वह-अच् । नद्याम्

स्व न० स्वन–ड । १धने अमरः । २आत्मनि ३ज्ञातौ च पु० अमरः । ४आत्मीये त्रि० । आत्मनि आत्मीये चार्थेऽस्य सर्वनामता ।

स्वकम्पन पु० स्वेनैव पराप्रयुज्यमान एव कम्पते कम्प–युच् । वायौ शब्दर० । [सदा" गीता

स्वकर्म्मन् न० स्वस्य कर्म । स्ववर्णोचिते कृत्ये "स्वकर्मनिरतः

स्वकीय त्रि० स्वस्येदम् छ कुक् च । आत्मीये । अत्र नित्यमेव कुक्, अकुक्युक्तप्रयोगस्तु अपाणिनीयः ।

स्वग अयने भ्वा० प० सक० सेट् इदित् । स्वङ्गति अस्वङ्गीत् ।

स्वगत त्रि० स्वस्मिन् मनसि आत्मनि वा गतम् गम–क्त । १मनोगते २आत्मगते च । नाटकाभिनये प्रतिपाद्यपुरुषाश्राव्ये रङ्गभूमिस्थसामाजिकजनश्रवणयोग्ये वाक्ये न० । "अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम्" सा०द० ।

स्वगुप्ता स्त्री स्वेनैव गुप्ता । १शूकशिम्ब्याम् शब्दर० । २लज्जालुलतायाञ्च राजनि० ।

स्वगृह पुंस्त्री० स्वकृतं गृहं यस्य । १कलिकारखगे जटा० हत० । २निजमन्दिरे ३निजराशौ च ज्यो० ।

स्वच्छ त्रि० सुष्ठु अच्छः प्रा० । १अतिनिर्मले कालुष्यरहिते २मुक्तायां ३स्फटिके च पु० राजनि० । ४श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि० । ५विमलोपरसे न० हृद्रोगविद्युते त्रि० शब्दर० । ७शुक्ले च । [अमरः ।

स्वच्छन्द त्रि० स्वस्य छन्दोऽभिप्रायः स्वतन्त्रे यस्य । स्वाधीने

स्वच्छपत्त्र न० स्वच्छं पत्त्रं यस्य । अभ्रके हेमच० ।

स्वच्छमणि पु० कर्म० । स्फाटिके मणौ राजनि० ।

स्वच्छवालुक न० स्वच्छा वालुकेव यत्र । विमलोपरसे राजनि०

स्वज न० स्वस्मात् देहात् आत्मनो वा जायते । १रुधिरे मेदि० २पुत्रे पु० ४कन्यायां स्त्री मेदि० । ५आत्मजाते त्रि० ।

स्वजन पु० स्वस्येव जनो जननमेककुले यस्य । १ज्ञातौ अमरः । हत० । २आत्मसम्बन्धिलोके । [यति–ते अस्वठत्–त ।

स्वठ गतौ संस्कारेऽसंस्कारे च चु० उ० सक० सेट् । स्वठ-

स्वतन्त्र त्रि० स्वस्य तन्त्रं वशीकारः सूत्रत्वे यस्य । १स्वाधीने अपराधीने अमरः । तत्त्वञ्च इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्वम् । २कर्त्तरि च सहि समभिव्याहृतक्रियाकारकान्तरानधीनव्यापारवान् इति शाब्दिकाः "स्वतन्त्रः कर्त्ता" पा० कर्तृशब्दे १७१६ पृ० दृश्यम् ।

स्वतस् अव्य० स्व+तसिल् । आत्मतः इत्यर्थे ।

स्वता स्त्री स्वस्य स्वकीयस्य भावः तल् । स्वकीयत्वे "कामः स्वतां पश्यति" शकुन्तला ।

स्वतोग्राह्य न० स्वग्राहकसामग्रीग्राह्ये ज्ञानप्रामाण्ये वेदान्तादिमतम् "प्रामाण्यं न स्वतोग्राह्यं संशयानुपपत्तितः" भाषा० उक्तेर्न तत् स्वतोग्राह्यमिति न्यायमतम् ।

स्वत्व न० स्वस्य भावः त्व । द्रव्याणां यथेष्टक्रयविक्रयादिक्रियासु विनियोजके १धर्मभेदे २स्वामित्वे च, तच्च सम्बन्धभेदेन द्रव्यगतमात्मगतञ्च । स्वत्वपदार्थस्तु दायभा०टीकायां श्रीकृष्णतर्कालङ्कारेण निरूपितो यथा

"स्वत्वञ्च यथेष्टविनियोगार्हत्वेन शास्त्रबोधितत्वमिति प्राञ्चः । अतिरिक्तः पदार्थ इति शिरोमणिः । स्वामित्वञ्च तन्निरूपकत्वं निरूपकतया तदेव वा तच्च द्रव्यगतं गुणगतञ्च द्रव्यस्य दानादिश्रुतेः नीलं वा वृषमुत्सृजेदित्यादौ लोहित्यादिगुणविशिष्टपारिभाषिकनीलवृषोत्सर्गश्रुतेश्च । वस्तुतस्तु आत्मसमवेतं स्वामित्वमतिरिक्तः पदार्थः विक्रयदानादीनां तन्नाशकत्वे तद्धेतुत्वे च सम्बन्धाभावात् तदेव निरूपकतया स्वत्वव्यवहारहेतुः विनयतया ज्ञाततावत् । अतएव निबन्धादौ भाविन्यपि स्वत्वम् अन्यथा प्रतिमासं प्रतिवर्षं वा देयत्वेन प्रतिश्रुतस्य धान्यादिरूपस्य भावित्वेन तत्र तदुत्पत्त्यनुपपत्तेरिति चूडामणिसम्मतोऽलीलावतीरहस्यसिद्धः समीचीनः पन्थाः ।

तच्च स्वत्वं लौकिकमिति मिता० व्यवस्थापितं यथा

"स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् । 'स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वे नेदं वचनम् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः "योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः" इत्यदत्तादायिनः सकाशात् याजनादिकरणेन द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनुपपन्नं स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपि च । लौकिकं चेत् स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न ब्रूयात् अपहर्त्तुरेव स्वत्वात् यथान्यस्य स्वत्वेनापहृतमिति नापहर्त्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णरजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात् तस्माच्छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्रगम्यानां न लौकिकक्रियासाध-

स्वत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव । नैतत् । न हि तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किं तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्तस्य क्रयाद्यर्थक्रियां साधयति । अपि च प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्वत्वव्यवहारो दृश्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात् । किञ्च । नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथा हि लिप्सासूत्रे तृतीयवर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा । ननु द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संभवतीति । प्रलपितमिदङ्केनापि अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिसिद्धमिति वदता । तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति । अस्य चार्थ एवं विवृतः । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिः । नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते त्वर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति । पुरुषस्यैव नियमातिक्रमाद्दोष इति नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात् न चैतावता चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावाद् व्यवहारविसंवादाच्च । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थिते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः । क्षत्रियस्य विजितादय उपाया वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य शुश्रूषादय इत्यदृष्टार्था नियमाः । रिक्थक्रयादयस्तु सर्वसाधारणाः "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धो दायो रिक्थम् । क्रयः प्रसिद्धः संविभागः सप्रतिबन्धो दायः । परिग्रहोऽनन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमो निध्यादेः प्राप्तिः । एतेषु निमित्तेषु सत्सु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादिना यल्लब्धं तदधिकमसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्त्तते क्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्त्तते वैश्यस्य कृषिगोरक्षादिलब्धं निर्विष्टं तदसाधारणं शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिना भृतिरूपेण यल्लब्धं तदसाधारणमेवमनुलोमजानां प्रतिलोमजानाञ्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वहेतुषु यद्यदसाधारणमुक्तम् "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्यादि तत्तत् सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भृतिरूपत्वात् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसाधारणं वेदितव्यम् । यदपि पत्नीदुहितरश्चेत्यादिस्मरणम् । तत्रापि स्वामिसम्बन्धितया वस्तुषु दायविभागितया प्राप्तेषु लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम्" ।

तच्च स्वत्वं जन्मनैवेति मिताक्षरादयः । पित्रादिमरणादिनैवेति दायभागादयः । तत्रापि समुदायद्रव्ये स्वत्वमिति मिताक्षरादयः । प्रदेशभेदे इति दायभागादयः । तत्तद्ग्रन्थे विस्तरो दृश्यः । [सुष्ठु अदनम् । १सुभक्षणे हेमच० ।

स्वदन न० स्वद-भावे ल्युट् । १आस्वादे २लेहने च राजनि० ।

स्वधर्म्म पु० स्वस्य वेदादिविहितो धर्मः । स्वानुरूपे वेदाद्युक्ते आचारादिधर्मे । "यो यस्य विहितो धर्मः स तज्जातिः प्रकीर्त्तितः । तस्मात् स्वधर्मं कुर्य्याच्च द्विजो नित्यमनापदि" नरसिंहपु० । "श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" गीता ।

स्वधा अव्य० स्वद-आ पृषो० दस्य धः । १पितृदेवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः । स्वेन धयति धे-क आप् । २मातृकाभेदे स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा । "निपातस्वधायोगे त्यागोद्देश्यपदात् चतुर्थी पितृभ्यः स्वधेत्यादौ पितृउद्देश्यकत्याग इति बोधः । तदर्थस्य विषयतया अत्र दावन्वयो तस्य निपातत्वेन तदर्थस्य भेदान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । इदमन्नं पित्रे स्वधेत्यादौ पितृउद्देशकत्यागविषय इदमन्नमित्यादि बोधः । मातृभेदस्वधा च दक्षकन्या ब्रह्मणो मानसी कन्या च पितृपत्नी । तन्नामोच्चारणे पित्रादिश्राद्धकरणरूपोऽस्यावरो ब्रह्मणा दत्तः । "ब्रह्मा च मानसीं कन्यां ससृजे तां मनोहराम्" "स्वधाभिधानां सुदतीं लक्ष्मीलक्षणसंयुताम्" "पितृभ्यस्तां ददौ ब्रह्मा तुष्टेभ्यस्तुष्टिरूपिणीम् । ब्राह्मणानामुपदेशं चकार लोकनायकः । स्वधान्तं मन्त्रमुच्चार्य्य पितृभ्यो देहि चेति च । क्रमेण तेन विप्राश्च पित्रे दानं ददुः पुरा" ब्रह्मवै० प्र०

स्वधानामकस्वधाशब्दस्यापि पितृदाने विनियोग इति बोध्यम् ।

स्वधाप्रिय पु० स्वधाभिर्नां प्रियः शाक० । १कृष्णतिले शब्दर० २स्वधोपलक्षितश्राद्धादिप्रिये पित्रादौ च । स्वधा प्रिया यस्य । ३पितृलोके स्वधाशब्दे मूलं दृश्यम् । [गणे २देवे च

स्वधाभुज् स्वधेत्यनेन त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज–क्विप् । १पितृ-

स्वधि(ती)ति स्त्री स्वेन धीयते धा–क्तिच् वा ङीप् । कुठारे परश्वधे अमरः पृषो० । श्वधितिरप्यत्र ।

स्वन शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । स्वनति अस्वनीत् अस्वानीत् । फणा०स्वेनतुः सस्वनतुः । अयं भूषणे वा घटा० (स्वा)स्वनयति । [स्वनत्-त ।

स्वन ध्वाने अद० चु० उभ० अक० सेट् । स्वनयति–ते अस-

स्वन पु० स्वन+अप् । शब्दे अमरः ।

स्वनि पु० स्वन+इन् । शब्दे हेमच० ।

स्वनित त्रि० स्वन–कर्त्तरि–क्त । १शब्दिते अमरः । भावे क्त । २शब्दे ३मेघगर्जिते च न० हेमच० ।

स्वनिताह्वय पु० स्वनितमाह्वयते आ+ह्वे श । तण्डुलीयशाके राजनि० । [स्त्रियां ङीष् ।

स्वनोत्साह पुं स्त्री० स्वने उत्साहो यस्य । गण्डके शब्दर०

स्वपन न० स्वप–ल्युट् । १शयने २निद्रायाञ्च शब्दर० ।

स्वपिण्डा स्त्री स्वेनैव पिण्डः पिण्डाकारोऽस्त्यस्याः अच् । पिण्डखर्ज्जूर्य्याम् राजनि० ।

स्वप्न पु० स्वप–भावे नन् । १निद्रायाम् अमरः २शयने ३मानसिकज्ञानभेदे ५दर्शने च मेदि० आर्षे न० । स्वप्नदृष्टपदार्थस्य मायामात्रत्वं शा० सू० भाष्ययोर्व्यवस्थापितं यथा "सन्ध्ये सृष्टिराह हि" सू० ।

"अतिक्रान्ते पादे पञ्चाग्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य संसारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः, इदानीं तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । इदमामनन्ति "स यत्र प्रस्वपिति" इत्युपक्रम्य "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्विन्मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते । सन्ध्ये सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे वेदे प्रयोगदर्शनात् "सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्" इति । द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा सन्धौ भवतीति सन्ध्यं तस्मिन् सन्ध्ये स्थाने तथ्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । कुतः, यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादि । स हि कर्त्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते" भा० । "निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च" । सू० "अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मानमामनन्ति "य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः" इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति । ननु कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन्, न, "शतायुषः पुत्रपौत्रान् वृणीष्व" इति प्रकृत्य "अन्ते कामानान्त्वा कामभाजं करोमि" इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः । प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम् "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि–"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन" । इति प्राज्ञकर्त्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता यथा जागरिताश्रया तथा स्वप्नाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति । तथा च श्रुतिः "अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत् पश्यति तानि सुप्तः" इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति । तस्मात् तथ्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरित्येवं प्राप्ते प्रत्याह । "मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" सू० । "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । नैतदस्ति यदुक्तं सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामय्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थतोऽप्यस्ति । कुतः कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि कार्त्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र कार्त्स्न्यमभिप्रेतं, देशकालनिमित्तसम्पत्तिरबाधश्च । न हि परमार्थवस्तुविषयाणि देशकालनिमित्तानि अबाधश्च स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः सम्भवति, न तावत् संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्यादेतत्, बहिर्देहात् स्वप्नं द्रक्ष्यति देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च श्रुतिः बहिर्देहात् स्वप्नं "बहिःकुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र कामम्" इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते जन्तौ सामञ्जस्यमश्नुवीतेति । नेत्युच्यते, न हि सुप्तस्य जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्य्येतुं विपर्य्येतुञ्च ततः सामर्थ्यं सम्भाव्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति "कुरुष्वहं शय्यायां शयानो निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन् प्रतिबुद्धश्च" इति । देहा-

ऽपेयात् पश्चात्लेप्स्येव प्रतिबुध्येत तानप्राप्यभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रतिबुध्यते। येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते तमन्ये पार्श्वस्थाः शयनदेश एव पश्यन्ति। यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति, परिधावंश्चेत् पश्येज्जाग्रद्वस्तुभूतमर्थमाकलयेत्। दर्शयति च श्रुतिः "अन्तरेव देहे स्वप्नं स यत्रैतत् स्वप्नयाचरति" इत्युपक्रम्य "स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इति। अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुलायश्रुतिर्गौणी व्याख्यातव्या बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वा, इति यो हि वसन्नपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवति इति। स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः, कालविसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति रजन्यां सुप्तो वासरं भारते वर्षे मन्यते तथा मुहूर्त्तमात्रवर्त्तिनि स्वप्ने कदाचिद्‌ बहून् वर्षपूगानतिवाहयति। निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्धये कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते, करणोपसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति, रथादिनिर्वर्त्तनेऽपि कुतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दारूणि वा। बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे, स्वप्न एव चैते सुलभबाधा भवन्ति आद्यन्तयोर्व्यभिचारदर्शनात्, रथोऽयमिति हि कदाचित् स्वप्ने निर्द्धारितः क्षणेन मनुष्यः सम्पद्यते, मनुष्योऽयमिति वा निर्द्धारितः क्षणेन वृक्षः। स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रम् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति" इत्यादि। तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम्" भा०। "सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" सू०। "मायामात्रत्वात् तर्हि न कश्चित् स्वप्ने परमार्थगन्ध इति, नेत्युच्यते। सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः। तथा हि श्रूयते "यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति। समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्ननिदर्शने" इति। तथा "पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्वमावेद्यत इति श्रावयति। आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः "कुञ्जरारोहणादीनि स्वप्ने धन्यानि खरयानादीन्यधन्यानि" इति। मन्त्रदेवताद्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित् स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्यन्ते। तत्रापि भवतु नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं, सूचकस्य तु स्त्रीदर्शनादेर्भवत्येव वैतथ्यं बाध्यमानत्वादित्यभिप्रायः। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्। यदुक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यातव्यं यथा लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीति निमित्तमात्रत्वादेवमुच्यते न तु प्रत्यक्षमेव लाङ्गलं गवादीनुद्वहति, एवं निमित्तमात्रत्वात् सुप्तो रथादीन् सृजते स हि कर्त्तेति चोच्यते न तु प्रत्यक्षमेव सुप्तो रथादीन् सृजति। निमित्तत्वन्त्वस्य रथादिप्रतिभाननिमित्तमोदत्रासदर्शनात् तन्निमित्तभूतयोः सुकृतदुष्कृतयोः कर्त्तृत्वेनेति वक्तव्यम्। अपि च जागरिते विषयेन्द्रियसंयोगादादित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चात्मनः स्वयं ज्योतिष्ट्वं दुर्विवेचनमिति तद्विवेचनाय स्वप्न उपन्यस्तः, तत्र यदि रथादिसृष्टिवचनं श्रुत्या नीयेत स्वयं ज्योतिष्ट्वं न निर्णीतं स्यात्। तस्माद्रथाद्यभाववचनश्रुत्या रथादिसृष्टिवचनं भाक्तमिति व्याख्येयम्। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातम्। यदप्युक्तम् "प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति" इति, तदप्यसत् श्रुत्यन्तरे स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति" इति जीवव्यापारश्रवणात्। इहापि च "य एष सुप्तेषु जागर्त्ति" इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता सङ्कीर्त्यते, तस्य तु वाक्यशेषेण "तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मेति" जीवभावं व्यावर्त्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते, "तत्त्वमसि" इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते। न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते, तस्य सर्वेश्वरत्वात् सर्वास्ववस्थास्वधिष्ठातृत्वोपपत्तेः। पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत् प्रतिपाद्यते। न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति, प्रतिपादितं हि "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः, इत्यत्र समस्तस्य मायामात्रत्वम्। प्राक् च ब्रह्मात्मदर्शनात् वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति, सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम्" भा०। "पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ" सू०। "अथापि स्यात् परस्यैव तावदात्मनोंऽशो जीवोऽग्नेरिव विस्फुलिङ्गः। तत्रैवं सति यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनप्रकाशनशक्ती भवतः एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानैश्वर्यशक्ती, ततश्च जीवस्यैश्वर्यवशात् साङ्कल्पिकी स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति, अत्रोच्यते। सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवेश्वरविपरीतधर्मत्वं, किं पुनर्जी-

स्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव न नास्तीति, विद्यमानमपि तु तत् तिरोहितं, अविद्यादिव्यवधानात्। तत् पुनस्तिरोहितं सत् परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतस्येव दृक्शक्तिरौषधवीर्य्यादीश्वरप्रसादात् संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावत एव सर्व्वेषां जन्तूनां, कुतस्ततो हि ईश्वरात्तोरस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः, ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद् बन्धः तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः। तथा च श्रुतिः "ज्ञात्वा देवं सर्व्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः"। तस्याभिध्यानात् तृतीयं देहभेदे विश्वैश्वर्य्यं केवल आप्तकामः" इत्येवमाद्या"भा०। "देहयोगाद् वा सोऽपि"सू०। "कस्मात् पुनर्जीवः परमात्मांश एव सन् तिरस्कृतज्ञानैश्वर्य्यो भवति युक्तन्तु ज्ञानैश्वर्य्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति। उच्यते सत्यमेवैतत्, सोऽपि तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्य्यतिरोभावो देहयोगाद्देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति। अस्ति चात्रोपमा यथाग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रकाशने तिरोभवतः, यथा वा भस्मनाच्छन्नस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात् तदविवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्य्यतिरोभावः। वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। नन्वन्य एव जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्य्यत्वात् किं देहयोगकल्पनया। नेत्युच्यते, न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते "सेयं देवतैक्षत" इत्युपक्रम्य "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात्। "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति च जीवस्योपदिशतीश्वरात्मत्वम्, अतोऽनन्य एवेश्वरात् जीवः सन् देहयोगात् तिरोहितज्ञानैश्वर्य्यो भवति, अतश्च न साङ्कल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिसृष्टिर्घटते। यदि च साङ्कल्पिकी स्वप्ने सृष्टिसिद्धिः स्यात् नैवानिष्टं कश्चित् स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं सङ्कल्पयते। यत् पुनरुक्तं जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ख्यापयतीति न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायं स्वयंज्योतिष्ट्वविरोधात्, श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात्, जागरितप्रभववासनानिमित्तत्वात्तु स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत्। तस्मादुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम्"।

स्वप्नभेदस्य शुभाशुभसूचकत्वं नानापुराणेषूक्तं तत्र हि,ङ्-मात्रं मत्स्यपुराणे २४२अध्याये उक्तमत्र प्रदर्श्यते यथा "इदानीं कथयिष्यामि निमित्तं स्वप्नदर्शने। नाभिं विनान्यगात्रेषु तृणवृक्षसमुद्भवः। चूर्णनं मूर्ध्नि कांस्यानां मुण्डनं नग्नता तथा। मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्गः पङ्कदिग्धता। उच्चात् प्रपतनञ्चैव दोलारोहणमेव च। अर्जनं पक्वलोहानां हयानामपि मारणम्। रक्तपुष्पद्रुमाणाञ्च मण्डलस्य तथैव च। वराहर्क्षखरोष्ट्राणां तथा च रोहणक्रिया। भक्षणं पक्वमांसानां तैलस्य कृशरस्य च। नर्त्तनं हसनञ्चैव विवाहो गीतमेव च। तन्त्रीवाद्यविहीनानां वाद्यानामभिवादनम्। स्रोतोऽवगाहगमनं स्नानं गोमयवारिणा। पङ्कोदकेन च तथा महीतोयेन चाप्यथ। मातुः प्रवेशो जठरे चितारोहणमेव च। शक्रध्वजाभिपतनं पतनं शशिसूर्य्ययोः। दिव्यान्तरिक्षभौमानामुत्पातानाञ्च दर्शनम्। देवद्विजातिभूपालगुरूणां क्रोध एव च। आलिङ्गनं कुमारीणां पुरुषाणाञ्च मैथुनम्। हानिश्चैव स्वगात्राणां विरेकवमनक्रिया। दक्षिणाशाभिगमनं व्याधिनाभिभवस्तथा। फलापहानिश्च तथा पुष्पहानिस्तथैव च। गृहाणाञ्चैव पातश्च गृहसम्मार्ज्जनन्तथा। क्रीड़ा पिशाचक्रव्यादवानरर्क्षनरैरपि। परादभिभवश्चैव तस्माच्च व्यसनोद्भवः। काषायवस्त्रधारित्वं तद्वत् स्त्रीक्रीड़नन्तथा। स्नेहपानावगाहौ च रक्तमाल्यानुलेपनम्। एवमादीनि चान्यानि दुःस्वप्नानि विनिर्दिशेत्। एषां सङ्कथनं धन्यं भूयः प्रस्वपनं तथा। कल्कस्नानं तिलैर्होमो ब्राह्मणानाञ्च पूजनम्। स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्यैव पूजनम्। नागेन्द्रमोक्षश्रवणं ज्ञेयं दुःस्वप्ननाशनम्। स्वप्नास्तु प्रथमे यामे संवत्सरविपाकिनः। षड्भिर्मासैर्द्वितीये तु त्रिभिर्मासैस्तृतीयके। चतुर्थे मासमात्रेण पश्यतो नात्र संशयः। अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्। एकस्यां यदि वा रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्। पश्चाद् दृष्टस्तु यस्तत्र तस्य पाकं विनिर्दिशेत्। तस्माच्छोभनके स्वप्ने पश्चात् स्वप्नं न पश्यति। शैलप्रासादनागाश्ववृषभारोहणं हितम्। द्रुमाणां श्वेतपुष्पाणां गमने च तथा द्विज!। द्रुमतृणोद्भवो नाभौ तथैव बहुबाहुता। तथैव बहुशीर्षत्वं फलितोद्भव एव च। सुशुक्लमाल्यधारित्वं सुशुक्लाम्बरधारिता। चन्द्रार्कताराग्रहणं परिमार्ज्जनमेव च। शक्रध्वजालिङ्गनञ्च तदुच्छ्रायक्रिया तथा। भूम्यम्बुधीनां ग्रसनं शत्रूणाञ्च

वधक्रिया । जयो विवादे द्यूते च संग्रामे च तथा द्विज ! । भक्षणञ्चार्द्रमांसानां मत्स्यानां पायसस्य च । दर्शनं रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरेण च । सुरारुधिरमद्यानां पानं क्षीरस्य चाथ वा । अन्त्रैर्वा वेष्टनं भूमौ निर्मलं गगनं तथा । मुखेन दोहनं शस्तं महिषीणां तथा गवाम् । सिंहीनां हस्तिनीनाञ्च बड़वानां तथैव च । प्रसादो देवविप्रेभ्यो गुरुभ्यश्च तथा शुभः । अम्भसा त्वभिषेकस्तु गवां शृङ्गाश्रितेन वा । चन्द्राद्भ्रष्टेन वा राजन् ! ज्ञेयो राज्यप्रदो हि सः । राज्याभिषेकश्च तथाच्छेदनं शिरसस्तथा । मरणं वह्निदाहश्च वह्निदाहो गृहादिषु । लब्धिश्च राज्यलिङ्गानां तन्त्रीवाद्याभिवादनम् । तथोदकानां तरणं तथा विषमलङ्घनम् । हस्तिनीबड़वानाञ्च गवाञ्च प्रसवो गृहे । आरोहणमथाश्वानां रोदनञ्च तथाशुभम् । वरस्त्रीणां तथा लाभस्तथालिङ्गनमेव च । निगडैर्बन्धनं धन्यं तथा विष्ठानुलेपनम् । जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् । दर्शनं देवतानाञ्च विमलानां तथाम्भसाम् । शुभान्यथैतानि नरस्तु दृष्ट्वा प्राप्नोत्ययत्नाद्ध्रुवमर्थलाभम् । स्वप्नानि वै धर्मभृतां वरिष्ठ ! व्याधेर्विमोक्षञ्च तथातुरोऽपि” [illegible] न० ।

स्वप्नकृत् न० स्वप्नं निद्रां करोति कृ-क्विप् । (सुसुनि) शाके शब्दच० ।

स्वप्नज् त्रि० स्वप-नजिङ् । शयनशीले अमरः ।

स्वभाव पु० स्वस्य भावः । १निसर्गे अजन्ये स्वतःसिद्धे भावे च अमरः । “बहिर्हेतुमनपेक्षी तु स्वभावोऽथ प्रकीर्तितः । निसर्गश्च स्वभावश्च इत्येष भवति द्विधा । निसर्गः सुदृढ़ाभ्यासजन्यः संस्कार उच्यते । अजन्यस्तु स्वतः सिद्धः स्वरूपो भाव उच्यते” उज्ज्वलद० ।

स्वभावोक्ति स्त्री स्वभावस्योक्तिरत्र । १अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम् हेम० । २स्वभावस्य कथने ।

स्वभू पु० स्वेनैव भवति भू-क्विप् । १ब्रह्मणि मेदि० २विष्णौ अमरः । ३शिवे ४ईश्वरे ५कामे च ।

स्वयंवर पु० स्वयमात्मना वरो वरणम् । कन्ययात्मनैव स्वपतेर्वरणे “सदसि स्वयंवरः” नैष० । स्वयं वृणुते पतिम् । वृ-अच् । आत्मनैव पतिवरणकर्त्र्यां २कन्यकायां स्त्री ।

स्वयंहारिका स्त्री ब्रह्मणो मानसपुत्रस्य दुःसहस्य निर्माष्ट्यां भार्यायामुत्पन्ने कन्याभेदे मार्कण्डेयपु० । तत् कन्याद्याष्टो नियोजिताद्यः तासां कर्माणि तत्रोक्तानि तत्र “एतासां कर्म वक्ष्यामि दुःसहस्य सुतां श्रृणु” इत्युपक्रमे “धान्यं खलात् गृहात् गोष्ठात् पयःसर्पिस्तथा वरा । सद्यो हि स्थावद्द्रव्यमपहन्ति च कन्यका । सा स्वयंहारिकेत्युक्ता सदान्तर्द्धानतत्परा” इति तस्याः कर्मोक्तम् ।

स्वयङ्कृत पु० स्वयमात्मना कृतः । १कृत्रिमे पुत्रे “माता पितृविहीनस्तु कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः” स्मृतिः । २आत्मकृते त्रि० । “पूर्णाहुतः स्वयंकृतः” (पुरोहितः) स्मृतिः ।

स्वयङ्गुप्ता स्त्री स्वयमात्मनैव गुप्ता । शूकशिम्ब्याम् शब्दच० ।

स्वयन्दत्त पु० स्वयमात्मनैव न तु पितृमातृभ्यां दत्तः उपनतः दत्तात्मके पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयन्दत्तः” याज्ञ० ।

“दत्तात्मा तु पुत्रो मातापितृविहीनस्ताभ्यां विमुक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपनतः” मिता० ।

स्वयम् अव्य० सु+अय-अमु । आत्मनेत्यर्थे अमरः ।

स्वयम्भु पु० स्वयम्+भू-डु । ब्रह्मणि द्विरूप० । [राजनि० ।

स्वयम्भुवा पु० स्वयम्भवति भू-मूलवि० क । धूम्राटायाम्

स्वयम्भू पु० स्वयं भवति भू-क्विप् । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः २कृचे च । ३काले शब्दर० ४कामदेवे ५विष्णौ ६शिवे च । ७माषपर्ण्यां ८लिङ्गिन्याम् राजनि० । ९जिनभेदे हेमच० । १०परमेश्वरे “ततः स्वयम्भूर्भगवान्” मनुः । [अस्वस्वरत्-न ।

स्वर आक्षेपे कद० चुरा० उभ० सक० सेट् । स्वरयति-ते

स्वर् अव्य० स्वृ-विच् । १स्वर्गे अमरः “यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदम्” इत्युक्ते दुःखासंभिन्ने २सुखसन्ताने ३परलोके ४आकाशे ५शोभने च शब्दच० । दुःखासंभिन्नत्वं च स्वादच्छेदकशरीरावच्छिन्नत्वं तेन दुःखासमानकालीने सुखे नातिव्याप्तिः ।

स्वर पु० स्वर-अच् स्वृ-अप् वा । १उदात्तानुदात्तस्वरितरूपे वर्णोच्चारणयत्नभेदे तादृशस्वरवत्त्वाञ्च २व्यञ्जनभिन्नवर्णेषु अकारादिषु शिक्षा । तन्त्रोक्ते ३प्राणादिवायोर्व्यापारभेदे ४काकादिकृते वर्णाद्युच्चारणाध्वनिविशेषे ५निषादादिषु तन्त्रीकण्ठोत्थेषु गानजध्वनिषु च अमरः ।

“उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः” शिक्षा० अकारादीनां स्वयंराजमानत्वात् स्वरवत्त्वाच्च स्वरपदाभिधेयता, “अचः स्वयं विराजन्ते हलस्तु परगामिनः” इत्युक्तेः “उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि” शिक्षोक्तेश्च । निषादादिस्वराणां प्राण्यभेदस्वरतुल्यता नारदेनोक्ता यथा “षड्जं रौति मयूरो हि ऋषभो नर्दति गर्दभम् । अजा

विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नर्दति मध्यमम्। पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्। अश्वश्च धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः” इति। “अश्वस्तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसंज्ञकम्। निषादन्तु गजो गर्जत्युन्मदोऽसौ सपञ्चमम्” इति। भरतोऽप्याह “षड्जञ्च पञ्चमञ्चेति मयूरो नदति द्विधा। अश्वाद्या धैवतादींश्च प्राङ्मतेऽत्राश्च पञ्चमम्” इति। निषादादिशब्दनिरुक्तिश्च “निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना। अशेषसन्धिविषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते”। “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमुद्गतः। नदत्यृषभवद् यस्मात्तेनैष ऋषभः स्मृतः” “वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः। नानागन्धवहः पुण्यो गान्धारस्तेन हेतुना। “नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः। षड्भ्यः सं-जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः”। “तद्वदेवोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः। नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः”। “अभिसन्धयते यस्मात् स्वरांस्तेनैष धैवतः। स तु तावत् प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते। “वायुः समुद्गतो नाभेरुरोहृत्-कण्ठमूर्द्धसु। विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उ-च्यते”। “स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः। षड्ज ऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा। धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः” भरतः।

बालादिस्वराश्च चक्रशब्दे २८११ पृ० दृश्याः।

स्वरघ्न पु० स्वरं हन्ति हन-क। गलरोगभेदे “अष्टादशगलरो-गोपक्रमे” यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं भिन्नस्वरः शुष्क-विमुक्तकण्ठः। कफोपदुष्टेष्वनिलायनेषु ज्ञेयः सरोगः श्वसनात् स्वरघ्नः”। ताम्यमानः तमः पश्यन् शुष्को विमु-क्तोऽस्वाधीनकण्ठो यस्य सः अस्वाधीनता भक्तं गिलितुम-शक्यत्वात् अनिलायनेषु वातवर्त्मसु श्वसनाद्वातात्” भावप्र०

स्वरचक्र न० स्वरोदयोक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८१०पृ०दृश्यम्।

स्वरपत्तन न० स्वराणां निषादादीनां गानध्वनिविशेषाणां पत्तनमाश्रयः। सामवेदे त्रिका०।

स्वरभङ्ग पु० स्वरस्य कण्ठध्वनिभेदस्य भङ्गो यस्मात्। रोग-भेदे स्वरभेदोऽप्यत्र तल्लक्षणादि सुश्रु० उक्तं यथा “अथातः स्वरभेदप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः। अत्यु-च्चभाषणविषाध्ययनाभिघातशीतादिभिः प्रकुपिताः पव-नादयस्तु। ते शब्दवाहिधमनीषु गताः प्रतिष्ठां हन्युः स्वरं भवति चापि हि षड्विधः सः। वातेन कृष्णनय-नाननमूत्रवर्चा भिन्नं शनैर्वदति गर्दभवत्स्वरश्च। पित्तेन पीतवदनाक्षिपुरीषमूत्रो ब्रूयाद्गलेन च विदाहसमन्वि-तेन। कृच्छ्रात्कफेन सततं कफरुद्धकण्ठो मन्दं शनैर्वदति वापि दिवा विशेषात्। सर्वात्मके भवति सर्वविकारसम्पद्-व्यक्तता च वचसस्तमसाध्यमाहुः। धूप्येत वाक्क्षयकृते क्षयमाप्नुयाच्च वागेष वापि हतवाक् परिवर्जनीयः। अन्तर्गतस्वरमलक्ष्यपदं चिरेण मेदोऽन्वयाद्वदति दिग्धग-लोष्ठतालुः। क्षीणस्य वृद्धस्य कृशस्य चापि चिरोत्थितो यश्च सहोपजातः। मेदस्विनः सर्वसमुद्भवश्च स्वरामयो यो न स सिद्धिमेति। स्निग्धान् स्वरातुरनरानपकृष्टदोषान् संयोजयेद्वमनरेचनवर्त्तिभिश्च। नस्यावपीडमुखधावन-धूमलेहैः सम्पादयेच्च विविधैः कवलग्रहैश्च”।

स्वरमण्डलिका स्वराणां मण्डलमस्त्यस्य ठन्। वीणायाम् हेम०। २स्वरसमूहे।

स्वरलासिका स्त्री स्वरैः निषादादिभिः लसति नृत्यतीव लस-ण्वुल्। १वीणायां २वंशयाञ्च शब्दर०।

स्वरस पु० स्वेन स्वभावेन रसः आस्वाद्यः। १शिलापिष्टकल्कभेदे शब्दर० २काथभेदे च। “सद्यः समुद्धृताद्द्रव्यात्क्षुण्णाद्य-न्त्रादिपीड़नात्। यो रसस्त्वभिनिर्याति स्वरसः सः प्रकीर्त्तितः” वैद्यक०। स्वस्य रसः रागः। ३स्वाभि-प्राये ३स्वतात्पर्य्ये ४वाक्यादौ रचनाभङ्गीभेदे च।

स्वरसन्धि पु० स्वरनिमित्तकः सन्धिः। व्याकरणोक्ते स्वर-निमित्तके दीर्घादौ कार्य्ये। [शब्दे ५२६४ पृ०दृश्यम्।

स्वरसामन् पु० गवामयनयज्ञीयषष्ठमासीयदिनभेदे गवामयन-

स्वरा स्त्री ब्रह्मणः प्रथमपत्न्यां पद्मपु०।

स्वरापगा स्त्री स्वः स्वर्गस्यापगा। गङ्गायाम् हेमच०। स्वर्गा-पगादयोऽप्यत्र।

स्वरालु पु० स्वराय अलति पर्य्याप्नोति अल-उण्। वचायां शब्दच० तत्सेवने हि स्वरस्योत्तेजनात्तस्यास्तथात्वम्।

स्वराज् पु० स्वेनैव राजते राज-क्विप्। ईश्वरे “अर्थेष्वभिज्ञः स्वराडिति” भागवतम् १।१।१

स्वरित पु० स्वरो जातोऽस्य इतच्। १जातस्वरे २उदात्ता-नुदात्तसमाहाररूपे स्वरभेदे पा० “उच्चैरुदात्तः” “नीचैरनुदात्तः”। “समाहारः स्वरितः” पा० “उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात्” सि०कौ०। “तस्यादित उदात्तम-र्द्धह्रस्वम्” पा० “ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् स्वरितस्यादितो-ऽर्द्धमुदात्तम्बोध्यम् उत्तरार्द्धन्तु परिशेषादनुदात्तम्। तस्य

च चन्द्रे। आषाढ़शुक्ले निखिलं विचिन्त्य योऽस्मिन् विशे- षमवधं प्रवक्ष्ये। स्वातौ निशांशे प्रथमेऽभिवृष्टे शस्यानि सर्वाण्युपयान्ति वृद्धिम्। भागे द्वितीये तिलमुद्गमाषा ग्रैष्मं तृतीयेऽस्ति न शारदानि। वृष्टेऽह्नि भागे प्रथमे सुवृष्टि- स्तद्वद्द्वितीये तु सकीटसर्पा। वृष्टिस्तु मध्यापरभागवृष्टे निश्छिद्रवृष्टिर्द्युनिशं प्रवृष्टे। समस्तरोगा मारा चि- त्राथाः कीर्त्यते सूर्यांशवः। तस्मात्सदेव चन्द्रे स्वाते- योगः शिवो भवति। सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति हिमं माघमासान्धकारे वायुर्वा चण्डवेगः सजलजल- धरो वापि गर्जत्यजस्रम्। विद्युन्मालाकुलं वा यदि भवति नभो नष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्रावृडेषा मुदित- जनपदा सर्वशस्यैरुपेता। तथैव फाल्गुने चैत्रे वैशा- खस्यासितेऽपि वा। स्वातियोगं विजानीयादाषाढ़े च विशेषतः"। [षिट्। स्वादते अस्वादिष्ट।

स्वाद प्रीतौ अक० प्रीणने लेहने च सक० भ्वा० आ०

स्वाद पु० स्वद-स्वाद-वा घञ्। १रसानुभवे २प्रीतौ ३प्रीणने ४लेहने च। ल्युट्। स्वादनमप्यत्र न०। रसानुभवप्रकारः सा० द० उक्तो यथा

"न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम्" वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः। तत्र। यदि आद्या न स्याच्छ्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स स्यात्। यदि द्वितीया न स्यात् यद्रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्न स्यात्। उक्तञ्च धर्म- दत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्। निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः"।

स्वादिष्ठ त्रि० अतिशयेन स्वादुः। इष्ठन् टिलोपः। अतिमधुरे ईयसुन्। स्वादीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

स्वादु पु० स्वद-उण्। १मधुररसे हेमच० २गुडे त्रिका० ३जीवकौषधौ जटा०। ४इष्टे ५मधुरे ६मनोज्ञे च त्रि० मेदि० स्त्रियां वा ङीप्। सा च ७द्राक्षायां अमरः दन्तशुकमारे गन्धद्रव्ये पु० राजनि०।

स्वादुकण्टक पु० स्वादुः कण्टकोऽस्य। विकङ्कतवृक्षे राजनि०

स्वादुकन्दा स्त्री स्वादुः कन्दोऽस्याः। विदार्य्याम् राजनि०।

स्वादुका स्त्री स्वादुना मधुररसेन कायति कै-क। नाग- दन्त्याम् राजनि०। [१मधुरे भागे।

स्वादुखण्ड पु० स्वादुः मिष्टः खण्डोऽस्य। गुड़े शब्दर० कर्क०।

स्वादुगन्धा स्त्री स्वादुरिष्टगन्धोऽस्याः। १रक्तशोभाञ्जने रत्नमा०। २भूमिकुष्माण्डाञ्च जटा०।

स्वादुपर्णी स्त्री स्वादूनि पर्णान्यस्याः ङीप्। दुग्धिकायाम् राजनि०।

स्वादुपाका स्त्री स्वादुः पाकोऽस्याः। काकमाच्याम् राजनि०

स्वादुपिण्डा स्त्री स्वादुः पिण्डः पिण्डाकारफलमस्याः। पिण्डखर्जूर्य्याम् राजनि०।

स्वादुफला स्त्री स्वादु फलमस्याः। १बदरीफले शब्दर०कर्क०। २मिष्टे फले न०। ३कोलौ स्त्री शब्दर० टाप्।

स्वादुमज्जन् पु० स्वादुः मज्जा यस्य। पर्वतजे पीलौ जटा०

स्वादुमांसी स्त्री स्वादु मांसमिव फलमस्याः गौरा० ङीष्। काकोल्याम् राजनि०।

स्वादुमूल न० स्वादु मूलमस्य। गर्जरे (गाँजर) राजनि०।

स्वादुरसा स्त्री स्वादुः रसो यस्याः। १काकोल्याम् अमरः २मदिरायाम् हेमच०। ३शतावर्य्यां ४द्राक्षायाम् ५आम्रा- तके च शब्दर०।

स्वादुलता स्त्री स्वाद्वी लता। विदार्य्याम् राजनि०।

स्वादुपुष्प पु० स्वादु पुष्पं यस्य। कटभ्यां राजनि०।

स्वादूदक पु० स्वादु उदकं यस्य। समुद्रभेदे सि० शि०।

स्वाद्वम्ल पु० स्वादुः अम्लः। दाड़िमे त्रिका०।

स्वाधिष्ठान न० लिङ्गमूलस्थे सुषुम्णान्तर्गते षड्दलपद्मभेदे। "षड्दले वैद्युतनिभे स्वाधिष्ठानेऽनलत्विषि। बभमैर्यरलै- र्युक्ते वर्णैः षड्भिश्च सुव्रत!" तन्त्रसा०। "सिन्दूरपूर- रुचिरारुणपद्ममन्यत्सौषुम्णमध्यघटितं ध्वजमूलदेशे। अङ्गच्छदैः परिवृतं तड़िताभवर्णैर्बाद्यैः सबिन्दुलसितैश्च पुरन्दरान्तैः (लान्तैः)। तस्यान्तरे प्रविलसद्विशदप्रकाश- मम्भोजमण्डलमथो वरुणस्य तस्य। अर्द्धेन्दुरूपलसितं शर- दिन्दुशुभ्रं वङ्कारबीजममलं मकराधिरूढम्। तस्याङ्कदेश- कलितो हरिरेव पायान्नीलप्रकाशरुचिरश्रियमादधानः। पीताम्बरः प्रथमयौवनगर्वधारी श्रीवत्सकौस्तुभधरो धृतवेदबाहुः। अत्रैव भाति सततं खलु राकिणी सा नीलाम्बुजद्युतिसहोदरकान्तिशोभा। नानायुधोद्यतकरै- र्ल्लसिताङ्गलक्ष्मीर्दिव्याम्बराभरणभूषितमत्तचित्ता। स्वाधि- ष्ठानाख्यमेतत् सरसिजममलं चिन्तयेद्यो मुनीन्द्रस्तस्या- हङ्कारदोषादिकसकलरिपुः क्षीयते तत्क्षणेन" पूर्णानन्द- षट्चक्रम्।

स्वाधीन त्रि० स्वस्याधीनः। स्वायत्ते स्वतन्त्रे।

स्वाधीनपतिका स्त्री स्वाधीनः पतिर्यस्याः कप्। नायि- काभेदे स्वाधीनभर्तृकाद्योऽप्यत्र।

"कान्तो रतिगुणाकृष्टो न जहाति यदन्तिकम्। वि-

चित्तविभ्रमा मत्ता वा स्यात् स्वाधीनभर्तृका” सा०द० । सा च पञ्चविधा “मुग्धा मध्या प्रौढ़ा स्वकीया सामान्या चेति” रसमञ्जरी ।

स्वाध्याय पु० स्वः स्वकीयत्वेन विहित अध्यायः द्विजानाम्, अधि+इङ्–कर्मणि घञ् । १द्विजैः पाठ्ये वेदभागभेदे “स्वाध्यायोऽध्येतव्यः” इति श्रुतिः । सु+आ+अधि इङ भावे घञ् । २अवश्यपाठ्यवेदाध्ययने “स्वाध्यायो जप इत्युक्तो वेदाध्ययनकर्मणीति” स्मृतिः ।

स्वान्त न० स्वन–क्त । १मनसि अमरः २गह्वरे मेदि० । ३शब्दिते त्रि० । [४स्वशान्ततायां च मेदि० ।

स्वाप पु० स्वप-घञ् । निद्रायाम् अमरः । २शयने ३अज्ञाने

स्वापतेय न० स्वपतेरागतः ढञ् । धने अमरः ।

स्वाभाविक त्रि० स्वभावादागतः ठञ् । स्वभावसिद्धे स्त्रियां ङीप् (स्वाभाविकी” स्वच्छन्दत्युक्तः) ।

स्वामिन् पु० स्व+अस्त्यर्थे मिनि दीर्घः । १भर्त्तरि पत्यौ धरणिः । २कार्त्तिकेये मेदि० । ३राजनि अमरः । ४विभौ ५हरे ६हरौ च शब्दर० । ७वात्स्यायनमुनौ त्रिका० । ८अधिपतौ त्रि० अमरः । ९जैनभेदे पु० हेमच० १०परिव्राजकोपाधिभेदे पु० । तस्य भावः त्व स्वामित्व स्वत्वनिरूपिते क्रयाद्यधीने आख्याते पदार्थभेदे स्वत्वशब्दे दृश्यम् ।

स्वामिपालविवाद पु० स्वामी च पालो च तयोर्विवादः विवादभेदे तत्स्वरूपादिकं वीरमि०उक्तं यथा “अथ स्वामिपालविवादाख्यव्यवहारपदम् । तत्र मनुस्तदभिधानप्रतिज्ञां करोति । “पशुषु स्वामिनां चैव पालानाञ्च व्यतिक्रमे । विवादं संप्रवक्ष्यामि यथावद्धर्मतत्त्वतः” इति । स्वामिपालयोः प्रतिदिनकृत्यमाह नारदः “उपानयेद्गा गोपाय प्रत्यहं रजनीक्षये । चीर्णाः पीताश्च ता गोपः सायाह्ने प्रत्युपानयेत्” इति । चीर्णाः तृणादिकं भक्षितवतीः । पीताः पीतवतीः । स्वामिना प्रातरर्पितव्याः समर्पितास्तावत्यो गोपालेन सायं प्रत्यर्पणीया इत्यर्थः । गोग्रहणं पशुमात्रोपलक्षणार्थम् । तथा च याज्ञवल्क्यः “यथार्पितान् पशून् गोपः सायं प्रत्यर्पयेत् तथा” इति । गवादिपरिपालकस्य भृतिपरिमाणमाह नारदः “गवां शताद्वत्सतरी धेनुः स्याद् द्विशताद् भृतिः । प्रतिसंवत्सरं गोपे सन्दोहश्चाष्टमेऽहनि” इति । प्रतिसंवत्सरं संवत्सरे संवत्सरे गोशतपरिपालने वत्सतरी द्विहायनी गौर्भृतिः । द्विशतपरिपालने धेनुर्दोग्ध्री सवत्सेति यावत् । अष्टमे दिवसे सन्दोहः सर्वासां गवां सन्दोहश्च भृतित्वेन कल्पनीय इत्यर्थः । बृहस्पतिरपि “तथा धेनुभृतः क्षीरं लभेताष्टमेऽहनि” इति । धेनुभृतः धेन्वाभृतः द्विशतपालक इत्यर्थः । तथा च सन्दोहो धेन्वा सम्बध्यते न वत्सतर्ये ति मदनरत्ने । कल्पतरौ तु धेनुभृतो गोपाल इति व्याख्यातत्वेन वत्सतर्यापि सम्बध्यत इति गम्यते । गोग्रहणं महिष्यादीनामुपलक्षणम् । न्यूनाधिकपरिपालने तु तदनुसारेण भृतिकल्पना द्रष्टव्या । इयञ्च वत्सतर्यादिभृतिकल्पना परिभाषितस्वल्पभावविषया । परिभाषिते तु परिभाषानतिक्रमेणैव देया । मनुस्तु प्रकारान्तरेण भृतिपरिमाणमाह “गोपः क्षीरभृतो यस्तु स दुह्याद्दशतो वराम् । गोस्वाम्यनुमतो भृत्यः सा स्यात् पालेऽभृते भृतिः” इति । दशानान्दोग्ध्रीणां मध्ये वरामुत्कृष्टां स्वीकृत्य तत्क्षीरभृतो भृत्यो गोपः दशदोग्ध्रीपालनकृद् गृह्णीयाद् भृत्यर्थम् । सैषा भृतिः पूर्वं द्रव्यान्तरेणाभृते ज्ञेया । यस्तु द्रव्यान्तरेण भृतः तत्र तदेव भृतिरित्यर्थः । यस्तु भृतिं गृहीत्वा पशून्नारयेत् विनाशयति वा तं प्रत्याह याज्ञवल्क्यः “प्रमादमृतनष्टांश्च प्रदाप्यः कृतवेतनः” इति । प्रमादग्रहणं पशुपालकदोषोपलक्षणार्थम् मनुना प्रमादनाशः स्वीकृतः “नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे मृतम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पाल एव तु” इति । श्वहतम् शुना हतम् । विषमे दुर्गमप्रदेशे । पुरुषकारः पुरुषप्रयत्नः । यत् पुरुषप्रयत्नेन हीनं सन्नाशादिकं प्राप्तं तद्दातव्यमित्यर्थः । पुरुषकारश्च बृहस्पतिना दर्शितः “कृमिचोरव्याघ्रभयाद्दरीश्वभ्राच्च पालयेत् । व्यायच्छेच्छक्तितः क्रोशे स्वामिने वा निवेदयेत्” इति । व्यायच्छेत् व्यसनाभावाय यतेतेत्यर्थः । चौरैर्बलात्कारेणापहृते न दाप्य इत्याह मनुः “विघुष्य तु हृतञ्चौरैर्न पालो दातुमर्हति । यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शंसति” इति । विघुष्य उच्चकादिभिर्घोषं कृत्वा । देशे स्वाम्यवस्थानदेशे । काले अपहरणकालाव्यवहितकाले । विषयविशेषे पशुपालस्य दण्डमाह व्यासः “गृहीतमूल्यो गोपालस्तांस्त्यक्त्वा नि० र्जने वने । ग्रामचारी स्वपैर्बाध्यः शलाकी च वनेचरः” इति । शलाकी नापित इति कल्पतरौ । पुरुषेण प्रयत्नाकरणे दण्डमाह नारदः “स्याच्चेद्गोव्यसनं गोपो व्यायच्छेत् तत्र शक्तितः । अशक्तस्तूर्णमागस्य स्वामिने च निवेदयेत्” । अव्यायच्छन्नविक्रोशन् स्वामिने चा-

निवेदयन् । वोढुमर्हति गोपस्तं विनयञ्चैव राजनि" इति । तल्लवादिकम् । पशूनां दैवात् मरणे पालकस्य दोषाभावज्ञानोपायमाह व्यासः "मृतेषु च विशुद्धः स्यात् बालशृङ्गादिदर्शनात्" । आदिशब्देन कर्णादीनां ग्रहणम् । तथा च मनुः "कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्तिं स्नायुञ्च रोचनाम् । पशुषु स्वामिनां दद्यान्मृतेष्वङ्कानि दर्शयेत्" इति । अङ्कादि दर्शयेदिति क्वचित् पाठः । अङ्कः शृङ्गकर्णादिरूपश्चिह्नम् । आदिशब्दः साक्षिसंग्रहार्थः । पशुषु मृतेष्वङ्कादिकं स्वामिने दर्शयेत् । रोचनादिकं यत्प्रयोजनं तत् तस्मै दद्याच्चेत्यर्थः । नष्टगवादिदानञ्च तत्स्वामिने मूल्यद्वारेण ज्ञातव्यम् । अतएव विष्णुः "दिवा पशूनां वृकाद्युपघाते पाले त्वनायति पालकदोषो विनष्टपशूनां मूल्यं स्वामिने दद्यादिति" । अनायति अनागच्छति । विनयद्रव्यप्रमाणमाह याज्ञवल्क्यः "पालदोषविनाशे तु पाले दण्डो विधीयते । अर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च" इति । अर्द्धत्रयोदशपणः अर्द्धरहितत्रयोदशपणः । सार्द्धद्वादशपण इति यावत् । उत्तरपदलोपी कर्मधारयः । यत् तु केनचिदर्द्धाधिकत्रयोदशपणो दण्ड इति व्याख्यातं तत् सार्द्धद्विमात्रादिषु अर्द्धत्रिमात्रादि महाभाष्यकारशब्दप्रयोगदर्शनादुपेक्ष्यम् । पालदोषमाह मनुः "अजाविके तु संरुद्धे वृकैः पाले त्वनायति । यां प्रसह्य वृको हन्यात् पाले तत् किल्विषं भवेत्" इति । अनायति उपद्रवनिवारणाय अनागच्छतीत्यर्थः । याम् अजाविकजातीयाम् । सुगमस्थलस्यविषयमेतत् । दुर्गमस्थलस्थविषये त्वाह स एव "तासाञ्चेदवरुद्धानां चरन्तीनां मिथो वने । यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्न पालस्तत्र किल्विषी" इति । अवरुद्धानां पालकेन स्थापितानामित्यर्थः । गवादिप्रचारणार्थं भूमिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्राम्येच्छया गोप्रचारो भूमीराजवशेन वा"। ग्राम्येच्छया ग्रामीणजनवशेन राजेच्छया वा । गोप्रचारो गवां तृणादिभक्षणार्थं कियानपि भूभागोऽकृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । गवां स्थानासनसौकर्य्याय ग्रामक्षेत्रयोरन्तरमाह स एव "धनुः शतपरीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरं भवेत् । द्विशते खर्व्वटस्य स्यान्नगरस्य चतुःशतम्" इति । परीणाहशब्देनात्र सर्व्वासु दिक्षु अनुप्रशस्तस्थलं गृह्यते । एतादृशं धनुः शतं परिमितं ग्रामक्षेत्रयोरन्तरं कार्य्यम् । खर्व्वटस्य शतद्वयपरिमितमित्यर्थः । खर्व्वटः अनेककारुकर्षीवलयुक्तो ग्राम इति मदनरत्ने । माधवाचार्य्यैस्तु प्रचुरकण्टकसन्तानो ग्राम इति व्याख्यातम् । तत्र शस्योत्पत्तेः प्रागेवावरणं कार्य्यमित्याह कात्यायनः "अजातेष्वेव शस्येषु कुर्य्यादावरणं महत् । दुःखेन विनिवार्य्यन्ते लब्धस्वादरसा मृगाः" इति । एवं पशुनिवारणार्थं कृतेऽप्यावरणे तमतिक्रम्य पशुभिः शस्यादिविनाशे कृते कर्त्तव्यमाह मनुः "पथिक्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः । स पालः शतदण्डार्हो विपालं वारयेत् पशुम्" इति । पथिक्षेत्रे मार्गसमीपे क्षेत्रे । ग्रामान्तीये ग्रामसमीपवर्त्तिनि । सपालः पशुः पणशतदण्डार्हः तत्पशुपालः पणशतं दण्डनीय इत्यर्थः । अयञ्च दण्डः पशुपालने समर्थेन सता पशावनिवार्य्यमाणे वेदितव्यः । अतएव नारदः "उत्क्रम्य तु वृतिं यः स्याच्छस्यघातो गवादिभिः । पालः शास्यो भवेत् तत्र न चेच्छक्तो निवारयेत्" इति । आवरणाभावेनापरिहार्य्ये शस्योपघातेऽपि न पालस्य दण्डः । तथा च मनुः "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणाम्" इति । अनेनावृतक्षेत्रशस्योपघाते पशुरक्षिणां दण्ड इत्यर्थादुक्तं भवति । अदीर्घकालप्रचारविषयमेतत् । दीर्घकालप्रचारे तु अपरिवृतेऽपि पशुपालो दण्डार्हो भवति । अतएवाल्पकालप्रचारे दोषाभावं दर्शयति विष्णुः "पथि ग्रामविवीतान्ते न दोषोऽल्पकालमिति" । पशुविशेषे दण्डपरिमाणमाह याज्ञवल्क्यः "माषानष्टौ तु महिषी शस्यघातस्य कारिणी । दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम् । भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद् द्विगुणो दमः । सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" इति । परशस्यघातकारिण्या महिष्याः स्वामी अष्टौ माषान् दण्ड्यः । गोः स्वामी चतुरः । छागस्वामी मेषस्वामी च द्वौ । एतेषां पशूनां शस्यभक्षणादारभ्य तत्रैव उपविष्टानां स्वामी यथोक्तदण्डाद् द्विगुणं ग्राह्यः । विवीतस्थतृणाद्युपघातेऽपि शस्योपघातवद्दण्डनीयः । खरस्वाम्युष्ट्रस्वामी च महिषीस्वामिवद्दण्डनीयः । अत्र पशुस्वामिनो दण्ड इत्यभिधातव्ये महिष्यादिग्रहणं प्रतिपशुदण्डप्राप्त्यर्थम् । भक्षयित्वोपविष्टवत्समाविषये यथोक्ताच्चतुर्गुणो दण्डः । तथा च स्मृत्यन्तरम् "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति । अत्रापराधानुसारेण दण्डनार्थं तात्त्विकमाषो ग्राह्यः न पुनः

सौवर्णो राजतो वेति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। तान्त्रिककार्षस्य कर्षपरिभाषितस्य षोड़शो भागो भवति। अयमेव "पणस्य पञ्च वापि प्रकीर्त्तिताः" इति याज्ञवल्क्योक्तपञ्चसुवर्णपरिमितस्य पणचतुर्थांशस्य विंशतितमांशात्मककार्षापणस्य "माषो विंशतिमोभागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदोक्तो विंशो भागोऽपि भवति। एतेन स्मृतिचन्द्रिकायाम् अपराधानुसारेण दण्डनार्थं माषो "विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तित" इति नारदोक्तो माषः कैश्चित् स्वीकृत इत्येकीयमतत्वेनोपन्यस्य "सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुनासमुदाहृता। कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथा" इति बृहस्पतिवचनविरोधेन दूषितं तदुभयथाप्यर्थभेदाभावेन विरोधाभावान्निरस्तं मन्तव्यम्। यत् तु, मनुनोक्तम् "सपादं पणमर्हतीति" तत् स्वामिनो मतिपूर्वं पशुव्यतिक्रमविषयम्। याज्ञवल्क्यवचनन्त्वबुद्धिपूर्वविषयमिति न तयोर्विरोधः। यत् तु "पणस्य पादौ द्वौ गान्तु द्विगुणं महिषीं तथा। तथाजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्त्तित" इति स्मृत्यन्तरं तद्भक्षयित्वोपविष्टगवादिविषयम्। यत् पुनर्नारदेनाभिहितम् "माषकं दापयेद् दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा। तथा जाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः" इति। तन्मुखमात्रभक्षणविषयम् अतएवाहतुः शङ्खलिखितौ। "रात्रौ चरन्ती गौः पञ्चमाषां दिवा तीन्मुञ्चन्तीं माषं ग्रासे त्वदण्ड्यमिति"। ग्रासे त्वदण्ड इत्यस्यायमर्थः। महिष्यादिभिः परशस्येषु कवलमात्रभक्षणे कथञ्चित् कृते पालकस्य स्वामिनो वा स्वल्पोऽपि दण्डो नास्तीति। आतुरपशुविषये बहुशस्यनाशेऽप्येवमेव दण्डाभावप्रतिपादनमुखेनाह नारदः "राजग्रहग्रहीतो वा वज्राशनिहतोऽपि वा। अथ सर्पेण दष्टो वा वृक्षाद् वा पतितो भवेत्। व्याघ्रादिभिर्हतो वापि व्याधिभिर्वाप्युपद्रुतः। न तत्र दोषः पालस्य न च दोषोऽस्ति गोमिनाम्" इति। गोमिनां गोस्वामिनाम्। आतुराणामनिवार्यत्वादित्यभिप्रायः। अनातुराणामपि केषाञ्चित् पशूनां दण्डाभावमाह स एव "गौः प्रसूता दशाहात् तु महोक्षा वाजिकुञ्जराः। न निवार्याः प्रयत्नेन तेषां स्वामी न दण्डभाग्" इति। दशदिनपर्य्यन्तं प्रसूताया निरोद्धुमशक्यत्वान्न स्वामी दण्डभाक्। महोक्षस्य सर्वासाङ्गवामाधानार्थं सर्वदा बन्धनायोगात् तत्स्वामी न दण्डभाक्। वाजिकुञ्जराणां स्वामिनोऽदण्डभागित्वे हेतुमाहोशनाः "अदण्ड्या हस्तिनो ह्यश्वा प्रजापाला हि ते स्मृताः" स्वामिग्रहणं पालकस्याप्युपलक्षणार्थम्। यदाह मनुः "अनिर्दशाहां गां सूतां वृषान् देवपशूंस्तथा। सपालान् वा विपालान् वा अदण्ड्यान्मनुरब्रवीत्" इति। वृषाः महोक्षाः। यद्वा वृषोत्सर्गविधानेनोत्सृष्टाः। देवपशवः देवालयेषु देवोपभोगार्थं स्थापिताः पशवः। याज्ञवल्क्योऽपि "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः। पालो येषाञ्च ते मोच्या दैवराजपरिप्लुताः"। अनिर्दशाहा आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टः सन् देशान्तरात् समागतः। येषां पालो नास्ति तेऽपि दैवराजोपहताः शस्यादिनाशकारिणो न दण्ड्या इत्यर्थः। आदिशब्देन हतवत्सादीनां ग्रहणम्। अतएवोशनाः "अदण्ड्या हतवत्सा च संज्ञा रोगवती कृशा। अदण्ड्याः काणकूटाश्च वृषाश्च कृतलक्षणाः। अदण्ड्यागन्तुका गौश्च सूतिका चाभिसारिणी" इति। कूटः एकशृङ्गः। कृतलक्षणाः प्रतप्तायसेन कृतलाञ्छनाः। अभिसारिणी स्वयूथात् प्रच्युता पुनः स्वयूथगामिनी। परशस्यविनाशे न केवलं पशुस्वामी दण्डनीयः सदमपि दापनीय इत्याह बृहस्पतिः "शस्यान्निवारयेन्नस्तु चीर्णे दोषो द्वयोर्भवेत्। स्वामी सदर्द्दं दाप्यः पालस्ताड़नमर्हति" इति। सदस्य दमस्य सदमम्। समूलशस्यनाशविषयमेतत्। अतएव नारदः "समूलशस्यनाशे तु तत्स्वामी प्राप्नुयात् सदम्। वधेन गौर्यो मुच्येत दण्डं स्वामिनि पातयेत्" इति। तत्स्वामी शस्यस्वामी सदं प्राप्नुयात्। पशुस्वामिनः सकाशादिति शेषः। वधोऽत्र कशादिना ताड़नम्। न प्राणच्छेदः। पालस्ताड़नमर्हतीति वचनात्। सदस्य सामन्तादिभिः परिकल्पितो देयः। अतएव स एवाह "गोभिस्तु भक्षितं शस्यं यो नरः प्रतियाचते। सामन्तानुमतं देयं धान्यं यत् तत्र वापितम्" इति। यत् तु सदयाचननिषेधनम् "गोभिर्विनाशितं धान्यं यो नरः प्रतियाचते। पितरस्तस्य नाश्नन्ति न वापि त्रिदिवौकसः"। इत्युशनोवचनं तद् ग्रामादिसमीपस्थनाहतक्षेत्रविषयमिति माधवाचार्य्याः। श्राद्धकालादौ गोभक्षितविषयमिति मदनरत्नकृतः। सर्वासाङ्गवामुत्सवे श्राद्धदिवसे चादण्ड्यत्वमाह स एव "अदण्ड्या उत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव च" इति। गोभिः श्राद्धकालादौ भुक्तमिति श्रेयस्करमित्याशयेनाह। व्यासः "आक्रम्य च द्विजैर्भुक्तं परिक्षीणञ्च बान्धवैः। गोभिश्च नरशार्द्दूल।

चोदात्तस्वरितपरत्वे अवग्रहं स्पष्टम्" सि०कौ०। स्वरिताः शब्दाश्च पाणिनिना फिट्सूत्रेण च अनुशिष्टा यथा। "तित् स्वरितम्" पा० तकारेत् प्रत्ययः स्वरितः स्यात्। "बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा" फिट्सू० १पादः। "अनयोरन्तः स्वरितो वा पक्षे उदात्तः" सि० कौ०। "उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य" पा० "उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अभ्यभि ह्वि। स्वरितस्य यणः। खलप्व्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्छेषनिघातो न" सि०कौ० "स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ" पा० "अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। वीदं ज्योतिर्हृदये। अस्य श्लोको दिवीयते। व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः। किञ्च एङः पदान्तादिति पूर्वरूपे स्वरित एव। तेऽवदन्। सोऽयमागात्। उक्तञ्च प्रातिशाख्ये "इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्राभिनिहतेषु चेति" सि०कौ०। "उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः" पा० "उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीळे"। अस्याप्यसिद्धत्वाच्छेषनिघातो न। "तमीशानासः" सि०कौ०। "नोदात्तस्वरितपरोऽगार्ग्यकाश्यपगालवानाम्" पा० उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात्। गार्ग्यादिमते तु स्यादेव। प्र य आरुः। क्व वोऽश्वाः ३। क्वा ३ भीशवः" सि०कौ०। "न्यङ्स्वरौ स्वरितौ" फि० "एतौ स्वरितौ। न्यङ्ङुत्तानः। व्यचक्षयत् स्वः" सि०कौ०। "न्यर्बुदव्यल्कशयोरादिः" फि०। स्वरितः स्यात्। "तिल्यशिक्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजन्यामनुष्याणामन्तः" फि०। स्वरितः स्यात्। "तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम्। यतोऽनाव इति प्राप्ते" सि०कौ०। "बिल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि" फि०४र्थपादः। "अन्तस्वरितानि" सि०कौ०। "स्वरितेनाधिकारः" पा० "स्वरितत्वयुक्तशब्दस्वरूपमधिकृतं बोध्यम्" सि० कौ० "स्वरितेनेति इत्थंभावे तृतीया स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थः स्वरितत्वञ्च दोषविशेषजन्यमज्ञानमाधारणाश्रयम् अधिक्रियमाणपदघटकाजाश्रितं वा बोध्यम्। तच्च तु नासिकत्ववत् प्रतिज्ञयैव निश्चीयते अधिकारस्य कियद्दूरमित्यत्रापि बाधके व्याख्यानमेव शरणम्" शब्देन्दु०। "स्वरितञितः आत्मनेपदं कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" पा० स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले" सि० कौ०। स्वर-क्त। ४स्वरयुक्ते त्रि०।

स्वरु पु० स्वृ-उ। १वज्रे अमरः २यूपखण्डे ३वाणे ४यज्ञे मेदि०। ५सूर्य्यकिरणे ६वृश्चिकभेदे च उणा०।

स्वरुचि त्रि० स्वस्यैव रुचिः प्रवर्त्तिका स्वक्रये यस्य। १स्वतन्त्रे हेमच० ह्रत०। २स्वस्याभिलाषे स्त्री।

स्वरूप न० स्वस्य रूपम्। १स्वभावे अमरः। स्वमेव रूपम्। २स्वात्मके पदार्थे। स्वं यथा स्वं रूपयति रूप-अण्। ३यथास्वरूपाभिज्ञे पण्डिते पु० अमरः। स्वेन स्वभावेनैव रूपमस्य। ४मनोज्ञे त्रि० अमरः।

स्वरूपसंबन्ध पु० स्वरूपं सम्बन्धः स्वरूपयोर्वा सम्बन्धः। न्यायोक्ते स्वात्मके सम्बन्धे षट्पदार्थातिरिक्ते पदार्थभेदे यथा प्रतियोगित्वम् विषयत्वमित्यादि।

स्वरोदय पु० स्वरणामुदयो शुभादिज्ञापकतया यत्र। स्वरस्य श्वासविशेषस्य शुभाशुभत्वज्ञानसाधने तन्त्रशास्त्रभेदे चक्रशब्दे २८१० पृ० दृश्यम्।

स्वर्ग पु० स्वरिति गीयते गै-क सु+ऋज-घञ् वा। १दुःखासम्भिन्ने सुखे २देवानामावासस्थाने च अमरः। स्वर्गकारणस्वरूपादिकं भा० व० २६० अ० उक्तं यथा "उपरिष्टाच्च स्वर्लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः। ऊर्द्धगः सत्पथः शश्वद्देवयानचरो मुने!। नातप्ततपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः। नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल!। धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः। दानधर्मरताः लोका शूराश्चाहवलक्षणाः। तत्र गच्छन्ति धर्माग्र्यं कृत्वा शमदमात्मकम्। लोकान् पुण्यकृतान् ब्रह्मन्! सद्भिराचरितान्नृभिः। देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्य! गन्धर्वाप्सरसस्तथा। एषां देवनिकायानां पृथक् पृथगनेकशः। भास्वन्तः कामसम्पन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः। त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानि हिरण्मयः। मेरुः पर्वतराड् यत्र दिव्योद्यानानि मुद्गल!। नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम्। न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णे भयं तथा। बीभत्समशुभं वाऽपि तत्र किञ्चिन्न विद्यते। मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः। शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने!। न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने। ईदृशः स मुने! लोकः स्वकर्मफलहेतुकः। सुकृतैस्तत्र पुरुषाः सम्भवन्त्यात्मकर्मभिः। तैजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम्। कर्मजान्येव मौद्गल्य! न मातृपितृजान्युत। न संस्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव

च। तेषां न च रजो वस्त्रं बाधते तत्र वै मुने!। न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः। संयुज्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मन्नेवंविधैश्च ते। ईर्ष्याशोकक्लमापेता मोहमात्सर्य्यवर्जिताः। सुखं स्वर्गजितस्तत्र वर्त्तयन्ते महामुने!। तेषां तथाविधानान्तु लोकानां मुनिपुङ्गव!। उपर्य्युपरि लोकस्य लोका दिव्या गुणान्विताः। पुरस्ताद् ब्रह्मणास्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः। यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्! पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः। ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः। तेषां लोकाः परतरे यान् यजन्तीह देवताः। स्वयम्प्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुघाः परे। न तेषां स्त्रीकृतस्तापो न लोकैश्वर्य्यमत्सरः। न वर्त्तयन्त्याहुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः। तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्त्तयः। न सुखे सुखकामास्ते देवदेवाः सनातनाः। न कल्पपरिवर्त्तेषु परिवर्त्तन्ति ते तथा। जरा मृत्युः कुतस्तेषां हर्षः प्रीतिसुखं न च। न दुःखं न सुखञ्चापि रागद्वेषौ कुतो मुने!। देवानामपि मौद्गल्य! काङ्क्षिता सा गतिः परा। दुष्प्रापा परमा सिद्धिरगम्या कामगोचरैः। त्रयस्त्रिंशदिमे देवा येषां लोका मनीषिभिः। गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः। सेयं दानकृता व्युष्टिरनुप्राप्ता सुखं त्वया। तां भुङ्क्ष्व सुकृतैर्लब्धां तपसा द्योतितप्रभः। एतत् स्वर्गसुखं विप्र! लोका नानाविधास्तथा। गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे। कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत् फलं दिवि। न चान्यत् क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते। सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनञ्च यत्। सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल!। असन्तोषः परीतापो दृष्ट्वा दीप्ततराः श्रियः। यद्भवत्यवरे स्थाने स्थितानां तत् सुदुष्करम्। संज्ञा मोहश्च पततां रजसा च प्रधर्षणम्। प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्भयम्। आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य! दारुणाः। नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतशो नृणाम्। अयं त्वन्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने!। शुभानुशययोगेन मनुष्येषूपजायते। तत्रापि स महाभागः सुखभागभिजायते। न चेत् सम्बुध्यते तत्र गच्छत्यधमतां ततः। इह यत् क्रियते कर्म तत् परत्रोपभुज्यते। कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्! फलभूमिरसौ मता:"। स च लोको भूरादिषु ऊर्द्धस्थस्तृतीयः।

स्वर्गङ्गा स्त्री ६त०। मन्दाकिन्यां शब्दर०।

स्वर्गनाथ पु० ६त०। इन्द्रे स्वर्गपत्यादयोऽप्यत्र हेमच०।

स्वर्गवधू स्त्री ६त०। अप्सरःसु हेमच०।

स्वर्गाचल पु० स्वर्गलोकस्याऽचलः। सुमेरुपर्वते स्वर्गगिर्य्यादयोऽप्यत्र हेमच०।

स्वर्गिन् पु० स्वर्गोऽस्त्यस्य भोग्यत्वेन इनि। १देवे त्रि० २देवलोकगामिनि च त्रि० स्वर्गगामित्वसूचकगुणभेदा गरुड़पु० उक्ता यथा "समाभूतेषु संवादः परलोकं प्रति क्रिया। सतां परिहृताः योक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम्। गुरुदेवर्षिपूजा च केवलं साधुसङ्गमः। सत्क्रियाभ्यसनं मैत्री स्वर्गिणां लक्षणं विदुः"।

स्वर्गौकस् पु० स्वर्गं ओको यस्य। देवे हला०।

स्वर्जिक पु० सु+अर्ज–घञ् ततः स्वार्थे कन्। सर्जिकाक्षारे राजनि० २यवक्षारे स्त्री भावप्र०। "कथितः स्वर्जिकाभेदः विशेषज्ञैः सुवर्चिका। यवक्षारो लघुः स्निग्धः सुसूक्ष्मो वह्निदीपनः। निहन्ति शूलं वातामश्लेष्मश्वासगलामयान्। स्वर्जिकाल्पगुणा तस्मात् विशेषात् गुल्मशूलहृत्" भावप्र०। कर्म० स्वर्जिकाक्षारोऽप्यत्रार्थे राजनि० णिनि स्वर्जिन् तत्रार्थे राजनि०।

स्वर्ण न० सुष्ठु अर्णो वर्णो यस्य। १काञ्चने २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे ४गौरवर्णशाके च राजनि०। सुवर्णशब्दे दृश्यम्। [राजनि०| ६त०। २सुवर्णस्य लेशे पु०।

स्वर्णकण न० स्वर्णमिव पीतत्वात् कणोऽस्य। १कणगुग्गुलौ

स्वर्णकदली स्त्री स्वर्णमिव कदली (चाँपाकला) कदलीभेदे।

स्वर्णकाय पु० स्वर्णमिव पीतत्वात् कायोऽस्य। १गरुडे हेमच०। २स्वर्णवर्णदेहयुते त्रि०।

स्वर्णकार पु० स्वर्णं स्वर्णमयमलङ्कारादि करोति कृ–अण्। (सेकरा) जातिभेदे। "विश्वकर्मा तु शूद्रायां वीर्य्याधानं चकार सः। ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः। मालाकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः। कुम्भकारः कांस्यकारः षडेते शिल्पिनां वराः। सूत्रधारश्चित्रकरः स्वर्णकारस्तथैव च। पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्कराः। स्वर्णकारः स्वर्णचौर्य्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तम!। बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा" ब्रह्मवै० ब्र०ख० १०अ०। "तैलचौरस्तैलकीटो मूर्द्ध्नि कीटस्त्रिजन्मकम्। ततो भवेत् स्वर्णकारो जन्मैकं दुष्टमानसः" ब्रह्मवै० जन्मख० ८५अ०। तज्जातिलाभकर्म।

स्वर्णकृत् पु० स्वर्णं तन्मयभूषादिकं करोति कृ–क्विप्। स्वर्णकारे शब्दमा०।

स्वर्णकेतकी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् केतकी। पीतकेतक्याम् राजनि०। तत्पुष्पादिगुणाः "केतकीकुसुमं वर्ण्यं केशदौर्गन्ध्यनाशनम्। हेमाभं मदनोन्मादवर्द्धनं सौख्यकारि च। तस्याः स्तनोऽतिशिशिरः कटुः पित्तकफापहः। रसायनकरो वर्ण्यो देहदार्ढ्यकरः परः" राजनि०।

स्वर्णक्षीरी स्त्री स्वर्णमिव पीतत्वात् क्षीरं निर्यासो यस्याः गौरा० ङीष्। ओषधिभेदे सा च हिमालये जायते। "हेमवर्णा रसस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भवा। सा नागजिह्विकाकारा तन्मूलं वाजिजौषधम्। स्वर्णक्षीरी हिमा तिक्ता क्रिमिपित्तकफापहा। मूत्रकृच्छ्राश्मरीशोथदाहज्वरहरा परा" राजनि०।

स्वर्णगैरिक न० स्वर्णमिव पीतं गैरिकम्। (वर्णकमाटि) पदार्थभेदे राजनि०।

स्वर्णग्रीवा स्त्री नदीभेदे। "या निःसृता पूर्वभागात् तस्मात् गिरिवरात् (नाटकशैलात्) नदी। स्वर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले" कालिकापु० ८२ अ०।

स्वर्णचूड पुंस्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् चूडा यस्य। चाषपक्षिणि जटा०। स्त्रियां ङीष्। [जातमात्रे लि०।

स्वर्णज न० स्वर्णात् जायते जन—ड। १वङ्गे हेमच० २स्वर्ण-

स्वर्णजीवन्ती स्त्री० स्वर्णमिव पीतत्वात् जीवन्ती। पीतपुष्पजीवन्त्याम् राजनि०।

स्वर्णदी स्त्री स्वर्णं द्यति अपसारयति तत्त्ववर्णत्वात् दो-क गौरा०ङीष्। १वृश्चिकाल्याम् राजनि०। ६त० णत्वम्। २गङ्गायाम् अमरः। [२चित्रकवृक्षे च त्रिका०।

स्वर्णदीधिति पु०स्वर्णमिव भास्वरा दीधितिरस्य। १अग्नौ,

स्वर्णद्रु पु०स्वर्णमिव पुष्पे पीतो द्रुः। आरग्वधे राजनि०।

स्वर्णपक्ष पु० स्वर्णमिव पीतः पक्षोऽस्य। गरुडे त्रिका०।

स्वर्णपाटक पु०स्वर्णं पाटयति पट—णिच्—ण्वुल्। टङ्कणे (सोहागा) शब्दर०।

स्वर्णपुष्प पु० स्वर्णमिव पीतं पुष्पमस्य। १चम्पके २आरग्वधे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रीत्वे ङीप्। सा च ३स्वर्णकेतक्याञ्च राजनि०। ४सातलायाम् ५कलिकारी स्त्री राजनि० टाप्। [सुवर्णकदल्याम् राजनि०।

स्वर्णफला स्त्री स्वर्णमिव पीतं फलमस्याः। (चांपाकला)

स्वर्णवणिज् पु० ६त०। सुवर्णवणिजि जातिभेदे।

स्वर्णभृङ्गार पु० स्वर्णमिव स्वर्णमयो वा भृङ्गारः। १पीतभृङ्गराजे राजनि०। २स्वर्णमयकलशभेदे च।

स्वर्णमाक्षिक न० स्वर्णमिव पीतं माक्षिकम्। स्वनामख्याते उपधातुभेदे "किञ्चित् सुवर्णसाहित्यात् स्वर्णमाक्षिकमीरितम्। उपधातुः सुवर्णस्य किञ्चित्स्वर्णगुणान्वितम्। तथा च काञ्चनाभावे दीयते स्वर्णमाक्षिकम्। किन्तु तस्यानुकल्पत्वात् किञ्चिद्धीनगुणास्ततः। न केवलं स्वर्णगुणा वर्त्तन्ते स्वर्णमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणास्ततः। सुवर्णमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चक्षुष्यं वस्तिरुक्कण्ठपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शःशोथं विषं कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत्"। अशुद्धस्वर्णमाक्षिकस्य दोषमाह "मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। मालां तथैव व्रणपूर्विकाञ्च कुर्यादशुद्धं खलु माक्षिकञ्च"। तद्दोषशान्त्यर्थं शोधनमाह "माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च। मातुलुङ्गद्रवैर्वाथ जम्बीरस्य द्रवैः पचेत्। चालयेल्लौहजे पात्रे यावत् पात्रं सुलोहितम्। भवेत्ततस्तु संशुद्धं स्वर्णमाक्षिकमीरितम्"। तन्मारणं यथा "कुलत्थस्य कषायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत्। तैलेनैवाजमूत्रेण म्रियते स्वर्णमाक्षिकम्" भावप्र०।

स्वर्णयूथी स्त्री स्वर्णमिव पीता यूथी। पीतयूथिकायाम् शब्दच०

स्वर्णलता स्त्री स्वर्णमिव पीता लता। ज्योतिष्मत्यां राजनि०

स्वर्णवर्णा स्त्री स्वर्णमिव वर्णो रूपमस्याः। १हरिद्रायाम् राजनि०। २सुवर्णवर्णे त्रि० ३हेममूल्यज्ञापके वर्णे च।

स्वर्णवल्कल पु० स्वर्णमिव पीतं वल्कलमस्य। शोनाकवृक्षे शब्दच०।

स्वर्णवल्ली स्त्री स्वर्णमिव पीता वल्ली। लताभेदे "स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्ल्यपि। शिरःपीडा त्रिदोषघ्नी दुग्धदात्री तु सा मता" राजनि०।

स्वर्णशेफालिका स्त्री स्वर्णमिव पीता शेफालिका। १पीतशेफालिकायाम्। २आरग्वधे राजनि०।

स्वर्णाङ्ग पु० स्वर्णमिवाङ्गं पुष्पं यस्य। १आरग्वधे राजनि० २पीतवर्णदेहयुते त्रि० स्त्रियां ङीष्।

स्वर्णारि पु० ६त०। गन्धके तस्य स्वर्णमारकत्वात्तथात्वम्।

स्वर्णुली स्त्री स्वर्णं तद्वर्णं लीयते पुष्पेऽत्र ली—आधारे क्विप् पृषो०। स्वर्णुली हेमपुष्पी च स्वर्णपुष्पध्वजा तथा। सा कषाया कटुः शीता व्रणघ्ना परिकीर्त्तिता" राजनि० उक्ते लताभेदे। [यति ते अपस्वर्त्तत् त।

स्वर्त्त गतौ सक० दु खेन जीवने अक० चु० उ० सेट्। स्वर्त्त-

स्वर्द प्रीतौ अक० शोषणे लेहने च सक० भ्वा०आत्म० सेट्।

स्वर्हते अस्वर्हिष्ट। [गोमेदमणौ राजनि०।

स्वर्भानव पु० स्वर्भानो राहोः प्रियः अण् नि०नादिवृद्धिः।

स्वर्भानु पु० स्वः स्वर्गे भानुर्दीप्तिरस्य। राहौ अमरः। तस्य भूमिच्छायारूपतया भूमिस्थैर्भानुमत्त्वेनादर्शनात् दिवि दीप्तिमत्त्वात्तथात्वम्। [लोके शब्दच०।

स्वर्लोक पु०स्वरेव लोकः भुवनम्। १स्वर्गे हेम०। २स्वर्गस्थे

स्वर्वापी स्त्री स्व० स्वर्गस्य वापीव। १गङ्गायाम् हेमच०।

स्वर्वेश्या स्त्री स्व० स्वर्गस्य वेश्या। मेनकाद्यप्सरस्सु अमरः।

स्वर्वैद्य पु० द्वि०व०। स्वः स्वर्गस्य वैद्यौ। अश्विनीकुमारयोः अमरः। आयुर्वेदशब्दे ७७६पृ० दृश्यम्।

स्वलीन पु० दानवभेदे वह्निपु०।

स्वल्प त्रि० सुष्ठु अल्पम् प्रा० स०। अत्यल्पे क्षुद्रे।

स्वल्पकेशरिन् पु०स्वल्पः केशरो नित्यमस्त्यस्य इनि। कोवि दारवृक्षे राजनि०।

स्वल्पकेशिन् त्रि० स्वल्पः केशो नित्यमस्त्यस्य। १अत्यल्पकेश युते स्त्रियां ङीप्। २पिशाचभेदे पु०शब्दच०। [रत्नमा०

स्वल्पपत्रक पु० स्वल्पं पत्रमस्य कप्। गौरशाके मधूकभेदे

स्वल्पफला स्त्री स्वल्पं फलं यस्याः। हपुषाभेदे राजनि०।

स्ववासिनी स्त्री स्वस्मिन् पित्रालये वसति वस-णिनि ङीप्। चिरं पितृगृहादिवासिन्यामूढायामनूढायां वा स्त्रि याम्। सुवासिनीत्यस्य स्थाने अमरे पाठान्तरम्।

स्ववीज पु० स्वमेव वीजं यस्य। १आत्मनि शब्दर०। २पुत्रे ३कन्यायां स्त्री हेम०। ४निजकारणे न० ५स्वस्य वीर्ये च न०।

स्वसृ स्त्री सु+अस-ऋन्। भगिन्याम् अमरः।

स्वस्क गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। स्वस्कते अस्वस्किष्ट।

स्वस्ति अव्य० सु-अस-क्तिच्, अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययं प्रादि०वा। १क्षेमे २आशिषि ३पुण्यादौ अमरः ४स्वीकारसूचने च। एतद्योगे क्षेमादिसम्बन्धिनि चतुर्थी।

स्वस्तिक पुंन०। स्वस्ति शुभाय हितम् ठन्। "स्वस्तिकं प्राङ्मुखं यत् स्यादलिन्दानुगतं भवेत्। तत्पार्श्वानुगतौ चान्यौ तत्पर्यन्तगतोऽपरः" इत्युक्तलक्षणे गृहभेदे शाङ्गः। २सितावरशाके पु० राजनि० ३आसनभेदे तल्लक्षणम् आसनशब्दे ८८६ पृ० दृश्यम्। ४तण्डुल चूर्णनिर्मिते त्रिकोणाकारे द्रव्यभेदे च "इतं स्वस्तिक-सिन्दूरम्" इत्यधिवासनद्रव्यज्ञापकवाक्यम् ५चतुष्पथे पु० मेदि०। ६जिनध्वजभेदे हेमच०। ७रतताविके विश्वः

स्वस्तिमुख पु० स्वस्ति सुखे वक्त्रे आदौ वा यस्य। १लेख्ये पत्रादौ २विप्रे पु० ३स्वस्तिशब्दादिनि त्रि० मेदि०।

स्वस्तिवाचन न० स्वस्ति शुभस्य विप्रद्वारा वाचनम्। कर्मा-रम्भे विघ्नोपशान्तये ब्राह्मणद्वारा कर्त्तव्यकर्मणां शुभता-वाचने। "संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत्। धर्म्ये कर्मणि माङ्गल्ये संग्रामेऽद्भुतदर्शने" व्यासः।

स्वस्तिवाचनिक त्रि० स्वस्तिवाचनाय हितं तत आगतम् तत्र भवं वा ठन्। १स्वस्तिवाचनसाधने २तदुक्तिलब्धे ३तत्सम्बन्धिनि च।

स्वस्त्ययन न० स्वस्ति शुभस्यायनं लाभो यस्मात्। शुभार्थं क्रियमाणे वेदादिविहिते ग्रहयागादौ।

स्वस्थ त्रि० स्वः परलोके तिष्ठति स्वेन स्वभावेन सुखेन, वा वा तिष्ठति स्था-क वा विसर्गलोपः। स्वभावस्थे २स्वर्ग-स्थिते ३विनायासेन सुखेनावस्थिते च। "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः" वेणीसं०।

स्वस्रीय पु० स्वसुरपत्यम् छ। १भागिनेये अमरः २भागि-नेय्यां स्त्री टाप्।

स्वागत न० सुखेन आगतम् सु+आ+गम्-भावे क्त। १सुखे-नागमने "स्वागतं स्वानधीकारान्" कुमारः तदस्यास्ति अच् २कुशले ३कुशलप्रश्ने हारा०।

स्वागतञ्च षोडशोपचारमध्ये द्वितीयोपचारः आसनं स्वागतं पाद्यमित्यादि। उपचारशब्दे दृश्यम्।

स्वाङ्गिक पु० स्वाङ्गमर्हति ठक्। १मृदङ्गे २तद्वादके शब्दर०।

स्वाच्छन्द्य न० स्वच्छन्दस्य भावः ष्यञ्। १स्वाधीनत्वे २स्वास्थ्ये च।

स्वातन्त्र्य न० स्वतन्त्रस्य भावः ष्यञ्। १स्वाधीनत्वे २परा-नधीनत्वे। व्या० उक्ते इतरव्यापारानधीनव्यापारवत्त्व-रूपे कर्तृत्वे कर्तृशब्दे १७१६ पृ० दृश्यम्।

स्वाति(ती) पुंस्त्री०। स्वेनैव अतति अत-इन् स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। १अश्विन्यादिषु पञ्चदशे नक्षत्रे अमरः "हस्ता-स्वातिः श्रवणा अक्लीबे" लि०त० उक्तेरुभयलिङ्गताऽस्य। २सूर्य्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका० ३खड्गे धरणिः।

स्वातिनक्षत्राधिष्ठातृदेवयोगताराखरूपादिकम् अश्लेषा-शब्दे ४६७ पृ० दृश्यम्।

स्वातियोग पु०आषाढशुक्लपक्षे काश्यां तित् तिथौ माघकृष्ण-पञ्चसप्तम्यां तिथौ च स्वातिनक्षत्रस्थचन्द्रस्य शुभफलादि-ज्ञापके योगभेदे यथोक्तं वृ० सं० २५अ०

"यद्रोहिणीयोगफलं तदेव स्वातावषाढ़ासहिते च चन्द्रे।

वाजपेयादिभिरिष्यते" इति एतत्पदमुपसंहरति मनुः "एतद्विधानमातिष्ठेद्धार्मिकः पृथिवीपतिः। स्वामिनाञ्च पशूनाञ्च पालानाञ्च व्यतिक्रमे"।

स्वायम्भुव पु० स्वयंभुवोऽपत्यम्, तस्येदम् वा अण् ओरो-दिति वक्तव्ये ओर्गुण इत्युक्त्या संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-त्वज्ञापनान्न गुणः उवङ्। १स्वयम्भूपुत्रे मनौ २स्वयम्भू-सम्बन्धिनि त्रि० "धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमारः। स्त्रियां ङीप्। सा च ३ब्राह्म्याम्। "भार्गवी नार-दीया च वार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि। स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः" इति तदुक्तधर्मशास्त्रसंहिता-चतुष्टयम्। तदुत्पत्त्यादिकं यथा

"ततः कालेन महता तस्याः पुत्रोऽभवन् मनुः। स्वाय-म्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम्। तद्रूपगुण-सामान्यादधिपूरुष उच्यते। वैराजा यत्र ते जाता बहवः संशितव्रताः। स्वायम्भुवाम् महाभागाः सप्त सप्त तथापरे। स्वारोचिषाद्या ते सर्वे ब्रह्मतुल्यस्वरूपिणः। औत्तमिप्रमुखास्तद्वद् येषान्त्वं सप्तमोऽधुना" मत्स्यपु० ४अ०। "ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान् देवगणांस्तथा। मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः। पुलस्त्यश्च वशि-ष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः। उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्! सप्तर्षयः स्थिताः। यामा नाम तथा देवास्त्वासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथि-र्वसुः। ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनः पुत्र एव च मनोः स्वायम्भुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः। एतत्ते प्रथमं राजन्! मन्वन्तरमुदाहृतम्" हरिवं०७अ०।

स्वाराज् पु० स्वः स्वर्गे राजते राज-क्विप्। इन्द्रे अमरः।

स्वाराज्य न०स्वराजः भावः ष्यञ्। ब्रह्मत्वे स्वाराज्यसिद्धिः।

स्वारोचिष पु० द्वितीये मनौ। "और्वो वशिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च। प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवन-स्तथा। एते महर्षयस्तात! वायुप्रोक्ता महाव्रताः। देवाश्च तुषिता नाम स्मृताः स्वारोचिषेऽन्तरे। हविघ्रः सुकृतिर्ज्योतिरापो मूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः। कीर्त्तिताः पृथिवीपाल! महावीर्यपराक्रमाः। द्वितीयमेतं कथितं तव मन्वन्तरं मया" हरिवं०७अ०।

स्वार्थ पु० स्वस्य अर्थः प्रयोजनम् अभिधेयो वा। १स्वप्रयो-जने २स्वाभिधेये च "स्वार्थकः स्वार्थबोधकः" इति शब्दश०

स्वार्थिक त्रि० स्वार्थे विहितः ठञ्। स्वार्थविहिते व्याकर-णोक्ते प्रत्यये। "स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवच-नान्यनुवर्त्तन्ते" महाभाष्यं यथा बहुगुडो द्राक्षा "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते" महाभाष्यम्। देवता अपकृष्टगुडका गुडकोर इत्यादि।

स्वास्थ्य न०स्वस्थस्य भावः ष्यञ्। १आरोग्ये २सन्तोषे अमरः।

स्वाहा अव्य० सु+आ+ह्वे-डा। १देवोद्देशेन हविस्त्यागे अमरः। २अग्निभार्य्यायां स्त्री "स्वाहयेव हविर्भुजम्" रघुः। ३मातृकाभेदे च स्त्री "नमः स्वधायै स्वाहायै" इति पितृगाथा। "प्रकृतेः कलया चैव सर्वशक्तिस्वरूपिणी। बभूव दाहिका शक्तिरग्नेः स्वाहा स्वकामिनी। ईषद्धास्य-प्रसन्नास्या भक्तानुग्रहकातरा। उवाचेति विधेर्वक्त्रे पद्मनाभं स्मरामि ताम्। ग्रीष्म-मध्याह्नमार्त्तण्डप्रभाच्छादनकारिणी। त्वमग्ने दाहिका शक्तिर्भवपत्नी च सुन्दरी। दग्धुं न शक्तस्त्वहते हुताशश्च त्वया विना। त्वन्नामोच्चार्य्य मन्त्रान्ते यो दास्यति हविर्नरः। सुरेभ्यस्तत्प्राप्नुवन्ति सुराः स्वानन्द-पूर्वकम्। अग्नेः सम्पत्स्वरूपा च श्रीरूपा सा गृहे-श्वरी। देवानां पूजिता शश्वत् नरादीनां भवाम्बिके!" ब्रह्मवै० प्र० २७अ०। ४दुर्गाशक्तिभेदे "दुर्गा शिवा क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते" दुर्गापूजामन्त्रः।

स्वाहाप्रिय पु० ६त०। अग्नौ हला०स्वाहापत्यादयोऽप्यत्र।

स्वाहाभुज् पु०स्वाहेतिमन्त्रेण त्यक्तद्रव्यं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। देवे अमरः। [च मेदि०

स्विद् अव्य० स्विद्-क्विप्। १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३पादपूरणे

स्विन्न त्रि० स्विद-क्त। १घर्मयुक्ते २स्वेदान्विते च ३पक्वे "स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" स्मृतिः। [अङ्गीकारे।

स्वीकार पु० अस्वस्य स्वस्य कारः करणं स्व+च्वि+कृ-घञ्।

स्वीय त्रि० स्वस्येदम् छ अपाणिनीयैरत्र न कुगिति मन्यते। १निजसम्बन्धिनि २नायिकाभेदे स्त्री नायिकाशब्दे दृश्यम्। [आदित् स्वूर्णं स्वूर्च्छितम्।

स्वुर्च्छ विस्मृतौ भ्वा० प० सक० सेट्। स्वूर्च्छति अस्वूर्च्छीत्

स्वृ शब्दे अक० उपतापे सक० भ्वा० प० सेट्। स्वरति अस्वा-रीत् अस्वार्षीत्।

स्वॄ हिंसने क्र्या० पा०प०सक०सेट्। स्वृणाति अस्वारीत्।

ष्वक्क गतौ भ्वादि० आत्म०सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। स्वेकते अस्वेकिष्ट।

स्वेच्छा स्त्री ६त०। स्वाभिलाषे हेमच०। [धीनमृत्यु युक्ते त्रि०।

स्वेच्छामृत्यु पु०स्वेच्छया मृत्युर्यस्य। १भीष्मे त्रिका० २स्वेच्छा-

स्वेद पु० स्विद्- भावे घञ्। १पाकभेदे (सेका) २घर्मे गात्रादितो जलादेः निष्यन्दने। श्विच् भावे अच्।

घर्म्मनिस्रावणे तत्प्रकारादिकं चरकेणाभिहितं यथा "अतः स्वेदाः प्रवक्ष्यन्ते यैर्यथावत् प्रयोजिताः। स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति गदा वातकफात्मकाः। स्नेहपूर्व्वं प्रयुक्तेन स्वेदेनावर्ज्जितेऽनिले। पुरीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ति कथञ्चन। शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः। नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवितो नरान्। रोगर्त्तुव्याधितापेक्षो नात्युष्णोऽतिमृदुर्न च। द्रव्यवान् कल्पितो देशे स्वेदः कार्य्यकरो मतः। व्याधौ शीते शरीरे च महान् स्वेदो महाबले। दुर्ब्बले दुर्ब्बलः स्वेदो मध्यमे मध्यमो हितः। वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्वेद इष्यते। स्निग्धरूक्षस्तथा स्निग्धो रूक्षश्चाप्युपकल्पितः। आमाशयगते वाते कफे पक्वाशयाश्रिते। रूक्षपूर्व्वो हितः स्वेदः स्नेहपूर्व्वस्तथैव च। वृषणौ हृदयं दृष्टी स्वेदयेन्मृदुनैव वा। मध्यमं वङ्क्षणौ शेषमङ्गावयवमिष्टतः। सुशुद्धैर्नक्तकैः पिण्ड्या गोधूमानामथापि वा। पद्मोत्पलपलाशैर्व्वा स्वेद्यः संवृत्य चक्षुषी। मुक्तावलीभिः शीताभिः शीतलैर्भाजनैरपि। जलार्द्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्। शीतशूलव्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे। सञ्जाते मार्द्दवे स्वेदे स्वेदनाद्विरतिर्मता। पित्तप्रकोपो मूर्च्छा च शरीरसदनं तृषा। दाहः स्वेदाङ्गदौर्ब्बल्यमतिस्विन्नस्य लक्षणम्। उक्तस्तस्याशितीये यो ग्रैष्मिकः सर्व्वशो विधिः। सोऽतिस्विन्नस्य कर्त्तव्यो मधुरः स्निग्धशीतलः। कषायमद्यनित्यानां गर्भिण्या रक्तपित्तिनाम्। पित्तिनां सातिसाराणां रूक्षाणां मधुमेहिनाम्। विदग्धभ्रष्टनाड़ीनां विषमद्यविकारिणाम्। श्रान्तानां नष्टसंज्ञानां स्थूलानां पित्तमेहिनाम्। तृष्यतां क्षुधितानाञ्च क्रुद्धानां शोचतामपि। कामल्युदरिणाञ्चैव क्षतानामाढ्यरोगिणाम्। दुर्ब्बलातिविशुष्काणामुपक्षीणौजसां तथा। भिषक् तैमिरिकाणाञ्च न स्वेदमवतारयेत्। प्रतिश्याये च कासे च हिक्काश्वासेष्वलाघवे। कर्णमन्याशिरःशूले स्वरभेदे गलग्रहे। अर्द्दितैकाङ्गसर्व्वाङ्गपक्षाघाते विनामके। कोष्ठानाहविबन्धेषु शुक्राघाते विजृम्भके। पार्श्वपृष्ठकटीकुक्षिसंग्रहे गृध्रसीषु च। मूत्रकृच्छ्रे महत्त्वे च मुष्कयोरङ्गमर्द्दके। पादजानूरुजङ्घार्त्तिसंग्रहे श्वयथावपि। खल्लीष्वामेषु शीते च वेपथौ वातकण्टके। सङ्कोचायामशूलेषु स्तम्भगौरवसुप्तिषु। सर्व्वाङ्गेषु विकारेषु स्वेदनं हितमुच्यते। तिलमाषकुलत्थाम्लघृततैलामिषौदनैः। पायसैः कृशरैर्मांसैः पिण्डस्वेदं प्रयोजयेत्। गोखरोष्ट्रवराहाश्वशकृद्भिः सतुषैर्यवैः। सिकतापांशुपाषाणकरीषायसपूटकैः। श्लैष्मिकान् स्वेदयेत् पूर्व्वैर्व्वातिकान् समुपाचरेत्। द्रव्याण्येतानि शस्यन्ते यथास्वं प्रस्तरेष्वपि। भूगृहेषु च जेन्ताकेषूष्णगर्भगृहेषु च। विधूमाङ्गारतप्तेष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्। ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयोवस्तशिरस्तथा। वराहमध्यपित्तासृक्स्नेहवत्तिलतण्डुलान्। इत्येतानि समुत्क्वाथ्य नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। देशकालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः। वारुणामृतकैरण्डशिग्रुमूलकसर्षपैः। वासावंशकरञ्जार्कपत्रैरश्मन्तकस्य च। शोभाञ्जनकशैरीयमालतीसुरसार्जकैः। पत्रैरुत्क्वाथ्य सलिलं नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। भूतीकपञ्चमूलाभ्यां सुरया दधिमस्तुना। मूत्रैरम्लैश्च सस्नेहैर्नाड़ीस्वेदं प्रयोजयेत्। एत एव च निर्यूहाः प्रयोज्या जलकोष्ठके। स्वेदनार्थं घृतक्षीरतैलकोष्ठांश्च कारयेत्। गोधूमशकलैश्चूर्णैर्यवानामम्लसंयुतैः। सस्नेहकिण्वलवणैरुपनाहः प्रशस्यते। गन्धैः सुरायाः किट्टेन जीवन्त्या शतपुष्पया। उमया कुष्ठतैलाभ्यां युक्तया चोपनाहयेत्। चर्म्मभिश्चोपनद्धव्यः सलोमभिरपूतिभिः। उष्णवीर्य्यैरलाभे तु कौशेयाविकशाटकैः। रात्रौ बद्धं दिवा मुञ्चेत् मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम्। विदाहपरिहारार्थं स्यात् प्रकर्षस्तु शीतले। सङ्करः१ प्रस्तरो२ नाड़ी३ परिषेको४ऽवगाहनम्५। जेन्ताकोऽ६श्मघनः७ कर्षूः८ कुटी९भूः१० कुम्भिकैव११ च। कूपो२१ होलाक१३ इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश। तान् यथावत् प्रवक्ष्यामि सर्व्वानेवानुपूर्व्वशः" इति। तत्र वस्त्रान्तरितैरवस्त्रान्तरितैर्व्वा पिण्डैर्यथोक्तैरुपस्वेदनं सङ्करस्वेदः१ इति विद्यात्। शूकशमीधान्यपुलाकानां वेशवारपायसकृशरोत्कारिकादीनां वा प्रस्तरे कौशेयाविकोत्तरप्रच्छदे पञ्चाङ्गुलोरुवकार्कपत्रप्रच्छदे वा स्वभ्यक्तसर्व्वगात्रस्य शयानस्योपरि स्वेदनं प्रस्तरस्वेदः२ इति विद्यात्। स्वेदनद्रव्याणां पुनर्मूलफलपत्रभङ्गादीनां मृगशकुनपिशितशिरस्पदादीनामुष्णस्वभावानां वा यथार्हमम्ललवणस्नेहोपसंहितानां मूत्रक्षीरादीनां वा कुम्भ्यां वाष्पमनुद्वमन्त्यामुत्क्वथितानां नाड्या शरेषीकावंशदलकरञ्जार्कपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घया व्यामार्द्धदीर्घया वा व्यामचतुर्भागाष्टभागमूलाग्रपरिणाहस्रोतसा सर्व्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्व्वा विना-

स्वितया वातहरसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रो वाष्पमपहरेत्। वाष्पो ह्यनूर्द्ध्वगामी विहतचण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाड़ीस्वेदः३। वातिकोत्तरवातिकानां पुनर्मूषादीनामुत्क्वाथैः सुखोष्णैः कुम्भीर्वाघुलिकाः प्रनाड़ीर्वा पूरयित्वा यथार्हसिद्धस्नेहाभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं परिषेचयेदिति परिषेकः ४। वातहरोत्क्वाथक्षीरतैलघृतपिशितरसोष्णसलिलकोष्ठकावगाहस्तु यथोक्त एवावगाहः" ५। "अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत इत्यादि"। (जेन्ताकशब्दे ३१४४ पृ० अस्य लक्षणाद्युक्तप्रायम् ६।) "शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम्। तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः। व्यपोह्याथ सर्वाननङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा। तां शिलामथ कुर्वीत कौषेयाविकसंस्तराम्। तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः शयानः स्विद्यते सुखम्। रौरवाजिनकौषेयप्रावाराद्यैः सुसंवृतः। इत्युक्तोऽश्मघनस्वेदः७। कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते। खानयेच्छयनस्याधः कर्षूं स्थानविभागवित्। दीप्तैरधूमैरङ्गारैस्तां कर्षूं पूरयेत् ततः। तस्यामुपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम्८। अनत्युत्सेधविस्तारां वृत्ताकारामलोचनाम्। घनभित्तिं कुटीं कृत्वा कुष्ठाद्यैः सम्प्रलेपयेत्। कुटीमध्ये भिषक् शय्यां स्वास्तीर्णाञ्चोपकल्पयेत्। प्रावाराजिनकौषेयकुथ्यकम्बलगोलकैः। हसन्तिकाभिरङ्गारपूर्णाभिस्ताञ्च सर्वशः। परिवार्य्यान्तरारोहेदभ्यक्तः स्विद्यते सुखम्९। य एवाश्मघनस्वेदविधिर्भूमौ स एव तु। प्रशस्तायां निवातायां समायामुपदिश्यते१०। कुम्भीं वातहरक्वाथपूर्णां भूमौ निखातयेत्। अर्द्धभागं त्रिभागं वा शयनं तत्र चोपरि। स्थापयेदासनं वापि नातिसान्द्रपरिच्छदम्। अथ कुम्भ्यां सुसन्तप्तान् प्रक्षिपेदयसोगुड़ान्। पाषाणान् वोष्मणा तेन तत्स्थः स्विद्यति ना सुखम्११। सुसंवृताङ्गः स्वभ्यक्तः स्नेहैरनिलनाशनैः। कूपं शयनविस्तारं द्विगुणञ्चापि वेधतः। देशे निवाते शस्ते च कुर्य्यादन्तः सुमार्जितम्। हस्त्यश्वगोखरोष्ट्राणां करीषैर्दग्धपूरिते। स्ववच्छन्नः सुसंस्तीर्णेऽभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्१२। धीधीकान्तु करीषाणां यथोक्तानां प्रदीपयेत्। शयनान्तः प्रमाणेन शय्यामुपरि तत्र च। सुदग्धायां विधूमायां यथोक्तामुपकल्पयेत्। स्ववच्छन्नः स्वपंस्तत्राभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्। होलाकस्वेद१३ इत्येष सुखः प्रोक्तो महर्षिणेति"। इति त्रयोदशविधः स्वेदोऽग्निगुणसंश्रयः। व्यायाम उष्णसदनं गुरुप्रावरणं क्षुधा। बहुपानं भयक्रोधावुपनाहाहवातपाः। स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते। इत्युक्तो द्विविधः स्वेदः संयुक्तोऽग्निगुणैर्न च। एकाङ्गसर्वाङ्गगतः स्निग्धो रूक्षस्तथैव च। इत्येतत् त्रिविधं द्वन्द्वं स्वेदमुद्दिश्य कीर्त्तितम्। स्निग्धः स्वेदैरुपक्रम्यः स्विन्नः पथ्याशनो भवेत्। तदहः स्विन्नगात्रस्तु व्यायामं वर्जयेन्नरः" इति। तत्र श्लोकाः "स्वेदो यथा कार्य्यकरो हितो येभ्यश्च यद्विधः। यत्र देशे यथायोग्या देशो रक्ष्यश्च यो यथा। स्विन्नातिस्विन्नरूपाणि तथातिस्विन्नभेषजम्। अस्वेद्याः स्वेदयोग्याश्च स्वेदद्रव्याणि कल्पना। त्रयोदशविधः स्वेदो विना दशविधोऽग्निना। संग्रहेण च षट्स्वेदाः स्वेदाध्याये निदर्शिताः। स्वेदाधिकारे यद्वाच्यमुक्तमेतन्महर्षिणा। शिष्यैस्तु प्रतिपत्तव्यमुपदेष्टा पुनर्वसुरिति"।

स्वेदज पु० स्वेदाज्जायते जन–ड। १स्वेदजाते दंशादिजन्तौ अमरः २स्वेदजातमात्रे त्रि०। "संस्वेदजविकाराश्च यथा येभ्यो भवन्ति च। मानुषस्वेदमलजा मक्षिकाद्या भवन्ति च। नवमेदप्रसिक्तायां पिपीलिकगणादयः। संस्वेदजास्तु विज्ञेया हृत्तगोपशुजन्तवः। समिद्भ्यो माषमुद्गेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः। जायन्ते क्रिमयो विप्राः! काष्ठेभ्यो घुणकादयः। तथा शुक्रविकारेभ्यः पूतिकाः प्रभवन्ति च। संस्वेदजाश्च जायन्ते वृश्चिकाः शुष्कगोमयात्। गोभ्यो हि मक्षिकेभ्यश्च मानुषेभ्यश्च जन्तवः। मत्स्यादिभ्यश्च विविधा अन्तःकुक्षौ विशेषतः। अयास्यानि च सूक्ष्माणि सूक्ष्मयूकास्तथैव च। गोभ्योऽश्वेभ्यस्तथा चैव अष्टापदकनीनकाः। माक्षिकायां विकाराश्च वृत्तस्फोटककर्दमैः। शरावति विकाराश्च करीषेभ्यो भवन्ति हि। एवमादिरसंख्यातो गणः संस्वेदजो मया। सर्वासाञ्चिह्नितो ह्येष प्राक्कर्मवशगः स्मृतः" वह्निपु०।

स्वेदन न० स्विद–णिच् ल्युट्। गात्रादितो घर्मादेर्निःसारणव्यापारे (भापरा)। स्वेदशब्दे दृश्यम्।

स्वेदनी स्त्री स्विद्यते पच्यतेऽनया स्विद–ल्युट्। लौहपात्रभेदे (ताओया) अमरः। संज्ञायां कन् टापि ह्रस्वः। स्वेदनिका कन्दुरूपे पात्रे हेमच० भर्जनपात्रे शब्दमा०।

स्वैर न० स्वस्य ईरम् ईर–अच् वृद्धिः। १स्वेच्छायाम् २तद्वति ३मन्दे च त्रि० मेदि०।

स्वैरिन् त्रि० स्वेनैव ईरयितुं शीलमस्य ईर–णिनि वृद्धिः। १स्वेच्छाचारिणि स्वतन्त्रे। २व्यभिचारिस्त्रियां स्त्री

ङीप् । १परपुरुषचतुष्कगामिन्यां स्त्रियां च । "नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्युत । अतःपरं स्वैरिणी स्यात् बन्धकी पञ्चमे भवेत्" भा० आ० १२२अ० ।

स्वोपार्जित त्रि० स्वेन उपार्जितम् । स्वयमर्जिते धनादौ । तस्य विभागो दायभागे दर्शितो यथा "सम्प्रति विभाज्यमविभाज्यञ्चोच्यते । तत्र कात्यायनः "पैतामहञ्च पित्र्यञ्च यच्चान्यत् स्वयमर्जितम् । दायादानां विभागे तु सर्वमेतद्विभज्यते" । "यच्चान्यदिति चकारः स्वयमित्यनेन संबध्यते स्वयञ्चार्जितमिति चकारादन्यस्यापि तदर्जनं साधारणधनद्वारेणेत्यर्थः । अनुपघातोपात्तमविभाज्यमाह बृहस्पतिर्विष्णू "अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् । स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति" । पितृद्रव्योपघाताभावेन द्रव्यद्वारेण नेतरेषां व्यापारः, स्वचेष्टालब्धत्वेन शारीरोऽपि व्यापारो नेतरेषामिति अर्जकस्यैव तदसाधारणं स्वयमीहितलब्धं तदिति हेतुत्वेनोपन्यासात् । तथा च व्यासः "अनाश्रित्य पितृद्रव्यं स्वशक्त्याप्नोति, यद्धनम् । दायादेभ्यो न तद्दद्याद्विद्यालब्धन्तु यद्भवेत्" । स्वशक्तिमात्रेण यत् प्राप्तमिति सामान्येनाभिधानात् सर्वमेवंविधं स्वीयमसाधारणं द्रष्टव्यम् । स्वशक्तिप्राप्तस्यापि विद्याधनस्य समाधिकविद्यैः साधारणत्वात् न्यूनविद्याविद्यनिराकरणार्थं विद्यालब्धपदम् । तथा याज्ञवल्क्यः "पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत् स्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" । मैत्रादिग्रहणं प्रदर्शनार्थं, एवमादिषु प्रायेणानुपघातसम्भवात् । तथा मनुः "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् । मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" । तथा व्यासः "विद्याप्राप्तं शौर्य्यधनं यच्च सौदायिकं भवेत् । विभागकाले तत्तस्य नान्वेष्टव्यं स्वरिक्थिभिः" । पितृपितृव्यादिभ्यः सुदायससम्बन्धिभ्यः प्रसादादिना लब्धं सौदायिकम् । तथा नारदः "शौर्य्यभार्य्याधने, हित्वा, यच्च विद्याधनं भवेत् त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादो यश्च पैतृकः" । भार्य्याप्राप्तिकाले लब्धं भार्य्याधनम् औद्वाहिकमित्यर्थः, एतानि वर्जयित्वा अन्यद्विभजेदित्यनुवर्त्तते वाक्यान्तरीयम् । तदेवमादिभिः शौर्य्यादिधनस्यमविभाज्यत्वे कारणं नोच्यते शौर्य्याद्यर्जितस्यापि विभागश्रुतेः । तथा च व्यासः "साधारणं समाश्रित्य यत् किञ्चिद्वाहनायुधम् । शौर्य्यादिनाप्नोति धनं भ्रातरस्तत्र भागिनः । तस्य भागद्वयं देयं शेषास्तु समभागिनः । साधारणद्रव्येणार्जितस्य धनस्य विभागं वदति । तथा नारदः "कुटुम्बं बिभृयाद् भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः । भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेताश्रुतोऽपि सन्" । बिभृयादित्येकवचननिर्देशात् यदि विद्यामभ्यस्यतो भ्रातुः कुटुम्बमपरो भ्राता स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्द्धयति तदा तद्विद्योपार्जितधने तस्याप्यधिकारः । तथा "वैद्योऽविद्याय नाकामो दद्यादंशं स्वतो धनात् । पित्र्यं द्रव्यं समाश्रित्य न चेत्तेन तदर्जितम्" । पित्र्यपदं साधारणधनपरं तदनाश्रित्यार्जितं वैद्योऽविद्याय अनिच्छन् दद्यात् वैद्याय विदुषे पुनः साधारणमन्तरेणाप्यर्जितं दद्यादेव । तथा च गौतमः "स्वयमर्जितमवैद्येभ्यो वैद्यः कामं न दद्यात्" । असाधारणधनशरीरव्यापारार्जितं स्वयमर्जितं अविद्वद्भ्यो दातुमनिच्छन् न दद्यात् विद्वद्भ्यः पुनर्दद्यादेव । एतच्च विद्याधनमात्रविषयम् । तदाह कात्यायनः "नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् । समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम्" । तत्रोच्चरितविद्यापदम् उभाभ्यां समाधिकपदाभ्यां संबध्यते तेन समविद्याधिकविद्यानां दातव्यं न्यूनविद्याविद्ययोः पुनरनधिकारः । "तदेवमादिवचनैर्विद्याशौर्य्यादिधनेष्वपि साधारणधनोपघातानुपघाताभ्यां विभागाविभागयोरवगमात् तस्यैव प्रयोजकत्वात् तत्पदवत्येव स्मृतिः कल्पनीया, उपघातार्जितं विभजेदिति, न पुनः शौर्य्यादिपदवत्यपि, अवश्यकल्पनीयसामान्यस्मृतिकल्पनयैवोपपत्तेः । होलाकाधिकरणन्यायस्यायमेव विषयः । यद्वा न्यायप्राप्त एवायमर्थः, यद्येनार्जितं तत् तस्मिन् जीवति तस्यैव, असति विशेषवचने, यत्र पुनः साधारणधनमात्रेणैकस्य व्यापारोऽपरस्य धनशरीराभ्यां तत्रैकस्यैको भागोऽपरस्य भागद्वयं न्यायावगतमेवं सिद्धम् । एतेन चैतदपि सिध्यति, यत् साधारणधनोपघाते सति यस्य यावतोऽंशस्य स्वल्पस्य महतो वोपघातः, तस्य तदनुसारेण भागकल्पना कार्य्या । किञ्च कात्यायनवचनम् "विभक्ताः पितृवित्ताच्चेदेकत्र प्रतिवासिनः । विभजेयुः पुनर्द्व्यंशं स लभेतोदयो यतः" ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये सकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

———

ह

हकारः व्यञ्जनेषु ऊष्मवर्णभेदः। कण्ठस्थानोच्चार्य्यः। "हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात् कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्" शिक्षोक्तेः पञ्चमादिवर्णसंयोगे उरसोच्चार्य्यश्च। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वाग्रेण कण्ठस्थानस्य अर्द्धस्पर्शः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः शलस्तथेति" शिक्षोक्तेः। बाह्यप्रयत्नास्तु घोषसंवारनादा महाप्राणश्च। अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रोक्तं यथा "हकारं शृणु चार्वङ्गि! चतुर्वर्गप्रदायकम्। कुण्डलीद्वयसंयुक्तं रक्तविद्युल्लतोपमम्। रजःसत्त्वतमोयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिविन्दुसहितं वर्णं हृदि भावय पार्वति!"। अस्याधिष्ठातृदेवताध्यानमुक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे यथा "करवीरभूषिताङ्गीं साट्टहासां दिगम्बराम्। अस्थिमाल्यामष्टभुजां वरदामम्बुजेक्षणाम्। नागेन्द्रहारभूषाढ्यां जटामुकुटमण्डिताम्। सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा हकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपार्श्वन्यस्यता काव्यादौ प्रथमप्रयोगे खेदःफलं वृ०र०टीकायामुक्तं यथा "सः सौख्यं हस्तु खेदम् विनयमपि च लं लः समृद्धिं करोति"। अकारादिवर्णानां प्रयोगे फलादिकं यत्र भवतीति तत्रैवोक्तं यथा "पद्यादौ गद्यवक्त्रे वचसि च सकले प्राकृतादौ समोऽयम्" इति। एतेषां फलाधार निरूपणमध्याकारे "नायको वर्ण्यते यत्र फलं तस्य समादिशेत्। अन्यथा तु कृते काव्ये कवेर्दोषावहं फलम्" तस्य प्रतिप्रसवो यथा "देवता वर्ण्यते यत्र क्वापि काव्ये कवीश्वरैः। मित्रामित्रविचारो वा न तत्र फलकल्पना। देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः। ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोपि वा"।

अस्य वाचकशब्दास्तन्त्रोक्ता यथा "हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिकापतिः। नकुलीशो जगत्प्राणः प्राणेशः कपिलाऽनलः। परमात्मा त्वजो जीवः वराकः शान्तिदोऽङ्कुशः। स्वर्गोऽभयोऽरुणः स्थाणुः कूटकूपनिवारकाः। लक्ष्मीर्हरिहरः शम्भुः प्राणसन्धिर्ललाटजः। स्वकोपधारणः शूली चैतन्यं पादपूरणम्। महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो विमर्दनः। विन्दुदुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामः महेश्वरः। दक्षपादः सदा शम्भुः शरासो यः सोमसमण्डलम्" वर्णाभिधानम्। "शुक्रश्चाथ हकारोऽङ्कुशः प्राणः शान्तः शिवो वियत्। अकुलो नकुलीशश्च हंसः शून्यश्च हाकिनी। अनन्तो नकुली जीवः परमात्मा ललाटजः" इति बीजवर्णाभिधानम्। "हकारो नकुलीशोऽपि हंसः प्राणोऽङ्कुशः प्रिये। महेशो नकुली चैव वराको गगनं रविः। लिङ्गं शून्या महाशून्यः प्राणश्च परमेश्वरि!" रुद्रयामले ८पटले।

ह अव्य० हा–ड। १पादपूरणे अमरः २सम्बोधने ३नियोगे ४क्षेपे ५निग्रहे ६निन्दायां मेदि० ७प्रसिद्धौ च। ८शिवे पु० ९जले १०शून्ये १२आकाशे १३रक्ते १४स्वर्गे १५धारणे पु० मेदि०। १पापहरणे १८चन्द्रे शब्दर० १९सकोपवारणे २०शुष्के च एकाक्षरकोषः।

हंस पुंस्त्री० हस–अच्–पृषो० वर्णागमः। स्वनामख्याते १पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां ङीष् २निर्लोभनृपे ३विष्णौ ४सूर्य्ये ५परमात्मनि "हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तम्" नैष०। ६मत्सरे ७यतिभेदे ८मन्त्रभेदे ९देहस्थवायुभेदे १०अश्वभेदे मेदि० ११गुरौ १२पर्वते शब्दर०। १३शिवे अमरः १४अग्रास्थिते १५श्रेष्ठे हेमच०। १६विशुद्धे अमरः। १७अजपामन्त्ररूपे वर्णे च "हंकारेण बहिर्याति सकारेण विशेत् पुनः। हंसेति सततं मन्त्रं जीवो जपति सर्वदा" इति तन्त्रम्। अजपाशब्दे ८९ पृ० दृश्यम्।

हंसखगस्य भेदाः तन्मांसगुणाश्च यथा "हंसाः पित्तहराः स्निग्धा मधुरा गुरवो हिमाः। वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकरा मताः" भावप्र० तदण्डिम्बगुणाः "हंसडिम्बं परं बल्यं वृष्यं वातनाशनम्। पाके लघुतरं प्रोक्तं सर्वामयविनाशनम्" राजनि०। अस्य दर्शनादेः शुभाशुभत्वं वसन्तराजशाकुने उक्तं यथा "काष्ठासु सर्वास्वपि दर्शनेन हंसस्य शब्दस्य तु सर्वसिद्धिः। नामानि हंसस्य शृणोति यस्तु प्रयान्ति नाशं दुरितानि तस्य। चौरैः समं दर्शनमाद्यशब्दे निधिर्द्वितीयेऽथ भयं तृतीये। युद्धं चतुर्थे नृपतिप्रसादः स्यात् पञ्चमे हंसरवे नराणाम्। यतिभेदहंसलक्षणं परमहंसशब्दे ४२२७ पृ० दृश्यम्। प्राणस्य हंसपदार्थत्वे हेतुरुक्तः पदार्थादर्शे "उच्छ्वासे चैव श्वासे च हंस इत्यक्षरद्वयम्। तस्मात् प्राणस्तु हंसात्मा आत्माकारेण संस्थितः। नाभेरुच्छ्वासनिश्वासात् हृदयाग्रे व्यवस्थितिः"।

हंसक पुं० हंस इव कायति कै–क। १पादकटके नूपुरादौ

अमरः। संज्ञायां कन्। २राजहंसे शब्दच०। स्वार्थे क। ३हंसशब्दार्थे "लघुगुरुर्लघुर्यत्र स तालो हंसकः स्मृतः" संगीतदा० उक्ते ४तालभेदे।

हंसकीलक पु० "नारी पादद्वयं कृत्वा कान्तस्योरुयुगोपरि। कटिमान्दोलयेत् यत्र बन्धोऽयं हंसकीलकः" स्मरदीपिकोक्ते रतिबन्धभेदे। [भाषिण्यां स्त्रियां त्रिका०।

हंसगद्गदा स्त्री हंसस्येव गद्गदः स्वरो यस्याः। मधुर

हंसगामिनी स्त्री हंस इव मृदु गच्छति गम–णिनि। १हंसतुल्यमृदुगामिन्यां स्त्रियाम्। हंसेन गच्छति णिनि ङीप्। २ब्रह्माण्याम्। ३हंसेन गन्तरि त्रि०।

हंसदाहन न० हंस इव श्वेतं सुरभित्वात् दाहनमस्य। अगुरुचन्दने शब्दच०।

हंसनादिनी स्त्री "गजेन्द्रगमना तन्वी कोकिलालापसंयुता। नितम्बे गुर्विणी या स्यात् सा स्मृता हंसनादिनी" इत्युक्तलक्षणायां नार्य्याम् शब्दमाला।

हंसपदी स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्याः पाद्भावे स्त्रियां ङीपि पद्भावः। गोधापदीलतायाम् राजनि०। [हला०।

हंसपाद न० हंसस्य पादः तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच्। हिङ्गुले

हंसपादिका स्त्री हंसस्येव पादाः मूलान्यस्य कप् कापि अत इत्त्वम्। हंसपदीलतायां राजनि०।

हंसपादी स्त्री हंसस्येव पादा मूलानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। हंसपदीलतायां रत्नमा०।

हंसमाला स्त्री ६त०। पङ्क्त्याकारेण स्थिते १हंससमूहे २कादम्बे हंसे च शब्दच०। [माषपर्ण्याम् राजनि०।

हंसमाषा स्त्री हंसा विशुद्धः माषः तदाकारः पर्णोऽस्याः।

हंसरथ पु० हंसः रथो वाहनं यस्य। १चतुर्मुखे ब्रह्मणि त्रिका०। हंसवाहनादयोऽप्यत्र। [उपधातौ राजनि०।

हंसलोमश न० हंस इव लोमशं लोमयुक्तम्। कासीसे

हंसलोहक न० हंस इव लोहकम्। पित्तले धातौ हेमच०।

हंसवती स्त्री हंसस्तत्पादाकारः मूले अस्त्यस्याः मतुप् मस्य वः ङीप्। १हंसपद्याम् जटा०। २हंसयुक्ते त्रि०।

हंसवीज न० हंसस्य वीजमत्र। हंसडिम्बे राजनि०।

हंसाङ्घ्रि पु० हंसस्याङ्घ्रिरिव लोहितत्वात्। हिङ्गुले।

हंसारूढ़ पु०हंसमारूढः आ+रुह–क्त। १ब्रह्मणि २तच्छक्त्यां ब्रह्माण्यां स्त्री हंसाधिरूढ़ उभयत्र सरस्वत्यां स्त्री। [हेमच०

हंसाभिख्य न० हंसस्येवाभिख्या शुभ्रत्वात् यस्य। रूप्ये

हंसी स्त्री हंसस्य भार्य्या ङीप्। १हंसयोषिति शब्दर० द्वाविंशत्यक्षरपादके २छन्दोभेदे च "मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिह भवति हंसी" छन्दो०। ३हंसजातिस्त्रियाञ्च।

हंसोदक न०। "नादेयं नवमृद्घटेषु निहितं सन्तप्तमर्कांशुभिः यामिन्याञ्च निविष्टमिन्दुकिरणैर्मन्दानिलान्दोलितम्। एलाद्यैः परिवासितं श्रमहरं पित्तोष्णदाहे विषे मूर्च्छारक्तमदात्ययेषु च हितं शंसन्ति हंसोदकम्" राजनि० उक्ते जलभेदे।

हंहो अव्य० हंमित्यव्यक्तं जहाति हा–डो। १सम्बोधने "हंहो चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः" चन्द्रालोकः। २दर्पे ३दम्भे ४प्रश्ने च शब्दर०।

हक्क पु० हक इत्यव्यक्तं कायति कै–क। गजसमाह्वाने जटा०

हञ्जे(ञ्जा) अव्य० हमित्यव्यक्तं जप्यतेऽत्र जप–डे डा वा। नाट्यक्रियायां नटाभिनेयकृते चेटीसम्बोधने अमरः टावन्तस्तत्रार्थे भरतः आदन्तोऽप्यव्ययम् वसन्तराजः।

हञ्जि पु० हमित्यव्यक्तं जयति जि–डि। क्षुधायां जटा०।

हञ्जिका स्त्री हञ्जौ क्षुधायां कायति शब्दयते कै घञर्थे कर्मणि क। भार्ग्यां भावप्र०क्षुधाहेतुत्वात्तस्यास्तथात्वम्।

हट दीप्तौ भ्वा० प० अक० सेट्। हटति अहटीत्–अहाटीत्

हटपर्णि न०हटं दीप्तिं पिपर्ति पृ० बा०नि। शैवाले शब्दर०।

हट्ट पु० हट–ट टस्य नेत्त्वम्। क्रयविक्रयस्थाने (हाट) अमरः। "प्रतिहट्टपथे घरट्टजादिति" नैष०।

हट्टचौरक पु० हट्टे प्रकाशिते स्थाने एव चौरः स्वार्थे क। (हाटचोर) चौरभेदे शब्दर०।

हट्टविलासिनी स्त्री हट्टं विलासयति वि+लस–णिच–णिनि ङीप्। १गन्धद्रव्यभेदे अमरः। २हरिद्रायाञ्च भावप्र०। [हठति। अहाठीत्–अहठीत्।

हठ कीलबन्धे सक०बलात्कारे प्लुतौ च अक०भ्वा० पर०सेट्।

हठ पु० हठ–अच। बलात्कारे अमरः २प्रसभ्याञ्च मेदि०।

हठपर्णी स्त्री हठते प्लवते हठ–अच् हठं प्लवमानं पर्णं यस्याः ङीप्। १शैवाले त्रिका० २कुम्भिकायाञ्च।

हठयोग पु० हठेन बलात्कारेण योगः। प्राणायामादिक्रियाभ्यासजे राजयोगं विनैव परमात्मसाक्षात्काररूपे चित्तवृत्तिरोधात्मके योगे।

योगस्य द्विविधः हठयोगः राजयोगश्च। तत्र हठयोगः क्रियाविशेषसाध्यः हठदीपिकादावुक्तप्रकारः। राजयोगस्तु भावनाविशेषसाध्यः पातञ्जलादावुक्तः। स च पतञ्जलिशब्दे ४२०४पृ० दर्शितः। हठयोगोऽत्र साङ्गोऽभिधीयते तत्साधनप्रशंसादिः उभययोगयोरपि परस्परसापेक्षतया

एककार्य्यकरत्वम् । “हठं विना सिध्यति राजयोगो नहीं हठाच्चापि न राजयोगः । तदाभ्यसेत् पूर्वमतः सुनिष्पत्त्यन्तं हठं सद्गुरुतोऽभिलब्धम् । अभ्यासेन विना हठेन सुचिरं साङ्गस्य योगस्य वा योगी याति न राजयोगपदवीं मध्येऽन्तरालैर्युताम् । वृद्धो वा तरुणः सरुक् च शनकैर्योगेऽस्ततन्त्रः क्रियायुक्तः सिद्धिमुपैति शास्त्रपठनान्नो योगसिद्धिर्भवेत् । यो नास्तिकोऽभ्यासविहीन उग्रस्वल्पप्रियो वै बहुभाषितो यः । अपथ्यशीलोऽमितभुग्दरिद्रो न योगसिद्धिं लभते कदाचित् । योगस्य वीजं परमं क्रियैव क्रियैव योगस्य फलप्रदात्री । सङ्केतविद्योगगुरोः प्रलब्धा सुधीरतो योगपरस्य नान्यत् । स्यात् सङ्गः सिद्धतीर्थैर्यदि सुकृतवशात् प्रागभवाभ्यासजोऽयं यद्‌द्वारा पश्चिमेन त्वरितमिह फलं दृश्यते क्वापि लोके । तत्सर्वं नान्यनाड्याः शिरसि परिगतेनानिलेनेष्यतेऽदस्तस्मादभ्यास एव त्वरितलघुभिदायोगतस्तीर्थलब्धात् । अद्वान्तिकस्यात्मनि शान्तवाहसम्पादनार्थं मनसः प्रयत्नः । अभ्यास एवं चिरकालः सेवितः सत्कारवान् स्याद् दृढभूमिरेष । जितो भवति मारुतोऽभ्यसनभूरिदार्ढ्यन्ततः क्रमादुरभिवर्द्धते सततकुम्भकाभ्यासतः । गते हुतभुजोद्धतामशनमेति पाकं सुखं रसादिकसुधातवः स्युरनु याति देहो बलम् । महाभ्यासवन्धौ बलात् सद्रसस्य तदा जारणं स्याच्च दोषा अशेषाः । विशुष्यन्ति विण्मूत्ररोगादयो वै नृणां कोटिजन्मार्जितव्याधयश्च । नाड़ीविशुद्धिर्हठसिद्धिलक्षणं विना ह्युपायां चिरकुम्भसंभृतिः । गुरूक्ततो युक्तिविशेषतो धृतेऽनिले सुषुम्णा क्रमतेऽग्निदीपनम् । प्रत्याहारात् प्रागर्जिताऽऽभ्यर्हितैर्योगीन्द्राऽधो चालयेत् कुण्डलीं ताम् । सिद्धपाणाभ्यासतश्चालिताऽसावल्युच्चैर्द्राक् ब्रह्मरन्ध्रान्तरे स्यात्” हठस० ।

योगदेशभेदास्तत्रैव “सुविषये शुभधार्मिकभूपतेर्बहुसुभिक्षवतीतभये शुचौ । सुकृतशालिनि सालिनि वैभवैर्मनसि योगविधौ मतिमाश्रयेत् । अतिनिगूढपदं मशकोज्झितं तुहिनतापविवर्जितमन्तरा । उपरकस्यकशुष्कदलोज्झितं विगतमेगणगोष्ठकृते मलम् । वल्मीकसङ्घयचतुष्पथवर्जमन्त्राभ्यासोज्झितं विगतसर्वभयं विजन्तु । वात्याभिघातरहित गतभूतरक्षो योगार्थमेवमवलोक्य मठा विधेयः । धनुःसमाप्रसृते शिलाग्निजलवर्जिते । एकान्तमठिकामध्ये स्यातव्यं हठयोगिना” हठसङ्केतः । “अल्पद्वारमरन्ध्रगर्तविटपं नात्युच्चनीचायतं सम्यग्गोमयसान्द्रलिप्तममलं निःशेषजन्तूज्झितम् । बाह्ये मण्डपकूपवेदिरुचिरं प्राकारसंवेष्टितं प्रोक्तं योगमठस्य लक्षणमिदं सिद्धैर्हठाभ्यासिभिः” हठप्रदीपिका । “द्वारं सवृत योगमठस्य वृत्तं व्यायामतश्चतुरस्रमार्य्यम् । विस्तारतश्चापि रवीन्द्रभूपाङ्गुलं सुरम्यं रमणीयमध्यम् । निर्वातमूमन्दिरमुच्चमात्मदोषापहं मारुतदोषशोषि । विशोध्य नाड़ीमलमङ्गमन्तर्दत्ते विकाशं हृदि सुस्थिरे च” हठसं० ।

तत्रोचितकालः “एकाह्ने वाऽथ द्विकालं त्रिकालं प्राणायामं मध्यरात्रे भजेत । यामे रात्रेः पश्चिमे पूर्व एव पूर्वाह्ने वाह्नश्च मध्ये प्रदोषे” हठस० ।

निषिद्धावस्थादि “न शीते नात्युष्णे श्रमविकलदेहे न हि तथा क्षुधायामाध्माने विकलवपुषाऽचेतमनसा । अजीर्णेऽस्तोद्गारे न च विहितवान्तावतिसृते प्रभुक्तौ व्याससङ्गाकुलहृदि न युक्ताऽनिलधृतिः । चिन्ताकुलो मूलफलप्रदूषितोऽभ्यासं न योगस्य कदापि कुर्य्यात् । कार्य्यातिसक्तौ रतिकार्य्यतत्परो नानेकरोगाधियुतो जनान्ते । रथ्यान्तरे सिन्धुपरिस्फटान्तरे चिरन्तने वेश्मनि चैत्यदेशे । योगं विदध्यान्न कदापि साधकः सुदीर्घनस्यादि भवेत् क्षतेऽत्र । अनादृत्य यः साधको देशकालौ प्रयुञ्जीत योगं हि दोषास्तु तस्य । प्रकुप्यन्ति देहेऽन्तराया इवोच्चैर्जड़त्व स्वमूकत्वबाधिर्य्यमुख्याः । स्मृतिलयो जड़ता च विमूकता बधिरतान्धमहादहनज्वराः । कुविषयेऽसमये परियुञ्जतो वपुषि योगमपी नव दोषकाः” हठस० ।

वर्ज्यमानसदोषाः “कामोभयं स्वप्नमतीव लोभः प्राग् योगदोषानतिकोपयुक्तान् । विहाय युक्तः सुसमाहितात्मा युञ्जीत योगं मनसा स्थिरेण” हठस० ।

तद्दोषजयोपायाः “निद्रां सत्त्वनिषेवणेन दलयेद्धृत्या च शिश्नोदरे रक्षेद् दोश्वरणौ दृशा श्रुतिदृशौ चित्तेन चेतो गिरौ । रक्षेत् सद्विधिना प्रमादत इतस्त्रासं तुदंस्तं धिया सङ्कल्पस्य जयेन काममिति वै स्नो योगदोषान् जयेत्” हठसं० ।

वर्ज्यसेव्ये “अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमाग्रहः । जनसङ्गश्च लौल्यञ्च षड़्भिर्योगो विनश्यति । “उत्साहात् साहसाद्धैर्य्यात् तत्त्वज्ञानाच्च निश्चलात् । जनसङ्गपरित्यागात् षड्भिर्योगश्च सिध्यति । अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं क्षमा धृतिः । दयार्जवमिताहाराः शौचं चैव यमा दश । तपःसन्तोष आस्तिक्यं दानमीश्वरपूज-

नम्। सिद्धान्तश्रवणञ्चैव ह्रीमतिश्च तपो हुतम्” हठप्र०।

आहारः “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुतेः मिताहारस्य योगाङ्गत्वाच्च योगाङ्गाहारो यथा “न जीवनं देहधृतिश्च जन्मिनामृतेऽन्नपानं न मलैर्विना बलम्। योगे तदर्थं मलजिद्बलप्रदं भक्ताज्यदुग्धं मितमत्र सेवयेत्। न कन्दमूलानि गुरूणि शीतोष्णान्यत्र पानानि बलप्रदानि। सत्त्वप्रदायुर्बलवह्निदानि पूतानि च क्षीणि हितानि योगे। हठप्रदीपिकादिभिः सुपथ्यवर्ग ईरितः। सुनाडिशोधनादनु भजेन्नतं पुरा शुभम्” हठस०। स च वर्गो यथा “गोधूमशालियवषष्टिकशोभनान्नं क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि। शुण्ठीपटोलफलकानि च पञ्चशाकं मुद्गादि चाल्पमुदकं च मुनीन्द्रपथ्यम्। क्षीरपर्णी च जैवन्ती मत्स्याक्षी च पुनर्नवा। मेघनादो च पञ्चैते शाकवर्गः प्रकीर्त्तितः। मिष्टं सुमधुरं स्निग्धं पथ्यं धातुप्रपोषणम्। मनोऽभिलषितं योग्यं योगी भोजनमाचरेत्” मुख्यं घृतं क्षीरमिति द्वयं स्यात् नाडीविशुद्धावथ मूलबन्धे। ओजो बलं वह्निमतीव धत्ते सत्त्वान्नतोऽन्तःस्थितनाडिशुद्धिः” हठस०। “कन्दं च शाकादिकमूलभव्यं विहाय दध्यम्लकषायतिक्तम्। घृतौदनक्षीरसपूरितोदरं यमी च गोधूमविकारमाश्रयेत्” हठच०। ग्रन्थान्तरे “पीत्वा क्षीरं पयोमिश्रं योगी बलमवाप्नुयात्। सितांशयुक् च पक्वं च हितं क्षीरं न केवलम्। गोघृते च हविष्यान्नं भुक्त्वाभ्यासं समाचरेत्। एवं वाढं भजेदष्टमेऽह्नि मलशोधनम्।

निकृष्टभक्ष्यवर्गः “सक्तूः ईषत्तुवरीजयूषः क्वाथी भृशं सुक्वथिता ह्यनम्ला। जीरोषधाद्याऽलवणा हिताल्पा हविष्यभक्तं यतिनिस्वपथ्यम्। आवश्यके सैन्धवमल्पमुक्तं सदार्द्रकं केऽपि वदन्ति भक्ते। आज्याजसक्तुः ससिताज्यदुग्धं पयोऽथ वा केवलमग्निपक्वम्” हठस०।

वर्ज्याहारः “स्निग्धं भृशं वाऽभृशमेव रूक्षं क्षीरप्रभूतान्नमिहोत्सृजेद्यः। दध्ना च तक्रेण रजाक्तदन्नमन्नं च भूयोज्यमपथ्यमुक्तम्।। पुंस्त्वापहाः स्युश्चणका अपथ्या माषाश्च वल्या कफपित्तदोषाः। सितातियोगः क्रमिकृत्तु नेष्टो गुडो विकारी सह फाणितेन। अत्यल्पमिष्टाशनतो न योगः स्यात् साधकस्याल्पबलस्य नूनम्। योगानुगुण्येन ततोऽन्नजग्धिर्मितोदितानाल्पतरा न भूरिः” हठस०। “कट्वम्लतीक्ष्णलवणोष्णहरित्त शाकं सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमद्यम्। आजाविमांसदधितक्रकुलत्थकोलपिण्याकहिङ्गुलशुनाद्यमपथ्यमाहुः। भोजनमहितं विद्यात् पुनरुष्णीकृतं तथा रूक्षम्। अतिलवणादिकयुक्तं कदशनशाकोत्कटं वर्ज्यम्” हठप्र०।

वर्ज्यानि “वर्जयेद्दुर्जनप्रीतिं वह्निस्त्रीपथसेवनम्। प्रातःस्नानोपवासादिकायक्लेशादिकं तथा” हठप्र०।

“मद्यं गर्भान्नपानं सुतनुरतिमटद्वाराममपाण्डित्यवेदशास्त्रालोकः सुगीतं सततमतिकलं हेमरूप्याम्बराणि। नृत्यं राज्ये च सङ्गः कुसुममलयजे सम्पदः स्फीतिशौर्य्यं ताम्बूलं चेति सर्वं विषयसुखमथासंश्लिष्टं यत्त्यजेत्तत्। नित्यस्नानाद्यौ व्रतं शौचसक्तिर्ध्यानं ध्येयं मन्त्रजाप्यं च दानम्। गेहारामाद्यास्तथा कल्पना वै धर्मा एते योगविघ्नाः प्रदिष्टाः” हठस०।

आहारमानम् “शाल्यन्नमुद्गादिकमुष्टिकद्वयं प्राक् प्राणपूर्णोदरकेऽशनस्य। ह्रासो विधेयो ह्यनु साधकेन दुग्धाद्यभावे क्रमकुम्भवृद्ध्या” हठस०। अत्र हंसकलेन स्वल्पाहारः प्राणायामे विधेयः। यथोक्तं सनातनसिद्धान्ते “अभावे शालिमुद्गादिभोजनं मुष्टिकद्वयम्। ततो ह्रासः शनैः कुर्य्यात् प्राणे पूर्णे तथोदरे” अस्यार्थः अभावे घृतदुग्धयोरभावे मितभोजने कुम्भकवृद्धिक्रमानुरूपः मन्दमन्दमशनह्रास उचितः। न हि प्रथममभ्यासे यथा यथा कुम्भकवृद्धिर्भवति तथा तथा कुम्भकपूर्णोदरत्वात् कुम्भजाग्निना क्रमजितवायुवेगतया जिताग्निर्भवति तथा तथाऽशनह्रासः। साधकस्य योगानुसारेणात्कृतः आरोग्यबीजसुतसाहबलौजःप्रभृतिकरस्य भवति न प्रथमम्” हठस०। ग्रन्थान्तरे “आहारं क्षपयेद्योगी कृष्णपक्षे कलाक्रमात्। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा कुम्भोऽस्य वर्द्धते”। योगसारसमुच्चये। “ततो येन केनाप्युपायेन पित्तं सदाभ्यासिना पालनीयं प्रयत्नात्। विशुद्धो हि यस्तत्संद्योत एषः शुभो ज्ञानवह्निस्वरूपः प्रकाशी। सूर्य्यप्रवेशे पवनेऽशनं सच्चन्द्रप्रवेशे शयनाम्बुपानम्। इत्यादि चान्यत् स्वधिया विचार्य्य पथ्यानि योगाभ्यसने हितानि”।

योगनिषेधावस्थादि “मलाः सद्रवाः पूतिगन्धाश्च किञ्चित् सरुक् चोदरे गौरवं चालसत्वम्। यदैतद्भवेद्दु विघ्ने साधकेन तदा प्राणरोधोऽह्नि तस्मिन्न कार्य्यः” हठस०।

योगारम्भकालः “अन्तर्हिताः सान्द्रतमा विशुष्का अपद्रवाः पक्वमलादयोऽपि। अभ्यासिनां प्राणनिरोध एष तदा विधेयः शुभयोगसिद्धिदः” हठस०।

नित्यकर्म्म व्याकर्त्तव्ये। "न लालयेन्नो करणं निपीड़येत् भृशं मिताशी मितनिद्रयोक्तिः। प्रातःशिरःस्नानमथो न रोचयेदाहठयोगोऽपि कदापि योगी। आवश्यके तूष्णजलैर्विधेयं स्नानं न कार्य्यं हिमवारिणा तत्। स्नानं प्रगेऽनिष्टमिदन्तु कण्ठस्नानं स्मृतं सूरिह मध्यमेऽह्नि। व्यायाममात्रपकर्षं भृशशैत्यदेशमत्यम्बुपानमतिविस्मरणं च-चैव। निद्रां दिवा निशि च जागरणं च चिन्तां क्लेशावहं यदखिलं तदिहापि जह्यात्। यत् स्वस्थान्यस्य दुःखावहमपि न भजेत् तद्गिरा मानसेन कायेनापीषदग्ने र्नहि न हि वनितायाश्च सेवां विदध्यात्। हिंसां द्वेषं तथाहङ्कृतिमशनमति प्राणिपीड़ां वियोगं भिन्नाभिन्नत्वबुद्धिं स्वानशनममतां सङ्गतिं संत्यजेच्च। व्यायामकस्यास्य ततोऽङ्गमर्दनं कुर्य्याद् वरिष्ठोत्तरसाधकस्य। स्यादङ्गमर्दैन तया स्फुटत्वं वायोर्जयो देहमृदोः समाप्तिः। पानाशने कर्म सुखावहं यद्योगस्य विघ्नो न हि तेन किञ्चित्। सेव्यं तदेकं परमार्य्यवर्य्यैर्हेयं मनःक्षोभकरं हजालत्। अभ्यासिना भूमिगृहे मठे वा न तैलदीपः प्रविशेय ईक्षणे। यस्मिन् ज्वलत्येव सुकम्पितो दृक् प्राणो विमार्गं द्रवतीत्यसुं त्यजेत्"। अतो योगमठे घृतदीप एवोपयुज्यते" हठस०। "उत्थाय ब्राह्मकाले रहसि च परितः साधकः प्राणरोधस्याभ्यासं प्रातरङ्घ्रिद्वमितघटिकमथो पीठमुद्रादि कुर्य्यात्। व्यायामं चानु सार्द्धप्रहरयुगलकान्तं ततः पथ्यमल्पं भुञ्जीयादम्लतीक्ष्णोष्णलवणविदाह्युज्झितं चाज्यदुग्धम्। प्राणायाममथाचरेत् प्रथमके यामे निशः साधको यामैकं शयनं भजेदनुकृतौ प्राणावरोधं श्रयेत्। शौचाद्यं घटशोधनादिकमथो यामे निशायां श्रयेत्तुर्य्यं नाडिविशोधनं त्वतिदृढोऽभ्यासस्तु प्राणमामकः। मध्ये मध्ये चित्तविश्रान्तिहेतोः साम्बं शश्वत् संभजेदासनञ्च। अभ्यासान्तेऽभ्यासिना स्वल्पमल्पं संभोक्तव्यं भूरिवारं सुरुच्यम्। मध्ये मध्ये चारणं मेरुचालमभ्यासादौ संभजेताविशङ्कः। सर्वाङ्गीणा नाडिका दोषपूर्णा आभ्यां स्फुटाः सुसंरम्भाध्यमाप्ताः" हठस०। (आभ्यां चारणमेरुचालनाभ्यां दोषा दुष्टान्तरसमलाः)

गजकरणी "दृढ़ त्राटकाभ्यासतः कूर्मवायोर्जये मूलबन्धेन चापानसिद्धिः। जये स्यादुदानस्य जालन्धरेण समानस्य चालेन च प्राणवायोः। धत्ते गजकरण्येषा समानोदानयोर्जयम्। पक्वामाशयगाजीर्णनाहाद्यखिलशोधिनी। कोष्ठहृत्कण्ठसंदृष्टामापित्तकफबाधनी। श्वासं बलं हृत्प्रसादं वह्निदीप्तिं सहृद्यमम्। धत्ते लाघवमङ्गेषु प्राणस्य सुखवाहिताम्। हृत्कण्ठकोष्ठसंशुद्धा स्थूलाजीर्णादिरोगहृत्। हन्ति गजकरण्येषा नाभेरूर्द्ध्वमधोमलान्। पक्वापक्वान् रोगहेतून् बहिः प्रक्षाल्य पातयेत्। कोष्ठगुदादागलान्तं गलान्तं क्षालयेत् भृशम्। आभ्यां विशुद्धकोष्ठो यः सप्राणापानयोर्गतिम्। सूक्ष्मां देहसञ्चरितां लूतकागतिवत्सुधीः वेत्ति पिकासमां चित्ते कोष्ठान्तः परिसर्पतोः। नाड़ीसञ्चारविज्ञानमनयोः सकलं यथा। जानाति साधकः शुद्धो नाडीसंस्थानसंविदम्। (एवं धौत्यामपि नाभ्यूर्द्धमङ्गं ज्ञेयम्) "महाचक्रमादौ विरुध्यानु सम्यग् भजेद्बन्धमुद्रामथो खेचरीं च। ततो वारिपानं प्रकुर्य्यात् सुधांशोः सुधां साधपेयां प्रयागे स्रुतिञ्च। विना ग्रन्थिभेदं विना चक्रभेदं विना ब्रह्मरन्ध्रप्रवेशं जितस्य। खगस्यात्मना कार्यसिद्धिं विनास्ते न सिद्धिर्न योगो न शून्यत्वलाभः" हठस०।

आसनफलम् "संप्राप्तवीजभावो यमनियमाभ्यामयं योगः। प्राणायामासनकैरङ्कुरवान् साधकस्य भवेत्। स्यादासने स्थैर्यमरोगिताङ्गे सुलाघवं दुःखसुखोष्णशीतैः। द्वन्द्वैर्जितेऽखिलैरभिभूयते नाऽनन्ते समापत्तिरतो यमाभ्याम्। साधनत्रयमिदं मरुज्जये प्रोदितं प्रमितजिह्विरिष्टदा। शक्तिचालमथ साधनद्वयम् नाभिवायुघ्रतिनाडिचालनम्"। नियमैश्च यमैर्विषाणि रोगाः प्रविनश्यन्ति सुसंयतस्य पीठैः। चिरकालपदान्तरा असाध्याः यमिनः साधुजितासनस्य पुंसः" हठस०। (यमाभ्यां यमनियमाभ्याम्)

कुक्कुटासनम् "संस्थाप्य पद्मासनमत्र सम्यक् करौ तु जानूरुयुगान्तरे दृढम्। निवेश्य संस्थाप्य तले धरायां व्योमस्थ उक्तं त्विति कुक्कुटासनम्" हठस०।

उत्तानकूर्मकम् "कुक्कुटासनबन्धस्थो दोर्भ्यां संबध्य कन्धरे। भवेत् कूर्मवदुत्तान एतदुत्तानकूर्मकम्" हठस०।

धनुरासनम् "पादाङ्गुष्ठौ पाणियुग्मेन धृत्वा कर्णावध्याकर्षयेत् स्वस्य शश्वत्। कुर्य्याच्चापाकर्षणं प्रोक्तमेतदासनस्य दोर्षाजिन्नाड़िशुद्ध्यै" हठस०।

मत्स्येन्द्रासनम् "वामोरुमूलार्पितदक्षपादं जान्वोर्बहिर्वेष्टितवामदोष्णा। प्रगृह्य तिष्ठेत् परिवर्त्तिताङ्गो मत्स्येन्द्रनाम्नोदितमासनं स्यात्। मत्स्येन्द्रपीठे जठरं प्रदीप्तं प्रचण्डरुग्मण्डलखण्डनाञ्च। अभ्यासतः कुण्डलिनीप्रबोधं दत्ते स्थिरत्वं हि ददाति पुंसाम्" हठस०।

पश्चिमतानासनम् "प्रसार्य्य पादौ भुवि दण्डरूपौ दोर्भ्यां च पादद्वितयं गृहीत्वा। जानूपरि न्यस्तललाटदेशोऽभ्य-सेदिदं पश्चिमतानमाहुः। इति पश्चिमतानमासनाख्यं पवनं पश्चिमवाहिनं करोति। उदयं जठरानलस्य कुर्य्यात् उदरे कार्श्यमरोगतां च पुंसाम्" हठप्र०।

मयूरासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेन तत्कूर्परे स्थापितनाभि-पार्श्वः। उच्चासने दण्डवदुत्थितस्य मयूरमेतत् प्रवदन्ति पीठम्। हरति सकलरोगानाशु गुल्मोदरादीनभिभवति च दोषानासनं वै मयूरम्। बहुकदशनभुक्तं भस्म कुर्य्या-दशेषं जनयति जठराग्निं जारयेत् कालकूटम्" हठप्र०।

शवासनम् "उत्तानशववद्भूमौ शयनं तु शवासनम्। शवा-सनं श्रान्तिहरं चित्तविश्रान्तिकारकम्" हठप्र०।

सिंहासनम् "गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत्। दक्षिणे सव्यगुल्फं तु दक्षगुल्फं तु सव्यके। हस्तौ तु जान्वोः संस्थाप्य स्वाङ्गुलीः संप्रसार्य्य च। व्यात्तवक्त्रो निरीक्षेत नासाग्रं सुसमाहितः। सिंहा-सनं भवेदेतत् पूजितं योगिभिः सदा। बन्धत्रयस्य सन्धानं कुरुते चासनोत्तमम्" हठप्र०।

भद्रासनम् आसनशब्दे ८८६ पृ० द्रष्टव्यम् तत्फलम् "भद्रं कफक्लेशसमीरहारि" हठस०।

कूर्मासनम् "गुल्फद्वयेनापरिपीड्य पायुं जानुद्वयं भूमि-तले निधाय। कूर्मासनं स्यादिति योगिवर्य्यैरशीतिवाता-मयहारि चोक्तम्" हठस०।

वज्रासनम् "स्थित्वा समं सरसिजे कृतवज्रकोणोवीरङ्घ्रयो-रधःस्थकरकूर्परकौ विधाय। बद्धोर्द्ध्वपाणितलयुग्म तदु-त्तमाङ्गस्पर्शाङ्गुलस्य कलयेदुपरि प्रकामम्। उत्तान एव चिबुकं हृदयेऽर्प्य तिष्ठेत् कुर्वन् समीरणनिरोधनमेक-चित्तः। काये यदोदर उदेति च भूरिदाहोऽधोवा-युनिःसृतिरुदेति तदा क्रमेण। संमोचनीयमिदमासन-मार्य्यधीभिर्मन्दं विनाशयति घोरतरज्वरार्त्तिम्। सन्दीपने हुतवहस्य च वज्ररीति संज्ञं प्रभुक्तपरिपाचन-मासनं स्यात्" हठस०।

वृश्चिकासनम् "धरामवष्टभ्य करद्वयेनोरः पार्श्वयोः स्थापितत्-स्वकूर्परः। वृश्चीव पुच्छप्रतिमाङ्घ्रिपार्ष्णी धृत्वाऽस्य शीर्षं चिबुकं विधाय। यत्रेति सन्तिष्ठति साधकस्तत् विषा-पहं वृश्चिकसंज्ञमासनम्" हठस०।

मूलबन्धासनम् "वामाङ्घ्रिपार्ष्णाग्रम तदुरुकैर्गुदाननान्तरं भूरि निपीड्य साधकः। न्यस्तं विधायाग्रपदं सुगुल्फतो-ऽधो दक्षपादं लघु वामजानुनि। विन्यस्य बद्ध्वा गलको-ऽनुजालन्धरं समं स्थापितसर्वगात्रः। महाप्लवतृस्थाणु-रनन्यचेता भ्रूमध्यदृग् दोर्युगसंधृतोरुः। इदं मूल-बन्धासनं योगसिद्धिप्रदं दीपनं जाठराग्नेरतीव। ध्रुवं शक्तिसन्दीपनं मूत्रवर्चोजिदर्शोग्रहण्यामयानां विनाशि। समवाहनमाशु मारुतस्य विदधात्यूर्द्ध्वगतिं जयं च सिद्धेः। विहिते किल विष्टरेऽत्र पायौ महती वह्नि-शिखा सदोपयाति। भजगी परिजागराद्यवस्था वि-बुधैरूर्ध्वगतिस्त्वपानवायोः" हठस०।

गोमुखासनम् "सव्ये कृत्वा दक्षगुल्फं तु पूर्वं पार्श्वे यत्र स्थाप्यते सन्निवेश्य। दत्त्वा वामं गुल्फकं पृष्ठपार्श्वे तत् पीठं स्यात् गोमुखं गोमुखाभम्। अपानसिद्धिं विद-धाति मूलबन्धाश्रिहन्त्येव भगन्दरार्शः। धौत्याश्च नौले-र्वितनोति सिद्धिं सुसाधकस्यासनमेतदग्र्यम्" हठस०।

कुब्जिकासनम् "किञ्चित् तिर्य्यक् साम्यमास्थाय जानुमूर्द्ध्नि धृत्वा संपरावर्त्तितेन। कृत्वा मूले पादमाधाय तिष्ठे-देतत् पीठं कुब्जिकं वह्निकारि" हठस०।

पार्श्वोपधानासनम् "समानभूमौ शयनं विधायोत्तानौ करौ पार्श्वयुगान्तराले। पृष्ठे मिथः साधु निबध्य यत्र पार्श्वो-पधानासनमुक्तमुत्तमैः" हठस०।

उत्कटासनम् "युञ्जा स्फिचोः स्थीयत ऊर्द्ध्वजानुर्यत्रासने पाद-तलद्वयोपरि। स्फिग्भ्यां मनागुत्कटकं धरित्रीमस्पृश्य पीठं स्मृतमुत्कटाख्यम्" हठस०।

पद्मासनम् "वामोरूपरि दक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां दृढम्। अङ्गुष्ठौ, हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोकयेदेतद्व्याधि-विनाशकारि यमिनां पद्मासनं प्रोच्यते" हठस०।

प्राणायामाङ्गपद्मासनम् "उत्तानौ चरणौ विधाय विधिवत् सक्थिस्थितौ योगिरत्युत्तानौ स्वकरौ विधाय च मिथो जङ्घे समाकृष्य च। नासाग्रे दृशमाविधाय चिबुकं चोत्तम्य वक्षःस्थलं मूले साधु सरन्ध्रयाऽभिकलयेदेतत् सरोजस्य सत्। अपानमुत्थाप्य शनैः स्वशक्तितः प्राणं समाकृष्य च कुम्भकं चरेत्। धृत्वा यथ शक्त्यनुरेचये-च्छनैर्वायुं गदघ्नं स्मृतमम्बुजासनम्। समस्तदोषज्वर-दाहमोहपित्तामयघ्नं सकलं सुखावहम्। प्राणः समो-ऽस्मिंस्खलति क्षणेन मुनेरनुष्ठानविधौ सरोरुहे" हठस०।

करसंपुटपद्मासनम् "कृत्वा संपुटितौ करौ दृढतरं बद्ध्वा तु पद्मासनम्। गाढं वक्षसि संनिधाय चिबुकं ध्यानञ्च

मन्येनसि । वारंवारमपानमूर्द्ध्वमनिलं प्रोच्चालयन् पूरयन् मुञ्चन् प्राणमुपैति बोधमतुलं शक्तिप्रभावादतः" हठयोगः ।

सिद्धासनम् "योनिस्थानकमङ्घ्रिमूलघटितं कृत्वा दृढं विन्यसेन्मेढ्रे पादमथैकमेव हृदये धृत्वा समं विग्रहम् । स्थाणुः संयमितेन्द्रियोऽचलदृशा पश्येद् भ्रुवोरन्तरं चैतन्मोक्षकपाटभेदजनकं सिद्धासनं प्रोच्यते" पवनयोगसं० ।

वीरासनभद्रासनस्वस्तिकासनानि आसनशब्दे ८८६पृ०दृश्यानि

सुखासनम् "येन केन प्रकारेण सुखं स्थैर्य्यं च जायते । तत् सुखासनमित्युक्तमशक्तस्तत् समाश्रयेत्" स्कतसंहिता । इदमेव "स्थिरसुखमासनमिति" पात० लक्षितम् ।

षट्कर्मोपक्रमः "अथासने दृढो योगी वशी हितमिताशनः । गुरूपदेशमार्गेण प्राणायामं समभ्यसेत् । यावद्वायुः स्थितो देहे तावज्जीवितमुच्यते । मरणं तस्य निष्क्रान्तिस्ततस्तात् वायुं निरोधयेत् । चले वाते चलं चित्तं निश्चले निश्चलं तथा । योगी स्थाणुत्वमाप्नोति ततो वायुं निरोधयेत् । मलाकुलासु नाड़ीषु मारुतो नैव मध्यगः । कथं स्यादुन्मनीभावः कार्य्यसिद्धिः कथं भवेत् । शुद्धिमेति यदा सर्वं नाड़ीचक्रमनाकुलम् । तदैव जायते योगी प्राणसंग्रहणे क्षमः" इत्युपक्रमे "यदा तु नाड़ीशुद्धिः स्यात्तदा चिह्नानि बाह्यतः । कायस्य कृशता कान्तिस्तथा जायेत निश्चितम् । यथेष्टं धारणं वायोरनलस्य च दीपनम् । नाडीभिर्व्यक्तिरारोग्यं जायते नाड़िशोधनात् । मेदःश्लेष्मादिनाशार्थं षट्कर्माणि समाचरेत् । अन्यथा नाचरेत्तानि दोषाणां समभावतः । धौती वस्ती तथा नेती त्राटकं नौलिकं तथा । कपालभाती चैतानि षट्कर्माणि प्रचक्षते । कर्मषट्कमिदं गोप्यं घटशोधनकारकम् । विचित्रगुणसन्धायि पूज्यते योगिपुङ्गवैः" हठप्र० ।

धौती "चतुरङ्गुलविस्तारं हस्तपञ्चदशायतम् । गुरूपदिष्टमार्गेण सिक्तं वस्त्रं शनैर्ग्रसेत् । पुनः प्रत्याहरेच्चैतदभ्यासाङ्गेतिकर्मवित् । कासश्वासप्लीहकुष्ठं कफरोगाश्च विंशतिः । धौतीकर्मप्रभावेण शुध्यन्त्येव न संशयः" हठप्र० "विंशद्धोःप्रमितं च पञ्चदशदोर्मानं च विस्तारतस्त्वाऽर्य्यरङ्गुलविस्तृतं सुघटुलं सिक्तं सुवस्त्रं तनु । स्थित्वा गोमुखविष्टरे सुशनकैरेतत् ग्रसेत् साधको मन्दं चानु विनिर्हरेत् कफगदश्वासेषु धौती हिता" हठस० ।

वस्ती "नाभिदघ्ने जले पायुन्यस्तनालोत्कटासनः । आधारात् कुञ्चनं कुर्य्यादपानं वस्तिकर्मवित् । गुल्मप्लीहोदरं चापि वातपित्तकफोद्भवम् । वस्तिकर्मप्रभावेण क्षीयन्ते सकलामयाः । धात्विन्द्रियान्तःकरणप्रसादं दद्याच्च कान्तिं दहनप्रदीप्तिम् । अशेषदोषोपचयं हि हन्यात् अभ्यस्यमानं जलवस्तिकर्म" हठप्र० ।

"जलं पायुविन्यस्तनालस्य मार्गात् जले नाभिदघ्ने समाकृष्य चोर्द्ध्वम् । चलत्युत्कटे विष्टरेऽपानकोषात् जलं याति तुन्देऽम्बुना वस्तिकर्म" (नालं वंशादिसूक्ष्मसुस्निग्धनालिका) । आदावुत्कटविष्टरे परिगतः प्रोत्थाप्य सम्यग्नलं पायुद्वारविकाशकोचविधिना वायूर्द्ध्वमाकर्षयेत् । आपूर्य्य दृतिवत्तु तुन्दमभितो नौल्या प्रचाल्यानिलं कृत्वाऽधोमलमुत्सृजेत् समखिलं योगी बहिःकोष्ठगम्" । अत्र वस्तिकर्मणि गोमुखमेव प्रशस्तमनुभूतमिति सङ्केतः । अत्र सर्वकोष्ठमलानां कोष्ठक्षालनपूर्वकद्रवत्वेन बहिःकृतिर्यथा भवति । तदुपायसङ्केतेन वस्तिकर्मकर्त्तव्यम् । पूर्वोक्तविधिना गोमुखे चोत्कटासने स्थित्वाऽपानद्वारोर्ध्वमन्तर्जलं किञ्चिद्गृह्णीत् । तदूर्ध्वं स्वस्तिकासने स्थित्वा समाकृष्य नाभेरुपरि हृदयान्तं कर्त्तव्यम् । पुनरुत्कटासनेन जलं गृहीत्वा प्राग्वन्नाभौ विधेयं स्वस्तिकेन स्थेयं विधेयम् । एवं वस्तौ स्वस्तिकेन चैवं सर्वं कोष्ठं जलपूर्णं कृत्वाऽभितः कोष्ठं बिभ्राम्यान्त्रसन्धिगतमन्त्रादिलीनपक्वापक्वसद्रवघनमलादि द्रवीकृत्य पश्चाद्बहिस्तज्जलं कुर्य्यात् क्रमेण न त्वरयेत् । तदाऽनेन विधिना कोष्ठः प्रक्षालितवस्त्रवद्धोऽपास्तदोषो भवति" हठस० ।

नेती "सूत्रं वितस्ति सुस्निग्धं नासानाले प्रवेशयेत् । मुखान्निर्गमयेत् सा हि नेती सिद्धैर्निगद्यते । कपालशोधनी कार्य्या दिव्यदृष्टिप्रदायिनी । जत्रूर्द्ध्वजातरोगौघं नेतिराशु निहन्ति च" हठप्र० ।

"आखुपुच्छसदृशं सुनिर्मलं षड्वितस्तिमितसूत्रमक्षणम् । संप्रवेश्य लघु नासिकाबिले वक्त्रतो रहसि निर्गमयेच्च तत् । नेतीति कर्मोदितमेतदार्य्यैर्जत्रूर्ध्वजाताखिलरोगहारि । कपालसंशोधनकारि कार्य्यं दिवारकं दिव्यदृशञ्च धत्ते" हठस० ।

त्राटकम् "निरीक्षेत् निश्चलदृशा सूक्ष्मलक्ष्यं समाहितः । अश्रुसंपातपर्य्यन्तमाचार्य्यैस्त्राटकं स्मृतम् । स्फोटनं नेत्ररोगाणां तन्द्रादीनां कपाटकम् । प्रयत्नात् त्राटकं गोप्यं यथा हाटकपेटकम्" हठप्र० । अस्य फलान्तरं हठस०उक्तं

यथा "सिद्धेऽस्मिन् नासिकाग्रेक्षणहततनुरुक्क्लेशवान् साधकः स्याद् भ्रूमध्यं च क्रमेणाकलयति सततान्यासतः खेचरीञ्च । दिव्यां दृष्टिञ्च धत्ते जनयति यमिनो योगनिष्पत्तिसिद्धिं मूर्द्धस्थाम्भोरुहे वै पवनहृदयोरक्रमेणानुलोम्यम्" प्रकारान्तरं यथा "प्रातः समुत्थाय सुखासने गतः समभ्यसेत् त्राटकमेक एव । प्रसार्य्य दृष्टिं ननु लक्ष्यमीक्षेत् समुज्ज्वलं तत् रहसीतचित्तः । अभ्यासतोऽस्मात् स्थिरतां समस्तु तः समीरनेत्रे इति लक्ष्यदीक्षा । विधाय किञ्चित् समये विलोचने संमुद्र्य पश्चात् भ्रटिति प्रसार्य्य । पश्येत् पुरो निश्चलमेकधीः खं पश्चात्तु यावत् पुरतोऽर्कविम्बम् । समभ्यसेत्तावदिमां क्रियां चेत् सुनिर्मला दृष्टिरनेन वै स्यात्" हठस० ।

नौलीकर्म तच्च द्विविधं बाह्यमान्तरं च तत्र बाह्यं यथा "अव्यापसव्यं लघु नालिकाभिर्व्यावर्त्त्य वेगैः कृतदोर्युगः कौ । कृत्वा भ्रमं स्वस्तिक आनतांसस्तुन्दस्थनालोत्थितिमेवमीहेत" हठस० । "अमन्दामन्दवेगेन तुन्दं सव्यापसव्ययोः । शतशो भ्रामयेदेष नौलीयोगः प्रचक्ष्यते । मन्दाग्निसन्दीपनपाचकाग्निसन्धानमानन्दकरी सदैव । अशेषदोषामयशोषणी च हठक्रियाऽसौ जयतीह नौली" हठप्र० । आभ्यन्तरमुक्तं हठरत्नावल्यां यथा "इडयावर्त्त्य वेगेन तथा पिङ्गलया पुनः । उभाभ्यां भ्रामयेदेषा ह्यान्तरा कीर्त्तिता मया" ।

कपालभाती "लोहकारस्य भस्त्रावत् कुर्य्यात् सव्यापसव्यतः । कपालभाती विख्याता कफामयविशोधिनी" हठप्र० । "सल्लोहकारधमनीव च संप्रपूर्य्यैकं नासिकापुटमरं सुविरेचयञ्च । योगी द्वितीयमिति भस्त्रिकयेव शश्वत् सव्यापसव्यपरिचालनमत्र कार्य्यम्" हठस० ।

चक्रीकर्म "सुस्निग्धं मसृणेन वा सुहविषा मध्याङ्गुलीयुग्मकं सार्द्रं लूनखं प्रसार्य्य शनकैः वायुं हृदन्तं क्रियात् । ऊर्द्ध्वं सर्वमिहाभितोऽत्र नलकाद्यं भ्रामयेदन्तरे यावत् पायुविकाश उद्भवति संप्रोक्तेति चक्री बुधैः । कृत्वेति चक्रीविधिमादरेण प्रक्षालयेत्तद्द्विषयं ततो दृढम् । आमादिदोषान्तमिति प्रकुर्य्यात् यथा गुदास्यं स्मयविस्मयं भवेत् । तथाङ्गुलीनां त्रिचतुःक्रमेण संभ्रामयेत् पायुविकाशनावधि । नलान्त्रगाढ़ाद्दृतिदुर्मलान्तः स्थान्मूलचक्रस्य विकाशनं च" हठस० । "पायुस्त्वं प्रसार्य्यान्तरङ्गुल्यौ भ्रामयेत् स्वयम् । यावद् गुदविकाशः स्यात् चक्रीकर्म निगद्यते । शूलव्याधिगुल्मरोगो नश्यत्यत्र न संशयः । मलशुद्धिर्दीपनं च जायते चक्रिकर्मणि" हठरत्नावली ।

गिलिकर्म "यद्घण्टिकामस्तकयोः पिधानमथो ललन्ती कथितोपजिह्वा । तदग्रकं तर्जनीमध्यमाभ्यां संमर्दयेद् द्वौ मुहुराकलय्य । गिलीति कर्मोदितमार्य्यवर्य्यैः सन्धिप्रलीनामकफौघहारि" हठस० ।

गजकरणीकर्म "उदरगतपदार्थानुद्वमेदेव नित्यं पवनगमनमार्गात् कण्ठनालप्रवेशात् । क्रमपरिचयवश्यो वायुमार्गो भवेद्वै गजकरणमितीव प्राहुरार्य्या हठज्ञाः । (अपानवायोरूर्द्ध्वकरणात् । पवनोर्द्ध्वकरणेन वा । पाय्वाकर्षणेन यद्भक्षितं वस्तु तदुद्वमेत् । कण्ठनालप्रवेशात् । कण्ठे नालस्य प्रवेश एरण्डनालस्य प्रवेशस्तस्मात् । तदा क्रमपरिचयक्रमेण वस्तुपरिचयः स्यादित्यर्थः) हठस० । "प्राक् स्थित्वोत्कटविष्टरे समतनुर्नौल्यानलोत्थापनं कृत्वाऽपानमनूर्द्ध्वमीरणपथा गत्वौ विधायोद्वमेत् । यत् प्राग्भक्षितमन्नपानमथ वा नालप्रवेशान्मुखे तत् पश्चादशितं वमेदनुविधिः प्रोक्तो हठज्ञैरिह । आसने गोमुखे स्थित्वा कृत्वा भूमौ करौ दृढम् । नम्र ऊर्द्ध्वं वायुदृष्टिं नालादुत्थाप्य चाचरेत् । वक्त्राग्रमेवं विहिते दोषोर्भक्षितसंयुतः । एवं गजकरण्युक्ता भक्षितोद्वमनक्रियेति" । वायुदृष्टिम् अपानेन सह प्राणस्य प्रकाममूर्द्ध्वाकर्षणम् । नालोत्थानसमकालं कुर्य्यादिति भावः । अस्यार्थः उत्कटे आसने स्थित्वा बाहुयुगलं बद्धमुष्टि जानुद्वयोपरि संस्थाप्य नम्राधोमुखः आनम्रकटिपृष्ठ आस्थिताङ्गो नालोत्थानं कृत्वाऽनु पश्चाद्वायुमूर्द्ध्वं विधाय सोदरवेगैरशितमुद्वमेत् । यदि कदाचिन्नोर्द्ध्वमशितं याति तदोत्थायानम्रकटिपृष्ठो जानुद्वयं तिष्ठन् दोर्भ्यां धृत्वा प्राग्वदुद्वमेत्" हठस० ।

शङ्खप्रक्षालनम् "नासापुटेन सलिलं परिपीय वक्त्रमार्गेण तद्बहिरहो कलयेत् सुधीरः । पीत्वैककेन पुटकेन च नासिकाया अन्येन वारि शनकैर्बहिरुद्वमेद्वा । शङ्खप्रक्षालनमिदं कफपित्तहरं परम्" हठस० ।

वायुसाधनम् "इदानीं क्लेशहानार्थं कर्त्तव्यं वायुसाधनम् । येन संसारचक्रेऽस्मिन् रोगहीनो भवेद् ध्रुवम्" । शिवसंहिता "राजदन्तयुगलान्तमस्पृशन् सन्निधाय रसनां तदन्तिके द्विक (काक) चञ्चुपुटमारुतं पिबेत् प्राणसंयमनमेतदुत्तमम्" । "जिह्वां कृत्वाऽनाकुलस्तालुमूले दन्तैर्दन्तान् गाढ़मापीड्य सद्यः । मन्दं मन्दं यः पिबेद्गन्धवाहं सोऽसौ पूरैः शाकमन्तः स्वर्वाङ्गः" त्रिपुरा·

सारसमुच्चये। एतदभ्यासप्रकारः "नलिकासदृशीं काकीं विधाय पूरयेत् तया। श्वसनं कुम्भयेच्चाथ रेचयेत् काकचञ्चुकम्" कुम्भकपद्धतिः। "द्विक(काक)चञ्चुवदास्येन वायुं परिपूर्य्यानु निरोधयेद्धि वायुम्। रसनामुपरिभ्रुवं विधायामृतधारां पिबतीह यः सुखी सः। अमुं रेचयेद् घ्राणरन्ध्रद्वयेन स्मृता शीतली काकचञ्चुवाख्य एषः। मरुद्द्वन्द्वयोगप्रवीणोऽस्य मर्त्यो भवेदेव संसाधनात् मुक्तिभाग् द्राक्" कुम्भकपद्धतिः। आसने स्थिरीभूते प्राणायामं कुर्य्यात् तत्प्रकारः प्राणायामशब्दे ४५१५ पृ० उक्तप्रायः अधिकमत्रोच्यते।

"मात्राप्रमाणयुक्तात् प्राणायामोऽयमोङ्कारात्। सेव्यः प्राणापानावूर्ध्वमधः सन्निरुध्य यत्नेन। प्राणायामे पद्मपीठे स्वदक्षाङ्गुष्ठेनादौ सन्निरुध्येन्दुनाडीम्। वायुं नातिद्राक् शनैर्नातियुक्त्या व्याकृष्योर्ध्वं पूरयेत् स्वोदरान्ते। यथा स्वशक्त्या लघु धारयित्वा नाड्या ततः पिङ्गलया विरेचयेत्। निरोधहीनं विपरीतमध्यं हृदास्थिरेणाभ्यसनं मुनिश्चरेत्। येन त्यजेत् तेन निरोधहीनं धृत्वा पुरान्येन विरेचयेत् शनैः। यान्त्येवमभ्यासरतस्य पुंसः स्थितिं स्वकृत्ये चलचित्तवृत्तयः। यथाशक्त्याकृष्य स्वाङ्गं पूरयेदुदरं शनैः। यथाशक्त्याधृतं पश्चाद्रेचयेदविरोधतः"। हठयोगे "प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत्। पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजद्वामया। सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिनाऽभ्यासं सदा तन्वतां शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्ध्वतः" हठस०।

"तत्र भूतशुद्धिप्राणायामं कृत्वा तदन्तेऽभ्यासार्थमुक्तसंख्यासहितकुम्भकयथाशक्तिप्रणवजपध्यानाभ्यां सार्द्धमासत्रय कुक्षिस्थाशेषोपपातकपातकसहितपापपुरुषनिरासनद्वारा मनोवहनाडीगतमानसकामक्रोधादिमलशुद्धये यथोक्तपथ्यैकान्तसेवापूर्वकं विधायानु शारीरनाडीगणशुद्धिः षण्मासं विधेया" हठस०। सनातनसिद्धान्ते "निरालम्बमनाभूत्वा प्राणायामं समभ्यसेत्। शनैश्च शतपर्यन्तं सप्तवारं समभ्यसेत्। प्रातःसायञ्च मध्याह्ने ह्यर्द्धरात्रौ विशेषतः। याममात्रं यदा पूर्णं भवेदभ्यासयोगतः। एकवारं प्रकुर्वीत तदा योगीन्द्रजृम्भणम्। षड्विंशञ्च शतैकञ्च प्राणायामांश्च नित्यशः। 'षण्मासाभ्यन्तरेणैव शुद्धा नाडीगणास्तथा। ततो वृद्धिक्रमेणैव प्रणवेन च धीरधीः। स्वशक्त्यार्थ-गुटिका कार्य्या स्वर्णमयी चातिशोभना। ततो नाडिगणः शुध्येत् वरं भवति लक्षणम्। चन्द्रं पिबति सूर्य्येण सूर्य्यं चन्द्रमसा पिबेत्। अयं हि कालाभावेन जीवेदाचन्द्रतारकम्"। तदङ्गासनमुक्तं सनातनसिद्धान्ते "चतुरस्रं द्विहस्तञ्च उत्तुङ्गं चतुरङ्गुलम्। चेलोर्णाकुशचर्मादि चासनं सर्वसौख्यदम्"।

नाडीशुद्धेस्तदङ्गता "नाडीविशुद्ध्यास्तमिरामलो यदा तदा समर्थोऽनिलधारणे चिरम्। स्यात् कोष्ठगर्त्तस्थमलोघकर्दमक्षयेऽग्निरिद्धः क्व तनौ रुजां जनिः। सिद्धापानादजग्रन्थिं भित्त्वोर्ध्वं सर्पताऽग्निना। मुनेस्तदा प्राणयुतो हृदाश्रितोऽनाहतध्वनिः। नाडीमध्यमलक्षयेऽल्पशयनं मूत्रं विडल्पैनसः पुंसः स्वल्पमरोगता न क्षमयो लाला न घर्मोरतिः। दुस्ते श्वानिलपित्तशान्तिरमलः कायो भवेत् सुन्दरस्तावत्कालमयं कुभोजनियमपाह भजेदल्पभुक्। योगारम्भाद्यङ्गमुक्तं हि नाडीशुद्धिर्देहे शीर्षमाद्यं यथाङ्गे। यावत् सिद्धैषा हठाङ्गं न मुख्यं तावद्योगः साधकस्य व्यलीकः। नाडीविशुद्धे मरुतो जयः स्यात् जितेऽनिले याति मनः स्वयं लयम्। क्षीणे मनस्यस्तमितैहिकार्थे ज्ञानप्रकाशः समुपैति निर्मले। पूते त्रिधानाडिविशुद्धितः स्यादारम्भकाले हठसिद्धिचिह्नम्। क्रमेण कम्पादिजिताऽनिलानुरूपं हि घर्मान्तरमभ्युदेति। सगर्भकायामविनिर्गतांहा मुनिस्तदारम्भ उदेति सिद्धिभूः। सन्नाडिशुद्धेः परिणाम एषः संप्राप्यते सद्गुरुणा विना नो" हठस०।

प्राणायामलक्षणं मार्कण्डेयपु० "शृणुष्व च महीपाल प्राणायामस्य लक्षणम्। युञ्जतस्य सदा योगं यादृग्विहितमासनम्। पद्मं सिद्धासनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम्। आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि। समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणावुभौ। संवृतास्यस्तथैवोरू सम्यग्विष्टभ्य चाग्रतः। संपश्यन्नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्। इत्थं योगी यताहारः प्राणायामपरायणः"। "यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः। आपिबेयुस्तथा वायुं पिबेद्योगी जितश्रमः। मृदुत्वं सेव्यमानास्तु सिंहशार्दूलकुञ्जराः। यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः। विश्वासतां यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः। तथैव योगी स्वच्छन्दं प्राणं नयति शोधितम्। यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न मानवान्। तद्वन्निरुद्धः पवनः किल्विषं न नृणां तनुम्। तस्माद्युक्तः सदा

योगी प्राणायामपरो भवेत्” इति योगचन्द्रिकायाम् । “प्राणायामान्तरः षष्टिं कुर्य्यादेवमहर्मुखे । चत्वारिंशच्च मध्याह्ने सन्ध्यायां विंशतिर्भवेत् । अर्द्धरात्रे विंशतिः स्यादेवं प्राणविनिग्रहः” इति । “इड़या वायुमाकृष्य पूरयित्वोदरस्थितम् । शनैः षोड़शमात्राभिरकारं तत्र संस्मरेत् । पूरितं धारयेत् पश्चाच्चतुःषष्ट्या तु मात्रया । उकारमूर्त्तिमत्रापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् । यावद्वा शक्यते तावद्धारयन् जपसंस्थितः । पूरितं रेचयेत् पश्चान् मकारेणानिलं बुधः । शनैः पिङ्गलया विप्र ! द्वात्रिंशन् मात्रया पुनः । प्राणायामो भवेदेष ततश्चैनं समभ्यसेत् । प्रस्वेदजनको यस्तु प्राणायामेषु सोऽधमः । कम्पनं मध्यमं विद्यादुत्थानं चोत्तमं तथा । पूर्वं पूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसम्भवः । उत्तमे तु सुनिष्पन्ने प्राणायामे सुखी भवेत् । प्राणो लयति तेनैव देहस्थान्तस्ततोऽधिकः । देहश्चोत्तिष्ठते तेन कृतासनपरिग्रहः” । योगसारावल्याम् । “सरेचपूरैरनिलस्य कुम्भैः सर्वासु नाड़ीषु विशोधितासु । अनाहताख्यो बहुभिः प्रकारैरन्तः प्रवर्त्तेत सदा निनादः” इति । “अस्मिन्नाहते प्राणनादे कृत्वा मनः स्थिरम् । निर्भयं साधकः कुम्भद्धाभ्यसनमाश्रयेत् । ध्यायेन्मूले कर्णिकान्तः कुण्डलीरूपमीश्वरम् । नादासंक्रमणं शान्तं शिवध्याने क्रमक्रमात् । मूर्त्तिध्यानानन्दपीने नादानन्दे प्रलीयते । यथा यथा मनः शुद्धं लीयते ध्याननादयोः । तथा तथा वायुजय सिद्धिकृत् कुम्भ एधते । अहोरात्रमिति ध्यायन्नादासक्तमतिर्मुनिः । दृढ़भ्यासपरः शीघ्रं योगसिद्धिमवाप्नुयात् । यावन्न श्रूयते नादस्तावच्चित्तमिदं चलम् । नादे लीनं मनो ध्याने विना यत्नं हि युज्यते । स्वेदनिद्राङ्गमोटाद्याः क्षयं संयान्ति साधके । सपादघटिकोर्द्ध्वं स्यात् कम्पो जल्पनमेव च । आनन्दः स्यात् सदाभ्यासादारम्भे कुम्भकाग्निना । शुष्के नाड़ीमले दग्धे हृद्विकारे जयाग्निना । मूलस्थितिपदोर्भेदे पृथ्व्यम्बु विलयोद्गमे । अपाने ऊर्द्ध्वं क्रमशः प्राणेना कर्षिते यदा । मूलारपृथिवीभेदेऽपाने जाड्यतमो बलम् । स्वं ततोर्द्ध्वमाकृष्टावपानस्याधराङ्कुशम् । उत्तिष्ठन्ति निरालम्बं लघुतूलवदम्बरे । तदासनोत्थानसक्तं वायोर्विजयलक्षणम् । एतत् स्वस्थानसिद्ध्याद्यः स्थितिचक्रविभेदने । वक्ष्यमाणाभ्यासमतिं कुर्य्यात् योऽपानमारुतम् । उद्धृत्युन्मु स्वमज्जुषत्पृष्ठशाह्विधिवत्सया । पृष्ठवंशान्तरगतसुषुम्णार्द्धस्थले पदम् । त्रिकोणं दहनस्थान्तं तदधः स्थितिरित्यसौ । अभ्यासेन जितापानं प्राणेनोर्द्ध्वं मुखीकृते । पूर्ववाहं निराकर्त्तुं प्रतीचीपथमुत्तमम् । समवाहेन सुमतिर्नेतुं स्थितिमुखान्तरे । स्थित्यारभेदभ्यसनं कुर्य्यात् सद्गुरुचोदितम् । विधिपञ्चप्रभेदेन सर्वा आरम्भसिद्धयः । तावत्कालं साधकस्य योगोक्तनियमग्रहः । स्वाधिष्ठानं विभिद्योर्द्ध्वमपानः प्रगतः स्वयम् । तिर्य्यग्गतेन प्राणेन निरावरण ऊर्द्ध्वगः । अधः स्थितः सञ्चरति त्रिकोणं वह्निमण्डलम् । ध्मातो भस्त्रेव दहनो दृढ़ाभ्यासो मुनेर्हि सः । क्रमेण दीप्तो भवति सुषुम्णास्यमलं क्षिति । कुण्डलीं तापयत्येष चालितां प्राणवायुना । उत्कर्षप्राणायामेन शक्तिचालेन चाल्यताम् । ततः परिचयावस्थाशक्तिबोधकरी भवेत् । दीप्तोनलोऽपानजाड्यं शिष्टं दहति वैकृतम् । प्रकाशावरणे जाड्ये दग्धेऽङ्के कफजो मलाः । स्थानाग्निः स तदा सत्वप्रकाशक उपाधिहा । तथा योगाग्निना दग्धो देहो योगिवरस्य हि । न दृश्यते योगिदेहो दैवैरपि महाबलः । इच्छारूपस्तदा योगिदेहः स्यादजरामरः । सुषुम्णाचक्रानिलया प्राणापानौ ग्रसेद्यदा । तदा केवलकुम्भः स्यान्मुनेस्त्रैलोक्यसिद्धिकृत् । जलूका रुधिरं यद्वज्जलादाकर्षयेद्ध्रुवम् । ब्रह्मनाड़ी तथा धातून् सतताभ्यासयोगतः । तदा नद्यः पुष्कराद्यानदाः शुष्यन्ति पुष्कले । क्व दोषाः क्षुत्पिपासाद्या सर्वे नश्यन्ति योगिनः” । हठस० ।

प्राणायामकालमानम् “अथ प्रमाणमेतेषां रहस्यमपि कथ्यते चतुरष्टद्वादशभिः क्रमादादग्राः पलैस्त्रयः । ततः पञ्चदशोन्मानपलैरष्टादशोन्मितः । परस्ततश्चतुर्विंशत्रीव्रहेतुरिहेरितः । निसर्गाद्द्वादशगुणाः प्रत्याहारस्ततः परम्” हठस० ।

निसर्गप्राणायामकालः कुम्भकपद्धतौ “पञ्चगुर्वक्षरैर्युक्तः कालः पलमितो हि यः । निसर्गतः कुम्भकोऽयमतोऽर्द्धं रेचकः स्मृतः । अर्द्धः पूरक इत्युक्तो मात्राकुम्भविशारदैः । पञ्चविंशतिभिः प्रोक्तः पलैर्द्वादशमात्रिकः” । अयमेव नाडीशोधनोऽभ्यासप्राणायामः । “पञ्चाशद्भिर्द्वितीयस्तु सपादोदद्व्यधिकोन्मितः । तृतीय इति निर्दिष्टो दत्तात्रेयमतं यथा” । तदयं संक्षेपः “कनिष्ठे प्राणायामे एकस्मिन् कालमानं चत्वारि पलानि भवन्ति तदा द्वादशप्राणायामे सर्वकालमानं ४८ पलानि असौ प्रथम उद्घातः स्वेद-

सम्भवकालः। एवं द्वितीये मध्यमेरौ कालमानमष्टौ ८ पलानि तदा द्वादशभिः ९६ पलानि। अत्र सर्वकालः १।३६ घटिकादि मध्यमेरौ कालः। तीव्रमेरौ कालमानं १२ पलादि तदा द्वादशभिः १४४ पलानि २।२४ घट्यादि एवमुत्तमोत्तमो वायुजयकालो ज्ञेयः" हठस०।
तत्र अधमसाधके स्वेदातिरिक्तकम्पाद्यभावः। उत्तमसाधके यमादिगुणसम्पत्तौ कामसंकल्पाद्यपाये कम्पासनोत्थानादिर्न सम्भवः" हठस०। "तदा विध्वस्तपापस्य भवेदारम्भसम्भवः। चिह्नानि योगिनो देहे दृश्यन्ते नाडिशुद्धितः" इत्युपक्रमे "बलीयसि भवेत् स्वेदोऽङ्गे मुनेः प्रथमोद्यमे। यदा संजायते स्वेदो मर्दनं कारयेत्तदा। विभूत्या सह मिश्रेण श्रमजाताम्बुनाऽमुना। अन्यथा विग्रहाद्वायुर्नष्टो भवति योगिनः। दृढता लघुताऽङ्गे स्यात् श्रमजाम्बुकमर्दनात्। कम्पो द्वितीये भवति दार्दुरी मध्यमे ततः"। (दार्दुरी दर्दुरो भेकस्तस्येव उत्प्लुतोत्प्लुत्य गतिः)। ततोऽधिकतराभ्यासाद्गगने साधको हि सः। योगी पद्मासनस्थोऽपि भुवमुत्सृज्य वर्त्तते। वायुसिद्धिस्तदा ज्ञेया संसारध्वान्तनाशिनी" कुम्भकपद्धतौ "एवं नाड्याविवेकेन चतुःकालेषु विंशतिम्। कुम्भकान् यदि कुर्वीत नाडीशुद्धिस्त्र्यकुम्भके। पीयूषमध्यादिनाकाभं नाभौ सवितृमण्डलम्। मूर्द्धनाड्यां कृते कुम्भे ध्यात्वा शुध्यन्ति नाडिकाः। चन्द्रेण पित्तदोषाणामितरेषां परेण तु। नाडीशुद्ध्या तनौ भूयाच्चिह्नं मासैर्न संशयः। नादश्रुतिर्वपुःकार्श्यमारोग्यं वह्निदीपनम्। नैर्मल्यमक्ष्णोर्वदनप्रसादो बिन्दुनिर्जयः। द्विसप्ततिसहस्राणां नाडीनां मलशोधनम्। यथेष्टं धारणं वायोर्विकाराभाव एव च" हठस०
मात्राकुम्भकः "मात्राः षोडश पूरे स्युश्चतुःषष्टिस्तु कुम्भके। द्वात्रिंशद्रेचके प्रोक्ताः मात्राकुम्भः समीरितः। मात्राकुम्भो हृदन्तः शोषकः संप्रकीर्त्तितः। स्वाधिष्ठानानुगस्त्वायं प्लावनोऽमृतसेचनः। दाहनो नाभिसंस्थानो मात्राकुम्भः प्रकीर्त्तितः। मूलाधारे कृतस्त्वायं कठिनीकरणो मतः। पुनः कण्ठानुगो यस्य व्यूहनः स्यात् स कुम्भकः। ब्रह्मस्थाने नियोगेन मुक्तिदः परिकीर्त्तितः"। अयमाशयः। पूर्वाभ्यासे स्थानावलोकनचिन्तनाभ्यां मनसा दृग्भ्यां तादृक्त्वेन नासाग्रनाभिभ्रूमध्याङ्गुष्ठहृदयकण्ठादिनिखिलशरीरान्तर्गतप्रदेशेषु स्थानात् स्थानान्तरं साधकेन कुम्भितस्य वायोर्यथानयनं स्थापनं च पुनस्ततः स्तम्भितस्य वायोः प्रदेशान्तरे नयनमिति चेतसाऽस्य प्राणस्य चालनं कर्त्तव्यं गुरूपदेशेनेति मात्राकुम्भः। सूर्य्येण हृदि कुम्भनात् तदूर्द्ध्वं रसवहानां नाड़ीनां रसशोषणं भवति। एवं नाभौ सर्व्वसिरामूलत्वात् सूर्यमण्डलपदत्वात् अग्नियोगाद्वल्यौष्ण्यमत्र नाडिगतमलदाहः। एवं स्वाधिष्ठाने स्थितौ तस्य सौम्याप्रानचन्द्रपदत्वात् अमृतरससेचनस्तत्पार्थिवांशतमोऽपायद्वारा प्लावनो भवति। कठिनीकरणं मृदुताप्रधानं देहेन्द्रियेषु" हठस०।
मात्रामानम् "प्रदक्षिणीकृत्य जानुं नातिद्रुतविलम्बितम्। अङ्गुलीस्फिक्कतो मात्रा छोटिकाकरणाद्भवेत्"।
"मात्रा नवविधा प्रोक्ता योगिभिस्तत्त्वदर्शिभिः। निमेषोन्मेषणं मात्रा कालो लघ्वक्षरोन्मितः। गोदोहवत्सपानेषुक्षेपघण्टारवोन्मिताः। चतुरो ह्यतिमात्राः स्युस्तास्तु सेव्याः शनैः शनैः। देशकालानुसारेण प्राहुर्योगीश्वराः पुरा। पूरकुम्भकरेचेषु निसर्गजनितेषु यः। कालः स मात्रासंज्ञः स्यात् सर्वमात्राः क्रमादिमाः। अधमा इति ताश्चैव महामात्राः पुरोदिताः। जानु प्रदक्षिणीकृत्य त्रिवारं छोटिकामतु। करणात् ह्रस्वमात्रैषा मध्यैषा षड्भिरीरिता। जान्वोः प्रदक्षिणकृतिर्नववारमसौ वरेति" हठस०।
गृहस्थस्य प्राणायामकालः "सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते" गीता। अयञ्च पापशुद्धये गृहस्थैः योगसिद्धये च योगिभिश्च कार्य्यः। तादृशसमुदायस्य त्रिजपे पलद्वयं भवतीति तस्य कुम्भकालसंख्याबेदकत्व बोध्यम्। योगदीपिकायाम्" हठस०।
प्राणस्वरूपम् "समस्तेन्द्रियवृत्तिश्च प्राणो वायुः प्रकीर्त्तितः। तज्जयादिन्द्रियाण्येव विजितानि भवन्ति हि। अतः प्राणमनःस्पन्दयोः सहभावित्वात् प्राणनिग्रहे मनो निगृह्यते" हठस। योगवाशिष्ठे "बाह्याभ्यान्तरस्पन्दश्चित्तजो वातजोऽथ वा। न यस्य विद्यते तस्य दूरस्थौ विकृतिक्षयौ"। अयं भावः प्राणायामोपायोपेतस्य इतरस्मादल्पः श्वासप्रश्वासो भवति यथा खननच्छेदनादिषु व्याप्रियमाणस्य पर्वतमारोहतः शीघ्रं धावतो वा श्वासवेगो यावान् भवति न तावान् स्थितस्यासीनस्य वा भवति। यथा दुष्टैरश्वैरर्पितो रथो मार्गं त्यक्त्वा क्वापि नीयते स च सारथिना दृढरज्ज्वाकृष्टः सुमार्गे पुनर्धार्य्यते तथेन्द्रियैर्विषयैरासनादिभिरितस्ततो नीय-

मानं चित्तं प्राणरजच्चौ दृढधारितायां स्वात्मतत्त्वे धार्य्यते” इत्येवं चित्तविकारप्राणक्षयौ प्रकृतेऽभिप्रेतौ” हठस॰।

अभ्यासक्रमः “प्रथमे दिवसे कार्य्यं कुम्भकानां चतुष्टयम्। प्रत्येकं दशसंख्याकं द्वितीये पञ्चभिः सह। विंशतिं च तृतीयेऽह्नि पञ्चवृद्ध्या दिने दिने” योगदीपिका।

प्राणायामफलं हठयोगे गोरक्षनाथः। “द्वाराणां नवकं निरुध्य मरुतं पीत्वा दृढं धारितं नीत्वाकाशमपानवह्निसहितं शक्त्या समुच्चालितम्। आत्मध्यानयुतो ह्यनेन विधिना विन्यस्य मूर्द्ध्नि ध्रुवं यावत्तिष्ठति तावदेव महतां सङ्गेन संयुज्यते”।

प्राणायामप्रकारः “प्राणायामं ततः कुर्य्यान्नित्यं सत्त्वजयाधिया। यथा सुषुम्णान्तरस्थामलाः शोषं प्रयान्ति च। बद्धपद्मासनो योगी प्राणं चन्द्रेण पूरयेत्। धारयित्वा यथाशक्त्या भूयः सूर्य्येण रेचयेत्। प्राणं सूर्य्येण चाकृष्य पूरयेदुदरं शनैः। विधिवत् कुम्भकं कृत्वा पुनश्चन्द्रेण रेचयेत्। येन त्यजेत् तेन पूर्य्यं धारयेत्तु निरोधतः। रेचयेच्च ततोऽन्येन शनैः पवनवेगतः। प्राणं चेदिडया पिबेन्नियमितं भूयोऽन्यया रेचयेत् पीत्वा पिङ्गलया समीरणमथो बद्ध्वा त्यजेद्वामया। सूर्य्याचन्द्रमसोरनेन विधिना विम्बद्वयं ध्यायताम् शुद्धा नाडिगणा भवन्ति यमिनां मासत्रयादूर्द्ध्वतः। प्रातर्मध्यं दिने सायमर्द्धरात्रे च कुम्भकान्। शनैरशीतिपर्य्यन्तं चतुर्वारं समभ्यसेत्। इडयापि च षोडशभिः पवनं कुरु षष्टिचतुष्टयमन्तरगम्। त्यज पिङ्गलया शनकैः शनकैः दशभिर्दशभिर्दशभिर्द्व्यधिकैः। अधमे जायते स्वेदः कम्पो भवति मध्यमे। उत्तिष्ठत्युत्तमे प्राणो बद्धे पद्मासने हठे। ततोऽधिकतराभ्यासाद् भवतः स्वेदकम्पनौ। ततोऽधिकतराभ्यासाद् दार्दुरी जायते ध्रुवम्। यथैव दर्दुरोगच्छेदुत्प्लुत्योत्प्लुत्य भूतले। पद्मासनस्थितो योगी तथा गच्छति भूतले। जलेन श्रमजातेन गात्रमर्दनमाचरेत्। दृढता लघुता चापि तेन गात्रस्य जायते। अभ्यासकाले प्रथमे शस्तं क्षीराज्यभोजनम्। ततोऽभ्यासे दृढीभूते न तादृक् नियमग्रहः। यथा सिंहो गजो व्याघ्रो भवेद् वश्यः शनैः शनैः। तथैव सेवितो वायुरन्यथा हन्ति साधकम्। प्राणायामेन युक्तेन सर्वरोगक्षयो भवेत्। अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वरोगसमुद्गमः। हिक्का कासस्तथा श्वासः शिरःकर्णाक्षिवेदनाः। भवन्ति विविधा रोगाः पवनस्य प्रकोपनात्। युक्तं युक्तं त्यजेद्वायुं युक्तं युक्तञ्च पूरयेत्” हठप्रदीपिकाद्यन्थे।

प्राणायामाभ्यासफलम् “एवमासनबन्धस्थो योगीन्द्रो विगतश्रमः। अभ्यसेन्नाडिशुद्धिं च मुद्रादिपवनक्रियाम्” हठस॰। “क्रियायुक्तस्य सिद्धिः स्यादक्रियस्य कथं भवेत्। क्रियैव कारणं सिद्धेः सत्यमेतन्न संशयः। न शास्त्रपाठमात्रेण योगसिद्धिः प्रजायते। प्राणायामैरेव सर्वे प्रशुष्यन्ति मलाशयाः। आचार्य्याणान्तु केषाञ्चिदन्यत् कर्म न सम्मतम्। षट्कर्मयोगमाप्नोति पवनाभ्यासतत्परः। आभूवन्नान्तकभयस्तस्मात् पवनमभ्यसेत्। ब्रह्मादयोऽपि त्रिदशाः पवनाभ्यासतत्पराः। सर्वसिद्धिं गताः सर्वे तस्मात् पवनमभ्यसेत्। यावद्बद्धो मरुद्देहे तावत् चित्ता निराकुला। यावद्दृष्टिर्भ्रुवोर्मध्ये तावत्कालभयं कुतः। विधिवत् प्राणसंयामैर्नाडीचक्रे विशोधिते। सुषुम्णावदनं भित्त्वा सुखाद्विशति मारुतः। मारुते मध्यसञ्चारे मनःस्थैर्य्यं प्रजायते। यो मनःसुस्थिरीभावः सैवावस्था मनोन्मनी। तत्सिद्धये विधानज्ञाश्चित्रान् कुर्वन्ति कुम्भकान्। विचित्रकुम्भकाभ्यासाद् विचित्रां सिद्धिमाप्नुयात्। सूर्य्यभेदनमुज्जायी तथा शीत्कारः शीतली। भस्त्रिका भ्रमरी मूर्च्छा केवलश्चाष्टकुम्भकाः। पूरकान्ते तु कर्त्तव्यो बन्धो जालन्धराभिधः। कुम्भकान्ते रेचकादौ कर्त्तव्यस्तूड्डयानकः। अधस्तात् कुञ्चनेनैव कण्ठसङ्कोचने कृते। मध्यपश्चिमतानेन स्यात् प्राणो मध्यनाडिगः। अपानमूर्द्ध्वमुत्थाप्य प्राणं कण्ठादधो नयेत्। योगी जराविनिर्मुक्तो षोडशो वयसा भवेत्” हठप्र॰।

सूर्य्यभेदनम् “अथासनं सुखादेव बद्ध्वा मुद्रां समन्ततः। दक्षनाड्या समाकृष्य वहिःस्थं पवनं शनैः। आकेशादानखाग्रं च शिरोधावधिकुम्भकम्। ततः शनैः सव्यनाड्या रेचयेत् पवनं पुनः। कपालशोधनं वातदोषघ्नं कृमिनाशनम्। पुनः पुनरिदं कुर्य्यात् सूर्य्यभेदनमुत्तमम्” हठप्र॰।

उज्जायी “मुखं संयम्य नासाभ्यामाकृष्य पवनं शनैः। यथा लगति कण्ठान्तं देहानलविवर्द्धनम्। पूर्ववत् कुम्भकं कृत्वा रेचयेदिडया ततः। श्लेष्मदोषहरं कण्ठे दावानलविवर्द्धनम्। नाडीजलोदरधातुगतदोषविनाशनम्। गच्छता तिष्ठता कार्य्यमुज्जयाख्यं च कुम्भकम्” हठप्र॰।

अथ शीत्कारः “कुम्भं कुर्य्यात् सदा वक्त्रे घ्राणेनैव विसर्जयेत्। एवमभ्यासयोगेन कामदेवो द्वितीयकः।

योगिनीचक्रसामान्यसृष्टिसंहारकारकः। न क्षुधा न तृषा निद्रा नैवालस्यं प्रजायते। भवेत् स्वच्छन्ददेहस्तु सर्वोपद्रववर्जितः। अनेन विधिना सत्यं योगीन्द्रो भूमिमण्डले। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। नासिकामूलरन्ध्रेण यः प्राणं सततं पिबेत्। स भवेत् सर्वसिद्धीनां भाजनं नात्र संशयः। रसनातालुमूलेन यः प्राणं सततं पिबेत्। अब्दार्द्धेन भवेत्तस्य सर्वरोगपरिक्षयः" हठप्र०।

शीतलीकुम्भकः "जिह्वया वायुमाकृष्य पूर्ववत् कुम्भसाधनम्। शनैस्तु घ्राणरन्ध्राभ्यां रेचयेदनिलं सुधीः। गुल्मप्लीहोदरं चापि ज्वरपित्तं क्षुधां तृषाम्। एताश्च शीतली नाम कुम्भकोऽयं निहन्ति च" हठप्र०।

भस्त्रिका "ऊर्वोरुपरि संस्थाप्य उभे पादतले तथा। पद्मासनं भवेत् सम्यक् सर्वपापप्रणाशनम्। सम्यक् पद्मासनं बद्धा समग्रीवोदरः सुधीः। मुखं संयम्य यत्नेन प्राणं घ्राणेन रेचयेत्। यथा लगति हृत्कण्ठे कपालावधि पूरयेत्। वेगेन पूरयेत् सम्यक् हृत्पद्मावधि मारुतम्। पुनर्विरेचयेत् तद्वत् पूरयित्वा पुनः पुनः। यथैव लोहकाराणां भस्त्रा वेगेन चाल्यते। तथैव स्वशरीरस्थं चालयेत् पवनं बलात्। यदा श्रमो भवेद्देहे तदा सूर्य्येण तेजयेत्। यथोदरे भवेत् पूर्णं पवनेन यथा लघुः। धारयेन्नासिकामध्ये तर्जनीभ्यां तथा दृढम्। कुम्भकं पूर्ववत् कृत्वा रेचयेदिडयाऽनिलम्। वातपित्तश्लेष्महरं शरीराग्निविवर्द्धनम्। कुण्डलीबोधनं क्षिप्रं रोगघ्नं सुखदं शुभम्। ब्रह्मनाडीमुखे संस्थकपाटार्गलनाशनम्। सम्यग्भस्त्रा समुद्भूता ग्रन्थित्रयविभेदिका। विशेषेणैव कर्त्तव्यं भस्त्राख्यं कुम्भकं त्विदम्" हठप्र०।

भ्रामरीकुम्भकम् "वेगोद्घोषं पूरकं भृङ्गनादं भृङ्गीनादं रेचकं मन्दमन्दम्। योगीन्द्राणां नित्यमभ्यासयोगाच्चित्ते जाता काचिदानन्दलीला" हठप्र०।

मूर्च्छाकुम्भकः "पूरकान्ते गाढतरं बद्धा जालन्धरं शनैः। रेचयेन् मूर्च्छनाख्योऽयं मनोमूर्च्छासुखप्रदा। अन्तःप्रवर्त्तिताधारमारुतापूरितोदरः। पाथस्यगाधेऽपि सुखात् प्लवते पद्मपत्रवत्" हठप्र०।

संहितकुम्भकः "प्राणायामस्त्रिधा प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः। संहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः। रेचकं पूरकं कुर्यात् स वै संहितकुम्भकः। यावत् केवलसिद्धिः स्यात् तावत् संहितमभ्यसेत्" हठप्र०।

केवलकुम्भकः "रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखाद्वायुनिरोधनम्। प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः। केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरविवर्जिते। न तस्य दुर्लभं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते। शुद्धकेवलकुम्भेऽस्य यथेष्टं वायुधारणम्। राजयोगपदं चैव लभते नात्र संशयः। आहारः क्षीयते योगे कृष्णपक्षे यथा शशी। शुक्लपक्षे यथा चन्द्रस्तथा श्वासोऽस्ततोपमः। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। न सिध्यति ततो युग्ममनिष्पत्तेः समभ्यसेत्। कुम्भकप्राणरोधान्ते कुर्य्याच्चित्तं निराश्रयम्। एवमभ्यासयोगेन राजयोगपदं भजेत्। कुम्भकात् कुण्डलीबोधः कुण्डलीबोधतो भवेत्। अनर्गला सुषुम्णा च हठसिद्धिश्च जायते। वपुःकृशत्वं वदने प्रसन्नता नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले। आरोग्यता बिन्दुजयोऽग्निदीपनं नाडीविशुद्धिर्हठयोगलक्षणम्" हठप्र०।

उपदेशः "सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः। सर्वेषां योगतन्त्राणां तथाधारो हि कुण्डली। सुप्ता गुरुप्रसादेन बोधिता सुखदा भवेत्। तथा सर्वाणि पद्मानि भिद्यन्ते ग्रन्थयस्तथा। प्राणस्य शून्यपदवी तथा राजपथायते। तथा चित्तं निरालम्बं तथा कालस्य वञ्चनम्। सुषुम्णा शून्यपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथम्। श्मशानी शाम्भवी मध्यमार्गश्चैत्येकवाचकाः। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोधयितुमीश्वरीम्। ब्रह्मद्वारमुखे सुप्तां मुद्राभ्यासेन बोधयेत्" हठप्र०।

दशमुद्रोद्देशः "महामुद्रा१ महाबन्धो२ महावेधश्च३ खेचरी४। उड्डियानं५ मूलबन्धो६ बन्धो जालन्धराभिधः७। करणी विपरीताख्या८ वज्रोली९ शक्तिचालनम्१०। इदं हि मुद्रादशकं जरामरणनाशनम्। आदिनाथोदितं सर्वमष्टैश्वर्य्यप्रदायकम्। वल्लभं सर्वसिद्धानां दुर्लभं मरुतामपि। गोपनीयं प्रयत्नेन यथा रत्नकरण्डकम्। कस्यचित् नैव वक्तव्यं कुलस्त्रीसुरतं यथा। वज्रोली त्वमरोली च सहजोली त्रिधा मता। एतेषां लक्षणं वक्ष्ये कर्त्तव्यस्य विशेषतः"।

महामुद्रा १ "पादमूलेन वामेन योनिं सम्पीड्य दक्षिणम्। पादं प्रसारितं कृत्वा कराभ्यां धारयेद् दृढम्। कण्ठे बन्धं समारोप्य धारयेद्वायुमूर्द्धनि। यथा दण्डहतः सर्पो दण्डाकारः प्रजायते। ऋज्वी भूत्वा तथा शक्तिः कुण्डली सहसा भवेत्। तदासौ मरणावस्था हरते द्विपुटा-

स्थिता। ततः शनैः शनैरेव रेचयेन्न च वेगतः। इदं खलु महामुद्रा महासिद्धैः प्रशस्यते। महाक्लेशादयो दोषाः क्षीयन्ते मरणादयः। महामुद्राञ्च तेनैव वदन्ति विबुधोत्तमाः। चन्द्राङ्गे च समभ्यस्य सूर्य्याङ्गे पुनरभ्यसेत्। यावत्तुल्या भवेत् संख्या ततो मुद्रां विसर्जयेत्। न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्व्वेऽपि नीरसाः। अपि भुक्तं विषं घोरं पीयूषमिव जीर्य्यति। क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः। दोषाः सर्व्वे क्षयं यान्ति महामुद्रां च योऽभ्यसेत्। कथितेयं महामुद्रा महासिद्धिकरी नृणाम्। गोपनीया प्रयत्नेन न देया यस्य कस्यचित्” हठप्र०।

महाबन्धः २ “पार्ष्णिं वामस्य पादस्य योनिस्थाने नियोजयेत्। वामोरूपरि संस्थाप्य दक्षिणं चरणं तथा। पूरयित्वा सुखे वायुं हृदये चिबुकं दृढम्। निष्पीड्य योनिमाकुञ्च्य मनोमध्ये नियोजयेत्। धारयित्वा यथाशक्ति रेचयेदनिलं शनैः। सव्याङ्गे पूर्व्वमभ्यस्य दक्षाङ्गे पुनरभ्यसेत्। मतान्तरे तु केषाञ्चित् कण्ठबन्धं विवर्जयेत्। राजदन्तस्य जिह्वायां बन्धः शस्तो भवेदिति। अयं खलु महाबन्धो महासिद्धिप्रदायकः। कालपाशमहाबन्धविमोचनविचक्षणः। अयं च सर्व्वनाड़ीनामूर्द्ध्वगमनरोधकः। त्रिवेणीसङ्गमं धत्ते केदारं प्रापयेन्मनः। रूपलावण्यसम्पन्ना यथा स्त्री पुरुषं विना। महामुद्रामहाबन्धौ निःफलौ वेधवर्जितौ” हठप्र०।

महाबेधः ३ “महावेधे स्थितो योगी कृत्वा पूरकमेकधीः। वायुना गतिमावृत्य निभृतं कण्ठमुद्रया। समहस्तयुगे भूमौ स्फिचौ सन्ताड़येत् शनैः। पुटद्वयं समाक्रम्य वायुः स्फुरति मध्यगः। सोमसूर्य्याग्निसम्बन्धात् जायते च मृतिक्षयः। मृतावस्था समुत्पन्ना ततो मृत्युभयं कुतः। महावेधोऽयमभ्यासान्महासिद्धिप्रदायकः। वलीपलितनिर्मुक्तैः सेव्यते साधकोत्तमैः। एतद्‌ त्रयं महागुह्यं जरामृत्युविनाशिनी। वह्निवृद्धिकरञ्चैवमणिमादिगुणप्रदम्। अष्टधा क्रियते चैव यामे यामे दिने दिने। पुण्यसम्भारसन्धायि पापौघभिदुरं सदा। सम्यक् शिक्षावतामेव स्वल्पं प्रथमसाधनम्। वह्निस्त्रीपथसेवानामादौ वर्ज्जनमाचरेत्” हठप्र०।

खेचरी ४ ‘‘छेदनचालनदोहैः जिह्वां क्रमेण वर्द्धयेत्तावत्। यावद्भ्रूमध्यं स्पृशति तदा च खेचरीसिद्धिः। स्नुहीपत्रनिभं शस्त्रं सुतीक्ष्णं स्निग्धनिर्म्मलम्। समादाय ततस्तेन रोममात्रं समुच्छिन्देत्। कृत्वा सैन्धवपथ्यादिचूर्णं ताभ्यां प्रघर्षयेत्। पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं समुच्छिन्देत्। एवं क्रमेण षण्मासं नित्ययुक्तं समाचरेत्। षण्मासाद्रसनामूलनाड़ीबन्धो विनश्यति। अथ वागीश्वरीधाम शिरोवस्त्रेण वेष्टयेत्। शनैरुत्कर्षयेद्योगी कालवेलाविधानवित्। वितस्तिप्रमितं दैर्घ्यं विस्तारे चतुरङ्गुलम्। मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टिताम्बरलक्षणम्। पुनः षण्मासमात्रेण पुनः सङ्कर्षणात् प्रिये!। भ्रूमध्यावधि वर्द्धेत तिर्य्यक् कर्णबिलावधि। अधस्तात् चिबुकं मूलं प्रयाति क्रमकारिता। केशान्तमूर्द्ध्वं क्रमति तिर्य्यक्शङ्खावधि प्रिये!। पुनः संवत्सराद्देवि! द्वितीया चैव लीलया। ब्रह्मरन्ध्रान्तमावृत्य तिष्ठत्यमरवन्दिते!। स्वतालुमूलं सङ्घृष्य तत्र लम्बामरभाजिनि। स्वगुह्यकप्रकारेण मलं सर्व्वं विशोधयेत्। अङ्गुल्यग्रेण सङ्घृष्य जिह्वां तत्र निवेशयेत्। शनैः शनैस्तत्रास्य महावज्रकपाटभृत्। पूर्व्ववीर्य्ययुतां विद्यां व्याख्यातामतिदुर्लभाम्। अस्याः षडङ्गं प्रकुर्व्वीत तया षट्चक्रभिन्नया। खे निरस्तसकलक्रियाक्रमा चित्ततत्स्फुरति शाश्वतोदरे। सा शिवस्य समवायकारिणी खेचरी च भवखेदहारिणी। क्रमेणैव प्रकर्ष व्याऽभ्यासेन वरवर्णिनि!। युगपद्‌यतते तस्य शरीरं विलयं व्रजेत्। तस्मात् शनैः शनैः कार्य्योऽभ्यासेन युगवत् प्रिये!। एवं वर्षत्रयं कृत्वा ब्रह्मद्वारं विशेद्ध्रुवम्। षट्चक्राणि विभिद्य शक्तिभुजगीं प्रोत्थाप्य मूलस्थितां भित्त्वा ग्रन्थिपुटं च पश्चिमशिराप्राकाररूपं स्फुटम्। नीत्वा प्राणमतः शिराबिलमलं निरुध्य चित्तेन तत् लिङ्गं यः पिबतीन्दुमण्डलगलत् सत्वः स साक्षात् शिवः”। “तीक्ष्णकं हरते व्याधिं कटुकं कुष्ठनाशनम्। घृतस्वादूपमं चैवाकरत्वं लभते ध्रुवम्। मधुस्वादूपमं चैव शालिमुद्गादिकं बहु। लड्डुस्वगुड़क पानानि पक्वान्नानि ह्यनेकशः। दिव्यकन्यं क्रीड़ित्वा सुतृप्तो जायते ध्रुवम्। तन्मयत्वमवाप्नोति कोषकारीव कीटकः। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। काकचञ्चुविधानेन शीतलं सलिलं पिबेत्। प्राणापानप्रयोगे च योगी भवति निर्जरः। कलां पराङ्मुखीं कृत्वा त्रिपथे परिवर्त्तयेत्। सा भवेत् खेचरी मुद्रा व्योमचक्रं तदुच्यते। रसनामूर्द्ध्वगां कृत्वा क्षणार्द्धं यदि तिष्ठति। विषैर्विमुच्यते योगी व्याधिमृत्युजरादिभिः। न रोगो

मरणं तस्य न निद्रा न क्षुधा तृषा । न च मूर्च्छा भवेत् तस्य यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । पीड्यते न स रोगेण न लिप्यते च कर्म्मणा । बाध्यते न च कालेन यो मुद्रां वेत्ति खेचरीम् । चित्तं चरति खे यस्मात् जिह्वा चरति खे गता । तेनेयं खेचरीमुद्रा सर्व्वसिद्धैर्नमस्कृता । खेचर्य्या मुद्रितं येन विवरं लम्बिकोर्द्ध्वतः । तस्य नाक्षरते बिन्दुः कामिन्यालिङ्गितस्य च । चलितोऽपि यदा बिन्दुः संप्राप्तश्च हुताशनम् । व्रजत्यूर्द्ध्वं हठशक्त्या निरुद्धो योनिमुद्रया । कपालकुहरे जिह्वा कालसन्धानमुद्रया । तस्मादिदं प्रकुर्व्वीत नित्ययुक्तः समाहितः । नित्यं सोमकलापूर्णं शरीरं यस्य योगिनः । तक्षकेणापि दष्टस्य विषं तस्य न सर्पति । ऊर्द्ध्वजिह्वः स्थिरो भूत्वा सोमपानं करोति यः । मासार्द्धेन न सन्देहो मृत्युं जयति योगवित् । इन्धनानि यथा वह्निस्तैलवर्त्तिं च दीपकः । तथा सोमकलापूर्णं देही देहं न मुञ्चति । रसनां वेशयेदूर्द्ध्वं पिबेत्तत् क्षरितं जलम् । गोमांसं भक्षयेन्नित्यं पिबेदमरवारुणीम् । कुलीनांस्तानहं मन्ये इतरे कुलघातकाः । गोशब्देनोदिता जिह्वा तत्प्रवेशो हि तालुनि । गोमांसभक्षणं तत्तु महापातकनाशनम् । जिह्वाप्रवेशसंभूतवह्निनोत्पादितः खलु । चन्द्रात् स्रवति यः सारः स स्यादमरवारुणी । नाभिदेशे भवत्येष भास्करो दहनात्मकः । अमृतात्मा स्थितो नित्यं तालुमध्ये तु चन्द्रमाः । वर्षत्यधोमुखश्चन्द्रो ग्रसत्यूर्द्ध्वमुखो रविः । ज्ञातव्यं करणं तस्य येन पीयूषमाप्यते । मूर्द्ध्नः षोड़शपत्रपद्मगलितं प्राणादवाप्तं हठात् ऊर्द्ध्वास्यो रसनां नियम्य विवरे शक्तिं परां चिन्तयेत् । उत्कल्लोलकलाजलं च विमलं धारामयं यः पिबेत् निर्दोषः स मृणालकोमलवपुर्योगी चिरञ्जीवति । चुम्बन्ती यदि लम्बिकाग्रमनिशं जिह्वारसस्यन्दिनी सक्षाराकटुकाम्लदुग्धसदृशं मध्वाज्यतुल्यं यथा । व्याधीनां हरणं जरान्तकरणं शस्त्रागमोद्धारणम् तस्य स्यादमरत्वमष्टगुणितं सिद्धाङ्गनाकर्षणम् । सुखितं ज्ञानजनकपञ्चस्रोतःसमन्वितः । तिष्ठति खेचरीमुद्रा तस्मिन् शून्ये निरञ्जने । यत्प्रलयं चापि गतं सुखितं मेरुमूर्द्ध्वतः । तस्मिंस्तत्त्वं प्रवदति सुधीस्तन्मुखं निम्नगानां चन्द्रात् सारः स्रवति च सुधा तेन मृत्युर्नराणाम् । तं बध्नीयात् सुकरणमथो नान्यथा कायसिद्धिः इष्टा सैषा भुवनविदिता खेचरी योगिवृन्दैः । एकं सृष्टिमयं बीजमेका मुद्रा च खेचरी । एको देवो निरालम्ब एकावस्था मनोन्मनी" हठसङ्केते नानास्थाने ।

उड्डीयानम्५ "सति वज्रासने पादौ कराभ्यां धारयेद् दृढ़म् । गुल्फदेशसमीपे च कन्दं तत्र निपीडयेत् । पश्चिमतानमुदरे कुर्य्याच्च चिबुकं हृदि । शनैः शनैर्यथा प्राणः कन्दसन्धिं निगच्छति" । "उड्डीयानाख्येन बन्धेन वायुः प्रोड्डीयास्ते ब्रह्मनाड्यां यतोऽसौ । उड्डीयानाख्यः स्मृतो बन्ध आद्यैः सेव्यस्तस्मात् योगिभिः सिद्धसेव्यः । अविश्रान्तः प्राणवायुः सदैव यस्मादुड्डीनं हठं संविधत्ते । उड्डीयानं ख्यातवानत्र बन्धं धीरो नित्यं साधकः संविधत्ते" हठस० ।

मूलबन्धः६ "गुदं पार्ष्णौ तु संपीड्य बलादाकुञ्चयेत् तथा । वारंवारं यथा चोर्द्ध्वं समायाति समीरणः । प्राणापानौ नादबिन्दू मूलबन्धेन चैकताम् । गत्वा योगसंसिद्धिं कुरुतो नात्र संशयः । अपानप्राणयोरैक्यं क्षयो मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्" हठप्र० । "पादमूलेन संपीड्य गुदमार्गं सुयन्त्रितः । बलादपानमाकृष्य क्रमादूर्द्ध्वं सुचालयेत् । कथितोऽयं मूलबन्धो जरामरणनाशनः" । "ऐक्यं प्राणापानयोर्मूल[illegible]: स्यात् वयःस्थोऽपि मूलात् । भित्त्वा द्वारं याति ऊर्द्ध्वं ह्यपाने वृद्धवह्निः । स्याद्वायुनेद्धा शिखोष्मा । ततो वह्निप्राणौ वृद्ध प्राणसुष्णं ततोऽन्तः प्रदीप्तस्तदा देहगोऽग्निः । घटे तेन निःस्वस्य वा निद्रिता स्यात् प्रतप्ता समन्तात् क्रमेणैव शक्तिः । परिचये मरुतो मनसः स्थितौ झटिति दण्डहतेव भुजङ्गमी । शयनमुत्सृजति क्षुधिता यथा कवलयत्यधरानिलमूर्द्ध्वगम् । बिलं प्रविष्टे पवने सकुल्य व्रजेत् सुषुम्णान्तसमीरणानुगा । शक्तिस्ततो योगिभिरेव नित्यं सोमूलबन्धोऽभ्यासनीय आदरात्" हठस० ।

जालन्धरबन्धः७ "खेचरी चित्तपीयूषप्रवाहपरिबन्धिनी । जालन्धरोऽमृतस्रवत्प्रवाहपरिरोधकः । आकुञ्च्य कण्ठं हृदये निदध्यात् किञ्चित् स जालन्धरबन्ध एषः । अयं करोत्यव्ययमर्कवह्नौ पतत्सुधाया वपुषोऽमरत्वम् । बध्नाति यत् कण्ठशिरासमूहं नाधस्ततो याति नभःसरोजजम् । जालन्धरस्तेन कृतः सुसिद्धैः स्यात् कण्ठदुःखौघविनाशहेतुः" । "न्यस्तां कण्ठसङ्कोचनेनैव नाड्याविमे स्तम्भयेत्तेन मध्यस्थचक्रम् । इदं षोड़शारं च नाम्नोत्तमाशु गते सन्धिवायोः सुधापानमग्नौ । अमृतसङ्ग्रहः स्रवेत नाभिस्थितदहनः प्रपिबन् ज्वलत्यजस्रम् । नि-

खिलकमलतश्च्युतं तदमिनं पिबति पाति बन्धमेव धत्ते’ विपरीतकरणोदे “यत्किञ्चित् स्रवते चन्द्रादमृतं दिव्यरूपि च। तत्सर्व्वं ग्रसते सूर्य्यस्तेन पिण्डो विनश्यति। तन्नास्ति करणं दिव्यं सूर्य्यस्य मुखबन्धनम्। गुरूपदेशतो ज्ञेयं न तु शास्त्रार्थकोटिभिः। ऊर्द्ध्वपादोऽप्यधो मस्तकः स्यात् क्षणं वासरेऽथादिमेऽभ्यासवृद्ध्यैधयेत्। एवमभ्यासतो याममात्रं सदा मृत्युजित् स्याज्जराजिच्च षण्मासतः। आरोप्य भूमाविति मस्तकं यो यामत्रयं तिष्ठति चोर्द्ध्वपादः। विध्युक्तसंरुद्धसमीरवेगो मासत्रयात् स्याद्धि तदाऽमरः सः। ऊर्द्ध्वं सोमकलाजलं सुविमलं कण्ठस्थलादूर्द्ध्वतो नासान्ते सुषिरे नयेच्च गगनद्वारं ततः सर्व्वतः। ऊर्द्ध्वास्यो भुवि सन्निपत्य नितरामुत्तानपादः पिबेदेवं यः कुरुते जितेन्द्रियचयो नैवास्ति तस्य क्षयः। नित्याभ्यासादस्य हि जठराग्निर्वृद्धिमायाति। आहारोऽतस्तस्मै सम्पाद्यः साधकाय भूरिष्ठैः। जितेन्द्रियो यश्चलचित्तवृत्त्या प्राणावरोधेन कृतेष्टचिन्तनः विनिश्चलोऽङ्घ्रियुगस्तु तूष्णीं योगं भजन्नेव तदाऽमरो भवेत्। वलितं पलितं चास्य षण्मासान्नैव दृश्यते। याममात्राभ्यासतोऽयं कालजित् स्यादिति क्रमः” हठच०।

लम्बिका हठसङ्केते प्रसङ्गादत्रैव लम्बिकादिविधिर्दर्शितः तत्रादौ जिह्वयालम्बनाय विधिर्यथा

“तालुमूलगतां यत्नात् जिह्वयाक्रम्य घण्टिकाम्। ऊर्द्ध्वरन्ध्रगते वायौ प्राणस्पन्दो निरुध्यते” तत्करणप्रकारादि “समुद्घर्षयेत्तालुमूलं रसज्ञाशिरामूलमुच्चैश्च सम्मार्जयेत्तैः। शिराशिम्बुतीक्ष्णैः सहैयङ्गवीनैर्मलं सर्वमाशोधयेत् तद्वशुत्थम्” हठस०।

छेदनम् “सकण्टकज्रो लघुवृत्तपत्रनिभं सुशस्त्रं सुगतीक्ष्णधारम्। अङ्गुष्ठपर्वार्द्धसुविस्तृतं तदर्द्धेन्दुतुल्यं विमलं सुलक्ष्णम्। दण्डस्तु कार्य्योऽस्य षडङ्गुलोऽपि समुच्छ्रितेन च रोमभावम्। उच्चैर्गतोत्संप्रतिबन्धहेतोर्ध्य गभागसंस्थस्य कुरुर्मणोऽस्याः। अधोर्द्ध्वतन्तूपमरक्तभासो बन्धः कलाया असिताभनाड्याः। मध्ये गतस्योद्भवपीठतोऽस्य छिद्रेत् यवाधीपरि नित्यमेव। संछेदनात् प्राग्नुचोत्कृष्टचूर्णेनाघर्षयेज्ज्ञो रसनातलव्रणम्। वटीद्वयं गाढमिति विचारं संछेदनादूर्द्ध्वमतन्द्र आचरेत्। संछेदकर्मोत्तरमस्ततन्द्रः सञ्चालनं दोहनमाविदध्यात्। अहर्निशं तद्गतचित्तवृत्तिः कार्य्याः पटीतोऽककणास्तु भेदे। दीर्घं वितस्तिप्रमितं च विस्तृतं वेदाङ्गुलं स्यान्मृदुलं

सितञ्च। सूक्ष्मं कलावेष्टनवस्त्रलक्षणं प्रोक्तं पुराणै रसनाभिचालने। आर्द्रेण चानेन कलां सुयुक्त्या संवेष्ट्य चाङ्गुष्ठकतर्जनीभ्याम्। दोष्णोः सदाकर्षणचालने समभ्यासमालम्ब्य बहिर्विदध्यात्। एवं दृढाभ्यासत एव जिह्वा लम्बा भवेद् वै मृदुला सुपक्वला। आकर्षणेनैव वदेत किञ्चित् सुसाधकः सुस्थिर एकमानसः” हठस०। “जिह्वां समालिप्य मधूग्रगन्धक्षोदेन सञ्चालनदोहने सदा। कार्य्या रसज्ञा विधिनेति शीघ्रं स्यात् खेचरी साधकपुङ्गवस्य। संछेदसंचालनदोहनानां षण्मासमभ्याससंयुतः सदैव। नश्येत् कलामूलशिरोग्रबन्धो नासाङ्गुष्ठैः रसना स्पृशेत् स्वम्। छिन्नं कलामूलमलं यदाखिलं छिन्द्यात् क्रमेणानु शनैस्तदान्तिके। सिद्धे विलीनारुणवर्णके द्वे युक्त्या सदा च्छेदनयुक्तितो बुधः। यदा लम्बिका कर्मणि स्वं रसज्ञा स्पृशेत् नासिकाग्रं तदा साधकस्य। अलं लम्बिकाकर्मणाऽनुक्रमेषा कला प्रत्यहं छिन्नमूलेति दैर्घ्यम्” हठस०। “छेदनचालनदोहैः क्रमशः कलां वर्द्धयेत्तावत्। सा यावद् भ्रूमध्यं विशति तदा खेचरी सिद्धिः। एवं कृतेऽथ रसना प्रयात्यनुभ्रूलतान्तविलम्। तिर्य्यक् कर्णावधि हि चिबुकावधि सा स्वयं याति। अभ्यास इति वष त्रयमत्र कृतस्तदा रसज्ञेयम्। ब्रह्मद्वारं प्रविशति भित्त्वा भ्रूमध्यमूर्द्ध्वं गता” हठस०।

बज्रोली ८ “प्राणपानाध्वनोर्ध्वं समाकुञ्चनं सुन्दरं सुन्दरी वाभ्यसेत् पूरुषः। याति वज्रोलिकासिद्धिमत्युत्तमां कायसिद्धेः परं विन्दुसिद्धिर्यथा। शलाकया धातुमया न्तरोत्थया कनीनिकान्तः परिहृत्यमयात्मकम्। रन्ध्रे स्वलिङ्गस्य शनैः प्रवेशनाभ्यासक्रमाद्वायुगतिञ्च सञ्चरेत्”। अस्यार्थः आदौ मूत्ररेचौषधेन दुष्टपूतिकथितौष्ठ्यमेहदोषोज्झितं विशुद्धसाधनं विधाय ततस्तदल्पविलमध्याभ्यान्तरं द्वादशाङ्गुलां कनीनिकाग्रसमां सरलां विशुद्धसीसकस्य पक्वलां शलाकां शनैर्लघुहस्तेन लिङ्गद्वारे क्रमेण समाहितः सततं विधाय तया तद्द्वारं वायुगतागतक्षमं गुदापान इव कृत्वा प्रथमाभ्यासे पात्रनिहितक्षीराकर्षणसूक्ष्मनिखाकर्षणविधिना स्तोकं स्तोकं मन्दमूर्द्ध्वमाचरेत्” हठस०। “इति क्रमाभ्यासदृढ्या क्षीरपाने भगाभ्यतः। दृढे तु कामिनीयोनिपुष्पाकर्षणमभ्यसेत्। स्थानात् संचलितं विन्दुमूर्द्ध्वमाकर्षयेदिति। अभ्यसेत् साधकः सम्यक् या-

वत् स्थिरपदं भवेत् । यन्त्रितः शरनालेन फूत्कारं वज्रकन्दरे । शनैः शनैः प्रकुर्वीत वायुसञ्चारकारणात्" घण्टावमाश्रयः । "सीसशलाकानां तु प्रकुर्यात् वंश मालिकाम् । सूक्ष्माग्रमूलां तां लिङ्गमुखे दत्त्वाथ तन्मुखम् । धृत्वा फूत्कारमन्तोऽस्याः कुर्यात् वायु मुहुर्मुहुः । प्रत्यहं तेन विहितं लिङ्गद्वारं क्रमाद्भवेत् । ततो नाल्याऽनया तोयमल्पं फूत्कारतोऽन्तरे । लिङ्ग-रन्ध्रेण गृह्णीयात् क्रमवृद्ध्या सुसाधकः । लिङ्गच्छिद्रेऽथ विहिते क्षीराकर्षं ततो भजेत्" वज्रकन्दरे लिङ्गद्वारे । "अपानमाकुञ्च्य ततो बलेनोर्ध्वं दुग्धमाकर्षविधि-क्रमेण । समभ्यसेच्चित्तमल्पमल्पं भगे पतद्विन्दुमथोर्ध्व-माहरेत्" हठस० ।

तद्भेदः सहजोली "अथ हि कुसुमितायां पुष्पमूर्द्धं स्वमूर्ध्नि क्रमश उपरि कुर्यात् कुञ्चितात् लिङ्गनालात् । निज उप-गतविन्दुं सन्निबध्यानुकुर्यात् सुरतरसनिमग्नो लिङ्गसञ्चा-लनानि । विन्दुः पाण्डुर एव चन्द्र उदितः सूर्यो भवे-दार्त्तवं सिन्दूरप्रतिमं रवेः पदगतं शुक्रं शशिस्थानके । ऐक्यं साधनयोः सवर्णमपि त्वयां नो जायतेऽतो रति-रन्योन्यं त्वनुभूरते निजमहिम्नैक्यं द्वयोर्विपद्दे । अ-भ्यासपाटवतया विदधाति योषिदेवं तदूर्ध्वपरिकर्षणतः स्वबिन्दुम् । यद्यार्त्तवं स्वमभिरक्षति योगिनी सा वज्रो-लिकेत्यखिलसिद्धिपदं प्रयाति । शक्तीरजो विन्दुरथं महेशो द्वयोः सुयोगात् परिलभ्यतेऽखिलम् । वीर्य्यं निजम् आर्त्तवमेतयोः समानावैक्यं हि वज्रोल्युदिता सुसिद्धिदा । सहजोली त्वमरोली वज्रोल्या भेदतो मतः । विन्दुं देहे बिभृयाद् येन च केन प्रकारेण । वज्रोली मिथुनोत्तरं भस्मभूत्वा स्वाङ्गसंलेपनात् संदग्धाङ्गणोत्थ-याम्बुहतया भूत्वा च वा संस्थितिः । सैषोक्ता सहजोलिका सुरतैराद्यैर्दिनाद्यैः शुभा वज्रोलीति मता तनोति नियतं भोगेऽतिभुक्तोऽप्यतः । आकृष्योर्ध्वं मूत्रमल्पा-ल्पकं तद्वारंवारं संत्यजेन्मूत्रनालात् । आकृष्योर्ध्वं वायु-ना यो हठेन नित्यं धत्ते विन्दुसिद्धिं स याति । इति षण्मासाभ्यासनाद् गुरुणोक्तपथेन सन्ततं योगी । शान्तिं गतः संयोगेन तस्य विन्दुः क्षयं व्रजति" हठस० ।

शक्तिचालनम् १० "कुटिलाङ्गी कुण्डलिनी भुजङ्गी शक्तिरीश्वरी । कुटिलारुन्धती देवीशब्दाः पर्यायवाचकाः । कन्दोर्द्ध्वे कुण्डली शक्तिरष्टधा कुण्डलाकृतिः । ब्रह्मद्वारमुखं नित्यं मुखेनाच्छाद्य तिष्ठति । येन मार्गेण गन्तव्यं ब्रह्म-स्थानं निरामयम् । मुखेनाच्छाद्य तद्द्वारं प्रसुप्ता परमे-श्वरी । उद्घाटयेत् कपाटं तु यथा कुञ्चिकया हठात् । कुण्डलिन्या तथा योगी मोक्षद्वारं विभेदयेत् । कन्दोर्द्ध्वे कुण्डलीशक्तिर्बुद्धा मोक्षाय योगिनाम् । बन्धनाय च मूढा-नां यस्तां वेत्ति स योगवित् । सशैलवनधात्रीणां यथाधारोऽहिनायकः । सर्वेषां योगतन्त्राणामाधारः कुण्डली तथा । कुण्डली कुटिलाकारा सर्पवत् परिकीर्त्तिता । सा शक्ति-श्चालिता येन स मुक्तो नात्र संशयः । गङ्गायमुनयोर्मध्ये बालरण्डा तपस्विनी । बलात्कारेण गृह्णीयात् तद्विष्णोः परमं पदम् । इडा भगवती गङ्गा पिङ्गला यमुना नदी । इडापिङ्गलयोर्मध्ये बालरण्डा सरस्वती । पुच्छे प्रगृह्य भुजङ्गीं सुप्तामुद्बोधयेच्च ताम् । निद्रां विहाय सा शक्तिरूर्द्ध्वमुत्तिष्ठते हठात् । परिस्थिता चैव फणावती सा प्रातश्च सायं प्रहरार्द्धमात्रम् । प्रपूर्य्य सूर्य्यात् परि-धानयुक्त्या प्रगृह्य नित्यं परिचालिता सा । वितस्तिप्रमितं दीर्घं विस्तारं चतुरङ्गुलम् । मृदुलं धवलं प्रोक्तं वेष्टना-म्बरलक्षणम् । वज्रासनस्थितो योगी चालयित्वा तु कुण्डलीम्" हठप्र० ।

तदङ्गसूर्य्यभेदनम् "सूर्य्यादनन्तरं भस्त्रा कुण्डलीमाशु बोध-येत् । भानोराकुञ्चनं कुर्य्यात् कुण्डलीं चालयेत्ततः । मृत्युवक्त्रगतस्यापि तस्य मृत्युभयं कुतः । नाशादक्षिण-मार्गवाहिपवनात् प्राणोऽतिदीर्घीकृतः चन्द्राम्भः परि-पूरिताम्रततनुः प्राग्घण्टिकासक्तका । भिन्दन् काल-विशालवह्निवशमात् सूरन्ध्रनाडीगणान् तत्कार्य्यं कु-रुते पुनर्नवतरं जीर्णद्रुमस्कन्धवत् । कुण्डलीं चाल-यित्वा तु कुर्य्याद्भस्त्रां विशेषतः । एवमभ्यासतो नित्यं यमिनः शङ्कते यमः । सदाभ्यसेत् सूर्य्यभेदमस्त्रां चापि शीतलीम् । एवमभ्यासयुक्तस्य यमस्तु यमिनः कुतः । मुहूर्त्तद्वयपर्य्यन्तं निर्भयं चालनादसौ । ऊर्द्ध्व-माकृष्यते किञ्चित् सुषुम्णागतकुण्डली । मुहूर्त्तद्वय-पर्य्यन्तं निर्भयं चालनादसौ । अनुचर्य्यं रतस्यैव नित्यं हितमिताशनैः" हठप्र० ।

समाधिक्रमः "अथेदानीं प्रवक्ष्यामि समाधिक्रममुत्त-मम् । मृत्युघ्नं च सुखोपायं ब्रह्मानन्दकरं परम् । सलिले सैन्धवं यद्वत् साम्यं भजति योगतः । तथात्म-मनसोरैक्यं समाधिः सोऽभिधीयते । राजयोगस्य मा-हात्म्यं को वा जानाति तत्त्वतः । ज्ञानान्मुक्तिः स्थितिः सिद्धिः गुरुवाक्येन लभ्यते । दुर्लभो विषयत्यागो

दुर्लभं तत्त्वदर्शनम् । दुर्लभा सहजावस्था सद्गुरोः करुणां विना । विविधैरासनैः कुम्भैर्विचित्रैः करणैरपि । प्रबुद्धायां महाशक्तौ प्राणः शून्ये विलीयते । उत्पन्नशक्तिबोधस्य त्यक्तनिःशेषकर्म्मणः । योगिनः सहजावस्था स्वयमेव प्रकाशते । सुषुम्णावाहिनि प्राणे शून्ये विशति मानसे । तदा समस्तकर्म्माणि निर्मूलयति कर्म्मवित् । अमरो निर्म्मलः शून्यं जगदेतच्चराचरम् । चित्ते समत्वमापन्ने वायुं व्रजति मध्यमे । एषाऽमरोली वज्रोली सहजोली मताऽपि च । ज्ञानं कुतो मनसि जीवति देवि ! तावत् प्राणोऽपि जीवति मनो म्रियते न तावत् । प्राणमनोद्वयमिदं विलयं प्रयाति मोक्षं स गच्छति नरो न कथञ्चिदन्यः । रसस्य मनसश्चैव चञ्चलत्वं स्वभावतः । रसो बद्धो मनो बद्धं किं न सिध्यति भूतले । मूर्च्छितो हरते व्याधिं मृतो जीवयति स्वयम् । बद्धः खेचरतां धत्ते रसो वायुश्च भैरवि ! । इन्द्रियाणां मनो नाथो मनोनाथश्च मारुतः । मारुतस्य लयो नाथः स लयो नादमाश्रितः । अयमेव तु मोक्षाख्यो अस्तु वापि मतान्तरे । मनःप्राणलयौ नादमेकीकृत्य प्रवर्त्तते । प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वासप्रध्वस्तविषयग्रहः । निश्चेष्टा निर्विकाराश्च लयं यान्ति च योगिनः । उच्छिन्नसर्व्वसङ्कल्पो निःशेषाशेषचेष्टितः । स्वावगम्यो लयः कोऽपि मनोवाचामगोचरः । यत्र दृष्टिर्लयस्तत्र भूतेन्द्रियसनातनी । सा शक्तिः सर्व्वभूतानां दृष्टिर्लक्ष्ये न सङ्गता । वेदशास्त्रपुराणाद्याः सामान्यगणिका इव । एकैव शाम्भवी मुद्रा सर्व्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यं बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जिता । एषा तु शाम्भवी मुद्रा सर्व्वतन्त्रेषु गोपिता । अन्तर्लक्ष्यविलीनचित्तपवनो योगी यदा वर्त्तते दृष्ट्या निश्चलतारया बहिरसौ पश्यन्न पश्यत्यपि । मुद्रेयं खलु शाम्भवी भवति सायुष्मत्प्रसादाद्गुरोः शून्याशून्यविवर्जितं स्फुरति यत्तत्त्वं पदं शाम्भवम् । अर्द्धोद्घाटितलोचनः स्थिरमना नासाग्रदत्तेक्षणः । चन्द्रार्कावपि लीनतामुपनयन्निस्पन्दभावान्तरे । ज्योतीरूपमशेषबाह्यरहितं देदीप्यमानं परम् तत्त्वं तत्पदमेव वस्तु परमं वाच्यं किमत्राधिकम् । श्रीशाम्भव्याः खेचर्य्याश्च अवस्थाधामभेदतः । तारे ज्योतिषि संयोज्य किञ्चिदुन्नमयेद्भ्रुवौ । पूर्व्वयोगस्य मार्गोऽयमुन्मनीकारकः क्षणात् । केचिदागमजालेन केचिन्निगमसङ्कुलाः । केचित्तर्केण मुह्यन्ति नैव जानन्ति

तारकम् । सातात्वाद्द्वितीयशिखरे मेरुमूले तदस्मिंस्तत्त्वं चैतत् प्रवदति सुधीः सन्मुखं निम्नगानाम् । चन्द्रात् सारः स्रवति वपुषस्तेन मृत्युर्नराणां तद्बध्नीयात् सुकरणमिदं नान्यथा कार्यसिद्धिः । दिवा न पूजयेल्लिङ्गं रात्रौ नैव प्रपूजयेत् । सततं पूजयेल्लिङ्गं दिवारात्रौ च पूजयेत् । सुषिरं ज्ञानजनकं पञ्चस्रोतःसमन्वितम् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तस्मिन् स्थाने न संशयः । चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता । तेनैव खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्नमस्कृता । इडापिङ्गलयोर्योगे शून्ये चैवानिलं ग्रसेत् । तिष्ठते खेचरी मुद्रा तत्र सत्यं पुनः पुनः । सूर्य्याचन्द्रमसोर्मध्ये निरालम्बे तले पुनः । संस्थिता व्योमचक्रे या सा मुद्रा नाम खेचरी । सा भयोद्भिदिता वामा साक्षाच्च शिववल्लभा । पूरयेन्मारुतं दिव्यं सुषुम्णापश्चिमे मुखे । पुरस्ताच्चैव पूर्य्येत निश्चिता खेचरी भवेत् । अभ्यसेत् खेचरीमुद्रामुन्मनी सा प्रजायते । अभ्यसेत् खेचरीं तावद्यावत् स्याद्योगनिद्रितः । सम्प्राप्तयोगनिद्रस्य कालो नास्ति कदाचन । भ्रुवोर्मध्ये शिवस्थानं मनस्तत्र विलीयते । ज्ञातव्यं तत्पदं तुर्य्यं तत्र कालो न विद्यते । चन्द्रसूर्य्यद्वयोर्मध्ये मुद्रां दद्याच्च खेचरीम् । निरालम्बे महाशून्ये व्योमचक्रे व्यवस्थिताम् । निरालम्बं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सबाह्याभ्यन्तरे व्योम्नि घटवत् तिष्ठति ध्रुवम् । बाह्यवायुर्यथा लीनः खस्य मध्ये न संशयः । स्वस्थानं गच्छति प्राणः सूर्य्याङ्गे पवने तथा । एवमभ्यस्यमानस्य वायुमार्गे दिवानिशम् । अभ्यासाज्जीर्य्यते वायुर्मनस्तत्रैव लीयते । अमृतं प्लावयेद्देहमापादतलमस्तकम् । सिध्यते च महायोगी महाबलपराक्रमः । शक्तिमध्ये मनः कृत्वा मनः शक्तेस्तु मध्यगम् । मनसा चित्तमालोक्य धारयेत् परमं पदम् । खमध्ये कुरु चात्मानमात्ममध्ये च खं कुरु ! । आत्मानं खमयं कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । बाह्यचिन्ता न कर्त्तव्या तथैवान्तरचिन्तनम् । सर्व्वचिन्तां परित्यज्य न किञ्चिदपि चिन्तयेत् । सङ्कल्पमात्रकलनाच्च जगत् समग्रं सङ्कल्पमात्रकलनाद्धि मनोविलीनम् । सङ्कल्पमात्रमिदमुत्सृज निर्व्विकल्पमाश्रित्य निश्चलमवाप्नुहि राम शान्तिम् । कर्पूरं सलिले यद्वत् सैन्धवं सलिले यथा । तथा सन्धीयमानं च मनस्तत्त्वे विलीयते । ज्ञेयं सर्व्वप्रतीतञ्च ज्ञानञ्च मन उच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं मनश्चैव नान्यः पन्था द्वितीयकः । मनो

दृश्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित् सचराचरम्। मनसो ह्युन्मनीभावे द्वैतभावः प्रणश्यति। ज्ञेयवस्तुपरित्यागाद्विलयं याति मानसम्। मानसे विलयं याते कैवल्यमपि कल्पते। लयो लय इति प्राहुः कीदृशं लयलक्षणम्। स पुनर्वासनोत्थानो लयोविषयविस्मृतिः। एवं नानाविधोपायाः सम्यक्स्वानुभवान्विताः। समाधिमार्गाः कथिताः पूर्वाचार्य्यैर्महात्मभिः। सुषुम्णायै कुण्डलिन्यै सुधायै चन्द्रजन्मने। मनोन्मन्यै नमस्तुभ्यं महाशक्त्यै चिदात्मने। अशक्यतत्त्वबोधानां मूढ़ानामपि सम्मतम्। प्रोक्तं गोरक्षनाथेन नादोपासनमुच्यते” हठप्र०।

नादानुसन्धानप्रशंसा यथा आदिनाथेन सपादकोटिप्रकाराः कथिता जयन्ति। नादानुसन्धानकमेव काय्यं मन्यामहे मान्यतमं लयानाम्। मुक्तासनस्थितो योगी मुद्रां सन्धाय शाम्भवीम्। शृणुयाद्दक्षिणे कर्णे नादमेकान्तके सुधीः। काष्ठैः प्रवर्त्तितो वह्निः काष्ठेन सह शाम्यति। नादे प्रवर्त्तितं चित्तं नादेन सह लीयते। श्रवणमुखनयननासानिरोधनेनैव कर्त्तव्यः। शुषुम्णामार्गेण स्फुटयमलः श्रूयते नादः” हठप्र०।

“आरम्भश्च घटश्चैव तथा परिचयस्तथा। निष्पत्तिश्चेति योगेषु स्यादवस्थाचतुष्टयम्। विसृज्य सकलं बाह्यं नादे दुग्धाम्बुवन्नरः। एकीभूयाथ सहसा चिदाकाशे विलीयते। औदासीन्यपरो भूत्वा सदाभ्यासेन संयमी। उन्मनीकारणं सद्यो नादमेवावधारयेत्”। शीतकाले चौपटी वा कटी वा पथ्याहारे गोपथे वा पथे वा भक्ष्ये भिक्षाहृन्दनारग्यकन्दं पाणौ द्रोणीकर्परं भोज्यपात्रम्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सर्वकाले च सर्वदा। नादमेवानुसन्धत्ते नादे चित्तं विलीयते” हठप्र०।

आरम्भावस्था “ब्रह्मग्रन्थिर्भवेद्भिन्न आनन्दः शून्यसम्भवः। विचित्रक्वणको देहे श्रूयतेऽनाहतो ध्वनिः। सम्पूर्णहृदये शून्ये आरम्भो योगवान् भवेत्” हठप्र०।

घटावस्था “द्वितीयायां घटीकृत्य वायुर्भवति मध्यमः। दृढ़ासनो भवेद्योगी ज्ञानी देवसमस्तथा। विष्णुग्रन्थेर्यदा भिन्नः परमानन्दसूचकः। अतिशून्यविभेदश्च भेरीशब्दस्तथा भवेत्” हठप्र०।

परिचयावस्था “तृतीयग्रन्थिभेदे तु जायते मर्द्दलध्वनिः। महाशून्यं तथा याति सर्वसिद्धिसमाश्रयम्। चित्तानन्दं ततो जित्वा सहजानन्दसम्भवः। दोषदुःखक्षुधानिद्राजरामृत्युविवर्जितः। रुद्रग्रन्थिं ततो भित्त्वा सर्वपीठगतोऽनिलः” हठप्र०।

निष्ठावस्था “निष्ठातो वैणवः शब्दः क्वणद्वीणाक्वणो भवेत्। एकीभूतं तथा चित्तं राजयोगाभिधायकम्। सृष्टिसंहारकर्त्तासौ योगीश्वरसमो भवेत्। अस्तु वा मास्तु वा मुक्तिरत्रैवाखण्डितं सुखम्। लयोद्भवमिदं सौख्यं राजयोगादवाप्यते। राजयोगपदं प्राप्तं सुखोपायश्च चेतसाम्। हठं विना राजयोगो राजयोगं विना हठः। सत्त्वः प्रलयसन्धायी जायते नादजो लयः” हठप्र०।

नादानुसन्धानं तत्फलञ्च “नादानुसन्धानसमाधिभाजां योगीश्वराणां हृदये प्रवृद्धम्। आनन्दमेकं वचसामवाच्यं जानाति तत्त्वं गुरुनाथ एव। कर्णौ पिधाय हस्ताभ्यां यं शृणोति ध्वनिं मुनिः। तत्र चित्तं स्थिरीकुर्य्याद्यावत् स्थिरपदं व्रजेत्। सर्वचिन्तां परित्यज्य सावधानेन चेतसा। नादमेवानुसन्धत्ते योगसाम्राज्यमिच्छता। मकरन्दं पिवन् भृङ्गो गन्धान्नापेक्षते यथा। नादासक्तं तथा चित्तं विषयान्न हि काङ्क्षति। नादश्रवणतश्चित्तमन्तरङ्गभुजङ्गमः। विस्मृत्य सर्वमेकाग्रं कुत्रचिन्न हि धावति। मनोमत्तगजेन्द्रस्य विषयोद्यानचारिणः नियामनसमर्थोऽयं निनादो निशिताङ्कुशः। नादोऽन्तरङ्गसारङ्गबन्धने वागुरायते। अन्तरङ्गतुरङ्गस्य रोधे बाधायतेऽपि च। अन्तरङ्गस्य जविनो वाजिनः परिघायते। नादोपास्तिरतो नित्यमवधार्य्योऽपि योगिनः। अभ्यस्यमानो नादोऽयं बाह्यमावर्त्तयेत् ध्वनिम्। पक्षाद्विक्षेपमखिलं जित्वा योगी सुखी भवेत्। श्रूयते प्रथमाभ्यासे नादो नानाविधो महान्। वर्द्धमाने ततोऽभ्यासे श्रूयते सूक्ष्मसूक्ष्मतः। आदौ जलधिजीमूतभेरीनिर्झरनिस्वनः। मध्ये मर्द्दलशङ्खोत्थघण्टाकोलाहलस्तथा। अन्ते तु किङ्किणीवंशवीणाभ्रमरनिस्वनः। इति नानाविधो नादः श्रूयते देहमध्यतः। महति श्रूयमाणेऽपि मेघभेर्य्यादिके ध्वनौ। तत्र सूक्ष्मतरं ध्यानं नादमेव परामृशेत्। यत्र कुत्रापि वा नादे लगति प्रथमं मनः। तत्रैव तत् स्थिरीभूय तेन सार्द्धं विलीयते। घण्टानिनादसक्तस्य शब्दान्तःकरणस्य तु। अनाहतस्य शब्दस्य तस्य शब्दस्य यो ध्वनिः। ध्वनेरन्तर्गतं ज्योतिर्ज्योतिषोऽन्तर्गतं मनः। तन्मनो विलयं याति तद्विष्णोः परमं पदम्। तावदाकाशसङ्कल्पो यावत् शब्दः प्रवर्त्तते। निःशब्दं तत्परं ब्रह्म परमात्मा समीर्यते। यत् किञ्चि-

नादरूपेण श्रूयते शक्तिरेव सा। यस्तच्छ्रोता निराकारः स एव परमेश्वरः। नादः शक्तिरिति ज्ञेयं नादस्थानं सदाशिवः। ज्ञेयस्थाने विलीने च सोऽस्मद्वेवावशिष्यते। नादोपासनात् मनस्तावत्सादान्ते तु मनोन्मनी। सशब्दं कथितं ओमिति निःशब्दं ब्रह्म कथ्यते। यदा नादानुसन्धानात् संक्षीणाः सर्ववासनाः। निरञ्जने विलीयन्ते निश्चितं मारुतात्मनः। नादकोटिसहस्राणि बिन्दुकोटिशतानि च। सर्वे तत्र लयं यान्ति यत्र देवी निरञ्जना" हठप्र०।

हठयोगफलम् ईश्वरमीनसंवादे "यदा परिचये शक्तिश्चलितोर्ध्वमुपैति खम्। षट्चक्राणि क्रमाद्भित्त्वा तदा स्युरणिमादयः। पुरा ग्रन्थित्रयं भित्त्वा यात्यूर्ध्वं मरुतोरगी। स्फुटन्ति पृष्ठवंशास्थिग्रन्थयो योगिनस्तदा। वायुस्तदैव सर्वाङ्गे लीनो भवति सञ्चितः। धीरैः केवलकुम्भः स उच्यते सर्वसिद्धिदः। मूलाधारं यदाऽपानो भित्त्वोर्द्ध्वं याति वेगतः। तदातीतानागतज्ञो योगी भवति सत्त्वधीः। स्थितिं भित्त्वाऽर्द्धगाऽपानक्षोभिता स्वाद्यदोरगी। तदा नादोत्पत्तिरस्य जायते योगिनो हृदि। मृदङ्गनादोत्पत्तिस्तु मणिपूरभिदा भवेत्। अनाहतविभेदेन घण्टाध्वनिरुदेति च। विशुद्धचक्रभेदेन यन्त्रनादः प्रजायते। यदा त्वाज्ञाचक्रभेदस्तदोपैति मनोलयम्। सहस्रदलकमलं वायुना शक्तिराव्रजेत्। यदा तदा सुनिश्चेष्टोऽकालं सहजोऽव्ययम्"। पवनयोगसंग्रहे "महामुद्रां समभ्यस्य महाबन्धमतः परम्। महावेधस्य नियतं प्रकुर्याच्छक्तिचालनम्। आसनं सुदृढं बद्ध्वा मूलबन्धं विधाय च। उड्डीयानं तथा बन्धं ततो जालन्धराभिधम्"। "अभ्यसेदिति सम्बन्धः।

"प्राणे सुषुम्णां सम्प्राप्ते नादोऽन्तः श्रूयतेऽष्टधा। घण्टादुन्दुभिशङ्खाब्धिवीणावेण्वादितालवत्। तनूनपात्तडितारातारेशतपनोपमम्। ब्रह्मनाडीं गते प्राणे बिम्बरूपं प्रकाशते। तथाच बिम्बरूपाख्याः "यदा संक्षीयते प्राणो मानसं च प्रलीयते। तदा समरसत्वं यत्समाधिः सोऽभिधीयते। मनःस्थैर्यात् स्थिरो वायुस्ततो बिन्दुः स्थिरो भवेत्। बिन्दुस्थैर्यात् सदा सत्त्वं पिण्डस्थैर्यं प्रजायते"। एषा निष्पत्तिदशा साधकस्य राजयोगारम्भ इति तथा च हठप्रदीपिकायाम्। "प्रनष्टोच्छ्वासनिःश्वासः प्रध्वस्तविषयज्वरः। निश्चेष्टो निर्विकारश्च लयो जयति योगिनः। तथा चोक्तं ग्रन्थान्तरे "शुक्ले सबे तु वायोः स्यादूर्द्ध्वस्खलिता ततः। अधोगतिं विहायाशु भवत्यूर्द्ध्वमुखस्ततः। अपानस्तूर्ध्वगो भूत्वा वह्निना सह गच्छति। प्राणस्थानं ततो वह्निः प्राणापानौ च सत्वरम्। मिलित्वा कुण्डलीं नीत्वा प्रसुप्तां कुण्डलीं पुनः। प्रबद्धा विंशतिस्थानं सुषुम्णा वक्त्रगन्धिकम्। ब्रह्मग्रन्थिं ततो भित्त्वा रजोगुणसमुद्भवम्। सुषुम्णावदनस्याशु प्रयात्यूर्द्ध्वं च सत्वरम्। विष्णुग्रन्थिं प्रयात्युच्चैः सत्त्वजं हृदि संस्थितम्। वेगेन महता गच्छेद्रुद्रग्रन्थिं विभिद्य सा। ऊर्द्ध्वं गच्छति यस्मात्तु रुद्रग्रन्थिस्तमोभवः। तत ऊर्द्ध्वं सुषुम्णाया याति शीतांशुमण्डलम्। आकुलाख्यं तु तच्चक्रं दलैः षोडशभिर्युतम्। तत्र शीतांशुसम्भूतं द्रावं शोषयतेऽनिशम्। चलिता प्राणवेगेन रक्तपित्तरवेर्ग्रहम्" हठस०।

"योगिनः कालवञ्चनोपायो यथा "ज्ञात्वा कालं निजं योगी लयस्थानं समाश्रितः। युञ्जीत योगं कालस्य वञ्चनाय यथाक्रमम्। बद्धसिद्धासने देहं पूरयेत् प्राणवायुना। कृत्वा दण्डस्थिरं बुद्ध्या दश द्वाराणि रोधयेत्। बद्ध्वा च खेचरीं मुद्रां ग्रीवायाञ्च जलन्धरीम्। अपाने मूलबन्धञ्च उड्डियानं तथोदरे। उत्थाप्य भुजगीं शक्तिं मूलाधाराम्बुजस्थिताम्। सुषुम्णान्तर्गतां पञ्चचक्राणां भेदिनीं शिवाम्। जीवं हृदाश्रयं नीत्वा यान्तीं बुद्धिमनोयुताम्। सहस्रदलमध्यस्थशिवे लीनां सुधारयेत्। ततः सुधाकरोद्भूतममृतं तेन मूलतः। सिञ्चन्तीं सकलं देहं प्लावयन्तीं विचिन्तयेत्। तया सार्द्धं ततो योगी शिवेनैकात्मतां व्रजेत्। परानन्दमयो भूत्वा चिद्रूपत्वमपि संत्यजेत्। ततोऽलक्ष्यमनाभासमहंभावविवर्जितम्। सर्वसङ्कल्पनाहीनं कथं कालो निहन्ति तम्। स एव कालः सर्वेशः सर्वो नान्यतः परः। कः केन हन्यते तत्र म्रियते नापि कश्चन। ततो व्यतीते समये कालस्य भ्रान्तिरूपिणि। योगी सुप्तोत्थित इव प्रतिबोधे प्रबोधितः। एवं सिद्धो भवेद्योगी वञ्चयित्वा विधानतः। कालं कलितसंसारपौरुषेणाद्भुतं हि तम्। ततस्त्रिभुवने योगी विचरत्येक एव सः। पश्यन् संसारवैचित्र्यं स्वेच्छया निरहङ्कृतिः" हठस०।

हठालु पु० हठः प्लवमानः आलुरिव। कुम्भिकायाम् (पाना) शब्दच०। [धरणिः।

हठी स्त्री हठ-अच् गौरा० ङीष्। वारिपर्ण्याम् (पाना)

हडि पु० हठ-इन् पृषो०। पशुमारणसाधने काष्ठयन्त्रभेदे (हाँड़िकाठ) शब्दर०। [शब्दमा० स्त्रियां ङीप्।

हडिक पुंस्त्री० हठ-इकन् पृषो०। नीचजातिभेदे (हाड़ि)

हड्ड न० हठ-ड डस्य नेत्त्वम् पृषो०। अस्थि (हाड)। संज्ञायां कन्। नीचजातिभेदे (हाड़ि) शब्दमा०। इन् हड्डिरप्यत्र। [शब्दच०।

हड्डज न० हड्डात् जायते जन-ड। अस्थिसारे मज्जायां

हड्डिक पु० हडिक- स्वार्थे क। (हाड़ि) जातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स च यथा: "सद्यःस्वाराङ्गालकन्यायां नेटवीर्य्येण शौनक!। बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकः शौण्डिकस्तथा" ब्रह्मवै० ब्र०ख० १०अ०।

हण्डा स्त्री हन-डा डस्य नेत्त्वम्। १इडति स्वनाबभेदे (हाँड़ा) नाटप्रोक्तौ नीचसम्बोधने अव्य०। हञ्जावत् आवन्तोऽपि शेषार्थे स्त्री भरतः।

हण्डिका स्त्री क्षुद्रा हण्डा कन्। क्षुद्रे मृत्पात्रे (हाँड़ि)।

हण्डिकासुत पु० हण्डिकायाः सुत इव। क्षुद्रे मृण्मये हण्डिकाकारे (हाँड़ि) त्रिका०। [अमरः।

हण्डे अव्य० हन-डे डस्य नेत्त्वम्। नाटप्रोक्तौ नीचसम्बोधने

हत त्रि० हन-क्त। १गणिते २प्रतिहते ३प्रतिबद्धे ४आशारहिते अमरः ५गुणिते च। भावे क्त। ६हनने ७गुणने च न०।

हतक त्रि० हत इव नष्टप्रायत्वात् कन्। नष्टप्राये (मड़ा)।

हताश त्रि० हता आशा यस्य। १आशाशून्ये २निर्दये ३पिशुने च मेदि० ४वन्ध्ये शब्दर०।

हति स्त्री हन-भावे क्तिन्। १हनने २मारणे ३व्याघाते ४अपकर्षे ५गुणने च।

हत्नु पु० हन-क्नु। १व्याधौ २शस्त्रे च उणा०।

हत्या स्त्री हन-भावे क्यप्। १मारणे वधे प्राणवियोगानुकूलव्यापारे "ब्रह्महत्या सुरापानम्" स्मृतिः २हन.. च।

हथ त्रि० हन-क्थ। विषये उणादि०।

हद विष्ठोत्सर्गे भ्वा० आ० अक० अनिट्। हदते अहत्त।

हट्टा स्त्री ताजकोक्ते पञ्चवर्गीबलानयनोपयोगिनि ग्रहभेदस्वामिकराशिभेदस्यांशभेदे यथोक्तं नील०ता०

"मेषेऽङ्गतर्काष्टशरेषुभागा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। वृषेऽष्टषण्णागशरानलांशाः शुक्रज्ञजीवार्किकुजेशहट्टाः। युग्मे षडङ्गेषुनगाङ्गभागाः सौम्यास्फुजिज्जीवकुजार्किहट्टाः। कर्केऽद्रितर्काङ्कनगाब्धिभागाः कुजास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। सिंहेऽङ्गभूताद्रिरसाङ्गभागा देवेज्यशुक्रार्किबुधारहट्टाः। स्त्रियां नगाशाब्धिनगाब्धिभागाः सौम्योशनोजीवकुजार्किनाथाः। तुले रसाष्टाद्रिनगाब्धिभागाः कोणज्ञजीवास्फुजिदारनाथाः। कीटे नगाब्ध्यष्टशराङ्गभागाः भौमास्फुजिज्ज्ञेज्यशनैश्चराणाम्। चापे रवीष्वब्धिपञ्चवेदा जीवास्फुजिज्ज्ञारशनैश्चराणाम्। मृगे नगाद्र्यष्टयुगश्रुतीनां सौम्ये ज्यशुक्रार्किकुजेशहट्टाः। कुम्भे नगाङ्गाद्रिशरेषुभागास्तशुक्रजीवारशनैश्चराणाम्। मीनेऽर्कवेदानलनन्दपक्षाः सितेज्यसौम्यारशनैश्चराणाम्। त्रिंशत्स्वमे विंशतिरुच्चभे स्वे हद्देऽब्ध५ चन्द्रादशकं द्रिकाणे"।

हन वधे गतौ च भ्वा० प०सक० अनिट्। हन्ति प्रणिहन्ति प्रहन्व (खः) जहि अवधीत्। जघान कर्मणि अघानि अवधि। णिच् घातयति जिघांसति जघंन्यते" "कुञ्ज हन्ति कृशोदरि" इत्यादावालङ्कारिकाः गतौ निहतार्थतामाहुः।

अभि+आघातभेदे केनचित् पदार्थेन संयोगभेदे अभिघातः।

अव+तुषाद्यपसरणार्थव्यापारभेदे व्रीहीनवहन्ति। [घातः।

आ+केनचित् पदार्थेन संयोगानुकूलव्यापारे आहन्ति आस्वाङ्गकर्मणि अकर्मत्वे च आत्म० वक्ष आहते।

प्रति आ+प्रत्याघाते प्रतिबन्धे प्रत्याहन्ति। [व्याघातः

वि+आ परस्परेण विरोधे विशेषेण ताड़िते च व्याहन्ति

उद्+ऊर्ध्वं गतौ उत्तोल्य हनने च।

उप+उद्+आरम्भे उपोद्घातः आरम्भार्थः सङ्गतिभेदः।

नि+निशेषेण हनने स्वरान्तरघातेन उदात्तस्वरसम्पादने च

निर्+निःशेषेण हनने वज्रादिशब्दे च। "निर्घाते भूमिचलने मनुः।

परा+प्रतिबन्धे निरोधे।

प्रति+प्रतिरोधे प्रतिकूलगतौ च। [घ्नन्ति योधाः।

वि+अति+परस्परहनने व्यतिहारेऽपि न आत्म०। व्यति-

सम्+सम्यक् हनने समूहभावे अक०।

हन् अव्य० हन-भावे विच्। १कृपोक्तौ २अनुनये च मेदि०। कर्त्तरि विच्। ३हननकर्त्तरि त्रि० वृत्रहा ब्रह्महा।

हन त्रि० हन कर्त्तरि अच्। हननकर्त्तरि त्रि० कौ०।

हनन न० हन-भावे ल्युट् "स्यात् प्राणवियोगफलव्यापारो हननं स्मृतम्" इत्युक्ते १व्यापारभेदे २गुणने च। [रत्नमा०।

हनील पु० हन-इन् ङीप् हन्यां लीयते ली-ड। केतकीवृक्षे

हनु(नू) पुंस्त्री० हन-उन् स्त्रीत्वे वा-ऊङ्। १कपोलद्वयोपरिस्थे मुखभागभेदे २हट्टविलासिन्यां स्त्री अमरः।

३रोगे ४अस्त्रभेदे ५हतौ च स्त्री जटाधरकोषः ।

हनुग्रह पु० हनुजाते रोगभेदे तन्निदानादि "जिह्वा निर्लेखनाच्छुष्कभक्षणादभिघाततः । कुपितो हनुमूलस्थः स्रंसयित्वाऽनिलो हनुम् । करोति विवृतास्यत्वमथ वा संवृतास्यताम् । हनुग्रहः स तेन स्यात् कृच्छ्राच्चर्वणभाषणम्" । स्रंसयित्वा अधःकृत्वा विवृतास्यत्वं व्यात्तमुखत्वम् । निर्लेखनं कर्षणम् शुष्कं चणकादि संवृतास्यत्वं दन्तलग्नताम्" भावप्र० हनुस्तम्भोऽप्यत्र ।

हनु(नू)मत् पु० हनु(नू)+अस्त्यर्थे मतुप् । रामस्य अनुचरे अञ्जनागर्भजाते पवनतनये वानरभेदे त्रिका० ।

हनूष पुंस्त्री० हन-ऊषन् । राक्षसे त्रिका० स्त्रियां ङीष् ।

हन्त अव्य० हन-त । १हर्षे २अनुकम्पायां ३विषादे अमरः । ४वाक्यारम्भे ५प्रार्थने इत्यादे ७सम्भ्रमे शब्दच० । दखेदे मेदि० ८अनल्पकल्पने च अजयपालः ।

हन्तकार पु० हन्तेत्यस्य कारः करणं उच्चारणम् वा कृ-घञ् । १अतिथये अन्नदाने २हन्तशब्दप्रयोगे च ।

हन्तु पु० हन-तुन् । १मृत्यौ २हवे च ।

हन्तृ त्रि० हन-तृच् । १हननकर्त्तरि २सततहननानुशीलयितरि च स्त्रियां ङीप् । "मधुमांसुरहन्त्र्याश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने" देवप्र०त० ।

हन्न त्रि० हद-क्त । कृतपुरीषोत्सर्गे अमरः ।

हपुषा स्त्री हेति पुष्यति पुष-क । मरीचवत्त्वग्दीर्घकृष्णवर्णवस्तुनि औषधद्रव्यविशेषे । पृषो० मस्य सः तन्नार्थे । "हपुषा हपुषा विस्रा पराऽश्वत्थफला स्मृता । मत्स्यगन्धा प्लीहहन्त्री विषघ्नी ध्वाङ्क्षनाशिनी । हपुषा दीपनी तिक्ता कटूष्णा तुवरा गुरुः । पित्तोदरप्रमेहार्शो ग्रहणीगुल्मशूलहृत् । पराप्येतद्गुणा प्रोक्ता रूपभेदो द्वयोरपि" भावप्र० ।

हम् अव्य० हा-डम् । १रुषोक्तौ २अनुनये च मेदि० ।

हम्भा(म्भा) स्त्री हम्+भा-हम्म-अङ् वा । गवां ध्वनौ त्रिका० पृषो० । हम्बाप्यत्र हेमच० ।

हम्म गतौ भ्वा० प० सक० सेट् । हम्मति । अहम्मीत् ।

हय गतौ सक० क्लान्तौ अक० भ्वा० प० सेट् । हयति अहयीत् ।

हय पुंस्त्री० हय-हि- वा अच् । १घोटके अमरः स्त्रियां योपधत्वेऽपि हयगवयेत्यादिना ङीष् । अश्वशब्दे दृश्यम् । तत्र वर्ण्यपदार्थाः कविक० उक्ता यथा "चौनद्यं वेगओजस्य तथा सल्लक्षणास्थितिः । खुरोत्खातरजो रूपं जातिर्गतिर्विचित्रता" । तस्य शकुनादयुक्तं वसन्तराजशाकुने यथा "हेषारवं मुञ्चति वामतोयः स्पृशत्यतिर्दक्षिणपादघाते । कण्डूयते दक्षिणमङ्गभागं तस्य तुरङ्गः स पदं ददाति" ।

हयकातरा स्त्री हयः कातरो यस्याः ५ब० । अश्वकातराख्यक्षुद्रे "कातरा हयपर्य्यायैः कातरान्तैः प्रकीर्त्तिता । अश्वकातरिका तिक्ता वातघ्नी दीपनी परा" राजनि० ।

हयगन्ध पु० हयस्येव गन्धोऽस्य । १काचलवणे २अश्वगन्धायाम् ३अजमोदायाञ्च स्त्री राजनि० ।

हयग्रीव पु० हयस्येव दीर्घा ग्रीवाऽस्य । १विष्णोरवतारभेदे २दैत्यभेदे च "हयग्रीवेण युयुधे तत्र देवो जगत्पतिः । हयग्रीवं तत्र हत्वा मणिकूटं तथागमत्" कालिपु० ८२अ० । ३दुर्गायां स्त्री तन्मूर्त्तिलक्षणं अश्वशिरस्शब्दे ५१४पृ० दृश्यम् । ४राजर्षिभेदे "यद्वृत्तं पूर्वराजर्षेर्हयग्रीवस्य पाण्डव !" भा० शा० २४अ० ।

हयग्रीवहन् पु० हयग्रीवाख्यं दैत्यं हतवान् हन-क्विप् विष्णौ हेमच० ।

हयङ्कष पु० हयमुच्चैःश्रवसं कषति कष-खच् । १मातलौ इन्द्रसारथौ त्रिका० । २अश्वचालके च ।

हयन न० हि-गतौ करणे ल्युट् । कर्णीरथे अमरः ।

हयपुच्छी स्त्री हयस्य पुच्छाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । माषपर्ण्याम् अमरः ।

हयप्रिय पु० ६त० । १यवे हेमच० । २अश्वगन्धायां ३खर्जूर्य्याञ्च स्त्री राजनि० ४अश्वप्रिये त्रि० । हयेष्टादयोऽप्यत्र

हयमार पु० हयं मारयति निर्यासेन मृ-णिच्-अण् । करवीरे राजनि० ण्वुल् । तत्रैव अमरः । [शब्दच०]

हयमारण पु० हयं मारयति मृ-णिच्-ल्यु । अश्वत्थवृक्षे

हयवाहन पु० हयो वाहनमस्य । सूर्य्यपुत्रे रेवन्ते हेमच० । २अश्ववाहनयुक्ते त्रि० । ६त० । ३अश्वस्य चालने न० ।

हयवाहनशङ्कर पु० हयस्य वाहनं चालनं शङ्करोति सम्+कृ-अच् । रक्तकाञ्चने शब्दच० ।

हयशाला स्त्री ६त० । अश्वशालायां तत्करणप्रकारादि मत्स्यपु० १६१अ० उक्तं यथा "गवां स्थानं तथैवाग्नि तुरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगास्तु तथा धार्य्याः प्रदीपैः सार्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च नराधिप ! । धारयेदश्वशालायां सवत्सां धेनुमेव च । अजाश्च धार्य्या यत्नेन

हरगायां हितैषिणा । गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरी-
षस्य निर्गमम् । अस्तं याते न कुर्वीत देवदेवे दिवाकरे ।
अधिकमश्वशालाशब्दे ५२४ पृ० अश्वशब्दे च दृश्यम् ।

हयशीर्ष पु० हयस्येव शीर्षमस्य । १विष्णुमूर्त्तिभेदे हयशीर्ष पञ्चरात्रे तत्पूजादिकं दृश्यम् । २शालग्राममूर्त्तिभेदे शालग्रामशब्दे ६००१ पृ० दृश्यम् ।

हया स्त्री हयः हयगन्धोऽस्त्यस्याः अच् । अश्वगन्धायाम् राजनि० । घोटक्यां तु हयीत्येव ।

हयाध्यक्ष पु० हयेषु तद्रक्षणेषु अध्यक्षः । अश्वरक्षणाधिकृते

हयानन्द पु० हयमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-अण् । मुद्गे राजनि० ।

हयारि पु० ६त० । करवीरे रत्नमा० ।

हयाशना स्त्री हयैरश्यते अश-ल्युट् । शल्लकीवृक्षे शब्दच०

हयोत्तम पु० हयेषु उत्तमः । अश्वरत्ने आजानेयेऽश्वे त्रिका०

हर पु० हृ-अच् । १रुद्रे अमरः २अग्नौ ३गर्दभे ४विभाजके च "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशाविति" लीला० । हृ-भावे अप् । ५हरणे ६विभाजने च ।

हरगौरी स्त्री हरदेहार्द्धहरा गौरी शा०त० । अर्द्धनारीश्वररूपे १शिवपार्वत्योर्मूर्त्तिभेदे तल्लक्षणम् । ३७०१ पृ० दृश्यम् । द्वन्द्व० । २शिवपार्वत्योः द्वि० व० ।

हरचूडामणि पु० हरस्य चूडामणिरिव । चन्द्रे ।

हरण न० हृ-भावे ल्युट् । १स्थानान्तरकरणे २विभाजने च कर्मणि ल्युट् । ३यौतुकादौ देये धने भा० आ० हरणाहरणपर्व २२१अ० । ४भुजे मेदि० ।

हरतेजस् न० ६त० । १पारदे राजनि० २शिववीर्ये च । हरबीजादयोऽप्यत्र । [गङ्गायां हेमच० ।

हरशेखरा स्त्री हरस्य शेखरमाश्रयत्वेनास्त्यस्याः अच् ।

हरि पु० हृ-इन् । १विष्णौ २सिंहे ३सर्पे ४वानरे ५भेके ६शुकखगे अमरः । ७चन्द्रे ८सूर्य्ये ९वायौ १०अश्वे ११यमे १२हरे १३ब्रह्मणि १४किरणे जम्बुद्वीपस्य १५वर्षभेदे १६इन्द्रे च मेदि० १७मयूरे १८कोकिले १९हंसे २०भेके शब्दर० । भर्त्तृहरिनामके वाक्यप्रदीप ग्रन्थकारके २१पण्डिते त्रिका० । २२पिङ्गलवर्णे २३हरिद्वर्णे हेमच० २४तद्वति त्रि० । "हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः" रघु । २५पीते अनेकार्थको० ।

हरिक पु० हरि+संज्ञायां कन् । पीतहरिद्वर्णाश्वे हेमच०

हरिकेलीय पु० हरिकेलिमर्हति छ । वङ्गदेशे हेमच० ।

हरिकेश पु० हरिः पिङ्गलः केशोऽस्य । १शिवे २शिवभक्तयक्षभेदे च । स एव तत्प्रसादात् काश्यां दण्डपाणित्वमासवान् इति काशीखण्डे ३२अ० स्थितम् । मत्स्यपु० १५८अ० दृश्यम् । [यास् अपराजितायां राजनि० ।

हरिक्रान्ता स्त्री हरिसदृशः क्रान्तो येन । विष्णुक्रान्ता-

हरिगृह न० ६त० हरेर्विष्णुमूर्त्तेर्गृहम् । १हरिमूर्त्तिगृहे २एकचक्रपुरीभेदे च त्रिका० ।

हरिचन्दन न० हरेरिन्द्रस्य प्रियं चन्दनम् चन्दयति चदि-ल्यु ६त० वा । १देवतरुभेदे अमरः । हरेर्विष्णोः प्रियं चन्दनम् । २श्वेतचन्दने ३गोशीर्षनामके मलयैकदेशजाते चन्दनभेदे ४ज्योत्स्नायां ५कुङ्कुमे मेदि० । ६पद्मकेशरे हला० ।७इन्द्राङ्गे च न०शब्दर० । "हरिचन्दनन्तु दिव्यं हिमं तदिह दुर्लभं मनुजैः । पित्ताटोपविलोपिवमथुज्वरशोषमान्द्यभेदकृत्" राजनि० । "हृष्ट च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः । अथ वा केशरैर्योज्यं हरिचन्दनमुच्यते" पद्मपु० पा०ख० १२अ० उक्ते द्रव्यसंयुक्तद्रव्यगणे च ।

हरिण पुंस्त्री० हृ-इनन् । स्वनामख्याते १पशौ अमरः स्त्रियां ङीप् । २शिवे ३विष्णौ ४हंसे ५शुक्लवर्णे ६पाण्डुवर्णे च । ७तद्वति त्रि०अमरः । "हरिणः शीतलो बद्धविण्मूत्रो दीपनो लघुः । रसे पाके च मधुरः सुगन्धिः सन्निपातहृत्" राजव० तन्मांसगुणाः । "हरिणस्यापि विज्ञेयः पशुभेदोऽत्र भैरव ! । कृष्णः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा । एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्त्तिताः" कालिकापु० ६६अ० । [शब्दर० ।

हरिणनर्त्तक पु० हरिण इव नृत्यति नृत-ण्वुल् । किन्नरे

हरिणहृदय पु०हरिणस्येव भीतं हृदयमस्य । भीरौ शब्दर०

हरिणाक्षी स्त्री हरिणस्येवाक्षि यस्याः ५त० ६त० वा षच्-ङीष् । १कटुविलासिनीनामगन्धद्रव्ये शब्दच० । २हरिणतुल्यनेत्रयुते त्रि०स्त्रियां ङीष् ।"हरिणाक्षि ! कटाक्षेण आत्मानमवलोकय" इत्युद्भटः ।

हरिणाङ्क पु० हरिणः शशनामको मृगोऽङ्कश्चिह्नम् अङ्के क्रोडे वा अस्य । १चन्द्रे शब्दर० २कर्पूरे च ।

हरिणी स्त्री हरितवर्णा स्त्री ङीप् तस्य नः । १हरितवर्णायां स्त्रियां मेदि० २स्वर्णप्रतिमायाम् अमरः । ३स्वर्णयूथ्यां ४मञ्जिष्ठायां राजनि० । ५तरुण्यां ६वरस्त्रियां शब्दर० "वसुयुगहयैर्नसौ म्रौ स्लौ गो यदा हरिणी तदा" इ० र० उक्तलक्षणके ७सप्तदशाक्षरपादके छन्दोभेदे हरिणस्य स्त्री ङीष् । ८मृग्याञ्च ९अप्सरोभेदे ।

"चरतः किल दुश्चरं तपः तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा। प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम्" रघुः।

हरित् पु॰ हृ-इति। १नीलपीतमिश्रितवर्णे (पाटाररङ्ग पलाशवर्णे च अमरः २तद्वति त्रि॰। ३सूर्य्याश्वे त्रिका॰ ४मुद्गे हेमच॰। ५सिंहे ६सूर्य्ये ७विष्णौ च पु॰ ८दिशि स्त्री अमरः। ९हरिद्रायां राजनि॰ १०तृणे न॰ मेदि॰।

हरित्पर्ण न॰ हरित् पर्णमस्य। मूलके राजनि॰।

हरित पु॰ हृ-इतच्। १सिंहे २मन्थानतृणे राजनि॰ ३हरिद्वर्णे ४तद्वति त्रि॰ अमरः स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च। ५दूर्वायां मेदि॰ ६जयन्त्यां ७हरिद्रायां ८कपिलद्राक्षायां ९पाच्यां १०नीलदूर्वायाञ्च स्त्री राजनि॰ टाप्। ११स्थौणेयके न॰ राजनि॰। [शाके न॰ राजनि॰

हरितक न॰ हरितेन वर्णेन कायति प्रकाशते कै-क।

हरितपत्रिका स्त्री हरितं पत्रं यस्याः कप् कापि अत इत्त्वम्। पाच्यां राजनि॰।

हरितशाक पु॰ हरितं शाकमस्य। शोभाञ्जने राजनि॰।

हरिताल न॰ हरिवर्णस्य पीतवर्णस्य तालः प्रतिष्ठा यत्र। १पीतवर्णे उपधातुभेदे "स हरितालसमाननवांशुकः" माघः। २पीतवर्णपक्षिभेदे पुंस्त्री॰ राजनि॰। स्त्रियां ङीष्। स्वार्थे क। हरितालं न॰ अमरः। "हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञकम्। तयोराद्यं गुणैः श्रेष्ठं ततो हीनगुणं परम्। स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत्। पत्राख्यं तालकं विद्याद्गुणाढ्यं तद्रसायनम्। निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्वं तथा गुरु। स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम्। हरति च हरितालञ्चारुतां देहजाताम् सृजति च बहुतापामङ्गसङ्कोचपीडाम्। वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धम् मारितञ्चाप्यसम्यक्"। "तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्जिके पचेत्। दोलायन्त्रेण यामैकं ततः कूष्माण्डजद्रवैः। तिलतैले पचेद्यामं यामञ्च त्रिफलाजले। एवं यन्त्रे चतुर्यामं पक्वं शुद्ध्यति तालकम्"। अथ तालस्य मारणविधिः "सदलं तालकं शुद्धं पौनर्नवरसेन तु। खल्वे विमर्दयेदेकं दिनं पश्चाद्विशोषयेत्। ततः पुनर्नवाक्षारैः स्थाल्यामर्द्धं प्रपूरयेत्। तत्र तद्गोलकं धृत्वा पुनस्तेनैव पूरयेत्। आकण्ठं पिठरं तस्य पिधानं धारयेन्मुखे। स्थालीं चुल्ल्यां समारोप्य क्रमाद्वह्निं विवर्द्धयेत्। दिनान्यन्तरशून्यानि पञ्च वह्निं प्रदापयेत्। एवं तन्म्रियते तालं मात्रा तस्यैकरक्तिका। अनुपानान्यनेकानि यथायोग्यं प्रयोजयेत्"। एवं शोधितस्य मारितस्य तालकस्य गुणाः। "हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम्। कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान्"। "तालकं हरते रोगान् कुष्ठमृत्युज्वरापहम्। शोधितं कुरुते कान्तिं वीर्य्यवृद्धिं तथायुषम्" भावप्र॰।

हरितालखगमांसगुणाः "हरितालोऽल्पविट्कः स्यात् कषायो मधुरो लघुः। रक्तपित्तप्रशमनस्तृषाघ्नो वातकोपनः" राजनि॰।

हरितालिका स्त्री हरेस्तालो हस्ततालो यस्यां कप् अत इत्त्वम्। १सौरभाद्रशुक्लचतुर्थ्याम् हरितवर्णाय अलति पर्य्याप्नोति अल-ण्वुल्। २दूर्वायाम् त्रिका॰। अण् ङीप्। हरिताली दूर्वायाम् सा च आकाशरेखायां मेदि॰ खड्गलतायाम् हरितालिकायाञ्च।

"भाद्रे मासि सिते पक्षे वहुदैवतसंयुता। हरिताली चतुर्थी स्यात् सर्वाणीप्रीतिदा सदा। भाद्रे मासि सिते पक्षे चतुर्थ्यांख्याभियोगतः। ददाति किल्विषं घोरं दृश्चन्द्रो न संशयः। करचित्रानलर्क्षेषु हरौ स्वप्ते चतुर्थिका। हरिताली समाख्याता रुद्राणीप्रीतिदा सदा" राजमार्त्तण्डः

हरिताश्म न॰ हरितवर्णमश्म अश्मेव वा अच् समा॰(पेरोजा) १मणिभेदे २तुत्थे (तुँत) उपधातुभेदे च राजनि॰।

हरिदर्भ पु॰ हरिर्हरिद्वर्णो दर्भः। हरिद्वर्णे कुशे अमरः।

हरिदश्व पु॰ हरिन्नामकोऽश्वो यस्य। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च अमरः।

हरिदेव पु॰ हरिर्देवोऽधिष्ठाता अस्य। श्रवणानक्षत्रे।

हरिद्गर्भ पु॰ हरिद्वर्णो गर्भो यस्य। हरिद्वर्णे कुशे राजनि॰। "दर्भौ द्वौ च गुणे तुल्यौ तथापि च सितोऽधिकः। यदि श्वेतकुशाभावस्त्वपरं योजयेद्भिषक्" राजनि॰। "दर्भद्वयं त्रिदोषघ्नं मधुरं तुवरं हिमम्। मूत्रकृच्छ्राश्मरीतृष्णावस्तिरुक् प्रदरास्रजित्" भावप्र॰। तन्मूलगुणाः "कुशमूलं हिमं रुच्यं मधुरं पित्तनाशनम्। रक्तज्वरतृषाश्वासकामलादोषमोक्षकृत्" राजनि॰।

हरिद्रव पु॰ हरिवर्णः पिङ्गलवर्णो द्रव इव। नागकेशररजसि त्रि॰।

हरिद्रा स्त्री हरिं पीतवर्णं द्रवति द्रु-गतौ ड। स्वनामख्याते ओषधिभेदे।

"हरिद्रा कटुका तिक्ता रूक्षोष्णा कफपित्तनुत्। वर्ण्या त्वग्दोषमेहास्रशोथपाण्डुव्रणापहा"। (वनहरिद्रा) "अरण्यहरिद्राकन्दः कुष्ठवातास्रनाशनः"। (कर्पूरहरिद्रा) "दार्वी भेदाम्रगन्धा च सुरभिर्दारु दारु च। कर्पूरा पद्मपत्रा स्यात् सुरभिः सुरनायिका। आम्रगन्धिहरिद्रा या सा शीता वातला मता। पित्तहृन्मधुरा तिक्ता सर्वकण्डूविनाशिनी" भावप्र०।

हरिद्रागणेश पु० हरिद्रावर्णयुक्तो गणेशः। पीतवर्णे गणेशभेदे तन्त्रसारः। [स्त्रियां ङीष्।

हरिद्राङ्ग पुंस्त्री० हरिद्रेव अङ्गमस्य। हरितालखगे शब्दच०

हरिद्राभ पु० हरिद्रेव आभाति आ+भा-क। १पीतशाले (पियाशाल) २कर्बुरके ३पीतवर्णे च। ४तद्वति त्रि० अमरः।

हरिद्राराग त्रि० हरिद्राया इव रागः रञ्जनमनुरागः। अस्थिरानुरागे सौहृदे। "क्षणमात्रानुरागश्च हरिद्राराग उच्यते" हला०।

हरिद्रु पु० हरिः हरिद्वर्णो दारुदिद्वारा द्रुः। १तरुमात्रे हेमच०। २दारुहरिद्रायाञ्च अमरः। [तीर्थभेदे

हरिद्वार न० हरेस्तत्प्राप्तेः द्वारं सेवनात्। स्वनामख्याते

हरिनामन् न० हरेर्नाम तदाख्यानं वा। १विष्णुनामनि २तदाख्याने च हरेरिव नामास्य। ३मुद्गे पु० त्रिका०।

हरिनेत्र न० हरेर्नेत्रमिव। १श्वेतपद्मे राजनि०। ६त०। २विष्णोर्लोचने। हरेः सिंहस्येव नेत्रमस्य दीर्घत्वात्। ३पेचके पुंस्त्री० त्रिका० स्त्रियां ङीष्।

हरिन्मणि पु० हरिद्वर्णो मणिः। मरकते मणौ अमरः।

हरिन्मुद्ग पु० हरिद्वर्णो मुद्गः। शरदि पक्वे मुद्गे राजनि०।

हरिप्रिय न० हरेर्विष्णोः प्रियम्। १कालीयके चन्दने शब्दच०। २उशीरे राजनि०। ३कदम्बे पु० शब्दच०। ४पीतभृङ्गराजे ५विष्णुकन्दे ६करवीरे ७शङ्खे दवमूले पु० राजनि०। ९शिवे १०शालूके च पु०। ११लक्ष्म्यां स्त्री १२तुलस्यां १३पृथिव्यां १४द्वादश्यां तिथौ च स्त्री। १५हरिवल्लभे त्रि०। [अमरः।

हरिबालुक न० हरेर्विष्णोः प्रिया बालुकास्य। एलवालुके

हरिभक्त त्रि० हरौ विष्णौ भक्तः। १विष्णुभक्तियुते "सर्वजीवेषु यो विष्णुं भावयेत् समभावतः। हरौ करोति भक्तिञ्च हरिभक्तः स च स्मृतः" ब्रह्मपु० २५ अ० उक्ते २सर्वत्रसमदृष्टिपूर्वकहरिसेवके पु०। [शब्दर०।

हरिभद्र न० हरिं भद्रयति सन्तर्पयति अच्। हरिबालुके

हरिभुज् पु० हरिं भेकं भुङ्क्ते भुज-क्विप्। सर्पे शब्दच०।

हरिमन्थ पु० मथ्यते मन्थः हरिर्मन्थ एकदेशो यस्य। १चणके राजनि० तस्य बहुमन्थनेऽपि पीतत्वामपायात्तथात्वम्। हरिं सर्पं मथ्नाति मन्थ-अण्। २गणिकारिकायाम् शब्दच०। ३देशभेदे पु० भरतः। [१चणके भरतः।

हरिमन्थक पु० हरिः पीतो मन्थ एकखण्डो यस्य कप्।

हरिमन्थज पु० हरिमन्थे देशभेदे जायते जन-ड। चणके अमरः। २कृष्णमुद्गे च हेमच०। [हेमच०।

हरिय पु० हरिं हरिद्वर्णं याति या-क। पीतवर्णघटके

हरिलोचन पुंस्त्री० हरेरिव लोचनमस्य। १कर्कटे (काँकड़ा) त्रिका०। २पेचके।

हरिवंश पु० ६त०। १विष्णुवंशे हरेर्वंशो वर्ण्यत्वेनास्त्यत्र अच्। महाभारतान्तर्गते खिलरूपे व्यासकृते २ग्रन्थभेदे। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्च हरिवं० २२५ अ० उक्ता यथा "हरिवंशेऽत्र वृत्तान्ताः कीर्त्यन्ते क्रमशोदिताः। तत्राद्यमादिसर्गस्तु भूतसर्गस्ततः परः। पृथोर्वैन्यस्य चाख्यानं मनूनां कीर्त्तनं तथा। वैवस्वतकुलोत्पत्तिर्धुन्धुमारकथा तथा। गालवोत्पत्तिरित्थं त्रिशङ्कोश्चाप्यनुकीर्त्तनम्। पितृकल्पस्तथोत्पत्तिः सोमस्य च बुधस्य च। अमावसोरन्वयस्य कीर्त्तनं कीर्त्तिवर्द्धनम्। द्युतिप्रतिष्ठ शक्रस्य प्रभवः क्षत्रवृद्धिजः। दिवोदासप्रतिष्ठा च त्रिशङ्कोः क्षत्रियस्य च। ययातिचरितञ्चैव पुरुवंशस्य कीर्त्तनम्। कीर्त्तनं कृष्णसम्भूतेः स्यमन्तकमणेस्तथा। संक्षेपात् कीर्त्तिता विष्णोः प्रादुर्भावास्ततः परम्। तारकामययुद्धञ्च ब्रह्मलोकस्य वर्णनम्। योगनिद्रासमुत्थानं विष्णोर्वाक्यञ्च वेधसः। पृथ्वीशापश्च देवानामंशावतरणं तथा। ततो नारदवाक्यञ्च स्वप्नगर्भविधिस्तथा। आर्यास्तवः पुनः कृष्णसमुत्पत्तिः प्रपञ्चतः। गोव्रजे गमनं विष्णोः शकटस्य निवर्त्तनम्। पूतनाया वधो भङ्गो यमलार्जुनयोरपि। वृकसन्दर्शनञ्चैव वृन्दावननिवेशनम्। प्रावृषो वर्णनञ्चापि यमुनाह्रददर्शनम्। कालियस्यापि दमनं धेनुकस्य वधस्तथा। प्रलम्बनिधनञ्चैव शरद्वर्णनमेव च। गिरियज्ञप्रवृत्तिश्च गोवर्द्धनविधारणम्। गोविन्दस्याभिषेकश्च गोपीसंक्रीडनं तथा। अरिष्टकस्य च वधः कोशिनो निधनं तथा। अक्रूरागमनञ्चैव नागलोकस्य दर्शनम्। धनुर्भङ्गस्य कथनं कंसवाक्यमतः परम्। कुवलयापीडवधश्चाणूरान्ध्रवधस्तथा। कंसस्य निधनञ्चापि विलापः कंसयोषिताम्। उग्रसेना-

भिषेकश्च यादवाश्वासनं तथा। प्रत्यागतिर्गुरुकुलाद्‌योक्ता रामकृष्णयोः। मथुरायाश्चोपरोधो जरासन्धनिवर्त्तनम्। विकद्रुवाक्यं रामस्य दर्शनं भाषणं तथा। गोमन्तारोहणञ्चापि जरासन्धगतिस्तथा। गोमन्तस्य गिरेर्दाहः करवीरपुरे गतिः। शृगालस्य वधस्तत्र मथुरागमनं ततः। यमुनाकर्षणञ्चैव मथुरापक्रमस्तथा। उपायेन वधः कालयवनस्य प्रकीर्त्तितः। निर्माणं द्वारवत्यास्तु रुक्मिणीहरणं तथा। विवाहश्चैव रुक्मिण्या रुक्मिणो निधनं तथा। बलदेवाह्निकं पुण्यं बलमाहात्म्यमेव च। नरकस्य वधः पारिजातस्य हरणं तथा। निकुम्भस्य वधाख्यानं प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम्। प्रभावत्याश्च हरणं वज्रनाभवधस्तथा। द्वारवत्या विशेषेण पुनर्निर्माणकीर्त्तनम्। द्वारकायां प्रवेशश्च सभायाश्च प्रवेशनम्। नारदस्य च वाक्यानि वृष्णिवंशानुकीर्त्तनम्। षट्पुरस्य वधाख्यानमन्धकस्य निबर्हणम्। समुद्रयात्रा कृष्णस्य जलक्रीड़ाकुतूहलम्। तथा भैमप्रवीराणां मधुपानप्रवर्त्तनम्। ततश्छालिक्यगान्धर्वसमुदाहरणं हरेः। भानोश्च दुहितुर्भानुमत्या हरणकीर्त्तनम्। शम्बरस्य वधश्चैव धन्योपाख्यानमेव च। वासुदेवस्य माहात्म्यं बाणयुद्धं प्रपञ्चितम्। भविष्यं पुष्करञ्चैव प्रपञ्चेनैव कीर्त्तितम्। वाराहं नारसिंहञ्च वामनं बहुविस्तरम्। कैलासयात्रा कृष्णस्य पौण्ड्रकस्य वधस्ततः। हंसस्य डिम्भकस्यैव वधश्चैव प्रकीर्त्तितः। पुरत्रयस्य संहार इति वृत्तान्तसंग्रहः। कथितो नृपशार्दूल! सर्वपापप्रणाशनः। वृत्तान्तं शृणुयाद्यस्तु सायं प्रातः समाहितः। स याति वैष्णवं धाम लब्धकामः कुरूद्वह!। धन्यं यशस्यमायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्”।

हरिवल्लभा स्त्री। १जयायां २तुलस्यां राजनि० ३लक्ष्म्याञ्च।

हरिवात् पु० हरिणा घोटकेन उच्चैःश्रवसा वाति गच्छति वा-शतृ। इन्द्रे हलायुधः।

हरिवर्ष न० हरिनामकं वर्षम्। जम्बुद्वीपस्य नववर्षमध्ये वर्षभेदे त्रिका०।

“एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयोऽयुतयोजनोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथासंख्यम्” भाग ५स्क०१६अ०

हरिवासर न० हरिप्रियं वासरम्। १एकादशीदिवसे २द्वादशीप्रथमपादे च। “अस्मात्सि(श्रि)त्य पापानि तिष्ठन्ति हरिवासरे” इति। “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञकः” इति च एकादशीतत्त्वे विष्णुधर्मो०।

हरिवाहन पु० हरिं वाहयति स्थानान्तरं नयति वह-णिच् ल्यु। १गरुड़े हारा०। हेम०। २हरिवाहनमप्यत्र न०।

हरिवीज न० हरेर्वीजमुत्पत्तिकारणत्वेनास्त्यस्य अच्। हरिताले “हरितालं हरेर्वीजं लक्ष्म्याबीजं मनःशिला” इति वैद्यकम्।

हरिशयन न० हरेः शयनं निद्रा। १विष्णुनिद्रायाम्। हरेः शयनं यत्र। २तदुपलक्षिते काले। स च “मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुः” इत्युपक्रम्य “प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन” इत्यन्तेन दर्शितः आषाढस्य शुक्लद्वादश्यवधिकार्त्तिकशुक्लद्वादशीपर्य्यन्तरूपो मासचतुष्टयात्मकः। उत्थानैकादशीशब्दे १०७पृ० दृश्यम्।

हरिश्चन्द्र पु० हरिः चन्द्र इव कस्य सुट्। सूर्य्यवंश्ये त्रिशङ्कुपुत्रे नृपभेदे। ऋषिभिन्ने तु न सुट्। हारिश्चन्द्र एव।

हरिश्चन्द्रपुर न० ६त०। सौभनगरे त्रिका०।

हरिषेण पु० जिनचक्रवर्त्तिविशेषे हेमच०। हरिसुतोऽप्यत्र।

हरिसङ्कीर्त्तन न० हरेर्हरिनाम्नः संकीर्त्तनं कथनम्। श्रीविष्णुनाम्नोच्चारणे “सकलं निष्फलं राजन्! हरिसङ्कीर्त्तनं विना” इति कर्मलोचनम्।

हरिहय पु० हरिनामा हरिवर्णो वा हयो यस्य। इन्द्रे अमरः “हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः” इति रघौ तस्य हरिवर्णतुरगत्वमुक्तम्।

हरिहर पु० हरियुक्तो हरः। हरिहरयोः संश्लिष्टार्द्धदेहतया स्थिते मूर्त्तिभेदे देवप्रतिमाशब्दे ३७०१ तन्मूर्त्तिलक्षणं दृश्यम्। इ०। २शिवनारायणयोः द्वि० व०।

हरिहरक्षेत्र न० हरिहरयोः प्रियं क्षेत्रम्। गङ्गागण्डकीसङ्गमान्तिकदेशस्थे पाटलिपुत्रादुत्तरस्यां दिशि स्थिते तीर्थभेदे।

हरिहरात्मक पु० १गरुड़े २शिवरूपे च शब्दर०।

हरीतकी स्त्री० हरिं पीतवर्णं फलद्वारा इता प्राप्ता इण-क्त संज्ञायां कन् गौरा० ङीष्। १स्वनामख्याते वृक्षे तस्याः फलम् अण् तस्य लुप्। २हरीतकीफले स्त्री अमरः। “कदाचित् कुपिता माता नोदरस्था हरीतकी” इति वैद्यकम्। चेतकीशब्दे २९६२ पृ० दृश्यम्।

हरेणु स्त्री हृ-एणु। १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः। २कुलस्त्रियां। ३सतीले (मटर) पु० मेदि०। स्वार्थे क तत्रैव।

हर्त्तृ त्रि० हृ-तृच्। १हरणकारिणि। २चौरे ३सूर्य्ये च पु०

हर्मन् न० हृ+मनिन् । जृम्भणे (हाइतोला) शब्दरत्नावली ।

हर्मित त्रि० हर्मन्+तार० इतच् । १जातजृम्भणे शब्दर० २दग्धे ३ क्षिप्ते च मेदि० ।

हर्म्य न० हृ-यत् सुट् च । इष्टकाकाष्ठादिरचिते धनिनां गृहभेदे अमरः "रम्यं हर्म्यतलम्" इति प्रबोध० ।

हर्य्य कान्तौ अक० गतौ सक० भ्वा० पर० सेट् । हर्य्यति अह-र्य्यीत् । [अमरः । स्त्रियां ङीप् २कुवेरे च जटा० ।

हर्य्यक्ष पुंस्त्री० हरि पिङ्गलमक्षि यस्य षचसमा० । १सिंहे

हर्य्यश्व पु० हरिनामा हरिवर्णो वाऽश्वोऽस्य । इन्द्रे ।

हर्ष पु० हृष-घञ् । १सुखे अमरः २इष्टाधिगमजन्यानन्दे । ३कन्दर्पपितरि "पुलस्त्य उवाच । कन्दर्पो हर्षतनयो योऽसौ कामो निगद्यते । स शङ्करेण संदग्धो ह्यनङ्गत्वमुपागतः" । वामनपु० ५अ० । ४कलियुगीयन्वपभेदे हर्षचरिते तत्कथा दृश्या । [शब्दमा० ।

हर्षक त्रि० हृष-णिच् ण्वुल् । १हर्षकारके । २पर्वतविशेषे

हर्षण पु० हर्षयति अभीष्टदानात् हृष-णिच-ल्यु । १वि-ष्कम्भादिमध्ये चतुर्दशे योगे ज्यो० । २हर्षकारके त्रि० । ३नेत्ररोगभेदे ४श्राद्धभेदे ५श्राद्धदेवभेदे पु० शब्दच० । हृष-भावे ल्युट् । ६हर्षे न० ।

हर्षपद न० ६त० । नील० ताजकोक्ते ग्रहविशेषस्य लग्नादिस्थानभेदे । यथोक्तम् "नन्दत्रिषड्लग्नभवर्क्षपुत्र-व्यया इलाद्यर्षपदं क्रमोक्तम् । त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" । हर्षस्थाना-दयोऽप्यत्र । "न हर्षस्थानमाश्रितः" नीलक० ।

हर्षमाण पु० हृष-ताच्छील्ये चानश् । हृष्टचित्ते अमरः ।

हर्षयित्नु पु० हृष् णिच्-इत्नु । १पुत्रे २स्वर्णे न० मेदि० । ३हर्षणशीले त्रि० । [२हर्षकारके ।

हर्षिणी स्त्री हृष-णिच-णिनि ङीप् । १विजयायाम्

हर्षित त्रि० हर्षो जातोऽस्य इतच् । १जातानन्दे । २हर्ष-स्थानगते ग्रहे च ।

हर्षुल पुंस्त्री० हृष+उलच् । १मृगे स्त्रियां ङीष् । २कामुके त्रि०सि०कौ० । ३हर्षणशीले त्रि० । [लादि० हलः हालः

हल विलेखे भ्वा०पर०सक० सेट् । हलति अहालीत् अह-

हल न० हल्यते कृष्यतेऽनेन हल-घञर्थे करणे क । लाङ्गले अमरः । कृषिशब्दे २१९८पृ० दृश्यम् ।

हलदी स्त्री हल-शष्ट-हलनं कर्षकमपि दायति शोधयति दै-क गौरा०ङीष् । हरिद्रायाम् राजनि० ।

हलधर पु० हलं धरति आयुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा धृ-अच् । १बलरामे शब्दर० । २कृषके त्रि० "उन्मूलिता हलधरेण पदावघातैः" उद्भटः ।

हलभूति स्त्री हलेन हलसाध्या भूतिः । कृषिवृत्तौ शब्दर०

हलभृत् पु० हलं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । १बलदेवे त्रिकाण्ड० २लाङ्गलधारके च । [३कृषिकार्य्ये च ।

हलभूति पु० ऋपदर्षे १मुनिभेदे त्रिका० । २हलस्य धारणे

हला अव्य० हेति लीयते ला-क । नाट्योक्तौ १सखीसम्बो-धने अमरः । २मद्यां जटा०३पृथिव्यां स्त्री ४जले च स्त्री अजयपालः ।

हलायुध पु०हलेन आयुध्यति आ+युध क । १बलदेवे अमरः २प्राङ्गाणसर्वस्वादिग्रन्थकारके विद्वद्भेदे च ।

हलाह पुंस्त्री० । चित्रिताश्वे हेमच० स्त्रियां ङीष् ।

हलाहल पु०हलेनेव आहलति विलिखति आ+हल-अच् । १विषभेदे २ब्रह्मसर्पे ३अञ्जनायां मेदि० । ४बुद्धभेदे त्रिका० ।

हलि पु० हल-इन् । हृद्भले शब्दर० ।

हलिन् पु० हलोऽस्त्यस्यायुधत्वेन कृषिसाधनत्वेन वा इनि । १बलरामे अमरः २कृषके त्रि० । हलस्य आकारो विद्यते यस्या ङीप् हलिनी (विषलाङ्गला) ३लाङ्गली-हक्षे रत्नमा० इनि । हलानां समूहः ङीप् ४हल-समूहे स्त्री । [राजनि० ।

हलिप्रिय पु० ६त० । १कदम्बहक्षे अमरः । २मदिरायां स्त्री

हली स्त्री हल-इन् ङीप् । कलिकारीहक्षे राजनि० ।

हलीन पु० हलाय हितः ख । शाकहक्षे (शेगुन) शब्दच० ।

हली(म)सक पु० पाण्डुरोगभेदे "यदा तु पाण्डोर्वर्णः स्याद्ध-रित श्यावपीतकः । बलोत्साहः क्षयस्तन्द्रामन्दाग्नित्वं मृदुज्वरः । स्त्रीष्वहर्षोऽङ्गमर्दश्च श्वासतृष्णारुचिभ्रमाः । हली(म)सकं तदा तस्य विद्याद्‌निलपित्ततः" भावप्र० ।

हलीशा स्त्री हलस्य ईशा शक० । लाङ्गलदण्डे ।

हल्य त्रि० हलं हलकर्षणमर्हति तस्येदं वा यत् । १हलकर्ष-णयोग्ये क्षेत्रादौ अमरः । २हलसम्बन्धिनि च । हलानां समूहः यत् । ३हलसमूहे स्त्री अमरः । [अह्नीत् ।

हल्ल विकाशे भ्वा० पर०अक० सेट् भाजुदीक्षितः । हल्लति

हल्लक न० हल्ल-ण्वुल् भानुदीक्षितः । हल-सम्प०भावे क्विप् हलं लाति ला-क । संज्ञायां कन् वा । रक्तकह्लारे (हेला) अमरः ।

हल्लीष न० हल-क्विप् लष-अच् पृषो० कर्म० । स्त्रीणां मण्डलिकाकारनृत्ये । ततः स्वार्थे क । तत्रैव । "मण्डलेन तु यन्नृत्यं स्त्रीणां हल्लीषकन्तु तत्" हेमच०

२रासक्रीडायाञ्च तल्लक्षणं यथा "पृथु सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुकम्। आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरन्तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी" हरिवं०टी०नीलकण्ठः। [३होमे ४आह्वाने च अमरः।

हव पु० हु-अप् ह्वे-अप् संप्र० पृषो० वा। १यज्ञे २आज्ञायां

हवन न० हु-भावे ल्युट्। होमे देवाद्युद्देशेन मन्त्रपूर्वकं वह्नौ हविःप्रक्षेपे शब्दच०। [त्रिका०

हवनी स्त्री हूयतेऽस्यां हु-आधारे ल्युट् ङीप्। यज्ञकुण्डे

हवनीय त्रि० हु-कर्मणि अनीयर्। होमीयद्रव्ये।

हवा अव्य० ह च वा च द्वन्द्व०। प्रसिद्ध्यर्थे।

हविरशन पु०हविरश्नाति अश-ल्यु।१वह्नौ हेमच०।२चित्रकवृक्षे च। भावे ल्युट्।३हुतभोजने न०। [राजनि०

हविर्गन्धा स्त्री हविषो गन्धो यस्याम्। शम्यां (शाइ)

हविर्गेह न० हविषो गेहम्। यज्ञमण्डपपश्चिमस्थे हवनीयद्रव्यस्थापनार्थे गेहभेदे हेमच०। [क्षारीवृक्षे रत्नमा०।

हविर्मन्थ पु० हविषे मथ्यतेऽसौ मन्थ-कर्मणि घञ्। गणि-

हविष्य न० हविषे हितम् यत्। १घृते हेमच०। स्वल्पाके हैमन्तिकादावन्ने च "चेरुर्हविष्यं भुञ्जानाः" भाग० १०। "नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीं तथा। आम्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम्। व्रतान्तरप्रशस्तञ्च हविष्यं मन्वते बुधाः" ति० त० ब्रह्मवैवर्तसंहिता।

हविष्यान्न न० कर्म०। "हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः। कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका। षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत्। लवणे सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी। पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी। तिन्तिडी जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली। कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैक्षवम्। अतैलपक्वं मुनयो हविष्यान्नं प्रचक्षते" इत्युक्ते व्रतादौ भक्ष्यद्रव्यभेदे।

हविस् न० हूयते हु-कर्मणि असुन्। १घृते अमरः २हवनीयद्रव्यमात्रे च "वपाया मेदसो हविषोऽनुब्रूहीति" श्रुतिः। "सुन्नान्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम्। अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते" स्मा० त० उक्ते ३द्रव्यभेदे। भावे असुन्। ४होमे।

हव्य न०हु-कर्मणि यत्। १देवयोग्यान्ने अमरः। २हवनीयद्रव्ये त्रि०। भावे यत्। ३होमे न०।

हव्यपाक पु० हव्याय होमाय पाको यत्र। होमार्थं दुग्धघृतादिमिश्रिते सिद्धे अन्ने चरौ अमरः।

हव्यवाह पु०हव्यं वहति देवान् वह-अण्।१अग्नौ रत्नमा० २चित्रकवृक्षे च। [अमरः। २चित्रकवृक्षे च।

हव्यवाहन पु० हव्यं वाहयति वह-णिच्-ल्यु। १वह्नौ

हव्याश पु० हव्यमश्नाति अश-अण्। १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे। ल्यु। हव्याशनोऽप्यत्र पु०हेमच०।

हस हासे भ्वा० प० अक० सेट् एदित्। णिचि न वृद्धिः। हसति अहसीत्। दोषदर्शनपूर्वकहासे तु सकर्मकः "स्मितावहस्येव पुरं मघोनः" इति भट्टिः। [अमरः।

ह(हा)स पु० हस-अप् घञ् वा। हास्ये मुखविकाशनभेदे

हसन न०हस-भावे ल्युट्। ओष्ठमुखकपोलादेर्विकाशने हास्ये

हसन्ती स्त्री हस-श ङीप्। अङ्गारधानिकायां अमरः। २मल्लिकाभेदे ३शाकिनीभेदे च मेदि०। हस-शतृ-ङीप्। हसत् ४हासिनि त्रि० स्त्रियाम् ङीप्।

हसित न० हस-भावे क्त। १हास्ये कर्त्तरि क्त। २कृतहास्ये ३विकसिते च त्रि०। हास्यशब्दे दृश्यम्।

हस्त पु० हस-तन् न इट्। १देहावयवभेदे (हात) अमरः। २चतुर्विंशत्यङ्गुलपरिमाणे "यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैर्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः" लीला०। ३हस्तिशुण्डे च। ४अश्विन्यादिषु त्रयोदशे नक्षत्रे पुं स्त्री० मेदि० अस्य ना-शब्दे पु० टाप्रम्। "जाह्नवी हस्तयोगे" इति पुराणम्। "पुष्या हस्ता तथा स्वातिः" ज्यो०। केशवाचकात् परः। ५समूहे। केशहस्तः।

"हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च। दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किल्बिषम्। तस्मादन्तरितं कृत्वा पर्णेनाथ तृणेन वा। प्रदद्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन" स्मा० त०। [हस्ते राजनि०।

हस्तजोड़ि पु० हस्तं जुडति जुड़ इन्। (हातजोड़ा)

हस्तपुच्छ न०६त०। हस्तावयवभेदे (हातेर पोँछा)। त्रिका०

हस्तवारण न० ६त०। मारणोद्यतस्य निवारणे अमरः।

हस्तबिम्ब न० हस्तस्य बिम्बं यत्र। स्थासके चन्दनादिना देहविलेपनविशेषे हेमच०। [श्रीधरः।

हस्तसिद्धि स्त्री हस्तस्य तत्कर्मणः सिद्धिर्यतः। वेतने

हस्तसूत्र न० हस्तस्य सूत्रमिव। वलये हेमच०।

हस्तामलक न० हस्तस्थितमामलकम् आमलक्याः फलं तदिव वा। १करावस्थितामलकफले तद्वत् २अनायासलभ्ये पदार्थे च। करामलकादयोऽप्यत्र। ३वेदान्तप्रसिद्धग्रन्थभेदे च।

हस्तिक न० हस्तिनां समूहः कन्। हस्तिसमूहे शब्दर०।

हस्तिकन्द पु० हस्ती तत्पदमिव कन्दोऽस्य । स्वनामख्याते कन्दभेदे (हातिकाँदा) राजनि० ।

हस्तिकरञ्ज पु० हस्तीव महान् करञ्जः । महाकरञ्जे राजनि०

हस्तिकर्ण पु० हस्तिनः कर्ण इव पर्णमस्य अच् । १एरण्ड-वृक्षे २पलाशभेदे ३गणदेवताभेदे मेदि० । ४हस्तिकन्दे ५रक्तैरण्डे च राजनि० । स्वार्थे क तत्रार्थे । ६त० । ६गजस्य कर्णे । [अमरः ।

हस्तिकर्णदल पु० हस्तिनः कर्ण इव दलमस्य । पलाशभेदे

हस्तिकोलि पु० हस्तीव कोलिः । बदरीभेदे रत्नमा० ।

हस्तिघोषा स्त्री हस्तीव वृहती घोषा । वृहद्घोषायाम् मदनपालः । [घोषायाम् रत्नमा० ।

हस्तिघोषातकी स्त्री हस्तीव वृहती घोषातकी । हस्ति-

हस्तिचारिणी स्त्री हस्तीव चरति चर-णिनि ङीप् । महाकरञ्जे राजनि० ।

हस्तिदन्त पु० ६त० । १करिदन्ते । तदाकारोऽस्त्यस्य अच् । २मूलके न० राजनि० तत्रार्थे पु० शब्दर० । ३गृहभित्ति-निखाताग्रे काष्ठनिर्मितकीलिकाकारे पदार्थे नागदन्ता-दयोऽप्यत्र । [कर्कटीभेदे राजनि० ।

हस्तिदन्तफला स्त्री हस्तिदन्त इव फलमस्याः । एर्वारौ

हस्तिन् पु० हस्तः शुण्डादण्डोऽस्त्यस्य । १गजे २चन्द्रवंश्ये नृपभेदे च ।

"सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह । तेनेदं निर्मितं पूर्वं पुरैव हस्तिनापुरम् । हस्तिनश्चैव दायादा-स्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरु... ढु-स्तथैव च" हरिवं० २० अ० ।

हस्तिनख पु० हस्तिनो नख इव हस्तिना न खन्यते नञ्+खन-ड वा । १पुरद्वारस्थे मृत्कूटे अमरः । २दुर्गद्वाराव-रोधनार्थं निम्नोन्नते खातोन्नते मृद्राशौ च भरतः ।

हस्तिनापुर न० हस्तिना तदाख्यनृपेण चिह्नितं तत्कृतत्वात् पुरम् अलुक्स० । (दिल्ली) पुरभेदे ।

हस्तिनी स्त्री हस्तिनः योषा ङीप् । १करिण्याम् गजयो-षिति चतुर्विधस्त्रीमध्ये २स्त्रीविशेषे तल्लक्षणं यथा "स्थूलाधरा स्थूलनितम्बभागा स्थूलाङ्गुली स्थूलकुचा सुशीला । कामोत्सुका गाढरतिप्रिया च नितम्बखर्वा खलु हस्तिनी स्यात्" "हये तुष्टा च हस्तिनी" रति-मञ्जरी । ३हट्टविलासिन्यां शब्दच० [स्वार्थे क तत्रैव ।

हस्तिप पु० हस्तिनं पाति पा-क । हस्त्यारोहे अमरः ।

हस्तिपत्त्र पु० हस्ती तत्कर्ण इव पत्त्रमस्य । हस्तिकन्दवृक्षे राजनि० । [हस्त्यम् । राजकोषातक्यां स राजनि० ।

हस्तिपर्णिका स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्याः कप् अत

हस्तिपर्णी स्त्री हस्ती तत्कर्ण इव पर्णमस्या ङीष् । १मोर-टालतायां रत्नमा० । २कर्कटशृङ्ग्यां राजनि० ।

हस्तिमद पु० ६त० । १करिकरनिःसृतमदजले । स इव । २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि० ।

हस्तिमल्ल पु० हस्तिषु मल्लः । १ऐरावतगजे । २गणेशे ३शङ्खे ४नागे च मेदि० । [राजनि० ।

हस्तिरोहणक पु० हस्तीव रोहति ल्यु स्वार्थे क । महाकरञ्जे

हस्तिलोध्रक पु० हस्तीव लोध्रः स्वार्थे क । लोध्रभेदे राजनि०

हस्तिविषाणी स्त्री हस्तिविषाणं गजदन्तस्तदाकारः मध्य-भागः (थोड़) यस्याः गौरा० ङीष् । १कदल्याम राजनि० ।

हस्तिशुण्डा(ण्डी) स्त्री हस्तिशुण्डस्तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् वा गौरा० ङीष् । (हातिशुड़ा) वृक्षे राजनि० ।

हस्तिश्यामाक पु० हस्तीव स्थूलः श्यामाकः । स्थूल-श्यामाके राजनि० । [हत्य हत्वा वा ।

हस्ते अव्य० हस्त+ए । १पाणौ इत्यर्थे २स्वीकारे च हस्ते-

हस्त्य त्रि० हस्तेन गृहीतः दत्तः कृतो वा यत् । १हस्तगृहीते २पाणिदत्ते ३पाणिकृते सि० कौ० ।

हस्त्यध्यक्ष पु० ७त० । गजाध्यक्षे गजरक्षणादौ नियुक्ते "हस्तिशिक्षाविधानाज्ञो वन्यजातिविशारदः । क्लेशक्षम-स्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते" मत्स्यपु० १८९ अ० ।

हस्त्यारोह पु० हस्तिनमारोहति आ+रुह अण् । हस्ति-पके अमरः ।

हस्न त्रि० हस-कर्मणि र । मूर्खे उणा० । [शब्दच० ।

हहल अव्य० हेति हलति । हालाहले स्थावरविषभेदे

हहा पु० हेति शब्दं जहाति हा-क्विप् । गन्धर्वभेदे शब्दमा०

हा त्यागे जु० प० स० अनिट् । जहाति अहात् जहि अहासीत् हीयते ओदित् निष्ठातस्य नः हीनः हानिः ।

हा गतौ जु० आ० स० अनिट् ओदित् निष्ठातस्य नः । जि-हीते अहासिष्ट जहे हानम् ।

हा अव्य० हा-का । १विषादे २शोके ३पीडायाम् अमरः ४कुत्सायाञ्च मेदि० । हाशब्दस्य निन्दापरत्वे तद्योगे षष्ठ्यर्थे द्वितीया "हा लोकं कैशवद्विषम्" बोपदेवः । निन्दनीयपरत्वे न, "हा पितः ! कासि वैदेहि !" भट्टिः ।

हाङ्गर पुंस्त्री हा विषादाय पीडायै वा अङ्गं राति रा-क । स्वनामख्याते जलजन्तुभेदे शब्दच० स्त्रियां ङीष् ।

हाटक न० हट-ण्वुल् । १देशभेदे २तज्जे स्वर्णे तन्नाम-

नामके धुस्तुरे च अमरकोषः। ४स्वर्णनिर्मिते त्रिलिङ्गः।

हाटकेश्वर पु०गोदावरीतीरस्थे शिवलिङ्गभेदे यथा "एतास्मन्नन्तरे प्राप्ताः सर्व एवर्षिपार्थिवाः। द्रष्टुं त्रैलोक्यभर्त्तारं त्र्यम्बकं हाटकेश्वरम्। ततः कपिवरः प्राप्तो एताभ्या सह सुन्दरि!। स्नात्वा गोदावरीतीर्थे ददृशुर्हाटकेश्वरम्" वामनपु० ६२अ०।

हात न० हा-करणे त्तन्। वेतने सि० कौ०। पृषो०। हान्त। मरणे उणादि०। [कान्चन" भट्टिः।

हान न० हा-भावे त्त। परित्यागे"हिमहानकृता न कृता

हानि स्त्री हा-क्तिन् तस्य निः। १क्षतौ २अपचये च जटा०।

हापुत्री स्त्री हा इति रवः पुत्राय यस्याः ङीप्। पक्षिभेदे हारा०। स्वार्थे क ह्रस्वः। तत्रार्थे त्रिका०।

हायन पु० अब्दं जहाति हा-ल्यु-नि०। १ब्रीहौ भावं जहाति हा-ल्यु-नि०। २वत्सरे पुंस्त्री० अमरः। ३अग्निशिखायां स्त्री मेदि०।

हार पु० हृ-कर्मणि घञ्। १मुक्तामालाभेदे अमरः "हारो नारोपितः कण्ठे" इति सीतावाक्यम्। २युद्धे मेदि०। हरतीति कर्त्तरि घञ् ण वा। ३भाजके "अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ" इति लीला०।

हाफिका स्त्री जृम्भायां (हाइतोला) हारा०।

हारक पु० हृ-ण्वुल्। १चौरे २कितवे ३गद्यभेदे ४विज्ञानभेदे मेदि०। ५शाखोटकभेदे शब्दच०। ६भाजकाङ्के च। ७हरणकर्त्तरि त्रि०। [कपिलद्राक्षायाम् राजनि०

हारहारा स्त्री हार इव हरति आस्वादनात् हृ-ण।

हारहूरा स्त्री हू-क्विप् हूः हार इव हूवं राति रा-क। १द्राक्षायाम् हला०। २मद्ये पु० मेदि०।

हारावली स्त्री हार इवावली। मुक्तावल्यां "शृङ्गारहारावली" इति शब्दार्णवः। २पुरुषोत्तमकृते कोषभेदे च।

हारि(री) स्त्री हृ-णिच्-इन् वा ङीप्। १द्यूतादिभङ्गे २तत्पराजये ३पथिकसमूहे च मेदि०। ङीबन्तः ४मुक्तावां स्त्री शब्दमा०। [कोकिले मेदि० स्त्रियां ङीप्।

हारिकण्ठ पुंस्त्री० हारी मनोहरः कण्ठस्तद्रवो यस्य।

हारित पुंस्त्री० हृ-णिच-क्त। हारीते पक्षिभेदे जटा०। स्त्रियां ङीप्। हरिदेव स्वार्थे अण्। हरिद्वर्णे पु०।

हारितक न०हारितेन हरिद्वर्णेन कायति कै-क। शाके शब्दर०

हारिद्र पु० हरिद्रया रक्तः अण्। १कदम्बवृक्षे तत्पुष्पस्य पीतप्रायत्वात् तथात्वम्। २हरिद्रया रक्ते त्रि०मेदि०।

हारिन् त्रि० हारोऽस्त्यस्य इनि हृ-णिनि वा। १हारके

२हारविशिष्टे ३मनोहारिणि च। "हारीयष्टबलानां हारीयष्टबलानाम्" भट्टिः। स्त्रियां ङीप्।

हारिल पुंस्त्री० हृ-णिच् इलच्। खनामख्याते खगभेदे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

हारीत पु० हृ-णिचबा०-ईतच्। स्मृतिकर्त्तरि मुनिभेदे। २पक्षिभेदे ३कितवे च मेदि०। स्वार्थे क। हारिलखगे (हरेल) राजनि०।

हार्द्द न० हृदयस्य कर्म युवा० अण् हृदादेशः। १स्नेहे २प्रेमणि अमरः। हृदि भवः विदितो वा अण्। ३हृदयस्थे ४हृदयवेद्ये च त्रि० हार्दविद्या शा०भा०।

हार्य्य पु० ह्रियतेऽसौ हृ-ण्यत्। १विभीतकवृक्षे २हरणीये त्रि० मेदि०।

हाल पु० हलोऽस्त्यस्य अण् हल एव वा अण्। १बलरामे त्रिका०। २हले च मेदि०। ३शालिवाहननृपे हेमच०।

हालक पु०हाल+संज्ञायां कन्। पीतहरितवर्णाश्वे हेमच०।

हालह(हा)ल न०हलाहल पृषो०। हालाहलविषे शब्दर०

हाला स्त्री हल-घञ्। १मद्ये अमरः २तालरसजे (ताड़) मद्ये च राजनि०।

हालाहल पुंन०हालेव हलति हल-अच्। १स्थावरविषभेदे शब्दर०। २कीटभेदे च पु० राजनि०। ३मद्ये स्त्री तत्र ङीप् राजनि०। "गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा। तेजसा यस्य दह्यन्ते समीपस्था द्रुमादयः। असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्धायां हिमालये। दक्षिणाब्धितटे देशे कोङ्कणेऽपि च जायते" भावप्र०।

हालिक त्रि० हलेन खनति हलः प्रहरणमस्य तद्वेदं वा ठक ठञ् वा। १हलकर्षके २हलेन योद्धरि ३हलसम्बन्धिनि च अमरः।

हालिनी स्त्री हल-णिनि ङीप्। स्थूलपत्र्यां हेमच०।

हाली स्त्री हल-इण् ङीप्। कनिष्ठायां श्यालिकायाम् हेमच०।

हालु पु० हल-उण्। दन्ते त्रिका०।

हाव पु० हू-भावे घञ् नि०सम्प्र०हु-करणे घञ्। १आह्वाने २स्त्रीणां शृङ्गारभावजे चेष्टाभेदे च अमरः। "युवा-लोऽनेन हूयन्ते नारीभिर्मदनालये। अतो निरुच्यते हावस्ते विलासादयो मताः" भरतधृतवाक्यम्। "ग्रीवा-रेचकसंयुक्तो भ्रूनेत्रादिविकाशकृत्। भावादीषत्प्रकाशो यः स हाव इति कथ्यते" उज्ज्वलमणिः।

हास पु०हस-भावे घञ्। हास्यस्थायिभावके रसभेदे तल्लक्षणं

सा० द०"विकृताकारवाग्वेशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् । हासो हास्यस्थायिभावः श्वेतः प्रमथदैवतः । विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् । अनुभावोऽक्षिसङ्कोचवदनस्मेरतादिकः । निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र स्युर्व्यभिचारिणः"।

हासस् पु० हस-णिच् असुन् । चन्द्रे वेदनि० ।

हासिका स्त्री हस-भावे ण्वुल् । हास्ये हेमच० ।

हास्तिक न० हस्तिनां समूहः वुञ् ।१हस्तिसमूहे अमरः । हस्तिनमारोहति ठक् । २हस्त्यारोहे ।

हास्तिन न० हस्तिना न्टपेण निर्वृत्तम् नगरम् अण् संयोगपरत्वादिनो नटिलोपः । हस्तिनापुरे त्रिका० । हास्तिना इदं हस्तिनः परिमाणं वा अण् । २हस्तिसम्बन्धिनि ३हस्तिपरिमाणे च त्रि० ।

हास्य न० हस-ण्यत् । १हासे हसने अमरः २अलङ्कारोक्ते रसभेदे च । "अकस्मं हसितं श्रेष्ठं मौलितास्य मचापहम् । असङ्कहसितं दुष्येत् तत् सोन्मादस्य कैकधा" गारुडे ६६अ० ।

"ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते च नीचानामपहसितं तथाऽतिहसितस्य षड्भेदाः"। "ईषद्विकासि नयनं स्मितं स्यात् स्पन्दिताधरम् । किञ्चिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः । मधुरस्वरं विहसितमांसशिरःकम्पमवहसितम् । अपहसितं साम्राक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यतिहसितम्" सा० द० ।

हाहा पु०हेति शब्दं जहाति क्विप् ।१देवगन्धर्वभेदे अमरः । असुन् हाहस् शब्दोऽपि तत्रार्थे भरतः । हा-हित्वम् २विस्मयशब्दे ३शोकशब्दे च अव्य० मेदि० ।

हाहाकार पु०हाहा इत्यस्य कारः कृ-भावे घञ् ।१युद्धशब्दे २शोकध्वनौ च । [शिखाय ।

हि वर्द्धने गतौ च स्वा०पर०सक०अनिट् । हिनोति अहैषीत्

हि अव्य० हा-हि-वा डि । १हेतौ २अवधारणे अमरः । ३विशेषे ४प्रश्ने ५सम्भ्रमे ६हेत्वपदेशे ७असूयायां च मेदि० ८पादपूरणे ९शोके च शब्दर० ।

हिंसक पु० हिन्स-ण्वुल् । १व्याघ्रादौ हिंस्रे पशौ २शत्रौ च ३आथर्वणे विप्रे ४हिंसाकारके त्रि० शब्दर० । "भोक्तानुमन्ता संस्कर्ता क्रयिविक्रयिहिंसकाः । उपहर्त्ता घातयिता हिंसकाश्चाष्टधा मताः" काशीख० ।

हिंसा स्त्री हिन्स-अ । १वधे मेदि० । २चौर्यादिकर्मणि च अमरः । "हिंसा चैव न कर्त्तव्या वैधहिंसा तु राजसी। ब्राह्मणैः सा न कर्त्तव्या यतस्ते सात्त्विका मताः" इत्युक्तेः । वैधहिंसाशब्दे ४९७५ पृ० दृश्यम् ।

हिंसारु पु० हिन्स-आरु । व्याघ्रे त्रिका० ।

हिंसालु पु० हिंसा+अस्त्यर्थे आलु । १हिंसाशीले उणा० । २कुक्कुरे पु० हारा० ।

हिंसीर पु० हिंसा-ईरन् । १व्याघ्रे २खगे च उणा० ।

हिंस्र त्रि० हिन्स-र । १हिंसाशीले अमरः । २घोरे ३भये ४भीमसेने ५क्रूरे पु०उणा० । ६मांस्यां ७काकादन्यां ८जटामांस्याम् ९एलवालुकायां १०गवेधुकायां ११सिरायाम् १२नाड्यां च स्त्री शब्दच० । [अहिक्किष्ट ।

हिक्क कूजने भ्वा० उ०अ० सेट् । हिक्कति ते अहिक्कीत्

हिक्क हिंसायां चु०आ०सक० सेट् । हिक्कयते अजिहिक्कत ।

हिक्का स्त्री हिगिति शब्दं करोतीति पृषो०। रोगभेदे (हेचकी) अमरः ।

तन्निदानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"अथ हिक्काधिकारः । तत्र हिक्कायाः विप्रकृष्टं निदानमाह "विदाहिगुरुविष्टम्भिरूक्षाभिष्यन्दिभोजनैः । शीतपानाशनस्नानरजोधूमातपानिलैः । व्यायामकर्मभाराध्ववेगाघातापतर्पणैः । हिक्का श्वासश्च कासश्च नृणां समुपजायते" । अपतर्पणमनशनादि । संप्राप्तिमाह "वायुः कफेनानुगतः पञ्च हिक्काः करोति हि । अन्नजां यमलां क्षुद्रां गम्भीरां महतीं तथा" । सामान्यलक्षणमाह "मुहुर्मुहुर्वायुरुदेति सस्वनः यकृत्प्लिहान्त्राणि मुखादिवाक्षिपन् । सघोषवानाशु हिनस्त्यसून्यतस्ततस्तु हिक्केत्यभिधीयते बुधैः"। वायुरत्र सोदानः प्राणो बोद्धव्यः । उदेति ऊर्द्धं याति । सस्वनः शब्दवान् । ऊर्द्धगमनं विशिनष्टि यकृदित्यादि प्लिह इति शब्दोऽप्यस्ति दीर्घत्वविकल्पात् । मुखादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी तेन यकृत्प्लीहान्त्राणि मुखमानीय आक्षिपन् निःसारयन् इवेत्यर्थः । वायुः दोषवान् दोषोऽत्र कफः तद्वान् वायुः कफेनानुगत इति सम्प्राप्तिः । हिनस्तीति हिक्का पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः हिगिति शब्दं करोतीति वा । पूर्वरूपमाह "कण्ठोरसोर्गुरुत्वञ्च वदनस्य कषायता । हिक्कानां पूर्वरूपाणि कुक्षेराटोप एव च" । वदनस्य कषायता वातात् । अन्नजालक्षणमाह "पानान्नैरतिसंयुक्तैः सहसा पीडितोऽनिलः । हिक्कयत्यूर्द्धगो भूत्वा तां विद्यादन्नजां भिषक्" अनिलः प्राणो वायुः । यमलालक्षणमाह "चिरेण यम-

लैर्वेगैर्या हिक्का सम्प्रवर्त्तते। कम्पयन्ती शिरोग्रीवां यमलां तां विनिर्दिशेत्"। क्षुद्रामाह "विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्त्तते। क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जत्रुमूलं प्रधावति"। विकृष्टकालैः चिरेण। जत्रुः कक्षो रसोः सन्धिः। गम्भीरामाह "नाभिप्रवृत्ता या हिक्का घोरा गम्भीरनादिनी। अनेकोपद्रववती गम्भीरा नाम सा स्मृता"। अनेकोपद्रववती तृष्णाज्वरादियुक्ता। महतीमाह "मर्माणि पीड़यन्तीव सततं या प्रवर्त्तते। महाहिक्केति सा ज्ञेया सर्वगात्रप्रकम्पिनी"। मर्माणि वस्तिहृदयशिरःप्रभृतीनि। असाध्यत्वमाह "आयम्यते हिक्कितो यस्य देहो दृष्टिश्चोर्द्ध्वं ताम्यते नित्यमेव। क्षीणोऽन्नद्विट् क्षौति यश्चातिमात्रं तौ द्वौ चान्त्यौ वर्जयेद्धिक्कमानौ। आयम्यते विस्तार्य्यत इव तौ द्वाविति आयस्यत इत्यादिना नित्यमेवेत्यन्तेनैको हिक्कमानः। क्षीण इत्यादिनाऽतिमात्रमित्यन्तेनापरः। तौ द्वौ चान्त्यौ च गम्भीरया महतीहिक्कया हिक्कमानौ वर्जयेत्। अपरञ्च "अतिसञ्चितदोषस्य भक्तच्छेदकृशस्य च। व्याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यातिव्यवायिनः। आसां या सा समुत्पन्ना हिक्का हन्त्याशु जीवितम्। यमिका च प्रलापार्त्तिमोहतृष्णासमन्विता"। साध्यत्वमाह "अक्षीणश्चाप्यदीनस्य स्थिरधात्विन्द्रियस्य च। तस्य साधयितुं शक्या यमिका हन्त्यतोऽन्यथा"।

हिङ्गु न० हिमं गच्छति गम–डु नि०। (हिङ्) रामठदेशोद्भवे वृक्षे अमरः यस्य निर्यासो हिङ्गुद्रव्यम्। "हिङ्गूष्णं पाचनं रुच्यं तीक्ष्णं वातबलासहृत्। रसे पाके च कटुकं स्निग्धञ्च वह्निदीपनम्। शूलगुल्मोदरानाहकृमिघ्नं पित्तवर्द्धनम्" भावप्र०। "हिङ्गु तीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्धनुत्। लघूष्णं पाचनं स्निग्धं दीपनं कफवातजित्" राजव०। २वंशपत्रे भावप्र०

हिङ्गुनाड़िका स्त्री हिङ्गुन नाड़ी इव नाड़ी यस्याः कप्। नाडीहिङ्गौ राजनि०।

हिङ्गुनिर्यास पु० हिङ्गुन इव निर्यासोऽस्य। १निम्बवृक्षे अमरः ६त०। २हिङ्गुवृक्षनिर्यासे च (हिङ्)।

हिङ्गुपत्र पु० हिङ्गुन इव पत्त्रमस्य। १इङ्गुदीवृक्षे राजनि० (हिङ्पात) २वृक्षभेदे स्त्री ङीप् भरतः।

हिङ्गुपर्णी हिङ्गुन इव पर्णमस्याः गौरा० ङीष्। वंशपत्राम् रत्नमाला।

हिङ्गुल पुंन० हिङ्गु तद्वद्वर्णं लाति ला–क। रक्तवर्णे वर्णकद्रव्यभेदे अमरः २वार्त्ताक्यां ३इङ्गुद्यांच स्त्री ङीष्। वर्णकभेदे तस्य शोधनादिकं भावप्र० उक्तं यथा "मेषीक्षीरेण दरदमम्लवर्गैश्च भावितम्। सप्त वारान् प्रयत्नेन शुद्धिमायाति निश्चितम्"। एवं शोधितस्य हिङ्गुलस्य गुणाः। "तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि। हृल्लासकुष्ठज्वरकामलांश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति"। अथ हिङ्गुलात्पारदाकर्षणविधिः "निम्बूरसैर्निम्बपत्ररसैर्वा याममात्रकम्। दृष्टा दरदमूर्द्ध्वन्तु पातयेत् सूतयुक्तिवत्। ततोर्द्धपिठरीलग्नं स्वच्छीयाद्रसमुत्तमम्। शुद्धमेव हितं सूतं सर्वकर्मसु योजयेत्"। तल्लक्षणं दरदशब्दे ३४७१पृ० दृश्यम्। सतीदेहब्रह्मरन्ध्रपातस्थाने ४देशविशेषे स्त्री (हिङ्लाट्) "ब्रह्मरन्ध्रं हिङ्गुलायां देवता भीमलोचना। कोटवी सा महामाया त्रिगुणा या दिगम्बरी" पीठमा०।

हिङ्गुलु पुंन० हिङ्गु तद्वर्णं लाति ला–डु। (हिङ्गुल) वर्णकद्रव्ये अमरः।

हिङ्गुसिराटिका स्त्री हिङ्गुन इव सिरां पत्त्रसिरामटति अट–ण्वुल् अत इत्त्वम्। वंशपत्त्राम् रत्नमा०।

हिङ्गूल न० हिङ्गुल+पृषो०। मधुरमूले (आलु) शब्दच०।

हिज्ज पु० हिनोति हि–क्विप् तथा सन् जायते जन–ड कर्म०। हिज्जलवृक्षे शब्दर०। [भेदे (हिजल) जटा०

हिज्जल पु० हि–क्विप् हिः हितकारि जलं यस्य। वृक्ष-

हिज्जीर पु० हस्तिपादबन्धे हेमच०। [अधिविशेष।

हिड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। हिण्डते

हिडिम्ब पु० १राक्षसभेदे स हि भीमेन हतः २तद्भगिन्यां स्त्री

हिडिम्बजित् हिडिम्बं राक्षसभेदं जितवान् जि–क्विप्। भीमसेने हिडिम्बशत्रु प्रभृतयोऽप्यत्र। [भार० आ०।

हिडिम्बापति पु० ६त०। १हनुमति शब्दर० २भीमसेने

हिण्डन न० हिडि–ल्युट्। १भ्रमणे २रमणे मेदि०। ३लेखने च विश्वः। [चार्य्ये हारा०

हिण्डिक पु० हिडि–इन् हिण्डिं कायति कै–क। ज्योतिषा-

हिण्डि(ण्डी)र पु० हिडि–इरन् ईरन् वा। १समुद्रफेने अमरः। २वार्त्ताकौ ३पुरुषे मेदि० ४रुचके च उणा०।

हिण्डी स्त्री हिडि–इन् ङीप्। दुर्गायां त्रिका०।

हिण्डीप्रियतम पु० ६त०। शिवे शब्दर० हिण्डीपत्या-दयोऽप्यत्र। [४मङ्गले च।

हित त्रि० धा–क्त हि–क्त वा। १गते २पथ्ये ३इष्टसाधने

हितक पु० हित+स्वार्थे क। शिशौ राजनि०।

हितकारिन् त्रि० हितं करोति कृ-णिनि । शुभकारके ।

हितप्रणी पु० हितं प्रणयति प्र+णी क्विप् । चारे शब्दर० ।

हितावली स्त्री हितम् आवलयति आ+वल-इन् ङीप् । ओषधिभेदे अमरः । [कारिणि स्त्रियां ङीप् ।

हितैषिन् त्रि० हितमिच्छति इष-णिनि । हितेच्छा-

हितोपदेश पु० हितस्य इष्टसाधनस्य उपदेशः । १हितस्य उपदेशे विष्णुशर्म्मकृते २नीतिग्रन्थभेदे च ।

हिन्ताल पु० हीनस्तालो यस्मात् पृषो० । (हेँताल) वृक्षे अमरः "हिन्तालो मधुराम्लश्च कफकृत् पित्तदाहनुत् । श्रमतृष्णापहारी च शिशिरो वातदोषकृत्" राजनि० ।

हिन्दोल पु० हिल्लोल+घञ् पृषो० । १श्रावणशुक्लपक्ष-विहिते दोलनयन्त्रेण भगवतो दोलनरूपे २उत्सवभेदे ३रागभेदे च सङ्गीतदा० । ४दोलायां स्त्री स्वार्थे क । यानभेदे जटा० ।

हिन्दु पु० हीनं दूषयति दुष+डु पृषो० । जातिभेदे । "पश्चिमाम्नायमन्त्रास्तु प्रोक्ताः पारस्यभाषया । अष्टो-त्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ । पञ्च खानाः सप्त-मीरा नव शाहा महाबलाः । हिन्दुधर्म्मप्रलोप्तारो जा-यन्ते चक्रवर्त्तिनः । हीनञ्च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ! । पूर्वाम्नाये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः । फिरिङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः । इंरेजा नवषट् पञ्च लण्ड्जाश्चापि भाविनः" मेरुतन्त्रे २३प्र० । अग्रम [illegible] मिदम् ।

हिम न० हि-मक् । १आकाशच्युते जलकणे २शीतलस्पर्शे ३तद्वति त्रि० अमरः । ४सूक्ष्मैलायां ५रेणुकायां ६भद्र-मुस्तायाम् ७नागरमुस्तायां ८पृक्कायां ९चर्म्मिकायां च स्त्री राजनि० । १०अयहायणपौषमासात्मके ऋतुभेदे ११चन्दनवृक्षे पु० हेमच० १२कर्पूरे पु० राजनि० ।

हिमक पु० हिमेन कायति कै-क । विकङ्कतवृक्षे राजनि० ।

हिमकर पु० हिमः करः किरणो यस्य हिमं करोति निषेचनात् कृ-अच् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे च राजनि० । हिमकिरणादयोऽप्यत्र ।

हिमकूट पु० हिमस्य कूटं यत्र । १शिशिरर्त्तौ राजनि० हिमप्रचुरं कूटमस्य । २हिमगिरौ हिमालयपर्वते ।

हिमगिरि पु० हिममयो गिरिः हिमप्रधानो वा गिरिः । हिमालयपर्वते हिमपर्वतादयोऽप्यत्र ।

हिमज पु० हिमात् हिमालयात् जायते जन-ड । १मैनाक-पर्वते । २पार्वत्यां ३शठ्यां स्त्री मेदि० । हिमे हिमकाले जायते जन-ड । ४क्षीरिण्यां लतायां स्त्री राजनि० ।

हिमझटि पु० झटि इन् ६त० । कुज्झटौ हारा० ।

हिमतैल पु० हिमवीर्य्यं तैलम् । कर्पूरजाते तैले राजनि० ।

हिमदुग्धा स्त्री हिमवीर्य्यकरं दुग्धमस्याः । क्षीरिण्याम् राजनि० ।

हिमदुर्द्दिन न० हिमहेतुकं दुर्द्दिनम् शाक० । हिमपातेन दुःखकरे दिने कुज्झटिकायुक्तदिने त्रिका० । [राजनि०

हिमद्रुम पु० हिमप्रधाने जायमानः द्रुमः । निम्बवृक्षे

हिमप्रस्थ पु० हिमः शीतलः प्रस्थो यस्य । हिमालयपर्वते हेमच० । [राजनि० ।

हिमबालुक पु० हिममयो बालुकेव अंशो यस्य । कर्पूरे

हिमबालुका स्त्री हिमस्य बालुकेव । कर्पूरे अमरः ।

हिमवत् पु० हिमानि प्राचुर्य्येण सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । हिमालयपर्वते हेमच० ।

हिमवत्सुत पु० ६त० । १मैनाकपर्वते २गङ्गायाम् ३उमा-याञ्च स्त्री । "गङ्गा हिमवतो जज्ञे सर्वलोकैकपावनी । स योगाग्निबलाद्देवीं लेभे पुत्रीं महेश्वरीम्" देवीपु०१२अ० ।

हिमशर्करा पु० हिमप्रधाना शर्करा शा०त० । यावनाले राजनि० ।

हिमशैल पु० हिमप्रधानः शैलः । हिमाचले ।

हिमशैलजा स्त्री हिमशैलाज्जायते जन-ड । १उमायां शब्दर० २गङ्गायाम् । [(बरफ) पदार्थे च अमरः ।

हिमसंहति स्त्री ६त० । १हिमसमूहे २हिमेन जलसङ्घाते

हिमहासक पु० हिमं हसति शीतवीर्य्यत्वात् हस-ण्वुल् । हिन्तालवृक्षे जटा० । [राजनि० ।

हिमांशु पु० हिमा अंशवोऽस्य । १चन्द्रे अमरः २कर्पूरे च

हिमांशुशिख न० हिमांशोरिवाशिखा शोभा यस्य । रौप्ये हेमच० । तस्य अतिशुभ्रत्वात् तथात्वम् ।

हिमागम पु० हिमस्यागमो यत्र । हेमन्ते अग्रहा-यणपौषमासात्मके ऋतौ राजनि० ।

हिमाद्रिजा स्त्री हिमाद्रौ हिमाद्रेर्वा जायते जन-ड । १क्षीरिण्यां राजनि० । २पार्वत्यां ३गङ्गायाञ्च ।

हिमाद्रितनया स्त्री ६त० । १दुर्गायां २गङ्गायाञ्च हि-माद्रिसुतादयोऽप्यत्र । ३मैनाके पु० ।

हिमानी स्त्री हिमानां संहतिः हिम+ङीप् आनुक् च । हिमसमूहे अमरः "आगता वत जरेव हिमानी" उद्भट ः

हिमाराति पु० ६त० । १सूर्य्ये २वह्नौ मेदि० ३अर्कवृक्षे ४चित्रकवृक्षे च ।

हिमालय पु० हिमानामालयः। १हिमवत्पर्वते त्रिका०। हिमप्रधान आलयो यस्य। २शुक्लखदिरे शब्दच०। ३भूम्यामलक्याञ्च स्त्री राजनि०। स च नगः भारतवर्षस्य सीमापर्वतः। जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

हिमाब्ज न० हिमकाले अप्सु-जायते जन-ड। उत्पले

हिमावती स्त्री हिमं हिमवीर्य्यं विद्यतेऽस्य सेवने मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। स्वर्णक्षीर्य्याम् अमरः।

हिमाश्रया स्त्री हिमं हिमवीर्य्यमाश्रयति आ+श्रि-अच्। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०। [कपिलद्राक्षायाम् राजनि०।

हिमोत्तरा स्त्री हिममुत्तरं यस्याः सेवने शीतवीर्य्यकरत्वात्।

हिमोत्पन्ना स्त्री हिमे उत्पन्ना। यावनाल्यां राजनि०।

हिमोद्भवा स्त्री हिमे तत्प्रधानस्थाने उद्भवति उद्-भू-अच्। शट्याम् राजनि०। [मेदि०।

हिरण न० हृ-ल्युट् नि०। १रेतसि २स्वर्णे ३वराटके च

हिरण्मय त्रि० हिरण्यात्मकम् मयट् नि०। १हिरण्यात्मके स्त्रियां ङीप्। "हिरण्मयी शाललतेव जङ्गमा" भट्टिः। जम्बुद्वीपे नववर्षमध्ये २वर्षभेदे न० त्रिका०। "उत्तरेणेलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो रम्यकहिरण्मयकुरूणां वर्षाणां मर्य्यादागिरयः प्रागायता उभयतः क्षारोदावधयो द्विसहस्रयोजन पृथव एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरं दशांशाधिकांशेन दैर्घ्य एव ह्रसन्ति" भाग० ५।१६ अ०।

हिरण्य न० हिरणमेव स्वार्थे यत्। १सुवर्णे २धुस्तूरे अमरः। ३रेतसि शब्दर०। ४द्रव्ये ५वराटके ६अक्षये ७मानभेदे ८अकुप्ये मेदि० ९रजते १०धने च।

हिरण्यकशिपु पु० दैत्यविशेषे। स तु कश्यपात् दित्यां जातः "दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम्। हिरण्याक्षश्च दुर्द्धर्षो हिरण्यकशिपुस्तथा" "हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चचार परमं तपः। ततो वर्षसहस्राणि निराहारो ह्यधःशिराः। तं ब्रह्मा छन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु। सर्वामरत्वं वव्रे स शस्त्रास्त्रैर्न दिवा निशम्। अहं सर्वं विनिर्जित्य सर्वदेवत्वमास्थितः। अणिमादिगुणैश्वर्य्यमेष मे दीयतां वरः। तेनैवमुक्तो ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेप्सितम्। दत्त्वा चास्य सभां दिव्यां तत्रैवान्तरधीयत। हिरण्यकशिपुर्दैत्यः श्लोकैर्गीतः पुरातनः। राजा हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां निषेवते। तस्यां तस्यां नमश्चक्रुर्देवता ऋषिभिः सह। एवंप्रभावो दैत्योऽभूत् हिरण्यकशिपुः पुरा। स्वयमग्निश्च चन्द्रश्च वायुरिन्द्रो जलं स्वयम्। भूत्वा चकार राज्यं स मन्वन्तरचतुर्दश। तस्यासीत् नरसिंहस्तु मृत्युर्विष्णुः पुरा किल। नखैस्तेन विनिर्भिन्नो नार्द्रशुष्का नखाः स्मृताः" वह्निपु०।

हिरण्यकशिपुहन् पु० हन-क्विप् ६त०। विष्णौ।

हिरण्यकामधेनु स्त्री विधानेन हिरण्यैरचिता कामधेनुः। तुलादिषोड़शमहादानमध्ये दानार्थं हिरण्येन कल्पितायाम् १धेनौ उपचारात् २तद्दाने च। तद्दानविधिः "अथातः संप्रवक्ष्यामि कामधेनुविधिं परम्। सर्वकामप्रदं नॄणां महापातकनाशनम्। लोकेशावाहनं तद्वद्धोमः कार्य्योऽधिवासनम्। तुलापुरुषवत् कुर्य्यात् कुण्डमण्डपवेदिकाः। स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्यात् गुरुरेव समाहितः"। कुण्डमण्डपवेदिका इत्युपलक्षणम्। इह हि देशकालशुद्धिस्वाद्ध्यायादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनपञ्चवर्णवितानतोरणपताकादिकं सर्वं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम्। स्वल्पेष्वेकाग्निवदिति, एकाग्निवत्करणं व्याख्यातम्। "काञ्चनस्यातिशुद्धस्य धेनुं वत्सञ्च कारयेत्। उत्तमा पलसाहस्रैस्तदर्द्धेन तु मध्यमा। कनीयसी तदर्द्धेन कामधेनुः प्रकीर्त्तिता। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपीह कारयेत्"। अत्र यद्यपि वत्सपरिमाणमनुक्तं तथापि कामधेनुविधानवत् तत्काञ्चनचतुर्थांशेन वत्सः कल्पनीयः। समस्तधेनुपरिमितद्रव्यनिष्कृष्टवत्सनिर्माणस्याप्रदर्शनादिहापि धेनुदानत्वाविशेषात् तथैव निर्णीयते। तथा च गुड़धेन्वादिषु "तच्चतुर्थांशेन वत्सः स्यादिति" तत्र तत्र वक्ष्यते। "वेद्यां कृष्णाजिनं न्यस्य गुड़प्रस्थसमन्वितम्। न्यसेदुपरि तां धेनुं महारत्नैरलङ्कृताम्। कुम्भाष्टकसमोपेतां नानाफलसमन्विताम्"। कल्पतरुदाने, प्रस्थो व्याख्यातः। "महारत्नानि पद्मरागप्रभृतीनि, "वत्सं दत्ते तु विन्यसेदिति" क्वचित्पाठः, नानाफलानि गोगजवाजिस्त्रीपुरुषप्रभृतीनि सौवर्णानि कल्पतरुदानोक्तानि। "तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिकल्पयेत्। इक्षुदण्डाष्टकं तद्वन्नानाफलसमन्वितम्। भाजनं चासनं तद्वत् ताम्रदोहनकं तथा"। अष्टादश धान्यानि परिभाषायां द्रष्टव्यानि नानाफलानि मातुलिङ्गादीनि। "कौशेयवस्त्रद्वयसम्प्रयुक्ताम् दीपातपत्राभरणाभिरामाम्। सचामरां कुण्डलिनीं सघण्टां गात्रालिकापादुकरौप्यपादाम्।

रसैश्च सर्वैः परितोऽभिजुष्टां हरिद्रया पुष्पफलैरनेकैः । अजाजिकुस्तुम्बुरुशर्कराभिः वितानकं चोपरि पञ्चवर्णम् । स्नातस्ततो मङ्गलवेदघोषैः प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः । आवाहयेत् ताङ्गुडधेनुमन्त्रैः द्विजाय दद्यादथ दर्भपाणिः” हेमा० दा०मत्स्यपु० । [हेमच० ।

हिरण्यकोष पु० हिरण्यस्य कोष इव । कृताकृतस्वर्णरौप्ये

हिरण्यगर्भ पु० हिरण्यं स्वर्णमयाण्डं गर्भं उत्पत्तिस्थानमस्य । १चतुर्मुखे ब्रह्मणि तस्य हैमाण्डप्रभवत्वात्तथात्वम् “तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् । तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः” मनूक्तेः । तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना कल्पिते २हिरण्यगर्भाख्ये पात्रे ३उपचारात्तद्दाने ४शालग्राममूर्त्तिभेदे च शालग्रामशब्दे दृश्यम् । तस्य दानविधिश्च हेमा०दा०मत्स्यपु० “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् । हेम्ना हिरण्यगर्भाख्यं महापातकनाशनम् । पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् । ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । कुर्य्यादुपोषितस्तद्वल्लोकेशावाहनं बुधः । पुण्याहवाचनं कृत्वा तद्वत् कृत्वाधिवासनम्” । अत्र देशकालवृद्धिश्राद्धशिवादिपूजाब्राह्मणवाचनगुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानकुण्डमण्डपवेदिसम्भारहोमाधिवासनादि-सर्वं हिरण्यगर्भादिपञ्चदशमहादानप्रकृतिभूतं मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यम् । “ब्राह्मणैरानयेत् कुण्डं तपनीयमयं शुभम् । द्वासप्तत्यङ्गुलोच्छ्रायं हेमपङ्कजगर्भवत् । त्रिभागहीनविस्तारं प्रशस्तं मुरजाकृति” । कुण्डमिति, हिरण्यगर्भाख्यं पात्रं, तपनीयमयं, स्वर्णमयं हेमपङ्कजम् तदेव नाभिशब्दवाच्यं, त्रिभागहीनविस्तारमिति, अष्टाचत्वारिंशदङ्गुलविस्तारमित्यर्थः । मुरजाकृति, मृदङ्गाकृति । आज्यक्षीरातिपूरितमिति कश्चित्पाठः । तत्र इतक्षीरे तुल्यपरिमाणे, यद्यपि चातिपूरितमित्युच्यते तथापि यजमानप्रवेशेन यथा तन्न वहिरुच्छलति तथा पूरणीयम् । “दशास्त्राणि सरत्नानि दात्रं सूचीं तथैव च । हेमनालं सपिटकं बहिरादित्यसंयुतम् । तथैवावरणं नाभेरुपवीतञ्च काञ्चनम् । पार्श्वतः स्थापयेत् तद्वद्धेमदण्डं कमण्डलुम्” । दशास्त्राणि, दशखड्गानि, अस्त्राणीति कश्चित्पाठः । तानि काञ्चनानि अस्त्राकारतया, अस्त्राणीति । अस्त्रं खनित्रमिति केचित्, रत्नानि पञ्च प्रसिद्धानि, सपिटकं, सङ्कूपान्वितं वहिरिति । हेमकुण्डाद् बाह्यप्रदेशे पार्श्वतः स्थापयेदित्यनेन सम्बन्धः । वह्निभास्करसंयुतमिति च पाठान्तरम् “वह्निभास्करयोर्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । वह्निमाप्यपसंयुतमिति वा पाठ तदा आप्यपः वरुणः” । तल्लक्षणमपि तत्रैव, नाभेरावरणमिति, नाभ्यावरणार्थं सौवर्णं वस्त्रं दात्रादीन्यपि सुवर्णमयान्येव कार्य्याणि । “पद्माकारं विधानं स्यात् समन्तादङ्गुलाधिकम् । मुक्तावलीसमोपेतं पद्मरागदलान्वितम् । तिलद्रोणोपरिगतं वेदीमध्ये ततोऽर्चयेत्” । द्रोणः परिभाषायां व्याख्यातः । इह खलु हिरण्यगर्भनिर्माणसुवर्णपरिमाणस्यानाम्नानात् यावता यजमानस्य प्रवेशावारणौपयिकं कुण्डं भवति तावता घटनीयं, तच्च वेदिकामध्ये लिखितचक्रस्योपरि तिलद्रोणं निधाय तदुपरि संस्थाप्य पूजयेत् । अथ तुलापुरुषदानतदधिवासनदिनादन्यद्युर्ब्राह्मणवाचनं विधाय पूर्णाहुतिप्रभृतिकर्मशेषसमाप्तिं कुर्य्यात् । ततश्च कुण्डसमीपवर्त्तिकलशजलैः पूर्ववदभिषेकः, तदुच्यते । “ततो मङ्गलशब्देन ब्रह्मवाचरवेण च । सर्वौषध्योदकस्नानं स्नापितो वेदपुङ्गवैः” । सर्वौषध्यः, व्याख्याताः, “शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्वाभरणभूषितः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः । नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च । सप्तलोकसुराध्यक्ष ! जगद्धात्रे नमो नमः । भूर्लोकप्रमुखा लोकास्तव गर्भे व्यवस्थिताः । ब्रह्मादयस्तथा देवा नमस्ते विश्वधारिणे । नमस्ते भुवनाधार ! नमस्ते भुवनाश्रय ! । नमो हिरण्यगर्भाय गर्भे यस्य पितामहः । यतस्त्वमेव भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । तस्मात् मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात् । एवमामन्त्र्य तन्मध्यमाविश्यास्त उदङ्मुखः । मुष्टिभ्यां परिसंगृह्य धर्मराजचतुर्मुखौ । जानुमध्ये शिरः कृत्वा तिष्ठेदुच्छ्वासपञ्चकम्” । धर्मराजोऽत्र सुवर्णमयः, तल्लक्षणञ्च तुलापुरुषेऽभिहितं चतुर्मुखोऽपि सौवर्णः, तल्लक्षणं ब्रह्माण्डदाने वक्ष्यते । तत्र दक्षिणमुष्टौ धर्मराजः, वाममुष्टौ चतुर्मुख इति । “गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तोन्नयनं तथा । कुर्य्युर्हिरण्यगर्भस्य ततस्ते द्विजपुङ्गवाः” । अनवलोकनमप्यत्र विज्ञेयं, एतेषु, गर्भादानादिषु वक्ष्यमाणेषु जातकर्मादिषु, मन्त्रयुक्तमनुध्यानमात्रमाचरणीयम् “गीतमङ्गलघोषेण गुरुं सन्तोषयेत् ततः । जातकर्मादिकाः कुर्य्यात् क्रियाः षोडश चापराः” । ताश्चाभिधीयन्ते । जातकर्म१ नामकरणं२ निष्क्रमणं३ अन्नप्राशनं४ चूडाकर्म५ उपनयनं६ प्राजापत्यम्७ ऐन्द्रं

आग्नेयं८ सौम्यं१०इति,चत्वारि४ वेदव्रतानि गोदानं१५ वैवाह्यः१६श्चेति द्वादश,पूर्वोक्तचतुष्टयं, मयेषु षोडशत्वम्। "कूर्च्चादिकञ्च गुरवे दत्त्वा मन्त्रमिमं जपेत्। नमो हिरण्यगर्भाय विश्वगर्भाय ते नमः। चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः। मन्त्रोऽयं अनितः पूर्वं मत्त्यं धर्मा-द्विजोत्तमः। तद्गर्भसम्भवादेव दिव्यदेहो भवाम्यहम्। चतुर्भिः कलशैर्भूयस्ततस्तं द्विजपुङ्गवाः। स्नानं कुर्युः प्रसन्नाश्च सर्वाभरणभूषिताः"। कलशैः कुण्डसमीपस्थितैरेव, स्नानं कुर्युर्यजमानस्येति शेषः "देवस्यत्वेति मन्त्रेण स्थितस्य कनकासने। अद्य जातस्य तेऽङ्गानि अभिषेक्ष्यामहे वयम्। दिव्येनानेन वपुषा चिरञ्जीव सुखीभव। ततो हिरण्यगर्भं तं तेभ्यो दद्याद्विचक्षणः"।

हिरण्यनाभ पु० हिरण्यं नाभौ यस्य बहुव्री०। मैनाकपर्वते हेमच०।

हिरण्मय हिरण्यस्य विकारः तदात्मकं वा मयट् वेदे निपातनात् मलोपः। १हिरण्यात्मके २स्वर्णविकारे च "हिरण्ययेन सविता रथेना" यजु० ३३अ० सूर्यमन्त्रः "अथ य एष हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" छान्दो० उ०।

हिरण्यरेतस् पु० हिरण्यं रेतो यस्य। १वह्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः। अग्निरेतसशब्दे दृश्यम्। ३सूर्ये मेदि० ४अर्कवृक्षे ५शिवे जटा०।

वह्नेस्तन्नामकारणं यथा "यत्पीतं वीतिहोत्रेण वीर्यं त्यक्तं पिनाकिना। तेनाक्रान्तोऽभवत् ब्रह्मन्! मन्दतेजा हुताशनः"। 'हुताशनोऽपि च भयाद् यत्र तत्र परिभ्रमन्। पञ्च वर्षसहस्राणि क्षुब्धात्त हव्यभुक् ततः। मांसमस्थीनि रक्तानि मेदोमज्जत्वचस्तथा। रोमाणि चाचिकेशाद्याः सर्वे जाता हिरण्मयाः। हिरण्यरेता लोकेऽस्मिन् विख्यातः पावकस्ततः" वामनपु० ५४अ०।

हिरण्यवर्णा स्त्री हिरण्यस्येव वर्णो यस्याः। १नदीभेदे हेमच० २हेमतुल्यवर्णयुते त्रि० "हिरण्यवर्णां हरिणीम्" श्रीसू०

हिरण्यवाह(हु) हिरण्यं वाहयति प्रापयति भक्तान् हिरण्यवर्णौ बाहू इव वा यस्य। १महादेवे २शोणनदभेदे च अमरः।

हिरण्याक्ष पु० कश्यपस्य पुत्रे दैत्यभेदे। हिरण्यकशिपुशब्दे दृश्यम्। स च वराहरूपेण विष्णुना हतः। "हतो हिरण्यकशिपुः हरिणा सिंहरूपिणा। हिरण्याक्षो धरोद्धारे बिभ्रता शौकरं वपुः" भाग० ७।३अ०।

हिरण्याश्व पु० हिरण्यनिर्मितोऽश्वः। तुलादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १कल्पितेऽश्वे २तद्दाने च। "अथातः संप्रवक्ष्यामि हिरण्याश्वविधिं परम्। यस्य प्रसादाद्भुवनमनन्तफलमश्नुते। पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्य्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्। स्वल्पेष्वेकाग्निवत् कुर्य्याद्धेमवाजिनमध्ये बुधः" अत्रादिशब्देन देशकालवृद्धिश्राद्धशिवादिपूजागुरुऋत्विग्वरणमधुपर्कदानवेदिकोपरिचक्रलेखनवितानतोरणपताकाधिवासनादि मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं संगृह्यते, स्वल्पेष्वेकाग्निवदिति, व्याख्यातं, "स्थापयेद्वेदिमध्ये तु कृष्णाजिनतिलोपरि" कृष्णाजिननिहितद्रोणपरिमिततिलोपरीति विज्ञेयम्। "कौशेयवस्त्रसंवीतं कारयेद्धेमवाजिनम्। शक्तितस्त्रिपलादूर्द्ध्वमासहस्रपलाद् बुधः। पादुकोपानहच्छत्रचामरासनभाजनैः। पूर्णकुम्भाष्टकोपेतं माल्येक्षुफलसंयुतम्। शय्यां सोपस्करान्तद्वद्धेममार्त्तण्डसंयुतम्"। शय्योपस्करा विविधास्तरणोपधानवस्त्रफलपुष्पकुङ्कुमकर्पूरागुरुचन्दनताम्बूलदर्पणकज्जलिकाचामरव्यजनासनपतद्ग्रहस्थितपात्रासितद्विकोपानद्युगलताम्रघटिकादिजलपात्रदीपिकावितानादयः। मार्त्तण्डसंयुतामिति,शय्योपरि सूर्यं सौवर्णमपि कुर्यादित्यर्थः। सूर्यलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने "ततः सर्वौषधिस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः। इममुच्चारयेन्मन्त्रं गृहीतकुसुमाञ्जलिः"। इहापि पूर्वेद्युरधिवासनं विधाय द्वितीयदिवसे पूर्ववत् पुण्याहवाचनादिपूर्णाहुतिपर्य्यन्तं कर्म, गुरुः समापयेत्। अथ सर्वौषधिजलस्नातः शुक्लाम्बरो यजमानस्त्रिःप्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रमुदीरयेत्। "नमस्ते सर्वदेवेश! वेदाहरणलम्पट!। वाजिरूपेण मामस्मात् पाहि संसारसागरात्। त्वमेव सप्तधा भूत्वा छन्दोरूपेण भास्करम्। यस्मात् भासयसे लोकानतः पाहि सनातन!। एवमुच्चार्य्य गुरवे तमश्वं विनिवेदयेत्। दत्त्वा पापक्षयाद्भानोर्लोकमभ्येति शाश्वतम्। गोभिर्विभवतः सर्वानृत्विजश्चाभिपूजयेत्। सर्वधान्योपकरणं गुरवे विनिवेदयेत्। सर्वं शय्यादिकं दत्त्वा भुञ्जीतातैलमेव हि। पुराणश्रवणं तद्वत् कारयेद्भोजनानादतु"। दानवाक्यञ्च पूर्ववदुहनीयम्, अनुक्तदक्षिणेषु सुवर्णं दक्षिणेति, यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणा, विभवतः स्वविभवानुसारेण सर्वान् सदस्यादीनृत्विजश्च गोभिः पूजयेत्, सर्वधान्योपकरणमिति विनियोगात्

पूर्वं धान्यासादनं गम्यते, गुरवे निवेदयेदिति, स्वल्प द्रव्यदाने आचार्य्यायैव अश्वं प्रदाय ऋत्विग्भ्यो यथाशक्ति सुवर्णादि दद्यात्। सहस्रपलादिद्रव्यदाने तु प्रकृतिवद्व्यवस्था, स्वल्पतरेष्वेकाग्निपक्षोऽपि द्रष्टव्यः" हेमा॰दा॰

हिरण्याश्वरथ पु॰ हिरण्मयेन निर्मितः अश्वः तद्युक्तरथः। तुलादिषोड़शमहादानमध्ये दानार्थं स्वर्णादिना १कल्पिते सुवर्णमयाश्वयुक्तरथे २तद्दाने न॰। तद्विधिर्यथा "अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम्। हिरण्याश्वरथं नाम महापातकनाशनम्। पुण्यं दिनमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। लोकेशावाहनं कुर्य्यात् तुलापुरुषदानवत्। ऋत्विग्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम्"। तुलापुरुषदानवदिति, मत्स्यपुराणोक्ततुलापुरुषदानवद्वेदितव्यम्, आदिशब्दस्यापि पूर्ववदेव व्याख्या "कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा काञ्चनं कारयेद्रथम्। अष्टाश्वं चतुरश्वं वा चतुश्चक्रं सकूवरम्। इन्द्रनीलेन कुम्भेन ध्वजरूपेण संयुतम्। लोकपालाष्टकोपेतं पद्मरागदलान्वितम्"। अत्र तिलानां रथस्य च परिमाणापेक्षायां पुरुषेच्छया नियमः प्रकृतौ परिमाणाश्रवणात्, केचित् तु सन्निधानात् हेमहस्तिरथादिदानस्थितं तिलानां द्रोणपरिमाणत्वमिह वदन्ति। कूबरं युगाधारकाष्ठम्। ध्वजो दण्डः, स च रथस्य सौवर्णत्वात् सौवर्ण एव तथा चोपरिस्थितेन इन्द्रनीलमणिमयेन कलशेन युक्तः कर्त्तव्यः। लोका[पाल]ष्टकसुक्तं ब्रह्माण्डदाने, "चत्वारः पूर्णकलशा धान्यान्यष्टौ दशैव तु। कौशेयवस्त्रसंयुक्तमुपरिष्टाद्वितानकम्। माल्येक्षुफलसंयुक्तं पुरुषेण समन्वितम्। यो यद्भक्तः पुमान् कुर्य्यात् स तन्नाम्नाधिवासनम्"। वितानमत्र पञ्चवर्णं, पुरुष इष्टदेवताकारः सौवर्णरथे स्थापनीयः। वस्त्रोपानहपादुकाश्च। "गोभिर्विभवतः सार्द्धं दद्याच्च शयनासनम्। आभारान्निरादूर्द्धं शक्तितः कारयेद्बुधः"। भारः पलसहस्रद्वयम्, एतच्च सुवर्णमानं ध्वजपुरुषलोकपालाश्वचक्ररथकसहितस्य वेदितव्यम्। "अष्टभीरथसंयुक्तं चतुर्भिरथ वाजिभिः। द्वाभ्यामथ युतं दद्याद्धेमसिंहध्वजान्वितम्"। हैमेन सिंहाङ्कितेन युक्तमिति अष्टाश्वपक्षे, चतुरश्वपक्षे च इन्द्रनीलमयकुम्भो ध्वजे कार्य्यः, अश्वद्वयपक्षे हेमसिंह इति व्यवस्था। "चक्ररक्षावुभौ तस्य तुरगस्थावथाश्विनौ। पुण्यं कालं ततः प्राप्य पूर्ववत् स्नापितो द्विजैः। शुक्लमाल्याम्बरो दद्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत्"। हेमा॰ दा॰ मत्स्यपुराणीयम्।

हिरुक् अव्य॰ हि–बा॰उकिक् रुट् च। १वर्ज्जने २त्यागे मनो॰ २विनार्थे ३मध्यार्थे ४सामीप्ये च अमरः।५अधमे शब्दच॰

हिल हावकरणे तु॰प॰अक॰सेट्। हिलति अहेलीत्।

हिलमोचि(ची) स्त्री हिल–क मुच–इन् कर्म॰ वा ङीप् (हेलेञ्चा) शाके शब्दर॰ स्वार्थे क तत्रैव शब्दच॰। "शोथं कुष्ठं कफं पित्तं हरते हिलमोचिका" भावप्र॰।

हिल्ल पुंस्त्री॰ हिल–लक्। शरारिखगे शब्दच॰। स्त्रियां ङीष्

हिल्लोल दोलने अद॰चु॰उभ॰सक॰ सेट्। हिल्लोलयति ते अजिहिल्लोलत् त।

हिल्लोल पु॰ हिल्लोल–अच्। १तरङ्गे "हृदि कृत्वा स्त्रियः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ। यथेष्टं ताड़येद्योनिं बन्धो हिल्लोलसंज्ञकः" रतिम॰ उक्ते २रतिबन्धभेदे। घञ्। ३दोलने।

हिल्वला स्त्री इल्वला+पृषो॰। मृगशिरानक्षत्रशिरोदेशस्थे पञ्चताराात्मके मृगव्याधे शब्दर॰। [न्वीत्।

हिव प्रीणने स्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। हिन्वति अहि-

हिवुक न॰ हिवि–उकक् नि॰। लग्नाच्चतुर्थे स्थाने ज्यो॰।

हिंस बधे वा चु॰ उ॰ पक्षे रुधा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित्। हिनस्ति हिंसयति ते अहिंसीत् अजिहिंसत् त।

ही अव्य॰ हि–डी। १विस्मये अमरः। २दुःखे ३विषादे ४हेतौ मेदि॰। ५शोके च शब्दर॰।

हीन त्रि॰ पर॰ हा–क्त तस्य नः ईत्त्वम्। १ऊने २निन्द्ये अमरः। ३अधमे त्रि॰। व्यवहारे ४प्रतिवादिभेदे पु॰ जटा॰ "अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः" नारदः।

हीनवादिन् पु॰ कर्म॰। "पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः। वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः" स्मृत्युक्ते व्यवहारे १वादिभेदे। २मूके हेमच॰।

हीनाङ्ग त्रि॰ हीनमङ्गं यस्य। स्वभावतो न्यूनाङ्गयुते "हीनाङ्गं विकलाङ्गं च" इति स्मृतिः। स्त्रियां वा ङीप् सा च। २क्षुद्रपिप्पल्यां हेमच॰। [ताल) भरतः।

हीन्ताल पु॰ हीनस्तालो यस्मात् पृषो॰। हिन्तालवृक्षे (हें-

हीर न॰ हृ–क नि॰। १वज्रे २हीरके च। ३शिवे ३सर्पे पु॰ हेमच॰ ४हारे ५सिंहे च पु॰ ६लक्ष्म्यां ७तैलाम्बुके स्त्री मेदि॰। ८पिपीलिकायां हेमच॰ ९काक्षोर्य्याञ्च स्त्री राजनि॰ स्वार्थे क। हीरक (हीरा) मणिभेदे शब्दर॰। वज्रशब्दे ८४४१ पृ॰ दृश्यम्।

हीराङ्ग पु० हीरमिव दृढमङ्गमस्य । इन्द्रस्य वज्रे शब्दमा० ।

हील न० ही-विस्मयं लाति ला-क । शुक्रे धातौ रेतसि ।

हीलुक न० हिल-उक पृषो० । गौड़ीमद्ये शब्दच० ।

हीही अव्य० ही+हित्वम् । १विस्मये २हास्ये च मेदि० ।

हु होमे अदने च जु० प०सक० अनिट् । जुहोति अहौषीत् जुहाव । प्रीणने च । "जुहुधीह पावकम्" किरा० ।

हुङ्कार पु० हुं(हुं)मित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ-घञ् । हुमित्यव्यक्तस्य प्रतिषेधसूचकशब्दस्योच्चारणे । "मौनव्रतं महाकष्टं हु(हूं)ङ्कारेणापि नश्यति" इति पुराणम् दीर्घमध्योऽपि ।

हुड राशीकरणे सक० मज्जने संघाते च अक० तु० कु० प० सेट् । हुडति अहुडीत् जुहोड ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

हुड राशीकरणे भ्वा० आ० सक० सेट् इदित् । हुण्डते अहुण्डिष्ट । [होडते अहोडिष्ट ।

हुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः

हुड पु० हुड-क । १मेषे हेमच० । चौरनिवारणार्थं भूमौ निखाते २लौहकीलके च ३सैनाश्रयस्थाने ४रथोपरि विशूलत्यागार्थस्थानपट्टके च "पुरी समन्ताद्विहिता सपताका सतोरणा । सचक्रा सहुडा चैव सयन्त्रखनका तथा" भा० व० १५ अ० । "चक्राणि योधगणाः हुडा-स्वादान्मस्थानानि भाषायां (बुरुज)संज्ञानि । अन्ये तु विशूलोत्सर्जनस्थानपट्टकाणि हुडा इत्याहुः । छटा-हर्तानि च । "कल्पद्रुमे हुडपट्टकानि रथस्योपरि सूरि-भिः विशूलसर्गशुद्धार्थकरादिसर्गे उद्यतः इति" नीलक०

हुडुक पु०कु० हुड्-बा०उक् ।१वाद्यभेदे २दात्यूहखगे ३मट-मत्ते मेदि० (हुडुक) इति ख्याते ४कपाटदण्डे शब्दर० ।

हुडुत् न०कु०हुड-उति ।१वृषशब्दे २अव्यक्ते शब्दे काशीख० ।

हुडुम्ब पु० कु० हुड-उम्ब । भ्रष्टचिपिटे शब्दमा० ।

हुण्ड पुंस्त्री०हुडि-अच् । १व्याघ्रे २ग्राम्यशूकरे ३राक्षसे च स्त्रियां ङीष् ।४मूर्खे त्रि० । [अमरः । भावे क्त ।२होमे न०

हुत त्रि० हु-क्त । देवोद्देशेन मन्त्रद्वाराऽग्नौ प्रक्षिप्ते घृतादौ

हुतभुज् पु० हुतं मन्त्रेण प्रक्षिप्तं घृतादि भुङ्क्ते भुज-क्विप् । १अग्नौ २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

हुतवह पु० हुतं घृतादिकं वहति प्रापयति देवान् प्रीत्यर्थम् वह-अच् । १अग्नौ हेमच० २चित्रकवृक्षे च अमरः ।

हुताश पु० हुतमश्नाति अश-अण् । १वह्नौ शब्दर० २चित्रकवृक्षे च । लुः हुताशनोऽप्युभयत्र । स च कर्मविशेष-विहितवह्नौ च । "कोटिहोमे हुताशनः" ति० त० ।

हुताशनी स्त्री हुताशनस्तदुद्दीपनमस्त्यस्याः अच् गौ० ङीष् । फाल्गुनपूर्णिमायां होलाकाशब्दे दृश्यम् ।

हुम् अव्य० हु-डुमि । १स्मरणे २प्रश्ने ३अनुज्ञायां च ४निवारणे मेदि० । "शुरु हुङ्कृत्य तुङ्कृत्येति" स्मृतिः ।

हुर्छ् कौटिल्ये भ्वा० प० सक० सेट् । हुर्छति अहुर्छीत् कुमुमपाटवशात् क्विपि उलोपे हूः हुरौ हुर इत्यादि ।

हुल हतौ संवरणे च भ्वा० प० सक० सेट् । होलति अहोलीत् ज्वला० हुलः होलः ।

हुलहुली स्त्री हुल-क आभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् गौरा० ङीष् । स्त्रीणां मङ्गलध्वनिभेदे (उलुउलु) । त्रिका० ।

हुहु(हू) ह्वे-डु नि० । गन्धर्वभेदे पृषो० हूहूरित्यप्यत्र ।

हूङ्कार पु० हुम्+कृ-घञ् । अवज्ञाहेतुके शब्दभेदे "हूङ्कारे-णैव तं भस्म सा चकाराम्बिका ततः" देवीमा० ।

हूड गतौ भ्वा० आ० सक०सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हूडते अहूडिष्ट ।

हूत त्रि० ह्वे-क्त संप्रसारणम् । आहूते कृताह्वाने ।

हूति स्त्री ह्वे-क्तिन् संप्रसारणम् । आह्वाने अमरः ।

हून पु० ह्वे-नक सम्प्रसारणं च । १म्लेच्छजातिभेदे २तद्-वासस्थानभेदे च "हूनवङ्गखसेष्वेव नान्यदेशे कदाचन" ज्यो० । ३तत्र प्रचलिते स्वर्णमुद्राभेदे इत्यन्ये । "श्वपाकास्तु तुरुष्कास्तु हूनो यवन इत्यपि । लोकबाह्यास्तु यो वाजिनवाश्याचारवर्जितः । म्लेच्छः किरात शबर पुलिन्दाद्यास्तु तद्भिदा" जटाध० ।

हूम् अव्य० हु-बा०डूमि । १प्रश्ने २वितर्के अमरः ३सम्मतौ ४क्रोधे ५भये निन्दायाम् अवज्ञायाञ्च चक्रवर्त्ती ।

हूर्छन न० हुर्छ-ल्युट् । कौटिल्ये । [ङीप् ।

हूरव पुंस्त्री० हू इति रवो यस्य । शृगाले हेमच० स्त्रियां

हूहु(हू) पु० गन्धर्वविशेषे शब्दर० ।

हृ हरणे भ्वा०उ०द्वि०अनिट् । हरति ते अहार्षीत् अहृत जहार जह्रे हरिष्यति ते । सृक्से कर्मणि लकारादि । ह्रियते अहारि अहारिषाताम् अहृषाताम् जिहीर्षति ते

अनु+सदृशीकरणे आ० अनुहरते पैतृकमश्वाः ।

अप+दूरीकरणे अपहरति अपसारयतीत्यर्थः चौर्य्ये च ।

अभि+आभिमुख्येन हरणे ।

सम्+अभि+पौनः पुन्येन सम्पादने ।

अभि+अव भोजने अभ्यवहरति भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

सम्+अभि+वि+आ+नैकट्यसम्बन्धस्थापने ।

अव+दूरीकरणे सैन्यावहारः ।

वि+अव विवादे शयनभोजनादिना संसर्गे उपभोगे च ।
आ+भोजने आहारः । नानास्थानस्थितानामेकत्रसङ्कलने च
अधि+आ+तर्के अन्यत्रश्रुतपदस्यान्वयार्थमाकर्षणे च ।
अभि+आ+आभिमुख्येनाहरणे ।
उद्+आ+दृष्टान्ततयोपन्यासे कथने च ।
प्रति+उद्+आ-प्रतिरूपतया उपन्यासे ।
परि+आ+परित आहरणे [विषयेभ्यो मनसो निवारणे च
प्रति+आ+तन्त्रेण पठितानामेकैकस्य ग्रहणे प्रत्याहारः
वि+आ-कथने शब्दोत्पादकव्यापारे ।
सम्+आ-संग्रहे नानास्थानस्थितानामेकत्रोपन्यासे संघाते च
उद्+उत्तोलने उत्क्षेपणे च ।
अभि+उद्+आभिमुख्येन उद्धरणे । अभितो वा उत्क्षेपणे ।
प्रति+उद्+प्रतिकूलतया प्रातिरूप्येण वा उद्धरणे ।
उप+सामीप्येन आनतीकरणार्थं दाने उपढौकने ।
प्रति+उप+प्रतिरूपतया उपढौकने ।
नि+नितरां हरणे हिमनिस्रवणे च ।
निस्+(र)बहिष्करणे अपसारणे च ।
परि+दोषादिनिवारणे ।
प्र+ताडने निघाते ।
प्रति+प्र+प्रतिरूपतया ताडने ।
प्रति+प्रत्येकहरणे प्रतिरूपतया हरणे च ।
वि+देशविशेषेषु गत्यादिना सन्तोषकरणार्थव्यापारे विहारः ।
वि+अति परस्परमेकजातीयक्रियाकरणे व्या० ।
सम्+मारणे ताडने च । [योजने यथा गुणोपसंहारः ।
उप+सम्+प्रकरणपठितस्य समापने अन्यत्र पठितस्यान्यत्रा
हृ बलात्कारहरणे जु०पर०सक० अनिट् वैदिकः । जहर्त्ति
अहार्षीत् । [दयस्थिते त्रि० ।
हृच्छय पु० हृदि शेते शी-अच् । १कामदेवे हला० । २हृ-
हृच्छूल न० ६त० । शूलरोगभेदे वैद्यकम् ।
हृणी लज्जायां कण्ड्वा०आत्म०अक०सेट् । हृणीयते अहृ-
णीयिष्ट "हृणीयते वीरवती न भूमिः" भट्टिः ।
हृणीया स्त्री हृणीय-भावे अ । निन्दायाम् अमरः ।
हृत्(द्) त्रि० हृ-क्विप् तुक् च । १हारिणि । पृषो०तस्य दः,
हृदयस्य हृदादेशो वा । २हृदये ३मानसे च न० अमरः ।
हृत्कम्प पु० ६त० । भयादिहेतुके हृदयकम्पे ।
हृत त्रि० हृ-क्त । १अपहृते २स्थानान्तरं गमिते च ३विभक्ते
हृदय न०हृ-कयन् दुक् च ।१मनसि २वक्षसि च त्रिका० । हृद्
एति इण-अच् । परब्रह्मणि "हृदयं तस्माद्धृदयम्" छा०उ०

हृदयग्रन्थि पु० हृदयस्य ग्रन्थिरिव । अविद्यासम्बन्धरूपे
संसारबन्धे "भिद्यते हृदयग्रन्थिः" इति भागवतम् ।
हृदयङ्गम त्रि० हृदयं गच्छति गम-खच् मुम् च ।१युक्तियुक्ते
२मनोहरे त्रि० अमरः "हृदयङ्गममूर्त्तिरूपम्" भट्टिः ।
हृदयस्थान न०हृदयस्य मनसः स्थानम् हृदयरूपं वा स्थानम्
वक्षःस्थले हेमच० । [इनि । हृदयिन् तत्रार्थे जटा०
हृदयिक त्रि० हृदयं प्रशस्तं मनोऽस्त्यस्य ठन् । प्रशस्तचित्ते
हृदयेश पु० ६त० । १भर्त्तरि २भार्य्यायां स्त्री हेमच० ।
हृदावर्त्त पु० हृदिस्थ आवर्त्तः । अश्वस्य हृदयस्थे आव-
र्त्ताकारे रोमावलीभेदे त्रिका० । [हरिवं०३८अ० ।
हृदिक पु० स्वयम्भोजात्मजे कृतवर्मपितरि यादवभेदे
हृदिकात्मज पु० ६त० । कृतवर्मणि यादवे ।
हृदिस्पृश् त्रि० हृदि हृदये स्पृश्यतेऽसौ कर्मणि क्विन्
अलुक्स० । १हृद्ये मनोज्ञे । कर्त्तरि क्विन् । २मर्म-
स्पृशि दुःखदे च । [क्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० कौ० ।
हृद्गोल पु०पर्वतभेदे सोऽभिजनोऽस्य छ । हृद्गोलीय पित्रादि-
हृद्ग्रन्थ पु० हृद् ग्रथ्नाति ग्रन्थ-अच् । हृद्ग्रहे राजनि०
हृद्य न० हृदि स्पृश्यते मनोज्ञत्वात् हृद्+यत् । १गुडत्वचि
(दारचिनि) शब्दर० । २मनोज्ञे त्रि०अमरः । ३वृद्धिना-
मौषधौ स्त्री । ४वशकृन्मन्त्रभेदे पु० मेदि० ।
हृद्यगन्ध न०हृद्यो गन्धोऽस्य । क्षुद्रजीरके हेमच० । २बिल्व-
वृक्षे पु० जटा० । ३जात्यां स्त्री राजनि० । इतुसमा० ।
हृद्यगन्धीत्यपि ४क्षुद्रजीरके न० राजनि० ।
हृद्रोग पु० ६त० । हृदयस्य रोगभेदे हृदामयोऽप्यत्र ।
भावप्र० तस्य निदानादि तल्लक्षणं चोक्तं यथा
"हृद्रोगस्य विप्रकृष्टनिदानमाह "अत्युष्णगुर्वम्ल
कषायतिक्तश्रमाभिघाताध्यशनप्रसङ्गैः । सञ्चिन्तनैर्वेगवि-
धारणैश्च हृदामयः पञ्चविधः प्रदिष्टः" । प्रसङ्गः
सततं सेवा । सञ्चिन्तनम् अतिचिन्ता राजभयादि-
जनितेति । हृदामयः स च पञ्चविधः वातिकः पैत्तिकः
श्लैष्मिकः सान्निपातिकः क्रिमिजश्चेति । तस्य संप्राप्ति-
पूर्वकं लक्षणमाह । "दूषयित्वा रसं दोषा विगुणा
हृदयङ्गताः । हृदि बाधां प्रकुर्वन्ति हृद्रोगन्तं प्रचक्षते" ।
विगुणाः दुष्टाः बाधां दोषभेदेन नानाविधां व्यथाम् ।
अङ्कवत्पीडामिति गणदासः । वातिकं हृद्रोगमाह
"आयम्यते मारुतजे हृदयन्तुद्यते तथा । निर्मथ्यते
दीर्य्यते च स्फोट्यते पाट्यतेऽपि वा" । मारुतजे हृद्रोग
इति शेषः । आयम्यते व्यथया विस्तार्य्यते इव । तु-

ध्यते सूचीभिरिव विध्यते। निर्मथ्यते मथनेनेव दीर्य्यते करपत्रेण द्विधाक्रियत इव। स्फोट्यते अस्त्रेणेव पाट्यते कुठारेण बहुधाक्रियत इव। अथ पैत्तिकमाह "तृष्णोष्मदाहचोषाः स्युः पैत्तिके हृदये क्लमः। धूमायनञ्च मूर्च्छा च खेदः शोषो मुखस्य च"। उष्मा शीतगात्रस्येव शीतवाताभिलाषहेतुः किञ्चिदिवौष्ण्यम्। दाहः पार्श्वस्थेन वह्निनेव दुःखहेतुर्गात्रस्य सन्तापः। चोषः चूषणेनेव पीड़ा। हृदये क्लमः हृदयाकुलत्वं ग्लानिर्वा इत्यर्थः। धूमायनम् कण्ठाद्धूमनिर्गमः। खेदः किञ्चिद्दुःख्यः घटित इव। वातश्लैष्मिकमाह "गौरवं कफसंस्रावोऽरुचिस्तम्भोऽग्निमार्दवम्। माधुर्य्यमपि चास्यस्य बलासावतते हृदि"। बलासावतते हृदि कुपितकफव्याप्ते गौरवं हृदयस्य। स्तम्भो जड़ता। माधुर्य्यं जलप्लुतमिव माधुर्य्यं मुखे। त्रिदोषजमाह "विद्यात्त्रिदोषमप्येवं सर्वलिङ्गन्तदामयम्"। क्रिमिजमाह क्रिमयो जायन्ते अस्मिन्निति क्रिमिज इति निरुक्तिः। तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "त्रिदोषहेतुहृद्रोगे यो दुरात्मा निषेवते। तिलक्षीरगुडादींश्च ग्रन्थिस्तस्योपजायते। मर्म्मैकदेशे संक्लेदं रसश्चाप्युपगच्छति। संक्लेदात् क्रमयश्चास्य पतन्त्युपहतात्मनः"। मर्म्मैकदेशे हृदयैकदेशे संक्लेदं घटितत्वं रस उपगच्छति। संक्लेदात् रसस्य घटितत्वात् उपहतात्मनः तिलाद्यहिताहारेण। तस्य लक्षणमाह "उत्क्लेदः ष्ठीवनन्तोदः शूलं हृल्लासकस्तमः। अरुचिः श्यावनेत्रत्वं शोषश्च क्रमिजे भवेत्"। उत्क्लेदः वमनमिवोपस्थितम्। शोषो वक्त्रः। हृद्रोगस्योपद्रवानाह "क्लमसादौ भ्रमः शोषो ज्ञेयास्तेषामुपद्रवाः। क्रमिजे तु क्रमीणां ये श्लैष्मिकाणां च ते मताः"। क्लमः पिपासाश्वानस्य सादः शोषः। शोषो मुखस्य। तेषां हृद्रोगाणां, क्रिमिजे तु हृद्रोगे श्लैष्मिकाणां क्रमीणाम् ये उपद्रवा हृल्लासात् स्रवणान्ता विपाकादयस्ते मताः" २कुम्भराशौ युक्तिदीपिका।

हृद्रोगवैरिन् पु० ६त०। अर्जुनवृक्षे शब्दर०।

हृदण्टक पु० ६त०। हृदयस्य विभाजके जठरे शब्दर०।

हृल्लास पु० हृदयस्य लासो यत्र हृदादेशः। हिक्कारोगे हेमच०। तेन हि हृदयस्य स्फूर्त्तिरिव भवति।

हृल्लेख पु० हृदयं लिखति स्पृशति लिख–अण् हृदादेशः। १ज्ञाने राजनि०। २तर्के त्रिका०। ३तन्त्रोक्ते मन्त्रभेदे च।

४औत्सुक्ये स्त्री हला०। [उदित् हृषित्वा हृष्ट्वा हृष्टः।

हृष चित्तोत्साहे भ्वा० पर० अक० सेट्। हर्षति अहर्षीत्।

हृष हर्षे चित्तोत्साहे दि० प० अ० सेट्। हृष्यति इरित् अहृषत् अहर्षीत् ओत् हृष्टोऽस्ति। [हर्षति अहर्षीत्।

हृष मिथ्याकरणे भ्वा० पर० सक० सेट् उदित् क्त्वा वेट्।

हृषित त्रि० हृष–क्त वा० इट्। १प्रीते २विस्मिते ३प्रहते ४जातरोमाञ्चे च मेदि०। [अमरः।

हृषीक न० हृष–ईकक्। विषयग्राहके चक्षुरादौ इन्द्रिये

हृषीकेश पु० ६त०। विष्णौ अमरः। अन्तर्यामिब्राह्मणे तस्य सर्वनियन्तृत्वोक्तेः सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तकत्वादीशत्वम्।

हृष्ट त्रि० हृष–क्त। १प्रीते २जातहर्षे अमरः। ३जातरोमाञ्चे ४विस्मिते च मेदि०।

हृष्टमानस त्रि० हृष्टं प्रीतं मानसमस्य। हृष्टचित्ते शब्दर०

हृष्टरोमन् त्रि० हृष्टमिव जाताङ्कुरं रोम यस्य। जातरोमाञ्चे पुलकिते त्रिका०। [धरणिः।

हृष्टि स्त्री हृष–क्तिन्। १आनन्दे २हर्षे ३ज्ञाने च

हे अव्य० हा–डे। १सम्बोधने २आह्वाने ३असूयादौ च मेदि०

हेका स्त्री हिक्का+पृषो०। हिक्कारोगे हेमच०।

हेठ विघाते भ्वा० प० सक० सेट्। हेठति अहेठीत्।

हेठ भूतौ उत्पत्तौ च अक० पवित्रीकरणे सक० ऌ०प० सेट्। हेठति अहेठीत्। [हेठते अहेठिष्ट।

हेठ बाधने भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः।

हेठ पु० हेठ–घञ्। १बाधायाम् २विघाते च मेदि०।

हेड अनादरे भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः हेडते अहेडिष्ट।

हेड वेष्टने भ्वा० प० सक० सेट् घटा०। हेडति अहेडीत्।

हेडावुक्क पु० अश्वविक्रयकारके त्रिका०।

हेति स्त्री हन–करणे क्तिन् नि०। १अस्त्रे २अग्निशिखायां ३सूर्य्यकिरणे अमरः। ४तेजोमात्रे भरतः ५साधने च श्रीधरः।

हेतु पु० हि–तुन्। १कारणे अमरः २अनुमितिसाधने व्याप्ये ३फले च। हेतुत्वञ्च उत्पादकज्ञापकान्यतरत्वम्। दण्डाद्घटो जायते इत्यादौ उत्पादकत्वं पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ ज्ञापकत्वं तत्र ज्ञापकमेव लिङ्गशब्देन व्यवह्रियते। ४न्यायावयवभेदे तच्च लिङ्गप्रतिपादकतृतीयान्तपञ्चम्यन्तपदरूपम् तल्लक्षणन्तु अनुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम्। हेतु

त्वप्रतिपादकविभक्तिमदन्यायावयवत्वं वा। उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा। साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा। प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजनकहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा" चिन्तामणिः। ४अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम्।

हेतुता स्त्री हेतोर्भावः तल्। हेतुत्वे कार्य्याव्यवहितपूर्वक्षणे नियतकार्य्याधिकरणवृत्तित्वरूपे कारणत्वे २स्कृतिविशेषे च "हेतुतावसरस्तथा" इति प्राञ्चः।

हेतुमत् त्रि० हेतुरस्त्यस्य मतुप्। कार्य्ये स्त्रियां ङीप्।

हेत्वपह्नुति अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ४०८ पृ० दृश्यम्।

हेत्वन्तर गौतमोक्ते निग्रहस्थानभेदे। "अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम्" गौ०सू०तल्लक्षणमुक्तं "परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनम्। यथा शब्दोऽनित्यो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्ते सामान्ये नैकान्तिकत्वेन च प्रत्युक्ते सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणम्। प्राचस्तु, हेतौ विशेषणादान एव हेत्वन्तरमित्याहुः" गौ०वृ०।

हेत्वसिद्धि स्त्री असिद्धिभेदे स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासभेदे

हेत्वाभास पु० हेतुरिव आभासते आ+भास–अच्, हेतोर्वा आभासः आ+भास–घञ्। न्यायोक्ते १दुष्टे हेतौ २हेतुदोषे च। स च दोषः पञ्चविधः व्यभिचारः विरुद्धता असिद्धिः सत्प्रतिपक्षता बाधश्च। तादृशदोषेषु सत्सु अनुमितिर्नोदेति। यस्य हि ज्ञानमनुमितिबन्धकं स हेत्वाभासः। अत्र हेतुमाभासाय इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वम्। तल्लक्षणञ्च हेत्वाभासत्वम् तच्च अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वम्। यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वम्। ज्ञायमानं सद् यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत्त्वम्। यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तस्वदुत्तरमनुमितावनाहार्य्य मानसज्ञाने वा पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वम्। केचित्तु, यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमिति प्राहुः" दीधि०। हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याद्धेतुवदाभासमानाः" वा-

वृत्त्या० "पक्षसत्त्वरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेण भासमानः" गौ० वृ०। "पक्षधर्मत्वादीनां पञ्चानां रूपाणां मध्ये एकेनापि रूपेण हीनो हेतुः। सोऽपि कतिपयहेतुरूपयोगाद्धेतुवदवभासमानः" त० भा०। अबाधको हेतुत्वेनाभिमतः। यथा वायुर्गन्धवान् स्नेहादित्यादौ स्नेहो हेत्वाभासः। स च हेत्वाभासः। पञ्चधा सव्यभिचारः। विरुद्धः। प्रकरणसमः। साध्यसमः अतीतकालः" गौ० सू०। पर्य्यायान्तरेण हेत्वाभासः पञ्चधा "असिद्धः विरुद्धः। अनैकान्तिकः। प्रकरणसमः। कालात्ययापदिष्टः। पर्य्यायान्तरेणापि हेत्वाभासः पञ्चधा। सव्यभिचारः। विरुद्धः। असिद्धः। सत्प्रतिपक्षितः बाधितः इति।

हेम न० हि–मन्। १स्वर्णे २धुस्तूरे अमरः ३नागकेशरे राजनि०। ४माषकपरिमाणे च पु०विश्वः ५कृष्णवर्णाश्वे। ६बुधग्रहे च पु० ज्यो०।

हेमकन्दल पु० हेमवर्णं कन्दं लाति ला–क। प्रवाले हेमच०

हेमकान्ति स्त्री हेम्न इव कान्तिरस्याः। दारुहरिद्रायाम् राजनि०। २स्वर्णतुल्यद्युतियुक्ते त्रि०। वृत०। ३स्वर्णस्य टीप्तौ स्त्री।

हेमकार पु० हेम तन्मयं भूषणं करोति कृ–अण्। स्वर्णकारे वर्णसङ्करजातिभेदे (सेकरा)। [राजनि०।

हेमकिञ्जल्क न० हेमेव पीतं किञ्जल्कं यस्य। नागकेशरे

हेमकूट पु० हेममयः कूटो यस्य। किंपुरुषवर्षस्य हिमालयादुत्तरस्थे पर्वतभेदे अमरः। [राजनि०।

हेमकेतकी स्त्री हेमेव पीतकेतकी। स्वर्णकेतक्याम्

हेमकेलि पु० १अग्नौ शब्दमा०। २चित्रकवृक्षे च [राजनि०

हेमक्षीरी स्त्री हेम इव पीतं क्षीरं यस्याः। स्वर्णक्षीर्य्याम्

हेमगन्धिनी स्त्री हेम्नः नागकेशरस्येव गन्धोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। रेणुकाख्ये गन्धद्रव्ये रत्नमा०।

हेमगिरि पु०हेममयो गिरिः १सुमेरुपर्वते २नैर्ऋतस्थे देशभेदे वृ०सं० कूर्मविभागशब्दे २१६८ पृ० दृश्यम्।

हेमगौर पु० हेमेव गौरः पीतः पुष्पेण। १अशोकवृक्षे राजनि० २स्वर्णतुल्यपीते त्रि०। [१किङ्करातवृक्षे च

हेमज्वाल पु० हेमेव ज्वाला यस्य। १अग्नौ शब्दमा०। २चि-

हेमतार न० हेम तारयति उत्कृष्टं करोति तॄ–णिच्–अण्। तुत्थे हेमच०।

हेमदुग्धक पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्य कप्। १उडुम्बरे वृक्षे अमरः। २स्वर्णक्षीर्य्यां स्त्री जटा० कप

भावे तत्रार्थे स्त्री जटा०टाप्। ङीप् राजनि०।

हैमदुग्धिन् पु० हेमवर्णं दुग्धं निर्यासोऽस्त्यस्य इनि। उडुम्बरे वृक्षे शब्दर० [क्षीरी राजनि०४ हिमे च माधवः

हैमन् न० हि—मनिन्। १स्वर्णे धातौ २धुस्तूरे अमरः ३नाग·

हैमन्त पुंन०। हि-झ सुट् च। अग्रहायणपौषमासात्मके ऋतौ कालभेदे अमरः। कपित्थे शब्दच०।

हैमन्तनाथ पु० हेमन्ते नाथ्यते याच्यते नाथ—कर्मणि घञ्।

हैमपुष्प न० हेमेव पीतं पुष्पमस्य। १अशोकवृक्षे २जवापुष्पे च मेदि०। ३चम्पकवृक्षे पु० कप्। तत्र लाभे च शब्दच०

हैमपुष्पी स्त्री हेमेव पीतं पुष्पमस्याः ङीप्। १मञ्जिष्ठायाम् शब्दर०। २स्वर्णजीवन्त्याम् ३इन्द्रवारुण्याम् ४सुवल्याम् ५कण्टकार्य्याञ्च राजनि०। संज्ञायां कन् ह्रस्वः। स्वर्ण· यूथिकायाम् स्त्री। [(चाँपाकला) राजनि०।

हैमफला स्त्री हेमेव पीतं पक्वफलमस्याः। स्वर्णकदल्याम्

हैममालिन् पु० हेमेव किरणानां मालास्त्यस्य इनि। १सूर्य्ये त्रि० त०। २अर्कवृक्षे च [राजनि०।

हैमयूथिका स्त्री हेमेव पीता यूथिका। स्वर्णयूथिकायाम्

हैमरागिणी स्त्री हेम्न इव रागोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। हरिद्रायाम त्रिका०।

हैमल पु० हेम तदंशं निर्मलस्वर्णमध्यात्, तद्वर्णं वा लाति ला-क। १कलादे स्वर्णकारे २कषपाषाणे ३कृकलासे पुंस्त्री० मेदि० स्त्रियां ङीष्।

हैमलता स्त्री हेमेव पीता लता। स्वर्णजीवन्त्याम् राजनि०।

हैमवल न० हेम्ना वलते शोभते वल-अच्। मौक्तिके राजनि० हिमवलमित्यपि पाठान्तरं तत्रार्थे हिमतुल्य· शुभ्रत्वात्तथात्वम्।

हैमशङ्ख पु० हेमेव शुचिः शङ्खोऽस्य। विष्णौ त्रिका०।

हैमशिखा स्त्री हेमेव पीता शिखा यस्याः। स्वर्णक्षीर्य्याम् शब्दर०। [तस्ये रत्नच०।

हैमसार न० हेम सारयति निर्मलीकरोति सृ—णिच्-अण्।

हैमहस्तिरथ पु० हेमनिर्मितहस्तियुक्तो रथः। तुलापुरु-षादिषोडशमहादानमध्ये दानार्थं कल्पिते १स्वर्णमय-हस्तियुक्ते हेममयरथे २तद्दाने न०। तद्विधिः हेमा०दा० "अथातः संप्रवक्ष्यामि हेमहस्तिरथं शुभम्। यस्य प्रदानाद्भुवनं वैष्णवं याति मानवः। पुण्यां तिथिमथा-साद्य तुलापुरुषदानवत्। विप्रवाचनकं कुर्य्याल्लोकेशावा-हनं बुधः। ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादि-कम्। अत्राप्युपोषितस्तद्वद् ब्राह्मणैः सह भोजनम्"। इत्याद्यादिशब्देन देशकालवृद्धिश्राद्धादिसर्वमनुक्तं मत्-स्यपुराणोक्ततुलापुरुषास्यतं वेदितव्यम्। उपोषित इति, उपवासाशक्तौ नक्तमपि वेदितव्यम्। "कुर्य्यात् पुष्प-रथाकारं काञ्चनं मणिमण्डितम्। वलभीभिर्विचित्रा-भिश्चतुश्चक्रसमन्वितम्। लोकपालाष्टकोपेतं शिवार्कब्रह्म-संयुतम्। मध्ये नारायणोपेतं लक्ष्मीपुष्टिसमन्वितम्"। पुष्परथः, क्रीडार्थो रथः, स च चतुष्काकारेणोपर्य्याच्छा-दितो भवति वलभ्यो लोकपालाश्रयाः। लोकपालब्रह्म-शिवार्कलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने। मध्यशब्दः पूर्वापराभ्यां संबध्यते, शिवादीनामपि स्थानापेक्षायास्तेनैव निवृत्तेः। नारायणादिलक्षणं पञ्चरात्रात् "नारायणश्चतु-र्बाहुः शङ्खं चक्रं तयोत्तरे। दक्षिणे तु महापद्मं नीलजीमूतसन्निभे। वामे श्रीर्वल्लकीहस्ता पुष्टिः पद्म-करा परा" इति। "कृष्णाजिने तिलद्रोणं कृत्वा संस्थापयेद्रथम्। तथाष्टादश धान्यानि भाजनासनच-न्दनैः। दीपिकोपानच्छत्रपादुकादर्पणान्वितम्। ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यात् कूवराग्रे विनायकम्। नानाफल-समायुक्तं उपरिष्टाद्वितानकम्। कौशेयं पञ्चवर्णं च अम्लानकुसुमान्वितम्। चतुर्भिः कलशैः सार्द्धं गोभि-रष्टाभिरन्वितम्। चतुर्भिर्हैममातङ्गैर्मुक्तादामविभू-षितैः। स्वरूपतः करिभ्याञ्च युक्तं कृत्वा निवेदयेत्। कुर्य्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमाभारादपि शक्तितः"। ध्वजे तु गरुडं कुर्य्यादित्यादि, ध्वजो दण्डः। गरुडलक्षण-मुक्तं नारदीये "उपेन्द्रस्याग्रतः पक्षी गुडाकेशः कृताञ्जलिः। सव्यजानुनतो भूमौ कुर्य्याञ्च फणिम-ण्डितः। पक्षिजङ्घो नरग्रीवस्तुङ्गनासो नराङ्गकः। द्विबाहुः पक्षयुक्तश्च कर्त्तव्यो विनतासुतः"। अथ विना-यकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः। नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्ककृतशेखरः। दन्तं दक्षकरे दद्या-द्द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये परशुं दद्याच्चतुर्थे मोदकं तथा"। उपर्य्यधोहस्तयोर्दन्तादि, देयमिति, कू-वरो व्याख्यातः। अम्लानकुसुमं, पुष्पविशेषः रूढ़ि-यौगिकमपहरतीति न्यायात् महासहेति प्रसिद्धमेव गृह्यते। भारो व्याख्यातः। ध्वजगतदेवताश्च पञ्चपला-दिपरिमितेन रथवत्कृतसुवर्णेनैव निष्पादनीयाः एवं सम्भारानुपकल्प्य पूर्ववदधिवासनं विधाय परदिवसे पुण्याहवाचनादि सकलं कर्मकाण्डं समाप्य सर्वौषधि-जलैराचार्य्यो यजमानस्य स्नापनं कुर्य्यात्। "ततो मङ्गल

शब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमाहृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । इममुच्चारयेन्मन्त्रं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । नमो नमः शङ्करपद्मजार्कलोकेशविद्याधरवासुदेवैः । त्वं सेव्यसे देव ! पुराण ! यज्ञतेजोमय स्यन्दन ! पाहि यस्मात् । यत् तत्पदं गुह्यतमं मुरारेरानन्दहेतुर्गुणरूपमुक्तः । योगैकमानसदृशोमुनयः समाधौ पश्यन्ति तत्त्वमसि नाथ ! रथेऽधिरूढ ! यस्मात्त्वमेव भवसागरसंश्रितानामानन्दभारडकृतमध्वरपानपात्रम् । तस्मादघौघशमनेन कुरु प्रसादं चामीकरेभरथसाधनसम्प्रदानात्” । मन्त्रेणानेन प्रणम्य यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणामुपकल्प्य पूर्ववत् प्रयोगमुच्चार्य्य तं गजरथं प्रत्यक्षगजाभ्यां संयुतं ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादयेत्, आचार्य्यादीनामर्द्धचतुर्भागादिव्यवस्था तदनुज्ञया चान्येभ्योऽपि दानं, दीनानाथपूरणं चेति, प्रकृतिवदाचरणीयं ततः पुण्याहवाचने कृते यजमानो वेदिसमीपं गत्वा देवतापूजां विदध्यात् । आचार्य्यस्तु आहूतदेवान् विसर्जयेत्” ।

हेमाङ्ग पु० हेमेव पीतमङ्गं यस्य । १गरुडे २सिंहे ३सुमेरौ ४ब्रह्मणि मेदि० । ५चम्पकवृक्षे शब्दर० । ६विष्णौ च विष्णु स० ७स्वर्णवर्णाङ्गयुक्ते त्रि० । कर्म० । हेमतुल्येऽङ्गे न० ।

हेमाद्रि पु० हेममयोऽद्रिः । १सुमेरौ पर्वते अमरः । चतुर्वर्गचिन्तामणिमुक्ताफलादिग्रन्थकारके २विद्वद्भेदे ।

हेमाद्रिजरण पु० हेमाद्रौ जीर्य्यति जॄ-ल्यु । स्वर्णजीर्णाम् रत्नमा० । हेमसारणयोग्ये त्रि० ।

हेमाह्व पु० हेम तद्वर्णमाह्वयते स्पर्द्धते स्ववर्णैः आ+ह्वे-क । १वनचम्पके राजनि० हेम्न आह्वा आह्वा यस्य । २धुस्तूरे ३नागकेशरे च अमरः ४स्वर्णजीवन्त्यां स्त्री राजनि० ।

हेय त्रि० हा-यत् । त्याज्ये “हेयं दुःखमनागतम्” पात०सू० ।

हेर न० हि-रन् । १हरिद्रायाम् २मुकुटभेदे च ।

हेरम्ब पु० हे शिवे रम्बति रवि-अच् अलुक्स० । १गणेशे अमरः २महिषे ३शौर्य्यगर्विते त्रि० मेदि० ४बुद्धभेदे पु० त्रिका० ।

हेरम्बजननी स्त्री ६त० । दुर्गायाम् शब्दर० ।

हेरम्बहट्ट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे शब्दर० ।

हेरिक पु० हि-इक रुट् च । चरे हेमच० ।

हेरुक पु० हि-उक रुट् च । १बुद्धभेदे २महाकालगणे मेदि० ३कामाख्यापीठस्थे शिवलिङ्गभेदे “शिवलिङ्गस्य तत्रास्ति शिलायां हेरुकाह्वयम् । नदीदक्षिणपूर्वायां नायकं तन्तु पूजयेत्” कालिकापु० ८१अ० ।

हेलञ्ची स्त्री हिल-घञ् हेलं चिनोति चि-ड गौरा० ङीष् । हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

हेलन न० हिल-ल्युट् । अवज्ञायाम् शब्दर० ।

हेला स्त्री हेड-अनादरे भावे अ डस्य लः । १अनादरे स्त्रीणां शृङ्गारभावजे “प्रौढेच्छा याऽतिरूढानां नारीणां सुरतोत्सवे । शृङ्गारशास्त्रतत्त्वज्ञैः हेला सा परिकीर्त्तिता” इत्युक्ते २चेष्टाविशेषे । “देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वात् भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो हावो हावात् हेला समुत्थिता:” हाव एव भवेद्धेला व्यक्तं शृङ्गारसूचकः” उज्ज्वल० ३ज्योत्स्नायाञ्च ।

हेलावुक पु० अश्वविक्रयोपजीविनि हारा० ।

हेलि पु० हिल-इन् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ३अवज्ञायां हड्डचन्द्रः ४सूर्य्ये ज्यो०त०धृतिनि हेलिन् सूर्य्ये ज्यो० ।

हेष अश्वशब्दे भ्वा० आ० अ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हेषते अहेषिष्ट ।

हेषा स्त्री हेष-भावे अ । घोटकानां शब्दे अमरः ।

हेषिन् पु० हेष-णिनि । अश्वे त्रिका० ।

हेहै अव्य० हे च है च द्व० । १सम्बोधने २आह्वाने मेदि० ।

है अव्य० हा-कै । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हैतुक त्रि० हेतौ प्रसृतः ठण् । हेतुवादरते अयुक्तिकवाक्यवादिनि “त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः” पर्षल्लक्षणे मनुः ।

हैम त्रि० हिमे भवम् अण् । १हिमजातमात्रे २प्रातःकालीनहिमजाते जले न० राजनि० । ३भूनिम्बे पु० राजनि० । हेम्नो विकारः अण् टिलोपः । ४स्वर्णविकारे ५स्वर्णमयपदार्थे च त्रि० ।

हैमन पु० हेमन्त एव हेमन्ते भवो वा अण् तलोपः । १हेमन्ते काले शब्दर० । २तत्र जाते त्रि० । हेम्न इदम् अण् न टिलोपः । स्वर्णसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

हैमन्तिक त्रि० हेमन्ते काले भवः ठञ् । हेमन्तकालभवे शालिधान्यभेदे (आमनधान) “हैमन्तिकं सिताऽस्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः” हविष्यान्नोक्तौ ति०त० ।

हैमल पु० हिमल एव स्वार्थे अण् । हेमन्ते ऋतौ शब्दर० ।

हैमवत न० हिमवतोऽदूरभवो देशः तस्येदं वा अण् । १भारतवर्षस्य वर्षभेदे त्रिका० “एतद्धैमवतं वर्षं भारती यत्र सन्ततिः” विष्णु पु० । २हिमालयसम्बन्धिनि त्रि० ३विषभेदे पु० हेमच० । तस्यापत्यं तत्र भवो वा अण् । ५पार्वत्यां ६हरीतक्यां अमरः स्त्री ङीप् । ७स्वर्णक्षीर्य्यां

८श्वेतवचायाञ्च स्त्री मेदि०ङीप् ९गङ्गायां १०रेणुकायां स्त्री धरणिः ङीप्। [स्वर्णयूथिकायां शब्दर०।

हैमा(मी) स्त्री हेम तद्वर्णोऽस्त्यस्य अच् वा ङीप्।

हैयङ्गवीन न० ह्योगोदोहाद् भवम् ह्यस्+गो+ख नि०। १नवनीते रत्नमा०। पूर्वदिनदुग्धोद्भवे २घृते च अमरः।

हैरिक पु० हिर—र हेरः तत्र प्रसृतः ठक्। चौरे धरणिः।

हैहय पु० पश्चिमस्थे देशविशेषे वृ०स० कूर्मविभाग २१६८ पृ० दृश्यम् तेषां राजा अण्। २हैहयेश्वरे कार्त्तवीर्य्ये हेमच० पृषो० हैहेय तत्रार्थे शब्दर०।

हो अव्य० ह्वे—डो नि०। १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि०।

होड गतौ अनादरे च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः। होडते अजुहोडिट।

होड पु० होड—अच् हुड-अच् वा। १समुद्रगामिनौकाभेदे (डुङि) त्रिका० २चौरचिह्ने च मिता०।

होतृ पु० हु—तृच्। १ऋग्वेदाभिज्ञे अमरः। २होमकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "या हविर्यो च होत्री" शकुन्तला

होत्र न० हु—ष्ट्रन्। १होमे हेमच०। २हविषि घृतादौ च त्रिका० ३स्तुतौ स्त्री टाप्।

होत्रीय न० होत्राय हितम् होतुरिदं वा छ। १हविर्गृहे हेमच०। २होतृसम्बन्धिनि त्रि०।

होम पु०हु—मन्। देवतोद्देशेन वह्नौ मन्त्रद्वारा घृतादित्यागरूपे हवने नित्यं गृहस्थकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु मध्ये २देवयज्ञे अमरः। ३आत्मीयविप्रपाणौ आत्मीयाप्यभागस्य मन्त्रेण दाने च श्रा० त०।

होमकुण्ड पुं न० होमार्थं कुण्डम्। होमार्थे कुण्डे त्रिका०

होमधान्य न० होमोपयुक्तं धान्यम्। १तिले २यवे च राजनि०।

होमधूम पु० होमजः धूमः। होमार्थाग्निजाते धूमे हेमच०

होमभस्मन् न० होमजं भस्म। हुतद्रव्यजाते भस्मनि हेमच०

होमाग्नि पु० ६त०। यज्ञियाग्नौ हेमच०।

होमि पु० हु-मि सुट् च। १अग्नौ २घृते च मेदि० ३जले शब्दर०। ४चित्रकवृक्षे।

होमिन् पु० होमोऽस्त्यस्य इनि। होमकर्त्तरि। [राजनि०

होम्य त्रि० होमाय हितम् यत्। होमोपयुक्ते घृतादौ

होरा स्त्री हु-रन्। ज्योतिषोक्ते १लग्ने २राश्यर्द्धभागे ३होराज्ञापकशास्त्रभेदे ४रेखायाञ्च मेदि०।

"विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः सूर्य्यस्य रोचिषः। द्वितीयाः शशिनो युग्मे व्यत्ययाद्गणयेत् सदा" ज्यो० त०।

"चतुर्विंशतिभिर्होराभिरहोरात्रं प्रचक्षते। पश्चिमादर्द्धरात्रादि होरायां विद्यते क्रमः" वह्निपु०।

होलक पु० हु-विच् जकति लक-अच् कर्म०। "अर्द्धपक्वे शमीधान्यैस्तृणभृष्टैश्च होलकः" इत्युक्ते तृणादिना अर्द्धपक्वे शमीधान्ये "होलकोऽल्पानिलो मेदःकफदोषश्रमापहः। भवेद् यो होलको यस्य स च तत्तद्गुणो भवेत्" भावप्र०।

होलाक पु० स्वेदविशेषार्थव्यापारभेदे चरकः तत्र दोलाक इत्यत्र होलाक पाठान्तरम्।

होलाका स्त्री हु-विच् तं लाति ला-क संज्ञायां कन्। १वसन्तोत्सवभेदे उपचारात् तत्काले फाल्गुनपौर्णमास्याञ्च। पृषो० होली होलिका होलकाऽप्यत्र। होलाकाविधिश्च आचारप्राप्त इति माधवादयः। पुराणादिप्रसिद्धः शास्त्रमूलोऽयम् आचार इति हेमाद्रिनिर्णयसिन्धुप्रभृतयः। तद्विधिकालो नि०सि० उक्तो यथा "फाल्गुनपौर्णमासी होलिका सा च सायाह्नव्यापिनी ग्राह्या 'सायाह्ने होलिकां कुर्य्यात् पूर्वाह्ने क्रीडनं गवामिति" वचनादिति निर्णयामृते उक्तम्। ज्योतिर्निबन्धे तु "प्रतिपद्भूतभद्रासु यार्ऽचिता होलिका दिवा। संवत्सरञ्च तद्राष्ट्रं पुरं दहति साद्भुतम्। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या पूर्णिमा फाल्गुनी सदा। तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा पूज्या होला निशामुखे" इति नारदवचनात् प्रदोषव्यापिनीत्युक्तम्। हेमाद्रौ मदनरत्ने च भविष्ये "तस्यां निशागमे पार्थ! संरक्ष्याः शिशवो गृहे। गोमयेनोपलिप्ते च सचतुष्के गृहाङ्गणे" इत्यादिना तत्रैव तद्विधानाच्च। तेनेयं पूर्वविद्धा "श्रावणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" इति बृहद्यमब्रह्मवैवर्त्तोक्तेश्च। दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ परैव पूर्वदिने भद्रासत्त्वात् तत्र च होलिकानिषेधात् तदुक्तं निर्णयामृते मदनरत्ने च पुराणसमुच्चये "भद्रायां दीपिता होली राष्ट्रभङ्गं करोति वै। नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात् तां परिवर्जयेत्"। तथा "भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी"। तथा "दिनार्धात् परतोऽपि स्यात् फाल्गुनी पूर्णिमा यदि। रात्रौ भद्रावसाने तु होलिका दीप्यते तदा" इति। यदा तु पूर्वदिने चतुर्दशी प्रदो. व्यापिनी परदिने च क्षयवशात् सायाह्नात् प्रागेव पूर्णिमा समाप्यते तदा पूर्वदिने संपूर्ण

रात्रौ भद्रासत्त्वात् तत्र च तन्निषेधात् परेऽहनि प्रतिपद्येव कुर्य्यात्। "सार्द्धयामत्रयं वा स्याद् द्वितीयदिवसे यदा। प्रतिपद्वर्द्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता" इति भविष्यवचनादिति निर्णयामृतकारः। मदनरत्नेऽप्येवम्। यत्तु "वह्नौ वह्निं परित्यजेदिति" भविष्यम्। वह्नौ होलिकायां वह्निं प्रतिपदं वर्जयेदित्यर्थः तदुक्तभिन्नविषयमिति तत्रैवोक्तम्। अन्ये तु तस्यां भद्रामुखं त्यक्त्वा कार्य्या। "प्रदोषव्यापिनी चेत् स्याद् यदा पूर्वदिने तथा। भद्रामुखं वर्जयित्वा होलिकायाः प्रदीपनम्" इति नारदवचनात्। "निशागमे प्रपूज्येत होलिका सर्वदा बुधैः। न दिवा पूजयेद्धोलां पूजिता दुःखदा भवेत्" इति दिवोदासीयवचनात्। "यामत्रयोर्द्ध्वयुक्ता चेत् प्रतिपत्तु भवेत्तिथिः। भद्रामुखं परित्यज्य कार्य्या होला मनीषिभिः" इति विद्याविनोदेऽभिधानाच्च। भद्रामुखं विहाय पूर्वदिन एव कार्य्येत्याहुः। भद्रामुखन्तु "नाड्यस्तु पञ्च वदनं गणकास्तथैके" इति रत्नमालोक्तं ज्ञेयम्। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। अत्र चेच्चन्द्रग्रहणं तदा ततोऽर्वाङ्निशि भद्रावर्जं पौर्णमास्यां होलिकादीपनम् अथ परेऽह्निग्रस्तोदयस्तदा पूर्वदिने भद्रावर्जं रात्रौ चतुर्थयामे विष्टिपुच्छे वा होलिका कार्य्या। ग्रहोत्तरं प्रतिपत्सत्त्वात् तत्पूर्वञ्च दिवा होलानिषेधादिति दिवोदासचन्द्रप्रकाशौ। वस्तुतस्तु परदिने प्रदोषे पौर्णमासीसत्त्वे कर्मकालस्पर्शे चतुर्थयामादिगौणकालग्रहणे मानाभावाच्छुद्धाभावाच्च ग्रहणकाल एव होला कार्य्या। न च "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति" निषेधात् कथं सूतके होलेति वाच्यम् तस्योत्तरार्द्धशेषत्वात्। पूजामन्त्रस्तु "असृक्पाभयसन्त्रस्तैः कृता त्वं होलि! बालिशैः। अतस्त्वां पूजयिष्यामि भूते भूतिप्रदा भव" इति। यत्तु वार्त्तिककारैर्होलिका आचारप्राप्तेत्युक्तम्। तत्र हेमाद्र्याद्युदाहृतभविष्यवचनान्यसिद्धानि कृत्वा चिन्त्या ज्ञेया आन्त्याधिकरणवत्। हुताशनी मलमासे न भवति" नि॰ सि॰।

होलाकाधिकरण न॰ जैमि॰ प्रथमस्य द्वितीयपादे दर्शिते न्यायभेदे तच्च तत्त्वबोधन्याम् संक्षिप्य दर्शितं यथा "होलाका प्राच्यामिमानिभिः क्रियते होलाका च वसन्तोत्सवविशेषः कुलीतिप्रसिद्धः। एवमादीनेतुकादिकं दाक्षिणात्यैः, आदीनेदुकं स्वस्वकुलागतं करञ्जाकादिस्थावरदेवतापूजादिकं तद्देशप्रसिद्धम्। उद्वृषभयज्ञादिकमुदीच्यैः क्रियते उद्वृषभयज्ञस्य ज्यैष्ठ्यस्य पौर्णमास्यां बलीवर्द्दमभ्यर्च्य धारयन्ति यत् सः तद्देशप्रसिद्धः एवं हारीताद्युक्तस्मृतयोऽपि काश्चित् कस्मिंश्चिद्देशविशेषे दृश्यन्ते तद्योक्तकर्माणि तत्तच्छाखीकर्त्तृकानीत्येषां मूलभूताः श्रुतयः कल्पनीयाः। ताश्च किं प्राच्यैर्होलाका कर्त्तव्येत्यादिरूपा प्राच्यादिपदघटिता व्यवस्थितविषया उत होलाका कर्त्तव्या इति तत्तत्पदाघटिता सामान्यविषया इति संशयः तत्र प्राच्यादिपदघटितैव कल्प्या देशविशेषाणामाचारदर्शनात् लिङ्गव्यवस्थया हि लिङ्ग्यनुमीयते यथा यत्र धूमोऽवगतस्तत्रैव वह्निरनुमीयते नान्यत्र तथा च सूत्रम् "अनुमानव्यवस्थानात्तत्संयुक्तं प्रमाणं स्यात्" अस्यार्थः। अनुमानव्यवस्थानात् धूमादिव्यवस्थया वह्न्याद्यनुमानव्यवस्थादर्शनात् तत्संयुक्तं प्राच्यादिपदघटितम् अनुमेयश्रुतिवाक्यं प्रमाणं स्यादिति प्राप्ते राद्धान्तायोक्तम् "विशेषाभावमात्रेण प्रसिध्येत् सर्वधर्मता। विशेषणात् व्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते"। अस्यार्थः विशेषाभावमात्रेण हारीतस्मृतिगोभिलगृह्यादौ शाखिविशेषप्रतिपादकपदाभावेन तत्तत्स्मृत्युक्तस्य सर्वधर्मता सर्वसाधारणी कर्त्तव्यता प्रसिध्येत्। तथा हि छन्दोगोहि गोभिलादिः स्वशिष्यानध्यापयामास तेऽप्यन्यान् छन्दोगानेवमन्यत्रापि गृह्यग्रन्थादिकमुक्तमूह्यम् अतस्तत्तच्छाखिनस्तत्तच्छाखोक्तमाचरन्ति इति स्मृतिवाक्यानुसारिणी श्रुतिः कल्पनीया। आचारे त्वाह विशेषणात् प्राच्यादीनां विशेषव्यवहारदर्शनेनानुमेयश्रुतौ प्राच्यादिविशेषणपदान्तर्भावात् व्यवस्था स्यात् प्राच्यादीनामेव तदाचरणमिति विधानव्यवस्था स्यात् तच्च नेहोपपद्यते। अयम्भावः सर्वाचरितेष्वनुगतम् अनाचरितेभ्यश्च व्यावृत्तम् आकृतिव्यक्तिगुणादिकं किञ्चित् विशेषणं न सम्भवति यदुपादाय होलाकाद्यधिकरणं स्यात्। न च प्राचीभवत्वादिरूपप्राच्यादिपदसमाख्या तथेति वाच्यं तद्देशभवानामपि केषाञ्चिदनाचरणात् चिरविनिर्गतस्य तत्तद्देशीयस्य पुत्रपौत्राणां समाख्यायामसत्यामपि होलाका कर्त्तव्येति सामान्यश्रुत्यैवोपपत्तौ प्राच्यादिपदघटितश्रुतिकल्पनमन्याय्यं गौरवात् न चाप्राच्यानामननुष्ठानार्थं प्राच्यादिपदवती कल्पनीया अनाचरणरूपस्याननुष्ठानस्याश्रुतिकल्पकत्वात् तस्येच्छाविरहेणैव सम्भवात्। न हि यदि श्रुतिविहितं स्यात् तदा अप्राच्यैरपि अ-

हुषितं स्यादिति तर्कयितुं शक्यते होलाकाया नित्यत्वे मानाभावेन काम्यत्वात् । न हि सर्वमेव स्मृतिविहितं काम्यं सर्वैः सद्भिरनुष्ठीयते न वैकस्य कर्त्तुर्विधानमन्यस्य तन्निषेधयति येनाप्राच्यानां निषिद्धाचरणेनानिष्टजनकताज्ञापनार्थं तत्पदमर्थवत् स्यात् । अत्र च शास्त्रदीपिकाधिकरणमालादायभागप्रभृतिषु प्राच्यानामिति पाठः । प्राच्याश्चात्र शास्त्रीयाः ते च सुमेरुलङ्कयोर्मध्ये या रेखा ज्योतिःशास्त्रादौ प्रसिद्धा तस्याः पूर्वदेशीयाः प्राच्याः न तु गौड़देशावधिकपूर्वदेशीयाः । तस्याः पश्चिमदेशीयाश्च पाश्चात्याः । एतेन प्रतीच्यानां तथाचरणमिति स्वदेशाभिप्रायेणैव गौड़ीयेनोदीच्येन लिखितं तच्चेयं गौड़ीयानामेव स्मृतिकल्पनम् अप्रत्यक्षवेदानां तथा चाव्यवस्थितस्मृतिकल्पना स्यात् न चायमपि दोषः विशेषकल्पने भविष्यति तथा सति पार्थसारथिमिश्रादिभिर्निबन्धृभिरयमप्युद्भावितः स्यात् न चैवम् । तस्माज्ज्योतिरादिशास्त्रप्रसिद्धप्राच्यादिमादायैवेयमाशङ्केति" ।

हौ अव्य० ह्वे—डौ नि० । १सम्बोधने २आह्वाने च मेदि० ।

हौड़ अनादरे गतौ च भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । हौडते अहौडिष्ट ।

हौत्र त्रि० होतुरिदम् उद्गा० अण् । तस्य भावः कर्म वा युवा० अण् वा । १होतृसम्बन्धिनि २तत्कर्मादौ न० ।

ह्नु चौर्य्ये अदा० आत्म० सक० अनिट् । ह्नुते अह्नोष्ट ।

ह्मल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्मलति अह्मालीत् । घटा० । प्रह्मलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ।

ह्यस् अव्य० गतेऽहनि नि० । गतदिवसे अमरः ।

ह्यस्तन त्रि० ह्यस्+भवार्थे ट्यु तुट् च । गतदिवसभवे त्यप् । ह्यस्त्योऽप्यत्र त्रि० । [हृङ्गिः । ह्रगति अह्रगीत् ।

ह्रग संवरणे भ्वा० पर० सक० सेट् घटा० एदित् सिचि न

ह्रद पु० ह्राद—अच् नि० । १अगाधजलाशये अमरः । २किरणे रामाश्रमः । "ह्रदवारि वह्निजननं मधुरं कफवातहारि पथ्यञ्च" राजनि० तज्जलगुणा उक्ताः ।

ह्रदिनी स्त्री ह्रदोऽस्त्यस्याम् इनि । नद्याम् अमरः ।

ह्रप भाषणे चु० उ० सक० सेट् । ह्रापयति ते अजिह्रपत् त ।

ह्रस रवे भ्वा० प० सक० सेट् । ह्रसति अह्रसीत् अह्रासीत्

ह्रसिमन् पु० ह्रस्वस्य भावः इमनिच् ह्रसादेशः । ह्रस्वतायाम्

ह्रसिष्ठ त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः इष्ठन् ह्रसादेशः । अतिह्रस्वे

ह्रसीयस् त्रि० अतिशयेन ह्रस्वः ईयसुन् ह्रसादेशः । अतिह्रस्वे । स्त्रियां ङीप् ।

ह्रस्व न० ह्रस—वन् । १परिमाणभेदे २तद्वति ३खर्वे च त्रि० अमरः । एकमात्राकालोच्चार्य्ये ४लघुवर्णे पु० राजनि० । ५क्षुद्रपर्ण्यां ६नागवल्लायां भूमिजम्बूवृक्षे स्त्री राजनि० ।

ह्रस्वकुश पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० ।

ह्रस्वगर्भ पु० ह्रस्वो गर्भो यस्य । कुशे रत्नमा० ।

ह्रस्वगवेधुका स्त्री नि० कर्म० । नागबलायाम् अमरः ।

ह्रस्वजम्बू स्त्री कर्म० । क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमा० ।

ह्रस्वदर्भ पु० नित्यकर्म० । श्वेतकुशे राजनि० । [क्याम् राजनि०

ह्रस्वदा स्त्री ह्रस्वैरपि दीयते छिद्यते दो—खण्डने क । शल्ल०

ह्रस्वपत्रक पु० ह्रस्वं पत्रमस्य कप् । १नगजमधूके (मौल) २अश्वत्थादौ स्त्री राजनि० कापि अत इत्त्वम् ।

ह्रस्वफला स्त्री ह्रस्वं फलमस्याः । भूमिजम्बूवृक्षे राजनि०

ह्रस्वमूल पु० ह्रस्वं मूलमस्य । रक्तेक्षौ राजनि० । [अमरः ।

ह्रस्वशाखाशिफ पु० ह्रस्वा शाखा शिफा च यस्य । क्षुपे

ह्रस्वाग्नि पु० ह्रस्वः अग्निरस्मात् ५ब० । अर्कवृक्षे शब्दच० ।

ह्रस्वाङ्ग पु० ह्रस्वमङ्गमस्मात् ५ब० । १जीवकौषधे अमरः । ६ब० । वामने २खर्वे त्रि० । कर्म० । ह्रस्वे अङ्गे न० ।

ह्राद स्वने भ्वा० आ० अक० सेट् । ह्रादते अह्रादिष्ट ।

ह्राद पु० ह्राद—भावे घञ् । १शब्दे हेमच० अच् । २शब्दकारके त्रि० ३हिरण्यकशिपुपुत्रभेदे पु० पुराणम् ।

ह्रादिनी स्त्री ह्राद—णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः ३नद्याम् राजनि० ४शल्लक्याञ्च शब्दर० । ५ह्रादविशिष्टे त्रि०

ह्रास पु० ह्रस—घञ् । १शब्दे त्रि० २अपचये च ।

ह्रिणी लज्जायाम् कण्ड्वा० आ० अक० सेट् । ह्रिणीयते अह्रिणीयिष्ट ।

ह्रिणीया स्त्री ह्रिणी—यक् भावे अ । लज्जायाम् अमरः । पृषो० ह्रिणिया इत्यपि तत्रार्थे भरतः । [ह्रेपयति ते ।

ह्री लज्जायां जु० प० अक० अनिट् । जिह्रेति अह्रैषीत् । णिचि

ह्री स्त्री ह्री—सम्प० भावे क्विप् । लज्जायाम् अमरः ।

ह्रीका स्त्री ह्री—कन् । १लामे उणा० । २लज्जायां त्रि० कौ वा रस्य लः तत्रार्थे ।

ह्रीकु त्रि० ह्री—कन् कुकच । १लज्जिते । २सज्जने ४जतुके ५त्रपुणि च उणा० । वा रस्य लः । [ह्रीत् ।

ह्रीच्छ लज्जायाम् भ्वा० प० अक० सेट् । ह्रीच्छति अह्री०

ह्रीजित त्रि० ३त० । लज्जाशीले जटा० ।

ह्री(त)ण त्रि० ह्री—क्त वा तस्य नः । लज्जिते अमरः ।

ह्रीवेर(ल) न० ह्रिये लज्जायै वेरमङ्गमस्य क्षुद्रत्वात् पृषो० वा रस्य लः (बाला) क्षुपभेदे पृषो० । ह्रिवेर तत्रार्थे रस्य

लः ह्रीवेल तदर्थे अमरटीकायामाह स्म भरतः ।

ह्रुड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रोडते अह्रोडिष्ट । [ह्रूडति अह्रूडिष्ट

ह्रूड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः ।

ह्रेप गतौ भ्वा० आ०सक० सेट् । ऋदित् चङि न ह्रस्वः। ह्रेपते अह्रेपिष्ट ।

ह्रेष अश्वशब्दे अक० सर्पणे सक० भ्वा० आ० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रेषते अह्रेषिष्ट ।

ह्रेषा स्त्री ह्रेष–भावे अ । अश्वशब्दे अमरः ।

ह्रौड गतौ भ्वा० आ० सक० सेट् ऋदित् चङि न ह्रस्वः । ह्रौडते अह्रौडिष्ट । [ह्रुड्डिः ।

ह्लग संवरणे भ्वा० प० सक० सेट् घटा० एदित् सिचि न ह्लगति अह्लगीत् ।

ह्लप भाषणे चु०उ०द्विक०सेट् । ह्लापयति ते अजिह्लपत् त ।

ह्लस रवे भ्वा० प० अ० सेट् । ह्लसति अह्लसीत् अह्लासीत् ।

ह्लाद शब्दे भ्वा० आत्म० अक०मोदने सक० सेट् ईदित् निष्ठायामनिट् । ह्लादते अह्लादिष्ट । ह्लादः ।
आ+आनन्दे अक० आह्लादः ।

ह्लादिनी स्त्री ह्लाद–णिनि ङीप् । १विद्युति २वज्रे अमरः पाठान्तरम् ३ईश्वरशक्तिभेदे च श्रीधरः ४ह्लादविशिष्टे त्रि०

ह्वल चलने भ्वा० प० अक० सेट् । ह्वलति अह्वालीत् । घटा० प्रह्वलयति अनुपसर्गस्य वा ह्रस्वः ह्वलयति ह्वालयति ।

ह्वान न० ह्वे-ल्युट् । आह्वाने । [जह्वरतुः ।

ह्वृ कुटिलीकरणे भ्वा०प०सक०अनिट् । ह्वरति अह्वार्षीत् ।

ह्वे स्पर्द्धायां शब्दे च अक० आह्वानार्थे सक०भ्वा० उभ०यजा० अनिट् । ह्वायति अह्वत्–अह्वत अह्वास्त सम्प्र०जुहाव आहूतः आहूतिः ।
आ+स्पर्द्धायाम् आत्म० शत्रुमाह्वयते । शिवम् ।

ओं तत्सत् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यसङ्कलिते
वाचस्पत्ये हकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ग्रन्थकर्तृवंशादि ।

राढ़ीयश्रेणीविख्यातके जिडिर [illegible]कः किल । यशोहरप्रदेशस्थसारलावसथे स्थितः ॥
सार्वभौमोपाधियुक्तः कमलाकान्तसंज्ञकः । सच्छ्रोत्रियः क्षितौ ख्यातो वात्स्यवंशावतंसकः ॥
मुकुन्दरामनामासीत् तदन्वयसमुद्भवः । तत्प्रदेशस्थवैचण्डीग्रामवासी स्वकार्य्यतः ॥
तर्कसिद्धान्तोपनामा रामरामस्तदात्मजः । सदा शिवशिवेत्युक्त्या प्राप्तः शिवशिवाभिधाम् ॥
नानाविद्याधरत्वेन प्राप विद्याधराह्वयम् । भागीरथीतीरवासी भवबन्धजिहीर्षया ॥
वर्द्धमानप्रदेशस्थाम्बिकाग्रामेऽवसच्चिरम् । अन्ते काशीं समासाद्य पञ्चत्वं प्राप्य मुक्तिभाक् ॥
अम्बिकावासकालेऽस्य जातौ वंशधरौ सुतौ । तर्कपञ्चाननोपाधिर्दुर्गादासस्तु मध्यमः ॥
सार्वभौमोपाधियुतः कनीयांस्तु तदात्मजः । कालिदासाभिधो नानाशास्त्रविद्याविशारदः ॥
तस्याहं प्रथमः पुत्रस्तारानाथाह्वयो द्विजः । तर्कवाचस्पत्युपाधिं गुरुतो लब्धवान् स्वतः ॥
नगरे कलिकाताख्ये गवर्णमेण्टनिवेशिते । संस्कृतपाठशालाख्ये मठे पूर्वमधीतवान् ॥
काश्यादिनानास्थानेषु लब्धविद्यस्ततः क्रमात् । तत्रैव पाठशालायां तदध्यक्षेण पूर्वतः ॥
पाणिन्यादिव्याकरणपाठनार्थे नियोजितः । पश्चात् दर्शनशास्त्रस्याध्यापनायापि योजितः ॥
प्रायस्त्रिंशद्वत्सरान्तं तत्कर्मानुष्ठितं मया । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या सरलाख्या तदा कृता ॥
तदैव तत्त्वकौमुद्या व्याख्याऽपि यत्नतः कृता । सिद्धान्तविन्दुसारोऽपि शब्दस्तोममहानिधिः ॥

आशुबोधं व्याकरणं शब्दार्थरत्ननामकः। धातुरूपादर्शनामा ग्रन्थोऽपि रचितो मया ॥
गायत्र्यर्थो विनिर्णीतः गयाश्राद्धादिपद्धतिः। वादो बहुविवाहस्य तुलादानादिपद्धतिः ॥
राजप्रशस्ती रचिता कादम्बर्य्याश्च टिप्पनी। वेणीसंहारमुख्येषु विवृतिर्नाटकेषु च ॥
एते ग्रन्था विनिर्माय मुद्रिता बहुयत्नतः। गवर्णमेण्टानुकूल्यञ्च क्वचिदेषु च मुद्रणे ॥
तत्पदापस्थितेनापि गवर्णमेण्टप्रकल्पिताम्। अर्द्धवृत्तिं समासाद्य वाचस्पत्यं समापितम् ॥
मुद्रणे व्ययबाहुल्यात् गवर्णमेण्टे निवेदिते। तद्दत्तव्ययसाहाय्यं लब्ध्वेदं मुद्रितं मया ॥
अष्टादशभिरानायि वर्षैः पूर्तिं मयाधुना। शब्दरत्नमयः कोषो मोषदोषविवर्जितः।
नानाधातुरव्ययाढ्यो नानार्थोऽयं विराजताम्। वाचस्पत्याभिधो नानाशास्त्रार्थानां प्रदर्शकः ॥
वाचस्पत्युपनाम्नायं श्रीतारानाथशर्म्मणा। निरमायि प्रयत्नेन मुद्रायन्त्रैश्च मुद्रितः ॥
वाणशून्यदन्तिचन्द्रविमिते शकवत्सरे। सौरपौषे षोड़शांशे मुद्रा तस्य समापिता ॥
यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा। तत्सर्वं शोधयन्त्वार्य्याः कस्य न स्खलितं मनः।
बहुच्छिद्रं परित्यज्य गुणलेशजिघृक्षया। परिगृह्णन्त्वदोविज्ञा ऋजवो दम्भवर्जिताः ॥

एतस्य मुद्रणविधौ परिशोधनार्थं यत्ने कृतेऽपि बहुले भ्रमतः मादात्।
दृष्टेर्विकारवशतो यदशुद्धमस्ति संशोधयन्तु सुधियो नतियाचितास्तत् ॥

अनुद्बोधाद्विस्मृता ये शब्दाः केचित् प्रमादतः। परिशिष्टे प्रकाश्यास्ते इत्याशा पूरको [illegible] ॥
ये शब्दाम्बुधिपारमापुरमलप्रज्ञातरीवैभवात् तानुद्दिश्य नमस्क्रियैव सततं तेभ्यो न चैषा क्रि[illegible]।
ये शास्त्रेऽकृतबुद्धयो निजधिया व्युत्पित्सवो मानवाः नानाकोषनिरीक्षणे श्रमभियस्तेभ्यो ममैषा क्रिया ॥
पदानुशासने रतं मुनित्रयं हृदा नतम्। तदस्य भूमिमण्डले करोतु सुप्रचारणम् ॥ शिवम्।

श्रीं तत्सत्।

इति कलिकातास्थगवर्नमेंण्टसंस्कृतपाठशालीयदर्शनव्याकरणाध्यापकचर श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति-

भट्टाचार्य्येण विरचितं वाचस्पत्याभिधमभिधानं समाप्तम्।

१८०५ शालिवाहन वत्सरे, १९४० विक्रमादित्यसंवत्सरे, १८८४ खृष्टाब्दे,

कलिकातानगरे मुद्रितमभूत्।

एतानि मुद्रितानि संस्कृतपुस्तकानि ।

आशुबोध व्याकरणम् २।०
धातुरूपादर्शः २
शब्दस्तोम महानिधिः १०
सिद्धान्तकौमुदी सरला सहिता ११
सिद्धान्तविन्दुसार (वेदान्त) ॥
...न्यादिपद्धतिः (वङ्ग.क्षरैः) ४
...वाश्राद्धादि पद्धतिः १
शब्दार्थरत्नम् ॥।
वाक्यमञ्जरी (वङ्गाक्षरै ।
छन्दोमञ्जरी तथा वृत्तरत्नाकर सटीक १।/
वेणीसंहार नाटक सटीक १
मुद्राराक्षस नाटक सटीक १॥
रत्नावली नाटिका सटीक ॥।
मालविकाग्निमित्र स... १॥
धनञ्जयविजय सटीक ।
महावीरचरितनाटक १॥
सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक २
वैयाकरणभूषणसार ॥।
लीलावती ॥।
बीजगणित १
शिशुपालवध सटीक (माघ) ४
किरातार्जुनीय सटीक २॥
कुमारसम्भव पूर्वखण्ड सटीक ॥।
कुमारसम्भव उत्तरखण्ड ॥
अष्टकम् पाणिनीयम् ॥।
वाचस्पत्यम् (वृहदभिधान) १३२
कादम्बरी सटीक ४
राजप्रशस्ति /
अनुमानचिन्तामणि तथा अनुमानदीधिति ३

३० सर्वदर्शनसंग्रहः १
३१ भामिनीविलास सटीक १
३२ हितोपदेश सटीक १
३३ भाषापरिच्छेद मुक्तावलीसहित १
३४ बहुविवाहवाद ।०
३५ दशकुमारचरित सटीक १॥
३६ परिभाषेन्दुशेखर ॥
३७ कविकल्पद्रुमः धातुपाठः ॥
३८ चक्रदत्त (वैद्यक) २॥
३९ उणादिसूत्र सटीक २
४० मेदिनीकोष १
४१ पञ्चतन्त्रम् २॥
४२ विद्वन्मोदतरङ्गिणी (चम्पूकाव्य) ॥
४३ माधवचम्पू ।/
४४ तर्कसंग्रह ॥
४५ प्रसन्नराघव नाटक १
४६ विवेकचूडामणि ।/
४७ काव्यसंग्रह (सम्पूर्ण) ५
४८ लिङ्गानुशासन सटीक ।
४९ ऋतुसंहार सटीक ।/
५० विक्रमोर्वशी (सटीक) १॥
५१ वसन्ततिलक भाण ।/
५२ गायत्री व्याख्या ॥०
५३ सांख्यदर्शन (भाष्यसहित) २
५४ भोजप्रबन्ध ॥०
५५ मनोदूत सटीक ॥/
५६ ईश केन कठ प्रश्न मुण्डक माण्डूक्य (सटीक सभाष्य) ५
५७ छान्दोग्य सटीक सभाष्य ५
५८ तैत्तिरीय ऐतरेय श्वेताश्वतर (उपनिषद्) सभाष्य सटीक २

५९ वृहदारण्यक सटीक सभाष्य १०
६० सुश्रुत वैद्यक ३
६१ शार्ङ्गधर (वैद्यक) १
६२ वेतालपञ्चविंशतिः ॥०
६३ पातञ्जलदर्शन (सभाष्यसटीक) ३
६४ आत्मतत्त्वविवेक (बौद्धाधिकार) २
६५ मुक्तिकोपनिषत् /
६६ उपमान चिन्तामणि ।०
६७ नागानन्द नाटक १
६८ पूर्वप्रज्ञ दर्शनम् सभाष्य २
६९ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य १
७० सामवेदस्य मन्त्र ब्राह्मणम् (भाष्य सहितम्) २
७१ सामवेदस्य आरण्यसंहिता सायणाचार्य कृत भाष्यसहिता १
७२ विद्धशालभञ्जिकानाटिका सटीक १
७३ कारण्डव्यूह (बौद्धशास्त्र) २
७४ कुवलयानन्द अलङ्कारसटीक १
७५ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक ॥
७६ सारस्वत व्याकरण सटीक पूर्वार्द्धम् १।
७७ वासवदत्ता सटीक २
७८ (कालिदास कृत) पुष्पबाणविलास काव्य सटीक ।
७९ सहित शतकम्, पदारविन्दशतकम्, स्तुतिशतकम्, मन्दस्मितशतकम्, कटाक्षशतकम् १
८० मनुसंहिता टीका सहित ५
८१ नैषधचरितम् टीका सहित १०
८२ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार ॥
८३ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) १०

८४ भावप्रकाश (वैद्यक) ।०
८५ प्रबोधचन्द्रोदय नाटक सटीक २
८६ अनर्घराघवनाटक(मुरारिकृत) २
८७ दैवतब्राह्मणसभाष्य १
८८ षड्विंशब्राह्मणम् सभाष्य १
८९ मीमांसा परिभाषा ।०
९० अर्थसंग्रह(लौगाक्षीमीमांसा ॥०
९१ रघुवंश सटीक १॥०
९२ मेघदूत सटीक ॥०
९३ कथासरित्सागर (सम्पूर्ण) ६
९४ ईश्वरानुमानचिन्तामणि
(गङ्गेशोपाध्याय कृत) १
९५ न्यायदर्शन सभाष्य सवृत्ति २।
९६ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य प्रथमावधि
सप्तषष्टि सर्गपर्य्यन्तम् २
९७ सटीक वाल्मीकिरामायण
बालकाण्डस्य अष्टषष्टि सर्गावधि
सप्तसप्तति सर्ग पर्य्यन्तम् १
९८ मदनपालनिघण्टुः(वैद्यक) १
९९ संस्कृतशिक्षामञ्जरीप्रथमभागः /
१०० संस्कृतशिक्षामञ्जरीद्वितीयभागः ।०
१०१ साहित्यदर्पणम्(अलङ्कार) १॥०
१०२ श्रीहर्षचरित बाणभट्टकृत २
१०३ अमरकोष ॥०
१०४ वेदान्तसूत्र शङ्कराचार्य्य कृत
शारीरकभाष्य तथा गोविन्दानन्द-
कृत टीका सहित १०
१०५ वेदान्तपरिभाषा १
१०६ वेदान्तसारसटीक १
१०७ सटीक निदान(वैद्यक) ४
१०८ कामन्दकी नीतिसार १
१०९ मल्लिकामारुतप्रकरण सटीक २
११० अत्रि विष्णु, हारीत, याज्ञ-
वल्क्य उशना अङ्गिरा यम आप-
स्तम्ब संवर्त्त कात्यायन वृहस्पति
पराशर व्यास शङ्ख लिखित दक्ष-
गौतम शातातप वशिष्ठ प्रणीत
संहिता (धर्मशास्त्र) १५
१११ मत्स्यपुराण ६
११२ चरकसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्ण १०
११३ रसेन्द्रचिन्तामणि तथा रस-
रत्नाकर (वैद्यक) ६
११४ भगवद्गीता शाङ्करभाष्य आनन्द
गिरिकृतटीकातथासुबोधिनीसमेत ५
११५ शब्दशक्तिप्रकाशिका १
११६ मालतीमाधव सटीक १॥
११७ सटीक भट्टिकाव्य ४
११८ सटीक काव्यप्रकाश ४
११९ सभाष्यशाण्डिल्यसूत्र ॥/
१२० लघुकौमुदीव्याकरणम् ॥०
१२१ महानाटकम्(हनुमन्नाटक) १
१२२ दशरूपकम् (अलङ्कार) १॥०
१२३ भोजचम्पू (भोजदेव कृत
चम्पूरामायणम्) १
१२४ भारत चम्पू सटीक ४
१२५ मार्कण्डेयपुराणम् ५
१२६ गोलाध्यायः १
१२७ गणिताध्यायः १
१२८ पञ्चदशी (सटीक) ५
१२९ पातञ्जलदर्शनस्य भोजवृत्तिः १
१३० शकुन्तलानाटक टीकासहित १
१३१ शब्दरूपादर्शः ॥०
१३२ वृहत्संहिता
वा वाराहीसंहिता ४/
१३३ तर्कामृत (जगदीशकृत) ।०
१३४ द्वात्रिंशत्पुत्तलिका १
१३५ उत्तररामचरित सटीक १।
१३६ शङ्करविजय १॥०
१३७ मृच्छकटिकप्रकरण सटीक २
१३८ काव्यादर्शसटीक(अलङ्कार) २
१३९ अष्टाङ्गहृदयसंहिता (वाग
भटकृत वैद्यक)
१४० शुक्रनीति सटीक २
४१ गीतगोविन्द सटीक ।०
१४२ अग्निपुराणम् ७
१४३ विष्णुपुराणम् सटीक ५
१४४ मीमांसादर्शन सभाष्य १२
१४५ अध्यात्मरामायण सटीक ४
१४६ महानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
१४७ मीमांसादर्शनस्य १
अधिकरणमाला १०
१४८ श्रुतबोधः (छन्दो ग्रन्थ) —

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे—बि, ए, उपाधिधारिणः
श्रीजीवानन्द विद्यासागर-भट्टाचार्य्यस्य-सकाशात् लभ्यानि ।